Молодий Вчений

ISSN 2304-5809

8 (48)
2017

ISSN (Print): 2304-5809
ISSN (Online): 2313-2167

Науковий журнал

«Молодий вчений»

№ 8 (48) серпень, 2017 р.

Повний бібліографічний опис всіх статей журналу представлено у:
Національній бібліотеці України імені В.В. Вернадського,
Науковій електронній бібліотеці Elibrary.ru, Polish Scholarly Bibliography

Журнал включено до міжнародних каталогів наукових видань і наукометричних баз:
РИНЦ, ScholarGoogle, OAJI, CiteFactor, Research Bible, Index Copernicus.
Index Copernicus (IC™ Value): 4.11 (2013); 5.77 (2014); 43.69 (2015)

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 18987-7777Р від 05.06.2012 р.,
видане Державною реєстраційною службою України.

Обкладинка журналу присвячена єдиній українській антарктичній станції «Академік Вернадський», що розташована на мисі Марина острова Галіндез за 7 км від західного узбережжя Антарктичного півострова. Вона працює цілий рік і є метеорологічною та географічною обсерваторією. Заснована у 1953 році як британська станція «Фарадей», а в лютому 1996 року була придбана Україною за символічну ціну в один фунт стерлінгів та перейменована на «Академік Вернадський» на честь видатного українського вченого академіка Володимира Івановича Вернадського, першого президента НАН України.

ЗМІСТ

ГЕОЛОГІЧНІ НАУКИ

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

МЕДИЧНІ НАУКИ

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

СОЦІАЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

CONTENTS

GEOLOGICAL SCIENCES

AGRICULTURAL SCIENCES

GEOGRAPHICAL SCIENCES

MEDICAL SCIENCES

PHYSICAL EDUCATION AND SPORT

CULTURAL STUDIES

HISTORY OF ART

PHILOSOPHICAL SCIENCES

PHILOLOGICAL SCIENCES

PSYCHOLOGICAL SCIENCES

PEDAGOGICAL SCIENCES

HISTORICAL SCIENCES

POLITICAL SCIENCES

SOCIAL COMMUNICATIONS

LAW SCIENCES

ENGINEERING SCIENCES

ECONOMIC SCIENCES

ГЕОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 553.5

ЛАБРАДОРИТИ ЖИТОМИРЩИНИ – КАМ'ЯНА ВІЗИТІВКА УКРАЇНИ

Корінний В.І., Марусевич Я.О., Страшевська Л.В.
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Доводиться, що серед різноманітних будівельних матеріалів Житомирщини найбільший експортний потенціал мають лабрадорити. Досліджено історію освоєння цього виду облицювального каменю та його основні споживчі властивості, серед яких найважливішою є здатність до іризації (лабрадоресценції). Розглянуто особливості мінерального складу лабрадоритів, фізичну природу іризації та різноманітність кольорової гами каменів з різних родовищ. Обґрунтовано необхідність поглиблення та розширення географії експорту продукції з лабрадориту. Умовами для цього є модернізація застарілого обладнання та підвищення ефективності менеджменту.
Ключові слова: облицювальний камінь, лабрадорит, іризація, Житомирська область, експорт.

Постановка проблеми. Надра Житомирщини багаті на різноманітні корисні копалини, серед яких особливе місце займають природні облицювальні каміння: граніти, габро, лабрадорити тощо, які в колишньому СРСР користувалися великим попитом. В новітніх економічних умовах складається сприятлива ситуація для розширення раніше існуючих ринків облицювального каменю та освоєння нових перспективних ринків. Зважаючи на обмежене поширення лабрадоритів у світі та наявність у них специфічних споживчих властивостей (іризації), вони є найбільш перспективним експортним природним облицювальним матеріалом.

Виклад основного матеріалу. Державним балансом запасів корисних копалин України обліковано 33 родовища лабрадоритів [4, с. 191], серед яких 29 родовищ знаходиться в межах Житомирської області і приурочені до Коростенського плутону – інтрузивного магматичного тіла Українського щита зональної будови, чверть якого складають основні породи, до яких належить і лабрадорит. Загальна площа лабрадоритових масивів Житомирщини складає понад 1000 км^2.

Лабрадорит – інтрузивна магматична гірська порода основного складу грубозернистої структури переважно сірого чи темно-сірого забарвлення. Унікальною особливістю лабрадориту є його іризація – наявність своєрідних поліхромних кристалічних відблисків (зелених, червоних, жовтих, золотистих, фіолетових, блакитних кольорів), серед яких домінують густо-сині (волошкові) переливи. У ювелірній справі такі темно-сині до майже чорного вічка відомі під назвою «бичаче око». Тому декоративність лабрадориту залежить насамперед від розмірів, кількості, розташування і характеру переливів так званих «вічок».

Назву каменю дав у 1780 р. німецький мінералог Абраам Готлоб Вернер після того, як до нього попала темна з особливими синюватими переливами порода, привезена моравськими місіонерами с острова Сейнт Пол, що знаходиться в протоці Кабота за 300 км від півострова Лабрадор, який і послужив назвою породі і мінералу. Однак перші відомості про неповторний камінь із синіми відблисками дійшли до нас ще з античних часів. Найбільш докладна і достовірна інформація про властивості цього каменю міститься у працях відомого римського вченого Плінія Старшого. Переливчастий камінь під назвою таусиного (від арабського «тавус» – павич) був відомий на Середньовічному Арабському Сході. Така назва виникла у зв'язку із зовнішньої схожості лабрадоритової іризації з пір'ям павичів.

На території сучасної України павичевий камінь був добре відомий ще з часів Київської Русі під різними, але влучними тогочасними назвами: «павичеве око», «павичевий шпат», «око Жар-Птиці», «диво-камінь». У той час його досить широко використовувати при спорудженні та декоруванні різних сакральних споруд. Наприклад, він є елементом мозаїки вівтаря першого (Х ст.) кам'яного храму на Русі – Десятинної церкви; з лабрадориту виготовлена гробниця Великого князя Київського Мстислава Володимировича (сина Володимира Мономаха та дочки англійського короля Гарольда II), останнього князя, що утримував єдність Київської держави. Її подальший занепад призвів і до занепаду кам'яної індустрії та використання лабрадориту.

Відродження популярності каменю відбулося у XVIII ст. після виявлення в околицях Санкт-Петербургу лабрадоритових валунів, принесених, як згодом виявилося, давнім льодовиком із території сучасної Фінляндії. В Росії в цей час відбувається розквіт каменерізного мистецтва та ювелірної справи. Йшли активні пошуки нових матеріалів та джерел сировини, а тому фінські лабрадорити виявились якраз доречними. З них стали виготовляти стільниці для палаців, шкатулки, табакерки, печатки, застібки, ювелірні прикраси тощо. У XIX ст. іризуючі лабрадоритові вставки у сережки, брошки та каблучки стали модними серед паризької та лондонської знаті. Нерідко такі вставки інкрустували дрібними діамантами. Звісно, що вартість таких виробів тоді була чималою.

З другої половини XIX ст. з відкриттям Каменобрідського родовища у Волинській губернії спостерігається нова хвиля популярності каменю. В с. Кам'яний Брід працювала ціла майстерня з виготовлення мозаїчних, галантерейних та ювелірних виробів з лабрадориту. Схожі майстерні працювали і в Києві. Нині в Житомирсько-

му обласному краєзнавчому музеї експонуються художньо-декоративні та ювелірні вироби того часу, виточені із великих цільних іризуючих вічок місцевого лабрадориту.

В кінці XIX ст. лабрадорит стали активно використовувати як декоративно-оздоблювальний, високоестетичний матеріал при облицюванні, виготовленні колон та їх елементів, створенні інтер'єрів у приватних, громадських та культових приміщеннях. Наприклад, у цей час лабрадорит зазначеного родовища широко застосовувався для декору згодом знищеного більшовиками храму Христа Спасителя в Москві, Ісаакієвського собору та храму Вознесіння в Санкт-Петербурзі, Володимирського собору в Києві, Преображенського кафедрального собору в Житомирі тощо. Популярність житомирського лабрадориту у тогочасній Російській імперії не залишилась непоміченою і за її межами. Тому лабрадорит у великих кількостях експортувався до Австро-Угорщини, Італії, Франції та низки інших країн. Варто зазначити, що на кількох тогочасних промислових виставках вироби з волинського лабрадориту отримували дуже високі нагороди. Так трапилося, наприклад, на Всесвітній виставці природних будівельних і декоративних матеріалів, що проходила у Нью-Йорку в 1927 році, де лабрадорит нині відпрацьованого Турчинського родовища отримав найвищу нагороду – золоту медаль за високі декоративні властивості каменю.

За часів Радянського тоталітаризму лабрадорит став важливим матеріалом для пропаганди комуністичного монументалізму. Склалася традиція: цінність каменю визначалася фактом його залучення до спорудження головного об'єкту поклоніння – мавзолею Леніна, чи хоча облаштування Красної площі. Ця участь не обійшла і предмет нашого дослідження. Так, з лабрадориту Головинського родовища виготовлено головний блок над центральним входом до мавзолею Леніна. У цей час лабрадорит став посідати важливе місце при декоруванні станцій метрополітену в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Баку, Тбілісі, облицюванні урядових та адміністративних будівель, створенні меморіальних комплексів, чисельних пам'ятників та безлічі п'єдесталів, постаментів та інших споруд на всій території колишнього СРСР.

З петрографічного погляду лабрадорит – мономінеральна порода, яка складається з мінералу лабрадору, що належить до чисельної групи плагіоклазів – натрій-кальцієвих польових шпатів. У природі лабрадор зустрічається в вигляді суцільних кристалічних мас (лабрадорит), або у вигляді вкраплень у різних гірських породах. Зазвичай розмір таких зерен не перевищує 5 см, але інколи зустрічаються кристали розміром до півметра. Як й інші польові шпати, лабрадор за шкалою Мооса має твердість 6. Завдяки цьому лабрадорит за твердістю наближається до граніту, але, маючи дуже низький вміст кварцу, значно легше розрізається на плити, полірується, шліфується, приймає фактуру лощіння. Крім лабрадору у невеликих кількостях (не більше 10%) до лабрадоритів Коростенського плутону входять мінерали з групи піроксенів та олівін, інколи біотит та рогова обманка. Акцесорні мінерали представлені апатитом, ільменітом, піротином. У вигляді вростків можуть траплятися зерна кварцу та калішпату [6, с. 172].

Схожий мінеральний склад має інший облицювальний камінь – габро, який у значних кількостях зустрічається також в тілі Коростенського плутону, але на відміну від нього відрізняється іншим плагіоклазовим компонентом. Враховуючи близькість мінерального складу, структурно-текстурних ознак та генезису, обидві породи петрографами об'єднуються в одну групу порід під загальною назвою анортозитів або плагіоклазитів.

Як зазначалось, найважливішою характеристикою лабрадориту є його іризація (від імені Іриди – грецької богині райдуги). Як оптичний ефект, іризація властива багатьом мінералам. Своєрідна іризація лабрадору носить назву лабрадоресценції. Однак, лабрадоресценція властива далеко не всім кристалам породи, а лише тим, кристалічна решітка яких на площинах спайності або на штучних відполірованих зрізах повернута під певним кутом до світлових променів. Іризація у лабрадору може бути суцільною однотонною, або з плямистими чи зональними переливами. При зміні кута зору одні кристали темнішають, згасають, перестають іризувати, інші навпаки – яскраво спалахують в інших місцях. Яскраві блакитні, сині або золотисті відблиски на темному тлі крупнозернистої породи виглядають дуже ефектно і надають каменю надзвичайну чарівність. Також ефектно виглядають сині або блакитні спалахи на світло-сірому тлі менш крупнозернистих відмін лабрадориту. Встановлено, що колір іризації залежить від хімічного складу лабрадору. Так, збільшенням вмісту кальцію призводить до заміни синьої іризації жовтою. Декоративність лабрадориту залежить від інтенсивності і кольору лабрадоресценції та від кількості іризуючих кристалів на відполірованій поверхні. Найефектніші зразки містять до кількох тисяч іризуючих «вічок» на 1 м^2.

Фізичну природу лабрадоресценції достовірно не встановлено. В загальних рисах існуючі гіпотези зводяться до того, що вона викликана специфікою пластинчастої будови «вічок» в поєднанні з певним хімічним складом, що сумарно викликають особливе розсіювання світла.

Більшість промислових родовищ іризуючих лабрадоритів Житомирщини зосереджені в межах Володарськ-Волинського та Чоповицького масивів основних порід. Більший Володарськ-Волинський масив знаходиться в басейнах річок Ірші й Бистріївки та їх приток – Тростяниця й Лемлі. На північний схід від нього, в межиріччі Ужа й Ірші, розташований Чоповицький масив, який відмежований від першого вузькою (близько 2 км) смугою більш молодших гранітів. В обох масивах зустрічаються як темні, так і світлі різновиди. Лабрадорити з темно-сірим і чорним забарвленням залягають серед габроїдів у вигляді тіл лінзоподібної та штокової форми. Більшість з них характеризуються високою блочністю. Світлі різновиди зустрічаються рідше і мають невелику блочність.

За зовнішнім виглядом та декоративними властивостями лабрадорити обох масивів поділяються на три типи: головинський, турчинськпй та васьковицький [3, с. 91].

Головинський тип – гігантозерниста, порфіроподібна порода темно-сірого та чорного кольору з вмістом темних мінералів в кількості 10-15%. Іризація в синіх, зелених, синьовато-голубих тонах (родовища Головинське, Кам'янобрідське, «Синій Камінь», Горбулівське, Добринське, Гута-Добринське та ін.), рідше в золотистих тонах (Очеретянське). Розмір кольорових «вічок» лабрадориту на Головинському, Кам'янобрідському і Слобідському родовищах 0,4-0,5 см. в діаметрі,

інколи до 10-15 см. Кількість іризуючих вічок на 1 м^2 поверхні складає 250-300 штук.

Турчинський тип – середньо- і крупнозернисті сірого кольору породи з інтенсивною яскравою, переважно блакитною, інколи синьою іризацією. Іризують як зерна основної маси, так і порфіробласти лабрадору. До таких родовищ належать Ісаківське та «Кам'яна Піч».

Васьковицький тип, представлений світло-сірим, майже білим, середьо- і крупнозернистим лабрадоритом без іризації, відомий на Васьковицькому родовищі.

У декоративному відношенні найбільшим попитом користуються перших два типи лабрадоритів. На міжнародному ринку найбільшої уваги заслуговують головинський, кам'янобрідський, осниківський, добринський лабрадорити з інтенсивною іризацією кристалів лабрадору розміром від 0,5-1 до 10-15 см, кількість яких сягає 500-600 штук на м^2, (в середньому 170 штук на м^2) [5, с. 284-285]. Надзвичайною декоративністю також відзначаються сірі та світло-сірі іризуючі лабрадорити родовищ Синій Камінь і Кам'яна Піч.

Найбільш знаменитим родовищем, що розробляються вже більше 100 років є Головинське родовище, яке розташоване на правому березі р. Бистріївка на південно-східній околиці с. Головине Черняхівського району. Експлуатація родовища розпочалася десь з 1900 року. Балансові запаси лабрадориту складають 3,5 млн м^3 [2, с. 629]. Родовище розвідане на глибину до 50 м. Потужність продуктивної товщі складає 10-15 м, кори вивітрювання 2-4 м. Зараз його розробляє Головинське кар'єроуправління тресту «Житомирнерудпром» Міністерства промисловості будівельних матеріалів України. В геологічній будові родовища беруть участь кристалічні породи верхнього протерозою (граніти, лабрадорити, габро-норити і габро) та покриваючі їх четвертинні піщано-глинисті відклади. У східній частині родовища лабрадорит переходить у габро. Лабрадорити темно-сірого кольору до чорного, нерівномірно грубозернисті, порфіроподібні. Головний породоутворюючий мінерал – лабрадор (85-95% об'єму породи). Решта припадає на піроксени, олівін, біотит. Кількість кристалів лабрадору з розмірами до 70-100 мм досягає 100 штук на 1 м^2. «Вічка» представлені переважно таблитчастими і призматичними кристалами плагіоклазу з яскравими райдужних переливів іризацією в синіх і блакитних тонах. Іризуючі кристали мають розмір від 0,5 до 5-6 см і більше. Моноліти відривають від масиву порід по природних тріщинах буропідривним способом з використанням димного пороху. Розколюють отримані моноліти гідроклинами. Лабрадорит родовища добре пиляється, легко полірується і дає високоякісну поверхню. У зв'язку з грубозернистою і порфіроподібною текстурою не піддається інструментальній обробці, тому може використовуватись для виготовлення облицювально-декоративних матеріалів. Іризуючі кристали придатні для виготовлення недорогих прикрас, сувенірів тощо.

Збільшення обсягів капітального будівництва, створення об'єктів соціально-культурного призначення, будівництво нових ліній метрополітену, а також прагнення фахівців зробити ці будови довговічними і виразними вимагає значного збільшення обсягів виробництва облицювальних матеріалів з природного каменю.

Аналіз попиту на світовому ринку облицювального каменю показує, що він досить різноманітний і обумовлений рівнем розвитку економіки, національними традиціями, архітектурною модою та низкою інших факторів. Серед усього різноманіття природних облицювальних матеріалів у попередні роки Україна експортувала граніт, габро, лабрадорит, базальт, андезит, пісковик та вапняк. Більше половини обсягів експорту перерахованих гірських порід складає граніт (55%), суттєво менше – габро (23%) та лабрадорит (12%). Основним споживачем сировинних блоків лабрадориту протягом багатьох років залишалася Італія, куди було експортовано 54% видобутих блоків цього виду декоративного каменю. Також експортувався лабрадорит у блоках до Китаю (13%), Гонконгу (12%), Індії (6%), Польщі (5%) та інших країн (10%) [1, с. 29]. За цими ж даними загалом було відправлено на експорт лабрадориту в блоках 3,94 тис. м^3 на суму 3,1 млн. доларів США. Цікаво, що 94% відправлених на експорт лабрадоритових блоків видобуті на чотирьох житомирських родовищах: Кам'янобрідському (39%), Добринському (28%), Очеретянському (14%) та Осниківському (12%). Не заперечуючи високих декоративних властивостей продукції добувних підприємств, варто відмітити, що вирішальну роль в організації експортної діяльності все ж зіграв кваліфікований менеджмент. Лабрадорити інших родовищ (наприклад, Головинського – торгова марка «Blue Volga») з негіршими споживчими властивостями і величезними запасами, але відсутнім ефективним менеджементом працювали переважно на внутрішній ринок.

Вкрай негативною стороною експортної діяльності українських підприємств на ринку не лише лабрадориту, але й природного облицювального каміння взагалі, є торгівля сировинними блоками. Не зайве зазначити, що Україна також імпортує облицювальне каміння з Китаю, Туреччини, Італії тощо, але в структурі імпорту значно переважають вироби з декоративного каміння, а на сировинні блоки припадає лише близько 4% усього імпорту [6, с. 32]. Ціна лабрадориту в блоках на світовому ринку становить 700-800$ за м^3. Ціна лабрадоритових слябів (відполірованих плит-заготовок) товщиною 2 см складає до 40$ м^2. Економічний ефект цілком очевидний.

Така ситуація склалася не стільки через невідповідність світовим стандартам якості, скільки через застаріле і неефективне обладнання. Нині багато добувних та каменеобробних підприємств переоснащують своє виробництво зразками сучасного обладнання з Італії, Франції й Туреччини, проте через брак коштів та інвестицій цей процес відбувається надто повільно. На переважній більшості підприємств необхідного повного набору ефективного обладнання немає. Дещо компенсує зазначений дефіцит закупівля уживаного машинного обладнання у німецьких компаній. Однак до вирішення цієї проблеми ще далеко. Каменодобувні підприємства України не в змозі задовольнити всезростаючий попит на лабрадорит навіть у сировинних блоках.

За останнє десятиліття у світі значно зросла увага до українського каменю. Відкриваються сприятливі можливості для експорту природних облицювальних матеріалів до країн Близького (Кувейту, Саудівської Аравії, ОАЕ) та Далекого Сходу (Японії, Південної Кореї, Тайваню, Сін-

гапуру). Існує попит в облицювальному камінні у Великобританії, Німеччині, Нідерландах, США, ПАР та низці інших країнах.

Багато країн мають свою кам'яну візитівку. Досить вказати на чеський піроп, російський малахіт, китайський нефрит, японські перли, афганський лазурит, іранську бірюзу, єгипетський хризоліт, колумбійський смарагд, австралійський опал та багато інших прикладів, де камінь виступає своєрідним символом держави. Для України таким кам'яним символом може стати лабрадорит – унікальний камінь із сяючими небесно-волошковими і переливчастими відблисками.

Висновки. Житомирський лабрадорит завдяки своїм фізико-механічним властивостям і неповторному забарвленню вже давно відомий у світі. Значний попит на лабрадорит, як на облицювальний матеріал, зумовлений його високою декоративністю, тобто сукупністю художньо-естетичних властивостей поверхні каменю. В порівнянні з іншим облицювальним камінням лабрадорит у природі зустрічається не часто. Його промислові родовища відомі у Фінляндії, Індії, Канаді, Мексиці, на Мадагаскарі, але найбільші запаси і найбільш цінні різновиди зосереджені в межах Коростенського плутону на Житомирщині. Україна – єдина країна в Європі, що має розвідані промислові запаси іризуючих лабрадоритів, які складають майже 40 млн. $м^3$ [5, с. 282]. Враховуючи значні запаси сировини та наявність таких споживчих властивостей каменю, які в інших країнах мають обмежене поширення, лабрадорит Житомирщини є високорентабельною експортною сировиною.

Список літератури:

1. Гелета О. Дослідження зовнішньоекономічного обігу декоративного каміння в Україні (2008 рік) / Олег Гелета // Коштовне та декоративне каміння: наук. журн. – Київ, 2009. – № 2. – С. 8-12.
2. Гірничий енциклопедичний словник. Т. 3 / За ред. В. С. Білецького. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 752 с.
3. Державна геологічна карта України масштабу 1:200 000. Аркуш M-35-XI (Коростень). Пояснювальна записка / Міністерство екології та природних ресурсів України; Північне державне регіональне геологічне підприємство Північгеологія; М. М. Костенко (відп. вик.), С. М. Мазур, Л. Ф. Котвицький [та ін.]. – Київ: [б. в.], 2001. – 135 с.
4. Мінеральні ресурси України, 2014 рік: щорічник / Державний інформаційний геологічний фонд України; Н. В. Корпан (відп. вик.), Г. В. Полуніна, Г. О. Башкірова [та ін.]. – Київ: [б. в.], 2014. – 270 с.
5. Неметалічні корисні копалини України: підручник / В. А. Михайлов, Г. Ф. Виноградов, М.В. Курило [та ін.]. – Київ: ВПЦ Київ. ун-т, 2008. – 495 с.
6. Справочник по петрографии Украины (магматические и метаморфические породы) / И. С. Усенко, К. Е. Есипчук, И. Л. Личак [и др.]. – Киев: Наукова думка, 1975. – 580 с.

Коренной В.И., Марусевич Я.А., Страшевская Л.В.
Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского

ЛАБРАДОРИТЫ ЖИТОМИРЩИНЫ – КАМЕННАЯ ВИЗИТКА УКРАИНЫ

Аннотация
Доказывается, что среди различных строительных материалов Житомирщины крупнейший экспортный потенциал имеют лабрадориты. Исследована история освоения этого вида облицовочного камня и его основные потребительские свойства, среди которых важнейшим является способность к иризации (лабрадоресценции). Рассмотрены особенности минерального состава лабрадоритов, физическую природу иризации и разнообразие цветовой гаммы камней из разных месторождений. Обоснована необходимость углубления и расширения географии экспорта продукции из лабрадорита. Условиями для этого являются модернизация устаревшего оборудования и повышение эффективности менеджмента.
Ключевые слова: облицовочный камень, лабрадорит, иризация, Житомирская область, экспорт.

Korinnyi V.I., Marusevich Y.A., Strashevska L.V.
Vinnitsa M. Kotsyubinsky State Pedagogical University

LABRADORITS OF ZHYTOMYR REGION – STONE VISIT OF UKRAINE

Summary
It is proved that among the various building materials of the Zhytomyr region, the largest export potential has labradorites. The history of development of this type of facing stone and its main consumer properties are studied, among which the most important is the ability to iris (labradorescence). The peculiarities of the mineral composition of labradorites, the physical nature of the iris and the variety of the color range of stones from different deposits are considered. The necessity of deepening and expanding the geography of export of products from labradorite is grounded. The conditions for this are modernization of obsolete equipment and increasing management effectiveness.
Keywords: facing stone, labradorite, iris, Zhytomyr region, export.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ НАУКИ

УДК 631.47+631.559+551.583(477.81)

ВПЛИВ АГРОМЕТЕОРОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ВРОЖАЙНІСТЬ ТЕПЛОЛЮБНИХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КУЛЬТУР (НА ПРИКЛАДІ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Собко З.З., Match Вознюк Н.М.
Національний університет водного господарства та природокористування

У статті проаналізовано агрометеорологічні та ґрунтові ресурси Рівненської області. Досліджено динаміку зміни посівних площ та урожайності теплолюбних культур. Здійснено аналіз впливу агрометеорологічних чинників на показники врожайності теплолюбних культур на території Рівненської області. Встановлено, що територія Рівненської області, як і вся Україна, зазнає впливу глобального потепління. Виявлено залежність врожайності кукурудзи і соняшника, головним чином, від температурного режиму і, меншою мірою, умов атмосферного зволоження території, що підтверджує їх здатність до посухостійкості.
Ключові слова: сільське господарство, ґрунтові ресурси, агрометеорологічні чинники, врожайність, зміни клімату, теплолюбні культури.

Постановка проблеми. Розвиток сільського господарства, головним чином, залежить від природних, а особливо від агрометеорологічних умов, які формуються за рахунок поєднання агрометеорологічних чинників в певні часові інтервали на певній території.

Агрометеорологічні чинники – це сукупність агрометеорологічних величин, які визначають стан і продуктивність сільськогосподарських рослин [1]. Розрізняють основні (світло, тепло, волога, повітря, поживні речовини, субстрат (ґрунт) і другорядні (вологість повітря, вітер, хмарність, кислотність ґрунту та інші) чинники [2].

Останнім часом використання сільськогосподарських земель є дуже далеким від оптимального. Завдяки порушенню основних принципів ведення землеробства, природна родючість їх швидше знижується і, як результат, – значні втрати врожаю.

Ще однією причиною зниження обсягів та якості врожаїв сільськогосподарських культур є зміна клімату. Внаслідок істотного підвищення температури повітря у зимові місяці, збільшення кількості тривалих відлиг, часового зрушення розвитку природних процесів, змін тривалості сезонів року, подовження безморозного періоду та тривалості вегетаційного періоду сільськогосподарських культур відбувається зміна агрокліматичних умов росту, розвитку та формування сільськогосподарських культур, їх продуктивності. Разом з тим, основною особливістю потепління стала і нерівномірність випадіння опадів протягом року, що призвела до збільшення посушливих явищ. Посухи нерідко співпадають із суховіями, які спричинюють пошкодження рослин у різних фазах їх розвитку та зменшують їхню продуктивність.

Також, останнім часом, має місце зростання кількості екстремальних погодних явищ, загальне зниження вологості ґрунтів та зменшення їхньої родючості, деградація ґрунтів [3]. Все це призводить до того, що раніше вирощувані культури стають не пристосованими до таких змін, внаслідок чого знижується їх продуктивність, тобто врожайність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив агрометеорологічних і антропогенних чинників на врожайність сільськогосподарських культур досліджували А.М. Польовий, І.С. Смага, Л.Ю. Божко, Т.І. Адаменко, М.І. Кульбіда, О.О. Дронова, О.А. Барсукова та ін. Серед закордонних вчених дану проблему вивчали такі науковці, як J.A. Foley, C. Pieri, R.B. Balzer, M.J. Blackie, K.G. Cassman, B.S. Sharrat, D. Sachsj та ін. Вплив антропогенних чинників на стан та якість ґрунтового покриву вивчають науковці Національного університету водного господарства та природокористування: С.Т. Вознюк, М.О. Клименко, А.М. Прищепа, О.А. Фурманець та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У наукових публікаціях практично відсутні дослідження щодо впливу агрометеорологічних чинників на врожайність теплолюбних сільськогосподарських культур саме на території Рівненської області, в останні роки на території якої все більше площ займають посіви таких культур.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є здійснення аналізу зміни агрометеорологічних чинників на території Рівненської області та їх вплив на показники врожайності теплолюбних культур.

Виклад основного матеріалу. Рівненська область є однією із високопотенційних сільськогосподарських регіонів. Особливості її фізико-географічного положення визначають велику різноманітність ґрунтових і кліматичних умов.

Територія Рівненської області розташована у двох природних зонах: Полісся та Лісостеп.

Клімат області помірно континентальний, помірно теплий, вологий, зима м'яка, з частими відлигами, літо тепле, з достатньою кількістю опадів.

Середня температура повітря за рік в області змінюється мало і становить 7,8˚С на Поліссі та 7,9˚С в Лісостепу. Середня температура січня становить 3,0˚С морозу у північній частині області та 2,8˚С морозу в південній; середня температура липня – 19,3˚С та 19,0˚С вище нуля відповідно [4].

Середня обласна кількість опадів за рік дорівнює 611 мм, змінюючись по території від 606 мм на Поліссі до 616 мм в Лісостепу. Кількість опадів по роках змінюється від 440 до 890 мм. Близько 70% від річної кількості опадів випадає у теплий період року, коли переважають вітри західного напрямку [4].

Зона Полісся характеризується такими типами ґрунтів: торф'яники низинні і торф'яно-болотні ґрунти, дерново-оглеєні, дерново-прихованопідзолисті піщані (бурі піски); місцями лучно-болотні і дерново-слабо-, середньо- і сильнопідзолисті глейові супіщані та суглинисті; в низинах річок – лучні і лучно-чорноземні.

Для зони Лісостепу типовими є чорноземи опідзолені, неглибокі слабо- та мало гумусні, карбонатні, темно-сірі опідзолені та сірі опідзолені; в низинах річок – лучні і лучно-чорноземні; на півдні – дерново-карбонатні, місцями торф'яники низинні і торф'яно-болотні ґрунти.

Загалом, агрометеорологічні умови та родючість ґрунтів території Рівненської області цілком дозволяють здійснювати ефективне і продуктивне виробництво сільськогосподарської продукції.

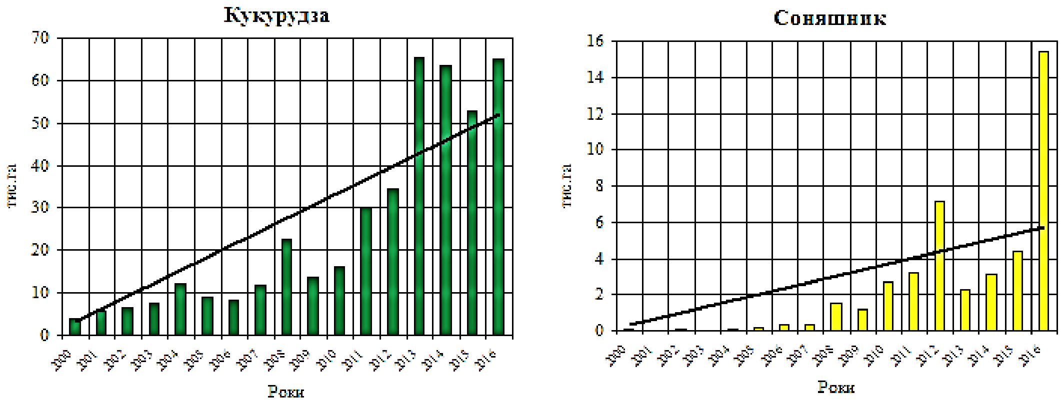

Рис. 1. Динаміка зміни посівних площ кукурудзи та соняшника на території Рівненської області за період 2000-2016 рр.

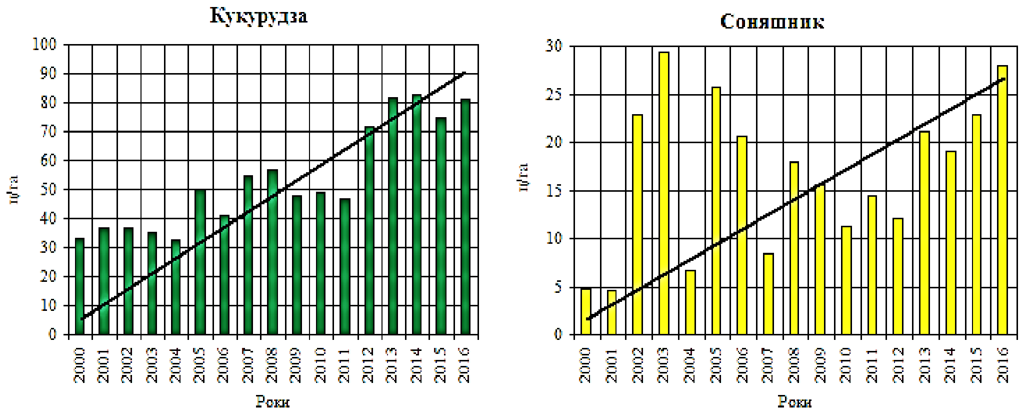

Рис. 2. Динаміка зміни урожайності кукурудзи та соняшника на території Рівненської області за період 2000-2016 рр.

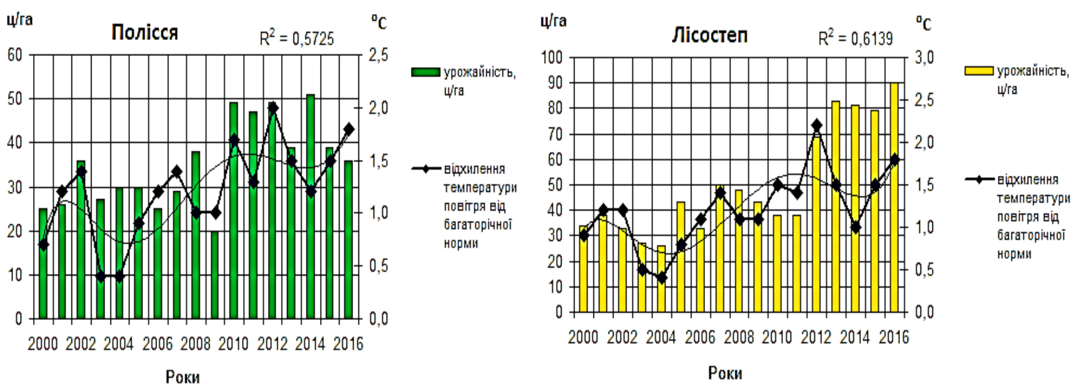

Рис. 3. Динаміка зміни врожайності кукурудзи від середньої температури повітря за вегетаційний період (квітень-жовтень) 2000-2016 рр. на території Рівненської області

Внаслідок глобального потепління та зміни клімату в цілому, на території Рівненської області значного поширення набули теплолюбні культури, а саме кукурудза та соняшник, які є витривалими до високих температур на дефіциту вологості.

Ми провели дослідження динаміки зміни посівних площ кукурудзи і соняшника на території Рівненської області за період 2000-2016 рр. (рис. 1).

Аналіз отриманих результатів (рис. 1) показав, що площі посіву кукурудзи у 2011 і 2013 рр. збільшилися вдвічі – 30,2 і 65,2 тис. га відповідно. Посівна площа соняшника у період 2000-2007 рр. була зовсім незначною – менше 0,5 тис. га. Починаючи з 2008 р. відбувається поступове збільшення площі посіву. У 2012 р. площі збільшилися у 2 рази (7,2 тис. га), а в 2016 р. – 3,5 рази (15,4 тис. га). Загалом простежується чітка тенденція до стрімкого збільшення посівних площ цих теплолюбних культур.

Виходячи з цього, ми провели дослідження динаміки зміни врожайності цих культур (рис. 2). В результаті ми отримали таку ж тенденцію до збільшення із максимальними значеннями врожайності кукурудзи у 2014 р. – 82,6 ц/га, соняшника у 2003 р. – 29,4 ц/га.

Задля підтвердження гіпотези про залежність врожайності від агрометеорологічних чинників, ми провели дослідження впливу температурного та гідротермічного режимів на території Рівненської області на врожайність кукурудзи та соняшника за період 2000-2016 рр. (рис. 4-8).

Одним із головних чинників, від якого буде залежати врожайність теплолюбних культур, є температура повітря. Ми проаналізували динаміку зміни врожайності від середньої температури повітря за вегетаційний період 2000-2016 рр. у різних природних зонах на території Рівненської області (рис. 3, 4).

Соняшник на території Рівненської області здебільшого вирощують у південній частині області, тому дослідження залежності врожайності цієї теплолюбної культури від агрометеорологічних чинників будемо проводити лише для Лісостепу.

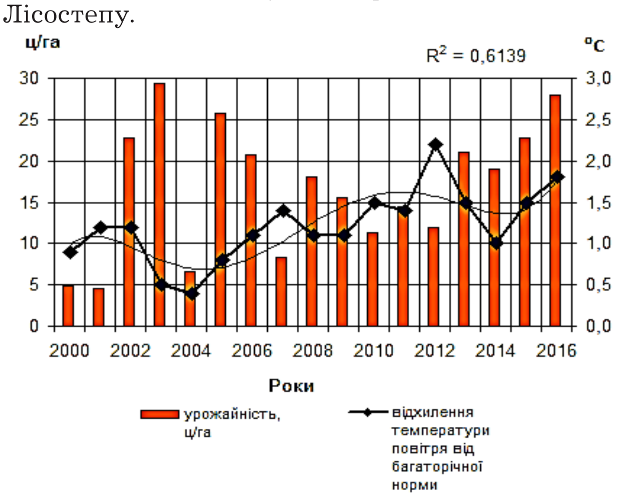

Рис. 4. Динаміка зміни врожайності соняшника від середньої температури повітря за вегетаційний період (квітень-жовтень) 2000-2016 рр. в лісостеповій частині Рівненської області

Аналіз наведеної динаміки (рис. 3, 4) показує чітку залежність показників врожайності теплолюбних культур від температурного режиму – підвищення температури сприяє збільшенню врожаю. Побудовані лінії тренду і на основі їх знайдені значення коефіцієнта детермінації підтверджують залежність врожайності кукурудзи та соняшника від температури повітря і вказують на середній зв'язок між цими величинами (R^2 = 0,57÷0,61).

Оскільки кукурудза та соняшник є досить таки витривалими до дефіциту атмосферних опадів, тому, вірогідно, чіткої залежності врожайності цих культур від кількості атмосферних опадів ми не отримаємо (рис. 5, 6).

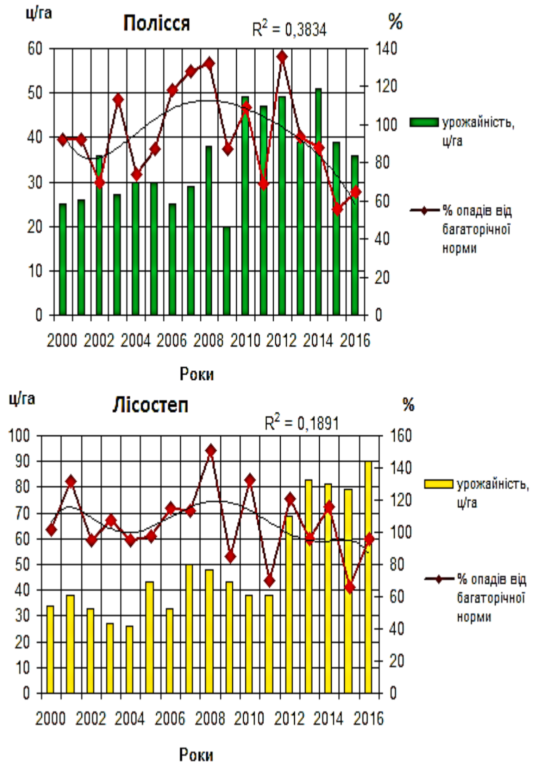

Рис. 5. Динаміка зміни врожайності кукурудзи від кількості опадів за вегетаційний період (квітень-жовтень) 2000-2016 рр. на території Рівненської області

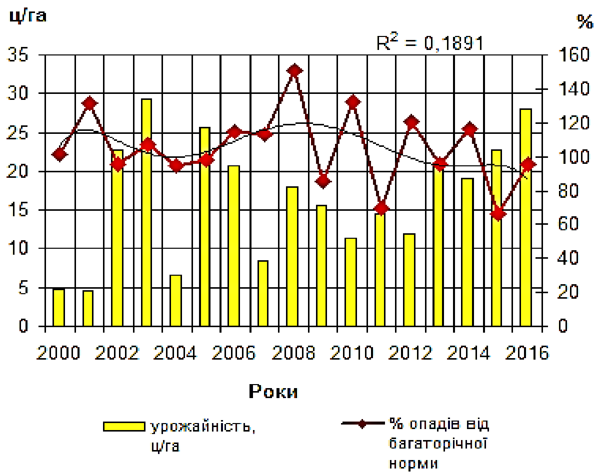

Рис. 6. Динаміка зміни врожайності соняшника від кількості опадів за вегетаційний період (квітень-жовтень) 2000-2016 рр. в лісостеповій частині Рівненської області

Як видно з рис. 5 та 6, чіткої залежності врожайності від кількості опадів не встановлено. Побудовані лінії тренду і на основі їх знайдені значення коефіцієнта детермінації не підтверджують чіткої залежності врожайності кукурудзи та соняшника від кількості опадів – зв'язок між цими величинами як для кукурудзи, так і для соняшника – слабкий ($R^2 = 0,19 \div 0,38$). Отже, підтверджується той факт, що врожайність теплолюбних культур меншою мірою залежить від кількості атмосферних опадів, що підтверджує їх посухостійкість.

Гідротермічний режим оцінювали за допомогою гідротермічного коефіцієнта Селянинова (ГТК), який характеризує умови атмосферного зволоження території [4]. Установлено такі критерії, які характеризують умови атмосферного зволоження території за ГТК: ГТК < 0,5 – сильна посуха; ГТК = 0,6-0,7 – дуже посушливо; ГТК = 0,8-0,9 – посушливо; ГТК = 1,0-1,2 – недостатнє зволоження; ГТК = 1,3-1,6 – помірне зволоження; ГТК > 1,7 – надмірне зволоження [5].

Залежність врожайності кукурудзи і соняшника від показника ГТК на території Рівненської області наведено на рис. 7, 8.

Як видно з рис. 7 та 8, на території і Полісся, і Лісостепу простежується чітка тенденція до погіршення умов атмосферного зволоження у вегетаційний період. Показники врожайності теплолюбних культур меншою мірою залежать від умов атмосферного зволоження території, про що свідчать коефіцієнти детермінації – зв'язок цих величин оцінюється як середній ($R^2 = 0,35 \div 0,54$).

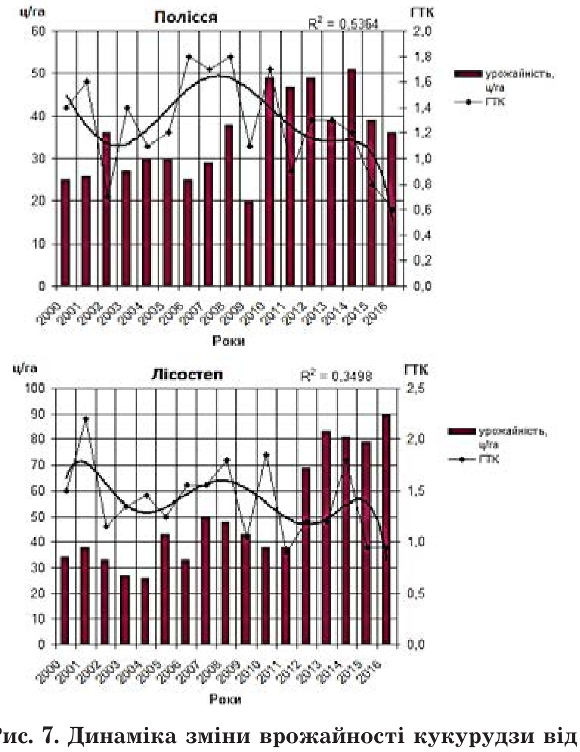

Рис. 7. Динаміка зміни врожайності кукурудзи від значень гідротермічного коефіцієнту у вегетаційний період на території Рівненської області за період 2000-2016 рр.

В останні роки все яскравіше проявляються ознаки посушливих явищ – високі температури і відсутність ефективних атмосферних опадів. Загалом, ГТК за період 2000-2016 рр. на території Полісся змінювався в межах від 0,6 – дуже посушливі умови (2016 р.) до 1,8 – надмірне зволоження (2006 р.); на території Лісостепу – від 0,9 – посушливі умови (2011 р.) до 2,2 – надмірне зволоження (2001 р.). Середнє значення ГТК за досліджуваний період становить 1,3 в північній частині області, 1,4 – у південній. Умови атмосферного зволоження характеризуються як помірні.

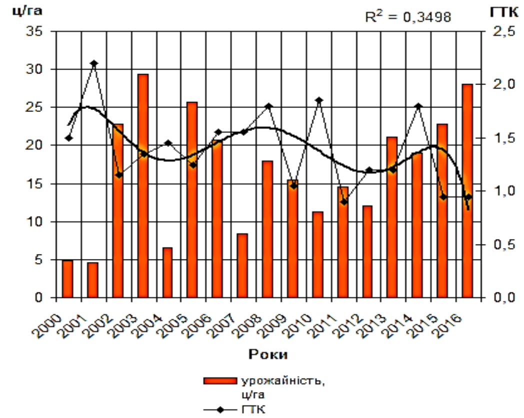

Рис. 8. Динаміка зміни врожайності соняшника від значень гідротермічного коефіцієнту у вегетаційний період на території Рівненської області за період 2000-2016 рр.

Висновки та пропозиції. Отже, в результаті проведених нами досліджень можна зробити наступні висновки:

– територія Рівненської області характеризується наявністю родючих ґрунтів та сприятливих агрометеорологічних умов;

– Рівненщина піддається впливу глобального потепління, що проявляється у підвищенні температури повітря, зменшенні кількості атмосферних опадів, погіршенні умов атмосферного зволоження;

– в свою чергу, зміна клімату дозволяє збільшити різноманіття теплолюбних культур (кукурудза, соняшник, соя), які пристосовані до більш високих температур та помірного дефіциту зволоження ґрунту. Ці рослини здатні економно використовувати вологу, витримувати ґрунтову та атмосферну посухи та давати високі врожаї;

– показники врожайності теплолюбних культур, головним чином, залежать від температурного режиму, меншою мірою від умов атмосферного зволоження території і від кількості атмосферних опадів, що підтверджує їх посухостійкість;

– вирощування таких теплолюбних культур, як кукурудза та соняшник, вимагає раціонального та ощадливого використання ґрунтових ресурсів, адже ці культури дуже сильно виснажують ґрунт. Тому необхідно дотримуватись сівозмін, в які включати культури, що будуть збагачувати ґрунт поживними речовинами;

– звичайне сільське господарство Рівненської області необхідно переорієнтовувати на кліматично розумне, що полягає у проведенні постійної оцінки та моніторингу впливу змін клімату на сільськогосподарське виробництво.

Список літератури:

1. ГОСТ 17713-89. Сельскохозяйственная метеорология. Термины и определения. – М., 1989.
2. Толковый словарь по сельскохозяйственной метеорологии – Санкт-Петербург: Гидрометеоиздат, 2002. – 470 с.
3. Степаненко С.М. Оцінка впливу кліматичних змін на галузі економіки України: [монографія] / С.М. Степаненко, А.М. Польовий, Є.П. Школьний та ін. – Одеса: Екологія, 2011. – 696 с.
4. Масовець Б.П., Адаменко Т.І. Агрокліматичний довідник по Рівненській області. Довідкове видання. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2012. – 136 с.
5. Клімат України: у минулому… і майбутньому? / М.І. Кульбіда, М.Б. Барабаш, Л.О. Єлістратова, Т.І. Адаменко, Н.П. Гребенюк, О.Г. Татарчук, Т.В. Корж / за ред. М.І. Кульбіди, М.Б. Барабаш: Монографія. – К.: Сталь, 2009. – С. 85-98.

Собко З.З., Вознюк Н.Н.
Национальный университет водного хозяйства и природопользования

ВЛИЯНИЕ АГРОМЕТЕОРОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ НА УРОЖАЙНОСТЬ ТЕПЛОЛЮБИВЫХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ КУЛЬТУР (НА ПРИМЕРЕ РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация
В статье проанализированы агрометеорологические и почвенные ресурсы Ровенской области. Исследована динамика изменения посевных площадей и урожайности теплолюбивых культур. Осуществлен анализ влияния агрометеорологических факторов на показатели урожайности теплолюбивых культур на территории Ровенской области. Установлено, что территория Ровенской области, как и вся Украина, подвергается воздействию глобального потепления. Выявлена зависимость урожайности кукурузы и подсолнечника, главным образом, от температурного режима и, в меньшей степени, условий атмосферного увлажнения территории, что подтверждает их способность к засухоустойчивости.

Ключевые слова: сельское хозяйство, почвенные ресурсы, агрометеорологические факторы, урожайность, изменения климата, теплолюбивые культуры.

Sobko Z.Z., Voznyuk N.M.
National University of Water and Environmental Engineering

THE INFLUENCE OF AGROMETEOROLOGIC FACTORS ON THE YIELDS OF HEAT-LOVING CROPS (ON THE EXAMPLE OF THE RIVNE REGION)

Summary
The article analyzes agrometeorological and soil resources of the Rivne region. The dynamics of the changes of sown areas and yields of heat-loving crops are researched. The analysis of the influence of the agrometeorological factors on the levels of yields of heat-loving crops on the territory of the Rivne region is carried out. It is established that the territory of the Rivne region, as well as the entire territory of Ukraine, is exposed to the effect of global warming. The dependence of the yield's levels of corn and sunflower, mainly on the temperature regime and, to a lesser extent, on the atmospheric humidity conditions of the territory, which confirms their ability to drought resistance is revealed.

Keywords: agriculture, soil resources, agrometeorological factors, yield capacity, climate change, heat-loving crops.

ГЕОГРАФІЧНІ НАУКИ

УДК 504.4:54

ОЦІНКА ЯКОСТІ ВОД ЗА САНІТАРНИМИ І РИБОГОСПОДАРСЬКИМИ НОРМАМИ ТА ЇЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ НА ПРИКЛАДІ КІЛІЙСЬКОГО ГИРЛА ДУНАЮ

Юрасов С.М., Кур'янова С.О.
Одеський державний екологічний університет

У статті виконано аналіз оцінки якості вод за діючими методиками на прикладі р. Дунай – м. Кілія. Доведено, що недоліки існуючих методик не дозволяють адекватно характеризувати стан водних об'єктів як джерел господарсько-питного призначення. Приведено виконання розрахунків, дані рекомендації по їх перевірці, наведено приклади розрахунків. Запропоновано шляхи усунення цих недоліків.
Ключові слова: оцінка якості, господарсько-питне призначення, показник якості, блок показників.

Постановка проблеми. Кілійське гирло Дунаю є водним об'єктом для задоволення різних потреб. Основними з них є господарсько-питне водопостачання та рибогосподарське водокористування.

а) Якість водних об'єктів господарсько-питного призначення оцінюється за санітарними норми [1] методом детального аналізу [2]. Він полягає у тому, що виміряне або розраховане значення кожного показника порівнюється з його нормативом: значення показників без ефекту сумації не повинні перевищувати норматив ($C_i \le ГДК_i$), для груп показників з ефектом сумації необхідно, щоб у кожної групі сума концентрацій показників у частках від нормативів не перевищувала одиницю ($\Sigma C_i \ / \ ГДК_i \le 1$). На основі цього аналізу робиться висновок о придатності, чи не придатності води для певних потреб.

За санітарними нормами у групи сумації об'єднуються речовини з однаковою ЛОШ першого, чи другого класу небезпеки.

Матеріали та методи дослідження. Оцінка якості вод Кілійського гирла (табл. 1) виконана за даними спостережень СЕС в 2005-2009 р.р. біля міст Рені, Ізмаїл, Кілія та Вилкове. Аналіз даних спостережень показав, що різниця між максимальним та мінімальним середніми значеннями (C_{CP}) кожного показника якості по довжині річки (по пунктам спостережень) не перевищують ±30%, за виключенням завислих речовин, заліза, цинку, міді та нафтопродуктів.

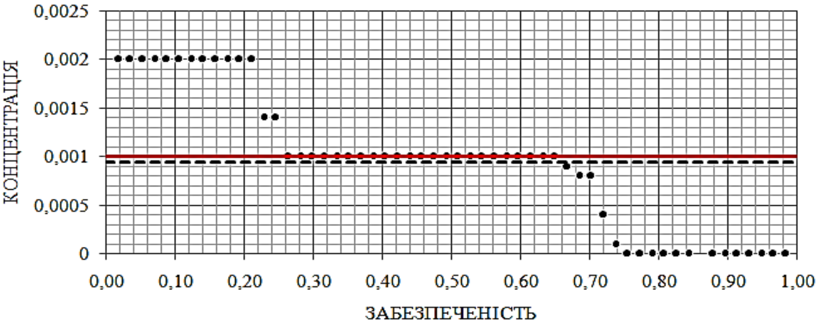

Рис. 1. Емпіричний розподіл вмісту фенолів у воді Дунаю біля м. Рені: маркер круг – ранжовані у порядку спадання результати спостережень; суцільна горизонтальна лінія – санітарно-гігієнічна ГДК; пунктирна лінія – середнє значення

У табл. 1 наведена оцінка якості вод в Рені та Вилкове, в Ізмаїлі і Кілії результати аналогічні.

Якість вод р. Дунай (табл. 1) як джерела господарсько-питного водопостачання не відповідає вимогам санітарних норм лише по вмісту органічних речовин: показники БСК і ХСК перевищують нормативи в 1,8 і 1,3 рази відповідно. Такі води можна характеризувати як **«слабо забруднені»**.

Недолік вітчизняних норм полягає у тому, що при оцінці якості вод використовуються середні значення показників (C_{CP}) за тривалі (декілька років) періоди часу. Якщо середні значення показників дорівнюють нормативам, то сумарна тривалість періодів забруднення становить приблизно 50% періоду осереднення. Це не можна вважати припустимим.

В країнах ЄС підхід до оцінки якості вод суттєво відрізняється.

Вода для пиття відповідає вимогам норм [3], якщо 95% проб не перевищують нормативи, зазначені як обов'язкові (тимчасові нормативи – ОБРВ і ТДК); якщо 90% проб відповідають вимогам у решті випадків (маються на увазі оптимальні нормативи – ГДК), а також, якщо у 5 і 10% проб, які не відповідають встановленим нормативам, відсутні відхилення від встановлених нормативів більш ніж на 50%, окрім pH, розчиненого кисню та мікробіологічних показників, відсутня загроза здоров'ю населення, відсутні відхилення від нормативів у послідовно відібраних одна за одною пробах.

Оцінка якості вод в країнах ЄС виконується за значеннями показників у разових пробах води. Видно, що в країнах ЄС передбачається нормування частоти перевищення ГДК: не більш 5 або 10% от усіх проб. Нормується також перевищення нормативу: не більш 50%. Крім того, нормується тривалість періодів можливого забруднення: треба щоб були відсутні відхилення від нормативів у послідовно ві-

дібраних одна за одною пробах. Це означає, що при відборі проб чотири рази на місяць остання вимога буде виконано при тривалості періоду разового забруднення не більш 7 діб. Тоді протягом року кількість таких періодів може бути не більш 12×4×0,10≈5 (при 10% кількості перевищень ГДК), тобто сумарна тривалість періодів забруднення протягом року повинна бути не більш 35 діб. У вітчизняних нормах це не розглядається.

Таблиця 1

Оцінка якості вод р. Дунай за $C_{СР}$ (санітарні норми)

№ п/п	ПОКАЗНИК	ЛОШ	Клас небезп.	Норматив (*Н*)	Рені		Вилкове	
					$C_{СР}$	$C_{СР}/H$	$C_{СР}$	$C_{СР}/H$
1	Завислі речов., мг/дм^3	-	-	фон+0,25	39,8	-	58,1	-
2	pH	-	-	6,5-8,5	8,01	-	7,98	-
3	Розчин. кисень, мг/дм^3	-	-	4,0	9,42	-	9,34	-
4	**ХСК**, мг/дм^3	-	-	15	**18,9**	-	**18,9**	-
5	**БСК$_{20}$**, мг/дм^3	-	-	3,0	**5,4**	-	**4,55**	-
6	Мінералізація, мг/дм^3	-	-	1000	335	-	332	-
7	Азот амонійний, мг/дм^3	с.-т.	3	2	0,208	-	0,194	-
8	Азот нітратний, мг/дм^3	с.-т.	3	10,2	1,28	-	1,36	-
9	Хром (VI), мг/дм^3	с.-т.	3	0,05	0,0014	-	0,0012	-
10	Залізо, мг/дм^3	орг.	3	0,3	0,088	-	0,073	-
11	Хлориди, мг/дм^3	орг.	4	350	29,1	-	29,1	-
12	Сульфати, мг/дм^3	орг.	4	500	39,0	-	38,2	-
13	Мідь, мг/дм^3	орг.	3	1,0	0,0020	-	0,0022	-
14	Марганець, мг/дм^3	орг.	3	0,1	0,0406	-	0,0331	-
15	Нафтопродукти, мг/дм^3	орг.	4	0,3	0,0181	-	0,0197	-
16	Феноли, мг/дм^3	орг.	4	0,001	0,00094	-	0,00074	-
17	СПАР, мг/дм^3	орг.	4	0,5	0,097	-	0,107	-
18	Цинк, мг/дм^3	заг.	3	1,0	0,0104	-	0,0070	-
19	Азот нітритний, мг/дм^3	с.-т.	2	1,0	0,0202	0,020	0,0241	0,024
20	Кремній, мг/дм^3		2	10	3,2	0,320	2,92	0,292
21	Натрій, мг/дм^3		2	200	19,5	0,098	19,6	0,098
				Σ		0,438		0,414

Таблиця 2

Оцінка якості вод р. Дунай за $C_{СР}$ (рибогосподарські норми)

№ п/п	ПОКАЗНИК	ЛОШ	Норматив	Рені		Вилкове	
				$C_{СР}$	$C_{СР}/H$	$C_{СР}$	$C_{СР}/H$
1	Завислі речовини, мг/дм^3	-	фон+0,75	39,8	-	58,1	-
2	pH	-	6,5-8,5	8,01	-	7,98	-
3	Розчин. кисень, мг/дм^3	-	4	**9,42**	-	**9,34**	-
4	**БСК$_{20}$**, мг/дм^3	-	3	**5,40**	-	**4,55**	-
5	**Фосфати**, мг/дм^3	заг.	0,15	0,160	-	0,160	-
6	Азот амонійний, мг/дм^3	**токс.**	0,39	0,208	0,53	0,194	0,50
7	Азот нітритний, мг/дм^3		0,02	0,0202	1,01	0,0241	1,21
8	Залізо, мг/дм^3		0,1	0,088	0,88	0,073	0,73
9	Цинк, мг/дм^3		0,01	0,0104	1,04	0,0070	0,70
10	Мідь, мг/дм^3		0,001	0,0020	1,96	0,0022	2,18
11	Марганець, мг/дм^3		0,01	0,0406	4,06	0,0331	3,31
12	СПАР, мг/дм^3		0,5	0,097	0,19	0,107	0,21
			Σ		**9,69**		**8,83**
13	Азот нітратний, мг/дм^3	**с.-т.**	9,1	1,28	0,14	1,36	0,15
14	Кальцій, мг/дм^3		180	53,3	0,30	52,7	0,29
15	Магній, мг/дм^3		40	14,0	0,35	13,6	0,34
16	Натрій + калій, мг/дм^3		120	19,5	0,16	19,6	0,16
17	Хлориди, мг/дм^3		300	29,1	0,10	29,1	0,10
18	Сульфати, мг/дм^3		100	39,0	0,39	38,2	0,38
19	Хром, мг/дм^3		0,001	0,0014	1,43	0,0012	1,22
			Σ		**2,86**		**2,65**
20	Нафтопродукти, мг/дм^3	**р/г**	0,05	0,0181	0,36	0,0197	0,39
21	Феноли, мг/дм^3		0,001	0,00094	0,94	0,00074	0,74
			Σ		**1,30**		**1,13**

Вміст фенолів у воді Дунаю (рис. 1) відповідає вимогам вітчизняних норм ($C_{CP} < ГДК$). Однак при аналізі змінюваності цього показника встановлено, що кількість перевищень ГДК дорівнює 14. Це становить 24% від загальної кількості спостережень рівної 56. За нормами країн ЄС допустимо не більш 6. Цей недолік легко усунути використовуючи не середні значення показників, забезпеченість яких 50%, а значення з 10% забезпеченістю (C_{10}), що буде відповідати вимогам норм ЄС.

б) За рибогосподарськими нормами оцінка якості вод виконується теж методом детального аналізу. У групи сумації об'єднуються речовини з однаковою ЛОШ [4].

У табл. 2 наведено оцінка якості вод Кілійського гирла Дунаю за рибогосподарськими нормами.

З таблиці видно, що якість вод не відповідає вимогам вітчизняних норм по усієї довжині розглядуваної ділянки річки за вмістом: органічних сполук (БСК перевищує норматив в 2,8 разів); фосфатів; речовин токсикологічної групи (амонію, нітритів, заліза, цинку, міді, марганцю та СПАР) перевищує норматив в 9-10 разів; речовин санітарно-токсикологічної групи (нітратів, кальцію, магнію, натрію, калію, хлоридів, сульфатів та хрому) перевищує норматив приблизно в 3 рази; рибогосподарської групи (нафти і фенолів).

Води з таким перевищенням нормативів слідує характеризувати як **«забруднені»**.

Найбільший вклад в забруднення вод Дунаю як об'єкт рибогосподарського призначення вносять: в токсикологічної групі – нітрити, залізо, цинк, мідь і марганець; в санітарно-токсикологічної групі – хром; в рибогосподарської групі – феноли.

В країнах ЄС рибогосподарські норми ще більш жорсткі [3]:

водний об'єкт слід вважати таким, що відповідає рибогосподарським нормам, якщо результати 95% проб води не перевищують обов'язкові та оптимальні нормативи.

в) Розглянемо тепер часову змінюваність показників якості вод.

Найбільш поширеними законами розподілу позитивних випадкових величин, які використовуються при практичних розрахунках, є закони логнормальний і Вейбула.

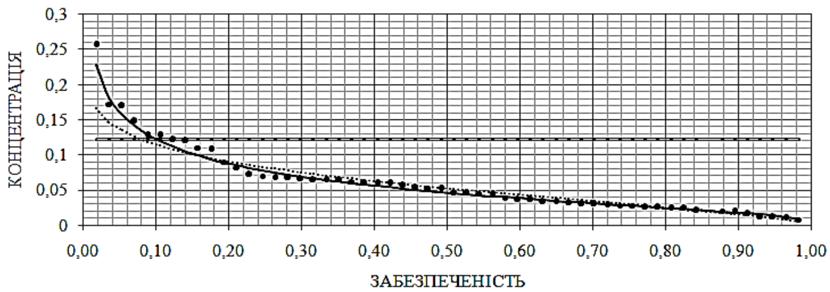

Рис. 2. Розподіл у часі концентрації заліза: маркер круг – результати спостережень; суцільна лінія – логнормальний закон; точкова лінія – закон Вейбула; горизонтальна лінія – C_{10} (логнормальний)

Параметрами логнормального закону розподілу є математичне очікування та середньоквадратичне відхилення логарифмованого ряду спостережень. Оцінка параметрів розподілу Вейбула більш складна. Послідовність цього розрахунку наведена в [5].

В результаті статистичної обробки були розраховані: середні значення показників (C_{CP}), параметри законів розподілу логнормального і Вейбула, значення показників з 10%-ю забезпеченістю

Таблиця 3

Оцінка якості вод р. Дунай за C_{10} (санітарні норми)

№ п/п	ПОКАЗНИК	ЛОШ	Клас небезп.	Норматив	Рені		Вилкове	
					C_{10}	$C_{10}/Н$	C_{10}	$C_{10}/Н$
1	Завислі речов., мг/дм^3	-	-	фон+0,25	97,3	-	77,3	-
2	pH	-	-	6,5-8,5	8,24	-	8,18	-
3	Розчин. кисень, мг/дм^3	-	-	4,0	7	-	6,94	-
4	**ХСК**, мг/дм^3	-	-	15	**26,6**	-	**27,9**	-
5	**БСК$_{20}$**, мг/дм^3	-	-	3,0	**8,48**	-	**7,09**	-
6	Мінералізація, мг/дм^3	-	-	1000	394	-	385	-
7	Азот амонійний, мг/дм^3	с.-т.	3	2	0,367	-	0,361	-
8	Азот нітратний, мг/дм^3	с.-т.	3	10,2	1,83	-	1,99	-
9	Хром (VI), мг/дм^3	с.-т.	3	0,05	0,0029	-	0,0022	-
10	Залізо, мг/дм^3	орг.	3	0,3	0,122	-	0,159	-
11	Хлориди, мг/дм^3	орг.	4	350	36,6	-	36,7	-
12	Сульфати, мг/дм^3	орг.	4	500	47,4	-	46,1	-
13	Мідь, мг/дм^3	орг.	3	1,0	0,0044	-	0,0038	-
14	Марганець, мг/дм^3	орг.	3	0,1	0,0871	-	0,075	-
15	Нафтопродукти, мг/дм^3	орг.	4	0,3	0,0309	-	0,0331	-
16	**Феноли**, мг/дм^3	орг.	4	0,001	**0,0020**	-	**0,0017**	-
17	СПАР, мг/дм^3	орг.	4	0,5	0,185	-	0,205	-
18	Цинк, мг/дм^3	заг.	3	1,0	0,0314	-	0,0205	-
19	Азот нітритний, мг/дм^3	с.-т.	2	1,0	0,0287	0,029	0,0489	0,049
20	Кремній, мг/дм^3		2	10	5,45	0,545	5,49	0,549
21	Натрій, мг/дм^3		2	200	28,9	0,145	28,5	0,143
					Σ	0,718		0,740

(C_{10}), середньоквадратичне відхилення емпіричних даних від розрахункових, емпірична оцінка забезпеченості C_{10}.

Для більшості показників C_{10} за логнормальним законом перевищує C_{10} за законом Вейбула.

З 112 оброблених рядів спостережень у 76 апроксимація емпіричних даних логнормальним законом розподілу дає біль щільний зв'язок ніж законом Вейбула, і лише у 36 навпаки. Проте, в середньому емпірична забезпеченість значень показників C_{10} (з заданою забезпеченістю 0,10) за законом Вейбула складає 0,097≈0,10, а за логнормальним – 0,091≈0,09. Тобто, логнормальний закон точніше відображає розподіл максимальних членів ряду.

В цілому закони логнормальний і Вейбула добре апроксимують часову мінливість показників якості вод (рис. 2). Але з практичної точки зору логнормальний закон розподілу зручніший.

г) Виконаємо тепер оцінку якості вод р. Дунай використовуючи значення показників із 10%-ю забезпеченістю [6].

У даному випадку якість вод р. Дунай не відповідає вимогам санітарних норм по усій довжині розглядуваної ділянки річки вже не тільки за вмістом органічних сполук, але й за вмістом фенолів (табл. 3).

Зроблена оцінка співпадає з оцінкою за нормами країн ЄС.

Як водний об'єкт рибогосподарського призначення Кілійське гирло Дунаю за C_{10} (табл. 4) слід характеризувати як **«брудне»** (вміст речовин токсикологічної групи перевищує норматив у двадцять разів).

Результати досліджень та їх аналіз. По українській частині Нижнього Дунаю можна зробити таки висновки.

1. За гідрохімічними показниками води Кілійського гирла Дунаю як об'єкту господарсько-питного водопостачання є «слабо забрудненими» за показниками БСК, ХСК і феноли.

2. Як об'єкт рибогосподарського призначення Кілійське гирло Дунаю є «брудним» за показниками БСК, фосфати, речовини з токсикологічною, санітарно-токсикологічною і рибогосподарською ЛОШ.

3. Оцінка якості вод за вітчизняними нормами буде співпадати з оцінкою за нормами країн ЄС якщо використовувати значення показників з 10% забезпеченістю.

4. Для розрахунку значень показників з 10% забезпеченістю зручніше використовувати логнормальний закон: простіше розрахувати параметри і щільність зв'язку цього закону з емпіричними даними більша ніж за законом Вейбула. Однак закон Вейбула дає точнішу оцінку C_{10}.

5. Подальші дослідження необхідно направити на розробку методики техніко-економічного обґрунтування забезпеченості значень показників при оцінці якості вод.

Таблиця 4

Оцінка якості вод р. Дунай за C_{10} (рибогосподарські норми)

№ п/п	ПОКАЗНИК	ЛОШ	Норматив (*H*)	Рені		Вилкове	
				C_{10}	C_{10}/H	C_{10}	C_{10}/H
1	Завислі речовини, мг/дм^3	-	фон+0,75	97,3	-	77,3	-
2	pH	-	6,5-8,5	8,24	-	8,18	-
3	Розчин. кисень, мг/дм^3	-	4	7,00	-	6,94	-
4	**БСК$_{20}$**, мг/дм^3	-	3	**8,48**	-	**7,09**	-
5	**Фосфати**, мг/дм^3	заг.	0,15	**0,312**	-	**0,246**	-
6	Азот амонійний, мг/дм^3	**токс.**	0,39	0,367	0,94	0,361	0,925
7	Азот нітритний, мг/дм^3		0,02	0,0287	1,43	0,0489	2,443
8	Залізо, мг/дм^3		0,1	0,122	1,22	0,1585	1,585
9	Цинк, мг/дм^3		0,01	0,0314	3,14	0,0205	2,053
10	Мідь, мг/дм^3		0,001	0,0044	4,40	0,0038	3,797
11	Марганець, мг/дм^3		0,01	0,0871	8,71	0,0750	7,503
12	СПАР, мг/дм^3		0,5	0,185	0,37	0,205	0,411
			Σ		**20,21**		**18,72**
13	Азот нітратний, мг/дм^3	**с.-т.**	9,1	1,83	0,20	1,99	0,219
14	Кальцій, мг/дм^3		180	63,6	0,35	62,7	0,348
15	Магній, мг/дм^3		40	16,9	0,42	16,7	0,417
16	Натрій + калій, мг/дм^3		120	28,9	0,24	28,6	0,238
17	Хлориди, мг/дм^3		300	36,6	0,12	36,6	0,122
18	Сульфати, мг/дм^3		100	47,4	0,47	46,1	0,461
19	Хром, мг/дм^3		0,001	0,0029	2,86	0,0022	2,219
			Σ		**4,68**		**4,02**
20	Нафтопродукти, мг/дм^3	**р/х**	0,05	0,0309	0,62	0,0331	0,662
21	Феноли, мг/дм^3		0,001	0,0020	2,03	0,0017	1,740
			Σ		**2,65**		**2,40**

Список літератури:

1. СанПиН – 4630-88. Санитарные правила и нормы охраны поверхностных вод от загрязнения. Министерство здравоохранения СССР. – Москва – 1988.
2. Оцінки якості природних вод: навчальний посібник / Юрасов С.Н., Сафранов Т.А., Чугай А.В – Одеса: Екологія, 2012. – 168 с.
3. Матеріали семінару «Основи природоохоронного законодавства України та Європейського співтовариства: водні ресурси». – К.: Державний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки кадрів Мінекобезпеки України, травень 1997 р.
4. Інструкція про порядок розробки та затвердження гранично допустимих скидів (ГДС) речовин у водні об'єкти із зворотними водами / Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. Наказ № 116 від 15.12.94. – К, 1994.
5. Юрасов С.Н., Алексеенко Е.А. Апроксимація законів розподілу показників якості вод на прикладі ріки Дністер – місто Біляївка / Людина та довкілля. Проблеми неоекології: Науковий журнал Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2014. – № 3-4. – С. 46-51.
6. Кур'янова С.О., Юрасов С.М. Рекомендації щодо вдосконалення оцінки (класифікації) якості вод господарсько-питного призначення за вітчизняними нормами на прикладі р. Дунай – м. Вилкове // Український гідрометеорологічний журнал: Науковий журнал / Голов. ред. С.М. Степаненко. – Одеса: «Екологія», 2012. – № 11 – С. 34-44.

Юрасов С.Н., Курьянова С.А.
Одесский государственный экологический университет

ОЦЕНКА КАЧЕСТВА ВОД ПО САНИТАРНЫМ И РЫБОХОЗЯЙСТВЕННЫМ НОРМАМ И ЕЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НА ПРИМЕРЕ КИЛИЙСКОГО УСТЬЯ ДУНАЯ

Аннотация
В статье выполнен анализ оценки качества вод по действующим методикам на примере р. Дунай – г. Килия. Доказано, что недостатки существующих методик не позволяют адекватно характеризовать состояние водных объектов как источников хозяйственно-питьевого назначения. Приведены последовательность выполнения расчетов, даны рекомендации по их проверке, приведены примеры расчетов. Предложены пути устранения этих недостатков.
Ключевые слова: оценка качества, хозяйственно-питьевое назначение, показатель качества, блок показателей.

Urasov S.N., Kuryanova S.A.
Odessa State University of Environmental

OF EVALUATION OF THE WATER QUALITY BY STANDARDS SANITARY AND FISHERIES INDICATOR AND ITS IMPROVEMENT ON THE EXAMPLE OF THE R. DANUBE – S. KILIA

Summary
The article presents a critical analysis of water quality assessment by different methods on the example of the r. Danube – s. Kilia. It is shown that the drawbacks of the existing methods do not allow to adequately characterized the state of the water objects as sources of domestic and drinking purposes. An example of the calculation was given. Suggested ways of overcoming these drawbacks.
Keywords: evaluation of the quality, domestic, drinking purpose, the quality indicator unit indicators.

МЕДИЧНІ НАУКИ

УДК 616.94-036:616-091.8

РОЛЬ АПОПТОЗУ У ПЕРЕБІГУ СЕПСИСУ (ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ)

Колоскова О.К., Крецу Н.М.
Буковинський державний медичний університет

Проблема неонатального сепсису є однією з невирішених проблем сучасної неонатології. Критичні стани новонароджених, включаючи сепсис, часто супроводжуються розвитком поліорганної недостатністю, яка пов'язана з загибеллю клітин. Клінічні та експериментальні спостереження дозволяють припустити, що важливу роль в механізмі поліорганної невідповідності відіграє «програмована загибель» клітин шляхом апоптозу. Останніми роками в експериментальних роботах показано, що кардіоміоцити підлягають апоптозу під впливом ішемії, імунного запалення та токсичних факторів. Подальше вивчення плазматичних маркерів апоптозу (ФНП-α, sFas/sFasL-система, p53 и bcl-2), у перспективі сприятиме детальнішому розумінню механізмів ураження кардіоміоцитів при сепсисі у новонароджених та сприятиме оптимізації ранньої діагностики даного захворювання.
Ключові слова: сепсис, апоптоз, плазматичні маркери апоптозу, кардіоміоцити.

Проблема неонатального сепсису та надання медичної допомоги новонародженим, що страждають на дану патологію, є однією з невирішених проблем сучасної неонатології. Це зумовлене постійною зміною етіологічної структури та біологічних особливостей збудників генералізованих інфекцій, організаційними умовами та підходами до надання медичної допомоги новонародженим, неспецифічністю ранніх клінічних проявів сепсису, обмеженими можливостями бактеріологічного та вірусологічного обстежень, недостатнім матеріально-технічним забезпеченням, а також застарілими підходами до профілактики, діагностики та лікування [9].

Сепсис – генералізована реакція макроорганізма на інфекцію, а сепсис новонароджених – це клінічний синдром системної запальної відповіді, що супроводжується бактеріємією і трапляється у неонатальному періоді життя. Наявність клінічних проявів вирізняє даний стан від транзиторної бактеріємії, що може виявлятися в окремих здорових немовлят [6]. Згідно визначення, прийнятого у 1991 р. на Узгоджувальній конференції Американської колегії пульмонологів та Асоціації медицини критичних станів (American College of Chest Physicians / Society of Critical Care Medicine Consensus Conference), діагноз сепсису встановлюється лише тоді, коли має місце синдром системної запальної відповіді, що розвинулась внаслідок інфекції, тобто спостерігаються клінічні докази існування інфекційного процесу та(або) виділення із внутрішнього середовища організму культури збудників [6].

Критичні стани новонароджених, включаючи сепсис, часто супроводжуються розвитком поліорганної недостатністю, яка пов'язана з загибеллю клітин паренхіматозних та непаренхіматозних органів. Клінічні та експериментальні спостереження дозволяють припустити, що важливу роль в механізмі поліорганної невідповідності відіграє «програмована загибель» клітин шляхом апоптозу [1, 7-8]. Перші припущення щодо існування процесу загибелі клітин у багатоклітинному організмі з'явилися ще наприкінці XIX століття. Однак визнання апоптозу (із грецького apoptosis – обпадання) як фізіологічного явища, відбулося у 1972 році, коли англійські дослідники Kerr, Wyllie, Currie представили переконливі морфологічні докази існування даного процесу. Під апоптоз розуміють енергетично-залежний процес, керований генетичною програмою, у результаті якого відбувається фрагментація ДНК та клітина фрагментується на невеличкі апоптотичні тільця (S. Nagata, 1997). Слід зазначити, що оскільки цілісність клітинної мембрани зберігається, внутрішньоклітинний вміст не потрапляє до міжклітинного простору, і тому не спостерігається типової для некрозу запальної реакції [4]. Більшість апоптотичних клітин in vivo зазнають фагоцитозу і вторинної дегенерації у фаголізосомах. Причому небезпека переносу генетичного матеріалу при цьому відсутня, оскільки ДНК у таких тільцях підлягає попередньому руйнуванню (Л.И. Аруин, 2000). Описані три фази апоптозу: початкова, ефекторна та фаза деградації. У початкову фазу клітина отримує сигнали, які запускають апоптотичний процес. Ефекторна фаза характеризується тим, що вже активуються безпосередньо механізми апоптозу, але на даному етапі процес залишається оборотним. Фаза деградації представлена необоротними змінами, коли клітина зазнає самодеструкції. Тривалість змін клітин у процесі апоптозу залежить від типу клітин та стимулів, які на неї впливають. Зазвичай, процес триває від 12 до 24 годин. Морфологічні зміни клітин, у вигляді фрагментації ядерної ДНК на олігонуклесоми та нуклеосоми, що вважається біохімічним маркером апоптозу, спостерігаються впродовж останніх 2-3 годин [5]. Саме визначення такої фрагментації ядерної (але не мітохондріальної) ДНК лежить в основі гістохімічних та імуногістохімічних методів діагностики апоптозу (H. Bonkhoff, T. Fixemer, 1999).

За певних умов клітина здатна автономно ініціювати свою загибель («суїцидальна програма»), проте у ряді випадків даний процес може стимулюватися екзогенними чинниками, одними

з яких є родина прозапального цитокіну – фактору некрозу пухлини α (ФНП-α). Компоненти сімейства ФНП-α взаємодіють із відповідними рецепторами, що утворюють родину ФНП-Р, до їх числа входять ФНП-Р1 (ФНП-α рецептор 1-го типу, Fas (**F**ibloblast **as**sociated), відомий також під назвою APO-1 (**APO**ptosis-1), та ін. [4]. Саме послідовність подій, що приводять клітину до апоптозу в результаті взаємодії білків із сімейства ФНП зі специфічними рецепторами найбільш добре вивчена. Яскравим представником цієї групи білків є система Fas/Fas-L. Взаємодія Fas з Fas-L (лиганд) приводить до апоптозу клітини (табл. 1).

Таблиця 1

«Рецептори смерті» та їх ліганди (Ю.М. Степанов та співав., 2000) [26]

«Рецептори смерті»	«Ліганди смерті»	Рецептори-«пастки»
TNFR1	TNF	sTNFR*
Fas	FasL	sFas*
DR3	Apo3L	?
DR4	Apo2L	DcR1, DcR2, OPG*
DR5	Apo3L	DcR1, DcR2, OPG*
DR6	?	?

*Примітки: TNF – ФНП; TNFR1 – ФНП-Р1; FasL – Fas-ліганд; DcR1 – Decoy Receptor 1; DcR2 – Decoy Receptor 2; OPG – остеопротегерин; * – розчинні форми рецепторів.*

Людський Fas складається з 325 амінокислотних залишків і відноситься до мембраних білків I типу. Тобто у його структурі можна виділити позаклітинний, трансмембранний і цитоплазматичний домени. Приблизно 80 амінокислотних залишків утворюють домен смерті (DD), що залучається до білок-білкової взаємодії, генеруючи сигнал смерті. Ген Fas у людини локалізований на довгому плечі 10 хромосоми й складається з 9 екзонів, експресується на активованих Т-лімфоцитах, моноцитах, макрофагах, а також на неімунних клітинах легень і серця. Fas-L – це мембранний білок II типу з масою 40 kDa із сімейства ФНП, домінує на Т-клітинах та NK-клітинах. FasL існують у двох формах – мембрано-зв'язаній (mFasL) та розчинній (sFasL). Мембрано-зв'язана форма перетворюється на розчинну під впливом металопротеїнази матрилізину [4]. При зв'язуванні ліганда з рецептором відбувається олігомеризація цитоплазматичних білків: DD (домен смерті), що відноситься до рецептора, адапторного білка – FADD (Fas-асоційований домен смерті), що містить DED – ефекторний домен смерті та прокаспази-8. У результаті даного процесу відбувається активація апоптоз-специфічної протеази-каспази-8 і розвиваються характерні для апоптозу процеси [2, 10].

В індукції «програмованої загибелі» клітин важлива роль належить білку p53 із молекулярною масою 53 kDa, локалізованому в ядрі клітини, що є одним з регуляторів апоптозу. У здорових клітинах концентрація p53 підтримується на низькому рівні через його короткий період напівжиття і деградації у протеосомах. На ранніх стадіях ушкодження ДНК підвищується його експресія, що спричиняє блок клітинного циклу у фазі G1 і G2 до реплікації ДНК і мітозу, відповідно сприяючи репарації ушкодженої ДНК і запобігаючи тим самим появі мутантних клітин. Якщо ж активність репараційних систем недостатня й ушкодження ДНК зберігаються, то в таких клітинах індукується «програмована загибель» клітин, що призводить до захисту організму від присутності клітин з ушкодженою ДНК [10].

Важлива роль у регуляції процесів апоптозу належить гену Bcl-2. До теперішнього часу відомо, що сімейство клітинних білків Bcl-2 нараховує 17 компонентів, які відносяться або до індукторів апоптоза (Bad, Bax, Bak, тощо), або до інгібіторів (Bcl-2, Bcl-X/L). Білки сімейства Bcl-2 перебувають у постійній динамічній рівновазі, утворюють гомо- і гетеродимери, що, в остаточному підсумку, впливає на розвиток апоптозу клітин. Тому вважають, що співвідношення активних форм даних білків визначають реостат життя й смерті клітини [3, 10].

Нещодавно встановлено, що апоптоз відіграє критичну роль при окремих серцево-судинних захворюваннях (MacLellan WR, 1997). Довгий час вважалося, що такі високодиференційовані клітини, як кардіоміоцити, не гинуть у результаті апоптозу. І лише останніми роками в експериментальних роботах показано, що кардіоміоцити підлягають апоптозу під впливом ішемії, імунного запалення та токсичних факторів (рис. 1).

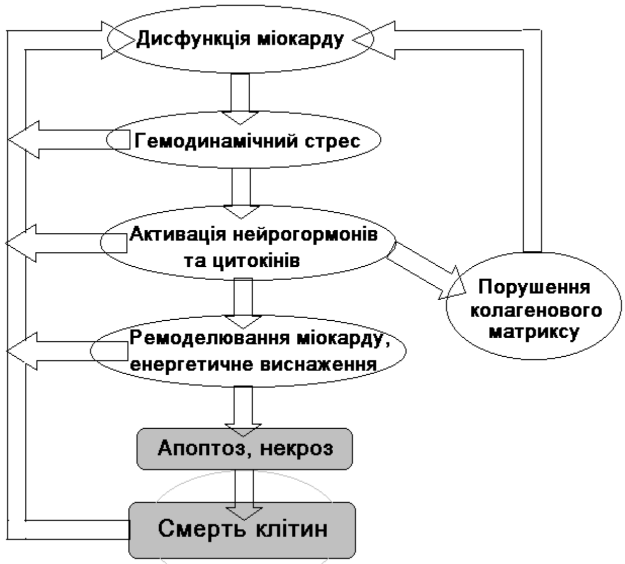

Рис. 1. Можливі механізми прогресу захворювання при серцевій недостатності

(Модифіковано з Moe GW, Armstrong P, 1999) (Moe GW, 1999)

Враховуючи наведене вище, подальше вивчення, поряд з біохімічними показниками ураження серця, плазматичних маркерів апоптозу (ФНП-α, sFas/sFasL-система, p53 и bcl-2), у перспективі сприятиме детальнішому розумінню механізмів ураження кардіоміоцитів при сепсисі у новонароджених та сприятиме оптимізації ранньої діагностики даного життєнебезпечного захворювання.

Список літератури:

1. Akazawa Y., Gores G.J. Death receptor-mediated liver injury // Semin. Liver. Dis. – 2007. – 27(4). – P. 327-338.
2. Kiener P.A. Differential induction of apoptosis by Fas-Fas ligand interactions in human monocytes and macrophages / P.A. Kiener, P.M. Davis, G.C. Starling [et al.] // J. Exp. Med. – 2007. – Vol. 185. – P. 1511-1516.
3. Youle R.J. The BCL-2 protein family: opposing activities that mediate cell death / R.J. Youle, A. Strasser // Nat. Rev. Mol. Cell Biol. – 2008. – Vol. 9. – P. 47-59.
4. Ащеулова Т.В. Дистанційні маркери апоптозу при артеріальній гіпертензії / Т.В. Ащеулова, О.М. Ковальова // Здоровье ребенка. – 2008. – № 2(8).
5. Ащеулова Т.В. Апоптоз: сигнальні шляхи та значення при кардіометаболічній патології. – Харків, 2016. – 110 с.
6. Волосовець О.П. Етіологія, патогенез, діагностика, лікування та профілактика сепсису новонароджених / О.П. Волосовець, С.П. Кривопустов // Здоровье ребенка. – 2006. – № 1.
7. Голубев А.М. Апоптоз при критических состояниях / А.М. Голубев, Е.Ю. Москалева, С.Е. Северин, Т.П. Веснянко // Общая реаниматология. – 2006. – II(5-6). – С. 184-190.
8. Епифанцева Н.Н. Сывороточные маркеры апоптоза при травматическом и ишемическом повреждении головного мозга / Н.Н. Епифанцева, Т.И. Борщикова, П.Г. Ситников, Ю.А. Чурляев и др. // Общая реаниматология. – 2009. – № 6. – С. 54-60.
9. Костюк О.О. Ранній неонатальний сепсис. Основні напрямки діагностики та лікування / О.О. Костюк, Є.Є. Шунько, Ю.Ю. Краснова // Неонатологія, хірургія та перинатальна медицина. – 2014. – № 3(13). – С. 110-115.
10. Нетюхайло Л.Г. Механізми та роль апоптозу при опіках (огляд літератури) / Л.Г. Нетюхайло, Л.К. Іщейкіна, Я.О. Басараб // Young Scientist. – 2014. – № 1(04).

Колоскова О.К., Крецу Н.М.
Буковинский государственный медицинский университет

РОЛЬ АПОПТОЗА В ТЕЧЕНИИ СЕПСИСА (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ)

Аннотация
Проблема неонатального сепсиса является одной из нерешенных проблем современной неонатологии. Критические состояния новорожденных, включая сепсис, часто сопровождаются развитием полиорганной недостаточностью, которая связана с гибелью клеток. Клинические и экспериментальные наблюдения позволяют предположить, что важную роль в механизме полиорганной несоответственности играет «программируемая гибель» клеток путем апоптоза. В последние годы в экспериментальных работах показано, что кардиомиоциты подлежат апоптозу под влиянием ишемии, иммунного воспаления и токсических факторов. Дальнейшее изучение плазматических маркеров апоптоза (ФНО-α, sFas / sFasL-система, p53 и bcl-2) в перспективе будет способствовать более детальном пониманию механизмов поражения кардиомиоцитов при сепсисе у новорожденных и способствовать оптимизации ранней диагностики данного заболевания.
Ключевые слова: сепсис, апоптоз, плазматические маркеры апоптоза, кардиомиоциты.

Koloskova O.K., Kretsu N.M.
Bukovinian State Medical University

THE ROLE OF APOPTOSIS IN THE COURSE OF SEPSIS (LITERATURE REVIEW)

Summary
The problem of neonatal sepsis is one of the unsolved problems of modern neonatology. The critical conditions of the newborn, including sepsis, are often accompanied by development of multiorgan dysfunction syndrome, which is associated with necrocytosis. Clinical and experimental observations suggest that the «programmable death» of cells by apoptosis plays important role in the mechanism of multiorgan mismatch. In recent years, experimental works have shown that cardiomyocytes are susceptible to apoptosis influenced of ischemia, immune inflammation and toxic factors. Further study of plasma markers of apoptosis (TNF-α, sFas / sFasL system, p53 and bcl-2) will contribute to a better understanding of mechanisms of cardiomyocytes damage in sepsis of newborns and help to optimize the early diagnosis of disease.
Keywords: sepsis, apoptosis, plasma markers of apoptosis, cardiomyocytes.

УДК 616-053:616.34.008-08

НЕІНВАЗИВНА ДІАГНОСТИКА ЛАКТАЗНОЇ НЕДОСТАТНОСТІ У ДІТЕЙ

Шевчук Н.М., Хільчевська В.С.
Буковинський державний медичний університет
Парфьонова І.В.
Обласна дитяча клінічна лікарня м. Чернівці
Савицька О.А.
Міська дитяча поліклініка м. Чернівці

Лактазна недостатність широко розповсюджена серед населення всіх вікових груп, проте найбільше клінічне значення патологія набуває у дітей першого року життя. Значну увагу приділено методам неінвазивної лабораторної діагностики даної патології.
Ключові слова: діти, проба Бенедикта, лактазна недостатність.

Постановка проблеми. Лактазна недостатність (ЛН) – найбільш часта форма дисахаридазної недостатності, яка розвивається в результаті зниження або повної відсутності ферменту b-D галактозід гідролази (лактази) ентероцитів слизової оболонки тонкого кишечника, відповідального за розщеплення дисахариду лактози до глюкози і галактози. Надлишок нерозщепленої, осмотично активної лактози сприяє накопиченню в кишковому середовищі рідини та великої кількості газів, розвивається клініка осмотичної діареї. Клінічні прояви захворювання, незалежно від характеру патології – первинного, транзиторного чи вторинного, з'являються чи підсилюються після вживання молока та молочних продуктів [1, 3]. До основних симптомів ЛН у дітей раннього віку належать посилення перистальтики кишечнику, здуття живота, часті водянисті, пінисті випорожнення, інколи закрепи, зригування, неспокій, плач, порушення сну, недостатня прибавка у вазі. У більш тяжких випадках спостерігається наростання блювоти, зневоднення, виразне порушення нутрітивного статусу, що потребує від педіатрів проведення швидкої диференційної діагностики та ефективної лікувальної тактики [6].

В сучасних умовах є всі можливості для своєчасної діагностики даної ензимопатії, однак більшість інформативних методів часто не можуть використовуватися в педіатричній практиці внаслідок технічних труднощів, їх провокаційного характеру або високої інвазивності. Наприклад, застосування «золотого стандарту» діагностики, який полягає у визначенні активності лактази у біоптатах слизової оболонки тонкої кишки, у дітей є обмеженим. Провідне значення в діагностиці мальабсорбції вуглеводів належить лабораторним методам дослідження [2, 4]. У якості додаткових методів дослідження у верифікації ЛН широко використовують визначення pH випорожнень та загального вмісту вуглеводів (за допомогою смужок типу Testatape або проби Бендикта) [7].

Визначення змісту вуглеводів у випорожненнях (проба Бенедикта) – це неінвазивний і зручний спосіб, що дозволяє оцінити загальний вміст вуглеводів у процентах для оцінки загальної здатності засвоювати вуглеводи. При цьому окремий вимір кількості сахарози, мальтози, лактози або будь-яких цукрів не проводиться. Тому при застосуванні даного методу не можна уточнити варіант дисахаридазної недостатності, якщо він не доповнюється хроматографічним дослідженням випорожнень. У той же час спільно з клінічними даними проба Бенедикта може бути використана в якості скринінгу, а також для контролю правильності підбору молочної суміші. Перевагою даної методики є її доступність. Обмеження полягає тільки в тому, що при проведенні дослідження дитина повинна отримувати адекватну кількість лактози у харчуванні, інакше результат тесту може виявитися псевдо негативним [4, 5].

Разом з дієтологічними підходами, при ЛН широко впроваджується метод замісної ферментної терапії. Ферментна терапія препаратом лактази дозволяє усувати основні прояви ЛН, зберігаючи при цьому грудне вигодовування, що є більш фізіологічним у порівнянні зі штучним і змішаним вигодовуванням з використанням безлактозних чи низьколактозні сумішей [1, 8]. Лактаза також може застосовуватися у лікуванні дітей, які отримують високоадаптовані стандартні, максимально наближені за складом до грудного молока, суміші, що містять лактозу [3].

Мета дослідження. Оцінити ефективність застосування проби Бенедикта у діагностиці лактазної недостатності у дітей на фоні замісної ферментної терапії.

Матеріал і методи. В умовах відділення дітей молодшого віку обласної дитячої клінічної лікарні (м. Чернівці) із дотриманням принципів біоетики вивчено динаміку клінічно-параклінічної симптоматики первинної та транзиторної ЛН у 20 дітей віком від 4 тижнів до одного року за 10 днів застосування препарату лактази. Діти з вторинною ЛН у дослідження не включалися. Середній вік дітей склав 6,5 місяців, серед них хлопчиків було 60,0%, дівчаток – 40,0%, дітей, пацієнтів, що проживають у місті, виявилося 65,0%, сільських мешканців – 35,0%. Грудне вигодовування підтримувалося у 35,0% дітей, на доповненому грудному (змішаному) вигодовуванні знаходилося 45,0% дітей, на штучному – кожна п'ята дитина (20,0%). У якості замінника грудного молока діти отримували високоадаптовані стандартні суміші.

У 18 (90,0%) пацієнтів констатовано наявність частих розріджених випорожнень з кислим запахом, у 2 (10,0%) малюків – схильність до закрепів. У більшості дітей (80,0%) спостерігалися інші гастроінтестинальні прояви у вигляді ме-

МЕДИЧНІ НАУКИ

теоризму, зригувань, кольок, що поєднувалися з плачем та неспокоєм переважно пов'язаних із вживанням молочної їжі. При вивченні анамнестичних даних встановлено, що троє дітей (15,0%) народилися передчасно народженими, з них всі хлопчики. Алергологічний анамнез в досліджуваній групі дітей був не обтяжений. Спадковий анамнез виявився обтяженим у 8 дітей (40,0%). У 7 пацієнтів (35,0%) було проведено генетичне дослідження за програмою «ПЛР, лактазна непереносимість» та виявлено генетично детерміноване порушення синтезу лактази (генотипи С/С або С/Т поліморфізмів 13910Т>С та 22018Т>С гену МСМ6).

Копрологічне дослідження з визначенням рН випорожнень шляхом стандартного експрес-метода (тест-смужки) проводили всім дітям до початку замісної ферментної терапії та на 10-й день її проведення [5]. У копроцитограмі при ЛН, зазвичай, виявляється збільшення кількості крохмалю, клітковини, зниження показника рН (<5,5) при відсутності запальних змін. Прожилок крові у випорожненнях обстежених дітей не спостерігалося, проба Грегерсена була негативна. Бактеріологічне дослідження випорожнень виключало наявність патогенної кишкової групи.

Сумарна кількість вуглеводів у випорожненнях визначалася пробою Бенедикта у 1-й та 10-й день дослідження. Даний напівкількісний метод розроблено для швидкої діагностики дисахаридазної недостатності, однак не дозволяє диференціювати її варіанти. Реактив Бенедикта є водним розчином сірчанокислої міді, лимоннокислого і вуглекислого натрію, колір якого змінюється в залежності від вмісту вуглеводів у випорожненнях. В нормі показник не повинен перевищувати 0,25% у дітей до 12-ти місяців і бути негативним після одного року [8].

У якості замісної ферментної терапії діти отримували крапельну форму ферменту лактаза у кількості 3000 Од в 1 мл із дозуванням з розрахунку 750 Од лактази (5 крапель) на 100 мл молока або молочної суміші. Динаміку стану дітей оцінювали протягом 10 днів спостереження. Отримані результати аналізувалися за допомогою статистичної програми «Statistica 8.0» (Statsoft, USA).

Результати дослідження та їх обговорення. Під час замісної ферментної терапії в групі обстежуваних дітей відмічалося покращання клінічної картини ЛН (вірогідно значиме зменшення діарейного синдрому, метеоризму, неспокою, припинення блювання). При опитуванні батьків відмічено позитивні зміни психоемоційного стану дітей – зниження збудливості, неспокою, менша тривалість плачу, покращення нічного сну.

Аналіз показників копроцитограми в обстежених дітей виявляв незначну кількість нейтрального жиру, крохмалю, клітковини, слизу. Запальних зміни в кишечнику не спостерігалося, кількість лейкоцитів не перевищував 10 в полі зору, еритроцити не виявлялися (табл.).

Таблиця

Показники копроцитограми у динаміці (в од.)

Показник	День обстеження		Р
	1-й день	10-й день	
Нейтральний жир	2,06±0,35	1,44±0,25	Р> 0,05
Крохмаль	0,17±0,12	0,17±0,10	Р> 0,05
Клітковина	0,40±0,18	0,22±0,13	Р> 0,05
Слиз	1,28±0,50	0,83±0,48	Р> 0,05
Лейкоцити	2,22±0,43	0,61±0,24	Р< 0,05
Йодофільна флора	0,89±0,51	0,61±0,50	Р> 0,05

До початку замісної ферментної терапії у 12 (60,0%) дітей спостерігався зсув рН випорожнень у кислий бік (<5,5), у 8 (40,0%) пацієнтів – зберігався в межах 6,0-6,5. За 10 днів лікування показники рН випорожнень підвищувалися в середньому від 5,6±0,2 до 6,6±0,1 (p>0,05).

Результати проби Бенедикта в групі обстежених дітей до початку лікування виявлялися в межах 0,4-1,5%. Екскреція вуглеводів з випорожненнями вірогідно знижувалася за 10 днів замісної терапії з 0,68 до 0,25% (p<0,05), що вірогідно корелювало зі зменшенням клінічної симптоматики.

Висновки. Отже, лабораторні критерії захворювання в групі обстежених дітей нормалізувалися разом із суттєвим покращанням клінічної симптоматики. Пробу Бенедикта доцільно використовувати як доступний, економічний, неінвазивний метод діагностики цієї патології у дітей при різних видах вигодовування

Список літератури:

1. Бельмер С.В. Принципы диагностики и лечения лактазной недостаточности у детей / С.В. Бельмер // Вопросы практической педиатрии. – 2011. – № 1. – С. 73-77.
2. Климов Л.Я., Кулешова О.К., Шелегеда М.А. Лабораторная диагностика и принципы диетической коррекции непереносимости лактозы у детей грудного возраста / Л.Я. Климов, О.К. Кулешова, М.А. Шелегеда // Вопросы современной педиатрии. – 2004. – № 5. – С. 105-108.
3. Лактазная недостаточность у детей раннего возраста и особенности питания при патологии. Разбор клинических случаев / М.Г. Ипатова, М.И. Дубровская, Т.И. Корнева [et al.] // Вопросы современной педиатрии. – 2012. – № 1. – С. 119-123.
4. Шрайнер Е.В. Лактазная недостаточность у детей: современное состояние проблемы / Е.В. Шрайнер, М.Ю. Денисов // Вестник НГУ. Серия: Биология, клиническая медицина, 2009. – Том 7, выпуск 4. – С. 157-166.
5. Gupta R.C. How good is the good old Benedict's test / R.C. Gupta, A. Goyal, P.P. Singh // J Assoc Physicians India, 1983. – № 31(8) – P. 507-508.
6. Heyman M.B. The Committee on Nutrition. Lactose intolerance in infants, children, and adolescents / M.B. Heyman // Pediatrics. – 2006. – V. 118. – P. 1279-1286.
7. Kneepkens C.M., Hoekstra J.H. Malabsorption of carbohydrates // Nestle Nutr. Workshop Ser. Pediatr. Program. – 2005. – Vol. 56. – P. 57-69.
8. Lomer M.C. Review article: lactose intolerance in clinical practice – myths and realities / M.C. Lomer, G.C. Parkes, J.D. Sanderson // Aliment. Pharmacol. Ther. – 2008. – V. 27. – P. 93-103.

Шевчук Н.В., Хильчевская В.С.
Буковинский государственный медицинский университет
Парфенова И.В.
Областная детская клиническая больница г. Черновцы
Савицкая О.А.
Городская детская поликлиника г. Черновцы

НЕИНВАЗИВНАЯ ДИАГНОСТИКА ЛАКТАЗНОЙ НЕДОСТАТОЧНОСТИ У ДЕТЕЙ

Аннотация
Лактазная недостаточность широко распространена среди населения всех возрастных групп, однако наибольшее клиническое значение патология имеет у детей первого года жизни. Значительное внимание уделено методам неинвазивной лабораторной діагностики данной патологи.
Ключевые слова: дети, проба Бенедикта, лактазная недостаточность.

Shevchyuk N.M., Khilchevs'ka V.S.
Bukovinian State Medical University
Parfyonova I.V.
Regional Children's Hospital, Chernivtsi
Savitskaya O.A.
City Children's Polyclinic, Chernivtsi

NON-INVASIVE DIAGNOSTICS OF LACTASE INSUFFICIENCY IN CHILDREN

Summary
Lactase insufficiency is widespread throughout among people of all age groups, however, it is of the most significance for children of the first year of life. Considerable attention is paid to methods of non-invasive laboratory diagnostics of this pathology.
Keywords: children, Benedict's test, lactase insufficiency.

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ

УДК 611.08-572.512

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОПУЛЯЦИОННО-ЦЕНТРИЧЕСКОГО МЕТОДА СОМАТОТИПИРОВАНИЯ У СТУДЕНТОК, ЗАНИМАЮЩИХСЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРОЙ

Бугаевский К.А.
Институт здоровья, спорта и туризма
Классического приватного университета, г. Запорожье

В статье представлены результаты исследования, посвящённого практическому применению популяционно-центрического метода соматотипирования и изучению значений ряда антропометрических и морфофункциональных показателей у студенток медицинского ВУЗа, при их занятиях физической культурой. С учётом применении популяционно-центрического метода соматотипирования, было определено, что у данной группы студенток юношеского возраста, размеры ширины плеч значительно превышают значения ширины таза – тип фигуры, характерный для мужского телосложения. По результатам определения значений индекса относительной ширины костного таза (индекс морфии для женщин), при проведении соматотипирования по методике Б.А. Никитюка – А.И. Козлова установлено, что у большей части студенток – 33 (68,77%) имеется узкий таз (стенопиэлия). Также определено, что среди студенток преобладают девушки с прямоугольной формой корпуса – 40 (83,33%), 5 (10,42%) студенток с трапецевидной формой и 3 (6,25%) – со средней формой корпуса. Установлено, что нормоэволютивный тип возрастной конституциональной эволюции организма определён лишь у 3 (6,25%) девушек-студенток исследуемой группы. Полученные, в результате проведённого исследования данные, имеют практическое применение в оценке результатов уровня индивидуального здоровья девушек-студенток и при проведении занятий по физическому воспитанию в ВУЗе.

Ключевые слова: студентки, юношеский возраст, популяционно-центрический метод, половой диморфизм, морфологические индексные значения, антропометрические показатели, соматотипы, физическая культура.

Постановка проблемы. Изучение вопросов, касающихся разнообразных изменений строения и функционирования организма человека, всегда является актуальным [1, с. 20-25]. Это касается и молодых людей, в том числе и юношеского возраста [2, с. 47-54; 3, с. 121-125], как переходного между периодом пубертата и началом первого репродуктивного возраста временем, когда, в основном, завершается формирование и происходит становление основных антропоморфических и морфофункциональных показателей и значений, как у юношей, так и у девушек [4, с. 38-42; 5]. Согласно мнения О.В. Калмина и соавт., (2010), «Актуальность выбора юношеского возраста для проведения мониторинга обусловлена тем, что данный возрастной период является стадией онтогенетического развития между подростковым возрастом и взрослостью и наиболее доступен и перспективен в плане выработки морфологических критериев диагностики нормы и патологии, а также разработки профилактических мероприятий» [4, с. 38-42].

Анализ последних исследований и публикаций. Вопросы, касающиеся тематики проводимого исследования и особенностей соматотипирования разных групп населения, в т.ч. и студенток юношеского возраста весьма востребованы. Такие авторы, как Е. Н. Хрисанфова, И. В. Перевозчиков, 2005; А. А. Щанкин, О. А. Кошелева, 2010; И. П. Павлова, О. В. Филатова, 2014; Д. Б. Никитюк, В. Н. Николенко, С. В. Клочкова, Т. Ш. Миннибаев, 2015; К. А. Бугаевский, 2014-2017 и др., много уделяли внимания изучению различных антропометрических и морфологических изменений в соматотипах. Но исследований и, соответственно, публикаций, посвящённых популяционно-центрическому методу соматотипирования – крайне недостаточно. Наибольшее внимание использованию данного метода уделяет О. В. Калмин с соавторами (Ю. С. Афанасиевская, С. В. Самотуга, 2010; Т. Н. Галкина, 2015).

Выделение не решённых раньше частей общей проблемы. При анализе доступной научной и научно-методической литературы нами установлено, что при проведении разнообразных морфологических и антропометрических исследований, авторами не всегда учитываются типовые и конституциональные особенности, а также условия проживания и деятельности исследуемых. Диагностика типа телосложения (соматотипа) является одним из немаловажных этапов работы при решении данных задач [4, с. 38-42]. Та среда, в которой проживает человек, заставляет его организм адаптироваться к многочисленных экзогенным факторам, непосредственно влияющим на формирования особенностей строения и функционирования индивидуума. Это обуславливает формирование конституции и морфотипа человека [4, с. 38-42].

Конституция по определению Б. А. Никитюка, это «целостность морфологических и функциональных свойств, унаследованных и приоб-

ретенных, относительно устойчивых во времени, определяющих особенности реактивности организма, темпы его индивидуального развития и материальные предпосылки способностей человека [2, с. 47-54]. Поскольку, типовые и конституциональные особенности строения и функции отражают индивидуальную изменчивость, постольку можно рассматривать их как основу характеристики индивидуального здоровья [2, с. 47-54]. Соматический тип человека является комплексной морфологической оценкой, ориентированной на характеристику физического статуса и здоровья [2, с. 47-54]. Согласно мнения О. В. Калмина и соавт., 2010, «Соматотип служит морфологической характеристикой человека, являясь портретом обменных процессов в его организме [4, с. 38-42]. Также трудно не согласиться с мнением Т. Н. Галкиной и О. В. Калмина, о том, что «анатомическим проявлением конституции служит соматотип, диагностирование которого, на основании данных измерения тела приблизило конституционологию к точным наукам. В структуре физического состояния людей, в порядке значимости, ведущим является соматометрический или антропометрический фактор [3, с. 121-125]. Не до конца решённой проблемой при проведении исследований в молодёжной и студенческой среде, является, по нашему мнению, использование популяционно-центрического метода, в противовес индивидуально-центрическому методу исследования. По мнению О. В. Калмина и соавт. «Популяционно-центрические методы диагностики позволяют определить место обследуемого в рамках более локальной группы, предусматривают минимальное количество измерений в ходе исследования и простоту методики определения соматотипа по данным антропометрии, достаточно информативны для оценки показателей темпов индивидуального развития и дают информацию о скорости хода обменных процессов, характерных для обследуемого, чем и объясняется их актуальность в клинической практике и профилактической медицине. Данные схемы позволяют применить индивидуально-типологических подход к оценке основных показателей, имеющих значение в профилактической медицине, дифференцировать «норму» признаков, в зависимости, как от типа телосложения, так и от расово-этнической принадлежности пациента» [4, с. 39]. Автор данной статьи полностью разделяет мнение уважаемых О. В. Калмина и всех его соавторов. Это и явилось причиной проведения данного исследования.

Целью статьи является рассмотрение и анализ особенностей полученных антропометрических и сомато-типологических показателей, при применении популяционно-центрического метода соматотипирования, у студенток юношеского возраста, с разными значениями массы и длины тела, принявших участие в исследовании и возможность его применения на практике.

Изложение основного материала. Исследование проводилось в 2017 году, с привлечением к участию в нём студенток I-III курсов Запорожского государственного медицинского университета. Всего в исследовании приняло участие 48 девушек юношеского возраста при их занятиях физической культурой. Средний возраст студенток составил 19,29±0,23 года. Все они отнесены к юношескому возрасту. Нами, при проведении исследования, были использованы такие методы, как соматотипирование по методике Б. А. Никитюка – А. И. Козлова. Для этого нами у девушек было проведено определение индекса морфии, с определением двух значений, сравниваемых и взаимосвязанных в соматотипах между собой – индекса относительной ширины плеч (ИОШП) и индекса относительной ширины таза (ИОШТ), или индекса морфии для женщин [1, с. 20-25; 2, с. 47-54; 4, с. 38-42]. Также нами определялись такого морфологического индексного значения, как тазо-плечевого индекса (ТПИ). Определялись антропометрические показатели (длина и масса тела), линейные, широтные и охватные размеры (ширина плеч, ширина таза), ряд морфофункциональных индексных значений.

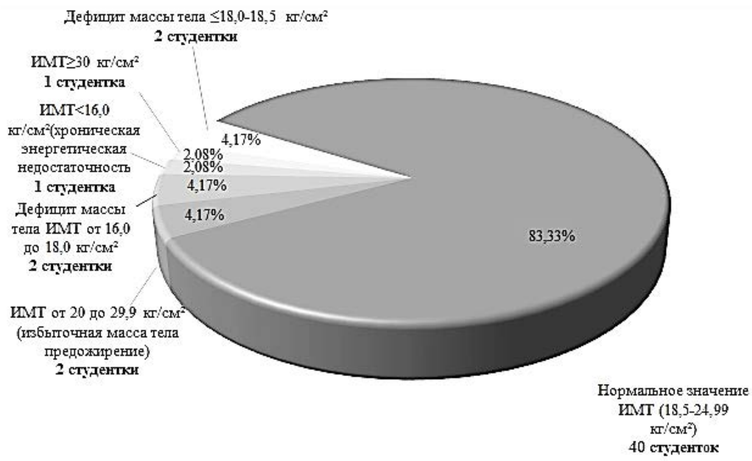

Рис. 1. Распределение значений ИМТ в исследуемой группе

Источник: разработка автора

Рис. 2. Значения индекса морфии (ИОШП) в исследуемой группе

Источник: разработка автора

Результаты исследования и их обсуждение. В результате проведения антропометрических измерений, нами были получены следующие показатели: длина тела во всей группе соответствовала показателям среднего роста и составила 165,56±0,30 см [1, с. 20-25; 2, с. 47-54;

3, с. 121-125; 5]. Среднее значение массы тела в группе составило 57,45±1,18 кг. Индивидуальные показатели значений ИМТ в исследуемой группе (n=48) представлены на рис. 1.

Среднее значение ИМТ составило 20,94±0,42 кг/см^2, что соответствует нормальным значениям этого индексного показателя [1, с. 20-25; 2, с. 47-54; 3, с. 121-125; 5]. Среднее значение ширины плеч (ШП) – биакромиальный размер у студенток составил 31,48±0,62 см, ширины таза (ШТ) – межгребневый размер (distancia cristarum) – 26,67±0,30 см. Обращает на себя внимание тот факт, что в группе средние размеры ШП значительно превышают значения ШТ. Девушки группы имеют широкие плечи и узкий таз – тип фигуры, характерный для мужского типа телосложения [1, с. 20-25; 3, с. 121-125; 5]. Количество студенток, у которых ШП превысила ШТ во всей исследуемой группе составило 42 (87,5%), а с ШТ, больше ШП – лишь 6 (12,5%) студенток.

ИОШП (индекс морфии) определялся нами, как отношении ширины плеч к длине тела, умноженное на 100 [1, с. 2-25; 2, с. 47-54; 3, с. 121-125; 5]. Его среднее значение в группе составило 20,27±1,00 см, что соответствует значениям мезоморфии [1, с. 2-25; 2, с. 47-54; 3, с. 121-125; 5]. Полученные нами значения ИОШП в группе, представлены на рис. 2.

ИОШТ (индекс морфии для женщин) определялся нами, как отношении ширины таза (межгребневый размер) к длине тела, умноженное на 100 [1, с. 20-25; 2, с. 47-54; 4, с. 38-42; 5]. Его среднее значение в группе составило 16,11±0,19 см, что соответствует значениям метриопиэлии (средний таз). Полученные нами значения ИОШТ в группе, представлены на рис. 3.

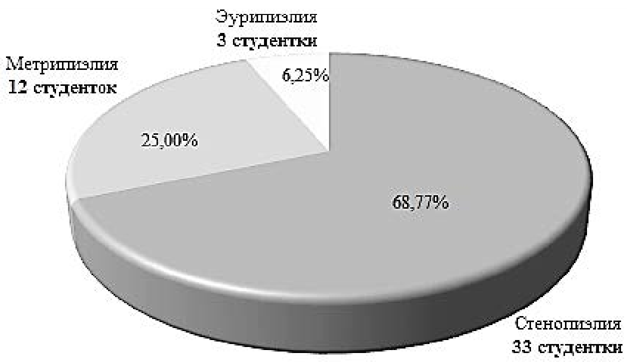

Рис. 3. Значения ИОШТ (индекс морфии для женщин) в группе

Источник: разработка автора

Обращает на себя внимание тот факт, что студенток со значениями метриопиэлии (нормальный таз) во всей исследуемой группе (n=48), всего лишь 3 (6,25%) студентки, при подавляющем количестве девушек со стенопиэлией (узким тазом). Интересным является факт, что среднее значение межгребневого размера костного таза студенток (dist. cristarum) составило 26,67±0,30 см, при его физиологической норме в 28-29 см [1, с. 20-25; 5]. Число девушек, с размерами distancia cristarum, меньшими физиологической (анатомической и акушерской) нормы составило 34 (70,84%), что косвенно указывает на наличие у этих девушек анатомически узкого таза (АУТ). Количество студенток, с размерами distancia cristarum, соответствующими в норме 28-29 см, составило 10 (20,83%) и у 4 (8,33%) данный размер был на 1-2 см больше нормы.

Тазо-плечевой индекс (ТПИ) определяли по формуле: ширина таза (см) х 100 / ширина плеч (см). Значение ТПИ до 69,9 характеризуют трапециевидный корпус, 70,0-74,9 – средний корпус, 75,0 и более – прямоугольный корпус [1, с. 20-25; 5]. Результаты, полученные в группе следующие: среднее значение ТПИ составило – 86,15±1,74, что соответствует прямоугольной форме корпуса у исследуемых студенток [1, с. 20-25; 5].

При рассмотрении индивидуальных показателей ТПИ студенток установлено, что среди них преобладают девушки прямоугольной формой корпуса – 40 (83,33%), затем следуют 5 (10,42%) студенток с трапецевидной формой корпуса и 3 (6,25%) – со средней формой корпуса. С целью исследования особенностей конституционального типа возрастной эволюции организма у студенток в исследуемой группе, определялись значения трохантерного индекса (ТрИ) по методике В. Г. Штефко [1, с. 20-25; 5; 6, с. 66-69; 7, с. 138-140]. Полученные данные и их распределение по типам возрастной эволюции представлены на рис. 4.

Рис. 4. Показатели значений трохантерного индекса в группе

Источник: разработка автора

Полученные значения ТрИ указывают на то, что в данной группе студенток, разнообразные нарушения конституционального типа возрастной эволюции организма определены у 45 (93,75%) студенток.

Выводы и перспективы дальнейших исследований таковы:

1. С учётом результатов применения популяционно-центрического метода соматотипирования, установлено, что у данной группы студенток юношеского возраста, размеры ширины плеч значительно превышают значения ширины таза – тип фигуры, характерный для мужского телосложения.

2. По результатам определения значений индекса относительной ширины костного таза (индекс морфии для женщин), при проведении соматотипирования по методике Б.А. Никитюка – А.И. Козлова установлено, что у большей части студенток – 33 (68,77%) имеется узкий таз (стенопиэлия).

3. Среди студенток преобладают девушки с прямоугольной формой корпуса – 40 (83,33%),

5 (10,42%) студенток с трапецевидной формой и 3 (6,25%) – со средней формой корпуса.

4. Нормоэволютивный тип возрастной конституциональной эволюции организма определён лишь у 3 (6,25%) студенток исследуемой группы.

5. Полученные, в результате проведённого исследования данные, имеют практическое применение в оценке результатов уровня индивидуального здоровья девушек-студенток и при проведений занятий по физическому воспитанию в ВУЗе.

Перспективой дальнейших исследований является изучение имеющихся анатомо-антропометрических и морфо-функциональных изменений в группе студенток с низкой и повышенной массой тела.

Список литературы:

1. Бугаевский К. А. Особенности таза, ряда антропометрических значений и морфологических показателей у волейболисток / К. А. Бугаевский // Збірка матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Медична наука та практика на сучасному історичному етапі». – Київ. – 2016. – С. 20-25.
2. Никитюк Д. Б. Индекс массы тела и другие антропометрические показатели физического статуса с учетом возраста и индивидуально-типологических особенностей конституции женщин / Д. Б. Никитюк, В. Н. Николенко, С. В. Клочкова, Т. Ш. Миннибаев // Вопросы питания. – 2015. – № 4. – С. 47-54.
3. Галкина Т. Н. Антропометрические характеристики девушек-студенток медицинского института Пензенского государственного университета / Т. Н. Галкина, О. В. Калмин // Известия ВУЗов. Поволжский регион. Медицинские науки. – 2015. – № 1(33). – С. 121-125.
4. Калмин О. В. Популяционно-центрический метод соматотипирования как один из способов оценки физического развития лиц юношеского возраста Краснодарского края / О. В. Калмин, Ю. С. Афанасиевская, С. В. Самотуга // Кубанский научный медицинский вестник. – 2010. – № 2(116). – С. 38-42.
5. Хрисанфова Е. Н. Антропология: учебник / Е. Н. Хрисанфова, И. В. Перевозчиков. – 4-е изд. – М.: Изд-во Моск. ун-та: Наука, 2005. – 400 с.: ил.
6. Павлова И. П. Морфофункциональные особенности девушек в зависимости от типа эволютивной конституции / И. П. Павлова, О. В. Филатова // Известия АлтГУ. – 2014. – № 3(83). – С. 66-69.
7. Щанкин А. А. Связь трохантерного индекса с антропометрическими показателями женщин 22 и 30 лет / А. А. Щанкин, О. А. Кошелева // Фундаментальные исследования. – 2010. – № 11. – С. 138-140.

Бугаєвський К.А.
Інститут здоров'я, спорту та туризму
Класичного приватного університету

ВИКОРИСТАННЯ ПОПУЛЯЦІЙНО-ЦЕНТРИЧНОГО МЕТОДУ СОМАТОТИПУВАННЯ У СТУДЕНТОК, ЯКІ ЗАЙМАЮТЬСЯ ФІЗИЧНОЮ КУЛЬТУРОЮ

Анотація
У статті представлені результати дослідження, присвяченого практичному застосуванню популяційно-центричного методу соматотипування і вивчення значень ряду антропометричних та морфо-функціональних показників у студенток медичного ВНЗ, при їх заняттях фізичною культурою. З урахуванням застосування популяційно-центричного методу соматотипування, було визначено, що у даної групи студенток юнацького віку, розміри ширини плечей значно перевищують значення ширини таза – тип фігури, характерний для чоловічого статури. За результатами визначення значень індексу відносної ширини кісткового тазу (індекс морфії для жінок), при проведенні соматотипування за методикою Б. А. Никитюка – А. І. Козлова встановлено, що у більшої частини студенток – 33 (68,77%) має місце вузький таз (стенопіелія). Також визначено, що серед студенток переважають дівчата з прямокутною формою корпусу – 40 (83,33%), 5 (10,42%) студенток з трапецеподібною формою і 3 (6,25%) – із середньою формою корпусу. Встановлено, що нормоеволютивний тип вікової конституціональної еволюції організму визначений лише у 3 (6,25%) дівчат-студенток досліджуваної групи. Отримані, в результаті проведеного дослідження дані, мають практичне застосування в оцінці результатів рівня індивідуального здоров'я дівчат-студенток і при проведенні занять з фізичного виховання у ВНЗ.
Ключові слова: студентки, юнацький вік, для популяції центричний метод, статевий диморфізм, морфологічні індексні значення, антропометричні показники, соматотип, фізична культура.

Bugaevskiy K.A.
Institute of Health, Sport and Tourism
of Classic Private University

APPLICATION OF THE POPULATION-CENTRIC METHOD OF SOMATOTYPING AT FEMALE STUDENTS OF THE MEDICAL EDUCATION

Summary
The article presents the results of a study devoted to the practical application of the population-centered method of somatotyping and the study of the values of a number of anthropometric and morphofunctional indices in female medical students in physical education. Taking into account the application of the population-centered method of somatotyping, it was determined that in this group of female students, the width of the shoulders significantly exceeds the width of the pelvis – the type of figure that is characteristic of the male physique. Based on the results of determining the values of the index of the relative width of the bone pelvis (the morphine index for women), while performing somatotyping according to the technique B.A. Nikityuk-A.I. Kozlov found that the majority of female students – 33 (68,77%) have a narrow pelvis (stenopyelia). It is also determined that girls with a rectangular body shape predominate among female students – 40 (83,33%), 5 (10,42%) female students with a trapezoid shape and 3 (6,25%) – with an average body shape. It is established that the normoevolytic type of the age-related constitutional evolution of the organism is determined only in 3 (6,25%) female students of the study group. The data obtained as a result of the research carried out have practical application in assessing the results of the level of individual health of female students and in conducting physical education classes at the university.
Keywords: female students, adolescent age, population-centric method, sexual dimorphism, morphological index values, anthropometric indicators, somatotypes, physical culture.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

УДК 069.5:2

ФЕНОМЕН МУЗЕЙНОГО ПРЕДМЕТУ: МУЗЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Банах В.М.
Національний університет «Львівська політехніка»

У статті розкриваються особливості функціонування музейного предмету в просторі музею як особливого історичного, соціального та культурного феномену. Увагу зосереджено на меморіальності музейного предмету, його ключовій ролі у музейній комунікації, експозиційній та науково-фондовій роботі. Проаналізовано праці відомих музейних теоретиків та практиків із даної проблематики.
Ключові слова: музейний предмет, комунікація, експозиція, музейні фонди, культурна спадщина.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день музеологія, як самостійна наука, перебуває на стадії теорії та синтезу, що передбачає визнання за музейним предметом статусу об'єкту інформації/документації й носія особливої культурної інформації. Музеологію визнано в академічному просторі, вона отримала статус самостійної академічно-наукової дисципліни, зросла чисельність музеологічної літератури [1, с. 7]. Одним із магістральних напрямків музеологічного теоретизування є спроби всебічно осмислити та інтерпретувати музейний предмет, який присутній на всіх стадіях музейної практики (від комплектування музейних фондів та експозиційної роботи до музейного маркетингу). Якщо, скажімо, для історика невід'ємним елементом його теоретичних конструкцій та абстрактних узагальнень є аналіз, порівняння та інтерпретація історичних джерел, то для музейника – це музейний предмет. Саме довкола музейного предмету сфокусовані теоретичні проблеми визначення предмету та об'єкту пізнання музеології, питання організації фондової роботи, засадничі моменти музейної комунікації, маркетингові стратегії тощо.

Мета статті. Метою роботи є комплексний аналіз побутування в соціокультурному просторі та в особливому просторі музею музейного предмету.

Виклад основного матеріалу. Згідно із загальноприйнятим визначенням музейний предмет, який є основою будь-якої музейної колекції – це рухомий об'єкт, вилучений із першопочаткового середовища у зв'язку із його автентичністю й здатністю характеризувати специфічні особливості середовища й епохи, у взаємозв'язках із якою він перебував будучи у природніх для себе умовах [23, с. 12]. Водночас теоретична музеологія чітко розмежовує формальне поняття предмета музеології від матеріального, яке не є пізнавальною темою музеології, а змістом досліджень технічного характеру спеціальних наук, що представлені у музеях. В теоретичних конструкціях музеології музейний предмет пов'язується із «музеальністю». Музеальність полягає в тому, що людина вважає відібрані предмети настільки важливими свідченнями певного стану речей, що хоче зберігати їх якомога довше та поширювати знання про них у суспільстві [6, с. 31-32]. Осмислення феномену музейного предмету через музеальність привело до оформлення теоретичного напрямку в музеології, який прийнято умовно називати «предметним». В рамках даного напрямку у фокусі уваги дослідників опиняється не музей, а причини, які його породжують, і, перш за все, феномен музейного предмету, а також різноманітні сторони його функціонування в музеї. Загалом предметний підхід є спробою визначити специфіку музею через специфіку музейного предмету, який, як передбачається, володіє певними особливими властивостями. При цьому діяльність, пов'язана із збиранням музейних предметів, часто розглядається як властива людині апріорі [5, с. 13]. Знаний голландський музеолог Пітер ван Менш в даному контексті підкреслював безсумнівний зв'язок між уявленнями про музеологію як дисципліну, яка спрямована на вивчення музейних предметів та визнання провідною й найбільш характерною рисою музейної роботи інтерпретацію цих предметів [7, с. 67].

Теоретичне осмислення та ідейне конструювання категорії «музеальності» у середовищі музеологів так званого «предметного» напрямку сприяло подальшому переходу музеології від емпірично-описового етапу (у межах методології профільних дисциплін) до етапу теоретико-синтетичного, пов'язаного із визнанням цінності предмету/колекції, як носія культурної документації, особливого культурного феномену. Музеологія рушила у напрямку систематичного обґрунтування свого теоретико-методологічного каркасу і досягнення дисциплінарної незалежності [22, с. 22].

Музейний предмет займає важливе місце в теоретичних постулатах так званої «критичної музеології», яка передбачає, що знання, створюване та поширюване в музеях, містить в собі риси культурної, політичної та економічної ситуації, у якій воно було створено й, відповідно, відображає конкретний момент історії даних суспільств. Тому, аби зрозуміти музеї та успішно їх організувати, необхідно знати їх культурне, політичне та економічне оточення. Відтак одним із завдань критичної музеології можна вважати перетворення музеїв в такий простір, де відвідувач не лише перетинається із проблемами сучасно-

го суспільства, побаченими через призму історії та пам'яті, в перспективі етики, але і має можливість відповідати і реагувати на те, що перед ним експонується. Музеї повинні робити явними існуючі в суспільстві проблеми та спонукати людей шукати шляхи їх вирішення [1, с. 113].

Аналізуючи постулати «критичної музеології» один із її теоретиків Оскар Наварро зазначав, що у музеї ми можемо виявити два типи процесів, пов'язаних із предметами, які стають музеаліями: це процеси музеалізації та патримоніалізації. Музеалізація відбувається в процесі збору, документування, реєстрації та вивчення предметів. На цій стадії предмет зберігається у фондах музею і вже набуває тієї аури, яка перетворює його в «музейний предмет». Під час патримоніалізації предмет стає частиною спадщини, потрапляючи в експозицію та виступаючи в ролі засобу навчання. Відповідно, – підкреслює О. Наварро, – предмет стає музейним предметом тоді, коли досягає повної реалізації свого потенціалу як носій інформації та засіб навчання; іншими словами, процес музеалізації має справу із потенціалом предмету, а його експонування у середині певного дискурсу та певної освітньої стратегії (тобто патримоніалізація) актуалізує його як елемент спадщини [18, с. 4].

Будучи невід'ємним елементом культурної спадщини музейний предмет осмислюється музеологією в координатах культури, фундаментальною властивістю якої є меморіальність. Музейний предмет стає втіленням меморіальності та, відповідно, соціальної (культурної) пам'яті соціуму. «Схований на полицях фондосховищ або приміщень у вітрину експозиції, артефакт культури набуває тут свого нового значення, маркуючи меморіальність вже не так індивідуальної, як колективної пам'яті, створюючи ідеальну модель історії соціуму» [19, с. 12]. Очевидно, що під таким кутом зору феномен музейного предмету на культурному макрорівні може бути осягнутий «лише через осмислення механізму появи у культурі «предмету музейного значення» як певного проміжного етапу трансформації повсякденного предмету реального світу в особливий – музейний. При цьому необхідно підкреслити те, що предмет музейного значення передбачає існування музейного простору або, як мінімум, музеальності, як прагнення до придбання, збереження й використання різноманітних об'єктів природи та суспільства, які отримали соціокультурну значущість» [19, с. 14]. Наділення повсякденного предмету реального світу музеальністю й перетворення таким чином його у особливий меморіальний культурний артефакт (музейний предмет) прослідковується із Античних часів, де їм надається особливий меморіальний сенс та відводиться окремий простір, який можна умовно назвати «протоекспозиційним». Так, перші прояви зацікавлення людей різними предметами культури і природи відносяться до глибокої давнини. Вже тоді люди збирали і прагнули зберегти предмети природного і штучного походження, що мали для них особливе сакральне значення (лат. *sacrum* – священна річ) й представляли інтерес з пізнавальної та естетичної точок зору [17, с. 10].

«Музей як простір» володіє цілою низкою специфічних рис, оскільки цілеспрямовано виділений із звичайного простору за рахунок особливих принципів своєї організації та функціонування. Просторово-часовий континуум музею змушує відвідувача переключати своє повсякденне сприйняття простору та часу в інший регістр. Музеї провокують цей акт переключення, оскільки вони орієнтовані на «ефект занурення» у інші культури або «ефект присутності» в культурному просторі. У переважній більшості музеї прагнуть створити в своїй експозиції максимальну наближеність до певної історичної епохи, віддаленої від сьогодення, роблячи домінантним «ефект залучення» [15, с. 23]. Саме в просторі музейної експозиції музейний предмет, будучи експонатом, набуває нового звучання, стаючи наріжним елементом музейної комунікації музей – відвідувач. «Музей – це місце де відбувається сугубо індивідуальне «спілкування» відвідувача з тими, хто створив, володів або користувався виставленими предметами. Таким чином експонати є сполучною ланкою у процесі комунікації» [12, с. 8-9].

Поняття музейна комунікація запровадив у науковий обіг у 1968 році канадський музеолог Дункан Камерон. Відповідно до його трактування, музейна комунікація – це процес спілкування відвідувача з музейними експонатами, що представляють собою реальні речі. В основі спілкування лежить, з одного боку, вміння творців експозиції вибудувати з допомогою експонатів особливі не вербальні просторові «висловлювання», а, з іншого – здатність відвідувача розуміти «мову речей» [24, с. 130]. Адже музейна експозиція залишається основним простором демонстрації й інтерпретації музейного предмету [11, с. 126].

Сучасна теорія та практика музеєзнавства, інтерпретуючи експозиційну роботу музеїв, підкреслює кілька концептуальних моментів. Так, музейна експозиція розглядається як «мова музею» та «своєрідний вид тексту, де багато чого залежить від його розуміння та інтерпретації» [9, с. 108]. Експозиція також трактується як «особливий вид мистецтва», утверджуючи «образність засадничим фактором експозиції». «Експозиція – це також і створення образу завдяки інтерпретації предметів, оскільки, з'єднані разом, вони трактують про теми, які у підсумку розкривають не матеріальні аспекти усієї композиції в цілому» [10, с. 4]. З точки зору семіотики експозиція музею розглядається, як особлива система, яку «необхідно розуміти як сукупність її складових у відносинах і зв'язках один з одним, як цілісне утворення, яке не може бути простою сумою його компонентів» [2, с. 36].

У всіх трьох зазначених базових аспектах музейної експозиції саме музейний предмет займає ключову позицію. «Мова музею» складається із знаків (музейних предметів) й правил взаємного поєднання у процесі об'єднання їх в тексти (експозиції). Це у свою чергу дозволяє виділити смислові структурні одиниці експозиції як особливого виду тексту – експозиційний ряд (група однорідних предметів, які виражають знакову визначеність одного порядку) – експозиційний комплекс (первинна смислова одиниця, у якій предмети у їх зв'язках між собою несуть закінчене експозиційне висловлювання) – експозиційний блок (складне експозиційне висловлювання, яке складається із декількох експозиційних комплек-

сів, об'єднаних одною думкою) – експозиційний ансамбль (струнке взаємопов'язане об'єднання декількох експозиційних блоків, що розкриває окрему смислову тему, розділ) [2, с. 41, 46].

Для того аби відвідувач музею зумів належним чином «прочитати» експозицію, вловити основну думку, яку заклали в то чи інше експозиційне висловлювання її автори, на переконання більшості науковців-музейників, необхідним є взаємодія експозиціонера-науковця та художника-дизайнера. При такій взаємодії «сценарист покликаний...перш за все, розробити оригінальний сюжет майбутньої експозиції, структуру розвитку експозиційної дії, базованої на драматичній колізії або конфлікті. Ця сюжетно-тематична структура повинна враховувати особливості музейного простору й представляти собою просту чи складну систему експозиційно-художніх образів або мізансцен, які розвиваються в умовному часі» [20, с. 68]. Відтак експозиційне мистецтво характеризується побудовою цілісного гармонійного ансамблю на основі експонату оригіналу і всіх компонентів середовища. Експозиція формується як предметно-просторове й емоційно-образне середовище у єдності сюжетно-концептуального й візуального ряду. Натомість музейний предмет включається в сюжет і дію. Він починає набувати складних смислових й сюжетних взаємозв'язків. Більш конкретно визначається його місце і «роль» в концептуальному художньо-виразному ряду, де експонати-»артисти» починають грати свої складні спектаклі під назвою «музейна експозиція» [14, с. 10].

При семіотичному розгляді музею в якості знаків виступають музейні предмети. Вони є основними джерелами накопичення, збереження й передачі інформації у просторі музею. Музейний предмет з точки зору семіотики може бути розглянутий як об'єкт природної спадщини або штучно створений людьми предмет, вилучений із середовища його побутування та наділений властивістю передавати певний сенс, значення. Аналізуючи знакові специфіки музейного предмету дослідники виділяють кілька його взаємопов'язаних компонентів. Перший – це матеріальна основа, предметне втілення даного знаку, яке дозволяє розглядати його як частину матеріальної культури та засіб закріплення інформації. Другий обов'язків компонент кожного знаку – його значення (змістовне наповнення) або денотат. При семіотичному розгляді музейного предмету денотативний план проявляється в уяві про нього як про дещо унікальне, цінне, таке, що заслуговує на увагу. Третім компонентом в знаковій структурі виступає десигнат знаку – інформація на яку він вказує (дані про автора, час і місце створення, зовнішні характеристики тощо). Врешті четвертим компонентом музейного предмету як знаку, є інтерпританта, відображення прочитаної із знаку інформації. Інтерпританта – це не «дзеркальна» копія самого репрезентанта, вона представляє собою індивідуальне розуміння знака суб'єктом, відображаючи його особистий екзистенціальний досвід, його ставлення до десигнату знаку, важливість та необхідність інформації, яку він містить, емоційний настрій під час взаємодії із цим знаком. Інтерпританта в багатьох моментах визначає індивідуальне враження кожного відвідувача від виставки й обумовлює його бажання чи не бажання знову відвідати даний музей [16, с. 205-206]. Загалом, як вдало підкреслила дослідниця Олександра Балаш, ефективне використання музейного предмету як особливого типу джерела дозволяє повною мірою розкрити його знакову семантику для повноцінної реконструкції тієї культури, до якої він належав, будучи просто річчю. Лише в музеї, – переконана вона, – річ опиняється в контексті, максимально сприятливому для розкриття всієї повноти її інформаційного потенціалу. І лише в цьому випадку можна всебічно розкрити експресивність та інформативність, яка робить музейний предмет атрактивними експонатом. І лише в цьому випадку можна ефективно відновлювати все поле семіотичних значень, яке пов'язано з даним предметом і може бути використано в діалозі музею й суспільства [3, с. 23].

Одним із засадничих напрямків музейної роботи є науково-фондова. Адже в основі роботи музею знаходиться збирання, збереження, використання музейних предметів – пам'яток історії та культури, об'єктів природи завдяки їх здатності документувати, відображати суспільні й природні процеси та явища. Музейні предмети концентруються у фондах музею, тому, говорячи образно, фонди є серцем музею, від функціонування якого залежить вся його робота [21, с. 117].

У практиці та теорії музейної справи детально прописана та уніфікована на міжнародному рівні відповідна фондова документація та правила, які супроводжують музейний артефакт від етапу комплектування фондів до їх консервації та збереження. Так, наприклад, загальноприйнятою нормою в музейній практиці є те, що в книгу надходжень вносяться лише ці музейні предмети, які музей набуває для колекції основного фонду, на відміну від інших експонатів, які музей може отримати для використання на виставці, в освітніх програмах й для одноразового використання з іншою метою. Під час інвентаризації відбувається ідентифікація кожного експонату колекції в описових деталях й присвоєння йому індивідуального ідентифікаційного номеру. Всі експонати постійних колекцій повинні бути внесені в інвентарні книги. Опис збереженості представляє собою документ, який складається із письмового опису та візуальної фіксації зовнішнього вигляду музейного предмету, стану його збереженості й будь-яких його пошкоджень у певний момент часу. Оскільки більшість колекцій проводять основну частину часу у фондосховищах, відповідно їх приміщення захищають від шкідливих факторів оточуючого середовища, катастроф, стихійних лих, крадіжок й зберігають для майбутніх поколінь [13].

Отже, лише побіжний огляд елементів науково-фондової роботи музею переконує, що саме музейний предмет – є ключовим та невід'ємним елементом музейних фондів, формуючи їх як в якості самостійної одиниці збереження, так і у складі тієї чи іншої музейної колекції, збірки. Більшість етапів науково-фондової роботи та чи інакше пов'язані із музейними предметами: комплектування, систематизація, інвентаризація, атрибуція та експертиза тощо. Довкола музейних предметів зосереджені практичні пи-

тання реставрації, збереження та безпеки фондосховищ музею.

Реалії XXI століття вносять вагомі корективи у розуміння та теоретичне осмислення музейного предмету в майбутньому. Мова іде перш за все про використання в експозиційному просторі музею мультимедійних технологій, створення віртуальних музеїв, виставок та експозицій. Ключовим моментом для подальших роздумів музеологів є теза про мультимедіа в музеї як самостійний об'єкт мистецтва, їх рівноправне «звучання» поруч із традиційними музейними предметами [4, с. 106]. Подальше використання цифрових технологій у рази збільшує комунікативні властивості музейного предмету, розширяє інформаційне поле як окремого музейного предмету та музейної експозиції, так і музейних фондових збірок в цілому. «Для широкої публіки стають доступними не лише твори представлені в експозиціях, але й предмети, які у даний момент перебувають у запасниках. Ми можемо успішно вибудувати «віртуальний музей», який вийде за межі музею реального за рахунок як забезпечення віддаленого глобального доступу до наших експонатів, так і організації таки виставок, яких у дійсності просто не існує» – такими думками ділилися на межі XX та XXI століття музейник із Глазго Джеймс Дівайн та фахівець інформаційних технологій Університету Глазго Рей Уеллед [8, с. 32].

Висновки. Отже, феномен музейного предмету з одного боку полягає в його присутності на всіх рівнях музейної практики: експозиційній, фондовій, освітній роботі музею тощо. З іншого – музейний предмет в контексті музейного простору набуває рис особливого феномену культури. Відтак музейний предмет є одним із ключових концептуальних конструкцій музеології та дозволяє їй вийти на якісно новий академічний рівень інтерпретації й розуміння власного предмету та об'єкту дослідження.

Список літератури:

1. Ананьев В. Г. История зарубежной музеологии: Учебно-методическое пособие. – СПб., 2014 – 136 с.
2. Арзамасцев В. П. О семантической структуре музейной экспозиции [Текст] / В. П. Арзамасцев / Музееведение. На пути к музею XXI века. Сборник научных трудов – М., 1989 – С. 35-49.
3. Балаш А. Н. Вещь в музее: размышления о судьбе «предмета музейного значения» [Текст] / А. Н. Балаш // Вопросы музеологии – № 1(7) – 2013 – С. 19-24.
4. Баруткина Л. П. Мультимедиа в современной музейной экспозиции [Текст] / Л. П. Баруткина // Вестник СПбГУКИ – Декабрь – 2011 – С. 106-108.
5. Беззубова О. В. Некоторые аспекты теоретического осмысления музея как феномена культуры [Текст] / О. В. Беззубова // Триумф музея? – СПб: «Осипов», 2005 – 458 с.
6. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: Посібник / Перекл. з нім. В. Лозинський, О. Лянг, Х. Назаркевич. – Львів, 2005 – 632 с.
7. Ван Менш П. Предмет музеологии [Текст] / Питер ван Менш // Вопросы музеологии – № 1(9) – 2014 – С. 64-78.
8. Дивайн Д., Уеллед Р. Культура и новые информационные технологии: эксплуатация цифровых интерактивных ресурсов [Текст] / Джеймс Дивайн, Рей Уеллед // Museum – № 3 – 2000 – С. 32-35.
9. Долак Я. Музейная экспозиция – музейная коммуникация [Текст] / Я. Долак // № 1 – 2010 – С. 106-117.
10. Дюбе Ф. Экспозиция как инструмент знания и инструмент показа [Текст] / Филип Дюбе // Museum – № 3 – 1995 – С. 4-5.
11. Карташева Е. И. Микроистория музейного предмета: к проблеме метода экспозиционной интерпретации [Текст] / Е. И. Карташева // Вопросы музеологии – № 1 – 2010 – С. 126-132.
12. Коммуникация и музей. Интервью с доктором Хансгердом Хелленкемпером, директором Римско-германского музея в Клльне // Museum – № 1 – 1984 – С. 8-13.
13. Ладкин Н. Управление коллекциями / Николя Ладкин / Управление музеем: Практическое руководство [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://unesdoc. unesco.org/images/0014/001410/141067r.pdf
14. Майстровская М. Музейная экспозиция: тенденции развития [Текст] / М. Майстровская / Музейная эеспозиция (теория и практика, искусство экспозиции, новые сценарии и концепции). Сборник научных трудов – М., 1997 – С. 7-22.
15. Мастеница Е. Н. Феномен музея: опыт музеологической рефлексии [Текст] / Е. Н. Мастеница // Вопросы музеологии – № 1(3) – 2011 – С. 20-30.
16. Мишуровская О. С. Семиотический анализ знаковой специфики музейного предмета [Текст] / О. С. Мишуровская // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина – № 3 – 2011 – Том 2 – С. 205-211.
17. Музееведение: учеб. пособие для студентов специальности 031502 – музеология / Л. Г. Гужова [и др.]; под. ред. доц. Н. В. Мягтиной; Владим. гос. ун-т. – Владимир, 2010. – 116 с.
18. Наварро О. История и память в современном музее: несколько замечаний с точки зрения критической музеологии. [Текст] / Оскар Наварро // Вопросы музеологии – № 2 – 2010 – С. 3-11.
19. Никонова А. А. Загадка музейного предмета [Текст] / А. А. Никонова // Вестник Санкт-Петербургского университета – Сер. 6 – 2006 – Вып. 1 – С. 11-18.
20. Поляков Т. Музейная колея или о методах и технологиях проектирования музейных экспозиций [Текст] / Тарас Поляков // Музей – № 4 – 2010 – С. 66-71.
21. Тельчаров А. Д. Музееведение. 2-е издание, исправленное и дополненное. – М., 2011. – 184 с.
22. Усенко П. С. Роль та місце музеологічної дисципліни в контексті розвитку теоретичних і практичних музейних досліджень другої половини XX ст. [Текст] / П. С. Усенко // Грані – № 7(87) – 2012 – С. 20-23.
23. Шляхтина Л. М. Основы музейного дела: теория и практика. Учеб. Пособие / Л. М. Шляхтина – М., 2009 – 183 с.
24. Яковець І. О. Комунікаційний простір сучасного музею як одна з основних категорій теорії музейної комунікації [Текст] / І. О. Яковець // Вісник ХДАДМ. Теорія та історія мистецтва – № 4-5 – 2014 – С. 129-133.

Банах В.М.
Национальный университет «Львовская политехника»

ФЕНОМЕН МУЗЕЙНОГО ПРЕДМЕТА: МУЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация
В статье раскрываются особенности функционирования музейного предмета в пространстве музея как особого исторического, социального и культурного феномена. Внимание сосредоточено на мемориальности музейного предмета, его ключевой роли в музейной коммуникации, экспозиционной и научно-фондовой работе. Проанализированы труды известных музейных теоретиков и практиков по данной проблематике.
Ключевые слова: музейный предмет, коммуникация, экспозиция, музейные фонды, культурное наследие.

Banah V.M.
Lviv Polytechnic National University

THE PHENOMENON OF A MUSEUM OBJECT: MUSEOLOGICAL ASPECT

Summary
The article reveals the peculiarities of the functioning of a museum object in the museum's space as a special historical, social and cultural phenomenon. Attention is focused on the memorial of the museum subject, its key role in museum communication, exhibiting and scientific-funded work. The works of well-known museum theorists and practitioners on the given problem are analyzed.
Keywords: museum object, communication, exposition, museum funds, cultural heritage.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 784.95

ДО ПРОБЛЕМИ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ЕСТРАДНОМУ ВОКАЛУ

Бокоч В.А., Кузьменко-Присяжна Л.І.
Київський університет культури
Остапенко Л.В.
Київський національний університет культури і мистецтв

У статті розглядаються актуальні методичні підходи щодо опанування мистецтва естрадного співу. Хоча на даний час існує чимало методик навчання естрадному вокалу, проте бракує універсальних систем, які б охоплювали всі проблеми, що постають на шляху становлення професійного виконавця. Естрадний вокал, на відміну від академічного і народного, відрізняється не лише специфікою звуковидобування, а й здебільшого тими цілями та завданнями, що постають перед вокалістом. Головною метою є пошук власного неповторного унікального стилю. Окрім задач технічного характеру, що виникають перед вокалістом, важливою задачею є вміння опановувати різні способи звукоутворення, володіння якими сприяє можливості співати у різних напрямках та стильових відгалуженнях естрадної музики.
Ключові слова: вокаліст, естрадний вокал, спосіб звукоутворення, стиль, манера співу.

Постановка проблеми. Естрадна манера співу є на даний момент чи не найбільш популярною серед молоді. Вражаючі досягнення видатних виконавців приваблюють підростаюче покоління, що прагне повторити долю найуспішніших. На перший погляд, секрет визначних співаків полягає в наявності надзвичайної обдарованості у вокальному відношенні, проте важливу роль відіграють систематичні заняття, спрямовані на формування тих чи інших вокальних якостей. Найбільш актуальним питанням постає обрання методики, завдяки якій процес навчання естрадному вокалу є більш ефективним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний момент існує чимало методичних розробок та наукових статей закордонних, вітчизняних та російських авторів, проте багато з них спрямовані на вирішення певної проблеми. Питання, пов'язані зі становленням співацьких навичок та вмінь при опануванні естрадного вокалу у дитячому віці, розглядаються в роботах Н. Горбань. Подібне коло проблем представлене в наукових розробках П. Свиридова, проте здебільшого йде мова про виховання співаків спеціальності «естрадний спів», не зосереджуючись при цьому на віковому факторі. Ряд питань, пов'язаних з поняттями «стиль», «індивідуальний метод» розроблені в працях М. Михайлова, В. Москаленка, В. Назайкінського.

Виділення раніше невирішених частин проблеми. Попри те, що існує чимало наукових праць, присвячених специфіці формування тих чи інших навичок та вмінь, необхідних при вихованні естрадного співака, досить мало розробленим є питання необхідності застосування підходу, в основі якого був би не тільки технічний бік виконавського процесу.

Формулювання мети дослідження. Аналіз актуальних наукових праць та методичних розробок, присвячених проблемі формування фахівців у сфері естрадного вокалу та виокремлення найбільш доцільного підходу, який би поєднав настанови технічного та образного характеру.

Виклад основного матеріалу. Історія естрадного вокалу, у порівнянні з народним та академічним, не є тривалою. А якщо мова буде йти про етапи формування різноманітних методологічних підходів, які б сприяли вихованню естрадних співаків, то виявляється, що цей період займає ще менший проміжок часу. На даний час існує чимало методик навчання естрадному вокалу, проте варто відмітити брак універсальних систем, які б охоплювали всі актуальні проблеми, що постають на шляху становлення професійного виконавця. Розглянемо сучасні методичні рекомендації щодо навчання естрадному вокалу.

Зауважимо, що спів є однією з найбільш доступних форм музикування для дітей. На відміну від інструментального виконавства, яке передбачає оволодіння грою на інструменті, вокалізація не потребує таких фізичних зусиль, адже дозволяє багато чого вивчати на слух, не використовуючи нотний текст. Власне естрадний вокал, на відміну від академічного і народного, відрізняється не лише специфікою звуковидобування, а й здебільшого тими цілями та завданнями, що постають перед вокалістом. Якщо мова йде про дитячий вокальний розвиток, то його першоосновою виступає постановка дикції і дихання. Важливість дикції для мистецтва естрадного співу, межує з іншою вимогою – вправного дихання, адже в естрадних піснях можна зустріти складні для техніки фрази, які вимагають від виконавця швидкої зміни дихання.

Досить часто провідні викладачі зазначали, що спів – це мистецтво вдиху і видиху. Проте цей вислів можна дещо скорегувати, адже не настільки важливим є тип вдиху, скільки організація видиху. Спокійний, але разом з тим досить активний вдих з подальшою миттєвою затримкою забезпечує необхідні умови для подальшого економного, тривалого видиху, а значить і для співу. «Такий спів називається співом «на опорі». Миттєва за-

тримка повітря при зітханні зімкне зв'язки, перепинить шлях видихуваному повітрю, змусить м'язи дихального апарату взяти активне положення з наступним поступовим їх розслабленням. Одночасно відбудеться звуження входу в гортань, що допоможе створенню високого якісного звуку, його «опорі» [1, с. 11-12]. Варто відмітити, що гарний, повний звук виходить за умови правильної координації всіх систем, що беруть участь в голосоутворенні в процесі самого співу.

Більш деталізованим є опис режимів звукоутворення, який здійснює в своїй науковій розробці П. Свіридов. Він поєднує режими звукоутворення з регістровою будовою людського голосу. Він вірно відмічає, що спів в кожному з регістрів голосу має власну естетичну цінність. «Прийнято виділяти три режими звукоутворення (відповідно до регістрів голосу): грудний голос (характеризується перевагою грудного резонування перед головним і хорошою опорою звуку на дихання), фальцет (характеризується відсутністю грудного резонування за рахунок крайового змикання голосових зв'язок) і мікст (коли в коливанні голосових зв'язок присутні одночасно і грудний і фальцетний механізми роботи)» [5, с. 14].

Постановка голосу, тобто пристосування і розвиток його для професійного співу – це процес одночасного і взаємопов'язаного виховання слухових і м'язових навичок співака. Внаслідок того, що в процесі звукоутворення при співі приймають участь численні групи м'язів, зокрема дихальні, артикуляційні, гортанні, їх робота потребує значних тренувань, як у і у випадку фізично-тілесних м'язових тренувань. Н. Горбань вказує: «робота м'язів стає дуже тонко диференційованою, тобто розчленованою та впорядкованою. Утворюються, виробляються потрібні зв'язки, рефлекси, непотрібні гальмуються, зайві рухи і напруга зникають, формуються стійкі вокальні навички, в результаті яких голос повинен звучати енергійно, чисто і вільно» [1, с. 14]. М'язи, діяльність яких безпосередньо впливає на утворення голосу, це, насамперед – м'язи корпусу, функцією якого є забезпечення подачі повітря та вірне положення гортані, м'язи самої гортані, завданням яких є виникнення вібрації, а також м'язи артикуляційного апарату, метою яких є перетворення утвореного звуку у виразну мову.

Як вже зазначалось, для гарного звукоутворення велике значення відіграє правильна вимова голосних і приголосних. Варто зауважити, що вокальна дикція дещо відрізняється від усного промовляння. Якщо наголошені голосні зазвичай зберігають нормальне звучання, як у процесі мовлення, так і при співі, проте при співі ненаголошених голосних, особливо коли йде мова про дитячий вік, можна спостерігати заміну ненаголошених голосних «е», «я» голосним звуком «і», відповідно краще вимовляти їх дещо невизначено. Приголосні варто промовляти швидко і чітко, аби не перешкоджати звучанню голосних. Задля цього приголосні в кінці складу вимовляються на початку наступного. Окрім питання голосоутворення та вірної артикуляції, одним з наріжних завдань є робота над тембром, яка полягає у згладжуванні регістрових переходів, що сприяє досягненню однакового рівного звучання голосу по всьому діапазону. Для вирішення цієї задачі має використовуватись принцип висхідного і низхідного поступеневого співу звуків, а вже потім додаватись спів стрибків із заповненням, який повинен бути поступовим.

Н. Горбань вірно зазначає, що існує чимала відмінність естрадних співаків від академічних, яка пов'язана не з наслідуванням канонів, а навпаки – їх запереченням: «академічні та народні співаки завжди працюють в рамках певного канону або регламентованого звучання і для них відхилятися від норми не прийнято. Завдання естрадного співу полягає в пошуку свого оригінального звуку, своєї власної характерної, легко впізнаваної манери поведінки, а також сценічного образу. Отже, основною особливістю естрадного вокалу є пошук і формування свого неповторного, унікального голосу вокаліста» [1, с. 3]. Власне вихідним принципом, який постає основою для формування естрадного вокалу є пошук виконавської манери, яка буде включати й сценічну поведінку, і неповторний візуальний образ, й унікальне забарвлення голосу, що будуть виступати своєрідною «візитною карткою» співака. Тобто базовим принципом постає пошук власного стилю.

Варто визначитись, що ж саме входить у поняття «стиль». М. Михайлов визначає музичний стиль наступним чином: «Стиль в музиці – це єдність організованих елементів музичної мови, обумовлена єдністю системи музичного мислення як особливого виду художнього мислення» [2, с. 117]. Український дослідник В. Москаленко визначає стиль музичної творчості як специфічність музичного мислення, що виражається відповідною системою музично-мовних ресурсів твору, інтерпретування та виконання музичного твору. На його думку існує схема формування в мисленні інтерпретатора версії твору, яку можна окреслити таким чином: «побудована як прямування від інтонаційних потенціалів більш загальних, «розмитих значень» до все більшої інтонаційної індивідуалізації, яка, нарешті, буде відповідати саме цій інтонаційній концепції, саме цьому музичному твору. Просування інтонаційноутворюючої і, одночасно, інтонаційно-пізнаючої думки інтерпретатора базується на самовідчутті власної стильової установки – психологічного вектора інтонування. Цей вектор названий «стилем інтерпретатора» [3, с. 24].

М. Назайкінський надає в роботі «наступне визначення: «Стиль – це особлива властивість або, краще сказати, якість музичних явищ. Ним володіє твір або його виконання, редакція, звукорежисерське рішення або навіть опис твору, але лише тоді, коли в тому, іншому, третьому і т.д., безпосередньо відчувається, сприймається індивідуальність композитора, виконавця, інтерпретатора, що стоїть за музикою. Отже, стиль – це та якість, яка дозволяє в музиці чути, вгадувати, визначати того чи тих, хто її створює або відтворює, тобто якість бути відмінним, тим, що дає можливість судити про генезис» [4, с. 17]. Важливим компонентом, пов'язаний зі ставленням вокаліста є вироблення власного неповторного стилю.

Яким же чином відбувається формування індивідуального виконавського стилю? Насправді цей процес пов'язаний, насамперед з опануванням досить широкого діапазону співацьких прийомів, тобто власне виконавської техніки, яка

формується в певному сенсі індивідуально і не може залежати виключно від природних здібностей чи тієї «школи», якій слідував виконавець. Становлення техніки здійснюється в процесі становлення духовної та психологічної структури особистості. Досить доцільним є звернення до вислову видатного композитора І. Стравінського, який визначав техніку наступним чином: «[Техніка – це] вся людина.... В наш час вона стала означати щось протилежне «душі», хоча «душа», звичайно, це теж техніка.... Техніки або стилі як засоби вираження чогось наперед заданого не існують a priori, вони створюються самою первинністю вислову» [6, с. 232].

Для сучасного співака однією з головних вимог є потреба вокальної універсальності, вміння співати у різних манерах. Ця настанова стала назрівати після ознайомлення вітчизняних авторів з методиками, запропонованих американськими викладачами-вокалістами. Для закордонної співацької практики характерним є використання декількох вокальних манер, які б підходили при співі у найрізноманітніших стильових напрямках. Варто відзначити, що дана методика лише починає вкорінюватися в українському освітньому процесі та не є загальноприйнятою. Досить часто вокалісти обирають лише одну манеру та не намагаються змінювати її. Сучасний дослідник П. Свірідов пропонує наступні способи співу: «нейтральний – придиховий або ясний, використовується в джазовій та поп-музиці; кьорбінг – плачевий і «протяжний», використовується в стилях соул і ритм-енд-блюз; овердрайв – гучний і кричущий, використовується в рок-музиці; белтінг – різкий і пронизливий, використовується в стилях хеві метал і госпел» [5, с. 10].

Актуальною проблемою сучасних вокалістів є їх недостатня обізнаність у особливостях різноманітних стилів. Варто зосередитись на тих співацьких манерах, які має опанувати співак. Додання співочому звуку експресивності і виразності здійснюється за рахунок використання в процесі голосоутворення вокальних ефектів. До подібних вокальних ефектів відносяться шуми, які додаються в процесі голосоутворення до співочого звуку, їх походження пов'язане з наслідуванням прийомам гри, що використовуються інструментами в рок- та поп-музиці: дісторшн, гроул, раттл, скрім.

Варто звернутись до способів співу, пов'язаними з режимами звукоутворення, характерними для різних стилів естрадної вокальної музики, як в джазовій, так поп- і рок-музиці. Кожен з них має певні переваги, але разом з тим і певні обмеження, що стосуються діапазону, динамічних відтінків, певного тембрального забарвленні звуку. Ті, хто навчаються, в змозі опанувати всі способи співу, проте при бажанні виконувати вокальну музику певного напряму досить опанувати всього один, характерний для даного стилю спосіб співу. Так сучасний автор П. Свірідов описуючи їх, звертається до таких ознак, як наявність металу в звуці, можливу динамічну шкалу та тип тембрального звучання. Для нейтрального способу притаманні наступні риси: «Характеризується відсутністю металу в звуці; можливе використання на всьому діапазоні голосу без обмежень по динаміці (*pp-ff*). Нейтральний спосіб співу розділяється на два види: з м'яким прикриттям (використовується при тихому співі з придихом) і з компресованим прикриттям. Використання даного способу співу поширене в джазовій та поп-музиці» [5, с. 16]. Даний спосіб найбільш часто використовується і є відповідно більш розповсюдженим в сучасній методиці та процесі навчання, як і кьорбінг. Так для кьорбінгу, що притаманний для стилів соул і ритм-енд-блюз, характерною є невелика кількість металу в звуці, в динамічному відношенні можливе використання на всьому діапазоні голосу середньої динаміки, від *mp* до *mf*. Інші ж два виконавські способи, найчастіше стають предметом для самостійного опановування вокалістом – це овердрайв та белтінг. Для овердрайву, що використовується в рок-музиці, характерна велика кількість металу в звуці, значно вищий динамічний рівень від *mf* до *ff*. Суттєвим обмеженням при застосуванні даного способу є неможливість використовувати його по всьому діапазону. Так, П. Свірідов вказує на те, що верхня межа для жіночих голосів *d2-es2*, для чоловічих – *c2*). Для останнього виконавського способу – белтінгу – характерна більша стильова мінливість, адже він поширений як у хеві-метал, так і діаметрально-протилежному до нього напрямку – госпелі. Белтінг, як і овердрайв, характеризується великою кількістю металу в звуці і використовується здебільшого у високій теситурі при великій динаміці *f-ff*.

Методика формування навичок естрадного вокалу є організованою системою, що має бути спрямована на досягнення вокально-технічних навичок, які забезпечують вільне та стабільне голосоутворення та чотирьох способів співу, опанування якими сприяють універсальності вокаліста, що проявляється у його здатності виконання естрадної музики різних стилів.

Висновки. Навчання сучасного естрадного вокаліста складається з ряду завдань, пов'язаних як з базовими вимогами технічного характеру, що включають вірне дихання, яке впливає на процес звукоутворення, вправи на дотримання потрібної дикції, так і з потребою співати у різних виконавських манерах. Досягнення даної мети передбачає вивчення особливостей різних стилів, розповсюджених в популярній музиці, з метою найкращої передачі виразного змісту пісні. Також важливою вимогою є мінливість голосу в стильовому відношенні, яка, проте не буде сприяти втраті вокалістом власної індивідуальної манери. Перспективним напрямком для подальших досліджень вбачається шлях доповнення методики комплексом вправ, спрямованих на розвиток різноманітних вокальних ефектів.

Список літератури:

1. Горбань Н.В. Формирование певческих умений и навыков эстрадного вокала в детском театре песни «шлягер». Методическая разработка. – М., 2013.
2. Михайлов М.К. Стиль в музыке. – Л., 1981.
3. Москаленко В.Г. Теоретичний та методичний аспекти музичної інтерпретації. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора мистецтвознавства. – К., 1994. – 25 с.
4. Назайкинский Е.В. Стиль и жанр в музыке: Учеб. пособие для студ. высш.учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 248 с: ноты.
5. Свиридов П.В. Формирование навыков эстрадного вокала (на материале работы с молодежью в культурно-досуговых учреждениях). Автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. пед. наук. – М., 2014. – 24 с.
6. Стравинский И. Диалоги. – Л., 1971.

Бокоч В.А., Кузьменко-Присяжная Л.И.
Киевский университет культуры
Остапенко Л.В.
Киевский национальный университет культуры и искусств

К ПРОБЛЕМЕ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ЭСТРАДНОМУ ВОКАЛУ

Аннотация
В статье рассматриваются актуальные методические подходы освоения искусства эстрадного пения. Хотя в настоящее время существует немало методик обучения эстрадному вокалу, однако не хватает универсальных систем, которые бы охватывали все проблемы, стоящие на пути становления профессионального исполнителя. Эстрадный вокал, в отличие от академического и народного, отличается не только спецификой звукоизвлечения, но и по большей части теми целями и задачами, которые стоят перед вокалистом. Главной целью является поиск собственного неповторимого уникального стиля. Кроме задач технического характера, возникающих перед исполнителем, важной целью является умение осваивать разные способы звукообразования, владение которыми способствует возможности петь в разных направлениях и стилевых ответвлениях эстрадной музыки.

Ключевые слова: вокалист, эстрадный вокал, способ звукоизвлечения, стиль, манера пения.

Bokoch V.A., Kuzmenko-Prisiazhnaia L.I.
Kyiv University of Culture
Ostapenko L.V.
Kyiv National University of Culture and Arts

TO THE PROBLEM OF THE METHODOLOGY OF TEACHING POP VOCAL

Summary
The article deals with current methodical approaches to mastering the art of pop singing. Although there are currently many techniques for teaching variety vocals, there is a lack of universal systems that would cover all the actual problems facing a professional artist. Variety vocals, in contrast to the academic and folk music, differ not only in the specifics of sound production, but also in the majority of the goals and tasks that are presented to the vocalist. The main goal is to find your own unique style. In addition to the technical problems that arise before the performer, the important goal is the ability to master different ways of sound formation, the possession of which helps to sing in different directions and style branches of pop music.

Keywords: vocalist, variety vocal, way of sound production, style, manner of singing.

УДК 7.035/.036

РОК-МУЗИКА: НА ШЛЯХУ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

Васильєва Л.Л.
Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського

У статті висвітлено місце концептуальних альбомів в історії рок-музики та художньої культури другої половини XX – початку XXI століття. Проаналізовано їх роль як творів концептуального мистецтва в широкому історичному контексті. Виявлено специфіку прояву концептуалізації в рок-музиці. Визначено субжанри рок-музики, в яких переважно з'являються концептуальні альбоми.
Ключові слова: рок-музика, концептуальний альбом, субжанр, прогресив-рок, hard-and-heavy.

Постановка проблеми. Образна сфера художньої культури будь-якого століття невіддільна від характерної мови і стилю епохи. Постмодерному типу образів у літературі, драмі, публіцистиці, академічній музиці відповідає образний стрій рок-музики в масовій культурі. Рок, на відміну від інших складових масової музики, живиться безпосередньо імпульсами реальної дійсності, виробивши й усталивши художні нормативи, адекватні для відтворення життєвідчуттів сучасної людини.

Однією з характерних рис сучасної художньої творчості можна вважати концептуальне мистецтво, що вимагає не емоційної реакції, а інтелектуального осмислення. Аналогічні тенденції, на наш погляд, спостерігаються і в рок-музиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальне мистецтво часто постає предметом дослідження. Науковцями осмислюється місце концептуалізму в мистецтві XX століття (О. Бобринська), обґрунтовується виняткова роль мистецтва в сучасній культурі, яка спричинює його концептуалізацію (Дж. Кошут), аналізуються типи ідей в концептуальному мистецтві (Ю. Саліженко), досліджуються питання щодо умов публічності та організації огляду творів концептуального мистецтва (В. Бичков). Особливості прояву концептуалізму в академічній музиці XX століття аналізує Н. Гуляницька. Щодо масової музики ідея концептуальності науковцями не розглядається. Рок-музика складає виключення. Саме в її сфері виникли концептуальні альбоми, загальні музичні особливості яких досліджує Є. Савицька, а з точки зору музичної драматургії і побудови великої форми аналізують Л. Васильєва та І. Палкіна.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Поза увагою мистецтвознавців залишається широкий історичний контекст, а саме: роль концептуальних альбомів рок-музики в художній культурі другої половини XX – початку XXI століття.

Мета статті полягає у визначенні субжанрів рок-музики, які тяжіють до концептуалізації та дослідженні можливостей вписати концептуальні альбоми рок-музики в постмодерний культурний контекст.

Виклад основного матеріалу. Термін «concept art» («мистецтво концепту») з'явився 1963 року. Американський художник Генрі Флінт в одноіменному есе вживає його для позначення виду мистецтва, специфічною рисою якого є нерозривний зв'язок з мовою [10, с. 30]. 1967 року цей термін був замінений художником Солом ЛеВіттом на «conceptual art» («концептуальне мистецтво») і втратив виключно-мовну орієнтацію [3, с. 12]. У 1969 році художник Джозеф Кошут проголосив усе мистецтво «концептуальним (за природою), тому що мистецтво існує лише концептуально» [18, с. 164].

Насьогоднішній день існує два ракурси дослідження феномену концептуального мистецтва: історичний та філософський. Згідно першого, термін «концептуальне мистецтво» позначає виключно мистецький рух, що мав місце в Західній Європі та США між 1966 та 1972 роками. Отже, концептуальними можуть бути названі лише твори, які з'явились протягом цього періоду [19].

Згідно другого, філософського, підходу, концептуальним є мистецтво, яке наголошує на ідеї, на інтелектуальній складовій та її сприйнятті і розуміється як певна форма інформації. Глядач-слухач має задіяти максимум інтелектуальних зусиль, щоб зрозуміти цю ідею. Ю. Саліженко зауважує, що «можливо, саме через це концептуальне мистецтво не вийшло за межі вузького кола концептуалістів, адже було надто складним для осмислення з боку широкої публіки» [5, с. 295].

Проаналізуємо, що відбувалося протягом вказаного періоду (1966-1972 роки) в рок-музиці. 1966 року американська серф-група «The Beach Boys» випустила альбом «Pet Sounds», який на сьогоднішній день вважається першим концептуальним альбомом в масовій музиці. Окрім звичних гітар та клавішних, музиканти застосували духові та струнні інструменти, терменвокс, клавесин, вібрафон, орган та ужиткові речі: велосипедні дзвінки, свистки, банки з-під «Кока-коли» тощо. Це сприяло створенню унікально багатого звуку, незвичного для масової музики тих часів. Платівка надихнула інших рок-музикантів на експерименти із звучанням та використання різних музичних інструментів. Пісні альбому поєднані не лише незвичним звучанням, але й спільними темами – труднощі дорослішання, конфлікт з оточуючим світом, пошуки кохання і розчарування у невдалих стосунках, невпевненість, сумніви. Альбом спочатку до кінця витриманий в одному настрої. Після виходу альбом зайняв десяту позицію в хіт-параді американського журналу Billboard, та друге у Великій Британії [15].

В травні 1967 року вийшов альбом британської біт-рок-групи «The Beatles» «Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band». Музиканти також підійшли до альбому як до цілісного твору з певною концепцією: виконання композицій відбувається від

імені вигаданої групи сержанта Пеппера. Це дозволило музикантам радикально змінити імідж, відчути себе артистами, а не просто виконавцями пісень. Концепції альбому підпорядковані порядок композицій (альбом починається з заголовної пісні – Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band, що представляє публіці оркестр і її вигаданого лідера Біллі Ширса) і обкладинка альбому (музиканти одягнені в химерні костюми, а їх воскові фігури першої половини шістдесятих стоять осторонь) [16].

1968 року британська рок-група «The Pretty Things» випустила психоделічний концептуальний альбом «S.F. Sorrow» – опис життя та страждань вигаданого персонажа Себастіана Ф. Печалі. Основною ідеєю альбому є розуміння людської нікчемності, підпорядкованості зовнішнім травмуючим обставинам, а «суспільство буде тільки радіти, якщо ти покінчиш із собою, коли постарієш, відслуживши йому більшу частину свого життя» [11].

1969 року також британська хард-рок-група The Who випустила на двох дисках альбом «Tommy». Вперше в історії рок-музики, альбом був позначений як рок-опера. Сюжет розказує про хлопчика, який внаслідок психотравмуючих подій став сліпоглухонімим, пережив багато знущань та випробовувань (в тому числі славою), одужав і досяг просвітлення. На підтримку платівки був організований дворічний гастрольний тур. Серед наймасштабніших виступів протягом цього туру назвемо фестивалі «Вудсток» (1969), «Острів Уайт» (1970) та концерти в Метрополітен-опера. Турне отримало схвальні відгуки від музичної громадськості, а альбом вважається одним з найвпливовіших записів в історії рок-музики [12].

Музичний критик Марти Бейлес, стверджувала, що хард-рок був більш прийнятним для аудиторії, ніж «сурогатний арт-рок» – типовий стиль для культурного середовища кінця 1960-х: «Tommy вважали більш достовірним, тому що це був хард-рок, а не сфабрикований Мусоргський… до того ж сюжет альбому уникав типових псевдоромантичних тем арт-року (нудотні казки і апокаліптична туга) на користь більш актуального предмета самої масової культури» [9, с. 224].

1970 року американці Е.Л. Уеббер та Т. Райс випускають концептуальний альбом «Jesus Christ Superstar». Твір починається входом Господа у Єрусалим, а завершується розп'яттям, описуючи біблійні події, не дотримуючись церковних традицій. Головну увагу зосереджено на протиставленні поглядів Ісуса та Іуди, який бачив рух послідовників Ісуса як світську боротьбу за права євреїв, а не як релігійну течію. Альбом у 1971 році очолив «Billboard 200», був № 6 в 1972 році в «UK Single Chart», через рік після виходу був поставлений на Бродвеї як рок-опера, а 1973 року – екранізований [17].

1971 року хард-рок група «Led Zeppelin» випустила концептуальний альбом «Led Zeppelin IV», присвячений розкриттю ідеї вибору між руйнівним прогресом та дбайливим ставленням до планети. Навіть у XXI столітті, через 30 років після виходу, альбом займає чільні місця в рейтингах різних музичних журналів [14].

Наведені вище приклади вказують на наявність в рок-музиці того періоду концептуальних альбомів (що суттєво відрізняє її на тлі інших в масовій музиці), на високий ступінь їхньої популярності та внесок в історію масової музичної культури взагалі і рок-музики зокрема і дозволяє віднести названі альбоми рок-музики до концептуальних і за історичним, і за філософським підходами.

В рок-музиці ідея концептуалізації дещо модифікується. Так, за В. Сировим, концептуальний альбом «об'єднується однією ідеєю та має вибудувану послідовність номерів, іноді ускладнену тематично, або інтонаційними зв'язками» [7, с. 117].

І. Палкіна визначає концептуальний альбом як «жанр вокально-інструментальної або інструментальної музики, який характеризується циклічною або контрастно-складеною формою, цілісністю на основі спільної тематики, ідеї або сюжетної лінії» [4, с. 84] і виділяє два типи концептуальних альбомів: вокальні цикли, об'єднані спільною темою або ідеєю, що більше проявляється у тексті, ніж у музиці; циклічні композиції, з чіткою сюжетною лінією, яка прослідковується від твору до твору. У другому випадку в них присутній «такий тип зв'язку між складовими, при якому поєднані елементи набувають нових якостей, не властивих їм у роз'єднаності» [8, с. 98].

Прагнення розвивати сюжет не лише в тексті, а й в музиці зумовило необхідність посилення музичних зв'язків між композиціями. Так «Tommy» починається увертюрою і складається з 22 номерів, об'єднаних наскрізним розвитком та відозмінами лейтмотивів. Саме наявність лейтмотивів та їх розвиток дозволили музикознавцям назвати «Tommy» першою рок-оперою.

Підвищення ролі інструментального начала стало передумовою появи інструментальних концептуальних альбомів (рок-сюїт). Серед найвідоміших назвемо «Days Of Future Passed» групи «Moody Blues», в якій зображений день звичайної людини від «Початку дня», через «Зорю», «Ранок», «Обідню перерву» до «Вечора», «Ночі».

В. Сиров зауважує, що в концептуальних альбомах «рок-музиканти стояли на порозі відкриття принципово нової циклічної форми, де симфонізація виступає елементом музичної драматургії наскрізного типу» [6, с. 45].

Те, що в концептуальних альбомах рок-музиканти впритул підійшли до використання симфонізму як методу музичного мислення можна вважати етапним явищем в історії розвитку рок-музики.

Тенденцію рок-музики до концептуалізації, приклади якої наведені вище, найкраще виразили учасники британської групи прогресивного року «Gentle Giant». В своїй творчості вони наслідували принципу «розширювати межі популярної музики, ризикуючи стати вкрай непопулярними» [13].

Концептуальні альбоми в рок-музиці не обмежуються вказаним періодом, що дозволяє припустити домінування філософського підходу до їх визначення, а також вказує на розуміння авторами альбомів власних творів саме як творів мистецтва. Серед концептуальних альбомів назвемо також роботи арт-рок групи Pink Floyd «The Dark Side of the Moon» (1973), «Wish You Were Here» (1975), «Animals» (1977), «The Wall» (1979); прог-метал групи Ayreon

«The Final Experiment» (1995), «Actual Fantasy» (1996), «Into the Electric Castle» (1998), «Universal Migrator» (2000), «The Human Equation» (2004), «01011001» (2007), «The Theory of Everything» (2013); пауер-метал групи Avantasia «The Metal Opera» (2001), «The Wicked Trilogy» (2002), «The Scarecrow» (2008), «The Wicked Symphony» (2010), «Angel of Babylon» (2010), «The Mystery of Time» (2013), «Ghostlights» (2016); панк-групи Green Day «American Idiot» (2004), «21st Century Breakdown» (2009); хеві-метал групи Manowar «Gods of War» (2007); російських гуртів Акваріум («Радіо Африка», 1983), Сплін («Ліхтар під оком», 1997), ДДТ («Світ номер нуль», 1998), Епідемія («Ельфійський рукопис», 2004).

У 1990-2000-х роках концептуальні альбоми поширилися серед музикантів hard-and-heavy, особливо коли провідною темою творчості групи обрали міфи та легенди (Rhapsody, Blind Guardian, Therion, Bal-Sagoth, Battlelore). В такому випадку, на наш погляд, можна вести мову про панконцептуалізм творчості.

Носієм естетичної цінності в творі концептуального мистецтва є ідея як центр мистецького твору. Ю. Саліженко виділяє три типи ідей у концептуальному мистецтві: а) арт-рефлексивні ідеї; б) соціально-політичні ідеї; в) філософські ідеї [5, с. 298]. На нашу думку, концептуальні альбоми в рок-музиці відносяться до усіх трьох типів (наприклад, альбом групи The Beatles «Sgt. Pepper's Lonely Hearts Club Band» може бути віднесений до першого типу) але найчастіше – до другого та третього.

В. Бичков наголошує, що в концептуальному мистецтві «організовуються спеціальні простори, в результаті чого створюється особливе візуально та енергетично активне багатомірне просторове середовище, яке цілком поглинає у реципієнта, підпорядковує його своїм законам, оволодіває всією його психосоматикою» [2]. Угорські соціологи зауважують щодо атмосфери рок-концерту: «простір, що звучить, немов розкриває намет над слухачами, і їх хвилювання стають спільними.... В закритій залі музика огортає слухачів, відрізає, відокремлює їх від зовнішнього світу, щоб навіяти тим, хто знаходиться всередині, відчуття взаємозв'язку» [1, с. 118].

Отже, спостерігаємо прямі аналогії між організацією концепт-просторів для реалізації вузлових моментів композиції в концептуальному мистецтві та рок-музиці.

Як свідчить наведений вище перелік та музикознавча література (С. Коротков, І. Палкіна, Є. Савицька, В. Сиров, Д. Ухов, М. Федорова, А. Цукер, Н. Щербакова), концептуальні альбоми найчастіше мають місце в двох субжанрах рок-музики – арт-(прогресив)-року та hard-and-heavy.

Перший з них презентує сплав рок-музики з досягненнями професійної композиторської творчості минулих століть та сучасності, електронною музикою, симфонічним та джазовим авангардом. Другий – поєднавши ознаки інших субжанрів (рок-н-ролу, фолку, панку, психоделії та прогресиву), створив нову якість, що стала основою формування комплексу художніх прийомів рок-музики і визначила весь її подальший розвиток.

Отже, спостерігаємо стилістичне наближення важкого року і прогресиву, що пояснює причину появи концептуальних альбомів саме в цих субжанрах рок-музики і підкреслює їх важливу роль у розвитку культури другої половини XX – початку XXI ст.

Висновки і пропозиції. Рок-музика, майже із самого початку свого існування, активно шукала шляхів подолання обмежень масової культури, до якої була віднесена за свою популярність серед молоді. Одним із напрямків її розвитку стала концептуалізація. Концептуальні альбоми в рок-музиці виникли одночасно із появою відповідних творів в інших видах мистецтва, але значно перевищили їх за кількістю. Серед субжанрів рок-музики найактивніше концептуальні альбоми виникають в прогресив-року та hard-and-heavy. Майже кожна концептуальна робота в рок-музиці другої половини XX століття ставала етапною на шляху її розвитку, одночасно заслуговуючи високої оцінки музичних критиків, популярності серед широкої аудиторії та витримуючи випробовування часом.

Список літератури:

1. Бачкан Э. Движение «бит» в Венгрии с точки зрения музыкальной и молодежной социологии / Э. Бачкан, Л. Варади, И. Витани, П. Макара, Р. Манхин. – Будапешт, 1972.
2. Бычков В. Естетика. Електронний ресурс. Режим доступу: http://lib.aldebaran.ru/author/bychkov_40.html
3. Левитт С. Параграфы о концептуальном искусстве / Пер. Полины Журавской // Художественный журнал. – 2008. – № 69. – С. 25-31.
4. Палкіна І.І. Жанр концептуального альбому як приклад великої форми в рок-музиці (спроба класифікації) / І.І. Палкіна // Мистецтвознавчі записки. – Київ: НАКККіМ. – 2012. – С. 82-87. – Електронний ресурс. Режим доступу: https://elibrary.ru/elibrary_21152673.pdf
5. Саліженко Ю. Ідея як пізнавальна та естетична цінність у творах концептуального мистецтва. – Електронний ресурс. Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nznuoa/.../29.pd
6. Сыров В.Н. Стилевые метаморфозы рока или путь к «третьей» музыке: монография / В.Н. Сыров. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского университета, 1997. – 210 с.
7. Сыров В.Н. Рок и классическая музыка. К проблеме контакта / В. Сыров // Музыкальная Академия. – 1998. – № 2. – С. 141-147.
8. Щербакова Н.Ю. Особенности формирования целостности в камерно-вокальных циклах / Н.Ю. Щербакова // Музичне мистецтво: зб. наук. праць. – Донецьк, 2009. – Вип. 9. – С. 98-104.
9. Bayles Martha. Hole in Our Soul:The Loss of Beauty and Meaning in American Popular Music. – University of Chicago Press, 1994.
10. La Monte, Young. An Anthology of Chance Operations. L. Young & J. MacLow, 1963.
11. https://ru.wikipedia.org/wiki/S.F._Sorrow
12. https://ru.wikipedia.org/wiki/Tommy_ (альбом)
13. https://uk.wikipedia.org/wiki/Gentle_Giant

14. https://uk.wikipedia.org/wiki/Led_Zeppelin_IV
15. https://uk.wikipedia.org/wiki/Pet_Sounds
16. https://uk.wikipedia.org/wiki/The_Beatles
17. https://uk.wikipedia.org/wiki/Ісус_Христос_-_суперзірка
18. Kosuth Joseph. Art After Philosophy / Conceptual Art: a Critical Anthology / Eds. Alexander Alberro and Blake Stimson. Massachusetts Institute of Technology. 1999.
19. Lippard Lucy R. Six years: the dematerialization of the art object from 1966 to 1972 / ed. Lucy R. Lippard. New York: Praeger, 1973.

Васильева Л.Л.
Николаевский национальный университет имени В.А. Сухомлинского

РОК-МУЗЫКА: НА ПУТИ К КОНЦЕПТУАЛІЗАЦИИ

Аннотация
В статье описано место концептуальных альбомов в истории рок-музыки и художественной культуры второй половины XX – начала XXI века. Проанализирована их роль как призведений концептуального искусства в широком историческом контексте. Опеределена специфика проявления концептуализации в рок-музыке. Определены субжанры рок-музыки, в которых преимущественно появляються концептуальные альбомы.
Ключевые слова: рок-музыка, концептуальный альбом, субжанр, прогрессив-рок, hard-and-heavy.

Vasylieva L.L.
Mykolaiv V.O. Sukhomlynskyi National University

ROCK MUSIC: ON THE WAY TO CONCEPTUALIZATION

Summary
The article covers the place of conceptual albums in the history of rock music and culture of the second half of the XX – the beginning of the XXI century. Their role as works of conceptual art in a wide historical context is analyzed. The specificity of the manifestation of conceptualization in rock music is revealed. The sub-genres of rock music, in which conceptual albums appear predominantly, are defined.
Keywords: rock music, conceptual album, sub-genre, progressive rock, hard-and-heavy.

УДК 78.087.61

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОДІЇ КАМЕРНО-ВОКАЛЬНИХ ТВОРІВ ТА СИМФОНІЙ В СПАДЩИНІ П.І. ЧАЙКОВСЬКОГО

Войченко О.М., Кириліна І.Я., Шпортько О.В.
Київський університет культури

Аналізуються особливості взаємодії камерно-вокальних творів та симфоній в творчості П. Чайковського. Зв'язок проявляється не тільки на інтонаційному рівні, а й на драматургічному. Фактором єдності камерно-вокального циклу може виступати образно-тематичний рівень, зв'язки між частинами і метод його розвитку, близький симфонічним творам композитора. Для більш повного розуміння змісту камерно-вокальних творів Чайковського виконавцю потрібно враховувати їх взаємозв'язок з більш масштабним жанром – симфонією. Важливу роль в трактуванні камерно-вокальних творів повинна займати інтерпретація драматургії романсів в рамках одного опусу, які варто сприймати не як низку закінчених і самодостатніх мініатюр, а вбачаючи їх взаємозв'язок в межах циклічного твору.
Ключові слова: співак, інтерпретація, драматургія, камерно-вокальні твори, романс.

Постановка проблеми. Є ряд композиторів, чия творчість викликає незмінний інтерес публіки. Одним з таких геніальних авторів, чиї твори залишаються актуальними, є П.І. Чайковський. Його твори привертають широку виконавську аудиторію і сприяють створенню безлічі інтерпретацій його симфонічної, оперної, камерно-інструментальної, фортепіанної музики. Схожу картину можна спостерігати і в області камерно-вокальної спадщини. Хоча романси Чайковського неодноразово ставали основою також і для наукового вивчення, проте є ряд питань, важливих саме для виконавця-вокаліста, які залишаються мало дослідженими. Заслуговує розгляду проблема тематичних і інтонаційних паралелей між романсами і творами великої форми – симфоніями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість П.І. Чайковського – в тому числі, камерно-вокальну – проаналізовано в ряді досліджень таких авторів, як Б. Асаф'єв, О. Орлова. Але найбільший інтерес для вокаліста представляють роботи, присвячені романсовим творам композитора у виконавському (інтерпретаційному і науково-пізнавальному) аспекті, серед яких варто відзначити дослідження В. Юрчук.

Виділення раніше невирішених частин проблеми. Виконання багатьох романсів Чайковського передбачає якусь театралізацію, що зближує їх з оперними сценами і змушує співака замислюватися над необхідністю підключення в окремих випадках оперного звуку при співі камерно-вокальних творів. Важливим фактором спільності романсів і симфонічних творів Чайковського є відчуття циклічності в будові романсових опусів, яке нагадує будову циклів в симфоніях. Питання наукового опису і об'єктивної оцінки інтерпретаційних версій при виконанні камерно-вокальних творів також є мало вивченимв сучасному музикознавстві.

Формулювання мети дослідження. Мета дослідження полягає в осмисленні ролі та значення камерно-вокальної творчості П. І. Чайковського. Обрана мета передбачає вивчення паралелей між камерно-вокальними творами та симфоніями.

Виклад основного матеріалу. Камерно-вокальні жанри посідають особливе місце в культурі XIX століття. Нерідко романси ставали своєрідною творчою лабораторією для випробування композиторських прийомів, формування потрібних ритмо-інтонаційних комплексів. Про цю властивість романсів 1860-70-х років XIX століття згадує О. Орлова: «Романс і в ці роки був улюбленою формою музикування найрізноманітніших верств міського населення, які знаходили в ньому відгук на свої повсякденні почуття і думи, відчували близьке і рідне своїм переживанням. Ще більше, ніж у творчості Глінки, Даргомижського та їх попередників, романс розширив рамки своєї тематики і жанрові форми її втілення. Разом з тим романс продовжував грати роль «лабораторії», в якій формувалися нові інтонаційні засоби виразності, знаходилися нові шляхи до вирішення питань співвідношення музики і слова і в цілому проблеми співвідношення мови словесної і музичної» [2, с. 252].

Романси займали особливе місце також у творчості Чайковського, ставши класикою вокальної лірики другої половини XIX століття. Здатність Чайковського передавати всю палітру почуттів, що охоплюють людину згадував Б. Асаф'єв: «Людина з її радощами і скорботою – завжди центр тяжіння для музики Чайковського, людина як творець музики найтонших почуттів, бажань, прагнень, як вічний двигун все нових і нових вражень, носій неспокійного, завжди викрадає у дійсності прекрасні образи уяви» [1, с. 17].

Ряд дослідників, в тому числі й О. Орлова, вказують на взаємозв'язок романсів П.І. Чайковського і його великих інструментальних творів. Шляхи перетину жанрових різновидів симфонії і зразків камерно-вокальної творчості проявлялися також в тому, що останні використовувалися не тільки в якості «першоджерела» тих чи інших інтонаційних комплексів, а й як моделі жанру, що потрапляють в середину більших жанрів. О. Орлова зазначає, що «...особливо в творчості Чайковського... пісня і романс не тільки входять як складовий елемент в музичну мову... симфонічних творів, а й як жанри беруть участь в їх драматургічному розвитку... [Прикладом може служити] «Канцона» в Четвертій симфонії Чайковського і т.п.» [2, с. 260].

Продовжуючи ідею паралелей романсів і симфонічних творів, можна сказати, що подібні інтонаційні переклички спостерігаються між романсом «Ні, тільки той, хто знав» і симфонічною

увертюрою-фантазією «Ромео і Джульєтта»; аналогічно об'єднуються Шоста симфонія (симфонія «життя і смерті») з романсами ор. 73. Подібний взаємозв'язок жанрів для виконавця повинен бути своєрідним керівництвом до розуміння особливостей змісту романсових опусів. Виходячи з закономірностей будови циклу в тій чи іншій симфонії Чайковського, слід використовувати їх як орієнтир для знаходження можливих сюжетно-драматургічних зв'язків і в рамках камерно-вокального опусу, що дуже важливо враховувати виконавцю.

Розглянемо в зв'язку з цим більш детально останні романси ор. 73, написані на слова Д. Ратгауза, – з метою віднайдення певних паралелей з Симфонією № 6. Як відомо, обидва цикли були створені Чайковським в 1893 році практично паралельно. Роботу над Шостою симфонією композитор почав 4 лютого, в чернетці твір було завершено Чайковським 24 березня, проте партитура була готова лише до 19 серпня. Однак через місяць після завершення чернетки симфонії, в кінці квітня 1893 року, було розпочато роботу над романсами ор. 73, а завершено їх 5 травня 1893 року.

Якщо Шоста симфонія була виконана 16 жовтня 1893 року за життя автора і за його участю, то романси ор. 73 вперше стали звучати вже після смерті Чайковського (деякі з них були виконані на концертах пам'яті композитора восени 1893 року). Ці шість романсів на слова Данила Ратгауза – молодого поета, колишнього студента-юриста Київського університету, були присвячені співакові Миколі Миколайовичу Фігнеру. Судячи з того, що перші із запропонованих поетом віршів композитор отримав всередині листа Д. Ратгауза ще влітку 1892 року, Чайковський якийсь час міг виношувати ідеї вокального циклу паралельно зі створенням матеріалу симфонії, що в підсумку могло сприяти взаємному проникненню ідей романсу і симфонії.

Сучасна дослідниця В. Юрчук відзначає особливості даного циклу, зміст якого, судячи з опису, дуже схожий з описом Шостої симфонії, зроблений О. Должанським: «Названий цикл відрізняється глибиною змісту при зовні стриманій манері письма; особливо вражає трагедійна нота, яка звучить з такою підкорюючою силою в заключному романсі. Основна тема, що пронизує творчість Чайковського – прагнення до щастя, свободи, любові і крах усіх сподівань при зіткненні з невблаганною Долею, – втілена тут на рідкість переконливо» [3, с. 27].

Можна припустити, що цикл романсів ор. 73 відтворює деякі ідеї Шостої симфонії, але в формі вокальних мініатюр. Всі шість романсів об'єднані спільною ідеєю – це ретроспектива людської любові, як основної складової життя ліричного героя. Романси «Ми сиділи з тобою» і «Знову, як колись, один» утворюють арку світу реальності, яка ніби охоплює своїми краями світ фантазій-спогадів і метафізичних відчуттів героя, що в якійсь мірі співзвучно з образним змістом Шостої симфонії. Не випадково, на відміну від романсів «Ніч», «В цю місячну ніч», «Зайшло сонце», «Серед похмурих днів», де в тій чи іншій мірі вокальна партія тематично зумовлена вступом, саме в цих двох романсах інтонації майбутньої вокальної партії не містяться в фортепіанній. Факт відсутності мелодичних зв'язків між вступом і центральними розділами в двох крайніх романсах циклу ніби показує протиставлення об'єктивної реальності (матеріал партії фортепіано) і головного героя (вокальна партія): світ, який вже був до народження героя, залишиться таким і після його смерті.

У початковому романсі циклу – «Ми сиділи з тобою» повторність музичного матеріалу, як в партії фортепіано, так і в голосі, передає стан заціпеніння почуттів, неможливості змінити минуле. Тому для початкового розділу характерний остинатний ритм як у мелодії, так і фактурі супроводу першої частини романсу. Фортепіанна партія посилює таке відчуття – це «замкнене коло» – 9 тактів мірного руху чвертями, при цьому домінує низхідна малосекундова інтонація в верхніх голосах. Виразною є і гармонічна лінія: органний пункт тоніки в тт. 1-4, який передає статику, гальмування руху. Хроматичне низхідне слідування акордів в середніх голосах у фортепіано пов'язане з плачовим началом. У вокальній партії використовується круговий рух в межах великої терції. При цьому достатньо специфічним є використання низького регістра у тенора, що створює похмуре звучання – дещо здавлене, навіть глухе, яке асоціюється зі стримуваними сльозами.

В результаті створюється ефект найпотужнішого емоційного наростання. Другою тихою кульмінацією, епілогом, в якому читається багато з того, що висловив герой, є фортепіанне завершення. В результаті, виникає відчуття трагедії від недосяжності любовного ідеалу, пов'язаної з бездіяльністю героя і його невпевненістю. Відзначимо близькість стану і настрою романсу «Ми сиділи з тобою» з першою частиною Шостої симфонії. Якщо початковий розділ романсу в образному відношенні близький до першої теми побічної партії симфонії («завмерлий стан»), середній розділ вже більше схожий з головною партією (діяльна активність «з передчуттями»), третій розділ з кульмінаційною частиною розробки.

Другий романс циклу ор. 73 – «Ніч» – в сюжетно-драматургічному відношенні є своєрідним перехідним моментом від суворої реальності до солодкої мрії і описує теперішні переживання героя. І тут його душа неухильно прагне в минуле, подарувати яке виявляється здатною тільки ніч. При цьому сюжетному повороті музика романсу дає відчуття хисткості реальності, солодкого передчуття відходу в мрії. Для романсу «Ніч» характерна геніальна простота висловлювання, коли потрібно без зайвих ефектів створити стриманий образ, де під зовнішнім спокоєм буде ховатися нестримний відчай. Основний тематичний елемент вокальної партії вперше звучить вже в фортепіанному вступі. Характерною особливістю романсу є використання органного пункту на звуці фа, який є то стійко-тонічним, то напружено-домінантовим. Його звучання в низькому регістрі на останній долі такту пов'язане з траурністю.

У зв'язку з наявністю такого своєрідного органного пункту в романсі дуже часто утворюються гармонії експресивно-циганського характеру. Разом з частим хроматичним сходженням в мелодичній лінії основної теми і при наявності постійного фактурного діалогу між голосом і фортепіано (підголоски супроводу по відношенню до малюнка вокальної партії завжди йдуть назустріч йому) все це створює такий комплекс ви-

ражальних засобів, який малює образ безвиході, якогось замкнутого кола (навіть кульмінаційний розділ побудований на повторенні початкової фрази, але на октаву вище і з динамікою f).

Заключний розділ побудований на матеріалі вступу, з використанням масштабно-тематичної структури дроблення. Повторюється перша фраза – спочатку вона дається в повному викладі, а потім відбувається її усічення, з підкресленням секундової інтонації lamento, після якої органний пункт додається і в верхньому голосі партії фортепіано. Заключний розділ романсу «Ніч» можна зіставити, як зі вступом, так і з кінцем 1 розділу розробки першої частини Шостої симфонії, коли після головної партії звучить тема «Зі святими упокій».

Третій за рахунком романс ор. 73 – «В цю місячну ніч» – сюжетно переносить дію в світ мрій. Пряме відчуття невблаганної і ворожої герою реальності, яке створювалося сюжетом і музикою романсу «Ніч» (і частково романсу «Ми сиділи з тобою») зараз зникає. Трепетний захват від побачення, виражений висхідним рухом мелодії наповнює всю музику особливо захопленим настроєм. В даному циклі це перший повністю мажорний романс. В основі його мелодичної лінії лежить висхідний рух, який нагадує фортепіанну постлюдію з першого романсу циклу («Ми сиділи з тобою»). А загальний висхідний гамоподібний характер руху мелодії вокаліста нагадує початкові інтонації середнього розділу побічної партії першої частини Шостої симфонії:

Лише в кінці романсу у видозміненій репризі з'являється певне сум'яття, яке передрікає швидке повернення дня, що сіє неспокій і смуток. Відбувається зупинка активного руху шістнадцятими в партії фортепіано, а вокальна партія звучить подібно оперному речитативу. На тлі витриманих акордів супроводу, опукло окреслена декламаційність вокальної партії, з підкресленням мінорного VI ступеня гармонічного мажору. В цьому місці (як і в т. 4 вступу, перед кульмінацією, а потім і в заключному фортепіанному програші) важливе місце займає сфера гармонії подвійної домінанти. Саме такими епізодами в світлих романсах порушується відчуття їх ясності і відбувається нагадування про реалії життя. Ймовірно, музику і характер цього романсу можна порівняти із середнім розділом побічної партії першої частини шостої симфонії.

Четвертий романс – «Зайшло сонце» – це кульмінація щастя і єдиний безхмарний романс у всьому циклі. Дія відбувається ніби тут і зараз, але не в реальності. Незвичною є метроритмічна структура мелодії – кожна мелодична фраза починається у вокальній партії не з сильної долі, а зі слабкої, що позбавляє звучання статичності і дає напрямок руху до кульмінації фрази. Найвища, кульмінаційна точка цих вокальних фраз потрапляє на третю долю такту – тобто на найслабшу. Таким чином, перед нами – легкі, майже повітряні міні-кульмінації, які добре доповнюють образ «щастя в мріях».

У драматургії циклу романс «Зайшло сонце» можна порівняти в деякому сенсі з інтермецо; дана аналогія підкреслюється із завуальованою танцювальністю, яка нагадує музику крайніх розділів другої частини Шостої симфонії (музичний розмір не 3/4, а 5/4). Крім танцювальності та загального мажорного ладу, романс і друга частина симфонії близькі в звуковисотному відношенні і за «гамоподібним» типом розгортання мелодичного матеріалу.

Якщо романс «Зайшло сонце» є світлою вершиною циклу ор. 73, а «У цю місячну ніч» – своєрідним емоційним підступом до вершини-кульмінації, то наступний романс – «Серед похмурих днів», знову зачіпає реальність і повертає зі світу казки. Але це повернення до реальності все ще не трагічне. Даний романс, як і «В цю місячну ніч» написані в одній і тій же тональності (As-dur). Схожими вони є завдяки висхідній спрямованості мелодичних фраз та типу фактури супроводу. Досить виразно звучить постійна секундова низхідна інтонація в середніх голосах у фортепіано. Палке прагнення до недосяжного, далекого образу – ось сутність всього романсу. Він перегукується з побічною темою І частини Шостої симфонії. У партії фортепіано присутні секундові ламентозні інтонації і органний пункт.

Останній романс циклу – «Знову, як колись один» – являє картину справжнього розпачу – спочатку стримуваного, який потім виходить на поверхню; його музика демонструє прощання героя з життям і передрікає швидкий трагічний фінал. Протягом всього романсу тонічний органний пункт в поєднанні з «інтонацією подиху» і мірним, монотонним рухом восьмих тривалостей в партії фортепіано привертає до себе увагу, викликаючи асоціації з реакцією головного героя на долю, і втілюючи образ невимовної туги.

Вокальна партія має незмінну ритмічну фігурацію і характеризує внутрішній стан ліричного героя. Мелодія в кожному реченні секвенційно піднімається по великих секундах, характеризуючи наростання емоційного напруження героя, аж до кульмінаційних слів: «…Все, що діється зі мною, я передати не беруся…». Заключний розділ романсу можна зіставити з фіналом Симфонії № 6, особливо з кодою, в якій відбувається прощання з життям головного героя, вмираючого на самоті.

Висновки з даного дослідження та подальші перспективи. Отже, між Шостою симфонією і романсами ор. 73 дійсно існує зв'язок, що виявляється не тільки на рівні інтонаційних паралелей, а й на рівні драматургічному. Цикл романсів можна уявити як тричастинну композицію, чиї розділи будуть збігатися з емоційно-образним змістом симфонії. Крім того, зв'язок романсів з Шостою симфонією проявляється як в плані образності, так і за рахунок інтонаційних і жанрових паралелей. Цикл сприймається як єдине ціле завдяки образно-тематичному рівню, зв'язкам між частинами і методу його розвитку, близькому симфонічним циклічним творам композитора. Для більш повного розуміння змісту камерно-вокальних творів Чайковського виконавцю потрібно враховувати їх взаємозв'язок з більш масштабними жанрами – симфоніями. Дана тенденція знаходить своє втілення у використанні романсових і пісенних інтонацій. Важливу роль в трактуванні камерно-вокальних творів повинна займати інтерпретація драматургії романсів в рамках одного опусу, які варто сприймати не як низку закінчених і самодостатніх мініатюр, а вбачаючи їх взаємозв'язок, трактувати як частини циклічного твору.

Список літератури:

1. Асафьев Б. В. Великий русский композитор // Асафьев Б. В. Избранные труды. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1954. – Т. II. – С. 17-20.
2. Орлова Е. Лекции по истории русской музыки. Издание второе. – М.: Музыка, 1979. – 574 с.
3. Юрчук В. Певец и концертмейстер – слагаемые успеха (на примере вокального творчества П. Чайковского) // Южно-Российский музыкальный альманах. – Ростов-на-Дону, 2015. – Выпуск № 2(19). – С. 20-30.

Войченко О.Н., Кирилина И.Я., Шпортько А.В.
Киевский университет культуры

ПРОБЛЕМА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КАМЕРНОЙ-ВОКАЛЬНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ И СИМФОНИЙ В НАСЛЕДИИ П.И. ЧАЙКОВСКОГО

Аннотация
Анализируются особенности взаимодействия камерно-вокальных произведений и симфоний в творчестве П. Чайковского. Связь проявляется не только на интонационном уровне, но и на драматургическом. Фактором единства камерно-вокального цикла может выступать образно-тематический уровень, связи между частями и метод его развития, близкий симфоническим циклическим произведениям композитора. Для более полного понимания содержания камерно-вокальных произведений Чайковского исполнителю нужно учитывать их взаимосвязь с более масштабным жанром – симфонией. Важную роль в трактовке камерно-вокальных произведений должна занимать интерпретация драматургии романсов в рамках одного опуса, которые стоит воспринимать не как ряд законченных и самодостаточных миниатюр, а видя их взаимосвязь в контексте циклического произведения.
Ключевые слова: певец, интерпретация, драматургия, камерно-вокальные произведения, романс.

Voichenko O.M., Kyrylina I.Ya., Shportko O.V.
Kyiv University of Culture

PROBLEMS OF INTERACTION OF CHAMBER VOCAL WORKS AND SYMPHONIES BY INHERITANCE OF P. CHAYKOVSKY

Summary
The peculiarities of the interaction of chamber-vocal works and symphonies in P. Tchaikovsky's work are analyzed. Communication manifests itself not only on the intonate level, but also on the playwright. The factor of unity of the chamber vocal cycle can be the figurative-thematic level, the connections between parts and the method of its development, close to the symphonic works of the composer. For a more complete understanding of the content of the chamber vocal works of Tchaikovsky's performer, one must take into account their interconnection with a larger scale genre-symphony. An important role in the interpretation of chamber-vocal works should take the interpretation of romance drama within a single opus, which should be perceived not as a series of completed and self-sufficient miniatures, but also considering their interconnection within the cycle work.
Keywords: singer, interpretation, dramaturgy, chamber-vocal works, romance.

УДК 323.15(477)

ЕТНІЧНІСТЬ В ПРОЦЕСАХ КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ БАГАТОНАЦІОНАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ

Кдирова І.О.
Київський національний університет культури і мистецтв

У процесі формування багатонаціонального українського суспільства визначальним фактором є усвідомлення людьми своєї етнічної спільності, національних цінностей, мови, території та культури. Автор статті висвітлює поняття етнічної приналежності як основного фактору самоорганізації національних товариств України. Визначає напрямки суспільної діяльності громадських організацій етнічних спільнот. Процес етнокультурного ренесансу на сучасному етапі в країні набув певних ознак. Відчуття причетності етнічних спільнот до розбудови державності та культури сприяє становленню власної національної гідності та патріотизму.

Ключові слова: етнос, етнічна приналежність, етнічна культура, мистецтво етносів, громадські організації національних меншин, національна єдність.

Постановка проблеми. На території України за результатами досліджень проживають представники 134 національностей і етносів. Тому сучасне українське суспільство визначається як полікультурне. Поліетнічний характер українського суспільства яскраво проявляється в системі міжнаціональних відносин між етнічними українцями та представниками інших національностей, які існують і розвиваються, спираючись на законодавчу підтримку з боку держави.

Багатокультурність ґрунтується на офіційному юридичному визнанні рівних прав культур всіх етнічних груп, які проживають на території України. Формування українського суспільства на сучасному етапі супроводжується процесом національної самоідентифікації, етнічним відродженням, підвищенням інтересу до етнічної історії та культури. Історія людства доводить, що гармонійне існування багатонаціональних держав можливе лише у суспільстві, що має високу культуру, а високий рівень культури досягається у тому числі і за рахунок збереження системи національних традицій та мистецтва не лише українців як титульного етносу, а й традицій представників інших національностей, що населяють Україну.

Процес відродження національних культур є дуже важливим тому, що через взаємне пізнання співіснуючих національних культур формуються толерантні міжетнічні стосунки, що є надійним фундаментом національної єдності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальні проблеми нинішнього етапу розвитку багатонаціонального українського суспільства розглядаються у ґрунтовних працях провідних науковців В. Андрущенка, О. Ануфрієва, В. Антоненка, В. Бебика, М. Головатого, В. Горбатенка, В. Євтуха, В. Кременя, І. Кураса, О. Майбороди, В. Ребкала, О. Сагана, В. Трощинського, М. Шульги.

Українська етнополітична і суміжна проблематика збагатилася захищеними докторськими дисертаціями О. Антонюка, В. Вівчарика, В. Ігнатова, І. Онищенка, Т. Рудницької, В. Скуратівського, Л. Шкляра, Л. Лойко та інших.

Активно ведуться етноісторичні та етнодемографічні дослідження, представлені у монографічних виданнях, що побачили світ останнім часом.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На сучасному етапі розвитку міжнаціональних відносин постають проблеми діалогу влади і громадських організацій національних товариств. Повноваження по вирішенню питань життєдіяльності і функціонування в українському суспільстві покладено у сферу компетенції Міністерства культури України. Не зважаючи на посильну участь влади сприяти у культурно-мистецькій і просвітницькій роботі громадських товариств етносів України, механізм фінансової підтримки та моніторингу проблематики в регіонах зазнає певних складнощів. Важливим чинником гальмування етнонаціональних процесів є соціально-політична і економічна ситуація в країні. Збройний конфлікт в зоні АТО забирає на себе значні державні фінансові ресурси. Але загострення етнічних конфліктів у східних регіонах країни теж потребують уваги з боку владних інституцій. Представники етнічних спільнот найчастіше самостійно вирішують соціально-гуманітарні питання, але активно прагнуть співпраці з органами влади.

Мета статті. Головною метою дослідження є аналіз етнічної приналежності як основного фактору самоорганізації національних товариств України, висвітлення процесу національно-культурного відродження етнічних меншин в умовах розбудови української державності. Предметом дослідження є процес самоорганізації національно-культурних товариств культурна, мистецька, просвітницька, соціальна діяльність організацій національних меншин, що виникли і функціонують в Україні з 1991 по 2015 роки. Об'єктом дослідження виступають національні меншини України і їх національно-культурні об'єднання.

Дослідження процесу національно-культурного відродження етнічних спільнот на сучасному етапі допоможе відповідним органам влади проводити виважену етнополітику, спрямовану на формування толерантного клімату в державі та на запобігання міжнаціональній ворожнечі, що стала бідою для багатьох країн сучасного світу.

Для досягнення поставленої мети дослідження необхідно виконати наступні завдання:
– визначити поняття «етнічна культура» та «національна самоідентифікація»
– відобразити процес самоорганізації етнічних спільнот в умовах становлення української

державності на основі діяльності національних меншин:

– з'ясувати основні напрями діяльності організацій національних товариств

– визначити роль мистецтва як консолідуючого чинника етнічної культури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Етнічні процеси в Україні зумовлені комплексом чинників: кількістю етносів та їхнім територіальним розміщенням, історичними умовами формування, ступенем спорідненості, соціальною структурою. Культурна та соціально-політична самоорганізація етнічних груп України великою мірою залежить від вирішення проблеми своєї ідентифікації – формування у них почуття причетності до Української держави. Етнічна та національна самоідентифікація забезпечується через мову, звичаї, обряди, спільну історичну долю, національний дух, матеріально обумовлені ділові зв'язки, національну свідомість. Останній з чинників має чи не найважливіше значення, тому що є надбанням і результатом історичного розвитку [5].

Проблема національної свідомості набуває нині особливої актуальності. Прагнення людства до самоусвідомлення власного суспільного буття, осмислення своєї історії як цілісного процесу щоразу спрямовує пізнавальну увагу до джерела національної культури.

Творцем культури, її суб'єктом є сама людина, яка бере участь у культурно-історичному процесі, звичайно, за умови, що така участь не обмежується споживацьким ставленням до цінностей культури, а передбачає їх творче переосмислення, відтворення в пам'яті і збагачення власним світосприйняттям. Існували і продовжують існувати окремі суспільства, які істотно відрізняються одне від одного своїм соціально-економічним устроєм, політичним ладом, культурою і духовністю. Такі суспільства отримали визначення етносів.

Слово «етнос» виникло в Стародавній Греції, де ним спочатку визначали поняття «рій», «зграя», «група». Пізніше, в історичній літературі V-IV ст. до н. е., воно набуває іншого значення – «плем'я», «народ». Слово «етнос» розуміли в різних наукових школах і в різні часи неоднаково. Спочатку його вживали для визначення: а) ранньої стадії в історії людства (Л. Г. Морган); б) історико-культурних провінцій (А. Бастіон); в) просто культурних одиниць (Ж. В. Ляпуж) тощо. Першу характеристику етнічної термінології, в т. ч. терміна «етнос» наближену до сучасного розуміння, дав французький антрополог Ж. Денікер наприкінці XIX – на поч. XX ст. Він, зокрема, вважав, що під етнічною групою слід розуміти народи, племена, нації. В українській науці слово «етнос» майже до XX ст. взагалі не вживалося, його предметна область фіксувалася терміном «народ» [12].

У 20-х рр. XX ст. російський етнограф С. М. Широкогоров дає наукове визначення терміна «етнос», у якому вперше враховує об'єктивні й суб'єктивні чинники етногенезу. Етнос він визначає як групу людей, що розмовляють однією мовою, усвідомлюють своє спільне походження, мають певний комплекс звичаїв, особливостей способу життя і відмінності щодо інших етнічних груп. Німецький соціолог М. Вебер у 1920 р. під етнічними групами пропонував розуміти ті групи людей, які поділяють суб'єктивну віру в спільне походження внаслідок подібності фізичного типу та звичаїв або внаслідок однакових спогадів про колонізації та міграції. Перелік основних визначальників етносу сформулював також у 1969 р. російський вчений В. Козлов («Про поняття етнічної спільності»): це етнічна самосвідомість і самоназва, мова, територія, особливості психічного складу, культура, побут, певна форма соціально-територіальної організації або ж прагнення до створення такої організації.

Виникнення етносів пояснюється різними чинниками: теологічними; соціально-економічними; історичними; шляхом утворення самобутніх культур.

Найчастіше поняття «етнос» вживається у двох значеннях: для визначення національних та культурних спільностей або позначення будь-яких етнічних спільнот, включаючи нації.

Отже, певне визначення поняття «етнос» формулюється таким чином:

Етнос – це усталена спільність людей, що історично склалася на певній території і позначена спільністю мови, культури, побуту,психічного складу, єдністю етнічної самосвідомості,зафіксованої у самоназві, а також усвідомленням єдності родового походження і водночас несхожістю на інші етноси. Це органічна соціальна система з чітко виявленою структурою, в основі якої лежить система міжпоколінної етнокультурної інформації, освяченої традиціями. Етнос слід вважати живим організмом, і, як будь-який організм, він народжується, розвивається і вмирає або ж трансформується [4].

Етноси, будучи певними традиційними культурно-побутовими спільнотами, є носіями величезного комплексу етнічних особливостей та специфічної культурної інформації. Саме вони складають основу етнічної культури – ядро споріднених і специфічних рис, що виконують етноідентифікуючу роль, дають можливість себе протиставити іншим: «ми не такі, ми – інші». У культурі кожного етносу виділяються такі явища, які властиві лише йому, чи навіть окремим його частинам (етнографічним групам чи етнографічним районам). Такі риси її культури називають етнічними.

Людина, яка несе з минулого в майбутнє властивості свого народу, властивості етнічності, є результатом культурного розвитку етносів і людства. Цим засвідчується культурно-побутова і психологічна єдність кожного з етносів, стиль їхнього життя. Саме в етнічній культурі спостерігається нерозривна лінія збереження і передачі етнічної спадщини з покоління в покоління.

Стрижнем етнічної культури, як і будь-якої культури, є етнічні цінності – сукупність культурних традицій етносу, які виділяються самим етносом як найбільш специфічні, які маркірують його історичну і культурну своєрідність рис. Основою для формування системи етнічних цінностей є історичний соціальний досвід колективної життєдіяльності та культурні надбання членів етносів – етнофорів. До етнічних цінностей найчастіше відносять традиційні форми господарської діяльності: сім'ї, ведення справ, довкілля, ставлення до природного світу, перекази, віру-

вання, твори народної художньої культури тощо. При цьому найбільш функціональними і соціальними прийнятими є форми задоволення інтересів і потреб людей, які сприяють підвищенню рівня їхньої інтегрованості, акумулюються в систему ціннісних орієнтацій даного співтовариства [5].

Визначальна роль культури у фіксації приналежності людини до того чи іншого етносу у більшості дослідників не викликає сумніву. Предметом дискусії є лише універсальність об'єктивних ознак етнічності, що звичайно використовуються: мова, звичаї, традиції, специфічні особливості побуту, форми поведінки тощо. Більшість з них, у тому числі і мова, далеко не у всіх випадках є чіткими ознаками етнічної приналежності, оскільки можуть бути загальними для цілого ряду етногруп. Проте наявність декількох і навіть однієї найбільш значущої спільної для певного етнотипу прикмети дозволяє людям орієнтуватися в соціальному просторі, здійснювати самоідентифікацію за ознакою «етнічна приналежність». І це є основною причиною консолідації представників етносу в національно-культурні об'єднання.

Громадські організації етнічних меншин стали сьогодні помітним явищем у палітрі українського громадянського суспільства. Їх поява і розвиток цілком виправдані поліетнічним складом нашої держави.

Глибоке дослідження теми громадських організацій національних меншин в Україні провела науковець Лойко Л. І. Новітня історія цих організацій починається з кінця 1980-х років, але передісторія сягає, щонайменше, середини XIX ст. Форми етнічної самоорганізації та засоби державної етнополітики за цей час були найрізноманітнішими, і, на жаль, не завжди прихильними до представників різних національностей (у тому числі, власне, і до українців, які самі значну частину своєї історії були етнічною меншиною) [14].

Введення етнонаціональних організацій до правового поля молодої незалежної держави відбулось досить швидко, навіть дещо випередило реальні процеси їх становлення. Проте вже наприкінці першого десятиліття незалежності законодавча база, а також методи державного етнополітичного менеджменту почали відставати від суспільної практики, яка інтенсивно збагачувалась новими формами громадських організацій і новими напрямками їх діяльності. Почали стрімко розвиватись інтеграційні процеси у міжетнічному середовищі. Окремі прояви політизації етнонаціональних процесів загострили питання про сумісність етнічної самоорганізації з національним громадянським суспільством. Адже все більше число етнічних спільнот України визначались у сфері громадсько-політичних відносин. Безумовно, характер цього самовизначення є досить різним.

Національні товариства нерідко виступають у формі асоціацій, культурних центрів, земляцтв, громад, клубів та ін. Завдання національні громадські об'єднання вбачають, насамперед, у захисті прав своїх членів. Щоб виконати таке завдання, статутами передбачено економічну діяльність, встановлення зовнішньоекономічних зв'язків. Існують національні об'єднання, які ставлять за мету брати участь у діяльності місцевих органів влади, виступати із законодавчою ініціативою, Національні організації мають структуру, яка включає представницькі, виконавчі й контрольно-ревізійні органи.

За принциповою значущістю, пріоритет серед програмних завдань віддається вирішенню етнокультурних проблем, наступними йдуть економічні, політико-ідеологічні, пропагандистські, інформаційно-освітні та інші. Фінансування діяльності організацій національних меншин, згідно з чинним законодавством, здійснюється за рахунок власних коштів – членських внесків. Але розміри членських внесків майже в усіх організаціях мають скоріше символічне значення.

У процесі діяльності вказані організації отримують систематичну і досить відчутну державну допомогу. Зокрема, здійснюється державна підтримка друкованих видань та телерадіоорганізацій, що висвітлюють діяльність національно-культурних товариств, аматорських творчих колективів, які зберігають, розвивають та пропагують культуру, традиції, звичаї й обряди національних меншин. Державою створена і фінансується система підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів, у яких викладання предметів здійснюється мовами національних меншин України. Такі навчальні заклади також забезпечуються відповідними підручниками, посібниками, методичною літературою.

Фінансування з державного бюджету розвитку національних меншин здійснюється через надання коштів для реалізації конкретних заходів, спрямованих на збереження етнічної самобутності, національної культури і національної мови також через громадські організації. І в цьому відношенні зараз існує нагальна потреба в змінах, а точніше – у створенні системи фінансування. Потрібні науково обґрунтовані загальнодержавні програми збереження й розвитку етнокультурної самобутності її представників. А сам механізм фінансування має будуватися на прозорих конкурсних принципах.

Суттєву фінансову допомогу національно-культурні товариства отримують також від своїх етнічних батьківщин, міжнародних фондів та окремих меценатів.

Культурна специфіка етносів – це не лише сукупність традиційно-побутових особливостей матеріальної і духовної культури, що склались у минулому, а й культурні досягнення народу, його внесок у національну та сучасну світову культуру [11].

Культурно-побутова специфіка і культурне обличчя є дуже важливими критеріями за якими розмежовують етноси. Нині люди визначають свою належність до того чи іншого етносу по тому, що вони є спадкоємцями культурного надбання свого народу, є продовжувачами його традицій у господарському, суспільному, культурному житті і мистецтві. Втрата етносом культурно-побутової специфіки є свідченням того, що він сходить з історичної арени як самостійна етнічна спільнота, бо в культурному відношенні починає поглинатися сусідами, асимілюватися ними. Чимало етносів не вимерло біологічно, а зійшли з історичної арени, бо в культурно-побутовому відношенні злилися з сусідніми етносами [10].

Унікальність та неповторність етнічної культури кожного народу обумовлюється специфіч-

ним тільки для неї поєднанням різноманітних елементів і форм. Тобто, етнічна культура – складний комплекс процесів та зв'язків, які забезпечують існування етносу в просторі й часі, його розвиток і стабільність як окремого організму. Вона чітко структурована, і кожний її елемент відповідає за окрему ділянку інформації в системі етносу.

Основою буття етносу є інформація та способи її передачі. Інформація, що визначає існування етносу, передається різними шляхами. Відображення буття етносу, його прагнення і вірування відбивається в художніх творах, витворах мистецтва і архітектури. Ця творча спадщина надає можливість прийдешнім поколінням доторкнутися до історичного минулого свого народу і доповнити цю скарбницю новими зразками своєї епохи.

Еволюція і трансформація етнічної культури яскраво розкривається у явищах мистецтва, і, навпаки, мистецтво багато в чому є цементуючою базою культури етносу в цілому. У творах етнічного мистецтва розкриті характери, почуття, погляди людей і через них – суть громадського життя тієї або іншої історичної епохи та етнічної групи.

Цінність і показовість етнічного для мистецтва полягає в тому, що воно становить органічну цілісність засвоєних монолітів, які пройшли шліфування часом, усе більше набираючи виразності у своїй неповторності. Етнос функціонує як сталий організм з розвиненою системою засобів саморегуляції та чітко сформованими засобами власного життєзабезпечення [4]. Етнічна культура розвивається разом зі своїм носієм і функціонує у збалансованому режимі, де за відтворюючі, інтегруючі та адаптуючі її функції відповідають регулятивні механізми, які включають систему етнічних стереотипів, ментальність та діахронні зв'язки в суспільстві.

Узагальнюючи явище етнічної культури, можна констатувати, що вона – створене та накопичене народом матеріальне та духовне багатство, яке слугує подальшому розвію, примноженню продуктивних і творчих можливостей суспільства та особистості. Через те, що існує багато понять культури, то природно, що існує багато підходів до її визначення. Поняття «культура» вживається для характеристики певних історичних епох (антична культура), конкретних суспільств, народностей, націй (культура майя), а також специфічних сфер діяльності (художня культура, культура побуту і праці) або духовного життя людей [10].

Система цінностей утворюється з потоку традицій, джерел якого є колективний історичний досвід, котрий поділяють лише члени даної групи. Попри всі суспільно-історичні катаклізми етнос тримається сукупно завжди через те, що функціонують не лише якісь інституціональні структури, наприклад культурно-освітні товариства, а й певні традиції (наприклад, виховання дітей), що передаються через механізми умовного рефлексу, сигнальної спадковості. Ці традиції члени етносів засвоюють в процесі етнізації, під час становлення та розвитку особистісних структурах якостей, що відображають особливості культури етносу, елемент виховання, зріз формування типу життєдіяльно особи, становлення її емоційних, когнітивних, вольових процес засвоєння типових виробничих навичок, прийомів, стилю спілкуванн, поведінки, специфічного сприйняття світу [19].

Підсумовуючи, робимо **висновок**, що етнічність є головним чинником самоорганізації національно-культурних товариств України. Складний комплекс різнопланових явищ, які об'єднуються в систему інформативних зв'язків, діахронної передачі інформації, спрямований на збереження національних цінностей і багатовікової історії народів-етносів у світі. Процеси, що відбуваються в етнічній культурі на різних етапах існування етносу, знаходять відображення в творах художньої творчості та мистецтві, являючись безцінним скарбом і ключом для розуміння етнічної історії [20].

Формуючи сучасне українське суспільство в першу чергу треба знайти шляхи поєднання в національному масштабі таких соціально-політичних і культурних складових, як досягнення національної єдності; збереження багатонаціональної культури та мистецтва народу України; участь представників етнічних товариств в соціальних, політичних та культурних процесах в державі; включення України у світовий простір високо розвинутих країн.

Список літератури:

1. Андрущенко В. П. Духовний світ і культура сучасної української людини // Вісник Київ, ун-ту.; Сер.: Філософія. Політологія. Соціологія. Психологія. – 1994. – С. 3-11.
2. Андрущенко В., Губернський Л., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.
3. Ануфрієв О. М. Етнокультура в системі національної культури // Українознавство. – 2002. – № 1-2. – С. 241-242.
4. Арбєніна Віра Леонідівна. Етносоціологія: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / В. Л. Арбєніна; М-во освіти і науки України, Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 358 с.
5. Білик Б. І. Етнокультурологія: Навчальний посібник. – К.: ДАКККіМ, 2005. – 160 с.
6. Бокань В. Культурологія: Навч. посібник. – К., 2000.
7. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Идентичность: Философский и психологический анализ. – К.: Арт – Пресс, 1999.
8. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Аза Л. О. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті: Навч. посібник. – К., 2003.
9. Етнографія України: Навч. посібник / За ред. С. А. Макарчика. – Львів, 1994.
10. Енциклопедія етнокультурознавства. Частина перша: Особа, нація, культура. Книга перша. – К., 2000; Частина перша. Книга друга. – К., 2001; Частина перша. Книга третя. – К., 2001; Частина друга: Культура і мистецтво в етнонаціональному вимірі. – К., 2001.
11. Культура і побут населення України: Навч. посібник. Вид. 2-е доп. і перероблене. – К., 1993.

12. Крупник Л. О. Історія України: формування етносів, нації, державності: Навч. посібник / Л. О. Крупник – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 216 с.
13. Льовочкіна А. М. Етнопсихологія: Навч. посібник. – К., 2002.
14. Лойко Л. І. Громадські організації етнічних меншин України:природа, легітимність, діяльність: Монографія. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – 634 с.
15. Могильний А. П. Культура і особистість. – К.: Вища шк., 2002.
16. Нельга О. В. Теорія етносу: Курс лекцій. – К., 1997.
17. Соколовский С. В. Парадигмы этнологического знания II Этнологическое обозрение. – 1994. – № 2. – С. 3-17.
18. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. – М.: Политиздат, 1992.
19. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996.
20. Kdyrova I. O. Ethnicity as a factor of cultural organization of multinational Ukrainian society// Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2014. – № 2. – 326 с. – С. 195-199.

Кдырова И.О.
Киевский национальный университет культуры и искусств

РОЛЬ ФАКТОРА ЭТНИЧНОСТИ В ПРОЦЕССАХ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ МНОГОНАЦИОНАЛЬНОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация
В процессе формирования многонационального украинского общества определяющим фактором является осознание людьми своей этнической общности, национальных ценностей, языка, территории и культуры. Автор статьи освещает понятие этнической принадлежности как основного фактора самоорганизации национальных обществ Украины. Определяет направления общественной деятельности общественных организаций этнических сообществ. Процесс этнокультурного ренессанса на современном этапе в стране вступил в определенных признаков. Ощущение причастности этнических сообществ к развитию государственности и культуры способствует становлению собственного национального достоинства и патриотизма.
Ключевые слова: этнос, этническая принадлежность, этническая культура, искусство этносов, общественные организации национальных меньшинств, национальное единство.

Kdyrova I.O.
Kyiv National University Culture and Art

ETHNICITY IS IN THE PROCESSES OF CULTURAL DEVELOPMENT OF THE MULTINATIONAL SOCIETY OF UKRAINE

Summary
In the process of the multinational Ukrainian society is a determining factor in people's awareness of their ethnic community, national values, language, territory and culture. The article highlights the concept of ethnicity as the main factor of national self Communities of Ukraine. The author of article determines the direction of social activity of civic organizations of ethnic communities. The process of ethno-cultural renaissance at the present stage in the country has acquired certain signs. The sense of belonging of ethnic communities to the development of statehood and culture contributes to the development of their own national dignity. The feeling of belonging to the ethnic communities of statehood and culture promotes the formation of their own national pride and patriotism.
Keywords: ethnicity, ethnic culture, national identity, ethnic culture, ethnic art, public organizations of national minorities, national unity.

УДК 792.8(477)

ВПЛИВ «ЛІЛЕЇ» К. ДАНЬКЕВИЧА – Г. БЕРЕЗОВОЇ НА ПОДАЛЬШІ БАЛЕТНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕМАТИКИ

Король А.М.
Київський національний університет культури і мистецтв

У статті проаналізовано наукові публікації, присвячені балету «Лілея» К. Данькевича – Г. Березової, що став етапним твором української тематики, де органічно злилися класична хореографія та елементи українського народного танцю, що призвело до створення нової лексичної мови українського національного балету. Відтворено панораму балетних вистав 50-60-х рр. XX ст., де яскраві жіночі образи посідали провідне місце та відігравали роль рушійної сили драматичної дії. Наголошено на впливі «Лілеї» на подальші втілення жіночих образів у балетах за творами Т. Шевченка та інших. Зазначено, що найбільше цей вплив відчутний в «Оксані» В. Гомоляки – Р. Клявіна та «Відьмі» В. Кирейка – А. Шекери.
Ключові слова: балет «Лілея», балети української тематики, жіночий образ в балеті, хореографія.

Постановка проблеми. Дослідження розвитку національного балетного театру України є одним з найактуальніших завдань вітчизняної хореології. Помітне місце серед балетів української національної тематики посідають твори, де основну роль відіграють жіночі образи. До таких балетів, у першу чергу, належить «Лілея» К. Данькевича, що була поставлена Г. Березовою 1940 року на сцені київського оперно-балетного театру. Вистава стала етапною як для розвитку українського балету в цілому, синтезувавши класичний і народний танець на шляху створення національної мови українського балету, так і для балетної шевченкіана, ставши першою ластівкою у цій царині, а також у ствердженні драматично розвитої партії національної героїні. «Лілея» вплинула на подальші балетні інтерпретації літературних творів української тематики з ключовими жіночими образами, що були поставлені у 50-60-і рр. XX ст.

Попри чисельність праць, присвячених українському балетному театру (М. Загайкевич, Л. Козинко, О. Мерлянова, Ю. Станішевський та ін.), не проведено комплексного дослідження специфіки втілення жіночих образів у балетах української національної тематики.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У фундаментальних працях М. Загайкевич та Ю. Станішевського ретроспективно проаналізовано становлення та розвиток балетного театру України, приділено значну увагу реалізації жіночого образу Лілеї в однойменній виставі у постановці Г. Березової, але не створено цілісної картини ґенези власне жіночого танцю у національних балетних виставах, що є важливим для розуміння його місця та ролі у загальному хореографічному контексті.

Останнім часом з'явилося чимало наукових публікацій, присвячених «Лілеї» у постановці Г. Березової (В. Володько, Д. Дегтяр, Є. Коваленко, О. Мерлянової, О. Плахотнюка, О. Щербакової та ін.), що детально аналізують різні аспекти сценічного втілення балету, у тому числі і подальші інтерпретації аж до початку XXI ст., але аспект впливу на подальший розвиток балетів української тематики залишається поза увагою.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Фактично недослідженим залишається аспект впливу балету «Лілея» К. Данькевича – Г. Березової на подальші балетні вистави за творами Т. Шевченка та інших у 50-60-х рр. XX ст. Зважаючи на те, що у «Лілеї» ключовою партією є жіноча, цілком логічно було б акцентувати увагу на виявленні впливу трактування образу Лілеї на подальші втілення жіночих образів так званих національних балетів.

Мета статті. Головною метою цього дослідження вважаємо виявлення аспектів впливу балету «Лілея» К. Данькевича – Г. Березової на подальші втілення жіночих образів у балетах за творами Т. Шевченка та інших у 50-60-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом проблема втілення жіночих образів на балетній сцені, зокрема в українських національних балетах, активно розробляється науковцями. Саме під цим кутом зору звернемося до «Лілеї» та наступних балетів, що відчули її вплив. У дисертації та низці статей О. Мерлянової піднімається проблема взаємозв'язку жіночих українських фольклорних танців та жіночих партій у балетах національної тематики. У статті «Українські жіночі танці на оперно-балетній сцені» [8] авторка зробила спробу відтворити панораму втілення жіночих образів у балетних виставах від «Лілеї» К. Данькевича – Г. Березової (1940) до «Вікінгів» Є. Станковича – В. Литвинова (1999), також зупинилась на фольк-опері-балеті «Цвіт папороті» Є. Станковича у постановці А. Рубіної, що 2003 року увійшов до репертуару Національного заслуженого академічного українського народного хору України ім. Г. Верьовки. У статті «Жіночі поетичні образи Шевченка на балетній сцені» О. Мерлянова лише побіжно торкається проблеми взаємозв'язку першого балету за творами Шевченка «Лілея» та подальших двох вистав «шевченкіани» – «Оксана» та «Відьма».

Стаття О. Плахотнюка «Творчість Тараса Шевченка на балетній сцені» [11] також присвячена не лише інтерпретаціям «Лілеї», а й торкається «Оксани» В. Гомоляки та «Відьми» В. Кирейка. Слід зазначити, що автор, на відміну від більшості дослідників, приділяє увагу не лише київським інтерпретаціям, а докладно зупиняючись на львівських.

Стаття Є. Коваленко «Балет «Лілея» К. Данькевича як взірець хореографічної інтерпретації Шевченкової творчості» [9] відтворює панораму постановок «Лілеї» на сцені Київського театру опери та балету (нині – Національна опера України ім. Т.Г. Шевченка), робить спробу простеж-

кувати динаміку змін балетмейстерської, сценографічної, виконавської творчості від першої постановки до сучасної. Позитивно, що авторка аналізує втілення «Лілеї» у контексті загального поступу балетного театру, демонструючи відображення основних тенденцій його розвитку на постановці обраного балету.

Більш детально дослідити відображення основних тенденцій розвитку радянського балетного театру 1930-х – початку 1940-х років у втіленні «Лілеї» Г. Березової вдалося Д. Дегтяр [4]. Авторка статті зазначає, що балетмейстер «спиралась на міцні традиції класичної хореографії задля вирішення нових постановочних завдань, поставила балет у жанрі хореодрами, звернулася до національної теми та створила оригінальну мову українського балету, де органічно злилися елементи класичного та народного танців. Таким чином, «Лілея» Г. Березової може бути конкретним прикладом того, як спільні для радянського балету естетичні принципи «проектувалися» на національну балетну творчість» [4, с. 58-59].

Глибиною проникнення у проблему відрізняється стаття Д. Дегтяр «Балет «Лілея» Галини Березової 1940 року у світлі тогочасної преси» [3]. Авторка не обмежилась у своїх наукових пошуках лише загальновідомими працями теоретиків та практиків балетного театру (М. Загайкевич, Т. Пасютинська, Ю. Слонімський, Ю. Станішевський та ін.), залучила публікації А. та М. Гозенпудів, В. Потапова та ін. задля об'єктивного відтворення оцінного дискурсу в культурному контексті 1940 року.

На відміну від Є. Коваленко, О. Щербакова у статті ««Нев'януча квітка» українського балету «Лілея»: Шевченкові смисли образів і сценічна доля вистав» (назва апелює до відомої публікації П. Білаша – оспівування поетичності балету [2]) осмислила інтерпретації в історичній ретроспекції та представила географію постановок балету: «Ми привернули увагу поціновувачів образно-символічної репрезентації українськості у спадщині Тараса Шевченка до одного з унікальних музично-сценічних шедеврів національної культури. Поява першого музично-сценічного твору «Лілея» (музика Костянтина Данькевича, лібретто Всеволода Чаговця, хореографія Галини Березової) ознаменувала народження першого національного балету і стала утіленням поетичних шевченкових – передусім жіночих – образів на провідних балетних сценах (Києва, Донецька, Львова, Одеси та Харкова)» [12, с. 92].

Не могла оминути балет «Лілея» і В. Володько, присвячуючи статтю Г. Березовій. Авторка зосереджується на співпраці балетмейстера та виконавців у процесі створення хореографічних образів балету, акцентує увагу на залучення народних хореографічних форм до тканини класичного балетного твору.

На жаль, аспект впливу балету «Лілея» на подальші балетні постановки української тематики не проявлений достатньою мірою, хоча саме 50-60-і рр. XX ст. виявились досить насиченими балетними виставами національної тематики з ключовими жіночими образами.

У «Лілеї» та близьких до неї балетах яскраво проявилося спрямування на зображення особистих переживань у тісному зв'язку з розкриттям ідеї визвольної боротьби народу, що було дуже актуальною темою в радянському театрі середини XX ст. Одним з найпопулярніших і найбільш показових балетів цієї групи є «Маруся Богуславка» А. Свєчникова, створений балетмейстером С. Сергєєвим та вперше показаний на другій декаді української літератури і мистецтва в Москві у червні 1951 року, у Києві прем'єра балету відбулася 9 червня 1951 р.

Сюжет твору запозичено з відомої народної думи про красуню-полонянку, яка допомогла втекти з неволі своїм землякам, запорізьким козакам. На відміну від усіх відомих народних і літературних варіантів думи, в балетну розповідь введено щасливий кінець, що на думку М. Загайкевич стало першопричиною багатьох недоліків балету, зниження його драматичної наснаги і емоційної впливової сили [6, с. 156]. Незважаючи на всі хиби драматургічної концепції цей твір був поставлений у декількох театрах (у Донецьку поставив І. Карпович, у Львові – М. Трегубов та ін.), відіграв помітну роль у розвитку не тільки українського, а й усього радянського балетного мистецтва.

Помітними стали жіночі образи у балеті «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського, поставленому1951 р. у Львові за сценарієм П. Ковиньова балетмейстером М. Трегубовим. За змістом і формою балет виявляв спорідненість зі сферою народного життя та поетичного епосу Карпат, вирізнявся широким використанням у балеті гуцульського фольклору. Червона хустка, яку колись подарувала прославленому опришку, оборонцеві бідних і покривджених Довбушеві його кохана Дзвінка, переходить у спадщину діду Косовану та його онуці, ланковій Оксані. Спогади діда про давнину становлять тло для розгортання основного сюжетного стрижня – розповіді про любов, боротьбу і трагічну загибель легендарного героя.

У балеті А. Кос-Анатольського «Сойчине крило», написаному за сценарієм О. Гериновича і поставленому М. Трегубовим 1956 р. у Львові, центральне місце посідає образ Манусі. В основу балету покладено однойменну новелу Івана Франка, що розповідає про животворну силу першого кохання, яка допомогла героїні – молодій дівчині Манусі – зберегти почуття людської гідності і душевну чистоту, незважаючи на важкі життєві випробування.

Прем'єра балету «Лісова пісня» М. Скорульського за однойменною драмою-феєрією Лесі Українки відбулася 25 лютого 1946 р., в ювілейний вечір, присвячений 75-річчю від дня народження письменниці. Першу постановку «Лісової пісні» здійснив С. Сергєєв. У 1958 р. В. Вронський зробив нову сценічну редакцію, в якій остаточно викристалізувались драматургічні обриси твору [6].

Основна філософська ідея «Лісової пісні» розкривається через складний образ Лукаша, талановитого сільського хлопця, наділеного чутливим серцем митця. У щирому коханні до Мавки – фантастичної лісової дівчини, яка уособлює поезію і красу життя, у зближенні з природою розквітають його душевні багатства, художній хист. Скорення Лукаша користолюбним вимогам матері, зрада Мавки і одруження з «земною», погрузлою в буденних інтересах Килиною вбивають його творчу наснагу, все людяне і світле в його душі.

Серед балетів, що наслідують принципи «Лілеї», помітне місце посів балет В. Гомоляки «Оксана», написаний до 150-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка за сценарієм О. Лукацького і поставлений балетмейстером Р. Клявіним у березні 1964 р. в Донецьку. Вистава була створена за мотивами поеми Т. Шевченка «Слепая» [1, с. 154]. Тут, як і в «Лілеї», у центрі розповіді виступає образ жінки-страдниці, жертви кріпосного ладу. Відмінність полягає лише в тому, що в «Оксані» образ головної героїні своєрідно «подвоєний»: зіткнення з паном визначає гірку долю спочатку Марії, а потім і її доньки Оксани. Автори пішли шляхом, накресленим «Лілеєю», і у визначенні найхарактерніших стильових особливостей твору (органічне поєднання народного й професійного, широке уведення в музику народнопісенних мотивів і забарвлення хореографічної лексики українськими фольклорними інтонаціями).

Розмірковуючи над недоліками балету, М. Загайкевич зазначає: «Перевага зовнішньозображальних елементів у драматизованих епізодах музичної партитури, відмежування їх від завершених жанрово-танцювальних номерів збігалися з принципом пластичного вирішення дійових сцен засобами натуралістичної пантоміми. Таким чином, суто танцювальні форми розкриття змісту відсувалися на задній план, а розгорнені дивертисментні побудови (наприклад, сцена балу в панському палаці, складена з вальсу, мазурки, сольних виступів танцюристок) сприймалися як другорядний додаток. До того ж талант балетмейстера Р. Клявіна проявився набагато яскравіше в створенні драматично-пантомімних сцен, ніж у танцях. Виключно зображальними засобами був розв'язаний героїчний фінал – пожежа палацу, поява озброєних вилами і косами селян. У результаті образам балету, незважаючи на їх драматичну наснагу, не вистачало романтичного обарвлення, поемної піднесеності, що так прикрашали аналогічні епізоди в «Лілеї» [6, с. 152-153].

В аналогічному тематично-сюжетному, а частково й драматургічному, ключі створений ще один «шевченківський» балет – «Відьма» В. Кирейка, поставлений А. Шекерою у Львові навесні 1967 р.

Незважаючи на те, що «Відьма» є одноактним балетом, своїми драматургічними обрисами він цілком відповідає структурним закономірностям розгорненої сюжетно-фабульної хореографічної п'єси: тут є завершені сольні й дуетні танцювальні номери, наскрізні лейтмотивні побудови і навіть невеликі пейзажні замальовки, тканину балету розцвічують дивертисментні жанрові танці («Гусарський танок», «Мазурка», «Циганський танок»). Водночас напружений сюжет і лаконічна манера викладу привели до значного «стиснення» і драматизації структурних форм твору. Більш симфонізованим й образно багатограннішим виступає в балеті В. Кирейка характерне для даного типу «шевченківських» творів осмислення українських фольклорних мотивів. Це виразно помітно хоч би у використанні форми козачка. Один з центральних номерів балету – танок-козачок Відьми – покликаний передати тривожний душевний стан причинної. Драматизована загостреними гармонічними співзвуччями, метроритмічно ускладнена музика цього танцю дала балетмейстеру А. Шекері відповідний «текст» для створення схвильованого пластичного монологу, заснованого на експресивній, обарвленій національними інтонаціями хореографічній лексиці. Драматургічне навантаження козачка посилюється широким використанням його мотивів у всій партії Відьми, де вони підкреслюють кульмінаційні моменти образного відтворення трагічних переживань знедоленої жінки.

На думку М. Загайкевич, є у «Відьмі» «натуралістичні епізоди, які знижують драматичний пафос сценічної розповіді. У цілому твір В. Кирейка – А. Шекери представляє до певної міри модифіковану драматургічну форму «шевченківських» балетів у бік драматизації і симфонізації властивої їм образності, наповнення їх експресивною наснагою. У цьому, безперечно, відіграв роль час, який минув від написання «Лілеї», і зміни, що відбулися в естетико-драматургічних засадах радянського балетного театру» [6, с. 154].

Висновки і пропозиції. У 50-60-х рр. ХХ ст. в Україні поставлено низку балетів, де яскраві жіночі образи посідали провідне місце та відігравали роль рушійної сили драматичної дії. Переважна частина цих балетів була створена під впливом «Лілеї» К. Данькевича – Г. Березової, що став етапним балетним твором української тематики, першим масштабним полотном, де органічно злилися класична хореографія та елементи українського народного танцю, що призвело до створення нової лексичної мови українського національного балету. Найбільш яскраво вплив відчутний в «Оксані» В. Гомоляки – Р. Клявіна та «Відьмі» В. Кирейка – А. Шекери, що пояснюється не лише продовженням шевченківського циклу балетів, а й намаганням балетмейстерів зберегти традиції першого балету за творами Шевченка.

Представлена стаття не претендує на вичерпність усіх аспектів проблеми впливу вистави «Лілея» К. Данькевича – Г. Березової на подальші інтерпретації національної теми на балетній сцені, подана в аспекті постановки проблеми.

Список літератури:

1. Балет: энциклопедия / [гл. ред. Ю. Григорович]. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – 623 с.
2. Білаш П. «Лілея» – нев'януча квітка / Павло Білаш // Музика. – 1994. – № 2. – С. 4-5.
3. Дегтяр Д. Балет «Лілея» Галини Березової 1940 року у світлі тогочасної преси / Дарья Дегтяр // Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство». – 2014. – Вип. 30 – С. 32-37.
4. Дегтяр Д. Відображення тенденцій розвитку радянського балету 1930-х – початку 1940-х років у «Лілеї» К. Данькевича – Г. Березової / Дарья Дегтяр // Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство». – 2013. – Вип. 29 – С. 54-59
5. Володько В. Ф. Роль класичного танцю у створенні українського національного балету (до сторіччя з дня народження заслуженої артистки України Г.О. Березової) / Ванда Федорівна Володько // Мистецтвознавчі записки. – 2009. – Вип. 16. – С. 286-292.

6. Загайкевич М. П. Драматургія балету / Марія Петрівна Загайкевич. – К.: Наукова думка, 1978. – 258 с.
7. Мерлянова О. А. Жіночі поетичні образи Шевченка на балетній сцені [Електронний ресурс] / Ольга Анатоліївна Мерлянова // Науковий огляд. – 2014. – Т. 6, №.5. – Режим доступу: http://www.naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/243/394
8. Мерлянова О. А. Українські жіночі танці на оперно-балетній сцені / Ольга Анатоліївна Мерлянова // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – 2013. – Вип. 19(1). – С. 91-95.
9. Коваленко Є. Балет «Лілея» К. Данькевича як взірець хореографічної інтерпретації Шевченкової творчості / Єва Коваленко // Культурологічна думка. – 2014. – № 7. – С. 19-26.
10. Коваленко Є. Хореографічна інтерпретація Шевченкової «Лілеї» в балеті Костянтина Данькевича (постановки В. Вронського, В. Ковтуна, В. Трощенка) / Єва Коваленко // 2013. – Вип. 13. – С. 104-110.
11. Плахотнюк О. Творчість Тараса Шевченка на балетній сцені / Олександр Плахотнюк // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – 2014. – Вип. 15. – С. 171-176
12. Щербакова О. «Нев'януча квітка» українського балету «Лілея»: Шевченкові смисли образів і сценічна доля вистав / О. Щербакова // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 12. – С. 89-92.

Король А.Н.
Киевский национальный университет культуры и искусств

ВЛИЯНИЕ «ЛИЛИИ» К. ДАНЬКЕВИЧА – Г. БЕРЕЗОВОЙ НА ДАЛЬНЕЙШИЕ БАЛЕТНЫЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ УКРАИНСКОЙ ТЕМАТИКИ

Аннотация
В статье проанализированы научные публикации, посвященные балету «Лилея» К. Данькевича – Г. Березовой, что стал этапным произведением украинской тематики, где органично слились классическая хореография и элементы украинского народного танца, что привело к созданию новой лексике языка украинского национального балета. Воспроизведена панорама балетных спектаклей 50-60-х гг. XX в., где яркие женские образы занимали ведущее место и играли роль движущей силы драматического действия. Отмечено влиянии «Лилеи» на последующие воплощения женских образов в балетах по произведениям Т. Шевченко и других. Отмечено, что больше всего это влияние ощутимо в «Оксане» В. Гомоляки – Р. Клявин и «Ведьме» В. Кирейко – А. Шекеры.
Ключевые слова: балет «Лилея», балеты украинской тематики, женский образ в балете, хореография.

Korol' A.M.
Kyiv National University of Culture and Arts

THE INFLUENCE OF «LILEIA» OF K. DANKEVYCH AND H. BEREZOVA ON FURTHER BALLET INTERPRETATIONS OF LITERARY WORKS OF UKRAINIAN THEMES

Summary
The article analyzes the scientific publications devoted to the ballet «Lileya» by K. Dankevich – G. Berezovoi, which became a stage product of Ukrainian themes, where classical choreography and elements of Ukrainian folk dance merged organically, which led to the creation of new vocabulary of the language of the Ukrainian national ballet. A panorama of ballet performances of the 50's and 60's was reproduced XX century. Where the bright female images took the leading place and played the role of the driving force of dramatic action. The influence of the «Lileya» on the subsequent incarnations of female images in ballets on the works of T. Shevchenko and others was noted. It is noted that this influence is felt most of all in «Oksana» by V. Gomolyak – R. Klyavin and «Witch» by V. Kireiko – A. Shekera.
Keywords: ballet «Lileya», ballets of Ukrainian themes, female image in ballet, choreography.

УДК 7.071.2:7.021(377)

ДЕЯКІ ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЇ АКОМПАНІАТОРА-КОНЦЕРТМЕЙСТЕРА

Короткова О.В.
Миколаївська дитяча музична школа № 5

У статті проаналізовані особливості професії акомпаніатора-концертмейстера. Виявлено основні етапи її становлення в Західній та Східній Європі. Висвітлено шляхи формування методики підготовки акомпаніаторів-концертмейстерів в музичних освітніх закладах. Систематизовані методичні поради видатних музикантів щодо формування навичок акомпанування. Доведено, що професія акомпаніатора-концертмейстера є однією з найскладніших серед музично-виконавських професій.
Ключові слова: акомпаніатор, концертмейстер, піаніст, професія, ансамбль.

Постановка проблеми. Професія акомпаніатора-концертмейстера присутня в діяльності закладів освіти і культури різних рівнів: філармоній, оперних театрів, музичних училищ, коледжів культури і мистецтв, консерваторій, хореографічних училищ, інститутів мистецтв, музично-педагогічних факультетів університетів, закладів позашкільної естетичної освіти і виховання, дитячих музичних шкіл та шкіл мистецтв.

У посадові обов'язки акомпаніатора-концертмейстера на сучасному етапі входить, окрім концертної роботи, також проведення репетицій з підготовки концертних номерів і програм з виконавцями усіх жанрів, проведення з виконавцями занять з поточного репертуару [5].

Професійні вимоги до акомпаніатора-концертмейстера включають в себе знання основних напрямків розвитку сучасної музики; найбільш значних музичних творів класичного та сучасного репертуару; методів самостійної роботи над музичним твором, а також методів вокальної педагогіки, ансамблевого (хорового) співу; методики роботи з інструменталістами різних спеціальностей; природу вокалу, ансамблево-інструментальної музики [5]. Все це дозволяє акомпаніатору-концертмейстеру контролювати якість виконання творів, встановлювати причини виникнення труднощів у виконанні, підказувати правильний шлях усунення тих чи інших недоліків. Отже, акомпаніатор-концертмейстер є більш ніж просто «піаніст, який допомагає виконавцям учити їхні партії та акомпанує їм під час концертів» [10, с. 452].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність акомпаніатора-концертмейстера поставала предметом дослідження піаністів-практиків. Так Р. Верхолаз, К. Виноградов, Г. Коган, М. Крючков, Б. Ломов, А. Люблінський, Р. Сулейманов, Г. Шахов, Дж. Мур, Є. Шендерович, зокрема, дослідили методичні аспекти покращання читання з аркуша й транспонування. В статтях Е. Кубанцевої та І. Радіної надано рекомендації концертмейстерам у роботі з вокалістами та здійснено ґрунтовний виконавський аналіз низки вокальних творів. У навчальних посібниках Т. Молчанова і В. Ревенчук викладено методичні рекомендації щодо формування професійних компетенцій концертмейстера. Специфіка діяльності акомпаніатора-концертмейстера при роботі з хором окреслена в публікаціях О. Абрамової, Е. Кубанцевої, А. Осипової.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Особливості роботи акомпаніатора-концертмейстера із солістами-інструменталістами та у хореографічних класах висвітлені значно менше. Також недостатньо уваги приділено історичним аспектам становлення цієї професії. Саме тому поняття «концертмейстер» мало хто ставить в один ряд з поняттями «артист», «художник», а сама професія не має того престижу, на який заслуговує.

Мета статті. Головною метою статті є висвітлення історичних аспектів становлення професії акомпаніатора-концертмейстера.

Виклад основного матеріалу. Слово «акомпаніатор» в перекладі з французької означає «супроводжувати». В цьому значенні відбита специфіка професії, адже мелодію супроводжують ритм і гармонія, тут «супровід» передбачає опору – ритмічну й гармонійну. Побудова цієї опори а також досягнення художньої єдності всіх компонентів, поглиблення художнього змісту твору, що виконується, є основним професійним завданням акомпаніатора.

Джерелом мистецтва акомпанементу можна вважати супровід людиною свого мовлення або співу комплексом рухів у сполученні із звуковим ефектом (як то: тупіт, плескання в долоні, поплескування по своєму тілу, каменем об камінь тощо).

Від акомпанементу древня людина незабаром прийшла до колективних музичних дій: групового відтворення ритмів, ритмізованих шумів, що супроводжували ритуальні, мисливські або трудові процеси. Ймовірно тоді й виник перший реальний поділ на солістів та акомпаніаторів. Від останніх було потрібно ляскати, тупотіти, стукати, витримуючи ритм; робити це виразно, надихаючи усіх учасників дійства. Вже тоді виділилися люди, що акомпанують краще за інших.

Акомпанемент як спеціальність виник й сформувався в нерозривному зв'язку з усіма видами музичних професій. Головний його корінь – танець – історично перший вид виконавства, пов'язаний з музично-ритмічним супроводом. Другий корінь – сольне інструментальне виконавство, породжене музичним супроводом танців [6].

Розвиток інструментального виконавства створював передумови для гарного акомпанування, адже ансамблеві труднощі вільно долає той, хто опанував гру на інструменті й може більше уваги приділити слуханню партнерів.

З розвитком акомпаніаторства формуються й професійні вимоги. Однією з них було «не глушити, а допомагати». Вона виникла як реакція на широко розвинену у XIV столітті практику імпровізування акомпанементу, яка давала акомпаніаторові шанс виявити (іноді занадто активно) свої музикантські вміння й фантазію [1].

Розвиток мистецтва акомпанементу відбувається під знаком все зростаючих вимог до виразності. Так, Дж. Царліно пише: «Нехай кожний прагне супроводжувати кожне слово так, щоб там, де воно різке, суворе, тверде гармонія була відповідна, суворіша й твердіша, однак така, що не ображає слух. Так само, коли слово виражає скаргу, біль, зітхання або сльози нехай гармонія буде сповнена суму» [11].

Ф. Куперен у трактаті «Правила акомпанементу п. Куперена, королівського органіста» (1696) уперше позначає місце виконавця-акомпаніатора: «Немає нічого приємнішого, ніж бути гарним акомпаніатором, ніщо не зближує нас так з іншими музикантами. Але яка несправедливість! Акомпаніатора хвалять у концерті останнім. Супровід розглядається тільки як фундамент соліста. Про акомпаніатора майже ніколи не говорять, хоча на ньому лежить вся вага споруди. Вся увага, всі оплески аудиторія віддає цілком солістові» [2, с. 57].

Висловлення Ф.Е. Баха, яке з'явилось через 30 років після трактату Ф. Куперена, презентує зміну розуміння місця акомпаніатора в музичному мистецтві першої половини XVIII століття: «Акомпаніатор має багато шансів… залучити до себе увагу розуміючого слухача тим, що, граючи спокійно, висловить твердість і шляхетну простоту виконання, не затьмарюючи блиску соліста. У той час, коли головний голос мовчить або виконує прості ноти, акомпаніатор завжди може дати волю власному темпераменту, якщо того вимагають обставини й характер твору» [2, с. 58].

Наведені цитати дозволяють визнати кінець XVII – початок XVIII століття періодом становлення професії акомпаніатора-концертмейстера.

Інтенсивний розвиток оперного жанру, введення в концертний обіг творів для інструментальних ансамблів з голосом зумовили необхідність появи музикантів, що не тільки опанували прийоми гри на інструментах, але й здатні допомогти вокалістам або інструменталістам у виконанні їхнього сольного репертуару. Такий фахівець повинен уміти «з аркуша» скласти акомпанемент за цифрованим басом, знати вокальний та інструментальний репертуар; бути психологічно готовим залишатися на позиціях «завжди другого».

Отже, постає питання методики підготовки таких фахівців. Праці Ф. Куперена та Ф.Е. Баха закладають її основи. Зокрема, Ф. Куперен рекомендує тим, хто хоче опанувати мистецтво акомпанементу, не починати акомпанувати раніше, ніж через 2-3 роки після початку занять музикою: спочатку необхідно добре розвинути обидві руки. Бах пропонує слухати гарних співаків і подумки співати разом з ними, що є корисним для правильного виконання фраз. Композитор формулює поняття «чуйного акомпанементу», що визначає рівень, якого повинен прагнути професійний акомпаніатор: «Акомпаніатор вміє добре розбиратися у творі й побудувати своє виконання відповідно до змісту п'єси, з характером її звучності, зі складом виконавців, з характером інструментів або голосів, з розмірами приміщення та зі складом аудиторії» [2].

Аналізуючи письмові джерела з музичного мистецтва XVII – першої половини XIX століть, доходимо висновку про відсутність існування постійно діючих груп музикантів-виконавців за участю акомпаніатора. Ансамблі переважно складалися для разового виступу. Програма могла не обговорюватися і не репетируватися. Відомий випадок із скрипковою сонатою В.А. Моцарта, в якій на момент прем'єри була зафіксована лише партія скрипки а клавірну партію композитор зімпровізував вже в ході виступу; а також спогади сучасників Ф. Шуберта, про те що соліст Імператорського театру І.М. Фогль одержував нотний текст пісень з рук автора безпосередньо перед виходом до публіки [7].

Історичні відомості щодо становлення професії акомпаніатора-концертмейстера на теренах Східної Європи з'являються з XVIII століття. В останній третині XVIII століття типовим репертуаром для вітчизняного камерного побутового музичення стали твори для скрипки й клавесину, скрипки або віолончелі і фортепіано тощо. Ансамблі звучали у столицях і у віддалених містах і садибах. «Клавірна школа» (1773) німецького педагога Георга Симона Лелейна разом із трактатом італійського композитора, виконавця і педагога Вінченцо Манфредіні «Правила мелодичні й гармонічні для навчання всій музиці» (1797) (обидва служили в Російській імперії у другій половині XVIII століття), склали основу методики навчання акомпанементу вітчизняних музикантів [6].

Зокрема, Г.С. Лелейн ставив проблему синхронності звучання партій в ансамблі, динамічного балансу між солюючою партією й супроводом. В. Манфредіні закликав до простоти й природності акомпанементу [9].

Одним з перших російських професійних концертмейстерів вважається Є.І. Фомін – композитор, один з фундаторів російської опери. В 1797 р. він одержав посаду репетитора придворних театрів, на якій в його обов'язки входила допомога співакам у розучуванні оперних партій та акомпанемент в оркестрі французької та італійської опери [14].

Значний внесок в камерно-вокальне виконавство здійснив Д. Кашин – другий концертмейстер оперного театру в Москві. Його діяльність сприяла появі нових якостей камерно-вокального виконавства, що формували смак наступних поколінь музикантів і проявилися з особливою силою в діяльності М. Глінки, О. Даргомижського, Д. Леонової, О. Петрова, А. Молас, Ф. Шаляпіна, М. Біхтера [1].

Перші російські професійні композитори ставали й першими акомпаніаторами. Так, А. Рубінштейн офіційно служив концертмейстером при великій княгині Олені Павлівні. М. Балакірєв та М. Мусоргський вели інтенсивну концертну діяльність у ролі гастролюючих акомпаніаторів.

У східнослов'янській музиці XIX сторіччя ми виявляємо третій корінь, що живив професію акомпаніатора – любов композиторів до співу.

С.С. Гулак-Артемовський був солістом Імператорської опери в Петербурзі, вокально мислив М. Лисенко, який обробив для співу з фортепіано велику кількість українських народних мелодій. Як співаки починали А. Ведель, М. Березовський, Д. Бортнянський. Добре співали М. Глінка, О. Варламов, П. Булахов, О. Аляб'єв, О. Даргомижський [1].

Позитивний вплив вокального мистецтва на пiанiзм підкреслювали Ф. Куперен, Ф.Е. Бах, Р. Шуман, але першим, хто як педагог почав прищеплювати навичку вокального інтонування студентам-піаністам, був А. Рубінштейн. Керуючи в Петербургській консерваторії класами гри та камерного ансамблю, він спонукував учнів проспівувати вокальні твори й через внутрішнє слухання вокально-мовного інтонування вдосконалював їхній пiанiзм. Можна констатувати, що саме в класі А. Рубінштейна виникла методика підготовки акомпаніаторів в умовах спеціального навчального закладу.

Як акомпаніатори виступали О. Зілоті, В. Сафонов, С. Рахманінов, С. Василенко, Ф.М. Блуменфельд. М.О. Біхтер одним з перших серед концертмейстерів сформулював думки-тези щодо завдань професійного акомпаніатора. Не заперечуючи важливість опанування всіма тонкощами фортепіанної техніки, він наголошував на вольовому началі в роботі, необхідності розвивати смак, невпинно розвиватися розумово, естетично, морально, бути дисциплінованим і пунктуальним [3].

ХХ століття висунуло до акомпаніаторів надзвичайно високі вимоги: партії супроводу ускладнилися, концертні програми збільшилися в об'ємі. Значна кількість піаністів відійшли від сольного виконавства й сконцентрувалися на ансамблевій діяльності. Спонукальною причиною стати концертмейстером, на думку В. Чачави, може також бути внутрішнє тяжіння до спільної з іншими виконавцями роботи над музичним твором [12]. Адже крім виконавської піаністичної майстерності акомпаніатор, в процесі свого професійного становлення, здобуває унікальний набір психологічних рис і пристосувань, у високому ступені розвиває комунікабельність, творчу волю, що поєднується з політикою компромісу, і стає фахівцем, обізнаним в питаннях виконавського мистецтва на всіх, без винятку, інструментах.

Одним з найвідоміших європейських акомпаніаторів на сьогоднішній день є Дж. Мур – автор зразкових записів камерно-вокальних творів і книг, де осмислює проблеми, що встають перед піаністом і акомпаніатором [9]. Внесок концертмейстерів у розбудову вітчизняної культури відзначений врученням протягом 25 років незалежності п'яти концертмейстерам звання Народного артиста України [15].

Висновки і пропозиції. Аналіз історії становлення професії акомпаніатора-концертмейстера свідчить, що перші фахівці здобували професійні навички емпіричним шляхом. Для підготовки акомпаніаторів потрібно було розробити спеціальну методику. Одним з її варіантів стала вітчизняна система музичної освіти: «дитяча музична школа (школа мистецтв) – музичне училище – консерваторія», де в концертмейстерських класах за спеціально розробленими програмами з учнями проводять регулярні заняття досвідчені фахівці.

Акомпаніатор-концертмейстер високого рівня має бути всебічно розвиненою і обізнаною у найрізноманітніших галузях виконавського мистецтва особистістю. Будучи відмінним піаністом, він більше ніж його колеги-солісти має знати репертуар різних виконавців, особливості гри на різних інструментах, їхні можливості й недоліки, основні принципи психології колективної взаємодії, вміти не тільки переборювати естрадне хвилювання, але й допомогти в цьому партнерові.

Акомпаніаторство – один з найбільш значимих видів виконавської діяльності піаніста. Набуття спеціальних знань в цій професії обумовлено виключно практикою ансамблевої взаємодії.

Список літератури:

1. Аккомпанемент как профессия и искусство: тексты лекций [сост. Станислав Витальевич Савари]. – Вып. 1. – Харьков: Харьковское обл. управление культуры, 1993. – 60 с.
2. Алексеев А.Д. Из истории фортепианной педагогики. Хрестоматия. – К., 1974. – 162 с.
3. Бихтер М.А. Страницы воспоминаний // Советская музыка. – 1959. – № 9, 12.
4. Благой Д. Современные тенденции в развитии советского камерно- инструментального исполнительства / Дмитрий Благой // Музыкальное исполнительство [сост. и общ. ред. В. Ю. Григорьева, В. А. Натансона]. – М.: Музыка, 1979. – Десятый сб. статей. – С. 57-76.
5. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 84. Діяльність у галузі драматичного мистецтва та інша розважальна діяльність», затверджений наказом Міністерства культури і мистецтв України 04.02.2000 № 32. Погоджено Міністерством праці та соціальної політики України. Режим доступу: www.uazakon.com/big/text596/pg1.htm
6. Крючков Н. Искусство аккомпанемента как предмет обучения / Под ред. А.П. Зориной. Л.: Гос. муз. издатво, 1961. – 71 с.
7. Люблинский А. Теория и практика аккомпанемента: Методологические основы / Под ред. А.Н. Крюкова. Л.: Музыка, 1972. – 80 с.
8. Манфредини В. Правила мелодические и гармонические для обучения всей музыке / Пер. с итальянського – С. Дехтярев. СПб., 1805.
9. Мур Джеральд. Певец и аккомпаниатор. Воспоминания. Размышления о музыке / Джеральд Мур; [пер. с англ., вст. статья В. Чачавы]. – М.: Радуга, 1987. – 432 с.
10. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 1999. – Т. 3. – 927 с.
11. Царлино Дж. Установления гармонии. Перевод О.П. Римского-Корсакова // Музыкальная эстетика западноевропейского средневековья и Возрождения, под ред. В.П. Шестакова. – М., 1966, с. 423-510 (фрагменты).

12. Чачава В. Я по-прежнему легкомысленный и молодой // «Культура», № 19(7378), 15-21 мая 2003 г. Режим доступу: www.kultura-portal.ru/tree_new/cultpaper/article.jsp?number=461&rubric_id=207&crubric_id=1001539&pub_id=438139
13. Шендерович Е.М. В концертмейстерском классе: размышления педагога. – М.: Музыка, 1996. – 204 с.
14. https://ru.wikipedia.org/wiki/Евстигней_Ипатьевич_Фомин
15. https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_народних_артистів_України

Короткова Е.В.
Николаевская детская музыкальная школа № 5

НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СТАНОВЛЕНИЯ ПРОФЕССИИ АККОМПАНИАТОР-КОНЦЕРТМЕЙСТЕР

Аннотация
В статье проанализированы особенности профессии аккомпаниатора-концертмейстера. Выявлены основные этапы ее становления в Западной и Восточной Европе. Освещены пути формирования методики подготовки аккомпаниаторов-концертмейстеров в музыкальных учебных заведениях. Систематизированы методические советы выдающихся музыкантов по формированию навыков аккомпанирования. Доказано, что профессия аккомпаниатора-концертмейстера является одной из самых сложных среди музыкально-исполнительских профессий.
Ключевые слова: аккомпаниатор, концертмейстер, пианист, профессия, ансамбль.

Korotkova O.V.
Mykolaiv Children's Music School № 5

SOME HISTORICAL ASPECTS OF BECOMING OF THE ACCOMPANIST-CONCERTMASTER PROFESSION

Summary
The article analyzes the difference of the accompanist-concertmaster profession. The basic stages of its formation in Western and Eastern Europe are revealed. The ways of formation of the accompanists-concertmasters training methodology in musical educational institutions are highlighted. Systematic methodical advice of outstanding musician on the formation of accompaniment skills. It is proved that the profession of accompanist-concertmaster is one of the most difficult among musical-performing professions.
Keywords: accompanist, concertmaster, pianist, profession, ensemble.

УДК 793.3:7.097

РОЗКРИТТЯ ХУДОЖНЬОГО ЗМІСТУ ТАНЦЮВАЛЬНИХ ТВОРІВ ЗАСОБАМИ ТЕЛЕМИСТЕЦТВА

Легка С.А.
Київський національний університет культури і мистецтв

Аспект розкриття художнього змісту танцювальних творів засобами телемистецтва є одним з актуальних у контексті загальної проблеми специфіки взаємодії хореографічного та телевізійного мистецтв. З появою та розвитком технічних та мистецьких можливостей телебачення назріла потреба у взаємодії хореографічного та телевізійного мистецтва, що, перш за все, призвело до появи самостійного явища – телебалетів. Телевізійні прийоми (прискорена та комбінована зйомка, рапід, подвійні експозиції, «стоп-кадри», крупні плани, панорамування, тревеллінг, складний монтаж тощо) сприяють не лише поглибленню художнього змісту танцювальних творів, розкриттю задуму балетмейстера, а й часом створюють образи, що не були передбачені автором хореографічного твору. Використання широкого спектру сучасних телевізійних прийомів дозволили підняти виробництво різноманітних шоу-програм танцювальної тематики в Україні (особливо «Танцюють всі» та «Майданс») до рівня справжнього мистецтва. Дослідження не претендує на вичерпність, представлене задля накреслення перспективних напрямів подальших наукових розробок.
Ключові слова: танець, балет, хореографія, телебалет, телебачення.

Постановка проблеми. Основним виразним засобом хореографічного мистецтва є рухи та положення людського тіла у просторі, ритмічно систематизовані або аритмічні. Однак нині, завдяки взаємодії хореографії з іншими видами мистецтв (кіно, цирк та ін.) та немистецькими феноменами (спорт та ін.) можна досягти більш глибокого розкриття танцювального художнього образу та впливу на глядачів. Нині взаємодія мистецтв різного рівня (від паритетного поєднання до поглинання одного іншим, ба більше, синтезу та народження якісно нових мистецьких феноменів) стало звичним. Розглядаючи явище взаємодії телемистецтва та хореографії, досить умовно зі складної системи різноаспектних взаємозв'язків можна виокремити процес розкриття художнього змісту танцювальних творів засобами телемистецтва, що є малодослідженим

Аналіз основних досліджень і публікацій. Фундаментальні праці теоретиків хореографічного мистецтва, присвячені телевізійному балету (К. Бєлова, 1991) [2], танцю у кіно (А. Паппе, 1981) [7], загальним проблемам діяльності балетмейстера на телебаченні (Р. Захаров, 1983) [4] не охоплюють усього спектру явищ цієї царини зважаючи на час їхнього написання. До кола наукових інтересів сучасних дослідників проблема взаємодії хореографії та телемистецтва практично не потрапляла. Праці Д. Садикової не розкривають власне мистецьку специфіку зазначеної взаємодії, зкрема, стаття «Танець як феномен медіакультури» [8], попри намагання авторки дійти наукових узагальнень, обмежується аналізом діяльності режисера Джона М. Чу по створенню комерційно успішних фільмів танцювальної тематики як елемента маскультури. Авторка не зупиняється на аспектах розкриття художнього змісту хореографії засобами телемистецтва. Більшість авторів теоретико-методичних праць з кіно- та телевиробництва не приділяють спеціальної уваги зйомці хореографічних творів, деякі – лише побіжно зупиняються на технічних аспектах взаємодії оператора з танцівником (О. Ларіонова [5], П. Уорд [9]).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Специфіка відображення хореографії в екранних мистецтвах, зокрема засобами телемистецтва, поки що не зазнала належної уваги. Аспект розкриття художнього змісту танцювальних творів засобами телемистецтва є одним з актуальних у контексті загальної проблеми специфіки взаємодії хореографічного та телевізійного мистецтв.

Мета статті. Головною метою цього дослідження є виявлення телевізійних засобів для розкриття художнього змісту танцювальних творів на прикладі сучасних явищ взаємодії хореографії та телевізійного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Перші спроби зафіксувати танець на плівці, а також відзняти цілі фільми-балети («Копелія», «Азіаде» та ін.) були зроблені в еру німого кіно наприкінці XIX – на початку XX століття. Також відомі факти фіксації танців з навчально-документальною метою («Лінія життя» з Л. Фуллер, документальне фільмування А. Павлової та ін.).

З появою звукового кінематографа накопичувався досвід художнього відображення танців у фільмах-ревю, музичних фільмах, мюзиклах, а також повнометражних художніх фільмах з танцювальними сценами. Наприкінці 40-х рр. XX ст. з'явилися фільми-балети (перший – «Червоні черевички», США, балетмейстери Р. Хелпмен та Л. Мясін), що масово почали випускатися в 50-60-х рр. («Ромео та Джульєтта», 1955, балетмейстер Л. Лавровський; «Попелюшка», 1961, балетмейстер Р. Захаров та ін.) [7].

З поширенням телебаченням, появою потреби поєднувати художні засоби хореографії та телемистецтва, з'явився новий жанр – телефільм-балет, до якого відносимо «Графа Нуліна» (1959, балетмейстер В. Варковицький), «Трапецію» (1970, балетмейстер Н. Риженко), «Галатею» (1977, балетмейстер Д. Брянцев), «Анюту» (1982, балетмейстер В. Васильєв), «Чаплініану» (1987, балетмейстер Г. Абайдулов) та ін. [БЕЛОВА РАКУРС]. Західні балетмейстери також співпрацювали з телебаченням, у результаті чого народились телефільми-балети «Онегін» (балетмейстер Дж. Кран-

ко), «Гамлет», «Дама з камеліями», «Сильфіда» (балетмейстер П. Лакот) та ін. [7, с. 47].

Безумовно, «мова екрану має власну систему виразних засобів. Це зафіксовані камерою зображально-звукові сигнали, що посилаються на екран і зчитуються з нього глядачами» [5]. Однак, відображення можливе лише за наявності предмету для зйомки, у нашому випадку – хореографічного твору, за умови взаємодії мистецтв (телевізійного та танцювального), аж до його синтезованих форм (телебалет).

Активне використання знімальних засобів, прискорена та комбінована зйомка, застосування подвійних експозицій і складного монтажу, введення «стоп-кадрів» і виділення крупним планом окремих рухів і жестів тощо сприяли появі та розвитку цього якісно нового явища – телебалету.

Наприклад, один з найвідоміших телебалетів «Галатея» насичений крупними планами, що дозволило танцівникам імпровізувати в ігрових епізодах. Відчуття імпровізаційності акторської гри, що характерне для телебачення і практично неможливе на балетній сцені в умовах театру, було передано настільки майстерно, що кожен раз при перегляді «Галатеї» «нас весь час не залишає відчуття, що все відбувається в цю хвилину, імпровізаційності виконання, живості хореографічного видовища на екрані» [2, с. 67].

За умови драматургічної виправданості художньо впливовим прийомом є рапід), коли сповільнення рухів дає можливість побачити та відчути усю повноту художнього образу. Дуже часто рапід вдало використовується при відображенні стрибкових рухів, створюючи ілюзію паріння над землею.

У «Старому танго» (1979) балетмейстер Д. Брянцев одним з перших у телебалетах застосував ракурсну зйомку, вибудовуючи хореографічні композиції з урахуванням майбутнього переміщення камери та варіювання простору [2, с. 86]. Ракурс (кут зору на об'єкт) є важливою частиною зйомки. За думкою Н. Горюнової, «за допомоги ракурсної зйомки можна об'ємніше, маючи в своєму розпорядженні більш багаті просторові характеристики, розглянути місце дії, точніше зорієнтувати глядача в просторі, а головне, дати емоційний пояснювальний епітет до подій, а також до поведінки героя або його психологічного стану» [3]. Зміна ракурсу дозволяє всебічно показати дії героїв, жести, міміку, створити монтажні метафори.

Найбільш віртуозно у «Старому танго» монтаж застосовано у сцені з візком, коли «лакей ледь встигає повертати голову, проводжаючи поглядом стрімкі проїзди маленького домашнього візка, що мчить на нього кожен раз з різних кутів кімнати» [2, с. 74]. Особливу увагу, подібно до «Галатеї», тут було приділено й крупним планам, що докладно розкривають внутрішній стан героїв. Також балетмейстер вирішив виділити крупним планом не лише обличчя героїв, а й їхні окремі рухи та жести, не порушуючи при цьому цілісного враження від танцювальної композиції.

Фахівці операторського мистецтва звертають увагу на специфіку композиції кадру в кіно та на телебаченні під час зйомки танцю. П. Уорд радив молодим операторам охоплювати фігуру цілком, а для підкреслення малюнку танцю тримати камеру низько, таким чином, зменшуючи об'єм підлоги у кадрі та акцентуючи увагу на фігурі танцівника на фоні заднього плану. Також майстер радив тримати кадр загальним, дати можливість танцівникам рухатися саме кадрі, щоб всі фігури танцю залишились зафіксованими [9, с. 171]. П. Уорд наполягав на тому, що з танцівником та хореографом необхідно попередньо працювати, показавши, який простір підлоги потрапляє до кадру, надати можливість хореографу продумати, як найкраще використати цей простір. «Використовуйте вузькокутовий об'єктив, якщо танцюристи перетинають кадр. Або ширококутний, якщо вони рухаються до камери або від неї, а також для розширення області руху у напрямку до камери або від неї. Використовуйте вузькокутовий об'єктив для стиснення простору і руху. Використовуйте врізки крупного плану для показу подробиць руху, збільшення або вираження хвилювання в танці», – доводить секрети операторської майстерності при зйомці танцю П. Уорд [9, с. 172].

Не можна обійти й телезйомки сценічної версії балету, під час якої досить часто ракурс, що був задуманий балетмейстером, порушується, тобто оператор знімає виконавців з будь-яких точок, тільки не з тієї, яка малася на увазі при постановці – із глядацького залу.

Торкаючись проблеми творчої праці балетмейстера на телебаченні відомий теоретик та практик хореографічного мистецтва Р. Захаров зазначає: «Необхідно пам'ятати, що кінооператори, зазвичай, вишукують свої ракурси, не враховуючи задум хореографа. Тому у подібних випадках необхідно проявляти наполегливість і при зйомці відстоювати той єдиний ракурс, який знайдений вами. Інша справа, коли ви будете створювати танці і сцени спеціально для телебачення, тоді можна створювати спеціальні композиції з урахуванням можливостей кінозйомки з різних точок та цим посилювати враження від вашого твору. намічати ці точки необхідно разом з режисером та оператором» [4, с. 183]. Р. Захаров фактично говорить про два різновиди зйомки – кінофіксацію, коли робота оператора передбачає «консервацію» задуму балетмейстера, та співтворчість, коли балетмейстерська ідея глибше розкривається завдяки взаємодії з кінооператором та режисером, які застосовують телевізійні художні прийоми.

Перший різновид зйомки характерний для трансляцій вистав, концертів, переважно не передбачає попередніх репетицій. Художнє враження від танцювального твору при подібній зйомці, зазвичай з декількох ракурсів, особливо в умовах прямої трансляції, великою мірою залежить від режисера. Тут вагому роль відіграє монтаж, що є не лише суто технічним прийомом поєднання кадрів, що знаходяться поряд, а й форма творчого мислення, засіб впливу на глядача, на його емоційний стан та світосприйняття. Н. Утілова зазначає: «Функціональне призначення монтажу полягає в сукупності технічних прийомів, за допомогою яких не тільки з'єднуються два розрізнених епізоди (або зображення) якоїсь дії в єдине ціле, але і створюється ілюзія достовірності того, що відбувається в просторі і часі. При цьому явище або подія, яку ми при зйомці розбиваємо на окремі плани, стає символом цього

явища, а при з'єднанні планів в єдине ціле відбувається народження образу цього явища або події, а не дзеркальна передача самого явища чи події в його невпинному бігові» [10, с. 67]. Окремі плани хореографічного твору при майстерному поєднанні підсилюють вплив художнього образу, створеного балетмейстером, поглиблюють задум, однак заради справедливості слід зауважити, що створюють самостійне враження, породжують образи, які іноді автор хореографічного твору не вкладав у свою постановку.

Другий варіант, коли зусилля команди спрямовані на розкриття образу, створеного балетмейстером, посилення художнього враження глядачів, що сидять по той бік екранів. Подібні прийоми застосовують не лише в кінематографі та при створенні телебалетів, але й активно впроваджують під час підготовки різноманітних телевізійних танцювальних проектів. Серед подібних телешоу в Україні широкої популярності, зокрема, набули «Танцюють всі» (виробництво телеканалу «СТБ», аналог американського телешоу «So You Think You Can Dance?») та «Майданс» (виробництво телеканалу «Інтер»).

З 2008 по 2017 роки вийшло в ефір дев'ять сезонів «Танцюють всі», перетворившись на своєрідний приклад танцювально-телеіндустріального продукту. Однак, попри негативні риси будь-якої культуріндустрії, що передбачає безперервне виробництво, тиражування, для шоу стала характерною високомистецька візуалізація, що відбулася завдяки поєднанню телевізійних засобів задля якнайкращого розкриття художнього змісту хореографічних номерів. Майстерність операторів та режисерів телебачення дозволила глядачам, що знаходились біля телеекранів, відчути ефекти польоту, падіння з висоти та ін.

Отримати ефект руху, відчуття «тривимірності» на телеекрані можна за допомоги панорамування та тревеллінгу. Панорама на телебаченні – це своєрідна імітація людського погляду, відтворення руху очей при погляді та переключенні уваги. Тобто панорамування – це зйомка камерою, що обертається навколо своєї горизонтальної або вертикальної осі вгору-вниз або вправо-вліво; переміщення камери в процесі зйомки для стеження за рухомим об'єктом [5, с. 154]. Також було застосовано прийоми, напрацьовані при зйомках телебалетів та трансляцій концертів, про які йшлося вище.

Тричі відбувся унікальний масштабний танцювальний телепроект, народжений в нашій країні, що передбачав змагання танцювальних команд (чисельністю 500 осіб) різних міст України – «Майданс» (2011-2012). Він став не лише каталізатором поширення популярності хореографічного мистецтва, а й перевіркою на професіоналізм для хореографів та митців телебачення (операторів, режисерів та ін.). Для зйомки використовувалася складна апаратура (декілька стаціонарних камер, операторські крани, стедиками та ін.), що дало можливість розкрити мистецький потенціал танцювальних постановок, досягти якнайкращого розкриття хореографічного образу для телеглядачів, часом – створити самостійні образи, що виходили за межі художнього задуму балетмейстера. Саме телеглядачі мали можливість осягнути задум, навіть, коли дійство відбувалося у русі по Хрещатику та одночасно виконувалися хореографічні композиції на основній сцені, побудованій на Майдані Незалежності. Завдяки телевізійним засобам на екрані складався цілісний образ постановок, що сприймали телеглядачі, на відміну від глядачів на Майдані, що могли спостерігати лише за певним фрагментом хореографічної композиції, зважаючи на масштаби сценічної площадки.

Безумовно, медійні проекти не націлені виключно на демонстрацію мистецьких можливостей хореографічного мистецтва, а є типовим медіапродуктом свого часу, що не позбавлений недоліків. Зокрема, вимоги видовищності не дозволили реалізовувати лексичний потенціал хореографії, постановники переважно використовували переміщення за малюнками на шкоду різноманітності рухів, та, власне, креативності. Оскільки велика кількість танцівників-любителів не була в змозі опанувати лексично оригінальні постановки та ще й в досить обмежений час. Д. Садикова, розмірковуючи над процесами комерціалізації, маскультуризації хореографії у медіакультурі, зазначає: «В залежності від провідних тенденцій культури виразні засоби танцю піддаються змінам. Медіакультура підсилює роль візуального, що породжує відповідні характеристики сучасних проектів, у яких танець прагне видовищності та створенню впізнаваних образів, що транслюють ЗМІ» [8, с. 75]. Однак при майстерному поєднанні професійних сил хореографів та телевізійників можливе створення дійсно креативного високомистецького продукту.

Висновки і пропозиції. Отже, з появою та розвитком технічних та мистецьких можливостей телебачення назріла потреба у взаємодії хореографічного та телевізійного мистецтва, що, перш за все, призвело до появи самостійного явища – телебалетів. В умовах телестудії набувався досвід більш мобільної, динамічної зйомки хореографічних творів, у порівнянні з кіномайданчиком. Оригінальні телебалети не можна розглядати як хореографічну виставу, перенесену зі сцени театру на телеекран – це самостійні твори, досить часто без сценічного першоджерела, створені спеціально для телебачення та за законами телебачення.

Телевізійні прийоми (прискорена та комбінована зйомка, рапід, подвійні експозиції, «стоп-кадри», крупні плани, панорамування, тревеллінг, складний монтаж тощо) сприяють не лише поглибленню художнього змісту танцювальних творів, розкриттю задуму балетмейстера, а й часом створюють образи, що не були передбачені автором хореографічного твору.

Використання широкого спектру сучасних телевізійних прийомів дозволили підняти виробництво різноманітних шоу-програм танцювальної тематики (особливо «Танцюють всі» та «Майданс») до рівня справжнього мистецтва.

Дослідження не претендує на вичерпність, представлене задля накреслення перспективних напрямів подальших наукових розробок. На окрему увагу очікує явище танцю в кінематографі останніх десятиліть, коли набули поширення не лише танцювальні сцени, задля прикрашання та поглиблення художнього змісту, а й кінофільми, зокрема серіали танцювальної тематики, де хореографія невіддільна від драматичної дії.

Список літератури:

1. Белова Е. П. Балет на телевидении [Электронный ресурс] / Екатерина Петровна Белова // Большая российская энциклопедия: Русский Балет. – Режим доступа: http://img0.liveinternet.ru/. – Заголовок с экрана.
2. Белова Е. П. Ракурсы танца: телевизионный балет / Екатерина Петровна Белова. – Москва: Искусство, 1991. – 127 с.
3. Горюнова Н. Л. Телепроизведение: функция, содержание, форма [Электронный ресурс] / Н. Л. Горюнова // Вестник электронных и печатных СМИ. – Вып. 6. – Режим доступрпа: http://www.ipk.ru/index.php?id=1576
4. Захаров Р. Сочинение танца. Страницы педагогического опыта / Ростислав Владимирович Захаров. – Москва: Искусство, 1989. – 237 с.
5. Ларионова Е. Н. Технические возможности телевидения как средства создания виртуальности / Елена Николаевна Ларионова // Вестник Северо-Кавказского федерального университета. – 2013. – № 5(38). – С. 152-155.
6. Майдан's [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://maydans.com.ua/ – Назва з екрану.
7. Паппе В. М. Балет и танец в кино / В. М. Паппе // Балет: энциклопедия / [гл. ред. Ю. Григорович]. – Москва: Советская энциклопедия, 1981. – С. 46-47.
8. Садыкова Д. А. Танец как феномен медиакультуры / Дарья Андреевна Садыкова // Вестник Санкт-Петербургского университета. – 2014. – Сер. 6, вып. 4. – С. 70-75.
9. Уорд П. Композиция кадра в кино и на телевидении / Питер Уорд, пер. с англ. А. М. Аемуровой, Ю. В. Волковой под ред. С. И. Ждановой – М.: ГИТР, 2005. – 196 с. – (Серия «Телемания»).
10. Утилова Н. И. Монтаж / Н. И. Утилова. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 171 с.

Легкая С.А.
Киевский национальный университет культуры и искусств

РАСКРЫТИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ТАНЦЕВАЛЬНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ СРЕДСТВАМИ ТЕЛЕИСКУССТВА

Аннотация
Аспект раскрытия художественного содержания танцевальных произведений средствами телеискусства является одним из актуальных в контексте общей проблемы специфики взаимодействия хореографического и телевизионного искусства. С появлением и развитием технических и художественных возможностей телевидения назрела необходимость во взаимодействии хореографического и телевизионного искусства, что, прежде всего, привело к появлению самостоятельного явления – телебалетов. Телевизионные приема (ускоренная и комбинированная съемка, рапид, двойные экспозиции, «стоп-кадры», крупные планы, панорамирование, тревеллинг, сложный монтаж и т.д.) способствуют не только углублению художественного содержания танцевальных произведений, раскрытию замысла балетмейстера, но и порой создают образы, которые не были предусмотрены автором хореографического произведения. Использование широкого спектра современных телевизионных приемов позволило поднять производство различных шоу-программ танцевальной тематики в Украине (особенно «Танцуют все» и «Майданс») до уровня настоящего искусства. Исследование не претендует на полноту, представлено для начертания перспективных направлений дальнейших научных разработок.
Ключевые слова: танец, балет, хореография, телебалет, телевидение.

Legka S.A.
Kyiv National University of Culture and Arts

DISCLOSURE OF THE ARTISTIC CONTENT OF DANCE WORKS BY MEANS OF TELEVISION ART

Summary
The aspect of disclosing the artistic content of dance works by means of television art is one of the actual in the context of the general problem of the specifics of interaction between choreographic and television art. With the advent and development of the technical and artistic possibilities of television, the need for interaction between the choreographic and television art has matured, which, first of all, has led to the emergence of an independent phenomenon – television ballets. TV reception (accelerated and combined shooting, Rapid, double exposures, «still frames», close-ups, panning, traveling, complicated editing, etc.) contribute not only to deepening the artistic content of dance works, the opening of the choreographer's plan, but sometimes Create images that were not provided by the author of the choreographic work. The use of a wide range of modern television techniques has made it possible to raise the production of various dance show programs in Ukraine (especially «Dance All» and «Maydans») to the level of real art. The study does not pretend to be complete, it is presented for the outline of promising directions for further scientific developments.
Keywords: dance, ballet, choreography, television ballet, television.

УДК 793.3:7.097

ВІРТУОЗНІ РУХИ ЯК ФЕНОМЕН НАРОДНОГО ХОРЕОГРАФІЧНОГО МИСТЕЦТВА

Морозов А.І.
Київський національний університет культури і мистецтв

У статті розглянуто віртуозні рухи як самостійний феномен народного хореографічного мистецтва, продемонстровані основні шляхи розвитку віртуозності, виявлено її особливості. Поняття віртуозності можна вважати конкретно-історичним, оскільки на кожному етапі розвитку хореографічного мистецтва воно означало різний рівень виконавських здібностей. Зроблено висновок, що процес естетизації танців сприяв розвитку сольного танцю, віртуозності виконавців-одинаків, що є складовою процесу становлення народно-сценічного танцю та професіоналізації. Зазначено, що скоморохи відіграли важливу роль у формуванні комплексу віртуозних рухів народного хореографічного мистецтва. Специфічною особливістю віртуозних рухів є обов'язковість підготовчого, репетиційного періоду. Зауважено, що діапазон чоловічих віртуозних рухів народної хореографії більшості етносів значно ширший, ніж жіночого, що пов'язано не лише з фізичними можливостями, а й з культурними архетипами.
Ключові слова: віртуозні танцювальні рухи, народний танець, хореографічне мистецтво, віртуозність в хореографії.

Постановка проблеми. Феномен віртуозності у хореографічному мистецтві є одним з найменш досліджених, що пов'язано не лише з відносністю трактування поняття «віртуозність» у кожен історичний період, а й з відсутністю протягом тривалого часу засобів фіксації танцю, що дозволили б проаналізувати динаміку розвитку цього аспекту хореографічної виразності. Саме у народному танці, що є фундаментом розвитку бального, а у подальшому і класичного танцю, закладались основи віртуозної техніки виконання, що з часом була розвинута в сценічних умовах завдяки танцівникам та балетмейстерам, що упродовж всієї історії розвитку сценічного хореографічного мистецтва намагалися здивувати публіку.

Віртуозні рухи у народному хореографічному мистецтві можна вважати самостійним феноменом, зважаючи на їхнє осібне місце у загальному фонді танцювальної лексики. Виявлення джерел формування, основних етапів досценічного побутування віртуозних рухів є однією з актуальних та найменш досліджених проблем хореології.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Здебільшого віртуозність розглядається в контексті музикознавчих досліджень, однак і у хореології повсюдно вживається це поняття. Фундаментальні праці теоретиків та практиків народного танцю (К. Василенка, А. Клімова, Т. Ткаченко та ін.), присвячені різним аспектам його розвитку, постійну використовують поняття «віртуозність», але не приділяють їй спеціальної уваги. Новітні наукові публікації Л. Косаківської [5], А. Морозова [6], Т. Сердюк [8] та ін., де порушені проблеми віртуозності в народній хореографічній культурі, переважно зосереджені на розгляді технічно складних рухів-новоутворень, що використовуються постановниками як складова системи реалізації ідейно-художнього задуму твору (народно-сценічного, характерного танцю), не висвітлюють ґенезу та особливості віртуозності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Специфіка віртуозних рухів як феномену народного хореографічного мистецтва досі не стала предметом комплексного дослідження, зокрема не було приділено уваги витокам та основним етапам розвитку зазначеного феномена.

Мета статті. Головною метою цього дослідження є виявлення витоків, етапів розвитку, специфіки віртуозних рухів народного хореографічного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. «Віртуозність» у хореографічному мистецтві зазвичай асоціюється з видатними здібностями, найвищою майстерністю окремих особистостей (танцівників, балетмейстерів). В історії хореографічного мистецтва поняття «віртуоз» частіше за все застосовували до виконавських здібностей окремих танцівників. Погляди на природу віртуозності та її теоретичні визначення в хореографії не є усталеними.

У словниках подано етимологію та значення слова «віртуоз» «(італ. virtuoso, virtus – сила, гідність, талант): 1) виконавець, переважно музикант, який майстерно володіє технікою гри; 2) людина, яка досягла високої майстерності у будь-якій справі» [1, с. 55]. Це визначення зайвий раз підтверджує, що поняття «віртуозність» більшою мірою розроблене у музичному мистецтві, однак основні риси, що виходять з етимології (сила, гідність, талант), можуть бути екстрапольовані у хореографічну сферу.

Природним бажанням талановитої людини є виокремлення із загальної маси, що проявилося і під час виконання танців. Теоретик та практик народного хореографічного мистецтва А. Клімов, аналізуючи пляску як самостійний жанр у російському танці, наголошує на бажанні виокремитися із колективу танцюючих, виконуючи технічно складні рухи: «Кожен виконавець може проявити у плясці винахідливість, свій професіоналізм, похизуватися складним, віртуозним «колінцем» [4, с. 87]. Саме імпровізаційність дозволяла найбільш творчим, спритним, фізично сильним учасникам виокремитись із загального танцю виконанням віртуозних рухів.

Процес естетизації танців, коли вони перестали виконувати лише утилітарні функції (інформативну, комунікативну та ін.), а набули у свідомості людей й ознак мистецького феномену, сприяв розвитку сольного танцю, віртуозності виконавців-одинаків. В одиночних танцях найповніше відображалася індивідуальність, майстер-

ність, винахідливість та акторське обдарування виконавця, які він демонстрував під час обрядових та позаобрядових дійств.

Можна говорити, що формування феномену віртуозності фактично є складовою становлення народно-сценічного танцю та процесу професіоналізації, оскільки виконання технічно-складних рухів одинаками з часом перетворилося з танцювання «для себе» на демонстрацію «для глядача». Знаходимо відомості, що під час кримськотатарського весілля початку XX ст. кращим танцюристам під капелюх клали паперові гроші. Серед них були й найвідоміші танцюристи-одинаки Хайрі Емір-Заде, Усеін Баккал, яких часто запрошували на весілля та народні свята, що згодом стали професійними виконавцями [7].

Ще одним різновидом танцювання, що сприяло розвитку віртуозності виконавців, було своєрідне змагання двох та більшої кількості осіб, що у російській традиції здобуло назву «перепляс». Змагальність стимулювала винахідливість, удосконалення технічної майстерності, імпровізаційність танцюристів.

Важливий аспект віртуозності народного танцю – наявність обов'язкової підготовки для виконання тих чи інших технічно складних рухів. У той час, як фольклорні танці за своєю сутністю є імпровізаційними, творчістю «тут і зараз», не вимагають ретельних підготовок та репетицій. На цьому наголошує і А. Клімов: «Взяти участь у переплясі непідготовлена людина не могла, для того щоб перетанцювати свого суперника, необхідно було знати багато рухів, багато тренуватися. І виконавці задовго до змагання готувалися до нього. Часто репетирували наодинці чи удвох з товаришем, подалі від хати чи на лісовій галявині, створювали нові рухи, ревниво зберігаючи свої секрети» [4, с. 104].

Ще одним свідченням органічного зв'язку народного та народно-сценічного танцювання, зокрема, в аспекті проявів віртуозності на театральній сцені, є використання форми перепляcу у початкових сценічних формах, наприклад, С. Ленчевським та Х. Ніжинським у виконанні віртуозного чоловічого танцю, побудованого на елементах змагання. За свідченням Л. Косаківської, «у хореографічній замальовці «Два козаки» Ленчевський та Ніжинський демонстрували віртуозну техніку характерного танцю, високі стрибки, стрімкі обертання тощо» [5, с. 48].

У період становлення народно-сценічного танцю як самостійного різновиду хореографії значним явищем стало проведення Всесоюзного фестивалю народного танцю (14-18 листопада 1936 р., Москва), де брали участь лише танцюристи-аматори (одинаки та колективи), безпосередні носії фольклорної танцювальної традиції. Віртуозні рухи стали окрасою виступів солістів масових постановок та танцюристів-одинаків, чиє виконання було найбільш наближеним до першоджерел. Цей фестиваль став своєрідним каталізатором створення низки професійних та аматорських колективів народно-сценічного танцю в СРСР, що, з одного боку, сприяло збереженню танцювальної культури багатьох народів, що вже виявляла тенденції до зникнення, але з іншого – прискорило процес зникнення фольклорного танцю з активного ужитку в природному середовищі, тобто у побуті.

Попри досить умовний розподіл рухів народних танців на чоловічі та жіночі, оскільки більшість лексичних утворень виконують як чоловіки, так і жінки, саме технічно складні рухи диференціюються більш чітко. Приділяючи увагу лексиці українського народного та народно-сценічного танцю, К. Василенко демонструє палітру технічно-складних чоловічих (повітряні кабріолі, розніжки, щупаки, яструб, револьтати, присядки, повзунці, закладки та ін.) та жіночих (оберти, дрібушечки та ін.) рухів [2]. На жаль, автор не приділяє уваги динаміці ускладнення віртуозної лексики у народному танці, але докладно зупиняється на «лексичних новотвореннях» у народно-сценічних танцях, порівняно з першими фіксаціями: «Якщо у В. Верховинця було зафіксовано близько шести варіантів присядок, а в книжці «Українські народні танці», що її упорядкував А. Гуменюк, їх понад двадцять (з присядками-розтяжками, присядками-розніжками, присядками-закладками, повзунцями, млинком, підсічками), то в нашій роботі уже зафіксовано близько шістдесяти присядок... Крім основних присядок, маємо ще й віртуозні розтяжки, присядки-розніжки... (присядка-розтяжка з вихилясом, розтяжка з плескачем по халявах, розтяжка у повороті, розтяжка з присядкою-ножицями, присядка-розніжка з плескачем). Українські хореографи збагатили різними варіантами і присядки-закладки, які потребують віртуозної техніки виконання (закладка-орел, закладка-орел з поворотом, закладка з підбивкою, закладка-підсічка тощо)» [2, с. 59]. Автор лише на прикладі одного руху продемонстрував можливі шляхи урізноманітнення та ускладнення віртуозної танцювальної лексики. Можна припустити, що у народних танцях йшли тим самим шляхом.

Слід зауважити, що практично в усіх народів діапазон чоловічих віртуозних рухів значно ширший, ніж жіночих, що пов'язано не лише з фізичними здібностями, а з глибинними традиціями сприйняття образу жінки як мудрої берегині роду.

На окрему увагу в контексті дослідження танцювальної віртуозності заслуговує явище скоморошества. Особливу майстерність, віртуозність скоморохів у виконанні танців підтверджує народна приказка «Всяк пляше, та не скоморох». Синтетичність мистецтва скоморохів, їх універсальні можливості сприяли розширенню лексичного діапазону віртуозної танцювальної лексики (скоморохи танцювали, демонстрували акробатичні трюки, грали на музичних інструментах та ін.). У часи Київської Русі скоморовство досягає великого розквіту про що свідчать билини часів князя Володимира, стінний розпис входу до собору Софії Київської та ін. [3].

За декілька століть свого існування скоморохи зробили значний внесок у розвиток віртуозності, прислужились професіоналізації народного танцювання, що сприяло удосконаленню танцювальної культури в цілому. У скоморохів відбувся розподіл танців на чоловічі та жіночі, серед яких перший вимагав віртуозності та темпераменту, другий – витонченості та м'якості, що відповідало традиціям народного мистецтва.

Поняття віртуозності є досить суб'єктивним, і пов'язане з артистизмом, натхненним виконан-

ням, здатністю захоплювати аудиторію, справляти враження. Одночасно під віртуозністю в хореографії розуміють високий рівень технічності виконання. Уже в самому понятті закладено конфліктну дуалістичність: з одного боку, віртуозність сприяє якнайкращому переданню образного задуму глядачеві, з іншого – захоплення технічною досконалістю нівелює зміст твору, який поглинається технічною майстерністю виконання.

Відомі приклади негативного ставлення до віртуозного виконання у народно-сценічній хореографії, коли карколомні трюки вихолощували змістовність. Ю. Станішевський писав про трупи початку XX ст., що експлуатували виключно технічний бік українського танцю: «Захопившись надмірною віртуозність, вони інколи перетворювали народний танець на демонстрацію присядок, повзунків, обертань і стрибків, роблячи його суто розважальним дивертисментом, який відомий фольклорист і хореограф В. Верховинець назвав «еквілібристикою в українській одежі під неможливо швидкий темп українського козачка» [9, 23]. Але можна говорити про природність процесу ускладнення танцювальних рухів у річищі сценізації народного танцю. Постійне прагнення до технічного удосконалення, синтезування танцювальної лексики та акробатичних елементів упродовж всієї історії народно-сценічного танцю сприяли підвищенню загального технічного рівня виконавства. Одночасно у словах В. Верховинця є застереження від використання технічно складних рухів як єдиного приводу вийти на сцену. Саме це збіднювало художній зміст твору, віддаляло його від справжньої природи народного хореографічного мистецтва, якому притаманна не лише видовищність, а й змістовність, глибинний зв'язок з усім комплексом традицій, побутово-обрядовою культурою.

Висновки і пропозиції. Поняття віртуозності можна вважати конкретно-історичним, оскільки на кожному етапі розвитку хореографічного мистецтва воно означало різний рівень виконавських здібностей. Естетизація танців сприяла розвитку сольного танцю, віртуозності виконавців-одинаків, є складовою процесу становлення народно-сценічного танцю та професіоналізації. Упродовж розвитку народної хореографії, зокрема у змаганнях танцюристів, вирізнялись віртуози-одинаки, які володіли кращими здібностями, ніж інші, демонструючи високу майстерність виконання складних технічних рухів. Значну роль у розвитку віртуозності народного танцювального мистецтва відіграли скоморохи. Важливою особливістю виконання віртуозних рухів є обов'язковість підготовчого, репетиційного періоду. Діапазон чоловічих віртуозних рухів народної хореографії більшості етносів значно ширший, ніж жіночого, що пов'язано не лише з фізичними можливостями, а й з культурними архетипами.

Перспективними, на наш погляд, напрямами подальших наукових розробок можуть стати дослідження зв'язків віртуозних рухів народних та народно-сценічних танців, виявлення джерел створення нових віртуозних рухів, аналіз динаміки розвитку загального лексичного фонду народно-сценічного танцю у напрямку його технічного ускладнення.

Список літератури:

1. Безклубенко С. Мистецтво: терміни та поняття: енцикл. видання: у 2-х т.: Т. 1 (А-Л) / Сергій Безклубенко. – Київ: Ін-т культурології АМУ, 2008. – 240 с.
2. Василенко К. Лексика українського народно-сценічного танцю / Кім Юхимович Василенко. – Київ: Мистецтво, 1996. – 496 с.
3. Єльохіна О. О. Проблеми розвитку танцювального мистецтва України. Період Київської Русі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.02 «Театральне мистецтво» / О. О. Єльохіна. – Київ, 1996. – 25 с.
4. Климов А. Основы русского народного танца. – Москва: Искусство, 1981. – 270 с.
5. Косаківська Л. П. Танцювальний фольклор і становлення українського національного хореографічного мистецтва / Л. П. Косаківська, О. І. Чепалов // Культура України. Мистецтвознавство. – 2001. – Вип. 8. – С. 47-57.
6. Морозов А. І. До проблеми вивчення чоловічих віртуозних рухів в українському народно-сценічному танці / Артем Ігорович Морозов // Мистецтвознавчі записки. – 2014. – Вип. 26. – С. 309-316.
7. Підлипська А. М. Народна хореографічна культура кримських татар XIX – першої половини XX століття (до 1941 р.) у Криму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Аліна Миколаївна Підлипська. – Київ, 2005. – 20 с.
8. Сердюк Т. І. Місце та значення віртуозних рухів українського народно-сценічного танцю у фаховій підготовці студентів-хореографів / Тетяна Іванівна Сердюк // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки. – 2013. – № 3. – С. 108-112.
9. Станішевський Ю. Балетний театр Радянської України: 1925-1985: Шляхи і проблеми розвитку / Юрій Станішевський. – Київ: Муз. Україна, 1986. – 235 с.

Морозов А.И.
Киевский национальный университет культуры и искусств

ВИРТУОЗНЫЕ ДВИЖЕНИЯ КАК ФЕНОМЕН НАРОДНОГО ХОРЕОГРАФИЧЕСКОГО ИСКУССТВА

Аннотация
В статье рассмотрены виртуозные движения как самостоятельный феномен народного хореографического искусства, продемонстрированы основные пути развития виртуозности, выявлены ее особенности. Понятие виртуозности можно считать конкретно-историческим, поскольку на каждом этапе развития хореографического искусства оно означало разный уровень исполнительских способностей. Сделан вывод, что процесс эстетизации танцев способствовал развитию сольного танца, виртуозности исполнителей-одиночек, является составной частью процесса становления народно-сценического танца и профессионализации. Отмечено, что скоморохи сыграли важную роль в формировании комплекса виртуозных движений народного хореографического искусства. Специфической особенностью виртуозных движений является обязательность подготовительного, репетиционного периода. Замечено, что диапазон мужских виртуозных движений народной хореографии большинства этносов значительно шире, чем женских, что связано не только с физическими возможностями, но и с культурными архетипами.
Ключевые слова: виртуозные танцевальные движения, народный танец, хореографическое искусство, виртуозность в хореографии.

Morozov A.I.
Kyiv National University of Culture and Arts

VIRTUOSIC MOVEMENTS AS A PHENOMENON OF FOLK CHOREOGRAPHIC ART

Summary
The article considers virtuosic movements as an independent phenomenon of folk choreographic art, demonstrates the main ways of virtuosity development, its features are revealed. The concept of virtuosity can be considered concrete-historical, because at each stage of the development of choreographic art it meant a different level of performing abilities. It is concluded that the process of aesthetic dances contributed to the development of solo dance, virtuosity of single-dancers, is an integral part of the process of the formation of folk dance and professionalization. It is noted that buffoons played an important role in the formation of a complex of virtuosic movements of folk choreographic art. A specific feature of virtuosic movements is the obligatory nature of the preparatory, rehearsal period. It is noticed that the range of male virtuosic movements of folk choreography of the majority of ethnoses is much wider than that of women, which is connected not only with physical possibilities, but also with cultural archetypes.
Keywords: virtuoso dance movements, folk dance, choreographic art, virtuosity in choreography.

УДК 784

ЕСТЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЕСТРАДНО-ВОКАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

Остапенко Л.В.
Національний університет культури і мистецтв

Поставлено і досліджено деякі питання специфіки вокального виконання зразків поп-музики й постановки голосу виконавців таких творів – естрадних вокалістів. Зокрема, розглядаються естетичні засади, що вирізняють естрадних вокалістів порівняно з представниками академічного співу – оперних та камерних. Головна відмінність естрадної манери виконання – незвичайне забарвлення голосу (тембр), а також необов'язова наявність таких характеристик, як сила голосу (імпеданс), лункість (польотність, чутність на далеких відстанях) з огляду на використання звукопідсилювальної апаратури. Отже, припускається ще одна специфічна характеристика голосу естрадного співака – мікрофоногенічність.
Ключові слова: естрадний вокаліст, поп-музика, незвичайний тембр, манера виконання, мікрофоногенічність.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Постановка проблеми. Вокальні твори на сценічних майданчиках, призначених для шоу-бізнесових заходів, зокрема, естрадних концертів, звісно, можуть виконувати представники різних музичних виконавських шкіл і манер – оперні, камерні, естрадні співаки. Але лишень останні мають право претендувати на пріоритет як носії і транслятори засобів художньої виразності, характерних саме для такого специфічного виду (напрямку) музичного мистецтва, як поп-музика, яку ще іменують естрадною. Про особливості естрадного вокалу й ідеться в нашій розвідці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означеної теми торкаються автори газетно-журнальних публікацій у річищі висвітлення поточних подій вітчизняного й зарубіжного музичного шоу-бізнесу. У переважній більшості публікацій міститься масив біо-біографчної інформації про виконавців, перелік виконаних творів (здебільшого без зазначення авторів) і майже ніколи текст за змістом і формою не є музикознавчою рецензією, де б аналізувалася суто художня якість виконання, характеристика типу, тембру голосу, його професіонального володіння, відтак зазначалися вади художнього втілення твору, якщо такі були, особливості інтерпретування.

Цікавість викликає тритомне видання-енциклопедія тернопільського журналіста Михайла Маслія «Золотий вік української естради» (1960-1980-ті роки) – 2016 р., Видавничий Дім «Букрек», Чернівці. У тритомнику зібрано біографії й опис творчої кар'єри понад 5 тис. співаків, ансамблів, авторів творів (композитори та поети), згадано десятки тисяч пісень – і весь фактичний матеріал систематизовано за історично-концентричним принципом. Чого немає у виданні – музикознавчої характеристики голосів і вокальної манери, чого, втім, годі чекати від журналіста.

Основоположником естрадної критики є журналіст-музикознавець Юрій Токарєв, чиї рецензії й нариси-портрети естрадних вокалістів лишаються зразком фахового жанрового аналізу. Творчий доробок цього естрадознавця представлено переважно публікаціями в «Українській радянській енциклопедії», спеціалізованих періодичних виданнях – газеті «Культура і життя» та журналі «Музика». Принагідно пошлюсь ще на два джерела наукового осмислення естрадно-вокального виконавства зокрема і естетики поп-музики – взагалі: Юрій Токарєв. «Поп-музика: за і проти» в зб. Музична критика і сучасність: К.: Муз. Україна, 1978 – с. 104-118, а також оглядову статтю цього ж автора «Эстетика поп-музыки» – на його персональній сторінці під псевдонімом Пекл Адюк на сайті Проза.Ру: https://www.proza.ru/2012/01/15/780.

Решта сучасних публікацій про естрадних вокалістів і їх творчу діяльність носять поверховий, загально-інформаційний характер (репертуар, його автори, концертне й чомусь повсякденне вбрання, географія гастролей, особисте життя тощо), тож, на жаль, не можуть використовуватися як науково-методична література у навчальному процесі підготовки естрадних співаків/співачок.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Досі суто естетичні аспекти естрадного вокалу і характеристик його специфічних засобів художньої виразності в науково-методичній і теоретичній (мистецтвознавство, музикознавство, естетика як розділ філософії, зокрема в морфології мистецтва) літературі цілеспрямовано не розглядались.

Мета статті. Окреслення специфіки естрадно-вокального співу, параметрів (вокальних характеристик) голосу естрадного артиста-вокаліста, особливостей його виховання під час занять з професіонального співу.

* * *

У морфології сольного професіонального співу (вокального виконавства), як відомо, розрізняють три різновиди – академічний, народний, естрадний. Відповідно співаки\співачки спеціалізуються в цих амплуа з урахуванням природних даних, тобто наявності голосового апарату, здатного утворювати саме вокальні звуки і поєднувати їх у певній послідовності для виконання мелодії. Для тренування, набуття вокальних навичок і вмінь сформовано педагогічні методики – так звані вокальні школи, які сприяють становленню професійних виконавців-артистів. Однією з таких шкіл можна назвати «естрадною», адже її вихованці в подальшому ведуть професійну співацьку діяльність у царині естрадного мистецтва, зокрема як виконавці естрадних творів, або зразків власне поп-музики.

Естетичні вимоги до естрадних виконавців передбачають виразну, яскраву індивідуальність у манері співу, що полягає передусім у тембрі голосу, своєрідній вокалізації, фразуванні, інтер-

претуванні художньої інформації, закладеної авторами в їх творах. Естрадний спів за естетичними особливостями і характером наближений до побутового й так званого народного виконавства. Хіба що перенесених на професіональну сцену. А раз так, то артист-вокаліст має набути саме професіональні навички, бездоганно володіти своїм ремеслом у вокалізації, зокрема звукоутворенні (фонація), звуковеденні, динаміці звучання голосу тощо.

Розглянемо ці тези на конкретних прикладах. Едіт Піаф, Міррей Матьє, Патрісія Каас – надзвичайно визначні постаті французького шасону, чиї голоси тембрально подібні одне до одного завдяки дрібному вібрато (своєрідна тремоляція). І все ж їх голоси неможливо сплутати, адже кожен має особливі обертони, власну манеру звукоутворення, інтонування не лише музичного тексту (тема-мелодія), а й вербального (пісенні «слова», вірші). І вокально голоси співачок «поставлені», як мовиться, самою природою (Едіт Піаф) або природою в поєднанні із застосуванням спеціальних педагогічних методик. Та все ж, навряд чи цих і ще багатьох естрадних вокалістів, навіть і з сильними, лункими голосами, покликали б на сцену оперних театрів для виконання певних партій класичного репертуару. Їм би бракувало не лише широкого діапазону, рівного у всіх регістрах, а й тембральних характеристик, історично усталених як славнозвісна школа «бельканто» (італ. bel canto – красивий спів). Специфіка звучання оперних голосів не обмежується такими, наприклад, дефініціями, дарма що не вичерпними й не беззастережно фаховими: «Бельканто вимагає від співака досконалої техніки володіння голосом: бездоганної кантилени, філірування, віртуозної колоратури, емоційно насиченого красивого співочого тону» (переклад з рос. наш – Л.О., http://www.belcanto.ru/belcanto.html). Все це, як і оптимальне дихання, потрібно й естрадному виконавцеві. Академічний же, крім того, повинен підпадати під ранжир-класифікацію вокалістів такого плану, як-от: колоратурне, ліричне, драматичне, лірико-драматичне сопрано, меццо-сопрано (для жіночих академічних голосів) або альтіно, ліричний, драматичний, лірико-драматичний тенор, ліричний, драматичний, лірико-драматичний баритон, бас-баритон, бас-профундо (для чоловічих голосів). І тембр голосу має бути підібраним (або сформованим) для саме цієї «оперно-академічної» системи звучання (що нині називають saund'ом). До слова, у цієї системи настільки типові характеристики (обертони, прийоми вокалізації, тембр), що вже стають матрицею, навіть штампом, відтак нерідко – об'єктом кепкування, естрадного пародіювання.

Якщо у процесі виховання, зокрема постановки голосу академічного вокаліста, педагогічні методики й засоби спрямовані на певну уніфікацію голосу відповідно до його висотно-регістрової характеристики, то голос естрадного співака/співачки, навпаки, піддається «шліфуванню» задля набуття суто індивідуальних ознак – таких, щоб спів естрадного виконавця можна було впізнати з перших звуків вокалізації.

І так само, якщо сила голосу (імпеданс), його польотність (чутність на значній відстані, лункість) для академічного вокаліста обов'язкові, то для естрадного, за розвитку підсилювально-акустичної радіоапаратури, – ні. Натомість сформувалася ще одна характеристика голосу естрадного виконавця – мікрофоногенічність. У радіоакустиків є суто технічне пояснення цьому явищу, яке «на виході» під час співу у мікрофон створює ефект сильного голосу – так званої вокальної експресії (Софія Ротару, Ані Лорак, Катерина Бужинська, Лариса Доліна, Алла Пугачова та ін.).

Є чимало пісень (переважний жанр поп-музики), які з огляду на розлогу, всеохопну теситуру й примхливість мелодійного малюнку краще підходять для виконання співаками/співачками оперного або камерного амплуа, тобто представниками академічної школи співу. Ці твори й стали популярними у їхньому виконанні. Наприклад, «Два кольори», «Пісня Лади» О. Білаша, «Летять, ніби чайки» Ю.Рожавської, «На долині туман» Б. Буєвського… Ці та інші естрадні твори такої фактури успішно виконували Дмитро Гнатюк, Микола Кондратюк, Юрій Гуляєв, Лариса Остапенко, Галина Туфтіна, Анатолій Мокренко, Діана Петриненко, Євгенія Мірошниченко, Валентина Степова та ін. У академічній манері виконують естрадні пісні й такі вихованці вокальних (академічного вишколу) відділень консерваторій і музичних академій, як Віталій Білоножко, Фемій Мустафаєв, Олександр Василенко, Олександр Пономарьов. А ось переможниця конкурсу «Євробачення-2017» Джамала (Сусана Джамаладінова), вихована як вокалістка в академічній манері, самостійно й з педагогом успішно опанувала естрадну й джазову манеру співу, індивідуалізувавши тембр і відмовившись від вокалізації «на діафрагмальній опорі», як при співі в оперному жанрі. Отже, за тембром спів Джамали слухач ідентифікує одразу й безпомилково. Як у 60-80-х роках упізнавали спів основоположниці українського національного естрадно-вокального мистецтва Валентини Іванівни Куприної (нар. 1934 р.). До речі, унікальність її співу посилена ще й тим, що за вокальними характеристиками голос В. Купріної є меццо-сопрано, тоді як у ту епоху на естраді переважали володарки високих голосів (Юлія Пашковська, Ліна Прохорова, Тетяна Русова, Надія Пащенко). Правда, оригінальними тембрами також відзначалися естрадні представниці «меццо-сопранового» співу Любов Малицька і Лідія Відаш, чому й приваблювали слухачів. З-поміж яскравих зарубіжних представниць низьких жіночих голосів – Міна (Італія), Даліда (Франція), Хезер Смолл (США), Едіта П'єха (Росія).

…Кожному неважко нині помітити засилля в так званому шоу-бізнесі виконавців естрадного репертуару фактично без **вокального** голосу, але часто популярних. Це спонукає багатьох юнаків і дівчат за принципом «я нічим не гірший» обирати професією спів на професіональній естраді. Абітурієнти з такими даними й мотивацією з'являються й у стінах нашого навчального закладу, який один разом іще з кількома вишами готує естрадних співаків/співачок. І саме з-поміж них під час іспитів обираємо володарів хоч і невеликого голосу, але хоч чимсь унікального, бодай своєрідного тембру. Вже під час систематичних

занять з вокалу педагог пропонує вправи, вокалізи, твори для формування стійкості, витривалості голосу, його рухливості при інтонаційній коректності, розширення діапазону, вправному переходу з регістру в регістр – одним словом, застосовуємо весь методичний арсенал для правильної і нормальної вокалізації, але при тому прагнемо зберегти і збагатити індивідуальний тембр, сформувати власну виконавську манеру, що найбільше і передусім цінується в естрадно-вокальному амплуа.

Висновки і пропозиції. Зацікавленість слухачів-споживачів зразків поп-музики забезпечується не лише візуальним оформленням виступів (екстравагантна, яскрава сценографія, хореографічний супровід, костюми тощо), своєрідними аранжуванням, а й самобутньою виконавською манерою (сценічне поводження, власне вокалізація тощо), незвичайним тембральним забарвленням голосів вокалістів… Останній фактор у руслі «попсовой естетики» часто стає визначальним. Адже саме завдяки унікальному темброві, насамперед **впізнаваності** голосу набули всесвітньої слави сотні естрадних виконавців аж до статусу «зірок естради» – від Едит Піаф і Френка Синатри, Луї Армстронга, Тома Джонса, Адамо, Шарля Азнавура до Тини Тернер, Майкла Джексона, Анасташи. До оригінального тембру додалися неабиякі вокальні дані (надзвичайна рухливість, частотна потужність голосу, широкий діапазон) у таких поп-зірок, як Уитни Х'юстон, Марайа Керрі, Селін Діон, Стіві Уандер, Елтон Джон, Лара Фабіан…

Знаменно, що вокальні недоліки, з точки зору академічного співу (бельканто), як-от: хриплуватість, нестійкість, тремоляція голосу, «повільне» вібрато, запізнювання фонації, – у поп-музиці нерідко стають однією з ознак… краси. Цей естетичний парадокс, зрештою, привів на «естрадний Олімп» як більшість зірок світової величини, так і українських. Наприклад, випускників політехнічних інститутів Олега Скрипку і Святослава Вакарчука – лідерів надзвичайно популярних рок-груп «ВВ» і «Океан Ельзи» відповідно. Останній з названих солістів придбав навіть славу саме завдяки колоритному «дрібному» вокальному вібрато, характерному також для голосу, скажімо заради порівняння, Деміса Руссоса, Хуліо Іглесіаса, Філа Коллінза.

Отже, в процесі виховання виконавця вокальних зразків поп-музики слід враховувати її естетичні засади, як-от: незвичність аж до екстравагантності, епатажності; необтяженість художніх засобів виразності складними формотворчими компонентами – задля легкого сприймання й засвоєння естетичної інформації. Таким критеріям у співаків/співачок естрадного плану відповідають своєрідний, відтак впізнаваний тембр голосу, індивідуальна виконавська манера. Тому на заняттях з постановки голосу, окрім формування традиційних вокальних навичок і вмінь, слід працювати над виробленням (або збереженням) своєрідного тембрального забарвлення. Якщо, ясна річ, воно не є патологією – вадою голосового апарату (незмикання голосових зв'язок, запізнення фонації, захриплість унаслідок запалень дихальної системи) і не загрожує здоров'ю майбутнього артиста-співака, відтак його професійній придатності. Задля цього потрібен регулярний контроль лікаря-фоніатра.

Список літератури:

1. Кисла Світлана Вікторівна. Методические рекомендации по постановке голоса для студентов высших учебных заведений I-IV уровней аккредитации Глухівський НПУ ім. О. Довженка. – Глухів, 2014.
2. Михайло Маслій. Золотий вік української естради. (1960-1980-ті роки) – Видавничий Дім «Букрек», Чернівці, 2016.
3. Юрій Токарєв. «Поп-музика: за і проти» в зб. Музична критика і сучасність – Київ: Муз. Україна, 1978.

Остапенко Л.В.
Национальный университет культуры и искусств

ЕСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЕСТРАДНО-ВОКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Аннотация
Поставлены и исследованы некоторые вопросы специфики вокального исполнения образцов поп-музыки и постановки голоса исполнителей таких произведений – эстрадных вокалистов. В частности, рассматриваются эстетические принципы, которые отличают эстрадных вокалистов в сравнении с представителями академического пения – оперных и камерных. Главное отличие эстрадной манеры исполнения – необычная, узнаваемая окраска голоса (тембр), а также необязательное наличие таких характеристик, как сила голоса (импеданс), звонкость (полётность, слышимость на далеких расстояниях) с учётом использования звукоусилительной аппаратуры. В связи с этим допускаться еще одна специфическая характеристика голоса эстрадного певца – микрофоногеничность.

Ключевые слова: эстрадный вокалист, поп-музыка, узнаваемый тембр, манера исполнения, микрофоногеничность.

Ostapenko L.V.
National University of Culture and Arts

AESTHETIC ASPECTS OF POP-VOCAL ART

Summary
Some questions of specificity of vocal execution of samples of pop music and statement of a voice of performers of such products – variety vocalists. In particular, we consider the aesthetic principles that distinguish singing vocalists in comparison with representatives of academic singing – opera and chamber. The main difference between the variety mode of performance is the unusual, recognizable voice color (timbre), as well as the optional presence of such characteristics as voice power (impedance), voicedness (airwiness, audibility at long distances), taking into account the use of sound amplification equipment. In connection with this, one more specific characteristic of the singer's voice is microphonogenicity.
Keywords: pop vocalist, pop music, recognizable timbre, manner of performance, microphonogenicity.

УДК 787.1

ДО ПРОБЛЕМИ СКРИПКОВОГО ВИКОНАВСТВА: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Павлова В.В., Дідок С.В.
Київський національний університет культури і мистецтв

Досліджено історичні аспекти формування постановки виконавського апарату під час гри на скрипці в період з XVI ст. до XX ст. Визначені основні скрипкові школи Польщі, Німеччини, Франції, Італії, Росії, які впливали на розвиток скрипкового виконавства західної Європи. Надано перелік видатних виконавців та майстрів скрипкового мистецтва, які відігравали провідну роль у формуванні постановки виконавського апарату. Визначені фізіологічні особливості, які впливають на специфіку постановки виконавського апарату.
Ключові слова: скрипка, скрипкове виконавство, виконавський апарат, ігрові рухи, скрипкові майстри, школи скрипкового мистецтва.

В галузі сучасного українського мистецтвознавства все частіше висвітлюються проблеми присвячені розвитку виконавського мистецтва. Серед них особливе місце займає скрипкове виконавство завдячуючи вже сталому й сформованому вигляду свого інструменту, наявності вікових традицій виконавства та створенню великому й різноманітному репертуару.

Так, питанням розвитку скрипкового виконавства в історичному контексті були присвячені роботи З. Ядловської, С. Євдокимого, Ю. Волощука, К. Дриги; методико-педагогічні аспекти висвітлені в працях К. Завалко, С. Муратова, О. Величко; аналізу скрипкових творів видатних українських композиторів М. Скорика та Є. Станковича присвячені роботи відповідно І. Пилатюка та Є. Сіренко; розвиток окремих скрипкових жанрів в Україні висвітлюють роботи А. Мельник, В. Заранського; питання формування скрипкової школи на теренах України вивчали Р. Закопець, І. Андрієвський.

Та все ж, на нашу думку, не достатньо висвітленими залишаються проблеми які стоять на межі різних наук: медицини, психології, мистецтва та ін. В цьому аспекті вважаємо актуальним висвітлити проблеми пов'язані з фізіологічними особливостями постановки скрипаля, що безпосередньо впливають на виконання художніх творів та виконавське скрипкове мистецтво взагалі.

Метою статті є висвітлення основних положень альтернативних підходів до формування природної постановки. Досягнення поставленої мети потребує вирішення наступних завдань:

– дослідити історію походження інструмента;

– проаналізувати етапи розвитку скрипкової постановки;

– вивчити характерні особливості скрипкових шкіл різних епох і народів;

– узагальнити результати пошуків;

Питання постановки виконавського апарату є базовим та ключовим для досягнення майбутніх високих художніх результатів.

На думку В. Мазеля «постановка скрипаля – це реалізація художніх завдань в рухових діях рук, які повинні завжди підкорятися творчій волі виконавця» [6, с. 18]. Видатний скрипаль І. Менухін справедливо вважає, що «одне з найбільш не природних положень тіла серед музичних інструментів – це скрипкова постановка, тому рухові дії рук повинні бути повністю автоматизовані і відбуватися з мінімально необхідним ступенем напруженості» [1, с. 33-49].

Завдяки ретельно продуманій підготовці, рука, повністю підкоряючись волі виконавця, стає повноправною співучасницею творчого процесу. Але рухові навички не можуть розвиватися без гармонійного виховання координації всіх частин корпусу і рук, рук і плечового пояса, плечового пояса і голови, а також нижньої і верхньої частин корпусу людини. Безперечним є той факт,що кожна людина має свої фізіологічні особливості. Саме тому індивідуальний підхід

до фізіології кожного, розвиток сильних і слабких сторін м'язового апарату – це основні питання у формуванні постановки в цілому. Проблема розвитку правильних відчуттів за інструментом в навчальному процесі залишається актуальною і на сьогоднішній день.

Розвиток інструменту скрипки, як і постановки скрипаля – має тривалу історію, протягом якої,також, формувалися і різні школи скрипкових майстрів. З розквітом сольного скрипкового виконавства (XVII-XVIII ст.), формувалися яскраві національні скрипкові школи, постановка яких, мала значні відмінності одна від одної. Для того, щоб проаналізувати характерні особливості виконавства різних скрипкових шкіл, необхідно розглянути історію формування скрипки – як професійного інструменту.

Скрипка – музичний інструмент народного походження. Довгий час вона існувала тільки в народі. Широке поширення скрипки в народному побуті яскраво ілюструють численні картини і гравюри XVII століття. Сюжети їх: скрипка і віолончель в руках бродячих музикантів, сільських скрипалів, що звеселяли народ на ярмарках і площах, на гуляннях (рис. 1), танцях і в трактирах (рис. 2). Скрипка викликала навіть презирливе ставлення до неї: «Зустрічаєш мало людей, котрі нею користуються, крім тих, що живуть своєю працею… її використовують для танців на весіллях, маскарадах» – слова французького музиканта і вченого першої половини XVI століття [8, с. 5].

Рис. 1.

Рис. 2.

Зневажливий погляд на скрипку, як на грубий інструмент, знайшов відображення в численних приказках, ідіомах. У французькій мові досі слово violin (скрипка) вживається як лайка, назва нікчемної, дурної людини; в англійській мові скрипка називається fiddle, а народний скрипаль – fiddler (рис. 3). В російській мові є схоже слово фігляр, яке походить від слова флюгер, і означає вітряк, а розглядаючи це слово щодо інструменту набуває значення легковажного, непостійного, що і підтверджує зневажливе ставлення до скрипки в той час.

Рис. 3.

Скрипка як професійний інструмент виникла в кінці XV століття. Існують численні теорії походження скрипки, в тому числі від смичкових арабських, середньоазіатських, закавказьких інструментів, занесених до Європи, також від смичкових інструментів скандинавських і прибалтійських країн, і від середньовічної кроти, жиги, смичкової ліри, сімейства віол та інших інструментів. Найбільшого поширення набула теорія синтезу. За якою походження скрипки йде від середньовічних інструментів, таких як південнослов'янський фідель або ребек.

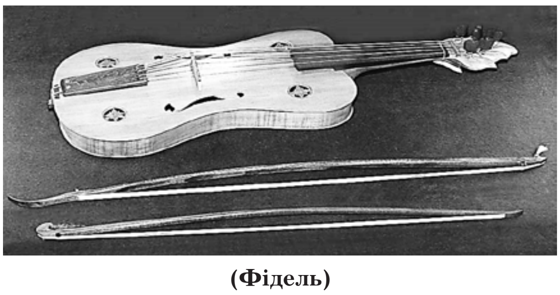

(Фідель)

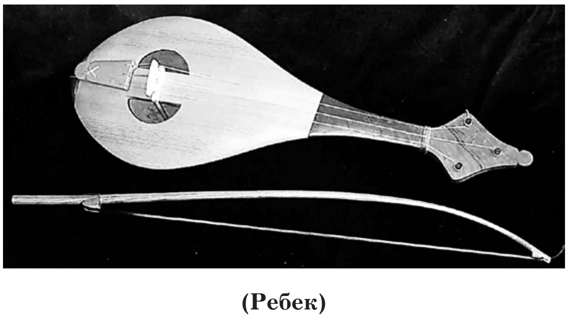

(Ребек)

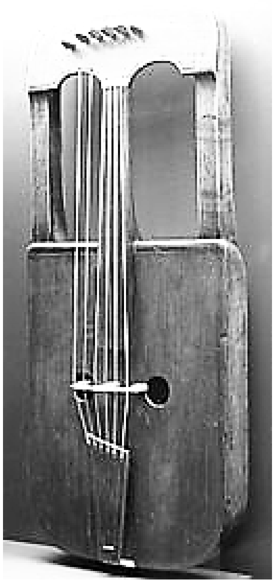

(Крота)

Дослідження 1970-х рр., які зроблені на основі археологічних розкопок і іконографічних знахідок (рис. 4), свідчать про безумовний зв'язок скрипки з народним інструментарієм слов'ян.

Рис. 4. Фреска з північної вежі київського Софійського Собору початку одинадцятого століття

На території Польщі, а також Західної України і Білорусії ще в XIV столітті широкого поширення набули 3-струнні смичкові інструменти під назвою «скрипица», «скрипель», налаштовані по квінтах, без ладів на грифі, що володіють багатьма ознаками скрипки, в той час як в Західній Європі панували багатострунні інструменти терцо-квартовогострою з ладами на грифі. Цікаві і більш давні слов'янські інструменти (в тому числі польські мазанки і інші), які володіли яскравим, гострим тембром, високою теситурою, «скрипучим» звучанням (звідси і польська назва скрипки – skrzypce).

До кінця XV століття в Польщі закінчився процес формування зразка скрипки, який отримав потім назву «передкласичного». Використовуючи накопичений в народі досвід, виготовлення інструментів і удосконалюючи народний тип скрипки, майстри Польщі, Італії та Франції протягом XV-XVI ст. одночасно виробили тип скрипки, що став класичним. Встановилися точна конструкція, особливості звучання, тембру скрипки. В результаті виник інструмент, що поєднував специфічно скрипкове звучання з високою теситурою, яскравим і насиченим тембром і володів великими технічними можливостями.

У XVI-XVIII ст. в різних країнах Європи склалися найбільші школи скрипкових майстрів: в Польщі – М. Добруцький, сім'ї Гробліч і Данкарт; в Італії – Гаспарода Сало, Дж. Маджіні, А. і Н. Аматі, Дж. Гварнері дельДжезу, А. Страдіварі (Кремона), Д. Монтаньяна, Санто Серафіно (Венеція), П. Гранчіно, К. Тесторе, Дж. Гваданіні (Мілан), А. Гальяно (Неаполь) і ін. У Німеччині – Я. Штайнер, сім'я Клоц. В інструментах італійських майстрів, в першу чергу кремонської школи, остаточно сформувалася конструкція скрипки. До кінця XVIII століття розгорнулося масове ремісниче виробництво скрипки (особливо в Тіролі), а потім і фабричне виготовлення інструментів.

Поступово індивідуальне мистецтво майстрів занепало; серед небагатьох прізвищ пізніх майстрів, які створили концертні інструменти можна згадати – М. Люпо, Ж. Б. Вільома, Е. Ватле (Франція); В. Панормо (Англія); Я. Кулика, Ф. Шпідлена (Чехословаччина); І. А. Батова, Н. Ф. Кіттеля і А. І. Лемана (Росія).

В процесі еволюції скрипки, пов'язаної з розвитком культури в епоху Відродження, а також появою нових вимог до інструментів від виконавців, в основному через зміну типу мислення композиторів з поліфонічного на гомофонно-гармонічне збагатилися виразні можливості інструменту.

Завдяки близькості звучання до людського голосу, здатності відтворювати мелодії великого дихання, сильному емоційному впливу на слухачів скрипка стала провідним інструментом в Європі, незважаючи на конкуренцію сімейства віол, що застосовувалися в дворянському побуті. Паралельно також існувало народне виконавство, яке схилялось до більш відвертого, яскравого звуку. Як наслідок поєднання цих двох течій, тобто дворянського і народного виконавства, незабаром виникло і професійне скрипкове виконавство. Одним з перших видатних скрипалів, відомості про якого дійшли до нас вважають Баттіста Джіакомеллі (друга половина XVI століття).

На початку XVII століття скрипка вже застосовувалася в оркестрі. Одним з перших її ввів К. Монтеверді в опері «Орфей» під назвою «violino piccolo alla francese», в 1607 році, а вже до середини XVIII століття поряд з іншими інструментами сімейства вона стала основою класичного складу симфонічного оркестру і струнного квартету. На початку XVII століття в Італії з'являються сольні твори для скрипки: сонати і bassocontinuo Б. Маріні, М. Уччеліні, Дж. Легренці, Дж. Б. Віталі; твори концертного стилю А. Яжембського та Дж. Тореллі; твори, засновані на принципах concertogrosso А. Страделла та А. Кореллі.

Розквіт сольного скрипкового виконавства приводить в XVII-XVIII столітті до формування яскравих національних скрипкових шкіл – іта-

лійської (А. Вівальді, Ф. Джемініані, П. Локателлі, Дж. Тартіні, Г. Пуньяні), французької (Ж.Б. Люллі, Ж.М. Леклер, П. Гавін'є, Дж. Б. Віотті), польської (А. Яжембський, Ф. Дурановський, Ф. Яневич), чеської (Ф. Бенда, Я. Стаміц і його сини, а також сім`я Враницьких), німецької (І. Вальтер, І. Вестхоф), австрійської (Г. Бібер, К. Діттерсдорф).

Велика французька революція XVIII століття, що відіграла величезну роль в історії суспільного розвитку людства, поставила нові завдання і в галузі музичного мистецтва. Вона висунула ряд видатних діячів, які підняли музичну культуру на новий рівень.

Визначне місце у цьому процесі належить скрипковій школі Паризької консерваторії, представники якої у своїх навчально-методичних працях відображають ідеї просвітителів, новий світогляд панівного класу. З утвердженням статусу консерваторії змінюються й навчальні завдання: консерваторія готує тепер професійних музикантів-виконавців різних спеціальностей. З'являються спроби методично обґрунтувати педагогічний процес. Зокрема, засновниками скрипкових класів Паризької консерваторії – П. Байо, П. Роде та Р. Крейцером у 1802 році була видана «Школа-методика гри на скрипці».

Діяльність італійського скрипаля Ніколо Паганіні, яка в часовому просторі припала на епоху раннього романтизму, з одного боку, підсумувала всі досягнення європейських скрипкових шкіл того часу, а з іншого – стала поштовхом для подальшої еволюції скрипкової музики. Творчість Н. Паганіні спровокувала і кардинальну зміну у взаємозв'язку «композитор – виконавець» [5, с. 223]. Ця зміна в подальшому призвела до відокремлення виконавської діяльності від композиторської.

В XVII-XVIII ст. в Російській Імперії розвиток музики і її популярність були повільними і низькими та все ж можна виділити особливі постаті, які відіграли суттєву роль в розвитку скрипкового виконавства. Фундатором російської скрипкової школи в XVIII столітті по праву вважають виконавця і композитора І. Хандошкіна. Його плідна діяльність дала сильний поштовх для розвитку скрипкового мистецтва у XIX столітті. В цей період на теренах Російської імперії плідно розгорнулася й педагогічна діяльність поляка Г. Венявського та чехів Ф. Лауба і І. Гржималі. Вінцем розвитку скрипкового виконавства в Росії сміливо можна вважати початок XX ст., коли зі скрипкового класу Петербурзької консерваторії, очолюваної Л. Ауером, вийшла ціла плеяда видатних виконавців – Я. Хейфец, Е. А. Цимбаліст, М. Ельман, М. Б. Полякін, Л. М. Цейтлін [2, с. 32].

Історичний розвиток інструменту паралельно відбувався з розвитком виконавської майстерності та оволодіннями новими навиками гри. Поступова еволюція інструменту спонукала до вирішення нових завдань, які виникали під час виконання. Одними з перших серед таких завдань були проблеми постановки виконавського апарату. Приблизно від середини XVI до середини XVII ст. скрипку тримали на грудній клітці і було низьке положення ліктя правої руки. Такі основні ознаки і характерні особливості можна виділити на **першому етапі** розвитку скрипкової постановки Це обумовлювалося й специфікою гри того часу (скрипалі грали тільки в першій позиції і освоєні були, головним чином, лише верхні струни інструменту).

Рис. 5.

На **другому етапі** розвитку постановки (до середини XVIII ст.) скрипку тримали з опорою на шию, також було задіяне підборіддя; смичок охоплювали кінчиками пальців, лікоть правої руки був піднятий. Така постановка була викликана характерними виконавськими рисами епохи: епізодична зміна позицій, нерозвинена штрихова техніка (рис. 6).

Рис. 6.

На **третьому етапі** розвитку постановки (до кінця XVIII ст.) скрипку тримали на лівій клю-

чиці, а підборіддя клали на правий бік скрипкової деки. Поширювалася так звана старонімецька школа тримання смичка, коли вказівний палець прилягав на тростину другим суглобом (рис. 7). Межі техніки лівої руки розширилися, але штрихова техніка ще була недостатньо розвинена.

Рис. 7.

В кінці XVIII століття з'являється новий тип смичка, який був вдосконалений французьким майстром Франсуа Туртом. За вимогами, так званої франко-бельгійської школи, вказівний палець прилягає до тростини смичка середньою фалангою і положення ліктя правої руки стає вищим, ніж на попередніх етапах [7, с. 52].

Четвертий етап розвитку постановки (до кінця XIX ст.) цілком пов'язаний з винаходом німецького скрипаля Л. Шпором. Скрипку тримали за допомогою підборідника, який був закріплений в лівій нижній частині інструменту.

З кінця XIX ст. з'являються нові принципи постановки у скрипалів російської школи, що можемо класифікувати як **п'ятий етап** розвитку постановки. Положення інструменту залишається тим самим, але положення правої руки значно змінюється: охоплення смичка стає більш глибоким, а положення ліктя стає ще більш високим, ніж на попередніх етапах (рис. 8).

Таким чином, аналізуючи історію розвитку скрипкового виконавства і формування скрипкової постановки, можна сказати, що вони мали великі відмінності, в залежності від країни і епохи. В XXI ст. питання постановки правої руки (положення вказівного пальця на смичку, ліктя, кисті, плеча) і лівої руки (положення пальців, ліктя), а також голови залишаються актуальними. Певна деталізація цієї проблеми безумовно має індивідуальний характер, але основні базові компоненти виокремилися в ході історичного розвитку скрипкового виконавства.

Рис. 8.

Запропонована нами подібна систематизація етапів розвитку скрипкової постановки і їх характерних особливостей можливо дещо умовна, але надає більше можливостей детального вивчення цього питання і,на нашу думку, відповідає історичному розвитку скрипкового виконавства в цілому.

Список літератури:

1. Менухин И. Скрипка. Шесть уроков с Иегуди Менухиным (перевод с английского – Ирины Бочковой) / И. Бочкова // – М.: Научно-издательский центр «Московская консерватория», 2009. – 167 с.
2. Ауэр Л. Моя школа игры на скрипке: интерпретация произведений скрипичной классики / Л. Ауэр. – М.: Музыка, 1965. – 272 с.
3. Берфорд Т. О некоторых особенностях исполнительской терминологии Н. Паганини (к 225-летию выдающегося скрипача и композитора) / Т. Берфорд. – Старинная музыка, 2007, № 3-4. – С. 26-30.
4. Берфорд Т. Образ скрипки в эпоху Паганини: Франция – Италия / Т. Берфорд //Музыкальная академия. – М.: 2003 [вып. 4] – С. 102-111.
5. Берфорд Т. Николо Паганини. Стилевые истоки творчества / Т. Берфорд. – СПб.: Издательство имени Н.И. Новикова, 2010. – 480 с.
6. Мазель В. Музыкант и его руки / В. Мазель – СПб.: Издательство «Композитор», 2002. – 179 с.
7. Стеценко В. «Методика навчання гри на скрипці» ч. 2 / В. Стеценко / – К.: «МузичнаУкраїна», 1982. – 120 с.
8. Раабен Л. Жизнь замечательных скрипачей / Л. Раабен. – М.: Издательство «Музыка», 1967. – 312 с.

Павлова В.В., Дидок С.В.
Киевский национальный университет культуры и искусств

К ПРОБЛЕМЕ СКРИПИЧНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬСТВА: ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Аннотация
Исследованы исторические аспекты формирования постановки исполнительского аппарата во время игры на скрипке в период с XVI до XX ст. Определены основные скрипичные школы Польши, Германии, Франции, Италии, России, которые повлияли на развитие скрипичного исполнительства западной Европы. Перечислены известные исполнители и мастера скрипичного искусства, чьи имена сыграли основную роль в формировании постановки исполнительского аппарата. Определены физиологические особенности, которые влияют на специфику постановки исполнительского аппарата.
Ключевые слова: скрипка, скрипичное исполнительство, аппарат исполнителя, игровые движения, скрипичные мастера, школы игры на скрипке.

Pavlova V.V., Didok S.V.
Kyiv National University of Culture and Arts

TO THE PROBLEM OF VIOLIN PERFORMANCE: A HISTORICAL ASPECT

Summary
Article is devoted to the historical aspects of the performance formation of the performing apparatus during the violin playing from the 16th till the 20th century. The main violin schools of Poland, Germany, France, Italy and Russia, which influenced the development of the violin performance of Western Europe are determined. It is enumerated the well-known performers and masters of violin art, whose names played the main role in the performance formation of the performing apparatus. Physiological features that influenced the performance specificity of the performing apparatus are determined.
Keywords: violin, violin performance, performing apparatus, play movements, violin masters, violin school.

УДК 784:81

ВПЛИВ ВЕРБАЛЬНОГО ТЕКСТУ НА ІНТЕРПРЕТАЦІЮ ВОКАЛЬНОГО ТВОРУ

Попова А.Б., Тринько О.І., Шпортько О.В.
Київський університет культури

В статті аналізується специфіка трансформацій жанру пісні, яка відбуваються внаслідок змін, пов'язаних з вербальним текстом. Цей процес призводить до модифікацій ідеї твору та його змістовного компоненту. Неодмінним наслідком виникнення різних варіантів літературного тексту пісні стає зміна її стильового напрямку. Проявом цього постає варіативність структури пісні. Найбільш важливою ознакою, що свідчить про іншу стильову приналежність пісні, є її переаранжування.
Ключові слова: пісня, інтерпретація, варіант, вербальний текст, стиль, аранжування.

Постановка проблеми. Пісня – один з найбільш розповсюджених музичних вокальних жанрів, який не втрачає своєї популярності. Інтерес до пісень зазвичай зумовлений нескладною формою, доступним вербальним текстом та, звичайно ж, її інтонаційним началом, що володіє здатністю підкорювати собі величезну слухацьку аудиторію. Проте значна роль у тому впливі, що чинить пісня на людину, відводиться не лише музичним засобам виразності, а й її змістом, що визначається літературним текстом. Варто відмітити, що зміна вербального тексту неодмінно впливає на ідейно-змістовний бік твору, який сприяє видозміні стильового спрямування, а отже, досить часто і його аранжування. Питання аналізу впливу вербального тексту на виникнення різноманітних інтерпретацій пісні залишається малодослідженим в українському музикознавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіка вербального тексту пісень є предметом дослідження сучасних лінгвістів, насамперед російського автора А. Полєжаєвої, а також вітчизняного – В. Панченка. Головним ракурсом, який підлягає аналізу у цих науковців, є взаємовплив поетичного тексту та музичного тексту пісні. Особливості варіативності пісенного жанру як основи творчості в межах фольклору аналізуються в працях Б. Путілова. Специфіка музичної інтерпретації окреслюється в роботах В. Тормахової.

Виділення раніше невирішених частин проблеми. Попри те, що загалом проблема інтерпретації музичних творів знайшла певного висвітлення в українському музикознавстві, інтерес до інтер-

претування джазової та естрадної музики лише починає намічатися. Окремим аспектом, який не здобув на даний момент наукового опрацювання, є висвітлення взаємодії між зміною вербального тексту пісні та її стильовою приналежністю.

Формулювання мети дослідження. Метою статті є висвітлення особливостей впливу вербального тексту пісні на ідейно-образне навантаження музичного компоненту та, як наслідок, зміну стилю композиції та її аранжування.

Виклад основного матеріалу. Жанр пісні є одним з найбільш популярних, що зумовлено як його формальною стороною, так і змістовною. Проте інтерес публіки до нього досить часто призводить до того, що пісні нерідко існують у багатьох варіантах. Варто відмітити, що навіть коли йде мова про пісні, що мають відоме авторство – композитора та поета, досить часто їх побутування не відрізняється від народних пісень, для яких характерна особлива мінливість тексту і наспіву. Для народних пісень притаманне існування в численних варіантах, константним компонентом яких залишається наспів та мотив. Проте інші складники зазнають більших змін. Б. Путілов відмічає, що у фольклорі зазнають варіювання не тільки слово, але і музика, і дії, варіює весь комплекс, що відноситься до сфери виконання, до функціональних зв'язків. «Можна сказати, що варіювання захоплює всі сторони плану змісту, плану вираження і реального функціонування фольклору, істотно впливаючи на них і багато в чому визначаючи фольклорний процес в цілому» [3, с. 191].

Б. Путілов вказує на те, що повторення та варіативність твору є ознаками того значного змістового потенціалу, який у ньому міститься. Виконання твору, і не лише фольклорного, а й авторського призводить до розкриття усіх семантичних можливостей та розмаїття трактувань. «Варіанти здійснюють закладену в фольклорі тенденцію до максимально повного, об'ємного і глибокого втілення задуму, до охоплення його багатоаспектної природи. Але в ході здійснення цієї тенденції відбувається збагачення задуму, його нарощування, відбуваються зрушення в ньому. Тим самим безперервний процес виникнення нових і нових варіантів ми маємо право розглядати з двох сторін: як багаторазово повторювані відтворення задуму / основного сенсу з різними видозмінами, відтінками і як виявлення нових, відсутніх або прихованих до пори, семантичних можливостей, імовірних трактувань, сюжетних ходів, тобто і як все більш широке прочитання задуму, і як внесення в нього нових значень і елементів змісту, пов'язаних з новим історичним, побутовим і художнім досвідом і підключенням нових кодів» [3, с. 194-195].

Варіативність притаманна не лише фольклору, але й сфері естрадного виконавства. Адже в процесі виконання естрадні та джазові композиції зазнають чималих змін, які можуть стосуватися вербального тексту, що неодмінно впливає на розвиток сюжету, може змінитися головний персонаж, від якого йде оповідання. Існують багато випадків, коли навіть за умов мінімальних змін вербального тексту здійснюється адаптація пісні до іншого гендерного забарвлення. Автор пісні може планувати, що композиція має виконуватись жінкою, на що вказуватиме не лише літературний текст, а й теситура, особливості мелодико-інтонаційних зворотів, проте часом відбувається модифікація, та мова йде від чоловічого імені. Одним з яскравих прикладів в історії музичного естрадного мистецтва XX століття є різноманітні варіанти пісні «Для мене ти найкрасивіша» («Bei Mir Bistu Shein») Шолома Секунди – американського композитора єврейського походження, який народився в місті Олександрія Кіровоградської області. Власне пісня була написана в 1932 році на слова Джейкоба Джейкобса для мюзиклу на ідиш «Можна було б жити, але не дають» (англійська назва «I would if I could»). В оригінальній версії пісню співав герой, який перераховуючи недоліки дівчини, підсумовував, що не зважаючи на все це, вона є найкращою для нього. Після першої постановки мюзикл більше не виконувався, проте пісня «Bei Mir Bistu Shein» стала популярною у клубах, насамперед серед єврейського населення. Намагання просувати окремі пісні з мюзиклу у Голівуді не були успішними.

В 1937 році права на пісню викупили у Шолома Секунди, після чого Семмі Кан та Саул Чаплін написали англомовний текст до пісні, залишивши лише одну фразу з оригінального вербального варіанту. Після зміни літературного тексту, було змінено й головного героя, замість чоловіка, мова йшла від жінки. Першими виконавицями оновленого варіанта стало тріо сестер Ендрюс: Лаверн Софі Ендрюс, Максін Анджеліна Ендрюс та Патриція Марі Ендрюс. Сестри Ендрюс, батько яких був грецьким емігрантом, а мати походила з Норвегії, розпочали кар'єру з наслідування відомому тріо сестер Босуелл. Хоча вони виступали з різними виконавськими колективами, справжню популярність їм приніс саме запис пісні Шолома Секунди в 1937 році. Завдяки «Bei Mir Bist Du Schön» (такий варіант назви композиції досить часто згадується), мільйон копій якої було продано, сестри стали першим жіночим вокальним тріо, запис яких отримав статус «Золотого диска».

Розглянемо структуру оригінальної пісні («Bei Mir Bistu Shein»). Форма пісні є досить нетиповою, адже в ній багато раз повторюється приспів, проте заспів виконується один раз. Зазвичай у заспівах пісень йде виклад історії, а у приспіві відбувається емоційна реакція на попередній виклад. За авторським задумом Ш. Секунди головний акцент припадав саме на сферу почуттів – на передачу свого захоплення коханою людиною. Жанровими витоками заспіву є речитативне начало, а для приспіву більш характерною є танцювальність, яка домінує завдяки постійному повторенню, як інтонаційному, так і ритмічному, що сприяло надзвичайній популярності невибагливої мелодії. Навіть в першому варіанті тексту, написаному Джейкобом Джейкобсом, було закладено діалогічність, яка потім була розвинена й у подальших версіях. Якщо заспів демонструє стан певної невизначеності, то приспів стає уособленням більш рішучого, цілеспрямованого настрою. Це досягається завдяки повторенню і розвитку початкового мотиву приспіву, який побудований на чергуванні двох перших мотивів, які мають запитальний характер (завершено на нестійкому ступені гами, стрибок на досить великий інтервал – мала секста і використання активного початкового ритмічного мотиву). Після них слідують

два мотиви, які мають стверджувальний характер, до того ж другий завершується на тоніці. Для порівняння, в джазових стандартах ери свінгу зазвичай в основі побудови мелодії було закладений такий шаблон: перший мотив – питання, другий мотив – відповідь, які повторюються.

Для того, щоб не було постійного повторення, в пісні вводиться невеликий розвиток у приспіві, що є досить нетиповим. В гармонічному відношенні є відхилення в субдомінантову сферу зі зміною мелодії та збереженням ритмічного інваріанту початкового мотиву. В даному випадку у цього мотиву є більший затакт (три звуки – у порівняні з початковим мотивом) і поступовий рух вгору до першої долі, а вже потім йде стрибок вниз, який заповнюється через деякий час. Ця своєрідна «гойдалка» притаманна для клезмерської музики, трохи нагадує «7.40». Розвиток у приспіві компенсує відсутність повторення заспіву у пісні, що також робить цю композицію неповторною, адже зазвичай новий матеріал вводиться у американській стандартній поп-пісні після другого приспіву (ABABCB, де C – бридж), позбавляючи її монотонності.

Варто відмітити, що аранжування композиції, яка виконувалась сестрами Ендрюс, сприяло стильовій модифікації пісні, якій було надано більш свінгового звучання. У виконанні тріо сестер Ендрюс темп фактично не змінився, проте додалось вокальне багатоголосся у приспіві (виконавиці заспівали мелодійну лінію паралельними терціями, що додало твору більше алюзій з народним началом), а також виникли вставки з інструментальною фоновою імпровізацією, яка доповнювала мелодію та відтінювала її. Розглянемо цей варіант більш детально. Аранжування підкреслює унікальність пісні та одночасно відповідає комерційним запитам тієї епохи. Звучання оркестру складає певне тло для вокальних партій. Своєрідним лейттембром пісні є кларнет, який відповідає на всі репліки вокалісток. Після кожної фрази співачки-солістки у заспіві йде відповідь у кларнета, що є вдалою фоновою імпровізацією з використанням низхідних гамоподібних і арпеджованих пасажів з використанням чвертьтонової мелізматики, яка підкреслює етнічне походження пісні (нагадує клезмерське музикування). При подальшому розгортанні пісні заповнюють паузи та грають фонову імпровізацію інструменти біг-бенду, зокрема секція дерев'яних духових (група саксофонів) та мідних духових (труби та тромбони). Вони відтінюють майстерно написане вокальне аранжування, в якому мало повторів і кожний приспів аранжований для вокалісток по-іншому. Переплетення голосів та ритмічна мінливість їх партій стимулюють розвиток і роблять пісню більш цікавою для прослуховування. В середині є інструментальне соло труби, яке витримано у джазовому стилі, наближуючи дану композицію до кращих зразків творів ери свінгу. Вокальне та інструментальне аранжування органічно поєднані і створюють єдине ціле.

Ми розділяємо думку В. Тормахової, яка відмічає, що в процесі інтерпретації джазового стандарту значну роль відіграє його стильовий напрямок. «Важливе значення для інтерпретації також має вибір стильового напрямку, в якому буде виконаний той чи інший джазовий стандарт. Від стилю залежить ритміка, гармонічна мова, трактування мелодики, фразування, тембр, штрихи та інші засоби музичної виразності. У більшості випадків джазові стандарти в наш час виконуються не в тих стилях, в яких були створені і це не може на них не вплинути» [4, с. 243-244]. Ми згодні з твердженням про те, що досить багато сучасного репертуару відтворюється зовсім у іншому стильовому напрямку. І на нашу думку, це якнайкраще можна продемонструвати на прикладі й інших версій пісні Ш. Секунди. Адже згодом ця композиція здобула значної популярності й на території СРСР, існувало не менше чотирьох версій вербального тексту. Отже, яких саме змін зазнала пісня в радянському музичному просторі? Насамперед популярним став принцип створення пародійних варіантів – «Старушка не спеша дорогу перешла» та «Красавица моя», які за стильовими ознаками стали подібними до шансону, що виконувався під акомпанемент гітари. На великій сцені вони зазвичай не звучали, а спрощене аранжування відповідало жанру вуличної побутової пісні. Кількість заспівів була збільшена та варіювалась в залежності від конкретного виконавця.

Так само пародійний характер мав літературний текст варіанту пісні, яку записав у 1942-1943 роках Леонід Утьосов – «Барон фон дер Пшик» (аранжувальник – Орест Кандат, автор слів – Анатолій Фідровський). Пісня відповідаючи запитам часу, повинна була підтримувати бойовий дух радянських військ та іронічно змальовувати недоліки німецького командування. А. Полєжаєва вірно відмічає здатність вербального тексту пісні викликати емоційний відгук у слухачів. «Пісенний текст неминуче викликає переживання. Як текст художній і особлива словесно-музична структура пісенний текст володіє великими можливостями в плані його продовження, співтворчості, асоціювання і апелює до таких характеристик його слухача, як емоційність, не сформованість психіки, орієнтацію на власну субкультуру» [2, с. 16].

В музичному відношенні пісня «Барон фон дер Пшик» демонструвала ряд змін, порівняно з версією сестер Ендрюс. На початку пісні було додано розгорнутий вступ, в якому соло труби імпровізаційного характеру чергувалось з репліками тутті оркестру, побудованому на матеріалі головного мотиву «Bei Mir Bistu Shein». Так само було збільшено інструментальну частину композиції, адже саме в оркестровій партії вперше проходить повністю приспів, заспів та знову повторюється приспів. Було додано невеличкі вставки-переходи між оркестровим розділом та вступом вокаліста. Звучання оркестру Утьосова відповідало традиціям мюзик-холу ери свінгу, проте до традиційних для джазового бенду інструментів (в певний період в оркестр також входила струнна група) було додано ще акордеон. Діалогічність, яка була притаманна пісні Шолома Секунди була реалізована в даному аранжуванні через своєрідні гумористичні репліки, що відповідали на фрази, які співав Утьосов. Пародійні вигуки «барона» повинні були імітувати вокально-інструментальні імпровізаційні вставки, притаманні для західного джазу. Кількість вокальних заспівів була більшою, ніж у варіанті сестер Ендрюс. Простота

вокальної партії компенсувалась більш динамічно високим рівнем звучанням оркестру. Згодом виник ще один варіант вербального російськомовного тексту – «Жанетта», автором якої став П. Гандельман – учень 9-го класу ленінградської школи. Через деякий час більше відома ця версія стала під назвою «В Кейптаунском порту». Кількість заспівів ще більше збільшилась, аранжування стало простішим, а пісню можна було відтепер віднести до міського фольклору.

Виникає питання про те, що ж саме було запорукою такої популярності даного твору? Звичайно ж найважливішим компонентом був власне музичний матеріал – вдале поєднання не досить звичної форми пісні, мелодико-інтонаційне начало, яке легко запам'ятовується. Ключовим моментом для стильової модифікації твору стала зміна літературного тексту. Можна перерахувати певні вимоги, які зазвичай висуваються по відношенню до вербального тексту пісні, що згадуються в праці В. Панченка: «1. Ритм повинен відповідати тій музиці, для якої він пишеться, з усіма перепадами та підйомами, уповільненнями, вірші треба ідеально вписувати в цю композицію. 2. Вірші пісні повинні виражати одну ідею. 3. Вірш має відповідати настрою пісні, її емоційному стану, тобто смутна музика не поєднується з веселими словами. 4. Текст пісні не повинен бути банальним, в ньому бажана наявність цікавих словосполучень та рим унікальної якості, які б ніде не зустрічалися. 5. В пісні має бути своя родзинка, тобто певна думка, яка пронизує текст, є його основною рисою. 6. Приспів пісні повинен бути легким для сприйняття, легко запам'ятовуватись та бути зрозумілим кожному слухачу» [1, с. 55]. Головна ідея твору, якщо казати про оригінальну версію пісні та варіант у виконанні сестер Ендрюс, якраз відповідала передачі ліричних почуттів головного героя. В російськомовних варіантах на перший план виходить пародійний, іронічний підтекст, які сприяють зміні жанрово-стильового образу композиції.

Висновки з даного дослідження та подальші перспективи. Пісенний жанр допускає багато можливостей його творчого переосмислення. Інтерпретації твору докорінним чином можуть відрізнятись завдяки зміні вербального тексту пісні, що є поштовхом до переосмислення її образного змісту та, відповідно, стильового перевтілення. Вибір стильового напрямку, в свою чергу, впливає на вибір виразних засобів, виконавську манеру та специфіку інтонування. Аналіз особливостей можливих модифікацій художнього твору видається перспективним напрямком для подальших досліджень.

Список літератури:

1. Панченко В.А. Песенный текст vs текст поэтический // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія, 2016. – № 21. Том 1. – С. 54-56.
2. Полежаева А.Н. Проблемы современного песенного текста: лингвоэкологический аспект: автореф. дисс… канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / А.Н. Полежаева. – Иваново, 2011. – 24 с.
3. Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. – Спб.: Наука, 1994. – 239 с.
4. Тормахова В. М. Сучасний погляд на інтерпретацію джазових стандартів // Мистецька освіта в культурному просторі України XXI століття: Зб. матеріалів Міжн. наук.-творч. конф., Київ, Одеса, 28-30 квітня 2015 р. – К.: НАКККіМ, 2015. – С. 242-244.

Попова А.Б., Тринько О.И., Шпортько А.В.
Киевский университет культуры

ВЛИЯНИЕ ВЕРБАЛЬНОГО ТЕКСТА НА ИНТЕРПРЕТАЦИЮ ВОКАЛЬНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Аннотация
В статье анализируется специфика трансформации жанра песни, которая происходит вследствие изменений, связанных с вербальным текстом. Этот процесс приводит к модификациям идеи произведения и его содержательного компонента. Непременным следствием возникновения разных вариантов литературного текста песни становится изменение ее стилевого направления. Проявлением этого является вариативность структуры песни. Наиболее важным признаком, свидетельствующим о другой стилевой принадлежности песни, является ее переаранжирование.
Ключевые слова: песня, интерпретация, вариант, вербальный текст, стиль, аранжировка.

Popova A.B., Trinko O.I., Shportko A.V.
Kyiv University of Culture

INFLUENCE OF VERBAL TEXT ON THE INTERPRETATION OF A VOCAL WORK

Summary
The article analyzes the specificity of the transformation of the genre of the song, which occurs due to changes associated with the verbal text. This process leads to modifications of the idea of the work and its content component. An indispensable consequence of the emergence of different variants of the literary text of the song is the change in its style direction. The manifestation of this is the variability of the structure of the song. The most important sign, indicating another style of song, is it's re-arranging.
Keywords: song, interpretation, variant, verbal text, style, arrangement.

УДК 784.6

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ ПРОЕКТІВ ДЛЯ РОЗВИТКУ ЕСТРАДНОГО ВОКАЛУ

Регеша Н.Л., Тринько О.І., Ковмір Н.В.
Київський національний університет культури і мистецтв

Стаття присвячена аналізу специфіки розвитку сучасного естрадного вокалу. Інтерес до поп-музики нерозривно пов'язаний з соціокультурними умовами загалом та розвитком аудіовізуальних технологій зокрема. Шоу-бізнес є складною системою, пов'язаною з усіма дотичними до вокального виконавства сферами, починаючи від студій звукозапису до іміджмейкерства. Виникнення культурно-мистецьких проектів впливає на появу певних тенденцій функціонування мистецтва естрадного вокалу. Вокальні розважальні шоу допомагають популяризувати творчу діяльність молодих виконавців та сприяють зростанню рівня глядацьких смаків.

Ключові слова: естрадний вокал, культурно-мистецькі проекти, шоу, публіка, конкурс.

Постановка проблеми. Сучасна естрадна музика активно розвивається, що підтверджується значним різноманіттям існуючих в її межах стильових напрямків. Проте можна зазначити, що фактори її популяризації також перманентно модифікуються. Якщо казати про інтерес до поп-музики, то він нерозривно пов'язаний з соціокультурними умовами загалом та розвитком аудіовізуальних технологій зокрема. Одним з актуальних завдань є аналіз специфіки взаємозв'язку культурно-мистецьких проектів та появи певних тенденцій функціонування мистецтва естрадного вокалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Специфіку взаємозв'язку шоу-бізнесу та естрадного співу проаналізовано в роботі вітчизняного дослідника В. Откидача. Питання, що пов'язані з характерними рисами української естрадної музики, представлені в монографії В. Тормахової. Особливості напрямку classical crossover досліджуються в роботах, як російських авторів, насамперед Л. Данько, так і вітчизняних – В. Яромчука. Аналізу вокальних талант-шоу, представлених на українському телебаченні, присвятила свої розробки Е. Налбантова. Фестивальний рух обґрунтовується в працях І. Бермес та О. Меньшикова.

Виділення раніше невирішених частин проблеми. Існує чимало культурологічних досліджень, присвячених аналізу шоу-бізнесу, телевізійного контенту, в тому числі й розважальних шоу, а також музикознавчих наукових праць, головним об'єктом в яких виступає сучасна естрадна музика, проте наявним є брак робіт, в яких здійснювались би міждисциплінарні розробки, що поєднували обидві галузі. Питання взаємообумовленості актуальних тенденцій розвитку естрадного вокального мистецтва та культурно-мистецьких проектів залишається мало дослідженим.

Формулювання мети дослідження. Метою дослідження є аналіз специфіки впливу різноманітних культурно-мистецьких проектів (фестивалів, конкурсів, розважальних вокальних шоу) на розвиток естрадної музики.

Виклад основного матеріалу. Естрадне мистецтво представляє систему, функціонування якої можливе за умови розвитку усіх його складників. Насамперед, варто визначитись, що саме можна віднести до естрадної музики. Дослідники виокремлюють наступні риси, за якими можна виділити естраду. В. Откидач зазначає, що естрадному мистецтву притаманне зближення виконавця з публікою, що породжує специфічну систему комунікації. «Виконавець під час виступу перетворює уважних глядачів-слухачів на активних партнерів, дозволяючи їм багато що в сенсі відповідних реакцій. У свою чергу, естрадний виконавець і собі дозволяє значно більше, ніж це передбачається, скажімо, естетикою академічного концертного чи театрального виконання. Естрадний актор займає по відношенню до публіки позицію максимальної довірливості, щирості, відвертості» [5, с. 18-19]. На нашу думку, подібне визначення лише частково охоплює сутність естрадного виконавства і не дуже доцільним є протиставлення естрадного та театрального акторів, адже для розвитку сучасного театру характерними є зростання інтерактивності, тісного контакту з публікою, що стирає межу між сценою та глядацькою залою.

Існує ряд інших визначень естради, зокрема В. Тормахова зазначає, що «естрадному виконавцю притаманні оголеність почуттів, відкритість майстерності. З огляду на стислість виступу артисти естради широко застосовують засоби блискавичного впливу на зал, прийоми гротеску, буфонади» [6, с. 9]. Отже, одним з ключових компонентів естрадного виконавства є значний вплив на чуттєве начало, яке сприяє зростанню зацікавленості публіки. Що ж стосується тих стильових напрямків, які можна віднести до естради, то сюди відносяться і джаз, і рок- і поп-музика. «Естрадна музика – широке поняття, яке об'єднує в собі такі різновиди сучасної музики як джаз, рок- і поп-музика. В основі джазу, рок- і поп-музики лежить пряме звернення до глядача зі сцени, безпосередній контакт з ним, видовищність, шоу, які були притаманні всім цим напрямкам від самого початку» [6, с. 9]. В. Откидач згадує такі риси сучасного мистецтва естрадного співу, як значна роль аудіовізуальних технологій задля просування вокальних жанрів, превалювання «кліпового» мислення, використання певних стандартизованих музичних форм, які знову ж таки спрямовані на створення незабутнього ефекту не тільки на слухачів, а здебільшого на глядачів. Всі ці ознаки пов'язані з тим, що розвиток естрадної музики функціонує в межах системи шоу-бізнесу, яка складається з низки різнопланових організацій: «продюсерські центри, студії звукозапису, концертні організації,

поліграфічні фірми, рекламні, кліпмейкерські, музичні видавництва та агенції, мережа спеціалізованих магазинів, виробництво аудіо- і відео носіїв, іміджмейкерство, організація ефірного мовлення, інтернет-провайдери...» [5, с. 26].

Отже, однією з ключових ознак естрадного мистецтва є його яскравий та вражаючий характер. Якщо звернутись до історії музичної культури, то виявляється, що мистецтво, будучи зверненим до аудиторії, завжди прагне вразити її, а базовим бажанням виконавців є намір самоствердитись. Подібна тенденція сприяє тому, що від самого зародження музичного мистецтва, існував ряд змагань вправності у грі на музичному інструменті та співі, які згодом перетворились на перші конкурси,фестивалі і т.д. «У Стародавній Греції Великі Діонісії були прообразом театральних фестивалів, а Великі Панафінеї – витоками фестивалів музичного, естрадного, танцювального мистецтва. Коріння фестивалю виявляються і в пишних святах Стародавнього Риму, де процвітав цирк. Поряд з гладіаторами і засудженими, на арені амфітеатру виступали трупи з сотень гімнастів, акробатів, еквілібристів, дресирувальників, фокусників. У витоках фестивалю лежить також ігрова природа Середньовіччя і Відродження: карнавали, ходи ряджених, виступи жонглерів, паради блазнів, змагання трубадурів, мінезингерів, гістріонів, «ярмарки масок», «дурні корпорації» [3, с. 5]. Звичайно ж існувала значна відмінність між конкурсами та фестивалями. Власне слово «фестиваль» (festival) спочатку використовувалось для позначення свята. В сучасній культурі фестивалі виконавського мистецтва охоплюють великий спектр діяльності популярно-розважального напрямку, поєднуючи спів, гру на музичних інструментах, танці та зазвичай спрямовані за стильовими напрямками естрадної музики (джазові фестивалі, рок-фестивалі та т.п.). Приймаючи участь у фестивалях виконавці мають змогу популяризувати власну творчість, переймати досвід, знаходитись у колі однодумців. Фестиваль в певному сенсі є простором для діалогу, в якому існують власні правила, що виступає виходом з ситуації повсякдення. І. Бермес зазначає: «Музичний фестиваль як специфічне для культури та мистецтва явище вирізняється особливою творчою атмосферою, націлений на залучення найкращих виконавських колективів і солістів. Його головне завдання полягає в популяризації національного (почасти зарубіжного) музичного продукту, водночас – внесенні свіжої барви в культурне життя держави, міста, створенні широкого діалогового поля для виконавців-професіоналів і слухацької аудиторії» [1, с. 151].

Що ж стосується конкурсів, то їх специфікою є яскраво виражений змагальний характер, головною метою є досягнення перемоги, відповідно участь у них стає стимулом для постійних занять, підвищення рівня власної професійної компетентності. Варто відмітити, що досить тривалий час саме участь у міжнародних вокальних конкурсах була запорукою подальшого професійного успіху вокаліста. В XX столітті ряд фестивалів, які проходили в країнах Європи, ставали центрами, в яких збирались найкращі виконавці. Попри те, що участь у конкурсі має позитивне значення, проте вокалісти (як в професійно-співацькому відношенні, так і в плані іміджу) мають відповідати формату змагання. Мова йде про певні стандарти, які висуваються по відношенню до стильового напрямку виконуваних композицій, формату конкурсних номерів, співацької манери. Причому якщо навіть на формальному рівні ці вимоги ніде не зазначені, проте це не означає, що їх нема.

Попри те, що число різноманітних конкурсів не зменшується, а збільшується з року в рік, ця тенденція зменшує їх рейтинг. Звичайно ж є ряд конкурсів естрадної пісні, участь у яких залишається престижною. Одним з перших вокальних конкурсів, що продовжують проходити і в наш час, є «Фестиваль італійської пісні в Сан-Ремо». Попри слово «фестиваль», що присутнє в назві, за своєю сутністю він є саме конкурсом, який був вперше проведений в 1951 році. Надзвичайно популярним є конкурс «Євробачення», що стає центральною подією для країни, в якій він проходить, а також можливістю заявити вокалісту про себе на всьому європейському музичному просторі. «Нова хвиля» та «Міжнародний конкурс виконавців естрадної пісні «Вітебськ» є – конкурсами, що зарекомендували себе на пострадянському просторі як певна ступінь визнання молодих вокалістів, що значно поступаються масштабністю, тривалістю та рівнем проведення, ніж вище зазначені. Існує ряд регіональних та міських конкурсів, які в певному сенсі впливають на розвиток вокалістів, проте не можуть бути запорукою його популярності.

Разом з фестивалями та конкурсами велике місце відводиться концертам. Концертна творчість передбачає поєднання в номері яскравого музичного начала, а також акторського мистецтва. В. Откидач вказує на те, що в концертній діяльності мають синтезуватися і музика, і слово, і спів, і акторська гра. «Всі елементи цього синтезу рівнозначно важливі. Щоправда, практика професійного та аматорського мистецтва показує, що за відсутності у співака яскравої акторської обдарованості твір усе-таки знаходить якесь життя, але відбувається це за рахунок слухацької аудиторії, яка силою своєї уяви компенсує недостатність виконавського мистецтва. І, навпаки, слабкі вокальні дані нерідко заповнюються здібностям и глибокого акторского «проживання» матеріалу» [5, с. 211].

Прагнення створювати розважальні програми синтетичного характеру призводить до того, що для останнього десятиліття характерним є процес зміни актуальності культурно-мистецьких проектів. З розвитком шоу-бізнесу надзвичайно бурхливого розвитку набули розважальні вокальні шоу, талант-шоу. Їх активна ротація у ЗМІ сприяє зростанню інтересу публіки до вокального мистецтва. «Нині популярна музика – комерційний продукт, в якому навіть її новинки проходять через так звані фабрики зірок, заздалегідь сплановані шоу, на кшталт «Шанс», «Народний артист», «Две звезды», «Україна має талант», «Х-фактор» та ін.» [5, с. 35]. Окрім тих проектів, які перераховує В. Откидач, варто згадати також шоу «Голос країни», яке на даний момент є одним з найбільш популярних. Здебільшого ці шоу засновані на західних форма-

тах, що свідчить про «високий ступінь інтеграції України в світову видовищну культуру масового зразка» [4, с. 125]. Е. Налбантова вказує на ряд позитивних аспектів, пов'язаних з функціонуванням розважальних вокальних шоу в українському просторі. Так талановиті виконавці отримують можливість стати відомими, передачі транслюються в прямому ефірі, а всі виконавці співають «наживо», що сприяє формуванню позитивного іміджу. Кожен випуск вражає своєю видовищністю та динамічністю дійства. Особливо вагомим чинником, що безпосередньо впливає на розвиток глядацьких смаків, це виконання якісного репертуару. «Включення в програми вокальних талант-шоу класичних творів світового та вітчизняного естрадного мистецтва, хітів з легендарних мюзиклів XX століття, а також професійні коментарі окремих членів журі (наприклад, музичного критика Сергія Сосєдова на шоу «Х-Фактор») підвищують рівень «музичної культури» глядацької аудиторії [4, с. 124].

Інтерес глядацької аудиторії до розважальних вокальних шоу є фактором, що безпосередньо впливає на розвиток мистецтва естрадного співу. Закладаються досить високі стандарти вокального мистецтва, адже зазвичай увагу суддів привертають як виконавці надзвичайно обдаровані, зважаючи на специфіку голосового апарату – мається на увазі великий діапазон, охоплення високої теситури, приємне тембральне забарвлення, так і ті, хто здатний представити у цікавій манері незвичну інтерпретацію шлягеру. Подібні проекти сприяють вихованню виконавців нового рівня, здатних впливати на зростання рівня вокальної майстерності. «Юних виконавців естрада приваблює передусім своєю видовищністю, можливістю реалізувати себе. Однак за зовнішньою простотою та легкістю естрадного жанру криється трудомісткий та складний процес становлення кожного виконавця як особистості, як співака» [5, с. 34]. Попри те, що більший акцент робиться на остаточному результаті, що є наслідком тривалих занять та тренувань, відбувається показ зворотного боку діяльності співаків.

Варто відмітити, що завдяки сучасним проектам здійснюється також актуалізація певних музичних напрямків, які найкраще підходять під їх формат. Для сучасного мистецтва притаманна поява мистецьких явищ, виникнення яких пов'язане з поєднанням здавалося б протилежних та мало сумісних явищ, які при цьому володіють універсальністю. Так напрямок classical crossover виступає в якості певної альтернативи раніше розрізнених напрямків. В. Яромчук, аналізуючи напрямок classical crossover, вказує на його синтетичний характер, адже будучи проміжним явищем між академічною музикою та естрадною, він переймає найкращі риси обох. З одного боку виконавці здебільшого обирають академічну манеру співу, проте розширюють репертуар шляхом співу творів у більш осучасненому звучанні. «Академічне вокальне мистецтво завжди розвивалося залежно від запитів аудиторії та у тісному взаємозв'язку між композитором і виконавцем. На нашу думку, Classical crossover є певним дороговказом для подальшого розвитку співацької манери. Адже величезний розрив між композитором, виконавцем та слухачем, який відбувся у результаті значного розвитку технік композиції у XX столітті, сприяв втраті інтересу аудиторії, а отже, й можливих потенційних співаків. Виникнення ж даного напрямку хоча й не може претендувати на тотальне новаторство, є певною нішею, в рамках якої можна залучити слухача й до надбань академічного мистецтва» [7, с. 167]. Російський дослідник Л. Данько виділяє ті риси, які притаманні репертуару, який обирають сучасні виконавці напрямку classical crossover: «У даній групі творів чітко вказано з'єднання музичних особливостей другого пласту (яскравий мелодизм, властивий італійській традиції, оперний вокал, симфонічна оркестровка, характерне багатоголосся) і елементів звучання масових музичних жанрів (посилення ролі ритмічної складової, електронні тембри і немузичні шумові включення в аранжуванні)» [2, с. 13]. Отже в сучасному музичному просторі закладено умови для формування високого рівня виконавської майстерності.

Висновки з даного дослідження та подальші перспективи. Розвиток естрадного мистецтва сьогодення безпосередньо пов'язаний зі сферою шоу-бізнесу. Зміна соціокультурних умов сприяє актуалізації нових культурно-мистецьких проектів, внаслідок яких виникають сприятливі умови для розвитку естрадного вокалу. Вокальні шоу, що стали однією з форм реалізації творчого потенціалу для співаків, посідають, разом із конкурсами та фестивалями значне місце в сучасній культурі. Позитивним аспектом їх функціонування є популяризація творчої діяльності молодих виконавців та сприяння зростанню рівня глядацьких смаків.

Список літератури:

1. Бермес І. Організаційні засади музичного фестивального руху в Україні // Культурологічна думка, 2015, № 8. – С. 150-155.
2. Данько Л. Музыкальное направление classical crossover в современной аудиовизуальной культуре: автореф. дис. ... к. иск / Л. Данько. – СПб., 2013. – 24 с.
3. Меньшиков А. М. Фестиваль как социокультурный феномен современного театрального процесса: автореф. дис. ... канд. искусствоведения. – М., 2004.
4. Налбантова Э. Э. Вокальные талант-шоу на украинском телевидении как социокультурный феномен // Культура народов Причерноморья, 2011. – № 196. – Т. 2. – С. 120-125.
5. Откидач В. Естрадний спів і шоу-бізнес: навчально-методичний посібник. – Вінниця: Нова книга, 2013. – 368 с.
6. Тормахова В. М. Українська естрадна музика і фольклор: взаємопроникнення і синтез: монографія / В. М. Тормахова. – К.: Видавництво Ліра-К, 2017. – 204 с.
7. Яромчук В. Перспективи побутування академічного вокалу на початку XXI століття // Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство. – 2016. – № 2. (вип. 35). – С. 164-169.

Регеша Н.Л., Тринько О.И., Ковмир Н.В.
Киевский национальный университет культуры и искусств

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ПРОЕКТОВ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ЭСТРАДНОГО ВОКАЛА

Аннотация
Статья посвящена анализу специфики развития современного эстрадного вокала. Интерес к поп-музыке неразрывно связан с социокультурными условиями в целом и развитием аудиовизуальных технологий в частности. Шоу-бизнес является сложной системой, связанной со всеми причастными к вокальному исполнительству сферами, начиная от студий звукозаписи до имиджмейкерства. Возникновение культурных проектов влияет на появление определенных тенденций функционирования искусства эстрадного вокала. Вокальные развлекательные шоу помогают популяризировать творческую деятельность молодых исполнителей и способствуют росту уровня зрительских вкусов.
Ключевые слова: эстрадный вокал, культурные проекты, шоу, публика, конкурс.

Rehesha N.L., Trynko O.I., Kovmir N.V.
Kiev National University of Culture and Arts

THE ROLE AND VALUE OF CULTURAL PROJECTS FOR DEVELOPMENT OF THE POP VOCAL

Summary
The article is devoted to the analysis of the specifics of the development of modern pop vocal. The interest in pop music is inextricably linked with socio-cultural conditions in general and the development of audiovisual technologies in particular. The show business is a complex system that involves all the spheres that are tangent to vocal performances, ranging from sound recording studios to image-makers. The cultural and artistic projects affect the emergence of certain trends in the functioning of the art of pop vocal. Vocal entertainment shows help promote the creative activity of young performers and promote the level of audience tastes.
Keywords: pop vocal, cultural and artistic projects, show, public, competition.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 778.5(4):141.32

ОБРАЗИ СВОБОДИ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КІНОМИСТЕЦТВІ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ МОТИВИ. ЧАСТИНА ІІ

Бурий А.Р.
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

Встановлено суперечливість концепцій свободи в екзистенціалізмі у межах вивчення етапних творів європейського кіномистецтва 1960-1980-их рр. У контексті фільмів М. Феррері, С. Кубріка, Л. Малля, А. Тарковського актуалізовано тезу про дію як вияв свободи, досліджено рушійні сили здійснення актів свободи крізь призму їхнього сенсу й виправданості, а також наслідки зіткнення принципу свободи та принципу придушення особистості.
Ключові слова: екзистенціалізм, кіномистецтво, свобода, цінності, вибір, бунт, суспільство, об'єктивація, екзистування.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Пропонована стаття є спробою різновекторного й неупередженого розкриття впливу ідей філософії екзистенціалізму на становлення образів фільмів провідних майстрів західноєвропейського кіномистецтва 1960-1980-их рр. ***Кінематограф є своєрідним способом філософування та індикатором духовних процесів у суспільстві й перебуває у синхронності з актуальними тенденціями філософської думки свого часу.*** Відтак на підставі аналізу образів творів західноєвропейського кіно можна окреслити основні атрибутивні риси екзистенції як специфічного буттєвого виміру. Це, зокрема, дає змогу простежити ***суперечливість філософії екзистенціалізму стосовно тлумачення різними її представниками людського спів-буття й можливостей здійснення свободи людини у зв'язку з відповідним кінематографічним матеріалом***.

Аналізуючи публікації, які започаткували розв'язання проблеми співвідношення кіномистецтва й екзистенціалізму, зауважимо, що і в радянській науковій літературі, й у сучасних закордонних дослідженнях, і в численних працях сучасних українських дослідників маємо грандіозний масив напрацювань у царині вивчення як екзистенціалізму, так і західноєвропейського кіномистецтва. Це не дивно, адже саме в окреслений вище період кіно суголосно з людинознавчими пошуками представників екзистенціалізму було обернене до осмислення долі людини у світі. Актуалізація знакових кінематографічних образів тридцятирічної давності під кутом аналізу проблематики екзистенціалізму (й насамперед – у контексті аналізу проблеми свободи й вибору, яка ніколи не втрачає актуальності), на наше переконання, виявляє як наукову, так і соціальну значущість. **Мета дослідження** – спроба вписати творчі пошуки окремих режисерів у рамки цілісної концепції, пов'язаної з екзистенціалізмом. З огляду на це, стаття є продовженням авторського дослідження рецепції екзистенціалізму в образах кіно, започаткованого нашими попередніми розвідками [4; 6; 7; 8]. У першій частині було показано, як у «в'язниці» власної свободи опиняються герої сатиричних фільмів М. Феррері: їхні псевдо-бунти постають безглуздими втіленнями нав'язливих ідей пересічного буржуа про абсолютність свободи (ці сюжети М. Феррері постають антитезами концепції Ж.-П. Сартра) [5, с. 42-46].

Виклад основного матеріалу. За О. Дорошевичем, ***«тема жорстокості й агресивності з необхідністю виростає з розгляду наслідків, які породжуються зіткненням принципу свободи й принципу придушення особистості»*** [9, с. 96]. У жахаючій формі про це нагадав глядачеві англо-американський режисер Стенлі Кубрік у фільмі «Механічний апельсин»[1] (1971). У першій половині фільму бачимо молодого «відморозка» Алекса, який разом зі своєю бандою розважається побиттям бомжів, ґвалтуванням жінок, нагромадженням насильства на насильство. При цьому Алекс фанатично відданий класиці, передовсім Бетховену. Усі неподобства відбуваються під акомпанемент Бетховена й Баха, усе подано в іронічному ключі. На думку О. Бабишкіна, «здається, що сам режисер тішиться буйним шалом свого героя» [1, с. 32]. Та ось настає розплата: дружки Алекса, над якими той також всіляко знущався, підлаштували своєму лідерові пастку – потрапивши до помешкання жінки, яка обставила свою квартиру велетенськими еротичними фігурами, він ненароком убиває її однією з них. З'являється заздалегідь попереджена поліція і Алекс потрапляє до в'язниці. На ньому ставлять експеримент, мета якого – виробити фізіологічну відразу до насильства засобами самого насильства: досліди зводяться до того, що йому показують на екрані відворотні сцени убивства і ґвалту, при цьому Алекс не може відвернути чи заплющити очі, бо на нього одягають спеціальне приладдя, що не дає цього зробити. Калейдоскоп таких сцен починає діяти на нього відворотно, викликати нудоту. І експеримент доктора Бродскі вдається: Алекс стає абсолютно нездатним до насильства – випущений на волю, він буде кривджений на кожному кроці. Його битимуть

[1] Інший варіант перекладу – «Завідний апельсин».

бомжі, над якими він так полюбляв знущатися, його колишні бандюки перетворились на поліцаїв і також по-особливому «віддячать» Алексу за минулі приниження, нарешті, письменник, чию дружину зґвалтувала банда, замкне Алекса у мансарді й увімкне на повну потужність його улюбленого Бетховена – так, що, не витримавши тортури музикою, Алекс вистрибне у вікно, поб'ється, але залишиться живим і потрапить до лікарні. Тут і станеться головне «диво» – з нього злетить уся відраза до насильства, він знову стане «нормальним»[2].

У яскравій, стилізованій манері режисер відобразив дуже старе й вічно актуальне питання: що має більшу цінність – «абсолютна свобода, яка містить у собі й свободу чинити зло у результаті вибору між ним і добром, чи ж добро, адміністративно задане людям, наче програма комп'ютерові, відхилитися від якої неможливо» [9, с. 96]. Ця дилема стояла ще у патристичній етиці (свобода волі Пелагія проти предестинації Августина), а пізніше була вражаюче сформульована Ф.М. Достоєвським у «Легенді про великого інквізитора». Не обходить її й автор роману «Механічний апельсин» Ентоні Берджесс[3], який, вочевидь, поділяє думку свого героя про те, що «зло виростає зсередини людини, з душі, з вас і з мене... А без душі і зла не буває – у тому розумінні, що ті, хто в уряді, в судах, у школах, вони ж зла не потерплять, бо й душі не потерплять» [цит. за: 9, с. 96]. Звідси й страшний висновок: «Бути ідеально добрим так само нелюдяно, як і бути стовідсотково поганим» [18, с. 42], тобто тлумачення свободи у цьому фільмі (він змінив фінал книги, в якому Алекс, вилікувавшись від синдрому насильства, поставав добропорядним буржуа – режисер вважав таке закінчення надуманим і нефілософічним) вказує, зокрема, й на ***неможливість християнського канону співжиття в суспільстві*** (Алекса після виходу з в'язниці вдаряють по одній щоці, він підставляє другу, і так триває доти, доки він ледь не гине). Ми стверджуємо так на противагу П. Ціммерману, який вбачає у фіналі «іронічний тріумф людської природи над силами, які прагнуть підкорити чи придушити її» [28, с. 230], бо тоді фільм сприймається лише як ілюстрація Фройдової теорії про придушені «системою» підсвідомі інстинкти, й на противагу П. Кейл, яка, критикуючи С. Кубріка, вибудовує свої розмисли також лише на проблемі співвідношення індивіда й суспільної системи [17, с. 223–225], що звужує філософські обрії творчості режисера. Сама назва стрічки походить з арґо лондонських кокні «дивний, як механічний апельсин» – парадоксу, заснованого на неможливості суміщення механіки і м'якого, майже живого об'єкта. Втім, це діагноз нашого часу. Ще М. Бердяєв зазначав: «У світі об'єктивованому, повсякденному, знеособленому, екстеріоризованому не те називають силою, що є сила в екзистенційному сенсі слова. ... Вищі цінності у світі виявляються слабшими, ніж нижчі, вищі цінності розпинаються, нижчі – торжествують. Поліцай і фельдфебель, банкір та ділок сильніші, ніж поет і філософ, ніж пророк і святий. У світі об'єктивованому матерія сильніша від Бога. Сина Божого розіпнули. Сократа струїли. Пророків каменували. Завжди ініціатори і творці нової думки були гнані, гноблені й нерідко страчувані. ... У світі об'єктивованому люблять лише конечне, не переносять безконечного. І ця влада конечного завжди виявляється рабством людини, приховувана ж безконечність була б звільненням» [3, с. 486]. Отож, справжня сила насправді є перетворенням, просвітленням іншого, насильство ж, знущання, убивство є слабкість. І тому – такий висновок можна зробити після перегляду фільму С. Кубріка – і Алекс, і система, яка специфічними засобами намагається вилікувати його від синдрому насильства, однаковою мірою постають у власній екзистенційній слабкості. Держава у такій ситуації взагалі позбувається права пропагувати культурні цінності, адже вони пов'язані з гуманізмом, а держава – чинник об'єктивації[4].

Висновок, який дає нам підстави пов'язати воєдино А. Камю, Ж.-П. Сартра і С. Кубріка, зробив значно раніше сам А. Камю: «За винятком єдиної фатальності смерті, у всій решті, у радості чи в щасті, царює свобода. Людині надано світ, вона – його єдиний володар. Колись її зв'язувала ілюзія світу іншого. Відтепер жеребом мислення виявляється не самозречення, а взаємне відображення образів. Мислення бавиться, творячи міфи. Але це міфи, позбавлені усіх підстав, крім людського страждання, у своїй невичерпності рівного мисленню. Не розважальна й сяюча казка про богів, але земна драма, образ, діяння – у них нелегка мудрість і позбавлена завтрішнього дня пристрасть» [12, с. 304]. Отже, не можна плутати свободу з примхою чи сваволлям, які у детерміністській картині світу нагадують епікурівський клінамен – передовсім тому, що «світ свободи» не можна ототожнювати зі світом «речей-у-собі». Це – принципово різні «Всесвіти». Свобода – аж ніяк не непередбачуваність вчинків і бажань людини. Вона – у пошуках самого себе, чи, точніше, у виборі самого себе (чи, в сучаснішій термінології, власної ідентичності). А тим самим – й у виборі свого предметного світу, який разом з тим виглядає як «відкриття». Але ж ***вибір – якщо він справді вибір – незумовлений. Життєве (екзистенційне) рішення – це не вибір між тим, взяти з собою парасольку чи залишити її вдома; вибір є екзистенційним, коли ситуація доленосна, коли вона «критична», і коли немає можливості уникнути вибору.*** Саме після захоплення фашистськими ордами значної частини Європи боротьба за порятунок людства була осмислена Ж.-П. Сартром як боротьба кожної окремої особистості проти спроб знищити її свободу – тоді мотив свободи й відповідальності людини звучав як ніколи гучно.

[2] Час, у який постав фільм, був дуже непростим в суспільному житті Англії: щойно вибухнули перші бомби IPA, по всій країні бастували шахтарі, зачинялись двері фабрик (загроза масштабного безробіття), майбутні вибори консервативний уряд готував під гаслом «Закон та порядок», до того ж низка злочинів, скоєних підлітками, – усе це сприяло гарячим дебатам про фільм С. Кубріка, який врешті заборонили. Історія із забороною «Механічного апельсина» підтвердила стару істину про те, що до творів мистецтва не можна підступати з позицій чиновника-бюрократа.

[3] До речі, поштовхом для створення ним роману стала трагічна подія його молодості: дружину письменника за його відсутності зґвалтували четверо солдатів-дезертирів, після чого у неї стався викидень.

[4] У цьому контексті маємо, отже, достатні підстави, щоб фільм С. Кубріка вважати антитезою психоаналітичній філософії З. Фройда, у якого держава й культура постають в одному синонімічному функціональному ряду: держава використовує культурні цінності, щоб тримати в узді енергію несвідомого за допомогою норм, цінностей, настанов людського співжиття.

Серед чималої кількості західноєвропейських фільмів, присвячених долі людини в жорнах подій тих років, згадаємо лише один. В основу драми Луї Малля «Лакомб Люсьєн» (1974) покладено історію недовгого життя хлопця, який стає гітлерівським служкою. Цікаво ознайомитись зі старим радянським описом сюжету фільму: «Юнак Люсьєн Лакомб, безпосередній і непоганий з себе, у вільний час мордував пташок і бачив у цьому насолоду. Він стає гестапівським підручним тільки тому, що вчитель не взяв його в макі, в рух Опору. Якби це сталося, тоді Люсьєн нищив би гітлерівців. А не взяв – і він слухняно нищить чесних французів, у тому числі й своїх учителів. Він виступає не тільки як кат-виконавець, а й як зрадник, що видає свого вчителя, як учасник провокації» [1, с. 51]. На рівні сюжету наче все і так, але ж не міг київський автор О. Бабишкін 1984 року дозволити собі погодитись із поширеною у Франції думкою про те, що Люсьєн – істота з нульовою свідомістю, адже він – селянин: такий погляд суперечив би радянській класовій ідеології. Трохи далі дозволили собі піти московські автори О. Камшалов (який, до речі, був відомим партійним функціонером і навіть протягом 1986-1990 рр. очолював Держкіно СРСР) й В. Нестеров, вдало підмітивши, що «Люсьєн – простий сільський хлопець, а учасники Опору – далекі від нього представники інтелігенції» [11, с. 12]. Тоді стає зрозуміло, що ж настільки обурило французів, що після цього фільму в житті режисера почався період змушеної еміграції до США й Канади. Це – сама тема зрадництва й небажання миритись із думкою про можливість випадкового здійснення вибору людиною з нестійкими моральними переконаннями й низьким інтелектом. Адже Л. Малль ставить на один щабель вішистів, до яких переважно належала значна частина французьких буржуа та колишнього дворянства (зокрема, у фільмі маркіз очолює місцеве гестапо), й малограмотного селюка, роблячи їх ягодами одного поля[5].

Не можемо також погодитися з думкою видатного критика Г. Капралова про фільм Л. Малля: «Його Лакомб «екзистує», зрінюючи добро та зло. І з цієї точки зору фільм можна витлумачити як запізніле й парадоксальне розв'язання окремих проблем екзистенціалізму з його тезами про те, що будь-яка оцінка тимчасова, минуща» [15, с. 184]. По-перше, у фільмі ніяк не засвідчено факту «екзистування», бо екзистування – процес, до того ж переважно болісний і багатоступеневий, а Люсьєн діє інстинктивно, задовольняючи базові відчуття голоду, холоду й сексу. По-друге, так, для Люсьєна, як і для усіх нас, «немає знамень» в моменти вибору. «Якщо ти розраховуєш на внутрішнє осяяння, яке підштовхне тебе до рішення, то можеш чекати бозна скільки» [23, с. 151], – каже Сартрів Брюне́ зі «Шляхів свободи». Але це зовсім не означає, що нам треба обирати зло, і навіть Ж.-П. Сартр (як засвідчує багатюща бібліографія критиків екзистенціалізму, саме до цього автора зазвичай найбільше «претензій») ніде у своїх програмних роботах на цьому не наполягає, не кажучи вже про А. Камю, для якого жити означало не коритися, чи релігійних екзистенціалістів, у творах яких віра дає мужність жити й обирати добро. Тому таке насильне пов'язування позиції Л. Малля з екзистенціалізмом при очевидній констатації негативності цього зв'язку видається недоречним. На наш погляд, Люсьєн – той «класичний» тип людини без культури, яка й не буде замислюватись над проблемою вибору й обере те, що трапиться на життєвому шляху випадково. «Люсьєн – «випадок», мінусова величина» [10, с. 197], – писав Ж.-П. Жанкола. Вочевидь, це іророзлютило значну кількість французів, які не пробачили режисерові такого тлумачення проблеми зрадництва.

Минуло понад десять років, і режисер таки повернувся на батьківщину тріумфатором: є особливий сенс в тому, що автобіографічний, стриманимй, елегійний фільм «До побачення, діти» (1986) було визнано й нагороджено саме у Франції. Сумну сповідь про дитинство, в яке увірвалась війна, почули і нарешті зрозуміли. Істина, вкладена до вуст хлопчаків з католицького коледжу, виявилась одкровенням, і картина зараз сприймається як фільм-пересторога від імені людини, яка все ще переживає непроминальний біль за ранніми втратами.

Сюжет драми у стислому викладі такий. Після різдвяних канікул 1944 року до католицького коледжу повертається 11-річний Жюльєн зі старшим братом Франсуа. У коледжі з'являються троє нових учнів, один з них – Жан Бонне, який намагається з ним потоваришувати. Невдовзі Жюльєн усвідомить, що Бонне – зовсім не той, за кого себе видає, а єврей, який переховується у школі від німців. Невдовзі отець Жан спіймає на злодійстві кульгавого хлопця з прислуги. Звільнений з роботи, той доносить в гестапо, що кюре – учасник Опору, який ховає в коледжі трьох під вигаданими іменами. З післямови дізнаємось, що хлопчаки-євреї загинули в Освенцімі, а отець Жан – у Маутгаузені. Тут варто згадати рядки, написані А. Камю у «Листах німецькому другові». Він описує, як німецький священик не дає здійснити втечу підліткові, засудженому до страти разом з десятьма іншими французами. «Хлопчина, не роздумуючи, піднімає брезент, прослизає в щілину, зістрибує вниз. Ледь чутний звук падіння, за ним – шурхіт спішних кроків на дорозі, далі – тиша. ... Десь хвильку священик обзирає людей, які мовчазно дивляться на нього. Одна мить, і впродовж неї слуга божий має визначитись, з ким він – з катами чи з мучениками. Але він не роздумує, він вже заколотив об стінку кабіни. «Achtung!» Тривогу здійнято. Двоє солдатів беруть бранців на приціл. Двоє інших зіскакують на землю й біжать через поле. ... Хлопця зловлено. Куля пролетіла повз, але він зупинився сам, раптово знесилившись, злякавшись цієї ватяної, непроникної імли. Він не може йти сам, солдати волочать його. Вони не били втікача, хіба дали кілька легких стусанів. Головне ж попереду. ... Священик сідає поряд з водієм. Його місце в кузові займає озброєний солдат. [...] Ви маєте знати, від кого я почув цю історію. Її розповів французький священик. Він казав: «Мені соромно за цього священика, і мені приємно ду-

[5] Мусимо зауважити, що Л. Малль суттєво звужує поле роздумів, втілюючи цю ідею, бо всенародність руху Опору він підмінює участю у ньому незначної групи населення, переважно інтелігенції, якій вистачає моральної сили й інтелекту для того, щоб у критичний момент часу здійснити правильний, але важкий екзистенційний вибір – іти шляхом найбільшого опору й воювати за ідеали, нею ж виплекані.

мати, що жоден священик-француз не погодився б примусити свого Бога слугувати для убивства. І він казав правду. Той сповідник думав, як і ви. Йому видавалось цілком природно віддати своїй країні все, аж до віри в Бога» [14, с. 171-173]. Вони дають вагомий момент, у якому, на наш погляд, пролягає одна з меж конфронтації між А. Камю й Ж.-П. Сартром. Якщо для другого «є священики-колабораціоністи, священики-вичікувачі, священики – учасники Опору» [24, с. 330], то для першого постать французького кюре залишається незаплямованою – таким є й образ священика з фільму Л. Малля[6].

У будь-якій ситуації людина має залишатись людиною – таким був моральний висновок з «Міфу про Сізіфа». Так світогляд філософа розривається суперечністю. З одного боку, Бога немає, світ позбавлений сенсу і ніякого підґрунтя моральність та її норми не мають. З іншого боку, А. Камю розуміє, що без моральних норм і поза служінням людям людина приречена на духовне спустошення й загибель (яскравий приклад – «Чужий»). Між цими позиціями й розгортається філософська та письменницька діяльність А. Камю. При цьому позитивний бік явно бере гору (про це свідчила «Чума»). У передмові до радянського видання «Бунтівної людини» (1990) О. Руткевич зазначав, що французький мислитель приймає висновок з абсурду про те, що все дозволено, «без ніцшеанського ентузіазму» [21, с. 15], а М. Попович підкреслює, що «його [Камю] людяність, його моральне кредо побудоване на повному неприйнятті тези «якщо Бога немає, то все дозволено» [20, с. 13-14].

Оскільки Я має сенс лише як «мої проекти», остільки відповідальність така ж абсолютна, як і свобода: все, що «зі мною» стається, – моє. «Під цим передусім треба розуміти те, що як людина я завжди дорівнюю тому, що трапляється зі мною, бо те, що трапляється з людиною через інших людей або через неї саму, може бути тільки людським. ...З миті своєї появи до буття я сам беру на себе тягар усього світу, і його ніщо і ніхто не може полегшити» [22, с. 752-753], – писав Ж.-П. Сартр. І якщо Т. Кононенко стверджує, що європейська екзистенціальна філософія, яка оголосила людину вільною, на жаль, так і не змогла пояснити, для чого їй потрібна ця свобода [16, с. 9], то знятий в Італії фільм Андрія Тарковського «Ностальгія» (1983), на нашу думку, постає головною з можливих відповідей на поставлене запитання.

Герой фільму письменник Андрій Горчаков досліджує в Італії долю свого співвітчизника, музиканта й композитора Павла Сосновського. Горчаков відшукує його сліди, знаходить документи й листування і поселяється у тому ж будинку, де жив його герой, у провінційному містечку Баньйо Віньйоні. Там він знайомиться з диваком Доменіко, якого всі вважають божевільним: колись він замкнувся у будинку з родиною й прожив сім років відлюдьком в чеканні на кінець світу. Тепер він мешкає самотній у порожньому будинку. Ніби виправдовуючи репутацію божевільного, Доменіко їде до Риму, організовує за допомогою однодумців мітинг і здійснює вже описуваний нами акт самоспалення, який, втім, нікого не зворушує. Але перед цим Доменіко відкрив Андрієві таємне повір'я: якщо пронести запалену свічку через цілющий басейн Святої Катерини у Баньйо Віньйоні, всі будуть спасенні. І Горчаков, змучений якоюсь незрозумілою хворобою, в результаті тривалих роздумів[7] їде до басейна й запалює свічку Доменіко. Двічі вона гасне, перш ніж Андрій перетинає дно, й лише з третьої спроби досягає він протилежного бар'єра, де закріплює рятівний для людства й світу вогник – і паде перед ним.

Доменіко – це такий варіант людини, яка не просто «сама хоче прокинутись від свого сомнамбулізму» [25, с. 249] (таке формулювання знаходимо в дослідженні Т. Тузової, присвяченому філософській біографії Ж. П. Сартра), але хоче пробудити й інших, тоді як Андрій Горчаков сам ***звалює на себе тягар відповідальності й сам приймає рішення про порятунок людства***[8]. Горчаков помер від ностальгії. Але йдеться про ностальгію не лише як тугу за батьківщиною. Тут ностальгія інша – страждання від неможливості повернутись у той пункт життя, коли було скоєно фатальну помилку, й завернути час назад, виправити хибу. І Андрій Горчаков напередодні повернення додому рве серце у відчайдушній спробі вилікувати від глобальної ностальгії всіх нас, хто живе там, де, можливо, народився й виріс, але не так, як хотів і міг. І, ймовірно, ми досі живемо надією прорватись крізь безодні атомної, екологічної й моральної катастроф тому, що Андрій Горчаков доніс свою хресну свічку незгаслою. «Я вважаю, що кожен з нас несе відповідальність за колективні проблеми і що величезні, страшні події, тягар яких ми відчуваємо у себе за плечима, не виправдовують наших помилок» [27, с. 190] – ці слова належать Федеріко Фелліні, якого з фільмом А. Тарковського поєднує ім'я геніального сценариста Тоніно Ґуерри[9]. Свобода передбачає не лише вибір між життям і смертю, оскільки вона полягає також і у безсмерті, сенс якої «у тому, що діяльність індивіда продовжується у діяльності інших, а це передбачає поряд із збереженням індивідуальності й відмінності також і узгодженість та об'єднуваність з суспільством і людством» [19, с. 77].

У передмові до похмурої п'єси «Непорозуміння», написаної 1943 року, А. Камю доводив, що у ній немає безнадії: «У нещастя є лише один засіб здолати самого себе, і цей засіб – трагізм»

---

[6] Хоча, ми думаємо, А. Камю була добре відомою загальна політика невтручання з боку Ватикану у питаннях, наприклад, Голокосту. (Цей період діяльності католицької верхівки пізніше став предметом зображення у полемічній драмі Кости-Гавраса «Амінь» (2002)).

[7] За А. Беґіашвілі, «вибір опосередкований: якщо я не обговорив, не осмислив усе, не дослідив усі можливості, не вступив у безконечні рефлексії, то я не зробив рішення» [2, с. 71].

[8] За Ж. П. Сартром, «... людина, приречена бути вільною, несе на своїх плечах тягар усього світу; вона відповідальна за світ і саму себе як спосіб буття. Ми беремо слово «відповідальність» у його звичайному значенні усвідомлення, що ти – незаперечний автор якоїсь події чи об'єкта» [22, с. 751].

[9] Побутує думка, що А. Тарковський вийшов на зв'язок з Т. Ґуеррою й запропонував йому сценарій «Ностальгії». Насправді все було якраз навпаки: видатний італійський сценарист, захоплений «Андрієм Рубльовим» (1966) А. Тарковського, сам наполегливо шукав можливості поспілкуватися з Андрієм Тарковським і, познайомившись з ним, запросив до себе в Рим, де, власне,й увів до «клубу» світової інтелектуальної еліти кінематографа. Там і народилася спільна ідея зняти фільм про Апокаліпсис, який надходить в епоху зростання людської бездуховності, фільм про можливість запобігання Апокаліпсису, фільм про те, що тільки любов і готовність спільно протистояти злу врятують людство. І неважливо, з якої країни майбутні рятівники чи якою мовою вони розмовляють. Режисер вважав головним завданням мистецтва подолати духовну кризу, що панує в сучасному світі.

[13, с. 115]. Її можна було б використати як епіграф до «Ностальгії», адже мотив трагізму вочевидь присутній у фільмі як констатація кризового стану людства і культури, однак жертва Андрія Горчакова наче скасовує безнадію засобами цього трагізму. За А. Камю, «лише пристрасно захопленим людям під силу залишити після себе щось насправді довговічне й плідне» [12, с. 247]. А.А. Тарковський, отже, свій зв'язок зі світом відчував уже не просто як гордовите почуття відповідальності, а як непосильний тягар, хрест, безповоротну трагедію, як необхідність і неможливість спокутувати свою людську провину, надриваючись у відчайдушному зусиллі врятувати увесь світ[10].

Висновки. Розуміння людини в екзистенціалізмі та в кіномистецтві нерозривно пов'язане з розумінням суспільного буття. Алегорична драма С. Кубріка «Механічний апельсин» доводить несумісність християнського розуміння добра з тими вимогами, що їх ставить убога й жорстока дійсність. Жорстокість й агресивність випливають із зіткнення принципу свободи й принципу придушення особистості. Держава не може бути творцем культурних цінностей. Свобода немислима без відповідальності й вибору – в цьому полягає філософська аксіологія «Ностальгії» А. Тарковського й фільмів Л. Малля, у яких особистість постає перед обличчям дилем, що вимагають екзистенційного рішення в ситуації, коли «немає знамень». Змістом і контекстом своїх фільмів окремі західноєвропейські кінорежисери активно полемізують з екзистенціалістськими вченнями стосовно шляхів втілення свободи людини, розширюючи філософський горизонт проблеми на підставі художнього осмислення взаємодії особи та суспільства.

[10] Чи хоче світ порятунку – це вже інше питання. В одному з епізодів фільму Андрій розповідає притчу. Один чоловік врятував іншого з глибокої калюжі. І коли обидва лежали на землі, врятований запитав: «Навіщо ти мене витягнув?» – «Як, я ж тебе врятував!» – «Дурень, я ж там живу!». Доменіко, Горчаков і сам Тарковський переконані, що рятувати світ варто. Режисер намагається витягнути людину на вищий щабель, зробити її кращою, добрішою – врешті, інтелектуальнішою: адже сприймання фільму неабияк залежить від інтелектуального базису глядача, якою б заяложеною не видавалася ця фраза. Поєднання звуку, картинки й руху та мовлення актора, вкупі з довгими паузами створює унікальний ритм, потрапляючи в який, людина ніби прозріває. Це стан, в який режисер уводить глядача, і в якому йому відкривається щось в собі і в світобудові, що потім можна висловити словами і що хвилює та вражає.

Список літератури:

1. Бабишкін О. Кінематограф сучасного Заходу / О.К. Бабишкін. – К.: Мистецтво, 1984. – 143 с.
2. Бегиашвили А. Неопозитивизм и экзистенциализм / А.Ф. Бегиашвили. – Тбилиси: Мецниереба, 1975. – 94 с.
3. Бердяев Н. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии // Н.А. Бердяев. Опыт парадоксальной этики / Н.А. Бердяев. – М.: ООО «Издательство АСТ»; Х.: «Фолио», 2003. – С. 425-696.
4. Бурий А. Бунт і революція: до кіноінтерпретації екзистенціалізму / А. Бурий // International Scientific-Practical Conference Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences: Conference Proceedings, December 28-29, 2016. – Kielce: Holy Cross University, 2016. – P. 148-152.
5. Бурий А. Образи свободи у європейському кіномистецтві: екзистенційні мотиви. Частина I / А.Р. Бурий // Молодий вчений. – 2017. – № 7(47). – С. 42-46.
6. Бурий А. Фашизм і нацизм в образах кіномистецтва: до інтерпретації екзистенціалізму / Андрій Бурий // Inovačné výskum v oblasti sociolygie, psycholygie a politolygie: Medzinárodná vedecko-praktická konferencia, 10-11 marca 2017. – Sládkovičovo: Vysoká škola Danubius, 2017. – S. 170-173.
7. Бурый А. Западноевропейское киноискусство 1960-х гг. о судьбах демократии: экзистенциальные мотивы. Введение в проблему / А.Р. Бурый // Актуальні проблеми філософії та соціології. – 2015. – Випуск 5. – С. 27-31.
8. Бурый А. Проблема Massendaseinordnung: взгляд киноискусства / А.Р. Бурый // Realita a perspektívy vývoja spoločnosti: sociálne, psychologické a politické aspekty: Medzinárodná vedecko-praktická konferencia, 28-29 oktybra 2016. – Sládkovičovo: Vysoká škola Danubius, 2016. – S. 162-165.
9. Дорошевич А. Полвека британского кино / А.Н. Дорошевич. – М.: НИИ киноискусства, 2008. – 480 с.
10. Жанкола Ж.-П. Кино Франции. Пятая Республика (1958-1978) / Жан-Пьер Жанкола; [пер. с фр. И. Эпштейн]. – М.: Радуга, 1984. – 408 с.
11. Камшалов А. Киноискусство мира против фашизма / А.И. Камшалов, В.С. Нестеров // Мифы и реальность: зарубежное кино сегодня. – М.: Искусство, 1978. – Вып. 6. – С. 3-22.
12. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде; [пер. с фр. А.М. Руткевич] / Альбер Камю // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 222-318.
13. Камю А. Недоразумение; [пер. с фр. М. Ваксмахер] // Альбер Камю. Сочинения: в 5 т. – Т. 2 / Альбер Камю. – Х.: Фолио, 1998. – С. 113-160.
14. Камю А. Письма к немецкому другу; [пер. с фр. И. Волевич] // Альбер Камю. Сочинения: в 5 т. – Т. 2 / Альбер Камю. – Х.: Фолио, 1998. – С. 161-184.
15. Капралов Г. Человек и миф: эволюция героя западного кино (1965-1980) / Г.А. Капралов. – М.: Искусство, 1984. – 397 с.
16. Кононенко Т. Любов та екзистенціальний вибір у філософії. До постановки проблеми / Т.В. Кононенко. – Донецьк: Кассіопея, 1999. – 120 с.
17. Кэйл П. Стэнли Стрейнджлав / Паулин Кэйл; [пер. с англ. С.Г. Ваняшкин, И.Г. Левит, Е.Д. Янушевич] // На экране Америка: сборник статей / под ред. И.Е. Кокарева. – М.: Прогресс, 1978. – С. 220-226.
18. Липатов А. Завести апельсин / Артём Липатов // КИНО ПАРК. – 2000. – № 10. – С. 42-45.
19. Патент Г. Марксизм и экзистенциализм: к критике иррационализма «фундаментальной онтологии» М. Хайдеггера / Г.И. Патент. – Челябинск: Изд-во Челябинского гос. педагог. института, 1973. – 251 с.
20. Попович М. Об Альбере Камю / М.В. Попович // Камю А. Сочинения: в 5 т. – Т. 1. – Х.: Фолио, 1998. – С. 5-14.
21. Руткевич А. Философия А. Камю / А.М. Руткевич // Камю А. Бунтующий человек. – М.: Политиздат, 1990 – С. 5-22.
22. Сартр Ж.-П. Буття і Ніщо. Нарис феноменологічної онтології / Жан-Поль Сартр; [пер. з фр. В. Лях, П. Таращук]. – К.: «Основи», 2001. – 854 с.
23. Сартр Ж.-П. Шляхи свободи. Ч. 1: Зрілий вік / Жан-Поль Сартр; [пер. з фр. Л. Кононович]. – К.: Юніверс, 2005. – 384 с. .

24. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Жан-Поль Сартр; [пер. с фр. А.А. Санин] // Сумерки богов. – М.: Политиздат, 1990. – С. 319-344.
25. Тузова Т. Жан Поль Сартр / Т.М. Тузова. – Мн.: Книжный Дом, 2009. – 256 с. – (Мыслители ХХ столетия).
26. Унамуно М. де. Путь ко гробу Дон Кихота; [пер. с исп. П. Глазова] // Мигель де Унамуно. Избранное: в 2 т. – Т. 2 / Мигель де Унамуно. – Л.: Художественная литература, 1981. – С. 236-249.
27. Феллини Ф. Мой простой фильм; [пер. с ит. Г. Богемский] // Феллини о Феллини. – М.: Радуга, 1988. – С. 186-190.
28. Циммерман П. Блестящее прозрение Кубрика / Пол Циммерман; [пер. с англ. С.Г. Ваняшкин, И.Г. Левит, Е.Д. Янушевич] // На экране Америка: сб. статей / под ред. И.Е. Кокарева. – М.: Прогресс, 1978. – С. 226-230.

Бурый А.Р.
Дрогобычский государственный педагогического университет
имени Ивана Франко

ОБРАЗЫ СВОБОДЫ В ЕВРОПЕЙСКОМ КИНОИСКУССТВЕ: ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЕ МОТИВЫ. ЧАСТЬ II

Аннотация
Установлена противоречивость концепций свободы в экзистенциализме в рамках изучения этапных произведений европейского киноискусства 1960-1980-х гг. В контексте фильмов М. Феррери, С. Кубрика, Л. Малля, А. Тарковского актуализирован тезис о действии как проявлении свободы, исследованы побудительные силы осуществления актов свободы с точки зрения их смысла и оправданности, а также последствия столкновения принципа свободы и принципа подавления личности.
Ключевые слова: экзистенциализм, киноискусство, свобода, ценности, выбор, бунт, общество, объективация, экзистирование.

Buryj A.R.
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

THE IMAGES OF FREEDOM IN EUROPEAN CINEMATOGRAPHY: EXISTENTIAL MOTIFS. PART II

Summary
The author finds the freedom concepts within existentialist pieces of European cinema of the 1960-1980s to be controversial. The author actualizes the idea of action as the means of freedom display in the context of Marco Ferreri, Stanley Kubrick, Louis Malle, and Andrey Tarkovsky's films. He investigates further the driving forces for such acts of freedom through the prism of their sense and justification as well as the consequences of clashes of freedom principles and principles of personality suppression.
Keywords: existentialism, cinematography, freedom, values, choice, outbreak, society, objectification, existing.

УДК 248.154:141.7(045)

«СУБСТАНЦІЯ-У-ВІДНОШЕННЯХ» ЯК ПОЯСНЮВАЛЬНИЙ ПРИНЦИП БОГОСЛОВ'Я СПІЛКУВАННЯ

Іщук Н.В.
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

Досліджено принцип «субстанція-у-відношеннях» як один із найбільш методологічно вагомих принципів богослов'я спілкування. Уточнено теологічний контекст, в якому ми використовуємо терміни «субстанція» та «відношення». Обґрунтовано, що в результаті відношень субстанція нічого не втрачає, а тільки збагачує власне буття, змінюючись не есенційно, а акцидентно, кристалізуючись як «динамічна самоідентичність». Відношення не пошкоджують субстанцію, навпаки, прояснюють її ідентичність, породжуючи наступні відношення. Значимість цього принципу для богослов'я спілкування показана на прикладі ідей Й. Зізіуласа, Вселенського Патріарха Варфоломія та Г. Завершинського тощо. Обгрунтовано, що представники цього напряму виходять з позиції, що спілкуватися означає відноситися один до одного та через це кристалізувати телос спілкування.
Ключові слова: субстанція (іпостась), відношення (реляції), богослов'я спілкування, стосунки, зустріч, діалог.

Постановка проблеми. Богослов'я спілкування – лінія розвитку сучасної християнської теології в православному варіанті найбільш повно представлена поглядами видатного богослова сучасності митрополита Пергамського Й. Зізіуласа. Теоретична система богослов'я спілкування є інваріантом троїчно акцентованої теології. Вона систематизується навколо ідеї реляційності іпостасного спів-буття, що конституюється спілкуванням з подальшою екстраполяцію цієї парадигми на особистісне та еклезіальне буття. Категорія відношення (стосунки) є провідною категорією богослов'я спілкування поруч із категорією спілкування. Саме через категорії *образу буття та відношення* виражалися відмінності іпостасних якостей Трійці Отцями-каппадокійцями. Методологічну тенденцію підсилення принципу реляції (відношення), порівняно з принципом субстанції та обґрунтування так званих «онтологічних відношень» або «реляційної онтології», через яку прояснюється божественна особистісність, найбільш системно подано у Й. Зізуласа [8, с. 227]. Її ми також спостерігаємо у представників богослов'я спілкування: Калліста Уера, Патріарха Варфоломія. Вчення останнього, загалом, центроване навколо відношень, витлумачених більш особистісно – у вимірі стосунків. Отже, представники цього напряму виходять з позиції, що спілкуватися означає відноситися один до одного та через це кристалізувати телос спілкування. Проте, принципи та механізми цієї екстраполяції потребують подальшої рецепції, що й обумовлює актуальність нашої статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означена нами проблема є малодослідженою. Серед вітчизняних та зарубіжних науковців, що зверталися до розгляду методологічних засад богослов'я спілкування відмітимо праці К. Х. Фельмі, Ю. Чорноморця, О. Філоненка, С. Бортника, Кирилла (Говоруна).

Метою статті є прояснення методологічного потенціалу принципу «субстанція-у-відношеннях» щодо богослов'я спілкування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Християнський Бог є, якщо можна так висловитися, «відкритим» буттям, тобто, «субстанцією-у-відношеннях». Тож, уточнимо теологічний статус терміну субстанція, як ми його застосовуємо у даному випадку. Субстанція (substantia) – це еквівалент грецького слова «іпостатик», тобто «іпостась» – «підмет» – граматичне поняття. Семантично – це є ніщо інше, як підмет, по відношенню до якого природа у всіх її проявах складає множину присудків [5]. Тобто, субстанція (іпостась) виступає завжди у відношенні до чогось, з кимось або до когось. Наше уточнення полягає в тому, що субстанція є дієвим центром, що створює і входить у відношення, тобто вона – це не тільки акт присутності, а й активна присутність щодо себе іншого буття.

Звернімося до некласичного розуміння субстанції, що акцентує увагу на бінарності у царині реального буття, поєднання його самоіманентності та само-трансцендентності, коли реляції субстанції та відношень тлумачаться з некласичних, докартезіанських позицій. Буття з цих позицій синергійне, а не структуроване герметично, можливе лише у єдності двох модусів – «буття у собі і до інших», за умов невимушеної взаємодії зі світом у власній потребі та довільній спонуці (спілкуванні). За таких умов субстанція, не позбавляючись засадничості, додає іншу характеристику: мати динамічну й активну природу та бути безпосереднім центром виконання та зазнавання дії. Кожна субстанція, будучи активною, стає центром мережі відношень до інших активних буттів, що оточують її. Діюче буття породжує, згідно зі своєю природою, відношення із тими буттями, на які воно діє та від яких, у свою чергу, отримує дію у відповідь.

Принцип «субстанція-у-відношеннях» не спростовує есенціальну основу особистості, так би мовити унікальну Інакшість. Як і не спростовує її право як одночасно *«бути «у собі»* та «*перебувати у відношенні* до інших» – таких самих унікальних субстанцій. Зауважимо, що цей принцип не тотожний принципу «чисті відношення», так як не «розчиняє» іпостась у відношеннях, пов'язує її суб'єктність не тільки з реляціями, а з «незмінним у змінному», тим що не піддається трансформації навіть у реляціях буття. Говорячи словами Кларка Норріса: «Відношення в царині дійсного буття повинно відносити щось до чогось, ставлячи його у *відношення*, роблячи це «щось» *«віднесеним»*, інакше саме відношення зазнало б руйнації» [10, с. 330].

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Тобто, простіше кажучи, не може бути у відношенні те, що не має власного буття.

В результаті відношень субстанція нічого не втрачає, тільки збагачує власне буття, змінюючись не субстанційно, а акцидентно, кристалізуючись як «динамічна самоідентичність» [10, с. 314]. Відношення не пошкоджують субстанцію, навпаки, вони прояснюють її ідентичність, породжуючи наступні відношення. Цей процес триває перманентно. Сама ж субстанція стає комунікативним буттям, життєдайним та життєстверджуючим у своїй динамічності.

Продовжуючи аналіз, для розуміння сутності цього принципу важливий не лише його зміст, але й «пунктуація»: написання/прочитання/динаміка. В цьому контексті принцип «субстанція-у-відношеннях» зовсім не те, що «субстанція у відношеннях». «Бути субстанцією» та поруч «бути у відношеннях» – не одне й теж, що «бути-субстанцією-у-відношеннях», тобто, не відділеним «комірками», а таким, що сполучаються довільно спільним буттям. Активна самокомунікативна присутність не може бути собою, не перебуваючи у відношенні. Тому буття субстанції та її буття у відношенні хоч і відмінні, але компламентарні і невіддільні одне від одного. Структуру кожного буття незмінного діалогічна: воно існує як *у собі*, так і *для інших*.

Важливим для нас є й те, що цей принцип фіксує не суб'єктний, а процесуальний бік взаємодії з подальшою проекцією на онтологію. Мається на увазі те, що субстанції перебувають у цій взаємодії, проте вільна взаємодія не рівнозначна гомогенності та рівності. Ці відношення, що чітко не визначені кількісно, виражаються водночас абстрактно й конкретно як реляція «один-множина»; з позицій асиметрії та ієрархії; й водночас – невимушеності. Якщо говорити більш детально, йдеться про теологічне трактування взаємодії між двома узагальненими субстанціями, що виражається подвійно: *як одне, що складає множину та як множина, що визначає одне (виділено нами. – Н.І.).* Та подальше пом'якшення цієї суперечності, коли незважаючи на асиметрію стосунків, жодний із учасників не може існувати поза межами діалогу, утворюючи єдність у спілкуванні.

Уточними й наше розуміння відношень, які ми будемо мислити дещо відмінно, аніж його подає богослов'я відношення, не тільки як «онтологічне похідне від особистості» [11, с. 204], але, власне, онтологічний феномен. На нашу думку, в богослов'ї спілкування відбувається онтологізація відношень у модусі «спілкування», тобто спілкування стає апріорі, не причиною, але конституючим чинником божественного буття, способом утвердження іпостасями своєї унікальної ідентичності. Отже, відношення стають «онтологічним «поруч» із «субстанцією», що не нівелює первинності першої, але й не дозволяє відділити іпостась від відношень, що було б спотвореним розумінням божественного спів-буття.

Найбільш послідовно серед представників богослов'я спілкування принцип «субстанція-у-відношеннях» застосовується Й. Зізуласом у його двох найбільш фундаментальних працях «Буття як спілкування» та «Буття та Інакшість». Як зазначає митрополит, «Отець, Син і Дух – це імена, які позначають відношення» [8, с. 6]. Звертаючись до його ідей, Буття Боже, якщо воно мислиться як тотожне собі, з позицій Бог є Бог (Бог = Бог) – не автентичне духу християнства та заперечує буття як життя. Воно є реляційним буттям, адже «неможливо говорити про «єдиного Бога», не ведучи водночас мову про Бога, який є спілкуванням, тобто про Святу Трійцю» [7, с. 17]. Бог – не монада, а тріада в єдності. Свята Трійця – це вихідна онтологічна концепція, а не поняття, що додається до уявлення про Божественну сутність або ж виводиться з неї». Буття Бога є буттям у відношеннях спілкування. Разом з цим, «сутність спілкування не існує само по собі: його природною причиною є *Отець*» [7, с. 17].

Принцип «субстанції у відношеннях» подається Й. Зізіуласом через систему понять: *спілкування* як модус відношення; *причина* (причинність) як джерело відношення, *конституювання* як процес взаємодії іпостасей, що породжує нову якість, форму їхнього буття; *екстатик*, як інтенція субстанції до відношення (спілкування); *інакшість*, як необхідна передумова та водночас породження відношень (спілкування); *діафора та діастасіс*, як дві сторони відношень, що виражають міру інакшості (від відмінності до поділу, розпаду). Насамкінець, окремо слід згадати *особистісність*, як бажаний антропологічний результат відношення (спілкування).

В цьому ж контексті розвиває своє бачення місії християнства в сучасному світі Вселенський Патріарх Варфоломій у своїй досить наративно насиченій, хоча не зовсім послідовній праці «Віч-на-віч з таїною. Православне християнство у сучасному світі», а також в інших працях. Семантично насиченою є сама назва праці, яка виводиться із значення грецького слова «prosopon» – буквально «обличчя» або «вигляд». Патріарх пише, що «prosopon» має відношення як до особистості Бога, так і до людини, яка є відбитком цієї Особистості. Як Бог є Особистістю у взаємодії, так і Ми стаємо у повному сенсі людьми, особистостями, коли повертаємося обличчям до іншої людини. Усвідомлення самості приходить через усвідомлення інакшості з іншими людьми та навпаки – наша інакшість є покликом для Іншого пізнати власну самість. Цитуючи Патріарха, наголосимо, що «людина як екзистенційна реальність, може бути особистістю лише коли живе у свободі... свою людяність ми усвідомлюємо через вільну взаємодію з іншими. Особисте буття – це вільний акт сопричастя, що робить різноманітність і унікальність наріжними каменями нашої людяності» [12, р. 209]. Патріарх послідовно відтворює сутність самого принципу «субстанція-у-відношеннях», розкриваючи його за посередництвом дещо іншої терміногрупи, аніж Й. Зізулас. Це, до речі, підмічає в своїй Передмові до згаданої книги Патріарха Калліст Вейр, закликаючи читачів книги звернути увагу, наскільки часто вживаються в ній слова: «стосунок», «зустріч», «сопричастя», «спільність» та «діалог» та називаючи концепцію Варфоломія семантично наближеним до «богослов'я спілкування» словосполученням «богослов'я стосунку та зустрічі» [9, с. 29-30].

Варфоломій, як і Й. Зізулас, розвиває реляційну лінію буття особистості у світі. Характери-

зуючи християнську особистість, яка за аналогією з Особистістю Трійці є таїною, він водночас характеризує її як «вільну взаємодію з іншими» та розмірковує про особисте буття як «вільний акт сопричастя» [9, с. 27], передумову особистісної свободи, «коли ми звернені до інших, дивимося їм у вічі й дозволяємо їм дивитися у вічі нам» [4, с. 225]. Стосунки розглядаються ним в контексті свободи. Свобода є соціальною категорію, атрибутом не тільки персонального, але й соціального буття. Тому свобода передбачає й «практичну солідарність» [12, p. 61]. «Існує, зрештою, солідарність людського роду, адже люди, створені за образом триєдиного Бога, залежать один від одного і потребують один одного. Людина – не острів. Ми *один одному члени (Еф. 4:25)* [12, p. 45], поєднані взаємною участю та взаємними обов'язками.

Стосунки – один із способів виявлення таїни людської особистості в свободі. Стосунки людини зі світом патріарх тлумачить досить широко та глобально. Зазначаючи, що вони не обмежуються лише людьми, а поширюються на всю світобудову, Їхній масштаб – космічний. Людство разом із матеріальним світом утворює те, що патріарх називає «незшитим хітоном». Продовжуючи цю думку, передану та прокоментовану митрополитом Каллістом (Вейром), спостерігаємо сентенцію щодо необхідності сприйняття світу природи з гуманістичних позицій витлумачений цілком в буберівському «ключі»: будувати свої стосунки зі світом «не як «Воно», а як «Ти», що стає можливим лише через «єдиний контекст» «зустрічі» й «таїни сопричастя» [9, с. 32]. Насамкінець, Патріарх Варфоломій звертається до літургійного дискурсу реляційного буття особистості, згадуючи космічний вимір взаємин, виражений у Божественній Літургії, на якій священик безпосередньо перед епіклезою (закликанням Святого Духу) промовляє: «Твоє від Твоїх Тобі приносимо, за всіх і за все» [9, с. 32].

Утім, відмітимо деяку «інакшість» реляційного підходу Варфоломія, порівняно з відповідними ідеями Й. Зізіуласа. На нашу думку, він підійшов до принципу «субстанція-у-відношеннях» більш феноменологічно, апелюючи до здатності кожної людини не тільки чути Слово, але й відчувати, бачити, переживати. Приміром, говорячи про ікону з позицій стосунків і зустрічі, він порівнює її з вікном чи дверима, що дають тому, хто молиться, змогу зустрітися віч-на-віч із зображеною особою. Підтверджуючи тим самим висловлене Олів'є Клеманом переконання, що «Ікона нагадує нам про те, що християнство – «релігія облич» [9, с. 29-30]. Так само подається ним концепт «зустріч», що, апріорі, позначає більш феноменально насичений референт, аніж спілкування. Більш життєсвітно подається ним концепт «стосунки», порівняно з відношеннями. Звісно, адже в стосунках розгортається більш особистий, інтимний вимір людського буття. Складається враження, що Патріарх Варфоломій намагається максимально просто донести читачам книги саме життєсвітний дискурс означеного нами принципу. Це він засвідчує формально, назвавши книгу «Віч-на-віч з таїною»; змістовно (про що ми сказали вище), функціонально, не «затискаючи» власні думки у прокрустове ложе теоретичного наративу чи повчання, а подаючи їх ніби записані роздуми; звернений до кожного монолог.

Подієвий дискурси принципу «субстанції-у-відношеннях» розвинув Антоній Сурозький, звертаючись до феномену зустрічі в його емпіричному та екзистенційному контекстах. Екзистенційний контекст зустрічі логічно випливає із емпіричного, адже, за словами Антонія, свідчить про пережитий Антонієм у юнацькому віці досвід зустрічі з Богом, який залишився з ним на все життя [1, с. 866-869]. Антоній переконаний, у моменті автентичної зустрічі особистість оголюється для іншої, ніби пропонуючи розділити всю свою душевну напругу, радість та захват, чи горе і біль. Через численні маски, які накидає соціальність та повсякденність, проступає справжній лик особистості, видимий тільки тому, хто погоджується почути його, прийняти таким, який той є, спочатку в мовчазному стоянні перед співрозмовником, а потім вже у відповіді.

Разом з цим, розгортаючи, так би мовити, феноменологію зустрічі; говорячи про очікування, поклик, дар, він не відсторонюється від дискурсу койнонії в її спільнотному контексті. Наполегливо тримаючись за істинність досвіду присутності Бога у власному житті, зміщуючи симетрію уваги з «Я» на «Іншого», реалізуючи імператив відкритості та вчування в його слово, людина отримує можливість стати суб'єктом автентичного спілкування. «Будь-яка зустріч може стати зустріччю під Божим покровом, може стати зустріччю, протягом якої я маю щось принести іншому чи маю щось від іншого отримати. І тому, якщо ми до кожної зустрічі, до кожної події нашого життя будемо ставитися так, що стане можливим – як би не складалося, що б не сталося – не втрачати зв'язку з Богом» [2, с. 54]. Так кожна людина була б образом Божим, а служіння їй – служінням Христу.

Діалогічний дискурс принципу «субстанція-у-відношеннях» розвинений у Георгія Завершинського, автора досить компетентних статей, присвячених реляційному виміру троїчного богослов'я. Він досить чітко декларує основні постулати богослов'я спілкування серед яких: «Слово «Бог» вказує не на об'єктивне поняття, а на особисті відношення; ми пізнаємо Бога не через вивчення Його як деякої концепції, а вступаючи у відношення з Ним; особистісні відношення, подібні до троїчних, не змінюються в процесі творіння та гріхопадіння. Наступне, Бог бажає, щоб людина долучилася до цих відносин, поділяючи їх між собою та тварним світом; входження у відносини оживотворює буття, роблячи його справжнім; розділення або об'єктивування заважає встановленню особистих відносин. Та, насамкінець, заслуговує на увагу підсилене ним діалогічне звучання богослов'я спілкування, коли «будь-яке буття визначається відношеннями, що передбачає згоду та діалог» [6, с. 93].

Як видно із статей самого Георгія Завершинського, щодо діалогічної позиції він опирається здебільшого на ідеї М. Бубера. Щоразу наполягаючи, що діалог – це насамперед *відношення* (виділено нами. – Н.І.), він характеризує їх суб'єктний бік, що складають принаймні дві сторони, дистанційно відділені одна від одної. Ймовірно, під впливом М. Бубера, але і в той самий час, і цілком у дусі Й. Зізіуласа дистанцію він

називає Інакшістю, зауваживши, що дистанція реалізується як Інакшість, нездолана відмінність Я та Іншого. Звідси, артикульована ним паралель: філософія діалогу передбачає дистанцію, що відразу прояснює домінанту його концепції: діалог – це відношення інакшостей у просторі взаємного спілкування.

Рецепція принципу «субстанції-у-відношеннях» буде не повною, якщо ми не згадаємо концепт «чисті відношення», що у поєднанні з концептом «чиста єдність» (термінологія католицького теолога, кардинала Йозефа Ратцингера) пояснює реляційне буття Трійці з позицій західного християнства. Констатуємо, в західній тринітарній думці існує інший, порівняно з православною, підхід до кореляції природи (сутності) Бога та іпостасей. Якщо православна думка схиляється до визнання примату реляційної єдності іпостасей, то західна – фокусом своєї уваги робить саму цю єдність, наполягаючи, що відношення окремих особистостей тріади представляють собою деяку форму рівності з єдиною сутністю..., що можливо лише за умови її домінування [3, с. 83]. Але пріоритет єдиної сутності має й інші наслідки – розчинення в цій сутності іпостасей, коли жодна з них немає нічого, щоб належало їй. Вони, розчиняючись одна в одній, та узагальнено – в сутності, говорячи термінологією Й. Зізіуласа, втрачають інакшість.

В богослов'ї спілкування ж, з одного боку, немає абсолютного ототожнення троїчного буття з відношеннями (так званими чистими відношеннями), як в західній традиції. А з другого, не применшується значення відношень через зведення їх виключно до прояву Лиць (православна традиція). Тобто, богослов'я спілкування не розчиняє Лиця у відношеннях та не редукує відношення до функції Лиць. Їхня кореляція здійснюється через поняття конституювання, що дозволяє розглядати субстанцію як автентичну самокомунікативну реальність, не заперечуючи примату первинності Отця. З подальшою екстраполяцію на рівні міжособистісних та еклезіальних відношень.

Висновки. Принцип «субстанція-у-відношеннях» узагальнено можна сформулювати так: «Бути – значить бути субстанцією-у-відношеннях». Принцип «субстанція-у-відношеннях», не спростовуючи есенціальну основу особистості, так би мовити, унікальну Інакшість, її право «бути «у собі», не протиставляє її екзистенціальному – «перебувати у відношенні до інших» – таких самих унікальних субстанцій. У результаті відношень субстанція нічого не втрачає, тільки збагачує власне буття, змінюючись не субстанційно, а акцидентно, кристалізуючись як «динамічна самоідентичність». Відношення не пошкоджують субстанцію, навпаки, вони прояснюють її ідентичність, породжуючи наступні відношення. Значимість цього принципу для богослов'я спілкування показана на прикладі ідей Й. Зізіуласа, Вселенського Патріарха Варфоломія та Г. Завершинського. У Й. Зізуласа принцип «субстанції у відношеннях» подається через парадигму «спілкування як модус відношення». Патріарх Варфоломій актуалізує стосунковий, більш феноменально та подієво насичений дискурс цього принципу. Діалогічний дискурс принципу «субстанція-у-відношеннях» розвинений у Георгія Завершинського. Важливо, що в нього принцип «субстанція-у-відношеннях» не тотожний католицькому принципу «чисті відношення», так як не «розчиняє» іпостась у відношеннях, пов'язуючи її суб'єктність не тільки з реляціями, а й з «незмінним у змінному», тим, що не піддаються трансформаціям навіть у реляціях буття. Обгрунтовано, що представники цього напряму виходять з позиції, що спілкуватися означає відноситися один до одного та через це кристалізувати телос спілкування.

Список літератури:

1. Антоний Сурожский. Труды. Книга вторая / Митрополит Антоний Сурожский. – М.: Практика, 2012. – С. 866-869.
2. Антоний (Блум), митр. Сурожский. Внутреннее молчание / Антоний (Блум), митр. Сурожский. Пути христианской жизни. Беседы. – К.: Дух и Литера, 2001. – 272 с.
3. Вольф Мирослав По подобию Нашему. Церковь как образ Троицы / Мирослав Вольф. – Черкассы: Коллоквиум, 2012. – 424 с.
4. Вселенський Патріарх Варфоломій. Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі / Варфоломій, Вселенський Патріарх // Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. – Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 67-350.
5. Давиденко О.В. Катехизис. Введение в догматическое богословие. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://azbyka.ru/otechnik/Oleg_Davydenkov/katehizis
6. Завершинский Гр. Богословие диалога: понятие отношений / Гр. Завершинский // Церковь и время. – 2009. – № 3(48). – С. 93-104.
7. Зізіулас Йоан Буття як спілкування. Дослідження особистісності і Церкви / Йоанн Зізулас. – К.: Дух і літера, 2005. – 267 с.
8. Зизиулас Иоанн. Общение и инаковость. Новые очерки о личности и церкви / Иоанн Зизиулас. – М.: ББИ, 2012. – 407 с.
9. Калліст (Вейр). Передмова митрополита Калліста (Вейра)/ (Вейр) Калліст // Вселенський Патріарх Варфоломій. Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2011. – С. 19-40.
10. Норрис Кларк. Бути – означає бути субстанцією-у-відношенні / Кларк Н. // Досвід людської особи: Нариси з філософської антропології. – Львів: Свічадо, 2000. – С. 307- 331.
11. Чурсанов С.А. Лицом к лицу. Понятие личности в православном богослови XX века / С.А. Чурсанов. – М.: Изд.-во ПСТГУ, 2009. – 264 с.
12. Patriarch Bartholomew. Cosmic Grace, Humble Prayer: The Ecological Vision of the Green Patriarch Bartholomew I / Bartholomew Patriarch. – Eerdmans Publishing Company, 2003. – 351 p.

Ищук Н.В.
Национальный медицинский университет имени А.А. Богомольця

«СУБСТАНЦИЯ-В-ОТНОШЕНИЯХ» КАК ОБЬЯСНИТЕЛЬНЫЙ ПРИНЦИП БОГОСЛОВИЯ ОБЩЕНИЯ

Аннотация
Исследовано принцип «субстанция-в-отношениях» как один из наиболее методологически важных принципов богословия общения. Уточняется теологический контекст использования терминов «субстанция» и «отношения». Обосновывается, что в результате отношений субстанция ничего не теряет, только насыщает собственное бытие, меняясь не субстанционально, а акцидентно, кристаллизируясь как «динамическая самоидентичность» Отношения не нарушают целостности субстанции, наоборот, они проясняют ее идентичность, порождая последующие отношения. Значимость этого принципа для богословия общения показана на примере идей И. Зизиуласа, Вселенского Патриарха Варфоломея и Г. Завершинского. Обосновано, что представители этого направления исходят из позиции, что общаться значит относиться друг к другу и через этого кристаллизовать телос общения.
Ключевые слова: субстанция (ипостась), отношения (реляции), богословие общения, встреча, диалог.

Ishchuk N.V.
A.A. Bogomoltsa National Medical University

«SUBSTANCE-IN-RELATIONS» AS THE EXPLANATORY PRINCIPLE OF THE THEOLOGY OF COMMUNICATION

Summary
The «substance-in-relations» principle is studied as one of the most methodologically important principles of theology of communication. The theological context of the use of the terms «substance» and «relations» is specified. It is substantiated that as a result of the relations, the substance does not lose anything, only saturates its own being, changing not substantively, but accidentally, crystallizing as «dynamical self-identity». Relations do not violate the integrity of the substance; on the contrary, they clarify its identity, giving rise to the following relations. The significance of this principle for the theology of communication is illustrated by the example of the ideas of I. Zizioulas, the Ecumenical Patriarch Bartholomew and G. Zavershinsky.
Keywords: substance (hypostasis), relations, theology of communication, meeting, dialogue.

УДК 141.7:930.1(045)

СОЦІАЛЬНІСТЬ КРІЗЬ ОБРАЗ СПОСТЕРІГАЧА В ІНДУСТРІАЛЬНОМУ ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Лукашенко М.В.
Гуманітарний інститут
Національного авіаційного університету,
Вінницький медичний коледж імені академіка Д.К. Заболотного

У статті розкриваються смислові трансформації ролі Спостерігача в контексті формування соціальності. Виявлено, що даний образ мав конотації трансцендентного та викликав відчуття причетності до нього, що було властиво природній соціальності. В модерний період діяльність спостерігача перетворюється на активну соціальну роль, що відображала та формувала соціальні відносини та зв'язки. Шляхом інтерналізації утворювався стандартизований спостерігач, який виконував роль внутрішнього полісмена-мораліста. Для наступних трансформацій соціальності характерні агравація та змішання ролей того хто спостерігає і того за ким спостерігають. Розвивається та змінюється новий простір віртуального спостереження та нових ролей кібер-спостерігачів.
Ключові слова: соціальність, суспільство, спостерігач, паноптикум, кібернетика.

Постановка проблеми. Сучасний світ переживає черговий етап активних трансформацій соціальності, не лише формуючи нові смисли місця людини в суспільстві, її включеності у спільноти та міжособистісні зв'язки, а й по-новому інтерпретуючи минулий досвід та інформацію. Соціальність формується та набувається в світі смислів, який, на думку М. Вебера, Г. Зіммеля, Г. Ріккета, межує зі світом цінностей та світом буття. З модерного періоду ці смисли стали створюватися та інтерпретуватися з позиції артифіціалізму, з позиції активності людей, а нові образи та метафори пояснювали та транслювали смисли соціальності для всього індустріального суспільства. Серед усіх архетипічних образів, виділяється один, який можна назвати центральним образом індустріального суспільства і який зазнав чисельних трансформацій та втілень – Спостерігач.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До образу спостерігача в своїх роботах зверталися З. Бауман, Л. Донскіс, Т. Матісен, Г. Стендінг, М. Фуко та ін., аналізуючи суспільні зміни та роль спостерігача у них. Суспільство порівнювалося із Паноптиконом, в якому спостерігач виховував утримуваних людей відчуттям постійного спостереження заради їхнього ж щастя або щастя більшості. Описано процес формування Синоптикону, в якому більшість спостерігає за владою. Суспільство розглядалося як система, на яку спостерігач вже впливав самим процесом спостереження і сам змінювався в цьому процесі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У широкому полі філософських рефлексій образ спостерігача розглядався в індустріальному суспільстві, булі визначені зміни його місця та значення в постіндустріальному суспільстві. Цікавим і не достатньо дослідженим є взаємозв'язок між трансформаціями соціальності та змінами суспільних смислів спостереження, зокрема, значення фігури спостерігача.

Мета статті. Метою даної статті є розгляд змін функцій та значень образу спостерігача в індустріальному та постіндустріальному суспільстві, що продукує нові суспільні смисли. Відповідно до мети було поставлено наступні завдання: описати модерні філософські рефлексії образу спостерігача та його суспільні смисли; виявити конотації спостереження в індустріальному та постіндустріальному суспільстві та їхній вплив на соціальність; проаналізувати соціальність і суспільні смисли спостереження в інформаційному суспільстві.

Основний матеріал дослідження. В рамках даної статті доведеться абстрагуватися від домодерних образів свідків нашого життя (Всевидячого Ока, янгола-охоронця, Геліоса, Аргуса та ін.), які набули нових смислів та трансформацій у модерний час, відобразившись у масонських знаках, грошових символах та новітніх винаходах на кшталт веб-камер. Образи спостерігача в домодерній соціальності із її природніми зв'язками мали конотації трансцендентного та викликали відчуття причетності до нього.

Зміна та формування модерної соціальності пов'язана із позицією інтерпретації самого суспільства та появи його основних інституцій, які почали пояснюватися із позиції артифіціалізму. Це було не випадково для західної цивілізації, душею якої став Фауст – людина-творець. Зупинимося на найвідомішій модерній постаті «спостерігача», яка в архітектурній ідеї Дж. Бентама мала забезпечити ефективний контроль та виховний вплив на різних рівнях системи Паноптикону та перетворилась на «наглядача». Як писав мислитель, ця проста архітектурна ідея мала відродити мораль, зберегти здоров'я, посилити промисловість, розповсюдити просвітництво, зменшити суспільний тягар, знайти юридичне розв'язання проблеми бідності [5]. З неї народився проект ідеальної тюрми, в центрі якої знаходиться вежа спостерігача, який може в будь-який момент бачити і контролювати ув'язнених в камерах навколо, залишаючись для них непомітним. Через ефект постійного спостереження має виникнути «правильна» поведінка, викликана «архітектурою вибору» і такий механізм мав бути придатним для різних установ від шкіл та лікарень до фабрик і заводів. Реалізувався не стільки точний проект Паноптикону, скільки сама система індустріального суспільства набула схожих ознак, отримучи в ХХ ст. чисельні філософські (З. Бауман, Л. Донскіс, Е. Кін, Б. Латур, Г. Стендінг, М. Фуко) і літературні (Є. Замятін, Дж. Оруел) рефлексії.

Зміни типів суспільств можна простежити по змінам ролей тих, хто спостерігає і тих, за ким спостерігають. Так, домодерна і модерна ситуація кардинально відрізнялась, коли, згідно Т. Матісена, відбувся перехід від ситуації, коли більшість спостерігає за меншістю до ситуації, коли меншість спостерігає за більшістю [Цит. за 1, с. 77]. Домодерна влада демонструвала себе в найкращому світлі, модерна – спостерігала за громадянами, залишаючись в тіні, але вже починався паралельний процес нового спостереження більшості за меншістю через засоби масової інформації і формування іншого механізму влади – Синоптикону. Як видно із метафор Паноптикону і Синоптикону, фігура спостерігача стала можливо центральним образом індустріальних суспільств, де за спостерігачем спостерігав інший спостерігач. Вибудовувалась особлива архітектура влади, спільна для різних індустріальних суспільств, ідейною основою якої став принцип утилітаризму, коли держава контролюючи, має забезпечити щастя і суспільне благо для найбільшої кількості громадян, навіть ціною страждання меншості. Так основну функцію інтеграції та керування став виконувати чисельний апарат, в тому числі й ідеологічний, продукуючи інтеграційні смисли, нові способи спостереження і пояснення їхнього значення. Відмінність між формами та проявами тотального спостереження та експлуатації в капіталістичній, соціалістичній, комуністичній системах індустріального суспільства була ледь помітною, а інколи швидше умовною.

Світ продовжував змінюватися, а разом із постіндустріальним світом змінювався образ паноптикуму, відходила в минуле така важка модель контролю. З. Бауман влучно охарактеризував цю зміну, відштовхуючись від масштабу і мети дії інститутів, організованих відповідно до моделі паноптикуму – вони мали місцевий характер і слугували зменшенню рухливості населення, виключенню самостійного випадкового пересування. Глобальне «синоптикумне» спостереження за спостерігачами дає можливість в кіберпросторі «відриватися» від своєї місцевості і бути поза простором. В екстериторіальній мережі є можливість перетворитися з того, за ким спостерігали та того, хто спостерігає [1, с. 78]. Там навіть можна спробувати стати тим, за ким спостерігає більшість. Сьогодні відомі люди демонструють світ зірок, основною рисою якого є те, що за ними спостерігають і вони поширюють ідею тотального способу життя. За всесвітньовідомими «глобалістами» спостерігають місцеві, а яскравий приклад такої влади викликає захоплення і бажання їх наслідувати. Як писав Л. Донскіс, «влада та її маски стали метою сучасного існування – якщо вас не показують по телебаченню, якщо про вас не пише преса, то ви не існуєте» [4, с. 254], або якщо вас не має в Інтернеті, то вас не існує. Суспільний простір перетворився на простір приватного життя людей влади, в який, відповідно до законів наслідування Г. Тарда, вивертають і своє інтимне життя сучасні спостерігачі.

Та чи можливий при такій неймовірній кількості інформації про кожного, яка примножується щодня не потрапити у суперпаноптикум – кібер-варіант паноптикуму, можливий завдяки електронним базам великих даних, як про це попереджають Н. Карр, Е. Кін, М. Постер, Г. Стендінг. На думку З. Баумана, це не зовсім так і базова різниця тут у тому, що люди мовчки дають добровільний і свідомий дозвіл на збереження своїх даних в обмін на свободу пересування і споживання. Тобто різниця полягає в цілях та стратегіях класичного паноптикуму та суперпаноптикуму, який замість дисципліни, єдиного зразка поведінки і стандартизації, має за допомогою зібраної інформації переконатися, що ці люди заслуговують на довіру, є надійним клієнтами і мають різносторонній споживацькі інтереси та вибір [1, с. 76]. Якщо Паноптикум силоміць контролював людей і поза їхньої волею спостерігав за ними, стримуючи на одному місці, виховуючи «правильний» характер та стереотипи поведінки, то сьогодні чим більше про тебе є інформації в базі про твою кредитну історію, чим більше ти прозорий, активний та споживаючий, тим ти є вільнішим у пересуванні, у задоволенні своїх потреб. Політика паноптикуму змінилась з позиції «щоб ніхто не вирвався» на позицію «щоб ніхто сторонній сюди не потрапив».

Проте не весь світ так кардинально змінився. Для прекаріату, для тих, хто є тими сторонніми і не потраплять у глобальний паноптикум був оновлений «старий добрий» паноптикум. Модель Дж. Бентама отримала продовження в робітничих поселеннях в різних куточках світу. Так, в Шеньчжень шість мільйонів робітників живуть під постійним відеоспостереженням, кожен крок яких відслідковується і оцінюється за допомогою бази даних по сучасній військовій технології, а стимули і санкції відсіюють «неслухняних», переконуючи решту мислити і вести себе так, як потрібно керівництву [8]. На виробництві Foxconn, що знаходиться в Шеньчжене, працює до 500 тисяч робітників в п'ятнадцятиповерхових будинках, кожний з яких виконує замовлення таких фірм як Apple, Dell, Sony та ін. За мінімальну оплату там працюють мігранти з сіл, для яких колись і була розроблена «класична» система паноптикуму. Е. Тоффлер посилається на роботу Ендрю Ур 1835 р., в якій пишеться, що перші власники шахт, фабрик та заводів Англії помітили, що «людей, які пройшли період статевого дозрівання і займалися раніше сільськогосподарською працею чи певним ремеслом, майже не можливо перетворити в корисні для виробництва руки» [9, с. 35]. Сьогодні кадри на Foxconn через високу інтенсивність праці оновлюються на 30-40 відсотків щорічно. А чисельний ряд суїцидів та незавершених спроб у 2009-2010 роках викликав патерналістичну реакцію – будинки фірм оточили захисними мережами, аби убезпечити від летальних наслідків тих, хто вистрибує з вікон та найняли психологів [8]. З іншого боку, Г. Стендінг констатує, що формується суспільство мережевого спостереження. Продовжуючи ідею паноптикуму в найближче майбутнє, він моделює ситуацію де вторгнення спостереження відбувається не лише на місця навчання, праці, а й всередину людського тіла за допомогою сучасних таблеток, які вже можуть проводити моніторинг і прогнозує ситуацію, коли подібний моніторинг стане обов'язковим для отримання страховки чи покриття лікування.

Не зникла і звичка спостереження за чужим життям, вироблена паноптикумним світоглядом

влади індустріального суспільства – вона деградувала до рівня публічного вуаєризму, коли спостереження ведеться за допомогою прихованої камери і транслюється для масової аудиторії [4, с. 255], але об'єкт спостереження не дуже проти такого положення речей, перебуваючи в проміжному стані ненаситного спостереження за зірками та сподіванням стати зіркою. Л. Донскіс влучно описує інверсію образу паноптикуму в постмодерному світі, коли маси мають ілюзію влади спостереження за владою, самі перебуваючи невидимими. Справжня ж влада у того, за ким спостерігають і він контролює та передбачає це спостереження і його обговорення. Тобто мало знати хто за ким спостерігає – важливо знати контекст і смисл спостереження, що власне і конструює соціальність. Так навіть при інверсії моделі паноптикуму смисли транслюють ті, хто в центрі чи то вежі спостереження, чи то в центрі самого спостереження, а більшість їх інтегрує, адаптує, знаходить свої смисли та інтерпретує їх відповідно до свого життя.

Так формується сучасне тотальне спостереження, коли починають сплутуватися ролі хто за ким спостерігає і в чому смисл цього спостереження. В таких умовах залишається група професійних соціальних спостерігачів, які своєю метою ставлять зрозуміти смисли та властивості всіх, за ким вони спостерігають, при цьому постійно опитуючи і рахуючи відповіді більшості. Так у прозорому сучасному світі проходить одночасно макрорівневе і мікрорівневе спостереженням. З прицільним детальним обстеженням більшість навчилась жити – вона постійно змінює свою думку, викликаючи кризу соціології, прикладом чого були результати останніх виборів президента Америки. Таку ситуацію передчував французький соціальний мислитель Ж. Бодріяр і сформулював ідею реваншу об'єкту. Він висуває провокаційну гіпотезу про можливий обман об'єктом своїх спостерігачів. Невдоволений тим, що за ним спостерігають, його аналізують, спотворюють він сприймає це як виклик і відповідає іншим викликом і завдяки своїй позиції «об'єкт аналізу сьогодні повсюдно бере гору над суб'єктом аналізу». Ті, за ким спостерігають, «міняють подоби, опинившись у глухому куті під тиском смислу», а той, хто спостерігає, стає здобиччю подоб [2, с. 81]. Чи це не є парадоксальним, але вже звичним «ефект спостерігача» при проведені експериментів по інтерференції чи то дифракції пучків електронів?

Відповідь на це питання дає кібернетика другого порядку або кібернетика самої кібернетики, пов'язана із фігурою спостерігача і його місцем відносно системи, за якою він спостерігає, рефлексивністю та зміною цієї системи. Початок даного наукового підходу пов'язують із книгою Г. фон Фестера «Observing Systems», що можна зрозуміти або як «системи, які спостерігають», або як «системи, за якими спостерігають». Гра слів у назві якої вже відображає особливість есе і зміни парадигми. К. Хейлз визначає рефлексивність як «рух, за допомогою якого генерується поштовх до вироблення системи і який, з огляду на зміну перспективи, має стати частиною системи, що він її виробив» [10, с. 29]. Тобто увага аутопоезису зміщується з кібернетики систем, за якими ведеться спостереження, до кібернетики спостерігача, акцент ставиться на взаємно конститутивних зв'язках між компонентами системи, а не на повідомленні, інформації. Спостерігач змінює того, за ким спостерігає і навпаки. З цієї точки зору, змінюється соціальність того, за ким спостерігають, соціальність того, хто спостерігає, що перетворює соціальність на постійний процес зміни смислів. Як писав М. Фуко, який перетворив образ паноптикуму на модель влади тогочасного світу, про свою роботу, він не займається «смислами і умовами їхнього виникнення, а лише передумовами змін чи підриву смислів, тобто передумовами згасання смислу і можливостями виникнення нового смислу» [Цит. за 11, с. 94]. Нескінчений пошук виникнення смислів приховує в собі небезпеку нескінченого регресу через рефлексивність, яка «заплутує і поглинає межі, які ми нав'язуємо світові, з тим, аби надати йому сенс» [10, с. 29].

Нового звучання набуває спостереження на макро і мікрорівні, образ паноптикуму в акторно-мережевій теорії Б. Латура, який висловлюється проти образу таємно присутнього Контексту, проти поділу світу на «макро» і «мікро», а розглядає це як те, що об'єднує акторів, як взаємодію, як ще один зв'язок, який підтримується в мережі. Б. Латур скептично ставиться до прагнення соціальних дослідників зайняти місце у центральній вежі утопічного паноптикуму, який живить «всезагальну параною і всезагальну мегаломанію» [6] і пропонує замість цього створити олігоптикуми. Під олігоптикумами він розуміє такі місця, в яких видно мало, але добре. Тобто для спостерігача важливо бачити об'єднане ціле чітко і у межах в яких ще підтримуються зв'язки.

Питання підтримання зв'язків сьогодні є одним із найбільш актуальних. Сучасна людина, за формулюванням Е. Гідденса, будує «чисті відносини», стосунки без вічних зобов'язань, а головною стратегією виживання в сучасному мегаполісі, на думку З. Баумана, стала не спільність, а ізоляція та відокремлення від інших [1, с. 72]. У сучасних антиутопіях вже поступово зникає образ тотального спостереження, контролю і виникає образ відокремлення, радикальної самотності індивідів, як писав М. Уельбек в «Можливості острову», «відмирання функції спілкування», виникає «радикальне фізичне відокремлення неолюдей один від одного», а «повна фізична ізоляція є (...) достатньо можливою соціальною структурою». Саме таким експериментальним полігоном, лабораторією глобалізованого суспільства стала тюрма «Пелікан Бей», в якій «випробовуються технології та досліджуються межі просторового обмеження «відбракованих елементів» і «залишків» процесу глобалізації» [1, с. 160]. Ззовні схожа на паноптикум, повністю автоматизована, вона побудована таким чином, аби виключити можливість особистого контакту засуджених між собою та зі спостерігачами. Єдине завдання охоронців – забезпечити постійну присутність засуджених у камерах, аби ніхто нікого не бачив і ні з ким не спілкувався. Такий новий паноптикум перетворився з «фабрики по виробництву дисциплінованої робочої сили» на «фабрики ізоляції, фабрики по виробництву людей, які звикли до стану ізоляції [1, с. 159].

Рух до тілесної самоізоляції сьогодні спостерігається по всьому світі. І найчастіше вихід знаходиться у віртуальній реальності та її соціальності. А для тих, хто ще не зачинився у своїй квартирі, не став хікікоморі, не став дистанційно спостерігати за світом, створюються нові проекти. Яскравим прикладом, який художньо викриває всі небезпеки постійного спостереження «See Change» став фільм «Circle» режисера J. Ponsoldt, знятий по роману D. Eggers, який вийшов у 2017 році. Сьогодні вже у лекційних залах сучасних університетів встановлені камери, які дають змогу керівнику в будь-яку хвилину «відвідати» лекцію, автоматично роблячи будь-яку з них відкритою. В цій же лекційній залі сидять студенти, які можуть вести «прямий ефір» в Instagram, Facebook, YouTube наживу показуючи своє цікаве життя, і викладач, який може записувати лекцію, аби викласти її в своєму блозі, на каналі в YouTube або спеціальних освітніх каналах для іншої віртуальної аудиторії. Хто за ким спостерігає в цей момент і чи це лише ілюзія спостереження? Як змінюється наша поведінка в умовах, коли всі за всіма спостерігають і записують?

Так, сьогодні бути в Мережі інкогніто вже розкіш, вже майже неможлива приватність навіть «непрозорих» чарунків, які колись користувалися найбільшою владою за рахунок того, що залишалися джерелом непевності для інших. Відповідно люди самі створюють звітність у Мережі, і інколи таку, яку вони хочуть. А більшість користувачів хочуть аби у Facebook все виглядало красиво і розміщують у соцмережі тільки позитивні пости і фотографії, викликаючи один в одного враження, що люди навколо проводять більш цікаве і насичене життя, ніж вони самі. Як пише дослідниця М. Джей, користувачі радше спостерігають за життям друзів, витрачаючи більше часу на перегляд інформації з їх сторінок, ніж на спілкування з ними чи створення свого контенту [3].

Інший варіант відповіді – напрочуд чесна фіксація кожного свого кроку. У «легкому» варіанті із відео-реєстратором люди свідомо самі їх встановлюють у машинах, будинках вбачаючи в цьому захист, а не небезпеку можливості використання проти них записів розмов, подій власним технічним спостерігачем. Інший варіант – свідоме висвітлення свого життя в Інтернеті, аби спеціальним службам спростити роботу і кинути виклик спостерігачам (дивіться, наприклад, виступ Hasan Elahi на TED у 2011 році про те як стежити за самим собою). Цікаво, що спецслужби, образ агента-шпигуна Е. Тоффлер назвав найпотужнішою метафорою сучасності. Шпигун став живим символом революції, яка відбувається в інфосфері, для якого головне інформація [9, с. 141]. Не дивно, що ця постать як ніяка інша захопила уяву модерної людини, продукуючи чисельні практики, книжки та фільми. Вона об'єднувала інтеграційні смисли соціальності «ми» проти «вони», розрізняючи «свого розвідника» і «чужого шпигуна».

Така постійна звичка до спостереження шляхом інтернальності переходить у внутрішній світ людини, формуючи в ній внутрішнього полісмена-мораліста. Про ідею внутрішнього спостерігача говорив ще А. Сміт, але в його роботах цей образ виринав у різних значеннях. У «Багатстві народів» спостерігач, як і в Дж. Бентама, є на невеликих мануфактурах, де робітники всі одразу розміщені перед його поглядом, проте основним є інший образ – «неупередженого спостерігача» (impartial spectator), значення якого розкривається в «Теорії моральних почуттів». Так, аби зрозуміти причини, які спонукають нас до дії, людина має відсторонитися від самої себе та поглянути на них з певної відстані, побачити їх очима сторонньої неупередженої справедливої людини, стати свідком власних дій і це буде єдиним дзеркалом, по якому можливо судити про гідність власних вчинків [7, с. 58]. Такий безперервний суд внутрішнього свідка дає здатність ототожнювати себе з ідеальним, що знаходиться всередині. Це перекликається із ідеєю внутрішньої, інтеріоризованої системи морального контролю, яка підтримувала соціальність виходячи від смислів та цінностей особистості, перетворюючи людину на вузол, на якій стягуються і залишаються сталими соціальні відносини. М. Фуко в методах паноптикуму побачив ключовий момент при переході від місцевих природних механізмів інтеграції шляхом самоспостереження і саморегуляції до державних, які значно перевищували звичайні людські можливості.

З іншого боку, людині властиво шукати не спостерігача, а свідка свого життя, з ким можна розділити свої історії, очікуючи інтерпретацій з позиції любові та поваги. І тоді Бог, внутрішній спостерігач, друг, кохана людина перетворюються на свідків нашого життя.

Висновки і перспективи подальшого розвитку. З описаних образів спостерігача видно, що вони уособлюють і формують різні смисли соціальності, виконують різні функції, спонукаючи до певних типів взаємодій та зв'язків. Сьогодні в світі можуть співіснувати смисли паноптикумів різних типів і одна й та сама людина може перебувати в кількох з них одночасно, власною соціальністю визначаючи свою приналежність або заперечуючи її. Від контексту життя людини, її світогляду залежить в якому саме паноптикумі вона себе відчуває чи в який хоче потрапити або ігнорує подібний вибір за одним з англійських принципів «з двох зол не вибирають». Ще існують «старі добрі» паноптикуми, на кшталт «Foxconn», в яких випробовується працездатність, моральність, надійність. З'явилися нові елітні паноптикуми, членство в яких необхідно заслужити та постійно підтверджувати своєю прозорістю. Проте за своєю суттю він є швидше інверсією паноптикуму, ніж його формою. Альтернативні форми суперпаноптикуму виникають у базах великих даних, у Мережі, де нарцисично виставляючи життя на огляд, людина швидше прагне отримати нове владне місце того, за ким спостерігають у світі, який змінився. Створюються й індивідуалізовані паноптикуми зразка тюрми «Пелікан Бей» для випробовування меж ізоляції майбутнього мережевого світу з сучасних антиутопій. А науковці пропонують замінити паноптичний погляд на соціальність на оліготичний.

Попри всі описані випадки проявів фігури спостерігача в індустріальному та постіндустріальному світі, хочеться пристати до думки З. Баумана, що Паноптикум, який був улю-

бленою моделлю соціального контролю в новочасності, сьогодні втрачає актуальність та поступово зникає [1, с. 14]. А це означає, що ми зустрінемося з іншими уособленнями спостерігача, які очікують нового філософського осмислення. Це і вирішення парадоксу виникнення віртуального спостерігача, який замість задекларованої незалежності кібер-простору, будує скляну клітку та проводить тотальне вивчення та спостереження за кожним кібер-громадянином, про ще вже пишуть Н. Карр, Е. Кін. Дослідження впливу нового кібер-спостерігача на трансформації соціальності може стати стане предметом наступних досліджень.

Список літератури:

1. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. М. Л. Коробочкина. – М.: Издательство «Весь Мир», 2004. – 188 с.
2. Бодріяр Ж. Фатальні стратегії / Переклад з франц. Л. Конововича. – Львів: Кальварія, 2011. – 192 с.
3. Джей М. Важные годы. Почему не стоит откладывать жизнь на потом / Мэг Джей; пер. с англ. Н. Яцюк. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2014. – 320 с.
4. Донскіс Л. Збентежена ідентичність і сучасний світ / Пер. з англ. О. Буценко – К.: Факт, 2010. – 312 с.
5. Кин Э. Ничего личного: Как социальные сети, поисковые системы и спецслужбы используют наши персональные данные / Эндрю Кин; пер. с англ. И. Евстигнеевой. – М.: Альпина Паблишер, 2016. – 220 с.
6. Латур Б. Пересборка социального. Введение в акторно-сетевую теорию. М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2014. – 382 с.
7. Микешин М. И. Социальная философия шотландского Просвещения. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2005. – 165 с.
8. Стэндинг Г. Прекариат: новый опасный класс / Пер. с англ. Н. Усова – М.: ООО «Ад Маргинем Пресс», 2014. – 328 с.
9. Тоффлер Е. Третя Хвиля / Пер. з англ. А. Євса. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
10. Хейлз К. Н. Як ми стали постлюдством: Віртуальні тіла в кібернетиці, літературі та інформатиці. – 2-ге вид., виправ. / Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2013. – 426 с.
11. Шлиппе А. ф., Швайтцер Й. Учебник по системной терапии и консультированию / Пер. с нем. А. Фильца, Н. Бреславской. – М.: Институт консультирования и системних решений, 2007. – 363 с.

Лукашенко М.В.
Гуманитарный институт
Национального авиационного университета,
Винницкий медицинский колледж имени академика Д.К. Заболотного

СОЦИАЛЬНОСТЬ СКВОЗЬ ОБРАЗ НАБЛЮДАТЕЛЯ В ИНДУСТРИАЛЬНОМ И ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация
В статье раскрываются смысловые трансформации роли Наблюдателя в контексте формирования социальности. Выявлено, что данный образ имел коннотации трансцендентного и вызывал ощущение причастности к нему, что было свойственно природной социальности. В модерный период наблюдатель становится активной социальной ролью, в которой отражаются и которая формирует социальные отношения и связи. Путём интернализации формировался стандартизированный наблюдатель, который выполнял роль внутреннего полисмена-моралиста. Для последующих трансформаций социальности характерны аггравация и смешение ролей кто за кем наблюдает. Развивается и трансформируется пространство виртуального наблюдения и новых ролей кибер-наблюдателей.
Ключевые слова: социальность, общество, наблюдатель, паноптикум, кибернетика.

Lukashenko M.V.
Humanities Institute
of National Aviation University,
Vinnitsa Medical College named by D.K. Zabolotnyy

SOCIALITY THROUGH THE SHAPE OF OBSERVER IN INDUSTRIAL AND POSTINDUSTRIAL SOCIETY

Summary
In the article the transformation of the role of Observer in the contest of sociality formation is revealed. It has been discovered, that this image had a connotation of the transcendental and caused a sense of belonging to it. In the modern period, the observer's activity becomes an active social role that reflects and forms social relations and relationships. By internalization, a standardized Observer was formed, whose role was internal policeman-moralist. For the subsequent transformations of sociality mixing of the roles of those who observe and who are observed is typical. The new virtual observation space and new roles of cyber-observers are developing and changing.
Keywords: sociality, society, observer, the Panopticon, cybernetics.

УДК 378.01

МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ У ПІДГОТОВЦІ PHD З ФІЛОСОФІЇ У ВЕЛИКОБРИТАНІЇ

Туренко В.Е., Соболь Т.В., Ярмоліцька Н.В.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті детально та комплексно досліджено особливості та характерні риси підготовки PhD з філософії у Сполученому Королівстві Великої Британії. Висвітлюється, що навчальні плани університетів в т.ч. і PhD-підготовки уряд не контролює, оскільки у Великобританії досить давні і сильні традиції стосовно автономності вищих учбових закладів. Разом з тим існує Агентство з забезпечення якості, (Quality Assurance Agency (QAA)), основною прерогативою якого є контроль за недержавними учбовими інституціями. Досліджено, що в ряді філософських факультетів даної країни специфічними формами здобуття PhD-ступеню, окрім традиційного рукопису дисертації є «PhD за статтями» та «PhD-практика». Розкрито, що в процесі підготовки фахівців з філософії в ряді університетів існує досить широкий вибір стосовно педагогічної (асистентської практики).
Ключові слова: PhD-ступінь, «PhD за статтями» та «PhD-практика», Великобританія, філософська освіта.

Постановка проблеми. Актуальність даної теми полягає в тому, що на сьогодні в нашій країні спостерігаємо процес імплементації ряду Законів України, що стосується освіти і науки у вищій школі («Про вищу освіту» та «Про наукову і науково-технічну діяльність»). Це особливо стосується Одним з головних векторів, на які спирається осучаснення нашої системи освіти і науки – це безперечно підготовка фахівців вищої кваліфікації, тобто докторів філософії (кандидатів наук) та докторів наук. У зв'язку з цим виникає потреба аналізу специфіки підготовки майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах різних європейських країнах. В свою чергу варто відзначити, що філософська освіта у навчальних закладах Європи має давню історію; не є виключенням і Великобританія. Через це є доцільним ґрунтовний аналіз особливостей навчання за програмами PhD з філософії та висвітлення інноваційного змісту в них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Наразі в зарубіжній та вітчизняній науковій літературі присутні дослідження [1, 3, 6], які присвячені аналізу систем вищої освіти в європейських країнах, зокрема і Сполученого Королівства.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми Слід зазначити, що хоча є певна кількість ґрунтовних наукових досліджень, присвячених аналізу вищої освіти у Великій Британії, зокрема і філософської, однак про специфіку підготовки саме PhD фактично є відсутніми.

Мета статті Отже метою статті є комплексне дослідження особливостей PhD-програм на філософських відділеннях Кембриджського та Оксфордського університетів, а також місце інноваційної складової у структурі підготовки «докторів філософії».

Викладання філософії у Вищій школі Великобританії: загальний огляд

Передусім, необхідно зазначити, що «Вища освіта Великобританії відповідає унітарній дворівневій системі до рівня докторантури. Існує декілька докторантур, але переважає PhD. В 1992 році колишні політехніки були приєднані до університетському сектору, вони одержали повний університетський статус і право присвоювати ступені. Немає офіційних вказівок щодо тривалості навчання в університетах, так само термінологія і структура ступенів може бути різною в різних університетах. Всі звання можна розділити на звання, які присуджуються до закінчення університету (Вищий національний диплом – 2 роки, Вищий національний сертифікат – 1 рік) і звання, які присуджуються після закінчення університету» [1; 42].

Взагалі варто відзначити, що до 19 ст. викладання філософії здійснювалося лише в семи університетах країни: Оксфорд і Кембридж в Англії, і (незважаючи на значно меншу кількість населення) Глазго, Сент-Ендрюс, Абердин, Марішаль коледж Абердину і Единбурзький у Шотландії. Наразі, у Великобританії існує близько 50 філософських факультетів або груп (кафедр) філософів, в яких працюють приблизно 600 штатних викладів філософії. Деякі кафедри філософії дуже малі, з лише двома або трьома викладачами; проте більшість налічується у середньому 5-15 осіб. І лише два Університети (Оксфорд і Лідс) мають у своєму штаті понад 25 членів. Існує також велика різниця у кількості студентів на одного викладача: невеличкі кафедри мають менше 10 студентів на одного викладача, тоді як великі – 30 студентів на одного викладача. Обидва ці фактори впливають на те, як викладається філософія та атмосфера факультетів: деякі з них майже схожі на велику родину, де весь персонал знає усіх студентів індивідуально, а деякі чисто формально, без особистих якихось аспектів.

Що стосується навчальних планів то уряд в цьому контексті не контролює університети, оскільки у Великобританії досить давні і сильні традиції стосовно автономності вищих учбових закладів. Разом з тим існує Агентство з забезпечення якості, (Quality Assurance Agency (QAA)), основною прерогативою якого є контроль за недержавними учбовими інституціями. Проте все ж нещодавно для забезпечення та уніфікації державних стандартів Агентством було розроблено «контрольний список», в якому містяться основні знання, уміння та навички, якими має володіти майбутній фахівець з тієї чи іншої галузі [Див.: 5].

Загалом кількість років навчання на бакалавраті та магістратурі у Сполученому Королівстві складають 3/4 роки + 1/2 відповідно [6]. Філософські дисципліни, які вивчають у Великобританії

за характером змісту викладаються в англо-американській традиції, з меншим акцентом на історико-філософський дискурс. Типовий основний навчальний план охоплює логіку, філософію мови, гносеологію, метафізику, філософію науки, етику, політичну філософію та історію філософію (принаймні, до Канта). Проте кілька факультетів зосереджуються на актуальних розробках у філософії континентальної традиції. Наприклад, існують дві відносно невеликих кафедрах у Манчестері: одна в старовинному університеті Манчестер, яка притримується ідей та концепції континентальної філософії, тоді як у Манчестерському міському університеті, акцент саме на здобутках мислителів аналітичного напрямку. Крім того, філософські факультети та кафедри Великобританії пропонують цілий ряд більш спеціалізованих курсів, залежно від їхньої конкретної традиції та інтересів своїх співробітників.

Особливості PhD-програм з філософії у ВНЗ Сполученого Королівства

Одна з разючих відмінностей в контексті тривалості навчання є те, що на стаціонарі аспірантура триває 3-4 роки, а на заочному – 6. В деяких університетах тривалість може бути навіть всього півроку. Це обумовлено тим, що в університетах міститься індивідуальний підхід до кожного абітурієнта за програмою PhD. Відповідно до цього, якщо людина продовжує займатись тією темою, над якою працювала на бакалавраті та магістратурі, то в середньому тривалість навчання максимум 2 роки.

Також досить інноваційним те, що отримання PhD-ступеню може бути не лише у вигляді рукопису дисертації, але й наукової роботи (на кшталт, за вітчизняної аналогії – доповіді, за кількістю опублікованих робіт за темою), або PhD-практики. Розглянемо останній варіант більш детальніше.

Безперечно, отримувати PhD-ступень на засадах практичного дослідження можна не лише в галузі філософії, але й і будь-якій іншій, наприклад, в образотворчому мистецтві, історії мистецтв, кураторства, дизайні, техніці та технології, архітектурі, творчому листі, музичної композиції, кіно, танці і виконанні.

Для такого наукової розвідки теза повинна відображати послідовний дослідницький процес, демонструвати критичну оцінку контексту дослідження, його зв'язок з існуючою літературою/практикою і в отриманих результатах показати, що майбутня робота має зробити певний внесок у ту чи іншу галузь знання. Співвідношення цього рефлексивного коментаря до інших форм представленого (практичного) матеріалу повинні бути чітко сформульовані у тезі так, щоб робота становила єдиний процес, який у сукупності розглядався як теза. В рамках тез диференціація між рефлексивним коментарем і творчою роботою, публікаціями і т.п. напрацюваннями аспіранта повинна відповідати конкретним вимогам і узгоджуватися з атестаційною комісією на факультетах. Творча робота повинна проводитися в межах зареєстрованої дослідницької програми, а не раніше. PhD-практики з філософії дотримуються тих же навчальних і наукових обов'язків, що і загальноприйнята і традиційна програма PhD [4].

Водночас в ряді філософських факультетів Сполученого Королівства в якості альтернативи стандартної дисертації пропонується можливість написати тезу, яка складається з трьох або чотирьох самостійних академічних статей з різних аспектів однієї теми. До речі, саме на філософському відділені Бірмінгемського університету була вперше впроваджена програма під назвою «PhD by Papers» (PhD за статтями).

Сутність цієї форми отримання PhD-ступеню з філософії полягає в тому, що замість того, щоб писати одну дисертаційну тезу, досліджуючи одну тему, ви можете написати дисертацію, що складається з трьох або чотирьох окремих (хоча і тематично уніфікованих) статей в стилі статей у філософські журнали. Хоча цей стиль кандидатської дисертації дуже популярний на філософських відділеннях США і передбачає багато переваг для студентів, він все ж нечасто зустрічається в Великобританії. Переваги цього варіанту, на думку адміністрації факультету полягає в тому, що кращі ідеї не завжди вміщені виключно у книжкових, або дисертаційних текстах. Формат «PhD за статтями» дозволяє більш широку можливість для наукових інтересів тих чи інших аспірантів.

Варто також зазначити про специфіку асистентської практики у ряді філософських факультетів у Великобританії. Так, наприклад в Оксфордському університеті в межах підготовки PhD з філософії пропонують два типи (рівня) проходження педагогічної практики:

– асистент викладача (наукового керівника);
– випускний курс лекцій.

Для прикладу, варто зазначити, що в Оксфордському університеті створено Центр підвищення кваліфікації у викладанні та навчанні (Centre for Excellence in Teaching and Learning (CETL)), який підтримує і допомагає усіляко розвиватися студентам-дослідникам (аспірантам), які бажають пройти академічну кар'єру, у тому числі навчання навичкам викладання. У рамках CETL, факультет керує системою підготовки випускників PhD, яке відбувається шляхом того, що той чи інший предмет курують двоє людей – студент та викладач. Хоча вони разом читають певний предмет, але все ж в кінці закінчення його, студент отримує відгук про своє навчання від свого наставника та відповідно має можливість пройти формальну сертифікацію навчання через CETL.

Таким чином, проаналізувавши специфіку філософської освіти у Сполученому Королівстві загалом, та особливості підготовки PhD з філософії, можемо зробити наступні висновки та рекомендації стосовно модернізації навчання на філософських відділеннях в Україні:

– На нашу думку, досить є цікавим та потенційно плідним запровадження PhD-практики, особливо це стосується досліджень з практичної філософії та філософії науки. Здобуття PhD-ступеню в даних галузях філософського знання дозволить розрити та поглибити ті чи інші наукові проблеми.

– Також можливим аспектом впровадження інноваційної діяльності у підготовку PhD з філософії є включення різного вектору педагогічних, асистентських практик.

Список літератури:
1. Сисоєва С.О., Кристопчук Т.Є. Освітні системи країн Європейського Союзу: загальна характеристика: навчальний посібник / С.О. Сисоєва, Т.Є. Кристопчук; Київський університет імені Бориса Грінченка. – Рівне: Овід, 2012. – 352 с.
2. DPhil in Philosophy / Електронний ресурс / Режим доступу: http://www.philosophy.ox.ac. uk/dphil-philosophy-0#collapse1-3
3. MacDonald Ross G. The Teaching of Philosophy in the UK, Diotime-L'Agora: Revue internationale de didactique de la philosophie / Електронний ресурс / Режим доступу: http://eprints.whiterose.ac. uk/3350/1/forthcoming_diotime_l%27agora.pdf
4. Practice-based PhD / Електронний ресурс / Режим доступу: http://www.kingston.ac. uk/research/research-degrees/available-degrees/practice-based-phd/
5. Subject Benchmark Statement UK Philosophy / Електронний ресурс / Режим доступу: http://www.qaa.ac. uk/en/Publications/Documents/SBS-philosophy-15.pdf
6. Teaching philosophy in Europe and North America – UNESCO, 2011 / Електронний ресурс / Режим доступу: http://unesdoc. unesco.org/images/0021/002140/214089e.pdf

Туренко В.Э., Соболь Т.В., Ярмолицкая Н.В.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ В ПОДГОТОВКЕ PHD ПО ФИЛОСОФИИ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Аннотация
В статье подробно и комплексно исследованы особенности и характерные черты подготовки PhD по философии в Соединенном Королевстве Великобритании. Освещается, что учебные планы университетов в т.ч. и PhD-подготовки правительство не контролирует, поскольку в Великобритании достаточно давние и сильные традиции относительно автономии высших учебных заведений. Вместе с тем существует Агентство по обеспечению качества, (Quality Assurance Agency (QAA)), основной прерогативой которого является контроль за негосударственными учебными учреждениями. Доказано, что в ряде философских факультетов данной страны специфическими формами получения PhD-степени, кроме традиционного рукописи диссертации является «PhD по статьям» и «PhD-практика». Раскрыто, что в процессе подготовки специалистов по философии в ряде университетов существует достаточно широкий выбор относительно педагогической (ассистентской практики).
Ключевые слова: PhD-степень, «PhD по статьям» и «PhD-практика», Великобритания, философское образование.

Turenko V.E., Sobol T.V., Yarmolitska N.V.
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ROLE AND IMPORTANCE OF THE INNOVATIVE COMPONENT PHD PREPARATION FOR PHILOSOPHY IN GREAT BRITAIN

Summary
The article explores in detail and comprehensively the features and characteristics of PhD preparation in philosophy in the United Kingdom of Great Britain. It is reported that the curriculum of universities, incl. and the government does not control the PhD preparation, because in the UK there are quite a long and strong traditions regarding the autonomy of higher education institutions. At the same time, there is a Quality Assurance Agency (QAA), whose main prerogative is the control of non-state educational institutions. It is proved that in some philosophical faculties of this country specific forms of obtaining PhD-degree, in addition to the traditional manuscript of the thesis is «PhD by articles» and «PhD-practice». It is revealed that in the process of preparing specialists in philosophy in a number of universities there is a fairly wide choice regarding pedagogical (assistant practice).
Keywords: PhD-degree, «PhD-by-articles» and «PhD-practice», Great Britain, philosophical education.

УДК 316.77:282(477)

СОЦІОКОМУНІКАТИВНИЙ МАНДАТ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В КОНТЕКСТІ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ АКСІОЛОГІЇ ТА ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Цихуляк І.М.
Чернівецький національний університет

У статті автор досліджує роль соціальної місії Католицької церкви в контексті трансформації національних релігійних та суспільно-політичних процесів. Доведено, що структуризація християнської аксіології завжди була першочерговим завданням та пріоритетом духовної еліти. Однак далеко не завжди в лавах авангардистів було тільки духовенство. На етапі стрімкої секуляризації та в горнилі актуальних проблем українське суспільство звертається до спадщини й духовної скрині національних світочів. У цьому процесі Церква відіграє роль національного будителя і провідника, що в дусі євангельських об'явлень відповідає на виклики XXI століття.

Ключові слова: суспільство, церква, комунікація, соціальна доктрина, Ватиканський собор, реформи, аксіологія, християнство, нація.

Постановка проблеми. Суспільна присутність до життя церкви піднесла її на п'єдестал найбільш значущих і впливових інституцій світу. Полярність політики та спектр інтересів, які не тільки потрапляють в поле зору церкви, але є предметом її життєдіяльності, і є тим соціальним нервом, що підживлює інтерес у соціумі. Незважаючи на те що поняття консерватизму та лібералізму в науковому середовищі з'явились у кінці XIX століття, дискусії щодо традиційності та модернізації в церкві провадились ще ранньохристиянськими полемістами. Специфіка та забарвлення полеміки як властивість притаманні для середовищ перехідних суспільно-політичних формацій. Різновид культур, альтернатив та проблем, які еволюціонують, водночас із прямо пропорційним зродженням дарів у церкві дає краще зрозуміти всю багатовекторність та панораму її соціального комунікату. Кожна епоха викристалізовує властиві їй проблеми. Церква силою дарів Святого Духа в світлі євангельського мандату намагається на ці проблеми реагувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Релігійна тематика та фокус питань соціалізаці Католицької церкви в глобальному світі, завоювали своє топ-місце, і є предметом досліджень не тільки релігієзнавчих наук, але й теології, соціології, філософії, культурології, конфліктології та політології. Кількість наукових досліджень та публікацій вказує водночас на актуальність тем і нерозв'язаність досі низки важливих проблем. Питання впливу церковних інституцій на формування духовно-моральних якостей та національної свідомості українського суспільства в умовах глобалізації, опрацьовані такими українськими вченими, як О. Горкуша, А. Колодний, В. Єленський. Знайшли своє висвітлення в працях науковців Л. Филипович, М. Маринович, П. Яроцького. Одними із перших хто досліджував проблеми трансформації релігії у секулярному суспільстві, були закордонні науковці, серед яких варто відзначити таких, як Р. Белла, Т. Парсонс та Д. Коглі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Чимало дослідників та наукових експертів акцентують увагу на проблемах пов'язаних з аналізом загального стану церковної політики в Україні. Однак єдиного, комплексного та цілісного підходу до діагностики питань які входять в орбіту мандату Церкви, які б врахували її еклезіологічні, догматичні, аксіологічні, моральні, сотеріологічні, історичні та соціально-доктринальні аспекти, так і не розроблено.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Завданням цього дослідження є систематизація питань ролі та впливу церкви на процес формування національно-християнських парадигми, через ревізійну призму соціальної доктрини Вселенської церкви.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аджорнаменто. З часу II Ватиканського собору, що відбувся на зламі історичних віх та значною мірою змістив тектонічні пласти адмін-еклезіологічних надбань Вселенської церкви, цим терміном окреслюють принципи і форми оживлення євангельських етико-моральних доктрин. За принципом «аджорнаменто» формуються програми соціальних постулатів святоотцівської традиції, які, згідно мандату посланиства, втілює в актуальних умовах Католицька церква.

Як термінологічний символ, поняття «aggiornamento-оновлення» набуло широкого застосування в часи понтифікату папи Івана XXIII, про динаміку задумів та продуктивність якого свідчить той факт, що вже через три місяці з початку свого уряду він розвертає і скеровує церкву назустріч вітрам, які напирали на вітрила з «того світу». За логікою часу і обставин, усвідомлюючи факт історичної циклічності, на переконання певної частини церковної ієрархії, аджорнаменто було неминучим. Закритість від суспільства, комунікаційна обмеженість, клерико-ієрархічна вертикаль та монополізація влади, додаючи до всього гнітюче мовчання щодо переслідування християн та їхніх церков на території СРСР, – все це відносило церкву щоразу далі від тих, кому вона покликана служити. Власне кажучи, виривали з рук Невидимого її Керманича. Після драматичних наслідків I Ватиканського собору це були перші намагання церкви, що опинилась у нових історичних та соціальних реаліях, «простягнути руку світові», «заговорити зі світом». Говорячи про зримі плоди діалогу зі світом, що являє собою розмаїття теософських культур, уявлень і те-

ологічних традицій, необхідно пам'ятати, що для позитивної плідності час довжиною в півстоліття занадто малий. Втім, для держав із новими свободами, які прийшли з кінцем XIX століття, і того менше. Щодо наслідків, то, незважаючи на оцінну розбіжність та практичну критичність, слід розуміти, що будь-який процес нововведень мусить пройти горнило суспільної (в даному випадку соціорелігійної) адаптації та інкультураційну ревізію. Однак очевидним та безапеляційним є факт, що Вселенська церква визначила вектор душпастирських напрямків, реформувати які може тільки вселенське зібрання церкви, яке, як на мене, не за горами.

Відкриваючи XXI за рахунком Католицької церкви Вселенський собор, понтифік зазначив, що необхідно «впустити трохи свіжого повітря в церкву», бо «одна справа є основа віри, друга – як вона передається сучасникам». Таким чином, уже в перших словах привітання учасників собору розпізнавався чітко промаркований богословський фарватер – «екуменізм», по якому наступні століття рухатиметься Ковчег Спасителя. При цьому ані безпосереднім делегатам собору, які, здається, не могли відійти від шоку, ані через більш як півсторіччя богословським аналітикам вже після певних ревізійних тез намісника церкви неважко було визначити і подальшу ексклюзивність задуму та саму місію Анджело Ронкаллі. Однак вона завершилась тільки «освяченням» соборових думок та характеру дискусій, але вже реально іншої церкви, що її повертав дух П'ятидесятниці з нейтральних вод. У зв'язку зі смертю «папи миру», завершення собору відбувалось у дусі реформації та екуменізму, що його розвинула церква за час понтифікату Папи Павла VI.

Зовнішніми причинами, що спонукали делегатів собору до дискусії щодо грандіозних інновацій та обґрунтували необхідність реформування церкви, були: 1. Кардинальні суспільні очікування. 2. Хиткість ідеологій низки впливових в тогочасному світі держав. Ще одна суттєва причина, що назріє в процесі приготування до собору, – це, як слушно зауважує доктор отець М. Демид, «молитовне відновлення церкви» [1].

Новизною для вселенського зібрання стало те, що папа дав зрозуміти, що епоха І Ватиканського собору завершена. Вперше учасники зібрання не ревізували вже усталених догматичних основ, а вимушені були зосередитись на проблемах внутрішнього життя церкви, її соціальної комунікативності, аспектів видимої присутності у світі та мандату післаництва загалом. У результаті трирічної праці собор прийняв 16 наступних важливих для церковного життя документів:

- «Sacrosanctum Concilium» – конституція про священну літургію
- «Lumen Gentium» – догматична конституція про Церкву
- «Gaudium et Spes» – пастирська конституція про Церкву в сучасному світі
- «Dei Verbum» – догматична конституція про божественне одкровення
- «Ad gentes» – декрет про місіонерську діяльність Церкви
- «Orientalium Ecclesiarum» – декрет про Східні католицькі церкви
- «Christus Dominus» – декрет про пастирське служіння єпископів у Церкві
- «Presbyterorum Ordinis» – декрет про служіння і життя пресвітерів
- «Unitatis Redintegratio» – декрет про екуменізм
- «Perfectae Caritatis» – декрет про оновлення чернечого життя у сучасних умовах
- «Optatam totius» – декрет про підготовку до священства
- «Inter Mirifica» – декрет про засоби масової комунікації
- «Apostolicam Actuositatem» – декрет про апостольство мирян
- «Dignitatis Humanae» – декларація про релігійну свободу
- «Gravissimum Educationis» – декларація про християнське виховання
- «Nostra Aetate» – декларація про ставлення церкви до нехристиянських релігій

Незважаючи не те що частина проблемних питань, відносно яких отці прийняли відповідні документи, породжена атеїстичними ідеологіями тоталітарних систем, собор не входив у дискусію щодо політичних устроїв мегадержав, які, зрештою, і породжували когнітивний дисонанс віросповідних традицій та церковного життя в цілому. Так незважаючи на присутність поміж соборовими отцями Пастиря УГКЦ і довголітнього «в'язня Христа» Митрополита Йосифа Сліпого та делегації РПЦ, собор жодним чином не відреагував на таке очікуване в самому лоні підпільної греко-католицької церкви засудження войовничої атеїстичної пропаганди, ідеології тоталітаризму та жорстоких переслідувань українських християн, що своїм життям свідчили про вірність Апостольському Престолу.

Очікування «нового», запити на збудування християнської суспільної свідомості, настрої, прагнення та візії зароджувались у тому числі далеко поза церквою. В Україну вони прийшли майже водночас із здобуттям державної незалежності та прийняттям Парламентом важливих, в тому числі для всіх українських церков, положень та законів.

Більш вагомі мотиви оновлень у церкві приховувались в її тисячолітньому прагненні – якомога досконалішим чином звершувати свою місію та призначення, досягати результату відповідно до вимог часу. Це бажання виражено в стародавньому вислові Ecclesia semper reformanda («Церква повинна постійно оновлюватися»).

Втім, слід зазначити, програма інновацій та оновлення переважно соціальної складової церкви не була на той час прецедентом чи новизною, як прийнято вважати. Адже, починаючи від Нагірної проповіді Христа, виголошеної перед сучасниками, церква постійно оновлюється. Мандрівка Христових учнів поза межі Палестини, охрещення апостолом Филипом представника Африканського континенту, навернення римлянина Корнилія, місійна подорож святого Павла та проповідь Петра у Римі, були вже тими видимими горизонтами нових реалій, що диктували вимоги та необхідність змін суспільства й церкви. Саме завдяки постійній віднові, церква із закваски месіанської проповіді, перетворюється в універсальну сотеріологічну дійсність.

Уже перші Вселенські собори, а відтак собори Римської церкви свідчать про дух оновлення та реформації в лоні церкви. Так, наприклад, IV Латеранський собор був скликаний під гаслом «propter reformationem universalis Ecclesiae» (заради реформування вселенської Церкви). Особливу роль в оновленні та реформуванні церкви зіграв звичайно II Ватиканський собор. Говорячи про реформу доктрин церкви, слід також зазначити, що вона не стосується тих моральних кодексів та цінностей, які встановлені для людства Богом. У контексті реформ щонайбільше можна говорити про їхнє застосування в умовах нової соціальної реальності.

Торкаючись цих історично важливих для всієї християнської еклезіології подій, важко не вдаватись до аналізу як передсоборових, так і пособорових перипетій. Однак вимушений залишити поза дослідженням ці речі, позаяк предметом висвітлення в цій статті є акомодація фокусу аджорнаменто в контексті усталеності та трансформації українського національного світогляду.

Еволюція розвитку та становлення феномену українського суспільства як нової демократичної системної ідеології України значною мірою залежить від глибини теоретичного аналізу соціокультурних процесів та осмислення всієї багатогранної та суперечливої реальності національного соціуму. На цьому етапі небезпечним або вже очевидним та довершеним фактом є зародження «конфлікту», що обтяжений в тому числі й глобальними викликами. Тут мова йде не тільки про політико-концептуальний алгоритм, а значною мірою про явища, не підконтрольні логіці політикософських кон'юнктур. Протекціонізм, демографічний дисбаланс, міграція, тероризм, майбутнє Європейського та Азійського континентів, ідеологічний популізм, глобальна криза традиційних політичних проектів – все це розпочало процес деформації світоглядних, в тому числі моральних доктрин. Процес вимагає втручання та голосу церкви. Згортання демократичних інститутів, процес інтеграції, географічні зміни співвідношення робочої сили та ринку праці вирізьбили в світовій суспільній вербалістиці нові географічні та соціокультурні детермінізми. Без сумніву, перелічені виклики для певної частини вітчизняного та світового соціуму становлять теж «ціннісну парадигму». До цього переліку справедливо буде віднести й не менш тривожні для суспільства такі явища, як нові релігійні рухи. Тоталітарні секти, скептицизм і заперечення «абсолюту», секуляризація суспільств, десакралізація духовних та девальвація антропологічних аксіологій, локальні соціальні, етнічні, расові конфлікти та наростаюча риторика мілітаризму, реанімація цезаропапізму – всі ці суспільні трансформації, що детонують як в Україні, так і у світі впродовж останніх десятиліть, призвели не тільки до ламання соціальних, правових, економічних, культурно-духовних ідеологем, але й до руйнації усталеного світосприйняття та деконструкції загальнолюдських принципів.

Зрозуміло, подібні катаклізми не залишають на узбіччі жодних соціальних інституцій. Не оминають і церкву. Рано чи пізно вони спричиняють ревізію моральних доктрин та надбань, піддають корекції фундаментальні основи світогляду та світосприйняття. І на перший погляд нічого дивного. Балансуючи між двома реаліями (часу та вічності матерії і духу), християнство покликане бути «сіллю землі» та «світлом світу» (*Мт. 5:13,14*), тобто переживати всі процеси соціокультурної динаміки. В той же час християнство вийняте з-під протекції світу (*Ів. 15:18-19*). Місія церкви – це комунікат у світі (*Мт. 16:15*), покликаної, щоб свідчити світові істину (*Лк. 24:48*). Тим-то і церква, як зазначає другий Ватиканський собор, приречена на оновлення та реформування (Ecclesia semper reformanda). Слід визнати, що саме ідеологічні та соціальні глобальні потрясіння є мотиваторами пошуку нового екзистенційного сенсу, інновацій та переосмислення аксіологічної дійсності.

Видатний історик Арнольд Тойнблі (1889-1975), який визначався особливою чутливістю до релігійної проблематики, увів поняття «виклику» як першопричини народження та занепаду цивілізацій. Згідно з Тойнблі, цивілізація живе, поки творчі сили формують адекватні відповіді щодо суспільних процесів, культурних змін та ідеологічних смаків. Інший історик минулого століття Годфруа Курт, розуміючи під творчими силами в тому числі Церкву, цілком логічно ставить запитання: «Як виконала церква свою місію? Чи завжди упродовж дев'ятнадцяти минулих століть вона належним чином розуміла різноманітні і щораз нові проблеми, що постали перед нею? Чи зуміла говорити мовою тих епох, у які випало існувати і зійтися з духом усіх народів, що траплялися на її шляху»? [2]. Відповідь дуже проста: церква завжди намагається промовляти до світу мовою часу та знаків. Трудність полягає в іншому. Ось як сказав Христос: «хто має вуха, щоби слухати, нехай слухає» (*Мф. 11: 15*).

22 липня 2002 року Синод Єпископів Української Греко-Католицької Церкви проголосив «Суспільний дороговказ віруючого». Десять простих за змістом та мовою порад, які «закликають до зміцнення віри, поцінування дару життя, до подружньої вірності та чесності і водночас – до участі в громадському житті, до подолання корупції, злоби й ненависті у відносинах між людьми, до утвердження християнської культури» [3]. Так мовою XXI століття Церква проголосила християнські цінності, що закорінені в 10 Заповідях Божих.

1. Живу вірою в Ісуса Христа за вченням Церкви. Допомагаю суспільству через своє особисте життя в Божій благодаті. Шаную образ Божий у кожній людині. Уникаю забобонів і ворожби. **2.** Шаную своє тіло як Храм Святого Духа, не осквернюю його алкоголем, тютюном, наркотиками, сексуальною розбещеністю. Протиставляю їм мудрість і силу Євангелія та християнську мораль. Впливаю на засоби масової інформації, щоб вони відображали християнську культуру. **3.** Виявляю приналежність до Ісуса Христа. Втілюю свою віру у щоденній праці та побуті. Беру участь у Святій Літургії та очищую свою душу Тайною Покаяння. **4.** Сумлінно виконую свої обов'язки. Докладаю зусиль до подолання розбрату, злоби і ненависті між людьми. Вчуся цінувати суспільну єдність через участь у громадському і політичному житті. **5.** Дякую Богові за дар життя. Оберігаю людське життя від за-

чаття до природної смерті. Допомагаю хворим, беззахисним і безправним. **6.** Зберігаю чистоту як у подружньому, так і в безженному стані. Плекаю подружню любов, зміцнюю сім'ю спільною молитвою та взаємною повагою і турботою. Дотримуюсь подружньої вірності. Виховую дітей та молодь особистим християнським прикладом. Допомагаю їм протистояти спокусам. **7.** Практикую безкорисливість. Не зазіхаю на спільне чи на особисте добро ближніх у матеріальній, духовній та інтелектуальній сферах. Робитиму все можливе, щоб не брати і не давати хабарів.

8. Шукаю правду і справедливі закони. Шаную право інших у їхніх пошуках добра та істини. Протиставляюся всім видам насильства. **9.** Шаную природні багатства Землі як Божий дар і розсудливо користуюся ними. **10.** Живу в надії, яку мені дає Бог. Мужньо й терпеливо переношу випробування. Намагаюся своїми добрими ділами наблизити Царство Боже. Слід зазначити, що суспільство не надто прискіпливо та уважно відреагувало на появу цього документу. А саме звідси можна починати наукову аксіологічну ґенезу відродження духовної основи нації в контексті глобальної соціальної та культурної системи, що так чи інакше вимушена апелювати до релігійних цінностей, в тому числі християнських.

Процес формування християнського світогляду особистості належить до фундаментальних завдань внутрішнього духовного життя людини, а самі цінності потребують різних форм соціальної легітимації. Загальновизнані норми соціального розвитку потребують ретельної ґенези та вивчення природи, їх змісту, структури й характеру функціонування. У просторі українських соціальних реалій вагоме значення має науково-аналітичний спектр християнських цінностей, оскільки саме християнство було й залишається основною формою релігії українців і саме християнські цінності є одним із найважливіших факторів, що впливають на формування й розвиток національної культури, політики, освіти та інших сфер суспільного та духовного життя.

У науковому середовищі розрізняється релігієзнавче, що випливає з філософського, і релігійне визначення християнських цінностей. У вітчизняному релігієзнавстві християнські цінності розглядаються як сукупність ідей, норм поведінки, дій, за допомогою яких відбувається задоволення духовних потреб віруючого [4; 376]. У християнській теології розуміння цінності ґрунтується на ідеї блага, висунутої Аквінатом, як того, до чого всі речі прагнуть, щоб досягти досконалості. У християнській аксіології не існує однозначного підходу до визначення структури цінностей. Однозначним є лише визнання пріоритету релігійних, власне християнських, цінностей над іншими. Так, М. Шелер виділяє чотири групи «ціннісних модальностей»: «цінності приємного і неприємного», «цінності вітального почуття» (іншими словами, цінності життя), духовні цінності і найважливіша група – цінності святого [5; 214]. У світоглядному плані феномен християнських цінностей традиційно співвідноситься з когнітивно-інтелектуальними, чуттєво-емоційними процесами, самосвідомістю та волею особистості, що відображається в її діяльності та поведінці. Механізм формування християнського наративу розглядається як ріст особистості: від формування високодуховних потреб і мотивів у сфері спрямованості, пошуку та засвоєння відповідної значущої інформації до формування задумів, цілей, планів, програм високодуховної діяльності, поведінки, дій і вчинків та отримання відповідних результатів перетворення особистості (зміна ставлень, самооцінки, досвіду тощо). Результатом такого процесу має стати етико-естетична система сприйняття світу і самих себе, тобто індивідуальна самодостатність – моральна, економічна і культурна водночас. Від самодостатності особи залежить самодостатність громади (спільноти), нації, тобто відчуття власної гідності, своєї власності, своєї відповідальності за сім'ю, за вулицю і місто, за край і за країну.

Сучасна християнська теологія постулює, що природний моральний закон даний Богом і є загальним надбанням усіх людей. Адже позитивний потенціал релігії полягає в тому, що в її основі лежать такі універсальні духовні цінності, як любов, милосердя, надія, справедливість. Християнство як духовно-моральна сила сьогодні має можливість вступити в діалог із навколишнім світом на основі загальнолюдських цінностей. За таких обставин, традиційні цінності християнства, основним носієм яких є Українські Церкви, можуть слугувати світоглядним орієнтиром українського суспільства. Відповідно, на церкву лягає обов'язок адаптувати свою діяльність до сучасних реалій життя. Церква повинна єднати людей не навколо кольору шкіри, національної приналежності чи соціального статусу, а навколо пошанування гідності кожного людського життя, бо лише там, де поважають кожну людину, можна говорити про демократію, соціальну свободу і реалізацію талантів. Церква визнає суспільну природу людини, а отже, допускає активну участь своїх вірних у суспільно-політичному житті. Церква може бути загальнонаціональною, універсальною, і в такому випадку вона потужно інтегрує весь соціум, відповідає релігійно-духовним потребам максимально можливої кількості населення країни [6]. В умовах трансформації українського суспільства дане положення видається нам надзвичайно актуальним.

Релігійність сучасного українського суспільства стає все більш помітним фактором не лише приватного, але й публічного життя. Появу такої тенденції можна пояснити залученням церкви до суспільного життя і водночас – зростанням її уваги до найгостріших соціально-політичних проблем, що зумовлює започаткування діалогу між церквою і суспільством. У суспільному вимірі церква – захисниця трансцендентної гідності людини, «суспільний рупор» християнських цінностей. Традиційно вони, ці цінності, були джерелом духовності й моралі, підтримували позитивні і засуджували негативні соціальні підвалини. У сучасному суспільстві християнські цінності виступають консолідуючим фактором, що допомагає подолати кризові ситуації і вирішити світові проблем; вони виконують функцію сили, яка об'єднує суспільство.

Український філософ, історик та громадський діяч В'ячеслав Липинський свого часу сказав: «Тільки релігія і церква в стані своєю владою духовною... примусити сильніших та здатніших

вживати свою більшу силу та здатність не тільки для себе, а для добра слабших. І тільки вона, обмеживши владу сильніших обов'язуючими всіх законами громадської моралі, в стані слабших авторитет влади визнавати» [7; 14]. Тут прямо вказується на роль християнської моралі у формуванні характеру українців, притому як тих, хто «править», так і тих, «ким правлять». У такому сенсі церква має перебирати на себе функцію «примирителя» між верхами та низами суспільства, що набуває особливо важливого значення за умови, коли внутрішній конфлікт між ними штучно розпалюється зовнішніми ворожими силами. Напевне, саме гармонізацію релігійно-церковними засобами відносин між верхами та низами українського суспільства і мав на увазі В. Липинський, коли стверджував, що «тільки понад всіми людьми стоячий, для всіх людей однаковий… Божий закон… в стані обмежити людські егоїзми, однаково як сильніших, так і слабших» [7]. Тільки усвідомлене проживання християнських цінностей, на його думку, привчає народ підкорятися, в доброму сенсі цього слова, своїй еліті на основі глибокої довіри до неї.

Висновки з даного дослідження. З часу останнього Вселенського собору Католицької церкви, вчення та постулати якого переймають та наслідують Українські Церкви, помітно змінилася ситуація не тільки в соціополітичній, але й релігійній сферах. Після нещадного пресу атеїстичного зубожіння суспільство виявляє ознаки одужання. Соціум у всіх його проявах все частіше апелює до церков, які вимушені за духом Ватиканського собору «простягати руку», «розмовляти зі світом» та найголовніше: формувати доктрину соціальної дияконії. Саме в цій царині і здатна формуватися нова аксіологічна парадигма суспільства та Церкви.

Українська греко-католицька церква розвиває своє соціальне вчення через засвоєння соціальної доктрини римо-католицької Церкви, яка є спільною для всієї католицької спільноти. На відміну від ортодоксального православ'я, сучасне соціальне вчення католицизму дедалі більше втрачає суто теологічний характер і набуває загальнолюдських характеристик, керується економічними поняттями, соціально-етичними оцінками, практичними висновками і пропозиціями [8; 6].

Соціальне вчення римо-католицької церкви у свою чергу не є уніфікованим, враховуючи розмаїття традицій церков, з'єднаних з римською. У зв'язку із цим у соціальній доктрині католицизму є термін «інкультурація», під яким розуміють адаптацію християнства до тієї чи іншої культури та зустрічне збагачення цієї культури християнськими цінностями [9; 322; 293].

Отож керуючись загальними принципами Католицької соціальної доктрини, суспільну проблематику греко-католицької церкви визначає осмислення ролі східно-церковної традиції та аналіз суспільних процесів, що відбуваються в Україні. Особливість її соціальної доктрини, котра сьогодні представлена в «Катехизмі Української Греко-Католицької Церкви», полягає в тому, що вона офіційно позиціонує себе як Церква українського народу, а в її богослов'ї важливе місце посідає тема християнського патріотизму, зміст якої полягає в обов'язку християн не тільки любити свій народ, державу, але й активно обстоювати християнські цінності в щоденному житті. Власне, на це й спрямоване розрізнення обов'язків людини як християнина і як громадянина [10: 123; 126-127].

Соціальна доктрина Православної Церкви слідом за соціально-філософською думкою католицизму намагається дати власну оцінку таким актуальним питанням, як біоетика, наркоманія, медицина, екологія тощо, і ця оцінка, до речі, багато в чому збігається з поглядами римо-католицької Церкви. Разом із тим, проблеми власності, праці, особи і суспільства, які є основоположними в соціальному вченні західного християнства, розглядаються досить схематично, в дусі біблійних тлумачень. Щодо інших актуальних проблем сучасності – кризи сучасного християнства, ставлення до секулярного суспільства, проблем науково-технічного прогресу, глобалізації, освіти, культури, сім'ї тощо – у позиції Церкви, на думку В. Сергійко, проявляється православний традиціоналізм, соціальний песимізм і крайній есхатологізм [11: 7].

Історичні процеси, що відбуваються в Україні, свідчать про глибоку ідеологічну трансформацію культурних та духовно-релігійних систем. Практичне втілення у свідомості і поведінці особистості цінностей християнства виступає як унікальний творчий акт по сприйняттю і виявленню їх духовної сутності, що формує новий рівень, де вони виступають як орієнтир для дій в конкретних суспільно-економічних і соціально-культурних умовах. Соціальне значення християнських цінностей для розвитку сучасного українського суспільства полягає в їх здатності стимулювати конструктивну спрямованість почуттів і думок, втілену в конкретних моральних діях індивідуума та суспільства.

Список літератури:

1. Електронний ресурс. Режим доступу: http://sde.org.ua/zmi/zvoda/item/2033-omykhajlo-dymyd-okrim-ekumenizmu osnovna-meta-soboru-polyagala-u-molytovnomu-vidnovlenni-cerkvy.html
2. Гі Бедуел, Історія Церкви Львів «Свічадо» 2000. – С. 45.
3. Електронний ресурс. Режим доступу: https://www.radiosvoboda.org/a/892297.html
4. Релігієзнавчий словник [Текст] / НАН України, Ін-т філософії, Від-ня релігієзнавства; ред.: А. Колодний, Б. Лобовик. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
5. Шелер М. Ресентимент в структуре моралей. – СПб.: Наука, Университетская книга, 1999. – 231 с.
6. Рибачук М. Громадянське суспільство і церква / М. Рибачук // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/4.pdf
7. Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії [Текст] / В. Липинський; ред. Я. Пеленський; НАН України, Ін-т східноєвроп. дослідж. – К.: [б. и.].Т. 6, кн. 1 – 1995. – 471 с.
8. Хоружний Г. Ватикан: історія і сучасність. – Львів: Місіонер. 2007 – 280 с.

9. Компендіум Соціальної доктрини Церкви. – К.: Кайрос, 2008. – 549 с.
10. Рашкова, Р. Ватикан і сучасна культура. – М.: В-во політичної літератури, 1989. – 225 с.
11. Соціальна доктрина церкви. [Збірник статтей]. – Львів: Свічадо. 1998. – 300 с.

Цихуляк И.М.
Черновицкий национальный университет

СОЦИОКОМУНИКАЦИОННЫЙ МАНДАТ КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В КОНТЕКСТЕ ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЯ ХРИСТИАНСКОЙ АКСИОЛОГИИ И ПРИОРИТЕТОВ УКРАИНСКОЙ НАЦИИ

Аннотация
В статье автор исследует роль социальной миссии Католической церкви в контексте трансформации национальных религиозных и общественно-политических процессов. Доказано, что структуризации христианской аксиологии, всегда было первоочередной задачей и приоритетом духовной элиты. На этапе стремительной секуляризации и в горниле актуальных проблем, украинское общество обращается к наследию и духовной традицыи национальных мыслителей. В этом процессе Церковь играет роль национального будителя и проводника, которая в духе евангельких явлений отвечает на вызовы XXI века.
Ключевие слова: общество, церковь, коммуникация, социальная доктрина, Ватиканский собор, реформы, аксиология, христианство, нация.

Tsykhuliak I.M.
Chernivtsi National University

SOCIO-COMMUNICATED MANDATE OF CATHOLIC CHURCH IN CONTEXT OF THE TRANSFER OF THE CHRISTIAN ACSIOLOGY AND THE PRIORITIES OF THE UKRAINIAN NATION

Summary
In the article the author examines the role of the social mission of the Catholic Church in the context of the transformation of national religious and socio-political processes. It has been proved that the structuring of Christian axiology has always been a priority task and priority of the spiritual elite. At the stage of rapid secularization and topical issues in the crucible, Ukrainian society is drawn to the spiritual heritage and national luminaries boxes In this process, the Church plays the role of a national leader and arouser that spirit yevanhelkyh revelations meets the challenges of the XXI century.
Keywords: society, church, communication, social doctrine, Vatican Council, reforms, axiology, Christianity, nation.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

UDC 81

LINGUAGGIO SETTORIALE DEL PROJECT MANAGEMENT. ANALISI LESSICALE DEL GLOSSARIO DEI TERMINI DI PROJECT MANAGEMENT DELLA GUIDA PMBOK®

Rzegocki M.M.
Warsaw School of Economics, Warsaw, Poland

The article focuses on the problem of the vocabulary of roject management in Italian language. First of all, the issue of varieties of a language is concerned. One of the varieties that were describe are the technical languages *(Fachsprachen)*; different definition of the motion of a technical language as well as it characteristics from the linguistic point of view. Furthermore, the article provides an linguistic analysis of terms from the Guide PMBOK (Italian version).

Keywords: prestiti, PMBOK, project management, gestione progetti, anglicismi, italiano.

Le varietà della lingua

Essendo una grande lingua di cultura, l'italiano ha sviluppato un'ampia gamma di diversificazione. In questa gamma si possono individuare le cosiddette *varietà* di lingua, determinate dalle fondamentali dimensioni di variazione, cioè dai parametri extralinguistici che legano la variazione alla lingua [3].

Una varietà di lingua è ogni insieme di modi diversi e determinati di usare una lingua, riconoscibile per una certa serie di tratti di tutti o di alcuni livelli di analisi (fonologia, morfologia, sintassi, lessico, testualità) che lo qualificano e la differenziano da altri insiemi di modi e dotato di una certa omogeneità di ricorrenza in evidente concomitanza con certi tratti sociali e/o diverse classi di situazioni [2].

Secondo Dardano, il lessico di una lingua non essendo un informe cumulo di parole può essere diviso secondo criteri determinati. Uno di questi criteri emerge dall'osservazione dei rapporti fra l'insieme dei parlanti italiani e il loro lessico [5]. Lo stesso Dardano propone la seguente divisione del lessico di una lingua [5]:

1. **Varietà sociali** – le differenze nell'uso di vocaboli le quali distinguono tra loro diverse classi sociali di parlanti;
2. **Varietà geografiche** – le differenze nell'uso di vocaboli che si riscontrano, per esempio, nei vari tipi di italiano regionale;
3. **Varietà funzionali-contestuali** – linguaggi settoriali che corrispondono a particolari ambiti specialistici; e la specificità degli argomenti che comporta una specificità nella scelta e nell'uso delle parole.

Altri studiosi parlano di un altro gruppo di varietà: le **varietà situazionali** che sono le differenze nell'uso di vocaboli rispetto al tipo di situazione in cui si trova l'interlocutore (situazione ufficiale, privata ecc.).

Berruto propone un'altra divisione delle varietà di una lingua. Secondo lo studioso esistono quattro dimensioni della variazione sincronica della lingua, fra cui: diamesia, diafasia, diastratia, diatopia (cfr. Fig. 1.1).

La variazione **diatopica** (o geografica) è costituita dall' area geografica in cui è usata la lingua (più precisamente, dalla regione di provenienza dei locutori e dalla loro distribuzione geografica). La variazione **diastratica** – dallo strato o gruppo sociale a cui appartengono i parlanti (dalla posizione sociale del locutore). La variazione **diafasica** (o situazionale, o funzionale-contestuale), invece, dipende dalla situazione comunicativa nella quale si usa la lingua. L'ultima, la variazione **diamesica** dipende dal mezzo fisico-ambientale, dal canale attraverso cui la lingua è usata [3].

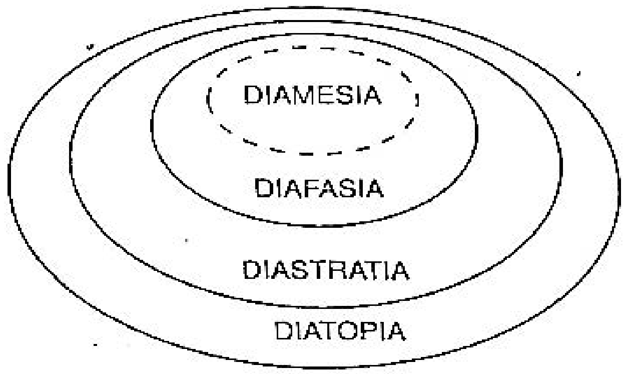

Fig. 1.1. Dimensioni delle variazioni di una lingua secondo Berruto

Fonte: Berruto G., Le varietà del repertorio, [in:] Sobrero, A.A., Introduzione all'italiano contemporaneo. La variazione e gli usi [a cura di:], Sobrero A.A., Bari, Laterza, 1996, p. 11.

Secondo Berruto le suddette dimensioni di variazione formano degli assi di riferimento lungo i quali si possono ordinare le varietà dell'italiano odierno. Ogni asse può essere concepito come un *continuum* che unisce due varietà contrapposte (due poli estremi fra i quali una variazione può essere posizionata) [3]. Ad esempio lungo l'asse della dimensione diafasica si possono trovare le varietà dall'italiano informale trascurato, all'italiano tecnico-scientifico (cfr. Fig. 1.2).

Berruto [3] mostra come può variare un testo a seconda della varietà linguistica in cui è stato detto. La frase *dire a qualcuno che non si può andare da lui*, secondo Berruto, nell'italiano tec-

nico-scientifico prenderebbe la seguente forma: *trasmettiamo a Lei destinatario l'informazione che la venuta di chi sta parlando non avrà luogo*, nell'italiano standard: *La informo che non potremo venire*, nell'italiano parlato colloquiale: *sa, non possiamo venire* e nell'italiano informale trascurato: *mica possiam venire, eh.*

Nell'ambito delle varietà diafasiche di una lingua, vale la pena notare la complicata terminologia. Berruto [3] sottolinea l'esistenza di due maggiori categorie di varietà diafasiche: i *registri* (chiamati anche *stili contestuali, livelli di lingua*, o *stili* tout court) e *sottocodici* o *lingue speciali.* La prima categoria comprende le varietà diafasiche che dipendono principalmente dal carattere dell'interazione e dal reciproco assunto da parte del parlante (o scrivente) e del destinatario [3], la seconda, invece, sono le varietà diafasiche che dipendono primariamente dall'argomento del discorso e dall'ambito esperienziale di riferimento [3]. Lo stesso Berruto nota anche che la quantità di variazione diafasica è sempre inferiore, in generale e per ogni data variabile, a quella della differenziazione diastratica [3].

Linguaggi settoriali

Prima di cominciare a focalizzarsi sull'argomento dei linguaggi settoriali in italiano occorre discutere il complicato problema della terminologia. Vanno soprattutto sottolineate le differenze enormi nell'uso dei termini connessi con le varietà funzionali o contestuali di una lingua evidenziate da diversi studiosi [11]. Come dice Cortelazzo, in Italia manca «una definizione terminologica unanimemente condivisa per designare quelle che in tedesco sono chiamate *Fachsprachen*» [4]. Il termine più popolare sembra essere quello dei *linguaggi settoriali*, nonostante altri termini come ad esempio [11]: *sottocodici linguistici, lingue speciali, lingue specialistiche* sono spesso utilizzati. Per di più, ognuna delle denominazioni menzionate sopra può essere usata con diversi valori e sfumature di significato da vari studiosi.

Ecco alcune delle definizioni contemporanee delle lingue specialistiche:

Une **langue de spécialité** [*Fachsprache*], c'est la totalité des moyens linguistiques utilisés dans un domaine de communication, dont on peut délimiter la spécialisation, pour permettre la compréhension entre les acteurs de ce domaine (*Il totale dei mezzi linguistici usati nella comunicazione, dei quali si può definire la specializzazione, usati per permettere la comprensione fra gli attori di quest'area* – traduzione dell'autore) [9].

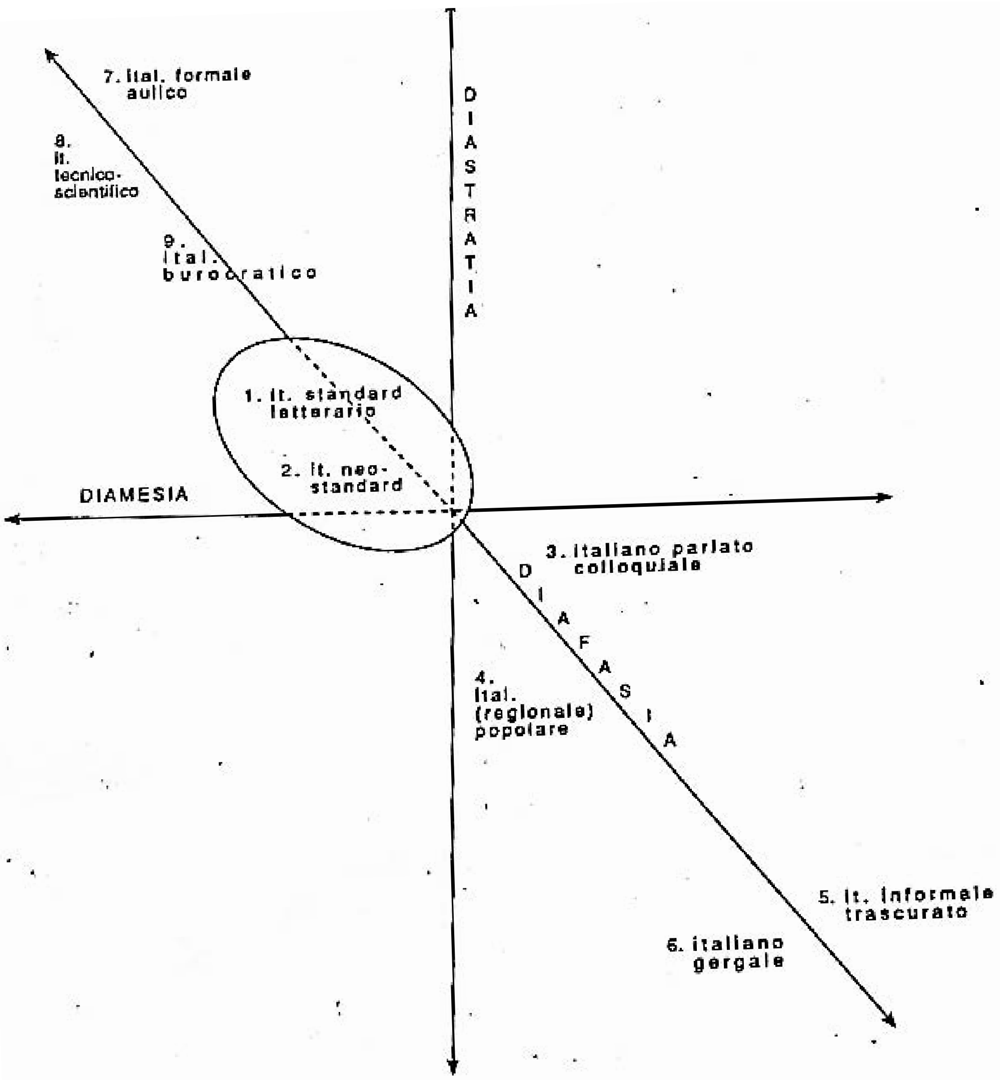

Fig. 1.2. Le assi delle variazioni dell'italiano contemporaneo secondo Berruto

Fonte: Berruto G., Le varietà del repertorio, [in:] Sobrero, A.A., Introduzione all'italiano contemporaneo. La variazione e gli usi [a cura di:], Sobrero A.A., Bari, Laterza, 1996, p. 12.

I **linguaggi settoriali** sono l'insieme delle varietà funzionali della lingua che servono agli specialisti per parlare in modo obiettivo di argomenti specifici all'interno di particolari attività e mestieri [1].

Linguaggi settoriali sono, tra gli altri, il linguaggio politico, il linguaggio della pubblicità, il linguaggio sportivo, l'ampio settore dei linguaggi tecnico-scientifici, il linguaggio della medicina, della fisica, della clinica, dell'economia, della sociologia, della matematica ecc [5].

Per **lingua speciale** si intende una varietà funzionale di una lingua naturale, dipendente da un settore di conoscenze o da una sfera di attività specialistici, utilizzata, nella sua interezza, da un gruppo di parlanti più ristretto della totalità dei parlanti la lingua di cui quella speciale è una varietà, per soddisfare i bisogni comunicativi (in primo luogo quelli referenziali) di quel settore specialistico [4].

Dalle definizioni sopraccitate emergono diversi atteggiamenti degli scienziati verso il problema dei linguaggi settoriali. Comunque se ne possono trarre alcune tracce comuni. I *linguaggi settoriali* sono dunque mezzi di comunicazione (varietà funzionali o situazionali di una lingua) che permettono l'efficace comunicazione di un ristretto gruppo di interlocutori su argomenti specifici.

Inoltre, secondo Dardano e Trifone, i *linguaggi settoriali* possono essere chiamati anche *sottocodici*. Questa denominazione mette in risalto il speciale rapporto di subordinazione verso il *codice* della lingua [5].

Un altro aspetto concernente i linguaggi settoriali è la loro diversità. Come nota Sobrero, le lingue speciali comprendono delle varietà fortemente differenziate. Secondo questo ricercatore, *il criterio forse più rilevante di differenziazione, intrinseco alla realtà a cui si riferisce come pure alle peculiarità caratteristiche della sua nomenclatura, è il criterio della specializzazione* [14]. Lo studioso osserva che alcune discipline (ad esempio la fisica, l'informatica, la linguistica) richiedono un grado di specializzazione molto più alto rispetto alle altre (la lingua dei giornali, della televisione, della politica, della pubblicità, ecc.) che riguardano dei settori di lavoro non specialistici. Il primo gruppo di linguaggi viene chiamato da Sobrero *lingue specialistiche* (LSP), le altre invece: *lingue settoriali*. Per tutte mantiene l'etichetta di *lingue speciali* [14].

Caratteri generali di una lingua specialistica

I criteri fondamentali ai quali deve rispondere una lingua specialistica sono **appropriatezza, economia** e **precisione** [13]. Sobrero individua due maggiori caratteristiche di questa variazione diafasica: precisione (per definizione, ogni termine di una lingua scientifica deve riferirsi dritto al suo significato, senza alcuna intermediazione. И escluso dal linguaggio scientifico usare modi di dire, traslati, eufemismi e via elencando) e neutralità emotiva (nessun linguaggio scientifico ammette connotazioni emotive) [14].

I.1.1 Lessico

Quanto al lessico delle lingue specialistiche occorre dire che esso si costituisce nella maggior parte da sostantivi il cui numero è visibilmente superiore al numero dei verbi [12]. Inoltre il vocabolario dei linguaggi settoriali è molto preciso (al contrario del vocabolario della lingua comune in cui si parla di polisemia) [5]. Un esempio di polisemia nella lingua comune può essere la parola 'cambio' che ha più significati nella lingua comune, nel linguaggio settoriale, della motorizzazione invece, ne ha solo uno [12]. Si parla della *monoreferenzialità* del lessico specialistico per cui ogni termine deve avere un solo referente, e dunque un unico significato [14]. Un altro aspetto importante concernente il vocabolario di un linguaggio settoriale notato da Dardano è il suo forte legame con il *signifié*[1]. Per evitare la polisemia, si ricorre alla creazione di nuove parole per descrivere nuovi fenomeni. Sobrero parla di quattro principali modi di denominare nuovi concetti: a) prestiti, b) neologismi, c) nuovo significato delle parole esistenti, d) sigle e acronimi.

I.1.2 Morfologia e sintassi

Al livello della morfologia e della sintassi le lingue specialistiche sono caratterizzate dalla frequenza di certi fenomeni linguistici presenti anche nella lingua comune. Prima di tutto si osserva il **processo di nominalizzazione** che consiste nella trasformazione di un sintagma verbale in sintagma nominale. Per esempio: *il farmaco non ha controindicazioni* → *nessuna controindicazione* [14]. Come conseguenza di questo fenomeno, si osserva la **perdita dell'importanza del verbo**. Si riduce la gamma dei modi, dei tempi, delle persone verbali e le forme nominali del verbo (participio presente e passato) si usano di più che nella lingua comune. La funzione principale del verbo è quella di collegare sintagmi nominali a volte molto complessi. In effetti il verbo in certi casi può essere completamente eliminato **(abolizione di ogni forma verbale)**. Un'altra conseguenza della preferenza per lo stile nominale e lo scarso uso dei verbi è la maggior percentuale di elementi lessicali rispetto ai testi in lingua comune, i testi scientifici hanno dunque un'**alta densità semantica**. Questa alta densità semantica è legata all'**uso ridotto delle preposizioni subordinanti** (*interruttori fine-corsa, dispositivo input-output*). L'ultima caratteristica delle lingue specialistiche notata da Sobrero è l'**uso del passivo e delle forme impersonali** più frequente rispetto alla lingua comune [14].

Relazione fra linguaggio settoriale e lingua comune

Secondo Fluck, il linguaggio settoriale non può essere trattato come indipendente dalla lingua comune perché ha in lei le sue radici. Il linguaggio comune è la base per le lingue tecniche dal punto di vista lessicale e grammaticale, perciò non si può dire che crei con loro un'opposizione [6]. Le caratteristiche che sono comuni per i linguaggi settoriali e alle lingue comuni sono soprattutto: fonetica, grafemica, morfologia, grammatica e lessico (salvo lessico specialistico). Fra le caratteristiche distintive si trova la terminologia [5]. Solo la lingua comune gode dello stato di lingua completa, vera e propria. Questo significa che la lingua comune su cui sono basati i linguaggi settoriali, possiede la fonetica, l'ortografia, la grammatica e il lessico complesso. I linguaggi settoriali non possono dunque essere chiamati 'completi' [5]. Si sottolinea che questi due tipi di lingue stanno su dei livelli diversi e possiedono funzioni diverse. Un'altra differenza fra loro è il numero dei loro utenti attivi e delle persone che le intendono. Si osservano per di più

[1] Un termine noto dai linguisti, prima usato dal linguista svizzero Ferdinand de Saussure, significa: «concetto», «significato».

alcune differenze stilistiche. Va evidenziato che il linguaggio settoriale e la lingua comune si influenzano reciprocamente, sono dunque interdipendenti e interconnessi [6].

Secondo Grucza, la principale differenza fra la lingua comune e il linguaggio settoriale è la funzione cognitiva di quest'ultimo. Va notato che lo stesso Grucza ritiene che sia sbagliato considerare il linguaggio settoriale una variante della lingua generale. Nello stesso tempo, sottolinea che l'uguaglianza fra i due non esiste nemmeno [7].

Dardano e Trifone notano che *linguaggi settoriali* è un termine ampio perché comprende sia linguaggi tecnico-scientifici, che altri linguaggi che non si riferiscono a discipline scientifiche: linguaggio burocratico, politico, sportivo, marinesco, pubblicitario ecc [5].

Formazione del vocabolario settoriale

Dardano e Trifone presentano tre vie generali di formazione del vocabolario settoriale di una nuova disciplina [5]:

Prestiti linguistici. Le *lingue di origine* più popolari sono l'inglese (per la lingua delle scienze o di economia ecc.) o il latino ed il greco (ad es. per la medicina).

Il greco possiede il vantaggio di poter offrire una costruzione sintetica e di godere di una lunga tradizione nelle culture e lingue europee. La maggior parte dei vocaboli greci appare in costruzioni moderne che hanno la loro base in parole originariamente greche che hanno però subito una variazione di significato secondo le convenzioni e gli adattamenti moderni [5].

Al contrario alla norma del greco antico, vi si trovano dei composti di tre elementi: per es. *anemodinamometro* = *anemo* (vento) + *dinamo* (forza) + *metro* (misura); ci sono pure dei composti ibridi: greco + latino (*elettromotrice, aeronave*), latino + greco (*spettroscopio, altimetro*), lingua moderna + greco (*burocrazia, filmoteca*) [5].

La maggior parte degli anglicismi (ed angloamericanismi) sono apparsi nel corso degli ultimi duecento anni. All'inizio venivano «importati» soprattutto i termini legati alla politica (*coalizione, comitato, leader, costituzionale, legislatura, ultimatum*) o all'economia e alla finanza (*biglietto di banco, importare).* Dall'inizio del ventesimo secolo gli interi settori del lessico si sviluppavano sotto la spinta del modello inglese: dall'economia (*boom, business, check, copyright, depressione, export, manager, marketing, stock, trade-mark* e il suo calco *marchio di fabbrica, trust*), a diverse scienze e tecniche (*cargo, ferry-boat, yacht* e cosм via) [5]. **Formazione delle parole.** Si ricorre all'uso di specifici suffissi e prefissi di cui alcuni sono usati più frequentemente nei linguaggi settoriali (come quello della medicina). La nomenclatura relativa alle malattie usa i seguenti suffissi: -*osi* che significa affezione cronica; -*ite* che significa infiammazione acuta; -*oma* che significa tumore. Esempi: *artrosi, dermatosi, cirrosi, artrite, dermatite, nevrite, carcinoma, fibroma* [5].

Nuovo significato delle parole esistenti. Come è stato già accennato, un altro modo di creare parole nuove è il cambiamento di significato delle parole già esistenti nella lingua comune rendendole parte del linguaggio settoriale. Come osservano Dardano e Trifone, le parole comuni come ad esempio: *anello, bottone, asse, base, centro, campo, movimento* e cosм via. A volte – da sole, o con un elemento di determinazione – acquistano un nuovo significato proprio di uno dei diversi settori del lessico. Gli studiosi presentano l'esempio della parola *campo* che grazie agli elementi di determinazione ottiene nuovi significati: *campo d'aviazione, campo sportivo, campo trincerato* ecc., e, a un livello più specialistico: *campo di forze, campo gravitazionale, campo magnetico, campo vettoriale, campo visivo* ecc [5]. Si osserva nello stesso tempo che alcuni vocaboli tecnici una volta costruiti servono da base per quelli nuovi. Ad esempio la terminologia legata alla navigazione marittima ritorna nel vocabolario dell'aeronautica o dell'astronomia (lat. *nauta* – marinaio > *astronauta*, altri: *navigazione, navigare, navigatore, nave spaziale* o *astronave, pilota, crociera, equipaggio, traversata, cabina, convoglio*). Dardano e Trifone notano che questo è un aspetto dell'importanza e della funzionalità della polisemia. Gli stessi vocaboli possono avere diversi significati [5].

Sigle e acronimi utilizzati come se fossero parole piene. Sigle come TAC (Tomografia Assiale Computerizzata) e LASER (Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation) sono usate in lingue specialistiche con piena autonomia di significato. Acronimi del tipo eliporto – da eli (cottero) + (aero)porto – e stagflazione – da stag (nazione) + (in)flazione godono dello stesso status [14].

Linguaggi settoriali

Prima di cominciare a focalizzarsi sull'argomento dei linguaggi settoriali in italiano occorre discutere il complicato problema della terminologia. Vanno soprattutto sottolineate le differenze enormi nell'uso dei termini connessi con le varietà funzionali o contestuali di una lingua evidenziate da diversi studiosi [11]. Come dice Cortelazzo, in Italia manca «una definizione terminologica unanimemente condivisa per designare quelle che in tedesco sono chiamate *«Fachsprachen»* [4].

Il termine più popolare sembra essere quello dei *linguaggi settoriali*, nonostante altri termini come ad esempio [11]: *sottocodici linguistici, lingue speciali, lingue specialistiche* sono spesso utilizzati. Per di più, ognuna delle denominazioni menzionate sopra può essere usata con diversi valori e sfumature di significato da vari studiosi. I linguaggi settoriali sono l'insieme delle varietà funzionali della lingua che servono agli specialisti per parlare in modo obiettivo di argomenti specifici all'interno di particolari attività e mestieri [1]. I linguaggi settoriali sono, tra gli altri, il linguaggio politico, il linguaggio della pubblicità, il linguaggio sportivo, l'ampio settore dei linguaggi tecnico-scientifici, il linguaggio della medicina, della fisica, della clinica, dell'economia, della sociologia, della matematica ecc. [5].

Quanto al lessico delle lingue specialistiche occorre dire che esso si costituisce nella maggior parte da sostantivi il cui numero è visibilmente superiore al numero dei verbi [12]. Inoltre il vocabolario dei linguaggi settoriali è molto preciso [5]. Si parla della *monoreferenzialità* del lessico specialistico per cui ogni termine deve avere un solo referente, e dunque un unico significato [10]. Un altro aspetto importante è il suo forte legame con il *signifié*[2].

[2] Un termine noto dai linguisti, prima usato dal linguista svizzero Ferdinand de Saussure, significa: «concetto», «significato».

Per evitare la polisemia, si ricorre alla creazione di nuove parole per descrivere nuovi fenomeni. Sobrero parla di quattro principali modi di denominare nuovi concetti: a) prestiti, b) neologismi, c) nuovo significato delle parole esistenti, d) sigle e acronimi.

Analisi del corpus

Il Project Management Body of Knowledge (PMBoK) è il libro che presenta la raccolta della terminologia legata al project management nonché le «linee guida» (il cosiddetto *body of knlowledge*) per la gestione di progetti. La guida ha lo scopo di standardizzare e documentare le pratiche già comunemente accettate di project management [15]. La terza edizione della Guida è riconosciuta internazionalmente come standard per descrivere i concetti fondamentali della gestione progetti applicabili a diverse tipologie di imprese: costruzione, sviluppo software, processi automatizzati, processi industriali [15].

Nella seguente sezione è presentata l'analisi lessicale dei termini del linguaggio settoriale di project management provenienti dal glossario dei termini di project management della Guida PMBOK® [8]. Dal totale dei lemmi, la maggior parte sono termini settoriali propri della gestione dei progetti che sono quasi inesistenti nel linguaggio comune. Una gran parte ha dovuto essere creata in italiano appositamente dai traduttori della Guida al PMBOK. Dato che la sopramenzionata Guida possiede un forte impatto sui manager in Italia nonché all'estero, le nuove parole sono entrate nei vocabolari specialistici legati al project management.

Lessico tecnicizzato e registro alto

Le definizioni analizzate possiedono un numero considerevole delle espressioni appartenenti al lessico tecnicizzato. Queste espressioni possono essere incomprensibili per i non addetti al lavoro nel settore di gestione progettuale. Ad es. *Tecnica di generazione dei* ***diagrammi reticolari*** *della* ***schedulazione*** *nella quale le attività schedulate vengono rappresentate sotto forma di frecce,* ***reticolo della schedulazione***. Si osserva nello stesso tempo la presenza delle espressioni appartenenti al registro alto. Ad. es. *Le aree applicative vengono definite in funzione del prodotto (****ossia*** *per tecnologie o metodi di produzione simili), del tipo di cliente (ossia interno o esterno, pubblico o privato) o del settore industriale (vale a dire servizi pubblici, industria automobilistica, industria aerospaziale, settore informatico).* Ossia è una congiunzione di registro alto che viene usata per introdurre un elemento che chiarisca o completi il concetto espresso.

Uso di sigle

Come si è sottolineato nella parte teorica della tesi, l'uso di sigle è caratteristico per le lingue specialistiche. Il numero delle sigle presenti nel corpus è molto alto. Ad es. *BAC, PV, CCB, numerico utilizzato per identificare in modo univoco ciascun componente della WBS. Unità di misura dell'efficienza economica di un progetto. Rappresenta il rapporto tra l'Earned Value (EV) e i costi effettivi (AC). CPI = EV diviso per AC.*

Prestiti

Ventuno dei totali centoquaranta termini (il 15%), sono prestiti non adattati, cioè parole prese direttamente dall' inglese senza modifiche. Sono le seguenti parole: *baseline, brainstorming, deliverable, earned value, fast tracking, float, free float, lag, lead, lessons learned, milestone, performing organization, project charter, project management, project manager, stakeholder, task, trigger, workaround.* Fra queste parole si trovano dei prestiti di necessità e alcuni di lusso. I termini come *milestone, task, project management* esistono nell'italiano comune sotto forma di *pietra miliare, compito, gestione progetti*, ed in teoria, potrebbero essere usati in questa forma anche nel contesto del project management. La presenza dei prestiti dimostra la tendenza dell'italiano odierno ad accettare i forestierismi di lusso. La loro difficile pronuncia ed ortografia non sembra essere di ostacolo.

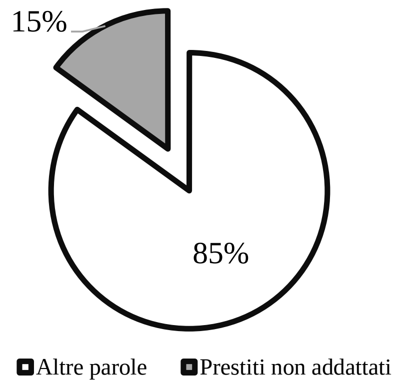

Diagramma 1. Percentuale dei prestiti non adattati nel totale del glossario project management

Fonte: Elaborazione propria dell'autore

Calchi semantici

Nel gruppo dei lemmi restanti si trovano dei calchi semantici (*costo della qualità, scostamento dei costi, attività critica, analisi dell'albero delle decisioni, rapporto sulle eccezioni* e cosм via) − espressioni italiane tradotte dalla lingua inglese. Oltre ai fenomeni sopra descritti, nel testo presentato si può inoltre riscontrare l'uso del participio presente, il che non deve sorprendere visto che è uno dei tratti tipici del linguaggio burocratico-amministrativo. Ad es. *Gruppo di stakeholder, formalmente costituito, avente la responsabilità di revisionare.* Si vedono anche i sostantivi accoppiati con il trattino: *fine-inizio, fine-fine, inizio-inizio e inizio-fine.*

Conclusione. Il totale del corpus è un esempio di testo appartenente al linguaggio settoriale/lingua specialistica della gestione progetti. L'analisi dimostra che il testo possiede le maggiori caratteristiche di questa varietà della lingua. Dalla presente analisi risulta che questo tipo di linguaggio rappresenta il linguaggio settoriale di senso stretto, ovvero è indirizzato alle persone addette ai lavori. Il parlane comune potrebbe avere problemi di comprensione. Il motivo primordiale che rende il corpus difficile da capire per le persone non addette al lavoro è il suo lessico caratteristico. Questo lessico contiene un gran numero di anglicismi non adattati, cioè parole inglesi fra cui tanti tecnicismi non comprensibili per parlanti comuni. Accanto ai prestiti vi si trovano le sigle originariamente inglesi. Il lessico tecnicizzato e registro alto presenti nel corpus sono un altro fattore per cui i lettori possono riscontrare problemi nel capire il testo del glossario.

References:

1. Beccaria G.L. Italiano antico e nuovo / G.L. Beccaria. – Milano: Garzanti, 2002. – 401 p.
2. Berruto G. La variabilità sociale della lingua / G. Berruto. – Torino, Loescher, 1980.
3. Berruto G. Le varietà del repertorio / G. Berruto // Introduzione all'italiano contemporaneo Sobrero. La variazione e gli usi / ред. A. A. Sobrero. – Bari: GLF editori Laterza, 1996.
4. Cortelazzo M. Lingue speciali / M. Cortelazzo. – Padova, 1990.
5. Dardano M., Trifone P. La lingua italiana / Dardano, M., Trifone P. – Bologna, 1985.
6. Fluck H.R. Fachsprachen. Einführung und Bibliographie / H.R. Fluck. – Tübingen, Basel, 1996.
7. Grucza S. Lingwistyka językyw specjalistycznych / S. Grucza. – Warszawa, 2008.
8. Guida al Project Management Body of Knowledge. – Newtown Square, 2004.
9. Hoffmann L. Kommunikationsmittel Fachsprache / L. Hoffmann. – Berlin, 1987.
10. Introduzione all'italiano contemporaneo Sobrero. La variazione e gli usi / ред. A. A. Sobrero. – Bari: GLF editori Laterza, 1996. – 483 p.
11. Jacová Z. Varietà diafasiche della lingua: I linguaggi settoriali nell'italiano contemporaneo / Z. Jacová // Écho des études romanes. České Budějovice. – 2008. – № 1.
12. Parantainen P. Prestiti non adattati nel linguaggio dell'economia / Parantainen P.; Università di Jyväskylä. – Jyväskylä, Finland, 2001.
13. Sager J.C., Dungworth D., McDonald P.F. English Special Languages / Sager, J.C., Dungworth, D., McDonald, P.F. – Wiesbaden, 1980.
14. Sobrero A.A. Lingue speciali / A.A. Sobrero // Introduzione all'italiano contemporaneo Sobrero. La variazione e gli usi / ред. A.A. Sobrero. – Bari: GLF editori Laterza, 1996.
15. Wikipedia – Project Management Body of Knowledge. – http://it.wikipedia.org/wiki/Project_Management_Body_of_Knowledge

Жегоцкий М.М.
Варшавская школа экономики, Варшава, Польша

ОТРАСЛЕВАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЕКТАМИ. ЛЕКСИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВАРЯ ТЕРМИНОВ ПО УПРАВЛЕНИЮ ПРОЕКТАМИ СПРАВОЧНИКА PMBOK®

Аннотация
В статье основное внимание уделяется проблеме лексики по управлению проектами на итальянском языке. Прежде всего, речь идет о разновидностях языка. Одной из разновидностей, которые были описаны, являются технические языки (*Fachsprachen*); другое определение движения технического языка, а также его характеристики с лингвистической точки зрения. Кроме того, в статье представлен лингвистический анализ терминов из руководства PMBOK (итальянская версия).
Ключевые слова: prestiti, PMBOK, управление проектами, gestione progetti, anglicismi, italiano.

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 811.111'38:82-3

СИНТАКСИЧНА КОНВЕРГЕНЦІЯ ЯК СТИЛІСТИЧНА РЕАЛІЯ (НА МАТЕРІАЛІ АВТЕНТИЧНОЇ ЕМОТИВНОЇ ПРОЗИ)

Ананьян Е.Л.
Донбаський державний педагогічний університет

У статті розглянуто конвергенцію як один із стилістично-потенційних синтаксичних ресурсів. Проаналізовано функції стилістичної конвергенції. Досліджено механізми використання однорідних членів речення на сторінках англомовного художнього тексту; відзначено їхні емотивно-експресивні можливості. Визначено потенціал стилістичного перелічення у здійсненні художньо-образної інтерпретації; реалізації глибокого та ємкого опису або, навпаки, його конкретизації та уточнення; отриманні широкого узагальнення; створенні динамічності розповіді. Вивчено варіації стилістичного малюнку блоків однорідних членів речення, використаних авторами в автентичних художніх творах.

Ключові слова: синтаксична конвергенція, стилістична конвергенція, однорідні члени речення, емотивно-експресивний потенціал, художній текст.

Постановка проблеми. Аналіз художньої форми літературного твору вимагає від студента-філолога вивчення комплексу засобів та технік втілення художнього змісту, його структурного вираження. Однією зі складових художньої форми є саме художнє мовлення, мета якого не «поінформувати», а «створити словесний образ», «надати колоритності буттю, яким живе твір», «дати можливість реципієнту прожити художню дійсність, бути присутнім у ній». Художня єдність різних стилістичних прийомів слугує цій меті.

Беззаперечним є той факт, що стилістично марковані одиниці синтаксису посідають належне місце у створенні емотивної та емоційної потужності художнього мовлення. У цьому контексті влучною є думка сучасного науковця О. І. Ніколаєва: «Якщо лексика відображає знання людей про предмети, формує поняття (будь-яке слово – це завжди в певному сенсі розуміння предмета), то синтаксис відображає відношення між предметами та поняттями. ... У художній літературі в синтаксичної моделі та ж доля, що й у лексики: художнє мовлення спирається на норму, що склалася, але водночас цю норму розхитує та деформує, установлюючи якісь нові зв'язки» [4]. Одним з таких стилістично-потенційних синтаксичних ресурсів є конвергенція, що визначається як «засіб посилення виразності, що полягає в концентрації в якомусь окремому місці текста пучка зображальних та виразних засобів, що беруть участь у реалізації однієї й тієї ж стилістичної функції» [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури засвідчив, що явище «конвергенція», зустрічаючись як у природничих, так і в гуманітарних науках, використовується у значенні «схожість», «зближення», «сходимість», «об'єднання», «рух у напрямку один до одного», «уподібнення» та «інтеграція» різних сутностей в одному «ареалі», «полі», в одній «площині» тощо. У лінгвістичному контексті «конвергенція» є «зближення або спів падіння двох і більше лінгвістичних сутностей» [3]. Сучасні лінгвістичні дослідження двопланово презентують вивчення конвергенції: з одного боку, науковці розглядають це явище як синтаксичну реалію, а з іншого – як стилістичну. Так, за визначенням І. В. Арнольд, синтаксична конвергенція – це «група з кількох елементів, що співпадають за функцією, об'єднані однаковим синтаксичним відношенням до слова або речення, що їх підпорядковує» [1]. Оперуючи поняттям стилістичної конвергенції, науковці мають на увазі «скупчення в одному місці кількох стилістичних прийомів», при цьому в поняття «стилістичний прийом» вкладаються різні змісти [6]. Влучним є визначення, запропоноване дослідницею В. М. Малеванною, у якому синтаксична природа конвергенції представлена через стилістичний потенціал: «Синтаксична конвергенція являє собою комплексно синтактико-стилістичний прийом, що виникає в результаті сполучення кількох синтаксичних виразних засобів і стилістичних прийомів в одному контексті і характеризується багатокомпонентністю структури, полієкспліцитним характером синтактико-стилістичного виду міжфразового зв'язку між компонентами та єдністю стилістичної функції» [6]. Підкреслимо, що, беручи до уваги різні наукові бачення цього явища, у нашому дослідженні під *двома або більше лінгвістичними сутностями, що прямують до зближення*, розуміємо однорідні члени речення, які, інтегруючись один з одним, існують та діють у *конвергентній зоні*, тобто в реченні.

Мета статті – вивчити варіації стилістичного малюнку блоків однорідних членів речення, представлених на сторінках англомовної емотивної прози; дослідити функції стилістичної конвергенції та, використовуючи конкретний мовний матеріал, проаналізувати емотивно-експресивний потенціал конвергенції.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи механізми використання однорідних членів речення на сторінках художнього тексту, науковці відзначають їхні емотивно-експресивні можливості. У словниках лінгвістичних термінів визначення та тлумачення однорідних членів речення свідчить, що вони є «членами речення, які виконують однакову синтаксичну функцію, об'єднані однаковим відношенням до одного й того ж члена речення, пов'язані між собою сурядним зв'язком. Сурядний зв'язок знаходить своє вираження в сурядних сполучниках та інтонації перелічення або тільки в інтонації (безсполучникове поєднання однорідних членів). Інтонація перелічення виражається в однаковій силі вимови однорідних членів, посиленому наголосі на кожному з них,

наявності єднальних пауз при відсутності сполучників або при їх повторенні» [17].

З погляду граматичної науки, у блоці однорідних членів його частини пов'язані між собою за змістом є семантичною цілісністю. За таких умов мовне значення блоку однорідних членів бачиться в однотипності понять, виражених однорідними членами [5]. Досліджуючи стилістичне застосування однорідних членів речення, науковці використовують синонімічні назви цього явища: стилістичне перелічення та синтаксична конвергенція. Потрапляючи до художнього тексту, однорідні члени речення вже не виконують свою граматичну функцію, що зводиться до перелічення лексичних одиниць, які відносяться до одного й того ж самого родового поняття.

Підкреслимо, що, оперуючи в художньому мовленні однорідними членами речення, автор посилює його експресивну виразність, відкриває великі емотивні можливості. Це стає можливим, оскільки стилістичну ємність цього прийому можна вимірювати двома критеріями, що, у свою чергу, і дає таку емоційну потужність. Так, з одного боку, оформлюючи однорідні члени речення пунктуаційно, використовуючи при цьому безсполучниковість (асиндетон) чи багатосполучниковість (полісиндетон), автор відпрацьовує інтонаційний малюнок речення, надає йому гармонійності звучання, ритмічності. Саме через таке інтонаційне впорядкування стає можливим збагатити фразу емотивними відтінками, новими прихованими змістами. З іншого боку – блок однорідних членів речення можуть складати й самі стилістичні прийоми, як однорідної природи, наприклад, ряд метафор, епітетів, так і контамінація експресивних ресурсів, що належать до різних мовних рівнів.

Аналізуючи автентичні твори емотивної прози, спостерігаємо так звану «руйнацію» «семантичної виваженості» та «структурної дисциплінованості» ряду однорідних членів. Цей процес відбувається тоді, коли автор свідомо розриває ланки ланцюга однорідних членів і контамінує лексичними одиницями, наповненими іншою семантикою, що, на перший погляд, не можуть існувати та сприйматись у даному лексико-семантичному оточенні. Але це стилістично виправдано, бо утворюються «додаткові мовленнєві смисли, які руйнують його зовнішню однотипність, одномірність» [5]. Як результат, автор досягає більшої зацікавленості читача в даному моменті твору; поглиблюється осмислення написаного; загострюються емоції. Перелічення (*enumeration*) як стилістичний прийом дозволяє декодувати інтенцію автора; розкрити глибини емоційності контексту; актуалізувати змістовність та повноту презентації предметів, подій, обстановки, не використовуючи при цьому великі за об'ємом описи-дискриптиви.

Зазначимо, що стилістичне явище, представлене вище, розглядається науковцями у площині стилістичної конвергенції [2]. Сучасний науковець О. В. Іванова підкреслює, що конвергенція – це «співпадіння в одному місці пучка стилістичних прийомів, які беруть участь у єдиній стилістичній функції. Взаємодіючи, стилістичні прийоми відтіняють, висвітлюють один одного, і сигнал, який вони передають, не може пройти непоміченим. Термін і поняття конвергенції були введені Майклом Ріффатером. Конвергенції цікаві не тільки тим, що виділяють найбільш важливе в тексті, а й тим, що на основі зворотного зв'язку можуть служити критерієм наявності стилістичної значущості тих чи інших елементів тексту» [2]. І. В. Арнольд визначає стилістичне перелічення як «синтаксичну конвергенцію», яка є різновидом стилістичної конвергенції. На думку науковця, ефект синтаксичної конвергенції «може базуватися на семантичній неоднорідності синтаксично однорідних членів. Так, комічний або сатиричний ефект створюється так званим хаотичним переліченням, при якому в один ряд ставляться предмети дрібні, прозаїчні та піднесені, живі люди та абстрактні поняття, далеке та близьке» [1]. Отже, розкривається потенціал синтаксичної конвергенції презентувати різні інформаційні, семантичні, концептуальні, образні, емотивні та експресивні змісти в межах певного синтаксичного фрагмента. За таких умов можна спостерігати, як автор одночасно передає матеріал, значний за об'ємом та різний за своєю інформативністю.

Синтаксична конвергенція може бути створена однорідними додатками, означеннями, обставинами, прикладками, підметами та присудками, які можуть поєднуватися між собою за допомогою сполучників або, навпаки, демонструвати асиндетон. Конвергенцію також створюють підрядні речення у складі складнопідрядного речення, що відносяться до одного й того ж члена головного речення; безсполучникові складні речення, що складаються з ряду однорідних сурядних речень. На сторінках текстів автентичної емотивної прози дуже часто зустрічаються розгорнуті синтаксичні конвергенції, використання яких розраховане на отримання значно ширшого узагальнення. Автор також може звернутися до так званої «стилістичної техніки», коли синтаксична конвергенція ускладняється іншими тропами та фігурами мовлення. За таких умов синтаксична конвергенція трансформується в стилістичну конвергенцію, функцією якої є акумулювання «в певній точці текста кількох різних стилістичних прийомів, експресивність яких складається при виконанні спільної стилістичної функції» [1].

Зазначимо, що стилістичний малюнок блоків однорідних членів речення може бути представлений як рядом синонімів та слів близької семантики, що дозволяє досягти підсилювальної функції; зіткненням антонімів, паронімів коли, руйнуючи звичну схожість однорідних членів речення, створюються додаткові відтінки смислу; антитезою, що з'являється в результаті співставлення антонімів.

Конвергенції як стилістичній реалії властиві різні функції. Так, використана в художньому мовленні, вона реалізує: по-перше, функцію виразності, що представлена наступними складовими: функція створення більшої наглядності образу; динамічна функція (функція динамічного зображення), що передбачає «зображення енергійності, стрімкості дії, події, швидкої зміни думки, предметів при сприйнятті дійсності»; «функція створення і/або посилення ефекту подовженості подій, що описуються»; «функція зображення несподіваності дії»; по-друге, характерологічну функцію -здійснюється мовленнєва характеристика суб'єкта розповіді (автора, опо-

відача) або персонажа; по-третє – емоційно-викремлююча функція – відбувається «посилення емоцій (почуттів, настрою), емоційної оцінки або емоційного стану (у тому числі афективного) суб'єкта розповіді або персонажа»; по-четверте – оцінно-характеристична функція, яка може існувати у двох проявах: негативно-оцінна та позитивно-оцінна; по-п'яте – функція актуального виділення компонента або компонентів речення; по-шосте – інтонаційно-ритмічна функція; посьоме – прийомоактуалізуюча функція («функція посилення конвергенції стилістичних засобів інших стилістичних прийомів») [6].

Проілюструємо матеріал, представлений вище, прикладами стилістично маркованих блоків однорідних членів з творів англомовної емотивної прози, використання яких надає можливість митцям слова здійснити художньо-образну інтерпретацію; реалізувати глибокий та ємкий опис або, навпаки, конкретизувати та уточнити його; отримати широке узагальнення; створити динамічність розповіді тощо.

«No, but *the intonation of his voice*, and *the movement of his supple, handsome body* and *the fine texture of his flesh and his hair, the slight arch of his nose, the quickness of his blue eyes* would easily take the place of poetry» [14].

«It is equally unlikely that Hilda remembers me; or that, with *her incomparable yellow hair, her white dance dress, her soft blonde flesh* and *her rare scent of wallflowers*, she once asked me to give her my opinion as a man» [8].

«She was small, with *a pretty little figure, with large grey eyes, a pale skin and soft, mouse-coloured hair*» [15].

«And he was a sight, too, *with his rum-painted nose* and *his red whiskers* and *elephant feet with leather sandals strapped to them*» [12].

«I don't know how long we worked for Don Jaime; but it was *through two or three rainy spells, eight or ten hair cuts*, and *the life of thee pairs of sail-cloth trousers*» [12].

«He had *a stiff knee, neck, and nerve*» [12].

«'You?' says I, 'What's the matter with you? Ain't *the courthouse jammed with everybody in town* waiting to honor the hero? *And two brass-bands, and recitations and flags and jags, and grub to follow waiting for you?*» [13].

«He had seen her fair hair *in all kinds of light, in and out of doors, crowned in hats in succeeding fashions, bound with ribbon, decorated with combs, jauntily stuck with flowers* ..., and had never for one moment felt remotely attracted by her» [16].

«In fact he had none; *just enrolled a barrister, with literary aspirations, the world before him, no father or mother*, and *four hundred a year of his own*» [11].

«Great men are seldom over scrupulous in the arrangement of their attire; the operation of *shaving, dressing*, and *coffee-imbibing* was soon performed; and, in another hour, Mr. Pickwick, with *his portmanteau in his hand, his telescope in his greatcoat pocket*, and *his note-book in his waistcoat*, ... had arrived at the coach-stand in St. Martin's-le-Grand» [10].

«'The principal productions of these towns,' says Mr Pickwick, 'appear to be *soldiers, sailors, Jews, chalk, shrimps, officers*, and *dockyard men*» [10].

«*The earth* was made for Dombey and Son to trade in and *the sun and moon* were made to give them light. *Rivers and seas* were formed to float their ships; *rainbows* gave them promise of fair weather; *winds* blew for or against their enterprises; *stars and planets* circled in their orbits, to preserve inviolate a system of which they were the centre» [9].

Висновки. Отже, досліджений матеріал засвідчив, що в автентичній емотивній прозі автор часто використовує стилістичне перелічення, яке виступає засобом детального та яскравого опису. Синтаксична конвергенція, виконуючи різні стилістично потужні функції, посилює виразність художнього мовлення, презентує контрасти змістів, надає фрагменту текста динамічності.

Список літератури:

1. Арнольд И. В. Стилистика. Современный английский язык: [учебник для вузов] / И. В. Арнольд. – [4-е изд.]. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 384 с.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bugabooks.com
2. Иванова Е. В. Когнитивный аспект перевода стилистической конвергенции: дис. ... кандидата филол. наук: 10.02.20 / Елена Викторовна Иванова. – Уфа, 2006. – 194 с.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dslib.net
3. Комарова З. И. Методология, метод, методика и технология научных исследований в лингвистике: [учебное пособие] / З. И. Комарова. – М: Издательство «ФЛИНТА», 2014. – 820 с.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://books.google.com.ua
4. Николаев А. И. Основы литературоведения: [учебное пособие для студентов филологических специальностей] / Алексей Иванович Николаев. – Иваново: ЛИСТОС, 2011. – 255 с.: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.listos.biz
5. Семантика блока однородных членов: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://scicenter.online
6. Стилистические особенности конвергенции: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://studbooks.net
7. Хазагеров Т. Г. Общая риторика: курс лекций и словарь риторических фигур: Хазагеров Т. Г., Ширина Л. С. – Изд-во Ростовского университета, 1994. – 190 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.livelib.ru
8. Bates H. E. Love in a Wych-Elm: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freeclassicebooks.com
9. Dickens C. Dombey and Son: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freeclassicebooks.com
10. Dickens C. The Pickwick Papers: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freeclassicebooks.com
11. Galsworthy J. The Apple Tree: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freeclassicebooks.com
12. Henry O. The Day We Celebrate: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freeclassicebooks.com
13. Henry O. The Moment of Victory: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freeclassicebooks.com
14. Lawrence D. H. England, my England: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freeclassicebooks.com
15. Maugham W. S. A man with a Conscience: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freeclassicebooks.com

16. Waugh E. On Guard: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freeclassicebooks.com
17. https://slovar.cc/rus/term

Ананьян Э.Л.
Донбасский государственный педагогический университет

СИНТАКСИЧЕСКАЯ КОНВЕРГЕНЦИЯ КАК СТИЛИСТИЧЕСКАЯ РЕАЛИЯ (НА МАТЕРИАЛЕ АУТЕНТИЧНОЙ ЭМОТИВНОЙ ПРОЗЫ)

Аннотация
В статье рассмотрена конвергенция как один из стилистически-потенциальных синтаксических ресурсов. Проанализированы функции стилистической конвергенции. Исследованы механизмы использования однородных членов предложения на страницах англоязычного художественного текста; отмечены их эмотивно-экспрессивные возможности. Определен потенциал стилистического перечисления в совершении художественно-образной интерпретации; реализации глубокого и емкого описания или, наоборот, его конкретизации и уточнения; получении широкого обобщения; создании динамичности повествования. Изучены вариации стилистического рисунка блоков однородных членов предложения, использованных авторами в аутентичних художественных произведениях.
Ключевые слова: синтаксическая конвергенция, стилистическая конвергенция, однородные члены предложения, эмотивно-экспрессивный потенциал, художественный текст.

Ananyan E.L.
Donbas State Pedagogical University

SYNTACTIC CONVERGENCE AS STYLISTIC REALITY (ON THE MATERIAL OF AUTHENTIC EMOTIVE PROSE)

Summary
In the article convergence as one of stylistically potential syntactic resources is elucidated. Functions of stylistic convergence are analyzed. The mechanisms of the use of homogeneous parts of the sentence on the pages of English literary texts are investigated; their emotive and expressive potentialities are emphasized. The potential of stylistic enumeration in performing artistic and imaginative interpretation; in realizing deep and voluminous description or vice versa, its concretization and more precise definition; in getting broad generalization; in creating dynamic narration is determined. The variations of stylistic pattern of blocks of homogeneous parts of the sentence used by the authors in authentic fiction are explored.
Keywords: syntactic convergence, stylistic convergence, homogeneous parts of sentence, emotive and expressive potential, literary text.

УДК 81'25-112'2

ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ПЕРЕКЛАДУ МЕТАФОР У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Антонівська М.О.
Київський національний університет культури і мистецтв

Дослідження присвячене аналізу концептуального підходу до визначення поняття метафори; розглядає умови ефективного перекладу метафори та усвідомлення її лексико-семантичного та експресивно-оцінного наповнення в сфері художнього стилю англійської мови. Стаття висвітлює головні компоненти та функції метафори, виділяє основні способи перекладу метафори у художньому стилі англійської мови.
Ключові слова: метафора, художній стиль, текст, переклад, методи перекладу.

Постановка проблеми. У різних мовних стилях, особливо в стилі художньої літератури, широко використовуються мовні засоби, що підсилюють дієвість висловлювання завдяки тому, що до його логічного змісту додаються різні експресивно-емоційні відтінки. Художня мова відрізняється від усіх інших перш за все тим, що вона виконує естетичну функцію та додає експресивного забарвлення тексту. Реалізація цієї функції означає подання навколишньої дійсності в образній, конкретно – чуттєві формі. Слова, типові для художньої літератури, не просто інформативні, а й описові, тобто мають здатність давати характеристику певного предмету, додаткову до ознак, які візуально закріплені за даною словниковою одиницею і зафіксовані в словниках. Посилення виразності мови досягається різними засобами, в першу чергу використанням тропів – так званих лексичних засобів створення образності. Однією з найбільш розповсюджених видів тропів є *метафора*.

Сучасний етап розвитку лінгвістики та перекладознавства характеризується зрослим інтересом до функціонування метафор у різноманітних галузях вживання та способах їх перекладу з однієї мови на іншу.

У лінгвістику метафора прийшла з риторики. Вона використовувалася, щоб заповнити лексичну лакуну (номінативна функція), «прикрасити» мову або переконати (головна мета риторичної промови). У процесі семантичного розвитку метафора перетворювалася на абстрактне поняття, ставала одиницею номінації, втрачаючи стилістико-експресивну виразність. Проте всі сучасні дослідження цього тропа спираються на фундаментальне положення Аристотеля про метафоричний перенос [1, с. 110].

Метафора є, перш за все, семантичним процесом, що передбачає певні стадії розгортання, а також початкові, проміжні та кінцеві результати. Отже, у ній розрізняють динаміку (процес утворення мовної метафори) і статику (кінцевий результат процесу метафоризації).

Донині залишається остаточно не розв'язаним питання про характер фундаментальних засад метафори: яку природу – мовну, дискурсивну чи концептуальну – має це явище. Тому в сучасній філології цей троп розглядають на двох принципово різних рівнях: пропозиціональному та образно-асоціативному.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Методологічну основу роботи складають фундаментальні дослідження та теоретичні роботи таких відомих вчених в галузі мовознавства та стилістики (Н.Д. Арутюнова, Н.Д. Бессорабова, А.І. Єфімов, А.П. Чудінов, В.К. Харченко, П. Ньюмарк, Т.А. Казакова, Ю.С. Степанова, М. Блек, М.І. Гумільова, Дж. Лакофф і М. Джонсон, Г. Гак, Ю.Н. Караулов, Є.З. Кубрякова, В.В. Петров, Г.Н. Скляревська, В.М. Телія, В.Г. Харченко та багато інших).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність та важливість даної теми визначається сучасними тенденціями в області вивчення метафори та освітленні різноманітних теорій. Метафоричність є однією з можливостей створення експресії, бо вона, як правило, пов'язана з семантичними зрушеннями, що призводить до додаткової експресивної насиченості тексту в цілому. Крім того, метафора використовується у всіх художніх творах, але порівняно невелика кількість дослідників займаються її кропітким аналізом.

Саме тому, **метою** цієї статті є дослідження лінгвостилістичних параметрів, особливостей та функцій метафори, аналіз основних способів її передачі при перекладі з англійської мови на українську.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) проаналізувати теоретичні позиції вітчизняних та зарубіжних мовознавців щодо дефініцій «художній стиль та текст», «метафора» та «метафоричний процес»;

2) виявити основні функції та особливості художньої метафори;

3) розглянути способи передачі метафори при перекладі з англійської мови на українську;

4) довести важливість дослідження метафори у контексті художнього стилю англійської мови та способів її перекладу.

Об'єктом дослідження є метафора як мовне явище англійської мови.

Предметом дослідження є особливості перекладу метафори в художньому стилі з англійської мови на українську та її лінгвостилістичні параметри.

Виклад основного матеріалу. Поняття метафори викликало різноманітні дискусії протягом всієї історії лінгвістичної науки. Але вивчалось це поняття і в інших науках. Можна сміливо стверджувати, що саме метафоричне мислення спричинило розвиток як мови, так і культури в цілому. Тому в широкому культурному полі розуміння метафори присутнє не лише в лінгвістиці, але й у філософії, психології, літературознавстві. Дослідженням метафори займалися най-

видатніші мислителі – Арістотель, Руссо, Гегель, Е. Кассірер, Х. Ортегі-і-Гассет та багато інших. Метафора і сьогодні привертає увагу представників різних наук, які по-різному визначають її сутність. На думку Арутюнової Н. Д., вивчення метафори «стає все більш інтенсивним та швидко розширюється, захоплюючи різні області знань – філософію, логіку, психологію, психоаналіз, герменевтику, літературознавство, літературну критику, теорію витончених мистецтв, семіотику, риторику, лінгвістичну філософію, різні школи лінгвістики» [2, с. 98]. Метафора є одним із засобів пізнання реальності, осягнення свідомості, реалізації мовного потенціалу шляхом трансформації сфер доменів: від конкретної до абстрактної, від матеріальної до духовної. Метафоризація є потужним засобом розвитку і збагачення семантики і функції слів.

Отже, метафора – архетип, вона дає початок незліченній безлічі символів, що виникають у рамках мистецького твору [5, с. 26].

Що ж стосується використання та функціонування метафори в різних мовних стилях, а саме художньому, то метафора гнучко відбиває когнітивні процеси, які відбуваються у суспільстві та літературі; більше рухається, не обтяжена необхідністю експлікації з тексту. Метафори, які використовуються в художньому стилі англійської мови є одним із засобів (поруч з образною номінацією, фразеологічними одиницями) створення експресії, які є необхідною умовою для функціонування певного стиля мови та його засобів.

Стиль художньої літератури (інші назви: художній, художньо-белетристичний) являє собою складний сплав у якому відображається все багатство літературної мови. Тут можливі поєднання елементів усіх стилів, а також діалектів, жаргонізмів та інших складників, якщо це вмотивоване потребами мистецького зображення дійсності. У цьому стилі вирізняються засади організації мовних засобів прози, поезії та драматургії, кожна з яких у свою чергу характеризується розмаїттям жанрових особливостей. Та попри жанрові відмінності художній стиль є цілісною категорією літературної мови, оскільки всі його різновиди об'єднуються виконуваною ним спільною функцією впливу.

Якщо порівняти арсенал експресивних засобів художнього стилю і деяких жанрів публіцистики, то виявляється, що тут є багато спільного, проте вони відрізняються своїми завданнями, сферою застосування, обсягом використовуваних слів та конструкцій. Так, наприклад, введення в мову художнього твору суспільно-політичної лексики і фразеології, вимагає від письменника добре розвиненого чуття художньої міри, знання найтонших нюансів, що виникають у слові від зміни контексту. Відомо, що невмотивоване переміщення мовних засобів з одного стилю в інший – функціонально далекий – сприймається як різкий дисонанс або як засіб комізму. В образній, емоційно насиченій мові, поезії не тільки таке переміщення, а навіть поодинокі стилістичні вади у використанні лексики знижують, а то й зовсім зводять нанівець художню вартість твору [2, с. 165].

Використання мовних засобів у художньому стилі зумовлено його призначенням – образно відтворювати дійсність, тобто змальовувати життя через образи, втілені в слова. Тому найхарактернішою ознакою мови красного письменництва є гранична чуттєва конкретність при відтворенні образів людей та явищ навколишньої дійсності, глибока виразність, емоційність, картинна мальовничість. У художньому стилі можуть поєднуватися досить різнопланові мовленнєві засоби з погляду їхніх експресивно-стилістичних та номінативно-виразової сили будь-які співвідношення елементів загальної системи мови та її стилів [7, с. 12].

Що ж стосується вживання метафори в художньому стилі, то найбільш стилістично значущою є образна метафора, яка виникає в результаті метафоризації ідентифікуючого імені в позиції предиката, віднесеного до іншого, вже найменованого предмету або класу предметів. Метафора тут – пошук образу, спосіб індивідуалізації, оцінки, пошук смислових нюансів. Апелюючи до інтуїції адресата, вона залишає адресату можливість її творчої інтерпретації.

Наведемо приклад метафори з казки О. Уайльда «Егоїстичний велетень» («The Selfish Giant»):

«Who hath dared to wound thee?» Cried the Giant, «tell me, that I make take my big sword and slay him.» «Хто посмів нанести тобі ці рани?» завлакав велетень, «скажіть мені, і я візьму свій великий меч і вб'ю його».

«Nay,» answered the child: «but these are the wounds of Love». Ніхто, – відповіла дитина, але це рани від любові [19, с. 48].

Тут пряме значення дієслова *wound (ранити)* перейшло в метафоричне іменник *the wounds of Love (рани любові)*. Письменник ніби хоче сказати, що любов теж ранить – тільки не фізично, а душевно.

Таким чином, спираючись на проаналізовані дослідження радянських вчених-лінгвістів В.В. Виноградова, А.І. Єфімова, М.Н. Кожиної [6, 7, 8] та інших, можемо зазначити, що стиль художньої мови часто розглядається як синтез різних стилів літературної мови. Елементи інших стилів часто стають загальнодоступними саме через стиль художнього мовлення. Якщо порівняти арсенал виражальних засобів художнього стилю і деяких жанрів публіцистики, то виявляється, що тут є багато спільного, проте вони відрізняються своїми завданнями, сферою застосування, обсягом використовуваних слів та конструкцій.

Згідно класифікації метафор, метафори поділяються в залежності від ступеня складності перекладу на:

1) традиційні;
2) стерті;
3) авторські;
4) розгорнуті.

Розглянемо способи перекладу, що більш притаманні відтворенню кожного з наведеного виду метафори.

<u>*Відтворення традиційних метафор*</u>

Традиційні метафори містять в собі чітко виражений культурний відтінок. Вживання багатьох з них зумовлено мовною традицією. Для перекладу традиційних метафор використовують, як правило, *контекстуальну заміну*, тому що, зазвичай, образ метафори, що є традиційною для мови перекладу, не завжди має буквальний відповідник в мові перекладу, наприклад:

They meet all kinds of crazy fish [18, p. 49]. *Вони водяться хтозна з ким* [15, c. 50].

Еквіваленту даної метафори в українській мові не існує, отже перекладач звертається до контекстуальної заміни, метафоричність виразу при цьому дещо втрачається.

В наступному прикладі також є актуальним цей прийом:

...he wasn't fit to lick my shoe ... [18, p. 43] *...він не вартий і мого нігтя* [15, c. 44].

В українській мові існує еквівалент даної метафори, але образ зовсім інший.

Відтворення стертих метафор

Стерті або мертві метафори, кажучи метафоричною мовою, вимерли від постійного вживання, але саме ці метафори свідчать про те, що вони відповідають семантичній системі. Це ті метафори, які ми вживаємо кожного дня, не звертаючи увагу на приховану в них образність [14, c. 76].

Для перекладу стертих метафор, як показує дослідження, більшою мірою вживається метод *калькування*, наприклад:

Tom Buchan compelled me from the room as though he were moving a checker to another square. Том Б'юкенен владно випроводив мене із вітальні – немов пересунув пішака зоднієї клітки на іншу.

Використання калькування в даному прикладі не порушує норми вживання та сполучуваності слів в мові перекладу, і разом з тим ця метафора є зрозумілою для реципієнта перекладу.

Українські граматичні конструкції також зазнають впливу англійських форм (в прикладі, наведеному нижче, в українському реченні активну дію виконує нежива істота, що є нетиповим для української мови, але є звичайним явищем в англійській мові):

The Buchanan's house floated suddenly toward us. – Маєток Б'юкененів раптом виплив нам назустріч.

В цьому прикладі, для перекладу стертої метафори перекладач вживає калькування, та зберігає метафоричність початкового образу.

Переклад авторської метафори

Як вдало підкреслила В.Н. Телія, авторська метафора, як відомо, відрізняється своєю сміливістю, оригінальністю та новизною. Часом автор проводить досить сміливі паралелі, які здається, зовсім не мають ніякого спільного концепту [14, c. 67].

При перекладі авторської метафори, більшість перекладачів приймають за належне зберегти авторській текст, але й визнають можливість трансформації, коли це викликано мовною або художньою необхідністю. Перекладач намагається побачити оригінал очима автора та передати побачене правильно підібраним засобами своєї мови.

Для перекладу авторських метафор використовують майже усі види перекладу, але найчастіше використовується описовий переклад, наприклад:

Her voice is full of money... That was it. I'd never understood before. It was full of money – that was the inexhaustible charm that rose and felt in it, the jingle of it, the cymbals' song of it [18, p. 90]. *У її голосі відчувався дзвін грошей… І так воно й було. Тільки тепер я зрозумів це. В її голосі дзвенькали гроші – ось що безнастанно вабило в його чарівних переливах, дзенькіт металу, переможна сила кимвалів* [15, c. 91].

Застосувавши описовий переклад, перекладач повністю передав зміст та образність авторської метафори, разом з цим зберіг синтаксичну структуру речень.

Переклад розгорнутих метафор

Розгорнута, або розширена метафора складається з декількох слів, які вживаються метафорично та створюють єдиний образ, тобто є взаємопов'язаними та доповнюють одне одного для підсилення образу. Розгорнуті метафори, як правило, розкриваються протягом великого відрізку.

Найчастіше для перекладу розгорнутих метафор вживається смисловий розвиток, наприклад:

He felt their presence all about the house, pervading the air with the shades and echoes of still vibrant emotions [18, p. 92]. *Скрізь у будинку він відчував їхню присутність – йому здавалося, що у повітрі бринять відлуння освідчень* [15, c. 93].

Перекладач вживає вираз *йому здавалось* в перекладі, не зважаючи на те, що цей зворот відсутній в тексті оригіналу, але він є логічним та доцільним розвитком перекладу.

Висновки і пропозиції. Таким чином, метафора являє собою особливий стилістичний прийом, в основі якого лежить взаємовідношення словникового і контекстуального значень.

Адекватний переклад будь-якого художнього тексту, а отже і його складових (зокрема стилістичних прийомів) має на меті вірну передачу засобами іншої мови не тільки фізичного і суто інформативного змісту тексту, але і його комунікативної/функціональної спрямованості.

Метафори у художній літературі завжди знаходяться в центрі уваги, тому що приховані тактики маніпулювання суспільною свідомістю вуалюються саме за допомогою цих мовних засобів.

Розкривши способи перекладу метафоричних виразів, згідно з класифікацією П. Ньюмарка [6, c. 72], ми простежили частотність використання способів перекладу метафори за наступними ознаками:

– збереження аналогічного метафоричного образу, тобто дослівний переклад;

– переклад метафори порівнянням;

– заміна еквівалентною метафорою у мові перекладу);

– збереження аналогічного метафоричного образу з додаванням пояснення, яке дає підставу порівняння експліцитним;

– перефразовування.

Що стосується кількісного аналізу методів перекладу метафор у художньому стилі англійської мови, то можна прослідкувати таку динаміку: метод калькування (35%), описовий переклад (8%), контекстуальний переклад (45%), смисловий переклад (12%).

Загалом, у художньому стилі найбільше використано традиційних метафор (60%), розгорнутих (10%), авторських (25%) та стертих (5%).

Підводячи підсумки, слід зазначити, що образність створюється письменником за допомогою різних мовних засобів. Тому перекладач має докласти зусиль, щоб не позбавити текст його

яскравості, образності та індивідуальних особливостей стилю автора. Результати частотного аналізу показали, що універсальним методом перекладу є калькування та описовий переклад, але для кожного виду метафор існує свій власний метод, який сприяє найбільш адекватному перекладові.

Оскільки метафора притаманна текстам різних жанрів, то *перспективним* ми вважаємо порівняльне дослідження перекладу метафор в публіцистичних наукових та художніх текстах, встановлення особливостей перекладу метафор в цих типах текстів. Також, на нашу думку, є перспективним дослідження перекладу українською мовою метафор в англійських наукових текстах: вживання метафори в наукових текстах більш характерно для англійської мови аніж для української мови, тому було б доцільним проаналізувати особливості перекладу метафори на матеріалі наукових текстів.

Список літератури:

1. Арістотель. Поетика. К.: Мистецтво, 1967. – 136 с.
2. Арутюнова Н.Д. Теория метафоры / Н.Д. Арутюнова. – М., Астрель, 1992. – С. 5-59.
3. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М., 1999. – 356 с.
4. Бессарабова Н.Д. Метафора как языковое явление. Значение и смысл слова: художественный язык, публицистика / Под ред. Розенталя Д.Е. М.: Изд-во МГУ, 1987. – 200 с.
5. Блэк М. Метафора // Теория метафоры: Сб. / М. Блэк. – М.: Прогресс, 1990. – С. 153-172.
6. Виноградов В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 250 с.
7. Єфімов Л.П., Яснецька О.А. Стилістика англійської мови: дискурсивний аналіз. Учбово-навчальний посібник. – Вінниця: Нова Книга, 2004. – 240 с.
8. Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка. – М., 2008. – 345 с.
9. Комісаров В.Н. Лінгвістика перекладу / В.Н. Комісаров. – М.: Міжнародні відносини – 1980. – 167 с.
10. Лакофф Дж. Когнитивная семантика / Дж. Лакофф. – М., 1995. – 115 с.
11. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Прогресс, 1990. – 109 с.
12. Палевина Н.Ф. Стилистический анализ художественного текста / Н.Ф. Палевина. – Л., 1980. – 272 с.
13. Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка. СП.: Наука, 1993. – 150 с.
14. Телія В.Н. Метафоризація та її роль // Роль людського фактора в мові / В.Н. Телія. – М., 1989. – 227 с.
15. Фіцджеральд Ф.С. Великий Гетсбі. – Харків:Фоліо, 2003. – С. 256.
16. Харченко В.К. Функции метафоры. Воронеж: ВГУ, 1991. – 88 с.
17. Black M. More about metaphor // Metaphor and thought. – Cambridge, 1979. – P. 19-45.
18. Fitzgerald F. Scott. The Great Gatsby. – Dnipro Publishers, Kiev, 1973. – 280 p.
19. Wilde O. The happy prince. – 1987, p. 10.

Антонивская М.А.
Киевский национальный университет культуры и искусств

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ И ПЕРЕВОДА МЕТАФОР В ХУДОЖЕСТВЕННОМ СТИЛЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация
Исследование посвящено анализу концептуального подхода к определению понятия метафоры; рассматривает условия эффективного перевода метафоры и осознание ее лексико-семантического и экспрессивно-оценочного наполнения в сфере художественного стиля английского языка. Статья освещает главные компоненты и функции метафоры, выделяет основные способы перевода метафоры в художественном стиле английского языка.
Ключевые слова: метафора, художественный стиль, текст, перевод, методы перевода.

Antonivska M.O.
Kyiv National University of Culture and Arts

LINGUOSTYLISTIC FEATURES OF FUNCTIONING AND TRANSLATION OF METAPHORS IN THE ARTISTIC STYLE OF THE ENGLISH LANGUAGE

Summary
The study focuses on the analysis of the conceptual approach to the definition of metaphor, considers the conditions of metaphor's effective translation and awareness of its lexical-semantic and expressive-evaluative content in the field of the artistic style of English language. The article highlights the main components and functions of metaphor, distinguishes the main ways of metaphors translation in artistic style of English language.
Keywords: metaphor, artistic style, text, translation, methods of translation.

УДК 81

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАСПОЗНАВАНИЯ И ПЕРЕВОДА АНГЛИЦИЗМОВ В РАЗЛИЧНЫХ ТЕРМИНОСИСТЕМАХ СОВРЕМЕННОГО НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Гомола М.Н.
Университет имени Альфреда Нобеля

Предметом изучения статьи являются английские заимствованные слова (англицизмы), которые широко применяются в современной немецкой специализированной лексике. Статья анализирует проблему перевода немецких новых сложных слов и их особенностей. Статья изучает проблему семантических изменений заимствованных слов в языке-реципиенте. Особое внимание было обращено на проблемы соответствующего перевода немецких новых сложных слов и их определенных особенностей. В статье прослежены особенности словообразовательной, грамматической, орфографической, семантической адаптации англицизмов.
Ключевые слова: англицизм, тип семантических изменений, сложное слово, новое сложное слов, перевод.

Постановка проблемы. Лексика современного немецкого языка активно пополняется за счет заимствований, в первую очередь, англицизмов. Влияние последних на словарный состав немецкого языка обусловлено как глобализацией современного общества, так и самим строем английского языка, отличающегося экономией языковых средств и точностью словоупотребления. В статье затрагиваются некоторые особенности словообразовательной, грамматической, орфографической, семантической адаптации англицизмов.

Анализ последних исследований и публикаций. Адаптация существительных-заимствований к морфологической системе немецкого языка сопровождается приобретением ими форм грамматической парадигмы категории рода и падежа, свойственных для немецких существительных. Род существительных определяется по принципу ближайшего лексико-семантического соответствия в немецком языке, за словообразовательным аффиксом, за половой принадлежностью или на основе принципа групповой аналогии. Все заимствованные глаголы-англицизмы в немецком языке принадлежат к категории слабых глаголов и образуют основные формы глагола по модели слабых глаголов. В английском языке отсутствуют типичные для немецкой морфологической системы грамматические категории падежей прилагательных, потому широкое использование англицизмов в косвенных падежах, спряжение по типам, согласование по роду, числу и падежу с существительным свидетельствуют о вхождении заимствованных прилагательных в морфологическую систему языка реципиента.

Словообразовательная ассимиляция. Наблюдается высокая словообразовательная активность. Среди сложных существительных различают три группы: 1) с компонентами – заимствованиями из английского языка: *Investment<u>trust</u>- m; Salesman<u>ship</u>- n; Stock<u>jobber</u>- m; Top<u>management</u>- n*; 2) смешанные заимствования-гибриды: *Discount-<u>Geschäft</u> n; Manager-<u>Krankheit</u> f; Off-Shore-<u>Auftrag</u> m; Roll-on-roll-off-Schiff n*; 3) словообразовательные псевдоанглицизмы: *Diskont – handyfonieren – Handy.*

Морфологическая ассимиляция. Используются различные формы частей речи. Характерные особенности при этом: размытость определения рода, как в немецком эквиваленте: *der Deal – der Handel, das Image – das Bild*; по окончанию: *-ar, -er, -or, -nik, -ist, -master, -ster* (м.р.) – *Computer, Economist; -ion, -in, -ity, – (n) -ess* (ж.р.) – *Managerin, Publicity, Wellness*, искл.: *das Business – das Geschäft; -ing, -ment* (с. р.) – *das Marketing, Management*; колебания в образовании множественного числа существительных на -y с предшествующей согласной – суффикс -s без изменения лексемы или -y меняется на -ies: *Storys; Menschen – Stories – Abenteuer*; образование сравнительной и превосходной степени от английских имен прилагательных: *smarter; für die coolsten Bilder*; спряжение английских глаголов по типу слабых немецких глаголов: *to surfe – surfen – gesurft; to skype – skypen – geskypt; to manage – managen – gemanagt.* Необходимо учитывать особенности современных немецкого языка – по новому правописанию допускаются различные способы написания составных терминов: *Computer-Know-how n, Computerkonzern m, Computerspiel-Industrie f*; написание всех заимствованных существительных с большой буквы; размытость определения рода, наличие двух родов: *die\das Holding; der\das Countdown.*

Орфографическая ассимиляция. Также сложности могут возникнуть из-за преобладания случаев частичной орфографической ассимиляции и значительной вариативности написания англицизмов. Основной способ орфографической адаптации англицизмов – написание английских имен существительных с заглавной буквы: *der Online-Shop; Happy End.* Наблюдается также удвоение согласной для подтверждения краткости корневого гласного звука: *chatten; shoppen* и замена английских ch- или sh- на немецкие sch-: *Postscheck, das Konto zahlt sich aus.* (Postscheck); *Das Original seit 1924. Schock.* (Schock). Можно встретить примеры замены английской -c- на немецкую -k-: *Spaß mit Digitalkameras.* Вариативность написания в связи с изменением правописания проявляется также в процессе замены -ss- на -ß-: *Municaps nimmt dem Streß das Risiko. Bauen ohne Stress.*

Семантическая ассимиляция. Вхождение заимствований в словарный запас языка-реципиента сопровождается также семантической ассимиляцией: генерализация семантики в связи с расширением сферы использования *(Beruf, Posten, Stelle – Job, to sprint – sprinten)*; сокращение количества значений – от большего

к меньшему *(Star-Stern)*; англицизм развивает в немецком языке значение, которое отсутствует в английском языке; параллельное использование немецких и английских слов со сходным значением (абсолютные синонимы) – «Web» и немецкий эквивалент «Netz» в значении «глобальная сеть»: *Ihr Postfach im Web* (1999); *Mehr Pep für's Web* (2005); *Magazin der Netzkultur* (2002); *Die Empfehlungsmaschine im Netz* (1999). Можно говорить о том, что в языке пока существуют абсолютные синонимы, которые выполняют функцию семантической вариативности. Как уже говорилось, в прошлом веке английский язык развился в международный язык. Это непосредственно связано с распространением средств массовой информации, развитием технологий и экономическими контактами между странами. Таким образом, английский язык очень сильно повлиял на современные терминосистемы (Tatje 1992: 73). Это обусловлено как глобализацией современного общества, так и самим строем английского языка, отличающегося экономией языковых средств, точностью словоупотребления.Больше всего оказались подвержены этому влиянию IT-отрасли, но также и спорт и реклама и туризм (Glahn 2002: 64-65). Индустрия туризма непрестанно развивается и это становится причиной возникновения новых реалий. Терминология туризма современного немецкого языка является динамичной целостной системой, которая постоянно развивается, в результате чего появляются новые термины и понятия, некоторые становятся устаревшими, давно привычные интерпретируются по-новому.

Выделение нерешенных раннее частей общей проблемы. Как заметили немецкие исследователи еще несколько десятилетий назад, иностранная лексика в немецком языке возникает двумя способами – заимствование «готовых» слов и образование с иноязычными элементами в пределах немецкого языка [8, с. 61]. Современные исследователи, рассматривая проблему интенсивного проникновения англицизмов в немецкий язык, в последние годы сходятся в том, что подобные заимствования не угрожают «англизировать» систему немецкого языка и повышают возможности вариативности за счет адаптации заимствованных слов в специальной языковой среде. Но одновременно возникает проблема профессиональной коммуникации. Одновременно с этим наблюдается дефицит информации, касающийся новейших тенденций оформления иноязычных существительных в морфологической системе немецкого языка. Особое внимание хотелось бы уделить реализации основных грамматических категорий имен существительных, а именно: род, число. При этом можно проследить определенные закономерности, знание которых позволяет избежать неточной и неверной передачи информации, что особенно важно при переводе.

Цель статьи: рассмотрение проблемы распознавания и перевода английских заимствований в современном немецком языке. Они широко применяются в различных терминосистемах современного немецкого языка (узкоспециальная лексика, абстрактная лексика, составные термины и др.). Проблемой перевода текста становится его эквивалентность оригиналу.

Изложение основного материала. По подсчетам немецких германистов в 90-х годах XX века в немецком языке возникло 750 новых единиц «базовой лексики», 68% из них – композиты. Учитывая активные деривационные процессы, в которые включены такие слова, количество неологизмов увеличивается на 1500 единиц [1, с. 155]. За последние двадцать лет в немецком языке появилось свыше 3000 неологизмов, большинство из которых образовались путем словосложения. В целом проблему неологизмов достаточно активно исследуют такие немецкие и австрийские ученые, как Д. Штеффенс [7], Ю. Шпитцмюллер [6], Т. Штробель [8], Б. Кеттеман [4], Р. Мур [5], Н. Франк. Очень наглядны подобные тенденции – то, как английский язык влияет на немецкую лексику – на примере словообразования по типу композита. Особенно это заметно при сочетании немецкой лексики с английскими компонентами, например, *der Multimedia-Schreibtisch – «Schreibtisch, der mit zu Multimedien gehörenden Geräten ausgestattet ist»* или *die Multimedia-Scheibei – «multimediale CD-Platte, die Ton und Bild überträgt»*.

Композита считается в немецком языке очень производительным способом словообразования, в частности, в области субстантивации. Наибольшее количество заимствований из английского языка – субстантивные англицизмы, так как преимущества заимствований из английской лексики в этой области выражаются в языковой «экономичности». В немецком языке существует относительно немного немецких односложных слов. По этой причине шансы интеграции английских слов относительно велики, так как они предлагают сжатость и точность выражения.

Композиты немецкого языка – это эффективный инструмент для реализации принципа языковой экономии. По наблюдениям современных исследователей это явление наиболее характерно для существительных и прилагательных. Среди корпуса заимствований доминируют композиты. Это языковое явление объясняется внеязыковыми факторами, а именно: стремительное развитие отрасли вызывает постоянное создание актуализированных продуктов этой отрасли, которые нуждаются в сложных номинациях. С одной стороны, они должны быть семантически емкими обозначениями новых денотатов, а с другой, простыми и понятными для пользователя, которые не усложняют процесс коммуникации. Как следствие, создается большое количество многокомпонентных композитов с ядерной лексемой в основе, а аббревиатуры и усечения становятся распространенными составляющими таких слов. Инвариантная реализация содержания лексических единиц сопровождается образованиям синонимов, которые дифференцируются на:

1) абсолютные (межъязыковые термины-синонимы, напр.: *inbox – Posteingang*).

2) семантические (близкие по значению, но не тождественные по семному составу лексемы, напр.: *Homepage – Webpage*).

3) стилистические (стилистические инварианты, которые не являются лакунарными, напр: *Hacker Daten – Pirat*).

4) семантико-стилистические (отличаются наличием стилистических экспрессивно-оце-

ночных конотаций и разным семантическим наполнением, напр.: *Know – nots – DAU «dümmster anzunehmender user»*).

По способу сочетания компонентов различают несколько типов композит: детерминативные композиты (Determinativkomposita), синтаксические сращения (Zusammenbildungen), контаминацию (Kontamination, Wortkreuzung, Wortverschmelzung), редупликацию (reduplizierende Wortbildung), копулятивные композиты (Kopulativkomposita) [1, с. 672-730].

Из исследования [3] ясно, что английские заимствования одновременно встраиваются в словообразовательные модели немецкого языка и продуктивно ими обрабатываются, поэтому количество англо-немецких гибридных сложных слов составляет 32,72%. Причем первоначальная английская составная часть мультивалентна и может при необходимости соединяться с несколькими немецкими словами, например, *CD-ROM-Laufwerk, CD-ROM-Applikation, Soundkarte, Chipkarte, Laserdrucker, Laserstrahl, Jogginganzug, Joggingschuhe*.

Некоторые композиты могут быть тавтологическими, например, *Layout-Gestaltung, HIV-Virus, LCD-Display, Cache-Speicher, UNIX-Betriebssystem*. В таких сложных словах немецкий компонент имеет скорее объяснительную функцию или создает дополнительную дифференциацию основного компонента сложного слова, как в случае *mintgrün* или *jeansblau*. Явление гипero-гипонимии обусловлено интенсивным развитием и совершенствованием компьютерной отрасли на современном этапе. Как следствие возникают новые денотаты, которые нуждаются в собственных уточненных именах *(Computer, Laptop, Notebook, Handheld, Palmtop, Mainframe)*.

Также вторая самая частотная группа – англо-английские сложные слова (26,4%), обнаруживает высокий потенциал интеграции английских заимствований с актуальной немецкой лексикой как, например, *Sweatshirt, Mailbox, Keyboard, Desktop, Notebook, Eyeliner, Lipgloss, Facelifting, Homebanking* и т.д.

Немецко-английские композиты (19,4%) оказались относительно малопродуктивной группой заимствований. Они преимущественно сочетаются с уже используемыми англицизмами, например, *Kurz-Shirt, Bundfaltenjeans, Ketten-Set, Atom-Lobby, Firmen-Logo*.

Тем не менее, результаты исследования показывают, что процесс заимствования в случае немецких моделей словообразования продуктивен, в то же время немецкие основные компоненты сложного слова приобретают новое значение в форме английского заимствования, без избыточного калькирования всего английского слова. В англо-немецких композитах немецкий компонент сильнее проявляется в специфических категориях текстов, например, в рекламных текстах, в связи с необходимостью более сильной языковой дифференциации.

Анализ немецких неокомпозит показал, что большинство из них относится к детерминативным композитам. Однако значительное количество немотивированных единиц – слов, часть значения которых выражена имплицитно, псевдозаимствования, композиты, мотивация значения которых затемнена для носителей украинского языка, делают невозможным покомпонентное воссоздание исходной единицы в переводе. Такие единицы нуждаются в экспликации значения, дополнений, уточнений, которые, в свою очередь, приводят к декомпрессии текста.

Синтаксические сращения и композиты, образованные путем контаминации требуют преимущественно описательного перевода. Лишь копулятивные композиты воссоздаются всегда покомпонентно, причем атрибутивное слово стоит в немецком языке на первом месте, в украинском языке – на втором. Также нужно отметить, что для новейших композит типично наличие параллельных орфографических форм, например, написание слитно или через дефис, когда все компоненты композит пишутся с большой буквы (*Feedback* также: *Feed – back*), что является свидетельством неполной адаптации англицизмов к системе языка-реципиента, что соответственно создает определенные трудности для создания адекватного перевода.

Выводы. Из этого короткого обзора ясно, что типичные для немецкого языка способы словообразования восприимчивы к английским заимствованиям, разумеется, в разной степени. Процесс заимствования в случае немецких моделей словообразования продуктивен, в то же время немецкие основные компоненты сложного слова приобретают новое значение в форме английского заимствования, без избыточного калькирования всего английского слова. Поэтому очень актуален вопрос новых терминологических словарей, соответствующих современным тенденциям глобализации и отражающих стремительную модернизацию лексики во всех терминосистемах современного немецкого языка (например, IT-технологии, туризм), когда стремительное развитие отрасли предопределяет постоянное создание актуализированных продуктов этой отрасли, которые постоянно требуют сложных номинаций.

Список литературы:

1. Duden. Die Grammatik. – Mannheim, Leipzig,Wien, Zürich: Dudenverlag, 2006. – Bd. 4. – 1344 S.
2. Frank N. Wörter des Jahres 2009 / Nicola Frank // Der Sprachdienst. – 2010. – № 1. – Jg 54. – S. 1-9.
3. Fleischer W. / Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen (1995). – 399 S.
4. Kettemann B. Anglizismen allgemein und konkret: Zahlen und Fakten / Bernhard Kettemann // Eurospeak. Der Einfluss des Englischen auf europäische Sprachen zur Jahrtausendwende. – Frankfurt am Main: Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2004. – S. 55-86.
5. Muhr R. Anglizismen als Problem der Linguistik und Sprachpflege in Österreich und Deutschland zu Beginn des 21. Jahrhunderts / Rudolf Muhr // Eurospeak. Der Einfluss des Englischen auf europäische Sprachen zur Jahrtausendwende. – Frankfurt am Main: Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2004. – S. 9-54.
6. Spitzmüller Jü. Eine Frage der Einstellung? Bewertungen des Sprachwandels in Linguistik und Öffentlichkeit / Jürgen Spitzmüller // Der Sprachdienst. – 2006. – № 2-3. – Jg 50. – S. 41-54.

7. Steffens D. Von «Aquajogging» bis «Zickenalarm». Neuer Wortschatz im Deutschen seit den 90-er Jahren im Spiegel des ersten größeren Neologismenwörterbuches / Doris Steffens // Der Sprachdienst. – 2007. – № 4. – Jg 51. – S. 146-159.
8. Strobel T. Sprachpflege, Sprachkultur, Sprachpolitik in deutschsprachigen Regionen außerhalb Deutschlands / Thomas Strobel // Der Sprachdienst. – 2010. – № 1. – Jg 54. – S. 10-16.

Гомола М.М.
Університет імені Альфреда Нобеля

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗПІЗНАВАННЯ ТА ПЕРЕКЛАДУ АНГЛІЦИЗМІВ У РІЗНИХ ТЕРМІНОСИСТЕМАХ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Анотація
У статті розглянуто англійські запозичення (англіцизми), які активно використовуються в сучасних німецьких спеціалізованих терміносистемах. Стаття аналізує проблему перекладу німецьких нових складних слів і їх особливостей. Стаття вивчає проблему семантичних змін запозичених слів в мові-реципієнті. Особлива увага була звернена на проблеми відповідного перекладу німецьких нових складних слів і їх певних особливостей. У статті простежені особливості словотворчої, граматичної, орфографічної, семантичної адаптації англіцизмів.
Ключові слова: англіцизм, тип семантичних змін, складне слово, нове складне слів, переклад.

Gomola M.M.
Alfred Nobel University

ANGLICISMS RECOGNITION AND TRANSLATION PARTICULARS IN DIFFERENT SYSTEMS OF TERMINOLOGY OF MODERN GERMAN LANGUAGE

Summary
The subject of research is the English borrowed words (Anglicisms) which are widely applied in modern German specialized lexicon. The article analyzes the problem of translation of German new composite words and their peculiarities. The paper studies the problem of semantic changes of borrowed words in the recipient language. Special attention was paid to the issues of appropriate translation of German new composite words and their specific features. The paper touches upon some features of word-formation, grammatical, spelling, semantic adaptation of Anglicisms.
Keywords: anglicism, type of semantic changes, composite word, new composite word, translation.

УДК 81'37:81'42

СЕМАНТИКА ЗАГОЛОВКІВ ЯК ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ЖИТТЄВОЇ ТА ТВОРЧОЇ ПОЗИЦІЇ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА

Котух Н.В.
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

У науковій парадигмі, незважаючи на глибоке теоретичне осмислення лінгвістичного статусу заголовка, його семантико-стилістичних та функційних ознак, існує прогалина щодо аналізу заголовкових комплексів у творчості окремо взятих авторів, зокрема В. Симоненка. З огляду на транспозиційні можливості назви твору, пропонована розвідка має на меті дослідження його семантичних особливостей у поетичній спадщині Василя Симоненка як авторського концепту й конденсату змісту твору, що координується семантикою тексту і є його домінантою.

Ключові слова: смислова домінанта, ущільнена абревіатура тексту, текстотвірна функція заголовка.

Постановка проблеми. Останнім часом посилився інтерес до вивчення компресованих форм мовлення, зокрема заголовків. Неабияка увага дослідників спричинена суттєвим смисловим навантаженням, текстотвірною функцією ономастичних знаків особливого типу, які визначають образну перспективу твору та характер композиції, виконують функцію інтертекстуальності. Парадоксальність заголовка виявляється в інтерпретації співвідношення: експліцитний знак поверхневої структури й водночас потужний імпліцитний маркер глибинного концептуального осмислення твору. Численні зв'язки між заголовком і текстом спрямовані на взаємодію, взаємовплив і взаємозбагачення сприяють розкриттю концепції твору, пропонуючи читачеві розкодування попередньої «етикетки» при уважному прочитанні тексту. Ці проблеми можна вважати лінгвістичними та лінгвостилістичними, тоді як проблема заголовка цілком очевидно пов'язана з проблематикою тексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковці кваліфікують заголовок як рамковий знак, предикат, смислову домінанту, ім'я, вихідну номінацію, абревіатуру тексту, що зумовлює зміст, визначає тему, проблематику художнього твору, передає авторську оцінку описуваних подій чи героїв, акумулює в собі художній задум й ідейний зміст твору. Приєднуючись до відомих розвідок з розглядуваної проблеми у працях А. Алісултанова, Л. Бернацької, З. Блисковського, Е. Боєвої, Л. Бойко, А. Євграфової, Н. Ізотової, Ю. Карпенка, М. Ковсан, М. Кожиної, В. Кухаренко, Г. Лукаш, В. Лукіна, М. Павлюка, О. Тишковець, М. Челецької та ін., ми виходимо з викладених ними положень про заголовок як візитну картку твору, що дає перше уявлення про зміст у стислому до мінімуму лексичному виразі, який є точкою відліку в сприйнятті понятійної системи твору і містить у собі семантично згорнутий текст. На думку А. Євграфової, «На сучасному рівні розвитку лінгвістичної науки підхід до тексту базується та пов'язаний з розумінням функціонування одиниць структурних ярусів, які, взаємодіючи, утворюють єдиний феномен мови. Текст, який розглядається в ієрархії синтаксичних одиниць, на відміну від дотекстових категорій, відзначається завершеністю і несе в собі певну інформацію. Під інформацією будемо розуміти будь-яке повідомлення, що може бути оформленим навіть як словосполучення, тим більше як речення, складного синтаксичного цілого і, нарешті, – тексту. Саме текст асоціюється зі смислом, змістом, тобто є завершено інформативним» [2]. Як стверджує М. Челецька, «заголовок є психологічно нестабільним компонентом» [8, с. 15], а тому відтворити процес виникнення заголовка, визначити його місце у креативному акті можна тільки за наявності достовірних даних в автобіографічних коментарях, щоденниках, листах письменника чи дізнатись про це з інших біографічних джерел. Однак якщо такі дані наявні і достовірні, то вони стають принципово важливими для дослідження психокреативних особливостей індивідуального письма, своєрідним ключем до інтерпретації твору.

Формулювання цілей статті. У науковій парадигмі, незважаючи на глибоке теоретичне осмислення лінгвістичного статусу заголовка, його семантико-стилістичних та функційних ознак, існує малозаповнена прогалина щодо аналізу заголовкових комплексів у творчості окремо взятих авторів, зокрема В. Симоненка. Саме на це звертаємо увагу в пропонованій розвідці, метою якої є аналіз заголовків як відбитку життєвої і творчої позиції у поетичній спадщині Василя Симоненка. Звідси завдання – дослідження семантичних особливостей заголовка як авторського концепту й конденсату змісту твору, що координується семантикою тексту і є його домінантою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Творча спадщина Василя Симоненка досліджена вченими недостатньо, «Сьогодні про поета найбільше розповідають його твори: кожен вірш – то маленька риска до автопортрета, а щоб вималювати весь портрет, треба покласти на видавниче полотно всі риски – його твори» [6, с. 360], які здатні розповісти про час і про себе. Творчий діапазон автора надзвичайно широкий, жанрово й тематично різноманітний, зміст творів ідейно місткий і глибокий: «Серед літераторів трапляються й такі, без яких їхня доба могла б спокійно обійтись, нічого істотного не втративши. А є й такі, що стають речниками свого народу, свого часу, живими нервами його драм і борінь, відтворюють у собі самий дух епохи, – її кровообіг проходить крізь них. Є такі, чия творчість стає часткою нашого буття, часткою повітря, яким ми дихаємо, і тих ландшафтів, що нас чарують, і помислів, що ними живемо» [6, с. 8]. Симоненко – такий

поет, по творах якого покоління читачів вивіряє свої думи й емоції, що, за результатами наших спостережень, відбувається навіть не в ході літературознавчого чи лінгвістичного аналізу творчої спадщини, а на рівні осмислення простору його поезій, зокрема заголовків, що стало об'єктом нашого студіювання. Предметом дослідження є своєрідна комунікативна функція заголовка як актуалізатора проспекції текстового розгортання і водночас ретроспективного зв'язку з авторським Я. Матеріалом дослідження послужили поезії Василя Симоненка, представлені у збірці «У твоєму імені живу».

Психологія творення художніх заголовків поєднує у собі свідоме і несвідоме, сугестивне та раціональне, власне, ті елементи авторського задуму, які залежать від внутрішньоструктурних та зовнішньопсихологічних впливів; орієнтується на розуміння і відкритість значення, на аксіологію або сутність тексту, який як органічне ціле перебуває у центрі лінгвістичних досліджень зарубіжної й вітчизняної науки останніх десятиліть XX і початку XXI століття. Проблеми поетичного тексту посідають особливе місце в колі інтересів мовознавців. Родо-видова приналежність, на думку М. Челецької, не є визначальною характеристикою для заголовка, оскільки цей компонент у будь-якому випадку залишатиметься «поетичним витвором» – рівновартісно і в ліриці, і в прозі, і в драмі. Це пов'язано з тим, що поетичність заголовка випливає із його внутрішньої природної здатності до феноменологічної прозорості форм та водночас й імпліцитної значеннєвої множинності. Виразна прозора екстраполяція заголовка і його імпліцитна багатоваріантність створюють те тло, на якому заголовок вимальовується як знак, що «виділяє той або той твір серед низки собі подібних, а коли твір стає безсмертним, такий символ набуває особливої чарівності» [5, с. 237].

Для дослідження співвідношення між заголовком і текстом найперше потрібно визначити їхню «полівалентність у функціональному тезаурусі поетового світу, беручи до уваги, що потенційно кожен заголовок повинен містити в собі певний зародок того тексту, який його репрезентує; заголовок і текст симетрично накладаються один на одного, а їхньою точкою перетину є спільна здатність давати назву тій інформації, яка наповнює їхні структури» [8, с. 19]; текстометризм заголовка як початкової репрезентативної одиниці, характерними ознаками якої є можливість актуалізації глобальних текстових категорій: простір, час, події-дії, адресант, адресат. Наголошуючи на текстоутворювальній функції, кваліфікуємо заголовок як «невідє'мну й найвиразнішу сегментовану частину тексту» [3, с. 162], услід за Т. Єщенко виокремлюємо такі підгрупи вербальних заголовків:

1) Вербально-тематичні заголовки – звичайні знаки, що прямо називають денотата, з-поміж них розрізняємо:

а) власні назви персонажів *(«Леся Українка», «Баба Онися», «Герострат», «Гуцало», «Павличко», «Дзюба», «Масенко», «Цар Плаксій та Лоскотон», «Казка про Дурила»)*;

б) ім'я, прізвище людини, певна спільнота людей, яким цей текст присвячено *(«Україні», «Ровесникам», «Гей, нові Колумби й Магеллани», «Древній, обікрадений народе!», «Матері», «Нареченій», «Прирученим патріотам», «Вишивальниці», «Одному сатирикові», «М. Сому», «І. Драчу», «Бюрократові», «Брехунові», «Ледареві», «До суєсловів», «До папуг», «Кривлякам», «Злодієві», «Плазунові», «Хабарникові», «Любителю вказівок», «Епігонові», «Кляузникові», «Заздрісникові», «Роззяві», «Менторові», «Холуєві», «Майстрові засідань», «П'яничці», «Псевдовченому», «Метушливому», «Лист до всесвітнього обивателя», «Порада товаришеві з КДБ», «Собі самому»)*;

в) назви звірів, птахів *(«Мудра сова», «Лев у клітці», «Лев ім'я змінив», «До папуг», «Український лев», «Ворон», «Два осли», «Лев ім'я змінив», «Вовк – миротворець», «Вовкам на зло»)*;

г) називання суб'єкта за допомогою загальних назв *(«Косар», «Перший», «Варвари», «Компаньйонка», «Закохана», «Монархи», «Одинока матір», «Перехожий», «Безсмертні предки», «Злодій», «Мандрівник», «Поет», «Сторож», «Одурена», «Жебрак», «Кандидат в науку», «Мудрий вихователь», «Догматики», «Наївне дівчисько», «Друг сімейства»)*;

ґ) назви, що позначають об'єкти, навколо яких розгортаються дії *(«Жорна», «Піч», «Пучок суниць», «Грудочка землі», «Комета і сірник», «Ошукана могила», «Годинник», «Ріка і заплава», «Лист», «Дупло», «З вікна», «Абажури», «Чадра», «Ікс плюс ігрек», «Брама», «Пісня», «Синій конверт», «Моя мова», «Мудра паляниця», «Декорації і живі дерева»)*;

д) назви, які вказують на обставини дії, простір, картини природи *(«Ніч в озері», «Русь», «Ріка і заплава», «Тиша і грім», «Крик XX віку», «Чари ночі», «Осінній дисонанс», «Зимовий вечір», «Поет і природа», «Я чую у ночі осінні», «У вагоні», «47-й рік», «Пророцтво 17-го року»)*.

2) Вербально-тематичні заголовки – ускладнені знаки, що створюють образ тривалої дії, процесу або явища, на якому побудовано текст *(«Мій родовід», «Дід умер», «Кривда», «Запис у книзі вражень», «Лист читачів поету», «Ю-виляємо», «Любов», «Покара», «Помилка», «Завірюха», «Чую», «Старість», «Українська мелодія», «Засівна», «Щедрість», «Самотність», «Берег чекання», «Ще один протест», «Посвята», «Можна», «Чекання», «Суд», «Повернення», «Скарга», «Толока»)*.

Своєрідними ускладненими знаками є заголовки-цитати *(«Юність в інших завше загадкова», «Вже день здається сивим і безсилим», «Світ який – мереживо казкове», «Ти знаєш, що ти – людина?», «Де зараз ви, кати мого народу?», «Найогидніші очі порожні», «О земле з переораним чолом», «Люди часто живуть після смерті», «Говорю я з тобою мовчки», «Розвели нас дороги похмурі», «Не докорю ніколи і нікому», «Я в світ прийшов не лише пити й їсти», «Проходять дні», «Життя стікає», «Лаються, і плачуть, і сміються», «Я тут один, мов у чужому краї», «Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок», «Встає над нами сонце, як вставало», «Між думками зчинилися галас і бійка», «Є в коханні і будні і свята», «І знову сам воюю проти себе»)*.

3) Вербально-тематичні заголовки – образні знаки, які зазвичай стають зрозумілими лише

після прочитання тексту, тобто несуть змістово-підтекстову інформацію, мають потужну емоційну силу.

На думку В. Григор'єва, заголовок – це така «ущільнена абревіатура тексту», на яку в нерівномірних пропорціях «нашаровується символічна ущільненість значень (метафорична, метонімічна, алюзійна)» [1, с. 195]. Такій символічній абревіатурі автор надає певної глибини, зокрема, на емоційно-психологічному рівні, тому заголовок – не тільки естетичний знак структури, а ще й своєрідна експресема, в основі якої метафора, перифраза, метонімія, синекдоха, оксюморон, інверсія, антитеза *(«Земля кричить», «Шинкують кров'ю війни», «Флегматична зима тротуаром поскрипує», «Гнівні сонети», «Море радості», «В грудях набубнявіла тривога», «Лебеді материнства», «Некролог кукурудзяному качанові, що згнив на заготпункті», «Веселий похорон», «Нудний карнавал», «Розкішні трупи», «Крапля в морі», «Дума про щастя», «Кирпатий барометр», «Муза і редиска», «В букварях ти наряджена і заспідничена», «Дерев'яний ідол», «Сірий солдат», «Хуліганська Іліада, або Посоромлення Гомера», «Маленькі сонця», «Заграє смерть іржавою трубою», «Все було», «Дорога закричала», «Ні перед ким не станеш спину гнути», «Щось нове у серці забриніло», «На білих конях пронеслися роки», «Гаврилова агітація», «Виняток з діалектики», «Епітафія на моїй могилі»).*

Заголовок у тексті є однією з найсуттєвіших ознак, «авторським концептом і конденсатом усього змісту, що координується із семантикою тексту, і є тією домінантою, яка утворює в художньому творі смислову та емоційну єдність» [7]. Заголовок виконує номінативну, демонстративну, інформативну, рекламну, інтертекстуальну, внутрішньотекстову функції, як особливий експресоїд моделює сприйняття, усвідомлення, розуміння й оцінку твору. Заголовок – це передусім ім'я твору, тобто виразний і притаманний тільки тому, а не іншому текстові показник його естетично-художньої своєрідності, так би мовити, його індивідуальності. А ім'я – це не просто «етикетка»; за філософським визначенням О. Лосєва, – це «стихія розумного спілкування живих істот у світі смислу та розумної гармонії, одкровення таємничих ликів і світле пізнання живих енергій буття» [4, с. 166]. Поетичний заголовок – енергія і стихія, одкровення «таємничих ликів» ліричного тексту, знак розумної гармонії між його «живими енергіями» – автором та читачем.

Висновки. Заголовок кожного твору Василя Симоненка – віддзеркалення життєвої, громадянської, творчої позиції цієї неординарної людини, життя якої було присвячено пошуку істини, в основі якого «Високе розуміння синівського обов'язку, щира внутрішня віра у своє покликання – саме це дає поетові моральне право бути суворим, нещадно вимогливим до себе й до інших, бути тим, чиє слово може судити й висміювати, обурюватись і таврувати. Натурою він боєць, таким виступає в найдраматичніших колізіях сьогодення, де фронти нерідко пролягають через душі людські, де від людини не менше, ніж будь-коли вимагається мужності, й гніву, й любові. Василь Симоненко з тих молодечих завзятих натур, що не дають прощення нічому фальшивому, тупому, потворному, здатному хіба що нівечити буйно зелені паростi життя» [6, с. 8]. Відповідальність за долю України, глибинний патріотизм, почуття національної й людської гідності – джерело його натхненних поетичних присяг. І небезпідставно сприймаємо «Ти знаєш, що ти – людина?» як своєрідний заголовок-підсумок всього життя Василя Симоненка.

Список літератури:

1. Григорьев В.П. О словаре заглавий и структуре образов // Григорьев В.П. Поэтика слова (На материале русской советской поэзии). – М.: Наука, 1979. – С. 194-199.
2. Євграфова А. Заголовок як актуалізатор текстової інформації / А. Євграфова. – Режим доступу: http://journlib.univ.kiev.ua/index.phpact
3. Єщенко Т.А. Лінгвістичний аналіз тексту: навч. посіб. / Тетяна Анатоліївна Єщенко. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – 264 с.
4. Лосев А.Ф. Философия имени / А.Ф. Лосев. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 269 с.
5. Парандовський Я. Алхімія слова / Я. Парандовський. – К.: Дніпро, 1991. – 373 с.
6. Симоненко В.А. У твоєму імені живу: Поезії, оповід., щоденник. зап., листи / Василь Андрійович Симоненко / Упоряд. та післямова В.В. Яременка; Передм. О.Т. Гончара. – 3-тє вид. – К.: Веселка, 2003. – 382 с.
7. Тишковець О.В. Різні підходи до сутності поняття «заголовок» / О. Тишковець. – Режим доступу: http://www.srw.kspu.edu/p
8. Челецька М. Із секретів «поетичного» заголовка Івана Франка / М. Челецька. – Режим доступу: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream

Котух Н.В.
Полтавский национальный педагогический университет
имени В.Г. Короленко

СЕМАНТИКА ЗАГЛАВИЙ КАК ОТРАЖЕНИЕ ЖИЗНЕННОЙ И ТВОРЧЕСКОЙ ПОЗИЦИИ ВАСИЛИЯ СИМОНЕНКО

Аннотация
В научной парадигме, несмотря на глубокое теоретическое осмысление лингвистического статуса названия произведения, его семантико-стилистических и функциональных признаков, существует лакуна в области анализа комплексов заглавий отдельных авторов, в частности В. Симоненка. Учитывая транспозиционные возможности названия, цель предлагаемой разведки – исследование его семантических особенностей в поэтическом наследии Василия Симоненко как авторского концепта и конденсата содержания произведения, что координируется семантикой текста и является его доминантой.
Ключевые слова: смысловая доминанта, уплотнённая аббревиатура текста, текстообразующая функция заголовка.

Kotukh N.V.
Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University

THE SEMANTICS OF HEADERS AS FINGERPRINT OF LIFE AND CREATIVE POSITION OF VASYL SYMONENKO

Summary
In the scientific paradigm, despite the deep theoretical understanding of linguistic status of title, its semantic and stylistic features of the function, there is a gap in analyzing of headers' complexes in the works of separately taken authors, including V. Symonenko. Considering the transpositional possibilities of text's title, offered intelligence aims to study semantic features in poetic heritage of Vasyl Symonenko as the author of the concept and condensate content of the work, coordinated by the semantics of the text and there is its dominant.
Keywords: semantic dominant, sealed abbreviation of text, text-making function of header.

УДК 378.147–057.87:811.112:2

РОЛЬ АУДІЮВАННЯ У ФОРМУВАННІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ СТУДЕНТІВ НЕМОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ (НА ПРИКЛАДІ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ)

Котченко Т.Е.
Київський національний університет культури і мистецтв

У статті розглядаються особливості аудіювання як одного із видів мовленнєвої діяльності студентів. Проаналізовано вплив аудіювання на розвиток комунікативних навичок студентів які вивчають німецьку мову як другу іноземну мову. Аудіювання розглядається як дія, яка входить до складу комунікативної діяльності та використовується в усному спілкуванні, яке підпорядковане виробничим особистісним або суспільним потребам. Підкреслюється, що навички аудіювання формуються тільки в процесі сприйняття на слух. Наголошено, що основним засобом навчанни аудіюванню є аудіотекст.
Ключові слова: аудіювання, слухання, говоріння, вид мовленнєвої діяльності, слухо-мовленнєві феномени, письмові навички, усне спілкування.

Постановка проблеми. Тема дослідження обумовлена важливістю аудіювання як одного із засобів навчання іноземної мови. Аудіюваня – складний рецептивний вид мовленнєвої діяльності, що реалізується як одночасне сприйняття та розуміння мови на слух. Окрім того, як самостійний вид діяльності, аудіювання передбачає наявність власних цілей та завдань. Це складне вміння, яке неможливо автоматизувати повністю, а лише частково – на рівні впізнавання фонем, слів й граматичних конструкцій. Протягом певного періоду часу в історії розвитку методики викладання аудіювання не розглядалося як самостійний вид мовленнєвої діяльності. На думку таких дослідників як Н.Д. Гальскової та Н.І. Гез, аудіювання постає як побічний продукт говоріння. Однак в подальшому вченими було доведено, що аудіювання є активним процесом, під час якого відбувається напружена робота всіх психічних і розумових процесів; звукова форма сприйнятої інформації обробляється та звіряється з еталонами, що зберігаються в довготривалій пам'яті студентів [1, с. 19].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аудіювання має багато спільного із іншими видами мовленнєвої діяльності. Так, і аудіювання і читання націлені на сприйняття інформації та її смислову обробку. Аудіюваня й говоріння – дві сторони одного процесу – усного мовлення. Проте, аудіювання – єдиний вид мовленнєвої діяльності, під час якої від слухача майже нічого не залежить, бо і мовна форма й зміст вже задані ззовні мовцем; сприйняття на слух не таке всеоб'ємлююче як зорове. Як наслідок – слухова пам'ять розвинена гірше, ніж зорова, при тривалому слуханні ми швидше втомлюємось, швидше забуваємо почуте [3, с. 32].

Необхідність навчання аудіюванню як окремого самостійного виду мовленнєвої діяльності обумовлюється наступними факторами: 1. Сприйняття на слух забезпечує надходження до довготривалої пам'яті еталонних зразків іноземної мови. 2. Слухо-мовленнєві та слухомоторні феномени реалізуються всіма видами мовленнєвої діяльності. Відповідно, не можна навчити іншим видам мовленнєвої діяльності, не розвиваючи слуховий аналізатор. 3. У студента розвивається слуховий контроль, який характерний для всіх видів мовленнєвої діяльності, тобто, під час говоріння/читання відбувається самоконтроль. 4. розвивається слухова пам'ять, без якої неможливе успішне оволодіння іноземною мовою. Отже, необхідність спеціального, цілеспрямованого навчання аудіюванню як самостійного виду мовленнєвої діяльності – очевидна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні та зарубіжні науковці-методисти І.Л. Бім, О.І. Вишневський, Н.Д. Гальскова, Н.І. Гез, А.А. Деркач, М.Я. Дем'яненко, Ю.О. Жлуктенко, Н.В. Єлухіна, К.А. Лазаренко, М.В. Ляховицький, Ф.М. Рабинович, Т.В. Рогова, Т.Е. Сахарова, Є.І. Пассов та інші розглядають аудіювання як компонент та метод навчання німецької мови. Однак багато практичних та теоретичних проблем залишається ще не вирішеними: вивчення цього виду мовної діяльності в сучасній методиці недостатньо вивчено.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є прагнення проаналізувати практичні аспекти використання аудіювання як одного із найважливіших чинників розвитку комунікативних навичок студентів немовних спеціальностей.

Об'єктом дослідження у даній статті розглядається аудіювання як вид мовленнєвої діяльності, що входить до складу усної комунікації, використовується в будь-якому усному спілкуванні, підпорядкованому виробничим, суспільним чи особистим потребам.

Предметом даного дослідження є аудіювання як окремий вид вмотивованої комунікативної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Аудіювання дає можливість розширювати активний лексичний склад німецької мови та її граматичних особливостей. У такий спосіб здійснюється навчання розумінню структур різного типу: стверджувальних, питальних, заперечних. Очевидно, що аудіювання, як вид мовленнєвої діяльності, відіграє важливу роль в реалізації освітніх та виховних завдань, виступає ефективним засобом навчання німецької мови у вищих навчальних закладах.

Важливим є усвідомлення різних видів аудіювання як видів мовленнєвої діяльності. Розрізняють комунікативне аудіювання та навчальне аудіювання. Під час навчального аудіювання відбувається формування навичок розпізнавання лексично-граматичного матеріла та вміння розуміти та дати оцінку прослуханого. Комунікативне аудіювання є складним мовленнєвим вмінням сприймати іноземну мову на слух при її одноразовому повторі.

Навчальне аудіювання розглядається як засіб навчання, є способом введення нового лексичного матеріалу, створення слухових образів (феноменів) мовних одиниць, формує підгрунття для опанування усним мовленням, розвитку комунікативних вмінь аудіювання. Навальне аудіювання допускає багаторазове (самостійна робота з аудіо файлами) та дворазове (в умовах аудиторної роботи) прослуховування одного і того ж самого аудіо файлу. Повторне прослуховування забезпечує повніше та точніше розуміння аудіо тексту, краще запам'ятовування змісту та форми аудіотектсу, що важливо для наступної роботи з текстом: переказ, усне обговорення або письмовий переказ тощо [6, с. 18].

Аудіювання пов'язане з діяльністю пам'яті (короткочасної і довготривалої). Короткочасна пам'ять забезпечує утримання інформації до її обробки та надходження частини інформації до довготривалої пам'яті, в якій зберігаються слухо-мовленнєві та слухо-моторні прототипи слів, словосполучень, синтаксичних конструкцій. Для того, щоб мовне повідомлення було правильно зрозуміле, слухач мусить утримувати слова і фрази, зв'язувати почуте в даний конкретний момент з тим, що чув до цього. Ці функції виконує оперативна пам'ять, яка характеризується доволі низькою точністю. Короткочасна й оперативна пам'ять виконують службову функцію: допомагають надходженню частини інформації до довготривалої пам'яті [7, с. 15].

Аудіювання пов'язане з прагненням зрозуміти думки мовця, що продукує аудіотекст; допускає доволі високого рівня розвитку лексичних, граматичних і фонетичних навичок, які виведені у ранг автоматизмів. Тільки при цій умові увага студента може бути сконцентрована на змісті аудіотексту. Вважається, що складність аудіотексту повинна бути вище мовленнєвих можливостей студентів. Тільки за таких умов слухач буде намагатися використовувати операції вірогідного вибору і комбінування, спиратися на контекст. Для того, щоб таке аудіювання виявилося успішним, слід подавати більш ретельно відпрацьований новий матеріал на етапі пояснення, а також вправи з аудіювання мікротекстів звучанням тривалістю до півхвилини, що складає приблизно 50-70 слів. Кожне прослуховування варто супроводжувати конкретними і посильними завданнями [16, с. 140].

Тексти для аудіювання з повним розумінням не повинні місити незнайомої лексики та лексичних конструкцій, що могли б утруднити сприйняття інформації. Під час аудіювання тексту з розумінням основного змісту, передбачається, що студент прагнутиме зрозуміти текст в цілому. На початкових етапах вивчення іноземної мови викладач приділяє основну увагу поглиблен-

ню уміння розуміти текст повністю. Тому для студентів, для яких німецька мова не є спеціальністю, варто використовувати, в основному, короткі прості речення з додатковими й обставинними словосполученнями. Потім варто поступово збільшувати кількість речень та урізноманітнювати їхні види [16, с. 141].

Перехід від цікавих до змістовних текстів реалізує розподіл аудіотекстів за важкістю сприйняття їхнього змісту. Цікаві тексти – досить прості та доступні для розуміння студентів. Змістовні – ті, котрі містять нову і корисну для студентів інформацію. Проте, поступово, із зростанням рівня мовленнєвої компетенції, важкість розуміння змісту для аудіотексту буде спиратися на ті реалії, які є ще невідомі для студента, фактичні дані, пов'язані з історією, побутом, культурою країни, мова якої вивчається. [16, с. 142].

До труднощів, пов'язаних з аудіюванням, належить також обсяг тексту. Для того, щоб не спровокувати інформаційне перевантаження, повідомлення мусить відповідати можливостям студентів. На початку вивчення німецької мови аудіотексти не перевищують 1,5-2 хвилин звучання, збільшуючись поступово до 3-5 хвилин. У випадку, якщо необхідно прослухати більш довгий текст, його потрібно подати поетапно. На думку Н.І. Гез, існує обмежена швидкість подачі текстових повідомлень, перевищення чи зниження якої призводить до зниження активності й рівня розуміння аудіотексту, стомленню, втрати емоційного тонусу. У випадку надто високої швидкості повідомлення, розуміння змісту останнього ускладнюється посиленням редукування звуків, скороченням пауз між синтагмами, відсутністю часу для розуміння змісту аудіотексту. При занадто повільному темпі подовжується фаза сприйняття, ускладнюється процес інтеграції значень окремих мовних одиниць. Отже, найбільш уживаним є середній темп мовлення [3, с. 32].

Як вже зазначалось, аудіювання може виступати одночасно як засіб та як мета навчання. Як засіб навчання цей вид мовленнєвої діяльності використовується з метою стимулювання навчальної та комунікативної активності учнів, що зрештою створює сприятливі умови для оволодіння німецькою мовою [1, с. 21]. Аудіювання, як мета навчання, реалізується у тому випадку, коли на перше місце виступає отримання певної змістовної інформації.

Розглядаючи аудіювання як мету навчання можна виділити наступні етапи цього процесу:

1. підбір матеріалу для аудіювання,
2. підготовка студентів до аудіювання:
3. визначення кількості повторень аудіотексту (1-2 рази).
4. проведення контролю аудіювання.

Основним засобом навчання аудіювання як мети розглядається аудіотекст – раціонально відібраний, автентичний фрагмент усної мови, який володіє смисловою завершеністю, смисловою структурною цілісністю, композиційною оформленістю [9, с. 170]. Однією з основних вимог до аудіотексту є автентичність, тобто це повинні бути тексти, начитані носіями мови. Студенти повинні отримати можливість чути вимову та акцент носіїв мови – еталонів мовної норми. Для забезпечення найбільш повного занурення слуху студентів до автентичної мови, необхідно в процесі навчання використовувати також адаптовані аудіотексти.

Для успішної організація роботи з аудіотекстом важливо враховувати ряд перелічених чинників:

1. Аудіотексти повинні створювати мотивацію до вивчення німецької мови.

2. Автентичні аудіотексти стимулюють потребу студента в пізнанні нових реалій про мову та культуру, побут та звичаї, сприяють його активній участі в спілкуванні на заняттях.

3. Підбір аудіотексту дуже важливий. Занадто важкі тексти можуть демотивувти студента; легкі аудіотексти, які засвідчують відсутність моменту подолання труднощів,не можуть бути розвиваючими;

4. Текст для аудіювання, який віддзеркалює інтереси студентів тієї чи іншої нефілологічної спеціальності – виступає одним з ефективних засобів створення мотивації до вивчення німецької мови [9, с. 171-172].

Процес аудіювання розпочинається з попередньої мотиваційно-організаційної установки викладача. При цьому викладач формулює завдання, пояснює шляхи його виконання, орієнтує на певні труднощі, вказуючи на можливі форми перевірки розуміння аудійованого матеріалу. Як особливий прийом можна використовувати індивідуальну мотиваційну установку до аудіотексту. Мотиваційна установка скеровує увагу слухачів, показує, на що звернути увагу, які виникнуть труднощі тощо. Мотиваційна установка орієнтує студентів на розуміння тексту [16, с. 140].

Перевірка рівня детального розуміння визначається шляхом заповнення пропусків у графічному ключі, що є скороченим чи повним викладом того, що прослуховується. У залежності від мовної підготовки слухачів і складності тексту пропуски можуть мати більші чи менші інтервали (наприклад, пропускається кожне одинадцяте слово, кожне сьоме чи кожне третє). Рівень детального розуміння перевіряється за допомогою відповідей на питання, переказів на рідній та іноземній мовах, складання розгорнутого плану тощо. Рівень критичного розуміння пов'язаний з оцінкою прослуханого, з виділенням основної інформації, з коментуванням і обговоренням, тобто з творчими, проблемними завданнями, що припускають розуміння емоційно-оцінних елементів тексту і наявності уміння співвідносити зміст із ситуацією спілкування. З метою перевірки використовуються тестові форми контролю, які дозволяють одночасно охоплювати всю аудиторію слухачів [11, с. 65].

Для розвитку базових умінь аудіювання використовуються спеціальні та неспеціальні вправи. Спеціальні мовні вправи застосовуються на заняттях з німецької мови для кращого розуміння студентами. Такі мовні вправи можуть супроводжуватися аналізом, що допомагає зрозуміти зміст. Це можуть бути вправи, спрямовані на сприйняття загального змісту чи висловлення з виділенням окремих значеннєвих груп з обов'язковим спрямованням увагу слухача на зміст аудіотексту [16, с. 141].

Висновки і пропозиції. Використання аудіювання на заняттях німецької мови на неспеціальних факультетах допомагає зробити вивчення

іноземної мови для студентів більш цікавим, закріпити їхні уміння і навички в даному виді мовленнєвої діяльності, сприяє тренуванню слухової пам'яті. На сучасному етапі методика викладання аудіювання передбачає навчання цьому виду мовленнєвої діяльності як мети навчання та як засобу оволодіння іншими видами мовленнєвої діяльності. Для досягнення бажаних результатів у навчанні аудіюванню потрібно застосовувати як спеціальні, так і неспеціальні мовні вправи разом із підготовчими мовними вправами.

Забезпечення успішного процесу комунікації, розвиток уміння студентів спілкуватися німецькою мовою не є можливим без успішного оволодіння аудіюванням. Зважаючи на складність цього виду мовленнєвої діяльності потрібно виділяти більшу кількість годин аудиторних занять німецької мови на неспеціальних факультетах ВНЗ.

Список літератури:

1. Гез Н.И. Типология упражнений и организация обучения аудированию в школе с преподаванием ряда предметов на иностранном языке / Н.И. Гез // ИЯШ. – 1985. – № 6. – С. 19-24.
2. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролюбов А.А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе: учебник. – М.: Высш. шк., 1982.
3. Гез. Н.И. «Роль условий общения при обучении слушанию и говорению»: Ж. «Иностранные языки в школе». – 1981. – № 5. – С. 32.
4. Гіль С.І. Засоби подолання труднощів аудіювання в іноземній аудиторії / С.І. Гіль // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти: зб. наук. праць. Вип. 22. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 82-86.
5. Дубровская С.В. Система упражнений по развитию навыков аудирования на иностранном языке / С.В. Дубровская // Система упражнений в профессионально ориентированном обучении иностранным языкам в вузе: Межвузовский сб. науч. тр. – Пермь, 1990. – С. 113-119.
6. Елухина Н.В «Основные трудности аудирования и пути их преодоления»: Ж. «Иностранные языки в школе». – 1977. – № 1. – С. 18.
7. Елухина Н.В. «Интенсификация обучения аудированию на начальном этапе»: Ж. «Иностранные языки в школе». – 1986. – № 5. – С. 15.
8. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам. – М. 1991. – 206 с.
9. Кострубіна О.В. Аудіотекст та етапи роботи з ним у процесі розвитку аудитивних умінь і навичок студентів / О.В. Кострубіна // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти: зб. наук. праць. Вип. 11. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – С. 170-175.
10. Лазаренко К.А. Основи методики навчання іноземним мовам / К.А. Лазаренко. – К.: Вища шк., 1997. – 230 с.
11. Метьолкіна О.Б. Методичні рекомендації щодо організації індивідуального навчання аудіювання / О.Б. Метьолкіна. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1994. – 65 с.
12. Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Е.И. Пассов. – М.: Рус. яз., 1989. – 276 с.
13. Рогова Г.В. Методика обучения иностранному языку на начальном этапе. М., 1988.
14. Сахарова Т.Е., Рабинович Ф.М., Рогова Г.В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение., 1991. – С. 133-134.
15. Тарнопольский О.Б. Методика обучения английскому языку на I курсе технического вуза / О.Б. Тарнопольский. – К.: Высшая школа, 1989. – 160 с.
16. Ткаченко Л.П. Учебный аудиотекст: вопросы организации и презентации / Л.П. Ткаченко // Лингвистические и методические проблемы преподавания русского языка как неродного. – М.: Наука, 1987. – С. 138-144.
17. Hufeisen Britta. Deutsch als zweite Fremdsprache / Britta Hufeisen // Deutsch als zweite Fremdsprache. – 310 s.
18. Bartschat B. Methoden der Sprachwissenschaft / B. Bartschat / – Berlin: E. Schmidt Verlag, 1996. – 188 s.

Котченко Т.Э.
Киевский национальный университет культуры и искусств

РОЛЬ АУДИРОВАНИЯ В ФОРМИРОВНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ (НА ПРИМЕРЕ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА)

Аннотация
В статье рассматриваются особенности аудирования як одного из видов речевой деятельности студентов. Проанализировано влияние аудирования на развитие коммуникативных навыков студентов, изучающих немецкий язык как второй иностранный язык. Аудирование рассматривается в качестве действия, которое входит в состав коммуникативной деятельности и используется в устном общении, которое подчиняется производственным, личностным либо общественным целям. Подчеркивается, что навыки аудирования формируются только во время восприятия на слух. Акцентируется, что основным средством обучения аудированию является аудиотекст.
Ключевые слова: аудирование, слушание, говорение, вид речевой деятельности, слухоречевые феномены, письменные навыки, устное общение.

Kotchenko T.E.
Kyiv National University of Culture and Arts

THE ROLE OF LISTENING IN THE FORMATION OF THE COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS OF NON-LANGUAGE SPECIALTIES (ON AN EXAMPLE OF GERMAN LANGUAGE)

Summary
In the article the features of listening as one of the types of speech activity of students are considered. The influence of listening skills on the development of communicative skills of students studying German as a second foreign language is analyzed. Listening is reviewed as an action that is a part of a communicative activity and is used in oral communication, which is subordinate to productive personal or social needs. It is emphasized that listening skills are formed only in the process of hearing perception. It is emphasized that the main means for listening is audio text.
Keywords: listening, listening comprehension, speaking, type of speech activity, speech and speech phenomena, writing skills, oral communication.

УДК 821.161

ОСОБЛИВОСТІ ВЖИВАННЯ ПРОМОВИСТИХ ІМЕН У СЕРІЇ РОМАНІВ ДЖ.К. РОУЛІНГ «ГАРРІ ПОТТЕР»

Михайловська А.І., Чеснокова Г.В.
Київський університет імені Бориса Грінченка

Непідготовленому читачеві важко розрізняти стилістичні відтінки англійських імен або інтерпретувати «промивисті» імена без знання англійської мови. Щоб розкрити секрети кожного героя, зрозуміти і уявити персонажа, що дуже важливо для кожного читача, ми вирішили дослідити їх імена, вважаючи, що саме в них полягає таємниця. Нами запропонована класифікація власних імен які використовуються у серії романів та їх поетапний розбір. Досліджено етимологію, морфологію та семантичні особливості вживання промовистих імен.
Ключові слова: власні імена, промовисті імена, етимологія, семантика, морфологія.

Постановка проблеми. Художній твір – це особлива сфера функціонування власних назв. У тексті слова співвіднесені з реальною і фантастичною дійсністю, з літературною мовою і мовою художнього твору. Це сприяє тому, що читач ніби заново відтворює асоціативні зв'язки слова, що, в свою чергу, сприяє переосмисленню його семантики, розуміння авторського задуму твору: слова, як відомо, позначають одночасно об'єктивну дійсність і художній світ, створений письменником [6]. В цьому відношенні власні імена є найціннішим компонентом у системі засобів художньої виразності. Зображуючи вигадані події і вигадані світи за подібністю з реальними, слова вибудовують взаємозв'язок всередині світу та аналогії з реальним світом. А оскільки процеси в реальності багатомірні, то саме людська свідомість добудовує ці відносини у вигаданому світі. Така особливість мислення дозволяє тлумачити поведінку персонажа [1].

Особливий інтерес в семантичній структурі фантастичного тексту представляють власні імена, які служать своєрідним ключем в розкритті художнього задуму письменника. Творчість Д. Роулінг служить тому підтвердженням. Світ власних імен письменниці, фантастично багатий, різноманітний, повний несподіванок для читача, залишається практично невивченим [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз теоретичної літератури з антропоніміки, що є розділом ономастики, свідчить про глибокий інтерес, який проявляють лінгвісти до походження та функціонування власних імен. Питанням семантики і стилістичного функціонування антропонімів присвячені роботи К. Б. Зайцевої, А. А. Живоглядова, В. А. Ражіної, С. І. Гарагуля, А. Вежбицької, О. А. Леоновича. Одним із перших в Україні розпочав ономастичні дослідження Я. Головацький. Проблеми ономастики в своїх наукових працях успішно досліджували А. Бертье-Делагард, Л. Падалка, М. Арандаренко, М. Астряб, О. Андріяшев. Ю. Карпенко, М. Калінкін, Е Магазаник, М. Мельник

Виділення невирішених раніше частин поставленої проблеми. Не дивлячись на популярність романів Дж. Роулінг про Гаррі Поттера, поки ще не існує комплексних досліджень системи імен та їх значень, що є особливо важливим для не носіїв мови оригіналу, для більш глибокого розуміння авторської задумки і розкриття характерів героїв, в чому і проявляється актуальність даної проблеми

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розкриття семантичних особлвостей вживання

промовистих імен у серії романів Дж. К. Роулінг «Гаррі Поттер», їх етимологія та морфологія, а не особливості їх перекладу.

Виклад основного матеріалу. Ознайомившись з серією романів про Гаррі Поттера можна виділили промовисті імена персонажів, які нас зацікавили, і розділити їх на групи, відповідно до ролі, яку вони виконують:

Група I. Викладачі школи Хогвартс.

Albus Dumbledore – директор школи Хогварст. Як відомо, ім'я Albus перекладається з латинської як білий. Ймовірно, це пов'язано із зовнішністю директора. Швидше за все, прізвище Dumbledore походить від прикметника dumb [dʌm] (temporarily not speaking or refusing to speak) «неговіркий», «мовчазний». Другу частину прізвища Dumbledore – D'ore – можна перекласти з французького, як «золотий». Ймовірно, що повністю прізвище Dumbledore має таємний сенс – «Мовчання – золото».

Pomona Sprout. Прізвище цієї жінки відображає рід її занять, адже sprout [spraʊt] (a new part growing on a plan) перекладається як «втеча», «паросток»; «корінець»; «держак»; «відросток», а як відомо, Pomona Sprout – викладач травологіі в школі Хогварст. Згідно міфології римлян, Pomona – це богиня фруктових дерев, отже, ім'я викладача травологіі повністю відображає рід її діяльності.

Poppy Pomfrey – медсестра Хогварста. Ім'я та прізвище цієї жінки – дві лікувальні рослини poppy [ˈpɒpɪ] (a wild or garden plant, with a larg delicate flower that is usually red, and small black seeds) «мак», відомий всім як квітка lathean – «дає забуття». Мак володіє снодійними і знеболюючими властивостями. Pome [pəum] «яблуко». Про лікувальні властивості яблук навіть є прислів'я: «An apple a day keeps the doctor away» «В день по яблуку з'їдати – вік хвороб не знати» [4].

Argus Filch – охоронець порядку в Хогвартс. Його ім'я Argus [ˈa: gəs] (In Greek mythology, Argus Panoptes or Argos, guardian of the heifer-nymph and son of Arestor, was a primordial giant whose epithet «Panoptes», «all-seeing»).

Прізвище доглядача Filch [filtʃ] (to steal sth. especially sth. small or not very valuable) перекладається, як «вкрасти». Ймовірно, це тому, що Філч «крав» свободу у студентів, змушуючи їх жити по його суворим правилам. Також, можливо, що автор дала таке прізвище доглядачеві, як антонім його діяльності. Філч, навпаки, стежив за тим, щоб студенти Хогвартса нічого не розбили і не вкрали.

Професор ***McGonagall*** – викладач трансфігурації і декан факультету Gryffindor в школі Хогварст. Напевно, що прізвище McGonagall утворена від слова nag [næg] (to keep complaining to sb. about their behavior or keep asking them to do sth.) «сварлива людина», «буркотун», go-nag-all «ходити», «бурчати на всіх» – «сувора».

Severus Snape – викладач зілеваріння в школі Хогварст. Він був неохайним і похмурим. Він є деканом факультету Slytherin, що дає підстави припускати, що його прізвище походить від snake [sneik] (a reptile with a very long thin body and no legs) «змія», яка є символом його факультету. Можна так само припустити, що його прізвище утворене від дієслова to snap [snæp] (to move, or to move sth., into a particular position quickly especially with a sudden sharp noise; to speak or say sth. in an impatient, usually angry, voice;) «тріск»; «клацання». Можливо, ім`я Severus походить від латинского Severe [severus] (to completely end a relationship or all communication with sb.), Severus «суворий».

Gilderoy Lokhart – учитель захисту від темних мистецтв в школі Хогварст, відомий всім, як могутній чарівник, який учинив, як спочатку вважалося, безліч подвигів. Всі його діяння описуються в його ж власних книгах. Можна припустити, що ім'я Gilderoy утворено від слова gild – [gild] (to make sth. look bright, as if covered with gold) «золотити», «прикрашати». Можливо, це пов'язано з бездоганною зовнішністю Локонса та його здатністю прикрашати все, що його стосується.

Група II. Студенти факультету Гріффіндор.

Harry Potter – головний герой книги, «хлопчик, який вижив». Можливо, прізвище Potter походить від слова pot [pɒt] (a container of various kinds, made fore a particular purpose). Ймовірно, це тому, що Harry був схожий на горщик в плані того, що вміщував в себе всі неприємності, що відбуваються в магічному світі, всі інтриги були закручені навколо нього.

Також, можна припустити, що Potter схоже за значенням з фразою pot luck (when you take pot luck, you choose sth. or go somewhere without knowing very much about it, but hope that it will be good, pleasant, etc.) [4].

Якщо розглядати значення його імені, як дієслово, то можна виявити деяку схожість між поведінкою Гаррі і значенням цього слова, адже harry (to make repeated attacks on an enemy). А, як відомо, Гаррі доводилося оборонятися і нападати на своїх ворогів.

Ron Weasle – кращий друг Гаррі Поттера. Вступив на факультет Gryffindor, як і всі члени його великої родини. Так як ми знаємо, що Ron був високим і худим хлопцем, з рудим волоссям, тому можемо припустити, що Weasley утворено від слова weasel [ˈwi: zl] (a small wild animal with reddish-brown fur, a long thin body), що повністю відображає зовнішній вигляд героя.

Hermione Granger – найкраща подруга Гаррі. Дану героїню автор назвала ім'ям доньки Елени Прекрасної, Герміони, можливо, тому, що Hermione Granger відрізнялася тими якостями, що були у її прототипа: горда, терпляча, відчайдушна. Granger утворено від скорочення G (gravity or a measurement of the force with whitch sth. moves faster through space because of gravety) + ranger [ˈreindʒə] (a girl who belongs to the part of the Guide Associations in Britain for girls between the ages of 14 and 19). Як відомо, в Guide Associations входять діти, розвинені інтелектуально, обдаровані, якою і була Герміона, а також вона прекрасно володіла всіма чарами [5].

Група III. Студенти факультету Слізерін.

Goyle – другокурсник, студент факультету Slytherin, друг Draco Malfoy і ворог Harry Potter. Ймовірно, що Goyle утворено від іменника gargoyle [ˈgɑ: gɔɪl] (an ugly figure of a person or an animal that is made of stone and through which water is carried away from the roof of a building, especially a church), що відображає його потворну зовнішність [5].

Crabbe – другокурсник, студент факультету Slytherin, друг Draco Malfoy і ворог Harry Potter. Можна припустити, що Crabbe утворено від прикметника crabby [‘kræbı] (bad-tempered and unpleasant).

Draco Malfoy – другокурсник, студент Slytherin. Ворог Harry Potter.

Ім’я Draco схоже на Dragon [‘drægən] (a large fierce animal with wings and a long tail, that can breathe out fire) в перекладі з англійської мови означає «дракон, летюча ящірка» [4]. У стародавні часи, так і зараз в літературі, Дракон має негативну роль, роль лиходія, що ідеально збігається з образом цього хлопчика в серії книг про Harry Potter.

Можна припустити, що прізвище Malfoy утворене шляхом складання слів mal [mæl] (bad or badly; not correct or correctly) або malicious [mə’liʃəs] having or showing hatred and a desire to harm sb. or hurt their feelings) і foe [fəʊ] (an enemy), що означає «хвороба + ворог». Найімовірніше, що mal відноситься до зовнішності Draco Malfoy [3].

Група IV. Засновники школи Хогвартс.

Godric Gryffindor – засновник факультету Gryffindor. В імені Godric можна побачити слова god та rich, що перекладається, як багатий Бог. Можливо, що це пов’язано з квітами на гербі цього факультету: червоний – в Стародавньому Єгипті їм офарблювалися зображення чоловіків і богів, золотий – символ багатства. Так само, червоний колір – колір життя, вогню, мужності. А відмінними якостями учнів цього факультету були хоробрість, честь, благородство. Також, згідно з Ролінг, Gryffindor відповідає стихії вогню. Золотий колір присутній в гербі з тієї причини, що корінь французького слова золотий – D’ore – є в прізвища засновника цього факультету [4]. Якщо розглядати першу частину прізвища Gryffindor, то можна помітити там корінь слова griffin [‘grifin] (a creature with a lion’s body and an eagle’s wings and head), а талісман цього факультету – лев. Так само грифон – це наполовину орел. Можливо, що образ орла узятий тому, що це високо літаючий птах. Як відомо, загальна кімната Gryffindor розташовується в одній з найвищих веж, вхід до якої знаходиться на 7 поверсі східного крила замку.

Helga Hufflepuff – засновниця факультету Hufflepuff. На гербі цього факультету зображений борсук. Можливо, це пов’язано з місцезнаходженням вітальні Hufflepuff, яка розташовується десь в підвалі зі входом до кухонь. Вітальня сповнена жовтих гардин і м’яких крісел, маленькі підземні тунелі з абсолютно круглими дверима ведуть звідти в спальні – все це дуже схоже на нору борсука. Жовтий колір – колір боягузтва, зради, брехні. Ймовірно, автор вирішила піти через протиставлення, адже головні якості, якими повинен володіти студент Hufflepuff – це працьовитість, вірність і чесність, що є протилежним до символіки жовтого кольору [2]. Студенти цього факультету – тихі. Їх майже «не чути». Але, іноді, вони, ні з того ні з сього, можуть різко «видати» свої знання, навички. Можливо, саме тому обидві частини прізвища Hufflepuff означають різкий порив вітру: huff і puff [5].

Rowena Ravenclaw – засновниця факультету Ravenclaw. На гербі цього факультету ворон, а якщо уявити, що Ravenclaw утворено шляхом складання двох слів raven [‘reivn] (a large bird of the crow family, with shiny black feathers and a harsh cry) + claw [klɔ:] (one of the sharp curved nails on the end of an animal’s or a bird’s foot) – «Кіготь ворона». Ворон, у багатьох народах, птах мудрості. І дійсно, Ravenclaw цінується розумом, творчістю, дотепністю і мудрістю, двері в спільну вітальню Ravenclaw відкриваються тільки в тому випадку, якщо ти правильно відповіси на поставлену загадку. Популярне прислів’я Ravenclaw – «wit beyond measure is man’s greatest treasure» – «Розуму палата – дорожче злата». Кольори на гербі цього факультету синій і бронзовий. Синій – колір мудрості, тиші, спокою, ідеалізму, розсудливості і духовності. Так само, синій асоціюється з небом, де як раз літає ворон [2].

Salazar Slytherin – засновник факультету Slytherin. Можна припустити, що прізвище Slytherin утворене від дієслова slither [‘slıpə] (to move somewhere in a smooth, controlled way, often close to the ground). Зазвичай так пересуваються рептилії, а на гербі Slytherin знаходиться змія. У західному фольклорі значення цього символу найчастіше негативне. Змія символізує безліч небезпек, що підстерігають людини в житті, тьму, зла, роздвоєний язик – лицемірство і обман. Змії живуть в тріщинах грунту, під камінням. Вітальня Slytherin теж знаходиться в підвалі, під землею. Вітальня цього факультету – це довга низька кімната, підземелля.

Можна припустити, що Slytherin утворено від дієслова sly [slai] (acting or done in a secret or dishonest way, often intending to trick people). І дійсно Slytherin цінує амбітність, хитрість, спритність. На гербі Slytherin присутній зелений колір. У деяких народів зелений колір – це колір егоїзму і непослуху, що ідеально збігається з характером самого засновника.

Група V. Привиди.

Moaning Myrtle – привид, що живе в туалеті для дівчаток. Дівчину вбив 50 років тому василіск, так як вона була бруднокровкою. «Moaning» – утворене від дієслова to moan [məʊn] (to make a long deep sound, usually expressing unhappiness), що означає стогін. І дійсно, дівчина часто стогнала і плакала в туалеті, тому що її ніхто не любить, і ніхто не хоче з нею спілкуватися. Myrtle [‘mз: tl] (a bush with shiny leaves, pink or white flowers and bluish-black berries) – вічно квітуча рослина. Можливо, автор так назвала цю дівчину тому, що вона завжди буде існувати. Вона не померла остаточно [3].

Nearly Headless Nick – привид вежі Gryffindor. Голова у цього привида була відрізана не в повному обсязі. Тому він не був зовсім безголовим, а тільки майже, nearly [‘nıəlı] (almost; not quite; not completely) headless [‘ hedləs] (without a head); to nick [nık] (to make a small cut in sth): поріз, в даному випадку, був на шиї у цього привида, і він був незначним.

Висновки. З наведених вище прикладів ми бачимо, що власні імена не тільки характеризують персонажа, але і відображають його професію і зовнішній вигляд. Крім цього, даючи імена персонажу, автор, в деяких випадках, досягає і певного комічного ефекту.

Імена персонажів в художніх творах є найбільш експресивним і інформативним засобом, що визначає значний обсяг імпліцитної інформації. Вибір конкретного імені для літературного героя – справа автора, і суб'єктивний фактор тут дуже великий. Письменник підбирає або конструює не тільки власні імена, але і всі компоненти ономастичного простору твору. Іноді ім'я може сказати більше, ніж задумав письменник.

Більшість імен використаних Д. Роулінг в її книгах, передають характеристику героїв, кажуть про призначення магічних предметів і т.п. Багато з них придумані автором і являють собою комбінацію звичайних англійських слів або співзвучних їм, пробуджують асоціації з тими чи іншими словами, поняттями і фактами. Іронічні, жартівливі, багатозначні слова, вигадані Роулінг, є однією з причин надзвичайної привабливості її книг.

Список літератури:

1. Капкова С.Ю. Перевод имен и реалий в произведении Дж. Роулинг «Гарри Поттер и Тайная Комната» // Вестник ВГУ. Серия, Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2004. – № 1. – С. 75-79.
2. Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту – Вінниця: «Нова книга», 2004. – 261 с.
3. Лазаренко Л.М. Соціокультурний компонент перекладу антропонімічної та топонімічної лексики художнього твору // Вісник Сумського державного університету. Сер. Філологічні науки. – 2004. – № 3(62). – С. 217-222.
4. Роулінг Джоан Гаррі Поттер і Смертельні реліквії: Роман / Пер. з англ.. Роман / Пер. з англ. В. Морозова. – К.: АБАБАГАЛАМАГА, 2003. – 640 с.
5. Роулінг Джоан Гаррі Поттер і Орден Фенікса: Роман / Пер. з англ. В. Морозова. – К.: АБАБАГАЛАМАГА, 2003. – 815 с.
6. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного – М.: «Наука», 1973. – 366 с.
7. Korunets' I.V. Theory and Practice of Translation // Вінниця: Нова книга, 2003. – 445 с.

Михайловская А.И., Чеснокова А.В.
Киевский университет имени Бориса Гринченко

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГОВОРЯЩИХ ИМЕН В СЕРИИ РОМАНОВ ДЖ. К. РОУЛИНГ «ГАРРИ ПОТТЕР»

Аннотация
Неподготовленному читателю трудно различать стилистические оттенки английских имен или интерпретировать «говорящие» имена без знания английского языка. Чтобы раскрыть секреты каждого героя, понять и представить персонажа, что есть очень важным для каждого читателя, мы решили исследовать их имена, считая, что именно в них заключается тайна. Нами предложена классификация имен собственных которые используются в серии романов, а также, их поэтапный разбор. Исследовано этимологию, морфологию и семантические особенности употребления говорящих имен.
Ключевые слова: имена собственные, говорящие имена, этимология, семантика, морфология.

Mykhailovska A.I., Chesnokova A.V.
Borys Grinchenko Kyiv University

FEATURES OF USING TALKING NAMES IN SERIES OF NOVELS J. K. ROWLING «HARRY POTTER»

Summary
It is difficult for an unprepared reader to distinguish stylistic nuances of English names or to interpret «talking» names without knowing English. To reveal the secrets of each hero, to understand and imagine the character, which is very important for every reader, we decided to investigate their names, believing that the maim secret is hiding in them. In this article classification of talking names and their step-by-step analysis are proposed. Also we investigated the etymology, morphology and semantic peculiarities of talking names.
Keywords: proper names, talking names, etymology, morphology, semantics.

УДК 81'37:811.111'0:33:ЗМІ«20»

СЕМАНТИЧНА МОДИФІКАЦІЯ СЛІВ І СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ АНГЛІЙСЬКОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ В МОВІ ЗМІ XXI СТОЛІТТЯ

Рудакова Т.М.
Білоцерківський національний аграрний університет

У статті досліджено особливості семантичної модифікації слів і словосполучень соціально-економічної сфери англійськомовного походження в мові ЗМІ XXI ст. Розглянуто приклади «трансляції», «міграції», чи «дифузії», деяких поширених термінів до складу соціально-економічної лексики. Проаналізовано трансформацію запозичень у мові мас-медіа на українськомовний лад, активізацію процесів їхньої детермінологізації. Зафіксовано творення нових слів та розширення семантичних меж англізмів. Усі виявлені семантичні зрушення проілюстровано прикладами із сучасних лексикографічних джерел і мови засобів масової інформації. Новітні значення, які виникли в результаті адаптації запозичених лексем до лексико-граматичної системи української мови, сформульовано на основі газетних статей.
Ключові слова: адаптація, англізм, детермінологізація, ЗМІ, мас-медіа, «міграція термінів», семантика, соціально-економічна лексика, «трансляція термінів».

Постановка проблеми. Згідно з ухваленими Верховною Радою змінами до законів про мову аудіовізуальних (електронних) ЗМІ від 23 квітня 2017 р. 75% усіх телепередач, що транслюють всеукраїнські телеканали із сьомої ранку до шостої вечора, має бути озвучено українською мовою, а регіональні медіа – 50% українськомовного продукту з шостої до десятої вечора. За умови наявності лише українськомовних реплік ведучих цю передачу вважають українськомовною. Проте репортажі з місця подій, виступи запрошених учасників інформаційних й інформаційно-аналітичних передач, пісні дозволено не дублювати національною мовою. Отже, навесні поточного року чітко окреслено українськомовний і звужено російськомовний інформаційні простори.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні фіксуємо збільшення інтересу до проблем мас-медійного мовознавства: І. М. Артамонова [1] довела наявність стратегічної необхідності в проведенні досліджень інтернет-засобів масової інформації як нового виду засобів масової комунікації (2009); О. Г. Германова [3] проаналізувала українські та польські нормативно-правові акти в галузі авторського права і суміжних прав, особливості їхнього дотримання в різних кінцевих продуктах інформаційної діяльності (2006); Ю. П. Маслова [5] розглянула проблему еволюції та динаміки розвитку гендерної терміносистеми, установила її комунікативний потенціал, дослідила вплив гендерного чинника на розвиток словникового складу сучасної української мови та визначила основні напрями його активної реалізації (2011); Д. О. Олтаржевський [7] здійснив аналіз висвітлення екологічної тематики в сучасних загальнонаціональних українських друкованих засобах масової комунікації (2004); О. С. Прокченко [8] комплексно дослідив стан, тенденції взаємодії ЗМІ та держави в контексті забезпечення права громадян на інформацію (2006); І. В. Решетарова [9] – засоби евфемії в масмедійному дискурсі початку XXI ст. (2010); Н. М. Рудніченко [10] здійснила лінгвістичний аналіз структури й функцій електронних засобів масової комунікації в інформаційному суспільстві (2009); Л. І. Солодка [11] комплексно дослідила газетні заголовки періодичних видань кінця XX – початку XXI ст. у лексико-семантичному аспекті (2008); у роботі С. О. Сургай [13] було розкрито сутнісну характеристику естетичного виховання студентської молоді засобами масової інформації, роль і місце в процесі мас-медіа (2010); Н. П. Чутова [14] розглянула вплив мас-медіа на формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді (2010); Г. В. Шаповалова [15] – інноваційні процеси в сучасному медіатексті (2003) та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У мові українських ЗМІ виявлено велику кількість нових слів та словосполучень, більшість яких становлять англізми. Таке стрімке зростання свідчить про сліпе наслідування чужомовних звуків, слів і словосполучень та засмічення рідної мови, що також інколи призводить до непорозуміння між ЗМІ й пересічним носієм мови. У сучасному вітчизняному мовознавстві відсутні монографічні праці, у яких було б подано комплексний семантичний аналіз новітніх соціально-економічних англізмів у мові ЗМІ.

Мета статті – дослідити семантичні особливості функціонування новозапозичених англійськомовних лексем соціально-економічної сфери в мові сучасних мас-медіа.

Виклад основного матеріалу. Соціально-економічну лексику (СЕЛ) широко представлено в суспільно-політичних та економічних публікаціях, оглядах, передачах, круглих столах тощо. Велику частину таких лексичних одиниць становлять запозичення з англійської, для проникнення яких до складу української мови достатньо їхньої формальної адаптації до норм мови-реципієнта. Особливою рисою лексико-семантичної системи є її динамічність та безпосередній зв'язок з позамовною дійсністю. О. Муромцева вважає, що, чим динамічніші суспільні зміни, тим активнішою є реакція мови на творення нових слів та розширення семантичних меж відомих слів [6, с. 131].

Потрапляючи до певного контексту, семантичних видозмін зазнають не лише корінні лексичні одиниці, а й запозичені. Ш. Баллі наголо-

шував, що слово не може вживатися самостійно, тому воно обов'язково зіткнеться із синонімами та антонімами, а як наслідок – певною мірою змінить значення останніх [2, с. 28].

Часто на сторінках преси й у теле- та радіоефірі з'являються слова на зразок *пуш-ап, топменеджер, IT-менеджер, ноу-хау, stand up, hands-free, хет-трик, бренд, дистриб'ютор, спіч, директ-маркетинг, CRM-системи, Side-by-Side.* Пор. у контекстах: «Стосовно холодильників, то *«Side-by-Side»* досить великі, з двома дверцятами, й не особливо підходять до українських квартир» (УГ, 01.08, 2005, № 1); «Також буде організована виставка продукції і послуг провідних світових лідерів в області розробки *кол-центрів* і *CRM-систем*» (УГ, 01.08, 2005, № 1); «Раніше середній штраф (без застосування гарнітури *hands-free*) становив близько 60 доларів» (УрК, 27.01, 2007, № 16); «Взагалі, «Comedy club» є клубним проектом у форматі *«stand up»*, коли виходить резидент на сцену і спілкується з людьми, які сидять у залі» (Дон, 06.02, 2007, № 10); «Пояснити природу цього *«ноу-хау»* перевіряючі не можуть» (Дон, 16.02, 2007, № 13); «У своєму *спічі* він вилив чимало відвертої критики на адресу США: НАТО» (УМ, 16.02, 2007) тощо.

Багато спріймачів медіа-інформації погано розуміють перенасичений запозиченнями текст. Останнім часом мода на англізми та американізми поширилася не лише в побутовому спілкуванні молоді, а й ще більше – у сфері ЗМІ.

Дослідження мовознавців підтверджують, що спеціальна лексика (громадсько-політична, економічна, соціальна та наукова термінологія) інтенсивно проникає до складу текстів соціально-економічної тематики, особливо це стосується англізмів. Описаний процес зумовлено асоціативним характером мислення людини, а також соціальною необхідністю обміну інформацією. У мові мас-медіа найбільш активно відбувається детермінологізація лексичних одиниць, що так само є соціально мотивованим явищем міграції термінів за межі терміносистем. «Однак варто відзначити, що в текстах сучасної української публіцистики використовують переважно відомі терміни (чи такі, що стали широко знаними завдяки активізації функціонування їх у мові ЗМІ) з різних галузей знань, що, безперечно, зумовлено орієнтацією друкованих та електронних мас-медіа на чисельний загал» [12, с. 232]. Тому лексична одиниця, маючи обмежену сферу вживання, набуваючи соціально-економічного значення, змінює свою семантичну структуру.

Запозичення з інших мов та інтернаціоналізми домінують серед термінологічної лексики. Процеси детермінологізації зумовлюють певні стильові видозміни. Наведемо приклад такого процесу: іменник *істеблішмент* – «правлячі, привілейовані групи суспільства, а також вся система влади і управління, за допомогою якої вони досягають свого панування» (СІС – 2000 а, с. 240) – визначали як політичний термін (див. СІС – 1985, с. 366), проте нині він функціонує також як одиниця СЕЛ зі значенням «сукупність державних, економічних, політичних інститутів, організацій, груп, що мають владу та вплив на громадське життя» (ССІС – 2006, с. 317). Пор.: «Становище молоді в Україні не цікавить український *істеблішмент*» (УП, 02.01, 2007); «Нині при владі в Ірані релігійний *істеблішмент*» (ПП, 15 – 21.09, 2006, № 37); «...*Істеблішмент* у цій царині цілісно та плавно перейшов від попередньої совєтської («радянської») до нової постсовєтської номенклатури (в якій совковости було ніяк не менше)» (К, 2005, № 1-2).

Цей англізм уживано в реченнях у формі однини чоловічого роду, причому він не вирізняється активною дериваційною спроможністю, що свідчить про неповну адаптацію й засвоєність сучасною українською мовою лексеми *істеблішмент.* Пор.: «Відтворити аж до побутових деталей колізії духовного дорослання нашого *істеблішменту* до розуміння: як зберегти свою ідентичність: традиції владарювання, звичаїв, вірувань...» (СП, 10 – 16.07, 2008, № 28); «На передноворічній прес-конференції я запитала Президента України: «Скільки ще часу потрібно, щоб частина українських політиків позбулася комплексу меншовартості щодо Росії, і скільки ще часу потрібно, щоб російський *істеблішмент* перестав перекручувати українську історію?» (СП, 10 – 16.01, 2008, № 2).

На основі термінологічного значення іменника з галузі мистецтва *блокбастер* утворено соціально-економічне поняття. Цей номен позначає вже не лише «кінофільм з масштабним зніманням, масовими сценами, який дорого коштує і в якому беруть участь відомі актори», а набуває іншого значення: «спекулянт міською нерухомістю (будинками, земельними ділянками тощо)» (ССІС – 2006, с. 112). Наприклад, «Конституційні епізоди світового *блокбастера*» (ПП, 31 – 6.05, 2006, № 22); «Новинами про злиття та об'єднання на ринку інформаційних технологій вже нікого не здивувати, проте, Інтернет-ЗМІ охрестили переговори між Alcatel і Lucent про злиття «*блокбастером* телекомунікаційного ринку» (з реклами); «Тому, виграваши в лотерею *«Блокбастер»* мільйон доларів, продовжувала собі спокійнісінько грати, розраховуючи на ще один джек-пот» (УМ, 17.06, 2005, № 111).

Процесу переосмислення підлягає спортивна лексика: наприклад, лексему *пресинг* традиційно вживали зі значенням «одна з найактивніших форм захисту (у деяких спортивних іграх, напр., у хокеї, баскетболі), що полягає в обмеженні дій суперника в рамках правил» (СІС – 1985, с. 679). Натомість у мові новітніх ЗМІ це слово функціонує з іншим значенням – «тиск, натиск» (СІС – 2000, с. 759; СІС – 2000 а, с. 459); у спортивній грі активна опіка кожного чи всіх гравців команди супротивника по всьому полю (СІС – 2000 а, с. 459). Детермінологізовану лексему за семантичними критеріями відносимо до СЕЛ. Пор.: «*Пресинг* США, і в «українському питанні» також, лише зайве дратує європейських грандів» (УМ, 29.03, 2008, № 060); «Бо ж у передпротоці за звичайної, штатної ситуації, коли море спокійне, йде постійний *пресинг* на екосистему Чорного моря» (УМ, 23.11, 2007, № 217); «Саме *пресинг* на усному іспиті з англійської в одному з найпрестижніших вузів країни не дозволив хлопцю пройти «на бюджет», і він був лише рекомендований до вступу за контрактом» (ДТ, 23 – 29.08, 2008, № 31); «Невдовзі після цього підписання Україна, як і ряд країн Євросоюзу, відчула на собі га-

зовий *пресинг* Росії» (ДТ, 21 – 27.10, 2006, № 40); «Та я їх [гроші] давати не збираюся, оскільки переконаний, що *пресинг* зумовлений якраз жадобою «збити» з банку гроші» (ГУ, 26.07, 2008).

Семантичні зрушення характерні й для комп'ютерної термінології, що поступово втрачає риси суто радіотехнічної категорії й розширює значеннєві межі ЗС. У мові сучасних мас-медіа англізм *хакер* усе частіше вживано як СЕЛ у значенні 'людина, яка неперевершено (проте нелегально) вирішує поставлені перед нею завдання'. Пор.: «Я протестую проти його менталітету, хворого метакоду, від якого він ніяк не може звільнитися. Моєму народу потрібен *хакер*, який повинен розкодувати його, зробити новою людиною [про методи лікування]» (ДТ, 14 – 20.10, 2006, № 39). Хоча спочатку українська мова запозичила цю лексему суто з негативним семантичним забарвленням «комп'ютерний хуліган, який проникає в чужі інформаційні системи» (СІС – 2000 а, с. 632). Напр.: «*Хакери* так часто реєстрували фіктивних людей, що не на жарт заважали діяльності генконсульства» (ГУ, 13.08, 2008); «Працівникам столичного управління боротьби з економічними злочинами, разом із СБУ, вдалося вийти на слід, а згодом викрити й затримати *хакера*, який «зламував» банкомати одного з відомих київських банків «(УМ, 23.12, 2003, № 239).

Пізніше лексичну одиницю *хакер* стали широко вживати в мові ЗМІ в значенні 'програміст, здатний складати програми без попереднього розроблення й оперативно вносити виправлення в програми, що не мають документації'. Пор.: «Свою лепту вносять й ідеологічно підкуті *хакери*. На відміну від своїх кримінально чи вандалістськи налаштованих колег, ці комп'ютерні аси (наприклад, рух «Хактивіст») свою діяльність ведуть у вигляді диверсій проти ТНК» (ДТ, 3 – 9.04, 2004, № 13).

Описаний вище процес відбито й на економічній термінології. Подібні семантичні зрушення характерні для більшої частини економічної термінології. Вони відбуваються в мові мас-медіа й тепер. Для ілюстрації наведемо терміноназву *бартер* – «прямий безгрошовий обмін товарами чи послугами; безвалютна, але оцінена та забезпечена щодо вартості товарообмінна операція; оплата боргів постачанням товарів і послугами» (СІС – 2000 а, с. 75), напр.: «Щоб підприємство могло вижити, ми зайнялися *бартерними* операціями, позаяк розрахунки грошима майже не проводилися. За *бартером* ми отримували вугілля, яке можна було обміняти на цукор» (ГК, 24.12, 2007, № 52). Лексема *бартер* набула інноваційного значення – «обмін», пор.: «Чи можливий кадровий *бартер* на політичному рівні – партій, блоків?» (ДТ, 17 – 23.05, 2008, № 18); «Удалося, мабуть, «прагматизувати» традиційний політико-економічний *«бартер»* у виконанні лідерів: ми вам – політичну підтримку, ви нам – економічні преференції «(ДТ, 23 – 29.11, 2002, № 45); «Наступного разу п'яний від самогону німецький офіцер розпорядився, щоб двох родичок дружини не забирали на роботу до Німеччини, хоча вони й перебували у списках остарбайтерів. Загалом такий *«бартер»* спрацьовував кілька разів» (ГУ, 09.08, 2008); «БЮТ пропонували *«бартер»* і обіцяли випустити Тимошенко» (УП, 16.11, 2011); «НАБУ пропонує НАЗК «*бартер*» (УП, 10.12, 2016); «*Бартер* по-піратському» (ГУ, 08.02, 2017).

На початку XXI ст. зафіксовано нове значення номена *кастинг*, який до цього моменту широко вживали в різних сферах спілкування й майже не сприймали як англізм, а саме: «1) вид спорту, до якого входять змагання з техніки володіння риболовними снастями; 2) визначення складу виконавців, добір, часто конкурсний, акторів (для кіно, телебачення, театру)» (ССІС – 2006, с. 340). Пор.: «Депутат Микола Катеринчук розпочав *кастинг* «нових лідерів, нових підходів, нових ідей» (Е, 04.12, 2006); «*Кастинг* для пільговиків Управління економіки міської ради констатує збільшення кількості звернень громадян» (ЛГ, 21.12, 2006, № 64); «Тож агенції порадили пошукати їх на Бессарабському ринку, і на *кастинг* прийшли усі характерні чоловіки, які продають сухофрукти на ринку» (ГК, 2003, № 13); «Експерти називають зустріч міністрів «московський *кастинг*», і, схоже, що закордонні миротворці ні про що не домовилися» (ГУ, 15.02, 2014).

Напрочуд легко цей іменник набуває рис соціально-економічної лексеми, функціонує для називання нового відгалуження бізнесу: «прилюдний огляд дівчат, здебільшого під час конкурсів краси, моделей, манекенниць для подальшої демонстрації зразків модного одягу» (ССІС – 2006, с. 341). Пор.: «Чекаєш на дзвінок від менеджера агенції із запрошенням на *кастинг*. Чекаєш у черзі на *кастингу*. Чекаєш на результати *кастингу*. Чекаєш, поки закінчиться фантазія у дизайнера та адміністратора показу щодо варіантів твого виходу на показі» (УП, 14.08, 2008).

У 2006 році в «Сучасному словнику іншомовних слів» лексему *промоушн* зафіксовано зі значеннями: «1) підтримка, патронаж; 2) сприяння просуванню товару до споживача, поширенню чого-небудь, досягненню кимось творчих успіхів і т. ін.» (ССІС – 2006, с. 565). Напр.: «Що ж роблять тютюнові і алкогольні компанії? Вони переводять гроші в *промоушн*, непряму рекламу або так звані BTL-акції... Вважається, що *промоушн* є ефективнішим за пряму рекламу, однак вимагає більших зусиль при організації» (УП, 24.10, 2006).

В українській мові зараз це ІС уживано зі значенням 'реклама музичного твору чи виконавця, що відбувається за допомогою радіо, телебачення, преси, турне'. Ілюстрацією слугують приклади з мови мас-медіа: «Цей відеокліп, котрий незабаром, як сподіваються його творці, крутитимуть по всіх телеканалах, став першим кроком у *промоушні* четвертого музичного альбому співачки» (КВ, 26.11, 1997); «Майстерність музикантів, надто академічних, зі Східної Європи вельми цінується на Заході. Однак, за великим рахунком, їхньою «розкруткою» там ніхто не займається. Тамтешній імпресаріо перед тим, як вирішити робити тобі *промоушн*, мусить бути впевненим, що ти несподівано не зірвешся з місця» (Д, 01.10, 1998).

У новітніх ЗМІ аналізована одиниця все частіше з'являється з інноваційними значеннями: 'підвищення на посаді, у чині; спосіб впливу на виборців, методи, що сприяють просуванню політичної фігури і т. ін.'. Пор.: «Бо сам – люди-

на з «високо» культурного інституту і гордість, і *промоушен* ректора Поплавського» (Д, 20.11, 1998); «*Промоушн* – не його амплуа. Він іде власним шляхом і про все має власну думку, вільну від будь-яких авторитетів, у тому числі й свіжоспечених» (УС, 24.06, 1999); «Крім того, лорд МакКласкі уважно відстежує події в Україні, оскільки цікавиться пострадянським простором. Він багато років очолював «Фонд імені Джона Сміта», колишнього лідера Лейбористської партії Британії, який фокусує свою увагу на *промоушені* ідей демократії для колишнього СРСР» (УП, 24.07, 2012); «Він також заявив, що Расмуссен просто старається створити більший *«промоушен»* саміту НАТО у Вельсі, щоб альянс його потім працевлаштував» (УП, 23.08, 2014). Отже, це запозичення спочатку було характерне для мови комерції та шоу-бізнесу, а тепер фіксуємо його й у соціально-економічній лексиці.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. на сторінках преси, у мові радіо й телебачення все частіше використовують англізми соціально-економічної тематики, уживані середньостатистичним українцем. Такі слова втратили певну кількість значень, що були притаманні їм у мові-джерелі, і набули зовсім інших, подекуди навіть протилежних первинним. Отже, виділяємо групу номінативних одиниць зі спрощеним компонентним складом лексичних значень, наприклад: *фармамаркет* (‘велика аптека’), *піар* (‘зв'язки з громадськістю, реклама’), *секонд-хенд* (‘магазин, у якому продають поношені речі’), *догі-бег* (‘пакет з недоїденою їжею, який відвідувачі ресторанів забирають із собою’), *джоб-шаринг* (‘розділення робочого місця на дві півставки’), *гоу-слоу* (‘страйк з уповільненням темпів роботи’) тощо.

До 2008 р. усім відомою була лесема *пікап* – ‘тип кузова автомобіля’, проте нещодавно повністю змінено її семантичне значення – ‘мистецтво спокуси’. Дуже швидко було утворено велику кількість похідних лексем: *пікапер, пікаперка, пікапити, пікапитися, запікапити, пікаперський, пікап-гуру, пікап-тренінг, пікап-тусовка* тощо. Пор.: «Дмитро, який учить молодих людей спокушати дівчат (так званому *пікапу*), зізнається: дівчина, яка погоджується на секс на першому побаченні вже не ризикує репутацією» (УП, 25.02, 2008); «Звісно, для сексу на одну ніч, але його методика доволі ефективна – у стилі модного тепер *пікапу*» (УП, 09.10, 2008); *Пікап-гуру* – досвідчений експерт, якому довіряють початківці пікапери. *Пікап-тренінг* – спеціальний / психологічний тренінг (курс), навчальний навичкам *пікапа. Пікап-тусовка* – спільна зустріч *пікаперів*» (http://psychologis.com.ua/pikap.htm). Отже, фіксуємо нову омоформу.

Із 2009 р. широко використовують лексему *лоукост* (від англ. *low-cost*), чи *лоукостер, дискаунтер*, раніше не фіксовану словниками іншомовних слів. Вона набула значення ʽбюджетна авіакомпанія’; ʽавіакомпанія, що надає надто низьку плату за проїзд в обмін на відмову від традиційних пасажирських послуг’. Напр.: «Один із найбільших європейських *лоукостерів* – компанія Ryanair – скасував вихід на український ринок» (ГУ, 12.07, 2017); «Цього року має бути зареєстрована українська *лоукост*-авіакомпанія, що виконує внутрішні рейси, а швидкісні залізничні колії з'являться в Україні через 5-10 років» (УП, 30.05, 2017); «Економіка *лоукостів* і аеропортів: п'ять графіків, які пояснюють все» (УП, 20.07, 2017); «Державне підприємство «Антонов» зацікавлене у використанні свого аеродрому в Гостомелі для обслуговування *лоукост* авіакомпаній» (УП, 19.07, 2017); «Ще один *лоукостер* готується вийти на український ринок» (УП, 08.06, 2017); «Авіакомпанії *лоу-кости*, з якими Україна веде перемовини, хочуть зниження аеропортових зборів та можливих доплат за кожного привезеного пасажира» (УП, 30.06, 2015); «Це не заперечує і віце-прем'єр Борис Колесников, який у грудні заявляв, що хоче запровадити продаж квитків на Хюндай за принцом *лоукосту* (починаючи від 120 гривень – чим раніше купив, тим дешевше)» (УП, 28.05, 2012).

Поширеною є й так звана «трансляція термінів», коли відбувається внутрішнє запозичення номенів з інших лексико-семантичних груп, наприклад: «Прикрась свій дисплей незвичними *скринсейверами* та стильними заставками»; «На преміумних сторінках сайту, окрім звичайного контенту, ти відкриєш для себе величезну колекцію популярних *рингтонів*» (із Інтернет-сайту фірми Samsung). Відзначаємо «трансляцію» значень ЛО *скринсейвери, рингтон.* Значення першого було закріплено за тематичною групою «Мистецтво», а другого – «Радіотехнічні засоби зв'язку».

На нашу думку, останнім часом надбанням широкого загалу стала лексико-тематична група радіотехніки, зокрема номінації на позначення реалій і понять Інтернету та мобільного зв'язку. Вони стали джерелом формування низки актуальних метафоричних моделей. Відбулася так звана «міграція», чи «дифузія», деяких поширених термінів до складу СЕЛ. Це такі лексичні одиниці, як *байт, біт, веб-сайт, драйвер, Інтернет, кілобайт, монітор, піксель, детектофон, дисплей, зумер, інтернет-клуб, інтернет-провайдер, інтернет-чат, інтерфейс, слайдер, модем, мультимедіа / мульти-медіа, ноутбук, органайзер, пейджер, факс-модем, флеш-пам'ять, флопі-диск* тощо. Уживання таких лексем у мові ЗМІ сприяє розширенню кола синтагматичних відношень, унаслідок чого термін набуває специфічного лексичного значення, тобто стає конотативно забарвленим. Водночас, як зауважив В. Говердовський, конотація, набираючи частоти, виходить за межі індивідуального, оформлюючись в окреме значення [4, с. 174]. Наприклад, слово *слайдер* останнім часом набуло нового забарвлення, тому його широко використовують у значенні ‘різновиду телефону, що відкривають методом зсуву верхньої кришки’, а раніше – ‘апарат для перегляду слайдів’.

Розглянемо детальніше частотність використання двох (на наш вибір) лексем у мові сучасних друкованих ЗМІ: *промоушн* і *лоукост.* Спостерігаємо таку тенденцію: ці лексеми є частовживаними лише в певні періоди часу, а в інші роки взагалі виходять з ужитку.

У результаті дослідження з'ясовано, що лексема *промоушн* була популярною до 2006 року. У газеті «Українська правда» міститься 4 статті, у яких з 2004 до 2006 років уживано лексему *промоушн* (24.10.2006, 22.03.2006, 27.04.2004,

19.01.2004). Друге життя цьому запозиченню дала «Львівська газета», у якій з 2013 р. відновлено вживання слова *промоушн*, знаходимо 5 статей (21.01, 2017; 20.10, 2016; 16.08, 2016; 08.05, 2015; 21.07, 2013). У «Голосі України» і «Літературній Україні» її взагалі не використовують. Лексему *лоукост* у «Львівській газеті» фіксуємо в 43 статтях (15.01, 2013 – 16.05 2017); в «Українській правді» – у 35 (25.12.2009 – 20.07.2017), у «Голосі України» наявна лише одна стаття з лексемою *лоукостер* (12.07.2017), а в «Літературній Україні» відсутні покликання на неї.

Висновки і пропозиції. Культура мовлення є основою культури засобів масової інформації. Тому видання ЗМІ інколи доречно використовують у реченнях англійськомовні запозичення без змін чи трансформують їх на українськомовний лад, додаючи українські афікси. Зростання частоти вживання нових маловідомих одиниць соціально-економічної лексики в пресі, на радіо й телебаченні свідчить про підвищення рівня освіченості пересічного мовця, його інтелектуалізацію, а також про активізацію процесів детермінологізації. Усе більше людей розуміють нові англійськомовні запозичення, ужиті в мові мас-медіа, не вимагаючи пояснення їхніх значень (за умови, якщо цей текст не переобтяжений запозиченнями).

Отже, подальше дослідження заплановано провести в напрямку аналізу частотності використання різними українськомовними ЗМІ тих чи тих англізмів упродовж останніх 17 років, виявленню причин «популяризації», а також їхньої архаїзації.

Список літератури:

1. Артамонова І. М. Інтернет-журналістика в Україні: еволюція, соціоінформаційний контекст, системні характеристики: автореф. дис. ... д-ра наук із соц. комунікацій / І. М. Артамонова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2009. – 31 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М.: Иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Германова О. Г. Авторське право і суміжні права в засобах масової інформації України та Польщі: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / О. Г. Германова; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2006. – 17 с.
4. Говердовский В. И. Коннотемная структура слова / В. И. Говердовский. – Харьков: Вища шк., 1989. – 95 с.
5. Маслова Ю. П. Гендерний дискурс сучасних друкованих україномовних ЗМІ: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ю. П. Маслова; Волин. нац. ун-т ім. Л. Українки. – Луцьк, 2011. – 20 с.
6. Муромцева О. Г. Запозичення в сфері суспільно-політичної української термінології / О. Г. Муромцева // Науково-технічний прогрес і проблеми термінології: тези доп. респ. конф. (Львів, трав. 1980 р.). – К.: Наук. думка, 1980. – С. 131-132.
7. Олтаржевський Д. О. Висвітлення екологічної тематики на сторінках сучасної української преси (засади, проблематика, досвід, жанрові форми та мовностилістичні прийоми): автореф. дис. .. канд. філол. наук: 10.01.08 / Д. О. Олтаржевський; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Ін-т журналістики. – К., 2004. – 16 с.
8. Пронченко О. С. Взаємодія ЗМІ і влади в контексті реалізації права громадян на інформацію: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. С. Пронченко; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – 16 с.
9. Решетарова І. В. Засоби евфемії в масмедійному дискурсі початку XXI століття: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / І. В. Решетарова; Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2010. – 20 с.
10. Рудніченко Н. М. Дискурс електронних засобів масової комунікації в інформаційному суспільстві: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Н. М. Рудніченко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2009. – 20 с.
11. Солодка Л. І. Лексико-семантичні особливості газетних заголовків: автореф. дис. ... канд. наук із соц. Комунікацій: 27.00.04 / Л. І. Солодка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2008. – 18 с.
12. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття: (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов – 2-ге вид., перероб. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
13. Сургай С. О. Естетичне виховання студентської молоді засобами масової інформації: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / С. О. Сургай; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2010. – 20 с.
14. Чутова Н. П. Впливовість мас-медіа на формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді (на прикладі Дніпропетровського регіону): автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Н. П. Чутова; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2010. – 16 с.
15. Шаповалова Г. В. Інноваційні процеси в сучасному медіатексті функціонально-лінгвістичні аспекти): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Г. В. Шаповалова; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 20 с.

Текстові джерела та їхні скорочення:

Газети

ГК – «Галицькі контракти»; ГУ – «Голос України»; Д – «День»; Дон – «Донеччина»; ДТ – «Дзеркало тижня»; Е – «Експрес»; К – «Критика»; ЛГ – «Львівська газета»; ЛУ – «Літературна Україна»; ПП – «Персонал плюс»; СП – «Слово просвіти»; УГ – «Українська газета»; УрК – «Урядовий кур'єр»; УМ – «Україна молода»; УП – «Українська правда».

Лексикографічні джерела:

СІС – 1985 – Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука; 2-е вид., випр. і доп. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енцикл., 1985. – 966 с.

СІС – 2000 – Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

СІС – 2000 а – Словник іншомовних слів / за ред. С. М. Морозова, Л. М. Шкарапути. – К.: Наук. думка, 2000. – 664 с.

ССІС – 2006 – Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів та словосполучень / уклад. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.

Рудакова Т.Н.
Белоцерковский национальный аграрный университет

СЕМАНТИЧЕСКАЯ МОДИФИКАЦИЯ СЛОВ И СЛОВОСОЧЕТАНИЙ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СФЕРЫ АНГЛОЯЗЫЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ЯЗЫКЕ СМИ XXI ВЕКА

Аннотация
В статье исследованы особенности семантической модификации слов и словосочетаний социально-экономической сферы англоязычного происхождения в языке СМИ XXI века. Были рассмотрены примеры «трансляции», «миграции», или «диффузии», некоторых распространенных терминов в состав социально-экономической лексики. Проанализирована трансформация заимствований в языке масс-медиа на украинскоязычный лад, активизация процессов их детерминологизации. Были зафиксированы образования новых слов и расширение семантических границ англицизмов. Все семантические сдвиги проиллюстрированы примерами из лексикографических источников и средств массовой информации. Новые значения, возникшие в результате адаптации заимствованных слов к лексико-грамматической системе украинского языка, сформулированы на основе газетных статей.
Ключевые слова: адаптация, англицизм, детерминологизация, СМИ, масс-медиа, «миграция терминов», семантика, социально-экономическая лексика, «трансляция терминов».

Rudakova T.M.
Bila Tserkva National Agrarian University

SEMANTIC MODIFICATION OF WORDS AND WORD COMBINATIONS OF THE SOCIAL AND ECONOMIC SPHERE OF ENGLISH-SPEAKING ORIGIN IN LANGUAGE OF MASS MEDIA OF THE XXI CENTURY

Summary
The features of semantic modification of words and phrases of the social and economic sphere of English-speaking origin in language of media of the 21st century were investigated in article. The examples of some widespread terms «broadcasting», «migration», or «diffusion», into structure of social and economic lexicon were reviewed. The transformations of loans in the language of media and the activization of determinologization processes have been analysed. Formation of new words and expansion of semantic borders of loans have been recorded. All semantic shifts were instantiated from lexicographic sources and mass media. The new meanings of the words were formulated on the basis of newspaper articles.
Keywords: adaptation, Anglicism, determinologization, media, mass media, «migration of terms», semantics, social and economic vocabulary, «broadcast of terms».

УДК 81'362'112.2:161.2

МОРФОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЗАВЕРШЕНОСТІ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ

Смеречинська О.В.
Національний університет «Львівська політехніка»

У статті розглядаються морфологічні засоби вираження семантики завершеності дії в українській та німецькій мовах. Дослідження проведене на основі емпіричних даних, отриманих завдяки аналізу творів художньої літератури та їх перекладів. Отримані дані свідчать про те, що в німецькій мові префікси використовуються для позначення завершення певної дії чи процесу майже вдвічі частіше, ніж в українській мові.
Ключові слова: акціональна семантика, завершеність дії, граничність дії, фаза дії.

Постановка проблеми. Акціональна та аспектуальна семантика, способи її вираження в різних мовах активно досліджуються лінгвістами з початку минулого століття. Особливо актуальними сьогодні є контрастивні дослідження, які могли б показати спільні та відмінні риси між різними мовами, особливо такими, що мають у своєму розпорядженні різний набір граматичних категорій. Зіставне дослідження морфологічних засобів вираження семантики завершеності дії в українській та німецькій мовах цікаве тому, що українська мова має граматичну категорію дієслівного виду, в той час як в німецькій мові така граматична категорія відсутня.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Головні поняття аспектології та акціональна семантика розглянуті на основі російської мови в праці Анни А. Залізняк і О.Д. Шмельова [4]. А.В. Аверіна розглядала мовні засоби вираження значення фазового поля в російській та німецькій мовах [1]. Обставини, що сприяють вираженню аспектних фаз дії в німецькій мові досліджувала О.Г. Булигіна [2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність зіставних досліджень полягає у тому, щоб знаходити спільні та відмінні риси в системах різних мов. Ґрунтовних контрастивних досліджень засобів вираження завершеності дії на основі української та німецької мов наразі немає. Головна **мета статті** полягає у визначенні морфологічних засобів, що можуть сприяти вираженню семантики завершеності дії в українській та німецькій мовах. Результати дослідження ґрунтуються на емпіричному матеріалі, отриманому завдяки аналізу творів художньої літератури: «Der Vorleser» Б. Шлінка, «Amerika» Ф. Кафки, «Поклоніння ящірці» Л. Дереш та їх перекладів на українську та німецьку мови відповідно.

Виклад основного матеріалу. Завершеність дії відноситься до фазових значень і позначає останню, третю фазу певної дії. Багато дослідників як в українській, так і в німецькій мові не наводять окремо морфологічні засоби, які б вказували на завершеність дії. Це пов'язано з тим, що функціонально-семантичне мікрополе завершеності дії часто перетинається з функціонально-семантичним мікрополем результативності дії, оскільки нерідко сема завершеності, кінця дії чи процесу та сема результативності, настання нового стану внаслідок проведеної дії чи процесу, поєднуються в одному дієслові. Хоч провести чітку межу між двома мікрополями часто дуже складно, розглянемо тут морфологічні засоби, що відносяться до мікрополя завершеності дії і вказують в першу чергу на завершення, на третю фазу дії чи процесу, не надаючи при цьому інформації про результат такої дії чи процесу або ж не наголошуючи на ньому.

Щодо української мови дослідники загалом сходяться на тому, що на кінцеву, завершальну фазу у поєднанні з основами неграничних дієслів, що описують гомогенні процеси чи стани, може вказувати префікс *від-/од-* [5; 7, с. 119; 6, с. 414; 3, с. 237]. Цей префікс сигналізує про те, що дія закінчилася внаслідок її абсолютної вичерпаності [3, с. 237]. В проаналізованих творах виявлена невелика кількість дієслів із семантикою завершеності з префіксом *від-*, що утворені від дієслівних основ, що позначають: а) діяльність людини *(відкрутити, відважити)*, б) ітеративну дію *(відхекатися)*, в) стани *(відбути)*, г) процеси (відмерти). Так, у (1) прикладі дієслово доконаного виду (ДВ) *відмерти*, що позначає кінцеву фазу неграничного дієслова недоконаного виду (НДВ) мерти, використане як відповідник німецькому дієслову з семантикою завершеності дії absterben:

(1) *«Vielleicht war er als Junge und junger Mann reich an Gefühlen gewesen und hatte sie (...) über die Jahre verdorren und* ***absterben*** *lassen»* (Schlink, 134). – *«Напевне, як юнак, замолоду він і справді мав багатство почуттів, але (...) дозволив їм з плином літ засохнути й* ***відмерти****»* (Шлінк, 129).

І.Р. Вихованець та К.Г. Городенська зазначають, що на кінцеву фазу дій, процесів чи станів в українській мові можуть також вказувати префікси *пере-* та *до-*. Префікс *пере-* вказує зокрема на те, що дія, процес чи стан перед своїм завершенням тривали певний довший період часу [3, с. 238]. В проаналізованих творах художньої літератури цей префікс виражає семантику завершеності дії у взаємодії з дієслівними основами, що відносяться до класів станів та дій та позначають: а) психічний чи фізичний стан (напр., *перепочити, пересохнути*); б) рух (*перевести*); в) діяльність людини (*перетворити, перемішати*); г) повторювану дію (напр., *перекопати, перепробувати*). Так, у (2) прикладі використане дієслово ДВ із семантикою завершеності дії *перепробувати*, основа якого належить до класу дій і позначає повторювану дію. Завдяки префіксу *пере-* це дієслово вказує на те, що після пев-

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

ного періоду часу ця ітеративна дія завершилася. Значення завершеності, кінцевої фази підсилює також означальний займенник *все*, що виступає в реченні в якості прямого додатка і сигналізує, що після повного охоплення об'єкту/об'єктів, дія вичерпала себе і завершилися:

(2) *«Так, **перепробували** все (…)»* (Дереш, 97). – *«Ja, wir **haben** alles **probiert** (…)»* (Deresch, 101).

Префікс *до-* вказує на кінець дії у першу чергу у поєднанні з дієсловами, що позначають певну конкретну фізичну дію. При цьому, в поєднанні з дієсловами, що позначають процес творення, цей префікс виражає окрім фінітивного також результативне значення [3, с. 238]. В процесі аналізу творів художньої літератури було виявлено дієслова з семантикою завершеності дії з префіксом *до-*, що позначають: а) діяльність (*донести, доїсти*); б) односпрямований рух (*добігти, догнати, дійти*); в) мислення (*допетрати*); г) мовлення (*договорити*); ґ) сприйняття органами чуття (*добачити*). У (3) прикладі дієслово ДВ *допетрати*, утворене від неграничного дієслова класу дій *петрати*, що позначає процес мислення, підсилене обставиною часу *нарешті*, вказує на те, що, перш ніж закінчитися, дія тривала певний період часу:

(3) *«Нарешті ми **допетрали**, чого ми уникнули»* (Дереш, 42). – *«Endlich **begriffen** wir, dass wir entkommen waren»* (Deresch, 48).

Що стосується німецької мови, то тут на кінцеву фазу можуть вказувати префікси та дієслівні частки *ab-, aus-, auf-, durch-*. Дієслівна частка *ab-* вказує на те, що дія чи процес, що позначаються дієслівною основою, доведені до кінця, повністю виконані [9, с. 319; 8, с. 241; 10, с. 242]. Ця дієслівна частка вказує на завершення дії в першу чергу в поєднанні з дієсловами класу дій, що позначають діяльність людини (напр., *absuchen, abmessen*). Серед них варто виділити дієслова, що містять семи «закриття», «вимкнення» (напр., *absperren, abstellen*) та повторювану дію (напр., *abschütteln, abwischen*). Дієслівна частка *ab-* може вказувати на завершення дії також у поєднанні з дієсловами руху (напр., *ablaufen, abschreiten*). Так, у (4) прикладі дієслово класу дій *warten*, що позначає тривалу дію, виражає фазову семантику завершення завдяки впливу дієслівної частки *ab-*:

(4) *«Er erwähnte, dass Aufseherinnen zurückgeblieben waren, um das Ende der Brände **abzuwarten** (…)»* (Schlink, 120). – *«Далі була згадка, що наглядачки лишилися, щоб **дочекатися** кінця пожежі (…)»* (Шлінк, 116-117).

Дієслова з дієслівною часткою *aus-* знаходяться переважно на перетині мікрополів завершеності та результативності дії, вказуючи на те, що певна дія виконана повністю, що імплікує відповідно її завершення [9, с. 317-319; 8, с. 236-237; 10, с. 247-248]. Як показує проведене дослідження, таке значення дієслівна частка *aus-* актуалізує зокрема в поєднанні з дієслівними основами, що позначають: а) різноманітну діяльність (напр., *ausnützen/ausnutzen, ausborgen, aushelfen*), б) мовлення (*aussprechen, ausrufen*), в) мислення (напр., *sich ausdenken*), г) фізичний або психічний стан (напр., *sich ausruhen*), ґ) вимикання, стирання (напр., *auslöschen, ausschließen*), д) повторювану дію (напр., *ausklopfen, ausschlagen*). Так, у (5) реченні використане дієслово *sich ausruhen*, яке позначає тривалий стан, який повинен бути повністю виконаний, завершений:

(5) *«Eben ging die Sonne an dem geraden Rande ferner Wälde nieder, als sie auf einer Anhöhe inmitten einer kleinen Baumgruppe ins Gras hinwarfen, um **sich** von den Strapazen **auszuruhen**»* (Kafka, 127). – *«За рівним пругом далеких лісів якраз сідало сонце, коли вони кинулися в траву на якомусь горбку посеред невеличкої групки дерев, аби **відпочити** від напруги»* (Кафка, 104).

Durch- в якості відокремлюваної дієслівної частки та невідокремлюваного дієслівного префікса може також надавати дієслову значення повного проведення, остаточного завершення дії [9, с. 322-324; 10, с. 259]. Як і дієслова з дієслівною часткою *aus-*, дієслова з *durch-* знаходяться на перетині мікрополів завершеності та результативності. Проведений аналіз показує, що значення остаточного завершення *durch-* виражає в першу чергу з дієсловами, що позначають людську діяльність (напр., *dúrcharbeiten, durchsúchen, durchméssen*), але також з дієсловами, що позначають рух (напр., *dúrchjagen, durchquéren*) або зорове сприйняття (напр., *dúrchsehen, durchscháuen*). Дієслівна частка *durch-* у (6) та префікс *durch-* у (7) прикладах надає дієсловам класу дій *machen* і *messen* значення повного виконання, повного завершення дії:

(6) *«Ich habe vier Klassen eines europäischen Gymnasiums als Durchschnittsschüler **durchgemacht** (…)»* (Kafka, 90). – *«Я дуже посередньо **закінчив** чотири класи європейської гімназії (…)»* (Кафка, 74).

(7) *«Ich **durchmaß** eine Baracke, errechnete aus dem Prospekt die Belegung und stellte mir die Enge vor»* (Schlink, 149). – *«Я **обійшов** один барак, де мали спати в'язні, й уявив собі тисняву»* (Шлінк, 142).

Найменше дієслів було виявлено в ході аналізу творів художньої літератури з дієслівною часткою *auf-*, яка вказує на повне завершення дії, а саме на повне усунення або опрацювання певного об'єкта [9, с. 325; 10, с. 246]. Серед виявлених прикладів дієслівна частка *auf-* сприяє вираженню семантики завершеності дії у поєднанні з дієслівними основами, що позначають певний вид діяльності і належать переважно до класу дій (напр., *aufschreiben, auffressen*), серед яких можна виділити дієслова, що позначають відкривання (напр., *aufdrehen, aufbrechen*[1]). У (8) реченні дієслово класу дій *drehen* у поєднанні з дієслівною часткою *auf-* вказує на те, що дія після певного тривання була доведена до завершення. Натомість у поєднанні з граничними дієсловами дієслівна частка *auf-* виступає в ролі інтенсифікатора, підкреслюючи завершеність, перфективність дії, як це видно у прикладі (9), де використане дієслово *auffinden*.

(8) *«Sie ging zur Wanne und **drehte** den Hahn **auf**»* (Schlink, 25). – *«Вона підійшла до ванни і **відкрутила** кран»* (Шлінк, 25).

[1] Дієслово *brechen* за своїм інварантним значенням відноситься до класу досягнень і позначає моментальну дію. Проте у поєднанні з дієслівною часткою *auf-* в цьому дієслові актуалізується значення тривалості і саме дієслово *aufbrechen* сигналізує про те, що дія перед своїм завершенням мала протривати певний, хоча б дуже короткий, період часу.

(9) *«(...) wurde durch einen Lehnstuhl angelockt, auf dem ein ganz verfitzter Haufen alter Kleidungsstücke sich befand, in denen der Schlüssel sich möglicherweise befinden, aber niemals* ***aufgefunden werden*** *konnte (...)»* (Kafka, 273). – *«(...) потім його привабив фотель, на якому лежала геть безладна купа старого одягу, в якому, можливо, перебував ключ, але його годі було там* ***знайти*** *(...)»* (Кафка, 225).

У таблицях 1 і 2 нижче подані статистичні дані щодо впливу розглянутих префіксів та дієслівних часток на вираження дієсловами в українській та німецькій мовах семантики завершеності дії.

Висновки з даного дослідження та перспективи. Отримані дані показують, що в проаналізованих текстах найчастіше використовувались дієслова з префіксом *пере-* для вираження семантики завершеності дії, трохи рідше – з префіксами *від-* та *до-*. В німецькомовних текстах виявлено чотири префікси/дієслівні частки, що можуть надавати дієслову значення завершеності дії. Найчастіше при цьому зустрічаються дієслова з дієслівними частками *aus-* та *ab-*, рідше – з *durch-/dúrch-* та *auf-*. Зазначені префікси в ширшому значенні в двох мовах вказують на завершення дії в поєднанні з дієсловами, що позначають діяльність людини і відносяться до класу дій. Отримані статистичні дані свідчать також про те, що в німецькій мові майже в два рази частіше використовуються дієслова з префіксом чи дієслівною часткою, що надають такому дієслову семантику завершеності дії, ніж в українській мові. Це можна пояснити наявністю в українській мові граматичної категорії

Таблиця 1

Префікси та дієслівні частки, що надають значення завершеності дії дієслівним основам в українській мові

Префікс	Дієслівна основа	Кількість прикладів	%
від-	а) дієслова, що позначають діяльність (напр., *відкрутити, відважити*)	9	≈ 27
	б) дієслова, що позначають ітеративну дію (напр., *відхекатися*)		
	в) дієслова, що позначають стани (напр., *відбути*)		
	г) дієслова, що позначають процеси (відмерти)		
до-	а) дієслова, що позначають діяльність (напр., *донести, доїсти*)	10	≈ 30
	б) дієслова, що позначають односпрямований рух (напр., *добігти, дійти*)		
	в) дієслова мислення (напр., *допетрати*)		
	г) дієслова мовлення (напр., *договорити*)		
	ґ) дієслова, що позначають сприйняття органами чуття (напр., *добачити*)		
пере-	а) дієслова, що позначають психічний чи фізичний стан (напр., *перепочити*)	14	≈ 42
	б) дієслова руху (напр., *перевести*)		
	в) дієслова, що позначають діяльність людини (напр., *перетворити*)		
	г) дієслова, що позначають ітеративну дію (напр., *перепробувати*)		
Всього:		**33**	**≈100%**

Таблиця 2

Префікси та дієслівні частки, що надають значення завершеності дії дієслівним основам в німецькій мові

Префікс/ дієслівна частка	Дієслівна основа	Кількість прикладів	%
ab-	а) дієслова, що позначають діяльність людини (напр., *absuchen, abmessen*)	20	≈ 34
	б) дієслова, що позначають «закриття», «вимкнення» (напр., *absperren, abstellen*)		
	в) дієслова, що позначають ітеративну дію (напр., *abschütteln*)		
	г) дієслова руху (напр., *ablaufen*)		
auf-	а) дієслова, що позначають діяльність людини (напр., *auffressen*)	7	≈ 12
	б) дієслова, що позначають «відкривання» (напр., *aufdrehen*)		
	в) дієслова, що позначають моментальну дію (напр., *auffinden*)		
aus-	а) дієслова, що позначають діяльність (напр., *ausnutzen, aushelfen*)	23	≈ 39
	б) дієслова мовлення (напр., *aussprechen*)		
	в) дієслова мислення (напр., *sich ausdenken*)		
	г) дієслова, що позначають фізичний чи психічний стан (напр., *sich ausruhen*)		
	ґ) дієслова, що позначають «вимикання», «стирання» (напр., *auslöschen, ausschließen*)		
	д) дієслова, що позначають ітеративну дію (напр., *ausklopfen*)		
durch-/dúrch-	а) дієслова, що позначають діяльність людини (напр., *dúrcharbeiten, durchsuchen*)	9	≈ 15
	б) дієслова руху (напр., *dúrchjagen*)		
	в) дієслова зорового сприйняття (напр., *dúrchsehen, durchschauen*)		
Всього:		**59**	**100%**

виду, коли видове значення ДВ вже вказує на повне виконання певної дії. Вважаємо, що зіставне дослідження засобів вираження акціональної та аспектуальної семантики в українській та німецькій мовах є перспективним та потребує подальшого детального вивчення.

Список літератури:

1. Аверина А. В. Категориальные значения фазового поля и языковые средства его выражения: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. В. Аверина. – Москва, 2004. – 18 с.
2. Булыгина Э. Г. Обстоятельства как детерминаторы выражения аспектных фаз действия: начало, середина, конец (на материале немецкого языка): Дисс. ... канд. филол. наук / Э. Г. Булыгина. – Северодвинск, 2006. – 155 с.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К.: Університетське вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
4. Зализняк Анна А., Шмелев А. Д. Лекции по русской аспектологии / Анна А. Зализняк, А. Д. Шмелев. – München: Otto Sagner Verlag, 1997. – 151 с.
5. Сорокін С. В. Категорії родів дії в українській мові та способи її відтворення турецькою мовою: зіставно-типологічне дослідження / С. В. Сорокін // Мовознавство. – 2009. – № 2. – С. 79-91.
6. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 439 с.
7. Украинская грамматика / В. М. Русановский и др. – К.: Наук. Думка, 1986. – 360 с.
8. Eichinger L. M. Verbpartikeln / L. M. Eichinger // Aspekt und Aktionsart im heutigen Deutsch. – Tübingen: Stauffenburg Verlag, 2004. – S. 135-150.
9. Kühnhold I., Wellmann H. Deutsche Wortbildung: Das Verb (Sprache der Gegenwart, Band 29) / I. Kühnhold, H. Wellmann. – Düsseldorf: Schwann, 1973. – 375 S.
10. Lohde M. Wortbildung des modernen Deutschen: Ein Lehr- und Übungsbuch / M. Lohde. – Tübingen: Gunter Narr Verlag. – 350 S.

Смеречинськая О.В.
Национальный университет «Львовская политехника»

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ЗАВЕРШЕНИЯ ДЕЙСТВИЯ В УКРАИНСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация
В статье рассмотрены морфологические средства выражения семантики завершения действия в украинском и немецком языках. Исследование произведено на основании эмпирических данных, полученных благодаря анализу произведений художественной литературы, а также их переводов. Полученные данные свидетельствуют о том, что в немецком языке приставки используются для обозначения завершения действия или процесса практически в два раза чаще, чем в украинском языке.
Ключевые слова: акциональная семантика, завершение действия, предельность действия, фаза действия.

Smerechynska O.V.
Lviv Politechnic National University

MORPHOLOGICAL MEANS OF EXPRESSION OF END OF AN ACTION IN UKRAINIAN AND IN GERMAN LANGUAGES

Summary
The article deals with morphological means of expression of the end of an action in Ukrainian and German languages. Research is carried out on the basis of empirical data received after analysis of works of literature and their translations. Received data shows that prefixes in German are being used to express the end of an action almost twice so often as in Ukrainian.
Keywords: actional meaning, boundedness of an action, end of an action, phase of an action.

УДК 82-144«17»/«19»Рильський,Качуровський

«ВІЛЬШАНИЙ КОРОЛЬ» Й.-В. ҐЕТЕ І СКАНДИНАВСЬКЕ ПЕРШОДЖЕРЕЛО БАЛАДИ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ: НЕОКЛАСИЧНА ТЯГЛІСТЬ (МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ – ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ – НОВА ГЕНЕРАЦІЯ)

Смольницька О.О.
Київський літературно-меморіальний музей Максима Рильського

Досліджено взаємозв'язок балади Й.-В. Ґете «Вільшаний король» і першоджерела – перекладеної Й.-Ґ. Гердером данської балади. Аналізуються оригінал і переклади М. Рильським та І. Качуровським. Схарактеризовано міфологічну основу німецького та скандинавських текстів. Застосовано компаративний, текстологічний, архетипний, міфологічний, тезаурусний, етимологічний аналіз. Робота має теоретичне і практичне спрямування.
Ключові слова: балада, поезія, переклад, романтизм, неокласики, архетип, ельф.

Постановка проблеми. Романтизм як явище, часто створюване молодими поетами, плідно досліджується і як філософське, і як власне мистецьке питання. Проте принципова загадковість підходу романтиків і їхнє орієнтування на першоджерела (у тому числі усні, які сьогодні можна з'ясувати лише гіпотетично) створюють нові завдання для нових досліджень. Зокрема, це задіяння у компаративному апараті перекладів, здійснених українськими неокласиками та дослідження спільної методології цих діячів. Один з найвідоміших жанрів романтизму – балада, і її фольклорні та літературні варіанти слід схарактеризувати докладніше. Так, останнім часом спостерігається зростання інтересу до фантастичної тематики у кельтів і германців. Враховуючи це, перспективно зіставити переклади з Йоганна Вольфґанґа Ґете (Ґьоте) М. Рильським (1895-1964) і Йоганна Ґоттфріда Гердера І. Качуровським (1918-2013), причому взаємопов'язаних текстів балад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні баладний жанр (у тому числі фантастичні сюжети, про ельфів) примножується перекладами нової генерації неокласиків (Олена О'Лір – шотландські балади, як-от «Тем Лін»; О. Смольницька – англійські, кельтські, скандинавські, німецькі). Народні балади Британських островів на інші теми (історичні, героїчні, любовні, сатиричні) також активно перекладаються (М. Стріха, названі перекладачки та ін.); спостерігаються спроби відтворення українською вибраних бретонських балад (О. Смольницька). Перелічені перекладачі відомі також як дослідники балад. Таким чином, вітчизняне баладознавство розвивається і теоретично, і практично, але його постійна еволюція застерігає казати про вже завершений етап роботи.

Виокремлення раніше не розв'язаних частин загальної проблеми. Проте українські версії саме германських і скандинавських балад, причому народних і, бажано, не адаптованих, ще мають з'явитися та стати об'єктом вивчення. З огляду на це пропонується аналіз відтворення неокласиками важливих елементів (насамперед міфооснови) у баладі Й.-В. Ґете «Вільшаний король» («Der Erlkönig», 1782). До уваги беруться оригінал, переклад М. Рильського (додаток 1), наводиться своя версія (додаток 2), а також оригінал Ґете зіставляється зі скандинавським першоджерелом – данською баладою «Пан Олуф» (переклад І. Качуровського, додаток 3), обробленою Й.-Г. Гердером «Дочка вільшаного короля» (переклад мій, додаток 4). Вибір перекладів саме неокласиками мотивується точністю відтворення лексем і архетипної основи, а також спільною причиною – класичною освітою, ерудицією з дитинства і, звичайно, раннім вивченням мов (у тому числі німецької).

Мета статті – дослідити скандинавську основу згаданої балади Ґете, простеживши тенденцію звернення до германської архетипної основи у перекладах, здійснених неокласиками – М. Рильським («Вільшаний король») і «сьомим неокласиком» І. Качуровським (Гердер).

Відповідно до мети ставляться **завдання**: 1) схарактеризувати міфологічне підґрунтя образу Вільшаного короля (або ельфового короля); 2) на основі повір'їв, забобонів, німецької, скандинавської та ін. лексики проаналізувати вірування у насилання ельфами хвороб як гіпотетичну причину смерті маленького героя балади Ґете і пана Олуфа (Олафа) у Гердера; 3) дослідити особливості оригіналу і точність відтворення М. Рильським специфіки балади Ґете. Російський переклад В. Жуковського «Лесной царь» береться до уваги як ілюстративне джерело, але не як основне (з огляду на неточність, попри поетичні чесноти інтерпретації згаданого романтика, та відомість читачам цього перекладу-переспіву).

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи появу і популярність жанру балади, особливості французької та англійської балад, І. Качуровський (плідний перекладач цих творів і їхній дослідник) надав стислий дискурс: «В Німеччині баляди пишуть від Бюргера й Уляндa – через Гете й Шіллера – аж до пізнього романтика Меріке» [4, с. 309]. Справді, німецька культура буквально ряснiє баладами, але «Вільшаний король» Ґете посідає в ній особливе місце. Вона неодноразово покладена на музику і проілюстрована. Є навіть пам'ятник Вільшаному Королю в Єні: мармурова скульптура, схожа на античну, простягає руки (бажаючи забрати хлопчика). Сам текст вірша такий відомий, що у німецькому повсякденні багато висловів стали крилатими. Але звідки і чому така популярність?

Вона зумовлюється дуже вдалим спиранням поета на національні архетипи, являючи собою неадаптований приклад несвідомого. Ав-

тор спирається на данську баладу про короля ельфів, перекладену Йоганном Ґотфрідом Гердером (1744-1803) – «Erlkönigs Tochter» (1773). У скандинавському оригіналі це саме «ельфійський король». Німецькою «вільха» (нім. die Erle) та «ельф» (нім. die Elfe) звучать схоже, тому Гердер переклав назву як «Вільшаний король». У строфі, де Олуф пояснює матері про дочку лісового царя, Гердер пише «Erlenkönigs», тобто «вільшаного короля». Це помилка перекладу через омонімію, бо данською ellerkonge означає «король ельфів».Чи знав Ґете про цю помилку? Можливо, геніальний поет-романтик хотів використати народні забобони про вільху та вербу: ці дерева ростуть на болоті, у покинутих місцях, і пов'язуються в уяві зі злими духами. У вільхи червоний сік, схожий на кров (в українському фольклорі те ж саме кажуть про осику), тому Вільшаний король прагне жертви. Також назву балади з данської перекладають і як «Ельфовий удар» (мотивація такого перекладу нижче).

Гердер видав цю данську баладу в збірці «Народні пісні» (1778-1779); слід зазначити, що переклад (окрім назви) точний – зокрема, поет-видавець дбайливо зберіг формальні ознаки скандинавської балади, як-от рефрен наприкінці строф. Названа книга раніше не мала аналогів у світі, оскільки стала першою збіркою народної поезії. Пізніше видавці «Чарівного рога хлопчика» Арнім і Брентано казали, що знайшли ту ж пісню на «летючому листку» та оприлюднили її як німецьку. (Обробка скандинавських і, зокрема, данських, народних балад німецькими романтиками стала своєрідною модою – наприклад, не менш моторошна балада Г. Гайне «Пані Метте», «Frau Mette (Nach dem Dänischen)», – перекладена мною – якраз узята «з данської», і це тільки один приклад). Таким чином, обидва тексти – і Гердера, і Ґете – зявилися майже одночасно, і їх слід розглядати у парі.

Для усвідомлення адекватної архетипної картини балад Ґете і Гердера треба здійснити міфологічний аналіз, а саме – задіяти факти з демонології, спираючись на вірування та забобони (одне з джерел фантазії романтиків). Так, у данському і німецькому фольклорі є вірування, за яким Король Ельфів – вісник смерті. Якщо людина його побачить, то невдовзі вмре. Цікаво, що в оригіналі у Вільшаного (ельфійського) короля довгий пишний хвіст. Таким чином, у Ґете Вільшаний король – нечиста сила. Але хвіст необов'язково означає чорта. Оскільки основа балади скандинавська, то можна згадати хвостатих персонажів цієї демонології – тролів і хюльдру, або ульдру чи хульдру (остання подібна до мавки, але має коров'ячий хвіст; докладніше про хюльдру: [10]). Отже, Вільшаний король має риси лісового або гірського троля – адже походження балади Ґете скандинавське. За іншою версією, можливо, на увазі мається борода, схожа на туман. М. Цвєтаєва у своїй статті «Два «Лесных царя» (Прага, 1933; ця розвідка стала класичною, особливо для вітчизняних германістів), порівнюючи оригінал із перекладом В. Жуковського, пише, що «хвостом» Лісовий цар «принижений» [13, с. 593], але водночас і розгортає цікавий асоціативний ряд: «У Ґете – невизначена – неподоланна! – невідомо якого віку, без віку, істота, всуціль із левового хвоста і корони, – *демона*, хвостатості якого суцільно відповідає «смуга» (...Streif) туману» [13, с. 594] (тут і далі переклад з російської мій. – *О. С.*). Тому «хвіст» відповідає і «бороді», і туманній смузі (і батько намагається переконати сина, що це лише мряка: «То, сину, вранішній туман!» [2, с. 285] – тобто, як привид, безплотний Вільшаний король розвіється у повітрі, від світла=раціонального пояснення). В. Жуковський (на відміну від О. Фета, чий переклад точніший) оминув «хвіст», надавши Лісовому царю більшої величі та царствености – і, відповідно, більшої доброти [13, с. 597], тоді як М. Рильський дотримувався букви оригіналу, водночас не згубивши поетичного настрою балади: «Він у короні, хвостатий пан» [2, с. 285]. Як вихована у материнській німецькій культурі й сама на чверть німкеня (завдяки чому стає більш зрозуміла її поезія; за власними свідченнями, письменниця та перекладачка найбільше любила Німеччину), М. Цвєтаєва глибоко збагнула зашифровані архетипи балади. Цікаве зауваження авторки статті щодо віку Вільшаного короля: як архетип, він поза часом, надзвичайно давній (і старий), як Баба-яга, старий мудрець, божество тощо, і водночас без віку (приблизно як українська відьма – стара і юна водночас, або чарівник Мерлін – і старий, і перетворюється на дитину, тощо). Натомість на ілюстраціях (у тому числі німецьких), як і у скульптурі, герой Ґете – саме старий. В юнґіанстві старість означає і мудрість, і водночас консерватизм, причому згубний (божество тягне жертву до себе, на той світ, з динаміки у статику; ідол, вампір живиться молодою енергією=кров'ю). Ще один момент – страх. Як саме виглядає Вільшаний король? Дитина лякається невідомо чого – невизначеності таємниці (тобто це голоси несвідомого), і водночас знає, чого боїться, бо образ страху візуалізується у подобі відомого з казок та повір'їв Вільшаного короля (Лісового царя). Те, що зрозуміле німецькому і скандинавському реципієнту (особливо XIX ст.), має розтлумачуватись українському, тому перекладач ставить задачу – передусім для себе з'ясувати, чого ж боїться хлопчик, і чому батько вперто затуляє від нього сакральне, заспокоюючи профанним. (М. Цвєтаєва описує, як автор і читач бачать образ: «Ґете... *побачив*, і ми з ним. Наше почуття... як це батько не бачить?» [13, с. 596]). Автор досягає подиву у читача, навіть шоку – у чому й полягає мета фантастичного. Дитина у баладі пояснює, як виглядає побачений страх, але саме через переповненість емоціями, стрес і, можливо, малий з огляду на вік лексикон, не може до ладу визначити всього спектру жаху.

Наскільки матеріальний чи нематеріальний Вільшаний король у Ґете? В ісландських бувальщинах «ельфи і не духи (буквально «м'які на дотик»), водночас вони й не люди з плоті, оскільки здатні, наприклад, проходити крізь замкнені двері» [6, с. 34-35]; Дж. Р. Р. Толкін вважає, що ці істоти наділені тілесною оболонкою [6, с. 35]. Отже, Вільшаний король зовні нематеріальний (і для батька він – ілюзія), але матеріальний, коли хапає маля і завдає йому болю.

Цікавий ще момент: хлопчик бачить і чує лісового духа – натомість батько не бачить і не чує Вільшаного короля. Цей мотив притаманний

оповідям про зустрічі з фейрі (fairy) у германців, скандинавів і кельтів. Наприклад, валлійська бувальщина про танок фейрі: один із селян (Ріс) почув їхню мелодію і пішов танцювати з духами, а супутник (Ллуеллін) не почув цього поклику; фейрі викрали Ріса [6, с. 17].

Відгомоном народних вірувань про ельфів є і слова хлопчика про те, що Вільшаний король скривдив його, завдав болю (і після цього дитина вмирає). О. Афанасьєв, якому належить капітальна тритомна праця 1865-1869 рр. «Поетичні погляди (розсуди) слов'ян на природу» (це зібрання можна назвати міфологічною компаративістикою, бо слов'янська міфологія докладно зіставлена там з нордичною, балтійською, лексемами санскриту, тощо), наводить факти: «Германські племена приписують хвороби впливу роздратованих ельфів; своїм дотиком і подихом (=подувом) ельфи завдають людям і худобі розслаблення і смерть; кому нанесуть вони удар, той утрачає пам'ять і розумові здібності» [7, с. 71]. Параліч у скандинавських мовах називається dvergslagr (zverglagr) [7, с. 71]. – на честь темних альвів, цверґів (дверґів), подібних до гномів (теж підземних мешканців, причетних до хтонічного). Танок з ельфами дослідник ототожнює з Вітовою хворобою [6, с. 71].

Для повнішого аналізу сюжету перспективний лексичний дискурс. Я. Ґрімм у «Тевтонській міфології» (т. 2) навів докладну етимологію слів alp, elbe тощо та їхні варіативні побутування у германських мовах [15, p. 442-444]. У німецькій фразеології навіть у XIX ст. побутували вислови, пов'язані з ельфами. Є німецький іменник «Alp», який позначає і ельфа, і спричинену ним пригніченість [1, с. 49]. Наприклад, про хворого чи того, хто бачив кошмар або марив, казали: «Der Alp zoumet dich» (нім. – Ельф загнуздав тебе), та ін. [7, с. 73; 15, p. 464]. Ельф асоціювався з безсонням, кошмаром, хворобою, смертю; також цього духа германці та скандинави називали «мара» (mara), звідси англійське «нічне жахіття» (дослівно «нічна кобила», nightmare), французьке «кошмар» [7, с. 73], українське «мара», «мора», «змора», «мор», «морока», тощо. Корінь – «смерть», а також асоціація – страшні видіння, галюцинації та задуха, спричинені ельфом.

Тут можна згадати вислови «ельфів (ельфійський) удар», «ельфова стріла», «ельфійський постріл», «тролевий удар». Хвороби худоби: alfild – «ельфовий вогонь», alfskuld – «ельфовий простріл» [12, с. 43], лексика на цю тему дуже різноманітна. Германці та скандинави переліченими словами і словосполученнями називали неприродну хворобу, яка спричиняла наглу смерть. Вірили, що ельфи посилали людині в спину невидимі стріли [7, с. 72]. (Аналогічно – в обробленій Й. Гердером данській народній баладі «Дочка лісового царя»: на відмову Олуфа піти з нею героїня торкнулась його грудей, і герой відчув біль, від якого швидко вмер; в іншому варіанті, «Elvesud», ельфова принцеса пронизала Олафа між лопаток [12, с. 44], тобто пустила «ельфову стрілу»). Один зі скандинавських варіантів цієї балади переклав з німецької І. Франко (докладніше: [11]). Твір має також ісландський варіант «Ólafur liljurys» («Олав лілейно-рожевий» [14], ця балада досі виконується сучасними ісландськими групами). В останній версії жінка з племені а(у)львів (тобто ельфів) просить героя лишитися з нею в пагорбі. Той відмовляється, мотивуючи це тим, що він християнин (поширений мотив балад). Тоді потойбічна жінка просить поцілунку, який герой дає їй проти бажання. Вона разить його ножем, і чоловік умирає. «Ельфовою хворобою» міг бути пристріт (аналогічні вірування – у кельтів, шотландців та ірландців [7, с. 72]), або інсульт. Коли на полях знаходили крем'яні уламки, то вважали, що це і є «ельфові стріли»; блискавка або знайдені гострі клиноподібні уламки – також «ельфові стріли» [12, с. 44]. Отже, у баладі Вільшаний король (або король ельфів) зурочив хлопчика; послана стріла може бути невидимою, але жертву досягає удар. Уражений відчував біль, різь, кольку тощо; у кельтських віруваннях це також ревматизм, защемлення хребців, туберкульоз, перевтома [5, с. 221]; також ельфи могли вбивати самим осяйним зором [7, с. 72] – хлопчик бачить разючі очі Вільшаного короля. Якщо прийняти факт про невидимі (чи видимі стріли): недарма дитина у баладі каже, що відчуває біль від дотику короля; ці слова, сформульовані по-дитячому (дослівно: «Мій батьку, мій батьку, він хапає мене! Вільшаний король мене скривдив (уразив)» – «Mein Vater, mein Vater, jetzt faßt er mich an! / Erlkönig hat mir ein Leids getan» [1, s. 104]), звучать особливо страшно. Узагалі ефект жаху досягається, якщо читати цю баладу повільно вголос (як і народна, вона розрахована на слухове сприйняття). Голос, слова, яким Вільшаний король заманює хлопчика, означають і спокуси нечистої сили, і відсилають до германської, кельтської, української міфології: адже ельфи та інші духи (як-от русалки) заманюють магічною музикою, співом та обіцянками. Як пише О. Афанасьєв про водяних духів – нікс: «За шведськими переказами, вони знають одинадцять різноманітних мелодій: людина може слухати без небезпеки лиш перші десять, і то на значній відстані; але коли вони заспівають одинадцяту, то... все іде в нескінченний танок» [7, с. 147]. Вислів «одинадцята пісня ельфійського короля» означає неминучу смерть. У скандинавів також є вірування в одинадцяту пісню водяного духа, який жив під мостом чи у річці [12, с. 250] – стрьомкарла (*стрьомкарслаґ*): під десять мелодій танцювали люди, під одинадцяту – нічний дух і його воїнство, – але якщо грали саме цей наспів, то під нього танцювали геть усі, навіть предмети [12, с. 251]. Голос Вільшаного короля у Ґете – гіпнотичний, обіцянки нагадують танок ельфів: «Дочки мої у танку в цей час, / Дочки мої тебе прийдуть стрічать, / Вітати, співати, тебе колихать» [2, с. 285]. Ці танці, співи, уколисування – у потойбічному світі й тому нагадують здійснення обряду над мертвим, отже, у Ґете зашифрована впізнавана ритуальність.

Можна дослідити топос балади: ліс, але і болото, над яким здіймається туман. Ельфи живуть у болотах, на сирих лугах, і міазми ототожнювались у народній уяві з насиланням хвороб (тобто інфекцію інтерпретували міфологічно). Якщо у нордичній культурі хтось не міг виявити причини своєї хвороби, то приписував її духу того місця, де побував і заразився (поля, лісу, тощо) [12, с. 250]. Так само щільно населе-

на кельтська (і взагалі британська як сплав різних релігій, вірувань тощо) і українська нижча міфологія. Отже, в аналізованому творі герої – смертні (архетипова пара: батько і син) та демонологічні істоти: Вільшаний король як володар лісу (можливо, деградоване з християнізацією язичницьке божество, якому приносили людські жертви), болотяні русалки, повітряні духи – ельфи, сільфи та ін. Вода як важлива стихія тут згадана у зв'язку з дочками короля, які мешкають під водою. Прикметна і королівська мати, яка викликає асоціації в українській свідомості з «дідьковою (чортовою) матір'ю» (чорт – колишній язичницький дух – живе у болоті), «чортовою бабусею» (казки братів Ґрімм). В оригіналі – зваби естетичним і водночас матеріальним: ««Du liebes Kind, komm, geh mit mir! / Gar schöne Spiele spiel' ich mit dir; / Manch' bunte Blumen sind an dem Strand, / Meine Mutter hat manch gülden Gewand» [1, s. 104]. У М. Рильського це відтворено точно: «Любе дитя, до мене мерщій! / Будемо гратись в оселі моїй, / Квіти прекрасні знайду тобі я, / У злото матуся одягне моя» [2, с. 285]. Лісовий дух заманює дитину до себе (далі – униз), тобто у несвідоме.

Мотив пропозиції дорогих дарунків (у тому числі шовкової сорочки) часто трапляється в скандинавських баладах, де потойбічна істота – уособлення дикої природи (русалка, тролиха тощо) – залицяється до смертного. Приклад – давня шведська балада «Герр Маннеліґ» («Herr Mannelig», перекладена мною), чий оригінал відомий старонорвезькою мовою. Гірська тролиха пропонує герою заручитися з нею (тоді з неї спадуть злі чари), а він відмовляється. Серед пропонованих нею дарів: «Дванадцять я коней тобі подарую, / Що стрімко несуться до гаю в трояндах. / Ніколи сідла румаки ці не знали, / Гнуздечки у роті вони теж не мали. // Дванадцять млинів я тобі подарую, / Прекрасних млинів, що між Тілло і Терно, / І жорна їх сяють із щирого злота, / А колеса зроблені з ясного срібла. // Меча золоченого в дар ти одержиш, / П'ятнадцять кілець золотяться на ньому, / Бий ним, як волієш ти зброєю битись – / Завжди ти у битві мечем переможеш. // Сорочку нову я тобі подарую, – / У світі найліпшу чарівну обновку: / Не шили її ані голка, ні нитка – / Гачком виплітали із білого шовку».» (Названий сюжет і словесні формули – пропозиції винагороди потойбічної істоти смертному за любовні стосунки – є і в інших літературах, докладніше на цю тему: [8; 9]).

У Ґете дитина бачить лише Вільшаного короля (свою Тінь), у народній баладі Олуф (Олаф) – дочку ельфійського короля (Аніму). Маленький герой балади Ґете не бачить королівських дочок: демонологічна істота тільки згадує їх; вони, як і мати, підводні (у болоті?). За повір'ями, ельфових дружин (elliser) можна бачити тільки ясної погоди, в «ельфових болотах», де хтось загинув у результаті нещасного випадку [12, с. 44]. Таким чином, ельфи споріднені зі слов'янськими чортами (які часто також болотяні духи) і означають загробний світ, причому простір самогубць, потопельників чи взагалі тих, хто умер неналежним чином, «неправильно», без церковного покаяння, відпусту тощо. Щоправда, деякі дослідники вважають, що ельфійський світ насправді не загробний, бо люди лишаються живими у цій реальності [6, с. 43]. Баладі Ґете можна приписати інший мотив – поширений сюжет у різних народів про викрадення смертного (особливо прекрасної дитини чи дівчини) ельфами та підміну своєю потворою, поліном, віником тощо; так само у скандинавів тролі, гірський король та ін. заманювали або викрадали смертних (у гору, тобто під землю). У кельтів (шотландців, ірландців та ін.) відомі історії про підміну викраденої людини її подобою, що зовні була цілком схожа на оболонку; обмінник хворів і скаржився на слабість. Якщо врахувати цей момент, то смерть дитини у Ґете також загадкова: дитя вмирає для людського світу, але живе для потойбіччя. Можливо, батько стискає в обіймах не мертве немовля (сина викрав Вільшаний король), а його подобу.

Ця балада загадкова (утім, як узагалі цей жанр), бо до кінця в ній нічого не пояснюється. Невідомо, чому батько скаче з маленьким синком уночі. Куди вони поспішають? Може, тікають від когось? Ґете недарма в кінці наголошує на тому, що батько ледве довіз сина до рідного обійстя. За фольклором, людина стає захищеною лише за порогом власної хати. Ліс тут виступає як чуже і вороже життя (за юнґіанством, це несвідоме, і тоді Вільшаний король, або ельф, утілюють Тінь, яка несподівано з'являється та гіпертрофується, «живлячись» енергією зляканої дитини, не здатної відрізнити уявне від явного). Ніч, коли розгортається дія балади, означає несвідоме. «Сон розуму породжує чудовиськ» (Ґойя). Несвідоме пробуджує архетипи, утілені в язичництві. Необроблені архетипи вражають яскравістю, але вони сприймаються як агресивні (Вільшаний король сильніший, ніж батько, і юна душа несвідомо тягнеться до лісового духа, але гине). Отже, уночі (і у баладі) постає необроблений міф – жорстокий, з якого ще треба створити поезію (що Ґете й зробив, як і перекладач – М. Рильський). Дитина не може створити з цього поезії через брак досвіду, сприймаючи образи конкретно, і тому вмирає.

Незрозуміло (точніше, автор не пояснює прямо), чи справді Вільшаний король забрав душу дитини до себе, чи хлопчик просто був хворим і марив. Читач домислює суб'єктивно (так само – В. Жуковський через природну доброту домислив і змінив причину смерті хлопчика: у російському перекладі все ж таки бар'єр між реальним та ірреальним сильний, і віриться, що видіння – плід марення). В оригіналі – мінімалізм лексичних засобів, як і має бути в архаїчному витворі, де другорядне неважливе. Ритм балади нагадує удари меча або копит, це створює ілюзію шаленої їзди. Цей твір справді епічний та продовжує германо-скандинавську традицію. Порівнюючи оригінал німецької балади з перекладом (чи, скоріше, переспівом В. Жуковського), М. Цвєтаєва пише, що у перекладача батько показаний старим, хлопчик «захололим, до першого бачення Лісового Царя – уже захололим, чого немає у Ґете, в якого дитина тремтить від достовірності Лісового Царя. (Побачив тому, що тремтить, – затремтів тому, що побачив» [13, с. 596]. У М. Рильського переклад набагато точніший: «Хто пізно так мчить у час нічний? / То їде батько, з ним син малий. / Чогось боїться і мерзне син – /

Малого тулить і гріє він» [2, с. 284-285]. Це відповідає оригіналу: «Wer reitet so spät durch Nacht und Wind? / Es ist der Vater mit seinem Kind; / Er hat den Knaben wohl in dem Arm, / Er faßt ihn sicher, er hält ihn warm» [1, s. 104]. Ключові слова – «чогось боїться». Так само в оригіналі та у перекладі В. Жуковського – перестановка подій: у Ґете Вільшаний король справді схопив дитину (невидимий старшому – тобто знову відсилання до невидимого «ельфового удару»), у В. Жуковського маляті здалося, що його схопили – «може, гілка цвьохнула» [13, с. 597]. У перекладі М. Рильського дитину справді схопили: «Мій тату, мій тату, він нас догнав! / Ой, як болюче мене він обняв!» [2, с. 285] (можливо, Вільшаний король задушив хлопчика).

Отже, у Ґете Вільшаний король – реальний, і тому реципієнту при сприйнятті тексту робиться ще страшніше. Батько тут – носій раціонального начала. Він заспокоює дитину, але наприкінці сам лякається страшних видінь. Поступове нагнітання жаху – ознака майстерності Ґете. Його балада якраз відповідає вимогам цього жанру. Формулювання-підсумок М. Цвєтаєвої: «Видіння Ґете цілком життя чи цілком сон, усе одно, як це називається, коли *одне страшніше, ніж інше*, і річ не у назві, а у захопленні подиху» [13, с. 597].

Важливий ще один момент. Усі видимі персонажі балади (окрім згадуваних дочок Вільшаного короля і його матері – які на сцені так і не з'являються) – чоловічі. Тоді Вільшаний король – агресивний Анімус і Тінь. Також це агресивний, гіпертрофований Мудрий Старий. Батько – добрий Анімус, проте недостатньо сильний, щоб захистити Дитину – і фізично, і мудрістю. Син умирає, тому залишиться Вічною Дитиною. Хто ця пара – Бог-Отець і відданий на муки Бог-Син? Тоді Вільшаний король – сатана, який спокушає матеріальним (адже духи під час християнізації стали сприйматись як нечиста сила)? Незрозуміло також, чому герої не творять молитви, яка відлякає злих духів. У баладах, бувальщинах, легендах та інших фольклорних жанрах згадування імені Господнього руйнує чари тролів, ельфів, лісовиків, фей та ін. Але Ґете, вочевидь, позбавляє баладу християнських нашарувань, роблячи її ще трагічнішою. Персонажам немає куди подітися, у них немає виходу (ілюзорний порятунок – рідна хата). Також тут наявний мотив фатуму: якби батько доскакав на секунду раніше до рідного простору, можливо, син лишився б живим. Підсумовуючи, можна сказати, що хлопчик у Ґете – звернена до Бога або іншого авторитету (старших) молода беззахисна людська душа, пробуджене мистецтво, але налякане власними видіннями. Можливо, тут і зашифрована критика ідей Просвітництва: механістичний підхід і орієнтир суто на ratio не зможуть ощасливити всіх, тоді як романтизм надавав перевагу саме фантазії, ірраціональному, несвідомому.

Висновки і пропозиції. Таким чином, Вільшаний король може символізувати нордичну культуру – сильну, загадкову, владну, але небезпечну для певного типу реципієнта. Гіпотетично, саме цим пояснюється такий інтерес німецького світу до проаналізованої балади Ґете, типово романтичної та виразного прикладу неадаптованого фольклору (зазначено, що у ній відсутні християнські реалії). Здійснене дослідження продемонструвало перспективність міфологічного аналізу, прямо пов'язаного з архетипним (згідно з яким Вільшаний король може бути Тінню або агресивним Анімусом). Лексичний аналіз виявив багатий матеріал для розуміння сюжету балади і причини смерті маленького героя – зокрема, це ідіоми «ельфовий удар», «ельфова стріла», тощо. Урахування фольклорних фактів дозволяє збагнути основу балади Ґете. Перекладач відтворює не стільки текст, скільки спочатку контекст (і цю задачу М. Рильський та І. Качуровський блискучо виконали). Ознайомлення з міфологією скандинавів, германців і кельтів, зіставлення з аналогічними українськими віруваннями – це преліминарії до власне перекладу, безпосередньої роботи з лексемами. Компаративний аналіз зі скандинавськими баладами (обробленої Гердером, а також з оригіналами творів, які мають схожий сюжет) виявив точність і водночас поетичне чуття М. Рильського та «сьомого неокласика» у відтворенні архетипної основи та інших особливостей цих текстів. Адекватність перекладу зумовлена і знанням німецької мови як базової, а також – уважним ставленням неокласиків до специфіки культури, чиї риси вони передавали – але не переписували згідно з українським сприйняттям. Також діяльність обох неокласиків відповідала різнобічній діяльності перекладених ними романтиків (поезія, аналітика, збирання фольклору, переклад, тощо). Текстологічний аналіз балади показав важливість відтворення причини і наслідку страху та смерті дитини у Ґете, а також уникнення перекладачами необов'язкових слів, відсутніх в оригіналах. Можна стверджувати про безперервність неокласичної традиції у поезії та перекладах, яка примножується сьогодні. Робота має перспективу продовження через невичерпність германо-скандинавської міфології (особливо нижньої) та кельтської, а також під час ознайомлення аудиторії з неокласичної спадщиною – наприклад, у спецкурсі, – на заняттях з німецької мови, перекладознавчих семінарах, поглиблених дисциплінах для германістів, компаративістів та ін.

Додаток 1. ***Й.-В. Ґете, «Вільшаний король»*** *(переклад Максима Рильського).* Хто пізно так мчить у час нічний? / То їде батько, з ним син малий. / Чогось боїться і мерзне син – / Малого тулить і гріє він. // – Чому тремтиш ти, мій сину, щомить? / – Король вільшаний он там стоїть! / Він у короні, хвостатий пан! / – То, сину, вранішній туман! // «Любе дитя, до мене мерщій! / Будемо гратись в оселі моїй, / Квіти прекрасні знайду тобі я, / У злото матуся одягне моя». // – Мій тату, мій тату, яке страшне! / Як надить вільшаний король мене! / – Годі, маля, заспокойся, маля! / То вітер колише в гаю гілля! // «Хлопчику любий, іди ж до нас! / Дочки мої у танку в цей час, / Дочки мої тебе прийдуть стрічать, / Вітати, співати, тебе колихать!» // – Мій тату, мій тату, туди подивись! / Он королівни вільшані зійшлись! / – Не бійся, мій синку! Повір мені: / То верби сивіють в далині! // «Мені, хлопче, люба краса твоя! / З неволі чи з волі візьму тебе я!» / – Мій тату, мій тату, він нас догнав! / Ой, як болюче мене він обняв! // Батькові страшно, батько спішить, / В руках

його хлопчик бідний кричить; / Насилу додому доїхав він, / В руках уже мертвий лежав його син [2, с. 284-285].

Додаток 2. ***Й.-В. Ґете, «Вільшаний король»*** *(переклад Ольги Смольницької, 2013).* Хто мчить в буревії поночі в пітьмі? / Це батько з дитиною скачуть самі; / І тато дитя обіймає палкіш, / Щоб хлопчику любому стало тепліш. // «Чому ти ховаєш обличчя, маля?» – / «Чи бачиш Вільшаного ти короля? / Король у вінці, з довжелезним хвостом!» – / «Ні, синку, це тільки імла над ставком». – / «До мене іди, о дитятко моє! / Поглянь, скільки в мене тут забавок є; / Багато квіток на глибокому дні, / А мати моя в золотому вбранні». – // «О тату, хіба ти нічого не чув? – / Вільшаний король мені щойно шепнув!» – / «Спокійся, спокійся, о любе дитя: / Це в листі сухому завії виття». – // «До мене іди, о хороше дитя! / Тобі мої доні дадуть забуття; / Поночі дочки мої водять танок, / Тебе заколишуть під співи казок». – // «О тату, хіба ти не бачиш за крок / У темряві цих королівських дочок?» – / «Мій синку, не треба кошмарів і сліз: / Це тільки сивіє старий верболіз». – // «Прекрасна дитино, тебе я люблю, / Не хочеш – дістанешся ти королю». – // «Мій тату, мій тату, мене він схопив! / Як боляче! Він мені кривду вчинив!» // І батькові лячно, він швидше помчав, / До себе нещасне дитя притискав, / Доїхав ледь-ледь до подвір'я свого – / В руках мертвий син, і нема вже його.

Додаток 3. ***Й.-Ґ. Гердер. «Пан Олуф»*** *(переклад Ігоря Качуровського).* Далеко й пізно мчить Олуф-пан / Скликать на весілля своє поїжджан. // Де ельфи танцюють біля струмка, / Вільшана царівна його заклика: // – Вітай, пане Олуф! До танцю ходім: / Остроги злотні заробиш тим. // – Не смію, не можу піти в танець, / Бо завтра весілля: мені під вінець. // – Підходь, пане Олуф! До танцю ходім: / Єдвабну кошулю заробиш тим. // Немає біліших єдвабів тонких: / При місяці мати білила їх. // – Не смію, не можу піти в танець, / Бо завтра весілля: мені під вінець. // – Підходь, пане Олуф! До танцю ходім: / Ти купу злота заробиш тим. // – Я радо те злото взяв би собі. / До танцю ж не можу піти, далебі. // – Не хочеш до танцю – тоді без жалю / Хвороби й болячки на тебе нашлю. // І вдарила в серце його вона – / Ще зроду він болю такого не зна. // Тоді на коня підсадила вмить: / – Тепер до панни своєї їдь. // Додому доїхав пізно вночі, / А мати у дверях стоїть, тремтячи. // – Повідж мені, сину, – каже йому, – /Чому це ти білий, блідий чому? // – Тому я збілів і бліде лице – / В царя у вільшаного був оце... // – Повідж-но, синку коханий мій, / Що я нареченій скажу твоїй? // – Скажи, що поїхав твій син у ліси / Пізнать, як маються кінь і пси. // А другого дня на світанку-зорі / Уже наречена з гістьми на дворі. // Гостям наливають вино й меди. / – А де ж це пан Олуф? Подівсь куди? // – Поїхав мій син на часину в ліси / Пізнать, як маються кінь і пси... // Зняла наречена покровів багрець: / Лежав там пан Олуф і був уже мрець [3, с. 200 – 201].

Коментар перекладача: «Ця баляда є також у перекладі Леоніда Первомайського: вона увійшла до антології «З глибини» як буцімто анонімна («фолкльорна»), бож якби Первомайський назвав був справжнього автора, то баляда не могла б увійти до книги народньої творчости. Переклад назагал добрий, тільки хтось, хто готував для Первомайського інтерлінеарій, не догледів пуанти: покров над померлим у нього здіймає один з гостей, а в Гердера це робить наречена – що й збережено в моєму перекладі» [3, с. 202].

Додаток 4. ***Й.-Ґ. Гердер. «Дочка вільшаного короля (народна балада (з данської)»*** *(переклад Ольги Смольницької, 2013).* Пан Олуф пізно верхи виїжджав / І на вінчання всіх своє скликав. / Танок так легко плине у гаю. // Це ельфи на зеленім моріжку, / І Олуф бачить короля дочку: // «О пане Олуфе, ходи скоріш до нас! / Не відступай – станцюй зі мною раз!» – // «Не можу танцювати, відпусти: / Мені уранці до вінця іти». – // «О пане Олуфе, до лав іди моїх – / Дам пару острог я тобі золотих!» – // «Не можу танцювати, відпусти: / Мені уранці до вінця іти». – // «О пане Олуфе, до лав іди моїх – / Тобі сорочку дам з шовків тонких. // Моя матуся ніжну білизну / У ніч пошила місячну ясну». – // «Не можу танцювати, відпусти: / Мені уранці до вінця іти». – // «О пане Олуфе, до лав іди моїх – / Тобі скарбів за це дам золотих». – // «Мабуть, візьму дарунків золотих, / Та не піду я все ж до лав твоїх». – // «О пане Олуфе, до лав іди моїх, / А то зазнаєш пристріту і лих!» // І в серце вразила – о, як удар пече! – / Такого болю він не знав іще. // І на коня звела: «Покинь наш гай, / Тепер до нареченої рушай». // А як до двору в'їхав він свого – / Вся затремтіла матінка його: // «Мій синку, все повідай, все як слід: / Чом полотнієш, чом ти весь поблід?» – // «Ні, я не блідну; там, серед лісів, / Ельфійського царя дочку зустрів». – // «Мій любий синку, вірний синку мій: / Що нареченій мовити твоїй?» – / «Скажи, що буду в лісі до рання: / Там пса я випробовую й коня». // А рано-вранці зникло сяйво зір, / І наречена увійшла у двір. // Мед подавали і найкращі з вин; / «А де пан Олуф – чом не вийшов він?» – // «Пан Олуф буде в лісі цього дня: / Там пса він випробовує й коня». // Вона зняла шарлаховий покров – / Під ним пан Олуф, мертвий похолов. / Танок так легко плине у гаю.

Список літератури:

1. Борхес Х. Л. Семь вечеров / Хорхе Луис Борхес / Пер. с исп. В. Кулагиной-Ярцевой. – Сп-б.: Амфора, 2000. – 204 с.
2. Гете Й.-В. Вільшаний король / Йоганн-Вольфганг Гете // Рильський М. Зібрання творів: У 20-ти тт. / Максим Рильський. – Т. 11. Поетичні переклади. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 284-285.
3. Качуровський І. Ґенерика і архітектоніка: У 2 кн. / Ігор Качуровський – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Кн. 2: Засади наукового літературознавства. – 375 с.
4. Качуровський І. Променисті сильвети: лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки / Ігор Качуровський; Передм. М. Слабошпицького. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 766 с.

5. Королев К. Мифология Британских островов: энциклопедия / Кирилл Королев. – Спб.: Мидгард, 2009. – 638 с.
6. О древнеисландском колдовстве и сокрытом народе. – М.: ИЛ «Арес», 2007. – 184 с.
7. Поэтические воззрения славян на природу: опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов А. Афанасьева. – Т. 3. – М.: Издатель: К. Солдатенков, 1869. – 842 с.
8. Смольницька О. О. Архетип гори у перекладацькій діяльності І. Я. Франка (на матеріалі старонорвезьких балад «Вісім літ у карлів» і «Рицар Тінне» / Смольницька Ольга Олександрівна // Наука і життя: українські тенденції, інтеграція у світову наукову думку. Матеріали п'ятої всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 20-22 травня 2009 р. – Ч. 4. – К., 2009. – С. 40-45. Веб-адреса: http://intkonf.org/smolnitska-oo-arhetip-gori-u-perekladatskiy-diyalnosti-i-ya-franka-na-materiali-staronorvezkih-balad-visim-lit-u-karliv-i-ritsar-tinne/
9. Смольницька О. О. До питань сучасної української шотландистики: взаємозв'язок шотландської народної балади «Еллісон Ґросс» і Оповіді Жінки з Бату («Кентерберійські оповідки» Джеффрі Чосера) / Смольницька О. О. // Сучасні наукові дослідження представників філологічних наук та їхній вплив на розвиток мови та літератури: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції: м. Львів, 7-8 квітня 2017 р. – Львів: ГО «Наукова філологічна організація «ЛОГОС», 2017. – С. 54-57.
10. Смольницька О. Іван Франко як перекладач старонорвезьких балад [Електронний ресурс] / О. Смольницька. – Режим доступу: http://spadok.org.ua/ivan-franko/i-franko-yak-perekladach-staronorvezkych-balad, вільний. – укр. (Додано 2 серпня 2015).
11. Смольницька О. О. Перекладацька діяльність І. Я. Франка: проблема орфічності на матеріалі старонорвезьких балад / Смольницька О. О. // Культура народов Причерноморья. Научный журнал. – № 164. – 2009. – С. 41-44.
12. Торп Б. Нордическая мифология / Бенджамин Торп; Пер. с англ. Е. С. Лазарева, А. А. Помогайбо, Ю. Р. Соколова. – М.: Вече, 2008. – 560 с.: ил.
13. Цветаева М. И. «Два «Лесных Царя»«/ Марина Ивановна Цветаева // Эолова арфа: Антология баллады / Сост., предисл, коммент. А. А. Гугнина. – М.: Высш. шк., 1989. – С. 593-597.
14. Ólafur liljurys [Rafræn úrræpi] – Web-address: http://www.ismennt.is/vefir/ari/alfar/aljod/liljuros.htm – Hslenska. (4.07.2017).
15. Teutonic mythology / by Jacob Grimm / Translated from the fourth edition with notes and appendix by James Steven Stallybrass. – Vol. II. – London: George Bell and Sons, York Street, Covent Garden,1882. – 467 pp.

Джерело ілюстративного матеріалу:

1. Goethe J.W. von. Der Erlkönig / Johann Wolfgang von Goethe // Goethes Werke. – Erster Band. – Stuttgart und Tübingen: Cotta, 1815. – S. 104.

Смольницкая О.А.
Киевский литературно-мемориальный музей Максима Рыльского

«ОЛЬХОВЫЙ КОРОЛЬ» И.-В. ГЁТЕ И СКАНДИНАВСКИЙ ПЕРВОИСТОЧНИК БАЛЛАДЫ В УКРАИНСКИХ ПЕРЕВОДАХ: НЕОКЛАССИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ (МАКСИМ РЫЛЬСКИЙ – ИГОРЬ КАЧУРОВСКИЙ – НОВАЯ ГЕНЕРАЦИЯ)

Аннотация
Исследована взаимосвязь баллады И.-В. Гёте «Ольховый король» (в переводе В. Жуковского – «Лесной царь») и первоисточника – переведенной И.-Г. Гердером датской баллады. Анализируются оригинал и переводы М. Рыльским и И. Качуровским. Охарактеризована мифологическая основа немецкого и скандинавских текстов. Использован компаративный, текстологический, архетипный, мифологический, тезаурусный, этимологический анализ. Работа имеет теоретическое и практическое направление.
Ключевые слова: баллада, поэзия, перевод, романтизм, неоклассики, архетип, эльф.

Smolnytska O.O.
Maxim Ryl's'ky Literature Memorial Museum of Kyiv

«DER ERLKÖNIG» («THE ERL-KING», «THE ELF-KING») BY JOHANN WOLFGANG VON GOETHE AND THE SCANDINAVIAN ORIGINAL (FIRST-HAND) OF THE BALLAD IN THE UKRAINIAN TRANSLATIONS: NEOCLASSICAL CONTINUITY (MAXIM RYL'S'KY – IHOR KACHUROVS'KY – NEW GENERATION)

Summary
The interdependence of the ballad «The Elf-King» by J. W. Goethe and its first-hand which is the Danish ballad, translated by J. G. Herder, were investigated. The original and translations made by Maxim (Maksym) Ryl's'ky and Ihor Kachurovs'ky are analyzed. Mythological base of the German and Scandinavian texts is researched. Comparative, textological, archetype, mythological, thesaurus, etymological methods of analysis are used. The work has theoretical and practical purposes.
Keywords: ballad, poetry, translation, romanticism, neoclassics, archetype, elf.

УДК 81'373.612.2:[338 (430)+316.77]

ІНДИВІДУАЛЬНО-АВТОРСЬКІ МЕТАФОРИ В НІМЕЦЬКОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ МЕДІАДИСКУРСІ

Строганова Г.О.
Київський національний торговельно-економічний університет

Статтю присвячено дослідженню індивідуально-авторських метафор у німецькому економічному медіадискурсі. Подано визначення поняття «індивідуально-авторські метафори», розглянуті їх основні характеристики. Виявлені основні тенденції вживання індивідуально-авторських метафор у німецькому економічному медіадискурсі. Дослідження виконано в контексті теорії мовної особистості. Індивідуально-авторські метафори розглядаються як спосіб реалізації мовної особистості журналіста.
Ключові слова: економічний медіадискурс, концептуальна метафора, мовна особистість, індивідуально-авторська метафора, розгорнута метафора, неконвенційна метафора.

Постановка проблеми. У сучасному німецькому економічному медіадискурсі для репрезентації економічних понять активно використовують конвенційні і неконвенційні метафоричні вислови. Серед неконвенційних метафор особливе місце посідають індивідуально-авторські метафори. Авторами таких метафор часто стають журналісти, а також політики, економісти та громадські діячі.

У межах антропоцентричного підходу в мовознавстві панує уявлення про автора тексту як про «мовну особистість». Мовна особистість (МО) – це суб'єкт мовлення, який виявляє себе в мові (текстах) та через мову [1, с. 38]; це людина, яка створює нетривіальні тексти, тобто яка здатна моделювати мовні одиниці (номінативні новації), усвідомлювати структури й закономірності породження смислу, а також творчо, естетично використовувати мовні одиниці, їхню синтагматику й архітектоніку тексту з метою втілення індивідуально-авторського світосприйняття, моделювання різноманітних світів, рефлексій над механізмом мови [1, с. 38].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній лінгвістиці дослідженню МО присвячено праці Г.І. Богіна, С.Г. Воркачова, Г.В. Ейгера, В.І. Карасика, Ю.М. Караулова, В.П. Нерознака, І.Г. Ольшанського, О.В. Пузирьова, В.І. Шаховського, І.А. Синиці та інших фахівців; МО в економічному дискурсі – Р.Є. Пилипенка, М.С. Дорофєєвої. Існує чимало класифікацій МО на основі різноманітних параметрів (В.П. Нерознак, В.І. Карасик, Р.Є. Пилипенко, О.Б. Сиротиніна, К.Ф. Сєдов та інші фахівці). У галузі економічної діяльності Р.Є. Пилипенко виявив «мовну особистість економіста». Зокрема, інституційну економічну специфіку німецького суспільства відтворюють два основні типи мовних особистостей: економісти-фахівці у зв'язках із громадськістю (*Wirtschaftsideologen*) і економісти, фахово ангажовані в журналістиці (*Wirtschaftsjournalisten*) [4, с. 175].

Важливим компонентом економічного медіадискурсу є мовна особистість журналіста (МОЖ). У сучасному німецькому економічному медіадискурсі виявляється тенденція до індивідуалізації стилю журналіста. За висловом С.І. Сметаніної, автор сучасного медіатексту постає перед читачами як особистість, яка самостійно осмислює й оцінює ситуацію, демонструє світоглядну позицію та індивідуальність «мовною розкріпаченістю», прагненням відійти від кліше газетно-публіцистичного стилю [5, с. 5]. Сучасний журналіст є особистістю нестандартною [2, с. 112], яка шукає нових можливостей утілення думки і почуття.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри велику кількість праць, присвячених дослідженню МО, індивідуально-авторські метафори як форма реалізації МОЖ ще не були об'єктом спеціального аналізу. Відсутні й дослідження МОЖ як важливого фактора метафоротворення в сучасному німецькому економічному медіадискурсі.

Мета статті. Головною метою статті є аналіз індивідуально-авторських метафор німецького економічного медіадискурсу в контексті теорії мовної особистості та виявлення основних тенденцій їх вживання у досліджуваному дискурсі.

Матеріалом дослідження є індивідуально-авторські метафори, вилучені методом суцільної вибірки з економічних рубрик німецьких періодичних видань «Frankfurter Allgemeine Zeitung» (FAZ), «Handelsblatt» (HB), «Die Welt», «Die Zeit», «Berliner Morgenpost» (BM).

Виклад основного матеріалу. Під індивідуально-авторськими метафорами розуміємо творчі метафоричні вислови, вжиті в певному контексті лише один раз. Індивідуально-авторські метафори є мовленнєвим феноменом. Вони не відтворюються, а породжуються мовленням автора й вирізняються експресивністю. Індивідуально-авторські метафори тривалий час зберігають виразність і яскравість образу. Особливою рисою індивідуально-авторських метафоричних новоутворень є контекстозалежність. Їх значення зумовлено контекстом; поза контекстом вони, як правило, не можуть бути ідентифіковані як метафори. Отже, індивідуально-авторським метафорам притаманні такі ознаки: оригінальність, яскравість і виразність, контекстозалежність.

Варто зауважити, що найбільш удалі індивідуально-авторські метафори швидко «підхоплюють» і починають уживати інші журналісти, економісти та політики. Набуваючи поширення, такі метафори переходять від розряду індивідуально-авторських до загальновживаних.

Так, відносно новою в німецькому економічному медіадискурсі є негативно забарвлена метафора *Heuschrecken (сарана)*, яка вперше була вжита в 2005 році головою соціал-демократичної партії Німеччини Францем Мюнтеферінгом. Він порівняв поведінку деяких «анонімних інвесторів» із нашестям сарани. Сьогодні цю ме-

тафору вживають у німецькому економічному медіадискурсі для позначення й характеристики діяльності так званих хедж-фондів та фондів-»стерв'ятників». Наприклад:

Heuschrecken sind besser als ihr Ruf. Private-Equity-Gesellschaften und Hedge-Fonds wird immer wieder rücksichtsloses Wirtschaften vorgeworfen – vor allem auf Kosten der Mitarbeiter [HB 14/11/2011].

Індивідуально-авторські метафори є відбиттям мовної особистості автора. Їх аналіз дозволяє визначити специфіку мовно-культурних характеристик автора.

У структурі МО Ю.М. Караулов виокремлює вербально-семантичний, лінгвокогнітивний та мотиваційний рівні [1]. Світосприйняття МО є результатом поєднання зазначених рівнів і втілюється у створюваних нею текстах. Нестандартність МОЖ, її творча індивідуальність виявлено на всіх рівнях структури МО.

На вербально-семантичному рівні індивідуальність МО сучасного журналіста виявлено в активному вживанні розгорнутих метафоричних образів. Індивідуально-авторські метафори можуть розгортатися в речення або навіть у текст.

При вживанні розгорнутих метафор у переносному значенні може бути вжито:

- частину речення (*Fed-Chef Ben Bernanke hatte die Stimmung für QE2 – Quantitative Erleichterung 2.0 – vorab getestet, wie ein Golfer einen neuen Schläger auf dem Grün* [HB 05/11/2010, von Midia Nuri]; *kurzfristige Spekulanten wechseln die Aktien so schnell wie Vierjährige ihren Berufswunsch* [FAZ 14/01/2012, von Patrick Bernau]);
- ціле речення (*Heuschrecken saugen aus, obwohl sie das biologisch gar nicht können, und schaden nur* [FAZ 27/09/2013, von Carsten Knop]; *Die Brandstifter dürfen nicht länger Feuerwehr spielen können* [HB 12/08/2011, von Hannes Vogel]; *«Man sollte nicht die Brandmelder verbieten, wenn es brennt», sagte das FDP-Bundesvorstandsmitglied Frank Schäffler* [HB 11/08/2011];
- кілька взаємопов'язаних речень або текст (*Letztlich seien die jüngsten Nachrichten aus Athen nicht mehr als Wasserstandsmeldungen. «Und mag der Pegel am Donnerstag auch gesunken sein: Das Wasser steht allen Beteiligten auf unterschiedliche Weise und in unterschiedlichem Ausmaß immer noch bis zum Hals. Mindestens»* [HB 10/02/2012, von Midia Nuri].

У наведених прикладах при розгортанні метафоричного образу використано метафори, які належать до однієї концептуальної сфери. Розгорнуті метафори також можуть утворювати за рахунок різних концептуальних сфер.

Індивідуально-авторський підхід, що полягає в оригінальному поєднанні різних сфер-джерел метафоризації в одному метафоричному образі, спостерігаємо в такому прикладі:

Vom Tiger zum Zombie. In Irland ballen sich all die Probleme, die in anderen Ländern Europas nur einzeln auftreten. Damit ist der keltische Tiger zum Zombie mutiert, der die gesamte Eurozone angefallen hat und die Zukunft der Gemeinschaftswährung in Frage stellt [HB 24/11/2010, von Katharina Slodczyk und Olaf Storbeck].

Індивідуально-авторський підхід може полягати у використанні в межах одного тексту кількох взаємопов'язаних метафор – як конвенційних, так і неконвенційних, які належать до одного метафоричного концепту, тим самим утворюють єдиний образ і забезпечують зв'язність текстової структури. Розгортання лудичної метафори театральної гри спостерігаємо в такому прикладі:

Griechenland: Klassische Tragödie oder bürgerliches Trauerspiel?

Es sind nicht nur die Verbindungen des Landes zu Sophokles, die dazu verführen, die schwierige Haushaltslage Griechenlands als Tragödie zu interpretieren, die sich gerade entfaltet. Ein Chor der Euroskeptiker hat eine überzeugende Ode der Verzweiflung angestimmt. Ihre Kassandra-Rufe künden davon, dass eine Währungsunion ohne einen einheitlichen Haushalt immer dem Untergang geweiht ist. Die «No-bailout»-Klausel, die betrügerischen Griechen und die kleinlichen Deutschen – oh, wehe dem Euro und der Eurozone.

Dieser tragische Chor geht dem Euro zeitlich weit voraus. Von der Gründung der Montanunion im Jahr 1951 an war das paneuropäische Ideal in weiten Kreisen als unrealistisch abgetan worden.

Das Wirtschaftsdrama, das sich in den Randgebieten abspielt, sieht wie die Art von Herausforderung aus, bei deren Lösung sich die EU bewährt hat.

Doch bei dem Epos der Eurozone mag es sich weniger um eine klassische Tragödie handeln als um ein modernes bürgerliches Trauerspiel – mit glücklichem Ausgang [HB 16/02/2010, von Edward Hadas].

Отже, важливою характеристикою МОЖ на вербально-семантичному рівні є активне вживання розгорнутих метафор.

На лінгвокогнітивному рівні даються взнаки індивідуальні переваги МО автора в доборі та ієрархії метафоричних концептів. З одного боку, відбувається актуалізація знань та уявлень, притаманних мовній особистості як представникові певного соціуму: журналіст відбиває у створених ним текстах традиційні метафоричні концепти. А з іншого боку, він прагне нових, ефективніших індивідуально-стилістичних засобів мовної виразності. Саме цей рівень віддзеркалює ієрархію цінностей МОЖ.

Індивідуально-авторські метафори не завжди входять до складу традиційних метафоричних концептів німецького економічого медіадискурсу. Для їх створення можуть використовувати ті концептуальні сфери, які виявилися малопродуктивними в процесі конвенційного метафоротворення.

Так, джерелом утворення неконвенційних метафор можуть бути релігійні, міфологічні, історичні й літературні образи. Розуміння таких метафор передбачає наявність у адресата певних фонових знань.

Релігійні образи. У німецькому економічному медіадискурсі для метафоричної репрезентації економічних понять використовують такі релігійні образи:

- апокаліпсис, або кінець світу (для зображення фінансово-економічної кризи та її наслідків)
  - *Die Apokalypse des Euro, die Hans-Olaf Henkel in seinem neuen Buch prophezeit, bleibt offenbar aus* [HB 21/08/2013, von Gabor Steingart];
- Страшний суд (для метафоричної репрезентації економічного краху)

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

▫ *Dem Finanzsektor stehe das Jüngste Gericht bevor* [HB 30/09/2008, von Rob Cox, USA];

▪ протиставлення добра і зла (використовують у метафоричному порівнянні європейських країни з відносно стабільною економікою (праведники) з країнами із кризовою економікою (грішники); здатність до знаходження шляхів подолання економічної кризи репрезентовано як доброчесність, тоді як складне фінансове становище – як гріх)

▫ *Die EU besinnt sich auf deutsche Tugenden. Europa besinnt sich auf deutsche Rezepte gegen die Krise* [BM 24/06/2012, von Stefanie Bolzen und Florian Eder];

▫ *Europa wird polnische Tugenden noch brauchen. Dank ihres soliden Wirtschaftens sind sie (die Polen) besser durch die Krise gekommen als der Süden Europas* [Die Welt 17/03/2013, von Gerhard Gnauk];

▫ *Die Griechen sind Sünder, aber sie sind reuige Sünder* [HB 03/05/2010, von Gabor Steingart];

▫ *Auch ohne europäischen Finanzminister gibt es für die Griechen, Iren und Portugiesen – indirekt auch für die Spanier – bereits ein solches Regiment: Sie stehen auf dem Gebiet der Finanz- und Wirtschaftspolitik unter europäischer Kuratel. Den Sündern muss dies zur Warnung dienen; wer tugendhaft ist, braucht sich davor nicht zu fürchten* [FAZ 10/06/2011, von Günther Nonnenmacher].

Для метафоричної репрезентації економічних явищ також вживають біблійні сюжети, назви та імена. Так, для метафоричного зображення важкого економічного становища в Італії використано біблійний образ долини плачу:

▫ *Einmal wenigstens sollte sich Berlusconi jetzt allein auf die Interessen seines schmerzhaft betroffenen Landes konzentrieren, fordern manche Kritiker des «Cavaliere». Andere sehen nur in ihm das Glaubwürdigkeitsproblem Italiens und wollen ohne Berlusconi die Fahrt aus dem Jammertal versuchen* [HB 03/08/2011].

Міфологічні образи. Метафоричні образи, вжиті в німецькому економічному медіадискурсі, можуть бути запозичені з античної міфології:

▫ *Es sei eine gefährliche Illusion zu glauben, Deutschland könne sich von den Problemen in Europa abschotten und wie auf einer Insel der Seligen prosperieren* [HB 10/01/2011, von Josef Ackermann].

Цей образ запозичений з грецької міфології. Благополучна економічна ситуація в Німеччині порівнюється з життям на «островах блаженних», або Елізії (*Insel der Seligen*) – частини потойбічного світу, де перебувають душі блаженних і праведників; чудової країни вічної весни, де немає хвороб, війн та страждань.

Історичні образи. Для репрезентації економічних понять у німецькому економічному медіадискурсі можуть вживати метафори, які:

▪ відсилають до конкретної історичної події

▫ *Die Staatsschuldenkrise hat sich über die Länder des Euroraums verbreitet wie im vierzehnten Jahrhundert der Schwarze Tod* [FAZ 23/08/2011, von Christian Geinitz].

Для метафоричного зображення економічної кризи використано образ епідемії «чорної хвороби», яка охопила в XIV столітті всю Європу. З розповсюдженням епідемії чуми порівняно процес поширення економічної кризи на європейські країни.

▪ указують на конкретну історичну особу

▫ *Italiens Finanzminister plant «Blut-und-Tränen»-Sparpaket. Finanzminister Giulio Tremonti hatte Italien am Donnerstag auf drastische Sparmaßnahmen und Reformen vorbereitet* [HB 12/08/2011].

Для метафоричної репрезентації комплексу заходів з економії коштів використано метафору *Blut-und-Tränen-Sparpaket*, яка відсилає до відомого вислову *«Blut, Mühsal, Tränen und Schweiß»* (*«Кров, тяжка праця, сльози та піт»*), уперше вжитого в 1849 році італійським політиком Дж. Ґарібальді в його зверненні до народу, а в 1897 – Т. Рузвельтом у Вищому військово-морському коледжі США. Проте активного поширення в західноєвропейських країнах цей вислів набув завдяки відомій промові британського прем'єр-міністра У. Черчилля, яку було виголошено 13-го травня 1940 перед Палатою громад під назвою «Blut, Schweiß und Tränen»-Rede (англ.» Blood, sweat and tears»; укр. «Кров, піт та сльози»).

Літературні образи. Для зображення економічних явищ уживають загальновідомі літературні образи. Так, образ гри в бісер використано для репрезентації процесу виключення збанкрутілих країн з Євросоюзу:

▫ *Die Erwägung, ein Mitglied der Eurozone – damals ging es nur um Griechenland – im Fall drohender Insolvenz auszuschließen, blieb ein Glasperlenspiel: Vertragsrechtlich und politisch ist das nicht möglich, die ökonomischen Konsequenzen wären unabsehbar* [FAZ 10/06/2011, von Günther Nonnenmacher].

Розуміння метафори *das Glasperlenspiel (гра в бісер)* вимагає від адресата знання тексту роману німецького письменника Г. Гессе «Гра в бісер». У творі немає точного опису правил гри. Вони настільки складні, що уявити їх наочно просто неможливо. Грою в бісер автор наведеного тексту називає міркування політиків та економістів про виключення неплатоспроможних країн з Євросоюзу. Уживаючи цю метафору, автор підкреслює складність та навіть нереальність цього процесу. Гра в бісер – це фіктивна гра, або марна спроба виключити збанкрутілих членів Євросоюзу.

Отже, специфіка мовно-культурних характеристик МОЖ на лінгвокогнітивному рівні полягає у використанні неконвенційних метафор, утворених у межах літературних, релігійних, міфологічних та історичних концептів, які не входять до традиційних метафоричних концептів німецького економічного медіадискурсу.

Індивідуальність автора вбачається в тому, що він не вдається до традиційного мислення про економічні явища і події, а намагається змінити його через вживання неконвенційних метафор. Завдяки МОЖ відбувається поступове формування нових ключових метафоричних концептів німецького економічного медіадискурсу (наприклад, релігійних або міфологічних) і відповідно нового погляду на економічну дійсність.

На мотиваційному рівні індивідуальність МОЖ виявляється в доборі засобів впливу на свідомість адресата. Мета, яку ставить перед собою сучасний журналіст, створюючи еконо-

мічні тексти, – не лише поінформувати читача, а й вплинути на його думку, сформувати певне ставлення до тієї чи іншої економічної проблеми. Мовна особистість журналіста – це не безсторонній оповідач, а виразник оцінки економічних подій.

Ефективним засобом впливу на свідомість адресата є вживання так званих метафор-міфологем. Під міфологемою слід розуміти істотну частину міфу або його провідний мотив, функцією якого є збереження важливого загальнокультурного змісту. Міфологема є вербальним носієм міфу. Це образ, який характеризує цілісність та сталий комплекс мовних характеристик. Міфологему об'єктивують метафори та алюзії, які відсилають адресата до прецедентних текстів.

Міфологема в економічному медіадискурсі виконує функцію сугестивного впливу на адресата та вживається насамперед з метою «дезорієнтації споживачів у їхньому життєвому світі» [3, с. 17]. Людина, яка не володіє критичною свідомістю, як правило, досить емоційно сприймає інформацію, репрезентовану за допомогою міфологем.

До метафор-міфологем належать усі розглянуті релігійні образи. Так, негативно забарвлені метафори-міфологеми кінця світу, Страшного суду навіюють відчуття тривоги, страху, відчаю. У свою чергу, вживання позитивно забарвлених метафор *die Tugend (доброчесність), tugendhaft (доброчесний)* та негативно забарвленої метафори *der Sünder (грішник)* формує в адресата відповідно позитивне ставлення до одних країн Євросоюзу та негативне – до інших.

Міфологема апокаліпсису узагальнює глобальні, універсальні теми та сюжети катастрофи. Апокаліпсис, або кінець світу, – це поширена релігійна метафора, яка вживається для зображення зпрогнозованої або уявної загрози припинення існування людства, цивілізації, всесвіту. Важливими семантичними компонентами міфологеми апокаліпсису є боротьба добра проти зла, катастрофа, припинення життя на Землі, Страшний суд.

Розгортання релігійної метафори апокаліпсису спостерігаємо в статті «Finanzkrise: Irrtum der Endzeitpropheten», написаній німецьким журналістом Р. Ханком:

▫ *Finanzkrise: Irrtum <u>der Endzeitpropheten</u>. <u>Apokalypse</u> hat Konjunktur. <u>Die Propheten des Weltuntergangs</u> sind unter uns. Sie werden nicht Recht behalten. Denn der Kreislauf von Gier und Angst ist so alt wie die Menschheit. Und die Geschichte dreht sich weiter... Es herrscht <u>Endzeitstimmung</u>. <u>Der pathetische Ton der Apokalyptik</u> ist en vogue: Von einer «Zäsur wie im Wendejahr 1989/1990» ist die Rede: Damals sei der Sozialismus untergegangen, heute der Kapitalismus... Vorherrschend aber ist die Suche nach den Schurken. Darauf versteht <u>die große Koalition der Endzeitpropheten</u> sich prima...Kein Wunder, dass die Banker sich als Büßer verkleiden... Je <u>apokalyptischer</u> die Zäsur gemalt wird, desto verderbter muss die Zeit davor davon abgesetzt werden: Kriminelle Finanzjongleure, destruktive Banker und verantwortungslose Geldpolitiker haben sich offenbar verschworen, <u>die Welt in den Untergang zu treiben</u>. Ein historisch einmaliger Vorgang. Wer das Ganze geschichtsphilosophisch überhöht, erklärt die schmerzhafte Krisenerfahrung als notwendigen <u>Läuterungsprozess</u> auf dem Weg zurück zur <u>wirtschaftlichen Tugend</u>... Plötzlich ist das Vertrauen dahin – die Blase platzt, und die <u>Bankiers werden auf die Guillotine geschickt</u>. Doch wenig später muss man sie wieder reanimieren: Die Welt braucht Geld* [FAZ 21/12/2008, von Rainer Hank].

Текст статті відзначається сугестивністю. Окрім метафори кінця світу використані й інші релігійні образи: пророк; грішник, який кається; а також метафоричний образ гільйотини як засобу покарання за провину.

Уживання релігійних метафор у цій статті є яскравим вираженням мовної особистоті Р. Ханка, відображенням його світоглядних настанов. Р. Ханк – не лише журналіст, а і теолог за освітою, тому для метафоричної репрезентації економічних подій він обирає ті метафоричні образи, які є більш близькими та зрозумілими для нього.

Висновки і пропозиції. Отже, індивідуально-авторська метафора є, з одного боку, яскравою формою вираження МОЖ, яка дозволяє визначити специфіку авторського світосприйняття. З іношого боку, МОЖ є важливим фактором неконвенційного метафоротворення в сучасному німецькому економічному медіадискурсі. Основними тенденціями вживання індивідуально-авторських метафор у досліджуваному дискурсі є активне використання розгорнутих метафор та нетрадиційних для німецького економічного медіадискурс метафоричних образів, утворених у межах літературних, історичних, релігійних і міфологічних концептів. Завдяки вживанню таких концептів МОЖ здатна впливати на формування нового погляду на економічну дійсність.

Перспективним напрямком вважаємо дослідження прагматичного потенціалу індивідуально-авторських метафор, утворених поза межами традиційних метафоричних концептів німецького економічного медіадискурсу.

Список літератури:

1. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М.: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.
2. Нерознак В. П. Лингвистическая персонология: к определению статуса дисциплины / В. П. Нерознак // Язык. Поэтика. Перевод. – М., 1996. – С. 112-116.
3. Пилипенко Р. Є. Інституційний комунікативний простір Німеччини (фахова мова економіки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / Р. Є. Пилипенко. – К., 2007. – 40 с.
4. Пилипенко Р. Є. Німецький економічний дискурс: методологія, жанри, моделі: монографія / Р. Є. Пилипенко. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2005. – 316 с.
5. Сметанина С. И. Медиа-текст в системе культуры: динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века / С. И. Сметанина. – СПб: Изд-во Михайлова, 2002. – 383 с.

Список джерел ілюстративного матеріалу:

1. Berliner Morgenpost [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.morgenpost.de
2. Die Welt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.welt.de
3. Frankfurter Allgemeine Zeitung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.faz.net
4. Handelsblatt [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.handelsblatt.com

Строганова Г.А.
Киевский национальный торгово-экономический университет

ИНДИВИДУАЛЬНО-АВТОРСКИЕ МЕТАФОРЫ В НЕМЕЦКОМ ЭКОНОМИЧЕСКОМ МЕДИАДИСКУРСЕ

Аннотация
Статья посвящена исследованию индивидуально-авторских метафор в немецком экономическом медиадискурсе. Дано определение понятия «индивидуально-авторские метафоры», рассмотрены их основные характеристики. Выявлены основные тенденции употребления индивидуально-авторских метафор в немецком экономическом медиадискурсе. Исследование выполнено в контексте теории языковой личности. Индивидуально-авторские метафоры рассматриваются как способ реализации языковой личности журналиста.
Ключевые слова: экономический медиадискурс, концептуальная метафора, языковая личность, индивидуально-авторская метафора, развёрнутая метафора, неконвенциональная метафора.

Stroganova G.O.
Kyiv National University of Trade and Economics

INDIVIDUAL AUTHOR'S METAPHORS IN GERMAN ECONOMIC MEDIA DISCOURSE

Summary
The article deals with individual author's metaphors in German economic media discourse. The concept of individual author's metaphors is defined and their main characteristics are considered. The main trends in the use of individual-author's metaphors in German economic media discourse are discovered. The research is carried out in the context of the theory of linguistic personality. Individual author's metaphors are seen as a form of realization of linguistic personality of a journalist.
Keywords: economic media discourse, conceptual metaphor, linguistic personality, individual author's metaphor, extended metaphor, nonconventional metaphor.

УДК 81-112.2

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НІМЕЦЬКИХ АНТРОПОНІМІВ-СИМВОЛІВ

Ящик Н.Р.
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Стаття присвячена дослідженню специфіки формування та функціонування німецьких антропонімів-символів в мові. На основі лексико-семантичного аналізу власних назв визначено основні групи символів: міфологічні, біблійні, імена героїв художньої літератури, історичні, політичні постаті, винахідники, музиканти, спортсмени та представники моди. Джерельною базою дослідження стали німецькі фразеологізми, а також результати опитування німецьких громадян.
Ключові слова: антропонім, символ, символічне значення, фразеологізми, асоціативний експеримент.

Слова з символічним значенням відображають тривалий процес розвитку культури народу, фіксують і передають від покоління до покоління культурні установки, стереотипи, еталони і архетипи. Антропоніми-символи є особливими лексичними одиницями, які виконуючи номінативну функцію, характеризуються фоновою семантикою та позначають певні абстрактні поняття, декодування яких залежить від лінгвокультурної компетенції мовців. Не зважаючи на існуючі праці в галузі ономастики загалом: Н.Д. Арутюнова, А.В. Суперанська, Є.С. Отін, М.Є. Рут, Ю.О. Карпенко [2, 8, 6, 7, 4] та німецької антропоніміки зокрема: А.Н. Антишев, Х. Балов, В.М. Кам'янець, К. Кунце, Р.З. Мурясов, В. Фляйшер [1, 10, 3, 15, 5, 14], проблема символічної семантики власних назв залишається й досі ґрунтовно не вивченою.

Об'єктом нашого дослідження є німецькі антропоніми-символи, **предметом** – міфологічні герої, історичні, політичні, релігійні постаті, літературні діячі, музиканти та інші визначні особистості Німеччини, імена яких стали символами країни.

Символіка імені має давню історію. Ім'я не вибирала людина сама, а отримувала від громади за заслуги, властивості характеру чи зовнішні ознаки. У германських племенах вважалося, що новонароджена дитина тільки тоді отримує душу, коли їй давали ім'я. Воно символізувало зв'язок духовного та тілесного. Перші імена складалися з одного кореня і виражали побажання чи заклинання: *Melisa* означало «будь працьовитою, як бджілка». Згодом появляються імена з двох коренів: *Diot-rich* «будь могутнім серед народу» [18, s. 422-428]. Оскільки жінка в суспільстві повинна була підкорятися чоловікові, то в багатьох індогерманських мовах до імені чоловіка додавали жіночі закінчення – так утворились жіночі імена. У германців жіноче ім'я мало особливу функцію: допомагати чоловікам засобом магії: *Wala-run* – чаклунка для бою, *Sigi-run* – перемоги, *Frithu-run* – миру [16, s. 399].

Внаслідок поширення певних імен в мовній спільноті ці антропоніми можуть ставати мовними універсаліями та символами країни: *Іван* – Росія, *John* – Англія, *Uncle Sam* – Америка, *Charles* – Франція. Для Німеччини такими іменами є *Fritz, Hans, Michel.* Ці антропоніми часто стають частинами різних композитів і сталих виразів: *Gemüsefritze (продавець овочів), Zeitungfritze (продавець газет), Faselhans (балакун), Prahlhans (хвалько), Dreckmichel (замазура), ich will Hans heißen, wenn das anders ist (назвіть мене дурнем, якщо це не так)* та ін.

Подані приклади вказують на те, що в системі кожної мови існують усталені антропоніми з символічним значенням, які сформувалися давно та інтерпретуються мовцями як певний узус. Однак, цей процес не можна вважати завершеним, у сучасному суспільстві є велика кількість відомих особистостей, які символізують історичний, політичний, економічний, культурний розвиток країни і з часом їх імена можуть набути усталеної символічної семантики. У дослідженні ми маємо за мету встановити корпус антропонімів-символів німецької мови, проаналізувати, які саме власні імена мають символічне значення, вид діяльності носіїв цих імен та причини їхньої популярності в Німеччині; відображення етнокультурної специфіки антропонімів в мові.

Матеріал дослідження є німецькі фразеологізми з антропонімним компонентом, укладені на основі вибірки з німецьких фразеологічних словників [11, 12, 13, 14, 17] та антропоніми-символи, зібраних під час проведення асоціативного експерименту серед 150 німецьких респондентів віком від 18 до 72 років. Експеримент проведено у письмовій формі та з використанням ресурсів електронної пошти.

На основі лексико-семантичного аналізу німецьких фразеологізмів з антропонімним компонентом було визначено декілька тематичних груп антропонімів символів: міфологічні, біблійні та релігійні, імена вигаданих літературних героїв та реальних людей.

Міфологічні антропоніми символи представлені іменами різних Богів, героїв міфів та античних легенд. Характерною особливістю цієї групи є грецьке походження та універсальний характер. Грецька міфологія мала великий вплив на формування європейської культури, тому фразеологізми з зазначеними антропонімами-символами вживані в багатьох мовах. Зокрема усобленням чоловічої краси є Аполлон: *schön wie Apoll, er ist der reinste Apoll*, а жіночої – Афродіта *schön wie Aphrodite* та *Aphroditische Schönheit*, відомим символом любові є Амур: *Amors Pfeil, von Amors Pfeil getroffen sein*, таланту – Муза *j-n hat die Muse geküsst*, вдачі – Фортуна *Fortuna lächelt*, сили та мужності – Геркулес *ein wahrer Herkules*

sein, herkulische Kraft. Серед міфологічних героїв символічне значення мають Ганнібал – несподівана небезпека *Hannibal vor den Toren*, Несто – досвідченість та мудрість *der Nestor seines Faches sein*, Сізіф – марна праця *Sisyphusarbeit, den Sten des Sisyphus wälzen*, Ксантиппа – сварлива жінка *eine wahre Xantippe sein, einer Xantippe gleichen, Xantippe werden nicht geboren.* Інколи символічне значення може мати не одне ім'я, а словосполучення: *Orestes und Pylades*, які символізують міцну чоловічу дружбу, коли товариші готові померти один заради одного та *Philemon und Baucis* як символ вірного подружжя, яке так любило одне одного, що боги задовольнили їхнє бажання померти в один день. Після смерті Філемон став дубом, а Бавкіда – липою.

Поряд з міфологічними антропонімами-символами актуалізується група ***біблійних символів***: фразеологізмів з іменами постатей з Нового та Старого Завітів. Зокрема символіка імені Каїн на позначення вбивці відобразилася у виразах *jdm. ein Kainsmal aufdrücken* та *ein Kainsmal tragen*, негативне значення має також ім'я Юда – зрадник *falsch wie Juda sein, Judaskuss, Judaslohn.* Символом початку та прадавніх часів є Адам та Єва *seit Adams Zeiten, von Adam und Eva abstammen, bei Adam und Eva abfangen*, схоже значення має ім'я Мефусаїл, дідусь Ноя, який вважається найстаршою людиною людства, оскільки за легендою прожив 969 років *als wie Methusalem sein.* До біблійних антропонімів-символів належать також Лазар як символ хворобливої та немічної людини *ein armer Lazarus sein*, Йов – нещастя та водночас сильної витримки *arm wie Hiob, eine Hiobsbotschaft, eine wahre Hiobsgeduld haben*, Соломон – мудрості *weise wie Salomo sein, ein zweiter Salomo sein, ein salomonisches Urteil, salomonische Weisheit* та ін. У окрему підгрупу можна віднести імена святих: Святого Флоріана – покровителя пожежників *Floriansjünger, nach dem St. Floriansprinzip handeln, Heiliger Sankt Florian, verschon mein Haus, zünd andre an* та Святого Петра, який за народними віруваннями німців тримає ключі від неба та впускає душі померлих людей в Царство Боже та є покровителем дощової погоди: *Petrus mein es gut mit uns* – гарна погода, *Petrus schließt den Himmel auf Petrus lässt Wasser* – падає дощ, *Perus schifft* – йде злива, *Petrus kegelt, Petrus zieht um* – гримить, *Petrus hat ein Loch gemacht und kann es nicht wieder zustopfen* – падає сніг, *Jetzt ist Petrus der Sack geplatzt* – гроза.

Третю лексико-семантичну групу фразеологізмів утворюють ідіоми з ***літературними антропонімами-символами***, тобто іменами героїв різних літературних жанрів. Казкові герої Спляча красуня та Щасливий Ганс стали символами довгого чекання та талану: *aus dem Dornröschenschlaf erwachen, in Dornröschenschlaf liegen jdn. aus dem Dornröschenschlaf erwecken; Hans im Glück sein, sich fühlen wie Hans im Glück, Hans muss man heißen, Glück muss man haben*, а чарівниця з казки Братів Грімм «Пані Метелиця» у багатьох фразеологізмах позначає зміну погоди: *Frau Hölle schüttelt die Federn herunter, das Bett / die Kissen aus* – падає сніг, *Frau Hölle hält Kirmes* – йде дощ, *Frau Hölle treibt die Schafe aus* – легка хмарність. До складу фразеологізмів можуть входити імена героїв не тільки німецької, а й зарубіжної літератури, зокрема герой твору В. Шекспіра «Отелло, венеціанський мавр» є відомим символом ревності, Ромео і Джульєтта – закоханої пари, а герой іспанської літератури Дон Жуан – бабія: *der reinste Othello, der echte Don Juan sein.* Однакове семантичне значення «середньостатистична людина, споживач» мають імена *Otto Normalverbraucher* та *Lieschen Müller*, які позначають героїв відомих німецьких фільмів «Berliner Ballade» (1948), де Ото є пересічною людиною, яка мусить отримувати продукти за існуючими в післявоєнний період картками, та «Der Traum von Lieschen Müller» (1961), у якому проста працівниця бюро мріє добитися успіху.

Поряд з вигаданими героями символами можуть бути імена ***визначних особистостей***. Відомим на увесь світ є фізик В. Рентген, який відкрив рентгенівські промені, а його ім'я стало символом пронизливого погляду: *Röntgenaugen machen, Röntgenblick haben.* Негативну семантику передає сполучення *Doktor Eisenbarth* на позначення лікаря-шарлатана: *ich bin doch kein Doktor Eisenbarth.* Й. Айзенбах справді був відомим хірургом, він подорожував з міста у місто і отримав славу великого цілителя, який хвалився, що лікував навіть російського та турецького правителів. Символ багатства та заможності є німецька династія підприємців Ротшильд: *Rothschilds Geld, Rothschilds Vermögen, leben wie Rothschild sein Hund.* Поряд з іменами визначних постатей Німеччини компонентами багатьох фразеологізмів є іноземні власні імена: італійський філософ Н. Мак'явеллі зі значенням ґрунтовності виконання справи – *machiavellistisch handeln*, фінський бігун П. Нурмі – *j-n läuft wie Nurmi*, іспанський футболіст та тренер Р. Замора – *j-n hält wie Zamoral*, російський князь Г.О. Потьомкін, який показував Катерині II розвинуті українські села, а насправді перевозив декорації з одної місцевості на іншу *potemkinsche Dörfer zeigen.* Окрему підгрупу формують імена грецьких філософів та поетів: *platonische Liebe, äsopische Erzählweise, Sokrates Ironie.*

Антропоніми-символи, зафіксовані у німецьких фразеологізмах, характеризуються стійкими символічними семами, метафоричною та метонімічною трансформацією смислів, використовуються у сталих порівняннях, ідіомах та пареміях. Однак, ми висуваємо гіпотезу про те, що система антропонімів символів не обмежується поданими онімами, а доповнюється новими іменами, які мають тенденцію до набуття символічної семантики. Для визначення цих символів був проведений асоціативний експеримент серед німецькомовного населення. Німецькі респонденти навели 29 імен, які, на їхню думку, є символами Німеччини. Домінантні позиції займають імена *A. Hitler (22), J. W. Goethe (19), A. Merkel (17), F. Schiller (10), H. Kohl (7), M. Luther (7).* Всі імена прокласифіковані за наступними категоріями: історичні та політичні постаті, письменники, поети, музиканти, представники моди та інші особистості. Зрозуміти причину формування символічної семантики можна з допомогою аналізу асоціативних реакцій респондентів на подані слова.

Підгрупа ***історичних символів*** представлена іменами *A. Hitler (22), Otto I. (3), O. Bismarck (2),*

König Ludwig II. (1). Одним із домінантних символів цієї категорії є ім'я *Adolf Hitler* та синонімічне поняття *der Führer.* Первісне значення слова *der Führer* – це лідер, провідник, відповідно, позначене позитивною конотацією, тому згодом стало позначати голову держави. Однак, із приходом до влади А. Гітлера в 1933 р., слово *der Führer* широко використовувалось у пропаганді нацизької ідеології, стало синонімом до імені Гітлер, тому в сучасному німецькому мовленні слово *der Führer* намагаються замінити іншими термінами, англомовними запозиченнями: *Leiter, Chef.*

Антропонім *Адольф Гітлер* часто зафіксовано в анкетах молодих респондентів, а от опитані старше 50 взагалі не віднесли його до символів. Це пов'язано з процесом переосмислення історії та прийняття її позитивних та негативних моментів. *Адольф Гітлер* асоціюється з трагічними подіями Другої світової війни, переслідуванням євреїв, націонал-соціалізмом тощо та має виражену негативну конотацію: *2. Weltkrieg (16), Nazis (11), Hakenkreuz (13), KZs (12), 1945 (8), Juden (8), Judenverfolgung (4), Nationalsozialismus (4), Faschisten (4), NSDAP (4), SS (3)* та ін. Серед асоціативних реакцій є слова, які позначають смерть, ненависть, насильство і водночас провину та жаль. Аналіз асоціацій, наведених опитаними особами, допоміг зрозуміти їх ставлення до А. Гітлера: *besessen, ekel, verhasst, ungeheuer, grauenhaft, böse, schlecht, schwarz*, а також визначив деякі особливості його зовнішності: *komische Stimme, Schnauzbart, klein, böser Blick.* Лінгвістична специфіка антропоніма-символу проявляється наявністю в німецькій мові понад 30 складних слів з *Hitler*: *-armee, -bild, -deutschland, -diktatur, -gegner, -gruß, -jugend, -zeit*, а також *Hitlerismus, Hitlerei, hitlerisch, Antihitlerkoalition* та ін.

Іншою всесвітньовідомою постаттю німецької історії є *Отто фон Бісмарк.* На відміну від А. Гітлера, асоціативне поле слова-символу має позитивну семантику: *Verbesserung des Lebensstandards, Zusammenfassung des Reiches, Führung zu Weltmacht, Einheit.* Символічність О. фон Бісмарка проявляється в названих на його честь географічних місцевостях (*Gelsenkirchen-Bismarck, Bismarckgebirge, Bismarcksee, Bismarck-Straße, Bismarckburg*), назвах підприємств (*Zeche Graf Bismarck*), організацій, кораблів (*SMS Bismarck, SMS Fürst Bismarck*).

Третє місце з-поміж історичних імен-символів займає *Otto I. (3).* Мова йде про Оттона I Великого, першого імператора Священної Римської імперії X ст. Це ім'я асоціюється у німецьких респондентів з *Kaiserkrönung, Bischöfe, Geschichte, Magdeburg*, резиденцією *Pfalz*, королівським пфальцем Мемлебен, в якому Оттон I помер, та його могилою, яка знаходиться в Магдебурзькому соборі: *begraben im Dom, hübsch verziertes Grab.*

Важливим в історії Німеччини є постать Мартіна Лютера, який став символом Реформації. Його ім'я пов'язане з перекладом Біблії та єдиною німецькою мовою: *Bibelübersetzung, Wartburg, alte Sprachen, einheitliche Sprache.*

Серед антропонімів-символів ***політичної тематики*** є чотири Федеративних канцлери: *A. Merkel (17), H. Kohl (7), K. Adenauer (3), G. Schröder (1).* Поряд з іменем Ангела Меркель вживалося також слово *«Kanzlerin» (3).* Федеральний канцлер – це головна особа німецької політичної системи, однак в німецькому політичному дискурсі замість терміна *der Bundeskanzler* все частіше використовують *die Kanzlerin.* Причиною формування відповідного символу є успішна політика Ангели Меркель, першої жінки на чолі федерального уряду. Асоціації до *A. Merkel (17)* можна поділити на наступні групи: синонімічні назви: *Bundeskanzlerin (14), Regierungschefin (5), Stabvertreterin; політична діяльність: CDU (15), Bundestag (12), Politik (8), Regierung (6), Berlin (5), Osten (8), Wahlen (6), Mecklenburg-Vorpommern (4), Große Koalition (4), Landtag, Außenpolitik, Führungsstildebatte, Türkei, EU*; прикметники, які характеризують особисті якості канцлера: *weiblich (6), mächtig (5), konservativ (2), wichtig, kompetent, intelligent, erfolgreich, engagiert, mutig, lange unterschätzt, redet viel*; зовнішній вигляд: *Gesicht, Haarschnitt, Frisur, Hosenanzüge, Jacket.*

Поряд із постаттю А. Меркель відомим канцлером Німеччини є *Гельмут Коль (7).* Як і А. Меркель, Г. Коль поряд із *Bundeskanzler* має декілька синонімічних прізвиськ: *Einheitskanzler, Machtkanzler* та *Birne.* Прізвисько Birne канцлер отримав після карикатурного зображення в німецькому сатиричному журналі «Titanic» його голови у вигляді груші. Предметом висміювання стали також погане знання англійської мови, його повнота та окуляри: *dick (4), Brille, spricht kein Englisch.* Проте більшість асоціативних реакцій пов'язані з політичною діяльністю Г. Коля: *CDU (2), Persönlichkeit, lange Amtzeit*, його заслугами в об'єднанні Німеччини: *Wende, DDR, BRD, Berlin, vereinigtes Deutschland, Wiedervereinigung* та деякими негативними явищами: *Beschützer von Straftätern* – закон, ініційований канцлером, стосовно тимчасової поблажливості до головних свідків, який став темою багатьох дискусій, та *Betrug, Lügner, «Ehrenwort».* Асоціації пов'язані зі скандалом про партійні внески, коли Г. Коля звинуватили в привласненні певної суми грошей. Свою невинуватість він підтвердив тільки «словом честі», що викликало негативну критику зі сторони суспільства. Політичні символи рідко є основою творення нових слів. З ними було зафіксовано тільки декілька мовних одиниць: *Merkozy (Merkel + Sarkozy), Merkollande (Merkel + Hollande) Merkel-raus-Rufe; Adenauer- Brücke, -Haus, -Ring, -Stiftung, -Zeit, -Ära.*

Група ***літературних діячів*** представлена іменами найвідоміших поетів Німеччини є Й. Ф. Гете та Ф. Шіллер. Асоціативні реакції до імені *J. W. Goethe (19)* виражають його сприйняття не тільки як поета, а і як письменника, науковця та філософа: *Dichter (9), Schriftsteller, Naturwissenschaftler, Dichter und Denker.* Його життя було тісно пов'язане з Веймаром, рухом «Буря і натиск», класичною німецькою літературою, мистецтвом і навіть політикою. Всесвітньовідомими стали не тільки твори *«Faust» (12), «Die Leiden des jungen Werther»*, а й персонажі книжок: *Faust, Gretchen, Mephisto.* З ім'ям Гете зафіксовано великий список назв пам'ятників, установ, організацій, нагород, орденів, фондів тощо.

Асоціативне поле *F. Schiller (10)* має ряд синонімічних асоціацій з *J. W. Goethe*, оскільки він також є представником німецької класичної літератури, учасником руху «Буря і натиск», про-

відним діячем культури. Символічне значення антропоніма відобразилося в понад 20 композитах з *Schiller-: -bühne, -denkmal, -haus, -preis, -stiftung* та словах, передумовою творення яких був зовнішній вигляд письменника: *Schillerkragen, Schillerlocke, Schillerhemd.* Після смерті Шиллера у молодому віці у розмовній мові німців з'явилися *So (et)was lebt, und Schiller musste sterben*, який має негативний підтекст та позначає безталанний спосіб життя людини, та *das ist eine Idee von Schiller* в значенні «хороша ідея».

До символів належать також імена німецьких письменників: *Gebrüder Grimm* та *Michel Ende*, які писали книги для дітей. Міхаель Енде представник літератури XX століття, відомий творами для дітей: *«Jim Knopf und Lukas der Lokomotivführer», «Die unendliche Geschichte», «Momo».* Його праці перекладені більше ніж 40 мовами, за мотивами книг знято фільми та мультфільми. Ім'я *Michel Ende* належить до символів, названих респондентами молодше 20 років і асоціюється з *Buch, Die unendliche Geschichte, zwei Farben, dick, Film, Bastian.* Зазначені асоціативні реакції пов'язані з книгою «Безкінечна історія», головним героєм якої є Бастіан. Книга надрукована червоним та зеленим шрифтами, щоб підкреслити місце, де відбуваються події: червоний символізує реальність, а зелений – фантазію.

Символами країни для німецьких респондентів є ***імена музикантів та композиторів*** *J. S. Bach (6), W.A. Mozart (4), L. Beethoven (3), R. Wagner (1).* Символічною постаттю для опитаних німців є представник сучасної музики, композитор і продюсер *Дітер Болен.* З цим іменем безперечно асоціюється створений ним гурт *«Modern Talking»*, велика кількість жінок *Frauen*, відоме німецьке шоу *«Deutschland sucht den Superstar»* (DSDS) та слова *unfreundlich, unterhaltsam, Sprüche.* Участь Д. Болена в журі шоу «Німеччина шукає таланти» пов'язано не тільки з творчістю музиканта, а й з великою кількістю переважно негативних висловів на адресу учасників, тому появився навіть термін *«Bohlen-Sprüche»* та цілі збірки цитат композитора.

До плеяди визначних особистостей Німеччини приєднуються ***представники моди***: всесвітньовідомі моделі *Claudia Schiffer* та *Heidi Klum*, модельєр та фотограф *Karl Lagerfeld.* Ці імена у німецьких респондентів асоціються з красою, модою та зовнішніми якостями: *Schönheit, Mode, Stolz, Fotos, blond, blauäugig, Kleidung, bekannt.*

Серед зібраного корпусу німецьких етносимволів зафіксовано імена ***інших відомих постатей***: *A. Einstein (2), I. Kant, A. Schwarzer, J. Klinsmann, A. Krupp*, які відносяться до різних сфер соціокультурного життя країни. З *A. Einstein* асоціюються його досягнення в галузі фізики та Нобелівською премією, тому антропонім ***Einstein*** став символом мудрості: *klug wie Einstein.* Асоціативне поле *I. Kant* також вказує на особливості діяльності цього визначного філософа: *Aufklärung, Dichter und Denker, Erkenntnistheorie, kantische Fragen, Philosophie.*

Відомою німецькою особистістю є Альфред Крупп, засновник сталеварного виробництва. Завод А. Крупа виробляв багато різних виробів, однак для наших опитаних це ім'я в першу чергу асоціюється з виробництвом гармат та війною, тому стало основою фразеологізму: *«Hart wie Kruppstahl»*, а ім'я *Krupp* – символом багатства: *Krupp und Krause «багаті та бідні».*

Для багатьох німецьких жінок символом фемінізму є *Alice Schwarzer*, засновник та редактор журналу *Emma.* Вона асоціюється з *Feministin, «EMMA», TV-Auftritte, Brille, große Klappe.* Останні асоціації пов'язані з тим, що А. Шварцер за її феміністичні висловлювання називають *«Frau mit großer Klappe»*, з'явився навіть вислів *«Alice-Schwarzer-Brille»*, що позначає феміністичну точку зору. Більшість чоловіків символом Німеччини визнають *Jürgen Klinsmann.* Асоціативне поле терміну вказує на його спортивну діяльність: *Fußballer, Nationalmannschaft, Trainer, Jugendliebe, blond und blauäugig.*

Антропоніми-символи відображають специфіку культурно-історичного розвитку народу. Джерелом формування власних назв з символічним значенням можуть бути міфологічні та релігійні вірування, біблійні сюжети, літературні твори, фільми, історичні, політичні та культурні діячі. Передумовою формування символічної семантики є асоціативні уявлення носіїв мови. Діяльність певної особистості, її зовнішність, риси характеру усталено асоціюються з конкретним антропонімом, який починає вербалізувати певне абстрактне поняття. Інтегрування в антропонімі лінгвістичних та екстралінгвістичних знань створює фонову семантику, яка імплікує утворення дериватів, фразеологізмів та паремій. Відповідно антропоніми-символи є лінгвокультурними одиницями та важливими складовими мовної картини світу народу.

Список літератури:

1. Антышев А. Н. Имена. Немецкие антропонимы / А. Н. Антышев – Уфа: Башкирский гос. аграрный ун-т., 2001. – 238 с.
2. Арутюнова Н. Д. К проблеме функциональных типов лексического значения / Н. Д. Арутюнова // Аспекты семантических исследований. – М.: Наука, 1980. – С. 156-249.
3. Кам'янець В. М. Структурні, семантичні та функціональні особливості власних назв сучасної німецької мови: дис. … канд.. філол. н.: 10.02.04 / В. М. Кам'янець – Львів, 2001. – 168 с.
4. Карпенко Ю. О. Про літературну ономастику та її функціональне навантаження / Ю. О. Карпенко // Записки з ономастики: зб. наук. пр. / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова / від. ред. О. Ю. Карпенко та ін. – Одеса: Астропринт, 2000 – Вип. 41. – С. 68-74.
5. Мурясов Р. З. Имя собственное в современном немецком языке / Мурясов Р. З. – Уфа: Изд-во Башк. ун-та, 1983. – 76 с.
6. Отин Е. С. Из заметок к лекциям по топонимике / Отин Е. С. // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Донецк: Донеччина, 2000. – Вып. 6. – С. 37-54.
7. Рут М. Є. Антропонимы: размышления о семантике / М. Є. Рут // Известия Уральского государственного университета. – 2001. – № 20. – С. 59-64.

8. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного / А. В. Суперанская – М.: Наука, 1973 – 367 с.
9. Arens P. Unsere Besten – Wer ist der größte Deutsche? [Електронний ресурс] / Peter Arens – Режим доступу: http://www.zdf-jahrbuch.de/2003/programmarbeit/arens.htm
10. Bahlow H. Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklart / H. Bahlow – München, 1967. – 588 s.
11. Büchmann G. Geflügelte Worte / G. Büchmann – München: Deutscher Taschenbuch-Verlag, 1967 – 383 s.
12. Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten / Dudenredaktion. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag,1996 – Bd. 11. – 864 s.
13. Duden. Zitate und Aussprüche / Dudenredaktion. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag,1999 – Bd. 12. – 864 s.
14. Fleischer W. Variationen von Eigennamen / W. Fleischer // Der Name in Sprache und Gesellschaft. Beitrage zur Theorie der Onomastik – Berlin: Akademie Verlag, 1973. – S. 52- 63.
15. Kunze K. Dtw-Atlas. Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet / K. Kunze – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1999. – 229 s.
16. Lurker M. Wörterbuch der Symbolik / Manfred Lurker. – Stuttgart: Krönerverlag, 1979. – 686 s.
17. Lutz R. Das grosse Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten / R. Lutz – Basel: Herder, 1991 – 636 S.
18. Schwarz M. Einführung in die kognitive Linguistik / Monika Schwarz. – Tübingen, Basel: Francke, 1996. – 238 s.
19. Wolf F. Moderne deutsche Idiomatik / F. Wolf – München: Max Hueber, 1966. – 824 s.

Ящик Н.Р.
Тернопольский национальный педагогический университет
имени Владимира Гнатюка

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕМЕЦКИХ АНТРОПОНИМОВ-СИМВОЛОВ

Аннотация
Статья посвящена исследованию специфики формирования и функционирования немецких антропонимов-символов в языке. На основе лексико-семантического анализа имен собственных определены основные группы символов: мифологические, библейские, имена героев художественной литературы, исторические, политические фигуры, изобретатели, музыканты, спортсмены и представители моды. Материальной базой исследования стали немецкие фразеологизмы, а также результаты опроса немецких граждан.
Ключевые слова: антропоним, символ, символическое значение, фразеологизмы, ассоциативный эксперимент.

Yashchyk N.R.
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University

LEXICAL-SEMANTIC CHARACTERISTIC OF GERMAN ANTHROPONYMS-SYMBOLS

Summary
The article is devoted to the study of the specifics of the formation and functioning of German anthroponyms-symbols in the language. Based on the lexical-semantic analysis of proper names are defined the main groups of symbols: mythological, biblical, the names of heroes of fiction, historical, political figures, inventors, musicians, sportsmen and representatives of fashion. The source of the research was German phraseological units, as well as the results of the survey of German citizens.
Keywords: anthroponym, symbol, symbolic meaning, phraseologism, associative experiment.

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 371.134:373.2:[615.85:7]

МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ КРЕАТИВНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ПЕДАГОГІЧНОГО ВУЗУ

Донченко О.С.
Бердянський державний педагогічний університет

У статті розкрито проблему розвитку професійної креативності майбутнього вихователя як передумови творчої педагогічної діяльності. Обґрунтовано модель розвитку названої здатності засобами арт-терапії в освітньому процесі педагогічного вузу. Визначено концептуальні засади розробки програми розвитку (сучасні наукові підходи професійно-педагогічної підготовки, психолого-педагогічні умови, психологічні механізми творчого процесу та розвитку креативності), її мету, завдання, етапи впровадження, описано заходи програми, обґрунтовано вибір арт-терапії як провідного засобу розвитку.

Ключові слова: арт-терапія, концептуальні засади, професійна креативність вихователя, теоретична модель розвитку.

Постановка проблеми. Підготовка вихователів дошкільних навчальних закладів, здатних до творчої професійної діяльності, є важливим завданням, що постає сьогодні перед педагогічним вузом. Вимоги нормативних документів (Закону України «Про дошкільну освіту», Державної національної програми «Освіта (Україна XXI ст.)», Базового компоненту дошкільної освіти України), які підкреслюють пріоритетність розвитку здатності до творчості всіх учасників освітнього процесу, реформування та інтенсивний інноваційний розвиток системи освіти, зокрема дошкільної, своєрідність та творчих характер педагогічної праці зумовлюють необхідність розвитку креативності у майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів. Попри актуальність названої проблеми, ґрунтовних теоретичних та прикладних досліджень розвитку творчого потенціалу педагогів найпершої освітньої сходинки на сьогодні не достатньо для її розв'язання. Саме тому розробка ефективних програм розвитку професійної креативності вихователя сьогодні є нагальною потребою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність поставленої проблеми підтверджується кількістю та багатоплановістю наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних авторів. Психологічна сутність та структура креативності розглядається в працях Т. Баришевої, Д. Богоявленської, Н. Вишнякової, О. Вознюка, М. Гнатка, В. Дружиніна, Ю. Жигалова, О. Морозова, досліджувалась специфіка професійної креативності спеціалістів різних професій: економістів (Л. Мацепура), соціальних педагогів (В. Боксогорн, Л. Петришин), менеджерів (Н. Добровольська, О. Харцій), юристів (О. Баняс), інженерів (Н. Рубан), психологів (Н. Макаренко, Н. Пов'якель, Т. Розова, Н. Скулиш), військових (Н. Чорноусенко), спортсменів (Е. Басенко). Психологічні механізми розвитку креативності в процесі професійної підготовки в педагогічному вузі розглядались Л. Пузеп, педагогічні умови – Ю. Варлаковою, І. Гриненком, О. Дунаєвою, В. Луніною, засоби – Т. Баришевою, технології – О. Дунаєвою, І. Гриненком.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте в науковій літературі відсутні дослідження психологічних особливостей професійної креативності вихователя дошкільного навчального закладу як виду педагогічної креативності, що має своєрідні відмінності, зумовлені специфікою діяльності педагога дошкільної ланки освіти. Досить обмеженим є коло досліджень засобів та технологій розвитку креативності, що ускладнює розробку та впровадження ефективних програм в процес фахової підготовки майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів.

Мета статті – представити модель розвитку професійної креативності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів засобами арт-терапії.

Виклад основного матеріалу. Моделювання розвитку професійної креативності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів необхідне для цілісного сприйняття окремих необхідних компонентів цього процесу як єдиної системи. Для створення моделі, перш за все, необхідно визначити сутність і структуру професійної креативності майбутніх вихователів, а також концептуальні засади її розвитку в процесі фахової підготовки.

У своєму дослідженні професійну креативність вихователя ДНЗ трактуємо як багатофакторну, стійку здатність вихователя дошкільного навчального закладу до творчого (нестандартного, доцільного, ефективного) розв'язання педагогічних задач, що мають на меті позитивну динаміку формування творчої особистості дошкільника та підвищення рівня творчої педагогічної діяльності самого вихователя ДНЗ. Креативний вихователь є центральним елементом, що забезпечує можливість впровадження творчої педагогічної діяльності, яка є визначальною умовою педагогічного професіоналізму. На основі змісту етапів творчої педагогічної діяльності (мотиваційного,

орієнтаційного, виконавчого та контрольно-оцінного), та з огляду на те, що креативність забезпечує можливість педагогічної творчої діяльності, виступаючи її суб'єктивною передумовою, вважаємо за доцільне функціонально об'єднати структурні компоненти професійної креативності вихователя у наступні: мотиваційний, когнітивний, операційний, регулятивний.

Відповідно до зазначених компонентів визначено критерії її розвитку:

1. Сформованість мотивів творчої педагогічної діяльності (показники: прагнення зрозуміти складну педагогічну проблему, бажання віднайти новий спосіб її розв'язання).

2. Розвиненість пізнавальних психічних процесів, обізнаність щодо психологічної сутності професійної креативності вихователя, методів творчого розв'язання педагогічних задач та рівень навчальних досягнень (показники: успішне виконання завдань на оригінальність, гнучкість, швидкість мислення; сприйнятливість до вербальних та невербальних показників поведінки довколишніх; продуктивність творчої уяви; знання психологічної сутності творчості та креативності, зокрема педагогічної, її особливостей у професійній діяльності вихователя, обізнаність щодо евристичних методів та технології їх використання; рівень навчальних досягнень).

3. Сформованість системи розумових дій та операцій творчого розв'язання педагогічних задач (показники: наявність під час опису процесу творчого розв'язання педагогічної ситуації системи дій: постановка педагогічної задачі, висування творчих ідей, вибір найбільш доцільних, оцінка результату; різноманітних та доцільних операцій розв'язання).

4. Сформованість регулятивних механізмів творчості (показники: виявлення вольових зусиль на шляху подолання труднощів; схильність до аналізу власної діяльності, виявлення причин та наслідків власних дій).

Виходячи з розуміння особистості студента як центральної ланки та основної цінності освітнього простору вищого навчального закладу, вважаємо, що розвиток професійної креативності вихователя ДНЗ має органічно входити в навчально-виховну систему, в якій кожний з елементів (форми, методи, засоби, умови, зміст) працює на кінцевий результат – формування фахівця, здатного до запровадження творчої педагогічної діяльності. Тому вихідну позицію, що складає основу розробки програми розвитку визначають сучасні наукові підходи професійно-педагогічної підготовки:

1. Інтегративний, що полягає у взаємному потенціюванні особистісних та професійних аспектів;

2. Компетентнісний, що характеризується спрямованістю на розвиток професійної компетентності – складного інтегрованого утворення, яке характеризується наявністю у суб'єкта діяльності системних знань, фахових умінь та розвинених професійно значущих особистісних якостей;

3. Особистісно-орієнтований, в основу якого покладено визнання індивідуальності, самобутності, самоцінності кожної людини, її розкриття як індивіда, наділеного своїм неповторним суб'єктним досвідом;

4. Культурологічний підхід передбачає оволодіння майбутнім педагогом загальною та професійно-педагогічною культурою, активне освоєння педагогічних теорій, цінностей, технологій з метою реалізації в своїй практиці культуротворчих функцій освіти.

5. Суб'єктний, що реалізує формування суб'єктності, яке забезпечує вирішення трьох основних життєвих завдань: узгодження особистісних потреб, здібностей, очікувань з умовами та вимогами діяльності; побудови життя відповідно до власних цілей і цінностей; постійного прагнення до досконалості шляхом вирішення суперечностей.

6. Задачний підхід передбачає, що професійне становлення майбутнього вчителя відбувається в діяльності, яка моделює вчительську працю, коли студент стає перед необхідністю розв'язання професійних задач.

Переважна більшість науковців (В. Дружинін, В. Моляко, Т. Ткач, Е. Торренс, К. Урбан, А. Шадріна та ін.) вважають, що креативність – це здатність особистості, яка актуалізується за умови наявності сприятливого середовища. Тому особлива увага вчених приділяється дослідженню психолого-педагогічних умов освітнього середовища, які сприяють розвитку креативності студентів та її актуалізації під час навчання у виші. Аналіз та узагальнення наукових доробків дозволяє визначити групи таких умов:

1. Встановлення сприятливих взаємин викладача та студента, які характеризуються: співтворчістю та діалогічністю суб'єктів навчально-пізнавального процесу (З. Калмикова, С. Максименко, О. Матюшкін, О. Яковлєва), створенням рівноправної позиції викладач-студент (М. Бондар, Т. Боднар), врахуванням особистісних особливостей студентів (В. Дружинін, О. Куцевол, І. Підласий, В. Роменець).

2. Постановка перед студентами педагогічних цілей, досягнення яких потребує максимального вияву творчості включає проблематизацію змісту освіти (В. Крутецький, В. Моляко, Н. Посталюк, Т. Третяк, Д. Фелдман, О. Яковлєва), моделювання виробничих ситуацій з настановою на прояв креативного підходу до них (Н. Малій), моделювання ситуацій невизначеності (Р. Грановська, А. Гребцов, О. Дунаєва, Н. Малій), ретроспективне вибудовування паралелей між змістом занять та життєвим досвідом учасників (А. Гребцов, Н. Малій), забезпечення активно-творчого типу засвоєння знань за допомогою евристичних методів (О. Акімова, Т. Каракатсаніс).

3. Емоційна насиченість освітнього процесу включає в себе позитивний зворотній зв'язок (В. Крутецький, Т. Щербан, А. Воронін, Л. Маніцька, О. Пінська, Н. Токарева, С. Устименко) та ігровий характер взаємодії (А. Гребцов).

Розвиток креативності неможливий без врахування психологічних механізмів, що лежать в основі творчої діяльності та розвитку креативності. Незаперечну цінність представляє аналіз психологічних механізмів творчої діяльності, здійсненого І. Калошиною, серед яких дослідниця вирізняє наступні:

1. Пошук невідомого за допомогою механізму аналізу через синтез означає виявлення нових якостей об'єкту через встановлення його

взаємозв'язків з іншими об'єктами шляхом включення його в нову систему зв'язків. Цей механізм обґрунтовується існуванням об'єктивної багатоманітності сторін одного і того ж явища, які виявляються під час розгляду його у тій чи іншій системі умов.

2. Механізму взаємодії інтуїтивного та логічного пояснюється за допомогою таких елементів як «прямі» та «побічні» продукти розв'язання задач. Процес розв'язання творчої задачі дає як прямі продукти – такі, що заздалегідь плануються, на досягнення яких і спрямована дія, так і побічні – додаткові, такі, що заздалегідь не плануються, не усвідомлюються та отримуються автоматично.

3. Асоціативний механізм передбачає встановлення взаємозв'язків між явищами на основі наявності в суміжних, схожих або протилежних ознак [4, с. 31-39].

Л. Пузеп серед психологічних механізмів розвитку креативності вирізняє наступні:

1. Рефлексивний, що полягає в усвідомленні студентами своїх креативних рис та прагненні реалізувати їх у творчій діяльності.

2. Самооцінки, що дозволяє визначити рівень розвитку креативності та, за умови її адекватності, успішно реалізувати її в процесі діяльності.

3. Саморегуляції, що передбачає приведення студентами себе в стан креативної активності [7, с. 65].

Реалізація названих концептуальних засад здійснюється через форми організації діяльності студентів, провідні принципи, методи, прийоми.

Виокремлення описаних раніше структурних компонентів професійної креативності вихователів ДНЗ, її критеріїв та показників, визначає спрямування розвивальної програми на розв'язання таких завдань:

– сформувати у студентів знання про сутність, особливості, значення, умови та способи розвитку професійної креативності вихователя; про арт-терапію як засіб розвитку професійної креативності вихователя та розв'язання педагогічних задач;

– сформувати у студентів систему дій та операцій творчого розв'язання педагогічних задач, а саме: помічати проблемну ситуацію, доцільно формулювати педагогічну задачу, продукувати низку ідей щодо розв'язання стратегічних, тактичних та ситуативних задач, критично оцінювати власні ідеї, застосовувати засоби арт-терапії з метою розв'язання професійних задач;

– розвинути у студентів прагнення розуміти складні професійні проблеми, бажання віднаходити нові способи їх розв'язання; сформувати позитивний емоційний досвід творчого розв'язання педагогічних задач; розвинути оригінальність, гнучкість та швидкість мислення, сприйнятливість до вербальних та невербальних показників поведінки довколишніх, творчу уяву, вміння виявляти зусилля, вольову напругу, зосередженість для подолання труднощів під час розв'язання творчих завдань, розвинути здатність особистості до рефлексії.

Провідним засобом розвитку професійної креативності майбутніх вихователів ми визначаємо арт-терапію. Ми схиляємося до трактування її як психолого-педагогічного засобу, що передбачає цілеспрямовану взаємодію викладача та студентів, яка полягає у створенні учасниками художнього твору (або «привласнення» його у разі застосування пасивної арт-терапії) із подальшою вербалізацією змісту, ідеї, значення, та має на меті гармонізацію відносин студент-викладач, творче самовираження, розв'язання розвивальних та освітньо-виховних завдань. Особливість арт-терапії як засобу розвитку професійної креативності вихователя обумовлюються тим, що взаємодія студента та викладача опосередковується твором мистецтва або арт-терапевтичної творчої діяльності (малюнком, метафоричною картою, історією, казкою, танцем), що помітно трансформує їх взаємовідносини.

Вибір арт-терапії у якості засобу розвитку обґрунтовується її можливостями:

– сприяти ефективному розв'язанню завдання гуманітаризації сучасної освіти, протистояти технократичному підходу в освіті, гармонійно доповнювати раціонально-логічні форми засвоєння змісту педагогічної освіти;

– реалізувати психолого-педагогічні умови розвитку професійної креативності вихователя та психологічні механізми творчого пошуку;

– активізувати мотиваційну, когнітивну, операційну, регулятивну складові професійної креативності вихователя, розвиваючи емоційно-почуттєву та пізнавальну сферу студента, формуючи рефлективність, усвідомленість, ініціативність, самостійність, самопізнання, спрямовуючи на постійне прагнення до досконалості.

Названі особливості детермінуються функціональними можливостями арт-терапії виступати як засіб пізнання дійсності, як засіб впливу на емоційну-почуттєву сферу, як засіб самопізнання та саморозвитку.

Відповідно до поставлених завдань зміст діяльності студентів був умовно розподілений на три блоки: інформаційно-пізнавальний, який спрямовано на формування системних знань про професійну креативність вихователя та арт-терапію як засіб її розвитку, розвивально-формувальний, що розв'язує задачу розвитку психологічних чинників професійної креативності вихователя та рефлексивно-оцінювальний, що сприяє формуванню механізму регуляції, оцінки творчої діяльності та самодетермінації розвитку професійної креативності вихователя.

Зазначені завдання реалізувалися за допомогою низки заходів: упровадження до процесу фахової підготовки студентів спеціальності «Дошкільна освіта» арт-терапевтичного спецкурсу-практикуму «Професійна креативність вихователя ДНЗ»; розробки арт-терапевтичного «Альбому професійної креативізації майбутнього вихователя ДНЗ», що містить завдання для самостійного опрацювання; включення до програм виробничих практик арт-терапевтичних завдань.

Арт-терапевтичний спецкурс-практикум включав в себе 6 аудиторних занять: з них 6 годин лекційних, 6 годин практичних занять, 33 години самостійної роботи та містив такі теми: «Професійна креативність вихователя дошкільного навчального закладу та її роль у творчій педагогічній діяльності», «Чинники розвитку професійної креативності вихователя ДНЗ. Креативні психотехнології», «Арт-терапія: основні поняття

та психологічний механізм дії», «Механізм розвитку професійної креативності вихователя засобами арт-терапії», «Арт-терапія у розв'язанні стратегічних педагогічних задач», «Арт-терапія у вирішенні тактичних та ситуативних педагогічних задач». Лекції мали на меті розв'язання завдання формування у студентів знань про сутність, особливості, значення, умови та способи розвитку професійної креативності вихователя; про арт-терапію як засіб розвитку професійної креативності вихователя та розв'язання педагогічних задач. Практичні заняття спрямовані на закріплення знань, отриманих у ході лекцій, на формування у студентів системи дій та операцій творчого розв'язання педагогічних задач, зокрема із застосуванням арт-терапії.

Арт-терапевтичний «Альбом професійної креативізації майбутнього вихователя ДНЗ» містив завдання для самостійного опрацювання та представляв собою додаток до спецкурсу-практикуму, синхронізуючись із ним тематично та за змістом. Самостійна робота спецкурсу передбачала: ознайомлення із певними теоретичними питаннями, рефлексивний аналіз рівня власної креативності та створення перспективи її розвитку, визначення бар'єрів творчості та умов, що сприяють розвитку професійної креативності вихователя, виявлення можливостей арт-терапії в процесі розвитку професійної креативності вихователя, розв'язання педагогічних задач (стратегічних, тактичних та ситуативних) засобами арт-терапії: створення образу гармонічно розвиненої особистості вихованця, складання фрагментів занять та ін.

З метою закріплення умінь творчого розв'язання педагогічних задач, набуття студентами досвіду їх реалізації в умовах професійної діяльності, оцінки своїх творчих можливостей було здійснено включення до програми виробничої практики арт-терапевтичних завдань, спрямованих на розвиток професійної креативності вихователя. Запропоновані студентам завдання було об'єднано у три блоки. Перший блок представляв собою низку завдань, що полягали у творчому розв'язанні педагогічних задач за допомогою арт-терапії. Цей блок був спрямований на закріплення та поглиблення набутих під час вивчення спецкурсу знань та умінь, актуалізацію розвинутих психічних процесів, сформованих мотивів, якостей в ситуації реальної професійної діяльності. Другий блок завдань був спрямований на формування вміння оцінювати свою творчу професійну діяльність. Акцентування уваги студентів на критеріях, що визначають успішність творчості, адекватне уявлення про власні можливості є запорукою постійного саморозвитку майбутнього фахівця. Завдання передбачало аналіз та оцінку своєї професійної творчої діяльності на занятті за допомогою методик «Самооцінка творчої педагогічної діяльності вчителя при підготовці до уроку» та «Самооцінка творчої педагогічної діяльності вчителя на уроці» (автор – С. Сисоєва). Третій блок завдань полягав у створенні студентами кейсу проблемних задач, які спостерігаються під час проходження практики та розробці арт-терапевтичного інструментарію до однієї із проблем, що може сприяти її розв'язанню.

Вважаємо, що представлена цілеспрямована, цілісна, системна, послідовна діяльність щодо розвитку професійної креативності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів у процесі фахової підготовки є запорукою її позитивної динаміки.

Висновки і пропозиції. Професійна креативність вихователя ДНЗ виступає ключовою передумовою запровадження творчої педагогічної діяльності, визначає ефективність виконання низки професійних обов'язків. Розвиток креативності майбутніх фахівців дошкільної освіти у процесі фахової підготовки передбачає створення теоретичної моделі, що визначається психологічною сутністю та структурою досліджуваного явища та приводить в систему, об'єднує необхідні компоненти цього процесу.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначені ефективності представленої теоретичної моделі.

Список літератури:

1. Гавриш Н., Половіна О., Барна Х. «Осердечення» змісту професійної підготовки як чинник особистісно-професійного зростання майбутніх педагогів дошкільної освіти / Н. Гавриш, О. Половіна, Х. Барна // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2016. – № IV(45). – С. 42-45.
2. Грецов А. Г. Тренинг креативности для старшеклассников и студентов / А. Г. Грецов – СПб.: Питер, 2008. – 208 с.
3. Дубасенюк О., Вознюк О. Концептуальні підходи до професійно-педагогічної підготовки сучасного педагога / О. Дубаснюк, О. Вознюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – 114 с.
4. Калошина И. П. Структура и механизмы творческой деятельности (нормативный подход) / И. П. Калошина. – М.: Из-во Моск. ун-та, 1983. – 168 с.
5. Каракатсаніс Т. В. Розвиток креативності майбутніх учителів початкових класів у педагогічних коледжах Великої Британії: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Т. В. Каракатсаніс. – Запоріжжя, 2014. – 20 с.
6. Підготовка майбутніх вихователів до роботи з дітьми дошкільного віку: компетентісний підхід: монографія [за заг. ред. Г. В. Бєлєнької, О. А. Половіної] – Умань: Видавець «Сочінський», 2015. – 208 с.
7. Пузеп Л. Г. Психологические механизмы развития креативности личности: диссертация... кандидата психологических наук: 19.00.01 / Пузеп Любовь Геннадьевна. – Омск, 2006. – 180 с.

Донченко О.С.
Бердянский государственный педагогический университет

МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КРЕАТИВНОСТИ БУДУЩИХ ВОСПИТАТЕЛЕЙ ДОШКОЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ СРЕДСТВАМИ АРТ-ТЕРАПИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

Аннотация
В статье раскрыта проблема развития профессиональной креативности будущего воспитателя как предпосылки творческой педагогической деятельности. Обоснована модель развития названной способности средствами арт-терапии в образовательном процессе педагогического вуза. Определены концептуальные основы разработки программы развития (современные научные подходы профессионально-педагогической подготовки, психолого-педагогические условия, психологические механизмы творческого процесса и развития креативности), ее цели, задачи, этапы внедрения, описаны мероприятия программы, обоснован выбор арт-терапии как ведущего средства развития.
Ключевые слова: арт-терапия, концептуальные основы, профессиональная креативность воспитателя, теоретическая модель развития.

Donchenko O.S.
Berdyansk State Pedagogical University

MODEL OF PROFESSIONAL CREATIVITY OF FUTURE TEACHERS OF PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS BY MEANS OF ART THERAPY IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

Summary
The article deals with the problem of development of professional creativity of the future educator as a prerequisite for creative pedagogical activity. The essence of the concept of «creative professional educator kindergarten», its structural components (motivational, cognitive, operational, regulatory) criteria and indicators. The model of development of the named ability by means of art therapy in educational process of pedagogical high school is substantiated. Conceptual bases of development programs (modern scientific approaches vocational and educational training, integrative, competence, personality-oriented, cultural, subjective, of task, psychological and pedagogical conditions, a supportive relationship of teacher and student, raising the students educational goals, achievement which requires the maximum expression of creativity, creating emotional climate of the educational process, psychological mechanisms of the creative process and the development of creativity, analysis alternation Synthesis interaction intuitive and logical, associative, reflective, self-control, self-esteem), its goals, objectives, stages of implementation (Information cognitive, developmental, molding, reflexive-Evaluation) describes program activities (Art Therapy special course-workshop «Professional creativity educator Regulations», art therapy «album kreatyvizatsiyi future professional educator kindergarten» programs include production practices art therapy tasks), the choice of art therapy as a leading product development.
Keywords: art therapy, conceptual foundations, professional creativity of the educator, theoretical model of development.

УДК 159.9

РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВІЙСЬКОВИХ ПСИХОЛОГІВ

Мась Н.М.
Військовий інститут
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проаналізовано теоретичні та практичні напрацювання з питань психології розвитку творчих здібностей. Визначено необхідність розвитку творчих здібностей майбутніх військових психологів. Обґрунтовано застосування методу кейсів як інноваційного методу навчання. Наведено приклади кейсів.
Ключові слова: творчість, творчі здібності, розвиток творчих здібностей, методи розвитку творчого мислення, метод кейсів.

Постановка проблеми. З початком військової агресії на території України, зросли вимоги до військових психологів щодо психологічної допомоги військовослужбовцям Збройних сил України на всіх етапах бойової діяльності. Військові психологи активно залучені до психологічного супроводу процесу підготовки особового складу у навчальних центрах, у заходах підтримки бойової готовності особового складу до виконання завдань за призначенням в районах проведення бойових дій, у роботі з профілактики бойових психічних травм. З метою підвищення ефективності надання своєчасної психологічної допомоги військові психологи працюють з особовим складом ЗСУ в місцях ротацій та відновлення боєздатності, в тому числі і на сході країни. А після виконання завдань в районі проведення бойових дій фахівці підключаються до психологічної реабілітації учасників АТО та членів їх сімей.

Завдання, що стоять перед військовими психологами спонукають їх постійно підвищувати свій кваліфікаційний рівень щодо психологічної роботи із учасниками бойових дій та шукати нових нестандартних рішень при проведенні заходів психологічної роботи. У зв'язку із зазначеними аспектами виникає необхідність внести відповідні зміни і у програми підготовки військових психологів у ВВНЗ. З урахуванням особливостей сучасної військової служби необхідно приділяти значну увагу розвитку творчих здібностей майбутніх військових психологів у процесі професійної підготовки.

Саме це обумовлює виникнення питання докорінної зміни системи підготовки майбутніх військових психологів. На наш погляд, нова система підготовки військових психологів повинна враховувати вимоги сьогодення та формувати у курсантів уміння швидко і чітко діяти у ситуаціях що виникають, а також передбачати їх ефективне розв'язання у майбутньому. Водночас для вирішення саме цих складних завдань майбутні психологи будуть залучатися для надання відповідної допомоги різним верствам населення та своєчасно попереджати прогнозовані відхилення у психосоціальному розвитку осіб різних за статтю і віком.

Сьогодні ми спостерігаємо зростання вимог щодо підготовленості до фахового практикування в нових соціальних умовах та спроможності до професійного креативного вчинення військових психологів. Це обумовлює включення в їх систему підготовки широкого кола інноваційних форм, методів і засобів розвитку їх професійних творчих здібностей для можливості реалізації їх креативного потенціалу як у навчанні, так і подальшій професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивчення результатів наукових досліджень стосовно розвитку творчих здібностей майбутніх психологів дозволяє стверджувати, що зацікавленість цією проблемою досить велика. Так, А.М. Матюшкіна, Я.А. Пономарьова, І.Н. Семенова розглядають творчість як основу і механізм розвитку психіки. Такі науковці як Д.Б. Богоявленська, Л.П. Журавльов, З.С. Карпенко, Є.М. Потапчук, В.В. Рибалка, В.А. Роменець, О.Д. Сафін, Е.П. Торранс, В.М. Ямницький вивчають особливості розвитку та становлення творчої особистості. Особливу увагу приділяють розвитку інноваційних моделей проблемного та проблемно-діалогічного навчання при підготовці фахівців такі дослідники як: А.В. Брушлинський, Л.К. Велитченко, І.О. Ільницька, І.Я. Лернер, П.І. Підкасістий. Проблеми модульно-розвивального навчання досліджували: Т.В. Дегтяренко, Ю.Б. Максименко, А.В. Массанов, В.Г. Панок, Е.О. Помиткін, В.В. Плохіх, В.В. Рибалка, А.В. Сергеєва, Л.А. Снігур, М.І. Томчук, А.В. Фурман, В.М. Чернобровкін, Н.Ф. Шевченко та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте в працях згаданих нами вчених недостатньо розкриті питання специфіки, закономірностей та організації інноваційно-пошукової діяльності саме військових психологів, зокрема розвитку в них професійних творчих здібностей.

Мета статті полягає у визначенні шляхів покращення якості професійної підготовки майбутніх військових психологів шляхом актуалізації та розвитку їх творчого потенціалу та підвищення вчинкової активності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Творчий розвиток особистості майбутнього військового психолога вочевидь не може здійснюватися без фундаментальних теоретичних знань психології та високого рівня сформованості умінь і навичок у сфері психопрофілактики, психологічного консультування, психодіагностики, психокорекції, роботи з особистісного, інтелектуального, морального, фізичного розвитку дітей та дорослих. Власне володіння ним різними методам, формами, техніками і технологіями розвитку творчості закладає підвалини професійної креативності як компетентності (елементами

якої є знання, уміння, навички, професійна інтуїція, досвід тощо), психологічної культури та таких професійно важливих якостей як: самоактуалізація, інтернальність, адекватна самооцінка, інтелектуальність, оригінальність. Саме творче мислення майбутнього військового психолога дозволить йому швидко й конструктивно орієнтуватися у складних професійних ситуаціях, сприятиме удосконаленню сутнісної організації особистості, а також сприятимуть систематизації оцінок та критеріїв, необхідних для аналізу процесу, змісту та результатів майбутньої професійної діяльності [4, с. 29-33].

Тому закономірно, що під час навчання, творча особистість майбутнього військового психолога характеризується особливими змінами у його свідомості, які базуються на особистісних знаннях, вироблених уміннях і навичках та набутому життєвому досвіді. На успішність майбутньої професійної діяльності впливають творча активність і самостійність особи, її інтелектуальний розвиток та рівень креативності у поєднанні, звичайно, з її фізичним розвитком і психічним здоров'ям.

Зазначимо, що концепція креативності як універсальної пізнавальної творчої здібності, набула популярності після опублікування праць Дж. Гілфорда [9]. Розкриваючи особливості креативності останній вказував на принципову відмінність між двома типами мисленнєвих операцій: *конвергенції* і *дивергенції*.

Так, на думку вченого, *конвергентне мислення* проявляється в умовах пошуку єдиного вірного рішення задачі на основі значної кількості умов. Очевидно, що тут має місце ототожнення здатності до конвергентного мислення з тестовим інтелектом, тобто інтелектом, який вимірюється високошвидкісними тестами IQ. На противагу конвергентному мисленню *дивергентне мислення* характеризується тим, що процес мислення актуалізується та здійснюється у різних напрямках, що забезпечує варіативність шляхів розв'язання проблеми та призводить до несподіваних висновків і результатів.

Саме операцію дивергенції Дж. Гілфорд вважав основою креативності як загальної творчої здібності. У зв'язку з чим він визначив чотири основні *параметри креативності: оригінальність* – здатність продукувати віддалені асоціації, незвичні відповіді; *семантична гнучкість* – спроможність обґрунтовувати функцію об'єкта і запропонувати його нове використання; *образна адаптивна гнучкість* – уміння змінити форму стимулу таким чином, щоб побачити в ньому нові ознаки і можливості для використання; *семантична спонтанна гнучкість* – здатність продукувати різноманітні ідеї в нерегламентованій ситуації.

Працюючи над розвитком своєї концепції Дж. Гілфорд описав ще *шість параметрів креативності*. Це такі як: *здатність* до знаходження і побудови проблеми; *здатність* до генерування великої кількості ідей; *здатність* до продукування різноманітних ідей (гнучкість); *здатність* відповідати на подразники нестандартно (оригінальність); *здатність* вдосконалювати об'єкт, додаючи деталі; *здатність* розв'язувати проблеми, тобто спроможність до аналізу і синтезу [9].

Зауважимо, що численні дослідження свідчать про те, що майбутній психолог набуває професійної компетентності тоді, коли починає бачити світ очима психолога, коли починає усвідомлювати умови своєї майбутньої професійної діяльності, коли починає занурюється у психологічну проблематику та починає формувати власний досвід вирішення психологічних проблем і завдань. Про становлення майбутнього військового психолога як професіонала свідчить процес розгортання спектру суб'єктних позицій, які охоплюють повноту відповідального й ініціативного ставлення до і до навчально-професійної діяльності, і до особистісного прийняття вимог професійної діяльності, і орієнтацію на максимальне розкриття власного потенціалу та сприяння актуалізації інших людей [3, с. 20].

У професійній діяльності військового психолога часто виникають ситуації які потребують від нього творчого креативного підходу, що в свою чергу спонукає його до розвитку творчих здібностей, становлення яких ґрунтується на: *професійному* вибірковому ставленні до навколишнього середовища, *осмисленні* та усвідомленні проблемної ситуації, *виділенні* головної проблеми і постановки проблеми в заданих параметрах, *пошуку* підходів до вирішення проблеми, *виборі* стратегії рішення, *розробці* ідеальної моделі реалізації стратегій, *логічному* обґрунтуванні прийнятої ідеальної моделі вирішення проблеми шляхом реалізації творчої моделі на практиці. Саме це обумовлює необхідність застосування в процесі підготовки майбутніх військових психологів таких *інноваційних підходів* як: демонстраційне вирішення проблем викладачем; самостійна проблемно-пошукова діяльність майбутніх військових психологів; спільна пошукова і наукова робота [7].

Зазначені нами інноваційні підходи в організації професійної підготовки майбутніх військових психологів сприяють *творчому розвитку особистості майбутнього військового психолога*, здатного створити оригінальні, неповторні продукти, виявити нові факти і закономірності, а також застосувати нові методи реалізації психологічної діяльності; є *стимулом розвитку творчого потенціалу майбутніх військових психологів*, що забезпечує прийняття ними нетипових рішень, розвивають впевненість у власних силах і діях, формують активну життєву позицію, сприяють конкретизації творчих зусиль для вирішення різноманітних проблемних ситуацій; є *фактором розвитку творчих здібностей* як стійкої властивості особистості майбутнього військового психолога, що забезпечує його здатність до творчої діяльності; є *передумовою ефективності навчально-продуктивної діяльності*, у процесі якої у майбутніх військових психологів розвиваються такі показники креативної особистості, як новизна, продуктивність і гнучкість мислення, оригінальність думки, творче ставлення до навколишньої дійсності.

Окреслені нами теоретичні підходи у формуванні творчих здібностей у майбутніх військових психологів знайшли свою реалізацію у запровадженні Військовим інститутом Київського національного університету імені Тараса Шевченка програми «Формування професійної компетентності у майбутніх військових психологів». Елементом останньої став *комплекс вправ*

спрямованих на розвиток креативних умінь. Науково-педагогічний склад кафедри військової психології, на базі якої здійснюється підготовка військових психологів, поклали в основу цієї програми концепцію творчого мислення Едварда де Боно, який виокремлював такі види мислення: логічне і творче (креативне), з його особливим різновидом – «латеральним мисленням».

Зазначимо, що під латеральним мисленням науковець розумів специфічний процес обробки інформації, який спрямований на зміну існуючої стереотипної моделі сприйняття навколишньої дійсності, створення нових альтернативних підходів до вирішення певної проблеми.

На думку де Боно, важливим механізмом латерального мислення є *інсайт*, який може бути штучно створений завдяки опорі на досвід і поєднання ідей, що не мають між собою спільності і належать до різних сфер. Латеральне мислення тісно пов'язане із творчістю (креативністю), воно має багато спільного з ним: вивільнення від стереотипів та створення нових, оригінальних ідей. Проте творчість включає в себе ще цілий набір таких понять, як артистизм, талант, емоційна чутливість, натхнення тощо і є, на відміну від латерального мислення, описом результату. Для творчого мислення важливим є результат, його новизна й оригінальність, тоді як для латерального мислення має значення процес роботи з наявною інформацією, ефективність результату. Едвард де Боно підкреслював, що латеральне мислення доступне кожному, хто прагне генерувати нові ідеї.

Творчий доробок де Боно включає в себе *методи та прийоми розвитку творчого мислення*, з якими курсанти знайомляться під час практичних занять з військової психології. Розглянемо деякі з них. Так, перший метод *«Плюс, мінус, цікаво»* визначає, що цікавими можуть бути ті аспекти ситуації, які по-перше, не є позитивними або негативними, а є просто цікавими, по-друге, це ті аспекти, які можна розвинути і які можуть привести до створення нової ідеї. Метою методу є позачергове виявлення позитивних, негативних та цікавих моментів при аналізі та вирішенні проблеми [1].

Наступним методом, який опановують майбутні військові психологи – *«Розгляд усіх факторів»*. Основний зміст якого полягає у створенні списку усіх факторів, які необхідно враховувати при вирішенні проблеми, їх розгляд та аналіз. Відомо, що вирішуючи проблему, як правило, кожен враховує (свідомо чи несвідомо) лише свої інтереси, що в свою чергу, може призвести до непорозумінь і конфліктів. Щоб навчитися краще розуміти іншу людину і ефективно розв'язувати проблеми, знаходити новий вихід із ситуації, де Боно запропонував такий прийом «Погляд інших людей». Під час застосування останнього вчений рекомендував при аналізі проблеми скласти список осіб, яких торкається дана проблема та по черзі стати на їх місце, тобто уявити їх погляди, думки, подивитись на проблему з точки зору свого опонента і спробувати зрозуміти його. При цьому, вважав вчений, дуже важливо враховувати реальні погляди людей, а не ті, які, на нашу думку, їм варто мати або яких ми самі дотримуємося.

Загальновідомий той факт, що при вирішенні будь-якої проблеми, слід враховувати наслідки такого рішення або дії. Для формування такої навички де Боно запропонував вправу *«Наслідки і результат»*, метою якої став розгляд всіх наслідків дій або рішення, з використанням шкали часу. Така шкала характеризується чотирьма «уявними позначками»: *негайні* наслідки (негайні результати дії), *короткострокові* наслідки (те, що відбувається відразу за негайними наслідками), *середньострокові* наслідки (те, що відбувається, коли проблема буде вже вирішена) і *довгострокові* наслідки (те, що трапиться набагато пізніше). Такі часові рамки довільні і можуть змінюватися незалежно від проблеми.

Необхідно відзначити, що часто здається, що знайдений оптимальний варіант рішення, але насправді це не завжди так. Генеруючи альтернативи, завжди можна знайти більш кращий варіант вирішення проблеми. Для зручності створення альтернатив де Бове запропонував метод *«Альтернативи, можливості, вибір»*. За допомогою цього методу майбутні психологи зможуть генерувати альтернативні способи та шляхи вирішення проблеми. Цей метод можна використовувати на різних етапах: при визначенні проблеми і при вирішенні проблеми. Альтернативи, на думку де Боно, можуть бути різноманітні роду: альтернативи сприйняття, альтернативи дії, підходу, пояснення.

Відомо, що Едвард де Боно вважав, що людина швидше досягне мети, якщо мета буде чітко сформульована. Тому для ефективної постановки мети він розробив наступний метод *«Цілі, напрямки, задачі»*, призначений для точного визначення, формулювання і вибору мети, якої людина хоче досягти. Велике практичне значення в підготовці військових психологів має *«Метод випадкової стимуляції»*. Саме випадкова стимуляція, на думку де Бове, забезпечується випадковим предметом, словом, людиною тощо. Випадковий стимул викликає асоціації, які входять в контакт з асоціаціями самої «проблеми» і дозволяє вирішити проблему, створити щось нове.

Ефективним на нашу думку, є метод розвитку творчого мислення *«Шість капелюхів»*. Едвард де Боно підкреслює, що коли людина над чимось розмірковує, вона намагається обґрунтувати свою точку зору, у процес втручаються емоції, людина намагається висунути нову ідею – і все це одночасно. Метод «Шість капелюхів» – це методика, яка пропонує виконати одну розумову дію у певний відрізок часу. Людина «надягаючи» на себе по одному капелюху, не намагається виконати все одразу, вона вчиться у певний відрізок часу виконувати одну дію. Всього є шість капелюхів мислення, кожен з яких символізує певний тип мислення: *білий капелюх* відповідає лише за збір об'єктивних фактів, об'єктивної інформації; *червоний капелюх* – за прояв емоцій, почуттів, інтуїції; *жовтий капелюх* – за пошук позитивних сторін, переваг; *чорний капелюх* – за пошук негативних сторін, недоліків; *зелений капелюх* – за творчий пошук, генерування нових ідей, альтернативних підходів; *синій капелюх* – за аналіз усього розумового процесу (це рефлексія мислення), планування, визначення мети та висновки. Всі описані нами методи розширюють сферу сприйняття

людиною проблеми, сприяють відходу від старих стереотипних поглядів, формуванню вмінь і навичок генерування нових ідей [1].

Зазначимо, зміст програми «Формування професійної компетентності у майбутніх військових психологів», реалізується за допомогою сучасних інноваційних методів навчання, серед яких найбільш популярний метод кейсів (CaseStudy).

Як відомо, цей метод був започаткований на початку XX століття в Гарвардській Школі Бізнесу. Остання відома своїм унікальним педагогічним досвідом. Так, у період з 1909 по 1919 рік під час навчання, учнів цієї Школи просили викласти конкретну ситуацію чи проблему, а потім проаналізувати її та дати відповідні рекомендації. У 1920 р. декан Дін Донхмен видав друком збірку завдань-кейсів, що сприяло переходу усієї системи навчання менеджменту в Гарвардській Школі на методику Case Studies [6].

CaseStudy, або аналіз конкретних навчальних ситуацій – метод навчання, призначений для вдосконалення навичок і отримання досвіду в наступних сферах: виявлення, відбір і вирішення проблем; робота з інформацією – осмислення значення деталей, описаних в ситуації; аналіз і синтез інформації і аргументів; робота з припущеннями і висновками; оцінка альтернатив; ухвалення рішень; слухання і розуміння інших людей – навики групової роботи [5].

Зауважимо, що в основу методу кейсів покладені концепції розвитку розумових здібностей. Суть даного методу навчання полягає у використанні конкретних випадків (ситуацій, історій, тексти яких називаються «кейсом») для спільного аналізу, обговорення або вироблення рішень майбутніми військовими психологами при викладанні навчальної дисципліни «Військова психологія».

Цінність методу кейсів полягає в тому, що він одночасно відображає не тільки практичну проблему, а й актуалізує певний комплекс знань, який необхідно засвоїти при вирішенні цієї проблеми. Кейс також вдало суміщає навчальну, аналітичну і виховну діяльність, що безумовно є діяльним і ефективним в реалізації сучасних завдань системи військової освіти [8].

До переваг методу кейсів можна віднести: використання принципів проблемного навчання, тобто формування навичок вирішення реальних проблем; можливість роботи групи на єдиному проблемному полі, при цьому процес вивчення, по суті, імітує механізм ухвалення рішення в житті. Метод кейсів більше відповідає життєвій ситуації, ніж заучування термінів з подальшим їх переказом, оскільки вимагає не тільки знання і розуміння термінів, але і уміння оперувати ними, вибудовувати логічні схеми вирішення проблеми, аргументувати свою думку. Даний метод сприяє формуванню навичок роботи в команді, набуттю навичок презентації та проведення прес-конференції; уміння формулювати питання, аргументувати відповідь, сприяє розвитку творчих здібностей майбутніх військових психологів [2].

На нашу думку, застосування методу кейсів буде ефективним на заняттях, які спрямовані на розвиток креативних умінь, в межах програми «Формування професійної компетентності у майбутніх військових психологів». За планом, на першому етапі, з майбутніми психологами проводять теоретичне заняття на тему: «Творчість. Творче мислення.» в ході якого курсантів знайомлять з концепцію творчого мислення Едварда де Боно. Другим етапом реалізації даної програми є організація та проведення циклу практичних занять «Аналіз ситуації» під час якого відпрацьовуються кейси. Наведемо декілька прикладів.

Кейс 1. «Перевтілення» – під час якого курсанти намагалися перевтілитися в інший об'єкт матеріального світу, тварину чи рослину, а потім за допомогою пантоміми передати учасникам свій образ. При цьому аналізувалося, чому саме такий образ обрав учасник і які рухи найбільш інформативні.

Кейс 2. «Математик» – під час виконання вправи учасники аналізують свої сильні та слабкі сторони і намагаються скласти формулу своєї особистості. Розвивається логічне мислення та навички самоаналізу.

Кейс 3. «Три рухи» – метою вправи є розвиток логічного мислення і дій в ігровій ситуації, розширення меж креативності, зняття страху перед невідомим, перед поставленою проблемою, а також відбувалося спонукання курсантів до активного прояву якостей творчої особистості: гнучкості мислення, винахідливість, уяву здібності до лицедійства.

Кейс 4. «На творчій хвилі» – під час виконання вправи в групі виконувалася серія індивідуальних і колективних завдань, з метою розвитку здібностей до поєднання протилежних ідей із різних галузей досвіду з використанням отриманих асоціацій для вирішення творчих завдань.

Програма підготовки майбутніх військових психологів передбачає організацію та проведення з курсантами четвертого курсу військової практики впродовж чотирьох тижнів. Метою цієї практики полягала у педагогічному моніторингу процесу формування професійної компетентності майбутніх військових психологів. Керівник практики здійснював контроль за реалізацією творчих здібностей курсантів-практикантів під час здійснення ними психологічної підтримки тих військовослужбовців, які її потребували. Саме опановані курсантами в стінах ВВНЗ методи де Боно застосовували на практиці.

Висновки та пропозиції. Аналіз наукової психолого-педагогічної літератури дозволяє констатувати, що під час формування та розвитку творчих здібностей майбутніх військових психологів доцільно застосовувати метод кейсів під час яких відпрацьовуються методи запропоновані британським психологом Едавардом де Боно. Подальших наукових розвідок потребують особливості застосування методів де Боно під час організації занять з дисциплін загально-військового циклу.

Список літератури:

1. Боно Э. де Гениально! Инструменты решения креативных задач / Эдвард де Боно; пер. с англ. [Д. Онацкая] – М.: Альпина Паблишер, 2015. – 349 с.
2. Долгоруков А. Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения [Електронний ресурс] / Долгоруков А. Режим доступу: http://www.vshu.ru/lections.php?tab_id=3&a=info&id=2600
3. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості студента // Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців: М-ли Всеукр. Наук.-практ. конф. (Хмельницький, 24-25 квітня 2014 р.). – Хмельницький: ХНУ, 2014. – С. 18-20.
4. Матюшкин А.М. Концепция творче ской одаренности / А.М. Матюшкин // Вопросы психологии. – 1989. – № 6. – С. 29-33.
5. Психологія і педагогіка. Проведення індивідуального заняття за методом аналізу конкретних навчальних ситуацій (casestudy): Навчально-методичний посібник – Львів: ЛІБС УБС НБУ, 2012. – 145 с.
6. Рейнгольд Л.В. За пределами CASE – технологий / Л.Д. Рейнгольд // Компьютер. – 2000. – № 13. – С. 12-14.
7. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: монографія / А.В. Фурман. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.
8. Ягодникова В. Кейс-метод (Casestudy) як форма інтерактивного навчання майбутніх фахівців [Електронний ресурс] / В. Ягодникова – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/1_NIO_2008/Pedagogica/25496.doc. htm
9. Guilford J. The nature of human intelligence / J. Guilford. – N.-Y.: McGraw Hill, 1967. – 290 p.

Мась Н.Н.
Военный институт
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ВОЕННЫХ ПСИХОЛОГОВ

Аннотация
Проанализированы теоретические и практические наработки по вопросам психологии развития творческих способностей. Определена необходимость развития творческих способностей будущих военных психологов. Обосновано применение метода кейсов как инновационного метода обучения. Приведены примеры кейсов.
Ключевые слова: творчество, творческие способности, развитие творческих способностей, методы развития творческого мышления, метод кейсов.

Mas N.N.
Military Institute
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE MILITARY PSYCHOLOGISTS

Summary
Theoretical and practical developments on psychology of development of creative abilities are analyzed. The need to develop the creative abilities of future military psychologists is determined. The application of the case method as an innovative method of training is substantiated. Case studies are given.
Keywords: creativity, creative abilities, development of creative abilities, methods of development of creative thinking, method of case studies.

УДК 159.9

ДО ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УМОВАХ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Паламарчук О.М., Чухрій К.Л.
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

У статті проаналізовані особливості соціально-психологічної допомоги дітям учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції, визначені її основні складові. Висвітлені параметри, які впливають на інтенсивність психологічного стресу у дітей. На основі аналізу, узагальнення й систематизації наукових джерел охарактеризовано три аспекти надання психологічної підтримки дітям учасників бойових у відповідності до джерела їхніх негативних суб'єктивних переживань. Доведено, що ефективна робота подолання наслідків впливу психологічної травми у дітей та підлітків можлива лише при комплексному підході, який поєднує в собі різні методи і способи роботи, що створені в рамках різних психотерапевтичних підходів. Описані основні психологічні підходи до корекційної роботи із дітьми учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції.

Ключові слова: соціально-психологічна реабілітація, психологічна допомога, діти учасників бойових дій, адаптація, антитерористична операція.

Постановка проблеми. Наша країна, в умовах сьогодення, переживає значні та важливі зміни, які стосуються всіх сфер життєдіяльності громадян та суспільства в цілому. Події, що відбуваються на сході України, мають значний вплив на усіх жителів нашої країни. Безперечним залишається той факт, що найбільшого негативного впливу зазнають мешканці саме території Донецької та Луганської областей. Однак психологи, психотерапевти, педагоги та вихователі не можуть оминути увагою категорію осіб, які не включені у військові події що відбуваються на сході безпосередньо, проте відчувають її психологічний вплив щодня.

Важко реально оцінити вплив військових подій на дітей, зокрема батьки яких були учасниками бойових дій в умовах антитерористичної операції. Адже саме діти, можливо не завжди усвідомлено, але, беззаперечно, значно глибше і важче відчувають всі душевні переживання найбільш значимих дорослих. Такі переживання стають підґрунтям для формування і розвитку тривожності та актуалізації негативних почуттів, які, на відміну від дорослих, діти не завжди усвідомлюють та не завжди бажають про них розповідати. До таких почуттів можна віднести тривогу, різного рівня інтенсивності страхи, різноманітні фобії, психосоматичні розлади тощо.

Тому вчасне виявлення негативних переживань та кваліфікована допомога має не лише важливе значення для поліпшення емоційного стану дитини на даному віковому етапі, а й для збереження її гармонійного життя та саморозвитку в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема соціально-психологічної реабілітації військовослужбовців в умовах сучасного життя є надзвичайно актуальною. Вона досліджується як вітчизняними так і зарубіжними науковцями. Дослідники значну увагу приділять вивченню механізмів розвитку травматичного стресу (Р. Волошин, Л. Китаєв-Смик, Р. Лазарус), технології діагностики та подолання стресових розладів (І. Котєнєв, В. Лисенко, О. Морозов, В. Омелянович, Н. Тарабріна, О. Тімченко, С. І. Яковенко) та особливостям корекції посттравматичного стресового розладу в учасників військових дій (В. Доморацький, Н. Крилов, А. Пушкарьов). Однак, не менш значимою проблемою постає допомога дітям бійців, які повертаються або, нажаль, не змогли повернутись із зони антитерористичної операції. Проблема емоційного неблагополуччя, незважаючи на достатню кількість досліджень (А. Захаров, В. Мухіна, М. Осоріна, А. Прихожан), не лише не втрачає своєї актуальності в наші дні, але навіть загострюється, у зв'язку з постійними змінами в житті суспільства. Дослідженням емоційно-особистісної сфери дітей займаються як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники (Л. Виготський, О. Запорожець, К. Ізард, Н. Карпенко, О. Кононко, О. Лідерс, С. Рубінштейн). Значна увага приділяється вивченню дитячих страхів та фобій (В. Абраменкова, В. Вілюнас, І. Дубровіна, Г. Еберлейн, О. Захаров, В. Зеньковський, Ю. Максимова, П. Поппер, А. Прихожан, Й. Раншбург), які формуються на основі розвитку особистісної тривожності (А. Адлера, В. Гебзаттель, Ф. Перлза, Г. Салліван, Ч. Спілбергера, Дж. Уотсона, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Хорні). Крім того, в силу подій які відбувають на сході нашої країни, дослідники значно глибше почали вивчати особливості переживання посттравматичного стресового розладу не лише у самих військовозобов'язаних, але й у їхніх сім'ях, у тому числі й у дітей (М. Горовіца, Е. Калмикова, А. Кардінер, В. Конторович, Н. Ласко, А. Меркер, Дж. Мітчел, М. Падун, В. Петрухін, В. Ромек, Г. Сельє, Н. Тарабаріна, З. Фрейд, Р. Яноф-Бурман).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Сучасні дослідження проблеми соціально-психологічної допомоги дітям учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції доводять, що саме діти, чиї батьки мають безпосереднє відношення до подій на сході, найбільше страждають та відносяться до тієї категорії людей, яка потребує особливої соціально-психологічної допомоги. Поза межами дослідження залишається окреслення та вивчення ролі негативного впливу на особистість дитини подій на сході, які пережили значимі для неї інші люди, тобто батьки.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є пошук дієвих засобів корекції страхів та інших негативних індивідуально-поведінкових аспектів у дітей, батьки яких є та були учасниками бойових дій в умовах антитерористичної операції.

Виклад основного матеріалу. Кризова ситуація та важкі події останніх років нашої країни дали змогу визначити цінність людського життя. Відповідно, стала очевидною необхідність соціально-психологічного захисту, підтримки та допомоги як окремим людям, так і цілим соціальним групам. Однак саме діти, а особливо діти, батьки яких перебувають, вже повернулись або й не повернуться ніколи з території бойових дій, є найбільш вразливою категорією населення, яка потребує соціально-психологічної допомоги та реабілітації.

Обставини, у яких опинилися та вимушені спостерігати на власні очі діти учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції, можна розглядати як важку життєву ситуацію. У психологічній науці важка життєва ситуація визначається як тимчасова подія в життєвому циклі, що породжує емоційні напруги і стреси; перешкоди в реалізації важливих життєвих цілей, з якими не можна впоратися за допомогою звичних засобів. Це ситуація, яка об'єктивно порушує життєдіяльність; звичні внутрішні зв'язки; може призвести до психічної травматизації; утруднює або унеможливлює реалізацію внутрішніх стимулів (мотивів, прагнень, цінностей) [2, с. 62].

На думку С. Духновського, переживання травми актуалізує трансформацію особистості, при якій вірогідність небажаної форми поведінки, наприклад девіантної, як форми компенсації і захисту від важких переживань, набагато збільшується [4].

Досвід психічної травматизації викликає як гострі, так і довготривалі психологічні проблеми, що поглиблюються «вторинним стресом». Вторинний стрес, який викликаний додатковими травмуючими обставинами, ускладнює, спотворює та уповільнює процес адаптації, а також впливає на взаємини в родині, спілкування з однолітками. Діти особливо схильні до дії вторинного стресу, оскільки травматичний досвід військових дій найчастіше поєднаний із втратами, негараздами в сім'ї, зміною її статусу, радикальними змінами способу життя.

На інтенсивність психологічного стресу можуть впливати наступні параметри: ворожість травматичної ситуації (загроза життю, фізичній або психічній цілісності); інтенсивність негативних впливів; тривалість негативних впливів; невизначеність ситуації (її непердбачуваність, багатозначніть); неможливість контролю над ситуацією (все, що відбувається, проходить поза волею людини); брак соціальної підтримки; несумісність нового досвіду із звичною реальністю; неможливість раціонального пояснення того, що сталося [2, с. 63].

Науковці виокремлюють два типи поведінки дитини, що пережила психотравмуючу ситуацію – інтерналізована та екстерналізована поведінка [6].

У дітей з інтералізованим типом поведінки виявляються наступні поведінкові риси: закритість і уникнення контактів з іншими («присутні, але не включаються»); ознаки зниженого настрою аж до депресії; недостатність спонтанності та ігрової поведінки; слухняність і легка піддатливість; надмірна пильність і лякливість; фобічні реакції на нетипові подразники; часті головні болі або болі в животі; порушення харчового циклу; схильність до адиктивної поведінки; можливі загрози самогубством; схильність до дисоціатівних розладів; нанесення собі пошкоджень.

Екстерналізована поведінка – це поведінка, яка спрямована на інших. Діти з екстерналізованою поведінкою спрямовують свої емоції та почуття назовні, на інших дітей, на дорослих, на предмети. Вони приносять проблеми оточуючим, і тому зазначені порушення поведінки легко розпізнати. Найбільш характерними ознаками екстералізованої поведінки є: агресивність, ворожість та деструктивність; зухвалість, провокативність або необдумані нападати на інших; знущяння над тваринами (аж до їх убивства); схильність до деструктивних форм поведінки (наприклад, до підпалів); їх поведінка може бути сексуально забарвленою або сексуально спрямованою [2, с. 64].

Крім того, аналізуючи особливості впливу травмуючої події на особистість дитини, слід звернути увагу на індивідуальні-психологічні відмінності. Психологічний захист включається автоматично і є неусвідомленим механізмом збереження психічної рівноваги у важкій життєвій ситуації. До типових захисних реакцій дітей, які пережили травмуючу подію, відноситься відмова (пасивний протест), опозиція (активний протест), імітація, компенсація, емансипація, заміщення, регресія [10, с. 132].

Дослідження зарубіжних науковців показали, що невирішеність та непропрацьованість травматичного досвіду призводить до відстрочених негативних психологічних наслідків, які перешкоджають дитині досягти повної соціальної, професійної та особистісної реалізації в майбутньому. Найбільш вразливими є категорії дітей молодшого шкільного та підліткового віку.

У дітей у віці 5-12 років картина посттравматичного розладу характеризується такими ознаками, як почуття відповідальності та провини, повторювана травматична гра, почуття тривоги при нагадуванні про подію, нічні кошмари, інші порушення сну, стурбованість з приводу безпеки, думку про загрозу, агресивна поведінка, спалахи гніву, страх почуття болю, травми, пильна увага до тривоги батьків, ухиляння від школи, тривога/турбота про інших, поведінкові, емоційні, особистісні зміни, соматичні симптоми (скарги на тілесні болі), очевидні тривога/страх, схильність до усамітнення, конкретні пов'язані з травмою страхи, загальні страхи, віковий регрес (веде себе як молодша дитина), тривога розлуки, втрата інтересу до діяльності, плутанина думок, недостатнє розуміння травматичних подій, відсутність чіткого розуміння явища, прогалини в нестачі розуміння заповнюються «магічними» поясненнями, втрата здатності до концентрації в школі, зниження успішності, дивна або незвичайна поведінка.

У віці 12-18 років картина розладу являє собою суміш дитячої та дорослої симптоматики, а саме – егоїстичність, небезпечна для життя поведінка, бунт удома або в школі, різкі зміни у від-

носинах, депресія, уникнення спілкування, зниження успішності в школі, спроба віддалиться та захиститься, від почуттів сорому, провини, приниження, надмірна активність з іншими, людьми чи відступ від інших з метою врегулювання внутрішнього конфлікту, схильність до переживання нещасних випадків, бажання помсти, активність, пов'язана з відповіддю на травму, порушення сну і харчування, нічні кошмари [3, с. 11].

Перенесені психотравмуючі події в дитинстві, великою мірою підвищують ризик психічних розладів у підлітків та дорослих. Найчастіше це ПТСР, афективні та тривожні розлади, суїциди, залежна поведінка (алкоголізм, наркоманія, нехімічні форми залежності), розлади харчування та сексуальної поведінки. Важкі та тривалі травми викликають порушення особистісного розвитку: низька самооцінка, порушення міжособистісних стосунків (в тому числі подружніх та батьківства) у дорослому віці [9, с. 96].

Психологам, у спільній взаємодії з іншими фахівцями, важливо знайти найбільш оптимальні способи допомоги цим дітям. Одним із найбільш ефективних методів роботи з такими дітьми вважається застосування групової терапевтичнокорекційної роботи. Найефективнішою є групова робота глибинного спрямування, оскільки вона дає можливість оптимально використовувати час, а також можливість наявності групової динаміки та групового психокорекційного впливу [8].

Ефективна робота подолання наслідків впливу психологічної травми у дітей та підлітків можлива лише при комплексному підході, який поєднує в собі різні методи і способи роботи, що створені в рамках різних психотерапевтичних підходів. Як вважає Я. Овсяннікова, психологічна допомога дітям та підліткам повинна здійснюватися з урахуванням вікового, фізичного та психічного розвитку, стану фізичного та психічного здоров'я, тяжкості психотравми і сили переживання травматичного досвіду [7]. На думку Т. Яценко робота у групі актуалізує внутрішньо детерміновані форми поведінки, стає цінною для соціального навчання. У групі виникають стосунки, які виявляють стереотипність поведінки, сформованої в процесі життя [11].

У роботі з дітьми учасників бойових дій в зоні антитерористичної операції найбільш оптимальними є застосування методів активного соціально-психологічного навчання, ігрова терапія та різні види арт-терапії, тренінг тощо. При роботі також враховується той факт, що будь-який вияв психіки суб'єкта – висловлювання, невербальна поведінка, психомалюнок тощо – несе в собі можливість актуалізації емоційних реакцій, що сприяє взаємному пізнанню.

Психокорекційна група – це штучно створена мала група, об'єднана цілями міжособистісного дослідження, особистісного навчання, саморозкриття. У випадку дитячих груп, які формуються у процесі психологічної допомоги дітей військовозобов'язаних, кількість дітей може варіюватися від 6 до 15 дітей у групі. Ці групи є змішаними, тобто участь беруть і хлопчики, і дівчатка, при чому ці діти можуть належати до різних вікових категорій.

Ці заняття є допоміжними профілактичними заходами, тому навички, які діти здобувають у процесі корекційних занять, допомагають їм подолати труднощі, а також готують до вирішення проблем, що можуть виникати в майбутньому. Використання групової динаміки спрямоване на те, щоб кожен учасник мав можливість проявити себе, на створення в групі ефективної системи зворотного зв'язку, що дозволяє адекватніше і глибше зрозуміти самого себе, побачити власні неадекватні відносини й установки, емоційні поведінкові стереотипи, які проявляються у міжособистісній взаємодії і змінити їх в атмосфері доброзичливості та взаємного прийняття [12].

Серед цілей та задач групової психокорекції можна виділити такі як розкриття, анамнез, усвідомлення та опрацювання проблем дитини, її внутрішні та міжособистісні конфлікти, а також корекція неадекватних відносин, установок, емоційних, поведінкових стереотипів на основі анамнезу та використання міжособистісної взаємодії.

Дослідники виділять три важливих аспекти надання психологічної підтримки у відповідності з джерелом негативних суб'єктивних переживань.

Перший аспект – діяльнісний. Особливість психологічного впливу в рамках даного аспекту полягає, перш за все, в підвищенні ефективності діяльності. Для реалізації цього аспекту можна використовувати будь-які засоби для оптимізації діяльності.

Другим аспектом, що тісно взаємопов'язаний з першим, є контроль та управління функціональним станом особистості, його корекція. Заходи психологічної підтримки, в такому випадку, будуть спрямовані на нейтралізацію негативних станів, що знижують ефективність діяльності та погіршують психічне здоров'я.

Третій аспект – соціально-особистісний, до якого відносяться питання, пов'язані з динамікою мотивів, рівнем прив'язаності, зі специфікою міжособистісних стосунків, рівнем тривожності та схильності до страхів і ризиків, психологічним задоволенням життям [1].

У вітчизняній сучасній психології одним із засобів корекції дитячих страхів та інших негативних індивідуально-поведінкових аспектів є ігрова терапія. На думку А. Варга, ігрова терапія – нерідко єдиний шлях допомоги тим, хто ще не засвоїв світ слів, дорослих цінностей і правил, хто ще дивиться на світ знизу вгору, але у світі фантазій і образів є володарем. На думку багатьох дослідників, гра є провідним засобом психотерапії в дошкільному віці, при цьому вона несе ще й діагностичну, і навчальну функцію.

Гра, як один з провідних методів корекційної роботи з дітьми, має певний ряд ознак, а саме: гра надає природні умови для самовираження дитини; сюжет гри, ігрові дії та ролі розкривають емоції дитини, її приховані страхи; у грі дитина несвідомо виражає емоціями те, що потім може усвідомити, вона вчиться краще розуміти власні емоції та керувати ними; гра дозволяє дорослому (педагогу, психологу) більше дізнатися про історію життя дитини; гра – це найдоступніший спосіб формування дружніх відносин між дитиною та дорослим [5].

Таким чином, надаючи психологічну допомогу дітям учасників бойових дій в умовах антитерористичної операції необхідно виділяти ті ситуації, в яких психологічна підтримка необхідна,

а також використовувати той вид терапії, який буде найбільш ефективним. Надання дітям кваліфікованої психокорекційної допомоги потребує від психолога обізнаності зі специфікою несвідомого та розвитку необхідних умінь і навичок роботи з цією сферою психіки, адекватного методичного забезпечення фахівця.

Висновки. Бойові дії на Сході нашої країни стали для усіх великим викликом і психотравмуючим фактором. Беззаперечним залишається той факт, що саме діти, чиї батьки мають безпосереднє відношення до цих подій, найбільше страждають. Психологам у спільній взаємодії з іншими фахівцями важливо віднайти способи допомоги цим дітям, оскільки перенесені травматичні події в дитячому віці викликають психічні та соматичні порушення, які можуть турбувати травмовану особу протягом тривалого часу, інколи – все життя.

Важкість протистояння такій психічній травмі очевидна, оскільки дитяча психіка є ще недостатньо сформованою, вольовий контроль емоційних реакцій слабкий, що може спричиняти зміни в усіх сферах особистості. Отже, досить важливою є вчасна кваліфікована психологічна підтримка дитини, адже чим швидше допомогти їй впоратись зі стресами, страхами та гнітючими переживаннями, тим легше буде їй уникнути проблем у майбутньому і бути щасливою в дорослому житті.

Список літератури:

1. Бурменская Г. В. Возрастно-психологический поход в консультировании детей и подростков / Г. В. Бурменская. – Москва: Академия. – 2002. – 416 с.
2. Волошин П. В. Психологічні особливості поведінки дітей, які пережили психотравмуючу подію / П. В. Волошин, Н. О.Марута, Л. Ф. Шестопалова, Г. В. Кукуруза, Т. Ю. Проскуріна // Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту: навчально-методичний посібник. – К.:Агентство «Україна». – 2015. – С. 62-70.
3. Грицик Л. А. Соціально-психологічний супровід дітей учасників АТО в умовах загальноосвітнього закладу. Методичний посібник / Л. А. Грицик. – Вінниця: ММК. – 2016. – 46 с.
4. Духновский С. В. Влияние переживания критических ситуаций на развитие девиантного поведения у подростков: автореф. дис. на соискание степени канд.псих. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии»: защищенная 2002 г. / С. В. Духновский. – Казань. – 2002. – 27 с.
5. Левитов М. Д. О психических состояниях человека / М. Д. Левитов. – Москва: Просвещение. – 1964. – 132 с.
6. Левченко К. Б. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту: навчально-методичний посібник / Левченко К. Б. – К.: Агентство «Україна». – 2015. – 174 с.
7. Овсяннікова Я. О. Психологічна допомога дітям, які пережили психічну травму внаслідок надзвичайної ситуації / Я. О. Овсяннікова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravoznavec. com.ua/period/article/2142/.
8. Особливості групової психокорекційної роботи з дітьми учасників АТО: теорія та практика // Психологічна допомога учасникам бойових дій та членам їх сімей: кол. моногр. / М. І. Мушкевич [та ін.] (за заг. ред. М. І. Мушкевич). – Луцьк: Вежа-Друк. – 2015. – С. 100-200.
9. Психологічні підходи до корекційної роботи із дітьми учасників бойових дій // Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям:колективна монографія / М. І. Мушкевич, Р. П. Федоренко, А. П. Мельник [та ін.]; за заг. ред. М. І. Мушкевич. – Луцьк: Вежа-Друк. – 2016. – С. 96-131.
10. Редько І. С. Психологічні особливості поведінки дітей, які пережили психотравмуючу подію / І. С. Редько // Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. у 2 ч. – Ч. 2. – Київ: Нац. акад. внутр. Справ. – 2016. – С. 130-133.
11. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції: навч. посібник / Т. С. Яценко. – Київ: Либідь. – 1996. – 264 с.
12. Arthur R. Psychiatric Syndromes in Prisoner of War and Concentration Camp Survivors / R. Arthur // Freeman C., Faguet R. Extraordinary Disorders of Behavior. – New York: Plenum Press, 1982. – P. 99-174.

Паламарчук О.Н., Чухрий Е.Л.
Винницкий государственный педагогический университет
имени Михаила Коцюбинского

К ПРОБЛЕМЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ДЕТЯМ УЧАСТНИКОВ БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЙ В УСЛОВИЯХ АНТИТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ ОПЕРАЦИИ

Аннотация
В статье проанализированы особенности социально-психологической помощи детям участников боевых действий в условиях антитеррористической операции, определенные ее основные составляющие. Освещены параметры, которые влияют на интенсивность психологического стресса у детей. На основе анализа, обобщения и систематизации научных источников охарактеризованы три аспекта оказания психологической поддержки детям участников боевых в соответствии с источника их негативных субъективных переживаний. Доказано, что эффективная работа преодоления последствий влияния психологической травмы у детей и подростков возможна только при комплексном подходе, который сочетает в себе различные методы и способы работы, созданные в рамках различных психотерапевтических подходов. Описаны основные психологические подходы к коррекционной работы с детьми участников боевых действий в условиях антитеррористической операции.

Ключевые слова: социально-психологическая реабилитация, психологическая помощь, дети участников боевых действий, адаптация, антитеррористическая операция.

Palamarchuk O.N., Chukhrii E.L.
Vinnytsia State Pedagogical University named after Mikhailo Kotsiubynsky

TOWARDS SOCIAL-PSYCHOLOGIC SUPPORT TO CHILDREN OF PARTICIPANTS OF ARMED CONFLICTS IN CONDITIONS OF ANTI-TERROR OPERATION

Summary
In this article are analised peculiar properties of social-psychologic support to children of participants of armed conflicts in conditions of anti-terror operation. There are set forward the options wich affect on psychological stress intensity among children. According to the nagative trial by children of participants of armed conflicts in contiditions of anti-terrorist operation there are described three phases of social-psyhologic support on the grounds of the analysis, generalization and regimentation of scientific sources. It was proved that the most effective support in overcoming the consequences of influence of psychologic maim among children and teenagers is possible by using of multipurpose treatment wich consists of various methods and ways wich are worked up by a lot of psychician treatments. There are also described fundamental psychological handings to remodelling support towards children of participants of armed conflicts in conditions of anti-terrorist operation.
Keywords: social-psychological rahabilitation, psychological support, children of participants of armed conflicts, adaptation, anti-terror operation.

УДК 159.9:372.881

МОТИВАЦІЙНІ ЧИННИКИ, ЯКІ СПРИЯЮТЬ УСПІШНОСТІ У ВИВЧЕННІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ СТУДЕНТАМИ «НЕМОВНИХ» СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Старовойт Т.П., Григоренко Т.О.
Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

У статті наведено дослідження мотиваційних чинників, які сприяють успішності у вивченні англійської мови студентами «немовних» спеціальностей. Визначено мотиваційні змінні, з якими корелює оцінка за роботу у семестрі. Виявлено, з якими мотиваційними чинниками пов'язані пропуски навчальних занять. Запропоновано рекомендації щодо підвищення успішності вивчення англійської мови студентами.
Ключові слова: мотивація навчання, англійська мова, успішність навчання, наполегливість, академічна самоефективність, загальна самоефективність, студенти.

Постановка проблеми. Рівень володіння англійської мови в Україні оцінюється у діапазоні від помірного до низького. Зокрема на даний момент наша країна займає 41 місце у рейтингу знання англійської мови EF English Proficiency Index, що відповідає низькому рівню [10]. Разом з тим вільне володіння англійською є критично важливою навичкою, яка необхідна сучасному фахівцю, особливо з огляду на Угоду про асоціацію України з ЄС та поглиблення економічних і торговельних відносин між нашою країною та країнами ЄС.

За даними онлайн-дослідження, проведеного маркетинговою компанією TNS у 2015 році, 89% опитуваних українців вивчали англійську мову, однак лише 18% оцінили свій рівень володіння нею вище середнього [5]. Ураховуючи такі показники можна стверджувати, що ефективність вивчення англійської мови на даний час є недостатньою. У зв'язку з цим виникає питання визначення чинників, що впливають на успішність у вивченні англійської мови. Особливо актуальним воно стає у випадку навчання студентів «немовних» спеціальностей. Адже вони від самого початку вступу до ВНЗ характеризуються нижчим рівнем знання англійської та є не настільки зацікавленими, залученими у вивчення мови як студенти, які вибрали лінгвістичні спеціальності. У якості одного із таких чинників можна розглядати мотивацію, оскільки за рахунок мотивації досягається успіх у діяльності навіть за умови недостатніх здібностей.

Аналіз останніх досліджень за темою. З позиції структурно-динамічної моделі мотивації діяльності, орієнтованої на досягнення, Т.О. Гордєєва виділяє чотири блоки мотиваційних змінних, що відрізняються за функцією, яку виконують і характером взаємодії з іншими компонентами структури мотивації: мотиваційно-смисловий, мотиваційно-регуляторний, когнітивно-мотиваційний і інтегративний [3, 4]. Перший включає в себе ієрархію внутрішніх та зовнішніх мотивів, які запускають діяльність, другий – процес визначення мети, включає в себе планування, саморегуляцію і самоконтроль при виконанні діяльності, третій – когнітивні предиктори, що запускають цілепокладання і наполегливість і включають уявлення про причини успіхів і невдач, засобах досягнення цілей і міру володіння ними, і четвертий – завзятість, концентрацію

і наполегливість при досягненні поставлених цілей і зіткненні з труднощами і невдачами [3, 4].

До так званих когнітивних предикторів мотивації відносять атрибутивний стиль, тобто стиль пояснення успіхів і невдач, самоефективність, академічний контроль – віру у свою здатність контролювати академічні досягнення тощо [3, 4]. Самоефективність розглядається як уявлення людини про свою здатність успішно впоратися з конкретною діяльністю. Дане поняття займає центральне місце у теорії Альберта Бандури [1]. Коли людина усвідомлює власну ефективність у певній ситуації, вона починає докладати більше зусиль, може довше протистояти перешкодам, витримувати «ворожі» обставини і неприємні переживання. Високу самоеффективність пов'язують з очікуванням успіху, що призводить до гарних результатів і підвищує самоповагу. І, навпаки, низька самоефективності призводить до невдачі і таким чином може негативно впливати на мотивацію [1]. Однак уявлення про самоефективність не є глобальною диспозицією, тому у сучасній психології її окремо діагностують у різних сферах, зокрема у соціальній та академічній. У дослідженні Шепєлєвої О.А. показано позитивний зв'язок академічної самоефективності, а саме віри у свій академічний потенціал, уявлення про здатність успішно долати труднощі, що виникають в процесі навчання у ВНЗ, і конструктивних копінг-стратегій з навчальною успішністю і суб'єктивним шкільним благополуччям підлітків [9].

Дослідженню мотивації навчання англійської мови студентами «немовних» спеціальностей присвячена низка робіт українських та зарубіжних дослідників. Зокрема, у попередньому нашому дослідженні виявлено, що найсуттєвішою причиною вивчення англійської мови на думку самих студентів є прагнення отримати в майбутньому більш престижну роботу та стати високооплачуваним фахівцем [8]. У дослідженнях Чепурної О.В. визначено, що у переважної більшості студентів медичних, економічних та інженерних спеціальностей домінуючими мотивами вивчення англійської мови стали професійний інтерес, важливість комунікації з однолітками з інших країн, можливість досягнення успіху, а також престижність знання іноземної мови [10]. У роботі Рижової Є.В. на прикладі вивчення німецької мови показано, що відсутність бажання вивчати мову пов'язано з тим, що вона оцінюється як складна, немає зацікавленості, також його знижують недостатня впевненість у власних силах, страх помилитися і страх негативної оцінки з боку викладача і одногрупників [7]. У якості чинників, які підвищують інтерес до вивчення іноземної мови у цьому ж дослідженні студенти назвали можливість подорожувати і відвідати країну, мову якої вивчають та познайомитися з її культурою, можливість застосування отриманих знань у професійній діяльності тощо [7]. У роботі Безлюдної В. запропоновано поділяти мотивацію вивчення англійської мови на два різновиди – комунікативну та лігвопізнавальну. Комунікативна базується на бажанні спілкуватися іноземною мовою, а лігвопізнавальна означає зацікавленість у вивченні мови як системи знаків та символів. І традиційно знаходиться на низькому рівні у студентів немовних спеціальностей [2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Існуючі дослідження мотивації навчання англійської мови можна розділити на дві великі групи. Перші – глибинні і всебічні дослідження мотивації навчальної діяльності, що здійснюються у рамках психології, і стосуються більшою мірою мотивації навчальної діяльності взагалі. У такому випадку не враховується специфіка англійської мови як навчальної дисципліни. Друга група – дослідження, які проводяться у рамках педагогіки. Вони зосереджені в основному на дидактичних аспектах вивчення англійської мови і не роблять акцент на проблемі мотиваційних чинників, які обумовлюють досягнення успішності у вивченні мови з огляду на сучасні напрацювання у психології мотивації. У зв'язку з цим необхідним є дослідження мотиваційних чинників, які сприяють успішності у вивченні англійської мови студентами «немовних» спеціальностей.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у визначенні мотиваційних чинників, які сприяють успішності у вивченні англійської мови студентами «немовних» спеціальностей.

У дослідницьку вибірку увійшли студенти другого-четвертого курсів технічних та економічного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», які вивчають англійську мову. Загальний об'єм вибірки склав 39 осіб.

Методи дослідження: для діагностики особливостей наполегливості використовувався опитувальник наполегливості (Grit) А. Дакворт у адаптації Т.О. Гордєєвої та Є.М. Осіна, який включає дві шкали – сталість інтересів та наполегливість зусиль [4]. Перша шкала оцінює вміння концентруватися, зосереджуючи свої інтереси на одній діяльності, а друга – наполегливість в досягненні обраних цілей. Для діагностики самоефективності були застосовані шкала академічного контролю та академічної самоефективності [4], а також шкала загальної самоефективності Шварцера, Єрусалема, Ромека [4]. Також було використано опитувальник «Контроль за дією» Ю. Куля, адаптований С.О. Шапкіним. Даний опитувальник складається із трьох шкал: контроль за діями при плануванні, контроль за діями при реалізації та контроль при невдачі [6].

Математико-статистична обробка отриманих даних здійснювалась за допомогою кореляційного аналізу за Спірменом. Комп'ютерна обробка результатів проводилась у програмі SPSS 17.0.

Виклад основного матеріалу дослідження. У якості показника успішності у вивченні англійської мови нами використовується кількість балів, які кожен студент отримав за роботу у семестрі. Було визначено, з якими чинниками із досліджуваних корелює оцінка студента за семестр, ураховувалась також кількість пропусків навчальних занять за семестр. Результати показано на рисунках 1 та 2.

Визначено позитивну кореляцію між академічною самоефективністю та кількістю балів за роботу у семестрі. Отже висока академічна самоефективність сприяє досягненню успішності у вивченні англійської мови. Тобто чим вищою є переконаність студента, що він може успішно вивчати англійську мову, віра, що результати

навчання повністю залежать від власних зусиль, тим кращий результат він отримує. Також позитивний зв'язок виявлено з наполегливістю зусиль, тобто здатністю тривалий час зосереджуватись на своїй меті, попри невдачі та труднощі.

При цьому визначено негативний зв'язок балу за семестр із пропусками навчальних занять та загальною самоефективністю. Висока загальна самоефективність означає віру, що студенту досить просто вдасться досягти своїх цілей, знайти вихід із безвихідних, на перший погляд, ситуацій, вирішити навіть складні проблеми та непередбачувані труднощі. Тобто чим менше занять пропускає студент та чим менше впевнений у ефективності власної поведінки у складних ситуаціях, тим кращу оцінку отримує за роботу у семестрі.

Таким чином, досягненню успішності у вивченні англійської мови сприяє висока академічна самоефективність та стійкість зусиль. У той же час як висока загальна самоефективність, навпаки, є несприятливим чинником. На наш погляд, причина в тому, що вона може стати джерелом ілюзорного оптимізму для студента. Тоді він пропускає заняття, не тривожачись стосовно отримання залікової оцінки, бо переконаний, що зможе досить просто впоратись навіть зі складними ситуаціями. Це вірогідно пов'язано з тим, що самоеффективність – не є глобальною диспозицією, і може мати різний рівень в залежності від сфери функціонування особистості.

Було визначено, з якими чинниками пов'язаний відсоток пропусків занять. Так велика кількість пропусків занять негативно пов'язана з академічним контролем, академічною самоефективністю та контролем за діяльністю при плануванні. Отже відсоток пропусків занять корелює зі зниженням переконаності, що саме від зусиль самого студента, а не від неконтрольованих зовнішніх чинників, залежать успіхи і досягнення у вивченні англійської мови.

Визначено також негативну кореляцію з контролем за діями при плануванні. За низького контролю за діями при плануванні перешкоди та труднощі, що виникають у процесі діяльності, викликають емоційний стан, який перешкоджає виконанню діяльності. Зокрема, студент є дуже вразливим для труднощів та невдач під час вивчення англійської мови, при цьому труднощі є дуже суб'єктивним поняття. Він довго переймається невдачами, відчуває досаду, витрачає більше часу, щоб з ними впоратися. Такому студенту складно переключатися та концентруватись на іншій діяльності. У результаті цього може падати бажання виконувати діяльність, а відповідно і відвідувати навчальні заняття.

Базуючись на тому, що значним джерелом досягнення успішності у вивченні англійської мови є академічна самоефективність, пропонуємо наступні рекомендації для її підвищення у студентів. А. Бандура виділяє чотири шляхи набуття самоефективності, які можна комбінувати. Перший і найбільш вагомий – *успішний досвід*, тобто завдання викладача полягає в тому, щоб допомогти студенту отримати навіть мінімальний успішний досвід при вивченні англійської мови, при цьому акцентуючи увагу, що успіх є результатом його власних дій. І при наданні зворотного зв'язку студентам з низькою академічною самоефективністю краще віддавати перевагу похвалі в противагу критиці.

Другий шлях – *непрямий досвід*, тобто спостереження за іншими студентами, які досягають успіху у вирішенні навчальних завдань під час вивчення англійської мови. Третій – *вербальні*

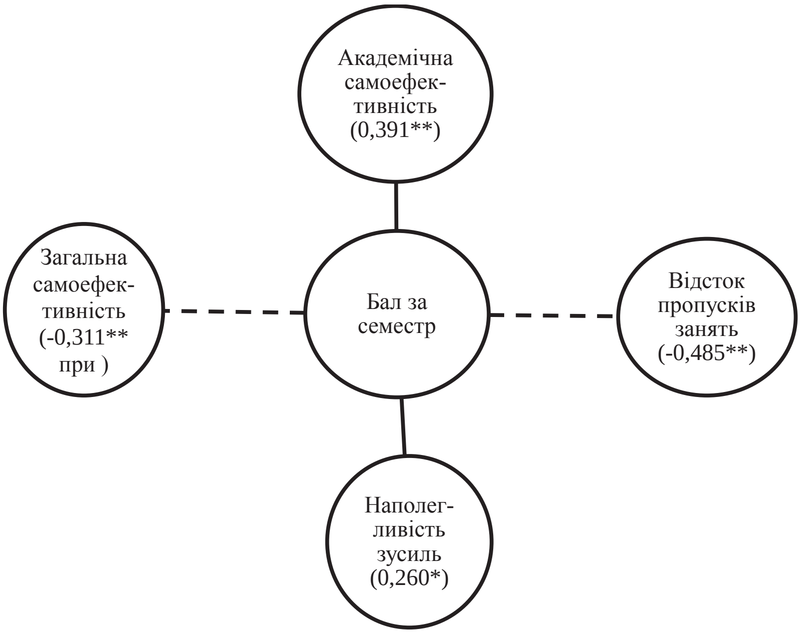

Рис. 1. Змінні, з якими пов'язаний бал за семестр, де ** p = 0,01; * p = 0,05

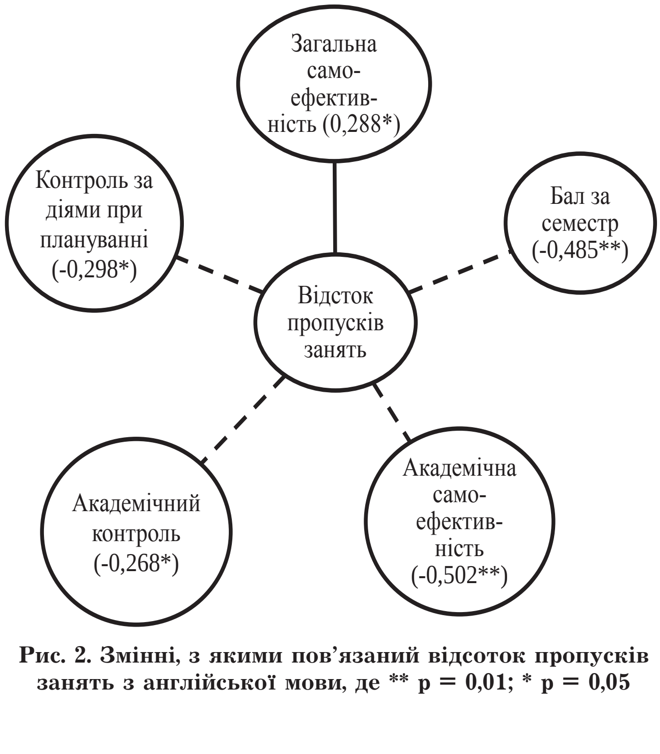

Рис. 2. Змінні, з якими пов'язаний відсоток пропусків занять з англійської мови, де ** p = 0,01; * p = 0,05

переконання, які можуть бути реалізовані в індивідуальних розмовах викладача зі студентом, у ході яких необхідно переконувати, що студент здатен впоратися із вивченням англійської мови. Четвертий – *емоційний стан*, студенти з більшою вірогідністю досягатимуть успіху, якщо будуть емоційно спокійними,а не напруженими. Тобто вагомим завданням для викладача є створення сприятливою психологічної атмосфери при вивченні англійської мови.

Старання і наполегливість перед перепонами і невдачами регулюються очікуванням ефективності у певній ситуації. Отже підвищення академічної самоефективності допоможе студентам здійснювати кроки, які зроблять вивчення англійської мови більш успішним.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. У результаті дослідження визначено, що досягненню успішності у вивченні англійської мови сприяє висока академічна самоефективність та стійкість зусиль у процесі вивчення мови. При цьому негативну роль відіграють загальна самоефективність та пропуски занять. У свою чергу пропуски занять підвищуються при зниженні академічної самоефективності, академічного контролю і контролю за діяльністю при плануванні, тобто зі зниженням віри студента в те, що здатен досягти успіху у вивченні мови, та нездатності подолати невдачі і труднощі, які виникають при вивченні англійської мови.

Перспективною подальшого розвитку в цьому напрямку є детальне вивчення особливостей реакції на невдачу та подолання труднощів у структурі мотивації навчання англійської мови студентів, а також особливостей особистості студентів з високим відсотком пропусків навчальних занять.

Список літератури:

1. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
2. Безлюдна В. Мотивації навчання як основна складова оволодіння іноземною мовою студентів немовних спеціальностей / В. Безлюдна. – Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. – 2013. – Ч. 2. – С. 32-37.
3. Гордеева Т.О., Осин Е.Н. Особенности мотивации достижения и учебной мотивации студентов, демонстрирующих разные типы академических достижений (ЕГЭ, победы в олимпиадах, академическая успеваемость) / Т.О. Гордеева, Е.Н. Осин // Психологические исследования: электрон. науч. журн. – 2012. – Т. 5 – № 24. Режим доступу: http://psystudy.ru/num/2012v5n24/708-gordeeva24.html
4. Гордеева Т.О. Мотивация учебной деятельности школьников и студентов: структура, механизмы, условия развития: дис. ... д-ра психол. наук / Т.О. Гордеева. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2013. – 444 с.
5. Лише 18% українців володіють англійською на рівні вище середнього – дослідження TNS // Электронный ресурс. Режим доступу: http://ipress.ua/news/lyshe_18_ukraintsiv_volodiyut_angliyskoyu_na_rivni_vyshche_serednogo__doslidzhennya_tns_148516.html
6. Опросник «Контроль за действием» // Электронный ресурс. Режим доступу: http://psylab.info
7. Рыжова Е.В. Факторный анализ эффективности обучения иностранному языку студентов неязыковых специальностей педагогического вуза / Е.В. Рыжова. – Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского. – 2011. – № 24. – С. 776-781.
8. Старовойт Т.П., Григоренко Т.О. Особливості мотивації до вивчення іноземної мови у студентів «немовних» спеціальностей // Т.П. Старовойт, Т.О. Григоренко // «Молодий вчений». – № 1(28) – Ч. 2. – 2016 р. – С. 150-154.
9. Чепурна О.В. Методологічна проблема комплексного підходу у викладанні англійської мови студентам немовних спеціальностей // О.В. Чепурна. – «Молодий вчений» – № 9(36). – 2016 р. – С. 242-245.
10. Шепелева Е.А. Особенности учебной и социальной самоэффективности школьников: автореф. дисс. к-та психол. наук / Е.А. Шепелева. – М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2008. – 24 с.
11. EF English Proficiency Index // Электронный ресурс. Режим доступу: http://www.ef.edu/epi/regions/europe/ukraine/

Старовойт Т.П., Григоренко Т.А.
Национальный аэрокосмический университет имени Н.Е. Жуковского
«Харьковский авиационный институт»

МОТИВАЦИОННЫЕ ФАКТОРЫ, КОТОРЫЕ СПОСОБСТВУЮТ УСПЕШНОСТИ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА СТУДЕНТАМИ «НЕЯЗЫКОВЫХ» СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация
В статье приведены исследования мотивационных факторов, которые способствуют успешности в изучении английского языка студентами «неязыковых» специальностей. Определены мотивационные переменные, с которыми коррелирует оценка за работу в семестре. Выявлено, с которыми мотивационными факторами связаны пропуски учебных занятий. Предложены рекомендации по повышению успеваемости изучения английского языка студентами.
Ключевые слова: мотивация учения, английский язык, успешность обучения, настойчивость, академическая самоэффективность, общая самоэффективность, студенты.

Starovoyt T.P., Grigorenko T.O.
National Aerospace University named after M.E. Zhukovskii
«Kharkiv Aviation Institute»

MOTIVATION FACTORS WHICH ENCOURAGE SUCCESS IN STUDYING ENGLISH LANGUAGE BY THE STUDENTS OF «UNLINGUISTIC» SPECIALITIES

Summary
The article presents the research of motivation factors which encourage success in studying English language by the students of technical specialties. Motivation variables which are correlated with semester mark have been determined. The factors which are connected to absences have also been identified. Recommendations for increasing success in studying English language by students of technical specialties have been given.
Keywords: educational motivation, English language, educational success, determination, academic self-efficacy, general self-efficacy, students.

УДК 159.923.4

ВЛАСТИВІСТЬ ТЕМПЕРАМЕНТУ «ІНТРОВЕРСІЯ – ЕКСТРАВЕРСІЯ»: ОСНОВИ КЛАСИФІКАЦІЇ ТА ПСИХОЛОГІЧНА СУМІСНІСТЬ

Суханов В.Ю.
Енергодарський Центр дитячої та юнацької творчості

Властивість «інтроверсії – екстраверсії» підлягає класифікації за двома основами і на двох рівнях: практичної діяльності та емоцій. Холерику на першому рівні відповідає особиста екстраверсія і інтроверсія партнера, на другому – «подвійна» інтроверсія. Сангвінік зберігає «подвійну» екстраверсію на обох рівнях. Флегматику на першому рівні відповідає особиста інтроверсія і екстраверсія партнера, на другому – навпаки. Меланхолік на першому рівні має «подвійну» інтроверсію, а на другому – зберігає особисту інтроверсію і набуває екстраверсію партнера. Запропоновано рекомендації щодо формування психологічно сумісних пар.
Ключові слова: інтроверсія і екстраверсія, «коло Айзенка», рольова класифікація темпераменту, рівні темпераменту, темперамент видатних особистостей, психологічна сумісність.

Постановка проблеми. В епоху створення новітніх технологій формування гармонійного і успішного творчого колективу багато в чому залежить від психологічної сумісності його співробітників. В її основі лежать вроджені індивідуальні особливості, які визначаються властивостями темпераменту і, як наслідок, індивідуальним стилем спілкування і діяльності [7]. Практично всі сучасні класифікації особистості і темпераменту, які створені на основі факторного аналізу, включають в себе властивість (фактор) темпераменту «інтроверсії – екстраверсії» (далі: «ІВ – ЕВ»). Це визначає актуальність її дослідження в руслі завдань соціальної педагогіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вперше психологічні типи інтровертів і екстравертів описав один з провідних психоаналітиків К. Г. Юнг [20], який поклав в основу цього поділу «спрямованість лібідо» на себе, або на зовнішнього партнера. Згодом психоаналітичний термін «лібідо» зник з визначення названої пари, і воно набуло більш широкий зміст: «спрямованість на внутрішній або зовнішній щодо індивіда світ». Надалі зміст цього поняття набував різні відтінки, залежно від того, яким автором він розглядався. Зокрема, К. Леонгард [8, с. 645-663] розглядав ЕВ, як, перш за все, схильність до конформізму [4, с. 580-583; 9, с. 747-751], а ІВ, як схильність до самостійного мислення. Серед інших найбільш відомих авторів, які включали властивість (фактор) ІВ – ЕВ в свої класифікації і опитувальники, присутні С. Хетуей і Дж. Мак-Кінлі (MMPI) [2], Р. Б. Кеттел (16PF), Г. Ю. Айзенк (EPI) [10], І. Майєрс і К. Бріггс (MBTI), «велика п'ятірка» P. T. Costa jr. & R. R. McCrae (NEO-PI-R, 1992). У примежовій психології інтроверти і екстраверти вивчалися Е. Кречмером, У. Шелдоном [19, с. 469-471, 461-468], П. Б. Ганнушкіним [4, с. 565-573, 540-547], А. Є. Личко і М. Я. Івановим [9, с. 717-722, 677-685, 685-689] в якості шизотиміків (шизоїдів) і циклотиміків (циклоїдів).

Типологічний підхід до дослідження темпераменту в ряді випадків може бути причиною ототожнення властивості, обраної в якості об'єкта дослідження, з іншими, які спільно проявляються з нею в одному типі темпераменту. Так, наприклад, згідно з У. Шелдоном, поряд з розумінням «ІВ – ЕВ», як вектора психічної спрямованості, знайшло місце розуміння цієї властивості як «вузькості – широти» або «концентрації – іррадіа-

ції» психічної і соціальної діяльності суб'єкта. Під цим кутом зору вважається, що в повсякденному житті інтроверт [19, с. 469-471] вважає за краще вузьку, але глибоку сферу реалізації, а не безліч поверхневих напрямків одночасно; одну близьку людину, а не безліч приятелів. Що ж стосується екстраверта [19, с. 461-468], то він, навпаки, «розпорошує» свої сили між багатьма дрібними обов'язками, професіями, контактами. Але така типологічна співприсутність різних властивостей не повинна підмінятися їх ідентифікацією.

У своїх попередніх публікаціях ми виходили з припущення, що традиційна класифікація з чотирьох типів темпераменту має підкласи, відповідні акцентуаціям одної з його властивостей. Зокрема, в [16] автор класифікував складові об'єктивних параметрів у рольовій діяльності [шахіста], які були співвіднесені з властивостями темпераменту по фактору «статі і віку» [17]. Принцип класифікації властивостей цього фактора був запозичений нами у Айзенка [10], а Айзенком – у Арістотеля, який класифікував «якості першоелементів», за якими приховуються ті ж властивості темпераменту [13]. Згідно езотеричним традиціям кожному першоелементу відповідає «сімейна роль» [1, 4.075].

Аналогічним чином автором були також виявлені дві параметричних основи (замість одної в «колі Айзенка») для класифікації другої рольової властивості: «ІВ – ЕВ». 1. Зовнішня спрямованість будь-якого параметра (взаємодія з партнером) – внутрішня його спрямованість (взаємодія з самим собою). 2. Особистий параметр індивіда – середньостатистичний параметр його партнерів [16]. На користь вибору другої основи говорить той факт, що в процесі рольової діяльності кожен з учасників неусвідомлено, але наполовину успішно намагається схилити партнера до більш «комфортної» для себе і менш зручної для партнера манери гри. Пізніше іншим корелятом ІВ і ЕВ в шаховій партії був обраний незалежний параметр «схильності до закритої (всередині свого пішакового «скелета») або відкритої (за його межами) фігурної гри».

Чотири комбінації складових параметра утворили дві полярних рольові пари складових властивості «ІВ – ЕВ». 1. Особиста ІВ – ЕВ. 2. ІВ – ЕВ пріоритетного партнера. Комбінуючи полюса по одному від пари, автор спробував співвіднести ці комбінації з чотирма традиційними типами темпераменту [16].

У процесі «ретротестування» («Дай оцінку себе в дитинстві») і лонгітюдінального спостереження за проявом властивості «ІВ – ЕВ» (та інших) в перехідному віці у вихованців ЦДЮТ було відзначена вікова динаміка. Над кожним з чотирьох можливих первинних поєднань складових властивості «ІВ – ЕВ» формувалася своя стандартна надбудова іншого або того ж типу темпераменту.

З класичних досліджень в примежової психології ми також маємо подібну інформацію, наприклад, про трансформацію циклотимічних темпераментів, коли мляві підлітки перетворювалися в оптимістичних сангвініків, а збуджені ставали меланхолічними [4, с. 545]. Припущення про динаміку вікового розвитку темпераменту знайшли своє відображення в класифікаціях властивості «статі і віку» на рівнях практичної діяльності та емоційної сфери [17; 15 (на рис. 2 надписи «сангвінік» і «флегматик» слід поміняти місцями)].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Дані, що були зібрані методами лонгітюдінального спостереження і ретротестування, були отримані лише на тому незначному числі випробовуваних, у яких була виявлена акцентуація саме властивості «ІВ – ЕВ», і тому не були достатньо репрезентативні для остаточних висновків. З цієї точки зору використання методу аналізу біографічних даних видатних особистостей могло б не тільки істотно розширити вибірку спостережень, але, в поєднанні з матеріалами власних досліджень, забезпечити також наочність результатів. Не досліджені на цій час особливості будови властивості «ІВ – ЕВ» окремо на рівнях практичної діяльності та емоцій. З іншого боку, прикладної аспект застосування класифікації складових властивості «ІВ – ЕВ», який викликає інтерес, перш за все, для соціальної психології і соціальної педагогіки, залишається неподаний.

Ціль та задачі. Метою цієї публікації є підготовка методичних рекомендацій щодо формування гармонійного творчого колективу з урахуванням акцентуації властивості «ІВ – ЕВ» у його співробітників. Для її реалізації передбачається: 1. Диференціювати зовнішні прояви названої властивості за психічними рівнями. 2. Вибрати біографії видатних особистостей, у яких акцентуйована одна з чотирьох комбінацій складових «ІВ – ЕВ» на нижньому рівні (практичних дій). 3. Співвіднести комбінації складових властивості «ІВ – ЕВ» з чотирма типами темпераменту. 4. Вибрати критерій для підготовки методичних рекомендацій щодо формування творчого колективу з урахуванням акцентуації властивості «ІВ – ЕВ» у його співробітників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перша комбінація складових: «особиста ЕВ» і «ІВ партнера». Символічно її можна охарактеризувати як «діяльну експансію на тлі занурених в себе партнерів». Згодом це поєднання було асоційовано нами з холеричним темпераментом.

Як приклади, розглянемо біографії актора Деніела Редкліффа [6] і автопромисловця Генрі Форда (старшого) [18].

Першому в дитячому віці імпонує роль екстравертованої особистості Гаррі Поттера, проте ближче до кінця серіалу, за мірою дорослішання, він починає перейматися нею і згодом воліє ролі інтровертованих, асоціальних або психічно нездорових особистостей, проте «в свої 26 років зберіг сердечність і завзяття одинадцятирічного хлопчика». (Деніел, як і багато інших дітей-артистів, грав самого себе).

З інтерв'ю Редкліффа для «Sky News» ми дізнаємося про його негативне ставлення до допитливості до особистого життя актора. В іншому інтерв'ю він висловлює вдячність ЗМІ, що дбайливо ставляться до самолюбства акторів, яке він приховує також ретельно, як і особисте життя. (Саме цю рису холериків ми мали на увазі, коли класифікували властивість «ІВ – ЕВ» за типами темпераментів в [16]). Ще в дитинстві він ніяк не міг знайти спільну мову з експансивними однокласниками [6]. У наступні роки Деніел надає матеріальну та моральну підтримку ровесникам, яких важкі життєві обставини зробили ізгоями

(невиліковно хворі; психічно неврівноважені або неповноцінні; які мають девіантну поведінку або відносяться до нетрадиційної орієнтації).

Таким чином, Редкліфф в практичному житті проявляє себе екстравертом, але в підлітковому віці у нього формується інтровертована емоційна надбудова. У дитинстві він вважав за краще інтровертованих партнерів, які терпляче зносили його витівки, але потім об'єктом його участі стають підлітки, що позамикалися у своєму емоційному світі. На ментально-вольової паралелі розвитку, що не обумовлена першими двома рівнями, Деніел проявляє себе скромним інтровертом меланхолійного темпераменту, однак цей підтип ІВ є темою нашого наступного дослідження.

Другий, Генрі Форд, або «автомобільний король» (за Е. Сінклером, 1937), один з авторів ідеї «капіталізму добробуту», прославився тим, що поставив на перше місце в своєму виробництві добробут і наукову організацію праці для простої робочої людини. В юності він був одержимий творчими практичними розробками, але йому доводиться міняти місце своєї непрестижної роботи, так само як і Редкліффу – місце навчання, через відсутність взаєморозуміння з екстравертованими співтоваришами. У більш старшому віці Форд знаходить, нарешті, фінансових партнерів для широкої реалізації своїх творчих розробок. Незважаючи на популярність Форда у робітничого класу і фінансовий успіх його компанії, згодом він входить в конфлікт і з компаньйонами, і з профспілками. У відносинах з сином Едселєм, який стає керуючим, практикує диктаторську політику нищення будь-якої його самостійності. Після смерті сина передає справи в руки інтровертованої особистості з кримінальним минулим, і управління виробництвом поступово переходить під начало колишніх кримінальників, таких же інтровертованих. Надалі він віддаляється від керівництва виробництвом (можна сказати, усамітнився), і компанія переживає період занепаду.

На перших двох рівнях Форд має таку саму будову складових властивості «ІВ – ЕВ», що і Редкліфф, але, на відміну від нього, на ментально-вольової паралелі демонструє риси флегматиків, що поєднують ІВ з ЕВ. Проте це є темою майбутньої публікації.

Для дослідження холеричного темпераменту по лінії властивості «ІВ – ЕВ» уваги заслуговують також біографії «генерала штабу письменників» А. Дюма-батька, «кровожерного борця за справедливість» диктатора Б. Муссоліні, «щедрого скнари» і егоїстичного коміка Л. де Фюнеса. Нарешті, родоначальник нашої теми К. Юнг, який протягом багатьох років будував собі будинок, що став символічним відображенням всіх спрямованостей його особистості, також був холериком цього типу з такою ж флегматичною надбудовою, як і у Форда.

Наступна комбінація складових: «подвійна ЕВ», або, символічно кажучи, «колективна взаємодія». Надалі ми ототожнили її з сангвінічним темпераментом.

З найбільш докладних і інформативних біографій сангвініків підкласу «ІВ – ЕВ» заслуговують на увагу, зокрема, біографії Ж. Верна, Г. Рамакрішни і Ф. Шаляпіна. Перший з них присвятив себе світу фантастики і пригод і зробив його надбанням допитливих юних читачів, другий – занурився в світ трансцендентного, всенаповнюючого Божества всіх релігій і поділився ним зі своїми учнями, третій – відкрив себе світу опери та людських почуттів і доніс його до вдячних слухачів.

Серед сангвініків ми знаходимо і двох видатних президентів США Авраама Лінкольна [12] і Рональда Рейгана [14].

Перший з них згуртував Америку в єдину державу. Лінкольн вийшов із незаможних верств народу і ніколи згодом не втрачав з ним зв'язку. У суворому дитинстві він допомагав старшим членам сім'ї, а в якості адвоката він реалізує себе як екстравертована особистість, часом безкорисливо захищаючи інтереси незаможних жителів. Він умів співчувати і цінував цю якість в оточуючих. Як політик він прагнув врахувати інтереси всіх соціальних і політичних груп, права і свободи окремих штатів, міг поступитися особистою позицією на догоду більшості і змінити її, якщо цього вимагатимуть державні інтереси. Так, наприклад, було з ключовим питанням про рабство в південних і північних штатах. Будучи абсолютним екстравертом на обох рівнях – особисто, і в очікуваннях того ж від партнерів, – на ментально-вольової паралелі він виявив якості меланхоліка та холерика. Це зумовило його обов'язковість у фінансових справах («чесний Ейб»). За його схильністю до «нападів меланхолії» вгадується циклотимічний темперамент [4, с. 540-547; 9, с. 685-689], який поєднається з властивістю «ІВ – ЕВ» в іншому підрозділі класифікації темпераментів.

Рейган, так само як і Лінкольн, з дитинства знаходиться під впливом трансцендентної релігії (на противагу їй іманентний Бог осягається пошуком Його всередині себе). Обидва мали хорошим почуттям гумору і хорошими ораторськими даними, які, правда, Рейган використав не як адвокат, а як спортивний коментатор. Рейган тяжів до командних видів спорту і кінематографу, який не вимагав глибокого опрацювання ролей. Інтереси мас він захищав у профспілковій (а не в правовій) сфері, але одночасно враховував і інтереси секретних служб, перебуваючи під впливом домінуючої в суспільстві ідеї «комуністичної загрози». Його риторика перед виборами про турботу про інтереси мас виглядала як самообман або, скоріше, як майстерний обман. Його політична кар'єра була відзначена переходом з лав демократів в ряди республіканців. Під час президентства він уступає дружині вирішення кадрових питань, лобіює інтереси провідних олігархічних груп і проводить популістську політику («рейганоміку»), орієнтовану, на словах, на більшість, а не на бідну частину населення. Що стосується особистого ставлення Рейгана до політики, то він порівнює її з найдавнішою жіночою професією. Проектування власних ідей (ІВ) в життя суспільства (ЕВ) і їх синтез (амбоверсія) об'єднує Рейгана і Генрі Форда на ментально-вольової лінії, як представників флегматичного темпераменту іншого підтипу.

На підставі розглянутих прикладів можна зробити висновок, що сангвініки зберігають «подвійну ЕВ» на рівні емоцій.

Третя комбінація складових: «особиста ІВ» і «ЕВ партнера». Символічно її можна сформу-

лювати так: «самотня дитина шукає няню». Згодом ми віднесли її до флегматичного темпераменту. (На перший погляд представники цього поєднання відносяться до меланхоліків [16]).

Розглянемо в зв'язку з цим біографію Ф.М. Достоєвського [5], літературні персонажі якого, на думку експертів і близьких, автобіографічні. Його співтовариш по навчанню в пансіоні В.М. Каченовський розповідає про нього так: «...це був серйозний, задумливий хлопчик, білявий, з блідим обличчям. Його мало займали ігри: під час рекреацій він не залишав майже книг, проводячи решту вільного часу в розмовах зі старшими вихованцями пансіону... «. Значною подією в перші роки його життя і навчання в Петербурзі було спілкування з поетом-романтиком І.М. Шидловським, згідно з описом – екстравертом. На другому етапі його життя, пов'язаним з початком літературної діяльності, вектор напрямку темпераменту змінюється на протилежний. Внутрішнє життя його героїв, їх переживання і страждання, «вивертались навиворіт» і ставали надбанням інтровертованого читача, яким раніше був і сам Достоєвський. Спочатку його героями стають інтроверти: «принижені та зневажені» мрійники, таємні змовники і асоціальні психопати. З «приходом» Соні (дочка Мармеладова – «Злочин і кара», 1866, і вона ж – Анна, друга його дружина) його герої, починаючи з князя Мишкіна («Ідіот», 1868), стають на шлях морального переродження. Його головний герой, що втілює образ відроджуваного трансцендентного Христа, тепер виявляється екстравертованою особистістю, яка поступово бере гору над інтровертом практичного рівня і в самому авторі.

У житті іншого флегматика Джо Дассена [21] чітко проглядається два етапи. На першому він змушений залишити колишню батьківщину і «бродяжить» з сім'єю, яка оточує його любов'ю, в пошуках батьківщини нової. Займається індивідуальними видами спорту. Отримує медичну освіту, але коли стикається з препаруванням, переходить в етнологи і навіть отримує докторську ступінь. Тут же, на другому етапі, він повертається до сімейних джерел кар'єри артиста і виходить на сцену. Перші невдачі, як і в колишніх випадках, лише мобілізують його. Він не вважає себе здібним і вважає, що все вирішує праця, і трудиться, не шкодуючи себе. Йому потрібен надихаючий лідер, і йому його знаходять: це продюсер і екстраверт Жак Пле, завдяки якому Дассена дізнається весь світ.

Сцена перетворює Дассена. Потайливий і сором'язливий в повсякденному житті, він виплескує свої почуття на сцені через пісню. Спокійна манера виконання, за якої чується журба і страждання, заворожує і притягує, викликаючи глибокий внутрішній відгук у слухачів. «Я намагаюся розважити публіку, змусити її забути про турботи та прикрості, відвожу в красивий світ, де панує любов, намагаюся вселити надію на зустріч», – розповідає він. Але він уникає зустрічей з прихильницями поза сценою, залишаючись для них загадкою, а Клод Льомель, його екстравертований партнер, який пише «під нього» пісні, прямо називає його інтровертом. («Моє особисте життя нікого не стосується!»... «Мої глядачі чекають від мене пісень...», – заявляє Дассен). Самовіддана праця між виступами і емоційна експансія на сцені з'явилися причиною передчасного зносу серця.

На відміну від Достоєвського, Дассен виходить зі свого інтровертованого світу до партнерів не через книгу, а через пісню. На ментально-вольової паралелі прояви його флегматичного темпераменту посилюються.

Іншими прикладами флегматиків цього підкласу можуть бути названі І. Тальков, Марія-Антуанетта і Н. Махно, життєвий шлях яких також обривається передчасно. На ментально-вольовому рівні у Талькова переважав меланхолійний темперамент, який направив його творчість в бунтарське, соціально-патріотичне русло.

Королева Франції Марія-Антуанетта на ментальної паралелі мала сангвінічний темперамент, що визначило її інтелектуальні здібності на тлі ліні і легковажності (згідно її дитячому наставнику абату Вермону). Подорослішавши, вона різко скоротила свій двір і обдарувала своїми екстравертованими подарунками та увагою інтровертів скомпрометованих, що призвело її на гільйотину.

Наш співвітчизник батька Махно мав таку саму будову темпераменту на ментально-вольової паралелі, що й Тальков. На першому етапі життя він був інтровертованим змовником, але не минув його і театральний гурток; на другому – він викликав емоційний відгук у интровертованих, схильних до осілості селян. На ментально-вольової лінії він виявився привабливим ідейним батьком-лідером для екстравертованих мас, готових взяти зброю в руки заради спільної справи – анархії, за якою проглядається його интровертоване «свавілля».

Остання комбінація складових, «подвійна ІВ», була згодом співвіднесена нами з меланхолійним темпераментом. Символічно це поєднання можна висловити позицією: «Кожен повинен бути сам ковалем своєї долі».

Глибоке уявлення про особистість останнього російського царя Миколи II [3] допомагають отримати його щоденники. Його розум перебував в значній мірі під впливом сангвінічного темпераменту. «Він має чіпку пам'ять і гостру спостережливість. Раз прочитане або почуте запам'ятовував назавжди. Те саме стосувалося і людей, їхніх імен і посад» (за Т. М. Мікушіної, О. Ю. Ільїної, О. О. Іванової). На практичному рівні «государ не любив так званих розваг. Він не любив урочистостей, гучних промов; етикет був йому в тягар» (за О. І. Солженіциним). Улюбленою його розвагою (як і Леніна) є спадкова пристрасть Російських Царів – полювання... М'якість обходження – оболонка, яка приховувала волю Государя... – створила йому... репутацію слабкого правителя, що легко піддається навіюванням.... Таке уявлення було нескінченно далеко від істини... Імператор, уважно вислуховувавший найрізноманітніші думки, врешті-решт надходив по своєму розсуду,...часто – врозріз з дававшимися йому порадами. Микола II сам був головним «закулісних впливом» свого царювання» (за С. С. Ольденбургом). Згідно з його особистими записами, він твердо сповідував лінію самодержавства з релігійним переконанням того, що царська влада інспірована «згори». «Суспільне середовище, що було йому по серцю, де він... від-

почивав душею, була середа гвардійських офіцерів..., найбільш знайомих йому...» (за В. Гурко). Його дружину Олександру Федорівну, вибір якої він відстояв в багаторічному протистоянні з батьком, слід віднести до сангвінічного темпераменту з переважанням екстраверсії. У повсякденності він також віддає перевагу екстраверту, баляснику Сахарову, в той час як його власні переживання залишаються прихованими, і ми дізнаємося про них лише іноді і коротко, за записами з щоденника. За Ю. Даниловим, він «майже один зберігав холодний, кам'яний спокій», коли приходили тривожні для країни звістки. Можна зробити висновок, що на емоційному рівні він зберігає особисту ІВ, одночасно віддаючи перевагу партнерам-екстравертам.

Поверхнева оцінка В. І. Леніна [11] поза всяким сумнівом визначить його до холериків, до яких він має відношення і на ментально-вольової лінії. За А. Наумовим, однокласником Ульянова-Леніна, вже в дитинстві той «відрізнявся ненаситної наукової допитливістю», а його студентського приятеля В. Водовозова відштовхнули його самовпевненість і зарозумілість.

У дитинстві Володя Ульянов відрізнявся істеричністю, акуратністю, педантичністю, совісністю. (За А. І. Ульянової, довго пам'ятав і переживав свою брехню про розбитий графин тітки Ганни). За Р. Пайпсом, «він не виявляв ніякого інтересу до суспільного життя». Батько голови тимчасового уряду Росії в 1917 р. Ф. М. Керенський, директор Симбірської гімназії, охарактеризував «Володю», як «замкнутого і нетовариського», що нормально для майбутнього професійного змовника. А за Є. П. Ганиним, «близьких друзів у нього не було ніколи». За О. Наумовим, «не можна сказати, що його любили, скоріше – цінували». В іграх він був «заводієм», але терпіти не міг бійок». Хоча вже в цьому віці готовий був відстоювати особисту [авторитарну] точку зору навіть з кулаками. У цей період старший брат Олександр (інтроверт) був для нього взірцем для наслідування, а згодом його місце займе Плеханов.

На рівні емоцій, по М. Вольському, «він цурався нудних, дуже похмурих і безпристрасних людей... Він любив пристрасних і веселих революціонерів». Сам же він «не виносив сентиментальності і ретельно приховував цю властивість у себе». М. Лядов розповідає про епізод з розчулившимся Леніним в театрі на спектаклі «Дама з камеліями», крадькома стираючим сльози. Небайдужий всередині себе до поезії, музики, природи, Ленін іноді і сам зізнається в цьому: «...але вона [музика] мене засмучує. Я її якось важко переношу...» Меланхоліки цього підтипу поєднують в собі дві протилежності: жорстокість, або емоційну тупість, і сентиментальність (силу та слабкість нервової системи) – і намагаються «по-базаровські» («Батьки і діти», І. С. Тургенєв, 1862) придушувати в собі другу. Цю «пропорцію», співприсутність «асоціальності» і «просоциальності», примежові психологи спостерігають у епілептоїдних психопатів [4, с. 568-571; 8, с. 603-605; 9, с. 722-732].

Серед інших меланхоліків цього підтипу можна відзначити кампучій-ського лідера Пол Пота, королеву Франції Марію Медічі, римського папу Івана Павла II.

Під час перебування у Франції Салот Сар (Пол Пот) був охарактеризований Ж.-Л. Марголеном, як «делікатний і боязкий професор, закоханий у французьку поезію і шанований студентами». А після захоплення влади у себе на батьківщині «кривавий диктатор Пол Пот повернув хід часу назад, знищивши цивілізацію в спробі втілити своє збочене бачення безкласового суспільства». Будучи сангвініком на ментально-вольовому плані, Пол Пот виявився в полоні зовнішньої щодо нього комуністичної ідеї в її селянської (китайської) інтерпретації.

Уродженець Польщі Кароль Войтила (майбутній папа римський) на першому життєвому етапі вільний час віддавав релігійним книгам і підпільної релігійної діяльності. З 14 років свою ІВ з потребою в ЕВ ззовні виражав через сценічне мистецтво. Але після втрати всіх своїх близьких він залишає театр і обирає шлях богословської освіти. Через внутрішню молитву і медитацію він звертається до іманентного Бога, і до нового священика звертаються почуття простих мирян. Він не зупиняється у своєму розвитку і захищає дисертацію на богословському факультеті університету.

До цього часу він вільно володіє багатьма мовами, що характерно для екстравертованого сангвінічного темпераменту на ментально-вольовому плані. Його подальший шлях екстраверта від семінариста і помічника настоятеля до римського папи Іоанна Павла II пролягав через подолання вікових меж між державами, ідеологіями і релігійними конфесіями. До кінця своєї миротворчої місії він завойовує заслужену любов і повагу мільйонів людей різних національностей, переконань і віросповідань.

Висновки і перспективи. Проведені дослідження дозволяють скоректувати класифікацію складових властивості (фактора) «ІВ – ЕВ» за типами темпераменту та розширити її на два нижніх рівня: практичної діяльності та емоцій (рис. 1, 2). Відзначимо, що на рівні емоцій сангвінік і флегматик «міняються місцями».

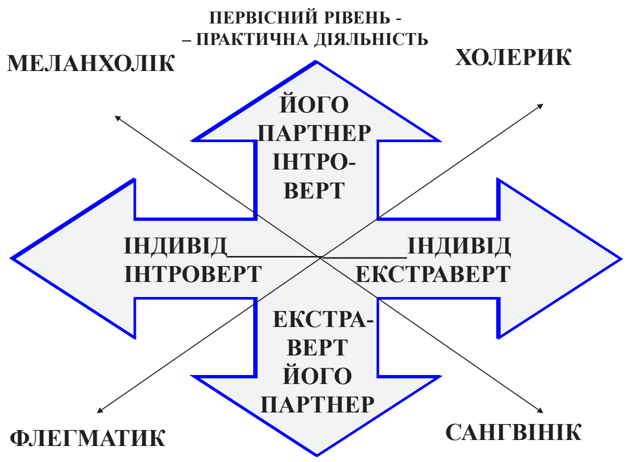

Рис. 1. Класифікація складових властивості «ІВ – ЕВ» на рівні практичної діяльності

Розробка автора за джерелами [10, 13, 15]

При формуванні творчого колективу необхідно враховувати психологічну сумісність його співробітників [15]. В рамках даної публікації ми можемо запропонувати методичні рекомендації щодо формування творчої групи, що вирішує за-

вдання на планах практичної діяльності та емоцій, зокрема, сфери мистецтва, для властивості «ІВ – ЕВ». Критерієм для підготовки рекомендацій вибирана взаємна відповідність особистого типу темпераменту (за лінією властивості «ІВ – ЕВ») очікуванню партнера.

Розглянемо можливі варіанти групування в пари:

1. «Взаємний вибір». 1.1 + 1.2. Інтроверт, який відчуває потребу в партнері-екстраверті, який відчуває потребу в партнері-інтроверті. 1.3. Екстраверт, який відчуває потребу в партнері-екстраверті, який також відчуває потребу в партнері-екстраверті. 1.4. Аналогічно інтроверт, який відчуває потребу в партнері-інтроверті, який також відчуває потребу в партнері-інтроверті.

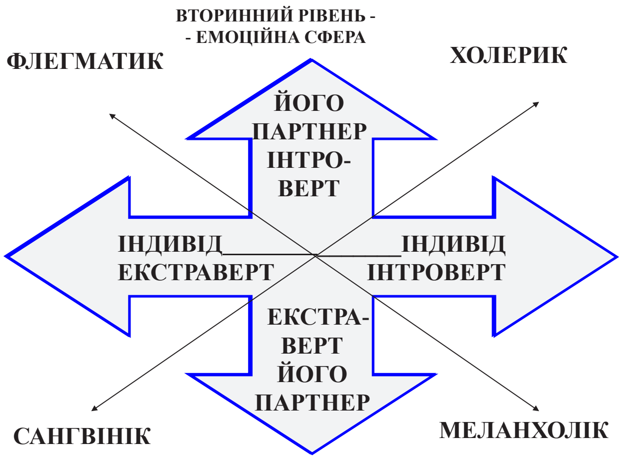

Рис. 2. Класифікація складових властивості «ІВ – ЕВ» на рівні емоцій

Розробка автора за джерелами [10, 13, 15]

Перші два випадки найбільш підходять для роботи в парі (наприклад, Джо Дассен і Жак Пле). Третій випадок характерний для групового співробітництва (два учасника або більше), де функції кожного переплітаються в процесі виконання єдиного завдання. Четвертий випадок (також два учасника або більше) передбачає співробітництво в тих видах діяльності, де кожен має можливість вирішувати свою окрему задачу в рамках спільної справи.

2. «Знедолений вибір». 2.1. Інтроверт, який відчуває потребу в партнері-екстраверті, який відчуває потребу в партнері-екстраверті. 2.2. Інтроверт, який відчуває потребу в партнері-інтроверті, який відчуває потребу в партнері-екстраверті. 3. Екстраверт, який відчуває потребу в партнері-інтроверті, який відчуває потребу у партнері-інтроверті. 4. Екстраверт, який відчуває потребу в партнері-екстраверті, який відчуває потребу в партнері-інтроверті.

3. «Взаємознедолення». 3.1 + 3.2. Інтроверт, який відчуває потребу в партнері-інтроверті в парі з екстравертом, що відчуває потребу в партнері-екстраверті. 3.3. Інтроверт, який відчуває потребу в партнері-екстраверті, в парі з подібним собі, хоча на перших порах їх може об'єднувати спільність мети в пошуку комфортного партнера. 3.4. Екстраверт, який відчуває потребу в партнері-інтроверті, в парі з подібним собі, хоча їх також на перших порах може об'єднувати мета пошуку.

Ті, хто відчувають потребу в партнері-екстраверті, знаходять практичного інтроверта занадто егоїстичним, а емоційного інтроверта – занадто самозакоханим. Ті, хто відчувають потребу в партнері-інтроверті, сприймають практичного екстраверта занадто альтруїстичним, а емоційного екстраверта – занадто нав'язливим і позбавленим самолюбства. («Він себе не любить» – про Дассена).

В ході нашого дослідження були також виявлені і інші підтипи традиційної класифікації темпераменту з акцентуацією властивості «ІВ – ЕВ». У першому випадку ми стикалися з одночасним проявом полярних ознак (амбоверсією), або з одночасною їх відсутністю (також всього чотири комбінації); у другому – така амбоверсія виявлялася або в якості гармонійного синтезу, або в якості періодичного прояву полярних ознак. Подібні випадки розглядалися примежовою психологією в рамках діатетічної, гіперестетічної і асоціально-просоциальної пропорцій (наприклад, [4, с. 545]). Ми також порушували цю тему в нашому останньому дослідженні фактора «статі і віку» [15]. «Синтетичні» підтипи властивості «ІВ – ЕВ» мають стати предметом нашого найближчого дослідження.

В якості побічного результату наших досліджень виявлено здогадний типологічний зв'язок акцентуйованих складових властивості «ІВ – ЕВ» з акцентуйованими складовими властивості «сили – слабкості» нервової системи в рамках досліджуваного підтипу, що також потребує окремого дослідження.

Список літератури:

1. Агни Йога. (Знаки Агни Йоги) / Рерих Е. И. – Рига: «AGNI JOGAS» IZDEVUMS, 1937. – 347 с.
2. Березин Ф. Б., Мирошников М. П., Соколова Е. Д. Методика многостороннего исследования личности. Структура, основы интерпретации, некоторые области применения. – М.: Издательство «Березин Феликс Борисович», 2011. – 320 с.
3. Боханов А. Н. Николай II. – М.: Молодая гвардия. – ЖЗЛ; Русское слово, 1997. – 480 с.
4. Ганнушкин П. Б. Клиника психопатий: их статика, динамика, систематика. Некоторые общие соображения и данные // Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: ЧеРо, МПСИ, 2006. – С. 535-584.
5. Достоевский Федор Михайлович. Биография. – [Електронний ресурс]. / «Новая литературная сеть». – Режим доступу: http://www.fdostoevsky.ru/
6. Дэниэл Рэдклифф: мальчик, который выжил / «Караван историй». – 24.12.2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://karavan.ua/story/deniel-redkliff-malchik-kotoryiy-vyizhi/
7. Кушнаренко Н. І. Особистісно-орієнтоване навчання як умова успішного розвитку та саморозвитку особистості студента. – [Електронний ресурс]. – Освіта.ua. Форум педагогічних ідей: Урок. Розділ: Методика та технологія, 2013. – Режим доступу: http://osvita.ua/school/lessons_summary/edu_tech-nology/35234/

8. Леонгард К. Акцентуированные личности // Психология индивидуальных различий. Тексты / Ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: ЧеРо, МПСИ, 2006. – С. 585-663.
9. Личко А. Е. Типы конституциональных психопатий и акцентуаций характера в подростковом возрасте // Психология индивидуальных различий. Тексты / Ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: ЧеРо, МПСИ, 2006. – С. 666-755.
10. Личностный опросник EPI (методика Г. Айзенка) // Альманах психологических тестов. – М., 1995. – С. 217-224.
11. Майсурян А. А. Другой Ленин. – М.: Вагриус, 2006. – 108 с.
12. Олейников Д. И. Авраам Линкольн. – М.: Молодая гвардия, 2016. – (Жизнь замечательных людей). – 416 с.
13. Псядло Е. М. Темперамент и характер в истории медицины и психологии: Учебно-справочное пособие. – Одесса: Наука и техника, 2007. – С. 10-12.
14. Рейган. – [Документальный фильм] / Реж.: Ю. Джареки. – США, Великобритания: Charlotte Street and BBC Storyville, 2011.
15. Суханов В. Ю. Особистісно-орієнтований підхід з урахуванням рольової будови темпераменту при формуванні творчого колективу [Текст] / В. Ю. Суханов // «Сучасна педагогіка: теорія, методика, практика». Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 23-24 червня 2017 року). – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2017. – С. 98-102.
16. Суханов В. Ю. Рольовий підхід до дослідження темпераменту // Психологія в Україні та за кордоном. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 7-8 травня 2015 року). – Херсон: «Гельветика», 2015. – С. 33-37.
17. Суханов В. Ю. Рольовий підхід і властивості темпераменту: шлях до класифікації через коло Айзенка [Текст] / В. Ю. Суханов // Молодий вчений. – 2015. – № 9. – С. 139-144.
18. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения. Сегодня и завтра / Г. Форд. – М.: АСТ, 2005. – 447 с.
19. Шелдон У. Анализ конституциональных различий по биографическим данным // Психология индивидуальных различий. Тексты / Ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: ЧеРо, МПСИ, 2006. – С. 462-471.
20. Юнґ К. Г. Психологические типы // Психология индивидуальных различий. Тексты / Ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М.: ЧеРо, МПСИ, 2006. – С. 404-424.
21. Joe Dassin. – [Електронний ресурс]. – Неофициальный сайт Джо Дассена. Информация. – Режим доступу: http://www.joedassin.info/ru/

Суханов В.Ю.
Энергодарский Центр детского и юношеского творчества

СВОЙСТВО ТЕМПЕРАМЕНТА «ИНТРОВЕРСИЯ – ЭКСТРАВЕРСИЯ»: ОСНОВЫ КЛАССИФИКАЦИИ И ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СОВМЕСТИМОСТЬ

Аннотация
Свойство «интроверсии – экстраверсии» подлежит классификации по двум основаниям и на двух уровнях: практической деятельности и эмоций. Холерику на первом уровне соответствует личная экстраверсия и интроверсия партнера, на втором – «двойная» интроверсия. Сангвиник сохраняет «двойную» экстраверсию на обоих уровнях. Флегматику на первом уровне соответствует личная интроверсия и экстраверсия партнера, на втором – наоборот. Меланхолик на первом уровне имеет «двойную» интроверсию, а на втором – сохраняет личную интроверсию и приобретает экстраверсию партнера. Предложены рекомендации по формированию психологически совместимых пар.
Ключевые слова: интроверсия и экстраверсия, «круг Айзенка», ролевая классификация темперамента, уровни темперамента, темперамент выдающихся личностей, психологическая совместимость.

Suhanov V.Yu.
Energodar Center of Child and Youth Creativity

FACTOR OF THE TEMPERAMENT «INTROVERSION – EXTRAVERSION»: FUNDAMENTALS OF CLASSIFICATION AND PSYCHOLOGICAL COMPATIBILITY

Summary
Factor of «introversion – extraversion» is a subject to classification on two bases and on two levels: practical activity and emotions. Personal extraversion and introversion of the partner at the first level, as well as «double» introversion at the second level, corresponds to a choleric temperament. «Double» extraversion at both levels corresponds to a sanguine temperament. Personal introversion and extraversion of the partner at the first level, as well as counter vectors at the second level, corresponds to a phlegmatic temperament. «Double» introversion at the first level, as well as personal introversion and the extraversion of the partner at the second level, corresponds to a melancholic temperament. The recommendations are proposed for the formation of psychologically compatibles pairs.
Keywords: introversion and extraversion, «Eysenck's circle», role classification of temperament, levels of temperament, temperament of outstanding personalities, psychological compatibility.

УДК 316.624.3

СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ ЯК СОЦІАЛЬНА І ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Федоришин Г.М.
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Діти в Україні стикаються з жорстоким поводженням, булінгом та неповагою. Чимало з них стають жертвами сексуального насильства та експлуатації. У статті висвітлено питання попередження жорстокого поводження з дітьми та психологічної реабілітації осіб, які зазнали сексуальної наруги. Розкрито зміст поняття «сексуальне насилля». Визначено особистісні, сімейні, соціально-психологічні фактори сексуального насильства та його наслідки для особистості. Виокремлено сім'ї групи ризику стосовно внутрішньосімейного сексуального насильства над дітьми.
Ключові слова: особистість, сім'я, сексуальне насильство, жертва, жорстоке поводження.

Постановка проблеми. Сексуальне насильство або розбещення – це залучення дитини за її згодою або без такої до дії з сексуальним забарвленням з дорослим, або з особою, старшою за неї не менш, ніж на 3 роки, з метою отримання останньою сексуального задоволення або матеріальної вигоди. Згода дитини на сексуальний контакт не дає підстав вважати його ненасильницьким, оскільки дитина: не володіє свободою волі, перебуваючи в залежності від дорослого; може не усвідомлювати значення дій дорослого в силу функціональної незрілості; не може повною мірою передбачити всі негативні для себе наслідки цих дій [1].

Чимало з дітей стають жертвами комерційної сексуальної експлуатації – втягнення у проституцію, виготовлення порнографії. Набирає обертів дитячий секс-туризм. Ратифікований Україною додатковий протокол до Конвенції ООН про права дитини, що стосується торгівлі дітьми, дитячої проституції та дитячої порнографії, визначають дитячу проституцію як «практику, коли дитина використовується з метою отримання сексуальних послуг особами за винагороду або будь-яку іншу форму компенсації» (стаття 2b). За даними сайту compassion.com більшість дітей, що займаються проституцією, – віком до 12 років. Організація ЕКПАТ у своїх дослідженнях торгівлі дітьми наводить цифру у 1,2 млн дітей, які щороку стають жертвами торгівлі, при чому 80% з них страждають саме від сексуальної комерційної експлуатації (дані проекту dosomething.org).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання попередження жорстокого поводження з дітьми особливо гостро постає в Україні і є предметом вивчення багатьох науковців та практиків у галузі філософії (В. Ананьїн, Д. Метілка та ін.), психології (О. Безпалько, Т. Журавель, О. Лютак, Н. Максимова, Г. Федоришин, Т. Цюман та ін.), педагогіки (Л. Войтова, Т. Гончарова, І. Звєрєва, О. Коломієць, Ю. Поліщук та ін.), соціології (О. Бойко, Л. Герасіна, В. Закірова, А. Ноур та ін.), юриспруденції (Н. Ахтирська, І. Бандурка, А. Блага, Н. Лесько та ін.). Теоретичне й практичне розв'язання проблеми сексуального насильства знайшло відображення у діяльності міжнародних та всеукраїнських громадських організацій (Українська Гельсінська спілка з прав людини, Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна», Жіночий консорціум України, український фонд «Благополуччя дітей» та ін.).

Мета статті – проаналізувати фактори й психологічні наслідки сексуального насильства над дітьми, скласти психологічний портрет кривдника, окреслити шляхи попередження насильства над дитиною.

Виклад основного матеріалу. Існує два вікових піки ризику сексуального насильства: діти від двох до шести років та підлітки до 14 років. Перший пік вищий, ніж у підлітковому віці. Це може бути пов'язано з тим, що у підлітковому віці рідше фіксуються випадки сексуального насильства. Серед усіх випадків насильства над дітьми 75% ґвалтівники знайомі дітям, і тільки 25% випадків насильство скоюється незнайомими людьми. В 35-45% випадків насильником є родич (батько, брат, вітчим, свекор, дідусь, друг матері, родич), а в 30-45% – далекий знайомий (няня, сусід, близький друг та ін.). Часто сексуальне зловживання дитиною починається у віці 5-9 років, і, якщо не відбувається ніякого втручання, може продовжуватися роками [2].

Висока латентність внутрішньосімейного сексуального насильства обумовлена тим, що це дуже прихований і поступовий процес, в який діти втягуються, часто не підозрюючи про це. Ґвалтівнику навіть не потрібно використовувати загрози або фізичний примус. Більшість дітей не можуть чинити опору сексуальному насильству в силу своїх вікових особливостей, залежності від дорослих. Труднощі виявлення дітей, які зазнали сексуального насильства, обумовлені низкою причин, серед яких провідну роль відіграють такі: зневіра населення в ефективність правоохоронної системи (кримінальні справи за фактом внутрісімейного сексуального насильства дитини якщо і відкриваються, то немає ніякої впевненості, що вони дійдуть до розгляду на суді); низький рівень знань фахівців, які працюють з дітьми, про особливості поведінки та інші симптоми, що дають підставу запідозрити, що дитина постраждала від сексуального насильства; обивательські уявлення про причини сексуального насильства, звинувачення в усьому, що сталося, самої жертви, а також хибні уявлення про ганебність того, що сталося з дитиною, про «клеймо» на усе життя. Тому багато людей вважають, що краще забути про те, що сталося, і нікому ніколи не розповідати.

До сімейно обумовлених чинників сексуального насильства над дітьми можна віднести патріархально-авторитарний тип організації сім'ї (блокада альтернативних шляхів для сексуального задоволення, влада і контроль з боку глави сім'ї, використання фізичного покарання як виховного заходу, ставлення до потерпілого як до зіпсованої речі); незадовільні взаємини з батьками, особливо з матір'ю (діти отримують недостатню сексуальну освіту, відсутні довірчі взаємини з іншими дорослими, психологічне насильство з боку батьків); конфліктні стосунки між батьками (недостатній догляд за дітьми, порушена рольова структура сім'ї, незадоволеність подружніми стосунками); професійна зайнятість матері (недостатній догляд за дітьми, відсутня емоційна близькість між нею і дитиною); неповна сім'я (емоційна депривація, відсутні знання про статеворольові функції в сім'ї); повна змінена сім'я (табу на інцест не так сильно виражений); наявність хронічних захворювань, інвалідність у матері (відсутні догляд за дитиною та емоційна близькість, соціальна ізоляція); наявність у дорослих членів сім'ї адикцій і як наслідок розгальмування сексуальних потягів, зняття табу на сексуальні відносини з дитиною, розрив емоційного зв'язку з дитиною; соціально-побутові труднощі (ґвалтівник є єдиним джерелом доходу сім'ї, родина живе ізольовано, відсутні зв'язки з іншими родичами).

Те, як переносить жертва зґвалтування пережитий нею стрес, залежить від того, чи приховує вона ознаки насильства чи, навпаки, оприлюднює з метою судової експертизи. Значною мірою психічний стан потерпілого залежить від реакції оточення – рідних, працівників правоохоронних органів, медико-психологічної служби, друзів. Відомо, що далеко не всі жертви повідомляють про факт зґвалтування, оскільки або не усвідомлюють того, що саме сталося (малолітні, з інтелектуальними обмеженнями), або побоюються скептично-презирливих поглядів тих посадових осіб, які мають його засвідчити. Реакція залежить і від віку потерпілих, їхньої освіти, досвіду статевих стосунків, емоційної вразливості, зрештою, сили Я. У гострій фазі, тобто у першому проміжку часу після зґвалтування, як правило, почуття потерпілих характеризуються відразою до власного тіла, самоекзаменуванням тілесних відчуттів на кшталт: «Що зі мною?», «Чому саме Я, а не хтось інший?», «Чи Я залишилася тією (тим), що була (був) раніше?», «Що зі мною тепер буде?», «Це ще Я чи вже ні?» тощо. Первинна реакція виявляється в емоційних розладах (занепокоєння і страхи, паніка, депресія, гнів), посттравматичному стресовому розладі, проблемах поведінки, особистісних проблемах і розладах когнітивної сфери. Хоч така поведінка є свого роду криком про допомогу, вона не вітається оточенням і веде до ще більшої соціальної ізоляції потерпілого.

Посттравматичний стрес зґвалтування проявляється не стільки в переживаннях із приводу отриманих фізичних ушкоджень, скільки в порушенні сприйняття і прийняття себе як особистості, у деперсоналізації, роздвоєнні Я на зґвалтоване, понівечене, принижене і те, що залишилося від нього, що підвладне власній волі [3].

У наступному етапі акомодації (пристосування) до триваючого насильства поведінка дитини спрямовується на те, щоб забезпечити максимальну безпеку в умовах насильства або зменшити біль у процесі віктимізації. Ученими виокремлено наступні стадії синдрому акомодації дітей до сексуального насильства [4]:

1. Секретність. Від дітей вимагають збереження секретності «особливих» відносин з ґвалтівником за допомогою брехні, обману, шантажу, погроз, підкупу.

2. Безпорадність. Діти не можуть зупинити насильство, оскільки насильник фізично сильніший за них, у нього влада. Діти не розповідають матері або іншим дорослим про те, що з ними відбувається, оскільки щиро вірять, що мати знає про це і не підтримує їх. Іноді, якщо насильство відбувається вночі, діти прикидаються, що вони сплять і таким чином вони ніби не дають дозвіл на дії дорослих.

3. Пастка пристосування. Навіть якщо дитина розуміє, що «особливі» стосунки з дорослим недозволені, вона нічого не може зробити, щоб припинити ці стосунки, боячись накликати на себе або на сім'ю додаткові нещастя і проблеми. Наприклад, ґвалтівник погрожує, що у разі викриття він покине сім'ю, і мати і діти помруть з голоду. Не знаходячи виходу, дитина звинувачує (не без участі ґвалтівника) себе в даній ситуації і приймає відповідальність на себе. Щоб вижити, вона повинна якось пристосуватися до того, що відбувається, щоб захистити сім'ю від розпаду, захистити мати й інших дітей.

4. Відстрочене розкриття. Розкриття відбувається, якщо: ситуація в сім'ї досягла межі; з'являється рятівник (бабуся, дідусь, друг, учитель); ґвалтівник пішов з сім'ї; з'явився доступ до телефону довіри, інших служб, куди можна звернутися; випадковий збіг обставин (наприклад, мати застає ґвалтівника на місці злочину).

5. Відступ. Дитина забирає свої слова назад, заперечує, що над нею вчинено насильство. Як правило, така поведінка дитини обумовлена реакцією близьких людей на розкриття або тиском з їхнього боку. Така ситуація частіше відбувається з маленькими дітьми, коли близька людина (наприклад, мати) не підтримує їх. Люди більш схильні приймати брехню дітей, ніж думати, що вони зазнають сексуального насильства.

Віддалені наслідки насильства інтегрують первинні реакції, реакції пристосування і персональні особливості жертви. До них відносимо труднощі у спілкуванні як з чоловіками, так і з жінками у дорослому віці, у встановленні нормальних сексуальних стосунків, труднощі у створенні власної родини, конфлікти з батьками і своїми дітьми, паттерн насильницької поведінки до найближчого оточення та ін.

Результати аналізу наслідків сексуального насильства над дитиною на рівні суспільства вражають своєю масштабністю і незворотністю [1, 2, 3]: утрата людських життів у результаті вбивства неповнолітніх або доведення їх до самогубства; втрата в особі дітей та підлітків повноцінних членів суспільства внаслідок порушення їх фізичного та психічного здоров'я, низького освітнього та професійного рівня, кримінальної й адиктивної поведінки; втрата потенційних батьків, здатних

виховати здорових у фізичному та моральному значенні дітей; криміналізація сім'ї; зростання кількості розлучень; бездоглядність та безпритульність дітей, жебракування; формування насильницького менталітету нації та ін.

На думку психотерапевтів, жертва зґвалтування може повернутися до того психічного стану активності, який передував психотравмі, у кращому разі протягом 3-4 місяців, а частіше протягом року й довше. Проблеми ж відновлення психічної рівноваги, впевненості у собі, сексуальної активності часто не вдається розв'язати протягом тривалішого часу.

Існує величезна кількість спотворених уявлень про насильника і мотивацію сексуальних злочинів щодо дітей. По перше, вважається, що в 95% випадків насильником може бути тільки чоловік. Досліджень щодо злочинності жінок у цій сфері дуже мало. Однак, за статистикою, 2% ґвалтівників – жінки. На думку фахівців, їхня кількість набагато більша, оскільки виявити подібні випадки важче. Жінки традиційно перебувають поруч з дитиною, тому жінкам-насильникам простіше приховати те, що відбувається. По друге, вважається, що ґвалтівники належать до людей старшого віку. Проте, зазвичай, це люди до 40 років, 50% з них стають ґвалтівниками в 30 років. По третє, існує думка, що сексуальне насильство над дитиною здатна вчинити тільки психічно хвора людина, проте лише 5% з них страждають психічними розладами або порушеннями поведінки і потягів. Близько у 1/3 ґвалтівників сформований синдром залежності (алкоголізм чи наркоманія) і лише 1/3 з їх кількості чинили насильство в стані алкогольного та наркотичного сп'яніння [2].

Німецький сексолог Фолькмар Зігуш виділяє наступні типи осіб, які скоюють сексуальне насильство над дітьми: близький член сім'ї (батько, дядько, брат, мати, тітка, сестра тощо), сусід, часто з неблагополучних верств населення або такий, що страждає на алкоголізм, хлопчик пубертатного віку, який набуває свій перший сексуальний досвід на дітях, дуже замкнений підліток чи доросла людина, часто інвалід, який бачить в дітях найбільш доступних чи «підходящих» сексуальних партнерів, «нестатевозрілий» дорослий, який не «награвся у лікаря» в дитинстві, психічно хвора доросла людина, літня людина, яка вирішила заповнити прогалини у своєму сексуальному житті, садист, якому подобається заподіювати біль людям, такий, що не знайшов дорослої жертви, педофіл, ефебофіл чи партенофіл [3].

Відповідно до мотивації сексуального акту виділяється декілька типів злочинців: ситуативних ґвалтівників і насильників, що мають певні сексуальні уподобання [4]. У першому випадку буде не вірно вважати, що головною причиною насильства стала специфічна орієнтація – сексуальна перевага дітей. Ситуативних ґвалтівників поділяють на кілька типів: регресивні (відрізняються низьким рівнем власної гідності, а також низькою здатністю контролювати імпульси. З цих причин в умовах доступності власних дітей влада над ними провокує до вчинення насильства); морально нерозбірливі (жорстоко поводяться з близькими людьми, тими, хто знаходиться у їхній владі і залежать від них: дружиною, родичами, друзями, підлеглими. Зрештою об'єктом насильства стає дитина, при цьому, як правило, ґвалтівник цього типу примушує вступати з ним у сексуальний контакт, використовуючи фізичну силу); сексуально нерозбірливі (люди, для яких не існує меж і правил задоволення власних сексуальних потреб. В останні роки виділяється специфічний тип адиктивної поведінки: сексуальна адикція, хоча далеко не всі, які страждають нею, стають ґвалтівниками); неадекватні (люди, які соціально не вписуються в рамки суспільства, для яких діти не мають ніякої цінності, і тому вони вважають, що можуть робити з ними все, що захочуть); особи, чия сексуальна орієнтація спрямована на дітей, тобто педофіли. Для задоволення своїх потреб вони не зупиняться ні перед чим, тому кількість жертв у даному випадку значно більша, ніж у ситуативних насильників. Цю категорію ґвалтівників поділяють на такі типи: спокусники (вміють знаходити контакт з дитиною, спілкуватися з нею, слухати, розмовляти, встановлювати партнерські взаємини. Залучення в сексуальні дії відбувається поступово, супроводжується проявами уваги до дитини, залицянням і даруванням подарунків); інтроверти (цей тип не володіє такими ж навичками спілкування і зваблювання, як спокусник, тому встановлення тривалого контакту з дитиною, що дозволяє вступати в сексуальні відносини, для нього – непросте завдання. У зв'язку з цим його сексуальний досвід короткочасний і нерідко супроводжується фізичним насильством; садисти (їх найменше – 2% з даної категорії. У цих випадках сексуальні дії пов'язані з потребою заподіювати біль, аж до вбивства) [5].

Дехто з сексуальних насильників розуміє, що чинить зло, і почуває себе нещасними через свої дії. Інші вважають, що їхня поведінка є нормальною, так вони виражають свою любов до дітей. Дехто, проте не всі, самі страждали від насильства. На сьогодні учені спростували теорію «циклу насильства». Лонгітюдні дослідження, в ході яких відстежували поведінку дітей із задокументованими випадками сексуального насильства, вказали на те, що теорія про цикл насильства не є адекватним поясненням, чому люди сексуально домагаються дітей.

Немає чіткої відповіді на запитання: як можна зрозуміти, що хтось збирається використати дитину з сексуальною метою. Сигнали того, що доросла людина використовує дитину для сексуального задоволення, не завжди очевидні. Важливо ретельно зібрати інформацію та факти, щоб допомогти захистити дитину, уважно придивлятися до всіх, хто приділяє дитині надто багато уваги. Також батьки можуть запитати керівництво школи чи садка, яким чином заклад набирає персонал та волонтерів, що робить для того, аби забезпечити дітям захист.

Причиною для занепокоєння може стати поведінка дорослого або молодої людини, якщо він/вона: відмовляє дитині у необхідній приватності або можливості самостійно приймати рішення щодо особистих питань; наполягає на фізичних проявах любові, як то поцілунки, обійми або грайлива боротьба, навіть якщо дитина очевидно не бажає цього робити; надмірно зацікавлений сексуальним розвитком дитини або підлітка; шукає

нагоди, щоб залишитися з дитиною наодинці; проводить більшість свого вільного часу з дітьми та мало цікавиться проведенням часу з людьми свого віку; регулярно пропонує безкоштовні послуги няні або бере дітей на ночівлю; запрошує дитину на прогулянки та поїздки на канікулах; купує дитині дорогі подарунки або дає їй гроші без видимих причин; засипає дитину подарунками або дрібними сюрпризами; часто заходить до дитини/підлітка у ванну кімнату; ставиться до певної дитини як до улюбленця, роблячи її «особливою» порівняно з іншими членами сім'ї; проявляє надмірну опіку або суворо обмежує контакти дитини з іншими дітьми, особливо протилежної статі; ревнивий або контролює членів сім'ї.

У батьків також можуть виникнути запитання, чи можна батькам (чоловікам) купати дітей і пеленати їх, чи можна лоскотати, пестити? Так, звичайно. Все це нормально. Діти потребують батьківського тепла, любові, безпеки – для батьків природно годувати, одягати і купати своїх дітей. Також природно обнімати, цілувати, пестити дітей, проявляти свою любов і ніжність. Дітям може це подобатися, але якщо їм неприємно – час зупинитися. Дорослі не мають права піддавати дітей сексуальним діям для власного задоволення. Якщо їх починають турбувати власні сексуальні почуття до дитини – їм потрібна допомога спеціаліста. Насправді, на практиці непросто відрізнити провісники сексуального насильства від позитивного тілесного контакту, який абсолютно необхідний у спілкуванні з малими дітьми. Різниця між двома ситуаціями визначається намірами людини (ситуація могла б бути нормальною, якщо б не було «прихованої» думки, і дитина повинна це відчувати), а також тим, чи має можливість дитина вільно сказати «ні».

Висновки. Сексуальне насильство має різні прояви. Це не лише контактні форми, а й сексуальні зловживання, наприклад, непристойні sms повідомлення або повідомлення у соціальних мережах, звабливі телефонні розмови та ін. У будь-якому випадку вони становлять загрозу здоров'ю та розвитку дитини і мають небезпечні як безпосередні, так і віддалені наслідки.

Відомо, що сексуальне насильство над дітьми тримається в таємниці. Часто дитина нічого нікому не розповідає, тому що їй так сказали. Інша дитина, хоч і розуміє, що відбувається, не може розповісти про це, тому що насильник тримає її у страху. Дитина може боятися спричинити шкоду своїй сім'ї і відчути себе нещасною. Допомогти їй відкрити свої страхи, переживання можна буде лише у тому випадку, якщо відносини між дорослим і дитиною будуватимуться на довірі. Важливо, щоб дитина, розповідаючи про свій біль, відчувала себе в безпеці. Діти дуже рідко обманюють про сексуальне насильство. Тому слід бути уважним до того, про що вони розповідають і обов'язково звертатися за допомогою до спеціаліста і діяти, захищаючи дитину.

Жертви сексуального насильства часто звинувачують самих себе, вважають, що вони спровокували насильника. Такі діти втрачають почуття самоповаги, зневажають своїми правами і погано орієнтуються в нормах поведінки. Вони погано уявляють собі, які відносини є нормальними. Це робить їх уразливими до нового насильства. Таким дітям потрібно повернути самоповагу, самоствердження і отримати чітку уяву про те, що є правильним і нормальним. Важливо переконати дитину: в тому, що трапилося з нею, – немає її провини, насильник не повинен був так себе вести, насильство більше не повториться. Наскільки це можливо, дитині потрібно допомогти «повернутися» до «нормального дитинства». Порушена проблема може бути поглиблена і розвинена в напрямі попередження військового та інформаційного насилля, профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ях переселенців та у сім'ях, членом яких є учасник антитерористичних операцій.

Список літератури:

1. Федоришин Г. М. Профілактика насильства в сім'ї та в освітньому середовищі: навчально-методичний посібник / Г. М. Федоришин, О. З. Лютак. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. – 254 с.
2. Защита детей от жестокого обращения / под ред. Е. Волковой. – С. Пб.: Питер, 2007. – 256 с.
3. Сексуальне насильство над дітьми: причини, наслідки, профілактика: інформ.-метод. посібник / за заг. ред. Цюман Т. П. – К.: ФОП Пономаренко Я. М., 2011. – 76 с.
4. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: навчально-методичний посібник для курсантів вищих навчальних закладів МВС України / Укладачі: Запорожцев А. В., Лабунь А. В., Заброда Д. Г., Басиста І. В., Дроздова І. В., Брижик В. О., Мусієнко О. М. – Київ, 2012. – 246 с.
5. Догадина М. А. Сексуальное насилие над детьми. Выявление, профилактика, реабилитация потерпевших / М. А. Догадина, Л. О. Пережогин. – Режим доступа: http://www.rusmedserv.com/psychsex/ sexvictim.shtml

Федоришин Г.Н.
Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника

СЕКСУАЛЬНОЕ НАСИЛИЕ НАД ДЕТЬМИ КАК СОЦИАЛЬНАЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация
Дети в Украине сталкиваются с жестоким обращением, буллингом и неуважением. Многие из них становятся жертвами сексуального насилия и эксплуатации. В статье актуализируется вопрос предупреждения жестокого обращения с детьми и психологической реабилитации лиц, подвергшихся сексуальному надругательству. Раскрыто содержание понятия «сексуальное насилие». Определены личностные, семейные, социально-психологические факторы сексуального насилия, его последствия для личности. Выделены семьи группы риска относительно внутрисемейного сексуального насилия над детьми.
Ключевые слова: личность, семья, сексуальное насилие, жертва, жестокое обращение.

Fedoryshyn G.M.
Vasyl Stefanyk Precarpathian National Universyty

SEXUAL VIOLENCE OF CHILDREN AS A SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Summary
Children in Ukraine face ill-treatment, bullying and disrespect. Many of them become victims of sexual violence and exploitation. The article addresses the issue of prevention of child abuse and psychological rehabilitation of sexually abused people. The content of the concept of «sexual violence» is revealed. The personal, family, social-psychological factors of sexual violence and its consequences for the personality are determined. Risk families are identified in relation to intra-sexual and sexual abuse of children.
Keywords: personality, family, sexual violence, victim, ill-treatment.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

UDC 37

DIMENSIONS OF SELF-LEADERSHIP AND THEIR APPLICATION TO TEACHING PROFESSION

Ponomarenko T.Yu.
Vytautas Magnus University, Kaunas, Lithuania

In this paper, the dimensions of employee' self-leadership are analyzed and their constitutes are described. The interrelations between self-leadership and other concepts from classical motivational theories are explored. The theoretical analysis suggest self-management, self-regulation, achievement orientation, self-efficacy, focus on natural rewards and personal traits are components and pre-conditions of self-leadership. The application of a current concept to teaching profession is discussed.
Keywords: employee self-leadership, teacher's self-leadership, dimensions of self-leadership, self-management, self-regulation.

Introduction. The topic of leadership has gained a strong attention of researchers during last 30 years. The leadership in management is often associated with leader's behavior directed towards delegation of the authority to employees, enabling them with autonomous decision-making, sharing information and coaching [20]. The leadership in education nowadays is seen in terms of collective cooperation of educational institution members [22]. Teachers' leadership is defined as the process when teachers are enabled to influence their colleagues, principals or other members of school community in order to improve teaching and learning practices [8, p. 268], which brings the positive change and school improvement [4, p. 159] and enhances student achievement and learning [17, p. 112]. Empowering approach emphasizes employee's self-influence, rather than hierarchical control, encouraging them to apply self-leadership strategies [7, p. 673]. Self-leadership of employee is «a process through which individuals control their own behavior, influencing and leading themselves through the use of specific sets of behavioral and cognitive strategies» [1, p. 305]. However, the nature of work sector might influence the empowerment process of employees and should be taken into account during the investigation. Accordingly, psychologically empowered teacher is encouraged to apply particular strategies of self-leadership. The literature on teachers' leadership is mainly focused on the topic general teachers' leadership, namely, its components [8], differences between types of school leadership [17], teacher empowerment and leadership enactment [10; 12]. While the topic of teachers' self-leadership has gained a scarce attention, being investigated mostly for employees of business organizations and professional leaders.

There is a need to conceptualize the notion of teachers' self-leadership. Thus, the **research goal** is to make a conceptual model of the dimensions of self-leadership, which may be applied to teaching profession.

The main statements. *Self-leadership.* Leadership of employee was investigated by different researchers over past thirty years, and had been recognized to be beneficial for employers in terms of increased productivity, creativity, organizational commitment, career success and job satisfaction [21, p. 186]. Employee's motivation derives from the nature of work, intrinsic satisfaction and self-imposed strategies of management specific working tasks with low motivational potential [14, p. 590], thus, should be seen as central for organizational development.

In the organizational literature self-leadership of employee is defined as «a process through which individuals control their own behavior, influencing and leading themselves through the use of specific sets of behavioral and cognitive strategies» [1, p. 305]. Employee's self-leadership positively relate to his/her performativity [11], professional commitment [2] and foster their innovative behaviors [13, p. 168].

Self-leadership of employee consists of three main strategies which are behavioral-focused (self-goal setting, self-reward, self-punishment, self-observation and self-cueing), natural-reward focused and constructive thought pattern strategy (visualization of successful performance, positive self-talk and self-analysis) [7]. However, Amundsen and Martinsen [1, p. 318] state that the nature of the work may play a crucial role in determination of self-leadership, thus, their measurement for employees from Christian mission organization was focused on two components: achievement orientation and self-regulation.

Self-leadership and related concepts from classical motivation literature. The concept of self-leadership is based on the assumptions of «classic theories»: social-cognitive theory [3], theory of self-management [15] and self-determination theory [19]. Therefore, self-leadership is often associated and synonymized with related concepts, such as self-efficacy, nAch (need for achievement), and self-regulation, however, they are distinct constructs in terms of stability, consciousness in implementation and mutual impact. Self-leadership is acquired, habitual strategy, while nAch is relatively stable; self-regulation processes are un-

conscious and automatic, while self-leadership is deliberate and conscious; self-efficacy may be affected by self-leadership, thus, they should not be equated [6, p. 107]. Moreover, concepts mentioned above, have common domains and features, hence, they are interpenetrative (Table 1) and may compose a holistic concept of self-leadership.

The concepts of nAch (need for achievement), self-regulation and self-efficacy are often synonymized with self-leadership, however, they are distinct constructs in terms of stability, consciousness in implementation and mutual affect. Self-leadership is acquired, habitual strategy, while nAch is relatively stable tendency [6, p. 109]. Amundsen and Martinsen [1, p. 309] state that achievement orientation is a dimension of self-leadership, which consist of such constituents: behavioral self-observation, self-goal setting, positive inner dialogue, competence development, focus on new ideas, cooperation and coordination.

Self-regulation processes are unconscious and automatic, while self-leadership is deliberate and conscious [6, p. 109]. Self-regulation is close to behavioral-focused strategies and consists of cognitive self-observation, self-reward, constructive self-talk, priority for interesting tasks, priority to facilitate working conditions and practicing [1, p. 309]. Other researchers associate self-regulation with mental imaginary of performance and emotion regulation [6, p. 118].

Self-efficacy together with self-leadership may affect self-regulatory processes, moreover, self-leadership influence person's perceptions of his/her self-efficacy, facilitating them [6, p. 109]. Bandura [3] in his social-cognitive theory describe self-efficacy as a set of capacities and abilities to acquire competency, successfully accomplish job-related tasks and ability to receive a recognition from peers or colleagues.

Self-leadership is often associated with employee's self-management. Stewart, Courtright and Manz [p. 188] defined self-management as a complex of «self» abilities, such as self-observation, self-goal setting, self-reward, self-cueing, self-criticism, rehearsal, self-discipline, self-assessment and self-influence [21, p. 190] clarified the distinctness between self-leadership and self-management using the questions «What?», «Why?» and «How?», describing self-management as a self-influence process which primary refers to a question of «how» the work is performed in order to meet the external standards and mainly depend on extrinsic incentives. While self-leadership is a self-influence process which refers to «what», «how» and «why» is to be done, relying mostly on intrinsic motivation (natural rewards) and less driven by external forces. Hence, self-leadership is the highest degree of employee's motivational consciousness.

Basing on strong inner motivation, self-leadership is more advanced form of self-control [21, p. 193]. Focus on natural rewards is a distinctive feature from above mentioned constructs, meaning «commitment to, employment of, and belief in the work for its own value» [13, p. 167]. Being internally motivated individuals experience a greater sense of commitment, job satisfaction and perceptions of control over their own work.

Personality make an impact on individual's sense of self-leadership. Employees high in conscientiousness, extraversion, emotional stability, and self-starting are more inclined to experience job persistence and self-leadership [21, p. 203].

Table 1 demonstrates the concepts related to self-leadership. Self-observation, self-reward, self-goal setting together with positive self-dialogue are basic components of self-management, self-regulation and nAch. Self-efficacy, personal traits and focus on natural rewards are prerequisites, background for self-leadership enactment. Therefore, a current conceptualization of self-leadership is based on an assumption of interpenetration and uniting of self-management, self-regulation, need for achievement (achievement orientation) with self-efficacy, focus on natural rewards and personality of employee.

Table 1

The dimensions of person's self-leadership

Self-management Self-observation Self-goal setting Self-reward Self-cueing Self-criticism Rehearsal Self-discipline Self-assessment Self-influence	**Self-regulation** Cognitive self-observation Self-reward Constructive self-talk Priority for interesting tasks Priority to facilitate working conditions Practicing Mental imaginary of performance Emotion regulation	**Focus on natural rewards** Self-motivation Commitment and value of work Intrinsic incentives
Need for achievement Behavioral self-observation Self-goal setting Positive inner dialogue Competence development Focus on new ideas Cooperation, coordination	**Self-efficacy** Mastery experience Competency Successful task accomplishment Recognition	**Personality** Persistence Self-starting Conscientiousness Self-perception Extraversion/introversion Emotional stability

The issue of teacher's self-leadership

Accordingly, self-leadership of teacher may be investigated in terms of their self-management, self-regulation, achievement orientation, self-efficacy, focus on natural rewards and personal predisposition. However, the sources of self-leadership are divided into internal and external. The internal forces include natural reward, conscious self-leading, emotion regulation and personality, while training, empowering and sharing leadership and national culture belong to external forces [21]. However, there is no clear explanation, which forces are more influential for teachers' self-leadership development. Some researchers state that empowerment or «agency» is the main force and core of teachers' self-leadership [17, p. 130]. Another state, that teacher's motivation to become a leader depends on his/her will, which may be affected by diverse factors, including personal problems, working conditions, relationships with school staff, school climate, enthusiasm about particular subject, student attitudes [9]. According to

social-cognitive theory [3], people influence each other during communication or observation of the behavior. Therefore, the leadership behavior of other school members may serve as an instance for teachers, a model to imitate.

The general self-efficacy, conscientiousness and transformational leader behaviors together with individual consideration and intellectual stimulation are predictors of teacher's self-leadership [16, p. 709]. Teacher's personality may influence his/her self-leadership practices due to self-efficacy level, extraversion, emotional stability, conscientiousness, self-esteem and self-monitoring [6]. Better educated, self-confident and conscientious teachers provided with the individualized support and high performance expectations of their leaders, are more likely to practice self-leadership [16]. Therefore, the meaning of education, external influence of school community and psychological empowerment must be taken into consideration for conceptualizing teacher's self-leadership.

Conclusion. Self-leadership refers to the highest degree of person's consciousness, as it comprises intrinsic motivation together with a range of self-influence strategies and actions, which are controlled mostly by the internal rather than external forces. The conceptualization of self-leadership should be expanded to the investigation of links with other related constructs rather than approval of their uniqueness and separation.

Further research should be focused on the empirical confirmation of the self-leadership concept and creation of the research instrument. The first issue is an empirical confirmation of self-leadership theoretical conceptualization for particular professions. The tool for self-leadership measurement is not something universal and applicable for everyone. An effective tool may be created only after empirical confirmation of theoretical findings for particular profession in particular cultural context. The second issue is a small amount of a research made in a field of cultural differences in a leadership and there are no any universal theories which can be applied to across diverse nations and occupations. The ideology of collectivism/individualism and power distance influence the perceptions of person's predisposition and image of self-leadership. Therefore, there is a need to investigate self-leadership in particular cultural context. In other words, the investigation of American and Ukrainian teacher's self-leadership must operate with different tools and concepts, derived from teachers' experience form particular country, accounting peculiarities of their profession.

References:

1. Amundsen S., Martinsen O.L. Linking empowering leadership to job satisfaction, work effort, and creativity: the role of self-leadership and psychological empowerment / S. Amundsen, O.L. Martinsen // Journal of Leadership & Organizational Studies. – 2015. – № 22. – P. 304-323.
2. Andressen P., Konradt U., Neck C.P. The relation between self-leadership and transformational leadership: competing models and the moderating role of virtuality / P. Andressen, U. Konradt, C.P. Neck // Journal of Leadership and Organizational Studies. – 2012. – № 19. – P. 68-82.
3. Bandura A. Exercise of personal and collective efficacy in changing societies / A. Bandura. – New York, NY: Cambridge University Press, 1995.
4. Carver C.L. Transforming identities: the transition from teacher to leader during teacher leader preparation / C.L. Carver // Journal of Research on Leadership Education. – 2012. – № 11. – P. 158-180.
5. Chavez C., Gomez C., Valenzuela M., Perera Y.B. Teaching leaders to lead themselves: an emerging leader exercise / C. Chavez, C. Gomez, M. Valenzuela, Y.B. Perera // Management Teaching Review. – 2017. – № 2. – P. 80-91.
6. Furtner M.R., Rauthmann J.F., Sachse P. Unique self-leadership: a bifactor model approach / M.R. Furtner, J.F. Rauthmann, P. Sachse // Leadership. – 2015. – № 11. – P. 105-125.
7. Houghton J.D., Neck C.P. The revised self-leadership questionnaire: testing a hierarchical structure for self-leadership / J.D. Houghton, C.P. Neck // Journal of Managerial Psychology. – 2002. – № 17. – P. 672-691.
8. Hunzicker J. Professional development and job-embedded collaboration: how teachers learn to exercise leadership / J. Hunzicker // Professional Development in Education. – 2012. – № 38. – P. 267-289.
9. Jackson R.R. Never underestimate your teachers: Instructional leadership for excellence in every classroom / R.R. Jackson. Alexandria: ASCD, 2013.
10. Kimwarey M.C., Chirure H.N. & Omondi M. Teacher empowerment in education practice: strategies, constraints and suggestions / M.C. Kimwarey, H.N. Chirure, M. Omondi // Journal of Research & Method in Education. – 2014. – № 4. – P. 51-56.
11. Konradt U., Andreben P. & Ellwart T. Self-leadership in organizational teams: A multilevel analysis of moderators and mediators / U. Konradt, P. Andreben, T. Ellwart // European Journal of Work and Organizational Psychology. – 2009. – № 18. – P. 322-346.
12. Lai E., Cheung D. Enacting teacher leadership: the role of teachers in bringing about change / E. Lai, D. Cheung // Educational Management, Administration & Leadership. – 2015. – 43. – P. 673-692.
13. Lee C., Lee W., Kim J. Effects of transformational leadership and self-leadership on innovative behaviors: mediating role of empowerment / C. Lee, W. Lee, J. Kim // International Area Review. – 2007. – № 10. – P. 163-173.
14. Manz C.C. Self-leadership: toward an expanded theory of self-influence process in organizations / C.C. Manz // Academy of Management Review. – 1986. – № 11. – P. 585-600.
15. Manz C.C. & Sims H.P. Self-Management as a substitute for leadership: a social learning theory perspective / C.C. Manz, H.P. Sims // The Academy of Management Review. – 1980. – № 5. – P. 361-367.
16. Marshall G., Kiffin-Petersen S., Soutar G. The influence personality and leader behaviours have on teacher self-leadership in vocational colleges / G. Marshall, S. Kiffin-Petersen, G. Soutar // Educational Management Administration & Leadership. – 2012. – № 40. – P. 707-723.
17. Muijs D., Harris A. Teacher leadership in (in)action: three case studies of contrasting schools / D. Muijs, A. Harris // Educational Management Administration & Leadership. – 2007. – № 35. – P. 111-134.

18. Ponomarenko T. Comparing teachers' professional self-confidence: opinions of Lithuanian, Ukrainian and Finnish teachers / T. Ponomarenko // European Scientific Journal. – 2017. – № 13. – P. 70-87.
19. Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory and the facilitatin of intrinsic motivation, social development, and well-being / R.M. Ryan,. E.L. Deci // American Psychologist. – 2000. – № 55. – P. 68-78.
20. Sharma P.N., Kirkman B.L. Leveraging leaders: a literature review and future lines of inquiry empowering leadership research / P.N. Sharma, B.L. Kirkman // Group & Organization Management. – 2015. – № 40. – P. 193-237.
21. Stewart G.L., Courtright S.H. & Manz C.C. Self-leadership: a multilevel review / G.L. Stewart, S.H. Courtright, C.C. Manz // Journal of Management. – 2011. – № 37. – P. 185-222.
22. Žydžiūnaitė V., Jurgilė V., Rutkienė A. & Tandzegolskienė I. (2017). Intellectual leadership of a scientist in higher education schools of Lithuania: Mission, activities, values, roles, visibility / V. Žydžiūnaitė, V. Jurgilė, A. Rutkienė, I. Tandzegolskienė // Vilnius: VAGA Publishers Ltd, 2017. – 359 pp.

Пономаренко Т.Ю.
Університет імені Вітаутаса Великого, Каунас, Литва

СКЛАДОВІ САМОЛІДЕРСТВА ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ ДЛЯ ВЧИТЕЛЬСЬКОЇ ПРОФЕСІЇ

Анотація
В даній статті розглянуто виміри самолідерства та їхні складові. Досліджено взаємозвязки між самолідерсвом та іншими концепціями класичних теорій мотивації. Засобами теоретичного аналізу встановлено, що самоменеджмент, саморегуляція, орієнтація на досягнення, самоефективність, зосередження на природніх нагородах та персональні риси особистості зумовлюють самолідерство та є його компоненами. Застосування даної концепції для вчительської професії обговорено.

Ключові слова: самолідерство працівника, самолідерство вчителя, складові самолідерства, самоменеджмент, саморегуляція.

Пономаренко Т.Ю.
Университет имени Витаутаса Великого, Каунас, Литва

СОСТАВЛЯЮЩИЕ САМОЛИДЕРСТВА И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ К УЧИТЕЛЬСКОЙ ПРОФЕССИИ

Аннотация
В данной статье рассмотрены измерения самолидерства, а также их составляющие. Исследованы взаимосвязи между самолидерством и другими концепциями классических теорий мотивации. Путем теоретического анализа установлено, что самоменеджмент, саморегуляция, ориентация к достижениям, самоэффективность, сосредоточение на естественных наградах и персональные черты личности обусловливают самолидерство и являются его компонентами. Применение данной концепции для учительской профессии обсуждено.

Ключевые слова: самолидерство работника, самолидерство учителя, составляющие самолидерства, самоменеджмент, саморегуляция.

УДК 378

ДИДАКТИЧНІ ІНДИКАТОРИ ЗАСОБІВ АКМЕОЛОГІЧНОГО ТРЕНІНГУ В ДОСЛІДЖЕННІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВИСОКОМОБІЛЬНИХ ДЕСАНТНИХ ВІЙСЬК ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Бабак В.І.
Військова академія (м. Одеса)

У статті проаналізовано актуальність дослідження імплементації акмеологічного підходу в процес професійної підготовки майбутніх офіцерів високомобільних десантних військ. Узагальнено методологічні засади акмеологічного підходу як інноваційної парадигми вищої військової освіти. Встановлено, що підготовка майбутніх офіцерів високомобільних десантних військ до професійної діяльності пов'язана з розвитком їхньої пізнавальної активності, особистісних якостей, творчого потенціалу. Проте нині у ВВНЗ відсутні дидактичні засоби для формування окреслених здатностей. Проаналізовано дефініції понять «тренінг», «навчальний тренінг», «педагогічний тренінг», «акмеологічний тренінг». Підсумовано, що застосування акмеологічного тренінгу в процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів високомобільних десантних військ передбачає вирішення курсантами акмеологічних вправ, спрямованих на розкриття внутрішнього потенціалу особистості майбутнього фахівця військової справи, розвиток властивостей і якостей, які сприяли б підвищенню рівня особистісно-професійного розвитку курсантів у процесі навчання. Резюмовано, що основи професіоналізму особистості майбутнього офіцера найбільш глибоко розвивається у співтворчій діяльності та активних формах взаємодії шляхом виконання акмеологічних вправ, що передбачає використання групового навчання та корекцію індивідуального розвитку особистості курсанта.
Ключові слова: майбутні офіцери високомобільних десантних військ, акмеологія, акмеологічний підхід, акмеологічний тренінг, курсанти, вищий військовий навчальний заклад.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження процесу підготовки військових фахівців та його динаміка визначаються міжнародними та внутрішніми військово-політичними чинниками, реформуванням Збройних Сил України (ЗСУ); проведенням антитерористичної операції на території нашої держави; змінами в національній законодавчій базі щодо інноватизації освіти та науки; формуванням нової ідеології стандартів вищої військової освіти на основі компетентнісного підходу тощо. У контексті викладеного заходи щодо підвищення ефективності функціонування системи військової освіти в Україні потребують інноваційних дидактичних підходів, забезпечення якості освіти та її відповідності світовим стандартам на основі нових поглядів щодо системного формування змісту освіти, реального впровадження інформаційно-комунікаційних, кредитно-модульних технологій навчання, відповідних напрямів і спеціальностей підготовки фахівців оперативно-стратегічного, оперативно-тактичного та тактичного рівнів; створення дієвої системи здобуття й підвищення рівня їх кваліфікації впродовж усього життя. Переважна частина програм підготовки майбутніх офіцерів високомобільних десантних військ має загальний характер і не завжди забезпечує набуття тих спеціальних знань, умінь і навичок, які дійсно потрібні для виконання військово-професійної діяльності. Їх реалізація можлива через опанування теоретичних знань і особливо практичних умінь і навичок з військово-спеціальних дисциплін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальні питання підготовки майбутніх офіцерів ЗСУ знайшли своє відображення в працях О. Барабанщикова, В. Бачевського, А. Борисовського, К. Вербицького, В. Герасимчука, П. Онищука, Г. П'янковського та ін. Нині розробляються окремі напрями фахової підготовки майбутніх офіцерів: морально-політична (А. Аронов), фізична (М. Зубалій), військово-прикладна (Л. Чернишова), виховна (А. Галімов) підготовка курсантів. Питання підготовки майбутніх офіцерів до виконання службових обов'язків були в центрі уваги військових педагогів та психологів (О. Багас, Т. Бунєєв, О. Михайлишин, І. Платонов, Ю. Худолеев та ін.). Загальні основи підготовки фахівців у вищих військових навчальних закладах розроблено М. Дьяченком, Л. Кандибовичем, С. Кубіцьким, О. Євсюковим, М. Нещадимом, В. Раковим, Е. Сарафанюком, В. Ягуповим. Водночас проблема реалізації акмеологічного підходу шляхом комплексного застосування засобів акмеологічного тренінгу під час навчально-виховного процесу у ВВНЗ України залишилась поза дослідницькою увагою.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Підготовка майбутніх офіцерів високомобільних десантних військ до професійної діяльності пов'язана з розвитком їхньої пізнавальної активності, особистісних якостей, творчого потенціалу, однак нині у ВВНЗ відсутні дидактичні засоби реалізації окреслених здатностей. Поряд з цим, за словами А. Деркача, саме реалізація акмеологічного підходу у фаховій підготовці майбутніх військовослужбовців забезпечить спрямованість курсантів на виокремлення та досягнення власних індивідуальних навчальних вершин («акме») [3, с. 34]. За таких умов професійна компетентність майбутніх офіцерів високомобільних десантних військ стане результатом усвідомленої навчально-пізнавальної роботи кожного курсанта не стільки для отримання позитивної оцінки, скільки для опанування необхідної сукупності знань, умінь, навичок і набуття досвіду для вирішення конкретного фахового завдання.

Професійна компетентність майбутніх офіцерів є індикатором розвитку й саморозвитку фахівця, проявом його військово-професійної культури, базисом його військової майстерності й фактором успішної соціальної та професійної реалізації згідно вимог і потреб сучасного суспільства. Однак

цілеспрямований аналіз військової, педагогічної, психологічної літератури засвідчив відсутність цілеспрямованих наукових пошуків у напрямі дослідження дидактичних індикаторів застосування засобів акмеологічного тренінгу в підготовці майбутніх офіцерів високомобільних десантних військ до професійної діяльності.

Мета статті полягає в обґрунтуванні суті та змісту засобів акмеологічного тренінгу в професійній підготовці майбутніх офіцерів високомобільних десантних військ.

Виклад основного матеріалу. Реформування освіти в Україні привело до корінних змін у навчальному процесі середньої та вищої школи. Вищі військові навчальні заклади України переходять до упровадження нових технологій навчання, популярними серед яких сьогодні є комп'ютерне та дистанційне навчання, методи проектів, інтерактивна методика. Цілі і завдання, які стоять перед освітянами, потребують впровадження не лише нових педагогічних технологій, нових методів і прийомів, нових форм організації навчання. Нові форми навчання розвивають і нові взаємини між об'єктом і суб'єктом, нові суб'єкт-суб'єктні стосунки між викладачем і курсантом. Саме групова форма роботи, що набула популярності у вищій школі, дає змогу розвиватися особистісно-зорієнтованому навчанню.

Одним із найбільш перспективних напрямків організації навчального процесу у вищих навчальних закладах є використання викладачами інтерактивних педагогічних технологій, які ґрунтуються на інтенсивному підході, мають практичну спрямованість, виховують у майбутніх фахівців спрямованість на самопізнання. Серед інноваційних технологій викладання в вищій школі науковці називають впровадження тренінгових форм навчання в реальний процес вищого навчального закладу. Тому останнім часом у працях науковців значна увага приділяється впровадженню активних методів навчання в педагогічний процес професійної підготовки майбутніх фахівців (В. Беспалько, І. Мельничук, С. Сисоєва), серед яких пріоритетним є тренінг. Проте поза увагою дослідників залишилися проблема використання акмеологічного тренінгу у професійній підготовці майбутніх офіцерів високомобільних десантних військ, зокрема: розробка моделі навчального тренінгу та визначення методики його проведення на засадах акмеологічного підходу.

Не зважаючи на те, що пошук оптимальних шляхів удосконалення системи підготовки майбутніх офіцерів ЗСУ нині здійснюють багато дослідників, проте акмеологічний підхід, який орієнтує офіцера високомобільних десантних військ на досягнення вершин творчого саморозвитку, високого рівня продуктивності й професійної готовності в теорії й практиці вітчизняної вищої освіти вивчено недостатньо.

Між тим актуальною є наукова проблема, яка полягає в необхідності визначити умови й чинники впровадження акмеологічного підходу в теорію та практику вищої військової освіти в Україні, виходячи з реалій сьогодення й орієнтуючись на перспективні завдання, визначені в провідних нормативних державних документах щодо розвитку освіти (Закон України «Про освіту», Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Концепція національного виховання, Концепція військової освіти в Україні та ін.). Науковим підґрунтям акмеологічного підходу є теоретичні основи акмеології.

Акмеологія (від давньогрецького акме – квітуча сила, вершина) якраз і є тією наукою, яка покликана вказати шляхи до розкриття тих потенціалів людини, які до пори до часу дрімають у ній, а за умови повноцінної реалізації допомагають досягнути найвищих вершин у життєорганізації [3, с. 7-9]. Ця молода новітня галузь знань знаходиться зараз у стадії активного становлення. Хоча історія появи в науковому обігу терміну «акмеологія» простягає своє коріння до першої половини XX-го століття і пов'язується з періодом бурхливих інтелектуальних і соціальних пошуків 1920-х років.

Першим, хто довів необхідність створення нової науки про найплідніший період людського життя, був відомий психолог Б. Ананьєв, однак пальма першості у внесенні терміну «акмеологія» в науковий обіг належить Н. Рибнікову. Ідеї повноцінного розвитку особистості на основі реалізації її задатків та обдарувань зустрічаються в працях багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних філософів, психологів, соціологів, педагогів і представників інших наук, безпосередньо пов'язаних із проблемами «розквіту» людини.

Акмеологічний підхід як новітній методологічний орієнтир військової освіти знаходить широке застосування в педагогічних дослідженнях останніх років, особливо в зв'язку з вивченням інноваційних підходів до підготовки майбутніх офіцерів ЗСУ у ВВНЗ України. Саме згаданий підхід, за словами дослідників, дасть змогу осмислити закономірності розвитку особистості майбутнього офіцера в період його розквіту, стимулювати рефлексивне виконання професійних дій» [6, с. 59]. Поряд з цим, низка науковців підкреслює, що основи професіоналізму особистості майбутнього фахівця найбільш глибоко розвиваються у співтворчій діяльності та активних формах взаємодії. Саме виконання акмеологічних вправ у тренінгах дослідники розуміють як активну форму групового навчання та корекцію індивідуального розвитку особистості курсанта [6, с. 171].

На теоретичних і практичних рекомендаціях щодо організації і проведення тренінгів різного спрямування у своїх наукових пошуках акцентували увагу Л. Бондарєва, Ф. Бурнард, І. Вачков, К. Фопель, О. Євтіхов, О. Конуп, С. Макшанов, Г. Марасанов, І. Мельничук, Л. Мороз, В. Пахальян, В. Пузіков, С. Смагіна, Н. Стімсон, В. Федорчук та ін.

У педагогічному словнику [4] наукова дефініція «тренінг» розглядається як форма інтерактивного навчання, метою якого є розвиток міжособистісної та професійної поведінки. Сьогодні в педагогіці не існує єдиного визначення поняття «тренінг». Так, І. Вачков [2] виділяє декілька парадигм тлумачення означеного поняття:

– тренінг як своєрідна форма дресури;

– тренінг як тренування, в результаті якого відбувається формування вмінь і навичок ефективної поведінки;

– тренінг як форма активного навчання, метою якого є, перш за все, передача психологічних знань, а також розвиток деяких умінь і навичок;

– тренінг як метод створення умов для саморозкриття учасників і самостійного пошуку ними способів вирішення власних психологічних проблем [5, с. 144].

У педагогіці зустрічаються поняття «навчальний тренінг», «педагогічний тренінг». М. Дзейтова визначає «педагогічний тренінг» як форму освітньої діяльності, спрямовану на засвоєння знань, розвиток умінь і навичок та формування установок з метою підвищення компетентності у визначеній сфері життєдіяльності студента. Навчальний тренінг за Г. Ковальчук розуміється як запланований процес модифікації знань, поведінкових навичок того, хто навчається, через набуття навчального досвіду, з тим, щоб досягти ефективного виконання в певному виді діяльності [7, с. 11].

Науковці навчальний тренінг у професійній підготовці майбутніх фахівців розглядають як: тренінговий метод навчання (Н. Ничкало); засіб й шлях (впорядкована дія) з метою одержання певного результату в процесі навчально-виховної роботи (О. Падалка); спосіб навчання (О. Куклін, О. Щербак); системний метод створення, застосування й визначення всього процесу навчання й засвоєння знань, з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодії, який ставить своїм завданням оптимізацію освіти (С. Сисоєва, Т. Поясок). Для розкриття мети нашої статті наведемо основні дефініції поняття «акмеологічний тренінг».

За твердженням В. Антонова і Ю. Антонової, акмеологічний тренінг – це не тільки відпрацювання зовнішніх прийомів, «технік», професійних навичок, а й тренінг психіки професіонала, його професійно важливих якостей, мотивів, свідомості, мислення тощо. На думку А. Деркача акмеологічний тренінг сприяє формуванню в майбутніх фахівців уміння планувати власну професійну діяльність, надає йому впевненості у своїх здібностях, формує вміння знаходити правильне рішення в критичних ситуаціях, визначати власний шлях до досконалості [3, с. 170].

Застосування акмеологічного тренінгу в процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів високомобільних десантних військ передбачає вирішення курсантами акмеологічних вправ, спрямованих на розкриття внутрішнього потенціалу особистості майбутнього фахівця військової справи, розвиток властивостей і якостей, які сприяли підвищенню рівня особистісно-професійного розвитку курсанта в процесі навчання у ВВНЗ, тобто досягнення окреслених ним самим власних освітніх «мікроакме». Головним ефектом акмеологічного теренігу є внутрішній або зовнішній акмеологічний вплив, який сприяє розкриттю потенціалу особистості студента.

Акмеологічний вплив – це інтегративний вплив, який базується на гуманістичному змісті та спрямовується, перш за все, на оптимізацію особистісного та професійного розвитку особистості майбутнього офіцера високомобільних десантних військ, його самореалізацію. Основна особливість акмеологічного впливу полягає в тому, що рівень його ефективності прямо пропорційно залежить від рівня розвитку міжособистісних стосунків, який визначається ступенем довіри між суб'єктами взаємодії (викладачем і студентом).

Підготовка та проведення акмеологічного тренінга – це замкнутий циклічний процес, що складається з трьох етапів: програмно-цільового, підготовчого, основного. Результатом проведення акмеологічного тренінга є зростання готовності курсантів до майбутньої професійної діяльності, перехід їх на новий рівень професіоналізму, підвищення ефективності навчання професійній діяльності та перенесення знань і вмінь, отриманих у тренінгу в реальність [3, с. 167-168].

Акмеологічний тренінг розвитку готовності фахівця до майбутньої професійної діяльності базується на наступних методологічних принципах: суб'єктності, життєдіяльності, потенційного й актуального, моделювання, операційно-технологічності, зворотного зв'язку. Використовуються також принципи: щирості, довіри і конфіденційності. Акмеологічний тренінг передбачає психологічний вплив, що базується на інтеграції методів групової роботи з методами індивідуальної роботи. У цьому контексті слушною є думка О. Проценко, що зміст навчання в процесі проведення тренінгів необхідно групувати за такими напрямами:

– формування суб'єкта саморозвитку: формування основ процесу мотивації та цілепокладання: відпрацювання цілей саморозвитку (уточнення, пояснення, опис ознак досягнення), конкретизація завдань, смислове обґрунтування мети, планування; актуалізація процесів самоідентифікації; досягнення позитивного самосприйняття;

– підвищення аутосенситивності: зниження порогів чутливості (абсолютних і диференціальних) до власних психічних процесів та емоційних станів;

– підвищення інструментальної гнучкості: пом'якшення звичайних стереотипних сценаріїв поведінки, розширення діапазону готових ідей і доступних прийомів – арсеналу активно використовуваних засобів саморозвитку;

– навчання засобам управління психічними станами: фіксація станів довільності/мимовільності поведінки;

– посилення загального особистого потенціалу: виділення «Я» як центру управління саморозвитком, визначення перспектив подальшого особистісного росту.

Важливо, щоб під час проведення акмеологічного тренінга були точно обумовлені його мета та завдання, тобто чітко визначено, на вдосконалення яких саме професійних якостей фахівця він спрямований. Таким чином, основним завданням і особливістю акмеологічного тренінга є освоєння комунікативних, особистісно-організаційних, психокорекційних, розвиваючих і професійних психотехнологій [1, с. 31-33].

Висновки і пропозиції. Отже, акмеологічний тренінг забезпечує трансформацію соціально-значущих цілей підготовки компетентних фахівців у реально діючих програмах тренінгу. Це досягається послідовною реалізацією оперативно-технологічних функцій: аналізу, планування, організації, контролю і регулювання. Акмеологічний тренінг об'єднує в собі дискусійні та ігрові методи (дидактичні, творчі, рольові, психотерапевтичні ігри), а також тренінги (сенситивний, рефлексивний, відеотренінг). Методичні засоби,

які використовуються для акмеологічного тренінгу необхідно збагачувати рефлексивно-технологічною складовою, що створюватиме можливість для курсантів мати справу не лише зі сформованими навичками, що містять у собі технології в згорнутому вигляді, а й з технологічними схемами цих навичок, що є необхідною умовою для подальшого свідомого вдосконалення та корекції цих умінь самими майбутніми офіцерами високомобільних десантних військ в процесі їх навчальної діяльності.

Під акмеологічним тренінгом розуміємо сукупність акмеологічних вправ, виконання яких передбачає активну форму групової взаємодії учасників навчального процесу, спрямовану на розкриття творчого потенціалу особистості, індивідуальності кожного курсанта, розширення когнітивної готовності до майбутньої професійної діяльності та набуття навичок щодо здійснення фахових дій, а також на формування спрямованості на самоосвіту кожного для визначення і досягнення «мікроакме».

Список літератури:

1. Боднарук І. І. Акмеологічний тренінг як педагогічна інновація в підготовці майбутніх соціальних працівників / І. І. Боднарук // Педагогічні та психологічні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6 червня 2014 р.). – К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2014. – С. 31-33.
2. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: учебное пособие / И. В. Вачков. – М., 1999. – 237 с.
3. Деркач А. А. Акмеология в вопросах и ответах: учеб. пособие / А. А. Деркач, Е. В. Селезнева. – М.: Изд-во Моск. психол.-социол. ин-та; Воронеж: НПО «МОДЭК», 2007. – 248 с.
4. Коджаспирова Г. М. Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М.: ИКЦ «МарТ», 2005. – 659 с.
5. Мельничук І. М. Теорія і методика професійної підготовки майбутніх соціальних працівників засобами інтерактивних технологій у вищих навчальних закладах: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Ірина Миколаївна Мельничук. – Тернопіль, 2011. – 585 с.
6. Петров К. В. Акмеологическая концепция развития творческого потенциала учащихся: дис. ... д-ра пед. наук: спец. 19.00.13. «Психология развития, акмеология» / К. В. Петров. – М., 2008. – 283 с.
7. Тренінгові технології навчання з економічних дисциплін: навч. посіб. / Г. О. Ковальчук, Н. Ю. Бутенко, М. В. Артюшина та ін. – К.: КНЕУ, 2006. – 320 с.

Бабак В.И.
Военная академия (г. Одесса)

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ИНДИКАТОРЫ СРЕДСТВ АКМЕОЛОГИЧЕСКОГО ТРЕНИНГА В ИССЛЕДОВАНИИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ ВЫСОКОМОБИЛЬНЫХ ДЕСАНТНЫХ ВОЙСК К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация
В статье проанализирована актуальность исследования имплементации акмеологического подхода в процесс профессиональной подготовки будущих офицеров высокомобильных десантных войск. Проведен обзор методологических основ акмеологического подхода как инновационной парадигмы высшего военного образования. Установлено, что подготовка будущих офицеров высокомобильных десантных войск к профессиональной деятельности связана с развитием их познавательной активности, личностных качеств, творческого потенциала. Однако ныне в ВУЗе отсутствуют дидактические средства для формирования определенных способностей. Проанализированы дефиниции понятий «тренинг», «обучающий тренинг», «педагогический тренинг», «акмеологический тренинг». Обобщено, что применение акмеологического тренинга в процессе профессиональной подготовки будущих офицеров высокомобильных десантных войск предусматривает решение курсантами акмеологических упражнений, направленных на раскрытие внутреннего потенциала личности будущего специалиста военного дела, развитие свойств и качеств, которые способствовали бы повышению уровня личностно-профессионального развития курсантов в процессе обучения. Резюмировано, что основы профессионализма личности будущего офицера наиболее глубоко развиваются в сотворческой деятельности и активных формах взаимодействия путем выполнения акмеологических упражнений, что предусматривает использование группового обучения и коррекции индивидуального развития личности курсанта.
Ключевые слова: будущие офицеры высокомобильных десантных войск, акмеология, акмеологический подход, акмеологический тренинг, курсанты, высшее военное учебное заведение.

Babak V.I.
Military Academy (Odesa)

DIDACTIC INDICATORS OF ACTIVITY OF ACMEOLOGICAL TRAINING IN THE STUDY OF FUTURE HIGH-MOBILITY ASSAULT FORCE OFFICERS TRAINING FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

Summary
The relevance of the study of the implementation of the acmeological approach in the process of future high-mobility assault force officers training is analyzed in the article. The methodological principles of the acmeological approach as an innovative paradigm of higher military education are generalized. It was established that the training of future high-mobility assault force officers for professional activity is connected with the development of their cognitive activity, personal qualities, creative potential. However, nowadays there are no didactic means in the secondary schools for forming the above-mentioned abilities. The definitions of the concepts «training», «educational training», «pedagogical training», «acmeological training» are analyzed. It is concluded that the use of acmeological training in the process of professional training of future high-mobility assault force officers provides for the decision of cadets of acmeological exercises aimed at disclosing the internal potential of the personality of a future specialist in military affairs, the development of properties and qualities that would enhance the level of personal and professional development of students in the learning process. It is summarized that the basis of the professionalism of the personality of the future officer is most deeply developed in co-operation activities and active forms of interaction through the implementation of acmeological exercises, which involves the use of group training and the correction of individual development of the student's personality.
Keywords: future high-mobility assault force officers, acmeology, acmeological approach, acmeological training, cadets, higher military educational institution.

УДК 378.147:371.38

ІННОВАЦІЙНІ ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Берегова О.А.
КЗ «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» ЗОР

У статті розкривається сутність поняття інновація; основні освітні інновації, педагогічні інновації, їх технологія та класифікації. В роботі узагальнено нормативно-правові документи розвитку інноваційної діяльності освіті. Досліджено інноваційну діяльність педагога, яка розкриває основні методологічні вимоги відповідно до педагогічної технології. Виявлені складові управлінської підтримки педагогічної технології, яка підвищує якість підготовки спеціалістів на рівні міжнародних стандартів.
Ключові слова: інновація, інновація освіти, освітні інновації, педагогічні інновації, педагогічні технології, інноваційна діяльність.

Розвиток сучасної освіти та науки набирає оберти, що іноді ми не встигаємо за таким стрімким явищем. В Україні в останні 10-ліття освітній процес зазнає визначних реформ. Сучасний ритм життя зумовлює освітян докорінно переосмислити сучасні вимоги, вдосконалити моделі освіти, впровадити новітні технології у навчальний процес для становлення фонових знань учня, які спрямовані на створення конкурентоспроможної та компетентної особистості.

Постановка проблеми. Основні ключові складові нового етапу розвитку освіти є безперервність, фундаментальність, універсальність, динамічний саморозвиток, самонавчання та самоменеджмент, як характерні риси інноваційності).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «інноваційність» неодноразово ставало предметом досліджень різних сфер наук на матеріалі різних мов: проблеми педагогічної інноватики (І. Беха [1], Л.І. Даниленко [2], І.М. Дичківська [3], О.М. Пєхота [14], А.В. Хуторський [16], Н.Р. Юсуфбекова [17]); проблема розвитку інноваційного потенціалу вчителя (М.В. Кларін [10], В.Я. Ляудіс [13], С.Д. Поляков [15], Н.Р. Юсуфбекова [17]); система управління інноваційними процесами та їх оцінка (В.А. Кан-Калік [8], В.П. Кваша [9], В.М. Лазарєв [12], В.Я. Ляудіс [13]).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на велику кількість досліджень у цьому напрямі, й нині відсутній унікальний інструментарій як до визначення поняття «освітня інновація», так і до класифікації інновацій. Відсутність системних та комплексних підходів до вирішення цих питань не дозволяє конкретизувати пріоритетні напрями інноваційного розвитку освітньої сфери; розробити єдину базу освітніх інновацій; підвищити ефективність управління інноваціями в освітній сфері; запро-

вадити більш раціональні форми фінансування інноваційних проектів у галузі освіти; здійснювати організацію правового захисту освітніх інновацій як інтелектуальної власності, тощо.

Мета статті полягає у виявленні загальних характеристик інноваційних педагогічних технологій та їх імплементування в освітній процес. Отже, в першу чергу, необхідно визначитися з дефініцією самого поняття «освітня інновація». Попри велику кількість дослідження, трактування цього поняття в сучасній науці, що може бути використано в практичній інноваційній діяльності суб'єктів освітньої сфери, недостатньо розроблено.

Виклад основного матеріалу. За визначення Т.О. Дмитренко інновації – це різновид новацій, що дозволяють вирішувати як проблеми сьогодення, так і запобігати виникненню подібних проблем у майбутньому [4]. Л.І. Даниленко стверджує, що освітні інновації – це нововведення в освітньому процесі (мета, зміст, принципи, структура, форми, методи, засоби, технології навчання, виховання та управління), ядром якого є нова освітня ідея, шляхом реалізації – експериментальна діяльність, носієм – творча особистість [2].

Беручи до уваги вище зазначене можемо припустити, що інновація освіти – цілеспрямований процес часткових змін, що ведуть до модифікації мети, змісту, методів, форм навчання й виховання, адаптації процесу навчання до нових вимог. На сучасному етапі запорукою успіху майбутніх фахівців оптимізація та урізноманітнення процесу вивчення мови. Головна мета такого навчання – це поліпшення якості навчання шляхом активізації навчальної діяльності, стимулювання активної самостійної роботи, а також створення умов для здорової конкуренції.

Освітні інновації поділяються на: психологопедагогічні (нововведення в навчальний, виховний та управлінський процеси); науково-виробничі (комп'ютерні та мультимедійні технології, сучасне матеріально-технічне обладнання); соціально-економічні (юридичні, правові, економічні нововведення); класифікація педагогічних інновацій за мірою новизни та потенціалом (абсолютна новизна (радикальні та базові інновації)); відносна новизна (модифікаційні та комбінаторні інновації) [7].

Для переходу України на інноваційний шлях розвитку необхідне відповідне законодавче та нормативно-правове забезпечення. Розробка та впровадження цього забезпечення особливо актуальні для розвитку освіти. Вихідні правові передумови державної інноваційної політики закладено в Конституції України. Стаття 54, яка гарантує громадянам свободу наукової і технічної, а також інших видів творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав.

Крім Конституції України, норми щодо інноваційної діяльності містяться в багатьох актах різних галузей законодавства. До них належать акти, які визначають засади державної політики у сфері інноваційної діяльності. Законодавче забезпечення цієї сфери діяльності в Україні започатковано Законом України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» [5]. Слід додати прийняту Верховною Радою України «Концепцію науково-технічного та інноваційного розвитку України» [11].

Засадничими правовими документами, що регулюють інноваційну діяльність освіти є: закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про інноваційну діяльність», «Про інтелектуальну власність», положення Міністерства освіти і науки України «Про порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності» [6]. Сучасна освіта, під впливом науково-технічного прогресу та інформаційного буму, вже досить таки тривалий час перебуває у стані неперервного організаційного реформування та переосмислення усталених психолого-педагогічних цінностей.

Такі вчені як М. Басов, В. Бехтєрєв, С. Шацький вперше використали термін «педагогічна технологія»; «педагогічна техніка» (сукупність прийомів і засобів, спрямованих на чітку й ефективну організацію навчальних занять). В ході сучасної технологічної революції в освіті на початку XX ст. термін «педагогічна технологія» значно змінювався, що стало поштовхом полеміки про його сутність, структуру та розвиток. Система педагогічних технологій розвивалась та змінювалась стрімко. Масове використання бази педагогічних технологій у навчальному процесі породило створення і розвиток мережі комп'ютерних лабораторій і дисплейних класів.

Як зазначає І.М. Дичківська, історію становлення педагогічної технології відтворює така схема: задум впровадити інженерний підхід («інженерна педагогіка») – технічні засоби навчання – алгоритмізація навчання – програмоване навчання – технологічний підхід – педагогічна технологія (дидактичний аспект) – поведінкова технологія (аспекти виховання). Педагогічна технологія означає системну сукупність і порядок функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних засобів, використовуваних для досягнення педагогічної мети. Інновації реалізуються через педагогічні технології. Інноваційні педагогічні технології можна класифікувати так: інтерактивне навчання, проектна технологія, інформаційно-ціннісна технологія формування культури читання, ейдетична технологія, технології розвитку критичного мислення учнів [3].

За формами, методами і технологіями навчання та виховання педагогічні інновації поділяються на: дистанційну форму навчання; інтерактивні методи навчання; діалогові, діагностичні методи навчання; альтернативні навчальні технології (розвивальна технологія; модульна технологія; диференційована технологія; ігрова; алгоритмізована; проектна; рейтингова; особистісно-зоорієнтована).

Класифікацій педагогічних технологій безліч, ми в роботі спираємось на більш повну класифікацію інноваційних педагогічних технологій: технологія «прямого викладання»; технологія кооперативного навчання; технологія особистісно-зорієнтованого навчання; технологія інтенсивного навчання (укрупнення частин); технологія розвивального навчання; технологія інтерактивного навчання; технологія проектного навчання; технологія модульного навчання; технологія комбінованого уроку.

Під інноваційним потенціалом педагога ми розуміємо сукупність соціокультурних і творчих характеристик особистості педагога, що виражає

готовність удосконалювати педагогічну діяльність та наявність внутрішніх, що забезпечують цю готовність, засобів і методів. В інноваційний потенціал педагога також включається бажання і можливість розвивати свої інтереси та уявлення, шукати власні нетрадиційні рішення виникаючих проблем, сприймати і творчо втілювати вже існуючі нестандартні підходи в освіті.

Принципи інноваційної діяльності педагога: принцип інтеграції освіти (увага до кожної дитини як особистості, громадянина з високими інтелектуальними, моральними, фізичними якостями); принцип диференціації та індивідуалізації освіти (максимальний розвиток кожної дитини); принцип демократизації освіти (залучення громадськості до управління школою).

Основною складовою успішності інноваційної педагогічної технології є управлінська підтримка, а саме: забезпечення умов для професійного зростання вчителя, його особистісного розвитку; впровадження експериментальної діяльності, що забезпечить наступність, перспективність і оптимальність змісту і форм інноваційної діяльності вчителя; управління інноваційною діяльністю вчителів; формування наукового світогляду вчителів; здійснення діагностики інноваційної діяльності вчителів.

Висновки і перспективи. Як було зазначено вище, пріоритетними складовими інноваційного навчання виділяємо: дружня атмосфера між учасниками спілкування; учні більш незалежні та впевнені в собі; учитель заохочує учнів, вони не бояться припускатися помилок та долають страх перед мовним бар'єром; система відносин змінюється; слабкі учні можуть отримати допомогу від більш сильних; всі учні залучені до роботи; учні використовують фонові знання.

Інновації є об'єктивним і необхідним процесом еволюції освіти, це процес упровадження нововведення в педагогічну практику. Жодна інноваційна технологія не є універсальною. Запровадження будь-яких інновацій потребує змін – матеріально-технічних, програмних і методичних, психологічних. Впровадження інноваційних педагогічних технологій повинно бути результативним; спонукати вчителя до творчого пошуку; посилювати мотиваційну сферу педагога; бути результатом спільної взаємодії адміністрації, педколективу, батьків та соціальних партнерів.

Список літератури:

1. Бех І. Особистісно-зорієнтоване виховання: шляхи реалізації / І. Бех. – Рідна школа. – 1999. – № 12. – С. 7-11.
2. Даниленко Л.І. Теорія і практика інноваційної діяльності в загальній середній школі / Л.І. Даниленко // Управління освітою. 2001. – № 3. – С. 18-24.
3. Дичківська І.М. Інноваційні педагогічні технології / І.М. Дичківська. – К., 2004. – 352 с.
4. Дмитренко Т.О. Розвиток основ сучасної педагогіки: знаково-символічний аспект дослідження [Текст] / Т.О. Дмитренко, К.В. Яресько // Пробл. інж.-пед. освіти: зб. наук. пр. / Укр. інж.-пед. акад. – Х., 2013. – Вип. 38-39. – С. 9-13.
5. Закон України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності» від 12 грудня 1991 р. № 1977-XII // ВВР. – 1992. – № 12.
6. Закон України «Про освіту» № 1060-XII, із змінами від 11 червня 2008 р.
7. Інформаційне забезпечення навчально-виховного процесу: інноваційні засоби і технології: Колективна монографія / АПН України; Інститут засобів навчання. – К.: Атіка, 2005. – 252 с.
8. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество / В.А. Кан-Калик, Н.Д. Никандров. – М.: Педагогика, 1990. – 141 с.
9. Кваша В.П. Управление инновационными процессами в образовании: автореф. дис. Соискание научн. степ. Канд. пед. наук: 13.00.01 / В.П. Кваша. – Минск, 1994. – 22 с.
10. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике / М.В. Кларин. – М., 1998. – 175 с.
11. Концепція науково-технічного та інноваційного розвитку України // Голос України. -1999. – 3 серпня.
12. Лазарев В.С., Поташник М.М. Как разработать программу развития школы: Методическое пособие для руководителей общеобразовательных учреждений / В.С. Лазарев, М.М. Поташник. – М.: Новая школа, 1993. – 48 с.
13. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии: Учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. / В.Я. Ляудис. – М.: Изд-во УРАО, 2000. – 128 с.
14. Пєхота О.М. Особистісно-орієнтована освіта і технології [Електронний ресурс] / О.М. Пєхота. – Режим доступа: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/pedagogika/2000/7-1- 4.pdf
15. Поляков С.Д. Педагогическая инноватика: от идеи до практики [Электронный ресурс] / С.Д. Поляков. – Режим доступа: http://setilab.ru/modules/article/trackback.php/234 – Назва з екрана.
16. Хуторской А.В. Педагогическая инноватика: методология, теория, практика: Научное издание / А.В. Хуторской. – М.: Изд-во УНЦ ДО, 2005. – 222 с.
17. Юсуфбекова Н.Р. Тенденции и законы инновационных процессов в образовании // Новые исследования в педагогических науках. Вып. 2 / сост. И.К. Журавлев, В.С. Шубинский. – М.: Педагогика, 1991. – С. 6-9.

Береговая О.А.
КУ «Запорожский областной институт последипломного педагогического образования» ЗОС

ИННОВАЦИОННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Аннотация
В статье раскрывается сущность понятия инновации; основные образовательные инновации, педагогические инновации, их технология и классификации. В работе обобщенно нормативно-правовые документы развития инновационной деятельности в образовании. Исследовано инновационную деятельность педагога, которая раскрывает основные методологические требования в соответствие педагогической технологии. Выявлены составляющие управленческой поддержки педагогической технологии, которая повышает качество подготовки специалистов на уровне международных стандартов.
Ключевые слова: инновация, инновация образования, образовательные инновации, педагогические инновации, педагогические технологии, инновационная деятельность.

Beregova O.A.
MI «Zaporizhzhia Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education» ZRC

INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN TEACHING AND EDUCATIONAL PROCESS OF GENERAL EDUCATIONAL INSTITUTION

Summary
The article dwells on researching of concept of innovation; analysed basic educational innovations, pedagogical innovations, their technologies and classifications. In the research it is generalized legal and regulatory document of development of innovative activity in education. It is investigated teacher's innovative art which exposes the basic methodological requirements due to pedagogical technology. It was found out the components of administrative support of pedagogical technology which promotes quality of preparation of specialists at the level of international standards.
Keywords: innovation, innovation of education, educational innovations, pedagogical innovations, pedagogical technologies, innovative activity.

UDC 378.616-051

METHODICAL GUIDE TO FORMATIONOF SOCIAL AND COMMUNICATIVE CULTURE OF STUDENTS OF MEDICAL UNIVERSITIES DURING NON-UNIVERSITY HOURS

Vdovichenko E.M.
Interregional Academy of Personnel Management

The author's methodical guide to formation of social and communicative culture of students of medical universities during non-school hours is presented in the article. The program of the elective course «Socio-communicative culture of the future medical men in professional activity» and the training program «Modern interactive technologies to formation of socially communicative culture of medical students» for the curators of higher educational institutions are being analysed.
Keywords: students, social and communicative culture, methodological guide, trainings, elective course, after-hour activities.

Challenge problem. In the terms of modern dynamic social transformations, to provide graduates of higher medical educational institutions with communicative culture and professional competence is one of the tasks of higher education in Ukraine is. Modern educational institutions, which train medical specialists, can not stay out of reforming the higher education in Ukraine.

Analysis of scientific research studies. Formation of communicative culture of medical professionals was the subject of the recent researches, namely: the personal and professional development of the future doctor (A. Gumenyuk, T. Skryabina, J. Tsekhmister); development of the medical worker's professional culture (A. Krsek, M. Lesnoy, S. Khlestov) and the future doctor's professional and ethical culture (A. Agarkova, S. Buchalsky, A. Uvarkina), formation of the doctor's communicative culture (A. Markovich, V. Oleinik, L. Pereimibida), mastery of professional language in formation of the future doctor's communicative culture (G. Sagach, S. Poplavskaia, I. Timchenko).

The research objective. This paper deals with the analysis of the author's methodological guide to forming of social and communicative culture of students of medical universities in extra-curricular time.

The main body of the research with scientifically based results. The development of the society according to the principles of universal values requires the development of new methodological approaches to the higher education aimed to form a humanistically-oriented future doctor whose key competence is the high level of social and communicative culture in professional activity.

In recent times, the efforts of scientists to determine the conditions and pedagogical possibilities to form of socio-communicative culture have intensified, because it is one of the modern specialist's professional values.

Analysis of psychological and pedagogical researches shows that many domestic educators and foreign scholars are interested in examining the problems of the development of social and communicative personal culture.

In order to thoroughly disclose our key concept of «communicative competence», we turned to the psychological research in which the essence of the communicative aspect is under consideration and, in its turn, it requires the study of the ability and readiness of an individual to communicate as well as its constituents.

The number of issues relating to the formation of socio-communicative culture of an individual always have been in the focus of philosophical, cultural, psychological and pedagogical researches. The requirements of such a professional level objectively make it important to update the content of professional training of future doctors in accordance with the National Doctrine of Education Development of Ukraine in the XXIst century.

The tendency to consider social and communicative culture to be an independent subject of interdisciplinary research was reflected in the general-researches, in which the results of studies conducted within the framework of various scientific schools, trends, approaches to construct general theory of communication are summarized.

The priority task of the modern system of higher medical education in Ukraine is formation of competent doctors carrying out social and communicative activity, a culture of behaviour, and ethics of professional and interpersonal communication. Communication in the structure of the doctor's professional activity is a multifunctional phenomenon, and it contributes to the effective performance of various professional tasks.

In the process of communication with various actors during the process of the professional activity, in our opinion, it is significant for future doctors to go by universal values, among which an important place is given to communicative culture that is aimed at affirming humanistic values in the professional work of doctors.

Medical practice specifics that the medical worker's culture in the process of performing of professional duties is based on common culture valuesand the ethics of a medical worker.

In this regard, it becomes urgent to form conscious attitude of students towards their future professional activity, to achieve a high standard of speech, to develop business communication skills, students' self-education and self-awareness about the need to increase the level of communicative competence during out-of-class activities.

Research methodology of the study of formation of socio-communicative culture of students of medical schools is philosophical provisions on

- the unity of theory and practice;
- on a person as a subject of activity;

· on the subject's activity in cognitive work;
· general theoretical and methodological provisions of philosophy, psychology,
· pedagogy/educations science on the leading role of culture in the development of an individual;
· modern concepts:
· democratization and humanitarization of education,
· personally oriented education and upbringing,
· continuing education and pedagogy of individuality,
· development of vocational education and training.

The methodological support to form social and communicative culture of students of medical universities in off-hour time consists of the following items:

– diagnostic questionnaire;
– diagnostic psychological methods;
– programs of the elective course «Socio-communicative culture of the future doctor in professional activity»;
– programs of the training «Modern interactive technologies to form social and communicative culture of medical students» for the curators of higher educational institutions.

The program of the elective course «Socio-communicative culture of the future medical men in professional activity» is specified below.

The education system of Ukraine reforming and its improving and raising quality level of it are the most important socio-cultural problems, which are influenced by the globalization processes as well as by the needs to form positive conditions for individual development, socialization and self-realization in the world.

The strategic trends of the development of higher education are determined by the Constitution of Ukraine, the laws of Ukraine «On Education», «On Higher Education» and the National Doctrine of Education Development, state normative documents.

As noted in abovementioned normative documents, «the existing educational system in Ukraine does not meet the requirements that it faces in the conditions of the development of Ukrainian statehood, cultural and spiritual revival of the Ukrainian people. This is obvious with the regard to the lack of responsiveness of education to personal needs, social needs and the world achievement of the mankind».

Increasing role of communication, which is spreading in the modern society, is caused by the integration of cultures. For today, communicative culture is a necessary condition to form a modern personality, a mean of self-realization and achievement of success, self-affirmation and the way to achieve one's goal in interpersonal relationships.

The main goal of the state policy in the field of education is to create conditions for the development of the individual and the creative self-realization of every citizen, to update the content and organization of the educational process in accordance with democratic values, the foundations of the market economy, modern scientific and technological achievements.

To help the future doctor to choose the proper society of cultures, to create an environment that will facilitate the implementation of his professional and spiritual self-determination is the task of the medical institution. The level of doctor's professional competence depends on the doctor, his professional skills, impeccable knowledge of his or her profession, erudition, general culture, perfect mastery of professional communication.

Therefore, the objectives of the elective course program «Socio-communicative culture of the future medical men in professional activity» are:

– to provide students with knowledge of how to form the communicative culture of students of medical universities
– theoretical and methodological aspects of development of professional communicative skills of future doctors,
– to determine the features of speech communication during the professional activities carried out by a doctor.

The elective course program «socio-communicative culture of the future medical men in professional activity»

№ s\n	Content	Number of learning hours	
		lecture	seminar
1.	Introduction.	2	
SOCIAL CULTURE OF PERSONALITY			
2.	Self-understanding and understanding of other people	2	4
3.	From self-knowing to knowing of others. I am unique		4
4.	My character	2	4
5.	My emotions and feelings		6
6.	Communication and I	2	6
7.	Communication with colleagues and I	4	6
8.	Communication with patients and I	4	6
9.	Learn how to understand my self	4	8
10	Learnhowtounderstandother people	4	8
CULTURE OF COMMUNICATION			
11	Language etiquette and culture of communication		8
12	Learn how to interact with other people.		10
13.	Methods of not-evaluative judgment.		12
14.	Adequate self-esteem as the key to successful relationships	2	12
15.	Values in my life.		12
16.	Social values in my life.		12
17.	I in the eyes of others		10
18	Violations of interpersonal relationships and the ways of correction.		12
19	Conflicts and the reasons of their emergence.	4	16
20	Conflict solving.	2	16
	Total number of hours	32	112
		144	

The goal of the program is to provide the students with the methods of effective communication through gaming methods of teaching and active listening technique.

The program is aimed to:

– expand the opportunities to establish contact in various communication situations;

– improve the skills of understanding yourself, other people, as well as relationships between people;

– assume active listening skills;

– activate the process of self-understanding and self-actualization;

– expand the range of creative abilities.

As the data of the forming stage of the experiment show, the effectiveness of the introduction of the elective course «Socio-communicative culture of the future medical men in professional activity»was assessed according to the levels of the social and communicative culture of students.

– The total number of hours of the elective course was 144 learninghours. 112 learning hours are interactive: trainings, seminars, round tables, guest lecturers, webinars with experts, flash mobs, etc.

– At the beginning of the experiment, 14,3% of students had a high level of social and communicative culture, of 21.4% of them had a sufficient level.

– At the end of the experiment, the indicators of the formation of socio-communicative culture among students improved: so that the quantity of students with a high level of social and communicative culture increased up to 23,4%, and students with a sufficient level – up to 10,7%.

Conclusions and further research prospects. Thus, the positive results of the implementation of this program are achieved. There is positive dynamics in increasing the level of formation of the social and communicative culture of students during their extracurricular activities through the introduction of the elective course «Socio-communicative culture of the future medical men in professional activity».

References:

1. Агаркова А. О. Формування професійно-етичної культури майбутніх лікарів у вищому навчальному закладі / А. О. Агаркова. – автореф. на здобуття наук. ступ. канд. пед.наук. – Луганськ, 2010. – 21 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.
3. Вища освіта. Нормативно-правові акти про організацію освіти у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації: у 2 кн. / уклад. М. І. Панов, Ю. П. Битяк, Г. С. Гончарова та ін.; за ред. проф. М. І. Панова. – Х.: Право, 2006. – 688 с.
4. Тернопільська В. І. Система виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності – В. І. Тернопільська: автореферат на здоб. наук. ступ. док. пед. н. за спеціальністю 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Київ, 2009. – 40 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації: Монографія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Чернівці: Книги – XXI, 2010. – 528 с.
6. Уваркіна О. В., Висоцька О. І. Сучасний стан та проблеми формування комунікативної культури студентів-медиків // Актуальні проблеми формування особистості студента – майбутнього лікаря: Матеріали III науково-практичної конференції МІ УАНМ. – К. – 2003. – С. 27-29.
7. Юсеф Ю. В. Формування комунікативної культури майбутніх лікарів: Навчальний посібник. – Луганськ: Луганський державний медичний університет, 2007. – 114 с.

Вдовиченко О.М.
Міжрегіональна академія управління персоналом

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ МЕДИЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ У ПОЗАУРОЧНИЙ ЧАС

Анотація
У статті подано авторське методичне забезпечення процесу формування соціально-комунікативної культури студентів медичних університетів в позаурочний час. Проаналізовано програма факультативного курсу «Соціально-комунікативна культура майбутнього медика у професійній діяльності» та програма тренінгу «Сучасні інтерактивні технології для формування соцально-комунікативної культури студентів-медиків» для кураторів вищих навчальних закладів.

Ключові слова: студенти, соціально-комунікативна культура, методичне забезпечення, тренінги, факультативний курс, позаурочна діяльність.

Вдовиченко Е.М.
Межрегиональная академия управления персоналом

МЕТОДИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ УНИВЕРСИТЕТОВ ВО ВНЕАУДИТОРНОЕ ВРЕМЯ

Аннотация
В статье представлено авторское методическое обеспечение процесса формирования социально-коммуникативной культуры студентов медицинских университетов во внеурочное время. Проанализирована программа факультативного курса «Социально-коммуникативная культура будущего медика в профессиональной деятельности» и программа тренинга «Современные интерактивные технологии для формирования соцально-коммуникативной культуры студентов-медиков» для кураторов высших учебных заведений.
Ключевые слова: студенты, социально-коммуникативная культура, методическоеобеспечение, тренинги, факультативный курс, внеурочнаядеятельность.

УДК 378.091.2.011.3-051:159.9:005.336.2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ВНЗ

Вінтюк Ю.В.
Національний університет «Львівська політехніка»

У статті зроблена спроба з'ясувати організаційно-психологічні умови формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів у процесі навчання у ВНЗ. Здійснений огляд наукових публікацій за обраною темою; з'ясовані організаційно-психологічні умови формування професійної компетентності фахівців. Розглянуті особливості організаційно-психологічних умов формування професійної компетентності фахівців у ВНЗ. Встановлені організаційно-психологічні умови формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів. Зроблені висновки з проведеної роботи і намічені перспективи подальших досліджень у даному напрямку.
Ключові слова: вища освіта, навчально-виховний процес, підготовка фахових психологів, організаційно-психологічні умови, формування професійної компетентності.

Постановка проблеми. Необхідність перебудови як народного господарства нашої країни, так і системи освіти, вищої зокрема – у відповідності до чинних світових вимог – ставить нові завдання перед педагогами і науковцями. До їх числа слід віднести і створення необхідних організаційно-психологічних умов формування професійної компетентності майбутніх фахівців, у процесі їхнього навчання у ВНЗ. Адже ці умови виступають чинниками, що детермінують навчально-виховний процес, а тому впливають на його результативність. Дана обставина повною мірою стосується і підготовки майбутніх фахових психологів, що зумовлює актуальність даного дослідження.

Мета роботи: з'ясувати організаційно-психологічні умови формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів у процесі навчання у ВНЗ.

Завдання дослідження:

– здійснити огляд наукових публікацій за обраною темою; з'ясувати організаційно-психологічні умови формування професійної компетентності фахівців;

– встановити особливості організаційно-психологічних умов формування професійної компетентності фахівців у ВНЗ;

– розглянути організаційно-психологічні умови формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів;

– зробити висновки з проведеної роботи і намітити перспективи подальших досліджень у даному напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях вітчизняних і зарубіжних науковців виявлено чимало важливої інформації за темою дослідження [5-12]. Передусім необхідно відзначити, що поняття «умова» у філософії трактується як категорія, «в якій відображаються універсальні відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає та існує». Інше джерело розглядає «умови» як особливості реальної дійсності, потрібні обставини, які сприяють розвитку та надають можливість утворювати, створювати щось незвідане. А. Найн у власних дослідженнях трактує дане поняття як сукупність об'єктивних можливостей змісту, методів, форм та матеріально-просторового социуму, направленого на

вирішення поставлених завдань. Важливо врахувати думку Л. Виготського, котрий вважав що потрібно завчасно створювати умови, необхідні для розвитку психічних якостей, незважаючи на те, що вони ще «не дозріли» для самостійного функціонування [цит. за 8, с. 593].

Слідуючи гносеологічному принципу «від загального до конкретного» розгляд чинників, що детермінують процес підготовки фахівців у нашій країні в даний час, доцільно розпочати з найзагальніших умов, що склалися у суспільстві, до яких передусім варто віднести:

– кризовий стан всіх ланок соціальної системи, що ускладнює процеси у ній;

– недостатнє фінансування освіти, яке не дозволяє поновлювати матеріальну базу навчальних закладів;

– зменшення кількості випускників загальних шкіл при одночасному зростанні кількості місць для навчання у закладах професійної освіти, вищих зокрема, що має наслідком зниження вимог до абітурієнтів;

– невідповідність попиту і пропозиції у підготовці фахівців різних спеціальностей;

– збільшення кількості навчальних закладів значно випереджає темпи підготовки кваліфікованих викладачів;

– масовий виїзд бажаючих здобути освіту та викладачів за кордон;

– низька ефективність освітніх реформ і непевність щодо майбутнього розвитку країни й освіти та ін.

Незадовільні соціально-економічні умови значно ускладнюють процес підготовки фахівців, проте далі необхідно розглянути також інші умови, які також певним чином детермінують його. Дослідники, що займалися розглядом даної проблеми, виокремили групу загальних умов професійного становлення майбутніх фахівців, куди включили методологічне, організаційно-управлінське, матеріально-технічне, кадрове та методичне забезпечення процесу їхньої підготовки. Іншої думки притримуються вчені, котрі виділяють наступні умови формування фахівця: знання, дотримання норм і правил поведінки, характерних для навчальних ситуацій між суб'єктами; вміння знайти компроміс та допомогти іншому; вміння адаптувати власну поведінку до встановлених правил. Проте в умовах формування фахівця важливу увагу необхідно приділяти середовищу, оскільки позитивна атмосфера колективу сприяє розумінню власної приналежності до майбутньої професійної діяльності [12]. Оскільки вплив всіх умов, що детермінують профес формування професійної компетентності фахівців під час навчання у ВНЗ в одному дослідженні розглянути не можливо, в даному викладі увагу буде зосереджено саме на організаційно-психологічних умовах цього процесу.

Формування професійної компетентності майбутніх фахівців передбачає виділення сукупності психолого-педагогічних умов, необхідних для забезпечення ефективності цього процесу. Серед *основних психологічних умов*, варто виділити наступні: створення внутрішнього соціально-психологічного мікроклімату в студентському і науково-педагогічному колективах; забезпечення цілісності та цілеспрямованості у формуванні соціально-психологічної атмосфери; впровадження у навчальний процес технологій, спрямованих на формування особистості майбутнього фахівця. До *педагогічних умов формування* професійної компетентності майбутніх фахівців відносять: спеціально організоване формування професійної самосвідомості; цілеспрямовану організацію професінно-орієнтованої навчальної діяльності та організацію неперервної практики. Формування професійної компетентності може бути успішним також за умови, якщо кожен студент, у рамках навчального процесу, створюватиме свій індивідуальний стиль [цит. за 11, с. 77]. Необхідно відзначити що, оскільки формування професійної компетентності майбутніх фахівців у ВНЗ відбувається в результаті цілісного навчально-виховного процесу (який відбувається з врахуванням психологічних особливостей тих, хто навчається), то психологічні умови необхідно вважати складовою педагогічних. Тобто створення необхідних педагогічних умов у даному випадку передбачає також створення відповідних психологічних умов.

Як слідує з наведеного, психолого-педагогічні умови формування професійної компетентності майбутніх фахівців передбачають: позитивне ставлення керівників різних ланок регіональної адміністрації до вузівського потенціалу; увагу й підтримку з боку органів місцевого самоврядування у питаннях підготовки фахівців; врахування специфіки практичної підготовки майбутніх фахівців (виходячи із актуальності професії); врахування конкретних особливостей регіону з метою правильної організації професійної підготовки у ВНЗ; диференційовану підготовку з огляду на наявність у регіоні представників відповідної соціальної групи; організацію соціальної маркетингової служби у сфері бізнесу та комерції з метою розробки спільних проектів за участю майбутніх фахівців [цит. за 11, с. 77] і т. п. Слідуючи логіці викладу, у подальшому детальніше розглянемо саме психологічні умови формування фахівців у ВНЗ.

У психології умову розуміють як сукупність явищ зовнішнього та внутрішнього середовища, які впливають на розвиток конкретного психічного явища. При розкритті причинно-наслідкового зв'язку того чи іншого явища необхідно розглядати його в різноманітних зв'язках і відношеннях, тобто в загальному зв'язку. Якщо одне явище викликає інше, то воно є причиною; якщо явище взаємодіє з іншим явищем у процесі розвитку цілого, до якого воно належить, то воно є фактором; якщо явище зумовлює існування іншого явища, то воно є умовою [цит. за 5]. Загалом погоджуючись з наведеним поглядом, необхідно відзначити певну відносність даного положення, що передбачає необхідність окремого розгляду кожного конкретного випадку. Скажімо, навчання можливе також у випадку, коли для нього не створені всі необхідні умови, але у такому випадку воно буде менш ефективним.

Достатньо ґрунтовне визначення цього поняття пропонує К. В. Касярум: під педагогічними умовами розуміється взаємопов'язана сукупність обставин, засобів і заходів у педагогічному процесі, яка сприяє ефективній професійній підготовці майбутніх фахівців. Автором запропонова-

но їх організацію у п'ять підгруп – психологічні, дидактичні, методичні, комунікативні, організаційні, які об'єднали у дві групи – суб'єктивні внутрішньо-особистісні, об'єктивні зовнішні [6, с. 103]. Суб'єктивні внутрішньо-особистісні умови (психологічні) передбачають створення атмосфери стимулювання, позитивної мотивації до майбутньої професійної діяльності. До них належать наявність у студентів:

1) загальних розумових здібностей (здібність до якісного аналізу та класифікації, до оцінювання причинно-наслідкових зв'язків і стосунків);

2) певного ступеня розвитку абстрактно-теоретичного рівня свідомості;

3) ціннісного осмислення свого соціального статусу та мети отримання вищої освіти;

4) усвідомлення професійної значимості та переконаність у необхідності формування професійних умінь;

5) сформованість професійної мотивації, наявність домінуючого мотиву при вступі до вищого навчального закладу, в отриманні майбутньої професії;

6) створення відповідного навчального середовища через організацію змістовного навчання.

Варто відзначити, що до даного переліку можна віднести також наявність відповідних професійних інтересів, схильностей, цілей та ін.

Окрім психолого-педагогічнних необхідно виділити і розглянути *організаційні умови* формування професійної компетентності майбутнього фахівця, а саме: створення компетентністної моделі фахівця; визначення цілей і завдань навчальних курсів на базі цієї моделі; розробки компетентністно-орієнтованих програм фахових дисциплін, де до кожного модуля поданий перелік компетенцій і компетентностей, які формуються через його опанування; проектування викладачем навчального процесу, яке передбачає розробку змісту лекцій, завдань для самостійної роботи студентів, педагогічних, дидактичних і методичних завдань, що розв'язуються на практичних заняттях, навчальних проектів проблемного характеру (технологія проблемного навчання); використання методів навчання, що моделюють зміст діяльності: навчання у дискусії, рольові та імітаційні ігри тощо (технологія інтерактивного навчання); проектування навчальної діяльності студентів як поетапної самостійної роботи, спрямованої на розв'язання проблемних ситуацій в умовах групового діалогічного спілкування за участю викладача (технологія проектного навчання, інформаційні технології); особистісного включення студента в навчальну діяльність (контекстне навчання) [цит. за 11, с. 77] та ін. Тобто організація навчально-виховного процесу у ВНЗ передбачає створення і задіяння необхідних для його повноцінного функціонування психолого-педагогічних чинників.

Погоджуючись з наведеним, необхідно відзначити, що деякі аспекти проблеми формування професійної компетентності фахівців були розглянуті у попередніх публікаціях на дану тему; зокрема, у них висвітлено питання, що стосуються наявних і необхідних умов [1-4].

Організаційні умови становлять сукупність операцій, спрямованих на досягнення прогресивних змін у процесі формування професійних умінь студентів через налагодження діяльності студентів і викладача [цит. за 5]:

1) розроблення системи оцінювання сформованості професійних умінь студентів;

2) використання вітчизняного та зарубіжного досвіду формування професійних умінь студентів;

3) забезпечення єдності наукових знань, емоційно-ціннісних суджень і практичних дій, спрямованої на формування професійних умінь студентів;

4) наближення структури навчального процесу до структури майбутньої професійної діяльності;

5) здійснення управління й корекції процесу формування професійних умінь студентів під час професійної підготовки.

Оскільки поставлене на даному етапі дослідження завдання виконано, огляд публікацій за обраною темою можна завершити.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те, що в наявній науковій літературі організаційні, психологічні та інші умови формування професійної компетентності фахівців у ході їхньої підготовки у ВНЗ розглянуті достатньо повно, інформації про організаційно-психологічні умови, необхідні для формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів не виявлено. Дана обставина спонукає до проведення самостійного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведене дослідження полягало в аналізі та узагальненні як власного досвіду діяльності з підготовки фахівців спеціальності «Психологія», так і результатів проведеного аналітичного дослідження проблеми, що перебуває в центрі розгляду. З усієї можливої множини організаційних і психологічних умов, що використовуються для формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів, були обрані найважливіші, шляхом зведення наявної множини до необхідного і достатнього мінімуму. Оскільки переконливе обґрунтування можна навести практично для будь-якої з відомих умов, що використовуються чи можуть бути використаними, для відбору головних із них було використано метод експертних оцінок. В якості експертів були задіяні висококваліфіковані викладачі, з великим досвідом підготовки практичних психологів у вітчизняних ВНЗ. Внаслідок проведення дослідження отримані наступні результати.

Як було з'ясовано, організаційні умови становлять сукупність впливів, спрямованих на досягнення бажаних змін у процесі формування професійних умінь майбутніх фахових психологів шляхом налагодження діяльності викладачів і студентів. *Основні організаційні умови формування професійної компетентності* майбутніх фахових психологів:

– застосування сучасних, на рівні чинних світових вимог, педагогічних концепцій і технологій, зокрема, компетентнісного підходу;

– визначення цілей і завдань навчальних курсів у відповідності до вимог компетеністного підходу, створення відповідної моделі фахівця;

– розробка і впровадження компетентністно-орієнтованих програм фахових дисциплін, з зазначенням переліку компетенцій і компетентностей, які формуються в результаті її опанування;

– проектування навчального процесу, яке передбачає розробку змісту лекцій, педагогічних,

дидактичних і методичних завдань, а також навчальних завдань, що розв'язуються на практичних заняттях і завдань для самостійної роботи студентів, проблемного характеру (технологія проблемного навчання);

– використання методів навчання, які моделюють зміст професійної діяльності: проведення дискусій, рольових та імітаційних ігр тощо (технологія інтерактивного навчання);

– проектування навчальної діяльності студентів як поетапної самостійної роботи, спрямованої на розв'язання проблемних ситуацій в умовах групового діалогічного спілкування за участю викладача (технологія проектного навчання, інформаційні технології);

– наближення структури навчального процесу до структури майбутньої професійної діяльності;

– особистісного включення студента в навчальну діяльність (контекстне навчання);

– використання вітчизняного та зарубіжного досвіду формування професійних умінь та навичок професійних психологів;

– забезпечення єдності наукових знань, емоційно-ціннісних суджень і практичних дій, спрямованої на формування професійних умінь та навичок майбутніх фахівців;

– створення системи оцінювання сформованості професійних умінь та навичок студентів;

– здійснення управління й корекції процесу формування професійних умінь та навичок у ході професійної підготовки.

Організаційні умови в основному стосуються завдань належного забезпечення навчально-виховного процесу, проте вимагають задіяння ряду психологічних умов.

Як відзначалося, психологічні умови передбачають створення атмосфери зацікавлення, заохочення, стимулювання, створення належної позитивної мотивації до освоєння майбутньої професійної діяльності. До *основних психологічних умов формування професійної компетентності* майбутніх фахових психологів слід віднести наявність у студентів:

– формування професійної мотивації, наявність відповідного мотиву при вступі до вищого навчального закладу, в отриманні майбутньої професії;

– усвідомлення соціальної й особистісної значимості та переконаність у необхідності формування професійних умінь і навичок;

– застосування сучасних технологій, спрямованих на формування особистості майбутнього фахівця;

– задіяння відповідного навчального середовища через організацію змістовного навчання;

– створення сприятливого морально-психологічного клімату в студентських грпах і науково-педагогічному підрозділі;

– забезпечення цілісності та цілеспрямованості у формуванні морально-психологічного клімату;

– загальних розумових здібностей (здібність до якісного аналізу та класифікації, здібність до оцінювання причинно-наслідкових зв'язків і стосунків);

– певного ступеня розвитку абстрактно-теоретичного мислення та відповідних структур свідомості;

– ціннісного осмислення соціального статусу фахового психолога й мети освоєння обраного фаху тощо.

Створення необхідних педагогічних, зокрема, організаційно-психологічних умов у навчально-виховному процесі ВНЗ покликано забезпечити належну ефективність підготовки майбутніх фахівців, зокрема, формування професійної компетентності практичних психологів.

Проведене дослідження дає підстави зробити наступні **висновки**:

1. Здійснений огляд наукових публікацій за темою дослідження дозволяє констатувати, що у працях вітчизняних і зарубіжних науковців наявні необхідні напрацювання, які дозволяють з'ясувати організаційно-психологічні умови формування професійної компетентності майбутніх фахівців у ході їхньої професійної підготовки.

2. Аналіз наукових публікацій за темою дослідження дозволив встановити необхідні організаційні та психологічні умови формування професійної компетентності майбутніх фахівців під час їхнього навчання у ВНЗ, які використовуються для налагодження процесу їхньої підготовки.

3. Проведене власне дослідження дозволило з'ясувати необхідні організаційно-психологічні умови, необхідні для формування професійної компетентності майбутніх фахових психологів у ході їхньої підготовки у ВНЗ; що дозволить оптимізувати цей процес.

У майбутньому передбачено здійснити апробацію впливу зазначених умов на процес підготовки майбутніх психологів, здійснити їх кількісну оцінку.

Список літератури:

1. Вінтюк Ю. В. Стан підготовки майбутніх психологів у ВНЗ України з позицій сучасних вимог / Ю. В. Вінтюк // Молодий вчений. – 2016. – № 12.1(40). – Ч. III. – С. 395-399.
2. Вінтюк Ю. В. Вплив глобалізаційних та інтеграційних процесів у суспільстві на зміст підготовки майбутніх психологів / Ю. В. Вінтюк // Молодий вчений. – 2017. – № 1(41). – Ч. III. – С. 372-376.
3. Вінтюк Ю. В. Компетентнісний підхід у підготовці майбутніх фахових психологів у ВНЗ / Ю. В. Вінтюк // Молодий вчений. – 2017. – № 3(43). – Ч. II. – С. 245-249.
4. Вінтюк Ю. В. Концепція формування професійної компетентності майбутніх психологів у ВНЗ / Ю. В. Вінтюк // Молодий вчений. – 2017. – № 4(44). – Ч. III. – С. 351-355.
5. Дяченко Н. О. Організаційно-педагогічні умови формування вмінь розв'язувати педагогічні задачі у майбутніх викладачів педагогіки в умовах магістерської підготовки / Н. О. Дяченко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://nadiadyachenko.wordpress.com/2013/10/02/
6. Касьярум К. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх викладачів вищої школи / К. В. Касьярум // Збірник наукових праць. – 2011. – Ч. 1. – С. 99-105.
7. Коваль В. Компетентнісно спрямоване навчання як одна з педагогічних умов формування професійної компетентності майбутніх учителів української мови та літератури / В. Коваль // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2014. – № 9 (Ч. 1). – С. 154-161.

8. Коваль І. С. Умови формування психологічної готовності майбутніх рятувальників / І. С. Коваль // Молодий вчений. – 2016. – № 3(30). – С. 592-595.
9. Левченко Л. Організаційно-педагогічні умови професійного самовдосконалення керівника загальноосвітнього навчального закладу / Л. Левченко // Педагогічний дискурс. – 2015. – Вип. 18. – С. 123-127.
10. Мезенцева О. И. Психолого-педагогические условия развития профессиональной компетентности современного педагога: монография / О. И. Мезенцева, Е. В. Кузнецова. – Новосибирск, 2013. – 158 с.
11. Мельничук І. М. Умови формування професійної компетентності майбутнього фахівця / І. М. Мельничук, Н. С. Олексюк, С. М. Калаур // Психологія і суспільство. – 2013. – Спецвипуск. – С. 76-77.
12. Нагорнов Ю. С. Характеристика педагогических условий профессиональной подготовки студентов технических специальностей / Ю. С. Нагорнов, А. Ю. Нагорнова // Современные исследования социальных пролблем (электронный научный журнал). – 2012. – № 10(18). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.spis.nkras.ru

Винтюк Ю.В.
Национальный университет «Львовская политехника»

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

Аннотация
В статье сделана попытка выяснить организационно-психологические условия формирования профессиональной компетентности будущих профессиональных психологов в процессе обучения в ВУЗе. Осуществлен обзор научных публикаций на выбранную тему, выяснены организационно-психологические условия формирования профессиональной компетентности специалистов. Рассмотрены особенности организационно-психологических условий формирования профессиональной компетентности специалистов в ВУЗе. Установлены организационно-психологические условия формирования профессиональной компетентности будущих профессиональных психологов. Сделаны выводы из проделанной работы и намечены перспективы дальнейших исследований в данном направлении.
Ключевые слова: высшее образование, учебно-воспитательный процесс, подготовка профессиональных психолгов, организационно-психологичекие условия, формирование профессиональной компетентности.

Vintyuk Yu.V.
National University «Lviv Polytechnic»

ORGANIZATIONAL-PSYCHOLOGICAL CONDITIONS OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE PSYCHOLOGISTS DURING THE EDUCATION IN HEI

Summary
The article attempts to define organizational-psychological conditions of the formation of professional competence of future psychologists during the education in HEI. A review of scientific publications on the chosen topic is done; organizational-psychological conditions of the formation of professional competence of specialists are determined. Features of organizational-psychological conditions of the formation of professional competence of specialists in HEI are considered. Organizational-psychological conditions of the formation of professional competence of future professional psychologists are determined. Conclusions on the work conducted are done and prospects for the future research in this direction are outlined.
Keywords: higher education, educational process, training of professional psychologists, organizational-psychological conditions, formation of professional competence.

УДК 372

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ УЯВИ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Грузинська І.М.
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті розглянуто проблему творчої уяви дітей дошкільного віку. Автор розглядає підходи до вивчення проблеми розвитку творчої уяви дошкільників. В дошкільному віці психічні процеси пластичні та мають певні особливості, які найбільш ефективно сприяють розвитку творчої уяви дітей. Розвиток особистості відбувається прискореними темпами, тому важливо, в першу чергу, зосереджувати увагу на нових психічних механізмах, які постійно включаються в цей процес. Основи творчості закладаються на даному віковому етапі та посідають важливе місце при переході дитини від дошкільного віку до навчання. Від того, як скоординувати ефективну роботу щодо розвитку творчої уяви старшого дошкільника з урахуванням та використанням вікових особливостей психічних процесів, залежатиме подальший розвиток дитини. Автором визначено критерії, показники та рівні розвитку творчої уяви дітей старшого дошкільного віку.
Ключові слова: творча уява, діти дошкільного віку, критерії, показники.

Постановка проблеми. У сучасному модернізованому суспільстві система освіти повинна бути орієнтована на створення умов для розвитку і самореалізації особистості дитини, де одним з найважливіших завдань роботи з дітьми є розвиток уяви, яка значною мірою визначає пізнавальний, емоційний і особистісний розвиток дітей.

Актуальною проблемою сучасної педагогіки і психології виступає розвиток дитячої творчості, яка ставить перед системою освіти основну мету – виховання у підростаючого покоління творчого підходу до перетворення навколишнього світу, активності і самостійності мислення, що сприяють досягненню позитивних змін в житті суспільства. Для розвитку сучасного суспільства потрібні не тільки знаючі люди, а й творчо усвідомлюючі свою справу, з високими творчими здібностями і умінням застосовувати їх на практиці. Прогрес нашого суспільства залежить від творчих людей.

Отже, формування творчої особистості, яка здатна оперативно орієнтуватися в різних життєвих ситуаціях, діяти ініціативно та креативно є важливим завданням сучасної освіти. Невід'ємною властивістю креативної особистості є творча уява, сензитивним періодом для розвитку якої обґрунтовано вважається дошкільний вік.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємозв'язку уяви і творчих здібностей, креативності в різних видах діяльності: ігровій, навчальній, самостійній та ін. вивчалися багатьма вченими. Так, концептуальну основу даної проблеми подають у своїх дослідженнях такі психологи, як Л.А. Венгер, С.І. Волощук, М.В. Вовчик-Блакитна, О.М. Дяченко, О.В. Запорожець, Г.С. Костюк, С.Л. Кисельова, С.Є. Кулачківська, І.А. Медведєва, В.С. Нургалаєв, М.М. Поддьяков, І.Г. Тітов.

На особливому значенні періоду дошкільного дитинства для розвитку уяви як властивості творчої особисті наголошується у фундаментальних дослідженнях класиків вітчизняної психології Л.С. Виготського, В.В. Давидова, Д.Б. Ельконіна, Г.С. Костюка, В.Т. Кудрявцева, О.М. Леонтьева, О.В. Моляко, Д.Ф. Ніколенка, Ф.І. Фрадкіна та ін. Аспекти проблеми розвитку творчої уяви дітей дошкільного віку в ігровій діяльності розглядали Л.В. Артемова, Р.Й. Жуковська, Р.А. Іванкова, Н.О. Короткова, Н.Я. Михайленко, В.О. Проскура. Питання формування творчості в різних видах художньої діяльності відображали в наукових працях С.В. Акішев, Е.В. Бєлкіна, Н.О. Ветлугіна, О.О. Дронова, Т.Г. Казакова, М.І. Киященко, В.М. Кучерова, С.В. Ласунова, В.С. Мухіна, Т.Г. Постоян, М.М. Рибакова, О.С. Ушакова, Л.І. Фесенко та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукових досліджень дає підстави твердити, що молодший дошкільний вік характеризується появою уяви, дошкільний вік є сензитивним для її розвитку, а в старшому дошкільному віці доповнюється таким важливим видом уяви, як творчою уявою. Таким чином, є всі підстави вважати, що саме старший дошкільний вік є винятково важливим для формування і розвитку творчої уяви особистості. В той же час слід констатувати, що не всі аспекти формування і розвитку творчої уяви дітей старшого дошкільного віку вивчені достатньо широко і ґрунтовно. Зокрема, поза увагою дослідників залишились проблеми специфіки психолого-педагогічних умов розвитку творчої уяви старших дошкільників.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення теоретичних підходів до вивчення проблеми розвитку творчої уяви дошкільників; виявлення критеріїв, показників та рівнів розвитку творчої уяви дітей старшого дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Розвиток уяви і творчості дітей на різних вікових етапах учені відносять до проблеми сьогодення. Відповідно, вчені називають уяву «універсальна людська здібність», «важка психологічна система» визнана в дошкільному віці «центральним психологічним новоутворенням», яка в наступні роки життя становить основу творчої унікальності та розвиненої особистості (Л.С. Виготський, В.В. Давидов, А.В. Запорожець, Е.І. Ігнатьева, Е.В. Ільєнков, Д.Б. Ельконін, Г.Г. Кравцова, В.Т. Кудрявцев, В.А. Крутецкий, В.С. Мухіна та інші). Вчені стверджують, що саме уява є передумовою ефективного засвоєння знань, становлення й саморозвитку особистості та певною мірою впливає на ефективність навчально-виховної діяльності в школі.

Аналіз вищезазначених наукових напрацювань з проблеми розвитку особистості переконливо показують що творчість є важливою характеристикою особистості. У розвитку творчості важливе

місце відводиться дошкільному віковому періоду, який залежить від умов життя, спілкування з оточуючими, психологічних процесів особистості, сукупності певних фізіологічних ознак тощо.

За твердженнями психологів (Л.С. Виготський, А.В. Запорожець, В.В. Давидов, О.М. Дьяченко, Є.Є. Кравцова, В.А. Крутецкий, В.Т. Кудрявцев, В.С. Мухіна, Н.Н. Палагина, А.В. Петровський, Н.Н. Подд'яков, С.Л. Рубінштейн, Л.Ю. Субботіна, Б.М. Теплов) та ін., уява в дошкільному віці проявляється досить насичено. Дана думка підштовхнула вчених до роздумів про можливість віднесення уяви до такої дитячої здатності, яка може з роками втрачати свою силу.

В той же час, дуже значна кількість досліджень присвячена вивченню питання формування та розвитку уяви та особистості саме з прив'язкою до певного вікового періоду. Відзначимо, що психологічні особливості кожного вікового періоду концентровано виражаються в вікових новоутвореннях.

На підставі аналізу вищезазначених напрацювань, центральним психологічним новоутворенням в дошкільному віці виступає уява дитини, а в старшому дошкільному віці – творча уява (Л.С. Виготський, В.В. Давидов, А.В. Запорожець, Д.Б. Ельконін, О.М. Дьяченко, Г.Г. Кравцов, В.Т. Кудрявцев, Н.Н. Палагіна тощо).

Г. Сельє уяву відносить до однієї з провідних характеристик творчої особистості. Вчений твердив, що більшість відкриттів, які вважають випадковими, були відкриті завдяки уяві, яка має головну особливість – схоплювати та створювати різноманітні картини з будь-якого випадкового спостереження [9].

Тому, вважаємо за доцільне виокремити уяву та дати детальну характеристику місця творчої уяви на протязі дошкільного дитинства.

Відносно періодизації, Л.С. Виготський стверджує, що саме уява є центральним психологічним новоутворенням у дошкільному віці [3]. Відповідно до цього, було створено чотири стадії розвитку уяви:

1) перехід від пасивної уяви до творчої;

2) творча уява характеризується таким процесом, як анімізм, або одухотворення предметів;

3 третя стадія характеризується грою. Ігри діляться на два типи: експериментальні (дають певні знання та пояснюють природу речей) та творчі (головна роль);

4) виникає романтична творчість (здебільшого даний етап складають образи).

Значна увага науковців до зазначеної проблеми призвела до неоднозначності щодо розвитку уяви в період дошкільного віку.

Уява, як і всі інші психологічні функції здатна зазнавати змін орієнтуючись на вік та розвиток дитини. Виходячи із охарактеризованого розуміння даної проблеми, вчені, які вивчали онтогенез психіки, вважали, що уява дитини набагато яскравіша та оригінальніша за уяву дорослого (У. Штерн, Д. Дьюї), інші, навпаки спростовували дану думку, стверджуючи про відносність розвитку уяви у дітей, яку можна порівнювати лише з розвитком інших психічних процесів (К.Д. Ушинський, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн).

Отож, особливо значущим стає виявлення специфіки та розвитку творчої уяви в період дошкільного віку, який є найважливіший для закладання основ та передумов її розвитку.

Широке коло дослідників появу зачатків уяви відносять до кінця раннього віку [5, 6]. Так, В.С. Мухіна початок розвитку уяви пов'язує із закінченням періоду раннього дитинства, коли у дитини появляється символічна функція – заміщення одних предметів іншими. Подальший етап розвитку уяви відбувається в іграх.

Приєднуючись до думки В.С. Мухіної, дослідники Р. Бернс, Д.Б. Ельконін, В.І. Слободчіков до першого етапу розвитку уяви вважають 2,5-3 роки. В даному віці дослідники поділяють уяву на афективну та пізнавальну.

Такий поділ вчені пояснюють відділенням дитини себе від предмета та дії ш ним, тобто бажання до оволодіння новими предметами та дії з ними. Однак, з іншої сторони, це ототожнення свого власного «Я».

Всі вищеперелічені дослідження підтверджують той факт, що спочатку в дитини є тільки пасивна уява, яка формується внаслідок копіювання дорослих.

За твердженням М.М. Подьякова, 4-6 років є сприятливим віком для формування і розвитку вмінь та навичок, які сприяють ознайомленню дітей з навколишнім середовищем, ознайомленню з предметами та явищами.

Уява набуває активний характер, починає проявлятися зародження творчості в діях дитини. Крім того, Т. Рібо проведено низку наукових досліджень щодо даної проблеми, відповідно до яких виділив чотири основні етапи, які на протязі дошкільного віку (від 2 до – 6-7 років) проходить дитина в розвитку творчої уяви. Перший етап – здібність до перетворення сприйняття, тобто бачення в одному предметі іншого. Другий етап характеризується одухотворенням іграшок. Третій етап характерний процесом перевтілення в іграх. Четвертий етап особливий тим, що під час нього появляється художня творчість, під час якої відбувається перекомбінування образів.

У старшому дошкільному віці уява дитини набуває керованого характеру. Формуються дії уяви: задум у формі наочної моделі; образи уявних предметів та дії з ними; дитина може контролювати і визначати характер уяви. В різних видах діяльності (ігровій, конструктивній, образотворчій) з'являється уміння планувати. Діти піклуються про відповідність своїх задумів дійсності. Ця здатність чітко виявляється у грі, де старший дошкільник вже чітко підбирає потрібні компоненти для гри, а не потрібні відкидає. Саме гра виконує виключно важливу роль у житті дитини, яка спонукає до збудження уяви. Діти із захопленням займаються творчою діяльністю [2].

В ігровому середовищі дитина моделює реальне життя (ролі дорослих, уявні ситуації, використовує предмети-замінники), апробує різні схеми виконання завдань або моделює власний сюжет. Т.С. Комаровою проведено низку досліджень, які вказують, що завдяки зв'язку з грою діяльність стає більш цікавою для дитини, викликає у неї яскраві емоційні відчуття. Також, гра створює мотив, який породжує інтерес [8].

Значна увага в іграх надається процесу мовлення. У грі перехід з одного виду діяльності на

інший супроводжується мовленням, яке яскраво описує всі процеси та задуми гри.

З напрямами роботи з лексичного розвитку дошкільників, як зазначає Л.В. Алексєєнко-Лемовська, поєднується використання сюжетно-рольових та театралізованих ігор. Для стимулювання уяви дітям пропонують ігри, які вимагають перевтілення, здібності створювати образи на основі вражень, а також знаходження різних варіантів поведінки персонажа. Важливе значення має розвиток емоційної виразності мови і рухів на музичних і фізкультурних заняттях. Значна увага також надається художньо-образному використанню уявлень в образотворчій діяльності. Особлива роль на даних заняттях належить розвитку осмисленого сприйняття художніх образів [1].

Г.Д. Чистякова, працюючи над даною проблемою, стверджує, що розвиток дитячої уяви в дошкільному віці аналізують по відношенню дітей до гри, до ролей, які вони беруть на себе та виконують під час гри, так і по аналізу матеріальних продуктів їх творчості які створюються під час гри в якості поробок, малюнків, придуманих історій тощо [10].

Таким чином, простеживши та проаналізувавши на всіх вікових етапах дошкільного віку процеси, перебіг та ускладнення ігрових ситуацій дитини, можна зробити висновок, що діти в грі розвиваються, а отже, відповідно, розвиваються всі психологічні процеси, які досить чітко прослідковуються саме під час гри.

Отже, завдяки уяві будь-яка дитяча діяльність (малювання, ліплення, конструювання та ін.) набуває цілеспрямованого характеру. Уява бере безпосередню участь у виникненні передбачень, припущень, коли розв'язується творче завдання. За допомогою художніх образів та їх мовного вираження дитина намагається відійти від шаблона та зразка, проявляє схильність до фантазування, вигадування, творчої ініціативи [4].

Поряд з провідним видом діяльності в дошкільному віці – грою, дослідники С.О. Ладивір та Т.О. Піроженко виділяють ще один провідний вид діяльності – спілкування, яке характеризується стійкою увагою, спостережливістю, прагнення до спільної діяльності, винахідливості тощо. Спілкування в поєднанні з грою створює широкий спектр для вираження емоційної творчої діяльності

Особливої уваги заслуговує думка ученого-психолога Н.Н. Подьякова, який стверджує, що на рубежі дошкільного та молодшого шкільного віку відбувається перехід від потенційних форм психічного розвитку до активних. Відповідно, саме в старшому дошкільному віці уява, як психічна функція, робить значний стрибок у своєму розвитку й впливає на продуктивність навчальної праці, на формування пошуково-діяльнісного досвіду, на вияв творчих здібностей тощо.

Сфера уяви дозволяє дошкільникам будувати особливий внутрішній світ, в якому вони програють одні й ті ж сюжети і переживання до тих пір, поки вони не перестануть їх турбувати.

Отже, виходячи із теоретичного аналізу, можна виділити такі функції творчої уяви на різних вікових етапах життя людини: смислоутворювальна, моделююча, перетворювально-евристична, регулююча, захисна. Зі змісту даних фукцій випливають критерії (метафоричність, розробленість, індивідуалізованість образу тощо), що говорять про те, що основи закладаються саме в дошкільному віці, і для досягнення їх подальшого вікового розвитку та розвитку творчої особистості в цілому, необхідний розвиток творчої уяви починати із сензитивного періоду.

З огляду на вищезазначене, можна стверджувати, що, починаючи від дошкільного віку та продовжуючи шкільними етапами життя (початкова, середня, вища школа) необхідно докладати зусиль для максимальної стимуляції стійких творчих інтересів, цілеспрямованості творчих пошуків, наполегливості у вирішенні творчих завдань. Отже, фактично, всі аспекти, що стають головними в шкільному, юнацькому та дорослому житті починають зароджуватись в дошкільному дитинстві. Можна впевнено припускати, наскільки ефективним буде процес формування головних структурних елементів творчої уяви в старшому дошкільному віці, на стільки ефективним буде розвиток і реалізація зазначених якостей в наступних вікових періодах.

Висновки і пропозиції. Таким чином, на основі конкретизації вищезазначених напрацювань можна констатувати, що розвиток уяви дітей потрібно починати вже з дошкільного віку. Варто зауважити, що в старшому дошкільному віці центральним новоутворенням стає саме творча уява, яка і виступає об'єктом нашого дослідження та потребує детального вивчення в контексті даної проблематики.

Виходячи з концепції єдності і системності творчої уяви дошкільників, пропонуємо систему критеріїв творчої уяви з відповідними показниками. Так, показниками *когнітивного критерію* (творче мислення) виступають швидкість, гнучкість, оригінальність, варіативність, розробленість (деталізація образів), дивергентність, асоціативність; *мотиваційного* (допитливість) – пізнавальна мотивація, кількість і різноманітність запитань що задаються дітьми, емоційне ставлення до нього (подив, замилування, нерозуміння, грайливість, стурбованість); увага й особливий інтерес до предмета; *поведінкового* (саморегуляція поведінки і діяльності) – самостійне осмислення ситуації дитиною, здатність оцінити свою поведінку з позиції іншого, здатність стримувати власну імпульсивну поведінку, ініціативність, сила волі, самостійність, продуктивність, витримка, терплячість, здатність тривалого зосередження, уважність; *емоційного* (емоції, що виникають в процесі творчої діяльності) – інтерес, захоплення, впевненість, змагальність.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в розробці системи методів діагностики та організованого розвитку творчої уяви дошкільників.

Список літератури:

1. Алексєєнко-Лемовська Л.В. Система роботи щодо збагачення словника дітей на різних етапах дошкільного дитинства у театралізованій діяльності // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія. – Зб. статей: – Ялта. РВВ КГУ, 2008. – Вип. 17. – Ч. І. – С. 222-230.
2. Венгер Л., Мухіна В. Розвиток уваги, пам'яті і уяви в дошкільному віці / Л. Венгер, В. Мухіна // Дошкільне виховання. – 1974. – № 12. – С. 24-30.
3. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. [Текст] / Л.С. Выготский. – СПб., 1997. – 140 с.
4. Грузинська І.М. Художньо-мовленнєва діяльність як засіб розвитку творчої уяви дітей дошкільного віку // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: збірник наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. – № 3(48). – С. 139-146.
5. Детская психология / под ред. Я.Л. Коломенского, Е.А. Панько. – Минск: Университетское, 1988, 118 с.
6. Дьяченко О.М. О некоторых особенностях развития воображения у детей дошкольного возраста / О.М. Дьяченко, А.И. Кириллова // Вопр. психол. – 1980. – № 2. – С. 107-114.
7. Ірина Карабаєва, Світлана Ладивір. Уява народжується в грі // «Дошкільне виховання», 2007, № 10, с. 4-7.
8. Комарова Т.С. Зарубежные педагоги о детском изобразительном творчестве / С.Т. Комарова // Дошкольное воспитание. – 1991. – № 12. – С. 56-58.
9. Селье Г. От мечты к открытию / Г. Селье. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.
10. Чистякова Г.Д. Творческая одаренность в развитии познавательных структур // Вопросы психологии. – 1991.

Грузинская И.Н.
Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО ВООБРАЖЕНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация
В статье рассмотрена проблема творческого воображения детей дошкольного возраста. Автор рассматривает подходы к изучению проблемы развития творческого воображения дошкольников. Основы творчества закладываются на данном возрастном этапе и занимают важное место при переходе ребенка от дошкольного возраста к обучению. От того, как скоординировать эффективную работу по развитию творческого воображения старшего дошкольника с учетом и использованием возрастных особенностей психических процессов, будет зависеть дальнейшее развитие ребенка. Автором определены критерии, показатели и уровни развития творческого воображения детей старшего дошкольного возраста.
Ключевые слова: творческое воображение, дети дошкольного возраста, критерии, показатели.

Hruzynska I.M.
National Pedagogical Dragomanov University

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE CREATIVE DECISION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

Summary
The article deals with the problem of creative imagination of children of preschool age. The author considers approaches to the study of the problem of the development of a creative imagination of preschoolers. In the preschool age, the mental processes are plastic and have certain features that most effectively contribute to the development of the creative imagination of children. Personality development is accelerated, therefore, it is important, first of all, to focus on new psychic mechanisms that are constantly included in this process. The basics of creativity are laid at this age stage and occupy an important place in the transition of a child from preschool to studying. The further development of the child will depend on how to coordinate effective work on the development of the creative imagination of a senior preschool child, taking into account and using the age-old peculiarities of mental processes. The author defines the criteria, indicators and levels of development of creative imagination of the children of the senior preschool age.
Keywords: creative imagination, children of preschool age, criteria, indicators.

УДК 378.147:811

CASE STUDY НА ЗАНЯТТЯХ ІЗ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ

Іванова О.В.
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Досліджено питання формування критичного мислення, що має забезпечити високий рівень ефективного засвоєння інформації студентами-філологами, розвиток їх відповідних навичок і вмінь. Запропоновано методику розвитку критичного мислення студентів філологічних спеціальностей шляхом застосування методики кейс-навчання англійської мови. Описано методологію застосування кейс-навчання: сутність, практична цінність, цілі. Наведено приклади практичного застосування цієї методики на заняттях з англійської мови. Перевірено ефективність цієї методики й доведено її результативність.

Ключові слова: критичне мислення, студент-філолог, кейс-навчання, заняття, англійська мова.

Постановка проблеми. Навчання студентів за Болонською системою й входження України в світовий освітній простір вимагають реалізації основних принципів організації й функціонування системи вищої освіти, зокрема демократизму, гуманізму, відкритості й мобільності, що дасть змогу розвивати в них не лише загальний світогляд, систему їхніх професійних знань, а й сприятиме становленню студентів як особистостей із високорозвиненою інтелектуальною складовою, сформованою здатністю до критичного мислення та виробленою системою цінностей і поглядів.

У Загальноєвропейських рекомендаціях із мовної освіти наголошується, що принциповою рисою сучасного вивчення іноземних мов є не просто їхнє формальне вивчення, а навчання як інтеграція особистого й професійного досвіду з метою розвитку майстерності спілкування [2].

У розвитку сучасної України, її інтеграції у світові процеси особливого значення набуває проблема підготовки філологів – фахівців з іноземних мов, здатних формувати власні погляди на суспільну реальність і відповідні підходи до успішного вирішення професійних завдань. Формування такої позиції зумовлено наявністю в студентів-філологів критичного мислення, на засадах якого навчання іноземної мови, зокрема англійської, є запорукою професійного становлення особистості в мінливих умовах суспільної й професійної взаємодії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі формування критичного мислення присвячені наукові доробки багатьох вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких С. Омельяненко, М. Ліпман, Д. Халперн, М. Красовицький та ін. Технологію застосування критичного мислення на заняттях із англійської мови розробляли О. Тарасова й О. Федотовська, які стверджують, що формуванню критичного мислення студентів сприяє вироблення навичок і вмінь суспільної взаємодії, налагодження співпраці між суб'єктами процесу навчання.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Водночас, у теорії й практиці підготовки майбутніх викладачів англійської мови відсутня науково обґрунтована система спеціальних завдань, що спрямована на формування їх критичного мислення як фактора підготовки до іншомовної комунікації й ведення аргументованої дискусії. Саме тому предметом нашого дослідження ми обрали метод кейсу, що допоможе у вирішенні методичних проблем.

Мета дослідження – обґрунтувати умови формування критичного мислення майбутніх філологів засобами кейс-завдань з англійської мови та апробувати їх ефективність.

Виклад основного матеріалу. Ініціювання і стимулювання студентів до осмисленого й умотивованого навчання: активізація допитливості й пізнання, акцентуація цінності індивідуальної свободи і відповідальності, підтримка й конструктивна критика у процесі оцінювання, прагнення дотриматися власних інтересів, відстоювання власних суджень, зважаючи на окреслену викладачем навчальну мету – визначаються як пріоритетні напрями едукаційного процесу навчання іноземних мов [7, с. 19].

Відкритими залишаються теоретичні питання змісту поняття «критичного мислення», його ролі в процесі становлення соціально відповідальної особистості, а також проблеми практичної реалізації теоретичних засад формування критичного мислення особистості, розробки методики кейс-завдань із метою подальшого її запровадження в процес вивчення англійської мови. Актуальним є питання формування професійної компетентності майбутніх філологів, їхньої культури. Організація навчально-виховного процесу з урахуванням зазначених вище положень має оптимізувати процес інтелектуального й морального розвитку людини. Це обґрунтовується тим, що «на сучасному етапі суспільству потрібна самостійна, самодостатня особистість, яка вміє мислити критично, бачити й творчо розв'язувати конкретні проблеми» [6, с. 103]. Саме тому процес розвитку критичного мислення студентів-філологів набув актуальності.

Критичне мислення – це вид мислення, спрямований на формулювання можливих суджень. Це також прикладне чи практичне мислення, в якому використовуються теоретичні знання з метою вироблення певних суджень і досягнення компромісів. Воно базується на певних критеріях і є самокерованим.

Критичне мислення залежить від ситуації та «не розглядає низки подій або дій за межами ситуації, і не приписує їм значень, що б відрізнялися від значень у конкретній ситуації» [5, с. 3]. Таке мислення є самостійним, керованим певними критеріями, що дозволяє йому бути цілеспрямованим, а не хаотичним. Важливим компонентом

критичного мислення є врахування учасниками комунікації контексту спілкування [1, с. 4].

Сформованість навичок критичного мислення передбачає здатність особи аналізувати інформацію з позицій логіки й особистісного підходу з метою застосування отриманих результатів як до стандартних, так і до нестандартних ситуацій і проблем [8, с. 70].

Існують певні психологічні умови, що супроводжують процес навчання англійської мови студентів і позитивно впливають на розвиток критичного мислення, серед яких варто виділити наступні:

· Інформаційне вмотивування діяльності завдяки новизні навчального матеріалу. Новизна полягає в певних ідеях, проблемах, діях і завданнях, що потребують розв'язання.

Завдяки постійній зміні компонентів процесу спілкування (предмета розмови, обставин, умов, завдань тощо) стає можливим розвинути у студентів-філологів здатність до швидкого реагування на постійні зміни в мовленнєвих ситуаціях. Іноземна мова дає студентам нові можливості ознайомлення з соціокультурними реаліями інших країн, розвиває в них навички швидко опрацьовувати й засвоювати нову різнопланову інформацію. При цьому важливо, щоб студенти сприймали інформацію як засіб для подальшого самостійного когнітивного пізнання, що й формуватиме процес критичного мислення.

· Переконливість аргументації. Людина, яка мислить критично, усвідомлює, що існують ще й інші варіанти розв'язання певної проблеми, тому вона намагається довести, що обране нею рішення є релевантним, достатньо логічним і раціональним [1, с. 6].

Проблемність є важливим елементом процесу вивчення англійської мови з урахуванням необхідності формування критичного мислення. Коли студент усвідомлює проблемність завдання, то розв'язуючи його, він застосовує операції абстрактно-логічного мислення, а саме аналіз, синтез, систематизацію тощо. Якщо завдання не проблемне, то важко мотивувати студента до його виконання.

· Усвідомлення студентами власної позиції так, щоб вони піддавали сумніву як власну аргументацію, так і аргументи інших сторін навчального процесу. Відстоювання власної позиції та врахування позиції інших комунікантів дає змогу розвивати в студентів гнучкість критичного мислення й водночас сприяє самореалізації особистості, усвідомлення власної позиції.

· Розвиток пізнавальної активності та самостійності студентів також впливають на формування критичного мислення студентів-філологів й стимулюють їхню мовленнєво-розумову активність.

Усі ці психологічні умови розвитку критичного мислення студентів-філологів будуть активно розвиватися в умовах застосування інтерактивних методів вивчення іноземних мов, адже ключовою відмінністю інтерактивних методів навчання від традиційних є те, що вони сприяють активізації мислення студентів [3].

Однією з найпопулярніших методик навчання в Європі й США є Case Study методика, розроблена британськими науковцями М. Шевером, Ф. Едейем та К. Єйтс. Цій методиці відводиться чільне місце у світовій практиці для вирішення сучасних проблем навчання, оскільки в її основу покладено концепції розвитку розумових здібностей особистості.

Сутність цієї методики полягає у використанні певних ситуацій (що називають «кейсом») для спільного аналізу, обговорення або виконання певних послідовних завдань студентами.

Цінність кейс-навчання в тому, що воно водночас відображає й практичну проблему, і актуалізує певний комплекс знань, що необхідно засвоїти під час її вирішення, а також вдало поєднує навчальну, аналітичну й командну діяльність, що беззаперечно є ефективним і актуальним у реалізації сучасних освітніх завдань.

Неординарність цієї методики виявляється в розв'язанні притаманних лише їй завдань:

· Технологізація й оптимізація;
· Методологічне насичення;
· Застосування в навчанні різних типів і форм;
· Комплексно-компетентісний підхід.

Цілі, на які спрямовано використання кейс-навчання, залежать від конкретної ситуації, але обов'язково мають проблемне завдання, над яким працює невелика група студентів (інтеракція).

Психолого-педагогічні завдання кейс-навчання полягають у:

· набутті й розвитку навичок застосування теоретичного матеріалу для аналізу практичних проблем;

· формуванні навичок пошуку, відбору й оцінюванні інформації;

· навчанні формулювати запитання й формувати запити;

· формуванні вмінь розробляти багатоварі-антні підходи до реалізації плану дій;

· набутті вмінь самостійно приймати рішення в умовах невизначеності;

· формуванні навичок всебічного аналізу ситуацій, прогнозуванні способів розвитку ситуацій;

· набутті умінь і навичок конструктивної критики [4].

Привабливість цього методу ще й у тому, що він допускає варіативність навчання. Проблемна ситуація може бути створена й висвітлена як одразу на початку вивчення нової теми у викладенні теоретичного матеріалу, так і з метою узагальнення та систематизації матеріалу й знань студентів.

Процес роботи над кейсом має такі етапи:

1) дослідження ситуації за запропонованою тематикою, що включає отримання теоретичних знань і самостійну роботу над матеріалом;

2) «мозковий штурм» у межах кожної підгрупи;

3) публічний виступ студента (представника підгрупи) із представленням і захистом запропонованого рішення;

4) обговорення, дискусія, підбиття підсумків, прийняття рішення, висновки.

Робота над кейсом має обов'язково включати роботу в аудиторії й самостійну роботу вдома, що дає змогу студентам осмислити напрацьований матеріал, вибрати необхідний для розв'язання проблеми, обґрунтувати свій вибір перед одногрупниками (представниками «робочої групи») і разом із ними обрати спільне рішення проблемної ситуації. Усі ці етапи безпосередньо пов'язані із формуванням і розвитком критичного мислен-

ня студента, виробленням навичок комунікації, умінь переконання і доведення власної думки, розвитком навичок командної роботи. Окрім того, така форма роботи розвиває креативність студентів, нестандартність мислення й уміння знаходити шляхи розв'язання проблемних питань.

Завдання кейсу є важливими чинниками формування навичок критичного осмислення дійсності та творчого вдосконалення студента. Вони спрямовані на особистісне зростання студента, що виявляється в набутті цінного практичного досвіду.

Виконуючи кейс-завдання, студенти інформаційно вмотивовані, оскільки мають новизну навчального матеріалу, висувають власні ідеї, вирішують проблемні завдання. Кейс-методика також дає змогу студентам швидко опрацьовувати матеріал й прагнути до самопізнання. На етапі відбору й аналізу матеріалу для виконання кейс-завдання відбувається розвиток пізнавальної активності й самостійності студентів, що мають безпосередній вплив на формування критичного мислення. Завдяки виступам із презентаційним матеріалом у майбутніх філологів розвиваються навички й уміння переконливості аргументації, адже їхнє завдання полягає в знаходженні шляхів розв'язання проблеми й переконанні опонентів у правильності вибору цих шляхів, релевантності свого рішення. Гнучкість критичного мислення формується на етапі відстоювання власної позиції щодо результатів роботи й урахування позиції інших учасників у процесі роботи над кейс-завданням.

Критичне мислення є нестандартним мисленням, а також фактором успішного розуміння студентами-філологами інших, особливо діаметрально протилежних за своєю суттю культур, де саме й потрібен такий неординарний підхід. Крім того, під час презентації матеріалу соціокультурного змісту в процесі вивчення англійської мови варто використовувати нові нестандартні підходи подачі нового, серед яких виділяють і кейс-завдання для формування критичного мислення майбутніх філологів.

Прикладом такого завдання для достеменного вивчення культур інших народів може бути розроблений кейс до вивчення теми «Words of wisdom» на занятті з практичного курсу іноземної мови (англійської):

Theme: WORDS OF WISDOM

Always and never are two words you should always remember and never to use!

Find the solution and answer the question:

How do quotations reflect general character of a nation and culture?

Let's formulate typical Ukrainians' features of character analyzing famous Ukrainian quotations

· ***curiosity, observancy:*** *Як дбаєш, так і маєш; Вік живи – вік учись;*

· ***strong work ethic:*** *Без діла псується сила; В умілого й долото ловить рибу; Слова полова, а праця – диво;*

· ***freedom-loving:*** *Хоч спина гола, та своя воля; З корита їли та у волі жили – ніякого горя не знали;*

· ***hospitality:*** *Любого гостя весною частують медком, а восени молочком;*

· ***optimism:*** *Як будемо живі, то будемо ситі; Не журися, та Богу помолися;*

· ***sense of humour and irony:*** *Чорнобрива як руде теля;*

Add more features with the examples.

Tasks:

1. Analyze 60-100 famous people's quotations or proverbs of one of the proposed country (China, Great Britain, India, Turkey, USA, Japan, Poland, Germany, Thailand, Montenegro)

2. Explain in the form of a report your point of view on their understanding.

3. Make some conclusions about general character and culture of the nation you will have explored.

4. Do the presentation with some bright examples of the quotations, showing typical features of the country you have chosen.

5. Draw your favourite quotation which is your life motto and we will try to guess it at the next lesson.

Важливою є попередня ретельна підготовка до кейс-навчання, щоб кожен студент знав свою роль у кейсі й обсяг роботи, який він/вона має виконати. Не матиме практичної ефективності просто видане завдання кейсу без попередньої роботи над темою та надання теоретичних відомостей для подальшого виконання завдання. Викладач має окреслити проблематику дослідження, поетапно презентувати необхідний для виконання кейс-завдання матеріал, обговорити його зі студентами в деталях із наведенням прикладів, з'ясувати, чи всі студенти засвоїли і розуміють матеріал шляхом створення логічного ряду запитань щодо пізнавальної проблеми, чітко окреслити завдання із детальною інструкцією для кожної групи, запропонувати декілька шляхів розв'язання проблеми.

На занятті з практичного курсу іноземної мови (англійської) під час вивчення теми «NEWS» викладач у вигляді презентації надала студентам-філологам матеріал, що містив проблемні питання й пізнавальну інформацію щодо шляхів отримання новин (із переліком запитань для кожного студента щодо їхніх способів отримання новин), статистичні дані найбільш розповсюджених способів отримання новин; категорії новин і обговорення їх зі студентами із наведенням реальних життєвих прикладів; новітні дослідження щодо послідовності подачі новин, де було обговорено ефективність методу «bad news sandwich»; секції новин і статистичні дані їхнього процентного співвідношення. «Мозковий штурм» по ефективності й необхідності кожної з секцій та пропозиції студентів щодо створення нових рубрик.

Після обговорення матеріалу, ретельного вивчення усіх класифікацій і аналізу статистичних даних, студентам було запропоновано кейс-завдання із цієї теми:

1. Work in a group of two people. Choose your partner.

2. Choose the news programme (CNN, BBC, Braking news, новини з 1+1, Факти на ICTV, etc.)

3. Choose the time of the day (eg. 7 p.m. or 7 a.m.)

3. Watch the news for a week and analyze the percentage of good/bad/neutral news

4. Calculate percentages

5. Build a graph
6. Make a conclusion from the data
7. Present your results in the form of a report and discuss them with the group
8. Make a conclusion
9. Propose the ways of value improvement.

Такий вид роботи передбачав взаємодію між студентами, а також студентами і викладачем, що відбувалася конструктивно й позитивно. Це допомагає студентам удосконалювати аналітичні, комунікативні й міжособистісні уміння й навички.

Окрім того, кейс-завдання оцінюється за такими критеріями:

– відсоток виконаної роботи студентом (якість і достовірність інформації) і внесок у роботу міні-групи;

– тип і складність проблематики, що ним висвітлюється;

– шляхи вирішення проблеми, що пропонує студент;

– як і де знаходилася інформація (наскільки повно вона висвітлена і чи достовірні джерела інформації використані дослідником);

– як проводилося дослідження (логічність і структурність виконаного завдання);

– презентація матеріалу (наскільки цікаво, доступно і повно висвітлено матеріал);

– письмовий кейс-аналіз і висновки (ґрунтовність, об'єктивність, результативність);

– комунікативні навички презентації матеріалу, повнота відповідей на запитання;

– володіння інформацією, якість і аналіз пропозицій [4].

Отже, побудова системи кейс-навчання англійської мови з урахуванням необхідності формування критичного мислення студентів-філологів за викладеною вище системою і наведеними прикладами має значні переваги для розвитку особистості, а саме навчання загальним прийомам розумової діяльності: пошук закономірностей за аналогіями, пошук ієрархічної залежності між об'єктами й поняттями, порівняння, знаходження загального й виокремлення часткового, досягнення компромісу, побудова логічних висновків, отримання результату.

Таким чином, ефективність запропонованої методики вивчення англійської мови шляхом кейсів для формування критичного мислення студентів-філологів підтверджена якісними позитивними змінами, що відбулися в процесі навчання за цією методикою. Тому, процес формування критичного мислення студентів у процесі вивчення англійської мови є важливим фактором соціалізації особистості. Комунікативна й когнітивна спрямованість навчального процесу і розробка кейс-завдань із практичного курсу англійської мови є факторами ефективного засвоєння іншомовної соціокультурної інформації і розвитку умінь взаємодій. Таке засвоєння базується на сформованих навичках критичного осмислення дійсності й усвідомленні особою свого місця у світі суспільних відносин.

Список літератури:

1. Береза В. А. Система творчих завдань з англійської мови як засіб формування критичного мислення майбутніх філологів [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / В. А. Береза / Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2009. – 19 с.
2. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / наук. ред. С. Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
3. Іванова О. В., Журба О. Р. Ефективні методи вивчення іноземних мов / О. В. Іванова, О. Р. Журба // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України / Серія «Філологічні науки» / Редкол.: Д. О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – К.: ВЦ НУБіП України, 2013. – Вип. 186. – Ч. 2. – С. 193-198.
4. Куимова М. В. The use of case study method in teaching English as a foreign language in technical university / М. В. Куимова // Молодой ученый. – 2010. – № 1-2. Т. 2. – С. 82-86.
5. Ліпман М. Критичне мислення: чим воно може бути? / М. Ліпман // Управління школою. – 2005. – № 25. – С. 18-25.
6. Олешко Т. О. Особливості організації навчального процесу англійською мовою / Т. О. Олешко, В. І. Трофименко // Вища школа України: поступ у майбутнє: [Зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конфер]. – Черкаси: Вид. відділ ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2007. – С. 103-104.
7. Роджерс К. Свобода учиться / К. Роджерс, Д. Фрейберг. – М.: Смысл, 2002. – 527 с.
8. Халперн Д. Психология критического мышления / Д. Халперн. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 512 с.

Иванова О.В.
Национальный университет биоресурсов и природоиспользования Украины

CASE STUDY НА ЗАНЯТИЯХ ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ КАК СПОСОБ ФОРМИРОВАНИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩИХ ФИЛОЛОГОВ

Аннотация
Исследован вопрос формирования критического мышления, которое должно обеспечить високий урівень эффективного усвоения информации студентами-филологами, развитие их соответственных навыков и умений. Предложено методику развития критического мышления студентов филологических специальностей путем применения методики кейс-обучения английскому языку. Описано методологию использования кейс-обучения: суть, практическая ценность, цели. Приведены примеры практического применения этой методики на занятиях по английскому языку. Проверено эффективность этой методики и доказано её результативность.
Ключевые слова: критическое мышление, студент-филолог, кейс-обучение, занятие, английский язык.

Ivanova O.V.
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

CASE STUDY IN THE CLASSES OF ENGLISH AS A WAY OF CRITICAL THINKING FORMATION OF FUTURE PHILOLOGISTS

Summary
Question of critical thinking formation which should provide high level of effective acquirement of the information by the students-philologists, and the development of their corresponding skills is investigated. The methodology of critical thinking development of the students of philological specialties by implementing the case-study of English is proposed. The concept of the use of case-study of English (essence, practical value, purposes) is described. The examples of practical implication of this methodology in the classes of English are given. The effectiveness of the methodology is examined and the outcomes are proved.
Keywords: critical thinking, student-philologist, case-study, class, English.

УДК 378.147(73)

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФІЛОЛОГІВ ДО ПОШУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДОСВІД США

Іконнікова М.В.
Хмельницький національний університет

Проаналізовано сутнісні характеристики пошуково-дослідницької діяльності та з'ясовано особливості підготовки майбутніх філологів до пошуково-дослідницької діяльності в американському досвіді. Схарактеризовано вимоги до наукової та інноваційної орієнтації випускників філологічних факультетів в США. Розкрито основні методи ефективної організації пошуково-дослідницької діяльності, а саме: дослідницько-орієнтоване навчання та дослідницько-орієнтоване викладання. Висвітлено чотири етапи (початковий, актуалізаційний, пошуковий та рефлексивно-творчий), форми організації (наукові гуртки, студентські форуми, конференції, проблемні групи, наукові семінари, наукові стажування, наукові програми), види (есе, курсова робота, стаття, дослідницькі проекти, дипломна робота, дисертація) та засоби підтримки пошуково-дослідницької діяльності філологів в американській освітній практиці.
Ключові слова: філолог, професійна підготовка, пошуково-дослідницька діяльність, методи, форми, види пошуково-дослідницької діяльності.

Постановка проблеми. Вектор трансформації американської вищої освіти супроводжується різноманітними організаційними змінами і переглядом місії університетів, пріоритетами яких визначено завдання гнучкого управління інтелектуальними і матеріальними ресурсами, стимулювання інновацій, посилення пошуково-дослідницької діяльності та просування наукового продукту на ринку праці, створення виробничо-наукового освітнього простору. Вплив лінгвістичної глобалізації на розвиток філологічної освіти зумовив перегляд напрямів, форм, методів пошуково-дослідницької діяльності в американських університетах та нове осмислення професійної підготовки філологів, особливо на рівні бакалавра.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж останніх десятиліть українськими та зарубіжними науковцями активно здійснюються дослідження з проблем науково-дослідницької підготовки філологів. Наукову і практичну цінність мають дослідження Л. Базиль, О. Зіноватної, Г. Клочека, В. Корнієнко, О. Мартинюк, Л. Мацько, О. Семеног, Т. Симоненко І. Соколової та ін. У контексті вивчення досвіду США становлять інтерес дослідження американських науковців K. Bauer, J. Bennett, D. Brakke, A. Brew, B. Clark, M. Crowe, R. Erickson, E. Jewell, C. Kardash, J. Kinkead та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Пошуково-дослідницька діяльність є важливим аспектом формування особистості майбутнього філолога в США. Досвід організації пошуково-дослідницької діяльності майбутніх філологів в освітньому просторі США не був предметом окремого самостійного дослідження. Відтак осмислення його позитивних ідей та інтерпретація у площинну українських педагогічних реалій сприятиме удосконаленню професійної підготовки філологів у вітчизняному досвіді.

Мета статті – розкрити особливості організації пошуково-дослідницької діяльності майбутніх філологів на прикладі американських університетів.

Постановка проблеми. Пошуково-дослідницька діяльність розглядається ученими як організована підсистема системи професійної підготовки фахівців, яка передбачає інтелектуальну творчу діяльність, спрямовану на вивчення конкретного предмета (явища, процесу) з метою отримання об'єктивно нових знань та їх подальшого використання в практичній діяльності. Перший пошуково-дослідницький досвід повинен бути спря-

мований на формування у студентів мотивації до навчання, допомогу у виборі кар'єри, формування наставницьких відносин між студентами та викладачами, удосконалення навичок академічного письма, формування дослідницьких умінь, розвиток дослідницької компетенції, культури, навичок роботи у команді, виявлення пошукової активності та ентузіазму [5; 6; 7; 9; 10]. Відтак інтеграція пошуково-дослідницької діяльності у процес професійної підготовки філологів сприяє формуванню науково-творчої, інтелігентної особистості, яка має високий рівень методологічної культури і наукового світогляду, творчо володіє методами пізнання та наукового дослідження.

Аналіз науково-методичної літератури показав, що основними вимогами до випускників-філологів в США є такі: вміння трансформувати одержані знання в конкретні пропозиції, демонструючи творчість та гнучкість при застосуванні знань, досвіду і методів; володіння методологією наукових досліджень та методологічною культурою; уміння генерувати та оптимізувати нові ідеї та рішення; уміння проводити аналітичні дослідження, виявляти закономірності та зв'язки між сучасними процесами розвитку лінгвістичної науки; уміння використовувати фундаментальні та прикладні аспекти наукової теорії; вміння самостійно працювати із науковою, навчально-методичною та довідковою літературою; вміння ефективно працювати з електронними ресурсами для розв'язання прикладних лінгвістичних завдань; здатність узагальнювати результати наукових досліджень; володіння досвідом самостійного одержання знань під час стажування та практики; здатність до роботи в міждисциплінарних командах; досвід міжкультурної взаємодії тощо [1, с. 212].

Наукова складова освітньої програми майбутніх філологів призначена для формування більш цілісного, поглибленого наукового бачення їхньої професійної діяльності. Ця компонента забезпечує широту філологічної освіти, максимальну наближеність її до сучасного рівня наукових знань у лінгвістиці, літературі, фольклорі, перекладі, а також формування компетенцій самостійного здійснення міждисциплінарних досліджень і здобуття нових знань. Знання та уміння стосуються вибору методів дослідження, побудови нових моделей і процесів з використанням сучасних комп'ютерних технологій, аналізу та обробки отриманих результатів, узагальнення та виконання звітів, підготовки есе, наукових статей, доповідей, дисертацій тощо.

Розвиток наукової та інноваційної орієнтації філологів в США ґрунтується на дослідницько-орієнтованому та міждисциплінарному підходах, які дають змогу використовувати такі методи навчання: дослідницько-орієнтоване навчання (*research-based learning, RBL*) та дослідницько-орієнтоване викладання (*research-based teaching, RBT*). В основі *RBL* лежить безпосереднє введення дослідницького компонента в освітні програми шляхом виконання індивідуальних дослідницьких проектів в умовах аудиторних занять і самостійної роботи, їхнього активного залучення до досліджень, які проводяться в університетах. *RBT* – це викладання, що будується на основі дослідницької діяльності, спрямоване на навчання формулюванню завдань і методики проведення досліджень. Головна ідея закладена у навчанні шляхом пошуку та відкриття [2; 3, с. 15]. Іншими важливими методами є: дослідницько-кероване викладання (*research-led teaching*), що базується на «презентації інформації» з ключових аспектів проблеми; *дослідницько-орієноване викладання* (*research-oriented teaching*), що побудоване на дослідженні процесів, розумінні наукових досліджень, розвитку наукової культури, формуванні дослідницького «духу»; дослідницько-практичне викладання (*research-tutored teaching*), що передбачає залучення практиків до вивчення досліджуваних явищ. Ефективним методом є «проблемно-пошукове навчання» (*enquiry-based learning, EBL*), в основі якого лежить прагнення навчити студентів самостійно визначати проблеми, шукати оптимальні шляхи їх розв'язання, оцінювати та аналізувати власні інтелектуальні ресурси. Водночас основна увага концентрується на досвіді і науковому пізнанні [3, с. 18].

У процесі спільної пошуково-дослідницької діяльності викладач знімає з себе функцію основного джерела знань для студента і переходить до виконання функцій «посередника». Студенти-філологи набувають навичок групової роботи і самостійного використання інформаційних ресурсів, тобто відповідальність за процес навчання передається поступово від викладача до студента. Студент із споживача знань перетворюється у безпосереднього учасника процесу створення нових знань та відкриттів. Він стає повноцінним та повноправним учасником спільного дослідження, а відтак має змогу долучитися до наукового проекту групи або професора-керівника.

У своєму дослідженні «Чому варто залучати студентів до дослідницької діяльності?» професор Пенсильванського університету Р. Еріксон розкриває основні причини необхідності залучення студентів до спільної пошуково-дослідницької діяльності. Науковець аналізує результати опитування студентів та викладачів щодо корисності та ефективності спільних наукових проектів. Серед таких причин важливе значення для студентів має перспектива розвитку кар'єри та засіб самовизначення, а для викладачів – це привнесення нових наукових амбіцій та бачень, тенденцій у роботу колективу. Студенти є певним стимулом для професійного розвитку викладачів, оскільки їм притаманна «жага до навчання», високий динамізм та ентузіазм, культ пошуку [7, с. 24–26]. Пошуково-дослідницька діяльність розвиває мотивацію до майбутньої професійної діяльності, яка поступово зростає від цікавості до зацікавленості, від зацікавленості до стійкої пізнавальної активності. Залучення майбутнього філолога до пошуково-дослідницької діяльності є важливою умовою розвитку творчого, ініціативного фахівця з орієнтацією на постійне пізнання, прагнення до визначення сутності будь-якого явища, пошуку найкращих засобів розв'язання професійних проблем, постійного експериментування, самоаналізу і самооцінки.

Чітка організація підготовки філологів до пошуково-дослідницької діяльності в освітньому процесі американських університетів сприяє поглибленому засвоєнню спеціальних навчальних дисциплін, дає змогу виявити свою індиві-

дуальність, сформувати власну думку. Під час пошуково-дослідницької діяльності студенти опановують низку дослідницьких стратегій та методів, серед яких текстовий аналіз, метод історичного дослідження, використання сучасних медіа-ресурсів, дискурсивний аналіз, структуровані, напівструктуровані або неструктуровані інтерв'ю, метод цільової групи, статистичне моделювання, дедуктивне моделювання і технології комп'ютерного моделювання.

Організація пошуково-дослідницької діяльності філологів в американській освітній практиці передбачає *чотири етапи*. Для прикладу проаналізуємо особливості організації пошуково-дослідницької підготовки філологів (спеціальність «Порівняльна література») у Прінстонському університеті. Мета пошуково-дослідницької підготовки філологів в університеті – підготовка дослідників із самостійним незалежним мисленням. Загалом в університеті пошуково-дослідницька діяльність має дві основні форми: наукова робота на молодших курсах (*The Junior Paper, JP*) – міні-дисертація та наукова робота на старших курсах (*The Senior Thesis, ST*) – дисертація [13].

Перший етап (перший рік навчання) – початковий, на якому відбувається формування у студентів базових дослідницьких знань, умінь і навичок, необхідних для виконання наукової роботи; навчання основам самостійної роботи; розвиток нестандартного мислення під час загальнонаукової підготовки. До видів пошуково-дослідницької діяльності на цьому етапі належать: тематичні есе, статті, тези доповіді, нескладні пошукові дослідження на лабораторних і практичних заняттях, семінарах. Студенти, як правило, починають роботу з написання статті (4000-4500 слів, 10–15 сторінок) на основі аналізу твору. Метою цього етапу є демонстрація уміння критичного читання та інтерпретації твору мовою оригіналу, визначення лінгвістичних особливостей тексту. При цьому студенти аргументують свої докази, не звертаючись до попередніх критичних праць науковців.

Другий етап (другий рік навчання) – актуалізаційний, спрямований на формування спеціальних дослідницьких умінь, поглиблення знань з порівняльного літературознавства, а також проведення самостійних нескладних досліджень, оброблення результатів і завдань творчого характеру. Окрім написання статті студенти беруть участь у наукових конференціях та семінарах, де представляють проблему та результати дослідження. На цьому етапі студенти пишуть статтю значно більшу за обсягом (8000 слів, 20–25 сторінок) складна за структурою. Проблемні питання можуть варіюватися від розгляду текстів з двох різних літератур до аналізу літературних і політичних творів, дослідження конкретного перетину літератури з іншими видами мистецтва, або теоретичного підходу до практики перекладу творів різних жанрів. Студент демонструє знання фактів і явищ у літературознавстві у взаємозв'язку з історичними епохами, розкриває особливості зародження становлення та розвитку теорії літератури та літературної критики, показує розуміння та використання ключових літературознавчих понять. Водночас студент демонструє здатність до самостійної літературознавчої діяльності та систематизації знань, уявлення про художній твір як естетичне ціле, уміння користуватися словниками, критично осмислювати шляхи і прийоми літературознавчого аналізу художніх творів, глибше засвоювати й осмислювати вивчений матеріал, зіставляти різні підходи вчених, робити висновки та їх обґрунтовувати. Пошуково-дослідницька діяльність на цьому етапі потребує глибшого занурення в методологію дослідження, формування навичок включає не тільки більшу кількість змінних, але й більше аргументації та узагальнення, логічного викладу матеріалу тощо. Значна увага приділяється оформленню статті відповідно до вимог бібліографічної документації, використанню критичної лексики і логічної організації.

До форм організації пошуково-дослідницької діяльності належать: наукові гуртки, студентські форуми, конференції, проблемні групи, конкурси наукових студентських робіт. Студент самостійно обирає та визначає шлях роботи зі своїм науковим керівником. Зазначимо, що студенти проводять пошуково-дослідницьку діяльність під час практики.

Третій етап (третій-четвертий рік навчання) – пошуковий, характеризується активізацією пошуково-дослідницької співпраці, відносною самостійністю у виконанні наукових досліджень, пов'язаних з науковою роботою викладача або керівника проблемної групи. Відбувається подальше закріплення та вдосконалення знань, що впливає на формування та розвиток дослідницьких умінь і навичок, творчого мислення й творчого підходу до розв'язання завдань. Особлива увага приділяється формуванню інформаційних, аналітико-інтерпретаційних, текстово-жанрових, полемічних, проектувальних умінь студентів. До видів пошуково-дослідницької діяльності належать: курсові роботи, есе, індивідуальні та групові проекти, дипломна робота, творча робота. Студенти третього курсу починають свою наукову діяльність з написання есе (близько 20 сторінок), в якому досліджують літературну проблему, демонструють незалежне критичне судження й аналіз, а також залучають критичне письмо. Результатом пошуково-дослідницької діяльності на цьому етапі є написання протягом року дипломної роботи з проблем порівняльного літературознавства. Дослідження ґрунтується на використанні порівняльного підходу до вивчення літератур двох або трьох країн, художніх творів літературної спадщини досліджуваної мови.

Студенти четвертого курсу пишуть творчу роботу, тобто власний художній твір (оповідання, новелу, вірш) або ж перекладають уривок творів зарубіжних авторів. Проте цей вид пошуково-дослідницької діяльності не є обов'язковим.

На *четвертому етапі* (рефлексивно-творчому) студенти магістратури та докторантури виконують самостійне дослідження: магістерську роботу або дисертацію. Відповідно вони мають володіти знаннями щодо методології системного дослідження, нових тенденцій у галузі порівняльного літературознавства, риторичними, аналітико-інтерпретаційними, текстово-жанровими, полемічними уміннями. Наведемо приклади тем дисертацій минулих навчальних років: *«Searching for Kerouac: The Development of His Style»*, *«E. E. Cummings and the Reinvention*

of Nature Poetry: The Influence of Early 20th Century Modern Art on Non-Representational Poetic Technique», «Crises Involving Cups of Tea: Redefining Femininity in Women's Novels», «A Far and Bright Continent: The Melding of Imaginative and Insidious in the African Space of Charlotte Bronte's Angrian Saga», «Under a Rhyming Planet: Reading Shakespeare's Plays for Rhyme», «A Resurrection of the Old South: Conversion Journeys and Racial Violence in Flannery O'Connor's Fiction».

Основними принципами ефективної організації пошуково-дослідницької діяльності майбутніх філологів є передусім узгодженість мети, завдань та форм пошуково-дослідницької діяльності. На переконання педагогічного персоналу університету, ця діяльність повинна мати неперервний процес, що забезпечується вмотивованістю, динамізмом та постійним оновленням форм організації, диференціацією та індивідуалізацією навчання; орієнтацією на прогностичний характер. Участь студентів у дослідницьких проектах допомагає підготувати їх до майбутнього, незалежно від того, чи вони продовжують навчання в аспірантурі або займаються кар'єрою в приватному секторі. Саме пошуково-дослідницький досвід привчає до самостійності, виховує вимогливість до себе, розвиває вміння аналізувати та синтезувати процеси і явища, що відбуваються у філологічному просторі та суспільстві.

Зазначимо, що наукові дослідження з філології фінансуються різними організаціями, наприклад Національною фундацією науки (National Science Foundation, NSF) [11], а результати наукових досягнень публікуються у відомих наукових журналах та науково-методичних збірниках університетів «The Journal of Pidgin and Creole Languages (JPCL)», «Language Files», «OSU Working Papers in Linguistics», «Eastern States Conference on Linguistics», «Designing Qualitative Research» та ін.

Для студентів молодших курсів ефективною формою роботи є участь у наукових студентських форумах (Undergraduate Research Forum), наприклад студенти спеціальності «Лінгвістика» університету Огайо обов'язково беруть участь у щорічному науковому форумі для студентів-бакалаврів «The Denman Undergraduate Research Forum». Для переможців форуму передбачені матеріальні заохочення. Корисними є спеціальні наукові семінари (Undergrad Research Seminar), на яких обговорюється план дослідження, аналізуються методи, бібліографія, практичні перспективи використання результатів. Зазначимо, що для студентів молодших курсів пошуково-дослідницька діяльність – це процес входження та орієнтації у науковому просторі через навчання. Тому таку діяльність радше назвати навчально-дослідницькою, оскільки її головне призначення полягає не стільки в одержанні наукових результатів, які мають об'єктивну новизну, скільки в застосовуванні простих дослідницьких умінь та навичок. Пошуково-дослідницька діяльність на старших курсах – це процес наукової ідентифікації, який передбачає розвиток самостійності, креативності, творчого й аналітичного мислення і здійснює вагомий вплив на формування творчого потенціалу філологів. Серед важливих чинників – ступінь самостійності виконання дослідницького завдання й новизна наукового результату. Всі дослідження мають міждисциплінарний характер, оскільки міждисциплінарність – це двигун інновацій, місток між лінгвістикою, мистецтвом, історією, літературою, соціологією і точними науками [12].

Для підтримки і розвитку пошуково-дослідницької діяльності, а також стимулювання професійного розвитку молодих дослідників активну роль відіграють *наукові програми*. Наприклад, програма Research Experiences for Undergraduates (REU) надає підтримку студентам-бакалаврам (спеціальність «Лінгвістика») з набуття першого наукового досвіду та заохочує їх до участі у різних проектах під егідою Національної фундації науки (NSF) [4; 11]. Головними цілями програми є забезпечення особистісного і професійного розвитку студентів; створення можливостей для отримання відповідних дослідницьких навичок та вмінь; практична допомога освітнім установам щодо провадження пошуково-дослідницької діяльності; постійна розробка інноваційних проектів та впровадження нововведень з метою пошуку ефективних шляхів забезпечення особистісного і професійного навчання та розвитку молодої наукової еліти; залучення інвестицій в науку та професійну підготовку дослідників; розвиток наукового партнерства. Успішній реалізації програми сприяють спеціальні дослідницькі групи (Research Groups), які допомагають здійснювати дослідження у різних напрямах лінгвістики, зокрема: CaCL (комп'ютерна лінгвістика і когнітивна лінгвістика); Changelings (трансформації мови, історична лінгвістика, соціолінгвістика та контактна лінгвістика); Clippers (комп'ютерна лінгвістика); Lacqueys (вивчення мови); Pragmatics Working Group (прагматика мови); Psycholinguistics Lab (психолінгвістика); Phonies (фонетика і фонологія); SoMean (соціолінгвістика, антропологія та семіологія); Synners (синтаксис та семантика).

Мережа ресурсних можливостей для виконання наукових проектів, дипломних робіт, дисертацій досить широка. Це можуть бути різноманітні наукові центри, лабораторії, он-лайн мережі тощо (наприклад, The Buckeye Language Network (BLN), The Center for Cognitive and Brain Sciences, The Buckeye Language Network Language Pod, Columbus Center of Science and Industry (COSI)), метою яких є налагодження співпраці між студентами, викладачами, керівниками закладів та установ, для забезпечення високої якості науково-дослідницьких проектів [4; 8; 13].

Висновки і пропозиції. Вивчення американського досвіду дозволяє зробити висновок, що підготовка до пошуково-дослідницької діяльності є органічною складовою змісту освітніх програм майбутніх філологів. Вона спрямована на розв'язання низки завдань, зокрема: формування наукового світогляду, оволодіння методологією і методами наукового дослідження для досягнення високого професіоналізму; формування дослідницької культури і розвиток наукової ерудиції; розвиток творчого мислення; залучення студентів до розв'язання наукових проблем, що мають суттєве значення для філологічної науки і практики; участь у створенні та розвитку

наукових центрів, творчих груп; забезпечення можливості для розвитку особистості та її професійних якостей; формування наукової етики та мотивації для подальшого професійного і кар'єрного розвитку; задоволення потреб у неперервному самостійному поповненні знань з метою формування глибокої системи знань як ознаки міцності. Організація пошуково-дослідницької діяльності на філологічних факультетах має поетапний характер, здійснюється у рамках професійної підготовки майбутніх фахівців, де важливим є врахування професійної спрямованості, яка визначається інтересами та здібностями студента. Перспективними напрямами подальших наукових розвідок вважаємо дослідження особливостей формування пошуково-дослідницької компетентності майбутніх філологів в університетах США.

Список літератури:

1. Bauer K. W. Alumni Perceptions Used to Assess Undergraduate Research Experience / K. W. Bauer, J. S. Bennett. – The Journal of Higher Education. – 2013. – 74(2). – P. 210-230.
2. Brew A. Enhancing Quality Learning through Experiences of Research-Based Learning: Implications for Academic Development / A. Brew, E. Jewell // International Journal for Academic Development. – 2012. – 17(1). – P. 47-58.
3. Brew A. Teaching and Research: New Relationships and Their Implications for Inquiry-Based Teaching and Learning in Higher Education / A. Brew // Higher Education Research and Development. – 2013. – 22(1). – P. 3-18.
4. California State University Long Beach. Department of Linguistics [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.cla.csulb.edu/departments/linguistics/contact-us/.
5. Clark B. The Modern Integration of Research Activities with Teaching and Learning / B. Clark // The Journal of Higher Education. – 2016. – 68(3). – P. 241-255.
6. Crowe M. Assessing the Impact of Undergraduate Research Experiences on Students: an Overview of Current Literature / M. Crowe, D. Brakke // CUR Quarterly. – 2008. – 28(4). – P. 43-50.
7. Erickson R. A. Why Involve Students in Research? [Electronic resource] / R. A. Erickson // Innovations in Undergraduate Research and Honors Education: Proceedings of the Second Schreyer National Conference 2001. – Mode of access: http://digitalcommons.unl.edu/nchcschreyer2/10
8. Florida Atlantic University. Languages, Linguistics and Comparative Literature [Electronic resource]. – Mode of access: http://www.fau.edu/LLCL/.
9. Kardash C. M. Evaluation of Undergraduate Research Experience: Perceptions of Undergraduate Interns and Their Faculty Mentors / C. M. Kardash // Journal of Educational Psychology. – 2000. – 92(1). – P. 191-201.
10. Kinkead J. The Impact of Undergraduate Research / J. Kinkead // Newsletter for the Council of Fellows of the American Council on Education. – 2011. – 33(1). – P. 21-22.
11. National Science Foundation. Research Experiences for Undergraduates [Electronic resource] – Mode of access: https://www.nsf.gov/funding/pgm_summ.jsp?pims_id=5517&from=fund
12. The Ohio State University. Department of Linguistics [Electronic resource]. – Mode of access: https://linguistics.osu.edu/research
13. The Princeton University. Department of Comparative Literature. Independent Work [Electronic resource]. – Mode of access: http://complit.princeton.edu/undergraduate-program/current-majors/guide-independent-study

Иконникова М.В.
Хмельницкий национальный университет

ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ФИЛОЛОГОВ К ПОИСКОВО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ: ОПЫТ США

Аннотация
Проанализированы сущностные характеристики поисково-исследовательской деятельности и выяснены особенности подготовки будущих филологов к поисково-исследовательской деятельности в американском опыте. Охарактеризованы требования к научной и инновационной ориентации выпускников филологических факультетов в США. Раскрыты основные методы эффективной организации поисково-исследовательской деятельности, а именно: исследовательско-ориентированное обучение и исследовательско-ориентированное преподавание. Освещены четыре этапа (начальный, актуализационный, поисковый и рефлексивно-творческий), формы организации (научные кружки, студенческие форумы, конференции, проблемные группы, научные семинары, научные стажировки, научные программы), виды (эссе, курсовая работа, статья, исследовательские проекты, дипломная работа, диссертация) и средства поддержки поисково-исследовательской деятельности филологов в американской образовательной практике.
Ключевые слова: филолог, профессиональная подготовка, поисково-исследовательская деятельность, методы, формы, виды поисково-исследовательской деятельности.

Ikonnikova M.V.
Khmelnytskyi National University

PECULIARITIES OF FUTURE LINGUISTS' PREPARING FOR RESEARCH ACTIVITY: US EXPERIENCE

Summary
The essential characteristics of the research activity and the peculiarities of future linguists' preparation for research activity in US experience are analyzed. The requirements for scientific and innovative orientation of graduates of US philological faculties are described. The basic methods of effective organization of research activity (research-based learning (RBL) and research-based teaching (RBT) are revealed. Four stages (initial, actual, search, reflexive and creative), forms of organization (scientific seminars, students forums, conferences, problem groups, scientific internships, scientific programs), types (essay, course paper, thesis, dissertation) and the means of supporting the research activities in American educational practice are described.
Keywords: linguist, professional training, research activity, methods, forms, types of research activity.

УДК [378.147:811.1]:376.1

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАВДАНЬ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ, У ВЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ У ХОДІ ПЕДАГОГІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ

Казачінер О.С.
Харківська академія неперервної освіти

У статті обґрунтовано необхідність формування особистісних якостей для реалізації завдань інклюзивної освіти у вчителів іноземних мов. Як один із засобів формування цих якостей автором запропоновано залучення вчителів до аналізу педагогічних ситуацій та пошуку шляхів їхнього розв'язання. Вчителі іноземних мов працювали не лише з запропонованими ситуаціями, а й тими, що виникали в їхній педагогічній практиці. Під час проведення педагогічного експерименту це сприяло формуванню таких особистісних якостей, як доброта, толерантність, розуміння індивідуальних відмінностей та особливостей учнів, уміння створювати сприятливий психологічний клімат у дитячому колективі, ефективно співпрацювати з батьками та іншими фахівцями тощо. Одержані експериментальні дані свідчать про ефективність даного засобу реалізації завдань інклюзивної освіти.
Ключові слова: особистісні якості, вчитель іноземної мови, інклюзивна освіта, реалізація завдань інклюзивної освіти, педагогічний експеримент.

Постановка проблеми. На сучасному етапі інноваційного розвитку освіти в Україні серед пріоритетних завдань державної політики визначено якісно нові вимоги до особистості вчителя, його професійної діяльності. Серед них – реалізація вчителем основних принципів державної політики в галузі освіти в Україні, а саме: пріоритет освіти, її демократизація, гуманізація та гуманітаризація, рівний доступ громадян до здобуття освіти, цілісність, багатокультурність, змінний і відкритий характер системи освіти, неподільний характер навчання і виховання. Це вимагає високого рівня освіченості, культури, кваліфікації вчителів, професійна діяльність яких є основою трансформації українського суспільства як на індивідуальному, так і на соціальному рівні. Саме тому виникає необхідність впровадження ідей інтеграційного та особливо інклюзивного навчання в практику роботи загальноосвітніх навчальних закладів України.

У зв'язку з цим актуалізується проблема формування й розвитку професійних особистісних якостей учителя, який є посередником між знанням та учнем і від якого залежить, наскільки ефективно реалізуються названі вище принципи державної політики в галузі освіти в Україні. Окремої уваги заслуговує проблема розвитку особистісних якостей учителів іноземних мов, оскільки в навчанні мов та літератури визначальним фактором, як зазначають дослідники, є саме особистість учителя. Саме філологічні дисципліни, зокрема іноземні мови, мають неабиякі можливості для реалізації гуманістичних принципів під час оволодіння навчальним матеріалом, формами та способами превентивної діяльності, для виховання духовних потреб школярів, стимулювання активності й саморозвитку особистості учнів.

Проте на сьогодні гостро постає питання формування цих рис у зв'язку з неготовністю вчителів працювати з дітьми з особливостями психофізичного розвитку, ускладненнями, яких вони зазнають, та наявністю в учителів численних стереотипів щодо організації навчання учнів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз літератури з теми дослідження свідчить про те,

що проблема розвитку особистісних якостей учителя (як майбутнього, так і практикуючого) була предметом наукових пошуків таких авторів, як В. Андрущенко [1], Є. Балбасова, В. Крутецький [2], Г. Сизко [3], І. Табачук [1], О. Фісун [4] та інших.

Так, у дослідженні Г. Сизко [3] увагу приділено проблемі розвитку гуманного ставлення майбутніх педагогів до людей із фізичними вадами. Автором досліджено феномен гуманності в цілому і, безпосередньо, особистісні риси майбутніх педагогів, які входять до структури гуманного ставлення до людей із фізичними вадами.

О. Фісун [4] обґрунтовано необхідність формування у педагогів нової професійної позиції, в основі якої лежать принципи гуманістичної педагогіки, побудова суб'єкт-суб'єктних відносин з учнями.

Що стосується підготовки вчителів іноземних мов, О. Шмирко [5] розглянуто взаємозв'язок професійного та особистісного розвитку майбутніх учителів іноземної мови. Автором зазначено, що процеси особистісного і професійного розвитку є взаємопов'язаними та взаємозалежними, а також підкреслено, що стрижневим блоком професійного розвитку вчителя є професійно значущі особистісні риси.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Отже, цінні напрацювання вчених дають нам підставу стверджувати, що формування особистісних якостей є конче необхідним для реалізації завдань інклюзивної освіти, зокрема у вчителів іноземних мов. На сьогодні виникає необхідність пошуку ефективних засобів для розв'язання цього завдання.

Формулювання цілей статті. Метою статті є опис процесу формування особистісних якостей учителів іноземних мов, необхідних для реалізації завдань інклюзивної освіти, в ході педагогічного експерименту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток особистісних якостей учителів здійснювався по-різному в трьох експериментальних групах. В групі Е1 під час навчальних занять на базі КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти» слухачам подавався теоретичний матеріал щодо змісту інклюзивного навчання, видів труднощів у вивченні іноземної мови та шляхів їх подолання. У групі Е2, крім подання теоретичного матеріалу, шляхом демонстрації навчальних відео, обговорень, дискусій, «круглих столів» здійснювався розвиток інклюзивних умінь. У групі Е3, окрім набуття вчителями інклюзивних знань та вмінь, забезпечувався розвиток особистісних якостей шляхом аналізу різних педагогічних ситуацій.

Важливими особистісними якостями, необхідними вчителеві для реалізації ідей інклюзивної освіти, є доброта, толерантність, розуміння індивідуальних відмінностей та особливостей учнів, уміння створювати сприятливий психологічний клімат у дитячому колективі, ефективно співпрацювати з батьками та іншими фахівцями тощо. Власний досвід педагогічної та викладацької діяльності свідчить про те, що одним із найбільш ефективних засобів формування особистісних якостей учителів іноземних мов, необхідних для реалізації завдань інклюзивної освіти, є залучення вчителів до аналізу педагогічних ситуацій та пошуку шляхів їхнього розв'язання.

В експериментальному дослідженні, яке спрямовано на забезпечення розвитку особистісних якостей, необхідних для реалізації ідей інклюзивної освіти, взяло участь 17 груп слухачів курсів підвищення кваліфікації за напрямом «Іноземна мова» у кількості 400 осіб.

Задля перевірки показника «наявність і ступінь сформованості особистісних і професійно значущих якостей у вчителів філологічних дисциплін, необхідних для здійснення навчання учнів мов і літератури в умовах інклюзивного освітнього середовища» нами було запропоновано анкету «Сучасний учитель інклюзивної школи очима учнів, колег та батьків».

Обробка результатів анкетування свідчить про те, що серед якостей, найбільш професійно значущих для педагога інклюзивної освіти, вчителі позначали такі: 1) любов, прихильність до дітей (400 вчителів, 100%); 2) високий рівень культури (400 вчителів, 100%); 3) вміння володіти, керувати почуттями (301 учитель, 75,25%); 4) педагогічний такт (253 вчителя, 63,25%); 5) комунікативні здібності (250 учителів, 62,5%). Серед якостей, які є найбільш неприпустимими для педагога інклюзивної освіти, вчителі позначали такі: 1) грубість (400 вчителів, 100%); 2) байдужість (400 вчителів, 100%); 3) рукоприкладство (400 вчителів, 100%); 4) жорстокість (374 учителя, 93,5%); 5) нечесність (360 учителів, 90%).

Серед педагогічних впливів педагога на вихованців, які найбільш часто зустрічаються в інклюзивному освітньому просторі, вчителі обирали такі: 1) заохочення (289 учителів, 72,25%); 2) прохання (234 учителі, 58,5%); 3) побажання (221 учитель, 55,25%); 4) жест і зауваження (216 учителів, 54%); 5) вміння володіти, керувати почуттями (200 вчителів, 50%).

Під час проведення навчальних занять, тематикою яких є технології інклюзивної освіти, а також робота з учнями, які зазнають труднощів у вивченні іноземної мови, вчителям пропонувалося обговорити й визначити шляхи розв'язання педагогічних ситуацій. Крім уже готових, учителі також пропонували ситуації з власної педагогічної практики. Наведемо приклади:

1. Об'єднайтеся в три групи. Змоделюйте наведені ситуації. Назвіть способи допомоги людям з особливими потребами. Перша група. У клас має прийти новий учень з обмеженими можливостями пересування (під час ходи він використовує палицю). Як ви його зустрінете? Як будете спілкуватися на перервах? Друга група. Однолiток з вадами слуху пропонує товаришувати. Яку відповідь він може почути? Чи можуть у вас бути спільні інтереси? Третя група. Клас готується до конкурсу віршів англійського дитячого фольклору. У вашій групі бере участь дівчинка з порушенням мовлення (у неї сильне заїкання). Якими будуть ваші пропозиції щодо її ролі в конкурсі?

2. Під час уроку іноземної мови у 3 класі учень М. навмисне вимовляє слова так, щоб викликати сміх у товаришів. Після декількох зауважень учитель наказує учневі написати вибачення на дошці 10 разів. Учень стає на відведене місце, але відмовляється продовжувати завдання. Як поступити вчителеві в такому випадку?

3. На уроці іноземної мови вчителька, звертаючись до Наталки, попереджає: «Приготуйся.

Зараз буде опитування. Ось текст, який ти можеш самостійно опрацювати». Оскільки вчителька добре знає про сором'язливість учениці, вона дає їй час подолати схвильованість, зібратися з думками. Більшість учнів у класі вже мають заохочувальні оцінки з цієї теми, а у Наталки оцінки немає – навчання дається їй нелегко. *Питання:* У чому полягає педагогічна цінність такої організації перевірки знань? Які установки дає вчитель? Який підхід до організації освіти реалізований у цій ситуації?

4. Ішов урок англійської мови в 6 класі. Учителька пояснювала новий матеріал. Учні слухали не дуже уважно, втомилися, бо це був останній урок. Працювати класові заважав Сашко К., учень надзвичайно неслухняний. Учителька кілька разів робила йому зауваження, але він не реагував: сміявся, передражнював учнів. Утративши терпіння, учителька підійшла до Саші (він сидів, обернувшись до сусіда і не бачив її) й долонею ляпнула його по голові. Звук був гучним, і в класі засміялися. Повернувшись до вчительки, Саша голосно вимовив нецензурне слово. *Питання:* Який стиль педагогічного спілкування обрала вчителька у даній ситуації? Якою була позиція учня? Укажіть на продуктивність взаємодії вчительки з учнем у цій ситуації.

5. У кабінеті директора школи обговорюється така ситуація: діалог між вчителем вищої категорії, визнаним авторитетом, чутливим і добрим до дітей, та вихователем, молодим педагогом, холеричного темпераменту, схильного до дратливості, агресії, проте молодого та енергійного. Тема ситуації – поведінка доволі повної та нерухливої дівчинки Олени.

Вихователь: Чому вона постійно виділяється, грала би з усіма?! А то вештається по класу, як примара.

Учителька: Хіба ти не розумієш, що їй важко рухатися, тим більше грати в рухливі ігри.

Вихователь: То й що! Була б хоча на вулиці з усіма, а то крутиться весь час біля вчителя. Така зануда – вона мене постійно дратує!

Учителька: Уяви собі, а в мене на уроці зовсім інша ситуація: вона дуже любить читати, завжди співчуває літературним героям, та й будь-якому учневі готова прийти на допомогу. Олена дуже добра дівчинка!

Вихователь: Я чомусь цього не помітив!

Учителька: Її огрядність відштовхує дітей, вони не грають з нею, а тому вона одна. Поговори з нею і дізнаєшся, наскільки вона цікава і як багато знає. Допоможи дівчинці потоваришувати з дітьми!

Свідком діалогу став директор школи, який запросив педагогів до кабінету та відзначив два різні типи ставлення до вихованців: агресивне, недоброзичливе та співчутливе, поблажливе, з розумінням. Учителька не навішує ярликів, а сприймає дівчинку такою, якою вона є, звертаючи увагу на її внутрішні якості, а не на її зовнішність. «Чим людина розумніша та добріша, тим більше вона помічає добра та розуму в людях!» – зробив висновок директор, закінчивши обговорення. *Питання:* Чи є «авторитаризм та колегіальність» основним принципом керівництва закладами освіти (зокрема керівництво адміністрацією школи діяльністю вчителів)? Чи можливий демократичний стиль спілкування вчителів із дирекцією школи? Чи може бути «важким» учитель?

На основі спостережень, висловлювань та обробки письмових робіт учителів було здійснено висновок щодо виявлення ними особистісних якостей, необхідних для реалізації ідей інклюзивної освіти (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз наявності й ступеня сформованості особистісних і професійно значущих якостей у вчителів філологічних дисциплін, необхідних для здійснення навчання учнів мов і літератури в умовах інклюзивного освітнього середовища, на констатувальному та контрольному етапах експерименту

Рівень	Е1 (100 вчителів)		Е2 (150 вчителів)		Е3 (150 вчителів)	
	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап	Конст. етап	Контр. етап
Високий	19 уч. 19%	28 уч. 28%	27 уч. 18%	55 уч. 36,7%	30 уч. 20%	84 уч. 56%
Приріст %	+ 9		+ 18,7		+ 36	
Достатній	32 уч. 32%	29 уч. 29%	52 уч. 34,7%	43 уч. 28,7%	57 уч. 38%	36 уч. 24%
Приріст %	- 3		- 6		- 14	
Середній	32 уч. 32%	28 уч. 28%	50 уч. 33,3%	38 уч. 25,3%	38 уч. 25,3%	22 уч. 14,7%
Приріст %	- 4		- 8		– 10,6	
Низький	17 уч. 17%	15 уч. 15%	21 уч. 14%	14 уч. 9,3%	25 уч. 16,7%	8 уч. 5,3%
Приріст %	- 2		- 4,7		- 11,4	

Джерело: розроблено автором

Як свідчить аналіз даних таблиці 1, в групах Е1, Е2, Е3 на контрольному етапі експерименту збільшилася кількість учителів, у яких простежується високий рівень наявності й ступеня сформованості особистісних і професійно значущих якостей, необхідних для здійснення навчання учнів мов і літератури в умовах інклюзивного освітнього середовища (приріст +9% у групі Е1; +18,7% у групі Е2; +36% у групі Е3). Найкращі показники виявилися в групі Е3.

Після експерименту відбулося збільшення кількості вчителів, які мають високий рівень розвитку особистісних якостей, а також зменшення кількості вчителів, які мають середній та низький рівні. Що стосується достатнього рівня, то збільшилася кількість учителів, які мають такі риси, як толерантність і розуміння індивідуальних відмінностей та особливостей учнів. Відповідно зменшилася кількість учителів, які мають такі риси, як доброта, вміння створювати сприятливий психологічний клімат у дитячому колективі, уміння ефективно співпрацювати з батьками та іншими фахівцями. На нашу думку, це можна пояснити збільшенням показників високого та зменшенням показників середнього та низького рівнів.

Висновки з даного дослідження і перспективи. На основі проведеного дослідження можна дійти висновку про те, що формування в учителів, зокрема іноземних мов, особистісних якостей, необхідних для реалізації ідей інклюзивної

освіти, на сьогодні є нагальною вимогою для забезпечення якісної освіти школярів. Одним із найбільш ефективним засобом для цього є аналіз педагогічних ситуацій, не лише запропонованих готових, а також із власної педагогічної практики. Це допомогло формуванню таких особистісних якостей, як доброта, толерантність, розуміння індивідуальних відмінностей та особливостей учнів, уміння створювати сприятливий психологічний клімат у дитячому колективі, ефективно співпрацювати з батьками та іншими фахівцями тощо. Одержані експериментальні дані свідчать про ефективність даного засобу реалізації завдань інклюзивної освіти.

Список літератури:

1. Андрущенко В. Формування особистості вчителя в сучасних умовах / В. Андрущенко, І. Табачук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1(10). – С. 58-59.
2. Крутецкий В. А. Педагогические способности, их структура, диагностика, условия формирования и развития / В. А. Крутецкий, Е. Г. Балбасова. – М.: Прометей, 1991. – С. 10-22.
3. Сизко Г. І. Психологічні особливості розвитку гуманного ставлення до людей із фізичними вадами у майбутніх педагогів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Г. І. Сизко; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2012. – 19 с.
4. Фісун О. В. Проблема фасилітуючої позиції педагога у наукових дослідженнях / О. В. Фісун // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту. Сер. Педагогіка. – 2011. – № 2. – С. 66-71.
5. Шмирко О. Проблема професійного та особистісного розвитку у процесі підготовки майбутніх учителів іноземної мови / О. Шмирко // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. пед. – 2008. – Вип. 24. – С. 145-151.

Казачинер Е.С.
Харьковская академия непрерывного образования

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ, НЕОБХОДИМЫХ ДЛЯ РЕАЛИЗАЦИИ ЗАДАЧ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБУЧЕНИЯ, У УЧИТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В ХОДЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ЭКСПЕРИМЕНТА

Аннотация
В статье обоснована необходимость формирования личностных качеств для реализации задач инклюзивного обучения у учителей иностранных языков. Как одно из средств формирования этих качеств автором предложено приобщение учителей к анализу педагогических ситуаций и поиску путей их решения. Учителя иностранных языков работали не только с предложенными ситуациями, а и теми, которые возникали в их педагогической практике. Во время проведения педагогического эксперимента это способствовало формированию таких личностных качеств, как доброта, толерантность, понимание индивидуальных отличий и особенностей учеников, умение создавать благоприятный психологический климат в детском коллективе, эффективнее сотрудничать с родителями и другими специалистами и т.д. Полученные экспериментальные данные свидетельствуют об эффективности данного средства реализации задач инклюзивного обучения.
Ключевые слова: личностные качества, учитель иностранного языка, инклюзивное обучение, реализация задач инклюзивного обучения, педагогический эксперимент.

Kazachiner E.S.
Kharkiv Academy of Postgraduate Education

FORMING FOREIGN LANGUAGE TEACHERS' PERSONAL QUALITIES, NECESSARY FOR INCLUSIVE EDUCATION TASKS REALIZATION DURING PEDAGOGICAL EXPERIMENT

Summary
In the article the necessity of forming foreign language teachers' personal qualities for inclusive education tasks realization was singled out. Involving teachers to educational situations analysis and finding the ways of their solving was offered by the author as one of the ways of forming these qualities. Foreign language teachers worked over both offered situations and the ones from their own experience. During pedagogical experience it helped to form such personal qualities, as kindness, tolerance, understanding students' individual differences and peculiarities, ability to create positive psychological climate in children's collective, to cooperate with parents and other specialists effectively etc. Experimental data showed the effectiveness of this way of inclusive education tasks realization.
Keywords: personal qualities, foreign language teacher, inclusive education, inclusive education tasks realization, pedagogical experiment.

УДК 378:811.111-0.57.875

ЗМІСТ АНГЛОМОВНОГО ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ТУРИЗМУ В КОЛЕДЖАХ

Кодлюк І.В.
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
Технічний коледж
Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя

Розкрито підходи до відбору змісту англомовного діалогічного мовлення майбутніх фахівців з туризму в коледжах. З цією метою визначено як основну сферу спілкування професійну; серед видів спілкування перевагу надано офіційному індивідуальному контакту діалогічної форми; виокремлено складники змісту навчання англійської мови («Екскурсійна діяльність», «Готельне обслуговування», «Туристичне обслуговування», «Ресторанне обслуговування») та відповідні теми для професійного спілкування (Pages from the history of tourism; Forms of tourism; Careers in tourism; Types of restaurants; Types of hotels; Types of hotel rooms; Transport and tourism; Tourism in English-speaking countries; Places to visit in Ukraine; Ternopil region for tourists); розроблено тематичне наповнення змісту мовленнєвих ситуацій з навчальної дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням»; визначено знання, навички та вміння, необхідні для оволодіння майбутніми фахівцями з туристичного обслуговування англомовною компетентністю в діалогічному мовленні.

Ключові слова: майбутні фахівці з туризму в коледжах, зміст англомовного діалогічного мовлення, складники змісту навчання англійської мови, екскурсійна діяльність, ресторанне обслуговування, готельне обслуговування, туристична діяльність, теми для професійного спілкування, мовленнєві ситуації.

Постановка проблеми. Інтеграція України у європейський освітній простір посилює вимоги до підготовки фахівців сфери туризму. З огляду на багатофункціональність їхньої діяльності, що пов'язана з якісними зрушеннями та збільшенням обсягів туристичних послуг, зростає необхідність модернізації змісту туристичної освіти загалом та іншомовної зокрема.

Проблема професіоналізації викладання іноземних мов особливо актуальна у професійній підготовці майбутніх фахівців з туризму в коледжах, провідним видом діяльності яких є обслуговування клієнтів, що полягає в наданні соціально-культурних послуг споживачам у процесі спілкування з ними (у т. ч. й іноземним туристам).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що проблема проектування змісту туристичної освіти розглядалася у наукових розвідках вітчизняних і зарубіжних дослідників (Я. Воєвода, В. Федорченко, Н. Фоменко та ін.). У напрацюваннях І. Задорожної, С. Козак, Н. Костенко, Н. Микитенко, Л. Морської, О. Павленко, О. Тарнопольського розкрито особливості формування іншомовної комунікативної компетентності у студентів різних спеціальностей. Зміст іншомовної підготовки фахівців сфери туризму аспектно представлений у наукових доробках М. Галицької, Г. Черній, А. Чуфарлічевої та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Однак не вирішеною залишається проблема навчання іноземної мови майбутніх фахівців з туристичного обслуговування, зокрема змістового забезпечення професійно орієнтованого іншомовного діалогічного мовлення як домінантного у цій професії.

Мета статті. Головна мета цієї статті – розкрити підходи до відбору змісту англомовного діалогічного мовлення майбутніх фахівців з туризму в коледжах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Засадничими в аналізі зазначеного аспекту проблеми вважаємо положення науковців (Н. Гальскова, С. Ніколаєва, Ю. Пассов та ін.) щодо визначення ***складників (компонентів) змісту навчання іноземних мов***, зокрема це:

– сфери та види спілкування;

– теми і типові ситуації іншомовного спілкування та комунікативні наміри, які виникають у цих ситуаціях;

– мовний та мовленнєвий матеріал, необхідний для здійснення професійного іншомовного спілкування;

– знання, навички та вміння мовлення [5; 9; 11].

Перш ніж перейти до розкриття процедури відбору змісту іншомовної освіти майбутніх фахівців з туристичного обслуговування, з'ясуємо поняття «комунікативні наміри» та «сфери спілкування». Зазначимо, що під *комунікативними намірами* дослідники розуміють потребу певної категорії фахівців спілкуватися у тих чи інших мовленнєвих ситуаціях [19]. Таким чином, реальне спілкування відбувається завдяки наявності потреби реалізувати певний комунікативний намір, досягнення якого передбачає результат процесу спілкування.

Поняття *сфери спілкування* дослідники трактують як сукупність комунікативних ситуацій, що характеризуються однотиповістю мовленнєвого спонукання людини до мовлення, стосунків між комунікантами та обставин спілкування [9, с. 47]. Відомі різні підходи до виокремлення сфер спілкування: виробнича, побутова, культурологічна, суспільно-політична [22, с. 143]; сервісна або соціально-побутова, сімейна, професійно-трудова, соціально-культурна, сфера суспільної діяльності; адміністративно-правова, сфера ігор і захоплень, видовищно-масова [17, с. 123-124]; особиста, суспільна, професійна, освітня [7]. Додамо, що суспільна сфера, згідно із Загальноєвропейськими Рекомендаціями з мовної освіти, стосується усього, що пов'язане зі звичайними соціальними видами взаємодії, такими як діло-

ві та адміністративні установи, сервіс, культура і дозвілля суспільного характеру, засоби зв'язку тощо; особиста сфера (сфера особистих інтересів) охоплює родинні стосунки та індивідуальні соціальні види діяльності; професійна сфера пов'язана з діяльністю і стосунками у процесі виконання людиною професійних обов'язків; освітня сфера асоціюється з «навчальним/тренувальним контекстом (як правило, у певному закладі), мета якого – оволодіння специфічними знаннями або вміннями» [7, с. 15]. У контексті нашого дослідницького задуму заслуговує на увагу професійна сфера.

Виділені сфери є вихідним чинником, який визначає сфери використання мови: спеціальна мова (у сфері виробничої діяльності); розмовно-побутова (у сфері побуту); художня й наукова мова (у сфері культурології); публіцистична мова (у сфері суспільно-політичної діяльності). Не заперечуючи того факту, що зазначені сфери існують не ізольовано, вони взаємозалежні і взаємопов'язані, увагу акцентуватимемо на спеціальній мові на виробничу (професійну) тематику.

Визначаючи основні *види спілкування*, скористаємося результатами досліджень В. Скалкіна, який виокремлює такі основні види комунікації у професійно-трудовій сфері спілкування: офіційний індивідуальний контакт діалогічної та монологічної форми; офіційне групове спілкування діалогічної та монологічної форми; неофіційна ділова розмова; неофіційна вільна бесіда [17].

Конкретизує зазначені види іншомовного спілкування М. Галицька, додаючи до них ще один – публічний виступ: офіційна ділова індивідуальна бесіда; офіційна ділова групова бесіда; неофіційна ділова індивідуальна бесіда; неофіційна ділова групова бесіда; офіційний індивідуальний контакт діалогічної форми; офіційний індивідуальний контакт монологічної форми; публічний виступ [2].

Результати анкетування майбутніх фахівців сфери туризму, проведеного дослідницею, довели, що серед видів іншомовного спілкування студенти надають перевагу офіційному індивідуальному контакту діалогічної форми, що ще раз підкреслює актуальність нашого дисертаційного дослідження.

Розкриваючи зміст англомовного діалогічного мовлення майбутніх фахівців з туристичного обслуговування, ми базуватимемося на: моделі відбору змісту навчання для ділового спілкування, розробленій О. Тарнопольським [21]; особливостях професійної діяльності фахівців з туристичного обслуговування; вимогах Загальноєвропейських Рекомендацій з мовної освіти [7]; структурі англомовної компетентності в діалогічному мовленні майбутніх фахівців з туристичного обслуговування.

Модель відбору змісту навчання для ділового спілкування обґрунтована й описана в докторській дисертації О. Тарнопольського [21]. Вона передбачає дотримання чіткої послідовності у цьому процесі: від компонентів комунікативного аспекту навчання (відбір тем і ситуацій спілкування) через компоненти лінгвістичного аспекту (відбір текстів і мовного інвентарю) до компонентів процесуального і психофізіологічного аспектів (відбір знань, навичок та вмінь). При цьому теми спілкування дослідник вважає пріоритетними порівняно із ситуаціями, оскільки мовленнєві ситуації для навчання визначаються з урахуванням дібраних тем та відповідно до них.

Суттєвою перевагою цієї моделі є домінування в ній предметної сторони змісту навчання над мовною. Саме предметний зміст визначає необхідний мовний та мовленнєвий матеріал і те, в якій послідовності він буде включений до загального змісту навчання.

Тому процедура відбору змісту навчання студентів англомовного діалогічного мовлення, на наш погляд, має охоплювати таку послідовність дій:

– визначення тематики та ситуацій спілкування;

– добір типових мовленнєвих зразків на основі автентичних діалогів;

– добір найбільш уживаного мовного та мовленнєвого матеріалу;

– визначення знань, навичок і вмінь, необхідних для оволодіння майбутніми фахівцями з туристичного обслуговування англомовною компетентністю в діалогічному мовленні.

Зазначимо, що визначення тематики та ситуацій спілкування можливе тільки на основі врахування вимог до підготовки фахівців зазначеного профілю, тому перш за все доцільно проаналізувати освітньо-професійну програму підготовки молодшого спеціаліста з туристичного обслуговування [4] та відповідну освітньо-кваліфікаційну характеристику [3].

Освітньо-кваліфікаційна характеристика відображає соціальне замовлення на підготовку фахівця з урахуванням особливостей професійної діяльності, вимог до змісту вищої освіти з боку держави та окремих замовників фахівців.

Система компетенцій молодшого спеціаліста з туристичного обслуговування відбиває загальні вимоги до якостей випускників вищого навчального закладу (здійснення виробничих функцій, вирішення завдань професійної і соціальної діяльності, забезпечення здатності випускника здійснювати професійну діяльність на первинній посаді одразу після закінчення закладу освіти) й охоплює загальні (інструментальні, міжособистісні, системні) та фахові компетенції.

Аналіз цього документа дає можливість виокремити ті компетенції, а отже і результати навчання, які націлюють на формування у фахівців з туристичного обслуговування англомовної компетентності в діалогічному мовленні. Наприклад, загальні – інструментальні (уміння спілкуватися рідною та іноземною мовами у професійному середовищі; знання професійного дискурсу, термінології свого фаху, джерел поповнення лексики сучасної української літературної мови; уміння будувати комунікаційну мережу для обміну інформацією та зворотного зв'язку, вести кореспонденцію та ін.), міжособистісні (знання іноземної мови (мов); уміння використовувати невербальні засоби комунікації; розуміння традицій і звичаїв інших культур, уміння проявляти толерантне ставлення та ін.), системні (знання й уміння забезпечувати якісне виконання завдань професійної діяльності на основі інструкцій, методичних рекомендацій, встановлених норм, нормативів; уміння формулювати і висловлювати думки про своє ставлення до подій, ситуацій виробничого харак-

теру, уміння слухати та сприймати думки інших тощо). Фахові компетенції представлені інформаційно-аналітичною, технологічною, сервісною, організаційною та планувальною функціями.

Аналіз змісту компетенцій молодшого спеціаліста з туристичного обслуговування, які детермінують особливості формування англомовної компетентності в діалогічному мовленні, дає змогу виокремити складники змісту навчання іноземних мов і відібрати теми для професійного спілкування майбутніх фахівців з туристичного обслуговування.

Варто зазначити, що тематика є змістом сфери спілкування й охоплює набір тем як ймовірних згорнутих текстів, що підлягають розгортанню в мовленні відповідно до предмета бесіди, повідомлення [9]. Вона надає предметної спрямованості мовленнєвому спілкуванню, окреслює коло понять, термінів, які мають засвоїти майбутні фахівці. Відповідно до навчальних програм з англійської мови [1; 13] та галузевих стандартів підготовки [3; 4] нами виокремлено *складники змісту навчання англійської мови* майбутніх фахівців з туристичного обслуговування: екскурсійна діяльність; ресторанне обслуговування; готельне обслуговування; туристична діяльність. Це дало змогу визначити теми для професійного спілкування (табл. 1).

Таблиця 1

Тематичне наповнення змісту навчання англійської мови майбутніх фахівців з туристичного обслуговування

№ п/п	Складники змісту навчання англійської мови	Теми для професійного спілкування
1.	Екскурсійна діяльність	· Tourism in English-speaking countries · Places to visit in Ukraine; · Ternopil Region for Tourists.
2.	Ресторанне обслуговування	· Types of Restaurants;
3.	Готельне обслуговування	· Types of Hotels; · Types of Hotel Rooms;
4.	Туристична діяльність	· Pages from the History of Tourism; · Forms of Tourism. Modes and Categories; · Transport and Tourism; · Careers in Tourism.

Певна тема спілкування, на думку О. Тарнопольського, є основою *мовленнєвої ситуації* [21]. Вчений таким чином розкриває взаємозв'язок цих компонентів змісту навчання іноземних мов: враховуючи той факт, що саме тема визначає мовленнєву діяльність у професійно-трудовій сфері, а спілкування розгортається в конкретних мовленнєвих ситуаціях, навчання іноземної мови у немовному виші має організовуватися за принципом «від теми до ситуації», тобто базуватися в першу чергу на темах для усного мовлення, а відбуватися в межах створюваних ситуацій спілкування (такий підхід, вважає науковець, особливо доцільний на початковому етапі) [20]. Ю. Пассов вважає, що тема є змістовим компонентом ситуації; ситуація «живиться» темою, і не одною, а декількома, тобто є «міжтемною» [12].

Аналізуючи погляди методистів на сутність зазначеного поняття (ситуація – це комплекс обставин; це комплекс дій; це сукупність подій; це сукупність відносин та ін.), Ю. Пассов дає своє (робоче) трактування сутності цього феномена: це система взаємовідносин співбесідників, яка відображена в їхній свідомості [12, с. 46].

Деталізує зазначене поняття В. Скалкін: це динамічна система взаємодіючих факторів об'єктивного і суб'єктивного плану (включаючи і мовлення), які залучають людину в мовну комунікацію і визначають її мовленнєву поведінку в межах одного акту спілкування [15, с. 5]. Дослідник зазначає, що для методики навчання іноземних мов особливе значення мають не просто комунікативні ситуації загалом, а лише ті, які повторюються, найбільш типові, стандартні. Вказуючи на їх значущість, В. Скалкін зазначає, що, з одного боку, у процесі вивчення іноземних мов учнів можна залучати в реальну комунікативну діяльність уже на ранніх етапах навчання, а з іншого – комунікативна ситуація має стати провідною у процесі навчання усного мовлення. Відтак значущість цього засобу навчання у процесі формування англомовної компетентності в діалогічному мовленні майбутніх фахівців з туристичного обслуговування очевидна.

З огляду на зазначене вище Ю. Пассов стверджує, що ситуація як методична категорія є одиницею організації процесу навчання іншомовного спілкування.

Класифікують ситуації за різними ознаками:

– за адекватністю процесу навчання – природні і штучні;

– за способом творення – позамовленнєві (екстралінгвістичні), які створюються немовними засобами (наприклад, ілюстрації, макети), і мовленнєві (стимул задається з допомогою опису події, явища тощо);

– за обсягом висловлювання – мікро- і макроситуації [12].

Ю. Пассов уводить також поняття «типи ситуацій» і виокремлює серед них два найбільших:

– ситуації, призначені для формування мовних навичок (така ситуація націлює на оволодіння однією дією (у цьому випадку – мікродіалогом), є зумовленою);

– ситуації, призначені для розвитку мовленнєвих умінь (незумовлена ситуація, продуктом якої є діалог або монологічне висловлювання).

Е. Розенбаум, а за ним і О. Тарнопольський поділяють мовленнєві ситуації на задані (ті, що пропонуються, описуються викладачем) і створені (такі, що виникли в навчальному процесі) [18]. Незважаючи на те, що у процесі формування іншомовної комунікативної компетентності використовуються як задані, так і створені мовленнєві ситуації, з метою вироблення мовленнєвих умінь дослідники рекомендують надавати перевагу змодельованим (заданим) ситуаціям.

На думку В. Скалкіна, навчально-комунікативна ситуація відрізняється від природної (реальної) трьома ознаками: деталізацією обставин (хто?, що?, де?, коли? тощо); вербальним стимулом («уяви, що ти знаєш...», «уяви, що ти перебуваєш...» та ін.); можливістю багаторазового відтворення [17]. Тому у її структурі відомий лінгвіст радить відобразити чотири компоненти:

обставини, у яких відбувається спілкування; відносини між комунікантами; вербальний стимул; сам процес діалогізування [16].

У Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти виокремлено низку параметрів як складників навчальних ситуацій: де і коли (місце і час) вони відбуваються; установи або організації, які контролюють більшість з того, що відбувається; дійові особи, особливо у їхніх відповідних соціальних ролях щодо користувача/того, хто вивчає мову; об'єкти (живі та неживі) навколишнього середовища; операції, що виконуються дійовими особами; тексти, які трапляються в межах ситуації [7]. Ці параметри, на думку В. Редька, мають бути відображені у формулюванні ситуації [14].

Для забезпечення предметного змісту мовлення ситуації здебільшого доводиться задавати. З цією метою радять створювати «атласи типових мовленнєвих ситуацій» (Скалкін В., Тарнопольський О.) для спілкування в певній сфері за тематикою конкретної спеціальності. Ситуації професійно-трудової діяльності (ситуації офіційного спілкування) моделюються в комунікативних напівеврестичних вправах у формі рольових ігор [7].

Показово, що «добір навчальних мовленнєвих ситуацій, – як зазначає О. Тарнопольський, – стосується насамперед навчання усного мовлення, головним чином говоріння» [18, с. 46].

Аналізуючи технологію ситуаційного навчання, відомий дослідник у цій галузі І. Осадченко таким чином розкриває сутність її базових понять: «...взаємозалежність понять у контексті технології ситуаційного навчання (педагогічна ситуація, ситуаційна проблема, ситуаційна задача) відносно поняття «ситуаційне завдання» (ситуаційна вправа) буде такою: основа (первинна категорія) – педагогічна ситуація, у процесі розв'язання якої виокремлюється ситуаційна проблема та формулюється ситуаційна задача. Узагальнено ці категорії складають ситуаційне завдання або ситуаційну вправу» [10, с. 52]. У структурі ситуаційного завдання (вправи) дослідниця виокремлює два основних компоненти – опис змісту педагогічної ситуації та відповідно сформульоване запитання чи визначення навчальної дії.

Відповідно до виокремлених нами складників змісту навчання англійської мови розроблена тематика мовленнєвих ситуацій. Наприклад, вибір туру видатними місцями області, надання інформації про цікаві для туристів місця Тернопільської області (екскурсійна діяльність); допомога клієнту у виборі оптимального ресторану за критерієм «ціна-якість», замовлення столів, прийом замовлення у відвідувачів закладів харчування різного рівня, вирішення скарг відвідувачів закладу харчування різного рівня, замовлення та оформлення бенкетів, замовлення їжі у номер, повідомлення норм і правил поведінки при «шведському столі», обмін валют, обговорення можливих варіантів оплати (ресторанне обслуговування); допомога клієнту у виборі оптимального готелю за критерієм «ціна-якість», бронювання номерів у готелі, вирішення скарг відвідувачів готелю, надання інформації про послуги, доступні у готелі, обладнання залів для конференцій та ділових зустрічей (готельне обслуговування); надання інформації щодо транспортного сполучення, проведення співбесід на різноманітні вакансії у туристичній діяльності, порівняльна характеристика провідних українських туристичних компаній, розробка різноманітних видів реклами туристичних компаній (туристична діяльність).

З огляду на те, що ситуації професійно-трудової діяльності (ситуації офіційного спілкування) моделюються у формі рольових ігор (типу «уявіть собі...»), наведемо приклади таких ситуаційних вправ:

- «Уявіть собі, що клієнт випадково поселився не у своєму номері. Виправте помилку, попередньо вибачившись»;
- «Уявіть, що клієнта не влаштовує останній поверх. Запропонуйте йому зручний варіант, попередивши про можливу додаткову оплату»;
- «Уявіть собі, що клієнт незадоволений якістю прибирання. Запевніть його, що номер буде прибраний повторно у зручний для нього час, попередньо вибачившись».

З метою добору *мовного та мовленнєвого матеріалу*, необхідного для здійснення професійного іншомовного спілкування, нами проаналізовано освітньо-професійну програму фахівців з туристичного обслуговування. У процесі аналізу визначено обсяг інформації практико-орієнтованого спрямування, яку мають засвоїти студенти. Так, наприклад, зміст навчання іноземної мови за складником «екскурсійна діяльність» охоплює такі відомості: географічні, демографічні, економічні та політичні особливості України; географічні, демографічні, економічні та політичні особливості країни, мова якої вивчається; індустрія розваг; методика розробки екскурсії; професійна майстерність екскурсовода; якість екскурсії, способи її оцінювання та ін.

«Ресторанне обслуговування» як складник змісту навчання іноземної мови інтегрує знання про: управління ресторанним бізнесом; класифікацію послуг підприємств ресторанного господарства; типи, класи закладів ресторанного господарства; послуги, що надаються закладами ресторанного господарства; організацію харчування у номерах готелів та ін.

Проблема готельного обслуговування у змісті іншомовної підготовки майбутніх фахівців з туристичного обслуговування представлена такою інформацією: управління готельним бізнесом; індустрія розваг; готельна індустрія України; прийом, розміщення та обслуговування у готелях, туркомплексах і курортах; бронювання номерів та місць у готелі; якість надання послуг та ін.

Аспект «Туристична діяльність» охоплює такі відомості: засоби оргтехніки у сфері туризму; системи бронювання і резервування в туризмі; проектування турів та маршрутів; класифікація туризму за видами і формами; сфери туристичних послуг; виробники і споживачі туристичних послуг; класифікація турів і маршрутів; страхування в туристичній діяльності; on-line бронювання турів; рекламна діяльність у туризмі; туристичний потенціал України; види туризму; міжнародні туристичні організації та ін.

Аналіз змісту професійної діяльності майбутніх фахівців з туристичного обслуговування дав змогу відібрати найбільш уживаний мовний і мовленнєвий матеріал (лексичний мінімум), не-

обхідний для здійснення іншомовного професійного спілкування.

З метою визначення *знань, навичок та вмінь*, якими повинні оволодіти майбутні фахівці з туристичного обслуговування для формування англомовної компетентності в діалогічному мовленні, ми проаналізували культурологічну концепцію змісту освіти, розроблену І. Лернером та М. Скаткіним [6], а також цілісну загальнодидактичну модель змісту навчання іноземних мов, запропоновану Р. Мартиновою [8].

Відповідно до першої концепції основними елементами змісту освіти дослідники виокремлюють такі: знання, вміння і навички, творчі здібності, емоційно-ціннісне ставлення до світу. Враховуючи специфіку навчального предмета «Іноземна мова», Р. Мартинова виділяє такі компоненти змісту навчання іноземних мов: рецептивні та репродуктивні лінгвістичні знання, які містять як мовні поняття, відсутні в рідній мові учнів, так і лінгвокраїнознавчий матеріал; рецептивні й репродуктивні мовні навички; репродуктивні та продуктивні лінгвістичні вміння; репродуктивні й продуктивні передмовленнєві вміння; мовленнєві вміння говоріння, аудіювання, читання і письма; інтегровані вміння (під ними дослідниця розуміє здатність учнів одночасно брати участь у двох видах мовленнєвої діяльності, з яких одна є основною, а інша – другорядною); мовленнєвий матеріал, що складається зі зразків усіх видів мовлення соціально-побутового та країнознавчого характеру, який вміщений у підручниках та інтегрованих курсах, а також створений самими учнями [8, с. 135-159].

Зазначимо, що у своєму дослідженні ми послуговуємося напрацюваннями вітчизняних науковців (Задорожна І., Микитенко Н., Морська Л. та ін.), згідно з якими структурними компонентами іншомовної комунікативної компетентності є мовна, мовленнєва, лінгвосоціокультурна, навчально-стрратегічна та професійно орієнтована. Тому компетентність у діалогічному мовленні як структурний компонент англомовної комунікативної компетентності має відбивати особливості цієї компетентності (фонетичні, лексичні і граматичні знання та відповідні навички; вміння «реплікувати», будувати діалогічні єдності, мікродіалоги та діалоги певних функціональних типів (діалог-розпитування, діалог-обмін враженнями, діалог-домовленість); знання культури, історії, вербальних та невербальних засобів спілкування носіїв мови, яка вивчається) з урахуванням специфіки професії – фахівця з туристичного обслуговування (рис. 1).

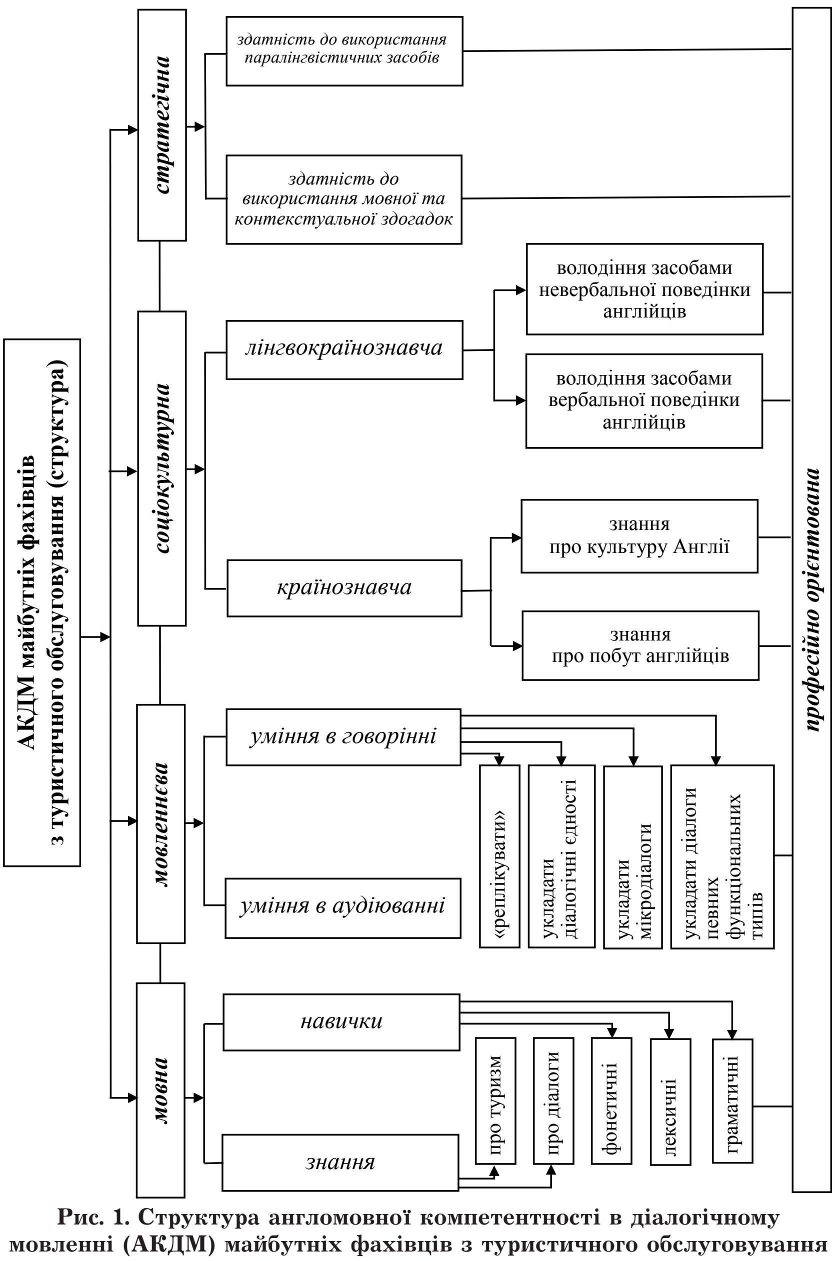

Рис. 1. Структура англомовної компетентності в діалогічному мовленні (АКДМ) майбутніх фахівців з туристичного обслуговування

Висновки і пропозиції. Таким чином, з метою відбору змісту англомовного діалогічного мовлення майбутніх фахівців з туризму в коледжах нами визначено як основну сферу спілкування професійну; серед видів спілкування перевагу надано офіційному індивідуальному контакту діалогічної форми; виокремлено складники змісту навчання англійської мови («Екскурсійна діяльність», «Ресторанне обслуговування», «Готельне обслуговування», «Туристична діяльність») та відповідні теми для професійного спілкування; розроблено тематичне наповнення змісту мовленнєвих ситуацій з навчальної дисципліни «Англійська мова за професійним спрямуванням»; визначено знання, навички та вміння, необхідні для оволодіння майбутніми фахівцями з туристичного обслуговування англомовною компетентністю в діалогічному мовленні.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці процесуального компонента (форм, методів, засобів) навчання студентів коледжів англомовного діалогічного мовлення.

Список літератури:

1. Бакаєва Г. С. Програма з англійської мови для професійного спілкування / Г. Є. Бакаєва, О. А. Борисенко, І. І. Зуєнок та ін. – К.: Ленвіт, 2005. – 119 с.
2. Галицька М. М. Формування у студентів вищих навчальних закладів сфери туризму готовності до іншомовного спілкування: дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / М. М. Галицька. – К., 2006. – 369 с.
3. Галузевий стандарт вищої освіти України: освітньо-кваліфікаційна характеристика молодшого спеціаліста зі спеціальності 5.14010301 «Туристичне обслуговування» / розробн. А. А. Мазаракі, М. І. Пересічний, Л. Є. Калиновська та ін. – К., 2013. – 25 с.
4. Галузевий стандарт вищої освіти України: освітньо-професійна програма підготовки молодшого спеціаліста зі спеціальності 5.14010301 «Туристичне обслуговування» / розробн. А. А. Мазаракі, М. І. Пересічний, Л. Є. Калиновська та ін. – К., 2013. – 32 с.
5. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам: пособие для учителя / Н. Д. Гальскова. – М., 2004. – 192 с.
6. Дидактика средней школы / под ред. М. А. Данилова, М. Н. Скаткина. – М.: Просвещение, 1975. – 303 с.
7. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / наук. ред. укр. видня д-р пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
8. Мартинова Р. Ю. Цілісна загальнодидактична модель змісту навчання іноземних мов: монографія / Р. Ю. Мартинова. – К.: Вища школа, 2004. – 454 с.
9. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: підручник / кол. авторів під керівн. С. Ю. Ніколаєвої. – вид. 2-е, випр. і доп. – К.: Ленвіт, 2002. – 327 с.
10. Осадченко І. І. Теорія і практика ситуаційного навчання у підготовці майбутніх учителів початкової школи: монографія / І. І. Осадченко. – Умань: ПП. Жовтий, 2011. – 414 с.
11. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению / Е. И. Пассов. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
12. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению / Е. И. Пассов. – М.: Рус. яз., 1989. – 276 с.
13. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 10-11 класи. Іноземна мова. Рівень стандарту, академічний рівень, профільний рівень. – К., 2010. – 112 с.
14. Редько В. Г. Засоби формування комунікативної компетентності у змісті шкільних підручників з іноземних мов. Теорія і практика: монографія / В. Г. Редько. – К.: Генеза, 2012. – 224 с.
15. Скалкин В. Л. Коммуникативные упражнения на английском языке: пособие для учителя / В. Л. Скалкин. – М.: Просвещение, 1983. – 128 с.
16. Скалкин В. Л. Обучение диалогической речи (на материале английского языка) / В. Л. Скалкин. – К.: Радянська школа, 1989. – 158 с.
17. Скалкин В. Л. Основы обучения устной иноязычной речи / В. Л. Скалкин. – М.: Русский язык, 1981. – 248 с.
18. Тарнопольський О. Б. Методика навчання англійської мови на ІІ курсі технічного вузу / О. Б. Тарнопольський. – К.: Вища школа, 1993. – 167 с.
19. Тарнопольский О. Б. Методика обучения английскому языку для делового общения: учебное пособие / О. Б. Тарнопольский, С. П. Кожушко. – К, 2004. – 192 с.
20. Тарнопольский О. Б. Методика обучения английскому языку на І курсе технического вуза / О. Б. Тарнопольский. – К.: Выща школа, 1989. – 161 с.
21. Тарнопольский О. Б. Основы оптимизации обучения иностранным языкам в неязыковом вузе: дис... д-ра пед.. наук: 13.00.02 / О. Б. Тарнопольский; Московский гос. ун-т им. М. Ломоносова. – М., 1992. – 524 с.
22. Халеева И. И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи: подготовка переводчиков / И. И. Халеева. – М., 1989. – 237 с.

Кодлюк И.В.
Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка,
Технический колледж
Тернопольского национального технического университета имени Ивана Пулюя

СОДЕРЖАНИЕ АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ТУРИЗМУ В КОЛЛЕДЖЕ

Аннотация
Раскрыты подходы к отбору содержания англоязычной диалогической речи будущих специалистов по туризму в колледжах. С этой целью определено как основную сферу общения профессиональную; среди видов общения преимущество предоставлено официальному индивидуальному контакту диалогической формы; выделены составляющие содержания обучения английскому языку («Экскурсионная деятельность», «Гостиничное обслуживание», «Туристическое обслуживание», «Ресторанное обслуживание») и соответствующие темы для профессионального общения (Pages from the history of tourism; Forms of tourism; Careers in tourism; Types of restaurants; Types of hotels; Types of hotel rooms; Transport and tourism; Tourism in English-speaking countries; Places to visit in Ukraine; Ternopil region for tourists); разработано тематическое наполнение содержания речевых ситуаций по учебной дисциплине «Английский язык по профессиональному направлению»; определены знания, навыки и умения, необходимые для овладения будущими специалистами по туристическому обслуживанию англоязычной компетентностью в диалогической речи.

Ключевые слова: будущие специалисты по туризму в колледжах, содержание англоязычной диалогической речи, составляющие содержания обучения английскому языку, экскурсионная деятельность, ресторанное обслуживание, гостиничное обслуживание, туристическая деятельность, темы для профессионального общения, речевые ситуации.

Kodliuk I.V.
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University,
Technical College
of Ternopil Ivan Puluj National Technical University

THE CONTENT OF ENGLISH DIALOGICAL SPEECH OF FUTURE SPECIALISTS IN TOURISM IN COLLEGES

Summary
The article deals with the approaches to selection of the content of English dialogical speech of future specialists in tourism in colleges. Professional area of communication as the main one in accordance with the approaches; official individual contact of dialogical form as the most important one among the types of communication; components of teaching content in English (Excursion services, Hotel services, Tourist services, Restaurant services) and related topics for professional communication (Pages from the history of tourism; Forms of tourism; Careers in tourism; Types of restaurants; Types of hotels; Types of hotel rooms; Transport and tourism; Tourism in English-speaking countries; Places to visit in Ukraine; Ternopil region for tourists); thematic filling of the content of speech situations in English for Tourism, skills and abilities necessary for English language competences obtaining by future specialists in tourism services in dialogical speech have been defined.
Keywords: future specialists in tourism in colleges, content of English dialogical speech, components of teaching content in English, excursion services, restaurant services, hotel services, tourist services, topics for professional communication, speech situations.

УДК 378.4:502.2:808(73)

ЦЕНТРИ УСНОЇ ТА ПИСЬМОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ШЛЯХ ДО ПІДВИЩЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

Козолуп М.С.
Львівський національний університет імені Івана Франка

Розглянуто центри усної та письмової комунікації (ЦУПК) як альтернативну форму академічної та фахової комунікативної підготовки студентів ВНЗ. Представлено коротку історичну довідку про становлення розвиток та поширення ЦУПК як педагогічного феномена. Досліджено методологічні засади діяльності та здійснено класифікацію основних функцій типового сучасного ЦУПК. Вивчено особливості діяльності центрів комунікації при університетах України. Запропоновано перспективні напрями розвитку вітчизняних ЦУПК.
Ключові слова: центр усної та письмової комунікації, комунікативна компетентність фахівця, академічна комунікативна підготовка, фахова комунікативна підготовка, вища освіта.

Постановка проблеми. Прогрес педагогічних технологій сьогодення, пошук інноваційних шляхів комплексного формування цілісної особистості фахівця у сучасній вищій школі призводить до трансформації традиційних форм і методів навчання і, зокрема, підготовки майбутніх фахівців до професійної та академічної комунікації в університетах. Звичні лекційно-семінарські форми навчання все частіше доповнюють альтернативні способи формування фахово-орієнтованих комунікативних умінь і навичок, що актуалізуються в діяльнісному міждисциплінарному середовищі. Феномен центру усної та письмової комунікації, що з'явився на горизонті вищої освіти у XX столітті спершу у США, а далі поширився по всьому світу, став одним із найефективніших шляхів альтернативної академічної та фахової комунікативної підготовки студентів. Сьогодні перші центри академічної комунікації вже з'являються у вітчизняних ВНЗ як відповідь на сучасні освітні виклики та, зокрема, на новітні вимоги щодо академічної комунікативної підготовки студентів у контексті входження України до глобального науково-освітнього простору. Аналіз зарубіжного досвіду роботи центрів усної та письмової комунікації може стати помічним для максимально ефективного втілення кращих його ідей на ґрунті вищої школи України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення і розвиток, методологічні основи та практичні аспекти організації діяльності Центрів усної та письмової комунікації (ЦУПК) стали предметом розвідок численних дослідників, передусім американських. Питанням історії ЦУПК присвятили свої праці П. Каріно, С. Уоллер, Р. Мур та ін.; теоретичні засади та принципи діяльності таких центрів висвітлили М. Гарріс, К. Мерфі, С. Норс та ін.; проблеми методики комунікативної підготовки у ЦУПК вивчали М. Гарріс, С. Брукс, К. Браффі та ін.; практичні аспекти організації роботи цен-

трів – Л. Хедфілд, Дж. Костер, Дж. Малін та ін. На теренах України значний внесок передусім до практичного втілення ідей ЦУПК було зроблено засновницею та директором першого вітчизняного Центру англомовної академічної комунікації при Львівському національному університеті імені Івана Франка Т. Яхонтовою.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Станом на сьогодні у вітчизняній педагогічній літературі практично не представлено ґрунтовних досліджень педагогічного потенціалу центрів усної та письмової комунікації. Беручи до уваги вищесказане, нам видається доцільним привернути увагу вітчизняної педагогічної спільноти до феномена центрів усної та письмової комунікації, звернувшись до його витоків, історії поширення та оцінки сучасного статусу таких центрів у вищій освіті.

Мета даної праці полягає у розгляді центрів усної та письмової комунікації як комплексного педагогічного явища, аналізі їхньої структури, діяльності та ролі у процесі загальної та дисциплінарно-фахової академічної комунікативної підготовки студентів. Задля досягнення мети вважаємо доцільним вирішити такі **завдання**: 1) простежити історію виникнення, етапи розвитку та поширення центрів усної та письмової комунікації; 2) здійснити класифікацію основних функцій типового сучасного центру усної та письмової комунікації; 3) визначити особливості діяльності таких центрів на теренах вищої освіти України.

Виклад основного матеріалу. Центри усної та письмової комунікації – важливі опорні структури сучасних університетів, що піднесли академічну та фахову комунікативну підготовку студентів на якісно новий рівень. ЦУПК – позапрограмна ініціатива; інформаційний, інтелектуальний та матеріальний ресурс вільно доступний усій академічній спільноті сучасного університету – від першокурсників до професорів. Це місце зустрічі, обміну досвідом, взаємодопомоги відкрите для усіх людей, які усвідомлюють роль комунікації в науково-академічному середовищі. Сьогодні ЦУПК часто виконують роль адміністративних та координаційних центрів при університетах, які забезпечують реалізацію комплексних міждисциплінарних програм з комунікативної підготовки студентів та аспірантів.

Вперше ЦУПК з'явилися в Сполучених Штатах Америки, а їхня історія сягає у доволі далеке минуле. Деякі дослідники вважають, що першим прототипом ЦУПК були літературні товариства, що існували в американських університетах ще у XVIII столітті, де панував дух демократизму, взаємної підтримки та співпраці [14]. Як педагогічне явище центри письма, відомі також як лабораторії письма, виникли вперше на початку XX століття (1904 р., м. Сент Льюїс) і вже у 20-х роках були поширеним явищем як у середній школі, так і в коледжах. На відміну від сучасних ЦУПК, тодішні лабораторії письма були радше методом, ніж місцем навчання письма. На звичайних заняттях в межах навчального плану викладач виділяв час для ретельного відпрацювання техніки письма. Студенти писали твори на обрану тему, а викладач в індивідуальному режимі допомагав їм знайти і виправити помилки (зазвичай граматичні та стилістичні); студенти також здійснювали взаємоперевірку робіт один одного. Інноваціями лабораторій письма того часу був індивідуальний підхід до навчання, а також взаємонавчання – принципи, що лягли в основу сучасних методів та технологій академічної комунікативної підготовки [2, с. 105].

Лише у 1934 році в університеті штату Айова, лабораторію письма було вперше винесено за межі навчальної аудиторії, і вона одержала окреме фізичне місце та окремий статус у структурі університету. Відтоді впродовж тривалого часу лабораторії письма виконували роль компенсаторних навчальних центрів, які обслуговували переважно відстаючих студентів. Така функція була дуже актуальною впродовж тривалої частини XX століття, адже через процеси демократизації вищої освіти у ВНЗ США з'явилися студенти-представники нижчих верств населення, рівень грамотності яких не відповідав університетським стандартам. У зв'язку із цим у середині XX століття лабораторії письма одержують нову метафоричну назву «клініки письма», що асоціюється із місцем, де студентам «ставили діагноз та проводили лікування» [3, с. 33]. Лише у 70-80-х роках дещо принизлива назва «клініка» поступилась місцем слову «центр», що все більше вказує на зміну ролі центрів письма від периферійної до центральної, перетворення їх на осередки свідомого та активного навчання письма [8, с. 111; 12, с. 446].

Активний розвиток центрів усної комунікації при університетах розпочався лише наприкінці 80-х років XX століття, коли у ВНЗ почали приділяти більшу увагу формуванню усної комунікативної компетентності студентів. Іншим сприятливим для виникнення таких центрів чинником став розвиток і поширення аудіо та відео записуючої техніки, за допомогою якої можна було здійснювати аналіз мовлення студентів, що значно підвищувало ефективність консультування. Центри усної комунікації, які іноді носили назву лабораторії комунікативних досліджень (*Communication studies labs*), часто функціонували на базі кафедр комунікації і співпрацювали з міждисциплінарними програмами з усної академічної комунікативної підготовки (*Oral communication programs*). Подібно до центрів письма, функції центрів усної комунікації передбачали індивідуальне консультування студентів, проведення семінарів, присвячених різним аспектам усної академічної комунікації, а також критичний аналіз усної мовленнєвої діяльності студентів (особливо публічного мовлення) з опорою на аудіо та відео записи їхніх промов, презентацій, інтерв'ю тощо. Сьогодні в американських університетах можна спостерігати тенденцію до об'єднання центрів письма та центрів усної комунікації в інтегровані комплексні багатофункціональні центри усної та письмової комунікації, що активно залучаються до академічної комунікативної підготовки студентів усіх рівнів освіти [13].

Методологічні засади роботи ЦУПК вже на початку їх існування були в опозиції до тодішніх традиційних методів навчання у вищій та середній школах і базувалися на принципах *студентоцентризму; індивідуального підходу; бездирективного, «мінімалістичного» консуль-*

тування; співпраці, взаємної підтримки; рівності тих, хто навчається та тих хто навчає [8, с. 109-110].

Інноваційні підходи до навчання, за яких викладач поступається місцем консультанту або тренеру [7, с. 63-64], відобразилися на принципах добору штату ЦУПК. На початку XX століття працівниками лабораторій письма були викладачі та асистенти кафедр англійської мови або комунікації, однак у 60-х роках відбулися дуже важливі зміни – в американських університетах (саме у центрах письма) вперше з'явились нові суб'єкти педагогічного процесу – студенти-консультанти, які донині залишаються основною ланкою у комунікативній підготовці при ЦУПК. Завдяки студентам-консультантам ЦУПК стали дружнім, сприятливим середовищем, у якому панує атмосфера взаємної підтримки, довіри та демократизму, відсутня авторитарність, психологічна напруга, тиск на особистість студента. Альтернативна комунікативна підготовка, яку здійснюють ЦУПК, гармонійно доповнює програмні курси із загально-академічної та дисциплінарно-фахової комунікативної підготовки, створює можливості для всебічного розвитку потенціалу студентів в атмосфері співпраці та взаємодопомоги.

Залучення ЦУПК до реалізації міждисциплінарних програм з комунікативної підготовки студентів та аспірантів, що діють сьогодні у більшості американських університетів, підняло їх статус та розширило функціональний діапазон. Значно зросло коло відвідувачів центрів – ЦУПК почали надавати консультації не лише слухачам курсу основ академічної комунікації на першому році навчання, але й студентам, що працюють над різними дисциплінарними комунікативними завданнями на усіх рівнях освіти: від бакалаврату до докторантури. Змінився також склад працівників центрів – якщо раніше там працювали лише представники мовних кафедр, то сьогодні консультантом з академічного письма чи усної комунікації може стати студент будь-якого факультету або напряму підготовки. Понад те, в окремих ВНЗ функції консультантів при ЦУПК виконують викладачі різних факультетів, аспіранти і навіть волонтери із позауніверситетського середовища, наприклад, пенсіонери – колишні працівники різних галузей, що є носіями дисциплінарних знань і комунікативних традицій відповідних дискурсних спільнот.

Типовий сучасний американський центр усної та письмової комунікації пропонує широкий спектр послуг з розвитку комунікативних умінь і навичок для різних категорій відвідувачів: студентів бакалаврату, магістратури та докторантури, викладачів, науковців тощо. Розглянемо найважливіші з них.

Консультування – основний напрям діяльності ЦУПК. Кожен студент ВНЗ від першокурсника до аспіранта може безкоштовно отримати кваліфіковану пораду консультанта щодо будь-якого аспекту роботи над письмовим чи усним комунікативним завданням: планування, структурування змісту, формулювання ідей, редагування, форматування, уникнення плагіату та ін. Сучасні ЦУПК – добре оснащені, вони мають власну бібліотеку, комп'ютери, аудіо та відеоматеріали, які можуть допомогти у вдосконаленні комунікативних умінь і навичок. ЦУПК – це також комфортне фізичне та соціальне середовище, де можна спокійно попрацювати над проектом, індивідуально чи у групі, обмінятися досвідом з іншими студентами, отримати відгук на свою роботу.

Організація семінарів та тренінгів. На прохання груп студентів або викладачів будь-яких дисциплін ЦУПК можуть організовувати семінари з різноманітних питань наукового та галузевого письма під час аудиторних занять або в позаурочний час у приміщенні центру. На базі ЦУПК проводяться тренінги з методики комунікативної підготовки для викладачів профільних немовних кафедр, які прагнуть інтегрувати комунікативний компонент у власні фахово-орієнтовані курси. Тут вони можуть отримати кваліфіковані поради щодо планування таких курсів, розробки комунікативних завдань, їх перевірки, оцінювання тощо. Для студентів 2-го і 3-го рівнів вищої освіти проводяться семінари з риторики та стилістики окремих жанрів наукової комунікації, зокрема, таких як наукова стаття, обґрунтування дослідницького проекту, літературний огляд, мотиваційний лист, мультимедійна презентація тощо [9].

Програми підготовки консультантів. З метою оновлення штату працівників ЦУПК у них функціонують програми підготовки студентів-консультантів з академічного письма та усного академічного мовлення. Учасником такої програми може стати студент будь-якого напряму підготовки після другого року навчання, який повинен подати на розгляд рекрутаційної комісії 2-3 власні академічні письмові роботи аналітичного та критичного характеру, резюме і рекомендацію від викладачів свого факультету та пройти співбесіду з представниками оргкомітету програми підготовки студентів-консультантів. Далі майбутніх консультантів скеровують на спеціальний підготовчий курс при ЦУПК, зміст якого охоплює вивчення педагогічних, психологічних і методичних аспектів студентського консультування з академічної комунікації. По завершенні курсу студенти-консультанти наймаються центром на оплачувану роботу на конкурсній основі [6, с. 126-128].

ЦУПК стали невід'ємною органічною частиною академічної культури сучасного американського університету. Останніми роками вони почали займати не лише фізичний, але й віртуальний простір. Багато університетів сьогодні пропонують електронні ресурси *Online Writing Labs (OWLs)*, на сторінках яких можна знайти теоретичні та практичні матеріали, що стосуються різноманітних аспектів дослідження та навчання академічної комунікації. Електронні бібліотеки (напр. *Questia.com*) пропонують послугу *«Writing center»* – пакет текстових, відео та аудіо матеріалів, які допомагають користувачам у роботі над текстами їхніх наукових праць.

На зламі XX-XXI століть феномен ЦУПК поширюється по всьому світу. У квітні 2000 року Національна асоціація центрів письма, заснована в 1983 р. представниками численних американських ЦУПК, була офіційно перейменована у Міжнародну асоціацію центрів письма *(International Writing Centers Association, IWCA)*, оскільки її до неї приєдналася велика кількість центрів академічного письма, що функціонували

при університетах на усіх континентах. Сьогодні асоційованими членами IWCA є численні регіональні об'єднання, зокрема асоціації центрів письма Європи, Канади, Латинської Америки, Альянс центрів письма Близького сходу та Північної Африки та ін. На базі ЦУПК ведеться постійна науково-дослідницька робота у різних галузях педагогіки, комунікації, методики викладання. Форумом для обговорення результатів таких досліджень є міжнародні періодичні фахові видання: *The Writing Center Journal, WLN: A Journal of Writing Center Scholarship, The Peer Review: A Journal for Writing Center Practitioners* та ін., а також численні національні та міжнародні конференції, зокрема Щорічна конференція Міжнародної асоціації центрів письма (*IWCA Annual Conference*), Щорічна конференція Національної асоціації центрів комунікації *«Excellence at the Center»*, конференції, які проводяться регіональними об'єднаннями центрів письма тощо [5, с. 2; 10].

Україна не стоїть осторонь цих процесів. Сьогодні тут вже функціонує два такі центри: Центр англомовної академічної комунікації при Львівському національному університеті ім. І. Франка (ЦААК) та Центр англомовного письма (ЦАП) при Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Обидва Центри постали як результат міжнародної співпраці викладачів кафедр іноземних мов українських ВНЗ із колегами з американських університетів. Зокрема, Центр англомовної академічної комунікації у Львові було створено за сприяння Програми партнерства між Орегонським університетом (м. Юджин, США) та ЛНУ ім. І. Франка, а Центр англомовного письма при Києво-Могилянській академії було засновано на базі кафедри англійської мови цього університету за підтримки Посольства Сполучених Штатів Америки в Україні під керівництвом досвідченого експерта у галузі викладання англійської мови, організації та впровадження освітніх програм, консультанта з питань підвищення кваліфікації викладачів, співробітника Відділу у справах освіти і культури Держдепартаменту США Єви Сміт. Природно, що обидва Центри зорієнтовані на просування технологій та методів навчання англомовної академічної комунікації, що базуються на досягненнях сучасної американської лінгводидактики та практики навчання у ВНЗ.

Аналіз офіційних веб-сайтів згаданих Центрів показав, що в основі програм їхньої діяльності лежать спільні цілі та завдання. Зокрема їх стратегічні цілі передбачають а) інтегрування українських ВНЗ у міжнародну англомовну академічну спільноту, б) дослідження та просування передових методик формування англомовної академічної комунікативної компетентності студентів. Серед практичних завдань центрів заслуговують на увагу такі: а) формування комунікативних умінь і навичок, розвиток стратегій письма у студентів, викладачів та зацікавлених фахівців за допомогою проведення семінарів, тренінгів, дистанційних навчальних курсів; б) розробку курсів з англомовного науково-академічного письма для студентів та аспірантів; в) консультування аспірантів та науковців з питань написання та публікації статей у міжнародних журналах [4; 11].

Водночас простежуємо певні відмінності у напрямах та формах організації діяльності Центрів. Так, діяльність ЦААК у Львові має більш помітне науково-дослідницьке спрямування. Зокрема, Центр є учасником міжнародного проекту «Розвиток навичок читання та письма у студентів гуманітарних спеціальностей: створення центрів вдосконалення академічних навичок і вмінь на базі вищої школи» (LIDHUM), та міжнародної європейської ініціативи COST Action 151401, мета якої – створення широкої основи розвитку освіти і вдосконалення технологій навчання письма в епоху інформаційних технологій. З 2008 року на базі ЦААК при ЛНУ ім. І. Франка було проведено 2 міжнародні науково-методичні конференції: «Навчання англомовної академічної комунікації в Україні та у світі: проблеми і перспективи» (2008, 2011) та науково-методичну конференцію «Роль письма у викладанні гуманітарних дисциплін» (2013), що стали форумом для обговорення найактуальніших питань навчання академічної комунікації у ВНЗ. Сьогодні ЦААК у Львові також розвиває додатковий напрямок діяльності, загалом нетиповий для таких структур, однак, зумовлений нинішніми потребами вищої освіти в Україні – консультування з питань підготовки до складання тесту з англійської мови на рівень В2 [1; 4].

На відміну від Львівського ЦААК, діяльність якого передусім спрямована на задоволення потреб викладачів, аспірантів та науковців, Центр англомовного письма при НаУКМА пропонує ширший спектр послуг для студентів. Сьогодні – це єдина структура у вищій освіті України, де розвивається така форма організації навчальної діяльності як студентське консультування. Центр набирає та готує студентів-волонтерів (від третього курсу і далі) для надання допомоги іншим студентам, які хочуть вдосконалити навички письма, на усіх етапах виконання комунікативних завдань – від планування до редагування. Функції, які виконує ЦАП при НаУКМА, найбільш наближені до функцій типового американського ЦУПК [11].

Сьогодні ініціативи з поширення академічної грамотності через центри письма в Україні перебувають на стадії становлення. Сам факт існування таких центрів свідчить про те, що Україна активно інтегрується у світову науково-академічну спільноту. Однак, процес формування академічної комунікативної культури має включати академічну комунікативну підготовку не лише іноземною, а передусім рідною українською мовою (навіть беручи до уваги той факт, що англійська мова сьогодні функціонує як *lingua franca* науки). Вітчизняні центри академічної комунікації об'єднують навколо себе переважно викладачів та студентів англійської мови. На нашу думку, необхідним кроком у їх подальшому розвитку має стати створення передумов для інтеграції зусиль різнопрофільних фахівців – представників усіх дисциплінарних спільнот університету, адже лише разом, через конструктивний діалог та обмін думками і досвідом ми зможемо забезпечити якісну підготовку компетентних фахівців-науковців, здатних до професійної комунікативної діяльності у глобальному науковому просторі.

Висновки та пропозиції. У ході дослідження з'ясовано, що центри усної та письмової комунікації є вагомим матеріально-технічним, інформаційним, адміністративним та консультаційним ресурсом сучасних університетів, що чинить суттєвий вплив на якість академічної та професійно-орієнтованої комунікативної підготовки майбутніх фахівців. З'явившись уперше в США як лабораторії письма, що опікувалися студентами з низьким рівнем грамотності, ЦУПК поширились по країні, значно підвищивши свій академічний статус, а згодом вийшли за межі США і сьогодні успішно функціонують при університетах більшості країн світу.

На базі сучасних ЦУПК здійснюється індивідуальне консультування студентів та аспірантів з різноманітних аспектів роботи над усними та письмовими комунікативними завданнями; проводяться семінари й тренінги для викладачів різних дисциплін з питань інтеграції комунікативного компоненту до програм фахово-орієнтованих навчальних дисциплін, методики комунікативної підготовки студентів, оцінювання комунікативних завдань тощо; координується робота програм з усної та письмової академічної комунікативної підготовки на різних факультетах та рівнях освіти; ведеться активна дослідницька робота, спрямована на розробку й удосконалення технологій та методик комунікативної підготовки у вищій школі. Робота ЦУПК базується на засадах міждисциплінарного та діяльнісного підходів, реалізації принципів студентоцентризму, індивідуального підходу, співпраці, рівності суб'єктів навчального процесу.

Процес створення центрів комунікації при університетах України щойно розпочинається. На нашу думку, за умови правильної організації та урахування особливостей вітчизняної системи навчання у вищій школі, такі центри можуть мати великий педагогічний потенціал. Важливими та перспективними напрямами розвитку центрів усної та письмової комунікації при українських ВНЗ вважаємо: а) запровадження студентського консультування як нової ефективної форми педагогічної взаємодії; б) залучення фахівців усіх галузей до діалогу з проблем фахової комунікативної підготовки студентів; в) здійснення академічної комунікативної підготовки студентів і аспірантів не лише іноземною, а й рідною мовою задля підвищення рівня академічної грамотності українських фахівців та науковців.

Список літератури:

1. Яхонтова Т. В. Центр англомовної академічної комунікації: напрями та етапи діяльності / Т. Яхонтова // Науково-методична конференція «Роль письма у викладанні гуманітарних дисциплін» (29 березня 2013 р., Львів): Тези доповідей. – Львів: ПАІС, 2013. – 68 с. – С. 6-8.
2. Carino P. Early writing centers: Toward a history / P. Carino // The Writing Center Journal. – 1995. – Vol. 15. – № 2. – P. 103-115.
3. Carino P. What do we talk about when we talk about our metaphors: A cultural critique of clinic, lab and center / P. Carino // The Writing Center Journal. – 1992. – Vol. 13. – № 1. – P. 31-42.
4. Center for English Academic Writing [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 07.08.2017: http://centres.lnu.edu.ua/ceaw/en/ – Загол. з екрана. – Мова англ.
5. Gillespie P. International incidents [Електронний ресурс] / P. Gillespie, Kail H. // IWCA Update. – 2002. – Vol. 4. – Issue 1. – P. 1-3. – Режим доступу: 21.07.2017: http://writingcenters.org/wp-content/uploads/2008/06/iwca-update-f-02_v4_i11.pdf – Загол. з екрана. – Мова англ.
6. Haring-Smith T. Changing students' attitudes: writing fellows programs / T. Haring-Smith // Writing across the curriculum: A guide to developing programs / [Eds. S. H. McLeod, M. Soven]. – Newbury Park, CA: Sage Publications, 1992 – 142 p. – P. 123-131.
7. Harris M. The roles a tutor plays: Effective tutoring techniques / M. Harris // The English Journal. – 1980. – Vol. 69. – Issue. 9. – P. 62-65.
8. Harris M. The writing center and tutoring in WAC programs / M. Harris // Writing across the curriculum: A guide to developing programs / [Eds. S. H. McLeod, M. Soven]. – Newbury Park, CA: Sage Publications, 1992 – 142 p. – P. 109-122.
9. Hume Center for Writing and Speaking [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 10.06.2015: https://undergrad.stanford.edu/tutoring-support/hume-center/about-hume-center – Загол. з екрана. – Мова англ.
10. International Writing Centers Association [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 20.07.2017: http://writingcenters.org/ – Загол. з екрана. – Мова англ.
11. Kyiv-Mohyla English Writing Center [Електронний ресурс]. – Режим доступу: 20.09.2016: http://ewckma.blogspot.com/ – Загол. з екрана. – Мова англ.
12. North S. M. The idea of a writing center / S. M. North // College English. – 1984. – Vol. 46. – № 5. – P. 433-446.
13. Till B. Von. Communication centers movement in higher education / B. Von Till // Communication Centers and Oral Communication Programs in Higher Education: Advantages, Challenges, and New Directions / [Eds. E. L. Yook, W. Atkins-Sayre]. – Lanham, Maryland: Lexington Books, 2012 – 294 p. – P. xi-xiii.
14. Waller S. A Brief history of university writing centers: Variety and diversity [Електронний ресурс] / S. Waller. – 2002. – Режим доступу: 15.09.2013: http://www.newfoundations.com/History/WritingCtr.html#Development – Загол. з екрана. – Мова англ.

Козолуп М.С.
Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ЦЕНРЫ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ПУТЬ К ПОВЫШЕНИЮ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация
Рассмотрены центры устной и письменной коммуникации (ЦУПК) как альтернативная форма академической и профессиональной коммуникативной подготовки студентов вузов. Представлена краткая историческая справка о становлении, развитии и распространении ЦУПК как педагогического феномена. Исследованы методологические основы деятельности; осуществлена классификация основных функций типичного современного ЦУПК. Изучены особенности деятельности центров коммуникации при университетах Украины. Предложены перспективные направления развития отечественных ЦУПК.
Ключевые слова: центр устной и письменной коммуникации, коммуникативная компетентность специалиста, академическая коммуникативная подготовка, профессиональная коммуникативная подготовка, высшее образование.

Kozolup M.S.
Ivan Franko National University of L'viv

WRITING AND ORAL COMMUNICATION CENTERS AS AN EFFECTIVE WAY TO THE IMPROVEMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN FUTURE SPECIALISTS

Summary
The paper focuses on the study of writing and oral communication centers as an alternative way of academic and professional communication skills formation in university students. A brief history of the development and spread of communication centers as a pedagogical phenomenon has been presented. Basic methodological principles of writing centers' pedagogy have been analyzed, and their main functions have been classified. The peculiarities of communication centers' activities in Ukraine have been investigated and promising directions of their future development have been suggested.
Keywords: writing and oral communication center, communicative competence of a specialist, academic communicative training, professional communicative training, higher education.

UDC 811.111

SUBMISSION OF LANGUAGE AND PSYCHOLOGICAL BARRIER AS A BASIS OF SUCCESSFUL PROFESSIONAL SEAFARERS' ACTIVITY

Lytvynenko I.Yu.
Kherson State Maritime Academy

The article analyzes the issues of negotiation linguistic and psychological barriers as a factor for successful professional sailor activities. It was studied the theoretical basis of cultural and psychological barriers. It was distinguished the concept of «psychological» and «cultural and psychological» barriers. We characterized the typical results of the cultural and psychological barrier among sailors. It was listed negative communication factors in the marine sphere. It was analyzed the socio-psychological perceptual error in communication among sailors. It was characterized the conditions (creation of a favorable psychological climate for dialogue; definition of context before any communication; regardless of the results of resolving conflicts desire not to destroy the relationship) and ways (constructive and deconstructive) to overcome linguistic and psychological barriers among the Maritime crew.
Keywords: cultural and psychological barriers, factors, socio-psychological perceptual errors, communication.

The contemporary stage of building our society, the changes taking place in the economic, social and political spheres of Ukraine, determine the urgency and social significance of professional success's problem and competitiveness in the labor market of professionals among all professions, namely sailors.

The problem. The professional success of a young sailor, the possibilities of employment and further professional and personal growth are largely conditioned by the quality of his professional training. Therefore, one of the important areas of vocational education for seafarers is to increase the attention to the formation of the ability to overcome the language-psychological barriers in the «mixed» crew, since the psychological barrier is one of the factors that impedes the emergence of psychological readiness for professional activity, complicates the process of practical The application of the received knowledge, promotes the development of passivity in the acquisition of professionally significant qualities and abilities.

Analysis of recent research and publications. Depending on the approach to understanding the essence of the phenomenon of «barrier», scientists investigate various aspects of it. There are numerous works devoted to the study of psychological barriers in the general sense (S. Arkhangelskii, L. Bojovich, A. Leontiev, A. Luk, A. Maslow, B. Pargin, A. Shevirev); some researches study the guideline as a barrier (G. Granik, R. Granovska, S. Rubinstein, A. Samsonova, D. Uznadze); some works consider the barriers' peculiarities of creativity (I. Burganova, F. Vafin, K. Karamova, Yu. Kryshanskaya A. Safina); barriers of socialization (L. Bozhovich, L. Vygotsky, M. Hinzbur, O. Yelnikova, K. Levin, D. Feldshtein); emotional barriers (V. Bodrov, L. Grimak, R. Lazarus, N. Nayenko, S. Rubinstein, V. Suvorov, L. Filonov); meaningful barriers (L. Bozhovich, M. Neimark, G. Frumov) and other aspects [5, p. 34].

The theoretical and practical relevance of the research topic is due to the lack of systematic studies in the modern psychology of the language and psychological barriers' characteristics in the professional seafarers' activities.

The lack of theory development of language and psychological barriers in the professional seafarers' activities and their significance for practice determined the choice of the topic of the article.

The purpose of the article is to study the language and psychological peculiarities of barriers, to determine the factors influencing their occurrence and ways of overcoming them in the process of professional seafarers' development.

Presenting main material. The psychological barrier is understood by scholars [2], [6] as an internal obstacle that arises in activities and causes the emergence of unfavorable mental states that complicate the achievement of the goal. T. I. Verbitskaya [1, c. 23] considers the psychological barrier as a mental state, which manifests itself in the inability to assess what is happening, to control their own emotions, mental processes, and properties.

Work in international crewing companies and among the «mixed» crew leads to a language barrier, which in turn creates a psychological obstacle.

B. Parigin highlights the language and psychological barrier as obstacles that hinder the achievement of mutual understanding between people. They manifest themselves in the inadequate situation of passivity or, conversely, excessive activity of the subject, which impedes the performance of certain tasks [3, p. 22]. The occurrence of language-psychological barriers is associated with such personal characteristics as anxiety, inadequate self-esteem, personal orientation, value orientations that do not correspond to the tasks and content of the activity.

Among the representatives of the maritime sphere, this barrier is one of the most widespread and manifests itself as divergence of interests and communication between crewmembers, etc. The seafarers eliminate the redirection of attention from person to work, optimistic prediction of further activities. The most typical results of the language-psychological barrier among seafarers are the divergence of guidance between the ratings and officers; fear of a new «mixed» crew; narrowing of the functions of communication (informational predominates, socio-perceptual, communicative functions remain out of focus); negative installation for young marine specialists (biased attitude of officers to cadets or newly arrived seamen); fear of professional mistakes (disciplinary violations, performance of professional duties, etc.);

imitation (a young maritime specialist employs the ways of communication and work of another, without taking into account his own personality and responsibilities).

The process of communication can have a negative effect if accompanied by feelings of insult, hostility, alienation. Most often they are caused by the following factors:

1. Differences between verbal and non-verbal types of communication. In the course of communication, nonverbal means are realized beyond the control of consciousness, impulsively. Therefore, the saying is not always identical to that shown by the behavior.

Thus, a mariner can talk about a friendly attitude to a cadet, but to behave in this way nervously, alienated. On this basis, the probable doubts of the latter in his sincerity. During interaction it is necessary to consider the means and manner of communication, to correct errors and differences in a timely manner. A disharmony between words, phrases, facial expressions, gestures, body movements often affects its course and outcome in a decisive manner. Observing the differences in the words, the behavior of the interlocutors, it is expedient to emphasize blessing not the differences themselves, but their perception of them.

2. Hidden context of communication. In the process of professional interaction, people are not always aware of their feelings, thoughts, desires. Not expressing their concerns in particular, they rarely receive an adequate response. Among the «mixed» crew, this situation is complicated by the lack of understanding the sailor of what is happening to him, the lack of awareness of their aspirations, desires, fears, responsibilities. Therefore, in other cases, communication will generate insults, irritation, false behavior, complications of the conflict [4, p. 79].

The psyche of the seafarer is also affected by the psychology of the social group in which he works. Positive or negative experience, relationships with other members of the crew form an appropriate system of internal settings of the individual regarding the crew, labor.

An analysis of the notions about the nature of the individual, the socio-psychological inability of a person to live and develop outside the society, in our case, on a vessel in the «mixed» crew, requires the actualization of the main mechanisms and motive forces of objective communication that operates between the sailors. First of all, such an interconnection is accumulated in communication and interaction and through them is realized, reproducing the realities of social life.

Thus, when assessing the possibility of activating the activity of the personality, it is necessary to take into account the most essential, fundamentally important characteristics of the personality's communicative potential: dynamism (the ability to change), the adequacy of the goals and objectives of the communication process, its need for implementation in all manifestations: from self-consciousness to practical actions through behavior. In the absence of conditions for the implementation the personality's communicative potential. There is a decrease in potential opportunities, the destruction of status-role updating of the individual in the social group, the loss of an individual's sense of social reality, depersonalization and isolation of the individual in the formal presence of potential and visibility of well-being for a certain time.

Speaking about the potential communicative possibilities of the personality, we mean his desire to express himself among such people as he is, to self-assert, to optimize the process of socio-psychological reflection, based on their individual, psycho-physiological, socio-psychological properties. It is, therefore, about the content aspect of the communicative potential of the individual.

Psychological errors in communication among seafarers may be caused by such social and perceptual distortions:

– judgment about a person by analogy with oneself (unconscious transfer to other personal qualities, experiences);

– «hail effect» (influence of the general impression on the interlocutor on the perception and evaluation of individual qualities and manifestations of his personality);

– «effect of stereotyping» (imposition on the perception of the individual stereotypes, generalized image of the class, group, nationality);

– «the effect of inertia» (the tendency to save the once created idea of a person);

– «sequence effect» (influence on the perception of the sequence of obtaining information about a person).

It is discovered that with years of service, there are certain changes in the professional self-awareness of sailors. There was a shift in the system of values, a transformation of the indicators of this consciousness from socially oriented to narrowly personal; somehow the desire for professional self-improvement, including the improvement of language skills, has become more intense, the uncertainty in his professional future has become characteristic. The situation highlights the high level of competition in the labor market.

The conditions for overcoming the language-psychological barrier among the marine team are: creating a favorable psychological climate for communication; definition of the context before any communication is established; regardless of the results of resolving the desire's contradictions not to ruin the relationship.

According to psychological studies [3], sailors overcome their language and psychological barriers in two fundamentally different ways:

– constructive (transformation of semantic structures and transition to a higher level of development);

– destructive (psychological protection, refusal from a productive solution of critical situations, removal of emotional stress, which leads to a person's regress and difficulties in professional activity).

Conclusion and suggestions. The conducted researches do not exhaust all aspects the problem of overcoming the language-psychological barrier as a precondition for the successful professional seamen's activity, and the following aspects may become perspective directions of further research: psychological selection of candidates for training in maritime educational institutions and for work under a contract; levels' indicators of knowledge formation the foreign languages of marine establishments' entrants.

References:

1. Verbitskaya T.I. Pedagogical conditions for overcoming psychological barriers to students in the process of studying a foreign language: diss.... candidate ped. Sciences: 13.00.08 / Verbitskaya Tetyana Igorevna. – Kaliningrad, 2003.
2. Doroshenko L.I., Zotov V.N. Lavrinenko and others. Psychology and ethics of business communication: Textbook for high schools, ed. Prof. 5. – 324 s.
3. Karamova K.Kh. Pedagogical conditions and barriers of creative self-realization of students in studying at art and graphic faculties: diss.... candidate ped. Sciences: 13.00.01 / Karama Klara Khakimivna. – Kazan, 2002.
4. Kulakova M.V. Personally oriented relationships as a pedagogical condition for the formation of readiness for professional activity in the future specialists in higher marine educational institutions // Scientific Papers: Collection of scientific articles of the National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov / Укл. P.V. Dmitrenko, L.L. Makarenko. – Issue LX (60). – K.: NP Drahomanov, 2005. – P. 78-82.
5. Podimov M.A. Psychological barriers in the professional activity of the teacher: diss.... Doctor psycho. Sciences: 19.00.07 / Podimov Nikolay Anatolyevich. – M., 2009.
6. Shakurov R.X. Barier kak kategoria I ego rol v deyatelnosti // Voprosy psikhologii. – 2001. – № 1. – S. 3-18.

Литвиненко І.Ю.
Херсонська державна морська академія

ПОДОЛАННЯ МОВНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО БАР'ЄРУ ЯК ПЕРЕДУМОВА УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОРЯКІВ

Анотація
У статті проаналізовано питання подолання мовно-психологічного бар'єру як передумова успішної професійної діяльності моряків. Вивчено теоретичну базу мовно-психологічних бар'єрів. Визначено поняття «психологічного» та «мовно-психологічного» бар'єрів. Охарактеризовано найтиповіші результати мовно-психологічного бар'єру серед моряків. Перераховано негативні чинники спілкування в морській сфері. Проаналізовано соціально-перцептивні психологічні помилки у спілкуванні серед моряків. Встановлено умови та шляхи подолання мовно-психологічного бар'єру серед морського колективу.
Ключові слова: мовно-психологічний бар'єр, чинники, соціально-перцептивні психологічні помилки, спілкування.

Литвиненко И.Ю.
Херсонская государственная академия

ПРЕОДОЛЕНИЕ КУЛЬТУРНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БАРЬЕРА КАК ПРЕДПОСЫЛКИ УСПЕШНОЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОРЯКОВ

Аннотация
В статье проанализированы вопросы преодоления культурно-психологического барьера как предпосылка успешной профессиональной деятельности моряков. Изучено теоретическую базу культурно-психологических барьеров. Определено понятие «психологического» и «культурно-психологического» барьеров. Охарактеризованы типичные результаты культурно-психологического барьера среди моряков. Перечислено негативные факторы общения в морской сфере. Проанализированы социально-перцептивные психологические ошибки в общении среди моряков. Установлены условия и пути преодоления культурно-психологического барьера среди морского коллектива.
Ключевые слова: культурно-психологический барьер, факторы, социально-перцептивные психологические ошибки, общение.

УДК 378.22:376.37

ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ЛОГОПЕДІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СЕЛІ

Мицик Г.М.
Запорізький національний університет

У статті подано аналіз історико-педагогічних передумов становлення логопедичної допомоги на селі, формування готовності майбутніх логопедів до роботи в зазначених умовах. Узагальнено досвід організації дошкільного виховання на початковому його етапі. Відображено ставлення дефектологів до можливості перенесення коректувальної допомоги дітям з вадами мовлення на дошкільний вік. Виявлено фактори, які певним чином впливали на зазначені процеси.

Ключові слова: логопедична допомога, дитячий садок, дошкільне виховання, діти з вадами мовлення, логопедія, вчитель-логопед, село.

Постановка проблеми. Підготовка сучасного фахівця-логопеда в системі вищої педагогічної освіти визначається процесами, що відбуваються в соціальному й культурному середовищі. Він повинен не тільки розуміти суть проблеми, але й вміти вирішити її практично в будь-яких умовах. Серед них своєї специфікою виділяється праця логопеда в сільській місцевості. У зв'язку з цим певну цінність набуває історично-педагогічний досвід, пов'язаний з освітньо-професійною підготовкою логопедів до роботи в зазначених населених пунктах. Його аналіз дасть можливість внести відповідні корективи в підготовку логопедичних кадрів виходячи з сьогоденних потреб сільського соціуму.

Неабиякий інтерес при з'ясуванні рівня професійної готовності фахівців-логопедів до роботи в сільській місцевості на різних історичних проміжках становлять відомості про стан організації та надання логопедичної допомоги дітям з вадами мовлення на селі, а тому цілком виправдано дослідити ці питання у взаємозв'язку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомим внеском у вивчення досліджуваної проблеми є праці вчених, в яких вже розглядалися ті чи інші аспекти зазначеного. Серед останніх слід виділити роботи Т. Л. Берник «Розвиток диференційованих форм логопедичної допомоги дітям з мовленнєвими вадами в Україні (1945-2000)», О. Б. Бобак «Педагогічні засади соціалізації дітей дошкільного віку в сім'ї у ІІ-й половині ХХ століття», В. В. Золотоверх «Становлення та розвиток дошкільних закладів для дітей з психофізичними вадами в системі спеціальної освіти», О. М. Потапенко «Теорія і практика підготовки логопедичних кадрів в Україні (друга половина ХХ століття), О. Е. Шевченко «Становлення та розвиток системи підготовки дефектологічних кадрів для закладів спеціальної освіти України (1918-1941 рр.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на достатню кількість напрацювань, більшість дослідників розглядають проблему підготовки логопедичних кадрів в загальному контексті, не приділяючи достатньої уваги особливостям формування їхньої готовності до професійної діяльності у сільській місцевості, відсутній аналіз проблем з цим пов'язаних.

Мета роботи – дослідження передумов формування готовності майбутніх логопедів до професійної діяльності на селі, з'ясування обставин, що впливали на становлення логопедичної допомоги в зазначених умовах.

Виклад основного матеріалу. Вивчення стану розвитку державної системи дошкільної логопедичної допомоги засвідчує, що в Україні робота з цього приводу була розпочата ще на прикінці 20-тих років минулого століття. Не остання роль в цьому процесі відводилася масовим дитячим садкам, в яких одним з компонентів виховання були заняття, спрямовані на розвиток мовлення у дітей. На той час ще не представлялось можливим говорити про діагностико-корекційний та профілактичний напрями їх діяльності як про найбільш значимі і пріоритетні. Робилися лише перші кроки в цьому. Все частіше стали говорити про необхідність здійснення підготовки кваліфікованих фахівців, здатних до такої роботи.

Однією з перших хто стояла біля витоків суспільного українського дошкільного виховання і теоретично обґрунтувала принципи його розвитку вважається Софія Русова. Вона доводить важливість і необхідність виховання дитини дошкільного віку. У час започаткування суспільного дошкільного виховання її аргументи були вкрай актуальними. Адже не всі ще розуміли, що характер дитини формується в ранньому віці, що вчасно треба створювати умови для розвитку її здібностей [1, с. 249].

З прийнятим 22.11.1922 р. Кодексу законів про народну освіту УСРР мова вже більше ведеться не про дошкільне, а соціальне виховання дітей. Були визначені типи навчально-виховних закладів, на які покладалось його здійснення: дитячий садок (для дітей 4-8 років), дитячий будинок (для дітей 4-17 років). Для розумово відсталих дітей передбачалося відкриття спецшкіл.

За своїм призначенням та організаційною побудовою масові дитячі садки, знаходячись на стадії свого становлення, ще не розглядалися як одна з організаційних форм в системі надання логопедичної допомоги дітям дошкільного віку. Триваючим було не тільки з'ясування їх місця та ролі у соціальному вихованні дітей того часу, але й пошук самої моделі виховання в цих закладах. Тим не менш, починаючи з 20-х років все частіше видатні дефектологи того часу порушували питання про необхідність перенесення коректувальної допомоги дітям з вадами мовлення на дошкільний вік. Ф. Рау були виділені ті легкі форми мовленнєвих порушень, які можуть

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

бути усунені вихователями масових дитячих садків, які пройшли логопедичну перепідготовку [9, с. 16]. Отже, розгортання дошкільної логопедичної допомоги в масових дитячих садках слід було вважати питанням часу. Зазначимо, в той період організація навчання і виховання дітей дошкільного віку з особливостями психофізичного розвитку (далі – ОПФР), як правило, здійснювалась в межах окремих секцій закладів дефективного дитинства. Діти з розладами мовлення до зазначеної категорії не відносилися, тому не визнавалися такими, що потребують особливих форм навчання і виховання. Проте, в таких закладах, як відмічає у своїй праці Т. Л. Берник, відповідно до штатного розкладу була передбачена посада вихователя, що володіє прийомами виправлення дефектів мовлення або ж спеціаліста, здатного виправляти вади мовлення [3].

Основні вимоги до організації, змісту і методів роботи дитячого садка в радянській Росії були викладені в «Інструкції по веденню осередку та дитячого садка» 1919 р. Найшли в ній відображення і положення щодо розвитку мовлення та уточнення дитячих уявлень, методики проведення індивідуальних та колективних бесід. Для розповідання рекомендувалися народні казки і доступна дітям художня література. Однак поряд з позитивними вказівками Інструкція хибувала й певними недоліками. Зокрема, навчання грамоті мало відбуватися природним шляхом, тобто без певної послідовності та системи. Це створювало труднощі для подальшого навчання дітей грамоті в школі [6]. Відчувалась і нестача кадрів. У Декларації про соціальне виховання дітей 1920 р. НКО УРСР зазначалося, що «тільки той педагог може проводити ідею соціального виховання, який уміє здійснювати роботу і в дитячому садку, і в школі, і в клубі, і на майданчику» [1, с. 293]. Станом на 1921 р. в Україні нараховувалося 12 інститутів народної освіти, в структурі яких готували універсальних вчителів, здатних впроваджувати в життя систему соціального виховання в повному її обсязі. Вищі трирічні педагогічні курси значною мірою були орієнтовані на підготовку педагогів для роботи з «раннім і середнім дошкільним віком». За програмою трирічних курсів кожний рік навчання мав своє цільове спрямування. У перший рік давалася «загальна установка з питань просвітницької політики і підготовки до роботи». Протягом другого року вивчалась робота з дітьми дошкільного і молодшого шкільного віку. Третьокурсники поглиблено вивчали одну з тих форм соціального виховання, в якій вони мали працювати [1, с. 293-294]. Вивчення логопедії за навчальними планами цих закладів не передбачалося. Не зважаючи на нестачу фахівців з виправлення дефектів мовлення, підготовка педагогічних кадрів на той час була зорієнтована на роботу з розумово відсталими дітьми. Між тим в РРФСР перші короткострокові логопедичні курси для лікарів та вихователів дошкільних закладів Москви з підготовки персоналу для спеціальних шкіл були проведені ще навесні 1918 року. Згодом, короткий курс практичної логопедії для дошкільних працівників був організований К. Корніловим. Однак, як відзначається в наукових працях, вони не давали слухачам глибоких знань з досліджуваних питань, не задовольняли запитів у кадрах у розгорнутій боротьбі з «дитячою дефективністю». Вимагалася серйозна підготовка дефектологів, яка могла бути здійснена тільки в системі вищої освіти [7, с. 54]. У 1920 р. в Москві розпочали роботу два дефектологічних інститути, перший організований НКО – Педагогічний інститут дитячої дефективності НКО, який готував педагогів-дефектологів, другий організовано НКОЗ – Московський медико-педологічний інститут НКОЗ, в якому здійснювалася підготовка лікарів-дефектологів [2, с. 45]. У 1924 р. їх було об'єднано, і в 1930 р. реорганізовано в дефектологічний факультет Московського державного педагогічного інституту. До навчальних планів цих вищих навчальних закладів входив і курс логопедії, хоча сам навчальний процес був спрямований на підготовку універсального фахівця, здатного працювати з різними категоріями дітей з обмеженими можливостями здоров'я. У переліку предметної підготовки дефектологів істотну частину займали медичні знання [7, с. 64]. Навчальним планом 1923-1924 н.р. вивчення логопедії було передбачено на факультеті дитячої дефективності Ленінградського педагогічного інституту Соціального виховання нормальної та дефективної дитини. Серед переліку запропонованих для вивчення дисциплін слід виділити курс дошкільного виховання розумово відсталих, в межах якого приділялась увага розвитку і культурі рідної мови [7, с. 180-181]. У 1926 році обов'язковий курс з логопедії було введено в Ленінградському державному інституті вдосконалення, у 1932 р. – в Московському університеті при кафедрі психіатрії. З іншого боку, в дослідженнях відзначається, що перші навчальні плани 20-х рр. були фактично не оформлені, а програми практично були відсутні, а ті, що були, ґрунтувалися на зарубіжних аналогах, були багатопредметними і обмежували час для студентів на вивчення основних дисциплін, характеризувалися низьким рівнем спеціальної практичної підготовки. Студентам доводилося багато вчитися без книг, оскільки галузі спеціальної педагогіки були майже не розроблені в теоретичному і практичному аспектах, представлені дуже короткими курсами [7, с. 66-67, 74]. У наступні роки мало місце посилення зв'язку між теоретичними навчальними дисциплінами і формами педагогічної діяльності, що формуються безпосередньо в умовах практичної роботи з дітьми. Змінювалася і змістовна сторона педагогічної практики студентів, яка була в більшій мірі орієнтована на проведення корекційної роботи з дітьми. Однак, за твердженням А. В. Калініченко, незважаючи на широкий спектр професійних можливостей дефектологів, освітній процес на той час був зведений лише до сфери шкільного навчання [7, с. 67], залишаючи поза увагою дітей дошкільного віку.

Не можна не відзначити, що в цей період держава починає перейматися проблеми села. Питання розвитку дошкільних установ в зазначених населених пунктах стали об'єктом обговорення на XIII з'їзді ВКП (б), що відбувся в 1924 р. Лунали заклики до всіх радянських установ повернутися «обличчям до села», про необхідність проведення через радянські, професійні, кооперативні та інші організації роботи по будівництву

установ, які б сприяли робітницям і селянкам залучити їх у соціалістичне будівництво. Було підкреслено, що завдання створення в селі нового побуту, підняття сільського господарства і продуктивної праці зобов'язують органи народної освіти розгорнути широку мережу дитячих закладів на селі [6]. В тих умовах, в яких опинилося село, такий підхід до проблеми слід було вітати. Формування мережі дитячих садків в сільській місцевості, звідси належна побудова навчально-виховного процесу, забезпечення його кваліфікованими фахівцями могли істотно посприяти також організації та веденню роботи з формування мовлення, усунення легких форм мовленнєвих порушень у дітей дошкільного віку, певним чином готуючи їх до повноцінного життя.

Нажаль в радянській Україні незначна кількість дитячих садків на той час не давала змоги педагогічним навчальним закладам організувати навчальний процес відповідно до вимог методичних органів НКО: перенести його в середовище майбутньої професійної діяльності студентів. Тому більша частина педагогічних навчальних закладів, користуючись правом змінювати навчальні плани і програми, вилучала з них дошкільний цикл і переорієнтовувалася на підготовку педагогів для школи. Власне, не було й потреби в підготовці педагогів спеціально для роботи з дітьми дошкільного віку. Нечисленні дитячі садки та будинки були забезпечені фахівцями. Відсутність потреби в педагогах, які мали працювати з дошкільнятами, позначалась на стані їх підготовки в педагогічних навчальних закладах – вона фактично не здійснювалася. У 1925 р. трирічні курси були перейменовані в педагогічний технікум і дістали чітку спеціалізацію – підготовка вчителів початкових класів [1, с. 294-295].

Початок інтенсивного зростання мережі дитячих садків припадає на 1926 р., коли почалась відбудова зруйнованого господарства. З 1928 по 1932 роки, кількість дітей, яка знаходиться в дитячих садках, зростає з 17836 до 1 500 000 [1, с. 306]. Така динаміка зумовлювала потребу у педагогічних кадрах з дошкільного виховання. Їх підготовка покладалась на дошкільні відділення 45-ти педагогічних технікумів і дошкільні факультети 4-х педагогічних інститутів. Спеціальні курси для підготовки працівників дошкільного виховання були організовані майже в кожному районі. Навчальні плани дошкільних відділень складалися з трьох розділів: соціально-економічного, загальноосвітнього і педагогічного. Основне місце займало вивчення методик [1, с. 311-312]. Основними формами організації суспільного дошкільного виховання у сільській місцевості були сезоні дитячі садки, ясла, літні майданчики. Фахові курси працювали у лютому-березні, щоб підготувати вихователів до роботи в дитячих садках до початку чергового сезону сільськогосподарських робіт. Програма навчання передбачала ознайомлення курсанток з організацією дитячих майданчиків і садків, їх обладнанням, режимом дня, правилами догляду за дітьми, а також зі змістом і методами роботи з ними влітку. Направляли на курси колгоспниць і робітниць із загальноосвітнім рівнем початкової школи [1, с. 311-312]. Багато міських дошкільних установ в порядку шефства теж проводили роботу в селі. Досвід роботи в селі в ці роки був узагальнений в спеціальних збірниках, що виходили під редакцією М. М. Віленської [6]. Згодом прийшли до висновку, що логопедична допомога потрібна не тільки в спеціальних освітніх установах, масових школах, але і дітям дошкільного віку, коли мова на стадії її формування не тільки легко піддається порушенням, але і легше, ніж у більш пізньому віці, піддається виправленню, перевихованню [4, с. 34]. Перший досвід організації такої роботи належав Москві, де в 1930 р. при нервово-психіатричній лікарні ім. Соловйова була відкрита перша логопедична група для заїкуватих дітей дошкільного віку. В цьому ж році запрацював логопедичний напівстаціонар для заїкуватих дошкільнят, організований з ініціативи відомого психіатра та громадського діяча В.О. Гіляровського (1930 р.). Згодом (1932 р.) – ясла для заїкуватих дітей, робота в яких проводилася під методичним керівництвом О. Ф. Рау (1932). У 30-ті роки перший логопедичний дошкільний заклад відкривається і в Україні (м. Харків). Як зазначає Т. Л. Берник, починаючи з 1933 р. НКО УРСР планував організувати логопедичні заклади по всій Україні, використовуючи набутий в м. Харкові досвід роботи з цією категорією дітей. Вважалося необхідним більше уваги приділяти дошкільній ланці – організовувати спеціальні дитячі садки для логопатів (із заїканням, шепелявістю, гаркавістю, гугнявістю органічного та функціонального походження), завдяки чому мала істотно зменшиться кількість дітей з вадами мовлення в школі [3, с. 35-36]. Протягом 1934-1937 рр. Інструктивним листом НКО УРСР від 15 квітня 1934 р. «Про поширення мережі шкіл для фізично дефективних, розумово відсталих, логопатів на 1934 р у зв'язку із запровадженням загального обов'язкового навчання дефективного дитинства» для дітей-логопатів дошкільного віку передбачалася організація: дитячих садків, спеціальних логопедичних груп при масових дитячих садках, спеціальних груп при дошкільних закладах [3, с. 38-39]. У тому ж таки 1934 р. видається вдосконалена «Програма виховання». В ній більше уваги було приділено питанням організації та змісту багатогранного життя дітей у дитячому садку. Програма включала і розділ з розвитку мовлення. Разом з тим вона мала суттєві недоліки: був включений складний пізнавальний матеріал, не враховувалися вікові особливості дітей, недооцінювалася керівна роль вихователя в організації педагогічного процесу. Існувала необхідність у створенні нового програмного документа з дошкільного виховання [5].

В контексті забезпечення єдності керівництва справою дошкільного виховання дітей робітників позитивне значення мала постанова РНК Союзу РСР від 6 липня 1935 р., якою передбачалося всі дитячі садки, що утримувалися при підприємствах і установах в містах і радгоспах, передати у відання народних комісаріатів освіти союзних республік і їх місцевих органів. Організації (крім колгоспів та житлових кооперативів), що мали у своєму віданні дитячі садки, до 1 жовтня 1935 р. повинні були передати їх відповідним відділам народної освіти. Припускаємо, що таке рішення змушувало більш виважено підійти до

визначення змісту дошкільної освіти, її науково-методичного та кадрового забезпечення.

Нові погляди на проблеми навчання та виховання дітей, зокрема і з мовленнєвими вадами, вимагали підготовки відповідних фахівців для роботи з ними. У другій половині 30-х рр. оновлення торкнулися програмно-методичного та матеріально-технічного забезпечення навчального процесу на денному та заочному відділеннях педагогічних навчальних закладів. Багато навчальних програм переглядалися або складалися заново. М. Є. Хватцев взявся за переробку програми з логопедії. Пошук нового змісту дефектологічних дисциплін привів викладачів Московського, Ленінградського, Київського дефектологічних факультетів до необхідності тісної співпраці і взаємодії, обміну досвідом, як серед педагогів, так і студентів [7, с. 86]. Проте, О. Е. Шевченко в своїх дослідженнях зазначає, що не знайшла згадок про організацію та проведення підготовки логопедів на окремих курсах аж до 1939 р., відзначаючи, що починаючи з 1930 р. логопедія, як самостійний предмет, увійшла до навчальних планів окремих педагогічних навчальних закладів. Так, на дефектологічному відділенні педолого-педагогічного факультету Київського інституту соціального виховання (1930-1931) логопатії відводилося 140 годин; на педолого-педагогічному факультеті Харківського інституту народної освіти (1932) передбачалось 30 лекційних годині та 20 годин практичних занять; на курсах, що діяли на базі Одеського лікарсько-педологічного інституту, теж вивчалася логопедія. Наприклад, у навчальному плані 6-місячних курсів з підготовки вчителів допоміжних шкіл було заплановано 16 годин вивчення «Основ педагогіки сліпих та логопатів»; на 5-місячних курсах з підготовки вчителів допоміжних шкіл в Одеському лікарсько-педологічному інституті (1933) викладався предмет «Логопатія та логопедія» (лекцій 20 годин, практикум – 30 годин). Навчальний план короткотермінових 4-місячних курсів з підготовки педагогів для шкіл глухонімих, що проводились на базі Харківського лікарсько-педологічного кабінету (1931), передбачав 12 годин вивчення «Логопатії та логопедії» [11].

Про підготовку кадрів йшлося і у плані НКО УСРР на 1932-1936 роки, яким передбачалося за 5 років на короткотривалих курсах підготувати 400 логопедів-педагогів. В ньому також зазначалося, що до цього часу в жодному спеціальному закладу УРСР досі немає посади логопеда [3, с. 32]. Крім того, НКО пропонувалось з 1934 р. ввести курс «Логопедія» до навчальних програм старших курсів педагогічних і медичних вузів, педтехнікумів, короткотермінових курсів з підготовки педагогів-дефектологів [3, с. 35].

1937 року Є. І. Тихеєва, видатний радянський педагог, знаний фахівець з дошкільного виховання дітей, видала книгу «Розвиток мови дошкільника», в якій дитячому саду відводиться особлива роль у розвитку мови дитини. На її переконання методичний розвиток мовлення і мови повинні лежати в основі всієї системи виховання в дитячому садку. Дитячому саду, зазначала вона, повинно бути поставлено в обов'язок створити таку конкретну обстановку, серед якої мова дітей змогла б розвиватися правильно і безперешкодно [8]. Є. І. Тихеєва говорила, що вихователям дитячих садків потрібна спеціальна широка педагогічна підготовка, яка повинна включати в повному обсязі всі наукові дисципліни, без знання яких неможливо займатися вивченням і вихованням дитини [6].

У 1938 р. були розроблені Статут дитячого садка та програмно-методичні вказівки «Керівництво для вихователя дитячого садка». Відповідно до Статуту завідуюча дитячим садком і вихователі повинні були мати спеціальну освіту. Матеріалами Керівництва передбачалися заняття з розвитку мови. Дія цих документів поширювалася на всі масові дитячі садки не залежно від їх підпорядкування. В ньому більш чітко говорилося про всебічний розвиток особистості, урахування вікових особливостей дітей. Разом з тим «Керівництво...» як і раніше визначало зміст роботи з дітьми не за віковими групами, а по окремим розділам виховання. Це створювало труднощі вихователю у доборі програмного матеріалу для роботи з дітьми того чи іншого віку. Не було науково обґрунтованого розкриття питань навчання дітей дошкільного віку. Недостатньо висвітлювалася і робота з батьками [5]. Крім всього, в своїй більшості вихователі дитячих садків, не маючи елементарних знань про анатомо-фізіологічні основи голосу і мовлення, припускалися в своїй роботі грубих помилок під час проведення логопедичної роботи. Тому, з метою належної її організації своєї актуальності набувало питання запровадження в штати дошкільних закладів посади вчителя-логопеда. Однак її було введено лише 1940 р. і тільки в штати спеціальних шкіл та логопунктів при масових школах. Проте, згідно з постановою НКО УРСР «Про розгортання логопедичної роботи на Україні» обласні відділи народної освіти зобов'язувалися відкривати в кожному обласному центрі дитячий садок або групи для дітей з мовленнєвими вадами [3, с. 44]. Штати логопедів також були затверджені і в системі НКОЗ СРСР (по одній штатній одиниці в дитячій поліклініці), але кваліфікація та тарифікація їх праці залишалися не уточненими [10, с. 7].

Визнанням необхідності посади логопеда в структурі навчальних закладів само по собі їх кадрові проблеми не вирішувалися. Брак спеціалістів зазначеного напрямку був відчутним. Систематична підготовка логопедів вищими педагогічними закладами не здійснювалась. Питання про необхідність підготовки спеціалістів-учителів гостро постало з прийняттям РНК УРСР 23.08.1939 р. постанови «Про загальне обов'язкове навчання аномальних дітей». Свою роботу відновлює дефектологічний факультет Київського педагогічного інституту імені О.М. Горького. Крім того у 1939-1940 н.р. річні курси з підготовки логопедів було відкрито в м. Харкові. Набір складав 30 осіб. На курси зараховувалися особи із загальною середньою освітою. Навчання на курсах проводилося за навчальним планом, яким передбачалося, крім предметів загальноосвітнього циклу, вивчення й таких фахових дисциплін як: «Логопедія», «Слухова робота», «Корекція звуків» [3, с. 45]. У ньому були широко представлені предмети загального циклу (21,4% навчальних годин), загально-педагогічного циклу (14% навчальних годин), відводилось достатньо часу на вивчення різних методик (15,2%). Це давало змогу піднести загаль-

ноосвітній рівень майбутніх учителів-логопедів та озброїти їх знаннями методик викладання різних дисциплін. Водночас планом не передбачалося вивчення загальної та спеціальної психології, мало годин, на переконання О. Е. Шевченко, відводилося вивченню дисциплін спеціального фахового циклу (9,7%) [13]. З початком Великої Вітчизняної війни робота з підготовки дефектологів в Україні тимчасово припиняється.

Висновки. Отже можна дійти висновку, що проміжок часу з 1917 по 1941 роки можна охарактеризувати як період, в межах якого: формувалася науково-педагогічна думка про перенесення коректувальної допомоги дітям з вадами мовлення на дошкільний вік, можливість усунення легких форм мовленнєвих порушень в масових дитячих садках. В інструктивних документах заняття з розвитку мовлення розглядаються як складова виховного процесу. Створюються дошкільні заклади для дітей з мовленнєвими вадами.

Не зважаючи на значну увагу з боку держави до проблем логопатів досить низьким рівнем надання логопедичної допомоги вирізнялося село. З одного боку, давалася в знаки відсутність в сільській місцевості постійно діючих дитячих дошкільних установ, через які таку роботу можна було б вести, з іншого – необізнаність в цих питаннях вихователів, підготовка яких здійснювалася переважно на короткострокових курсах за навчальними планами, якими вивчення логопедії не передбачалося. Така потреба у кваліфікованих кадрах була відчутною в цілому і по країні. Цілеспрямована підготовка логопедів в педагогічних навчальних закладах України не велася, хоча з початку 30-х логопедія, як самостійний предмет, входила до навчальних планів окремих педагогічних навчальних закладів. Професійні можливості дефектологів на той час були зорієнтовані на сферу шкільного навчання. Фактично цей часовий відрізок можна означити як період становлення логопедичної допомоги в системі дошкільного виховання, пошуку та впровадження нових організаційних форм побудови національної системи підготовки дефектологів.

Список літератури:

1. Артемова Л. В. Історія педагогіки України. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Л. В. Артемова. – Київ, «Либідь», 2006. – 424 с.
2. Басова А. Г. История сурдопедагогики: учеб. пособие для студ. дефектол. фак. пед. ин-тов. / А. Г. Басова, С. Ф. Егоров. – М.: Просвещение, 1984. – 295 с.
3. Берник Т. Л. Розвиток диференційованих форм логопедичної допомоги дітям з мовленнєвими вадами в Україні (1945-2000): дис.... канд. пед. наук / Т. Л. Берник. – Київ, 2006. – 192 с.
4. Бессмертная Н. А. Организационно-педагогические условия развития профессиональной компетентности будущих логопедов сельских образовательных учреждений: дис. ... канд. пед. наук / Н. А. Бессмертная. – Якутск, 2001. – 165 с.
5. Дошкольная педагогика: учеб. пособие / под ред. В. И. Ядэшко, Ф. А. Сохина. – Москва: Просвещение, 1978. – 416 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http: // www.detskiysad.ru/ped/doshkol06.html
6. История дошкольной педагогики: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Педагогика и психология (дошк.)» / М. Ф. Шабаева, В. А. Ротенберг [и др.]; под ред. Л. Н. Литвина. – 2-е изд., дораб. – М.: Просвещение, 1989. – 352 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http: // um.co.ua/1/1-1/1-111 565.html
7. Калиниченко А. В. Становление высшего дефектологического образования в России в XX веке – начале XXI века: дис. ... канд. пед. наук / А. В. Калиниченко. – Чита, 2014. – 193 с.
8. Тихеева Е. И. Развитие речи детей (раннего и дошкольного возраста): пособие для воспитателей дет. сада / Е. И. Тихеева; под ред. Ф. А. Сохина. – 5-е изд., испр. – Москва: Просвещение, 1981. – 159 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http: // pedlib.ru/index2.php?part=Books&dir=2/0320&num_page= 0&from_page=1
9. Томіч Л. М. Обґрунтування необхідності комплексної допомоги дітям з порушеннями психофізичного розвитку / Л. М. Томіч // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – № 4. – Бердянськ: БДПУ, 2008. – 304 с.
10. Хрестоматія з логопедії: Історичні аспекти. Дислалія. Дизартрія. Ринолалія: Навчальний посібник / За заг. ред. Шеремет М. К., Мартиненко І. В. – К.: КНТ, 2008. – 380 с.
11. Шевченко О. Е. Розвиток логопедичної допомоги в Україні / О. Е. Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // npu.edu.ua/!e-book/book/html/D/ikpp_kl_Hrestomatiya_z_logopedii/220.html

Мыцык А.М.
Запорожский национальный университет

ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ ЛОГОПЕДОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕЛЕ

Аннотация
В статье представлен анализ историко-педагогических предпосылок становления логопедической помощи на селе, формирования готовности будущих логопедов к работе в указанных условиях. Обобщен опыт организации дошкольного воспитания на начальном его этапе. Отражено отношение дефектологов к возможности переноса коррекционной помощи детям с нарушениями речи на дошкольный возраст. Выявлены факторы, которые определенным образом влияли на указанные процессы.

Ключевые слова: логопедическая помощь, детский сад, дошкольное воспитание, дети с нарушениями речи, логопедия, учитель-логопед, село.

Mytsyk A.M.
Zaporizhzhya National University

BACKGROUND OF FORMATION OF READINESS SPEECH THERAPIST TO PROFESSIONAL ACTIVITIES IN RURAL AREA

Summary
The article presents an analysis of the historical and pedagogical prerequisites for the development of speech therapy in rural area, the formation of the readiness speech therapists to work in these conditions. The experience of the organization of preschool education at its initial stage is generalized. The attitude of defectologists to the possibility of transferring correctional care to children with speech disorders at preschool age is reflected. Factors that have a certain influence on these processes have been identified.
Keywords: speech therapy, kindergarten, preschool education, children with speech disorders, speech therapy, teacher-speech therapist, rural area.

УДК 378:37.07(043.3)

УПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЕМ ОБЩИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ДОКТОРОВ ФИЛОСОФИИ: ОПЫТ ОБЬЕДИНЕННОГО КОРОЛЕВСТВА ВЕЛИКОБРИТАНИИ И ИРЛАНДИИ

Муромец В.Г.
Институт высшего образования
Национальной академии педагогических наук Украины

В статье представлен опыт Обьединенного королевства Великобритании и Ирландии в подготовке соискателей третьего научно-образовательного уровня высшего образования (PhD) на основе компетентностного подхода. Проанализированы современные тенденции управления развитием общих компетенций соискателей третьего (образовательно-научного) уровня высшего образования в контексте обеспечения качества докторской образования.
Ключевые слова: общие компетентности, подготовка докторов философии, компетентностный подход, европейский опыт, управление развитием.

Постановка проблемы. Значение качественного докторского образования в европейском пространстве высшего образования (англ. European Higher Education Area, EHEA) приобретает все более повышенный интерес. Среди последних трендов в управлении качеством подготовки соискателей докторских (PhD) программ является спрос на развитие универсальных компетентностей (generic competencies) в соответствии с требованиям внутренних и внешних заинтересованных сторон (stakeholders).

Однако, несмотря на то, что европейские университеты постоянно улучшают свой собственный путь к улучшению качества докторских (PhD) программ, они сталкиваются с ограничениями и вызовами, связанные с личностной ориентированностью образовательного процесса, его информатизацией. Отметим, что философия международной образовательной политики Обьединенного королевства Великобритании и Ирландии ставит цель в постоянном повышении требований к расширению принципов общности между учреждениями и другими странами для обеспечения мобильности соискателей третьего (образовательно-научного) уровня высшего образования в контексте реализации управленческой деятельности.

Анализ научных исследований. Проблемы развития докторской подготовки (PhD) в условиях глобализации и евроинтеграции исследовали зарубежные ученые: Дж. Анастас, А. Барнард, Л. Доминелла, Д. Завиршек, А. Кампанини, Дж. Корнбек, К. Лайонс, В. Лескошек, Дж. Лейх, Л. Моррис и другие.

Формулировка цели статьи. Целью статьи является анализ современных тенденций управления развитием общих компетенций соискателей третьего (образовательно-научного) уровня высшего образования в контексте обеспечения качества докторской образования.

Изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов. Глобализация, ориентированная на экономику знаний, подтолкнула к реализации различных подходов и стратегий к реформированию докторской подготовки, в частности, трансформации количественных показателей образовательных услуг в качественные. Именно поэтому сейчас стоит сложная задача перед университетским сообществом – обеспечение практической направленности докторской подготовки через систему развития общих (универсальных) компетенций для создания благоприятных условий в профессиональном ро-

сте и формировании персональных и лидерских компетенций соискателей третьего научно-образовательного уровня высшего образования (PhD).

Рассмотрим PhD программы Обьединенного королевства Великобритании и Ирландии более подробнее. Такого рода программы отличаются широким разнообразием и могут быть получены через:

– традиционные исследовательские программы (PhD, DPhil);

– программы, сочетающие исследовательскую деятельность с обучением в Англии и практическими занятиями (New Route PhD);

– профессионально-ориентированные программы (DBA, DEng, DEd);

– присуждение степени PhD как результат выдающейся практической деятельности (PhD by Practice);

– присуждение степени PhD на основании выдающейся публикации (PhD by Publication) [8].

Предлагаемые программы уровня PhD, в зависимости от своего типа, дают возможность аспирантам:

– расширить или углубить специализацию и знания, проводить междисциплинарные исследования, получить знания и навыки в новых предметных областях (программы Integrated PhDs, The New route PhD);

– проводить научные исследования на самом высоком академическом уровне;

– стать одним из ведущих мировых экспертов в какой-либо узкоспециализированной области, подготовиться к академической карьере (традиционные PhD);

– многократно усилить личностный потенциал и развить общие компетентности (transferable skills / soft skills / generic skills).

Поэтому положительное решение этой проблемы предполагает ориентированность на международные стандарты и опыт лучших зарубежных практик (best practice), согласно которым соискатель третьего уровня высшего образования должен обладать общими компетенциями (transferable skills / soft skills / generic skills), иметь устойчивые ценности, которые нужны для осуществления сотрудничества и нетворкинга.

Наблюдение за интеграционными процессами, которые влияют на модернизацию профессиональной подготовки соискателей третьего (образовательно-научного) уровня высшего образования в европейских университетах в контексте развития общих компетенций соискателей третьего (образовательно-научного) уровня высшего образования, привели нас к изучению лучших практик (best practice) в управлении качеством совершенствования докторской образования.

Начиная с 2000 года, средний годовой прирост количества выпускников докторантуры составил 5% в ЕС-27 и 3,3% в США. Еще более 400 учреждений награждают докторскими степенями в США. Однако 50 из этих 406 учреждений награждают около 50% всех докторских степеней [2].

На уровне управления децентрализацией докторских программы становится все более децентрализованным от уровня факультетов и ведомств до уровня конкретных школ и инициативных групп как в Европе, так и в США.

В результате докторская образование сосредоточена в нескольких учебных заведениях, главным образом в крупных исследовательских университетах, большинство из которых являются членами Американской ассоциации университетов. Ведущие частные университеты продолжают заниматься аспирантурой этих крупных государственных университетов. В частности, Калифорнийский университет в Беркли (англ. University of California, Berkeley) ежегодно присуждает около 750-800 докторов наук.

Согласно анализу документа Докторской программы в Европе (Doctoral Programmes in Europe, BFUG Report, European University Association, 2010) [6], страны ЕС выпускают около 100 000 выпускников докторантуры, по сравнению с 53 000 в США. Страны ЕС награждают примерно на 15% больше степеней докторантов, чем США. В Европе более тысячи университетов и высших учебных заведений, имеющих докторские программы подготовки соискателей третьего (образовательно-научного) уровня высшего образования. В частности, лидером является Германия и Великобритания, которые имеют наибольшие степени зачисления в программы PhD в Европе [2].

Итак, перейдем к анализу европейских тенденций в контексте управления развитием общих компетенций соискателей третьего (образовательно-научного) уровня высшего образования в контексте обеспечения качества докторской образования.

Как убедительно свидетельствует общемировой тренд в международных университетах, руководство этих учреждений настаивает на том, что у соискателей третьего (образовательно-научного уровня) высшего образования могут быть несколько руководителей (наставников / супервизоров).

В частности, в Университете Миссури-Колумбия (англ. Missouri University University of Missouri System) создали «Программу развития лидеров для руководителей аспирантов (DGS)», которая обеспечивает постоянную подготовку руководителей аспирантов, которые отвечают за наставничество (менторинг) и супервизионный практику.

Университет штата Калифорния Дэвис (англ. University of California, Davis, UC Davis) создал программу, которая сосредоточивает внимание на повышении готовности факультета к наставничеству соискателей третьего (образовательно-научного уровня) высшего образования в сфере, которые влияют на академическую локализацию и успех. Программа направлена на развитие готовности написания курсовых работ, научных исследований и исследования в области профессиональной карьеры.

Таким образом, можно утверждать, что тенденция Великобритании и Ирландии в области докторской образования заключается в том, что все больше высших учебных заведений внедряют структурированные докторские программы вместо отдельных исследований.

Несмотря на некоторые принципиальные различия в составе докторских программ в Европе и США, основные критические основы исследований программ PhD достаточно подобными.

Интересным для Украины есть опыт организации Исследовательских школ, как организаци-

онной структуры, которая включает только докторантов. Такой опыт имеет уже Национальный университет «Киево-Могилянская академия» и Киевский национальный политехнический университет. Исследовательская школа может быть организована вокруг конкретной дисциплины, темы исследований или междисциплинарной области исследований и / или сосредоточена на одном исследовании. Она может включать в себя одно учреждение или несколько учреждений и организовать сотрудничество между ними. Эти модели не являются взаимоисключающими и часто имеют общие характеристики. Страны или учреждения могут применять обе модели в своих системах и / или структурах. Кандидаты получили подготовку по индивидуальной программе обучения или в рамках структурированных докторских программ.

Однако, как отмечает Jan Petter Myklebust и Rune Nilsen в докладе «Analysis of Policies of Doctoral Education Reform in Europe, Doctoral programs in Europe and Ukraine: International Conference Proceedings» (2007) [2] существуют следующие пробелы в повышении качества докторской образования в Обьединенном королевстве Великобритании и Ирландии: студенты PhD получают подготовку слишком узко, без внимания остаются развитие общих компетенций; им не хватает сформированности основных навыков (soft skills), таких как: эффективное сотрудничество, работа в командах, организационные и управленческие навыки; наблюдается факт того, что студенты PhD собирают слишком долго, чтобы завершить свои докторские студии, и в некоторых отраслях не получат ученые степени; студенты PhD плохо информированы о занятости вне академической деятельности.

К примеру, в Ирландии сегодня лишь 20% студенты PhD защищают кандидатскую диссертацию по четыре года. Через 7,5 лет после вступления только 40% до сих пор не подали диссертации к защите [6].

Отчеты Европейской ассоциации университетов (EUA) подчеркивают важность определенных мероприятий, направленных на повышение уровня квалификации студентов PhD за пределами учебного контекста и обеспечения более плавного перехода между различными этапами программ PhD, в частности, акцент сделан на развитие общих компетенций.

В частности, ведущие мировые университеты Обьединенного королевства Великобритании и Ирландии предлагают креативные решения по имплементации различных форматов для поощрения развития общих компетенций у соискателей третьего (образовательно-научного) уровня высшего образования.

В отличие от магистерского образования, докторские программы в настоящее время не включают сильный компонент профессионального образования (имеется в виду развитие исключительно hard skills) и начинают отвечать на запросы работодателей за поддержку развития общих компетенций (transferrable / soft skills).

В частности, следующие навыки (skills) считаются важными предпосылками успеха у выпускников PhD программы: творчество и предпринимательство в сочетании с основными дисциплинарными признакам; навыки самоорганизации и развития карьеры; управления проектами, понимание финансов, финансирования и управления ресурсами; профессиональная и исследовательская этика; навыки, усиливающие влияние исследований: работа в команде, работа в рамках более широкого контекста и применения исследований в крупных корпоративных или социальных целях.

Хорошим примером таких программ является программа «Vitae» в Великобритании, где по результатам исследования, проведенного лордом Робертсом, была основана идея «сделать мировой класс Великобритании поддержкой личного, профессионального и карьерного развития молодых исследователей» [6].

Обучение общих компетентностям (transferrable / soft skills) в университетах Обьединенного королевства Великобритании и Ирландии составляет ¼ части всего периода обучения на PhD программе.

К примеру, написание исследовательских отчетов, разработку плакатов и устных докладов по визуальной поддержкой или без нее, для презентации перед международными экспертами, а также для необходимой поддержки для исследовательских проектов (гранты, предложения).

В Лимерикском университете (англ. University of Limerick, ирл. Ollscoil Luimnigh) к концу третьего курса студенты PhD программы организуют конференцию (два дня) на тему, предназначенную и согласованную под наблюдением факультета, с устными презентациями и плакатами. Студенты могут стать приглашенными докладчиками и практиковать организационные способности, представить результаты своих исследований в общности или соответствующей социальной университетской сети.

В Гарвардском университете (англ. Harvard University) студенты работают над вопросом, выходящие за рамки его исследовательских интересов и готовят презентацию. Этот метод под названием «Малая диссертация» и помогает проверить способность студентов работать над различными проблемами и представлять результаты исследований.

Итак, по результатам исследования качества докторской программы подготовки соискателей третьего научно-образовательного уровня высшего образования в Объединенном королевстве Великобритании и Ирландии относят такие общие компетентности: открытость к новым идеям; добродетельность; инновационность; социальные навыки (включая коммуникационные навыки); ведение переговоров и развитие сетей; ориентация на результат; организационные навыки.

На внимание заслуживает Программа «TU / e-PROOF» [12], специально предназначена для аспирантов, которая успешно имплементируется в программы подготовки PhD студентов. Эта программа направлена на поддержку аспирантов в развитии общих компетентностей, необходимых для успешного завершения их PhD, а также для подготовки к следующему этапу карьеры. Программа PROOF является открытой для регистрации для аспирантов TU Twente и TU Delft.

В таблице 1 показаны курсы и предлагается, на какой стадии проекта PhD им следует сле-

довать. Курсы рассчитаны на конкретную фазу PhD. Тем не менее, аспиранты могут свободно следить за курсами в любое другое время во время своего проекта PhD. Студенты могут заполнить веб-форму (www.tue.nl/index.php?id=53611) [12]. После заполнения и отправки этой формы студент получает подтверждение после завершения регистрации. За три недели до начала курса студент получает дополнительную информацию о местонахождении курса, тренерах и, если применимо, заданиях, которые должны быть отправлены тренеру до начала курса.

Таблица 1

Описание программы TU / e PROOF

Год обучения на PhD программе	Программы для PhDстудентов в контексте развития общих компетентностей
Первый год	Анализ личных навыков. Принимая на себя ответственность за PhD Project. Научная целостность. Информационная грамотность и управление данными исследований Культурное разнообразие на работе Постер Шаг
Второй год	Предоставление аудиторской направленности Презентация Написание статей и тезисы Менторство Супервизионная практика Навыки преподавания для аспирантов
Третий год	Как начать свой собственный бизнес

Однако, мы можем утверждать, что контент-анализ зарубежных научных источников показал положительное влияние общих компетенций на повышение качества докторской (PhD) подготовки. Эффективность методов работы по развитию общих компетенций у соискателей третьего научно-образовательного уровня высшего образования по нашему мнению, является совокупность лучших мировых практик, существующих в единстве, внутренне взаимосвязаны и в своей совокупности составляют целостное явление.

Выводы из данного исследования и перспективы дальнейших исследований в данном направлении. Таким образом можно утверждать, что в европейских документах в сфере высшего образования признано чрезвычайно большую системообразующих роль вышеупомянутых общих компетенций несмотря на дискуссионный характер их перечень. Однако разработка эффективных методов и технологий, обеспечивающих развитие общих компетенций соискателей третьего (научно-образовательного) уровня высшего образования остается недостаточно исследованной.

В контексте разработки эффективных методов развития общих компетенций соискателей третьего (образовательно-научного) уровня высшего образования актуальным остаются вопросы по сопровождению опытных фасилитаторов с высшим образованием и пост-курсами последующей деятельности по итогам наблюдения за ходом осуществления планирования действий.

Список литератури:

1. Doctoral Programmes in Europe, BFUG Report, European University Association, 2010.
2. Jan Petter Myklebust, Rune Nilsen, Analysis of Policies of Doctoral Education Reform in Europe, Doctoral programs in Europe and Ukraine: International Conference Proceedings (2007).
3. Kehm B.M. Doctoral education in Europe and North America: a comparative analysis 2006 [Электронный ресурс] URL: http://www. portlandpress.com/pp/books/online/fyos/083/0067/0830067.pdf
4. Nerad M. The PhD in the US: criticism, facts, and remedies. Higher Education Policy, 2004, № 17. P. 187.
5. Hutmacher Walo. Key competencies for Europe: Report of the Symposium Berne, Switzerland, 27-30 March 1996 / Council for Cultural Co-operation (CDCC) // Secondary Education for Europe Strasburg. – 1997. – P. 11.
6. The development of national qualification frameworks in Europe. – Luxembourg: Publication Office of the European Union, 2009. – 116 p.
7. Schulz B. The importance of soft skills: Education beyond academic knowledge [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL http://hdl.handle.net/10628/39 http://www.keytrain.com/softskills.asp
8. Quality Assurance Agency (QAA), British Council, портала Newroutephd, Park, C. «New Variant PhD: The changing nature of the doctorate in the UK», Journal of Higher Education Policy and Management, Vol. 27, No. 2, July 2005, pp. 189-207.
9. Tuning Educational Structures in Europe. – URL http://www.europa.eu.int/comm/education/ olicies/educ/tuninig/tuning_en.html, 25.10.2005 р.
10. Wendler C., Bridgeman B., Cline F., Millett C., Rock J., Bell N. and McAllister P. (2010). The Path Forward: The Future of Graduate Education in the United States. Princeton, NJ: Educational Testing Service.
11. Salzburg Principles URL: http://www.eua.be/cde/about-euacde/euas-work-on-doctoral-education.aspx
12. URL: www.tue.nl/index.php?id=53611

Муромець В.Г.
Інститут вищої освіти
Національної академії педагогічних наук України

УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ЗАГАЛЬНИХ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ ДОКТОРІВ ФІЛОСОФІЇ: ДОСВІД СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА ТА ПІВНІЧНОЇ ІРЛАНДІЇ

Анотація
У статті представлений досвід Об'єднаного Королівства Великобританії та Ірландії у підготовці здобувачів третього (освітньо- наукового) рівня вищої освіти (PhD) на основі компетентностного підходу. Проаналізовані сучасні тенденції управління розвитком загальних компетенцій шукачів третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти в контексті забезпечення якості докторської освіти.
Ключові слова: загальна компетенція, підготовка докторів філософії, компетентнісний підхід, європейський досвід, управління розвитком.

Muromets V.H.
Institute of Higher Education
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

MANAGEMENT OF DEVELOPMENT FOR GENERIC COMPETENCE OF PHD STUDENTS: EXPERIENCE OF THE UNITED KINGDOM AND NORTHERN IRELAND

Summary
The article presents the experience of the United Kingdom of Great Britain and Ireland in the preparation of applicants for the third scientific-educational level of higher education (PhD) based on a competency approach. The modern tendencies of management of development of general competences of applicants for the third (educational-scientific) level of higher education in the context of ensuring the quality of doctoral education are analyzed.
Keywords: general competences, preparation of doctors of philosophy, competence approach, European experience, development management.

УДК 316.36

ПРОБЛЕМА НАСИЛЛЯ В СІМ'Ї В ПОЛЬСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Нестайко І.М.
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

У статті розглянуто проблему насилля в польському суспільстві, проаналізовано види насилля, та їхні прояви, які мають місце в польських сім'ях, розкрито суть поняття насилля в польських нормативних документах, виокремлено служби допомоги постраждалим від насилля, подано рекомендації, яких слід дотримуватися особам, що зазнали насилля, розкрито суть і значення оформлення «Синьої Карти» для осіб, котрі зазнали насилля в сім'ї, наведено статистичні дані осіб, котрі зазнали насилля в сімейному середовищі.
Ключові слова: насилля в сім'ї, благополуччя дитини, види насильства, права дітей та молоді, сімейне середовище, безпека дитини, правова підтримка неповнолітніх, бездіяльність.

ПЕДАГОГІЧНІ НАУКИ

Постановка проблеми. Сьогодні проблеми сім'ї і молоді стають дедалі актуальними і розглядаються різноманітними вітчизняними і міжнародними організаціями. Однією з нагальних проблем, яка постає перед молоддю у сучасному світі є проблема насилля у сім'ї. Тому велика увага приділяється розв'язанню проблем молоді та її становленні у сучасному світі. Особливо важливу роль в успішному розв'язку цієї проблеми покликані відіграти школи, громадські та релігійні організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми насилля у сім'ї, а також патології сімейного життя розкриваються у працях таких польських науковців, як А. Карли, Й. Щепковського, Т. Сроки, А. Квасьного, Й. Карли, Й. Меллібруди, П. Здуняк та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Становлення вітчизняної родинної педагогіки супроводжують певні суперечності в обґрунтуванні її теоретичних і методичних

засад, а також недостатня кількість компетентних у вирішенні питань насилля у сім'ї. З огляду на це вважаємо за необхідне донесення досвіду польського суспільства, а також ґрунтовного вивчення зарубіжних педагогічних надбань з метою подолання родинної кризи у нашому суспільстві.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розглянути види насилля в сім'ї та механізми його подолання в польському суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Про сімейне насилля ми можемо говорити завжди тоді, коли хтось із близьких нам людей, діючи навмисне і, використовуючи при цьому свою перевагу (наприклад, силу), порушує Твої права і особисту мораль, а також спричиняє так, що Ти страждаєш і зазнаєш шкоди. Слід пам'ятати, що насилля в сім'ї – це не лише побиття і синці. Окрім фізичного знущання ми можемо виокремити насилля психічне, сексуальне чи економічне (контроль економічного та професійного життя) [5]. До того ж, дуже часто всі ці види насилля виступають разом, наприклад, в сім'ї, де присутнє фізичне насилля, одночасно з'являється і психічне.

Виникає питання, яку ж поведінку слід вважати за насилля!?

Фізичне насилля може бути як активне, так і пасивне. Прикладом першого може бути: побиття, копання, поштуркування, ляпас, шарпання за волосся, подряпини, плювання, кидання предметами, викручування рук, зав'язування, душення, опіки (в тому числі припалювання цигарки), завдавання ран, аж до вбивства.

До пасивного виду насилля можна віднести таку поведінку, як: заборона або запобігання задоволенню фізіологічних потреб (наприклад, обмеження сну чи голодування), але також заборона спілкування чи можливості рухатися.

Сексуальне насилля полягає у змушенні іншої особи до сексуальної активності чи певних сексуальних відносин проти її волі, в тому числі як при застосуванні фізичної сили, так і при емоційному шантажуванні. До такого роду насилля відноситься: роздягання з використанням сили, ґвалтування, а також примус до сексуальних стосунків всупереч волі, відеозапис сексуальних стосунків без згоди партнера, змушування до перегляду порнографічної продукції [6].

Нажаль, ця форма насилля також має місце у польському суспільстві, хоча застосовується відносно рідко. Про це свідчать соціологічні опитування. Але, як стверджують психологи, ці дані не є достовірними, оскільки темою табу була і на далі залишається, принаймні подружнє ґвалтування. Слід пам'ятати, що такий вид насилля є також злочином і немає виправдання особі, яка його вчинила. Пояснення, що подружнє співжиття це подружній обов'язок, не дає партнерові права виконувати його в будь-який спосіб, чи то із використанням фізичної сили, шантажу чи погроз [4].

Наскільки фізичне насилля чи сексуальне залишає часто якісь докази, які можуть бути використані, наприклад, як докази проти виконавця, настільки застосування психічного насилля дуже важко довести. В той же час шкода, завдана таким чином буває, нерідко, набагато болючіша і залишає психічні розлади на багато років, хоча здаються непомітними на перший погляд.

До такого роду насилля та його проявів належить: висміювання, погрози, вербальна деградація (осуд, приниження та ін.), обвинувачення, критика, маніпулювання почуттям провини, переконання в психічній хворобі, навіювання власних думок, суспільна ізоляція (контроль і обмеження контактувань з іншими особами, н-д, знайомими, друзями чи родиною), використання дітей щодо контролювання (н-д, погрози щодо позбавлення батьківських прав), заборони покидати дім, виклик страху, а також позбавлення її почуття безпеки та контролю над власним життям [6].

До психічного насилля відноситься інколи й економічне насилля. Воно полягає у контролюванні фінансів, н-д, відбирання зароблених коштів, контроль витрат, виділення занадто малих фінансових засобів на необхідні витрати, заборона працювати, нищення особистих речей, відмова у грошах «на дім», приховування інформації про фінансовий стан сім'ї та ін. [6].

Підсумовуючи вище сказане, можна зробити висновок, що насилля в сім'ї – це свідома діяльність (з використанням сили), спрямована проти члена родини, яка порушує права і предмети особистого користування, наслідком якої є страждання і травми. У таких відносинах одна зі сторін має перевагу над іншою. Жертва зазвичай є слабшою, а виконавець сильнішим. А згідно зі статтею 207 §1 Карного Кодексу у Польщі, насилля в сім'ї є злочином [8].

Загалом, слід вважати, що насилля в сім'ї це:

– навмисна і свідома діяльність, спрямована проти інших членів сім'ї,

– діяльність, яка порушує права і особисті немайнові блага осіб, що зазнали насилля,

– діяльність, при якій виконавець є сильнішим, а особа, яка зазнає насилля – слабша,

– діяльність, що спричиняє біль і страждання.

Отже, родинне насилля це така поведінка, яка спричиняє психічне чи фізичне страждання близької особи, порушує її основні права та особисті немайнові блага та має на меті утримання над нею контролю і влади.

З огляду на це, ми представили форми, які може набирати насилля, а це, в свою чергу, допоможе краще зрозуміти, що ж таке насилля в сім'ї.

В польському суспільстві насилля трактується, як злочин і ніщо не виправдовує його застосування. Ніхто не має права кривдити іншу людину. З огляду на це можна навести деякі рекомендації для громадськості Речі Посполитої Польщі:

– подолати ганьбу: переконані, що на початку нелегко подолати ганьбу і довіритися іншим, що в тебе вдома присутнє насилля. Ганьба гальмує твоє рішення і призводить до того, що насилля продовжується. Це не особи, які зазнають кривди повинні соромитися, а виконавці, які винні у насиллі. Лише подолання мовчання може затримати насилля.

– поінформувати когось про те, що з тобою відбувається: слід обов'язково зізнатися близькій особі, якій довіряєш, про те, що в твоїй сім'ї має місце насилля. Це може бути друг, подруга, бабця, тітка або хтось близький твоїй сім'ї. Слід пам'ятати, що самому можна взяти ініціативу і перервати насилля. Якщо ж серед близьких немає особи, якій можна довіритися – завжди можна звернутися про допомогу до відповідних суспільних служб [6].

В польському суспільстві працюють такі служби допомоги постраждалим від насилля:

– *Осередок Кризової Інтервенції* (сфера діяльності Осередку охоплює: 1) надання допомоги особам, які знаходяться в кризовій ситуації незважаючи на вік, стать, освіту чи матеріальне становище з метою повернення контролю над власним життям; 2) запобігання переходу кризової ситуації в стан хронічної психосуспільної недостатності завдяки: – гарантуванні тимчасової, цілодобової охорони особам чи родинам, які знаходяться в кризовій ситуації, – наданню психологічної, педагогічної, юридичної і соціальної допомоги. Кризовою інтервенцією охоплюються особи і сім'ї безкоштовно, незважаючи на їхній дохід. Даний осередок працює цілодобово.

– Міські осередки соціальної допомоги;

– Міські Відділення Поліції;

– Консультаційні Пункти допомоги постраждалим від насилля (допомогу надають психолог, юрист, міліціонер).

– Пункти прийому дільничними міліціонерами [7];

Від недавна, а саме з 1 серпня 2010 року в Польщі є ще одна форма допомоги постраждалим від насилля, а зокрема «Синя Карта». До цього моменту можливість реалізації процедури «Синьої Карти» мали два суб'єкти: міліція і соціальна допомога. З моменту впровадження новелізації закону про протидію насилля в сім'ї, оформлення «Синьої Карти» є в компетенції 5 суб'єктів, а саме: соціальної допомоги, міліції, обласної і районної комісії розв'язування проблем щодо алкоголю, освіти і охорони здоров'я.

Виникає питання, чи потрібно обов'язково заповнювати Синю Карту постраждалим від насилля?

Якщо хтось зазнав насилля в сім'ї то повинен міліціонерові чи соціальному працівнику розповісти про свої проблеми. Не потрібно встидатися і боятися. Особи, які уповноважені суспільством зберігатимуть таємницю розповіді, допоможуть вирішити проблему. На основі отриманої інформації міліціонер чи соціальний працівник заповнює спеціальну анкету, яка називається «Синя Карта». Свідчення про насилля в сім'ї завжди пов'язується з необхідністю заповнення «Синьої Карти». Слід пам'ятати, що заповнення такої карти повинно допомогти, тому кожен має право вимагати даної процедури. Якщо даного документу не заповнюють, слід самому зголоситися про це.

Інформація, що подається у Синій Карті:

– Особисті дані (Прізвище та ім'я);

– Адрес проживання;

– Які відносини спорідненості між Тобою і виконавцем злочину;

– Місце працевлаштування;

– Контактна інформація (номер телефону) [7].

До вище наведеної інформації слід коротко розповісти про те, що трапилося і як саме. Розповідаючи, слід звернути увагу на те, чи описаний факт трапився вперше, чи мав місце і раніше.

Заповнення «Синьої Карти» не є рівнозначне заяві про скоєння злочину. Синя Карта документує ситуацію, показує наслідки і становить важливий доказ у кримінальній справі, однак, якщо є бажання, щоб виконавець був покараний, слід написати заяву про скоєння злочину щодо особи, яка скоїла злочин. Крім того, після заповнення «Синьої Карти» ситуація буде постійно на обліку у міліції чи соціального працівника.

Окрім всіх вище згаданих служб у справах протидії насилля в сім'ї, виділяють ще такі: міліція, прокуратура, соціальна допомога, охорона здоров'я, поза урядові організації (товариства, фундації, клуби та ін.), суд [8].

У Польщі насилля є злочином, за який порушується кримінальна справа. Кожен, хто знає про вчинення кримінального злочину, зобов'язаний повідомити про це поліцію або прокуратуру. Слід пам'ятати, що злочин знущання над собою належить до кримінальних злочинів навіть, якщо жертвами стають найближчі люди виконавця злочину. Таким чином, поліція і прокурор зобов'язані карати за такі злочини (ст. 10 §1 кар. кодексу) [8].

Рис. 1. Дані за 2013 рік. Воєводство Подкарпацьке

На підставі закону про насилля, злочинне насилля протягом багатьох років є однією з тем, які викликають інтерес у широких мас. Закон від 29 липня 2005 року про запобігання насилля в сім'ї (Акти, закони 2005 року № 180 поз. 1493) Dz, U. z 2005 r. Nr 180, poz. 1493) визначає насилля в сім'ї як «разову або повторну умисну діяльність або бездіяльність, що порушує права чи особисті немайнові блага осіб в сім'ї, зокрема, наражаючи тих осіб на небезпеку втрати життя, здоров'я, порушуючи їх

гідність, фізичну недоторканість, в тому числі і сексуальну свободу, в результаті чого завдають збитки їхньому фізичному здоров'ю, психічному, а також викликаючи страждання і моральну кривду» [8].

У зв'язку з цим вважаємо за потрібне навести статистичні дані щодо осіб, котрі зазнали насилля в сім'ї.

Нижче наведені дані стосуються лише тих, хто заповнював анкету «Синя Карта» виключно органами Поліції (не наведені дані з інших організацій, уповноважених на подолання сімейного насилля) (рис. 1).

З вище наведених діаграм ми бачимо, що жертвою домашнього насильства може стати будь-хто: жінка, чоловік, діти, підлітки.

Як показує польський досвід, законодавство про попередження насильства в сім'ї дає широкі можливості щодо звернення до органів та установ за допомогою у ситуації сімейного насильства, що тягне за собою вжиття визначених заходів по його запобіганню.

Висновки. Незважаючи на те, що в сучасній Речі Посполитій Польщі педагоги- дослідники, працівники громадських та релігійних організацій слідкують та активно цікавляться проблемою насилля у сім'ї, однак при вирішенні цього питання слід враховувати чимало труднощів. До них належать в першу чергу ті, які пов'язані зі сферою типових стосунків чоловік-дружина, чоловік-дружина-діти та ін. перспективу подальших досліджень вбачаємо саме у розгляді даних питань.

Список літератури:

1. Kwaśny A. Budowanie poczucia własnej wartości u dziecka / A. Kwaśny. – Warszawa, 2010. – 85 s.
2. Karły A. Przemoc domowa: (Teoretyczne aspekty zjawiska) / A. Karły // Teraźniejszość, Człowiek, Edukacja. – 2002. – nr 1. – S. 83-89.
3. Szczepkowski J. Przeciw przemocy domowej / J. Szczepkowski // Wychowanie na co Dzień. – 2000. – nr 1/2. – S. 38-40.
4. Mellibruda J. Wybrane problemy patologii życia rodzinnego / J. Mellibruda w: Psychologia. Podręcznik akademicki, t. 3, Sopot 2001. – 755 s.
5. Paulina Zduniak. Przemoc w rodzinie – gdy dom przestaje być bezpieczną przystanią.
6. Sroka T. (red.), Zostałem pokrzywdzony przestępstwem i co dalej? Informator dla pokrzywdzonego – Warszawa 2010. – 120 s.
7. Stowarzyszenie na Rzecz Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie «Niebieska Linia», Wprawa PoMoc Poradnik dla osyb doświadczających przemocy w rodzinie, Warszawa 2008, s. 9.
8. Dz, U. z 2005 r. Nr 180, poz. 1493.

Нестайко И.Н.
Тернопольский национальный педагогический университет
имени Владимира Гнатюка

ПРОБЛЕМА НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ В ПОЛЬСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация
В статье рассмотрена проблема насилия в польском обществе, проанализированы виды насилия, и их проявления, которые имеют место в польских семьях, раскрыта суть понятия насилия в польских нормативных документах, выделены службы помощи пострадавшим от насилия, даны рекомендации, которых следует придерживаться лицам, подвергшихся насилию, раскрыта суть и значение оформление «Синей Карты» для лиц, подвергшихся насилию в семье, приведены статистические данные лиц, подвергшихся насилию в семейной среде.
Ключевые слова: насилие в семье, благополучия ребенка, виды насилия, права детей и молодежи, семейная среда, безопасность ребенка, правовая поддержка несовершеннолетних, бездействие.

Nestaiko I.M.
Ternopil V. Gnatiuk National Pedagogical University

THE PROBLEM BURNS IN A FAMILY IN POLISH SOCIETY

Summary
The problem of violence in Polish society, analyzes the types of violence and their manifestations that take place in Polish families The notion of violence in Polish regulations, determined service assistance to victims of violence and recommendations are to be followed to persons who have undergone violence, the essence and importance of design «Blue Card» for those who have experienced violence in the family, are the statistics of people who have experienced violence in the family environment.
Keywords: family violence, child welfare, types of violence, the rights of children and youth, family environment, child safety, legal support minors, inactivity.

УДК 372.881.1

ВІД «НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ» ДО «МІЖКУЛЬТУРНОЇ ІНШОМОВНОЇ ОСВІТИ»: СТОРІЧНА ІСТОРІЯ ЦІЛЕЙ НАВЧАННЯ (1917-2017 РОКИ)

Ніколаєва С.Ю.
Київський національний лінгвістичний університет

У статті висвітлено результати огляду-аналізу державних документів, робіт вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджували і продовжують досліджувати проблему цілей навчання іноземних мов у загальноосвітніх навчальних закладах. В основу огляду покладено таку періодизацію: 1917-1929 роки, 1930-1940 роки, 1941-1960 роки, 1961-1990 роки, 1991-2016 роки, 2017 р. Згідно кожного із зазначених історичних періодів здійснено огляд-аналіз цілей навчання і показано їхню еволюцію. Особливу увагу приділено аналізу програм з іноземних мов 2017 р., розроблених у відповідності до державного документа «Концептуальні засади реформування середньої школи». Зроблено висновок, що сформульована у програмах мета навчання іноземної мови «формування готовності до міжкультурної комунікації у межах типових сфер, тем і ситуацій спілкування, визначених навчальною програмою» не відповідає міжнародним вимогам і потребує вдосконалення.

Ключові слова: цілі навчання, іноземна мова, середня школа, навчальна програма, реформа середньої школи.

Постановка проблеми. У період глобалізації всіх сфер суспільного життя проблема володіння іноземними мовами стає найбільш актуальною; поступово зростає роль особистих контактів людей, а як наслідок, – вербальної комунікації, в тому числі міжнаціональної, яка вимагає володіння іноземною мовою (ІМ). Підвищення інтересу до ІМ у нашій країні є цілком закономірним. Нові політичні та соціально-економічні зміни в Україні за останні десятиліття, її прагнення активно співпрацювати із західними країнами істотно вплинули на розширення функції ІМ як навчального предмета і зумовили необхідність переосмислення цілей, завдань і змісту навчання ІМ. Нові політичні обставини, розширення міжнародної співпраці та міжнародних контактів вимагають сьогодні більш широкого контексту навчання ІМ.

У методичній літературі дискутуються питання зміни концепції навчання і вивчення ІМ, що пов'язано зі зміною цілей навчання. Такі вчені як О. С. Богданова, Н. Ф. Бориско, Н. Д. Гальськова, Г. В. Єлізарова, Н. Є. Кузовльова, Р. П. Мильруд, Ю. І. Пассов, В. В. Сафонова, С. Г. Тер-Мінасова та інші в своїх публікаціях розмірковують про важливість оновлення цілей навчання. Слід також зауважити, що на сьогодні проблема цілей навчання ІМ не може вважатися вирішеною, не зважаючи на свою багату історію. Вважаємо, що на сучасному етапі більш детального аналізу потребують наукові ідеї основоположників методики навчання ІМ, насамперед В. М. Александера, І. О. Грузинської, А. А. Любарської, О. О. Миролюбова, О. І. Москальської, І. В. Рахманова, З. М. Цвєткової, В. С. Цетлін, Л. В. Щерби та інших. Особливу значущість, на наш погляд, мають і дослідження останніх років, в яких висвітлюються проблеми, пов'язані з цілями навчання ІМ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням проблеми іншомовної освіти в цілому та цілей навчання іноземних мов зокрема в різні роки займалося багато науковців, зокрема О. Б. Бігич, І. Л. Бім, Н. Ф. Бориско, Н. В. Борисова, Н. І. Верещагіна, Н. Д. Гальськова, Н. І. Гез, Н. О. Горлова, Л. Я. Зєня, Н. Ф. Коряковцева, С. С. Кунанбаєва, Н. В. Майєр, С. Ю. Ніколаєва, Ю. І. Пассов, О. О. Паршикова, Г. В. Рогова, В. В. Сафонова, О. М. Соловова, П. В. Сисоєв, В. В. Черниш, А. М. Щукін та інші.

Найбільш детально за останні двадцять п'ять років зарубіжними вченими розглянуто такі питання, пов'язані з проблемою цілей навчання ІМ у середній школі: цілі навчання мов міжнародного спілкування (В. В. Сафонова, 1996); цілі комунікативної іншомовної освіти (Ю. І. Пассов, 1998); періодизація цілей навчання ІМ (О. О. Миролюбов, 2002); цілі полікультурної мовної освіти (П. В. Сисоєв, 2003); формування міжкультурної компетентності як мета навчання ІМ (Г. В. Єлізарова, 2005); цілі соціально розвивального навчання ІМ (М. А. Аріян, 2009); комплексна та концептуальна детермінованість категорії «цілі іншомовної освіти» (С. С. Кунанбаєва, 2010); цілі реалізації іншомовної освіти в аспекті діалогу культур (Ю. І. Пассов, 2010); цілі навчання ІМ у початковій школі (З. М. Никитенко, 2013); цілі раннього навчання ІМ (І. В. Вронська, 2015); цілі навчання ІМ в аспекті діяльнісного підходу (М. П. Аріян, 2017).

В Україні цій проблемі також присвячено чимало досліджень. До найбільш значущих з них відносимо: цілі навчання ІМ у початковій школі у дидактико-методичному аспекті (В. М. Плахотник, 1992); цілі навчання як передумова підготовки вчителя ІМ (С. Ю. Ніколаєва, 1995); цілі навчання ІМ в аспекті комунікативного підходу (П. О. Бех, 1996); цілі навчання ІМ з позицій тестування навчальних досягнень учнів (О. П. Петращук, 1999); цілі навчання у середній школі та іншомовна міжкультурна підготовка вчителя іноземних мов (Н. Ф. Бориско, 2000); цілі навчання у початковій школі як передумова реалізації методичної освіти майбутнього вчителя іноземної мови (О. Б. Бігич, 2004); цілі навчання згідно нових державних освітніх стандартів з ІМ (С. Ю. Ніколаєва 2002); цілі навчання ІМ у початковій школі на засадах комунікативно-ігрової методики (О. О. Паршикова, 2010); цілі навчання ІМ

у старшій профільній школі в аспекті професійної підготовки вчителя ІМ (Л. Я. Зєня, 2011); цілі навчання ІМ з позицій компетентнісного підходу (С. Ю. Ніколаєва, 2011, 2013); цілі навчання ІМ у Західній Україні (друга половина XIX – перша половина XX століття) (Б. І. Лабінська, 2013); цілі навчання ІМ відповідно до завдань міжкультурної іншомовної освіти (С. Ю. Ніколаєва, 2015); цілі навчання як фактор впливу на конструювання змісту підручника з ІМ (В. Г. Редько, 2017).

Опрацювання вищезазначених публікацій дає підставу стверджувати, що, з одного боку, в науковій літературі сформульовано та описано нові пріоритети у навчанні ІМ, а з іншого – недостатньо публікацій, в яких аналізуються саме шляхи оновлення цілей навчання ІМ з урахуванням вимог сучасного суспільства, що зумовлює вибір проблеми і робить дану публікацію актуальною. Для коректного вирішення зазначеного питання вважаємо правомірним прослідити еволюцію цілей навчання ІМ у середніх навчальних закладах за останні сто років (з 1917 по 2017 рік) і зробити огляд цілей навчання, заявлених у програмах з ІМ 2017 р. [19, 20, 21].

Мета статті: зробити огляд-аналіз цілей навчання ІМ у середній школі в Україні протягом останніх ста років і накреслити напрями осучаснення чинних цілей відповідно до потреб сьогодення.

Основні результати дослідження. В основу огляду-аналізу цілей навчання ІМ у середній школі нами покладено періодизацію розвитку методики навчання ІМ, запропоновану О. О. Миролюбовим [15], адаптовану до мети нашого дослідження: 1917-1929 роки, 1930-1940 роки, 1941-1960 роки, 1961-1990 роки, 1991-2016 роки, 2017 р. Розглянемо цілі навчання ІМ у середній школі згідно зазначеної періодизації.

1917-1929 роки. У публікації Л. В. Московкіна [46, с. 70] констатується, що після Жовтневої революції проблемним стало питання про обов'язковість навчання ІМ мови у середній школі у зв'язку з тим, що значна кількість науковців не вбачали практичної і загальноосвітньої цінності у цьому предметі. За навчання ІМ висловлювалися Н. К. Крупська [10] та Л. В. Щерба [49], так як вбачали у цьому значну загальноосвітню цінність, до якої відносили: ознайомлення з сучасним життям та недавньою історією країни, мова якої вивчається; усвідомлення самої мови, її структури та закономірностей; самовдосконалення учня, самопізнання; пізнання своєї рідної мови (через співставлення рідної та іноземної мов); пізнання свого мислення; пізнання навколишнього світу тощо.

Обов'язковим навчальним предметом у середній школі ІМ було визнано лише у 20-х роках минулого століття. Згідно публікацій того часу і про ті часи [2, 11, 28]. Основними цілями навчання були як практична, так і загальноосвітня. На початку 20-х років навчання всіх видів мовленнєвої діяльності відбувалося комплексно. У другій половині 20-х років практична мета формулювалася диференційовано: переважно навчання читання; навчання усного мовлення підпорядковувалося читанню [15].

1930-1940 роки. У програмах з ІМ, в інструктивних матеріалах того періоду [30, 31, 32, 33] та в працях таких науковців як В. М. Александер, М. М. Ветчинова, І. О. Грузинська, М. М. Курляндський констатується, що протягом 30-х років XX ст. в плані оволодіння ІМ у середній школі ставилася головним чином практична мета, а загальноосвітні, виховні й розвивальні цілі чітко не формулювалися. Проте автори програм значною мірою враховували загальноосвітні можливості ІМ. Так у програмі 1933 р. [31] підкреслювалося, що учнів слід знайомити зі зразками класичної та сучасної художньої літератури, сприяючи створенню в них певного світогляду; необхідно використовувати історичний матеріал, щоб дати учням уявлення про життя та розвиток мови, про історичну обумовленість сучасної мови. Проте в середині 30-х років, коли все більше поширювалася загроза війни і припинялися безпосередні контакти з іноземцями, посилювалася увага до виховного впливу навчального матеріалу, особливо в плані ідеологічного виховання.

У дослідженнях С. С. Кунанбаєвої, Б. А. Левітана, Н. Е. Мамуна, О. О., Миролюбова доведено, що з другої половини 30-х років XX ст. відносно загальноосвітньої і виховної цілей навчання ІМ склалися такі тенденції: розкриття загальноосвітньої цінності ІМ через «порівняння двох мовних систем»; посилення ідеологічного виховання у період поширення загрози війни; пропонування методистами різних тлумачень виховних цілей навчання ІМ при відсутності цих цілей у шкільних програмах.

Щодо **практичної мети** навчання ІМ, то установка на переважне навчання читання залишалася протягом усього періоду. Згідно І. А. Грузинської [4] суттєву увагу почали приділяти граматиці та перекладу.

1941-1960 роки. Узагальнення результатів досліджень В. Д. Аракіна, С. Й. Гільберга, О. О. Миролюбова, Л. В. Московкіна, С. С. Кунанбаєвої та інших науковців, а також державних інструктивних матеріалів [39, 40, 41, 42, 43] і навчальних програм з ІМ того періоду [34] дозволяє констатувати, що в роки війни основною практичною метою у навчанні ІМ був розвиток умінь читання і перекладу; навчання усного мовлення залишалося другорядним.

Інші цілі у програмах для середніх шкіл чітко не виділялися, але окремі рекомендації щодо реалізації загальноосвітньої мети давалися. Наприклад: у процесі навчання читання вважалося необхідним учити учнів користуватися словником. Сутність виховної мети полягала у вихованні, зокрема під час читання, любові й відданості до батьківщини, почуття солідарності з трудящими і пригнобленими народами всього світу тощо.

У післявоєнні роки відбувається переосмислення сутності практичної мети навчання: вперше ставиться завдання навчати мовлення, а не мови (мовних засобів) [44, 48]. Крім того, практична мета стає більш конкретною; визначаються вимоги до навчання чотирьох видів мовленнєвої діяльності: аудіювання, говоріння, читання (безперекладного та з використанням перекладу) і письма. Перегляд цілей навчання зумовив розробку більш ефективних методів навчання ІМ. Отже, для цього періоду характерні такі цілі: **практичні цілі** (оволодіння одночасно двома об'єктами: мовленням і мовою); **загальноосвітні цілі** (надання лінгвістичних знань про систему,

структуру, рівні та одиниці мовної системи); **виховні цілі** (розширення кругозору, формування світоглядних засад).

1961-1990 роки. Цілі навчання ІМ у **60-і роки XX ст.** у середній школі детально проаналізовано О. О. Миролюбовим і В. С. Цетлін у підручнику 1967 року «Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе» [25, с. 19-31]. Згідно державних документів [24] та публікацій дослідників [46] у цей час відбувається суттєва переорієнтація цілей навчання: **практична мета** остаточно наголошується провідною, а головними видами мовленнєвої діяльності стають усне мовлення і безперекладне читання. Крім того, розробляються вимоги до рівнів володіння основними видами мовленнєвої діяльності на різних етапах навчання ІМ. До **загальноосвітніх цілей** вищеназвані дослідники відносять: усвідомлення учнями свого мислення; краще пізнання рідної мови; розвиток логічного мислення; здобуття нових відомостей про історію та культуру країни, мова якої вивчається, або інших наук; розширення кругозору. **Виховні цілі** навчання ІМ зводяться до таких: реалізація ідейно-політичного виховання; надання нової інформації; формування характеру нової людини.

Опис цілей навчання ІМ у **70-ті роки XX ст.** знаходимо у публікаціях І. Л. Бім, І. Ф. Комкова, Ю. І. Пассова, В. С. Цетлін та інших. У цей час відбувається наступна зміна цільових орієнтирів, зумовлена соціальним замовленням суспільства та бурхливим розвитком лінгвокраїнознавства, що насамперед вплинуло на загальноосвітню та виховну цілі навчання. Мова йшла про акультурацію учнів: формування позитивного ставлення до країни і народу, мова якого вивчається. При цьому набуті знання мали реалізуватися в комунікативних актах. У ці роки з'явилася теорія мовленнєводіяльнісного підходу до навчання 4-ьох видів мовленнєвої діяльності іноземною мовою. У 70-і роки в методичній літературі з'являються нові формулювання практичної мети – навчання іншомовної коммунікації, спілкування іноземною мовою [1]. З того часу практичну мету навчання часто називають «комунікативною метою». В узагальненому вигляді **практичні цілі** навчання цього періоду можуть бути представлені таким чином: навчити користуватися мовленням у процесі соціальної взаємодії; навчити спілкуватися в умовах природньої комунікації у варіативних умовах; розвивати комунікативні вміння у трьох видах мовленнєвої діяльності (письмо – засіб навчання). **Загальноосвітня мета:** набуття здібності користуватися двома мовами як засобом спілкування; **виховна мета:** підвищення загального культурного рівня учнів; розвиток інтересу до країни, мова якої вивчається; формування особистості учня тощо [1, с. 151].

У 80-і роки в категоріальний апарат методики навчання ІМ входить поняття «комунікативна компетенція», запропоноване зарубіжними вченими (M. Canale, D. Hymes, H. Piepho, S. Savignon, M. Swain, H. Widdowson). Практична мета навчання ІМ починає трактуватися як мета формування комунікативної компетенції, яку трактували як інтегративне утворення і до її складу включали лінгвістичні та соціокультурні компоненти. Склад комунікативної компетенції постійно уточнювався і змінювався. Найчастіше до її складу науковці включали такі компоненти [7, 45]: лінгвістичну (мовну) компетенцію; соціолінгвістичну (прагматичну, ілокутивну) компетенцію; соціокультурну (країнознавчу, лінгвокраїнознавчу, культурологічну, лінгвокультурологічну, міжкультурну) компетенцію; дискурсивну компетенцію; стратегічну (компенсаторну) компетенцію. Предметна компетенція зазвичай окремо не виділялася, а включалася до складу соціокультурної або дискурсивної, а стратегічна – до складу соціолінгвістичної. Уточнюється сутність поняття «міжкультурна компетенція».

Детальний аналіз цілей навчання цього періоду подано у численних публікаціях методистів (В. А. Бухбіндер, Н. І. Гез, М. В. Ляховицький, О. О. Миролюбов). Насамперед слід зазначити, що **практичні цілі** цього часу обмежувалися основами практичного володіння ІМ. Передбачалося, що доучування буде відбуватися після закінчення середньої школи. В узагальненому варіанті цілі навчання формулюються таким чином. **Практична мета:** навчити основ мовленнєвої діяльності: усного мовлення і читання; письмо використовувалося як засіб навчання, який сприяє оволодінню читанням і усним мовленням); **загальноосвітня мета:** розширювати лінгвістичний крогозір; розвивати фонематичний слух, пам'ять, мислення, уяву; **виховна мета:** формування особистості учня; виховання інтернаціоналізму та патріотизму; розвиток інтересу до країни, мова якої вивчається.

Особливої уваги заслуговує той факт, що досягнення компетентнісного підхіду майже не справили значного впливу на цілі навчання.

1991-2016 рр. Цей період розвитку методики навчання ІМ умовно називають антропоцентричним (особистісно орієнтованим). Багато в чому це обумовлено впливом соціального контексту. Процеси, що відбуваються в Україні та в світі, висунули в гуманітарних науках на передній план людину, особистість в усій сукупності притаманних їй характеристик. Ця тенденція торкнулася і методики навчання ІМ. Ідеї особистісно орієнтованого навчання покладено в основу провідних концепцій навчання ІМ, таких як: концепція формування вторинної мовної особистості І. І. Халєєвої [47], мета навчання – формування вторинної мовної особистості, що значно ширше ніж практична мета навчання; враховуються цілі виховання, розвитку та освіти; концепція гуманістичного навчання І. О. Зимньої [8], цілі навчання – визначаються персонально для кожного учня з урахуванням його інтересів, потреб, уподобань, схильностей; концепція розвитку індивідуальності учня в діалозі культур Ю. І. Пассова [27], узагальнена мета навчання – формування особистості учня.

В цілому цілі навчання можна узагальнити таки чином. **Виховна мета:** виховання моральності, інтернаціоналізму, патріотизму, гуманізму, етичної, естетичної, екологічної культури та ін.; **освітня мета:** оволодіння іншомовною культурою; **розвивальна мета:** розвиток здібностей учнів здійснювати мовленнєву діяльність, спілкування, навчальну діяльність і ін.; **практична мета:** формування іншомовної комунікативної компетенції.

Так, наприклад, у навчальній програмі з ІМ 1995 року [36] практичною метою передбачається оволодіння учнями певним комплектом

способів діяльності, які дають змогу людині розуміти ситуацію, досягати результатів в особистій і професійній сферах шляхом оволодіння певними компетенціями, а саме: мовленнєвою; мовною; соціокультурною та загальнонавчальною. Аналіз публікацій з проблеми (Н.Д. Гальскова, Н.І. Гез, Г.В. Єлізарова, С.Ю. Ніколаєва, В.В. Сафонова) дозволяє констатувати, що жодна з названих концепцій не знайшла широкого використання в повному обсязі. У навчальних програмах з ІМ використані елементи кожної з них [35, 36, 37].

Принципові зміни цілей навчання ІМ у двохтисячних роках були зумовлені Постановою Кабінету Міністрів України «Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання» від 16.11.2000 р. № 1717. Слід також зазначити, що навчальні програми цього періоду укладалися на засадах компетентнісного підходу з урахуванням вимог Державного стандарту повної загальної середньої освіти [5]. Наведемо приклад практичної мети навчання згідно програми з ІМ 2013 року для 5-9 кл [17, с. 3-4].

*«**Практична мета** навчання іноземної мови у загальноосвітніх навчальних закладах полягає у формуванні в учнів комунікативної компетенції, базою для якої є комунікативні уміння, сформовані на основі мовних знань і навичок. Розвиток комунікативної компетенції залежить від соціокультурних і соціолінгвістичних знань, умінь і навичок, які забезпечують входження особистості в інший соціум і сприяють її соціалізації в новому для неї суспільстві»*.

Однак зауважимо, що вищезазначена мета навчання ІМ не забезпечила вагомих позитивних результатів у якості володіння учнями іншомовною комунікативною компетентністю. У 2016 році в Україні розпочато реформу середньої школи. У державному документі «Концептуальні засади реформування середньої школи» передбачено осучаснення стандартів і результатів навчання, в тому числі з ІМ [3, 23]. Згідно цієї Концепції оновлено і програми з ІМ.

Так, у затвердженій МОН України **програмі з ІМ для 1-4 класів 2017 р. практична мета** навчання у початковій школі визначена таким чином: формування в учнів комунікативної компетенції (компетентності – відповідно до «Національної рамки кваліфікацій» та «Закону про вищу освіту»), що забезпечується лінгвістичним, мовленнєвим і соціокультурним досвідом, узгодженим з віковими можливостями молодших школярів. Після закінчення 4-го класу учні загальноосвітніх навчальних закладів досягають рівня А1, учні спеціалізованих шкіл із поглибленим вивченням іноземних мов – рівня А2, що відповідає Загальноєвропейським рекомендаціям з мовної освіти [19, с. 1].

Що ж до **програми для 5-9 класів 2017 р.**, то в ній зафіксовано, що головна мета «навчання іноземної мови у загальноосвітніх навчальних закладах полягає у формуванні в учнів комунікативної компетенції, базою для якої є комунікативні уміння, сформовані на основі мовних знань і навичок. Розвиток комунікативної компетенції залежить від соціокультурних і соціолінгвістичних знань, умінь і навичок, які забезпечують входження особистості в інший соціум і сприяють її соціалізації в новому для неї суспільстві» [20, с. 1].

У старшій школі згідно проекту програми 2017 р. планується формування в учнів готовності до міжкультурної комунікації у межах типових сфер, тем і ситуацій спілкування, визначених навчальною програмою. Після закінчення загальноосвітнього навчального закладу учні, які вивчають першу іноземну мову, досягають рівня В1 [9; 21, с. 3].

Згідно Програми завдання полягає у формуванні вмінь:

· *«здійснювати спілкування в межах сфер, тем і ситуацій, визначених чинною навчальною програмою;*

· *розуміти на слух зміст автентичних текстів;*

· *читати і розуміти автентичні тексти різних жанрів і видів із різним рівнем розуміння змісту;*

· *здійснювати спілкування у письмовій формі відповідно до поставлених завдань;*

· *адекватно використовувати досвід, набутий у вивченні рідної мови та інших навчальних предметів, розглядаючи його як засіб усвідомленого оволодіння іноземною мовою;*

· *використовувати у разі потреби невербальні засоби спілкування за умови дефіциту наявних мовних засобів;*

· *критично оцінювати інформацію та використовувати її для різних потреб;*

· *висловлювати свої думки, почуття та ставлення;*

· *ефективно взаємодіяти з іншими усно, письмово та за допомогою засобів електронного спілкування;*

· *обирати й застосовувати доцільні комунікативні стратегії відповідно до різних потреб;*

· *ефективно користуватися навчальними стратегіями для самостійного вивчення іноземних мов».*

У процесі навчання іншомовного спілкування комплексно реалізуються також освітня, виховна і розвивальна функції.

Отже, аналіз оновлених програм з ІМ дозволяє констатувати, що вони максимально наближені до вимог сучасності, але завдання реалізації міжкультурної іншомовної освіти, згідно міжнародних рекомендацій в галузі навчання ІМ [50], поки що не поставлено. Це дає підстави стверджувати, що необхідні подальші дослідження з проблеми реалізації міжкультурної іншомовної освіти у загальноосвітніх навчальних закладах, в тому числі і в плані цілей навчання.

Висновки і пропозиції. Навчання ІМ у середній школі здійснюється протягом усього часу з 1917-го по 2017-ий рік. У **20-х роках** минулого століття ІМ було визнано обов'язковим навчальним предметом у середній школі, але основною метою навчання вважалася загальноосвітня. Періодично змінювалося соціальне замовлення суспільства, що вимагало перегляду цілей навчання ІМ та укладання нових програм. У **30-і роки** ХХ ст. в плані оволодіння ІМ у середній школі провідною була практична мета (в основному навчання читання), в той час як інші цілі чітко не формулювалися. У **40-50-х роках** цілі навчання

ІМ зазнали суттєвих змін кілька разів. У програмах з різним ступенем деталізації формулюються практичні, загальноосвітні, виховні, а останнім часом і розвивальні, цілі. Основна практична мета – навчання читання і перекладу. Провідною практичною метою навчання ІМ у **60-і роки** стає навчання мовленнєвої діяльності, у **70-і** – формування комунікативних умінь, у **80-і – 2000-і роки** – формування комунікативної компетенції.

У 2017 р. узагальненою практичною метою наголошується формування готовності до міжкультурної комунікації у межах типових сфер, тем і ситуацій спілкування, визначених навчальною програмою.

Оновлена мета навчання не повністю відповідає міжнародним вимогам. На сучасному етапі розвитку суспільства мова повинна йти про реалізацію міжкультурної іншомовної освіти. У зв'язку з цим цілі навчання мають формулюватися на засадах міжкультурного підходу та принципах його реалізації. Міжкультурну іншомовну освіту слід проаналізувати у таких аспектах: як цілісний педагогічний процес; як цінність; як засіб; як діяльність і як результат. Це вимагає додаткових досліджень.

Список літератури:

1. Бим И. Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника / И. Л. Бим. – М.: Русский язык, 1977. – 288 с.
2. Борисова Н. В. Теоретичні й методичні засади навчання іноземних мов у школах України (1917-1933 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Наталія Василівна Борисова. – К., 2004. – 232 с., с. 3.
3. Гриневич Л. Реформа загальної середньої освіти: нова українська школа. – К.: МОН України, 2017 р. – 18 с. [електронний ресурс]. – Режим доступу http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/prezentacziya-konczepcziyi-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli.html
4. Грузинская И. А. Методика преподавания английского языка в средней школе / И. А. Грузинская: учебное пособие для педвузов. – Изд-е 3-е, исправлен. и дополнен. – М.: Учпедгиз, 1938. – 192 с.
5. Державний стандарт повної загальної середньої освіти, 2011. [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/derj-stand.html
6. Державний стандарт початкової загальної освіти, 2011. [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/derj-stand.html
7. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / Наук. ред. укр. видання С. Ю. Ніколаєва. Переклад з англ. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
8. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учеб. для вузов / И. А. Зимняя. – М: Логос, 1999. – 384 с.
9. Зміни до навчальних програм для 9-х (набирають чинність у 2017/2018 н.р.) та 10-11 класів (чинні з 2016/2017 н.р.) ЗНЗ. Англійська, німецька, французька, іспанська мови [електронний ресурс]. – Режим доступу http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html
10. Крупская Н. К. Педагогические сочинения: в 11-ти т. / Под ред. Н. К. Гончарова [и др.]. – Т. 3: Обучение и воспитание в школе / [Подготовка текста и примеч. Э. М. Цимхес]. – М.: Акад. пед. наук, 1959. – 798 с.
11. Лабінська Б. І. Тенденції розвитку методики навчання іноземних мов у Західній Україні (друга половина XIX – перша половина XX століття): дис. ... докт. пед. наук: 13.00.02 / Лабінська Богдана Ігорівна. – Київ, 2013. – 581 с.
12. Методика викладання іноземних мов у середніх навчальних закладах: [підручн. для студентів вищих навч. закл.] / [О. Б. Бігич, С. В. Гапонова, Г. А. Гринюк та ін.]; керівн. автор. кол. С. Ю. Ніколаєва. – [2-е вид.] – К.: Ленвіт, 2002. – 328 с.
13. Методика навчання іноземних мов і культур: теорія і практика: підручник для студ. класичних, педагогічних і лінгвістичних університетів / Бігич О. Б., Бориско Н. Ф., Борецька Г. Е. та ін. / за ред. С. Ю. Ніколаєвої. – К.: Ленвіт, 2013. – 590 с.
14. Методика формування міжкультурної іншомовної комунікативної компетенції: курс лекцій: [навч.-метод. посібник для студ. мовних спец. осв.-кваліф. рівня «магістр»] / [Бігич О. Б., Бориско Н. Ф., Борецька Г. Е. та ін. / за ред. С. Ю. Ніколаєвої]. – К.: Ленвіт, 2011. – 344 с.
15. Миролюбов А. А. История отечественной методики обучения иностранным языкам / А. А. Миролюбов. – М.: СТУПЕНИ, ИНФРА-М, 2002. – 448 с.
16. Монигетти А. В. Методика обучения немецкому языку в III-IV классах / А. В. Монигетти. – М.: Учпедгиз, 1950. – 121 с.
17. Навчальні програми з іноземних мов для загальноосвітніх навчальних закладів і спеціалізованих шкіл із поглибленим вивченням іноземних мов. 5-9 класи. – К.: Освіта, 2013. – 159 с.
18. Навчальні програми для 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів, 2016. – 151 с. [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html
19. Навчальні програми для 1-4 класів загальноосвітніх навчальних закладів та спеціалізованих шкіл: Іноземні мови. – К., 2017. – 89 с. [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/pochatkova-shkola.html
20. Навчальні програми з іноземних мов для загальноосвітніх навчальних закладів і спеціалізованих шкіл із поглибленим вивченням іноземних мов: 5-9 класи (Англійська мова, Німецька мова,Французька мова, Іспанська мова) / Проект. – К. – 2017. – 71 с. [електронний ресурс] – Режим доступу: http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html
21. Навчальні програми з іноземних мов для загальноосвітніх навчальних закладів і спеціалізованих шкіл із поглибленим вивченням іноземних мов: 10-11 класи (Англійська мова, Німецька мова,Французька мова, Іспанська мова. – К. – 2017. – 71 с. [електронний ресурс] – Режим доступу:http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/navchalni-programy.html
22. Ніколаєва С. Ю. Міжкультурна іншомовна освіта в Україні: ключові проблеми // Науковий журнал «Молодий вчений». – № 8, Ч. 1, 2015. – С. 125-131.
23. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи. – К.: МОН України. – 40 с. [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepcziya.html

24. Об улучшении изучения иностранных языков // Иностранные языки в школе. – 1961. – № 4. – С. 8-10.
25. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе / Под ред. А. А. Миролюбова, И. В. Рахманова, В. С. Цетлин. – М.: Просвещение, 1967. – 504 с.
26. Пассов Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам. – М.: Русск. яз. 1977. – 216 с.
27. Пассов Е. И. Коммуникативное иноязычное образование: Концепция развития индивидуальности в диалоге культур / Е. И. Пассов. – Липецк, 1998. – 160 с.
28. Перша українська імені Т. Шевченка гімназія в Києві // Вільна Українська Школа: Орган ВУС. – К.: 1917. – жовтень. – № 2. – С. 113-115.
29. Програми навчання в ліцеях / Рідна школа. – Львів, 1937. – 15 вересня – С. 245-247.
30. Про викладання німецької, англійської та французької мов у середніх і вищих школах // Збірник наказів та розпоряджень НКО УРСР. – 1940. – № 33. – С. 6-7.
31. Программы средней школы. Русский язык. Украинский язык. Немецкий язык. – Харків: Радянська школа, 1933. – 35 с.
32. Программы средней школы (городской). Иностранные языки. – М.: Наркомпрос РСФСР, 1936. – 24 с.
33. Програми середньої школи. Іноземні мови (V-X класи). – К.: Радянська школа, 1938. – 32 с.
34. Програми середньої школи. Іноземні мови. – К. – Харків: Радянська школа, 1944. – 32 с.
35. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Англійська мова. 2-12 класи. – К.: Шкільний світ, 1990. – 32 с.
36. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Англійська мова. 2-12 класи. – К.: Шкільний світ, 1995. – 30 с.
37. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Англійська мова. 2-12 класи. – К.: Шкільний світ, 2001. – 38 с.
38. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів та спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням іноземних мов. 2-12 класи. – К.: Перун, 2005. – 207 с.
39. Про поліпшення вивчення іноземних мов у семирічних і середніх школах УРСР. Постанова 9 травня 1946 р. // Постанови партії та уряду про школу. – К.-Х.: Радянська школа, 1947. – С. 84-85.
40. Про поліпшення викладання іноземних мов у середніх школах Української РСР. Постанова № 2038 Ради Міністрів УРСР від 31 жовтня 1947 р. // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1947. – № 17-18. – С. 2-3.
41. Про поліпшення викладання іноземних мов у середніх школах УРСР // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1950. – № 4. – С. 15.
42. Про поліпшення викладання іноземних мов у середніх школах УРСР. Наказ № 2699 від 3 грудня 1947 року // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1948. – № 1. – С. 2-5.
43. Про стан та поліпшення викладання іноземних мов у середніх школах УРСР. Наказ № 269 від 11 травня 1953 р. // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти УРСР. – 1953. – № 12. – С. 13.
44. Рахманов И. В. Очерк по истории методики преподавания новых западноевропейских иностранных языков: методическое пособие для учителей средней школы; АПН РСФСР / И. В. Рахманов. – М.: Учпедгиз, 1947. – 196 с.
45. Сафонова В. В. Коммуникативная компетенция: современные подходы к многоуровневому описанию в методических целях. – М.: «Еврошкола», 2004. – 236 с.
46. Традиции и новации в методике обучения иностранным языкам. Обзор основних направлений методической мысли в России / [Г. М. Васильева, С. А. Вишнякова, И. П. Лысакова и др.]; под ред. Л. В. Московкина. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – 338 с.
47. Халеева И. И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи (подготовка переводчика) / И. И. Халеева. – М.: Высшая школа, 1981. – 240 с.
48. Цветкова З. М. О повышении качества преподавания иностранных языков в школе и в вузе / З. М. Цветкова // Советская педагогика. – 1958. – № 3. – С. 34-42.
49. Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе: общие вопросы методики / Лев Владимирович Щерба. – М.-Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1947. – 96 с.
50. Guide for the development and implementation of curricula for plurilingual and intercultural education / Beacco J., Byram M., Cavalli M, Coste D., Cuenat M., Goullier F. and Panthier J. – Council of Europe, Strasbourg, 2010. – 101 p. [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Guide_curricula_EN.asp

Николаева С.Ю.
Киевский национальный лингвистический университет

ОТ «ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ» ДО «МЕЖКУЛЬТУРНОГО ИНОЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ»: СТОЛЕТНЯЯ ИСТОРИЯ ЦЕЛЕЙ ОБУЧЕНИЯ (1917-2017 ГОДЫ)

Аннотация
В статье отражены результаты обзора-анализа государственных документов, публикаций отечественных и зарубежных ученых, исследовавших и продолжающих исследовать проблему целей обучения иностранным языкам в общеобразовательных учебных заведениях. В основу обзора положено такую периодизацию: 1917-1929 годы, 1930-1940 годы, 1941-1960 годы, 1961-1990 годы, 1991-2016 годы, 2017 г. Согласно каждого из указанных исторических периодов осуществлён обзор-анализ целей обучения и показано их эволюцию. Особое внимание уделено анализу программ по иностранным языкам 2017 г., разработанных в соответствии с государственным документом «Концептуальные основы реформирования средней школы». Сделан вывод, что сформулированная в программах практическая цель обучения иностранному языку не соответствует международным требованиям и нуждается в усовершенствовании.
Ключевые слова: цели обучения, иностранный язык, школа, учебная программа, реформа средней школы.

Nikolaeva S.Y.
Kyiv National Linguistic University

FROM «THE FOREIGN LANGUAGE TRAINING» TO «THE INTERCULTURAL FOREIGN LANGUAGE EDUCATION»: A CENTURY HISTORY OF LEARNING OBJECTIVES (1917-2017)

Summary
The article reflects the results of the review and analysis of the state documents and publications of native and foreign scientists who have studied and continue to investigate the problem of teaching foreign languages in secondary schools. The review is based on such periodization: 1917-1929, 1930-1940, 1941-1960, 1961-1990, 1991-2016, 2017. According to each of these historical periods, the learning objectives review and analysis have been carried out and their evolution has been shown. Particular attention is paid to the analysis of the foreign language curricula 2017, developed in accordance with the state document «Conceptual framework for reforming the secondary school.» It is concluded that the goals of teaching foreign languages formulated in the curricula do not meet international requirements and need to be improved.
Keywords: learning objectives, foreign language, school, curriculum, secondary school reform.

УДК 378.147

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ КУРСУ «МАТЕМАТИЧНА ЛОГІКА ТА ТЕОРІЯ АЛГОРИТМІВ» У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ МАТЕМАТИКИ

Олійник О.В.
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

Статтю присвячено актуальним проблемам викладання курсу «Математична логіка та теорія алгоритмів» у вищому педагогічному навчальному закладі. Обґрунтовується місце, роль та значення даного курсу в системі підготовки майбутнього вчителя математики. Розглядаються методичні особливості викладання даного курсу. Здійснюється аналіз існуючих проблем, пропонуються шляхи їх вирішення.
Ключові слова: математична логіка, інформаційні технології навчання, програмно-педагогічні засоби.

Постановка проблеми. На основі аналізу результатів проведення ЗНО з математики можна зробити висновок, що в цілому абітурієнти приходять на тест погано підготовленими, а більшість помилок виникає через незнання базових фактів та невміння застосовувати свої знання в нестандартних ситуаціях. Відсоток учасників ЗНО, за даними сайту osvita.ua, які не здолали поріг «склав/не склав» становить 16,46% у 2017 році проти 15% у 2016. Рівень математичної підготовки катастрофічно знижується. Причому це відбувається не тільки з фактичного освоєння математичних знань, але значною мірою з розвитку логічного мислення учнів, засвоєння ними прийомів мислення. Одним з факторів такого стану подій є зниження рівня логічної підготовки майбутніх вчителів математики. Ядром цієї підготовки є курс математичної логіки та теорії алгоритмів, який не має пропедевтичного курсу у школі та є відірваним від реальних потреб майбутнього вчителя математики. Він виявився ізольованим від інших математичних курсів педагогічних навчальних закладів. Саме в цьому і є головна причина невисокого рівня логічної підготовки майбутніх вчителів математики, і, як наслідок, – низький рівень культури логіки у їх майбутніх учнів. Фундаментальна математична освіта має бути цілісною, саме для цього окремі дисципліни розглядаються не як сукупність окремих курсів, а мають бути пов'язані міждисциплінарними зв'язками і спільною цільовою функцією. Це підвищить ефективність формування у студентів фундаментальних, інваріантних знань, предметних умінь та навичок і буде сприяти більшій відповідності компетенцій випускників педагогічного університету потребам сучасної науки і передових технологій.

Актуальність дослідження обумовлена наступними чинниками: зниження рівня логічного мислення школярів, слабка логічна підготовка майбутніх вчителів у педвузах, значне підвищення зацікавленості суспільства до елементів математичної логіки, введення елементів математичної логіки у шкільну програму у вигляді факультативних занять, а також невідповідність між змістом курсу «Математична логіка та теорія алгоритмів» у педагогічному вузі і логічним змістом шкільного факультативного курсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато вітчизняних та зарубіжних вчених звертались у своїх наукових пошуках до проблем підготовки майбутніх вчителів математики:

– теоретичні дослідження з питань логіко-дидактичних аспектів навчання математиці у школі присвячені труди таких вчених, як Н. М. Бескін, В. Г. Болтянский, А. В. Гладкий, Я. И. Груденов, В. А. Далінгер, Л. А. Калужнін, В. М. Монахов, И. Л. Нікольская, Г. И. Саранцев, А. Д. Семушін, А. А. Столяр, В. А. Успенский, И. М. Яглом, А. М. Алексюк, М. І. Жалдак, П. Мітчел та ін.;

– наукові дослідження в області використання комунікаційно-інформаційних технологій у процесі підготовки студентів математичних спеціальностей належать М. С. Львову, С. А. Ракову, О. В. Співаковському, Ю. В. Триусу, Ю. І. Сінько та ін.;

– у галузі математичної логіки та теорії алгоритмів видатними є роботи Ю. Л. Єршова, В. І. Ігошина, В. Л. Матросова, П. С. Новікова, Ю. І. Журавльова, А. І. Мальцева та ін.

Аналіз досліджень і науково-методичних праць показав, що зараз в Україні відбувається активний пошук шляхів вдосконалення методичних систем та відпрацювання ефективних концепцій навчання математичних дисциплін у вищих навчальних закладах. Але більшість з них спрямована на використання різноманітних технологій. На думку Ю. І. Сінько проблема впровадження інформаційних технологій у навчальний процес вищої школи і розробка нових методик (методичних систем) навчання студентів математичної логіки, орієнтованих на використання програмних засобів, розробка навчального та методичного забезпечення з питань їх використання в навчальному процесі розв'язує багато проблем. Обґрунтуванням цього є тенденція скорочення обсягу аудиторного навантаження та водночас винесення значної частини матеріалу на самостійне опрацювання, що породжує проблему якісної компенсації аудиторного навантаження за рахунок інших форм навчання, у першу чергу – самостійної роботи студентів. Однією з форм подібної самостійної роботи є використання нових інформаційних технологій у навчальному процесі, зокрема технологій дистанційного навчання. Отже, впровадження дистанційних технологій як елементів навчального процесу з метою підвищення економічної ефективності навчання, розв'язує і проблему підтримки практичних занять з математичної

логіки для дистанційної форми навчання і, але незавершеною є проблема розробки програмних систем з інтерактивною роботою в Інтернеті.

Концепція інформатизації навчального процесу, яку засновано на органічному поєднанні традиційних і новітніх засобів навчання, передбачає поетапне, поступове впровадження у навчальний процес ПЗНП, раціональне поєднання традиційних методів та засобів навчання, з сучасними інформаційними технологіями, що зрештою веде до поліпшення результатів навчання.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Практика викладання курсу «Математична логіка та теорія алгоритмів» показала, що існує ряд протиріч, пов'язаних з логічною підготовкою майбутніх вчителів математики, а саме:

– між потребами сучасної школи у обізнаних в логіці вчителях та недостатньо високим реальним рівнем логічної підготовки випускників педагогічних навчальних закладів;

– між практикою дедуктивних міркувань і навчанням доведенню у вищій школі і середній школі;

– між традиційною теорією доведень, яка викладається у курсі математичної логіки та теорією доведень у середній школі;

– між існуванням формально-логічної основи навчання математичній логіці та відсутністю методичної системи навчання на даній основі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). У зв'язку з тим, що проблема, яку висвітлено у даній статті, полягає в тому, щоб знайти шляхи вдосконалення підготовки майбутніх вчителів математики за допомогою модернізації структури та методів вивчення курсу «Математична логіка та теорія алгоритмів», було поставлено наступні завдання:

1. Дослідити організацію навчання математичній логіці, з'ясувати переваги і недоліки застосування програмно-педагогічних засобів.

2. Виявити проблеми курсу навчання математичній логіці, обґрунтувати роль вивчення теорії доведень, що посилює професійно-педагогічну спрямованість навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення курсу математичної логіки сприяє вихованню культури логічного мислення. Основа логіки – це усвідомлення структури математичної науки, її фундаментальних понять: аксіоми, доведення, теорії. При побудові теорії потрібно щоразу чітко усвідомлювати, які твердження прийнято за аксіоми в даному випадку, якими є умови і висновки, що саме доводиться у теоремі. За усвідомленням структури математичної теореми має прийти розуміння методів її доведення. Спеціальний розгляд і уточнення всіх цих понять з залученням логічної символіки і прикладів сприяє ясності думки з цих питань, підвищенню вимогливості до себе, обґрунтованості аргументації в доказах. Рівень розвитку інтелекту значною мірою пов'язаний зі здатністю проводити дедуктивні міркування, тобто проводити умовиводи згідно правил та законів логіки.

Основне застосування логіки полягає у використанні її методів для проведення і перевірки міркувань. Уміння правильно міркувати необхідно в будь-якій людській діяльності: науці і техніці, юстиції та дипломатії, плануванні народного господарства і військовій справі. Для майбутніх вчителів математики зв'язок математичної логіки з іншими предметами є більш, ніж прозорим, аксіоми, теореми і доведення, які є предметом вивчення теорії доведень є основою, без якої не може бути викладена жодна математична дисципліна.

Другим можливим застосуванням математичної логіки є використання її засобів для уточнення мови в електронно-обчислювальної техніки.

Третій аспект додатків логіки умовно можна назвати «технічним». Апарат математичної логіки використовується для аналізу і синтезу контактно-релейних схем, що мають різноманітне застосування в техніці.

В силу ролі, яку математична логіка відіграє у вивченні природи математичних доведень, математичних теорій, вона є дуже важливою для вчителя математики. Однак, курс математичної логіки замикається на внутрішніх проблемах дослідження числення та формальних теорій, тобто губиться можливість використання знань для аналізу і побудови математичних доведень. Математичні доведення є основними об'єктами математичної логіки та вивчаються шляхом побудови і аналізу їх математичних моделей – формальних висновків у логічному численні. Існує 2 типи таких числень і відповідних моделей: лінійні висновки в аксіоматичних логічних системах, так званого гілбертового типу та висновки у вигляді древа у системах натурального висновку. Ці моделі є більш близькими до звичайних доведень, ніж лінійні. Однак курс математичної логіки будується на основі логічних числень гілбертовського типу, в яких вивчаються лінійні моделі доведень. Така побудова курсу призводить до відірваності вивчає мого матеріалу від реальних потреб вчителя математики.

У ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет імені Григорія Сковороди» студенти природничо-технологічного факультету напряму підготовки «Математика» вивчають курс «Математична логіка та теорія алгоритмів» у четвертому семестрі, після вивчення ними основних алгебраїчних та геометричних дисциплін. Дане місце курсу в системі підготовки майбутнього вчителя математики дозволяє викладачеві реалізувати мету курсу та звернути увагу на зв'язок деяких тем з шкільним курсом математики. Традиційно він поділяється на три змістові частини: алгебра висловлень, логіка предикатів та елементи теорії алгоритмів. Метою курсу «Математична логіка та теорія алгоритмів «є засвоєння базових знань, а саме, формування у студентів знань, вмінь і навичок, необхідних для усвідомлення і доцільного використання понять, законів і методів математичної логіки, як предмету вивчення, і як засобу для вивчення інших предметних областей, таких, наприклад, як формальні системи. В результаті вивчення даної дисципліни, студент повинен навчитись ефективно застосовувати теоретичний математичний апарат для розв'язання практичних задач, знати сутність логіки, засоби та методи математичної логіки і теорії алгоритмів, їх застосування в інформатиці й програмуванні; мови логіки та їх можливості для опису предметних областей; мати сучасні уявлення про основні методи

пошуку доведень та засоби логічного виведення; основні формальні моделі алгоритмів та обчислюваних функцій, основні властивості формальних теорій, методи формального доведення. Пропонований навчальний курс належить до основ математики і базується на знаннях і навичках, здобутих при вивченні шкільного курсу математики та курсів дискретної математики, алгебри і програмування.

Останнім часом коло осіб, зацікавлених основами математичної логіки доволі сильно розширився. Звісно, цьому посприяло впровадження комп'ютерів в усі сфери життя. Елементи математичної логіки увійшли у курс інформатики, крім того, міністерство освіти і науки України пропонує вивчати дисципліну «Логіка» починаючі з другого класу на факультативних заняттях, з розрахунком 1 година на тиждень, загалом у обсязі 35 годин на рік. Оволодіння навичками логічного мислення має особливе значення для учнів, специфіка подальшого навчання та роботи яких полягає у постійному застосуванні логічних прийомів і методів: визначень, класифікацій, поділів, аргументацій, спростувань тощо. Отже, рівень компетентності майбутнього вчителя у питаннях математичної логіки має бути таким, щоб він міг кваліфіковано забезпечити потреби у вивченні даної математичної дисципліни, вміти правильно використовувати логіку у процесі навчання математиці, розуміти роль математичної логіки в інформатиці.

Якою ж має бути система логіко-дидактичної підготовки майбутніх вчителів математики, щоб сформувати достатній рівень професійної майстерності, який би дозволив успішно розвивати розумові здібності і логічну культуру учнів у процесі навчання математиці? На думку Ігошина В. І. така методична система буде найбільш ефективною, якщо: курс математичної логіки і теорії алгоритмів буде проектуватися як системо утворююча і методологічна дисципліна у системі професійно-математичної підготовки майбутнього вчителя математики, а саме:

– будуть розроблені професійно – орієнтовані засоби навчання теоретичним питанням, розв'язку задач і засоби контролю засвоєння знань;

– ідеї та методи математичної логіки будуть виділені і представлені в усіх математичних курсах педвузу;

– у кожному математичному курсі педвузу буде проаналізовано логічні підстави відповідного розділу шкільного курсу математики;

– у курсі методики навчання математиці має бути показано логіко-дидактичні аспекти навчання школярів математиці.

У рамках цього підходу цікавим є розроблене інтегроване програмне середовище навчання математичної логіки для дистанційного навчання з підтримкою практичної математичної діяльності, що отримала назву «МатЛог». З огляду на те, що за освітньо-професійною програмою підготовки бакалавра на вивчення курсу «Математична логіка та теорія алгоритмів» відводиться 120 навчальних годин: 18 год. – лекційні заняття та 24 год. – практичні заняття, значну частину годин – 78 – виділено на самостійну навчально-пізнавальну діяльність студентів, застосування даного програмного засобу було б доцільним.

У педагогіці розроблено різні аспекти теорії і практики міжпредметних зв'язків (И. Д. Зверев, Н. М. Скаткин, В. А. Далингер, В. А. Байдак, О. Н. Лучко, Л. В. Смоліна, Е. А. Кашина та ін.): обґрунтована об'єктивна необхідність відображати реальні взаємозв'язки світу у навчанні, визначена світоглядна функція міжпредметних зв'язків, їх роль в загальному розумовому розвитку учнів, виявлено їх позитивний вплив на формування системи знань, розроблена методика скоординованого викладання різних навчальних предметів. Роль доведень у навчанні математиці досить стисло висловив А. А. Столяр, білоруський педагог-методист: «Вчити доводити – це перш за все вчити міркувати, а це – одна з основних задач навчання» [7, с. 112]. У дослідженнях А. А. Столяра визначено комплекс проблем, які він назвав логічними проблемами викладання. Особливу увагу в роботах А. А. Столяра приділяється навчанню дедуктивним висновкам, умінню будувати ланцюжки дедуктивних умовиводів. А. А. Столяр запропонував методику формування поняття доведення, однак, на думку спеціалістів в області методики викладання математики, наприклад Г. И. Саранцев і Л. А. Калужнін, дана методика не призвела до успіху. Однією з причин на переконання Л. А. Калужніна, И. Л. Тимофеєвой, було використання поняття лінійного доведення. В лінійному доведенні пропозиції – члени доведення – впорядковано у вигляді послідовності. Це не відображає логічних взаємозв'язків між ними. Л. А. Калужнін висловив припущення: можливо, для навчання доведенню у школі слід застосувати натуральний висновок, якій розробив Г. Генцен.

Технологічною підготовкою студента з теорії і методики навчання математиці передбачається оволодіння математичними, логічними і дидактичними основами навчання доведенню теорем у школі. Одне з найважливіших місць посідають питання «включення» правил логічного висновку в процесі навчання доведенню теорем. При розробці методики навчання доведенню теореми правила логічного висновку є важливим засобом аналізу доведення, вони допомагають розкривати помилки, які часто допускаються у доведеннях, що пов'язані с використанням раніше не доведених теорем або «недопустимих» правил виводу. Накопичено досвід використання правил логічного висновку як предмета навчання у загальноосвітньої школі при поглибленому вивченні математики в математичних класах і на факультативних заняттях. Потрібні спеціальні дослідження по включенню правил логічного висновку в якості засобу і предмету навчання математики у класах з поглибленим вивченням математики у старшій школі. При пошуку доведення теореми керуються змістовними уявленнями про ті об'єкти, властивості яких доводяться. Саме доведення має формальний характер, так як у ньому в явному або неявному вигляді використовуються правила логічного висновку, які враховують лише форму посилок і висновку. Можна обмежитися поступовим ознайомленням учнів з наступними правилами логічного висновку:

1. правило посилки (правило p): формула E є посилка;

2. правило наслідку (правило t): формулі E в послідовності передують такі формули $A,\ldots,C$, що $\models A\wedge\ldots\wedge C\rightarrow E$;

3. правило умовного відокремлення (правило ср): формула $B \to C$ виправдана в доведенні, посилками якого слугують формули $A_1, A_2, \ldots, A_n$, якщо встановлено, що C є логічний наслідок формул $A_1, A_2, \ldots, A_n$, B.

На практиці крім вказаних вище трьох правил виведення користуються й іншими додатковими правилами виведення, що значно полегшує доведення багатьох теорем. Нижче наведені найбільш вживані правила виведення:

4. модус поненс (МП): $A, A \to B \models B$;

5. модус толленс (МТ): $\overline{B}, A \to B \models \overline{A}$;

6. введення кон'юнкції (ВК): $A, B \models A \wedge B$;

7. знищення кон'юнкції (ЗК): $A \wedge B \models A$ або $A \wedge B \models B$;

8. введення диз'юнкції (ВД): $A \models A \vee B$ або $B \models A \vee B$;

9. знищення диз'юнкції (ЗД): $\overline{A}, A \vee B \models B$ або $\overline{B}, A \vee B \models A$;

10. правило силогізму (ПС): $A \to B, B \to C \models A \to C$;

11. правило контра позиції (ПК): $A \to B \models \overline{B} \to \overline{A}$.

Вказаний перелік правил логічного висновку є достатнім і для уточнення поняття доведення теореми на певному рівні навчання у школі.

З цією метою воно представляється в певній формі, яка піддається точному опису. Так, для учнів старших класів, які вивчали елементи логіки і знайомі з правилами логічного висновку (1) – (11), є доступним наступне уточнене поняття доведення теореми. Доведенням теореми Т є кінцева послідовність пропозицій $A_1, A_2, \ldots, A_n$, які задовольняють двом умовам: 1) кожна пропозиція цієї послідовності являє собою або аксіому, або означення, або раніш доведену теорему, або припущення (умову теореми, що доводиться), або є наслідком з попередніх пропозицій по одному з допустимих правил логічного висновку; 2) остання пропозиція A_n цієї послідовності є пропозиція Т. Як приклад розглянемо у стандартній формі доведення теореми про середнє арифметичне і геометричне двох чисел.

Середнє арифметичне двох додатних нерівних чисел більше їх середнього геометричного.

Дану теорему можна подати у вигляді:

$\forall a, b$, де a, b – числа

$$\left((a>0)\wedge(b>0)\wedge(a\neq b)\right)\Rightarrow\left(\frac{a+b}{2}>\sqrt{ab}\right).$$

Дано: a, b – числа, $(a > 0) \wedge (b > 0) \wedge (a \neq b)$.

Довести: $\frac{a+b}{2}>\sqrt{ab}$.

Доведення:

Маємо: $(a > 0) \wedge (b > 0) \wedge (a \neq b)$, $a \neq b$ – припущення,

$a \neq b \Rightarrow (a - b)^2 > 0 \Rightarrow (a + b)^2 > 4ab$,

$a \neq b \Rightarrow (a + b)^2 > 4ab$, згідно ПС,

$(a + b)^2 > 4ab$, $(a > 0) \wedge (b > 0)$,

$((a + b)^2 > 4ab) \wedge (a > 0) \wedge (b > 0)$, згідно ВК,

$$\left((a+b)^2>4ab\right)\wedge(a>0)\wedge(b>0)\Rightarrow\left(\frac{a+b}{2}>\sqrt{ab}\right),$$

згідно раніше доведених теорем, отже, маємо

$$\left((a>0)\wedge(b>0)\wedge(a\neq b)\right)\Rightarrow\left(\frac{a+b}{2}>\sqrt{ab}\right)$$ правило наслідку.

Введення і абстрагування правил логічного висновку і методів доведення теорем від конкретних посилок починаємо з правила силогізму. Сутність теореми і доведення теореми розкриваємо на основі понять висловлень і правил виводів.

Майбутній вчитель математики повинен вміти свідомо проводити аналіз доведень, кваліфіковано виявляти логічні помилки у дедуктивних міркуваннях. Тому він має володіти основними методами доведень, знати основні правила висновку, вміти їх обґрунтовувати з позиції теорії доведень.

Висновки з даного дослідження: 1. Правильна організація вивчення курсу математичної логіки та теорії алгоритмів має здійснюватися не тільки традиційними методами, а і за допомогою педагогічних програмних засобів.

2. При професійно-орієнтованому навчанні значна увага має приділятися основам теорії доведень, яка спирається на принципах натурального висновку.

3. Вдосконалена методична система, спрямована на посилення логічної складової усіх математичних курсів, що вивчаються у вищому педагогічному навчальному закладі, значно покращить рівень логічної культури майбутніх вчителів математики.

Список літератури:

1. Сінько Ю. І. Інформаційно-методичне забезпечення курсу «Математична логіка та теорія алгоритмів» / Ю. І. Сінько // Інформ. технології в освіті: зб. наук. пр. – 2010. – С. 123-129.
2. Котова О. В. Методичні особливості викладання курсу «Числові системи» у майбутніх учителів математики / О. В. Котова // Збірник наукових праць [Херсонського державного університету]: Педагогічні науки / Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2014. – № 66. – С. 325-329.
3. Байдак В. А. Теория и методика обучения математике: наука, учебная дисциплина [Текст]: монография / В. А. Байдак. – Москва: Флинта, 2011. – 265 с.
4. Столяр А. А. Педагогика математики: Учеб. пособие для студентов физ.-мат. специальностей пед. вузов / А. А. Столяр. – Минск: Вышэйшая школа, 1986. – 414 с.
5. Игошин В. И. Профессионально-ориентированная методическая система обучения основам математической логике и теории алгоритмов учителей математики в педагогических ВУЗах: дис. ... доктора пед. наук 13.00.02 / Игошин Владимир Иванович. – Саратов, 2002. – 366 с.
6. Сінько Ю. І. Роль і місце математичної логіки у підготовці майбутнього вчителя математики / Ю. І. Сінько // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія: [зб. наук. праць / редкол. Глузман О. В. та ін.]. – Ялта: РВВ КГУ, 2010. – Вип. 29. – Ч. 1. – С. 210-216.
7. Столяр А. А. Педагогика математики: Учеб. пособие для физ-мат. фак. пед. ин-тов. – Минск: Вышейшая школа, 1986. – 413 с.

Олейник Е.В.
Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды

ОСОБЕННОСТІ ИЗУЧЕНИЯ КУРСА «МАТЕМАТИЧЕСКАЯ ЛОГИКА И ТЕОРИЯ АЛГОРИТМОВ» В СИСТЕМЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ

Аннотация
В статье идет речь об актуальних проблемах преподавания курса «Математическая логика и теория алгоритмов» в ВУЗе. Обосновывается место, роль и значение данного курса в системе подготовки учителя математики. Рассматриваются методические особенности преподавания данного курса. Осуществляется анализ существующих проблем, предлагаются пути их решения.
Ключевые слова: математическая логика, информационые технологии обучения, программно-педагогические средства.

Oliinyk O.V.
Pereiaslav-Khmelnitskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

FEATURES OF TEACHING THE COURSE «MATHEMATICAL LOGIC AND THEORY OF ALGORITHMS» IN TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF MATHEMATICS

Summary
The article is devoted to actual problems of teaching «Mathematical logic and theory of algorithms» in State Higher Educational Institution. Explained place, role and importance of the course in training of future teachers of mathematics. Considered methodological features of the educational course. Made the analysis of existing problems, offered ways of solutions.
Keywords: mathematical logic, IT training, software and educational tools.

УДК 37.015.311:378.011.3-051

РОЗВИТОК РЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК ФУНДАЦІЙНА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕФЛЕКСІЇ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

Опалюк Т.Л.
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Актуальність і доцільність звернення до ґрунтовного вивчення питань, пов'язаних з розвитком рефлексії особистості як фундаційної основи формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя полягає, перш за все в тому, що соціальну рефлексію майбутнього вчителя у своїх наукових працях розуміємо як вияв соціально-рефлексійної компетентності як інтегральної єдності розвитку соціальної та рефлексійної компетентностей під час реалізації потенційних можливих видів професійно-педагогічної діяльності, що стосується здатності та готовності сприймати соціум, усвідомлювати свою перетворювальну роль у ньому через суб'єкт-суб'єктну взаємодію з учнями та іншими учасниками освітнього процесу, а також ефективно на циклічно-рефлексійній основі константно її вдосконалювати.
Ключові слова: компетентність, компетентнісний підхід, рефлексія, соціальна рефлексія, освітній процес, вищий педагогічний навчальний заклад, майбутні вчителі, соціалізація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною основою дослідження проблеми розвитку рефлексії особистості як фундаційної основи формування соціальної рефлексії майбутнього вчителя стали положення, у яких розкрито питання філософії освіти (В. Андрющенко, І. Зязюн, В. Кремень, В. Лутай, І. Прокопенко); методології вивчення педагогічних явищ і процесів та їх моделювання (Б. Глинський, І. Зязюн, В. Краєвський, Н. Кузьміна); теорії розвитку особистості (А. Адлер, К. Абульханова-Славська, А. Бандура, Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, Г. Костюк, О. Леонтьєв, А. Маслоу, С. Рубінштейн, К. Роджерс); теорії діяльності (Б. Ананьєв, П. Гальперін, І. Зимня, О. Леонтьєв, В. Ляудіс, Н. Тализіна); концепції соціалізації особистості та чинників, що впливають на цей процес (І. Бех, Є. Бондаревська, А. Громцева, І. Зязюн, А. Линда, О. Сухомлинська, І. Якіманська); специфіки організації освітнього процесу вищого навчального закладу (А. Алексюк, С. Архангельський, Я. Болюбаш, В. Євдокимов, В. Кремень); закономірності професійного становлення особистості (Ф. Гоноболін, Н. Кузьміна, З. Курлянд, А. Маркова, Н. Ничкало, В. Сластьонін, Л. Хомич).

Мета статті полягає в тому, щоб висвітлити основні положення розвитку рефлексії особистості як фундаційної основи формування соціальної рефлексії майбутніх учителів на теоретико-методологічному рівні з проекцією на розробку відповідної дидактичної моделі.

Виклад основного матеріалу. Одне з перших визначень рефлексії знаходимо у працях видатного англійського філософа, мислителя, педагога Дж. Локка. Саме англійський мислитель визначив, що істотні два шляхи пізнання: зовнішній (сенсорний) і внутрішній (рефлексивний). До першого відносяться впливи зовнішнього світу, а до другого – процеси самоспостереження, при якому рефлексія є джерелом окремого знання, спостереження, спрямовується на внутрішні дії свідомості. Відповідно до поглядів Дж. Локка, рефлексія є спостереження, яке розум людини здійснює щодо власної діяльності та способів її виявлення, унаслідок чого в людини виникають ідеї цієї діяльності, показовою в цьому сенсі є праця Дж. Локка «An Essay Concerning Human Understanding» [12].

У соціальній психології під рефлексією розуміють усвідомлення індивідом того, як він сприймається партнерами по спілкуванню: рефлексія не лише знання й розуміння іншого, а й знання про те, як інший розуміє «рефлексуючого» індивіда [13, с. 270]. Це визначення перегукується з тлумаченнями рефлексії у педагогічній літературі, де рефлексія визначається як «процес самопізнання суб'єктом внутрішніх актів та станів з'ясування того, як інші знають і розуміють того, хто рефлексує, його особистісні особливості, емоційні реакції та когнітивні (пов'язані з пізнанням) уявлення» [14, с. 504]. Якщо змістом цих уявлень виступає предмет спільної діяльності, розвивається особлива форма рефлексії: предметно-рефлексивні взаємини. У педагогічних працях описуються як мінімум шість позицій рефлексії: суб'єкт, яким він є в дійсності; суб'єкт, яким він бачить самого себе; суб'єкт, яким він бачиться іншим і ті ж три позиції, але з боку іншого суб'єкта. На думку Є. Рапацевича, це процес подвоєного дзеркального відбиття суб'єктами один одного, змістом якого виступає відтворення особливостей один одного [14]. В. Сластьонін пише про те, що рефлексія – це не лише знання й розуміння людиною самої себе, а й з'ясування особистістю того, як інші сприймають її індивідуальні особливості, емоційні реакції та когнітивні уявлення [15].

Цікавим з точки зору нашого дослідження видається визначення професійної та професійно-педагогічної рефлексії – співвіднесення себе, можливостей свого «Я» з тим, що вимагає обрана професія, у тому числі з існуючими про неї уявленнями; являє собою єдність людського (здатність до самонавчання, аналіз причинно-наслідкових зв'язків, сумнівів, реалізації ціннісних орієнтацій, роботі над собою) та професійного (тобто застосування цієї здібності до важких умов та обставин професійного життя). Ці уявлення розвиваються й допомагають людині сформулювати отримані результати, передбачити цілі подальшої роботи, скоректувати свій професійний шлях (Дж. Дьюї).

Процес пізнання педагогом тих, хто навчається, містить рефлексію, предметом якої є переосмислення, перевірка власних уявлень та думок

про учнів, їх поведінку, дії вчинки. А. Щукін виокремлює декілька рівнів такої рефлексії:

– педагог орієнтується лише в основних аспектах своєї внутрішньої діяльності (рефлексія 1-го рангу);

– педагог орієнтується у внутрішній діяльності учнів (рефлексія 2-го рангу);

– педагог орієнтується в тому, як учень уявляє собі діяльність педагога (рефлексія 3-го рангу);

– педагог орієнтується в тому, як учень уявляє собі його, педагога, розуміння дій учня (рефлексія 4-го рангу) [13, с. 270].

Найбільших успіхів досягає у педагогічній діяльності той, хто досягає 3-го та 4-го рангів.

Говорячи про професійну рефлексію людини, яка працює у педагогічній сфері, науковці підкреслюють її дієву, стверджувально-суб'єктну природу [16]. У зв'язку з цим зміст, методи й форми підготовки педагога на етапі його навчання у вищій школі повинні спрямовуватися на підвищення міри самостійності, довільності професійної поведінки та діяльності, у підсумку – становлення людини як суб'єкта професійної діяльності.

Г. Бітяєва визначила ознаки педагогічної рефлексії, до яких відносить глибину, проблемність та критичність мислення; відкритість та готовність до діалогу, толерантність, чутливість до інших; гнучкість у пошуку альтернативних підходів до вирішення проблем; варіативність та пластичність у комунікативних стратегіях; включеність у діяльність; прийняття відповідальності за вибір рішення [2].

У дослідженні О. Кравців розкрито теоретико-методологічні підходи до дослідження професійної рефлексії та її структури, подано структурно- функціональну модель професійної рефлексії, а також окреслено структуру рефлексивного потенціалу, розкрито роль рефлексивних ситуацій у професійній діяльності і дано їх якісні характеристики. Слушною є думка автора про те, що рефлексійні процеси реалізуються у поведінковому, афективному та когнітивному вимірах. Поведінковий вимір характеризується відображенням і переосмисленням вчинків суб'єкта як з погляду його самого, так і з точки зору сприймання його іншими людьми. В афективному аспекті суб'єкт не тільки емоційно оцінює свою поведінку, а й прогнозує емоційне ставлення до нього інших. Когнітивний вимір рефлексії виявляється у процесі опосередкованого розуміння самого себе, що ґрунтується на уявленні суб'єкта про те, як його розуміють інші, і спирається на осмислення, інтерпретацію, оцінку й узагальнення як змісту власних вчинків, так і мотивів своєї поведінки. Автор підкреслює, що зазначені процеси є необхідною умовою розвитку професійної рефлексії [1].

О. Кравців визначає професійну рефлексію викладача вищої школи як осмислення, оцінку та перетворення ним особистого досвіду професійної діяльності у контексті цілісної життєдіяльності, набуття якомога адекватніших знань про свою професійну діяльність, про світ, про інших людей, а відтак, як побудову нового образу самого себе як професіонала [1]. Професійна рефлексія, на думку автора, є необхідною умовою адекватного оцінювання себе як суб'єкта діяльності і спілкування. Постійний перегляд власних дій, якостей, позицій, самооцінок, уміння враховувати позитивні і негативні реакції оточуючих на свою діяльність та об'єктивна їх інтерпретація, визначення причин труднощів допомагають педагогу ефективно керувати освітнім процесом і оптимізувати свої стосунки з іншими його суб'єктами. О. Кравців у структурі професійної рефлексії викладача виокремлюї: кооперативну, особистісну, інтелектуальну, комунікативну рефлексії. Результатом кооперативної рефлексії є новоутворення у сфері свідомості та самосвідомості (вміння та навички взаємодії). Інтелектуальна рефлексія здійснюється у процесі дискурсивного розв'язання задач і пов'язана зі ставленням суб'єкта до того чи іншого змісту як сумнівного, незрозумілого та виражається у вигляді «запитань» і «оцінок». Комунікативна рефлексія полягає в усвідомленні суб'єктом того, як його сприймають, оцінюють, ставляться до нього інші («Я очима інших»). Особистісна рефлексія є внутрішнім психологічним чинником інтеграції людського Я та самореалізації творчої активності людини в ситуаціях самовизначення та вибору. Автор запропонував концептуальну модель професійної рефлексії викладача, зміст якої відображає стрижневі характеристики його діяльності і поєднує в собі такі структурні елементи: тип рефлексії (покладальну, порівняльну, визначальну, цілісну (синтезувальну), види професійної рефлексії (комунікативну, особистісну, інтелектуальну, кооперативну) та її операційний склад – рефлексивні уміння, навички і дії [1].

Як зазначає І. Сара, кінець XX ст. характеризується низкою досліджень, присвячених рефлексійному мисленню вчителів у процесі викладання, а сама проблема рефлексійного викладання має виступати окремим аспектом професійної підготовки педагога [3].

Розглянемо основні зарубіжні концепції рефлексійного викладання.

Ще у 1930-х рр. Дж. Дьюї (J. Dewey) встановив зв'язок між рефлексійним мисленням та процесом викладання. Як підкреслює автор, рефлексійне мислення являє собою послідовність думок, пов'язаних одна з одною, причому кожна нова думка ґрунтується на попередній. Вченим це явище названо послідовним активним підходом, який також пояснює становлення світогляду, вірувань, різних форм знань, пов'язаних з мисленням та процесом умовиводу. За Дж. Дьюї (J. Dewey), потреба у рефлексії з'являється у практичних ситуаціях, які призводять особистість до внутрішнього конфлікту, викликаючи у нього сумніви, невпевненість, розгубленість, ставлять перед дилемою або перед іншими інтелектуальними труднощами, які вимагають розмірковувань для їх осмислення. На думку автора, рефлексійні процеси є найважливішою частиною педагогічної діяльності як у викладанні, так і у вихованні. Рефлексійні процеси перетворюють викладання у продуману когнітивну діяльність, яка запобігає рутині, імпульсивності та механічним діям, які не збігаються з метою навчально-виховної діяльності. Дж. Дьюї (J. Dewey) зазначено, що рефлексійне мислення зумовлює розгортання процесу у три етапи: формулювання проблеми або дилеми; постановка мети та аналіз засобів її вирішення; узагальнення для нових ситуацій [4].

Д. Шон (D. Schon) було звернуто увагу на рефлексію у процесі викладання й у цьому зв'язку визначено два типи рефлексії: рефлексія у процесі діяльності та рефлексія про цей процес [5].

Рефлексія у процесі діяльності здійснюється, на думку автора, безпосередньо під час викладання у формі спонтанної реакції учителя на цей процес і на проблеми, які виникають у результаті інтеракції педагога зі студентами. Така рефлексія відбувається у реальному часі та вимагає швидкого розуміння того, що відбувається, та невідкладного рішення проблеми. Рефлексія діяльності являє собою процес критичного розмірковування про скоєні дії та події, які раніше відбулись в аудиторії. Цей тип рефлексії є можливим у формі процесу самостійного мислення індивіда, зайнятого певною діяльністю, однак не виступає його прерогативою, оскільки у цьому випадку індивід може звернутись за допомогою до іншої особи, яка бере участь в аналізі дій та їх осмисленні, а також перевірці можливих рішень, і не властивих і не відомих викладачеві [6].

За Д. Шон (D. Schon), рефлексія у викладанні включає в себе елементи дефініції проблеми, спроб знайти теоретичні та аналітичні рішення. Рефлексія у викладанні, на думку автора, являє собою «внутрішній обмін думками», що має замкнутий характер, і його метою є досягнення найкращого розуміння ситуації та її перебудова залежно від можливостей, які виникають у процесі рефлексії. Круговий характер рефлексії проявляється в тому, що ті зміни, які відбуваються, служать одночасно основою для спостереження та навчання у 94 ході рефлексії після дії [7].

К. Зайхнер (K. Zeichner) виокремлює такі аспекти рефлексії у процесі викладання: 1) технічна рефлексія, яка належить до дій суб'єкта для досягнення поставленої мети; 2) практична рефлексія забезпечує зв'язок між діяльністю викладача й етичними, моральними та політичними принципами; 3) критична рефлексія стосується морального та етичного мислення щодо діяльності, спрямованої на досягнення поставленої мети [8].

Д. Росс (D. Ross) розглядає рефлексивне викладання як процес, який відображає здатність виявити проблему або дилему, вирішити їх та займатись пошуком нових альтернативних рішень [9].

Модель рефлексивного викладання, запропонована автором, включає чотири складові: планування, виконання, спостереження, оцінка, які викликають динамічну ланцюгову реакцію між собою. Попереднє планування є основною умовою кожного виконання. З початком виконання здійснюється процес оцінки, який є основою для підготовки майбутньої діяльності. Модель рефлексійного викладання А. Чен (A. Chen) і С. Сенг (S. Seng) передбачає взаємодію двох складових цього процесу – поєднання критичного та творчого мислення. Такий діалектичний зв'язок відбувається як у процесі підготовки до занять, так і в їх ході та після них [10].

У двовимірній моделі рефлексійного викладання В. Лоуден (W. Louden) розглядаються параметри сфері інтересів (технічні, особистісні, вирішення проблеми, критичні) та форм діяльності (інтроспекція, повторення та відтворення, дослідження, спонтанність) [11].

Технічний аспект рефлексійного викладання передбачає прагнення педагога контролювати навколишній світ за допомогою законів, які можуть служити для пояснення явищ, з якими йому доводиться мати справу. Особистісна зацікавленість визначається особистим досвідом педагога, що нагрмаджувався протягом усього професійного життя, і відіграє роль у вирішенні проблемних виховних ситуацій. Вирішення проблем є областю рефлексійного процесу, що виявляється у ситуаціях невідкладного вирішення проблеми (на занятті), формується у результаті вирішення дидактичних проблем. Параметр критики визначає спосіб дії викладача. Інтроспекція як форма рефлексійного викладання передбачає обміркування власних дій, самокритичну оцінку своїх дій, що призводить до зміни поведінки або педагогічних дій. Повторення та відтворення – вид рефлексії, що може збігатися чи не збігатися із самою дією, здійснюватись після закінчення педагогічного акту, при цьому викладач звертає увагу на труднощі та успіхи, звернутись до власних професійних потреб. Аналіз є рефлексійною дією, яка відбувається одразу після закінчення педагогічної дії, включає поєднання педагогічних дій та їх обговорення. Спонтанність – це рефлексія в ході дії, має інтуїтивний характер, передбачає великий педагогічний досвід.

Висновки і пропозиції. Таким чином, можемо свідомо стверджувати за результатами здійсненого порівняльно-аналітичного дослідження наукових позицій щодо бачення поняття рефлексії та дотичного до нього категорійного поля, що у педагогічних працях рефлексія особистості майбутнього вчителя описується як: процес подвоєного дзеркального відбиття суб'єктами один одного, змістом якого виступає відтворення особливостей один одного (Є. Рапацевича); не лише знання й розуміння людиною самої себе, а й з'ясування особистістю того, як інші сприймають її індивідуальні особливості, емоційні реакції та когнітивні уявлення (В. Сластьонін); осмислення, оцінка та перетворення особистого досвіду в контексті цілісної життєдіяльності, набуття якомога адекватніших знань про свою майбутню професійну діяльність, про світ, про інших людей, а відтак, як побудову нового образу самого себе як професіонала (О. Кравців).

Отже, підсумовуючи основні положення розвитку рефлексії особистості, на основі наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, визначення соціальної рефлексії майбутнього вчителя вбачаємо, як вияв соціально-рефлексійної компетентності як інтегральної єдності розвитку соціальної та рефлексійної компетентностей під час реалізації потенційних можливих видів професійно-педагогічної діяльності, що стосується здатності та готовності сприймати соціум, усвідомлювати свою перетворювальну роль у ньому через суб'єкт-суб'єктну взаємодію з учнями та іншими учасниками освітнього процесу, а також ефективно на циклічно-рефлексійній основі константно її вдосконалювати.

Список літератури:

1. Кравців О. Психологічні особливості розвитку професійної рефлексії викладачів вищих педагогічних навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. наук: 19.00.07 / О. Кравців. – 2009. – 20 с.
2. Битяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А.А. Битяева. – Изд-во ПГПИ им. С.М. Кирова, 2004. – 216 с.
3. Сара И. Рефлексия как фактор формирования профессионально-педагогической позиции (На материалах подготовки воспитателей детских садов в Арабском педагогическом колледже): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Инбар Сара. – СПб., 2004. – 143 с.
4. Day C. Reflection: A necessary but not sufficient condition for teacher development / C. Day // British Educational Research Journal. – 1993. – № 19,1. – P. 83-93.
5. Schon D. Educating the Reflective Practitioner / D. Schon. – San Francisco: Jossey Bass, 1987. – 347 p.
6. Райхенберг Р. Совместная работа студента и его наставника во время про- хождения практики и ее влияние на формирование стиля работы студента / Р. Райхенберг. – Университет «Бар-Илан», 1996. – С. 21-30.
7. Schon D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action / Donald A. Schon. – 1991. – 384 p.
8. Zeichner K.M. Reflection of a teacher working for experiences for prospective teachers: Paper presented at the Annual Meeting of the American Education Research Association / K.M. Zeichner. – Atlanta, Georgia, 1993. – P. 32-45.
9. Ross D.D. Reflective Teaching. Meanings and Applications for Preserves Teacher Educators / D.D. Ross // Paper Presented at the reflective inquiry conference. – Houston; Texas, 1987. – 256 p.
10. Chen A.-Y. On improving reflective thinking through teacher education / A.-Y. Chen & S.-H. Seng // Paper presented at the Annual Meeting of the American Educational Research Association, San Francisco. (ERIC Document Reproduction Service No. ED363601), 1992. – P. 248-302.
11. Louden W. Understanding reflection through collaborator research т] / W. Louden // In A. Margraves M. G. Fullan (Eds.). Understanding Teacher Development. – New York, NK: Teacher College Press, Columbia University, 1992. – P. 178-215.
12. Locke J. An Essay concerning Human understanding [Електронний ресурс] / John Locke – Режим доступу: http://ebooks.adelaide.edu.au/l/locke/john/l81u/index.html
13. Щукин А.Н. Лингводидактический энциклопедический словарь: более 2000 единиц / Анатолий Николаевич Щукин. – М.: Астрель; АСТ: Хранитель, 2007. – 746 с.
14. Педагогика: Большая современная энциклопедия / сост. Е.С. Рапацевич. – Мн.: Современное слово, 2005. – 720 с.
15. Сластенин В.А. Гуманитарная культура специалиста / В.А. Сластенин // Магистр. – 1991. – № 4. – С. 3-22.
16. Ушева Т.Ф. Педагогические условия формирования рефлексивніх учений студентов в учебном процессе вуза: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Татьяна Федоровна Ушева. – Новокузнецк, 2010.

Опалюк Т.Л.
Каменец-Подольский национальный университет
имени Ивана Огиенко

РАЗВИТИЕ РЕФЛЕКСИИ ЛИЧНОСТИ КАК ФУНДАЦИОННАЯ ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РЕФЛЕКСИИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Аннотация
Актуальность и целесообразность обращения к основательному изучению вопросов, связанных с развитием рефлексии личности как фундационной основы формирования социальной рефлексии будущего учителя заключается прежде всего в том, что социальную рефлексию будущего учителя в своих научных трудах понимаем как проявление социально-рефлексийной компетентности как интегрального единства развития социальной и рефлексийной компетентностей при реализации потенциально возможных видов профессионально-педагогической деятельности, что касается способности и готовности воспринимать социум, осознавать свою преобразовательную роль в нем через субъект-субъектное взаимодействие с учениками и другими участниками образовательного процесса, а также эффективно на циклично-рефлексийной основе константно ее совершенствовать.
Ключевые слова: компетентность, компетентностный поход, рефлексия, социальная рефлексия, образовательный процесс, высшее педагогическое учебное заведение, будущие учителя, социализация.

Opaliuk T.L.
Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyj National University

THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY REFLECTION AS A FUNDAMENTAL BASIS FOR THE FORMATION OF A SOCIAL REFLECTION OF THE FUTURE TEACHER

Summary
The urgency and expediency of applying to a thorough study of issues related to the development of personality reflection as the fundamental basis of the formation of a social reflection of the future teacher, first of all, that the social reflection of the future teacher in scientific works is regarded as a manifestation of social reflexive competence, as an integral unity of the development of social and reflective competences, realizing the potential possible types of pedagogical activity concerning the ability and willingness to perceive the society, to realize its transformative role in it through «subject-subjective» interaction with students and other participants in educational process, and also effectively on a cyclically-reflective basis, constantly improving it.
Keywords: competence, competency approach, reflection, social reflection, educational process, higher pedagogical educational institution, future teachers, socialization.

УДК 371.72/378.047:33(043.3).355

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Пантєлєєв К.В.
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена проблемі формування культури здров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників. Визначено зміст понять «культура», «здоров'я», «здоров'язбереження». Уточнено зміст поняття «формування культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників». За допомогою методів математичної статистики підтверджено результативність виокремлених педагогічних умов формування культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників. Виокремлено педагогічні умови формування культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників: формування ціннісного ставлення майбутніх офіцерів-прикордонників до здоров'я в процесі фахової підготовки; збагачення досвіду культурно-оздоровчої діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників засобами фізичної культури; застосування комплексу здоров'язберігаючих технологій в освітньому процесі; забезпечення рефлексивної функції культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників в процесі фахової підготовки.
Ключові слова: культура, здоров'я, майбутні офіцери-прикордонники, професійна підготовка, здоровий спосіб життя, культура здоров'язбереження, педагогічні умови, педагогічний експеримент.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Здоров'я є пріоритетними у сучасному освітньому середовищі. Культура здорового способу життя обумовлена потребами збереження здоров'я та загрозами щодо погіршення стану здоров'я українського населення у зв'язку із сучасною зовнішньополітичною ситуацією.

В Україні система правоохоронних структур знаходиться у стані трансформації, ефективність якої залежить від багатьох вагомих факторів. Ці факторів у кінцевому результаті повинні забезпечити високий рівень сформованості професійної компетентності майбутніх фахівців. Майбутні фахівці прикордонного відомства в процесі професійної підготовки характеризуються сформованими надійними соціальними орієнтирами, здатністю адекватно долати небезпеки та труднощі сучасного соціального життя, а також залишатись фізично та психічно здоровими особистостями.

Показником, що характеризує специфіку діяльності прикордонного відомства країни є здоров'я його персоналу. Проблеми, що пов'язані зі здоров'ям українських прикордонників, на сьогодні, не відображені у фундаментальних наукових працях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Узагальнений аналіз наукової літератури щодо проблеми формування культури здоров'язбереження свідчить про існування наукових доробок педагогів, психологів, філософів, культурологів, соціологів, медиків та генетиків.

Проблема сприяння здоровому способу життя відображена у низці спеціальних документів,

що приймалися під час міжнародних конференцій з проблем пропаганди здорового способу життя [5].

Ретельний аналіз наукової педагогічної літератури свідчить, що на сьогодні актуалізувались дослідження, пов'язані із проблемою ефективних методів у збереженні здоров'я людини. Особливої актуальності набувають надбання О. Сухомлинського [6]. Вчені І. Матюшина [3], Ю. Мельник [4], В. Скумін [5] започатковують рух, що передбачає формування здоров'я через культуру. Сучасні дослідженнях проблеми формування здоров'я представлені працями В. Горащука [1], О. Маркова [2] та ін. Загальновизнаним стає твердження про те, що потреба в здоров'ї повинна перетворюватись в культурну потребу та стати нормою життя особистості.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У запропонованому дослідженні в проблемі формування культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників не вирішені такі частини зазначеної проблеми: формування освітнього середовища щодо культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників; оптимізація форм та методів викладання у формуванні здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників.

Метою статті є аналіз експериментальна перевірка результативності педагогічних умов формування культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вирішення проблеми формування культури здоров'язбереження у процесі професійної підготовки передбачає створення умов для майбутніх фахівців щодо усвідомлення значення здоров'я для повноцінного професійного та повсякденного життя та орієнтації на збереження здоров'я.

У понятті культура «здоров'язбереження» термін «культура» відображає освіту, спосіб життя та світогляд, мораль, тобто є комплексом багатьох наук.

Культура у представленому дослідженні виступає як специфічна сфер життя, що відчула бурхливий історичний розвиток. У зв'язку із цим, культура тривалий час у наукових працях пов'язувалась із уявленнями про дії, зусилля, що покликані щось змінити.

Отже, аналіз понять «здоров'я» та «культура» дає можливість дослідити сутність поняття «культура здоров'язбереження».

Формування культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників є складовою їх загальної культури та професійної компетентності.

Поняття культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників тісно пов'язане із поняттям їх здорового способу життя. У представленому дослідженні здоровим способом життя майбутнього офіцера-прикордонника є поєднання способів та форм його життєдіяльності, що забезпечують збереження та зміцнення здоров'я.

Формування культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників містить такі домінуючі компоненти: дотримання правил гігієни; рівень якості та безпеки освітніх умов, дозвілля та побуту; рівень рухової активності; безпечність інтимного життя; раціональне здорове харчування; рефлексія курсантами важливості здорового способу життя; рівень знань зі збереження здоров'я.

Процес формування культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників проаналізоване нами на основі змістовного вивчення термінів «культура», «здоров'я», «здоровий спосіб життя», вивчення особливостей їх освітньої діяльності.

Аналіз наукової педагогічної, психологічної, валеологічної та філософської літератури свідчить про відсутність окремих наукових досліджень щодо формування культури здоров'язбереження в майбутніх офіцерів-прикордонників. Проте існує низка вагомих суперечностей соціально-економічного, політичного та культурного характеру, що мають відношення до представленої нами проблеми:

між запитом суспільства щодо необхідності охорони державного кордону в сучасних умовах, до якості фахової підготовки офіцерів і рівнем теоретичного методологічного забезпечення цих вимог;

між зростаючими вимогами до рівня культури здоров'язбереження офіцерів-прикордонників і недостатньою ефективністю освітньої системи вищого військового навчального закладу у формуванні відповідної культури;

між традиційним змістом навчання курсантів і завданнями, поставленими в нормативних вимогах, щодо їх обізнаності з питань здорового способу життя;

між педагогічними можливостями, закладеними у змісті гуманітарних, правових та спеціальних дисциплін щодо формування культури здоров'язбереження офіцерів-прикордонників, і недостатніми рівнем методологічного забезпечення викладання цих дисциплін;

між необхідністю випускниками вищого військового навчального закладу вміти в повсякденній діяльності самостійно підтримувати високий рівень культури здоров'язбереження й відсутністю відповідного науково алгоритму щодо її формування.

Беззаперечним є факт існування педагогічних умов в освітньому процесі вищої школи, проте при більшому «акценті» на відповідні педагогічні умови є можливим розв'язання тих чи інших педагогічних проблем. З метою вирішення суперечностей у представленому науковому дослідженні, нами виокремлено низку відповідних педагогічних умов:

формування ціннісного ставлення майбутніх офіцерів-прикордонників до здоров'я в процесі фахової підготовки;

збагачення досвіду культурно-оздоровчої діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників засобами фізичної культури;

застосування комплексу здоров'язберігаючих технологій в освітньому процесі;

забезпечення рефлексивної функції культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників в процесі фахової підготовки.

З метою перевірки результативності виокремлених педагогічних умов формування нами було реалізовано педагогічний експеримент, що складався з двох етапів: констатувального та формувального. Розрахунки, пов'язані із формувальним етапом проводились на основі методів

математичної статистики за допомогою відповідного математичного критерію (критерій Колмогорова-Смірнова).

Результати дослідно-експериментальної роботи підтвердили робочу гіпотезу на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$ про те, що формування у курсантів культури здоров'язбереження буде більш результативним, якщо в освітній процес впровадити обґрунтовані педагогічні умови. У результаті проведеного формувального впливу відбулися статистично значущі зміни в структурі цього професійного утворення.

Таким, чином представлені педагогічні умови формування культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників дозволять, на нашу думку, удосконалювати професійну підготовку майбутніх офіцерів-прикордонників, здійснювати більш широке використання у педагогіці сучасних інноваційних технологій.

Висновок. Таким чином, на основі узагальнення теоретичного аналізу різнопланової наукової літератури визначено зміст поняття «культура здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників», а також детально – педагогічні умови її формування та результати їх експериментальної перевірки.

Перспективами подальших розвідок у цьому напрямку є: удосконалення діагностичних методик та технологій, спрямованих на виявлення рівнів сформованості культури здоров'язбереження.

Список літератури:

1. Горащук В.П. Теоретичні підходи до формування культури здоров'я школярів / В.П. Горащук // Зб. наук. праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д. Осипенко (Педагогічні науки): у 2-х ч. – Ч. 2. – Бердянськ, 2002. – С. 128-136.
2. Маркова О.В. Виховання здорового способу життя учнів старшого підліткового віку з ослабленим здоров'ям: дис.... канд. пед. наук:13.00.07 / Маркова Олена Віталіївна. – Кіровоград, 2011. – 292 с.
3. Матюшин И.И. Место ценностей в коммуникации (по работам Ю. Хабермаса) // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 40 / Редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред) та ін.; Відп. за вип. Ю.М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2008. – С. 86-93.
4. Мельник Ю.Б. Концептуальні засади формування культури здоров'я особистості молодшого школяра: монографія / Ю.Б. Мельник. – Х.: ХНПУ, 2011. – 244 с.
5. Скумин В.А. Культура здоровья – фундаментальная наука о человеке. – Новочеркасск: ТЕРОС, 1995. – 132 с.
6. Сухомлинський В.О. [Текст]: біобібліографія: 1987-2000 рр. / уклад.: Г.І. Сухомлинська, О.В. Сухомлинська; за ред.: Н.О. Гажаман, Л.І. Ніколюк. – К.: КНЕУ, 2001. – 128 с.

Пантелеєв К.В.
Национальная академия Государственной пограничной службы Украины
имени Богдана Хмельницкого

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ПРОВЕРКА РЕЗУЛЬТАТИВНОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕЖЕНИЯ БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ ПОГРАНИЧНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация
Статья посвящена проблеме формирования культуры сохранения здоровья будущих офицеров-пограничников. Определено содержание понятий «культура», «здоровье», «сохранения здоровья». Уточнено содержание понятия «формирование культуры сохранения здоровья будущих офицеров-пограничников». С помощью методов математической статистики подтверждено результативность выделенных педагогических условий формирования культуры сохранения здоровья будущих офицеров-пограничников. Выделены педагогические условия формирования культуры сохранения здоровья будущих офицеров-пограничников формирования ценностного отношения будущих офицеров-пограничников к здоровью в процессе профессиональной подготовки; обогащение опыта культурно-оздоровительной деятельности будущих офицеров-пограничников средствами физической культуры; применение комплекса здоровье сохраняющих технологий в образовательном процессе; обеспечение рефлексивной функции культуры сохранение здоровья будущих офицеров-пограничников в процессе профессиональной подготовки.
Ключевые слова: культура, здоровье, будущие офицеры-пограничники, профессиональная подготовка, здоровый образ жизни, культура сохранения здоровья, педагогические условия, педагогический эксперимент.

Panteliev K.V.
National Academy of the State border service of Ukraine
named after Bogdan Khmelnitsky

EXPERIMENTAL INSPECTION OF PERFORMANCE PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR FORMATION OF CULTURE OF HEALTHY SAVING OF FUTURE OFFICERS OF FRONTIERS IN THE PROCESS OF PROFESSIONAL TRAINING

Summary
The article is devoted to the problem of forming a culture of preserving the health of future border officers. The content of the concepts «culture», «health», «preservation of health» is defined. The content of the concept «formation of a culture of preserving the health of future officers-border guards» has been clarified. Using the methods of mathematical statistics, the effectiveness of the selected pedagogical conditions for the formation of a culture of preserving the health of future border officers has been confirmed. Pedagogical conditions for the formation of a culture of preserving the health of future border officers have been singled out to shape the value relationship of future border guard officers to health in the process of professional training; Enriching the experience of cultural and recreational activities of future border officers with means of physical training; application of a complex of health preserving technologies in the educational process; ensuring the reflexive function of culture preserving the health of future border officers in the process of professional training.
Keywords: culture, health, future border officers, vocational training, healthy lifestyle, culture of health preservation, pedagogical conditions, pedagogical experiment.

УДК 37.041:37.091.212

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛОЖЕНЬ СИНЕРГЕТИЧНОГО ТА КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ АВТОНОМНОСТІ СТУДЕНТІВ

Попов Р.А.
Національний університет біоресурсів і природокористування України

Актуальність нашого дослідження полягає в науковому обґрунтуванні та теоретичному висвітлені проблеми реалізації положень синергетичного та компетентнісного підходу в контексті дослідження розвитку автономності студентів. Оскільки одним із шляхів оновлення змісту й технологій навчання, узгодження їх із сучасними потребами є, на думку вчених, орієнтація програм на реалізацію положень системного, синергетичного та компетентнісного підходів та створення ефективних механізмів їх запровадження на інтегральній основі. Важливість дослідження визначається необхідністю здійснення цілісного комплексного аналізу проблеми розвитку автономності студентів в умовах інтеграції їх освітньої й самоосвітньої діяльності, спрямованого на обґрунтування доцільності підвищення ефективності підготовки фахівця вищої кваліфікації як функціонального результату, що може бути досягнутим із позицій удосконалення організаційно-дидактичної складової вищої освіти в цілому та системного й систематичного впливу на розвиток її центрального суб'єкта – особистість студента.
Ключові слова: автономність, компетентність, компетентнісний підхід, студент, вищий навчальний заклад, синергетичний підхід.

Постановка проблеми. Формуванню і модернізації теоретико-методологічного контенту відповідно до мінливих запитів часу вітчизняна педагогічна наука традиційно приділяла серйозну увагу. У низці популярних в науково-педагогічному середовищі методологічних підходів, системно-діяльнісний, особистісно орієнтований, змістово-процесуальний, ресурсний, задачний, аксіологічний, акмеологічний та інші, обираємо ті, які, за нашим задумом, є опертям для розвитку автономності студентів у середовищі вищого навчального закладу. Такими підходами, на нашу думку, можуть слугувати підхід синергетичний та підхід компетентнісний.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійну підготовку, як складну динамічну, самоорганізуючу систему досліджували такі науковці (І. Блауберг, Є. Юдін, В. Краєвський, А. Лігоцький, О. Плахотнік, В. Сластьонін, Б. Шапіро та ін.); педагогічну систему, визначаючи її, як соціально-обумовлену цілісність, спрямовану на формування та розвиток особистості майбутніх фахівців (В. Беспалько, Ю. Татур, Н. Кузьміна та ін.); особистісний підхід як навчальну систему, що спрямована не тільки на підготовку, але й на постійний розвиток особистостей як активних суб'єктів праці, пізнання, спілкування. (М. Бахтін, І. Бех, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.); діяльнісний підхід як процес розвитку та формування особистостей майбутніх учителів (М. Боришевський, Л. Виготський, П. Гальперін, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, Б. Ломов, С. Максименко,

С. Рубінштейн, Г. Щукіна та ін.); синергетичний підхід у педагогіці (О. Бочкарьов, В. Виненко, С. Клепко, В. Кушнір, В. Маткін, Л. Сурчалова, Ю. Талагаєв, М. Федорова і ін.). Автономність особистості представлена у роботах О. Дергачової, Е. Десі, Д. Леонтьєва, Ж. Пижикової, Г. Пригіна, Т. Партико, Р. Райана, О. Сергєєвої, І. Котик, А. Марічева та ін.).

Мета наукового доробку полягає в тому, щоб на узагальнювальному рівні описати результати дослідження реалізації положень синергетичного та компетентнісного підходу в контексті дослідження розвитку автономності студентів.

Виклад основного матеріалу. Синергетичний підхід нині має загальнонауковий характер, оскільки в усіх складних системах, що розвиваються, виявляє себе властивість синергії. Це означає, що розвиток цих систем протікає як самоорганізація або структурна перебудова; удосконалювання зв'язків і якісні зміни відбуваються за рахунок взаємодії компонентів, підсистем, елементів і частин цілого.

Сьогодні дослідників цікавить не стільки проблема стикування освітніх рівнів і організації проміжних форм підготовки для переходу з одного щабля на інший, скільки функціональна спрямованість дії всієї системи для виконання головних завдань – формування освіченої людини, підготовка її до повноцінної соціальної активності в усіх її проявах та забезпечення в такий спосіб трансляції культури в нове покоління, так само, як і включення кожного індивіда в цю культуру.

Термін «синергетика» ввів у широкий науковий обіг один зі засновників Штутгартської синергетичної школи Г. Хакен [1], визначивши її як науку, яка займається вивченням і аналізом різноманітних систем, які складаються з великої кількості компонентів, складників, підсистем. Ці складники і підсистеми сполучаться й взаємодіють між собою: «Синергетика – сукупний колективний ефект взаємодії великої кількості підсистем, що призводить до утворення стійких структур і самоорганізації у складних системах» [1]. На думку Г. Хакена, існують сутнісно визначальні й базові наукові складники-елементи як спільний цілісний або кооперативний ефект взаємодії великої кількості підсистем та їх компонентів у відкритих системах; взаємодія в межах цільового функціонування; здатність до самоорганізації на основі взаємодоповнення та розвитку.

Синергетика розглядає протиріччя не як глухий кут у розвитку, не як певний його кінець або оману в мисленні соціального суб'єкта. На перше місце виходять такі категорії, як дезорганізація, нестійкість і т. д. Все залежить від того, який саме аспект в рамках розгляду порядку і хаосу соціальний суб'єкт вибирає. Тому суперечність або криза можуть вивчатися як можливі варіанти принципово інших шляхів розвитку соціальної системи, які дозволять вивести її на інший шлях розвитку, причому цей шлях вже буде розумітися, можливо, в рамках загальної системи глобального еволюціонізму, а можливо більш локально як певний шлях виходу з дезорганізації в організований шлях розвитку або шлях більш досконалий.

У вітчизняному філософському, гуманітарному просторі також існували численні передумови для формування нового синергетичного світогляду. Тому ідеї західноєвропейських та американських науковців (Е. Валлерстайн, Е. Лоренц), були не лише підтримані, а й переосмислені з нових позицій представниками східнослов'янської наукової спільноти. Активна робота з вивчення теорії систем, що самоорганізуються, мала методологічні та концептуально-семантичні підстави в дослідженнях вчених, яких можна віднести до творців сучасної теорії самоорганізації та її понятійного апарату. Мова йде про численні роботи С. Курдюмова, І. Пригожина, А. Самарського та ін. Визначилися напрямки цілісного підходу до соціальних систем, що визначило роботи вчених з моделювання нелінійних динамічних і соціальних систем. У науковій літературі філософсько-методологічна традиція розгляду нелінійних структур пов'язана з іменами В. Аршинова, О. Астаф'євої, М. Кагана, В. Лекторського, Г. Малінецкого, Л. Микешиної, Г. Рузавіна, В. Стьопіна і багатьох інших. Специфікою нелінійної динаміки і нелінійного мислення індивіда займалися Ю. Данилов, І. Добронравова, С. Капіца, С. Курдюмов, особливості самоорганізованих соціальних систем досліджували К. Делокаров, О. Музика.

Проблемі застосування синергетичного підходу в педагогіці присвячені окремі дисертаційні роботи (Д. Ковтунова) в яких досліджується методологія синергетики, обґрунтовуються синергетичні закономірності освітньої діяльності [2].

Сучасна дослідниця Д. Ковтунова у дисертаційному дослідженні, присвяченому вивченню особливостей соціального суб'єкта в контексті теорії самоорганізації суспільних систем, зазначає, що в рамках конкуренції може виникнути хаос або певна криза в системі, які будуть сприяти реалізації тієї альтернативи, яка відповідає глобальним або локальним потребам соціального суб'єкта і може впливати на поліпшення становища його в соціумі. У зв'язку з цим актуальною стає проблема переваг соціального суб'єкта в контексті нелінійного розвитку суспільства, яка в сучасній соціально-філософській літературі пильної уваги не отримала [3].

Практично недослідженою, на думку вчених, залишається конструктивна роль хаосу в синергетичних процесах. Подібна роль проявляється через філософію стабільності і нестабільності. Відзначимо, що при дослідженнях процесів самоорганізації саме хаос (або деструкція) висувається на пріоритетні позиції завдяки його конструктивній ролі і тому він може виступати як корелювальне поняття з певними факторами упорядкування щодо тієї чи іншої соціальної системи [3]. Щодо нашого дослідження, то елементи деструкції є своєрідним «преддвірком» для появи автономності як особистісно-професійного феномену. Актуальним і значущим є те, що синергетичні процеси занурені в картину нелінійності сучасного суспільства, важливими чинниками якої є простір і час. Нелінійність стає тим моментом, який для буття розглядалося як форма синергетичного уявлення початку всього сущого, руху, переходу від існування до становлення. У контексті соціально-філософського пізнання нелінійність повинна розглядатися в рамках соціального простору і соціального часу.

Значущою і актуальною є проблема управління соціальними системами в синергетиці, яка міс-

тить ряд питань, відповідей на які поки не існує. В рамках синергетичної методології відкритими залишаються питання про механізми управління суб'єктом соціальними системами в біфуркаційне поле, про керуючих параметрах цих систем, з точки зору розгляду стійкості динамічного розвитку соціуму [3].

Синергентичний підхід є методологічною платформою розвитку автономності студентів в освітньому просторі вищого навчального закладу, оскільки він забезпечує успішну реалізацію основних функцій автономності (див. вище) за умов відкритості навчального процесу вищої школи зовнішнім соціальним впливам, спонукає до розробки механізмів освітньої діяльності на основі поєднання та інтеграції зовнішніх освітніх впливів та саморозвитку особистості. Синергетичний підхід налаштовує на розуміння того, що система вищої освіти розвивається не лише завдяки стійкості освітніх інституцій (традиційно вищий освітній заклад сприймається як оплот інтелектуалізму та консерватизму, відтворення інтелектуального потенціалу нації) та соціальній необхідності, а й завдяки спонтанності, нестійкості й випадковості: завдяки взаємодії випадковості й необхідності, завдяки переходам від нестійкості до стійкості здійснюється еволюціонування вищої школи. До того ж, треба зважати й на той факт, що синергетично організованій системі не можна нав'язати те, що протирічить її внутрішньому змісту та логіці розгортання внутрішніх процесів; ефективне керування можливе за умов гармонізації тенденцій внутрішнього розвитку та здійснення на систему і її компоненти резонансних впливів; за такого впливу важлива не його сила та інтенсивність, а правильність просторової організації.

Вітчизняний науковець О. Вознюк на сторінках дисертаційної роботи, яка присвячена вивченню синергетичного підходу як методу аналізу розвитку вітчизняної педагогічної думки розробляє основні принципи та зміст синергізації (оптимізації) освітніх систем, серед яких виокремлює такі специфічні елементи змісту синергізації, як суб'єкт-суб'єктний характер взаємин у навчально-виховному процесі; гуманізація; фасилітація; природовідповідність; міжпредметність; утвердження учнівського та студентського самоврядування; обмін педагогічної системи інформацією і енергією з навколишнім середовищем; відкритість педагогічної системи до педагогічних новацій, до інших предметних галузей сучасної науки, глобалізаційних процесів; відкритість світу на особистісному рівні кожного учасника навчально-виховного процесу, його самоорганізація, саморозвиток, креативність і нелінійність мислення; активність, самодетермінованість педагогічної системи; єдність навчання та виховання; «відкритий», дистанційний тип освіти впродовж життя; формування в системі освіти активного, багатогранного навчально-педагогічного середовища; широта та різнобічність психолого-педагогічних впливів на вихованця, спрямованість виховних впливів на цілісну людину у всьому розмаїтті її соціально-психологічного, соматичного, духовного аспектів; кооперативні дії великої кількості числа елементів та чинників навчально-виховного середовища; багатогранність шляхів розвитку людини; можливість педагогічної системи обирати шляхи своєї еволюції, виявляючи такі її синергетичні особливості, як резонанси, невизначеність, імовірність, випадковість тощо [3].

Синергетичний підхід ставить викладача вищої школи в умови нелінійного осмислення реалій навчальної діяльності, визнання відкритості навчального процесу та визнання організувального значення ролі випадковостей. Синергетичний підхід в дидактиці дозволяє пояснити роль «стрибків» в опануванні певним навчальним матеріалом, пришвидшення темпів опанування певної навчальної інформації. Очевидним стає те, що формування у сучасних студентів цілісної наукової картини світу та цілісного уявлення про майбутню професію потребує комплексного дослідження, осмислення й узагальнення, визначення основних тенденцій; постійного вдосконалення змісту навчання на основі врахування історичних надбань певної науки, досягнень науково-технічного прогресу, розробки адекватного навчально-методичного та матеріально-технічного забезпечення навчального процесу; впровадження інноваційних методик навчання; посилення мотивації до навчально-пізнавальної діяльності; підвищення рівня професійної підготовки викладачів.

Застосування синергетичного підходу в освітньому процесі вищої школи дозволяє окремі розрізнені елементи знань розглядати у єдності, і навпаки: будь-який об'єкт розглядати як складну систему чи частину складної системи. У структурі навчальних предметів вищої школи як системі наукових знань можна виокремити певну сукупність теорій, кожну з яких є своєрідною підструктурою. А до підструктури знань віднести факти, уявлення, поняття, закони та закономірності, теорії, методологічні знання, оціночні знання, норми, правила. Вважається, що системне, систематизоване знання краще закарбовується у пам'яті суб'єктів навчання, адже організація цілого – системи – вища, аніж ізольованих частин. Водночас, функціонування системи забезпечується більш узагальненими діями. Навчання знанням будь-якої структури дає не тільки інформацію, яка міститься в цих знаннях, але й сприяє засвоєнню й виробленню частини тих операцій, які важливі для опанування системи (системи наукових знань).

Синергетичний підхід є методологічною платформою для здійснення новітніх досліджень у напрямах добору та структурування знань, врахування новітніх наукових здобутків при відборі навчальної інформації. Наприклад, у дисертаційній роботі О. Железнякової з активуванням інструментарію синергетичного підходу здійснено теоретичний аналіз науково-педагогічного знання в контексті феномена додатковості, на підставі якого зроблено висновок про те, що ідеї антиномії, дуальності, бінарності тісно пов'язані з ідеями багатовимірності і відповідними їй теоріями. Вчена виокремлює дві складові розвитку наукового знання: одна виражається в подальшому розгляді і розвитку власне принципу додатковості в науковому знанні, результатом якої стала ідея тринітарності, яка добре узгоджується з розумінням сутності принципу додатковості

в рамках синергетичної парадигми. Інша складова виражається в розвитку ідеї багатовимірності на противагу ідеї одномірності наукового знання. В результаті аналізу цих тенденцій дослідницею фіксується точка їх перетину, згідно з якою додатковість можна розглядається як логічна ланка, що забезпечує перехід від лінійного, традиційного одновимірного подання науково-педагогічного знання та його представлення на дисциплінарному рівні до багатовимірного, а від нього – до нелінійного тринітарного поданням науково-педагогічного знання і його основних компонентів [4]. На основі синергетичного підходу у практиці викладання навчальних дисциплін у вищій школі активуються міжпредметні зв'язки. На думку С. Гончаренка, міжпредметні зв'язки – це взаємне узгодження навчальних програм, зумовлене системою наук і дидактичною метою [5, с. 210]. Міжпредметні зв'язки відображають комплексний підхід до навчання, який дає можливість виділити як головні елементи змісту освіти, так і взаємозв'язки між навчальними предметами. На будь-якому етапі навчання міжпредметні зв'язки виконують розвивальну, виховну й детермінуючу функції завдяки інтеграції знань, що підвищує продуктивність перебігу психічних процесів. Міжпредметні зв'язки формують конкретні знання, включають їх в оперування пізнавальними методами, які мають загальнонауковий характер (абстрагування, моделювання, аналогія, узагальнення тощо) [5, с. 210].

Сам по собі феномен застосування міжпредметних зв'язків у навчальному процесі також можна розглядати як вислів дії синергетичного феномену додатковості: до простих типів додатковості, (так звана лінійна), належать добуткова, інтеграційна, комплементарна додатковості. Всі три типи додатковості в рамках класичної (лінійної) методології є механізмом створення цілісності, що розглядається в якості повноти, яка носить відносний характер і може бути розширена або звужена. Названі типи додатковості поширені в рамках класичної парадигми, добре розроблені і є важливим механізмом створення цілісності дисциплінарної або, скажімо, цілісності у розробці структурно-логічних схем системи професійної підготовки спеціалістів, відбиваючи багато вимірність і одночасно єдність цієї системи. Науковці звертають увагу на те, що такі додатковості в рамках старого парадигмального мислення лише видаються системними, відображаючи їх повноту як цілісність. Деталізуємо цю думку: названі вище типи додатковості є способом опису певної міри повноти чого-небудь, наприклад, циклу навчальних дисциплін за певним профілем професійної підготовки. Та треба враховувати те, що властивість розширення до нескінченності мають лише не головні, не визначальні елементи системи: «зміна системи шляхом кількісного нарощування числа неосновних елементів сприяє тимчасовоїї її стабілізації та ефективності» [4, с. 19]. Саме на цих типах додатковості, як одного із шляхів вдосконалення систем, в рамках лінійної методології будувалися прогнози виходу з кризових ситуацій в різних областях знань, в тому числі і освітніх, які виправдовувалися лише частково, – втрачалися властивості цілісності: «пошук стабілізуючих шляхів розвитку і вдосконалення систем лежить не на шляхах нескінченного розширення їх складових або заміні одних іншими, а на шляхах їх максимального скорочення шляхом відбору системотвірних компонентів» [4, с. 19].

Для ефективного конструювання систем в освіті будь-якого спрямування (у тому числі – дидактичних) як методологічний інструментарій науковцями – дослідниками синергетичного підходу розроблені загальні критерії, на основі яких можна у перспективі визначити тринітарну цілісність елементів. До числа таких критеріїв включені:

1) умовне співвідношення елементів за основною семантичною формулою «раціональне-емоціональне-інтуїтивне» (Р. Баранцев);

2) незалежність і автономність функціонування кожного елемента;

3) наявність суперечливості двох з них;

4) можливість співвіднесення додаткових елемента з кожним елементом як несуперечливих; 5) елементи системної додатковості повинні бути сутнісними, основними категоріями як в змістовному, так і в функціональному планах щодо даної області знання (О. Железнякова [4]).

Об'єктивні чинники зміни соціально-економічних умов сучасного суспільства, що виникають внаслідок глобалізації політичних та економічних відносин, фундаментальних технологічних змін у виробничій сфері, пов'язаних зі вступом суспільства в постіндустріальну стадію розвитку, визначають необхідність зміни ціннісних пріоритетів, а разом з ними і зміну освітньої парадигми. Головною цінністю постіндустріального, інформаційного суспільства стає невисокий рівень спеціальних знань, умінь і навичок, а компетентність як комплексне явище, що виражається в здатності людини не тільки до творчого виконання професійних обов'язків, а й до самореалізації в професійній діяльності власних високопрофесійних умінь та навичок з широким світоглядним підходом до аналізу та вирішення проблем. М. Буланова-Топоркова зазначає, що за офіційно існуючої моделі освіти, орієнтованої на предметну диференціацію наукового знання, прихильники синергетичного підходу намагаються вийти за рамки класичних уявлень, пропонуючи інтеграційні програми, замкнуті на глобальні проблеми сучасності, на вивчення комплексних дисциплін, таких як «Основи економічних і правових знань», «Розвиток природи і суспільства»; виділенням екологічного імперативу в інтегрованих курсах. Синергетичні уявлення про коеволюції людини, природи, техносфери, суспільства слід якомога повніше використовувати в сучасній освіті [6]. Навчання у вищій школі повинно віддзеркалювати розвиток постнекласичної науки й нове філософсько-світоглядне її осмислення.

Висновки і пропозиції. Отже, узагальнюючи наукові пошуки вітчизняних учених у галузі компетентно орієнтованої професійної підготовки майбутніх спеціалістів в освітньому середовищі вищого навчального закладу та враховуючи синергетичний характер взаємозв'язків у межах цієї підготовки, цілісність та неперервність процесу професійної підготовки, можна сказати, що компоненти цієї підготовки, – цільовий, процесуальний, результативний, аналітико-коригувальний, – безпосередньо залежать від становлення життєвих та професійних пріоритетів особистості, що, у сукупності, й зу-

мовлює підсумкове становлення сучасного фахівця як компетентного професіонала.

Застосовуючи теоретичні здобутки компетентнісного та синергетичного підходів, у нашому науковому доробку, можемо виступати основою для виникнення та творення на рівні структури досліджуваного феномена – автономності студентів вищих навчальних закладів.

Список літератури:

1. Haken H. Synergetics as a Tool for Conceptualization and Mathematization of Cognition and Behavior – How Far Can We Go? Text / Haken H. // Synergetics of Cognition / Eds. H. Haken and M. Stadler. Berlin, 1990. P. 2-31.
2. Ковтунова Д. В. Особенности социального субъекта в контексте теории самоорганизации общественных систем: дис. канд. филос. наук: 09.00.11. – Таганрог, 2013. – 164 с.
3. Вознюк О. В. Синергетичний підхід як метод аналізу розвитку науково-педагогічної думки: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01 О. В. Вознюк. – Житомир, 2009. – 21 с.
4. Железнякова О. М. Феномен дополнительности в научно-педагогическом знании: автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.01 / Ольга Михайловна Железякова. – Ульяновск, 2008. – 41 с.
5. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
6. Буланова-Топоркова М. В. Педагогика и психология высшей школы / М. В. Буланова-Топоркова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. – 342 с.

Попов Р.А.
Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

РЕАЛИЗАЦИЯ ПОЛОЖЕНИЙ СИНЕРГЕТИЧЕСКОГО И КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В КОНТЕКСТЕ ИССЛЕДОВАНИЯ РОЗВИТИЯ АВТОНОМНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация
Актуальность нашего исследования заключается в научном обосновании и теоретическом освещении проблемы реализации положений синергетического и компетентностного подхода в контексте исследования развития автономности студентов. Поскольку одним из путей обновления содержания и технологий обучения, согласование их с современными потребностями является, по мнению ученых, ориентация программ на реализацию положений системного, синергетического и компетентностного подходов и создание эффективных механизмов их внедрения на интегральной основе. Важность исследования определяется необходимостью осуществления целостного комплексного анализа проблемы развития автономности студентов в условиях интеграции образовательной и самообразовательной деятельности, направленного на обоснование целесообразности повышения эффективности подготовки специалиста высшей квалификации как функционального результата, что может быть достигнуто с позиций совершенствования организационно-дидактической составляющей высшего образования в целом, а также системного и систематического воздействия на развитие ее центрального субъекта – личность студента.
Ключевые слова: автономность, компетентность, компетентностный подход, студент, высшее учебное заведение, синергетический подход.

Popov R.A.
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

IMPLEMENTATION OF THE PROVISIONS OF THE SYNERGY- AND COMPETENCY-BASED APPROACH IN THE CONTEXT OF STUDENTS' AUTONOMY DEVELOPMENT RESEARCH

Summary
The topicality of our research lies in the scientific rationale and theoretical justification of the problem of the implementation of the provisions of the synergy- and competency-based approach in the context of students' autonomy development research. According to the scientists, one of the ways to renew the content and technology of education, align them with modern requirements, is to orient educational programs to the realization of the systematic, synergetic and competency-based approaches and create effective mechanisms for their implementation on an integral basis. The importance of the research is determined by the necessity to conduct a comprehensive analysis of the students' autonomy development problem under the conditions of their educational and self-educational activities integration, which would be aimed to rationalize the urgency to enhance the efficiency of highly qualified specialists' training as a functional result which may be achieved from the prospective of the improvement of the organizational and didactic components of the higher education in general and systematic and consistent influence upon the development of its central subject – a student's personality.
Keywords: autonomy, competence, competency-based approach, student, higher educational institution, synergy-based approach.

UDC 378.147:811

APPLYING INTERACTIVE TECHNIQUES AS AN EFFECTIVE MEANS FOR TEACHING STUDENTS VOCABULARY

Semenchuk Yu.O.
Ternopil National Economic University

Interactive learning has lots of advantages and therefore must be widely used by both teachers and learners. The article focuses on the necessity of applying interactive approaches throughout the process of teaching students vocabulary. A brief outlook containing the stages of forming lexical competence has been given. A number of relevant interactive teaching exercises have been indicated. Some pedagogical implications concerning the utilization of interactive techniques have been made.
Keywords: interactive techniques, communicative competence, teaching vocabulary, international economics, professional education.

Statement of the problem. Scholars have long investigated various approaches and pedagogical methods of teaching students a foreign language vocabulary. Nevertheless, the practice shows that there is a need to constant improvement of the teaching methods and techniques to develop communicative competence of the learners. One of such approaches can be interactive teaching students a foreign language vocabulary, because without lexical knowledge hardly any communication is possible. Consequently, the problem of applying interactive techniques in the teaching process is worth studying and therefore more attention should be paid to its utilization by teachers of a foreign language.

Analysis of recent researches and publications. Recent developments in science and technology, specifically abundant Internet teaching programs and software, have helped teachers and learners to «trigger improved vocabulary acquisition», making the process of learning new words «far from boring and cumbersome» [7, p. 211]. According to the research conducted by Emily Boersma and Tesfamichael Getu [2, p. 26], computers and Internet facilities have immense educational potential in ELT in terms of «providing learners with comprehensive input, a platform for social interaction, and opportunities to produce linguistic output». In order to encourage interaction in language classrooms and to enhance students' language learning skills, Muge Gunduz [4, p. 438] suggests using blogs, which foster critical thinking abilities, and provide students with the «opportunity to learn through communication». Further, a good deal of research has also been carried out on elaborating strategies and approaches for acquiring vocabulary through reading literature, watching video, doing web quests, and learning poetry. Within this expansive and reliable range of learning vocabulary methods, there is yet another tool for raising students' linguistic awareness, which presupposes using interactive modes of work aimed at acquiring the meanings of new words and properly executing them in speech according to appropriate context and situation.

The purpose of the article. The purpose of this work is to ensure that interactive teaching and learning can increase the lexical competence of students within the process of taking a foreign language course. Consequently, having acquired more lexical competence, students will gain the ability and power to apply their knowledge of vocabulary into practice, and to strengthen communicative proficiency, which stands as the utmost goal pursued by the learners.

The results of the research. According to the results of our pedagogical experiment, conducted with the fourth-year students majoring in International Economics, we can gather that the interactive teaching and learning of economic vocabulary intensifies the educational process. In other words, interactive techniques provide for a high level of foreign language knowledge, which allows us to achieve our desired objectives of increasing the communicative competence among students. Undertaken research of theoretical premises of interactive teaching techniques [10] along with the results of our experimental study have proven that teaching vocabulary by means of interactive approaches within small groups and pairs, in collective activities and in cooperative projects helps to increase students' both motivation and the desire to learn. Otherwise, «lack of motivation in the foreign language classroom leads to lack of effort and ultimately lack of learning success» [3, p. 147]. Additionally, exposing students to interactive modes of teaching promotes an increase in the exchange of ideas and information among students, determines learners' enthusiasm and commitment to mastering a foreign language while interacting with peers in group discussions. Altogether it enables them to develop creative initiatives and to foster the intention of deeper comprehension of the material to be learned using different language patterns.

In regards to interactive teaching methods scholars (N. Brieger, J. Comfort, D. Cotton, J.M. Dobson, G. Jacobs, L. Jones, D. Nunan, W. Riwers, S. Kashlev, O. Tarnopolsky, O. Pometun, V. Strelnikov at al.) contend that interactive teaching is a cooperative venture, in which the teacher and the group of students strive toward solutions of definite problems, all while maintaining friendly, supportive and business-like relations with each other. Further, the pedagogical environment featuring interactive teaching techniques is found to inspire and encourage new ideas and yields fresh perspectives of the topics under discussion. Therefore interactive techniques have been widely used in Ukraine both by scholars and practitioners, who have substantiated theoretical premises and of-

fered various pedagogical implications, as well as gave recommendations how to utilize these techniques in educational environments on different levels. For example, Olga Komar [6] in her Doctorate thesis elaborated theoretical and methodological foundations for applying interactive techniques with the purpose of training future teachers of elementary schools. She claims that «interactive teaching/learning presupposes modeling close to life situations, using role plays, collective solution of the problem» [6, p. 70]. Also Maria Radyshevska [8, p. 64] in the Ph.D. thesis defines interactive competence of future teachers of Humanities as an integral quality of a personality, who is able to interpersonal communication, ready for permanent individual development, and who supports tactful and equal conditions for interaction. Researchers have studied different aspects of applying interactive techniques while teaching students mathematics, history, music, Ukrainian language and literature, and other subjects. Also, scholars have analyzed various interactive forms of work – presentations, negotiations, role plays, simulations, discussions, brain storming and others when teaching English to tertiary students of non-linguistic specialties. In this respect it is worth mentioning the following opportunities for experts in a foreign language methodology in case of employing interactive techniques:

- they have an immense impact on acquiring professional terminology by future specialists;
- they allow applying optimal strategies for learning English and forming lexical competence as an integral component of the foreign language communicative competence;
- they create a proper learning environment, which helps students to immerse into the foreign language surrounding in the process of learning English.

Thus, the positive perception of interactive teaching and learning is conducive towards ensuring mutual respect and responsibility for common decisions, enriching language potential and gaining professional knowledge, and promoting interest as well as increasing motivation for achieving proper levels of communicative competence. Students' participation in activities «let the teachers fully appreciate the benefits of interaction and personalization for engaging the students and contributing to their active language learning» [9, p. 305]. Consequently, as a result of applying interactive techniques, students acquire new vocabulary through modes of meaningful communication and use target language according to desired standards within the frameworks of a student-centered way of teaching.

Researchers have posited that teachers should use different types of interactive performance in class vigorously, with the aim of stimulating the learning of vocabulary through communication and in communication. Learners, including their teachers, interact with each other, while doing various creative tasks, co-teaching and evaluating, monitoring and assisting. Absorbing new information, students simultaneously use professional vocabulary to express their thoughts and to share their opinions, based on their personal experience and materials from the relevant sources (professional literature, web sites, etc). In this model, the teacher acts as a facilitator, who creates conditions, which allow students to memorize new words effortlessly by means of repetition over different contexts and within various language patterns. Only subject-subject relations offered by the teacher provide for the willingness of students to participate in activities, otherwise tension and discomfort can linger, hampering productive communication from students. Partnership relations during the classes encourage a sincere rapport, which is complemented by mutual understanding and cooperation. Under such circumstances, students are supported in learning language material and enriching their knowledge more conscientiously. It gives them a sense of pride for being capable of participating in interactive tasks and acquiring invaluable identity trends. In this process of interactive teaching and learning, each person is free in suggesting his or her ideas, in expressing emotions, and in analyzing alternative hypotheses and solutions without fear of being criticized or ridiculed. In such an atmosphere, there is no domination of one student over another, for everybody is equal and is concurrently well-disposed to one another. Thus, we can assume that interactive activities are essential in creating positive educational environments, which promote high levels of academic achievement on the bumpy road of learning vocabulary and mastering a foreign language.

It can be observed that the most crucial portion of interactive class exists as a set of exercises and communicative tasks, designed to increase lexical competence throughout the three stages of the vocabulary learning process:

1) Introduction and semantization (defining meanings) of new words.
2) Training within new lexical units on levels of separate words, phrasal word combinations and sentences.
3) Usage of newly acquired vocabulary on the textual level in speech altogether with the control of the degree of lexical competence formation.

Within the three stages of the vocabulary learning process, the initial stage correlates with receptive acts of students' perceiving new (unknown) words, accompanied with simultaneous referencing their graphic representations and listening to their pronunciation. Students derive meanings of new words through means of: visual aids, explanations, and possible translations into L1. Interactive tasks required from students during this stage can be depicted through the following: researching proper meanings of word lists with dictionaries, finding associations, creating semantic maps, asking and answering questions, anticipating definitions of new words prior to reading (pre-reading activity), transforming words, building collocations, etc. Such lexical exercises consist of tasks oriented around repeating words, correlating special terms with their definitions, filling gaps with adequate words, finding and correcting mistakes, combining parts of words, etc. To some extent, the exercises within this stage are mostly non-communicative, though they should be conducted through interactive forms of work. In this respect, it is worth citing the results of a questionnaire survey, which revealed that the majority of respondents displayed «positive attitudes towards learning new words in

isolation and in context» [12]. In addition, studies from the same researcher disclosed «the need for the use of the learners' mother tongue when situation demanded.» Moreover, when investigating the effect of explicit and implicit vocabulary teaching strategies on the L2 lexical development of learners, Reza Biria and Naser Khodaeian [1, p. 183] proved that «both adults and young adults who received explicit instruction outperformed other groups taught by implicit instruction». According to Sergei Shatilov [11], the so-called language (lexical, in our case) exercises form the skills of word formation and positively affect the process of forming speaking skills, therefore they are considered to be a necessary condition for developing speaking abilities among learners. Thus, we can see that teaching vocabulary explicitly while using non-communicative exercises as well as practicing translating the new words from L1 to L2 has value and should not be denied, at least during the first stage of the vocabulary teaching/learning process.

The following stage of vocabulary teaching/learning leads to the gradual development of speaking skills and presupposes further training in forming lexical competence with the assistance of the so-called quasi-communicative (conditionally communicative) exercises. In doing these exercises, students perform operations with new words, aimed at multiple repetitions, while developing their vocabulary usage in speech patterns. Students work with the text (reading activity) in preparation to reproduce, and/or to gradually produce their utterances by means of monologue and dialogue conversations, and through using textual information while applying their newly obtained language experience. Exercises within the second stage include answering questions relating to the text, finding definitions, explaining visual means (tables, drawings), building lexical charts, interpreting some passages from the text, and translating separate sentences, etc. Learners are involved into cooperative work of extracting professional information from the text, preparing short notes with active professional terms and compiling plans for their future discussions. They exchange their opinions on understood items and look for evidence from other sources (within professional textbooks, journals, and on the Internet, for example). Such activities require mobilizing the efforts of all students, and demand concentration on facts and examples to prove judgments, where these exercises can hardly be done without interaction and, of course, speaking. Exercises of the second stage help students to train using language (namely, lexical) material and to get ready for participation in further interactive types of work; they also allow students to display their speaking and creative thinking abilities. Learners grapple with the text, which in turn, yields results of enriching their vocabulary load, broadening their professional knowledge and gaining intensive practice in expressing their minds. Learned on this stage vocabulary remains in the long-term memory of students, which enables them to retrieve necessary lexical units and to use them adequately with intentions of speaking, along with definite communicative situations. Thus, the so-called conditionally communicative exercises within the second stage, being reproductive in the beginning, gradually in the process of training form a required basis for real communication, along with an automated usage of necessary words to satisfy the communicative needs of learners.

Finally, the third stage of forming lexical competence is intended to engage active vocabulary from the so-called speech exercises, which are fully communicative and productive, as they allow students to apply their knowledge of the language material in their own pieces of conversation. Also, the third stage helps to control (or, rather, to moderate) the ability of learners to use active vocabulary, both in oral and written speech. In doing exercises, such as discussing professional problems described in the texts (post-reading activity), participating in the presentations of prepared projects, solving controversial issues in debates and negotiations, students simulate future professional activities, and gain experience in fulfilling realistic duties. Upon interacting with these activities, learners cannot help but use professional terminology, and repeatedly rely on necessary words and expressions with their utterances. In these types of interactive work, students apply different learning strategies, such as mnemonic, cognitive, and compensatory, which helps them to compare and generalize facts, and to make inferences and conclusions. Students develop not only their lexical and communicative competence, but they also broaden their professional outlook, and enrich their socio-cultural horizons, as «socially oriented competencies are needed for successful global interactions» [5, p. 36]. This is vitally important for future international economists, for they will definitely participate in negotiations, conferences, business meetings, and workshops. To take part in meaningful discussions with their foreign business partners and to manage various meetings (presentations, negotiations, etc.), students as future specialists need to be aware of the latest developments in the business world. Therefore, they must read additional literature, prepare reports, participate in projects, and compile glossaries relevant to terms of their profession. Also, they should lead an active life of a researcher and explorer, while keeping modern trends in mind and continuing to be lifelong learners. Such an approach goes in line with the modern requirements as to the intensification of foreign language training and meets the demands of the society to foster competent specialists, able to withstand numerous political, socio-economic, and cultural challenges.

A theoretical analysis of the three stages of forming lexical competence has been provided in the previous paragraphs. By following these stages and adhering to their described requirements, it becomes possible to systematize assignments for learning lexical material correctly, and to make its acquisition consistent and more effective. All of these stages are «closely interconnected,» for at the end of the initial stage we can note the elements from the second stage, while at the end of the middle stage there appear the elements of the last one [13, p. 8]. Doing exercises during these stages promotes involuntary memorization of new lexical units, capturing them in the long-term memory and retrieving proper words when situations demand, in order to satisfy the communicative needs of the speakers. Deliberate work

with separate words while completing language (non-communicative) exercises does not contradict a communicative approach to learning, but, rather, creates a «unity» [13, p. 8]. All operations with words should be understood and realized by learners, making the process of vocabulary acquisition conscientious and logically justified. At the same time, the educational process of forming lexical competence must be interactive, which provokes activeness and partnership from each member of the class, along with a mutual understanding and support, common solutions of professionally-oriented tasks and problems, a readiness to explore and enrich cognition, and the ability to analyze, or compare and contrast alternative points of view. Interactive education embraces a wide range of techniques: discussions in small groups and all-class presentations, writing reports and conducting negotiations, as well as participating in debates and case studies. Whatever the activity, students learn new words, acquire lexical knowledge, enrich their vocabulary load and become more and more competent in the target language. Students also develop their social skills and broaden their professional outlook, learn to be friendly and supportive, practice their linguistic abilities and display their understanding of socio-cultural contexts of being a participant in our globalized society.

Conclusions. Thus, we can conclude that interactive techniques have been widely accepted and utilized in Ukrainian educational establishments. Researchers have studied and substantiated the necessity of using interactive teaching/learning methodology when we want to mobilize students' attention and desire to learn more with less efforts, when new technologies (in particular, the Internet, Power-Point and other software) assist in organizing the teaching/learning process and make it more effective. Teachers of practically all specialties use different interactive means to provide students with knowledge and skills necessary for future specialists. In this range we highlight interactive techniques for teaching students a foreign language vocabulary within the ESP course at the economic university to develop learners' communicative proficiency in English. Proper and regular application of the above mentioned interactive forms of work and adherence to the principals of interactive methodology will allow students enrich their vocabulary load and master a foreign language as it is required by the curriculum and will help teachers to make English classes interesting, useful and productive.

References:

1. Biria R. & Khodaeian N. (2016). Explicit VS implicit instruction of lexical learning strategies for improving L2 lexical development of adults and young adults Iranian EFL learners. Modern Journal of Language Teaching Methods, 6(2), 183-191.
2. Boersma E. & Getu T. (2016). Ethiopian EFL teachers' perceptions and utilization of meditational potentials of the Internet in ELT. Teaching English with Technology, 16(1), 26-40. Retrieved from http://www.tewtjournal.org (May 28, 2017).
3. Belles-Fortuno B. & Ramirez N. O. (2015). Motivation: A key to success in the foreign language classroom? A case study on vocational training and higher education English courses. In 1st International Conference on Higher Education Advances, HEAd'15 (pp. 142-148). Valencia: Universitat Politecnica de Valencia. doi:10.4995/HEAd15.2015.431
4. Gunduz M. (2016). Promoting interaction through blogging in language classrooms. International Journal of Research in Education and Science, 2(2), 438-443.
5. Jakobs G. & Seow P. (2015). Cooperative learning principles enhance online interaction. Journal of International and Comparative Education, 4(1), 28-38.
6. Komar O. (2011). Theoretical and methodical foundations for the preparation of future teachers of elementary schools to use interactive technique (Doctorate thesis, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, 2011) (pp. 1-512). Uman. (In Ukrainian).
7. Mouri S. & Rahimi A. (2016). The impact of computer-assisted language learning on Iranian EFL students' vocabulary learning. Global Journal of Foreign Language Teaching, 6(4), 210-217.
8. Radyshevska M. (2015). Forming interactive competence with future teachers of Humanities in the process of professional training (Ph.D. thesis, Ivan Franko Zhytomyr State University, 2015) (pp. 1-306). Zhytomyr. (In Ukrainian).
9. Rasskazova T., Muzafarova A., Daminova J. & Okhotnikova A. (2017). Challenges of teaching a blended English course to university students. In The 13th International Scientific Conference «eLearning and Software for Education» (Vol. 3, pp. 303-308). Bucharest. doi: 10.12753/2066-026X-17-218.
10. Semenchuk Yu. (2007). Theoretical aspects of interactive teaching economic vocabulary to students majoring in International Economics. Herald of Taras Shevchenko Chernigiv National Pedagogic University, 48, 281-284. (In Ukrainian).
11. Shatilov S. (1991). Methods of teaching foreign languages at the initial stage at school and university. St. Petersburg: Obrazovanije Publ. House. (In Russian).
12. Siddiqua A. (2016). Challenges of teaching English vocabulary at the higher secondary level in Bangladesh. The Journal of EFL Education and Research, 1(1). Retrieved from www.edrc-jefler.org (April 29, 2017).
13. Starodubtseva O. (2014). The complex of exercises as the basis for the formation of lexical skills of professional speaking at the medical university. Pedagogical Review, 1(3), 7-12. (In Russian).

Семенчук Ю.О.
Тернопільський національний економічний університет

ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРАКТИВНИХ ПРИЙОМІВ ЯК ЕФЕКТИВНОГО ЗАСОБУ ДЛЯ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ ІНШОМОВНОЇ ЛЕКСИКИ

Анотація
У статті розглядаються переваги інтерактивних прийомів при навчанні студентів іншомовної лексики. Проаналізовані можливості інтерактивного навчання, які мають бути використанні викладачами та студентами в навчальному процесі. Подається короткий огляд етапів навчання іншомовної лексики та пропонується широкий спектр інтерактивних прийомів роботи на кожному етапі. Вказується на доцільність інтерактивних форм роботи при виконанні лексичних вправ. Зроблено низку педагогічних висновків щодо використання інтерактивного навчання іншомовної лексики на заняттях з іноземної мови у вищій школі.
Ключові слова: інтерактивні прийоми, комунікативна компетентність, навчання іншомовної лексики, міжнародна економіка, професійна освіта.

Семенчук Ю.А.
Тернопольский национальный экономический университет

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ ПРИЕМОВ КАК ЭФФЕКТИВНОГО СРЕДСТВА ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ИНОЯЗЫЧНОЙ ЛЕКСИКЕ

Аннотация
В статье рассматриваются преимущества интерактивных приемов при обучении студентов иноязычной лексике. Проанализированы возможности интерактивного обучения, которые должны быть использованы преподавателями и студентами в учебном процессе. Подается краткий обзор этапов обучения иноязычной лексике и предлагается широкий спектр интерактивных приемов работы на каждом этапе. Подчеркивается целесообразность интерактивных форм работы при выполнении лексических упражнений. Сделано ряд педагогических выводов касательно использования интерактивного обучения иноязычной лексике на занятиях по иностранному языку в высшей школе.
Ключевые слова: интерактивные приемы, коммуникативная компетентность, обучение иноязычной лексике, международная экономика, профессиональное образование.

УДК 378.22:378.4(477)«.../1917»

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СКЛАД ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1900-1917 РОКИ)

Таможська І.В.
Харківський державний автотранспортний коледж

У статті досліджено еволюцію науково-педагогічних кадрів у Харківському університеті в період 1900-1917 рр. Висвітлено організаційно-методичну діяльність університету щодо відбору кандидатів на вакантні кафедри факультетів. Визначена провідна роль приват-доцентури в науково-педагогічному доробку навчального закладу. Підкреслено, що приват-доценти надали неабиякий інформаційно-науковий імпульс навчальному процесу на факультетах.
Ключові слова: Харківський університет, науково-педагогічний кадри, науково-педагогічна діяльність, приват-доценти.

Постановка проблеми. Історико-педагогічна спадщина минулого має практичну цінність для підготовки науково-педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах України, адже такі знання дають можливість знайти ефективні шляхи підвищення їхнього наукового, фахового та методичного рівня.

Аналіз останніх досліджень. Еволюцію науково-педагогічних кадрів в університетах України другої половини XIX – початку XX століття вивчали такі вчені, як П. С. Берзін, Н. В. Давидова, Н. М. Дем'яненко, А. П. Дмитренко, І. С. Даценко, Г. В. Додонова, З. І. Зайцева, Г. Касьянов, І. В. Костенко, О. Є. Іванов, І. І. Киричок, В. Г. Кремень, С. М. Куліш, Н. М. Левицька, О. Є. Музичко, С. І. Посохов, І. Ю. Регейло, С. П. Стельмах, С. Г. Черняк, М. О. Шип та інші.

Мета – висвітлити еволюційний розвиток науково-педагогічних кадрів у Харківському університеті в період 1900-1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Викладачів із дипломами магістрів та докторів наук у Харківському університеті не вистачало. На початку 1904 р. науково-педагогічний склад навчального закладу був таким: ординарні професори – 56, ординарні понадштатні професори – 2, виконуючий обов'язки ординарного професора – 1, екстраординарні професори – 11, виконуючі обов'язки екстраординарних професорів – 11, екстраординарний понадштатний професор – 1. Чисельність приват-доцентів склала 57 осіб. В 1905 р. ситуація змінилася: ординарних професорів залишилося 56, але 23 із них були понадштатними. Екстраординарних професорів стало 23, із яких 10 мали статус понадштатних. Збільшилася кількість виконуючих обов'язки екстраординарних професорів до 16 осіб (тільки за 1904 рік екстраординарними професорами або виконуючими обов'язки стали 5 приват-доцентів). Деякі приват-доценти переходили до інших навчальних закладів. Наприклад, В. І. Зарубін перейшов до Новоросійського університету на кафедру нашкірних і сифілітичних хвороб, П. М. Лащенков став екстраординарним професором кафедри гігієни Томського університету, А. О. Потебня (кафедра ботаніки) – вчителем Рильської жіночої гімназії. 6 приват-доцентів поповнили «лави» викладачів Харківського університету, а в 1906 р. – 7 приват-доцентів. В 1904 р. за кордоном перебувало 7 приват-доцентів і 6 професорів, в 1906 р. – 7 приват-доцентів і 14 професорів. В 1904 р. по 10 вакантних кафедрах читали лекції 5 приват-доцентів і 5 професорів. В 1906 р. на 6 вакантних кафедр працювали 4 приват-доценти і 1 заслужений ординарний професор. В 1908 р. на 13 вакантних кафедрах викладали 5 приват-доцентів і 8 професорів [1, с. 3-7; 2, с. 6-7; 3, с. 7].

Якщо в Московському університеті станом на 1907 р. чисельність приват-доцентів значно перевищувала кількість професорів (252 і 90 відповідно), то в Харківському їх було майже порівну.

На юридичному факультеті Харківського університету на початку 1909 р. склалася складна ситуація. 12 лютого 1909 р. декан факультету доповів ректору, що факультет повинен мати 4 екстраординарних і 11 ординарних професорів, а фактично є 3 ординарних і 10 виконуючих обов'язок екстраординарних професорів. Кафедру римського права очолював з 1903 р. колишній приват-доцент Ярославського Демидівського юридичного ліцею С. П. Ніконов, який мав високий рівень фахової підготовки (закінчив Казанський університет із золотою медаллю, протягом трьох років відвідував юридичні семінари в Берліні). Тому керівництво університету було впевнено, що навчальний процес організовано за навчальним планом. Але в 1909 р. С. П. Ніконов перейшов до Новоросійського університету на посаду ординарного професора [4, а. 59 зв., 200-215, 329; 5].

Станом на 1909 р Харківський університет мав 84 професорів і 53 приват-доцентів (для порівняння: у Московському університеті в 1907 р. нараховувалося 90 професорів і 252 приват-доценти).

Професори, як і приват-доценти, вели необов'язкові навчальні курси, але серед останніх таких осіб було більше. Так, В. І. Талієв читав для студентів III-IV курсів такі необов'язкові предмети: «Еволюційна теорія» (2 год. щотижня), «Біологія рослин» (1 год. щотижня), а також проводив практичні заняття з біології рослин (1 год. щотижня). Курс М. С. Бокаріуса «Судова медицина», що читався на юридичному факультеті, та курс О. О. Попова «Судова психологія» теж не вважалися чомусь обов'язковими. Деякі приват-доценти (В. І. Сяйвицький, Л. Я. Таубер та О. О. Алексеєв) разом із професорами організовували та проводили науково-допоміжні семінари (цивілістичний, криміналістичний, державних наук) [6, а. 23; 7, с. 34-37].

За 1910 р. Харківський університет поповнився 11, за 1911 р. – 7, за 1912 р. – 10 приват-доцентами, деякі з них стали виконуючими обов'язки екстраординарних професорів або екстраординарними професорами. Іноді керівництву університету доводилося екстрено призначати їх викладати обов'язкові навчальні курси. Причиною такого рішення слугував перехід професорів до інших університетів або їх смерть. Так восени 1911 р. приват-доцент Д. А. Рожанський почав вести на кафедрі фізики й фізичної географії метеорологію, а також став завідуючим магніто-метеорологічним кабінетом і відповідною станцією. Таке рішення було прийняте у зв'язку з передчасною смертю виконуючого обов'язки екстраординарного професора Є. О. Роговського. Д. А. Рожанський заклав основи викладання сучасної фізики (активно використовував на лекціях метод демонстрування, висвітлював актуальні наукові проблеми). З 1914 р. він обіймав посади професора і завідувача кафедри фізики і фізичної географії. Харківський період його наукової діяльності був плідним. В 1914-1915 рр. вийшли друком такі його книги: «Электрические лучи», «Электрические колебания м волны» у двох частинах та низка фундаментальних праць. Його вважають основоположником Харківської університетської наукової школи [8, с. 10-17].

З 1913 р. асистентом і приват-доцентом кафедри патологічної хірургії Харківського університету став Б. Г. Шарецький – майбутній керівник медичної служби Війська Польського [9].

Гострі дебати виникли на засіданні вченої ради 28 жовтня 1913 р. (не стихли й після неї) щодо виборів кандидатури на кафедру російської історії. Адже мова йшла не про конкурс, а рекомендацію професором Д. І. Багалієм приват-доцента В. І. Веретеннікова, а В. І. Саввою – приват-доцента Петербурзького університету М. В. Клочкова. Суперечки були тривалими і напруженими [10, с. 227-229; 11].

Прихильники вибору М. В. Клочкова та критики наукового доробку В. І. Веретеннікова в основному належали до групи так званих «правих». А. С. Вязигін відмічав, що аудиторія під час проведення лекцій М. В. Клочковим переповнена, тому йому доводилося записувати на заняття не всіх бажаючих студентів. Акцентував увагу на тому, що до Харкова М. В. Клочков переїхав з науковою метою, хоча в Санкт-Петербурзі працював у 3 навчальних закладах Санкт-Петербурзький університет, Олесандрівський ліцей і Психоневрологічний інститут) та читав Бестужевські курси і, відповідно, мав винагороду. А. С. Вязигін зауважив, що науковець виступає проти політики у вищих навчальних закладах. Професори О. Л. Погодін і В. І. Савва вважали, що В. І. Веретенніков не знає історії Росії Допетровського періоду. Таке зауваження було неприйнятним, адже він не зміг би написати магістерську роботу «История тайной канцелярии Петровского времени», не вивчивши історії попереднього періоду. Рішення Міністерства народної освіти було компромісним: взяти і М. В. Клочкова, і В. І. Веретеннікова на кафедру російської історії. Але в 1914 р. останній перейшов до Московського, потім до Санкт-Петербурзького та до Саратовського університетів. Утім в 1920 р. повернувся до Харкова [12, с. 77-79; 13, с. 108-111].

В 1905 р. І. С. Продан захистив магістерську дисертацію «О памяти. Психологическое исследование» обсягом 618 сторінок (у двох томах) в Університеті Св. Володимира. Її досить високо оцінили професори О. М. Гіляров та Г. І. Челпанов. Лише після цього 1 липня 1906 р. він став приват-доцентом кафедри філософії Харківського університету. Однак у 1913 р. на вакантну кафедру філософії було вибрано не його, а приват-доцента Санкт-Петербурзького університету В. М. Карінського, бо у нього була протекція в столиці [14, с. 351-364].

На початок 1914 р. з 55 кафедр університету 16 вважалися вакантними, хоча викладання на них, звичайно, велося. Вакансій не існувало тільки на медичному факультеті, який мав найбільшу кількість приват-доцентів. За 1913 р. було захищено 8 докторських і 5 магістерських дисертацій. В університет було прийнято 6 нових приват-доцентів. Приват-доцента Мюнхенського університету Г. О. Семека-Максимович (був доктором права Гейдельберзького університету) взяли на кафедру історії римського права. Але Міністерство народної освіти не дало йому дозволу на читання догматів римського права (6 год. щотижня), хоча на той час приват-доценти не мали перешкод для цього. У Санкт-Петербурзі вважали, що цей курс повинен вести ординарний професор Санкт-Петербурзького університету Д. Д. Грім, але той відмовився. Отже, через невизнання владою іноземного вченого ступеня Г. О. Семеки-Максимовича, а також через відмову Д. Д. Гріма, кафедра римського права залишалася вакантною. Довелося вести заняття професору С. Є. Сабініну (3 год. щотижня) і приват-доценту В. І. Сливицькому (3 год. щотижня). 5 років працював на кафедрі російської мови і словесності приват-доцент М. М. Дурново – майбутній академік Білоруської Академії наук. Протягом 14 років залишався в статусі приват-доцента, хоча мав до 1907 р. широку популярність як новатор-мовознавець. В 1909 р. М. М. Дурново міг одержати статус екстраординарного професора Московського університету, але свідомо поступився приват-доценту Д. М. Ушакову, хоча мав на той час більше 30 наукових статей. Творчу активність не припиняв і в Харківському університеті: лише за 1913 рік вийшли 4 наукові статті, 3 статті було подано до друку, 3 праці були в процесі роботи. Разом із М. М. Соколовим і Д. М. Ушаковим входив до складу Московської діалектологічної комісії, що займалася опрацюванням діалектичної карти російської мови в Європі (1915 р.). Члени комісії виділили три наріччя в українській мові (північне, південне та карпатське) [15, с. 35-36, 129-131].

Виконуючим обов'язки екстраординарного професора кафедри слов'янської філології став приват-доцент С. М. Кульбакін. Міністр народної освіти В. Г. Глазьєв зобов'язав його захистити докторську дисертацію не пізніше, ніж через 3 роки. Від участі в конкурсі були відсторонені вчитель французької мови Р. К. Гутман (з міста Пскова) і вчитель гімназії Ф. Ржига (з Нижнього Новгорода). Перевагою С. М. Кульбакіна було те, що його магістерську дисертацію «К истории и диалектике польского языка» 1903 р. було відзначено премією імені О. О. Котляревського

[16, а. 140-144, 163-164 зв.]. В 1908 р. захищена ним докторська дисертація «Охридская рукопись Апостола конца XII в.» була відмічена премією імені М. М. Ахматова.

Не завжди заповнення вакансій відбувалося шляхом конкурсів, запрошень і рекомендацій. Якщо тривалий час кафедра була вакантною, то рішення приймало Міністерство народної освіти або попечитель округу. Наприклад, у червні 1909 р. попечитель П. Е. Соколовський перевів приват-доцента Юр'ївського університету І. М. Ендзеліна до Харківського університету на кафедру порівняльного мовознавства й санскритської мови. Ян Марцевич (Іван Мартинович) Ендзелінс (Екдзеліс) вів вступ до мовознавства, порівняльну граматику індоєвропейських мов, порівняльну граматику германських мов, викладав прусську, литовську, стародавню ісландську, стародавню вірменську, стародавню ірландську, готську мову та інші курси. В 1912 р. захистив докторську дисертацію, у якій досліджив спільне й особливе в розвитку балтійських та слов'янських мов.

На педагогічному з'їзді Харківського навчального округу (червень 1916 р.) з доповідями виступали приват-доценти університету В. П. Гарєєв та А. М. Покровський. В. І. Талієв критикував догматичні методи викладання природознавства в школах, що не розвивали аналітичних і синтетичних здібностей учнів, погано знайомили з природою [17, с. 4-5]. Разом з приват-доцентом А. О. Потебнею він був делегований на з'їзд представників ботанічних установ у Петрограді. Приват-доцент М. П. Красовський і професор М. О. Валяшко запропонували керівництву митниці не знищувати конфіскований на кордоні з Персією та Туркестаном опіум, а передавати його до Фармацевтичної лабораторії університету. Там з нього можна було б виготовляти тинктури, екстракти, порошки, а потім виділяти з них алкалоїди. Незважаючи на крихітне приміщення фармацевтичної лабораторії, М. П. Красовський у 1915 р. приготував для університетської аптеки 75 л. азоту, 13 різновидів лікарських засобів. Для ветеринарів він зробив до 1 тис. доз препарату «аніл-арсин», разом з провізором Г. П. Акимовим розробив ще 4 види лікарських засобів [18, с. 55-56].

За дорученням Південного бюро Головного артилерійського управління М. П. Красовський провів обстеження заводів хімічної індустрії, підготувавши відповідний висновок. Разом з М. О. Валяшком він на початку 1917 р. виїхав до Москви, потім до Петрограду, щоб замовити необхідне обладнання, а також ліки для фармацевтичної лабораторії Харківського університету. У Москві відвідували хіміко-фармацевтичні підприємства, лабораторію галенових препаратів і склад Земського союзу, у Петрограді – Гірничий завод, Експериментальний заводи Військово-хімічного комбінату, Центральну лабораторію Військового відомства. Але жодне з підприємств не погодилося взяти замовлення університету, тому що бракувало матеріалів. Через посла Швеції в Російській імперії спробували зробити замовлення на шведському заводі, але й там їм було відмовлено. Через Сільськогосподарське товариство направили замовлення до США, але це результату не дало. 8-9 січня М. О. Валяшко та М. П. Красовський були присутніми на нараді Військово-хімічного комітету і на засіданні Комісії природних виробничих сил Російської академії наук та представників військово-хімічного комітету. 10 січня 1917 р. комісія обговорювала питання організації науково-дослідних інститутів. У Москві вони взяли участь у нараді представників фармацевтичних товариств [19, с. 10-12].

Збільшення чисельності студентів та сторонніх слухачів впливало на рівень педагогічного навантаження. Якщо в 1898/1899 навчальному році на одного викладача припадало 13 студентів, то в 1913/1914 -27, а в 1917 р. – 34 особи. Станом на 1917 р. Харківський університет нараховував 76 приват-доцентів, із яких за останній рік 9 було прийнято на службу. Незважаючи на складне соціально-політичне становище, більшість приват-доцентів займалася науковою роботою. Наприклад, І. І. Філевський опублікував у газеті «Южный край» 11 наукових статей, О. В. Палладін – 5 наукових праць з порівняльної фізіології та гістології, А. Л. Рейнгард – 3 роботи з морфології рослин (кафедра географії). Заняття на цивілістичному семінарі проводили приват-доценти В. І. Сливицький, В. І. Серебровський і Г. О. Семека-Максимович. На цьому семінарі (на початку 1917 р.) було розглянуто 7 дипломних робіт. У фізико-хімічній лабораторії, якою керував приват-доцент Г. І. Петренко, студентами виконано 7 експериментальних наукових праць з електрохімії. Було відновлено на посаду приват-доцента Г. Ю. Тимофєєва, якого раніше звільнили за політичними мотивами (кафедра хімії). Але він перейшов екстраординарним професором до Катеринославського гірничого інститут [19, с. 3, 9, 21-28].

Більше 10 років (з 1908 до 1917) в Харківському університеті не захищалися дисертації з російської історії. Із загальної історії за 2 роки захистилося троє осіб: Л. М. Беркут (професор Варшавського університету), О. І. Покровський і М. С. Голдін. Як вважав професор В. І. Савва, складним залишався магістерський іспит із російської історії, адже треба було добре засвоїти загальний курс, щоб відповісти на велику кількість запитань. Спочатку здобувач протягом 1,5-2,0 годин відповідав на поставлені запитання, пов'язані з історією Стародавньої Русі та Московської держави, потім – з історії XVIII-XIX століття [20, с. 179-180].

У зв'язку з тим, що до армії протягом 1915-1917 рр. була направлена частина викладачів, 7 жовтня 1917 р. ректор Харківського університету І. В. Нетушил був вимушений змінювати завідуючих кафедрами. Зокрема, приват-доцент Г. В. Валяшко став завідуючим кафедри оперативної хірургії з топографічною анатомією. На юридичному факультеті історію римського права з 15 вересня 1917 р. почав вести приват-доцент Г. О. Семека-Максимович. Учена рада також погодилася, щоб приват-доцент Д. М. Іванцов читав необов'язковий навчальний курс «Капіталізм і землеробство» (1 год. щотижня), а також практичні заняття з теорії цінності та розподілу (2 год. щотижня). Було введено в навчальний процес університету рекомендований навчальний курс приват-доцента В. С. Серебровського «Основные принципы организации «головного

суда» (2 год. щотижня). 28 вересня 1917 р. вчена рада дозволила професору Петроградського університету, сенатору В. М. Гордону викладати спецкурс «Вексельне право» (2 год. щотижня) і проводити практичні заняття цивільного права (2 год. щотижня). Але в жовтні 1917 р. з Міністерства народної освіти надійшов запит ректору щодо кандидатури В. М. Гордона. Цікавилися, яким чином він може вести заняття, якщо обіймає посаду ординарного професора Петроградського університету [21, а. 6 зв., 25-31; 22, с. 326].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, основним джерелом заповнення вакансій у Харківському університеті став інститут приват-доцентури. Приват-доценти надали неабиякий інформаційно-науковий імпульс навчальному процесу університету в період 1863-1900 рр. Більшість із них притримувалася незалежної думки, над ними не тяжіли авторитети. Приват-доценти мали здатність до продуманої критичності, про що свідчать наукові праці. Але мало місце як об'єктивного, так і необ'єктивного ставлення до кандидатів на приват-доцентуру під час виборів на вакантні кафедри, зокрема щодо оцінки їхнього наукового досвіду, якості пробних лекцій.

Перспективними для подальшого наукового пошуку є питання вивчення науково-педагогічної діяльності приват-доцентів у Новоросійського університету (1884-1900 рр.).

Список літератури:

1. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1904 год // Записки Императорского Харьковского университета. – 1905. – Кн. 2. – С. 1-210.
2. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1906 год // Записки Императорского Харьковского университета. – 1908. – Кн. 3-4. – С. 1-139.
3. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1908 год // Записки Императорского Харьковского университета. – 1909. – Кн. 2. – С. 1-165.
4. Дело о профессорах и вакантных кафедрах Харьковского университета // РДІА в СПб., ф. 733, оп. 154, спр. 329. – 736 арк.
5. Московкин В. М. Дореволюционный Харьков: улица Губернаторская и люди, с ней связанные / В. М. Московкин // Новий колегіум (Харків). – 2013. – № 1. – С. 85-92.
6. Проект обозрения преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по физико-математическому факультету Императорского Харьковского университета на 1909-1910 академический год // Архів історії ХНУ імені В. Н. Каразіна. – Ф. 1, оп. 3, п. 3. – 23 арк.
7. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1910 год // Записки Императорского Харьковского университета. – 1911. – Кн. 3. – С. 1-182.
8. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1911 год // Записки Императорского Харьковского университета. – 1912. – Кн. 3. – С. 1-176.
9. Zychowicz G. General Boleslaw Szarecki, 1874-1960 / G. Zychowicz. – Warszawa, 1988. – 184 s.
10. Куліш С. М. Традиції та новації у процесі підготовки науково-педагогічних кадрів Харківського університету у XIX – на початку XX століття: монографія / С. М. Куліш. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013 – 552 с.
11. Чухлій С. О. Історик Михайло Васильович Клочков (1877-1952): життєвий шлях та творча спадщина / С. О. Чухлій. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. – 188 с.
12. Дело об избрании историко-филологическим факультетом Императорского Харьковского университета 28 октября 1913 г. профессора по кафедре русской истории // Записки Императорского Харьковского университета. – 1914. – Кн. 1. – С. 41-83.
13. Замечания М. Клочкова на труды В. Ключевского // Записки Императорского Новороссийского университета историко-филологического ф-та (Одесса). – 1910. – Вып. 2. – С. 108-111.
14. Абашник В. А. Философия в Харьковском университете: история институций, трудов и персоналий (1804-1920): дисс. на соискание науч. степени доктора философ. наук: спец. 09.00.05 – история философии / В. А. Абашник. – Х., 2015. – 483 с.
15. Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1913 год // Записки Императорского Харьковского университета. – 1914. – Кн. 1. – С. 1-196.
16. О замещении кафедр // РДІА в СПб., ф. 733, оп. 152, спр. 61. – 179 арк.
17. Ежедневник педагогического съезда Харьковского учебного округа по вопросам среднего образования (Харьков). – 1916. – № 4. – 6 с.
18. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1915 год // Записки Императорского Харьковского университета. – 1916. – Кн. 1. – С. 1-112.
19. Сокращенный отчет о деятельности Харьковского университета за 1917 год. – Х., 1918. – 62 с.
20. Клочков М. Учёно-историческая жизнь Харькова / М. Клочков // Русский исторический журнал (Пг.). – 1917. – № 1-2. – С. 178-184.
21. О профессорах Харьковского университета // РДІА в СПб., ф. 733, оп. 226, спр. 248. – 34 арк.
22. Профессорско-преподавательский корпус российских университетов в 1884-1917 гг.: Исследования и документы / Научн. ред. М. В. Грибовский, С. Ф. Фоминых. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2012. – 372 с.

Таможская И.В.
Харьковский государственный автотранспортный колледж

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА (1900-1917 ГОДА)

Аннотация
В статье исследована эволюция научно-педагогических кадров в Харьковском университете в период 1900-1917 гг. Освещена организационно-методическая деятельность университета по отбору кандидатов на вакантные кафедры факультетов. Определена ведущая роль приват-доцентуры в научно-педагогическом наследии учебного заведения. Подчеркнуто, что приват-доценты предоставили большой информационно-научный импульс учебному процессу на факультетах.
Ключевые слова: Харьковский университет, научно-педагогический кадры, научно-педагогическая деятельность, приват-доценты.

Tamozhska I.V.
Kharkiv State Motor Transport College

FACULTY STAFF AT THE KHARKIV UNIVERSITY (1900-1917)

Summary
The evolution of academic staff at the Kharkiv University during 1900-1917 is investigated in the article. The organizational and methodical activities of the university to select the candidates for vacant departments of faculties are described. The leading role of private-docents in the scientific and pedagogical heritage of educational institution is defined. It is emphasized that private-docents provided a big information and scientific impulse for process at faculties.
Keywords: Kharkiv University, scientific and pedagogic staff, scientific and pedagogic activity, privat-associate professors.

UDC 37

DOBRY NAUCZYCIEL JAKO POWIEW WIOSNY W ŻYCIU DZIECKA

Khodakivska V.S.
John Paul II Catholic University of Lublin

Artykuł poświęcony jest roli nauczyciela-pedagoga wobec wychowanka. Przedstawiono cechy dobrego nauczyciela, również elementy wychowania. Przeanalizowano wartości, które musi mieć każdy dobry pedagog-wychowawca. Uwaga skupia się na pracy nauczyciela nad sobą, swoimi cechami – oddawanie się dzieciom w pełni, bez szukania korzyści dla siebie. Pedagog swym przykładem musi nauczyć dziecko jak stać dobrym człowiekiem.
Słowa kluczowe: nauczyciel, pedagog, dziecko, wychowanie, wychowanek, cenności moralne.

Sformułowanie problemu. W nasze czasy istnieje problem potrzeby dobrego nauczyciela, który nie tylko zna się na swoim przedmiocie, czyli uczy nowej wiedzy, ale także który troszczy się o osobowość swego wychowanka, czyli daję dla niego przykład jak trzeba postępować w różnych sytuacjach życiowych.

Analiza najnowszych badań. Dany temat dosyć często jest poruszany we współczesnym świecie. Uwagi zasługują pedagodzy, które badają i analizują dany temat. Są to między innymi: wybitny Profesor Mieczysław A. Krąpiec, który charakteryzuje człowieka jako osobę która sama może podejmować decyzję, również brać odpowiedzialność za swoje działania. W sposób szczególny podkreślał, że nauczyciel powinien pomóc wychowanku w tym – nauczyć go odpowiedzialności za swoje działania. Uwagi zasługuje także S. Kruczkowski, który w procesie wychowania uwagę podkreślał normom moralnym, również odpowiedzialności za swe działania. Chciałabym jeszcze wyróżnić i podkreślić Józefa Pielachowskiego, który bardzo szczególnie napisał o 10-ciu zasadach dobrego nauczyciela.

Wyróżnienie nierozwiązanych aspektów problemu ogólnego. Chociaż poruszany temat jest już bardzo rozwinięty, jednak należy jeszcze dużo analizować, badać tą dziedzinę, ponieważ wychowanie dziecka jest bardzo ważnym aspektem w życiu człowieczeństwa, tak jak od dobrego wychowania dziecka zależy przyszłość całej narodowości, całego świata.

Cel artykułu. Celem napisania danego artykułu jest rozpoznanie, zrozumienie i wyjaśnienie cech dobrego nauczyciela.

Ogólne sformułowanie problemu.

«Ja, nauczyciel Rzeczypospolitej Polskiej, przyrzekam rzetelnie pełnić mą powinność nauczyciela i wychowawcy, dążyć do pełni rozwoju i doskonalenia osobowego tak własnego, jak i powierzonych mi uczniów, kształcić oraz wychowywać młode pokolenia w duchu umiłowania prawdy, człowieka i Ojczyzny, zgodnie z powszechnymi zasadami dobra i sprawiedliwości, strzec godności stanu nauczycielskiego i dbać o jego dobre imię.

Tak mi dopomóż Bóg!» (Kodeks Etyki Nauczycielskiej)

Wybór tematu artykułu uzasadniony powstaniem problemu wychowawczego «nauczyciel wobec wychowanka» ponieważ teraz właśnie od niego w dużej mierze może zależeć los wychowanka, czyli ucznia,, studenta.

Każdy nauczyciel przed swoją karierą, pracą nauczycielską stawia przed sobą pewne wymogi, których powinien przestrzegać w ciągu dalszego życia [1, s. 1]. To przede wszystkim cenności moralne – uczciwość, prawda, sprawiedliwość, miłość wobec drugiego człowieka oraz szacunek do niego [1, s. 2].

Także powinien pamiętać, że niesie ogromną odpowiedzialność za życie drugiego człowieka, czyli wychowanka, ponieważ jest wychowawcą i musi być dla ucznia przykładem najbardziej w życiu moralnym [2, s. 129-130]. Każdy nauczyciel w życiu dziecka – swego wychowanka, musi starać się być wiosną, która potrafi zrobić tyle radości i wartościowości dla tego dziecka, aby ono w ciągu dalszego życia niosło te «pączki» którym ta wiosna dała życie i nie zgubiło się w tym czasami bardzo trudnym życiu, lecz niosło tę chęść do życia i cały czas chciało tworzyć coś nowego i coraz lepszego i tym samym upiększać życie nie tylko dla siebie ale i dla otaczającego świata.

Nauczyciel musi starać się nie tylko nauczać ucznia nowej wiedzy ale przede wszystkim powinien kształcić osobowość, dawać pewne wskazówki jak postępować w różnych sytuacjach życiowych swoim przykładem – autorytetem [5, s. 247]. Dlatego cały czas powinien pracować nad sobą, udoskonalać dobre cechy i likwidować źle [8, s. 5-11]. Autorytet zależy od indywidualności nauczyciela [8, s. 5-11]. Musi cały czas wymagać od siebie i rozwijać się [8, s. 5-11]. Patrząc na to, że wychowawca wymaga od siebie pewne wymagania i ich przestrzega, uczeń będzie z szacunkiem odnosić się do swego wychowawcy i nauczyciel zdobędzie autorytet [8, s. 5-11].

Nauczyciel zawsze musi być wzorem odpowiedzialności, otwartości na innych ludzi [1, s. 3].

Musi być przygotowany do zajęcia oraz prawdziwie przekazywać nabytą informację [1, s. 3].

Cały czas musi zdobywać nową wiedzę i przekazywać jej swym uczniom [1, s. 2].

Pedagog także musi mieć cenności chrześcijańskie (moralne), których będzie przestrzegał i dobrym przykładem zachęcać do tego wychowanków [1, s. 4].

Nauczyciel jako pedagoga przede wszystkim powinien pamiętać o godności człowieka, czyli szanować godność ucznia/studenta. Cały czas powinien w różny sposób rozwijać ucznia jak duchowo tak i fizycznie, oraz intelektualnie i moralnie [1, s. 6].

Rola nauczyciela wobec wychowanka jeszcze polega na tym, żeby każdy uczeń odczuwał równość, szacunek niezależnie od tego czy jest więcej zdolny, a czy mniej [5, s. 246]. Wtedy jest szansa na odkrycie w wychowankach ich talentów osobistych. Dlatego nauczyciel powinien pomóc odkryć uczniu jego indywidualne możliwości i ich rozwijać [5, s. 246].

Każdy uczeń w oczach nauczyciela ma być oddzielną osobowością, indywidualnością, którą pedagog wysłucha i zrozumie [4, s. 110]. Indywidualność, odmienność każdego dziecka – jest osobliwością która różni jednego człowieka od drugiego [4, s. 110]. Właśnie chodzi o to, aby nauczyciel to rozumiał i starał się chronić «poczucie być sobą» w każdym uczniu [4, s. 110].

Także musi zachęcać do pracy zespołowej – czyli nawiązywać uczniów do dzielenia się z innymi, nie zamykania się w sobie [1, s. 4]. Powinien zawsze pamiętać, że człowiek nie może rozwijać się i udoskonalać się bez pomocy innych ludzi – czyli bez całego społeczeństwa.

Kolejnym elementem wychowania jest nauczyć wychowanka brać odpowiedzialność za swoje działania. Chciałabym poświęcić więcej uwagi temu pytaniu, ponieważ jest jednym z głównych problemów codzienności. W niniejszych czasach często istnieje nawiązanie do myśli, że dziecko jest wolne i same powinno kształcić swoją drogę życiową, czyli jest jeszcze «małe» i dlatego może robić różne błędy, może robić co chcę i nie ponosić odpowiedzialności za swoje decyzje. A to jest wielkim błędem, ponieważ każde dziecko jeszcze od urodzenia należy uczyć podejmować decyzje i być odpowiedzialnym za swoje czyny. Profesor Mieczysław A. Krąpiec podkreślał, że: człowiek jest osobą bo każdy odczuwa i doświadcza swego «ja» (czyli moje myślenie, moje ciało, moje marzenia); przez poczucie tego odczucia, możemy podejmować decyzje, bo jesteśmy przez całe życie tą samą naturą (co w czasach teraźniejszych pragną zniszczyć poprzez Gender). A to wszystko daje podstawy odpowiedzialności za swoje decyzji. Dlatego nauczyciel powinien pomóc rodzicom wychowywać dziecko jako osobę odpowiedzialną. Nauczyciel powinien nie wymyślać jaki powinien być wychowanek i oczekiwać od niego odpowiednich czynów, co często było w czasy socjalizmu a teraz liberalizmu (tak zwanej «wolności – rób co chcesz») [6, s. 136-147]. On powinien umieć widzieć każdego wychowanka innym i wyjątkowym takim, jakim jest on w rzeczywistości [4, s. 110]. Do każdego dziecka nauczyciel ma znaleźć indywidualne podejście, ponieważ każda osoba (dziecko) jest niepowtarzalna, inna [8, s. 1-12].

Także ważnym jest aby nauczyciel-pedgog umiał nauczyć dziecko, że ono jest dobre i może zrobić samo coś dobrego w tym świecie dla siebie i dla innych [7, s. 1]. Musi nauczyć pewności siebie, czyli ufności sobie, że mogę być korzystny, tworzyć dobro w społeczeństwie [7, s. 1].

Nauczyciel powinien pomóc rodzicom wychowywać dziecko wolnym, czyli otwartym na dobro i realizowanie prawdy [6, s. 137-146]. Nauczyciel musi być sprawiedliwym i obiektywnym w odniesieniu do uczniów [1, s. 5].

Uwagi zasługuję **Jacques Maritain**, który pomiędzy nauczycielem a uczniem wyodrębniał czynniki wychowania, jednym z których był wychowanek, czyli bodziec, impuls poznania który żyje w nim, drugim czynnikiem był sam wychowawca [8, s. 1-12]. Dlatego aby to co znajduje się w wycho-

wanku mogło zaistnieć w rzeczywistości nauczyciel ma jemu w tym pomóc [8, s. 1-12]. Tu na pierwszym miejsce znajduje się dziecko, a wychowawca zaś na drugim planie, chociaż odgrywa niemal ważną rolę [8, s. 1-12]. Wtórność nauczyciela polega na tym, aby «służyć» dziecku dla jego rozwoju, czyli on zawsze musi pamiętać o tym, w jaki sposób on mógł przyczynić się do rozwoju wychowanka i czy na 100% to zrobił [8, s. 1-12].

Dużego znaczenia J. Maritain nadawał rozwoju. Jak to podkreślał mówiąc, że Bóg stworzył człowieka i on cały czas musi się rozwijać, ulepszać siebie dla swego zbawienia [8, s. 1-12]. Człowiek cały czas, całe swoje życie przede wszystkim musi rozwijać się sam, a już potem pomagać komuś w tym. Musi kształcić siebie, wymagać od siebie a potem już od innych [8, s. 1-12].

J. Maritan mówił, że człowiek ma jak materialną stronę – nazywał jej jednostką, tak i duchową stronę – osobę [8, s. 1-12]. Do materialnej strony odnosił: intelekt, umiejętności, talenty, upodobanie [8, s. 1-12]. Do strony duchowej odnosi się dusza, czyli: ludzkie pojęcie, wyobrażenie, ludzka opinia o kimś, czymś [8, s. 1-12]. Jednostka i osoba to są dwa elementy które nie mogą istnieć oddzielnie [8, s. 1-12]. Człowiek nie może mieć tylko jeden ten element. Czasami pedagodzy-wychowawcy próbują rozdzielić te dwa elementy, co nie jest możliwe, ponieważ człowiek jest tak stworzony, że pierwszy element cały czas dopełnia drugi i na odwrót [8, s. 1-12].

Wychowawca, aby móc dobrze wychować ucznia musi poświęcać mu dużo czasu [8, s. 1-12]. Każdy uczeń potrzebuje uwagi osobistej od swego nauczyciela-wychowawcy [8, s. 1-12]. Nauczyciel musi być kreatywny, musi mieć dobrą wyobraźnię dlatego, by wiedzieć jak postąpić w pewnej sytuacji oraz jak dobrze poradzić w danej sytuacji [8, s. 1-12].

Uwagi także zasługuje Emanuel Mounier który uważał, że człowiek żyje dlatego, aby «być dla kogoś drugiego; być – znaczy kochać» [8, s. 13-30]. Człowiek powinien przez całe swoje życie pokazywać światu, człowieczeństwu «duchową moralność» [8, s. 13-30]. Tu szczególną uwagę poświęca wychowawcę, który właśnie ma taką możliwość [8, s. 13-30]. To od niego zależy czy zechce wziąć na siebie taką odpowiedzialność za życie ucznia, za jego rozwój osobisty, wartości [8, s. 13-30].

E. Mounier za rozwój duchowy uważał tak zwaną niezależność w byciu [8, s. 13-30]. Czyli kiedy człowiek z własnej dobrej i nieprzymuszonej woli, samowolnie obiera pewne wartości i ich przestrzega [8, s. 13-30]. Tu także ma wpływ autorytet nauczyciela-wychowawcy, który doprowadzi do tego, że uczeń też zachce być podobny do wychowawcy i będzie obierać wartości swego nauczyciela [8, s. 13-30].

W wychowaniu dziecka/ucznia niezbędnym elementem jest dialog oraz spotkanie [8, s. 13-30]. Bardzo dobrze to opisał Martin Buber [8, s. 13-30]. Uważał, że na rozwój człowieka duży wpływ ma dialog i spotkanie [8, s. 13-30]. Między ludźmi dzięki temu pojawia się bliskość, przyjaźń [8, s. 13-30]. Właśnie spotkanie może mieć ogromny wpływ na opinię oraz na zdecydowanie się na coś [8, s. 13-30].

M. Buber uważa, że podstawowymi elementami spotkania są: dialog oraz aktywny udział obu stron. Kolejnymi elementami są: otwartość, zaufanie, cierpliwość [8, s. 13-30]. Dlatego, aby dialog zaistniał pomiędzy nauczycielem a uczniem, nauczyciel-wychowawca musi pamiętać, że każdy uczeń jest osobowością i jest inny, dlatego nie może odnosić się do wszystkich tak samo, lecz musi mieć do każdego inne podejście [8, s. 13-30]. Także jak wcześniej było wymieniono musi być otwartość, prawdziwość, szczerość, zrozumiałość – nauczyciel nie musi pokazywać że jest na bardzo wyższym stopniu od wychowanka [8, s. 13-30].

Abraham Maslow podkreślał, że wychowawca musi nie tylko pamiętać o godności i indywidualności dzieci, ale także i pamiętać, że możliwości do rozwoju, do nauczania też są różne [8, s. 13-30]. Wychowawca musi zachęcić uczniów do chęci rozwijać się [8, s. 13-30]. Mówił także, że dobry nauczyciel powinien nie tylko rozwijać uczniów ale także zaspokajać ich potrzeby (szacunek, samorealizacja i t.d.) [8, s. 13-30].

S. Kruczkowski pisał, że proces wychowania ma dążyć do osiągnięcia takich celi [8, s. 13-30]:

– nauczyć ucznia kulturalności, norm moralnych oraz odpowiedzialnego postępowania,

– uczeń ma nauczyć się, że on niesie odpowiedzialność za swe działania,

– uczeń sam musi umieć znaleźć potrzebną informację kiedy ma trudne sytuacje/problemy i nie wie jak ich rozwiązać, radzenie sobie w tym,

– także wychowanie musi nauczyć ucznia umiejętności dostosowania się do różnych problemów życiowych,

– poważanie, szanowanie dostojności innych ludzi, ich poglądów,

– zachęcanie do norm moralnych, do kultury w społeczeństwie oraz dla samego siebie,

– wychowanie w uczniu dorosłości, rozsądności w jego postępowaniach, czyli zdrowy rozsądek, odkrywanie przez ucznia w sobie wyjątkowość oraz poczucie wartości [9, s. 30-31].

Jeszcze od lat 70-ch zadaniem nauczyciela było wykonanie takich podstawowych kryteriów jak: nauczanie wychowanka, opieka nad nim i wychowanie oraz praca nad samym sobą [3, s. 53]. Wychowanie obowiązkowo miało zawierać w sobie miłość do Ojczyzny [3, s. 54]. Szacunek i sprawiedliwość byli podstawą u wychowaniu i nauczaniu ucznia, studenta [3, s. 54]:

«Nauczyciel powinien kształcić i wychowywać młodzież(...) w duchu humanizmu, tolerancji, wolności sumienia, sprawiedliwości społecznej i szacunku dla pracy, dbać o kształtowanie u uczniów postaw moralnych i obywatelskich w pokoju i przyjaźni między narodami» [3, s. 74].

Chciałabym jeszcze wyróżnić i podkreślić jak bardzo konkretnie i jasnie napisał Józef Pielachowski o dobrym nauczycielu [7, s. 1]. Tak w swojej pracy *«Rola i odpowiedzialność nauczyciela w wychowaniu młodzieży»* to pokazała Renata Ruć, która wymieniła 10 zasad dobrego nauczyciela według J. Pielachowskiego [7, s. 1]:

«1. Wiem, że przyszłość moich wychowanków w dużym stopniu zależy ode mnie.

2.Nigdy nie poniżam godności ucznia. Poniżony zawsze odpłaca złem.

3. W konflikcie z uczniami nie gorączkuję się, jestem sędzią a nie stroną.

4. Nie lekceważę własnych poleceń, zawsze kontroluję ich wykonanie.

5. Jestem cierpliwy, uczniowie maja prawo myśleć i działać wolniej ode mnie.

6. Lekcja jest dla uczniów – nie dla mnie. Mój sukces powstaje tylko z sukcesów moich uczniów.

7. Nie jestem nieomylny. Mądrość polega na przyznaniu się do błędu i naprawieniu go.

8. Autorytet nie polega na wzbudzeniu strachu, lecz na kompetencji, sprawiedliwości, konsekwencji wymagań.

9. Wymagania nie wykluczają życzliwości; nie zrzędzę, nie pouczam; czyn jest lepszy od mówienia; przykład lepszy od instrukcji.

10. Nie spodziewam się powierzchownej wdzięczności wychowanków. Jeśli zaszczepię im lepszą stronę mojej osobowości – będą mi wdzięczni przez całe życie» [7, s. 1].

Wnioski i sugestie. Podsumowując napisany artykuł można powiedzieć, że praca nauczyciela nie jest łatwa, ale trzeba zrozumieć, że jeśli wybierasz tą drogę, to wszystkie wyżej wymienione cechy powinni najpierw być realizowane samym nauczycielem. On sam powinien pamiętać, że jest osobą i że jeżeli dzieci będą widzieć, że słowa nauczyciela odpowiadają jego czynnością, to dobrowolnie, z ochotą będą ich przejmować. To bezustanna praca nie tylko nad wychowaniem ucznia, ale także praca nad sobą, co tak naprawdę jest trudne. Nauczyciel musi starać się wychowywać dobrego człowieka. To wszystko jest możliwe do wykonania jeżeli nauczyciel będzie z miłością oddawać się dzieciom. Bardzo dobrze podkreślił to Św. Jan Paweł II *«Bardziej być niż mieć»*, który pokazuje że człowiek (nauczyciel) musi więcej dawać siebie, poświęcać się dzieciom, poprzez miłość i rozumienie do drugiego człowieka, aniżeli szukać korzyści tylko i wyłącznie dla siebie.

«Człowiek stawał się coraz bardziej człowiek – oto ażeby więcej był a nie tylko więcej miał, aby więcej przez wszystko co posiada umiał bardziej i piękniej być człowiekiem, to znaczy ażeby również umiał być nie tylko drugim, ale i dla drugich» Jan Paweł II.

Bibliografia:

1. Kodeks Etyki Nauczycielskiej / opracowało Polskie Towarzystwo Nauczycieli // – S. 1-6.
2. Stępień K. Zawód: nauczyciel – trudności i perspektywy (2010), w: Roczniki pedagogiczne. Tom 4 / K. Stępień // Towarzystwo naukowe KUL Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II – Lublin, 2012. – S. 129-130.
3. Pawelec L. Szkoła Podstawowa w Porajowie w latach 1955-2005 / L. Pawelec // 2005. – S. 53-54, 74.
4. Wilk J. W służbie dziecku. Tom I. Stulecie dziecka – blaski i cienie / J. Wilk // Katedra Pedagogiki KUL Im. ks. prof. Piotra Poręby, pod red ks. Józefa Wilka SDB – Lublin, 2003. – S. 110.
5. Rynio A. Integralne wychowanie w myśli Jana Pawła II / A. Rynio // wyd-ctwo KUL – Lublin, 2004. – S. 246-247.
6. Kieres B. O personaliźmie w pedagogice, Studia i szkice teorii wychowania / B. Kieres // – Lublin, 2009. – S. 136-147.
7. Ruć R. Rola i odpowiedzialność nauczyciela w wychowaniu młodzieży http://profesor.pl/publikacja,17135,Referaty,Rola-i-odpowiedzialnosc-nauczyciela-w-wychowaniu-mlodziezy – dostęp: 2.07.2014.
8. Okońska-Walkowicz A. Nauczyciel wychowawcą / A. Okońska-Walkowicz // Akademia Górniczo-Hutnicza Wydział Nauk Społecznych Stosowanych – 2005. – S. 1-30.
9. Grochulska-Stec J. Rozszerzanie Granic możliwości edukacyjnych człowieka / J. Grochulska-Stec // – Kraków, 1997. – S. 30-31.

Ходаківська В.С.
Люблінський католицький університет Йоана Павла II

ДОБРИЙ ВЧИТЕЛЬ ЯК ПОДИХ ВЕСНИ В ЖИТТІ ДИТИНИ

Анотація
Стаття присвячується висвітленню ролі вчителя-педагога в житті учня. Розглянуто риси характеру доброго вчителя, а також елементи виховання. Проаналізовано цінності, котрими має володіти кожен добрий вчитель-педагог. Увага приділяється праці вчителя над собою, своїми рисами характеру – цілковитою відданістю себе дітям, без шукання користі для себе. Педагог своїм прикладом повинен навчити дитину як треба стати доброю людиною.
Ключові слова: вчитель, педагог, дитина, виховання, учень, моральні цінності.

Ходаковская В.С.
Люблинский католический университет Иоана Павла II

ХОРОШИЙ УЧИТЕЛЬ КАК ДЫХАНИЕ ВЕСНЫ В ЖИЗНИ РЕБЕНКА

Аннотация
Статья посвящается роли учителя-педагога в жизни ученика. Представлено черты хорошего учителя, также элементы воспитания. Проанализировано ценности, которые должен иметь каждый хороший учитель-воспитатель. Внимание уделяется работе учителя над собой самим, своими чертами характера – полной отдачей себя, бес какой-либо выгоды для себя. Педагог своим примером должен научить ребенка как стать хорошим человеком.
Ключевые слова: учитель, педагог, ребенок, воспитание, ученик, моральные ценности.

Khodakivska V.S.
John Paul II Catholic University of Lublin

A GOOD TEACHER AS A BREATH OF SPRING IN THE LIFE OF A CHILD

Summary
This article is devoted to the role of teacher-pedagogue towards the pupil. The features of a good teacher, including elements of education, are presented. The values that every good teacher educator must have. The note focuses on the teacher's work on himself, his characteristics – giving himself to children fully, without looking for self-interest. The teacher must teach his child how to become a good person.
Keywords: teacher, educator, child, upbringing, foster, moral values.

УДК 378.14

СУЧАСНИЙ СТАН ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФЕЛЬДШЕРІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Чорнобрива Н.В.
Рокитнівське медичне училище

Розглянуто теоретичні засади та особливості організації й проведення виробничої практики майбутніх фельдшерів на засадах компетентнісного підходу, які впливають на якість їх професійної підготовки. З'ясовано аспекти компетентнісного підходу до підготовки майбутніх фельдшерів у процесі виробничої практики. Визначено стан готовності майбутніх фельдшерів до професійної діяльності. Зроблено висновок, що проблема підготовки майбутніх фельдшерів до професійної діяльності у процесі виробничої практики актуальною і потребує дослідження. Перспективно-пошуковий етап передбачає аналіз навчальних програм з виробничої практики та шляхи їх удосконалення.
Ключові слова: навчальний процес, професійна діяльність, виробнича практика, фахова підготовка, стан готовності, компетентнісний підхід.

Постановка проблеми. Формування спеціаліста охорони здоров'я XXI століття, здатного надавати висококваліфіковану медичну допомогу всім людям, які її потребують, здійснюючи при цьому свою професійну діяльність на демократичних та гуманістичних засадах, бути конкурентноздатним на національному, європейському та міжнародному ринках праці є надзвичайно важливим [3, с. 14]. Реальний стан підготовки медичних фахівців засвідчує, що, на жаль, медична професійна освіта переживає кризові явища. Підготовка медичних працівників в Україні не повною мірою відповідає рівню загальноєвропейських стандартів [3, с. 17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійній підготовці фахівців в Україні приділено значну увагу в контексті обґрунтування: теоретико-методологічних основ професійної підготовки (А. М. Алексюк, Г. П. Васянович, С. У. Гончаренко, О. А. Дубасенюк, І. А. Зязюн, А. О. Лігоцький, С. В. Лісова, Н. Г. Ничкало, С. О. Сисоєва, В. В. Харабет, Л. М. Романішина); порівняльно-педагогічних досліджень вищої освіти (Н. В. Абашкіна, С. С. Вітвицька, В. М. Зубко, А. В. Козаков, А. А. Сбруєва, Л. П. Пуховська); вищої медичної освіти (І. Є. Булах, Ю. В. Вороненко, Б. П. Криштопа, Я. В. Цехмістр, В. Й. Шатило, М. Б. Шегедин).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Програма розвитку середнього медичного персоналу зазначає, що головною метою є «формування умов для підвищення ефективності і значущості середнього медичного персоналу в наданні медичної допомоги всім верствам населення, які її потребують» [2]. Пріоритетним напрямом реформування національної системи охорони здоров'я є підвищення надання належних кваліфікованих медичних послуг населенню, відповідного професійного рівня й якості. Переорієнтації первинної медико-санітарної сприятиме удосконалення ефективності підготовки майбутніх фельдшерів до професійної діяльності.

Головною метою цієї роботи є визначення сучасного стану готовності майбутніх фельдшерів до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійна підготовка майбутніх фельдшерів до професійної діяльності в медичних навчальних закладах повинна бути цілісною та всебічно ґрунтовною, проводитися відповідно до державних освітніх стандартів і враховувати пріоритетні напрями реформування національної системи охорони здоров'я та вимоги суспільства.

Підготовка майбутніх фельдшерів до професійної діяльності передбачає формування професійної готовності, яка характеризується психологічним станом готовності до виконання своїх професійних обов'язків, системною сукупністю професійних знань і умінь та навичок з практичним досвідом застосування їх на практиці, сформованістю професійно значимих особистісних

якостей, фаховою підготовленістю до кваліфікованого виконання своїх професійних функцій.

Готовність до професійної діяльності, як цілісний вияв особистості, складається з: психологічної готовності (сформована спрямованість на професійну діяльність, установка на роботу); науково-теоретичної готовності (наявність необхідного обсягу психолого-педагогічних і спеціальних знань); практичної готовності (наявність професійно-педагогічних умінь і навичок); психофізіологічної готовності (наявність відповідних передумов для оволодіння професійною діяльністю, сформованість професійно значущих якостей особистості); фізичної готовності (відповідність стану здоров'я та фізичного розвитку вимогам професійної діяльності, професійна працездатність) [5, с. 42-43].

До професійної готовності входить також емоційна стійкість, професійно-педагогічне мислення, тобто таке мислення, що дозволяє проникати в причинно-наслідкові зв'язки педагогічного процесу, адаптувати свою діяльність до пошуку науково-обґрунтованого пояснення успіхів і невдач, передбачати результати роботи [4, с. 79].

Поняття професійної готовності має такі основні аспекти: професійна готовність визначає необхідні передумови для успішного виконання завдань професійної діяльності; професійна готовність забезпечує особистість рисами, переконаннями, поглядами, стосунками, мотивами, почуттями і властивостями, які потрібні для самореалізації та вирішення певних завдань; професійна готовність – це складна структура, в основу якої покладено психофізичні стани, що ґрунтуються на цінностях конкретної професії та забезпечують особистість системою вмінь та навичок, необхідних для виконання професійних завдань [1, с. 71-75].

Готовність майбутніх фельдшерів до професійної діяльності виступає цілісним утворенням особистості спрямованим на набуття професійної підготовленості до ефективного засвоєння професійних знань й умінь та навичок з певним досвідом застосування їх на практиці, кваліфікованого виконання своїх фахових обов'язків і завдань, удосконалення професійно значущих якостей особистості, внутрішньо-вмотивованих і цілеспрямованих станів саморозвитку та професійного зростання.

Цілісність цього утворення визначається повноцінним відображенням результатів діяльності майбутніх фельдшерів стосовно їх готовності, яку можливо визначити за зазначеними компонентами готовності до професійної діяльності у процесі виробничої практики: мотиваційний, когнітивний, діяльнісно-практичний, особистісно-результативний.

На констатувальному етапі дослідження (2014-2015 рр.) було виконано: аналіз теоретичних основ дослідження (філософсько-наукова, психолого-педагогічна, медична література), освітньо-нормативних документів; визначено об'єкт, предмет, мету дисертаційного дослідження; визначено методи дослідження; проаналізовано особливості та структуру підготовки майбутніх фельдшерів до професійної діяльності; розроблено теоретичні концепції експериментального дослідження; удосконалено програму проведення педагогічного експерименту.

Констатувальний етап експерименту почали з визначення рівнів готовності майбутніх фельдшерів до професійної діяльності, які, в свою чергу, визначаються на основі зазначених компонентів, критеріїв, показників та рівнів сформованості готовності (високий, достатній, задовільний, низький).

Високий рівень. Для такого рівня готовності майбутніх фельдшерів до професійної діяльності характерним є: вміння до вдосконалення рівня знань; формування практичних навичок; володіння практичними навичками до виконання поставлених завдань та кваліфікаційно виконувати функціональні обов'язки; вміння удосконалювати професійно-практичні знання та якісно надавати невідкладну медичну долікарську допомогу хворим з гострими станами та ушкодженнями; вміння самостійно вибрати ефективний спосіб виконання догляду за тяжкохворими; вміння ефективно задіювати методики обстеження і догляду за хворими; вміння інтерпретувати одержані знання, систематизувати і інтегрувати їх у практику роботи; зростання вмінь виконувати фахові обов'язки; підвищення вмінь узагальнювати, аналізувати та оцінювати результати діяльності; здатність до розвитку професійних здібносте; вміння виконувати творчі завдання, досліджувати процеси та явища; володіння науковими теоріями, методами та концепціями.

Достатній рівень. Перебуваючи на даному рівні готовності до професійної діяльності майбутні фельдшери характеризуються: вмінням використовувати науково-навчальну, медичну, фахову літературу; володінням практичних навичок проводити профілактичну та санітарно-освітню роботу; володінням практичних навичків проводити спостереження за пацієнтом та вірно оцінювати його стан; вмінням стверджено володіти медичною маніпуляційною технікою; володінням правильно спрямовувати принципи профілактики захворювань і основи здорового способу життя; вмінням проявляти стратегію поведінки в різних ситуаціях та поглибленням техніки виконання медичних маніпуляцій; вмінням вирішення поставлених завдань та виконанням проведення аналізу та оцінки власної діяльності.

Задовільний рівень. Для такого рівня готовності майбутніх фельдшерів до професійної діяльності характерним є: володіння основними вміннями і навичками необхідними до виконання поставлених завдань; вміння посередньо виконувати посадові обов'язки; вміння здійснювати догляд за хворими та надавати медичну допомогу; володіння посереднім вмінням виконувати та добирати операцій; вміннями проводити догляд за хворими відповідно до принципів медичної етики; володіння технікою виконання маніпуляцій, послідовністю та відповідністю дій у професійній діяльності; виявлення невмотивованого прагнення до узагальнення знань на поглиблення професійних навичок та вмінь зі спеціальності; небажання прояву до самостійної роботи згідно з кваліфікаційною характеристикою та професійного зростання; виявлення невпевненості у виконанні поставлених завдань та бажань професійного росту.

Низький рівень. Перебуваючи на даному рівні готовності до професійної діяльності майбутні фельдшери характеризуються: володінням

нестійкими знаннями і практичними вміннями; нестійкими навичками до виконання своїх обов'язків; небажанням виявлення ініціативи до опанування нових знань, умінь та навичок; не кваліфікованістю повного обсягу невідкладної долікарської допомоги; небажанням якісно виконувати роботу та відповідати за її результат; невмінням планування й організації власної діяльності та прагнень до професійного зростання; відсутністю бажання росту власного рівня професійних якостей та здібностей.

Із метою діагностування рівнів готовності майбутніх фельдшерів до професійної діяльності були використані методи бесіди, спостереження, анкетування, тестування. Проведений експеримент показав рівні готовності майбутніх фельдшерів до професійної діяльності. Результати подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати експерименту з визначення готовності майбутніх фельдшерів до професійної діяльності за компонентами

Рівні сформованості / Компоненти	Низький рівень		Задовільний рівень		Достатній рівень		Високий рівень	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Мотиваційний	60	34,9	74	43	34	19,8	4	2,3
Когнітивний	60	34,9	74	43	34	19,8	4	2,3
Діяльнісно-практичний	58	33,8	78	45,3	32	18,6	4	2,3
Особистісно-результативний	58	33,8	78	45,3	32	18,6	4	2,3

Оцінювання рівнів сформованості готовності майбутніх фельдшерів до професійної діяльності за компонентами проводилося на основі виокремлених рівнів. Аналіз результатів експерименту засвідчив про те, що під час констатувального етапу експерименту для:

– мотиваційного компоненту характерними були: низький рівень сформованості готовності до професійної діяльності для 34,9% майбутніх фельдшерів, лише 43% майбутніх фельдшерів мали середній рівень сформованості готовності до професійної діяльності, достатній рівень мали 19,8% майбутніх фельдшерів, а високий рівень сформованості готовності до професійної діяльності притаманний 2,3% майбутнім фельдшерам;

– когнітивного компоненту характерними були: низький рівень сформованості готовності до професійної діяльності для 34,9% майбутніх фельдшерів, лише 43% майбутніх фельдшерів мали середній рівень сформованості готовності до професійної діяльності, достатній рівень мали 19,8% майбутніх фельдшерів, а високий рівень сформованості готовності до професійної діяльності притаманний 2,3% майбутнім фельдшерам;

– діяльнісно-практичного компоненту характерними були: низький рівень сформованості готовності до професійної діяльності для 33,8% майбутніх фельдшерів, лише 45,3% майбутніх фельдшерів мали середній рівень сформованості готовності до професійної діяльності, достатній рівень мали 18,6% майбутніх фельдшерів, а високий рівень сформованості готовності до професійної діяльності притаманний 2,3% майбутнім фельдшерам;

– особистісно-результативного компоненту характерними були: низький рівень сформованості готовності до професійної діяльності для 33,8% майбутніх фельдшерів, лише 45,3% майбутніх фельдшерів мали середній рівень сформованості готовності до професійної діяльності, достатній рівень мали 18,6% майбутніх фельдшерів, а високий рівень сформованості готовності до професійної діяльності притаманний 2,3% майбутнім фельдшерам. Результати подано на рисунку 1.

Результати констатувального етапу експерименту дозволили визначити основні напрями дослідження: провести аналіз навчальних програм з виробничої практики та шляхи їх удосконалення на засадах компетентнісного підходу; визначити педагогічні умови підготовки майбутніх фельдшерів у процесі виробничої практики на засадах компетентнісного підходу; розробити модель підготовки майбутніх фельдшерів до професійної діяльності у процесі виробничої практики; виконати експериментальне дослідження перевірки ефективності педагогічних умов і моделі підготовки майбутніх фельдшерів у процесі виробничої практики.

Одержані результати під час констатувального етапу експерименту підтвердили актуальність обраної для дослідження теми. Подальші дослідження спрямовані на визначення педагогічних умов підготовки майбутніх фельдшерів у процесі виробничої практики на засадах компетентнісного підходу та розробки моделі підготовки майбутніх фельдшерів до професійної діяльності.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Сьогодні вимоги до надання медичної допомоги населенню України підвищує значущість завдань та вимог до якості підготовки майбутніх фельдшерів до професійної діяльності у процесі виробничої практики. Проблема визначення сучасного

Рис. 1. Результати сформованості готовності майбутніх фельдшерів до професійної діяльності за компонентами

стану готовності майбутніх фельдшерів до професійної діяльності є актуальною у системі охорони здоров'я. Це зумовлено тим, що готовність майбутніх фельдшерів до професійної діяльності є одним із важливих та стратегічних завдань професійної освіти, що допоможе удосконаленні якості профілактиці захворювань, покращанню надання доступної ефективної медичної допомоги населенню в країні. Перспективним також є аналіз навчальних програм з виробничої практики у майбутніх фельдшерів та шляхи їх удосконалення на засадах компетентнісного підходу.

Список літератури:

1. Бойцун О. Б. Технології як форма навчального процесу / О. Б. Бойцун // Науковий потенціал світу. – 2006: матеріали ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – Т. 16: Педагогічні науки. – С. 71-75.
2. Наказ МОЗ України № 585 «Про затвердження Програми розвитку медсестринства України на 2005-2010 рр.» [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=4423
3. Програма розвитку медсестринства України (2005-2010 рр.) // Медична освіта. – 2006. – № 1. – С. 14-21.
4. Сластенин В. А. Профессионально-педагогическая подготовка современного учителя / В. А. Сластенин, А. И. Мищенко // Сов. педагогика. – 1991. – № 10. – С. 79-84.
5. Уліч В. Л. Педагогічні умови формування готовності майбутніх офіцерів до управлінської діяльності: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.04 / Уліч Віктор Леонідович; Національна академія державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький, 2007. – 193 с.

Чорнобрыва Н.В.
Рокитновское медицинское училище

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ГОТОВНОСТИ БУДУЩИХ ФЕЛЬДШЕРОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация
Рассмотрены теоретические основы и особенности организации и проведения производственной практики будущих фельдшеров на основе компетентностного подхода, которые влияют на качество их профессиональной подготовки. Выяснено аспекты компетентностного подхода к подготовке будущих фельдшеров в процессе производственной практики. Определено состояние готовности будущих фельдшеров к профессиональной деятельности. Сделан вывод, что проблема подготовки будущих фельдшеров к профессиональной деятельности в процессе производственной практики актуальной и требует исследования. Перспективно-поисковый этап предусматривает анализ учебных программ по производственной практике и пути их совершенствования.
Ключевые слова: учебный процесс, профессиональная деятельность, производственная практика, профессиональная подготовка, состояние готовности, компетентностный подход.

Chornobryva N.V.
Rokitnov Medical School

THE MODERN STATUS OF FUTURE FELDSHIPERS 'READY FOR PROFESSIONAL ACTIVITY

Summary
The theoretical foundations and peculiarities of organization and conducting of industrial practice of future paramedics on the basis of a competent approach that influence the quality of their professional training are considered. The aspects of the competent approach to the preparation of future paramedics in the process of production practice are revealed. The state of preparedness of future medical assistants for professional activity is determined. It is concluded that the problem of preparing future medical assistants for professional activity in the process of production practice is relevant and requires research. The prospective-search stage involves the analysis of training programs in industrial practice and ways to improve them.
Keywords: educational process, professional activity, industrial practice, professional training, state of readiness, competence approach.

УДК 378.147

ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ОБЛІКУ ТА ОПОДАТКУВАННЯ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

Шевченко В.М.
Університет імені Альфреда Нобеля

У статті досліджено формування інформаційно-аналітичної компетентності майбутніх фахівців з обліку та оподаткування в процесі професійної підготовки, яке ґрунтується на компетентнісному підході. З огляду на те, що у науковій літературі немає узгодженої точки зору щодо структури компетентності, яка досліджується, доведено, що існує кілька підходів до визначення структури компетентності, яка в більшості розкривається через знання і їх застосування, уміння, навички, здібності, цінності й особисті якості. Беручи до уваги інтегрований характер компетентності, що досліджується, обґрунтовано її структурні компоненти: когнітивний, функціональний, мотиваційно-ціннісний. Когнітивний компонент характеризується прагненням до здобування знань загальної культури роботи з інформацією; здатністю до аналізу облікової інформації, її систематизації, накопичення та узагальнення; здатністю до прогнозування результатів діяльності підприємства, відповідного оформлення результатів у звітності та їх передачі. Функціональний компонент характеризується аналітичними уміннями і навичками, здатністю до порівняння, узагальнення та синтезу з обліковими даними. Мотиваційно-ціннісний компонент характеризується спрямованістю та мотивацією особистості на виконання інформаційно-аналітичної діяльності. Підкреслюється, що розроблена модель інформаційно-аналітичної компетентності уможливлює здійснення її глибокого аналізу з метою визначення ефективних шляхів подальшого розвитку, проектування різних варіантів їх реалізації, зокрема, змістовної основи.

Ключові слова: інформаційно-аналітична компетентність, фахівець з обліку та оподаткування, компетентнісний підхід.

Постановка проблеми. Глобалізація суспільних процесів та розвиток новітніх технологій вплинули на інноваційні перетворення в усіх сферах життєдіяльності людини і в освіті зокрема. Як відповідь на нові виклики розвитку сучасного трансформаційного суспільства зароджується нова парадигма освіти, що базується на концепції результатів навчання у вигляді компетенцій.

В таких умовах професійна підготовка фахівця з обліку та оподаткування неможлива без уміння вільно орієнтуватися в інформаційному просторі, здатності швидко сприймати й обробляти значні обсяги інформації, а також постійно оновлювати власні знання, розширювати спектр необхідних умінь і навичок, а відтак – підвищувати рівень інформаційно-аналітичної компетентності, пов'язаної з умінням систематизувати інформацію, здійснювати її аналіз, структурувати та якісно-змістовно перетворювати у своїй професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових джерел показав, що компетентнісний підхід у системі освіти був і залишається предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Зокрема, Н.В. Баловсяк [1], О.І. Гура [2], В.А. Петрук [3], Дж. Равен [4], J. Hartig і N. Jude [5], Franz E. Weinert [6] та інші розглядали шляхи підвищення якості вищої освіти на компетентнісний основі. Певні аспекти інформаційно-аналітичної компетентності та інформаційно-аналітичної діяльності представлені у наукових працях В.Ю. Бикова [7], В.М. Варенко [8], О.С. Гайдамак [9], Н.В. Грицяк [10], С.А. Зайцевої [11], В.І. Захарової [12], О.В. Назначило [13], Л.Ф. Панченко [14], Л.М. Петренко [15], В.В. Ягупова [16] та ін.

Проте, проблема формування інформаційно-аналітичної компетентності майбутніх фахівців з обліку та оподаткування в процесі професійної підготовки не була предметом цілісного педагогічного дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність вивчення цієї проблеми посилюється наявністю суперечностей:

– між вимогами суспільства до підготовки майбутніх фахівців з обліку та оподаткування, здатних швидко орієнтуватися в інформаційному середовищі, самостійно здобувати, поповнювати знання, та недостатнім рівнем сформованості в них інформаційно-аналітичної компетентності;

– між зростанням ролі самостійної пізнавально-аналітичної діяльності майбутнього фахівця, яка потребує вміння користуватися різними видами джерел інформації, та відсутністю обґрунтування педагогічних умов і технологій формування інформаційно-аналітичної компетентності майбутніх фахівців з обліку та оподаткування в процесі професійної підготовки.

Актуальність порушеної проблеми, її недостатня теоретична і практична розробленість, а також необхідність подолання виявлених суперечностей зумовили вибір теми статті, **мета** якої дослідити процес формування інформаційно-аналітичної компетентності майбутніх фахівців з обліку та оподаткування, представити її структуру та охарактеризувати зміст ключових компонентів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Набуття життєво важливих компетентностей може дати сучасній людині можливості адаптуватись до швидкоплинного світу та знаходити своє місце в ньому. Розвиток компетентнісного підходу актуалізував спільний пошук країнами поглядів до визначення структури компетентності, тобто сукупності певних взаємопов'язаних якостей майбутніх фахівців, які мають функціонально забезпечити на практиці їх професійну діяльність.

Ключовим документом у цьому контексті є Європейська рамка кваліфікацій (ЄРК), в якому зі-

ставляються академічні ступені і кваліфікації у країнах ЄС. В документі структура компетентності складається з таких елементів, як: знання, уміння, компетенції (висвітлюються в термінах відповідальності і автономії кожного окремого закладу освіти) [17].

На основі ЄРК в Україні була затверджена Національна рамка кваліфікацій, в якій базовими елементами компетентності виокремлюються знання, уміння, комунікації, автономність і відповідальність [18].

Думки науковців в цьому аспекті теж неоднозначні. Певна їх частина вважають сформовану в процесі професійної підготовки компетентність фахівця мінімальним досвідом діяльності, або попереднім етапом сформованості компетентності. Водночас вона має охоплювати соціальну, особистісну мотивацію необхідності подальшого формування компетентності, а також певних знань, умінь, навичок, які необхідні для подальшого формування компетентності. Важливим елементом представляється й рефлексія ефективності отриманого результату [19].

Резюмуючи зазначимо, що існує кілька підходів до визначення структури компетентності, яка в більшості розкривається через знання і їх застосування, уміння, навички, здібності, цінності й особисті якості.

Щоб сформувати структуру інформаційно-аналітичної компетентності проаналізуємо набір особистих якостей майбутніх фахівців з обліку та оподаткування. Характеристика професійної діяльності фахівців облікової сфери діяльності детально відображена в нормативних документах, одним із яких є Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників [20].

Дослідження завдань і обов'язків, які характеризують професіоналізм керівників, професіоналів та фахівців облікової сфери діяльності свідчить про те, що в них чільне місце займає як інформаційний, так й аналітичний компоненти. Адже від таких фахівців вимагається не тільки здатність виконувати інформаційну діяльність, а й уміння якісно аналізувати її, бачити тенденції та інтерпретувати отримані показники. Тож імперативом професійної діяльності майбутніх фахівців з обліку та оподаткування є інформаційно-аналітична діяльність, в процесі якої розвивається інформаційно-аналітична компетентність (відповідні знання, уміння, навички, здатність до самовдосконалення і саморозвитку).

Результати аналізу функціональних обов'язків майбутніх фахівців з обліку та оподаткування уможливили представити взаємозумовлені та взаємопов'язані компоненти інформаційно-аналітичної компетентності, а саме: *когнітивного, функціонального та мотиваційно-ціннісного*.

Проаналізуємо детальніше зміст та структуру ключових компонентів як основи інформаційно-аналітичної компетентності майбутніх фахівців з обліку та оподаткування.

Когнітивний компонент. Опанування будь-якою компетентністю передбачає, насамперед, опанування знаннями, які безпосередньо пов'язані з пізнанням певної галузі професійної діяльності, що зумовлює присутність у ній ***когнітивного компоненту***.

До речі, слово *«когнітивний»* походить від латинського *cognitio* – «пізнання». Залежно від контексту, це слово може позначати знання, переконаність, розумову здатність, здатність до вивчення, збереження знання та обміну нею з іншими. Психологи, які дотримуються когнітивного підходу, стверджують, що людина – це не машина, яка сліпо і механічно реагує на внутрішні чинники або на події в зовнішньому світі, навпаки, розуму людини доступно більше: аналізувати інформацію про реальну дійсність, проводити порівняння, приймати рішення, вирішуючи проблеми, що постають перед ним кожну хвилину. Такий підхід в психології виходить з розуміння людини як «розуміючої, аналізуючої», оскільки людина знаходиться в світі інформації, яку треба зрозуміти, оцінити, використовувати [21].

Набуті когнітивні навички людини, або її когнітивна здатність – це те, в якій мірі вона в стані сприймати знання й інформацію, і опрацьовувати їх. До когнітивних функцій можна віднести міркування, рахунок, читання і письмо, планування, а також висунення ініціатив. Тобто, в звичайному житті людина постійно використовує свої когнітивні навички [22]. Дж. Келлі вважав, що людина сприймає свій світ за допомогою чітких систем або моделей, що називаються конструктами (від англ. *construct* – «будувати»). На його думку *особистий конструкт* – це ідея або думка, яку людина використовує, щоб усвідомити або інтерпретувати, пояснити або спрогнозувати свій досвід. Він представляє собою стійкий спосіб, яким людина розуміє які-небудь аспекти дійсності в термінах схожості та контрасту [23].

Тож з точки зору когнітивного підходу, майбутній фахівець з обліку та оподаткування в процесі професійної підготовки має сформувати свій «особистий конструкт», який в подальшому надасть йому можливість використовувати у своїй професійній діяльності.

В цьому контексті цікавою також є думка Дж. Брудера, в роботах якого постійно робиться акцент на те, що учень, вивчаючи той чи інший предмет, повинен отримати деякі *загальні, вихідні знання* та *уміння*, які дозволять йому в подальшому робити широке перенесення, виходити за рамки безпосередньо отриманих знань [24].

Тобто до складу «особистого конструкта» майбутнього фахівця з обліку та оподаткування слід включити загальні, вихідні знання та уміння, які дозволять йому в подальшому робити широке перенесення та виходити за рамки безпосередньо отриманих *інформаційно-аналітичних теоретичних знань*, щоб функціонально забезпечити на практиці інформаційно-аналітичну діяльність. А оскільки інформація визнана основою функціонування будь-якого суб'єкта господарювання, то створення інформаційної системи для організації і складання звітності не можливе без знання властивостей інформації, її функцій та видів. У визначенні інформаційно-аналітичних теоретичних знань у структурі когнітивного компоненту ІАК майбутнього фахівця з обліку та оподаткування ми виходили з того, що «як би не вдосконалювалися технічні і програмні засоби інформації, рівень фахівця будь-якої галузі буде визначатися насамперед основоположними (узагальненими) знаннями і уміннями в області

пошуку і семантичної обробки інформації, що забезпечують ефективну професійну діяльність» [25, с. 37-38].

Однак серед інструментарію майбутнього фахівця з обліку та оподаткування в процесі професійної діяльності чільне місце посідають комп'ютерні технології та технічні засоби роботи з інформацією. До них належать засоби одержання, передачі, зберігання й опрацювання інформації. В цьому переліку головною ланкою є ЕОМ різних типів і призначень, які виконують не тільки облікові функції, а й інші процеси, що пов'язані з аналізом, плануванням, звітністю та ін. Проте, створення інформаційної системи не можливе без знання властивостей інформації, її функцій та видів. Тож диференціація, самостійний вибір критеріїв її оцінювання, аналіз та інтерпретація підходів, створення архівів, способів відбору інформації та раціональне визначення каналів її проходження і є саме тими *інформаційно-аналітичними технологічними знаннями*, якими мають володіти майбутні фахівці з обліку та оподаткування.

Функціональний компонент. Від рівня організації інформаційно-аналітичної діяльності залежить ефективність роботи всіх структурних одиниць підприємства та ефективність інтелектуальної праці зокрема. Це означає, що майбутні фахівці з обліку та оподаткування мають опанувати загальну систему способів орієнтації в динамічних потоках інформації, алгоритмами пошуку її та аналітико-синтетичної переробки, вилучення й оцінювання, перетворення отриманої інформації, постійного поповнення та добудови своєї особистісної системи знань. Проведений аналіз компонентного складу інформаційно-аналітичної компетентності різних фахівців, наведеного в наукових працях, та дослідження щодо ключових вимог до фахівців облікової сфери діяльності свідчить, що важливе місце в ньому посідає ***функціональний компонент***.

До речі, *функціональний* (від лат. *functio* – виконання, здійснення) *компонент* є складовою компетентності, в якій висвічуються первинні її значення як-то обізнаність, знання, досвід і т.д.. Даний компонент представляє собою систему придбаних знань з урахуванням їх глибини, об'єму, стилю мислення, норми етики, соціальних функцій фахівця.

В основу функціонального компоненту майбутнього фахівця входить синтез *професійних* і *спеціальних* знань і умінь, способів діяльності, самостійного вирішення завдань. Тобто функціональний компонент «містить здібність застосовувати отримані знання на практиці при вирішенні певних професійних завдань, знаходити та обґрунтовувати вибір економічно вигідного рішення у проблемних ситуаціях» [26, с. 79].

В цьому контексті слід зазначити, що від рівня організації інформаційно-аналітичної діяльності залежить ефективність роботи всіх структурних одиниць підприємства та ефективність інтелектуальної праці зокрема. Це означає, що майбутні фахівці з обліку та оподаткування мають володіти професійними та спеціальними знаннями щодо загальної системи способів орієнтації в динамічних потоках інформації, алгоритмів її пошуку та аналітико-синтетичної переробки, а також вилучення й оцінювання, перетворення отриманої інформації, постійного поповнення та добудови своєї особистісної системи знань. Тому, на нашу думку, функціональний компонент інформаційно-аналітичної компетентності майбутнього фахівця з обліку та оподаткування має утворюватися з трьох складових:

– інформаційно-комунікативних умінь і навичок;
– обліково-аналітичних умінь і навичок;
– синтетичних умінь і навичок.

Так завдяки розвитку *інформаційно-комунікативних умінь і навичок* у майбутнього фахівця формується здатність збирати дані в загальну картину про те, що відбувається, і спрогнозувати на перспективу дії різних факторів впливу на економічне становище підприємства. Однак інтеграція розрізнених інформаційних ресурсів, як внутрішніх, так і зовнішніх, формується на основі створення єдиного інформаційного простору підприємства. Тож не володіючи достатньою інформацією, не можливо врахувати всі наслідки господарської діяльності. Водночас проведення складного аналізу потребує великої кількості первинних даних, які необхідно зібрати та систематизувати. Проте, оброблення зібраних даних неможливе без впровадження аналітичних технологій, зокрема відповідного програмного забезпечення, яке в поєднанні з вмінням застосовувати інформаційно-аналітичні знання на практиці та використанням інформаційно-комунікативних технологій дасть змогу адекватно і ефективно виконувати професійну діяльність.

Крім цього, прийняттю будь-якого рішення управлінського або фінансового змісту передують аналітичні розрахунки. Тому сучасні фахівці з обліку та оподаткування повинні володіти необхідними *обліково-аналітичними уміннями і навичками*, знати і розуміти логіку проведення аналітичних процедур. Формування обліково-аналітичних умінь і навичок повинно базуватися на вмінні оперувати обліково-аналітичною інформацією, яка забезпечує систему управління необхідними даними і дозволяє контролювати активи підприємства, допомагає оцінити ефективність використання його ресурсів та виявити резерви.

Зауважимо, що опанування основам бухгалтерського програмного забезпечення передбачає його здатність здійснювати формування та надання внутрішньої управлінської та аналітичної звітності, а також обов'язкової звітності перед фіскальними та контролюючими організаціями. Також фахівцю з обліку та оподаткування, маючи справу зі складними різноманітними формами звітності, доводиться розробляти алгоритми обробки специфічної інформації на основі реалізації процедур аналізу та синтезу, яка ґрунтується на з'єднанні і роз'єднанні певних показників облікової інформації. Тож для поєднання (*синтезу*) опрацьованої облікової інформації майбутньому фахівцю необхідні сформовані *синтетичні уміння і навички*.

Мотиваційно-ціннісний компонент. Аналіз функціональних обов'язків, які характеризують професіоналізм фахівців з обліку та оподаткування свідчить про те, що в них первісно закладена вимога до володіння інформаційно-аналітичною компетентністю. Однак бажання надалі працювати за обраною спеціальністю та прагнення досягати

успіху у своїй професійній діяльності визначають саме особистісні якості людини. Тому до структури інформаційно-аналітичної компетентності майбутнього фахівця з обліку та оподаткування включено ***мотиваційно-ціннісний компонент***.

Зауважимо, що однією з фундаментальних складових в досягненні успіху в будь-якій діяльності є *мотивація*. Часто до мотивації відносять саме бажання займатися діяльністю (роботою), але це не точне визначення самої мотивації. Так, безумовно, мотивація спонукає людину до певної діяльності, але спонукання може бути як *бажання*, так і *потреба* або *вимушеність* до певної роботи. Мотивація як бажання до роботи (діяльності) є важливою складовою для справжнього успіху. Зазвичай бажати працювати і отримувати задоволення від роботи, сприймається як одне і те ж. За таким підходом фокусування й увага приділяється бажанню та задоволенню як до самої роботи, так й від заняття нею. А що ж робити коли немає бажання, але потрібно обов'язково виконати щось. В такому випадку мотивація не пов'язана з отриманням задоволення від роботи. Але вона є: або частиною більш глобального складного завдання (а не бажана робота лише маленька її частина) й здійснивши яку, ми і отримаємо бажане *задоволення*. Або, мотивація базується на інших *потребах* людини.

Взагалі поняття «потреба» тісно пов'язане з категоріями «цінність» та «інтерес». Сама суть життя людини полягає в тому, щоб задовольнити свої різноманітні потреби. Як первинні (в їжі, житлі, одязі тощо), так і вторинні (в знаннях, у праці, творчості, самовизначенні, суспільному статусі) – потреби виникають під впливом конкретних внутрішніх і зовнішніх умов та активізують пізнавальну, емоційну й вольову сфери особистості, спонукають її до дії, пошуків об'єктів для задоволення цих потреб.

Таким чином, потреби – це фундаментальна якість особистості, що визначає спосіб і спрямованість її життя, дій та поведінки, характер ставлення до дійсності, до своїх обов'язків. Потреби особистості характеризуються різноманітністю і багатством видів чи груп, але всі вони задовольняються у процесі *практичної діяльності* людини. При перетворенні потреб в зацікавленість на перший план виступають ті характеристики мотивацій діяльності, в яких проявляється відношення до соціальних інститутів. Стимули і причини людської діяльності одержують тут подальший розвиток: потреби перетворені в зацікавленість, в свою чергу перетворюються в *цінності*. Зміст цінностей обумовлений конкретними досягненнями суспільства [27]. Отже, для реалізації потреб та інтересів мають бути відповідні об'єкти, тобто певні цінності.

Однак серед дослідників немає одностайної думки щодо визначення поняття «цінності». Одні характеризують цінність як об'єктивну суть речей, другі – як власне цінність, грошову вартість предмета, треті – ототожнюють із поняттям блага, корисності для особистості, четверті – пов'язують із суб'єктивною значущістю даного предмета для життєдіяльності людини, п'яті – з його властивостями задовольнити потреби, інтереси, бажання. Є цінності, які важко віднести до якоїсь із груп або які стосуються багатьох із них: умовні, ідеальні, інтелектуальні, неперехідні, вічні, глобальні. Світ цінностей – це перш за все світ культури в широкому розумінні слова, це сфера духовної діяльності людини, її моральна свідомість, її уподобання – тих оцінок, в яких виражається міра духовного багатства особистості. Якраз через це цінності не можна розглядати як просте продовження або відображення інтересів. В світі цінностей знову відбувається ускладнення стимулів поведінки людини і причин соціальної дії. На перший план виступає не те, що безумовно необхідно, без чого не можливо існувати (це завдання вирішується на рівні потреб), не те, що вигідно з точки зору матеріального буття (це рівень інтересів), а те, що повинно, що відповідає уяві про призначення людини і її гідності, ті моменти мотивації поведінки, в котрих проявляється самоствердження і свобода особистості [28, с. 20]. Отже, ціннісні орієнтації людини – це елементи мотиваційної структури особистості, на підставі яких відбувається вибір тих чи інших соціальних установок як цілей або мотивів конкретної діяльності.

Виходячи з того, що вимоги до майбутнього фахівця з обліку та оподаткування і ступінь його відповідальності постійно ростуть, а сфера його діяльності регулярно піддається змінам, то виникає необхідність розвитку його особистісних якостей, а саме сформовані ціннісні орієнтири та мотивація до регулярного підвищення професійного рівня продовж життя. Тому мотиваційно-ціннісний компонент інформаційно-аналітичної компетентності майбутніх фахівців з обліку та оподаткування утворюється з двох складових – *мотиваційної якості особистості та ціннісно-смислові якості особистості.*

Висновки з даного дослідження і перспективи. Таким чином, застосування компетентнісного підходу уможливило сформувати модель підготовки на розвиток взаємопов'язаних компонентів (когнітивного, функціонального, мотиваційно-ціннісного), необхідних для реалізації потенційних можливостей та запитів кожного майбутнього фахівця з обліку та оподаткування на формування інформаційно-аналітичної компетентності.

Розроблена нами модель демонструє динамічність усіх її компонентів, цілісність і упорядкованість системи інформаційно-аналітичної компетентності, уможливлює здійснення її глибокого аналізу з метою визначення ефективних шляхів подальшого розвитку, проектування різних варіантів їх реалізації, зокрема, змістовної основи.

Список літератури:

1. Баловсяк Н.В. Формування інформаційної компетентності майбутнього економіста в процесі професійної підготовки: дис. … канд. пед. наук: 13.00.04 / Надія Василівна Баловсяк. – К., 2006. – 334 с.
2. Гура О.І. Теоретико-методологічні основи формування психолого-педагогічної компетентності викладача вищого навчального закладу в умовах магістратури: автореф. дис. … д-ра пед. наук: 13.00.04 / О.І. Гура; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2008. – 36 с.

3. Петрук В.А. Теоретико-методичні засади формування базових професійних компетенцій у майбутніх фахівців технічних спеціальностей: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 / В.А. Петрук; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2008. – 36 с.
4. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен; [пер. с англ.]. – М.: Когито-Центр, 2002. – 396 с.
5. Hartig J. & Jude N. (2007). Empirische Erfassung von Kompetenzen und psychometrische Kompetenzmodelle. In J. Hartig & E. Klieme (Hrsg.): Mцglichkeiten und Voraussetzungen technologiebasierter Kompetenzdiagnostik (S. 17-36). Bonn, Berlin: Bundesministerium fьr Bildung und Forschung.
6. Weinert F.E. (2001). Concept of competence: A conceptual clarification / In: Rychen D.S. & Salganik L.H. (Eds.). Definition and selection key competencies. Gottingen: Hogrefe& Huber. (Режим доступу: http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.111.1152&rep=rep1&type=pdf
7. Формування інформаційно-комунікаційних компетентностей у контексті євро інтеграційних процесів створення інформаційного освітнього простору: посібник / О.В. Білоус, та ін.; за заг. ред. Бикова В.Ю., Овчарук О.В.; НАПН України, Інститут інформ. технол. і засобів навч. – К.: Атака, 2014. – 212 с.
8. Варенко В.М. Інформаційно-аналітична діяльність: навч. посіб. / В.М. Варенко. – К.: Університет «Україна», 2014. – 417 с.
9. Гайдамак Е.С. Развитие информационно-аналитической компетентности будущего магістра фізико-математического образования: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Гайдамак Елена Сергеевна; Омский гос. пед. ун-т. – Омск, 2006. – 214 с.
10. Інформаційна складова державної політики та управління: монографія / Соловйов С.Г., та ін.; за заг. ред. Грицяк Н.В.; Нац. акад. держ. упр. При Президентові України, Каф. ін форм. політики та електрон. урядування. – К.: К.І.С., 2015. – 320 с.
11. Зайцева С.А. Система формирования информационной и коммуникационной компетентности будущих учителей начальних классов в педагогическом вузе: автореф. ... д-ра пед. наук: 13.00.08 / Зайцева Світлана Анатольевна; Шуйский гос. пед. ун-т. – Шуя, 2011. – 41 с.
12. Захарова В.І. Основи інформаційно-аналітичної діяльності: навч. посіб. / В.І. Захарова, Л.Я. Філіпова. – К.: ЦУЛ, 2013. – 336 с.
13. Назначило Е.В. Развитие информационно-аналитической компетентности преподавателя в процессе непрерывного педагогического образования: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08 / Назначило Елена Валерьевна; Магнитогорский гос. ун-т. – Магнитогорск, 2003. – 193 с.
14. Панченко Л.Ф. Теоретико-методологічні засади розвитку інформаційно-освітнього середовища університету: автореф. дис. д-ра пед. наук: 13.00.10 / Панченко Любов Феліксівна; Луганський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2011. – 46 с.
15. Петренко Л.М. Теорія і практика розвитку інформаційно-аналітичної компетентності керівників професійно-технічних навчальних закладів: [монографія] / Л.М. Петренко. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2013. – 456 с.
16. Розвиток інформаційно-аналітичної компетентності педагогічних працівників ПТНЗ: теорія і практика. Монографія / Н.О. Величко, та ін.; за заг. ред. В.В. Ягупова: ТОВ «НВП Поліграфсервіс», 2014. – 176 с.
17. Qulifications Frameworks in the European Higher Education Area [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/bologna/qf/qf.asp
18. Національна рамка кваліфікацій: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1341 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua.s45.ru.wbprx. com/laws/show/1341-2011-п
19. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий лосвід та українські перспективи / за заг. ред. О.В. Овчарук. – К.: К.І.С., 2004. – 112 с.
20. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 1 «Професії працівників, які є загальними для всіх видів економічної діяльності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/ link1/FIN11827.html
21. Гуманитарно-правовой портал «PSYERA» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://psyera.ru/4848/kognitivnyy-podhod-v-psihologii
22. Талызина Н.Ф. Педагогическая психология: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 1998. – 288 с.
23. Kelly G. (1963). A theory of personality: The psychology of personal constructs. New York: Norton.
24. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации. Пер. с англ. / Дж. Брунер. – М.: Прогресс, 1977. – 413 с.
25. Назначило Е.В. Развитие информационно-аналитической компетентности преподавателя в процессе непрерывного педагогического образования: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.08 / Назначило Елена Валерьевна; Магнитогорский гос. ун-т. – Магнитогорск, 2003. – 193 с.
26. Отрощенко Л.С. Професійна компетентність майбутніх фахівців зовнішньоекономічного профілю: теоретичний аспект [Текст] / Л.С. Отрощенко // Педагогічний процес: теорія і практика: зб. наук. пр. – Київ, 2007. – № 1. – С. 71-84.
27. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124-129.
28. Омельченко Ж.О. Формування загальнолюдських цінностей як мети виховання в працях видатних мислителів // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 188-193.

Шевченко В.Н.
Университет имени Альфреда Нобеля

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО УЧЕТУ И НАЛОГООБЛОЖЕНИЮ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Аннотация
В статье исследовано формирование информационно-аналитической компетентности будущих специалистов по учету и налогообложению в процессе профессиональной подготовки, основанное на компетентностном подходе. Учитывая то, что в научной литературе нет согласованной точки зрения относительно структуры исследуемой компетентности, доказано, что существует несколько подходов к определению структуры компетентности, которая в большинстве раскрывается через знания и их применение, умения, навыки, способности, ценности и личные качества. Принимая во внимание интегрированный характер исследуемой компетентности, обоснованы ее структурные компоненты: когнитивный, функциональный, мотивационно-ценностный. Когнитивный компонент характеризуется стремлением к получению знаний общей культуры работы с информацией; способностью к анализу учетной информации, ее систематизации, накопления и обобщения; способностью к прогнозированию результатов деятельности предприятия, соответствующего оформления результатов в отчетности и их передачи. Функциональный компонент характеризуется аналитическими умениями и навыками, способностью к сравнению, обобщению и синтезу учетных данных. Мотивационно-ценностный компонент характеризуется направленностью и мотивацией личности на выполнение информационно-аналитической деятельности. Подчеркивается, что разработанная модель информационно-аналитической компетентности делает возможным осуществление ее глубокого анализа с целью определения эффективных путей дальнейшего развития, проектирования различных вариантов их реализации, в частности, содержательной основы.
Ключевые слова: информационно-аналитическая компетентность, специалист по учету и налогообложению, компетентностный подход.

Shevchenko V.M.
Alfred Nobel University

FORMATION OF INFORMATION-ANALYTICAL COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS IN ACCOUNTING AND TAXATION IN THE PROCESS OF VOCATIONAL EDUCATION

Summary
The article studies the formation of information-analytical competence of future specialists in accounting and taxation in the process of vocational education, based on the competence approach Considering that in scientific literature there is no coordinated point of view concerning structure of the studied competence, it is proved that there are several approaches to determination of structure of competence which in the majority reveals through knowledge and their application, abilities, skills, abilities, values and personal qualities. In view of the integrated nature of the studied competence, her structural components are proved: cognitive, functional, motivational-valuable. Taking into account the integrated nature of the competence being studied, its structural components are substantiated: cognitive, functional, motivational-value. The cognitive component is characterized by the desire to gain knowledge of the general culture of working with information; the ability to analyze accounting information, its systematization, accumulation and generalization; the ability to predict the results of the company's activities, the corresponding registration of results in the reporting and their transfer. The functional component is characterized by analytical skills and abilities, the ability to compare, generalize and synthesize credentials. Motivational-value component is characterized by the direction and motivation of the individual to perform information and analytical activities. It is emphasized that the developed model of information-analytical competence makes it possible to carry out its in-depth analysis with a view to identifying effective ways for further development, designing various options for their implementation, in particular, a substantive framework.
Keywords: information-analytical competence, specialist in accounting and taxation, competence approach.

УДК [930.253+342924]«19/20»

РОЛЬ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ТА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ У ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ ІНОЗЕМНИХ МОВ

Шендерук О.Б.
Чернігівська Академія Державної пенітенціарної служби

У статті проаналізовано архівні документи та нормативно-правові акти Радянського Союзу та незалежної України другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Наведено результати вивчення вищезгаданих джерел. З'ясовано функції зазначених джерел, які публікувалися в Україні. Встановлено їхню роль для дослідження проблеми розвитку професіоналізму майбутніх викладачів іноземних мов. Сформульовано висновок про значущість архівних документів та нормативно-правових актів Радянського Союзу та незалежної України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. для виконання досліджень із історії педагогіки.
Ключові слова: архівний документ, архівний фонд, нормативно-правовий акт, зведений звіт, підготовка викладача іноземної мови.

Постановка проблеми. Найважливішим джерелом історико-педагогічної інформації для дослідників, на нашу думку, є документи, які зберігаються в архівних фондах, оскільки вони ілюструють та деталізують будь-яке явище, проблему чи подію. Жодне дослідження з історії педагогіки не обходиться без вивчення архівної бази, оскільки аналіз педагогічних явищ, процесів, подій у певний період неможливий без залучення як відомих, так і нових джерел.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний пошук переконливо довів, що окремі проблеми історико-педагогічного джерелознавства знайшли відображення у працях Л. Березівської, Т. Гавриленко, Н. Гупана, Н. Сейко, О. Сухомлинської та ін. Аналіз джерельної бази проблем підготовки вчителя іноземної мови в Україні здійснено у дослідженнях О. Місечко. Питаню дослідження джерельної бази дошкільної освіти другої половини ХХ – початку ХХІ ст. присвятила свої роботи Т. Гавриленко. Польськомовні джерела XIX-XX століть стали предметом дослідження Н. Сейко.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Але поза межами дослідження залишився аналіз архівних документів та нормативно-правових актів Радянського Союзу та незалежної України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. у світлі висвітлення проблеми розвитку професіоналізму майбутніх викладачів іноземних мов.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є аналіз матеріалів архівних фондів та нормативно-правових актів Радянського Союзу та незалежної України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. задля осмислення їхньої ролі в процесі розвитку професіоналізму майбутніх викладачів іноземних мов.

Виклад основного матеріалу. Аналіз 112 справ з п'яти архівних фондів, а саме матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) – ф. 166 та ф. 4621 (Зведені звіти Міністерства народної освіти по пединститутах, педучилищах, профтехучилищах, школах, Протоколи засідань кафедр ІМ, Протоколи засідань Рад факультету ІМ, Плани роботи факультетів ІМ, Звіти про відрядження за кордон, Звіти про роботу аспірантури та докторантури), матеріалів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (ДАЧО) (ф. 128), Чернігівського обласного архіву (ф. 608) та архіву Чернігівського педагогічного університету (ф. 608) дали змогу простежити за процесом розвитку професіоналізму майбутніх викладачів іноземної мови. Матеріали цих фондів були використані для фактологічного підтвердження висунутих припущень та уможливлюють об'єктивне висвітлення змістових, організаційних та процесуальних аспектів історії розвитку педагогічного процесу на факультетах іноземних мов ВНЗ України. Крім того, вони олюднюють історичну картину, надають їй відтінків та відтворюють емоції реального життя.

Найбільш повно представлені матеріали у фондах ЦДАВО України, оскільки саме сюди стікались усі документи з кожного куточка нашої країни. У ЦДАВО України містяться документи, що відповідають специфіці нашого дослідження й дають змогу зробити спробу об'єктивно висвітлити питання розвитку та організації педагогічного процесу на факультетах ІМ у ВНЗ України досліджуваного періоду. В архівах зосереджені звіти вітчизняних вишів, у яких міститься інформація про розподіл студентів-філологів за курсами та спеціальностями як денного, так і заочного відділень, про гуртки та факультативи, педагогічну практику студентів, закордонні відрядження та багато іншої корисної інформації щодо теми дослідження.

Аналіз архівних матеріалів, які відносяться до другої половини ХХ століття (60-80-ті рр.), дає нам змогу простежити за змістовим, організаційним та процесуальним зміцненням системи професійної підготовки викладача іноземної мови і дійти висновку, що протягом другої половини ХХ століття відбувалась поступова перебудова методів та форм навчально-виховної роботи, розширення кількісного та якісного складу кафедр ІМ.

У цей період часу можна говорити про наявність базового наповнення у змісті підготовки майбутніх викладачів іноземної мови, який був спільним для всіх українських ВНЗ, що готували фахівців лінгвістичного напрямку. Крім того, відмічалась поява

нових предметів філологічного циклу, таких як методика викладання іноземних мов, введення в мовознавство, історія мови, лексикологія.

Починаючи з 60-х рр. ХХ століття і протягом усього досліджуваного нами періоду, кафедри ІМ активно співпрацювали зі школами: створювались гуртки з розмовної мови для шкільних вчителів; викладачі кафедр ІМ брали участь у проведенні шкільних олімпіад з ІМ, допомагали у проведенні уроків шкільним учителям. Дуже популярними були факультативні курси та гуртки [6, арк. 96; 7, арк. 39; 8, арк. 98-99; 9; 10, арк. 93; 22; 23, арк. 74; 24].

Також помітним у 60-70-ті рр. ХХ століття стало посилення психолого-педагогічної підготовки майбутніх викладачів ІМ завдяки введенню таких навчальних курсів, як загальна та соціальна психологія. Поступово поліпшувалась заочна підготовка майбутніх фахівців лінгвістичного спрямування [19, арк. 222].

Аналізуючи звіти, які відносяться до початку 90-х рр. ХХ століття, ми виявили тенденцію до зростання інтересу до вивчення ІМ та суспільного запиту на здобуття диплома вчителя іноземної мови. Крім того, зі звітів видно, що в 90-ті рр. ХХ століття досить популярними було поєднання спеціальностей, наприклад, «Біологія та іноземна мова», «Географія та іноземна мова», «Історія та іноземна мова» тощо [15, арк. 3]. На початку 90-х рр. ХХ століття у вітчизняних вишах лінгвістичного спрямування найбільш популярною спеціальністю на денному відділенні була «Англійська та німецька мови» (762 студенти прийнято за рахунок плану, а 778 – навчались на першому курсі). Друге місце посідала спеціальність «Російська мова, література та іноземна мова» (575/586). А на третьому місці за популярністю, як свідчить аналіз джерел, була спеціальність «Українська мова, література та іноземна мова» [14, арк. 3]. Водночас, на заочному відділенні найбільш популярною була спеціальність «Англійська мова» (134/142), потім «Французька» (28/28) і на третьому місці «Німецька мова» (23/22) [14, арк. 19].

Зведені звіти про чисельність і склад спеціалістів, які мають вищу освіту на початку 1990 року за спеціальностями, отриманими в педагогічних інститутах на денній формі, дають змогу зробити висновок, що за спеціальністю ІМ: «Слов'янські мови та література», «Романо-германські мови і література», «Східні мови та література» налічувалось 1580 осіб [13, с. 3].

Так, зведені статистичні звіти педагогічних інститутів УРСР надають нам інформацію про кількісний склад педагогічних вишів, у яких професійно вивчались ІМ, які саме ІМ вивчались та кількість осіб. У Наказах Міністрів народної освіти УРСР з основної діяльності міститься інформація про те, хто в період, що вивчається нами, був Міністром освіти, що ним було зроблено [12], інформація про організацію та проведення республіканських олімпіад з іноземних мов: хто був відповідальним, надані завдання, результати тощо [16].

До цієї групи джерел нами було віднесено також і навчальні плани педагогічних інститутів, затверджені Міністерством освіти УРСР, які дають нам змогу проаналізувати та оцінити стан підготовки майбутніх фахівців лінгвістичного спрямування [11].

Вивчаючи листування з ЦК КП України з різних питань, які стосувались вищої освіти взагалі та підготовки викладачів ІМ зокрема, ми отримали інформацію, що вже на початку 60-х рр. ХХ століття існували закордонні відрядження з метою підвищення рівня кваліфікації спеціалістів. Так, відповідно до Угоди про культурний обмін між СРСР і США на 1961 рік та Наказом Міністра вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Міністерство відрядило на три місяці до США з метою курсової перепідготовки з англійської мови викладачів вітчизняних ВНЗ [17, арк. 41]. Також з цього листування ми дізнаємось про існування гострої потреби в організації в Україні спеціалізованого видавництва, яке б видавало підручники, навчальні та методичні посібники, а також наукові праці для вищих і середніх спеціальних учбових закладів УРСР [17, арк. 66].

Листування довело факт гострої потреби в Україні кадрів з вищою освітою, зокрема педагогічною. Внаслідок цього було збільшено набір до вишів [17, арк. 153].

Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 27 травня 1961 року № 468 «Об улучшении изучения иностранных языков» в Україні були організовані дворічні вищі педагогічні курси з підготовки викладачів ІМ для ВНЗ. Такі курси функціонували при Київському педагогічному інституті іноземних мов (КПІІМ), при Львівському, Одеському та Харківському університетах (по 25 осіб) [20, арк. 24]. Туди вступали переважно одружені жінки, котрих не можна було направляти працювати в іншу місцевість.

Із 1964 року було введено цільове направлення викладачів вишів на навчання. Але на 1965 рік від ВНЗ не було достатньої кількості таких заяв. Згідно цього можна зробити висновок: підготовка викладачів ІМ виключно за допомогою таких дворічних курсів себе не виправдовувала. Тому Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР реорганізує ці дворічні курси при університетах на однорічні курси підвищення кваліфікації викладачів ІМ ВНЗ і залишає такі курси лише при КПІІМ [20].

Важливими для висвітлення проблеми розвитку професіоналізму майбутніх викладачів іноземних мов, на нашу думку, є стенограми нарад завідуючих кафедрами ІМ вишів України,в яких знаходимо інформацію стосовно годин, відведених в 60-ті рр. ХХ століття на ІМ в педагогічних інститутах (140 год.) [18, арк. 27]. Також тут міститься інформація щодо методів викладання ІМ, навчальної літератури, навчальних планів та контингенту студентських груп.

Друга група джерел – нормативно-правові акти – має для нас дуже важливе значення, оскільки вона дає найбільш точну та об'єктивну інформацію без будь-якої суб'єктивної авторської інтерпретації та особистісного ставлення до подій або явищ. Спираючись на Н. Сейко, вважаємо, що архівні матеріали не можуть бути єдиним джерелом аналізу проблеми, оскільки важливе значення мають й нормативно-правові документи [5, с. 125]. Так, до другої групи джерел нами було віднесено директивні вказів-

ки Міністерства вищої і середньої освіти УРСР, Накази Міністра народної освіти з основної діяльності, Накази Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Директивні вказівки Міністерства вищої й середньої освіти УРСР, Розпорядження Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти УРСР, Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), «Інформаційний збірник наказів та інструкцій Міністерства Освіти України», «Зібрання постанов уряду України» (1991 – 1996), «Концепцію викладання ІМ в Україні» (1996)).

У цих документах ми знаходимо інформацію про організацію виробничих нарад, на яких відбувався обмін інформацією про передові методи праці [21, арк. 81].

Для розуміння суті державної політики в галузі лінгвістичної освіти, першочергового значення набуває вивчення законів, що були видані Міністерством освіти України у досліджуваний період. Вивчення цих документів дозволяє простежити законотворчий процес відносно діяльності майбутніх фахівців з ІМ. Так, у «Інформаційному збірнику наказів та інструкцій Міністерства Освіти України» наголошується на новій концепції гуманітарної освіти, яка полягає в підготовці студентів до самостійної діяльності в нових соціальних і культурних умовах. Підкреслюється, що однією з домінуючих тенденцій кінця ХХ століття є свідома діяльність індивіда, який «прагнучи створити нову реальність, керується критеріями знання, професіоналізму, усвідомленням власної відповідальності як за себе, так і за суспільство в цілому» [1, с. 2]. Далі йдеться про те, що ВНЗ самостійно можуть визначати й використовувати форми й методи гуманітарної освіти, а саме: обирати тематику наукових досліджень, методику навчання, визначати навчальні та спеціальні курси й послідовність їх викладання. Але, разом з цим, ВНЗ повинні дотримуватись державних стандартів, які гарантують необхідний обсяг та структуру знань.

Дуже важливою для нас є інформація, яка розміщена на сторінках «Інформаційного збірника» про те, що в 1995 році не вистачало вчителів з усіх спеціальностей, а особливо гострою була потреба у вчителях іноземної мови [2, с. 15]. У 1995 році найнижчі показники цільового прийому сільської молоді в Горлівському педагогічному інституті іноземних мов (ГПІІМ) (1,5%) та Київському лінгвістичному університеті (КЛУ) (13,7%) [2, с. 15]. Відзначено, що мережа спеціалізованих ВНЗ, що забезпечують підготовку викладачів та педагогів професійного навчання за галузями виробництва та сферами діяльності, ще недостатня. Констатовано, що професія вчителя втрачає свій престиж. Саме тому Міністерство освіти і науки України видало наказ від 07.08.2002 р. № 450, згідно з яким ВНЗ мали спрямовувати свою роботу на індивідуалізацію навчального процесу, зростання її ролі на старших курсах [3].

Негативними тенденціями, які гальмували розвиток вітчизняної вищої освіти взагалі й лінгвістичної зокрема, були такі: обсяг самостійної роботи студентів, який складав мінімум від загального обсягу навчальних дисциплін та відсутність тенденції до очікуваного росту кількості годин, відведених на самостійну роботу.

Попри це, вивчаючи інформацію, яка міститься на сторінках «Інформаційного збірника наказів та інструкцій Міністерства Освіти України», ми можемо відмітити й позитивні зміни, властиві лінгвістичній освіті початку XXI століття. Серед них покращення застосування дидактичного матеріалу нового покоління, такого як електронні підручники, віртуальні засоби навчання, семінари та наради в он-лайн режимі, дистанційні курси навчання. Запроваджувались нові технології навчання. Значно розширилась самостійна робота студентів. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» в 2004 році було забезпечено наступність змісту та координації навчально-виховної діяльності на різних ступенях вищої освіти [4, с. 3].

Висновки і пропозиції. Використання науковцями архівних документів та нормативно-правових актів Радянського Союзу та незалежної України другої половини ХХ – початку XXI ст. значно розширює як методологічні, так і історіографічні можливості вітчизняних досліджень. Серед подальших перспектив дослідження вбачаємо необхідність проаналізувати й описати інші джерела дослідження проблеми розвитку професіоналізму майбутніх викладачів іноземної мови.

Список літератури:

1. Про підготовку вищих навчальних закладів до 2003/04 навчального року // Інформ. зб. МОН України. – 2003. – № 7. – С. 3-10.
2. Про підсумки роботи вищих закладів освіти у 1995 році та хід виконання Указу президента України про основні напрями реформування вищої освіти в Україні // Інформ. зб. МОН України. – 1996. – № 11 (черв.).
3. Про стан впровадження нових інформаційних технологій для науково-методичного забезпечення самостійної роботи студентів // Інформ. зб. МОН України. – 2003. – № 1.
4. Про стан реалізації ступеневої вищої освіти відповідно до закону України «Про вищу освіту» // Інформ. зб. МОН України. – 2004. – № 9.
5. Сейко Н. Польськомовні джерела XIX-XX століть у вітчизняних історично-педагогічних дослідженнях / Н. Сейко // Українська полоністика. – 2013. – Вип. 10, с. 123-133.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) Ф. 166 Міністерства освіти УРСР, Оп. 15, Том III (1960-1964 рр.), Спр. 2825. Річний звіт про науково-дослідну роботу Чернігівського пед.інституту за 1960-1961 н/р., 178 арк.
7. Там само Ф. 166, Оп. 15, Спр. 3121. Річний звіт про науково-дослідну роботу Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького за 1961 рік, 120 арк.
8. Там само Ф. 166, Оп. 15, Спр. 3131. Річний звіт про науково-дослідну роботу Ніжинського педагогічного інституту за 1961 р., 125 арк.
9. Там само Ф. 166, Оп. 15, Спр. 5149. Звіти голів державних екзаменаційних комісій факультетів іноземних мов за 1966 р., 248 арк.

10. Там само Ф. 166, Оп. 15, Спр. 6992. Річний звіт про роботу Сумського пед.інституту за 1968-1969 н/рік, 113 арк.
11. Там само Ф. 166, Оп. 15, Спр. 8591. Довідки, інформація та переписка з Міністерством вищої і середньої освіти СРСР, Міністерством освіти СРСР з питань навчально-виховної роботи 9 січня – 29 грудня 1973 р., 102 арк.
12. Там само Ф. 166, Оп. 18 (1996-1999 рр.), Спр. 166. Звіти працівників центрального аппарату міністерства про відрядження за кордон у 1996 році, 67 арк.
13. Там само Ф. 166, Оп. 18, Спр. 185. Звіт про роботу аспірантури та докторантури «Л-Ч» 1996 р., 253 арк.
14. Там само Ф. 166, Оп. 18, Спр. 216. Звіти про роботу аспірантури та докторантури «Б-Л» 1997 р., 191 арк.
15. Там само Ф. 166, Оп. 17, Спр. 313. Звіти про роботу аспірантури та докторантури Ф.І – НК «Б-К» 1999 р., 134 арк.
16. Там само Ф. 4621 Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Оп. 1, Спр. 279. Стенограма наради завідуючих кафедрами іноземних мов вищих учбових закладів Української та Молдавської РСР (6-8 червня 1962 року), 136 арк.
17. Обласний архів Чернігівської області у м. Ніжин, Фонд 128 Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М. Гоголя, Опис 3 (1984-2002 рр.), Спр. 4316. План роботи факультету іноземних мов за 1984-1985 н.р., 13 арк.
18. Там само Ф. 128, оп. 3, Спр. 4318. Протоколи засідань Ради факультету іноземних мов за 1984-1985 н.р., 201 арк.
19. Там само Ф. 128, оп. 3, Спр. 5002. Протоколи засідань кафедри за 1991-1992 навчальний рік, 51 арк.
20. Там само Ф. 128, оп. 3, Спр. 5034. Протоколи засідань кафедри (91-92 рр.), 41 арк.
21. Чернігівський обласний державний архів (ДАЧО) Ф. 608 Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, Оп. 2 (1944-1983), Спр.495. Отчет о работе заочного отдела за 1967-1968 уч. год., 77 арк.
22. Там само Ф. 608, Оп.2, Спр. 785. Штатний розпис на 1976 р. Чернігівського пединституту ім. Т. Г. Шевченка, 16 арк.
23. Архів Чернігівського педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка Фонд 608 Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка, Оп. 1 (1991-1998), Спр. 2017. Протоколи засідань кафедри англійської філології (27 червня 1995 року – 13 червня 1996 року), 99 арк.

Шендерук Е.Б.
Черниговская Академия Государственной пенитенциарной службы

РОЛЬ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ И НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ АКТОВ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И НЕЗАВИСИМОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX – НАЧАЛА XXI СТОЛЕТИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА БУДУЩИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация
В статье исследованы архивные документы и нормативно-правовые акты Советского Союза и независимой Украины второй половины XX – начала XXI столетия. Приведены результаты анализа вышеупомянутых источников. Раскрыты функции указанных источников, которые были опубликованы в Украине. Определена их роль для исследования проблемы развития профессионализма будущих преподавателей иностранных языков. Сформулирован вывод о значимости архивных документов и нормативно-правовых актов Советского Союза и независимой Украины второй половины XX – начала XXI столетия для выполнения исследований по истории педагогики.
Ключевые слова: архивный документ, архивный фонд, нормативно-правовой акт, сводный отчет, подготовка преподавателя иностранного языка.

Shenderuk O.B.
Chernihiv State Penitentiary Academy

THE ROLE OF ARCHIVAL DOCUMENTS AND LEGAL ACTS OF THE SOVIET UNION AND INDEPENDENT UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE XX – BEGINNING OF THE XXI CENTURY IN STUDYING THE PROBLEM OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS' PROFESSIONALISM DEVELOPMENT

Summary
Archival documents and legal acts of the Soviet Union and independent Ukraine of the second half of the XX – beginning of the XXI century have been studied in the article. The results of the studying of the above sources are provided. The functions of the sources which were published in Ukraine have been disclosed. Their role in studying the problem of future foreign language teachers' professionalism development has been determined. The conclusion about the importance of archival documents and legal acts of the Soviet Union and independent Ukraine of the second half of the 20th and beginning of the 21st century for carrying out research on the history of pedagogy has been drawn.
Keywords: archive document, archive fund, legal act, consolidated report, training of a foreign language teacher.

УДК 502.3+378

ДИСТАНЦІЙНИЙ КУРС «ІНФОРМАТИКА І СИСТЕМОЛОГІЯ» ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ КОМП'ЮТЕРНО-ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ЕКОЛОГІВ

Шерман М.І.
Херсонський державний університет

На підставі аналізу відомостей, наведених у психолого-педагогічних джерелах, навчально-методичних працях та результатах власних досліджень окреслено низку суперечностей, без вирішення яких процес формування професійної інформаційної культури майбутніх екологів є проблематичним та невизначеним. З метою подолання окреслених суперечностей нами відібрано професійно-педагогічні принципи створення навчального контенту дисципліни «Інформатика і системологія» (принципи професійної спрямованості, професійної відповідності, цілісності, наступності, послідовності, логічної несуперечливості, педагогічної доцільності, забезпечення безпеки інформації, врахування стартового рівня опанування засобами інформаційно-комунікаційних технологій), здійснено структурування змісту дисципліни відповідно до просторово-часових меж, передбачених навчальним планом професійної підготовки майбутніх екологів, розроблено складові навчально-методичного супроводу викладання дисципліни. Створено та апробовано дистанційний курс «Інформатика і системологія», орієнтований на вирішення завдань комп'ютерно-інформаційної підготовки майбутніх екологів, що містить у своєму складі інформацію з галузі знань (експертний модуль), інформацію про студента (студентський модуль), інформацію про навчальні стратегії (навчальний модуль). Представлено опис функціоналу та режимів використання розробленого дистанційного курсу.

Ключові слова: майбутні екологи, комп'ютерно-інформаційна підготовка, дидактичні принципи, дистанційний курс, інформатика і системологія.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Мінімізація негативних наслідків антропогенного впливу на довкілля є складним і тривалим у часі процесом, і його ефективність, на нашу думку, істотним чином залежить від професійної підготовки фахівців у вищій школі, і, у першу чергу, від професійної підготовки майбутніх екологів, які навчаються у класичних та аграрних університетах нашої країни.

Широкий науковий загал [1-4; 6; 13] протягом досить тривалого часу звертав увагу на проблеми екологічної освіти, результатом плідної праці провідних фахівців-екологів стала затверджена колегією Міністерства освіти і науки «Концепція екологічної освіти України» [7]. Окреме місце в цьому документі приділено професійній підготовці фахівців, які повинні мати базову екологічну освіту на рівні існуючих світових вимог.

На підставі аналізу навчальних планів професійної підготовки студентів-екологів, навчальних програм базових дисциплін, електронних навчально-методичних комплексів можна зробити висновок, що для сучасної екології, як і для багатьох інших міждисциплінарних наук, на чільному місці знаходяться міжпредметні зв'язки між її складовими та інструментальні засоби опрацювання різнотипних відомостей, що характеризують екологічний стан певної системи в цілому, дозволяють здійснювати екомоніторинг та приймати виважені управлінські рішення щодо недопущення негативного антропогенного впливу на природне середовище, мінімізацію наслідків техногенних катастроф та природних лих, здійснення природоохоронної діяльності [14-21; 19; 20].

Разом з тим, на сучасному етапі вже не викликає сумніву, що найбільш ефективним засобом опрацювання значних обсягів різнотипних відомостей як навчального, так і фахового призначення є інформаційно-комунікаційні технології. Проте, процесу формування професійної інформаційної культури майбутніх екологів в умовах сучасного університету притаманна низка суперечностей, основними з яких у контексті нашого розгляду є наступні:

– недостатнє врахування у змісті навчальних дисциплін «Основи інформатики і комп'ютерної техніки», «Інформатика і системологія», «Інформаційні технології», «Статистика» потреб напрямку, за яким здійснюється професійна підготовка майбутніх екологів;

– фактична реалізація у процесі викладання цих дисциплін лише загальнорозвивальної функції, при цьому покращення якості професійної комп'ютерно-інформаційної підготовки майбутніх екологів залишається другорядною задачею;

– недостатньо чітко виявлені та окреслені міжпредметні зв'язки між професійно-орієнтованими екологічними дисциплінами та інформатикою і спорідненими з нею дисциплінами.

Вирішити окреслені суперечності, на нашу думку, можливо за умови систематичного впровадження принципів професійної спрямованості, професійної відповідності, цілісності, наступності, послідовності, логічної несуперечливості у викладанні комп'ютерно-інформаційних дисциплін як при вивченні теоретичного матеріалу, так і під час виконання практичних завдань у процесі проведення лабораторних робіт та самостійної роботи студентів у позааудиторний час.

У цьому зв'язку розробка дистанційного курсу «Інформатика і системологія» є достатньо своєчасною, доцільною та актуальною задачею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна екологія з різноманітністю її підходів та засобів спостереження, методів обробки інформації та моделювання екологічних, еколого-економічних систем є міждисциплінарним утворенням, що акумулює наукові підходи, притаманні багатьом дисциплінам, у першу чергу, таким як математика й інформатика, статистика і теорія

ймовірності, картографія й геоінформатика тощо.

У цьому зв'язку доцільно більш детально зупинитися на комп'ютерно-інформаційній підготовці майбутніх екологів.

Істотним недоліком сучасного стану викладання інформатики та споріднених з нею дисциплін – «Основи інформатики і комп'ютерної техніки», «Інформатика і системологія», «Інформаційні технології», «Статистика» є те, що перелічені дисципліни в певній мірі не враховують потреби напрямку, за яким здійснюється професійна підготовка. Як наслідок, виникає ситуація, що дисципліни комп'ютерно-інформаційного спрямування частково замикаються в собі, тобто, виконують в основному загальнорозвивальну функцію, а покращення якості підготовки майбутніх екологів залишається другорядною задачею [16; 17].

Комп'ютерно-інформаційну підготовку майбутніх екологів у процесі їх професійної підготовки можна розглядати у двох, певним чином пов'язаних між собою аспектах. З одного боку, опанування інформатикою та спорідненими з нею дисциплінами повинно формувати знання, навички і вміння, необхідні як для вивчення спеціальних дисциплін, так і в майбутній професійній діяльності [1; 2;]. Це можливо за умови систематичного впровадження принципів професійної спрямованості викладання комп'ютерно-інформаційних дисциплін як при вивченні теоретичного матеріалу, так і під час виконання практичних завдань під час проведення лабораторних робіт та самостійної роботі студентів у позааудиторний час.

З іншого, в основу професійної спрямованості навчання слід покласти принципи професійної відповідності, цілісності, наступності, послідовності, логічної несуперечливості. Реалізація зазначених принципів вимагає використання засобів, методів та технологій математичного моделювання екологічних об'єктів, відображених у наборах типових задач, що виникають на практиці, та розробленій методиці їх вирішення з використанням можливостей сучасних ІКТ. Тобто, доцільно формування у студентів і викладачів бачення комп'ютерно-інформаційної підготовки не тільки як системи теоретичних положень, методики та технології роботи з певними апаратними і програмними засобами, а в першу чергу інструментальним засобом здійснення професійної діяльності на рівні існуючих сучасних та перспективних вимог.

Сучасний стан комп'ютерно-інформаційної підготовки студентів-екологів не в повному обсязі забезпечує вимоги їхньої майбутньої професійної діяльності.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У процесі дослідження нами не виявлено системного аналізу впливу чинників організаційно-методичного характеру на ефективність комп'ютерно-інформаційної підготовки майбутніх екологів в умовах сучасного аграрного університету, і, як наслідок, на перебіг та результат формування їхньої інформаційної культури.

Мета і завдання статті. Головною метою є відбір педагогічних засад, змісту дисципліни, навчального контенту, програмно-технічних засобів та реалізація дистанційного курсу «Інформатика і системологія».

Окреслена мета може бути досягнута завдяки вирішенню наступних **завдань**:

– визначити зміст навчальної дисципліни «Інформатика і системологія», передбаченої навчальним планом професійної підготовки майбутніх екологів на засадах професійної спрямованості та професійної відповідності;

– визначити наповнення навчальних модулів дисципліни, враховуючи часово-просторові характеристики навчального процесу;

– розробити навчальний контент модульного курсу «Інформатика і системологія»;

– створити дистанційний курс «Інформатика і системологія», орієнтований на вирішення завдань комп'ютерно-інформаційної підготовки майбутніх екологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У системі сучасної професійної підготовки кадрів для агропромислового комплексу України в умовах створення засад інформаційного суспільства дисципліна «Інформатика і системологія» – предмет, що інтегрує базові знання, навички і вміння щодо використання комп'ютерної техніки, прикладної математики та спеціальних дисциплін, знайомить з сучасними засобами інформаційно-комунікаційних технологій статистичного опрацювання експериментальних даних, математичного моделювання, оптимізаційних розрахунків, організаційно-методичними засадами використання прикладного та предметно-орієнтованого програмного забезпечення, підготовки звітних науково-технічних документів.

Таблиця 1

Орієнтовне наповнення змістових модулів дистанційного курсу «Інформатика і системологія»

Модуль 1. Нормативно-правове та програмно-технічне забезпечення курсу
1. Категоріальний апарат та програмно-технічне забезпечення курсу.
2. Математичні засади комп'ютерного моделювання
3. Підготовка комплексних документів у текстовому процесорі MS Word
Модуль 2. Статистичне опрацювання експериментальних даних та оптимізаційні розрахунки
4. Статистичний аналіз у табличному процесорі MS Excel, використання статистичних функцій та засобу «Описова статистика».
5. Кореляційний та регресійний аналіз у табличному процесорі MS Excel, використання засобу «Регресія»
6. Оптимізаційні розрахунки у процесі аналізу екосистем
Модуль 3. Характеристика та галузі використання інформаційних систем в екології
7. Поняття інформаційної системи, склад та основні компоненти
8. Комп'ютерні мережі (Інтернет)

У цьому зв'язку доцільним і корисним є розробка модульного курсу «Інформатика і системологія», зміст якого повинен передбачати навчальний матеріал теоретичного та прикладного характеру [9; 11; 12; 16], а саме: програмно-технічне забезпечення екологічних досліджень, основні методи статистичного опрацювання екологічних даних, бази даних та інформаційно-пошукові системи екологічного спрямування, моделювання

в екології, використання екологічних Інтернет-ресурсів, організації та технології екологічного моніторингу, фіксації, аналізу та документального оформлення одержаних результатів.

Орієнтовне наповнення змістових модулів дистанційного курсу відповідно до передбачених навчальним планом професійної підготовки майбутніх екологів часових меж можуть бути відображені у наступному вигляді (табл. 1).

Одним із завдань нашого дослідження було передбачено розробку навчального контенту предметно-орієнтованого курсу «Інформатика і системологія». У процесі виконання цього завдання було здійснено розробку, систематизацію та подання у зручній для засвоєння та опрацювання наочній формі навчального матеріалу, призначеного для забезпечення навчальної діяльності студентів щодо засвоєння базових навичок використання можливостей системи символьної математики Mathcad і табличного процесора MS Excel, закріплення знань, навичок та вмінь з курсів «Інформатика та комп'ютерна техніка», «Прикладна математика», «Статистика», інтеграції та встановлення міжпредметних зв'язків між комп'ютерними та математичними дисциплінами та курсами, що визначають профіль професійної підготовки фахівця-еколога, підготовка об'єктивних умов засвоєння дисциплін, пов'язаних з математичним моделюванням, розв'язанням оптимізаційних задач, статистичного опрацювання експериментальних даних. Результатом виконання цього завдання нашого дослідження стало видання авторського навчального посібника з інформаційних технологій для студентів-екологів [18].

Окремого розгляду вимагає процес розробки веб-ресурсу навчального призначення «Інформатика і системологія», орієнтованого на вирішення завдань комп'ютерно-інформаційної підготовки майбутніх екологів.

У процесі дослідження нами були сформульовані вимоги до дистанційного курсу «Інформатика і системологія», придатного для використання в середовищі Інтернет:

– гнучкість, зручність для адміністраторів системи управління структурою;

– веб-сайт повинен підтримувати використання графічних вставок, анімації, що повинні підсилювати емоційно-ціннісний компонент змісту, формувати мотивацію;

– для користувачів повинна бути реалізована можливість проходження тестів онлайн, результати повинні статистично опрацьовуватись, відображатися у виді рейтингу осіб, що проходять тестування.

– створення системи управління навчальним контентом, яка б дозволяла надавати доступ до теоретичного матеріалу, виконувати лабораторні роботи, тестування, здійснювати поточний та підсумковий контроль рівня набутих знань та забезпечувати динамічне оновлення навчального матеріалу.

Реалізація проекту була здійснена мовою програмування PHP з використанням бази даних MySQL та залучення системи управління контеном WordPress.

Обране програмне забезпечення у сукупності дозволило реалізувати наступні можливості:

– розробку дизайну веб-ресурсу, управління системою та її складовими;

– простоту встановлення та прозорість налаштувань;

– підтримку веб-стандартів (XHTML, CSS);

– використання модулів для підключення (плаґінів) з достатньо простою системою їх взаємодії з кодом;

– можливість автоматичного встановлення та оновлення версії безпосередньо з панелі адміністратора;

– підтримку так званих «тем», за допомогою яких легко змінюється як зовнішній вигляд, так і способи відображення даних;

– можливість редагувати шаблони одразу в панелі адміністратора;

– «теми» реалізовані як набори файлів-шаблонів на PHP (у HTML-розмітку вставляються PHP-мітки);

– наявність значної кількості бібліотек «тем» і «плаґінів»;

– придатність потенціалу архітектури для реалізації складних рішень;

– СЕО-оптимізована система;

– наявність українського перекладу.

Зупинимось більш детально на структурі навчального контенту, що був використаний у процесі розробки професійно-орієнтованого веб-ресурсу підтримки викладання дисципліни «Інформатика і системологія» для майбутніх екологів. За основу теоретичної частини курсу правив доопрацьований, перероблений і осучаснений лекційний матеріал, що містився у навчальному посібнику авторів [18]. Практична частина курсу представлена лабораторними роботами відповідно до робочої навчальної програми дисципліни, поточний та підсумковий контроль набутих знань здійснювався у тестовій формі, навички та вміння оцінювалися у процесі захисту лабораторних робіт, за результатами контрольних робіт та самостійної позааудиторної роботи майбутніх екологів.

У процесі проектування та розробки інформаційних систем навчального призначення необхідно враховувати відомі дидактичні принципи, притаманні традиційним системам навчання. Серед них можна виділити такі, як: принцип свідомості, активності, наочності навчання, принцип навчання на високому рівні складності, науковості, принцип колективізму та індивідуального підходу, принцип проблемності, єдності освітньої та виховної системи, що розвиває функції навчання, стимулювання й мотивації позитивного ставлення до навчання тощо. Разом з тим, особливими принципами проектування інформаційних систем навчального призначення є наступні:

Принцип вибору змісту освіти. Зміст навчальної дисципліни у навчальному веб-ресурсі має відповідати чинним державним стандартам, сучасним та потенційним вимогам до компетентності випускників на вітчизняному та глобальному ринках праці.

Принцип педагогічної доцільності застосування нових інформаційних технологій. Він потребує педагогічної оцінки ефективності кожного кроку проектування та створення навчального веб-ресурсу. Тому пріоритетним є не технічне рішення щодо створення певного сайту, а його відповідність змістовному наповненню навчальних

Рис. 1. Головна сторінка веб-сайту «Ecology»

курсів та необхідності надання певного переліку освітніх послуг.

Принцип забезпечення безпеки інформації, що циркулює інформаційній системі навчального призначення вимагає передбачення та реалізації організаційно-управлінських та програмно-технічних засобів конфіденційного забезпечення безпеки інформації при її збереженні, передачі та використанні.

Принцип стартового рівня освіти. Ефективне навчання з використанням веб-ресурсів навчального призначення потребує певного початкового набору знань, умінь і навичок. Наприклад, для продуктивного навчання кандидат на навчання повинен бути знайомим із науковими основами самостійної навчальної праці, мати певні навички поводження з комп'ютером тощо [8].

Кожний дистанційний навчальний курс у своєму складі повинен мати інформацію з галузі знань (експертний модуль), інформацію про студента (студентський модуль), інформацію про навчальні стратегії (навчальний модуль).

Інформація з галузі знань обумовлюється навчальним планом курсу; інформація про студента складається із того, яким чином він вирішує задачі та які помилки при цьому допускає; інформація про навчальні стратегії посилається на способи та методи викладання матеріалу [5, с. 66].

Мета кожного навчального веб-ресурсу полягає у ефективному поєднанні цих трьох складових. Деякі дослідники додають до цих складових інтерфейс користувача, але саме він може бути уніфікований для однієї предметної галузі.

Таким чином, при побудові педагогічних програмних засобів найважливіше описати базу знань та можливу поведінку експерта, студента та інструктора. Навчальний веб-ресурс перевіряє засвоєння матеріалу через розв'язування задач. При цьому система вибирає задачу з бази даних, порівнює процес її розв'язання із еталонними і видає результат, базуючись на відмінностях розв'язку. Після одержання результату система оновлює вміння і навички студента та повторює цю процедуру. Якщо студент засвоїв попередній матеріал, система вибирає теми з навчального плану для подальшого навчання [10, с. 191].

Незважаючи на відмінність та багатоаспектність різних типів навчальних веб-ресурсів, їх спільними рисами є те, що вони повинні точно розуміти структуру вмінь і навичок студента, мати систему діагностування поведінки студента, на основі результатів поточного діагностування обирати наступний крок у навчанні, мати можливість оцінювання відповідності розв'язання задач запропонованому навчальному матеріалу, надавати коментарі щодо процесу та результатів опанування дисципліною.

Таким чином, створений нами навчальний веб-ресурс з дисципліни «Інформатика і системологія» був названий «Ecology», і у процесі його завантаження (panda-blog.000webhostapp.com) перед користувачем відкривається головна сторінка (рис. 1).

Рис. 2. Вигляд екрану сайту «Ecology» у процесі ідентифікації користувача

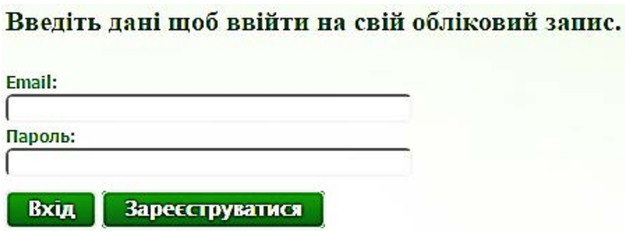

Рис. 3. Вхід на веб-сайті «Ecology»

Вхід в адміністративну частину сайту здійснюється при натисканні пункту ВХІД меню користувача. При цьому адміністратору пропонується здійснити перевірку особистих даних (логіна та пароля) (рис. 2). При вірному введені даних в поля Логін і Пароль відбувається входження в систему і перед адміністратором веб-сайту відкривається вікно з наступними можливостями:

– можливість відкрити і закрити тести;
– перегляд вмісту тестів у стані їх закритості;
– редагування тестів, лекцій, лабораторних робіт;
– перегляд рейтингу студентів, які пройшли тест;
– вносити в базу список студентів, які повинні пройти тест;
– друкування списку студентів, які пройшли тест з їх оцінкою за певний тест.

Рис. 4. Вигляд сторінки з лекційним матеріалом

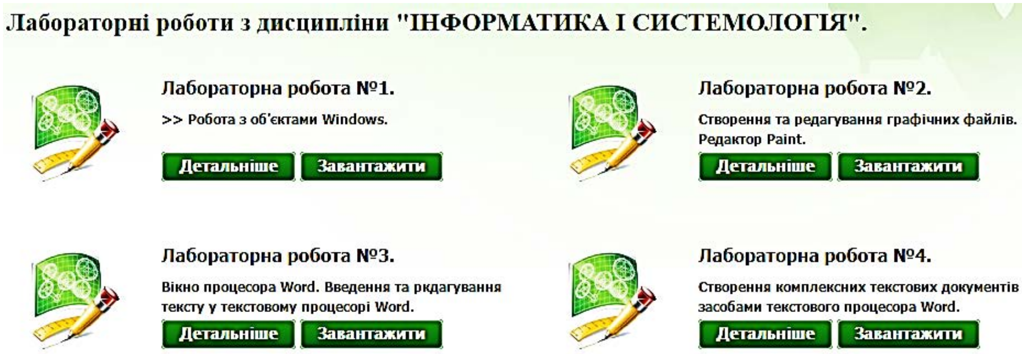

Рис. 5. Вигляд сторінки з лабораторними роботами

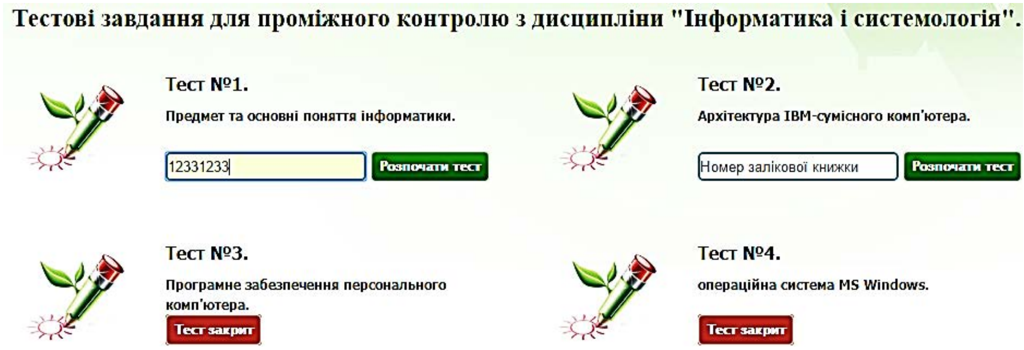

Рис. 6. Сторінка тестування

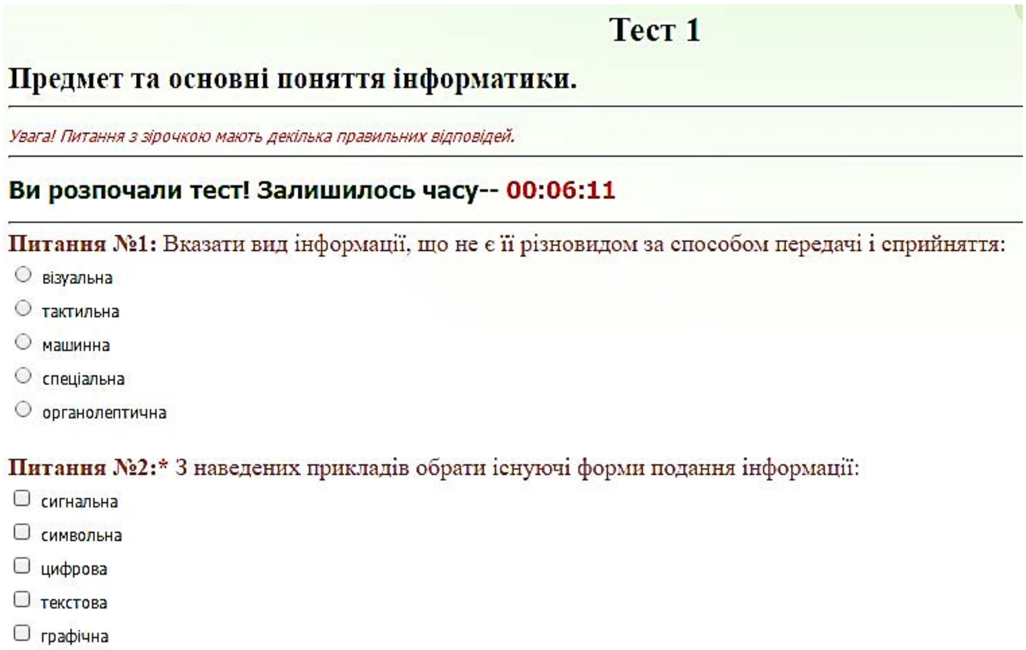

Рис. 7. Ілюстрація процесу тестування

Результати тестування. Тест-1

Група або № з.к. Пошук

№ Тесту	Назва тесту	Им'я Прізвище	Оцінка	Група	№ залікової книжки
1	Предмет та основні поняття інформатики.	Тасжанов Владислав	5	132С	33223322
1	Предмет та основні поняття інформатики.	Фельбуш Артем	5	131С	12331233
1	Предмет та основні поняття інформатики.	Усик Андрей	5	322	12121212

Рис. 8. Результати тематичного тестування

Для виходу з адміністративної частини в клієнтську на меню користувача необхідно натиснути кнопку ГОЛОВНА.

Вхід в клієнтську частину здійснюється автоматично при завантаженні веб-сайту (рис. 3).

Користувач може зайти в меню ЛЕКЦІЇ та переглянути всі лекції (рис. 4), що його цікавлять. Далі йдуть лабораторні роботи, після ознайомлення з лекціями студент може виконати лабораторну роботу (рис. 5).

Однією з найголовніших складових дистанційного курсу є ТЕСТИ. Допуск до тестів відкриває адміністратор сайту. Для того, щоб розпочати тестування, потрібно ввести номер своєї залікової книжки і, якщо цей номер наявний у базі даних, то студент допускається до процедури тестування (рис. 6, 7).

Перед користувачем відкривається тест (рис. 7), на одне запитання виділяється 45 секунд, також у тестах є питання с одною правильною відповіддю або з декількома. За правильну відповідь на тест з однією правильною відповіддю дається 5 балів, за питання з декількома правильними відповідями також дається 5 балів. Але якщо в питанні з декількома правильними відповідями вибрано декілька правильних аба зовсім не вибрано, то студенту за таке питання не нараховується балів. Потім загальний бал за пройдений тест додається і ділиться на кількість питань, тобто якщо користувач дав правильно на 10 тестів з 12, то його оцінка за тест матиме вигляд «4,1» тобто «4».

Результати тестування знаходяться в пункті Інше-Результати тестування. Перед користувачем відкривається сторінка з результатами тестування за тест-1. На сторінці є пошук, по якому можна знайти будь-якого користувача який пройшов тест-1. Пошук можна виконати по таким критеріям

– група
– номер залікової книжки
– ім'я
– назва тесту
– номер тесту

Результати тестування з окремої теми відображені на рис. 8.

Висновки і пропозиції. У процесі дослідження на підставі аналізу доступних нам фахових джерел, що присвячені проблемі створення предметно-орієнтованих навчальних дистанційних курсів, нами:

– визначено зміст навчальної дисципліни «Інформатика і системологія», передбаченої навчальним планом професійної підготовки майбутніх екологів на засадах професійної спрямованості та професійної відповідності;

– запропоновано змістове насичення модулів дистанційного курсу «Інформатика і системологія»;

– розроблено навчальний контент модульного курсу «Інформатика і системологія»;

– створено та апробовано у тестовому режимі дистанційний курс «Інформатика і системологія», орієнтований на вирішення завдань комп'ютерно-інформаційної підготовки майбутніх екологів.

Подальшого дослідження вимагають питання створення цілісного інформаційно-освітнього середовища професійної підготовки майбутніх екологів в умовах сучасного аграрного університету, а саме нормативно-правовий, психолого-педагогічний, когнітивний, програмно-технічний та навчально-методичний аспекти цього складного і тривалого процесу.

Список літератури:

1. Білецька Г.А. Напрями удосконалення природничо-наукової підготовки майбутніх екологів у вищих навчальних закладах / Г.А. Білецька // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2014. – Вип. 2. – С. 17-23.
2. Білецька Г.А. Підготовка кваліфікованого фахівця еколога як один із шляхів вирішення екологічних проблем // Зб. праць за матер. всеукр. наук.-практ. конф. «Шляхи вирішення екологічних проблем урбанізованих територій: наука, освіта, практика». – Еко-Хмельницький, № 5, Технологічний університет Поділля. – 2003. – С. 156-158.
3. Гончаров С.М. Проблеми реалізації принципів болонського процесу у вищій технічній школі України. Навчально-методичне забезпечення кредитно-модульної системи організації навчального процесу в галузевих університетах: Матеріали VII Всеукраїнської науково-методичної конференції 9-10 листопада 2005 року. Рівне: НУВГП, 2005. – С. 8-16.
4. Горелов А.А. Экология: Учебное пособие. – М.: Центр, 1998. – 240 с.
5. Информатика: Учебник / Под ред. проф. Н.В. Макаровой – М.: Финансы и статистика – 2006. – 768 с.
6. Казанішена Н.В. Екологічна підготовка майбутнього педагога як фактор гармонізації взаємин людини і природи // Зб. праць за матер. всеукр. наук.-практ. конф. «Шляхи вирішення екологічних проблем урбанізованих територій: наука, освіта, практика». – Еко-Хмельницький, № 5, Технологічний університет Поділля. – 2003. – С. 179-182.
7. Концепція екологічної освіти України // Директор школи. – 2002. – № 16(208). – С. 20-29.

8. Куратівська М.О. Викладання іноземних мов та мережа Інтернет. [Електрон. ресурс] / М.О. Куратівська. – Режим доступу: http://intkonf.org – Загол. з екрану.
9. Лаврик В.І. Методи математичного моделювання в екології. – К.: Фітосоціоцентр, 1998. – 132 с.
10. Матулис Т.Н. От глиняной таблички – к университету: Образовательные системы Востока и Запада в эпоху Древности и Средневековья: Учеб. пособие – М.: Изд-во РУДН, 1998. – 531 с.
11. Моисеев Н.Н. Математические задачи системного анализа. – М.: Наука, 1981. – 487 с.
12. Моисеев Н.Н. Экология человечества глазами математика. – М.: Молодая гвардия, 1988. – 254 с.
13. Реймерс Н.Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы). – М.: Журнал «Россия Молодая», 1994. – 367 с.
14. Шерман М.І., Визначення рівня знань студентів-екологів з дисципліни «Інформатика і системологія» засобами комп'ютерного тестування / Таврійський науковий вісник: Науковий журнал. Вип. 73. – Херсон: Айлант, 2010. – С. 323-327.
15. Шерман М.І., Плоткін С.Я., Степаненко Н.В. Традиційні та комп'ютерні засоби навчання у системі комп'ютерно-інформаційної підготовки студентів аграрного університету / Сучасні проблеми підготовки кадрів за напрямом «Водні біоресурси» // Матеріали міжнародного науково-педагогічного семінару. – Херсон. – 2005. – С. 43-51.
16. Шерман М.І., Степаненко М.В. Передумови розробки наскрізного модульного курсу «Інформаційні технології в екології». Современное состояние рыбного хозяйства: проблемы и пути решения // Материалы международной научно-педагогической конференции. – Херсон: Олди-Плюс, 2008. – С. 225-226.
17. Шерман М.І., Степаненко Н.В. ІКТ у професійній підготовці майбутніх екологів в умовах аграрного університету / Материалы Международной научно-практической конференции «Сбалансированное природопользование: современный взгляд, тенденции и перспективы» – Херсон, Колос, 2010. – С. 204-205.
18. Шерман М.І., Степаненко Н.В. Інформаційні технології в екології / Навчальний посібник: – Херсон, «Олді-плюс», 2011. – 148 с.
19. Шерман М.І., Степаненко Н.В. Інформаційно-комунікаційні технології у професійній підготовці майбутніх екологів в умовах аграрного університету/ Нові технології навчання: Наук.-метод.зб. / кол. авт. – К.: Наук.-метод. центр вищої освіти, 2008. – Вип. 54. – С. 7-10.
20. Шерман М.І., Степаненко Н.В. Інформаційно-педагогічне забезпечення підсумкового оцінювання знань майбутніх екологів з дисципліни «Інформатика і системологія» / Интеллектуальные системы принятия решений и проблемы вычислительного интеллекта: Материалы международной научной конференции. – Херсон: ХНТУ, 2012. – С. 223-224.

Шерман М.И.
Херсонский государственный университет

ДИСТАНЦИОННЫЙ КУРС «ИНФОРМАТИКА И СИСТЕМОЛОГИЯ» КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ СИСТЕМЫ КОМПЬЮТЕРНО-ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ЭКОЛОГОВ

Аннотация
На основании анализа сведений, приведенных в психолого-педагогических источниках, учебно-методических работах и результатах собственных исследований очерчен ряд противоречий, без решения которых процесс формирования профессиональной информационной культуры будущих экологов проблематично и неопределено. С целью преодоления выявленных противоречий нами отобраны профессионально-педагогические принципы создания учебного контента дисциплины «Информатика и системология» (принципы профессиональной направленности, профессионального соответствия, целостности, преемственности, последовательности, логической непротиворечивости, педагогической целесообразности, обеспечения безопасности информации, учета стартового уровня овладения средствами информационно-коммуникационных технологий), осуществлено структурирование содержания дисциплины в соответствии с пространственно-временными границами, предусмотренными учебным планом профессиональной подготовки будущих экологов, разработаны составляющие учебно-методического сопровождения преподавания дисциплины. Создан и апробирован дистанционный курс «Информатика и системология», ориентированный на решение задач компьютерно-информационной подготовки будущих экологов, содержащий в своем составе информацию из области знаний (экспертный модуль), информацию о студенте (студенческий модуль), информацию об учебных стратегиях (учебный модуль). Представлено описание функционала и режимов использования разработанного дистанционного курса.
Ключевые слова: будущие экологи, компьютерно-информационная подготовка, дидактические принципы, дистанционный курс, информатика и системология.

Sherman M.I.
Kherson State University

DISTANCE COURSE «INFORMATICS AND SYSTEMOLOGY» AS COMPOSITION OF INFORMATION SYSTEMS FOR FUTURE ECOLOGY

Summary
Based on the analysis of the information given in psychological and pedagogical sources, educational and methodological works and the results of own research, a number of contradictions are identified, without which the process of formation of a professional. The informational culture of future ecologists is problematic and uncertain. In order to overcome the above contradictions, we selected the professional-pedagogical principles of creating the educational content of the discipline «Informatics and Systemology» (principles of professional orientation, professional conformity, integrity, continuity, consistency, logical consistency, pedagogical expediency, ensuring information security, taking into account the starting level of mastering by means of informative-communicational technologies), the structure of the content of discipline in accordance with the spatial and temporal boundaries, provided s curriculum training for future ecologists components developed training and methodological support of teaching. The distance course «Informatics and Systemology», aimed at solving the tasks of computer-information preparation of future ecologists, contains information on the field of knowledge (expert module), information about the student (student module), information about educational strategies, created and tested. (Training module). A description of the functional and modes of using the developed distance course is presented.
Keywords: future ecologists, computer-information preparation, didactic principles, distance course, informatics and systemology.

УДК 378:371.13:373.3

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

Юзик М.А.
Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті розглянуто проблему розвитку системи підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах реформування освіти. Проведено дослідження в основі яких зміст підготовки майбутнього вчителя початкової школи. Проаналізована структура професійної компетентності вчителя початкових класі,що становить його професіоналізм.
Ключові слова: Нова українська школа, вчитель початкової школи, компетентність, компетентнісний підхід, тенденції, реформа.

Постановка проблеми. Однією з основних умов забезпечення якісної освіти в сучасному світі є професійна компетентність педагога, здатного своєчасно реагувати на зміни в різних сферах життя, впливати на інтенсивність розвитку пізнавальних процесів у школярів, на рівень формування у них навчальних умінь і навичок, виховання духовно-моральних і емоційно-вольових якостей особистості.

Зміни в суспільному житті та свідомості вимагають від педагогів визначення нової мети навчання та виховання – розвиток особистості, здатної до життєтворчості та самореалізації у нових швидкозмінних умовах.

У вирішенні цих проблем провідна роль відводиться вчителеві початкової ланки, якому необхідно по-новому поглянути на свою роботу, на побудову уроку, форму його проведення, освоїти нові методи навчання сучасного молодшого школяра [19].

Модернізована початкова школа вимагає відповідної професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи, який був би компетентний у питаннях щодо реалізації нового Державного стандарту початкової освіти, активно підтримував гуманізацію освіти, ідей дитино центризму у навчанні, застосовував принцип особистісного зорієнтованого підходу у навчанні молодших школярів, а також інформаційних технологій у навчальний процес початкової школи [18].

Наявна система професійно-педагогічної підготовки та цінностей учителя початкових класів значною мірою спрямована на теоретичне осмислення суті навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи. Як засвідчує досвід, формуванню комплексу професійно значущих якостей особистості, які забезпечують високий рівень професіоналізму майбутніх учителів в конкретних умовах складного сучасного педагогічного процесу не завжди приділяється належна увага. Саме професійна готовність майбутнього педагога до формування у молодших школярів пізнавального інтересу є важливою передумовою для досягнення досконалості в по-

дальшій педагогічній діяльності. Формування такої готовності майбутніх учителів сприятиме подальшому ефективному просуванню у професійній діяльності.

Аналіз наукових досліджень і публікацій свідчить, що проблема підготовки майбутніх учителів, зокрема початкової школи, перебуває в центрі уваги багатьох дослідників. Означеній проблемі присвячені наукові праці у галузі філософії освіти (В. Андрущенко, Б. Гершунський, І. Зязюн, В. Кремень та ін.); зокрема В. Андрущенко досліджує організацію та суспільної самоорганізації в період масштабних змінв України на рубежі століть. Професійної підготовки фахівців у вищій школі (А. Алексюк, Б. Андрієвський, С. Гончаренко, Л. Пермінова, В. Семиченко та ін.); С. Гончаренко аналізує завдання теорії і практики навчання і виховання; теорії компетентнісного підходу до навчання (В. Байденко, Є. Зеєр, І. Зимня, Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна, О. Овчарук, О. Пометун та ін.); формування професійних цінностей педагога (С. Бадюл, Н. Кузьміна, С. Мартиненко, В. М'ясищев, Г. Нагорна, Л. Хоружа, Р. Хмелюк та ін.). Л. Хоружа досліджує питання становлення етичної компетентності майбутніх учителів початкових класів [2]. Проблемам розвитку вищої освіти в умовах глобалізаційних процесів та вимог ринку праці присвячені дослідження В. Ковальчука [8-14].

Однак у працях вищеозначених авторів не достатньо приділено увагу тенденції розвитку системи підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах реформ.

Зважаючи на це, **метою нашої статті** є розкриття сутності та особливостей системи підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах реформування освіти.

Виклад основного матеріалу. Перед педагогічною системою сьогодні особливо гостро постало питання вдосконалення роботи педагогічних ВНЗ щодо підготовки майбутніх педагогів із високим рівнем професіоналізму, творчої активності, які б відповідально ставилися до результатів свого навчання та підготовки до майбутньої професійної діяльності. Щоб педагогічні кадри були готові до сучасної професійної діяльності, необхідно якнайшвидше ознайомлювати майбутніх фахівців з особливостями реальної педагогічної діяльності в цілому, із сучасними вимогами до навчально-виховного процесу школи, що постійно розвивається під впливом змін.

Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року закріпила положення про те, що підготовка педагогічних працівників є центральним завданням модернізації освіти, провідним принципом державної освітньої політики. Розроблення нових підходів до професійно-педагогічної освіти передбачає низку перетворень, найбільш важлива з яких – створення умов для особистісного та професійного розвитку як дитини, так і педагога [4].

І. Зязюн стверджує, що сучасний педагог повинен уміти взаємодіяти з учнями таким чином, щоб одразу бути і помічником у роботі учня і одним із джерел інформації. Від нього вимагається, як від режисера, створити сприятливу атмосферу для самостійної навчального пізнання учнів, але не бути головним в групі учнів [5, с. 56]. В. Будак погоджуючись із ним, додає якого учителя потребує сьогоднішнє суспільство, а саме такого, котрий самодостатній, щасливий, уміє встановлювати дружні відносини не лише з дітьми, але й з колегами та батьками [1, с. 5].

Упродовж останніх років система освіти в Україні, особливо початкових класах, отримала нарікання з боку батьків.

Порівнюючи з підходом до шкільного навчання на Заході, багато хто стверджував про недієвість української школи, як такої, що не здатна заохотити до навчання і розвитку творчого мислення. Внаслідок тривалого і цілеспрямованого використання сучасних навчальних технологій, які вказують на інноваційну діяльність вчителя початкової школи, сприяє спрощенню в організації навчального процесу.

Минулоріч відбулися оновлення в програмі навчання учнів початкових класів. Серед змін, що найбільше викликали ентузіазм батьків – з вимог до молодших школярів усунули вимоги щодо відліку клітинок «від краю», червону ручку, зниження оцінок за виправлення й оцінювання каліграфії. Крім цього, відтепер першокласникам можна писати олівцем, скасовано домашні завдання на вихідні та свята. У початкових класах більше не оцінюються такі предмети, як «Інформатика», «Музичне мистецтво», «Образотворче мистецтво», інтегровані курси «Мистецтво», «Основи здоров'я», «Фізична культура», «Я у світі» та «Трудове навчання», а оцінки безпосередньо не є предметом обговорень і різних рейтингів.

Як зазначає Л. Гриневич, що зміни мають охопити безліч аспектів викладання у початковій школі, хоча б трохи наблизивши її до бажаного ідеалу. Однак варто зауважити, що реформа потребує тісної співпраці уряду, парламенту та місцевих органів влади. Якщо держава хоче здійснити успішну реформу, то потрібно робити це всіма своїми силами та можливостями. Основою реформи в початковій школі є свідоме мислення самої дитини і відповідно зміна ставлення в системі «вчитель-учень. Найголовніше в цій реформі – це не скасування домашніх завдань або зниження оцінок за виправлення, а так званий компетентнісний підхід, коли замість зазубрювання дитина вчиться самостійно і комплексно мислити, системно сприймати новий матеріал». Інна Коберник, радник Міністра освіти, з цього приводу зауважує: «Не слід очікувати, що дана реформа відбудеться дуже швидко. Кінцевий її результат залежить від самого вчителя та вміння навчати. Зрозуміло, це вимагає істотних змін у педагогічній освіті, щоб ці зміни стали дійсно незворотними і системними. Насамперед потрібно навчати вчителів, а також, за можливості, змінювати навчання у ВНЗ» [3].

Проте зміни тривають і досі. Наприкінці 2016 року Кабінет Міністрів України ухвалив Концепцію «Нової української школи», яка передбачає реформу середньої освіти та почне діяти у 2018 році. Згідно з концепцією, передбачається перехід на 12-річне навчання. Були сформульовані нові державні стандарти для початкової школи, орієнтовані на компетентності, якими повинні володіти учні після завершення кожного окремого етапу навчання. Держстандарти почнуть діяти із 2018 року, але вже у

2017-2018 навчальному році нові стандарти початкової школи пройдуть апробацію у деяких школах в усіх регіонах України.

Що ж передбачає «Нова українська школа» для початкової освіти? Навчання починатиметься, як правило, з шести років. Діти з особливими потребами зможуть приходити до школи з іншого віку. Тривалість перебування в початковій школі для таких дітей можна буде подовжити з доповненням корекційно-розвивального складника. Якість освіти, зокрема з іноземної мови, в початковій школі буде підвищено. Навчання буде організовано за єдиним стандартом, без запровадження предметів із поглибленим рівнем. Це також дозволить уникнути соціальної «сегрегації» та відбору дітей в молодшому шкільному віці. Перший цикл початкової освіти допоможе учневі звикнути до шкільного життя. Початкова освіта нової школи поділятиметься на два цикли: перший, адаптаційно-ігровий (1-2 класи); другий, основний (3-4 класи). У другому циклі початкової освіти в учнів буде формуватися почуття відповідальності й самостійність. Після завершення початкової школи навчальні досягнення кожного учня повинні відповідати стандарту початкової школи. Державна підсумкова атестація здобувачів початкової освіти буде здійснюватися лише з метою моніторингу якості освітньої діяльності закладів і проводитиметься вчителями школи. У початковій школі (як і в гімназії та ліцеї) не буде «одногодинних» курсів або предметів. В одному класі не буде більше 8 обов'язкових предметів [15].

Лілія Гриневич, Міністр освіти і науки України, аналізуючи Концепцію Нової української школи на сайті МОН України, зазначила, що 75,6% українців підтримують ідею реформування освіти і готові до змін. Вона пояснює, що 100-відсоткової готовності очікувати не доводиться, адже Україна довгий час знаходилася осторонь європейських процесів, а також нова ідея не може подобатися одразу всім. Із думкою про те, що «українська освіта потребує реформи» погоджуються 90,1% педагогів та 81,5% школярів, що свідчить про бажання та потребу в отриманні якісної та гідної освіти, можливість створення діалогічної комунікації та здатності до активної співпраці у системі «вчитель-учень», яка зможе конкурувати в майбутньому з фінською та канадською системами навчання [3].

Сучасний учитель, зокрема і початкових класів, відповідно до нової концепції повинен сформувати в учнів володіння *десятьма групами компетентностей*, що дає йому змогу розвиватися та стати успішнішим у реалізації навчання для своїх учнів: 1) спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами; 2) спілкування іноземними мовами; 3) математична грамотність; 4) компетентності в природничих науках і технологіях; 5) інформаційно-цифрова компетентність; 6) уміння навчатися впродовж життя; 7) соціальні і громадянські компетентності; 8) підприємливість; 9) загальнокультурна грамотність; 10) екологічна грамотність і здорове життя [9].

Усі перераховані компетентності однаково важливі й взаємопов'язані між собою. Кожну із них діти набуватимуть послідовно, поступово, під час вивчення різних предметів на всіх етапах освіти. А щоб утілити їх у життя, необхідно навчити якісно учителів, аби вже в третьому класі, як стверджує Лілія Гриневич, дитина не втратила інтерес до навчання.

Дослідниця Т. І. Ваколя зауважує, що «ми живимемо в інший час, який потребує нових способів передачі знань, адже традиційна система вже стає застарілою, стає звичним явищем до набуття знань і можливість їх використовувати не лише у повсякденному житті, а й на роботі. «Розв'язання вказаної проблеми пов'язується з реалізацією компетентнісного підходу до навчання, тобто спрямованістю педагогічного процесу на формування ключових (базових) і предметних компетентностей людини, які розглядаються як інтегрована характеристика особистості. Це вимагає подолання традиційних, когнітивних орієнтирів, вимагає оновлення змісту, методів і технологій навчання, активізації внутрішніх потенційних можливостей людини» [2].

Можна написати: ми погоджуємося з І. Онищенко, яка виокремлює наступні компетентності вчителя початкової школи, що відповідає сучасним тенденціям реформування початкової школи: *мотиваційний* – забезпечує позитивну мотивацію учителя до прояву і розвитку професійно-педагогічної компетентності, що виражається в інтересі до педагогічної діяльності, бажанні працювати, потребі у самоосвіті, саморозвитку; *змістовий* – охоплює такі елементи компетентності, як володіння науковими професійно-педагогічними знаннями (психолого-педагогічними, методичними, спеціальними, загальноосвітніми, управлінськими, інформаційно-технологічними), здатність педагогічно мислити на основі системи знань та досвіду пізнавальної діяльності; *операційно-діяльнісний* – охоплює уміння практично вирішувати педагогічні завдання, фаховий досвід, творчі здібності, володіння педагогічними технологіями та педагогічним менеджментом, фахове мислення; *особистісний* – представлений такими особистісними та професійно важливими якостями особистості, як любов до дітей, доброта, альтруїзм, емпатійність, толерантність, комунікабельність, активність, самостійність, ініціативність, креативність, гнучкість мислення [17].

Висновки. Педагог, який здатний і готовий до здійснення інноваційної діяльності в початковій школі, може досягнути результатів лише тоді, коли він усвідомлює себе професіоналом, має установку на творче сприйняття наявного інноваційного досвіду і його необхідне перетворення Такий учитель усвідомлює, що результатом учня в XXI столітті має стати конкретний продукт, в якому оцінка не є результатом, а лише мірою вимірювання «якості» продукту.

Отже, існує стійка потреба суспільства в розвитку системи підготовки майбутніх учителів початкової ланки в умовах реформ. Освіта поступово стає основним продуктом всього суспільства і окремої людини, що забезпечує її мобільність, креативність, інтеграцію в різні види комунікації, сприяє розумінню й активному впровадженню в інформаційних, соціальних, комунікативних сферах. В умовах рефор-

мування початкової школи в Україні підготовка майбутніх вчителів початкової школи має стати головною соціальною стратегією державної політики.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у розробці та реалізації системи підготовки майбутніх учителів до організації суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії з учнями початкової школи.

Список літератури:

1. Будак В. Д. Якість педагогічної освіти – майбутнє України / В. Д. Будак // Технології неперервної освіти: проблеми, досвід, перспективи розвитку: збірник статей до традиційної IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – С. 3-6.
2. Ваколя Т. І. До проблеми професійної компетентності вчителя початкових класів [Електронний ресурс] / Т. І. Ваколя. – Режим доступу: http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/3490/1/.pdf – Назва з екрана.
3. Гриневич Л. Неможливо навчати сучасних дітей так, як навчали нас [Електронний ресурс] / Л. Гриневич. – Режим доступу: https://life.pravda.com.ua/society/2016/08/4/216010/. – Назва з екрана.
4. Данильчук С. В. Сутність професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів [Електронний ресурс] / С. В. Данильчук // Наукові праці ДонНТУ. – 2013. – № 2(14). – (Серія «Педагогіка, психологія і соціологія»). Режим доступу: file:///C:/Users/%D0%9C%D0%B0%D0%B7%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%BA/Downloads/Npdntu_pps_2013_2_10.pdf – Назва з екрана.
5. Зязюн І. А. Інтелектуально творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: монографія / за ред. І. А. Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – 636 с.
6. Казанжи І. Оновлення базової підготовки майбутніх учителів початкової школи в умовах формування загальноєвропейського освітнього простору [Електронний ресурс] / І. Казанжи. – Режим доступу: http://www.kspu.kr.ua/en/ntmd/konferentsiy/3-mizhnarodna-internet-konferentsiia-2015/sektsiia-1/3521-onovlennya-bazovoyi-pidhotovky-maybutnikh-uchyteliv-pochatkovoyi-shkoly-v-umovakh-formuvannya-zahalnoyevropeyskoho-osvitnoho-prostoru – Назва з екрана.
7. Коваль Л. Професійна підготовка майбутніх учителів у контексті розвитку сучасної початкової освіти: монографія [Електронний ресурс] / Л. Коваль.- Донецьк «ЛАНДОН-ХХІ» 2012. – Режим доступу: http://bdpu.org/sites/bdpu.org/files/ippom/koval-prof_pidgotovka.pdf – Назва з екрана.
8. Ковальчук В. І. Тенденції інноваційного розвитку сучасної школи в Україні [Електронний ресурс] / В. І. Ковальчук // Імідж сучасного педагога. – 2015. – № 7. – С. 3-6. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/isp_2015_7_2 – Назва з екрана.
9. Ковальчук В. І. Тенденції розвитку освітньої системи в Україні / Василь Іванович Ковальчук // Economics, science, education: integration and synergy. Materials of international scientific and practical conference, 18-21 January 2016 / Василь Іванович Ковальчук. – Київ: Вид-во «Центр навчальної літератури», 2016. – С. 79-80.
10. Ковальчук В. І. Розвиток вищої освіти відповідно до тенденцій і вимог ринку праці / В. І. Ковальчук // Розвиток сучасної освіти: теорія, практика, інновації. Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції, 25-26 лютого 2016 року / Василь Іванович Ковальчук. – Київ: В-во «Міленіум», 2016. – С. 22-24.
11. Ковальчук В. І. Прогнозування розвитку системи освіти / В. І. Ковальчук // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Педагогіка, психологія, філософія» / В. І. Ковальчук. – Київ: Вид-во «Міленіум», 2016. – С. 112-120.
12. Ковальчук В. І. Тенденції інноваційного розвитку загальноосвітніх навчальних закладів в Україні / В. І. Ковальчук // Материалы научно-практического семинара «Методология и методы научных иследований» (27 апреля 2016 г. Прага (Чешская республика) / Василь Іванович Ковальчук, 2016. – С. 66-68.
13. Ковальчук В. І. Вплив глобалізаційних процесів на освітню систему / В. І. Ковальчук // Професійний розвиток та управління людськими ресурсами в системі післядипломної педагогічної освіти в контексті трансформації освіти України: зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф., Київ, 28 жовтня 2016 р. / за заг. ред. В. В. Олійника / В. І. Ковальчук. – Київ: УМО НАПН України, 2016. – С. 367-370.
14. Kovalchuk V. High education system challenges in the context of requirements of labour market and society / Vasyl Kovalchuk // Scientiic letters of academic society of Michal Baludansky. – 2016. – С. 88-90.
15. Концепція «Нової української школи»: презентація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/prezentacziya-konczepcziyi-novoyi-ukrayinskoyi-shkoli.html – Назва з екрана.
16. Модернізаціяпочаткової освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://translate.google.com.ua/translate?hl=ru&sl=uk&u=http://roippo.org.ua/upload /iblock/93f/programa-zakhodu10_11.03.16.doc&prev=search – Назва з екрана.
17. Онищенко І. Модель формування фахової компетентності майбутнього вчителя початкових класів / І. Онищенко // Навчання і виховання обдарованої особистості: теорія та практика. – 2012. – № 8. – С. 94-101.
18. Підготовка майбутніх учителів початкової школи: сучасні виклики: матеріали доповідей Міжнародної конференції (м. Одеса, 21 травня 2017 р.) [Електронний ресурс] / Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Ушинського. – Режим доступу: http://www.pdpu.edu.ua/abiturientam/plan-naboru/241-galereya-novin/1905-mizhnarodna-konferentsiya-pidgotovka-majbutnikh-uchiteliv-pochatkovoji-shkoli-suchasni-vikliki-2 – Назва з екрана.
19. Полякова О. Інноваційна освітня діяльність учителя початкових класів на уроках математики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://conf.kubg.edu.ua/index.php/courses/idpurso/paper/view/83 – Назва з екрана.
20. Реформа початкової школи в Україні: декомунізація в освіті? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://hromadske.ua/posts/reforma-pochatkovoi-shkoly-v-ukraini-dekomunizatsiia-v-osviti – Назва з екрана.

Юзык М.А.
Национальный университет биоресурсов и природоиспользования Украины

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В УСЛОВИЯХ РЕФОРМ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация
В статье рассматривается проблема развития системы подготовки будущих учителей начальной школы в условиях реформирования образования. Осуществлен анализ исследований, раскрывающих содержание подготовки будущего учителя начальной школы. Обоснована структура профессиональной компетентности учителя начальной школы как важной составляющей его профессионализма.
Ключевые слова: Новая украинская школа, учитель начальной школы, компетентность, компетентностный подход, тенденции, реформа.

Yuzyk M.A.
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

TRENDS OF PREPARATION OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS UNDER REFORM

Summary
In the article the problem of development of the system of training of future teachers of elementary school in the conditions of educational reform is considered. The analysis of researches revealing the contents of the preparation of the future teacher of elementary school is carried out. The structure of the professional competence of the elementary school teacher as an important component of his professionalism is substantiated.
Keywords: New Ukrainian school, elementary school teacher, competence, competence approach, tendencies, reform.

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(477)''165'':929Дворецькі

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІЗІЇ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНАТУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ ДВОРЕЦЬКИХ)

Корнієнко М.В.
Київський університет імені Бориса Грінченка

Досліджено територіальні візії козацької еліти Гетьманату на прикладі родини Дворецьких. Задля цього розглянуто рукописну пам'ятку «Літописець», створену представниками згаданої старшинської родини у другій половині XVII ст. Було виокремлено слововжиток на позначення простору та проаналізовано його зміст у контексті тогочасної політичної традиції Гетьманату. Простежено, що Автор пам'ятки послуговувався поняттями, усталеними на початок 70-х років XVII ст., та екстраполював їх на попередні десятиліття. Мова йде про сприйняття простору України тотожним території Гетьманату по обидва береги Дніпра, уникання терміну «Мала Росія» для аналогічного позначення та топос «расторгненої України».
Ключові слова: територіальні візії, козацька еліта, родина Дворецьких, Гетьманат, Україна.

Постановка проблеми. Поява в українській рукописній традиції другої половини XVII ст. історичних творів була одним із проявів переосмислення козацькою елітою свого минулого і творення нею нової ідентичності. Незважаючи на загалом компілятивний характер, ці пам'ятки мали й чимало оригінального: автори зазвичай не тільки запозичували фрагменти з інших текстів, а й доповнювали їх власними думками. Інтерес для дослідників становить те, що привнесена автором інформація відображає його індивідуальний досвід і водночас може сказати про нього значно більше: специфічне слововживання так чи інакше маркує погляди навіть тоді, коли автор не прагне їх висловити, а то й узагалі намагається приховати.

Рукописний збірник Дворецьких належить до тих пам'яток, де авторська присутність у тексті є визначальною. Зокрема, йдеться про «Літописець» – хроніку, де автор (чи автори) переповідає почерпнуту ззовні інформацію, додаючи до неї власні думки та виражаючи ставлення до подій чи процесів. А вживані в тексті поняття на позначення довколишнього простору так чи інакше репрезентують авторову уявну географію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Збірник Дворецьких уперше привернув увагу дослідників наприкінці XIX ст. [8]. Український радянський історик Ярослав Ісаєвич проаналізував рукопис на предмет змісту й авторства та опублікував одну з частин – публіцистичний твір «Навіти» [1]. У 80-х рр. XX ст. Юрій Мицик дослідив та здійснив публікацію інших складових збірки – «Перестороги» [7] й «Літописця» [6]. Надалі «Літописець» розглядали в контексті української рукописної традиції ранньомодерного часу [2, 3] або як джерело для студій з мікроісторії [4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У якості матеріалу для дослідження територіальних візій козацької еліти «Літописець» Дворецьких досі не був зауважений дослідниками. Утім, зважаючи на наративний характер тексту, відповідний потенціал пам'ятки видається виправданим.

Мета статті. Метою цієї роботи є простежити територіальні візії козацької еліти Війська Запорозького другої половини XVII ст. на прикладі козацької старшинської родини Дворецьких. Задля цього передбачається розглянути пам'ятку «Літописець», що входить до рукописної збірки Дворецьких, виокремити слововживання на означення простору та проаналізувати його смислове навантаження на тлі тогочасної політичної традиції Гетьманату.

Виклад основного матеріалу. Основним джерелом до наповнення подієвої канви «Літописця» послужила третя частина «Кройніки» Феодосія Софоновича (поч. XVII ст. – 1677) – «Кройніка о землі Полской». Суттєво менше запозичень зроблено із так званого Львівського літопису, уміщеного до рукописного збірника Михайла Гунашевського (р. н. невідомий – помер після 1672). Укладач «Літописця» намагався уникати дослівної передачі фрагментів тексту, перефразовуючи їх та скорочуючи, і додавав власні міркування, висловлював ставлення до персоналій та сучасних йому подій [6, с. 222-223]. Можемо з обережністю припустити, що поштовхом до написання пам'ятки в такій здебільшого компілятивній формі послужила публікація третьої частини «Кройніки» Софоновича. Не виключено, що творець «Літописця» зауважив події, у котрих сам брав участь, недостатньо висвітленими, і тому взявся доповнити розповідь подробицями із власного досвіду. Тож укладення «Літописця» у складі рукописного збірника мало б на меті зберегти цю інформацію щонайменше для нащадків роду Дворецьких.

«Літописець» було написано напівуставом та українським скорописом другої половини XVII ст. За спостереженням Ю. Мицика, приблизний час створення пам'ятки – 1673 р., не пізніше середини листопада, оскільки третю частину «Кройніки» Феодосія Софоновича датують початком 1673 р. й користуватися нею раніше укладач «Літописця» не міг. Нижня хронологічна межа, як помітив дослідник, ґрунтується на інформації з тексту. Так, про польського короля

Михайла Вишневецького згадано як про живого (помер 10 листопада 1673 р.) й жодним чином не омовлено звитягу військ Речі Посполитої під Хотином днем пізніше. Сам рукопис не є автографом. Це копія, вміщена до збірника й кілька разів доповнена, редагована різними почерками [6, с. 220-222]. Ю. Мицик, публікуючи пам'ятку, відзначив початковий текст і всі виправлення. Зауважимо, що останні не стосуються досліджуваних у цій роботі аспектів, а, отже, решту твору слід розглядати як виразник суспільно-політичної думки другої половини XVII ст. Усі цитати, що наведено нижче, перевірено на предмет запозичень, і збігів не виявлено.

У питанні авторства «Літописця» немає однозначної відповіді. Привертає увагу насиченість оповіді «ексклюзивною» інформацією з життєвого досвіду київського полковника Василя Дворецького (1609 – помер після 1672) та збіг авторських оцінок подій із його політичними поглядами. Проте, на думку Ю. Мицика, приписувати авторство «Літописця» винятково згаданому діячеві не варто. По-перше, тому що в тексті про нього мовиться від третьої особи, що не характерно для тогочасних історичних творів. По-друге, доводить дослідник, автор послуговувався спогадами полковника, записаними дещо раніше, орієнтовно на початку 1670-х рр. Тому до створення рукописної збірки загалом і «Літописця» зокрема, поряд із Василем Дворецьким, міг бути причетний його син Іван. Він же, гіпотетично, й уклав остаточну редакцію пам'ятки [6, с. 219-224]. Надалі на позначення потенційних творців хроніки вживатимемо поняття «Автор».

Про Василя Дворецького відомо, що він був вихідцем із православного шляхетського роду, здобув освіту в Київському колегіумі. Брав участь у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, у період з 1650 до 1668 рр. кілька разів посідав уряд київського полковника, у т. ч. наказного, у 1669 р. оселився в Києві [6, с. 220-221; 13, с. 204-206]. Про його сина – Івана Дворецького – інформації значно менше. Відомо, що займав уряди в Київському полку – полкового хорунжого, потім неодноразово остерського сотника, у 1690-і р. був полковим суддею [5, с. 144-145, 150-151]. У зв'язку з цим можемо припустити, що, як і батько, мав за плечима добру освіту, отриману, імовірно, у Київському колегіумі.

Переходячи до розгляду територіальних візій, зауважимо, що ключовими поняттями у номінації довколишнього простору для Автора «Літописця» є «Україна» або «вся Україна». Зовсім не натрапляємо в тексті на означення «Русь», а на назву «Мала Росія» та похідне від неї «малоросийский» – віднаходимо лише раз. «Мала Росія» у значенні Гетьманату вжито під 1665 р. у повідомленні про призначення Петра Шереметєва (р. н. невідомий – 1690) київським воєводою: «Который [Петро Шереметєв – М. К.] през лакомство свое, же в Малой Росії жителем незносные крывды и выдырства чинив» [6, с. 231]. Далі йшлося про те, що «кгды бы были ревізорі от царского пресвітлого величества, все бы тое показалося ширей от жителей малоросийских» [6, с. 231]. Згадка про Малу Росію та її жителів «малоросийских» саме такому контексті видається невипадковою. Грецизм «Мала Росія», початково релігійний термін на позначення Київської митрополії, завдяки Богдану Хмельницькому набув нового змісту. Гетьман почав використовувати «політично зручне» означення «Мала Росія» у дипломатичних зносинах із царем, чим підкреслював релігійну єдність та спільність інтересів Великої і Малої Русі. Тим самим до цього простору не потрапляла решта руських територій, що лишилися в межах Речі Посполитої. У Москві схвально сприйняли такий новотвір і після Переяславської угоди 1654 р. Малу Росію було додано до переліку володінь у титулі московського правителя, а в офіційних документах так почали іменували підвладну йому козацьку автономію. Натомість у самому Гетьманаті цим терміном послуговувалися лише в листуванні з царською канцелярією. Першим, хто ввів його до внутрішнього вжитку, був Іван Брюховецький. Відтоді «Мала Росія» як синонім Гетьманату спричинилася до творення в його межах нової ідентичності – «малоросійської» [9, с. 363-367]. Невживання Автором «Літописця» термінів «Мала Росія» та «малороссийский» є додатковим доказом тієї тези, що козацька еліта ще вважала такі означення «незвичними» і тому не включала їх до своєї політичної системи координат.

Реалії початку 1670-х рр., зокрема, збройна боротьба за об'єднання право- й лівобережних полків під владою єдиного козацького очільника, спричинилися до активного вжитку понять на означення цілісності простору «по обидва береги Дніпра». Вислови «сторона Дніпра», «обидві сторони Дніпра», що перегукувалися з топосом «расторгненої України», були характерні для тодішньої старшинської риторики [9, с. 354]. Ці аспекти також знайшли вияв у тексті «Літописця», проте не лише щодо вказаного періоду. Так, інформація про Богдана Хмельницького, який «ц[а]рю православному поддався з усею Україною по обох сторонах Дніпра будучою...» [6, с. 229], стосується ранішого часу – 1654 р. Цей фрагмент запозичено майже без змін у Феодосія Софоновича [11, с. 231], що свідчить про використання ним неактуального тому часу, дещо пізнішого поняття. Станом на 1654 р. указівка на цілісність України, яка розкинулася по обидва береги Дніпра, не потребувала окремої згадки. Не зауважив цього й Автор «Літописця», перенісши поняття до свого тексту.

У контексті поділу простору по Дніпру вживано в «Літописці» такі поняття: «тамобочние», «край Задніпрский», «тамтой бок козацкий», «козаки задніпрские», «гетман задніпрский» [6, с. 229-233]. Цікавість подібних означень полягає в тому, що в їх основі лежить протиставлення, відносність двох просторів щодо Дніпра. Інколи це дає можливість простежити, з яким із двох означень асоціює себе мовець. У випадку з «Літописцем», Автор уживає ці поняття відповідно до ситуації, безвідносно до себе й місцевого розуміння. Проте в одному випадку чітко простежується вказівка на його перебування на Лівобережжі. Запис під 1667 р. оповідає, що «ханский калча солтан... Дорошенка гетманом наставил на том боку Дніпра в Чигирині» [6, с. 232]. Мова йде про Правобережну Україну, тоді як потенціний читач має зрозуміти це з позиції мешканця лівобережної частини Гетьманату. Також під 1669 р.

правий берег Дніпра згадано як «бок лядзкий» [6, с. 232], вочевидь, у зв'язку із приналежністю його до Речі Посполитої згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р. Хоча в той же час Автор вбачав Правобережжя частиною «всієї України» [6, с. 233].

Окреслення певного простору Україною передбачає ще одне його значення – межі. І хоча в тексті пам'ятки не натрапляємо на конкретні вказівки авторового бачення кордонів України, деякі повідомлення все ж на нього вказують. По-перше, поняття «Україна», «вся Україна» вживано лише відносно козацької автономії та її очільників. Так, Богдан Хмельницький, за словами Автора, присягнув православному цареві «з усею Україною по обоих сторонах Дніпра будучою» [6, с. 229], а Петро Дорошенко «из половицею України цале ся турчинови поддал...» [6, с. 233]. Тож логічно припустити, що друга половина України – це не що інше, як лівобережний Гетьманат. По-друге, опосередковано вказано, які терени до України «не належать». Наприклад, згадуючи похід козацького війська з татарами під Замостя 1648 р., Автор «Літописця» зазначив: «...Вышневецкого многых панов з войском их Хмелницкый ис Карач-беем под Пилявкою изнес и зараз утропы за ляхами под Замостя пойшол..., Полшу пустошачи» [6, с. 228]. Тобто Руське воєводство, у складі якого перебувало Замостя, «знаходилося» поза Україною. Ще одну вказівку на це віднаходимо наприкінці твору: «...и усе Подоля опановуют, и Подгура от Украины ку Львову, а орды плюндруют Волын и Полшу, огнем и мечем зносят» [6, с. 234]. Такі конотації свідчать також про «неактуальність» для Автора уявлень середини XVII ст., коли, за припущенням Наталі Яковенко, термін «вся Русь» виступав синонімом до поняття «вся Україна» [12, с. 41].

Обмеження України кордонами єдиного Гетьманату по обидва береги Дніпра в територіальних візіях Автора «Літописця» свідчить про те, що на початок 1670-х рр. козацька еліта ототожнювала географічний маркер «Україна» з підконтрольним їй простором. Таке означення виразно контрастувало із ситуацією середини XVII ст., коли Україною найчастіше називали терени по праву сторону від Дніпра [10, с. 14]. Також уживання Автором «Літописця» назви «Україна» відносно Гетьманату вказувало на те, що, незважаючи на більш ніж десять років безперервних міжусобиць, його все ще мислили єдиною політичною одиницею.

Висновки і пропозиції. Отже, із тексту «Літописця» простежується вплив актуальних часові написання твору уявлень та ідей на Авторову уявну географію. Він мислив категоріями, усталеними станом на 1670-і рр., екстраполюючи їх на попередні десятиліття. Це і розуміння простору України як синоніму до Гетьманату по обидва береги Дніпра, і топос «расторгненої України», і «незвичність» терміну «Мала Росія» на позначення простору, підконтрольного Війську Запорозькому. Подальші наукові пошуки в цьому напрямі із залученням інших козацьких наративних джерел допоможуть уточнити, як змінювалися територіальні візії козацької еліти Гетьманату протягом другої половини XVII ст.

Список літератури:

1. Ісаєвич Я.Д. «Навіти» – невідома пам'ятка української публіцистики XVII ст. / Я.Д. Ісаєвич // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 6. – С. 52-62.
2. Ісаєвич Я.Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 334 с.
3. Ісаєвич Я.Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я.Д. Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
4. Кирчанів М. Діапазон можливостей мікроісторії в Україні: Інший у баченні «людей другого плану» / М. Кирчанів // Регіональна історія України: зб. наук. статей / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. Я. Верменич / – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 6. – С. 211-222.
5. Кривошея В.В., Іржицький В.Ю. Українська козацька старшина Київського полку / В.В. Кривошея, В.Ю. Іржицький // Гілея: науковий вісник: зб. наук. праць / Укр. акад. наук., Нац. пед. ун-т. ім. М.П. Драгоманова. – К.: Світогляд, 2009. – Вип. 20. – С. 143-155.
6. Мыцык Ю.А. «Літописец» Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. / Ю.А. Мыцык // Летописи и Хроники. Сборник статей 1984 г. / Отв. ред. В.И. Буганов. – М.: Издательство «Наука», 1984. – С. 219-234.
7. Мыцык Ю.А. Украинский историко-политический трактат 1669 года как памятник публицистики / Ю.А. Мыцык // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX вв. – Днепропетровск, 1982. – С. 84-101.
8. Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1894 г. – СПб.: [б. и.], 1896. – 133 с.
9. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / С. Плохій; авториз. переклад з англ. [М. Климчук і Т. Цимбал]; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. – К.: Критика, 2015. – 424 с.
10. Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття / Ф. Сисин // Україна модерна. – 2006. – № 10. – С. 7-18.
11. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович; [підг. текст до друку, передм. Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка; відп. ред. В.А. Смолій]; Академія наук України [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1992. – 332 с.
12. Яковенко Н.М. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Н.М. Яковенко. – К.: Laurus, 2012. – 472 с.
13. Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate / G. Gajecky. – Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1978. – Vol. 1. – 789 pp.

Корниенко М.В.
Киевский университет имени Бориса Гринченко

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ КАЗАЦКОЙ ЭЛИТЫ ГЕТМАНАТА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА (НА ПРИМЕРЕ СЕМЬИ ДВОРЕЦКИХ)

Аннотация
Исследованы территориальные представления казацкой элиты Гетманата на примере семьи Дворецких. Для этого рассмотрен рукописный памятник «Літописец», созданный во второй половине XVII в. представителями указанной старшинской семьи. Было выделено словоупотребление, обозначавшее пространство, и проанализировано его содержание в контексте тогдашней политической традиции Гетманата. Отслежено, что Автор памятника использовал устоявшиеся к началу 70-х годов XVII в. понятия и экстраполировал их на предыдущие десятилетия. Это восприятие пространства Украины равным территории Гетманата по обе стороны Днепра, избегание термина «Малая Россия» для аналогичного обозначения и топос «расторженной Украины».
Ключевые слова: территориальные визии, казацкая элита, семья Дворецких, Гетманат, Украина.

Korniienko M.V.
Borys Grinchenko Kyiv University

TERRITORIAL VISTAS OF THE COSSACK ELITE OF THE HETMANATE IN THE 2ND HALF OF THE 17TH CENTURY (BASED ON DVORECKY FAMILY)

Summary
Territorial vistas of the Cossack elite of the Hetmanate based on the Dvorecky family were investigated. For those the handwritten chronicle «Litopysec» created by Dvorecky family representatives in the 2nd part of the 17th century was studied. Lexics about territory/space used in the text was analyzed and complained to the political tradition of the Hetmanate. It was noted that the Author of the «Litopysec» used conventional concepts and extrapolated their definitions on the previous decades. He had defined the Ukraine as the Hetmanate territory while avoiding the term of «the Little Russia», and mentioned the concept of «the disintegrated Ukraine».
Keywords: territorial vistas, the Cossack elite, Dvorecki family, the Hetmanate, the Ukraine.

УДК 908.82.-4.058237.821.4.82.908

Т. ШЕВЧЕНКО ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ СЕРЕДИНИ XIX СТОЛІТТЯ: ВЗАЄМОВПЛИВИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ

Кухарєва Н.М.
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

У статті розкривається спілкування Т. Шевченка із інтелігенцією, яка безпосередньо чи опосередковано пов'язана з переяславським краєм. Окремо виділяється категорія інтелігенції, яка мешкала в С.-Петербурзі, але приїжджала, вивчала і знала наш рідний край. Розглядається спілкування Т. Шевченка з літературно-театральним гуртом «Переяславське земляцтво». Приділяється увага особистостям української інтелігенції, які в середині XIX ст. проживали в Переяславському повіті та впливали на формування свідомості поета. Всі ці контакти взаємовпливали як на інтелігенцію, так і на Т. Шевченка, які вилилися написанням найбільш значущих поезій переяславського циклу.

Ключові слова: переяславський цикл творчості, інтелігенція, пов'язана з переяславським краєм, взаємовпливи, формування світогляду.

Постановка проблеми. XIX ст. увійшло в історію України як пробудження національної свідомості народу. Бурхливі реалії XIX ст. породили цілу плеяду громадських, літературних та політичних діячів, які своїм життям, творчістю і переконанням лишили помітний слід в українському суспільстві. Саме тісним стосункам з ними і в Петербурзі, і подорожуючи Україною, поет значною мірою завдячує формуванню своїх світоглядних і суспільних позицій.

Але ніколи, навіть у молоді роки, поет не втрачав своєї власної індивідуальності. Про це вагомо висловився І. Франко: «…геніальна натура нашого поета уміла впливи ті щасливо перетопити в одну органічну і глибоку поетичну цілісність – у той сплав, ім'я якому – Шевченко» [22, с. 67].

Іван Дзюба писав: «Великий подвиг Тараса Шевченка полягає передусім у тому, що він, відродивши поняття про свій народ – повернувши цьому Поняттю його споконвічну гідність, – водночас підніс до загальнолюдського рівня і відроджувану літературу цього народу. Власне, це був колективний подвиг, колективна праця цілої когорти інтелігенції, яка національно пробуджувалася…, але саме геній Тараса Шевченка осяяв цей подвиг і цей труд незвичайно яскравим і чарівним світлом» [6, с. 5].

Стаття допоможе розкрити спілкування Т. Шевченка з інтелігенцією, яка безпосередньо чи опосередковано пов'язана з переяславським краєм в далекому Петербурзі та в Україні та про взаємовпливи на їхні погляди, а також на творчість Т. Шевченка переяславського циклу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У шевченкознавчих студіях не раз були спроби вказувати на деякі літературні паралелі, залежність, впливи тощо. У працях багатьох дослідників творчості Т. Шевченка широко розкриваються його контакти з представниками інтелігенції як у Росії, так і в Україні.

Не дивлячись на досконале висвітлення творчості Великого Кобзаря в сучасному шевченкознавстві, слід вказати на відсутність цілісного систематизованого дослідження про спілкування Т. Шевченка в контексті взаємовпливів із інтелігенцією, яка була пов'язана з переяславським краєм.

Мета статті. Стаття допоможе виокремити, систематизувати матеріал про взаємовпливи на формування поглядів Т. Шевченка та інтелігенції середини XIX ст., обмеживши дослідження творами Т. Шевченка переяславського циклу та особистостями інтелігенції, пов'язаної з переяславським краєм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Світогляд Тараса Шевченка формувався і розвивався в період, коли в Україні сталася криза феодально-кріпосницької системи господарювання, посилився процес формування капіталістичних відносин.

Культурна діяльність була єдиною цариною, де позбавлені держави українці могли виразити свою самобутність: тому часто провідну роль «будителів народу» відігравали поети, письменники, вчені. І все ж важко знайти інший приклад людини, поезія та особистість котрої такою повною мірою втілила національний дух, як це для українців зробив Шевченко [1, с. 35].

Санкт-Петербург 30-х та початку 40-х років XIX ст. був справжнім культурним та інтелектуальним центром великої імперії, що притягав творчі сили.

Саме в С.-Петербурзі восени 1841 р. познайомився Т. Шевченко з переяславським лікарем А. Козачковським, коли поет навчався в Академії мистецтв і писав перші вірші, а Андрій Осипович працював лікарем на кораблях Балтійського флоту [20, с. 178].

До сьогоднішнього дня зберігся будинок А. О. Козачковського, який є єдиною пам'яткою в місті, що репрезентує дворянське дерев'яне житло Переяслава поч. XIX ст. з його особливостями розташування, планування, оздоблення, в якому зараз знаходиться експозиція Музею Заповіту Т. Г. Шевченка.

1836 року сталася одна із доленосних подій у житті Т. Шевченка – зустріч із земляком, художником Іваном Максимовичем Сошенком, який навчався в Академії мистецтв і познайомив Т. Шевченка з письменником Євгеном Гребінкою [18, с. 198].

Євген Павлович першим і зайнявся літературною освітою Тараса. Гребінка влаштовував вечори, на яких збиралося багато відомих петербурзьких літераторів. Через Гребінку і Брюлло-

ва нововизволений Шевченко увіходить в салони найвищого інтелігентного товариства столиці.

У Гребінки Шевченко відкрив, що існує друкована оригінальна література мовою народних пісень. Гребінка дав Тарасові прочитати «Енеїду» Котляревського та твори інших українських авторів, особливо харківських романтиків, у першу чергу, Григорія Квітки-Основ'яненка. Також завдяки Гребінці Шевченкові дісталася в руки «Історія Малої Росії» (Москва, 1822) Дмитра Бантиша-Каменського, з якої він дізнався, що Україна має свою історію. Шевченкова історична свідомість остаточно окреслилася у 1839 р., коли він дістав можливість ознайомитися з рукописною «Історією Русів», яку привіз до Петербурга поет, етнограф і історик Микола Маркевич (1804-1860), з яким познайомив Шевченка друг Гребінки Петро Мартос (1811-1863), той самий, який за намовою того ж Гребінки у 1840 р. фінансував перше видання «Кобзаря» [27, с. 87].

У бібліотеці гостинного дому його ментора Гребінки у Петербурзі Тарас Шевченко мав змогу наполегливо вивчати великі збірки як творів українського фольклору, так і твори тодішніх романтичних українських, польських та російських авторів. Це були Тарасові «університети».

Є. Гребінка був пов'язаний також з нашим краєм. Після закінчення Ніжинського ліцею, повернувшись до Пирятина, Євген поступив на військову службу. Як дворянину йому було дано звання обер-офіцера резервного ескадрону малоросійського полку й направлено на місце служби. Надвечір 3 вересня 1831 р. він прибув до Переяслава. Тут його зустрів офіцер із штабу полку. Він передав наказ вищого начальства затриматись і чекати нових розпоряджень. Поселився Гребінка на околиці міста, поблизу військових стаєнь.

Прогулянки Переяславом та довкола нього дали змогу юнакові почути від місцевих жителів нові для нього легенди, казки, пісні, які пізніше він частково використає у своїх творах.

Отже, прожив тут Гребінка приблизно два місяці, познайомившись із багатьма переяславцями. Зокрема, із студентами та випускниками Переяславської семінарії, серед яких у цей час були Осип Бодянський та Андрій Козачковський, господар будинку, в якому розміщений наш музей і який був щирим другом Т. Шевченка.

На початку листопада прийшов наказ покинути Переяслав і повернутися до Пирятина, так як польське повстання 1831 р. було придушене, і відпала потреба посилати козачі резервні полки та їх офіцерів [14, с. 14].

Гребінка із душевною теплотою згадував про стародавній Переяслав. Зокрема, у своїй етнографічно-історичній повісті «Телепень» він пише так: «Хто не знає, хто не читав про славу древнього Переяслава? Там наші предки переймали славу, там бенкетував після славетних перемог не один владний князь. Туди сусідські данники привозили золото, срібло, самоцвітні камені, орнаментові тканини, грецькі вина й всілякі заморські хитрощі... Славен був Переяслав! А тепер суворі віки, пролітаючи над ним, гірко здійснили славу Сатурна, який поїдав власних дітей... Де ж ви, сильні земляки? Де вона гордість ваша, де ваше багатство?

На місці гамірливого й величного колись Переяслава ви побачите купу будиночків, розкиданих на берегах Трубежа й Альти.

Трубіж ледве несе-струменить свої повільні хвилі поміж гав'яром та осокою. Альта ж – висихає в літню спеку.

На майдані, де не раз здійснювався величний виїзд пишного князя, – тепер нужденний єврей обмінює довірливим українцям червінці.

Рука часу майже зрівняла вали, фортеці. Тут і там вросли в землю великі чавунні гармати. Отари кіз бродять попід руїнами. Усе місто схоже на величезний цвинтар. Інколи дощі розмивають бік гори – й звідтіля на вас дивляться черепи ваших попередників...

Довкола міста, неначе хвилі, тиснуть могили. Вони мовби душать одна одну, буцімто хочуть ринутись і засипати Переяслав. Це – уламки декорацій печальної драми! Драми, яку розігрували віки, – німі, однак виразні.

Гордий часоплине, коли тобі досяжне якесь почуття, то подивися на Переяслав!.. Хто в годину дозвілля дивився не географічну карту, знає, що Петербург лежить прямісінько на північ від Переяслава...» [2, с. 209].

Незабаром Гребінка залишає військову службу і іде до Петербурга, де кожен четвертий службовець – українець.

У Петербурзі вихідці з України об'єднувались у земляцтва, переважно, це були літературно-театральні гуртки. Діяв серед них і такий гурт, як «Переяславське земляцтво», куди входили Я. Гамалія, В. Зеленський, С. Алексєєв, А. Козачковський, М. Плисов, Д. Рева та чимало інших [12, с. 5]. Зокрема, цінними в цьому розумінні, є спогади А. Козачковського про знайомство із Т. Шевченком, які вперше були надруковані в газеті «Киевскій телеграфъ» у 1875 році. За спогадами А. Козачковського, знайомство відбулося завдяки їхньому спільному знайомому Василю Зеленському: «З творами Шевченка познайомив мене в Петербурзі 1841 року альманах Гребінки «Ластівка». Зустрівшися невдовзі після цього з земляком Зеленським, я завів мову про вміщені в альманасі незрівнянні твори якогось Шевченка. «Хочеш, я познайомлю тебе з автором?» Певна річ, пропозиція була прийнята з щирою вдячністю. Через кілька днів по тому, увечері, зайшов до мене з земляком моїм незнайомий пан, який привітав мене такими словами: «Дай боже здравствовать! Оце той самий Тарас, що ви хотіли з ним познайомиться». «З першої зустрічі, – писав А. Козачковський у спогадах, – поет не міг не помітити, що думи його справляли на мене глибоке враження. Розмова наша, затягнувшись далеко за північ, велася навколо творів і основного їхнього предмета – дорогої нам обом України. Протягом семимісячного перебування мого в Петербурзі Шевченко часто відвідував мене, приносячи майже щоразу щось нове із своїх творів... Прощаючись зі мною в травні 42 року, Шевченко попередив мене, що він дуже лінується писати листи, тому я нічого не знав про нього до 45 року» [9, с. 179-180].

Про які ж літературні явища говорили на тих земляцьких вечорах? Найпопулярнішими серед українців, закоханих у рідне слово та пісню, були тоді твори І. Котляревського та Г. Квітки-

Основ'яненка [12, с. 6]. На літературно-театральні вечори Переяславського земляцтва приходив Є. Гребінка і Т. Шевченко.

Наприкінці 1839 року в Петербурзі з'явився молодий український історик Микола Андрійович Маркевич, товариш Гребінки. Шевченко опинився в атмосфері, де питання української минувшини стало предметом жвавих дискусій.

Внесок М. Маркевича в розвиток української історичної науки та в осмислення вітчизняного минулого полягає, насамперед, в тому, що він написав фундаментальну п'ятитомну «Історію Малоросії», видану у Москві 1842-1843 рр. і частково перевидану 2003 року за редакцією Ю. Шемшученка в Києві.

«За цією працею вивчав історію України Тарас Шевченко. Її вплив відчувається на багатьох творах Кобзаря, – пише Ю. Шемшученко у передмові до цього видання. – Тарас Григорович приятелював з Миколою Андрійовичем. Вони зустрічалися у Санкт-Петербурзі та в Україні. У багатьох питаннях стояли на близьких ідейно-політичних позиціях. У 1840 р. Т. Шевченко написав вірш «М. Маркевичу» і подарував його адресатові у день його народження перед від'їздом із Санкт-Петербурга в Україну» [17, с. 2].

Приїзд Маркевича та знайомство із ним зворушило Шевченка й пожвавило «Переяславське земляцтво» – адже Маркевич також знав Переяслав, бо відвідав наше місто 1837 року. Тому Маркевич і Гребінка обоє бачили й знали наш край на радість учасникам Земляцтва – Зеленському, Алексєєву, Гамалії – й цим заінтригували самого Тараса: «А який же він, той стародавній Переяслав? От коли буду в Україні, то відвідаю і його» [12, с. 6]. Маркевич розповідав про свої зустрічі з Пушкіним, Рилєєвим, Гоголем, які час від часу зверталися до історичної минувшини України

Хто із прихильників кобзаревого слова не пригадує його романтичної поеми «Гамалія»? Прототипом для образу отамана Гамалії, ватажка морських козацьких походів XVII ст., послужив знайомий поетові чиновник Петербурзького морського відомства Яків Гамалія. Це в нього час від часу збиралися учасники літературно-драматичного гуртка під назвою «Переяславське земляцтво», які ставили п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Костомарова, Я. Кухаренка [11, с. 4].

Влітку 1842 року до Земляцтва завітав Яків Кухаренко, козацький генерал із Кубані, який написав п'єсу «Чорноморський побит». В атмосфері гамаліївського гуртка у Шевченка народився задум також написати п'єсу «Данило Рева». Річ у тім, що й справді в Земляцтві був такий Данило Андрійович Рева – син переяславського колезького асесора, студент Петербурзької медико-хірургічної академії. В процесі роботи над драмою Шевченко замінив назву на «Назара Стодолю». Яків Герасимович Кухаренко був радий знайомству із Тарасом Григоровичем та із його переяславськими приятелями. Курінний отаман генерал Кухаренко чудово знав запорозький козацький побут і поєднував чесноти лицарської душі із добротою. Він викликав симпатію і в Шевченка та його товаришів. Вони почали називати себе «куренем», а то й «кошем», а Кухаренка «кошовим батьком». Тут, у Земляцтві, запанував дух особливої січової богеми. «Курінні товариші» готували козацькі страви. Ніщо не перешкоджало цьому товариству романтиків вести бесіди про рідне письменство, співати козацьких пісень, яких вони знали чимало [12, с. 6].

До Шевченка, Кухаренка і переяславських земляків завітали також Семен Гулак – Артемовський та Михайло Глінка. Слід сказати, що композитор М. Глінка знайшов С. Гулака-Артемовського біля Переяслава, в с. Андрушах, у архиєрейському хорі, й привіз до Петербурга у 1838 році. До речі, перебуваючи на Переяславщині, Тарас Шевченко кілька разів їздив із Козачковським до цього мальовничого села Андруші за 7 верст від Переяслава, залишивши два свої малюнки під назвою «Андруші» та описи про прогулянки в одному з листів до А. Козачковського: «Мені здається, що й раю кращого на тім світі не буде, які ті Андруші» [24, с. 125]. Семен Гулак-Артемовський їздив на навчання до Італії, виступав і мав чималий успіх як співак і як композитор. Пізніше він напише славетну оперу «Запорожець за Дунаєм», яка є окрасою української класичної музики й сьогодні. Одну зі своїх пісенних обробок – «Стоїть явір над водою» С. Гулак-Артемовський присвятив Т. Шевченкові. Згадуючи цю пору, поет писав славетному співакові: «Щасливий час був!» [24, с. 308]. Отже, восени 1842 року Тарас Григорович пише п'єсу «Назар Стодоля» і невелику поему «Гамалія».

Петербурзькі українці тепло сприйняли нові твори Кобзаря і, зокрема, «Назара Стодолю». В листі до Я. Кухаренка Т. Шевченко писав: «Що тут, батьку отамане, робиться! Козацтво ожило! Ставлять мого «Назара Стодолю» [24, с. 119]. Першими поставили п'єсу студенти Медико-хірургічної Академії, тобто, учасники Переяславського Земляцтва. У самому Переяславі вперше поставив «Назара Стодолю» Опанас Маркович із групою студентів ще 1845 року. З того часу п'єса періодично йшла у місцевому Народному домі (нині Районний будинок культури) [12, с. 5].

«Історія Русів», або, як її називав Шевченко, «Літопис Кониського», залишилася назавжди головним джерелом його історичних відомостей про минуле України; крім того, цей твір сформував його історіософічні погляди.

Коли Пушкін, Костомаров й інші захоплювалися «романтичними» образами минулого України, змальованого у тому творі, Шевченко зрозумів основну суть і ідеологію «Історії Русів» і блискуче її розвинув, головно в поемах циклу «Три літа», до яких належать твори переяславського циклу.

«Тарасова ніч» – історична поема Т. Шевченка, написана у Петербурзі в 1838 р., в якій увіковічується перемога під Переяславом у травні 1630 р. наказного гетьмана козацько-селянського війська Тараса Федоровича, прозваного в народі Трясилом, над польсько-шляхетським військом на чолі з гетьманом С. Конецпольським. Особливе місце цієї поеми переяславського циклу у творчості Т. Шевченка визначається тим, що хронологічно це перший твір патріотично-історичної тематики, де виразно зазвучали провідні для шевченкової поезії мотиви й образи: кобзар, Україна, Гетьманщина, козаки, гетьмани, могила,

слава, «доля-воля» козацька і найбільш вагомий серед них – мотив туги за славним минулим, героїчні образи якого мали пробуджувати почуття національної гордості й неприйняття сучасного поневоленого стану батьківщини. Шевченко ідеалізує минувшину не тому, що бачить у ній те, чого не бачить у сучасності, а саме – змагання українського народу за свою національну і політичну самостійність. Із цього самостійницького становища оцінює він події української історії, чим радикально різниться від своїх попередників і від багатьох послідовників [19, с. 29].

Отже, молодечі погляди Шевченка розвивалися під впливом етнографічно-романтичного українства. Його перші твори носять характер того українолюбства, що було питоме всім першим українським письменникам.

Шевченко прибув із Петербурга в Україну зі сформованим політичним світоглядом.

Зустрічі з Україною в 1843, 1845 рр. були для Кобзаря і хвилююче-радісними (нарешті він бачив свою довгождану батьківщину), й водночас гіркими, бо зіткнувся митець із сумною дійсністю. Поет, який пам'ятав Україну із дитячих літ, таненаче заново відкривав її для себе. Про нього вже линула слава як про першого співця України, а він ішов далі й далі – творити духовну історію – правду свого народу [1, с. 263].

Варто також врахувати, що Переяславський повіт включав у себе в той час ще й Бориспіль, Березань, Баришівку, Яготин і села, хутори, прилеглі до названих містечок…

Отже, вперше Тарас ступив на Переяславську землю ще у 1843 р., під час першої подорожі в Україну, коли він гостював у Рєпніних (Яготин) та у Лукашевича (Березань) і тоді, коли їхав через Дніпро й милувався Андрушами, Трахтемировим, Монастирком… Але по-справжньому відчув Кобзар переяславський край у 1845 р., про що потім згадував на засланні.

Перша подорож (1843-1844) відкрила важливий період у житті й творчості Шевченка – так званий період трьох літ. Поет виїхав в Україну в 2-й половині травня 1843 р. разом із Гребінкою.

Тут Шевченко зустрівся з деякими представниками української інтелігенції, які відіграли пізніше важливу роль у його творчому житті та проживали вони на той час у Переяславському повіті [18, с. 104].

Олександр Афанасьєв-Чужбинський (1816-1875), як і Гребінка, випускник Ніжинської гімназії, був письменником і етнографом. В той час він займався польською поезією, і в його домі в Іскiвцях (осінь 1843 р.) вони разом читали третю частину «Дзядів» Адама Міцкевича в оригіналі й Шевченко неодноразово пробував перекладати ліричні вірші польського поета на українську мову, але, невдоволений перекладами, знищував їх [25, с. 165].

Платон Лукашевич (1806-1887) був сином друга Григорія Сковороди, Якима – фольклорист, що особливо цікавився Західною Україною. Він видав у 1836 р. у Петербурзі свою збірку «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» і листувався з Іваном Вагилевичем, одним із львівської «Руської Трійці». Це, власне, у Лукашевичевій Березані Шевченко уперше читав «Русалку Дністрову», видану, як відомо, у Будапешті в 1837 р. [25, с. 312].

Олексій Капніст (1796-1869), син письменника і українського політичного діяча Василя (1758-1823, відомого своєю місією до короля Прусії в українській справі у 1791 р., був декабристом і якийсь час ув'язненим у Петропавлівській фортеці). Шевченко бував у його маєтку в с. Ковалівці, де виконував художні завдання [25, с. 298].

Капніст увів Тараса в сім'ю колишнього військового генерал-губернатора Малоросії князя Миколи Рєпніна-Волконського (1778-1845), покровителя української справи в імперії. Сам князь Микола був одружений з внучкою останнього гетьмана України Кирила Розумовського. Його дочка княжна Варвара (1808-1891), сама письменниця, стала його другом і опікуном на все життя, а головне в часи Тарасового заслання його правдивим ангелом-охоронцем [26, с. 509].

У тому ж переломному 1843 р. (у червні) Шевченко відвідав Київ та його університет. Шевченкові було приємно побачити М. Максимовича, видавця українських народних пісень (1827, 1834), які були важливим джерелом для його поетичного натхнення, і з якими Тарас познайомився ще у домі Гребінки (1836 р.). М. Максимович також долучився до історії землі Переяславської. Про Переяславщину йдеться від прадавніх років («Переяславские сказания М. Максимовича»: 1. О городе Переяславе в первоначальные времена; 2. О празднике Св. Бориса под Переяславом, «О древней епархии Переяславской»), спогади про них незмінно супроводжують вченого: «Не раз обходив я все місто Переяслав і його околиці, пригадуючи різні місцеві події від того давнього часу, коли переяславський богатир-швець потішив князя Володимира єдиноборством з печеніжином… багато історичного десятивікового життя вляглося на цій землі «славного міста Переяслава», колись бувшого третім містом руським, в якому була й первісна митрополія Русі, святим Володимиром започаткована!.. Ось дерев'яна Успенська соборна церква, при в'їзді у верхнє місто, що зветься, за старою згадкою, «Замком»… А колись на цьому місці був «Княжий двір» і красувалась на ньому кам'яна церква «Святої Богородиці», закладена 1098 р. Володимиром Мономахом, «добрим страждальцем за руську землю», який і виростав тут, у Переяславі, і тут же закінчив славне життя своє, на заповітному березі Ільтиці, освяченому кров'ю святого князя Бориса» [20, с. 203].

У бібліотеці Шевченка значиться п'ять видань, автором яких був Михайло Максимович і надходження яких підтверджено документально: збірки українських пісень 1834 р. і 1849 р., зокрема, переклад «Слова о полку Игореве» 1837 р., «Сказание о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном» (відбиток із збірника «Киевлянин» 1850 р.), «Дни и месяцы украинского селянина» і два видання (літопис Величка і примірник «Русской беседы»), які були подаровані ним Шевченкові [8, с. 29].

Книжка є завжди особливим чинником у взаємостосунках людей. Вона їх об'єднує, збагачує новими знаннями і збагачує духовно, надихає і породжує нові творчі ідеї та задуми. Саме таке значення в житті та творчості Тараса Шевченка мали видання творів Михайла Максимовича та твори інших авторів, подаровані ним Шевченкові.

Того ж 1843 р. Тарас зустрівся уперше ще й з Паньком (Пантелеймоном) Кулішем (1819-1897), талановитим естетом, всебічним письменником, поетом, істориком та фольклористом, а перш усього людиною великого, хоч не раз мінливого темпераменту та з унікальною на ті часи ідеєю великої української літератури. Вплив Куліша на Тараса був унікальним.

П. Куліш також об'їздив Переяславський повіт у 1843-1844 р.р., збирав фольклорні матеріали, зокрема, й для першого українського історичного роману «Чорна Рада» та для оповідання «Орися». Згадаймо, наприклад, легенду, яка увійшла в цей твір – про переяславське село Вітовці, про переяславського князя, який полював за турами, дикими биками, і про Трубайло (переяславську річку Трубіж), що теж згадується у творі… [10, с. 6].

У поворотній дорозі до Петербурга Шевченко затримався в лютому 1844 р. в Москві, де зустрівся з Осипом Бодянським (1808-1877), визначним славістом-філологом, видавцем давніх текстів, який товаришував і листувався з А. Козачковським, бо обидва були випускниками Переяславської духовної семінарії. Власне у домі Бодянського побачив Тарас щойно відкритий Михайлом Погодіним рукопис «Літопису» Самійла Величка, найдокладніше джерело козацької історії, що ним до своєї смерті поет буде зачитуватися [5, с. 71].

О. Бодянський високо цінував творчість Шевченка. Не може бути сумнівів в тому, що під час розмов з Шевченком мова йшла про слов'янське питання, зокрема, про чехів, про Шафарика, з якими Бодянський листувався. Лекції Бодянського слухав студент-чех, письменник К. Гавлічек-Боровський, який бував у професора вдома, багато розповідав йому про чеські справи [7, с. 128]. То ж неспроста 22 листопада 1845 р. Т. Шевченко у Переяславі напише посвяту до поеми «Єретик», яка стала найповнішим виявом поглядів Т. Шевченка на слов'янство як сім'ю рівноправних народів, «дітей старих слов'ян», які мають усвідомити цю єдність:

Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів єси в одно море
Слав'янськії ріки! [23, с. 86].

Друга зустріч поета з Україною та її провідними людьми, старшою і молодшою генераціями лівобережного освіченого панства, «людьми, що були при кермі українського громадсько-політичного і культурного життя», що повірили у його спеціальну місію і прийняли як свого провідника і національного поета, зробила надзвичайне враження на Тараса. Він жив у небувалому творчому піднесенні, до інтенсивності якого вже більше ніколи не повернувся [3, с. 98].

Уперше Шевченко приїхав до Переяслава в серпні 1845 року під час своєї другої подорожі по Україні за завданням Київської Археографічної комісії – змальовувати і описувати пам'ятки старовини.

Козачковський згадував про літературний вечір 19 серпня, коли в його оселі Шевченка вітала переяславська молодь: «Не можу не згадати вечір 19 серпня 45 року. Товариство, переважно молодь, гамірно бенкетувало за столом, Шевченко був у справжньому натхненні; напроти нього, на протилежному кінці столу, стояв, не зводячи погляду з поета, з келихом у руці пан поважного віку, походженням німець, віросповіданням протестант. «Оце – батько! Їй-Богу, хлопці, батько! Будь здоров, батьку!» – високо підіймаючи келих, проголосив німець, і потім ми всі називали його «батьком»… [9, с. 198].

На вечірці у А. Козачковського зібралась переважно освічена молодь. Навчались вони тоді в Київському університеті Святого Володимира й перебували на літніх вакаціях. Згадуємо цих людей не випадково, оскільки певна частина з них незабаром стануть учасниками Кирило-Мефодіївського братства, до якого увійшов згодом і Т. Шевченко. Це той же Опанас Маркович, Микола Гулак і Олександр Навроцький, які будуть друзями й однодумцями поета.

Опанас Васильович Маркович – студент, етнограф, театрал, у 1845-47 роках часто мешкав у свого брата Василя, який служив тоді у Переяславі поручником лісового корпусу. Тут же в Переяславі у 1847 р. Опанаса було й заарештовано. Знайдено в нього деякі революційні твори Шевченка, зокрема, «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам…».

Олександр Олександрович Навроцький – теж студент, друг О. Марковича, приїздив до нього та до свого двоюрідного брата Івана, який викладав французьку мову в Переяславській семінарії (Іван Навроцький-Фесенко).

Микола Іванович Гулак листувався з О. Марковичем і приїздив у Переяслав до свого діда й інших родичів, доводився також двоюрідним братом О. Навроцькому [13, с. 5-6].

Приїхавши вдруге до Переяслава в кінці жовтня 1845 р., Т. Шевченко був дуже хворий. Творчий злет, який стався у поета в Переяславі та В'юнищах восени 1845 р., був не випадковим, а зумовленим та підготовленим літературною та інтелектуальною атмосферою доби романтизму. Творчість Т. Шевченка 40-х рр. XIX ст. – це вершина українського романтизму XIX ст.

У листопаді-грудні 1845 р. Т. Шевченко на Переяславщині написав велику частину своїх найсильніших суспільно-політичних творів: поему «Наймичка» (13 листопада); поему «Кавказ» (18 листопада); вступ до поеми «Єретик (22 листопада); «І мертвим, і живим…» (В'юнище, 14 грудня); «Холодний Яр» (В'юнище, 17 грудня); «Давидові псалми» (В'юнище, 19 грудня); «Маленькій Мар'яні» (В'юнище, 20 грудня); «Минають дні…» (В'юнище, 21 грудня); «Три літа» (В'юнище, 22 грудня); 25 грудня в Переяславі Т. Шевченко пише безсмертний «Заповіт», який є вершиною творчості поета [21, с. 148].

Власником В'юнища, де Т. Шевченко написав свої значущі шедеври, був гостинний поміщик і власник цікавої бібліотеки, переслідуваний режимом Степан Самойлов. А. Козачковський перевіз хворого Шевченка пожити до нього у зв'язку з ремонтом свого будинку. Степан Нечипорович Самойлов народився 1773 року й служив чимало літ у Переяславському суді титулярним радником. У вільний час захоплювався малюванням. Незважаючи на поважну різницю у роках, між Шевченком і Самойловим склались хороші стосунки. Самойлов був людиною прогресивних по-

глядів, знав деяких декабристів, співчував їм [21, с. 151].

Не Костомаров та Куліш «навчали Шевченка», показували йому шлях до визвольних ідей, а, навпаки, адже Шевченко до знайомства з Кулішем написав «Перебендю», «Гамалію», «Тарасову ніч», «Гайдамаки» та інші твори. З М. Костомаровим Т. Шевченко познайомився в травні 1846 р. у Києві, коли вже був написаний «Сон» та потужний переяславський цикл із 10-ти поезій. До речі, М. Костомаров теж відвідував Переяславщину і в молоді роки, і вже в доволі поважному віці, незадовго до смерті. М. Костомаров – автор першої української історичної драми «Переяславська ніч» (1838) та нарисів про переяславські церкви Покровську та Вознесенську, про переяславського полковника Мировича та його родину [20, с. 175].

Із Шевченковою поезією переяславського циклу та й із самим автором майбутні кирило-мефодіївці були добре знайомі. Поезії Шевченка приголомшували своєю сміливістю, глибиною та поетичною силою. Поет у своїх творах закликав до повалення самодержавства, до ліквідації кріпосництва, про любов до України та про її визволення, про «сім'ю велику, вольну, нову».

Кирило-мефодіївці стали спадкоємниками ідей шевченкових поезій переяславського циклу, які найрадикальніше відображали засади Кирило-Мефодіївського братства і знайшли своє відображення у програмних документах цього Товариства.

Ось як написав Костомаров про свої враження від ознайомлення з недрукованими творами Т. Шевченка: «...Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче було зазирнути туди!!! Поезія завжди йде вперед, завжди зважується на сміливу справу; за нею йдуть історія, наука і практичний труд... Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька віків замкнений багатьма замками, ... щоб сховати від нащадків навіть згадку про місце, де знаходиться підземна порожнеча. Тарасова муза сміливо ввійшла в цю порожнечу зі своїм невгасимим світочем і відкрила за собою шлях і сонячним променям, і свіжому повітрю, і допитливості людській...» [15, с. 132]. Подібні думки висловлював і П. Куліш у своїх спогадах: «Сам Шевченко зробився не тим, яким я його покинув, ідучи з України. Се вже не кобзар, а національний пророк... Мені здавалося, мовби перед нами сталося те, чого дознав на собі ветхозавітний посол Господень... Київська інтелігенція, лучче сказати, плодюча її частина обгортала українського барда глибоким почитанням» [16, с. 125].

Жоден із Шевченкових попередників (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Г. Гулак-Артемовський, А. Метлинський та ін.) не зумів піднятися до рівня свідомого служіння своєю творчістю інтересам народності і краю.

Грінченко у своїх «Листах...» підсумовує так: «Ми певні, що в українській літературі з'явиться ще багато діячів, рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного рівного йому своїм значенням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків» [4, с. 38].

Висновки. Отже, з одного боку, контакти Т. Шевченка з представниками української аристократії, які були пов'язані з переяславським краєм, суттєво впливали на вироблення його загальнонаціональної позиції, яка формувала в його свідомості державницьке бачення перспектив національного відродження і не обмежувалася проблемами захисту інтересів лише селянського соціуму. А з другого – своєю творчістю Кобзар зміцнював патріотичне налаштування української аристократії, створював загальнонаціональне духовне підґрунтя, необхідне всім учасникам українського руху незалежно від їхньої соціальної належності. Поетичне слово Шевченка виконувало важливу функцію подолання ізольованості верхів українського суспільства від решти українського соціуму, чого так прагнуло досягнути російське самодержавство.

Список літератури:

1. Білецький Л. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Л. Білецький. – Вінніпег, 1952. – Т. 1. – С. 35.
2. Гребінка Є. П. Твори. У 3-х т. / Є. П. Гребінка. – К., 1981. – Т. 2: Прозові твори 1841-1845. – 356 с.
3. Гриценко О. Духовний батько нації (Тарас Шевченко) / О. Гриценко // Герої та знаменитості в українській культурі. – К.: УЦКД, 1999. – С. 97.
4. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської / Б. Грінченко // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К.: Ін-т української археографії НАН України, 1994. – С. 37.
5. Дзира Ярослав. Тарас Шевченко і українські літописи XVII-XVIII ст. // Я. Дзира. Історичні погляди Т. Г. Шевченка. – Київ, 1964. – С. 61-88.
6. Дзюба І. Тарас Шевченко / І. Дзюба. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. – 704 с.
7. Дзюба І. М. У всякого своя доля (Епізод із стосунків Шевченка зі слов'янофілами) / І. М. Дзюба. Літературно-критичний нарис. – К., 1989. – С. 128.
8. Єфремов С. Тарас Шевченко, життя його та діла / С. Єфремов. – Вид. 3-є. – Серія життєписів № 25. Товариство «Просвіта у Київі». – К.: Друк. Т-ва «Час», 1917. – 56 с.
9. Козачковський А. Спогади про Тараса Шевченка / А. Козачковський / Упоряд. В. С. Бородін, М. М. Павлюк. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
10. Коломієць О. Кирило-мефодіївці на Переяславщині / О. Коломієць//Вісник Переяславщини, 1998. – № 147. – С. 7.
11. Коломієць О. Навколо Гамалії / О. Коломієць // Вісник Переяславщини, 1988. – № 132. – С. 4.
12. Коломієць О. Тарас Шевченко та Переяславське земляцтво в Петербурзі / О. Коломієць // Вісник Переяславщини. – 2008. – № 93. – С. 5-6.
13. Коломієць О. Тарас Шевченко у Андрія Козачковського /О. Коломієць // Вісник Переяславщини. – 2000. – № 198. – С. 5-6.
14. Коломієць О. Яскрава зірка великого українського романтизму / О. Коломієць // Вісник Переяславщини, 2012. – № 14. – С. 14.
15. Костомаров М. І. Спогад про двох малярів / М. І. Костомаров // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 130-137.

16. Куліш П. О. Історичне оповідання (уривки) / П. О. Куліш // Спогади про Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 122-130.
17. Маркевич М. Історія Малоросії / М. Маркевич / Відп. ред. і авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Примітки О. В. Кресіна. – К.: «Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – С. 2.
18. Оглоблин О. Проблема українських зв'язків Шевченка / О. Оглоблин // Український історик. – 1973. – Ч. 3-4.
19. Охримович Ю. Політичний світогляд Т. Шевченка / Ю. Охримович // Київська старовина. – 1994. – № 2. – С. 20.
20. Переяслав у віках / Монографія. – Київ, 2007. – 423 с.
21. Сікорський М., Швидкий Д. На землі Переяславській / М. Сікорський, Д. Швидкий. – К.: Наукова думка, 1983. – 253 с.
22. Франко І. Тарас Шевченко / І. Франко. Літературно-критичні статті. – К., 1950. – С. 67.
23. Шевченко Т. Зібрання творів у 6 т. / Т. Шевченко. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2003. – С. 86.
24. Шевченко Тарас. Зібрання творів: у 6 т. / Тарас Шевченко. – К., 2003. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 632 с.
25. Шевченківський словник. У двох томах. – Т. 1. – К., Наукова думка, 1976. – 416 с.
26. Шевченківський словник. У двох томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1977. – 784 с.
27. Шлемкевич М. Глибинна верства світогляду Шевченка // М. Шлемкевич. Верхи життя і творчості: Промови. Доповіді. – Нью-Йорк; Торонто, 1858.

Кухарева Н.М.
Национальный историко-этнографический заповедник «Переяслав»

Т. ШЕВЧЕНКО И ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА: ВЗАИМОВЛИЯНИЯ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПЕРЕЯСЛАВЩИНЫ

Аннотация
В статье раскрывается общение Т. Шевченко с интеллигенцией, которая непосредственно или косвенно связана с переяславским краем. Отдельно выделяется категория интеллигенции, которая проживала в С.-Петербурге, но приезжала, изучала и знала наш родной край. Рассматривается общение Т. Шевченко с литературно-театральной группой «Переяславское землячество». Уделяется внимание личностям украинской интеллигенции, которые в середине XIX в. проживали в Переяславском уезде и влияли на формирование сознания поэта. Все эти контакты взаимовлияли как на интеллигенцию, так и на Т. Шевченко, которые вылились написанием наиболее значимых поэзий переяславского цикла.
Ключевые слова: переяславский цикл творчества, интеллигенция, связанная с переяславским краем, взаимовлияния, формирование мировоззрения.

Kukhareva N.M.
National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»

TARAS SHEVCHENKO AND INTELLIGENCE OF THE MIDDLE OF XIX: INTERACTION IN THE CONTEXT OF HISTORICAL PEREYASLAV REGION

Summary
The article reveals the communication of T. Shevchenko with the intelligentsia, which is directly or indirectly connected with the Pereyaslav region. Separately stands out the category of intellectuals, who lived in St. Petersburg, but arrived, studied and knew our native land. T. Shevchenko's communication with the literary-theatrical group «Pereyaslav compatriots» is considered. Attention is paid to the personalities of the Ukrainian intelligentsia, which in the middle of the nineteenth century lived in Pereyaslav district and influenced the formation of the poet's consciousness. All these contacts are mutually influential both in the intelligentsia and on T. Shevchenko, which resulted from the writing of the most significant poetry of the Pereyaslav cycle.
Keywords: the Pereyaslav cycle of creativity, the intelligentsia associated with the Pereyaslav region, mutual influence, the formation of the worldview.

УДК 614.2/.3(09):94(477)1920/1930

ДІЯЛЬНІСТЬ ХЕРСОНСЬКОЇ САНІТАРНОЇ СЛУЖБИ У 20-30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Марквас К.Ф.
Херсонський державний університет

У статті досліджується досвід роботи санітарно-епідеміологічної служби на Херсонщині наприкінці 20-х – у 30-х роках ХХ століття. Охарактеризовано незадовільний санітарний стан міста та низький рівень санітарної грамотності населення. Аналізуються основні форми та методи санітарно-епідеміологічної роботи у місті та окрузі. Виявлено головні недоліки та проблеми у роботі санітарно-епідеміологічних органів міста Херсона. Дана оцінка результативності діяльності санітарної служби на Херсонщині.

Ключові слова: антисанітарія, саносвіта, профілактика, санітарна станція, санітарний лікар.

Постановка проблеми. Санітарна служба посідала одне з провідних місць у системі радянської охорони здоров'я з огляду на катастрофічне погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації початку 1920-х років ХХ століття. І дійсно, задля подолання найнебезпечніших захворювань того часу недостатньо було надавати медичну допомогу хворим, необхідно було передусім попередити захворюваність засобами профілактичної медицини. На Херсонщині існувала одна з найдавніших санітарних служб на території України, а тому й одна з результативніших, але її діяльність і досі є малодослідженою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Державної санітарної служби УРСР неодноразово ставала предметом спеціальних історичних досліджень. У монографії О. Ціборовського [1] є розділ, присвячений становленню Державної санітарної служби України та основним напрямкам її діяльності. І. Робак та Г. Демочко у своєму дослідженні також приділяють значну увагу створенню та діяльності радянських санітарних органів в Україні [2]. Статті І. Ткаченко присвячені діяльності санітарної служби та характеристиці санітарного стану Радянської України [3; 4]. Також деяким аспектам діяльності Державної санітарної служби присвячені публікації М. Захарченко [5], І. Адамської [6] та Л. Товкун [7].

У праці «Історія та сьогодення Херсонської державної санітарно-епідеміологічної служби: до 135-річчя санітарної організації на Херсонщині» [8] авторами якої є Б. Могилевський та Л. Жмуцький вперше здійснено комплексне дослідження історії створення та діяльності Херсонської санітарної служби. Крім того, деякі відомості про санітарно-епідеміологічну ситуацію на Півдні України у період голоду 1921-1923 рр. містяться у дисертації В. Кириленка [9], а санітарний стан міста Херсона охарактеризовано у публікації К. Марквас [10].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не дивлячись на ряд досліджень історії діяльності Державної санітарної служби УРСР, діяльність її регіональних відділів, а саме створення, напрямки роботи та результативність санітарної служби Півдня України та безпосередньо Херсонщини у міжвоєнний період лишається малодослідженою проблемою.

Мета статті. Головною метою дослідження є охарактеризувати форми та методи санітарно-епідеміологічної роботи Херсонської санітарної служби у 20-30-х роках ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Упродовж 1920-х – першої половини 30-х рр. розширюється мережа лікувально-профілактичних закладів у місті Херсоні. Було сформовано таку мережу медичних установ: дезінфекційні станції, санітарні бактеріологічні лабораторії, інфекційні відділення та бараки, венерологічні та туберкульозні диспансери, фізіотерапевтичні кабінети, санаторії та будинки відпочинку тощо. У 1921 р. у Херсоні було 4 лікарні на 330 ліжок, з них 532 – заразних, 4 санітарно-епідемічних та 7 санітарних лікарів, 13 санітарних агентів, 7 дезінфекторів та 2 гігієно-бактеріологічні лабораторії [8, с. 5].

Вже у 1921 році із впровадженням непу відзначалося певне зростання мережі лікувальних закладів, а протягом у 1922-1923 рр. прослідковувалася тенденція до скорочення лікувальних установ та ліжок у них, пов'язана з нестачею коштів у місцевих органах влади на утримання лікувальних закладів. Так, в Херсоні скоротили штат Будинку дитини з 19 до 16 чоловік, Епідеміологічну лабораторію зберігали з штатом 2 особи, також зберегли штат кількістю в 3 особи у Будинку Санітарного Просвітництва [11, арк. 2]. Все ж в умовах епідемічного стану та поширення соціальних захворювань у 1923-1924 рр. органи влади звернули увагу на бюджетне асигнування сфери охорони здоров'я: будівництво лікарень, поліклінік, амбулаторій, диспансерів, забезпечення їх медичними приладами та обладнанням.

Енергійні заходи, проведені урядом у боротьбі з венеричними хворобами зумовили їхнє різке зниження у другій половині 1920-х рр. Не менш актуальною була проблема захворюваності населення УРСР на туберкульоз. За неповними статистичними даними, на початку 1920-х рр. активним туберкульозом в Україні хворіло до 6% жителів, а 70% було ним інфіковано. Станом на 1 вересня 1923 р. пройшли обстеження 9293 дорослих, з яких 7504 були хворими на туберкульоз, а також 2050 дітей з яких 1688 були хворими [4, с. 356].

Після встановлення у Херсоні радянської влади продовжує працювати санітарно-епідеміологічна служба, якою в цей час керував лікар М. Бенович, який очолював санітарно-епідемічний підвідділ повітздоровввідділу. Умовно він займався містом, а інший санітарний лікар підвідділу – І. Козубов, який працював губернським

санітарним лікарем ще за часів земства, був повітовим санітарним лікарем [12, с. 5].

Активно працювали санітарні комісії. Так, 6 липня 1921 р. Херсонська повітова санітарна комісія видала обов'язкову постанову у зв'язку з виявленням перших випадків азійської холери. Зокрема було сформовано 22 пересувних епідемічних загони, 6 щеплювально-дезінфекційних загонів, затверджено план протихолерних заходів у Херсонському повіті на 1922 рік.

У ті часи основні зусилля санітарної організації зосереджувались на боротьбі з епідеміями та санітарному благоустрої міста. У 1927 р. окружним санітарним лікарем на Херсонщині працював Фрейман, міським санітарним лікарем був – Вайнтрайб [8, с. 6].

За архівними даними навесні 1931 року херсонська санітарна організація складалась із секції здоровввідділу і мала у своєму штаті 4 особи. Крім того, до складу санітарної організації входили санітарно-гігієнічна та бактеріологічна лабораторії, де працювало 6 осіб. До 1934 року організація збільшила свій штат, який складав уже 15 працівників [13, с. 2]. Керував санітарною організацією завідувач підвідділу повітового управління охорони здоров'я Бердичевський, який одночасно був держсанінспектором з промислової санітарії. Існували також відомчі санітарні лікарі [11, арк. 51]. Захворюваність у цей час була значно нижчою, ніж у 1920-ті роки, але все одно вражає кількість випадків захворюваності у 1934 р., коли було зареєстровано 342 випадків червоного тифу і 60 висипного тифу. Особливого розмаху набула малярія – 16316 випадків. У зв'язку з цим активно створюються малярійні станції та пункти.

Продовжували працювати санітарні комісії, які до того ж набули статусу надзвичайних. Зокрема у м. Херсоні було організовано 50 бригад за участю медпрацівників та міліції для перевірки заходів, що мали проводитись у рамках місячника [14, арк. 34].

Різні форми «ударництва», як правило, оберталися надмірним перевантаженням не лише машин і механізмів, але й працюючих на них людей. Це зумовлювало не лише чисельні технологічні аварії, а й масові захворювання та каліцтва робітників. З метою запобігання таких ситуацій в місті створюються амбулаторія консервного заводу та поліклініка заводу ім. Петровського [15, арк. 13].

Об'єктом постійної уваги органів радянської влади була охорона здоров'я матері та дитини. Починаючи з другої половини 1920-х рр., подальшого розвитку набула справа оздоровлення дітей. У місті діяло 4 самостійних консультацій Охматдиту. Проте, за статистичними даними на 1927 р. з 10703 дітей шкільного віку лише 48% (5030 осіб) було охоплено системою оздоровлення [16, арк. 40].

Впродовж першої половини 1930-х рр. в Херсоні злагоджено функціонували Будинок дитини, Будинок немовляти, Забалські ясла. У місті на цей час вже працювали 1 пологовий будинок та 2 жіночі консультації. У 1928 р. в місті діяло вже 2 диспансери, молочна кухня, дитячий профілакторій, лікарня для школярів. В тому ж році відкрито електросвітлову лікарню, у 1929 р. водолікарню на 14 ванн. Будівництво останньої тривало 3,5 місяців і коштувало 25 тис. руб. На початку 30-х рр. електросвітлова лікарня перетворена в Інститут фізичних методів лікування з відділеннями водного лікування, грязьового та інгаляційного. Існував рентген-кабінет і хіміко-аналітична лабораторія. В 1932 р. проведено 200 тис. процедур. У травні 1933 р. відкритий санаторій на 260 місць з спортивним майданчиком [8, с. 219].

Для покращення санітарного стану проводилися спеціальні заходи: медичні працівники заводських лікарень закріплювалися за робітничими казармами, де вони читали лекції й пильнували за дотриманням санмінімуму. Санітарно-освітня робота здійснювалася за підтримки самих робітників [17, с. 5]. З ініціативи Українського Червоного Хреста у житлових кооперативах, гуртожитках і на промислових підприємствах зорганізувалися сандружини та групи санітарних уповноважених з представників громадського активу. Надзвичайна санітарна ситуація, що склалася, вимагала максимального напруження і концентрації зусиль відповідних закладів [18, с. 34]. Стан санітарної справи не дозволяв повсюдно і систематично здійснювати профілактичні заходи боротьби з епідемічними хворобами – щодо черевного тифу проводити поголовне щеплення населення, виявляти бацилоносіїв та хворих на початкових стадіях захворювання, а щодо висипного застосовувати масову санобробку населення, дезінфекцію й дезінсекцію, а також вчасно виявляти і ліквідовувати вогнища захворюваності.

Через незабезпеченість технічним устаткуванням робота санітарних закладів проводилася без належної лабораторної діагностики. Лише у 1933 р. вдалося налагодити постачання останніх деякими дезінфекційними засобами: формаліном, хлорним вапном та хлорпікрином. Проте карболки й фенолу, як і раніше, не вистачало.

Не виконувалися й замовлення на постачання медичних закладів діагностичним та дезінфекційним обладнанням – чашками Петрі, термостатами, автоклавами тощо [4, с. 347]. Боротьбі з завошивленістю перешкоджала незабезпеченість населення засобами особистої гігієни. Катастрофічно бракувало мила й пральних порошків.

Санітарна ситуація тимчасово покращувалася лише внаслідок короткочасних кампаній – тижневиків і місячників «боротьби за чистоту». Тому влада вдавалася до широкого використання карантинних заходів – заборони в'їзду з несприятливих в епідемічному відношенні місцевостей до більш благополучних. Боротьбі з тифом підпорядковувалися всі медичні заклади. Створювалися інфекційні стаціонари й відповідні відділення. Перші – шляхом перепрофілювання туберкульозних диспансерів на профілакторії, а другі завдяки передачі терапевтичних ліжок, а також призначених для хворих іншого профілю.

Серед епідемій, що спалахували у Херсоні протягом 1920-х років були: чума, тиф, холера, малярія, дизентерія, кашлюк, дифтерит тощо [11, арк. 34]. Задля боротьби з ними проводилися щеплювальні кампанії. Значну роль відіграли санітарні комісії, які були вищими санітарними органами на місцях. До їхніх повноважень належало керівництво з питань санітарної пропаганди, санітарного нагляду, виявлення та ізоляція хворих. Серед обов'язкових заходів міська вла-

да організовувала спеціальні карантинні зони (пости), головною метою яких було дбати про безпеку міста від внесення хвороб ззовні, а передусім – холери. З настанням епідемії для подолання нових спалахів та ліквідації збудників холери керівництво Губернського санітарного управління Херсона та НКОЗ УРСР вдавалося до низки заходів, в результаті цього до Херсона було надіслано щеплювальні, епідемічний та санітарно-агітуючий загони, лікарі [19, арк. 3].

Також для попередження випадків захворюваності у листопаді 1924 р. в Херсоні був відкритий магазин «Санітарія і Гігієна». Він надавав можливість населенню отримувати якісні товари за цінами нижче ринкових [20, арк. 2]. Але через високі податки згодом магазин визнали збитковим і невдовзі його було закрито. Протягом 1921-1925 рр. особливого спалаху набули дитячі інфекції (скарлатина, кір, кашлюк тощо). На початку 1930-х рр. у місті поширився червоний тиф та віспа. Головним засобом боротьби з цими хворобами стали щеплення. Особливу небезпеку для населення південноукраїнського регіону в цілому та міста Херсона зокрема становила малярія, яка була тут поширена через значну кількість болотистих місцевостей [4, с. 353].

Висновки. Таким чином, протягом 1920-х років санітарно-епідеміологічний стан міста Херсона та округи покращувався дуже повільно, не дивлячись на ряд надзвичайних заходів Херсонської санітарної станції. Причини цього явища полягали у низькому рівні санітарної грамотності населення, поганою забезпеченістю міста у післявоєнний період та браком коштів у місцевому бюджеті. У результаті Херсон потерпав від постійних спалахів інфекційних та соціальних захворювань. Заходи радянської влади з підвищення добробуту городян хоч і вкрай повільно, аде таки дозволили поліпшити санітарно-побутові умови життя населення, комунальне облаштування Херсона, що позитивно позначилося на зменшенні захворюваності населення та дозволило говорити про позитивні результати профілактичної роботи Херсонської санітарної станції.

Список літератури:

1. Ціборовський О. На варті здоров'я: історія становлення соціальної медицини та охорони громадського здоров'я / О. Ціборовський. – К.: Фант, 2010. – 430 с.
2. Робак І., Демочко Г. Охорона здоров'я в першій столиці радянської України (1919-1934 рр.) / І. Робак, Г. Демочко. – Х.: Колегіум, 2012. – 260 с.
3. Ткаченко І. Організація санітарної служби та головні напрямки діяльності санітарних закладів України / І. Ткаченко // «Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць. – К., 2008. – Випуск 15. – 2008. – С. 60-67.
4. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-ті рр. / І. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 345-375.
5. Захарченко М. Лікувальна мережа та медично-санітарна справа в українському селі в доколгоспний період / М. Захарченко // Український селянин. – 2015. – Вип. 15. – С. 48-50.
6. Адамська І. Медико-санітарна пропаганда в УСРР у 1920-х роках / І. Адамська // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 93. – С. 44-49.
7. Товкун Л. Наради і з'їзди санітарно-харчових лікарів у 20-30-х роках XX ст. та їх внесок у розвиток гігієни харчування в Україні / Л. Товкун // Переяславський літопис. – 2015. – Вип. 8. – С. 125-136.
8. Історія та сьогодення Херсонської державної санітарно-епідеміологічної служби: до 135-річчя санітарної організації на Херсонщині / Авт.-упорядн. Б.Ю. Могилевський, Л.В. Жмуцький. – Херсон: Наддніпряночка, 2010. – 363 с.
9. Кириленко В. Голод 1921-1923 років у Південній Україні – дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 історія України / Кириленко Віталій Петрович. – Миколаїв, 2015. – 230 с.
10. Марквас К. Санітарний стан міста Херсона у 20-х роках XX століття / К. Марквас // Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал. – 2016. – № 1(4). – С. 164-174.
11. ДАХО. Ф. Р-438 Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Херсонської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, оп. 1, спр. 9 О деятельности Херсонской городской санитарно-эпидемиологической лаборатории, 67 арк.
12. 5 окружний зїзди здоровохорони // Наддніпрянська правда. – Херсон, 18 липня 1928 р. – № 126. – С. 5.
13. Санітарне оздоровлення міста // Наддніпрянська правда. – Херсон, 10 вересня 1934 р. – № 171. – С. 2.
14. ДАХО. Ф. Р-437 Відділи охорони здоров'я виконавчих комітетів повітових Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, оп. 1, спр. 94 Материалы по борьбе с распространением холерной и тифозной эпидемиями в г. Херсоне и уезде, 1922 г., 54 арк.
15. ДАХО. Ф. Р-438 Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Херсонської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, оп. 1, спр. 119 Сведения о сети учреждений охороны здоровья по г. Херсону и округу по состоянию на 1 июня 1926 г., 48 арк.
16. ДАХО. Ф. Р-438 Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Херсонської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, оп. 1, спр. 250 Переписка с Окружной инспектурой Наробразования и школами округа об улучшении работы по охране здоровья детей, 1937 г., 82 арк.
17. Консультація в справах гігієни // Наддніпрянська правда. – Херсон, 10 вересня 1929 р. – № 173. – С. 5.
18. Ліберман І. Охорона здоров'я у п'ятирічці. – К.: Господарство України, 1931. – 64 с.
19. ДАХО. Ф. Р-455: Міські відділи комунального господарства. – Оп. 1. – Спр. 79 – Протоколы санитарных совещаний, 1928 г. – 18 арк.
20. ДАХО. Ф. Р-369: Аптечне управління Херсонської окружної інспектури охорони здоров'я. – Оп. 1. – Спр. 25 – О деятельности магазина санитарии и гигиены г. Херсона 1925-1926 гг. – 45 арк.

Марквас Е.Ф.
Херсонский государственный университет

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХЕРСОНСКОЙ САНИТАРНОЙ СЛУЖБЫ В 20-30-е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация
В статье исследуется опыт работы санитарно-эпидемиологической службы на Херсонщине в конце 20-х – 30-х годах XX века. Охарактеризованы неудовлетворительное санитарное состояние города и низкий уровень санитарной грамотности населения. Анализируются основные формы и методы санитарно-эпидемиологической работы в городе и округе. Выявлены главные недостатки и проблемы в работе санитарно-эпидемиологических органов города Херсона. Дана оценка результативности деятельности санитарной службы на Херсонщине.
Ключевые слова: антисанитария, санпросвет, профилактика, санитарная станция, санитарный врач.

Markvas K.F.
Kherson State University

ACTIVITY OF THE KHERSONIAN SANITARY SERVICE IN THE 20TH-30TH YEARS OF THE 20TH CENTURY

Summary
The article examines the experience of the sanitary and epidemiological service in the Kherson region in the late 20's – in the 30's of the 20th century. The unsatisfactory sanitary condition of the city and the low level of sanitary literacy of the population are characterized. The basic forms and methods of sanitary and epidemiological work in the city and the district are analyzed. The main disadvantages and problems in the work of the sanitary and epidemiological authorities of Kherson city are revealed. An assessment of the effectiveness of the sanitary service in Kherson region is given.
Keywords: unsanitary, sanitary, prophylaxis, sanitary station, sanitary doctor.

УДК 398.332.12'06:930.1

СУЧАСНЕ ПИСАНКАРСТВО: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПИТАННЯ

Ткаченко В.М.
Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

У статті розглядається сучасне писанкарство через призму історіографії. Автором досліджуються окремі публікації за 2012-2017 рр., що присвячені цій тематиці. Науковцем аналізуються статті, замітки, повідомлення, що були надруковані в періодичній пресі, журнальних виданнях. Розглянуто статті в збірниках та матеріалах конференцій. Зокрема, і в присвяченій науковій та музейній спадщині відомого лубенського етнографа, краєзнавця і педагога С. К. Кульжинського, яка проводилася у Лубнах, у 2017 р.
Ключові слова: писанка, писанкарство, стаття, газета, журнал, збірник.

Постановка проблеми. Це дослідження присвячене вивченню вітчизняної історіографії сучасного писанкарства. Розробка історіографічних джерел з цього питання є новою для української науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасне українське писанкарство в етнологічній та історіографічній науці, на сьогоднішій день, не розроблено. Останні історіографічні дослідження з теперішнього писанкарста є наші роботи [17, 18] та публікація Н. Бендюк, що стосується окремо взятої території.

Виділення невирішених частин загальної проблеми. Сьогодні в Україні відбувається нагромадження нового матеріалу з розвитку та побутування писанкарства, що потребує аналізу та узагальнення.

Завданням пропонованої розвідки ми вбачаємо в аналізі наявного комплексу джерел, які стосуються виготовлення писанок та писанкарства як виду декоративно-ужиткового мистецтва в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. У статті, Я. Ткачук, генерального директора Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського йдеться про Великодню обрядовість на Гуцульщини та виготовлення до цього свята писанок, атрибута Великодня. Авторкою подано і цікаву легенду про рахманів та святкування ними Пасхи. У своїй роботі вона зазначає, що в Коломиї існує Музей писанки, де зібрана найбільша їхня колекція, вказано найвживаніші орнаментальні символи які використовуються в писанкарстві, в тому числі і майстрами

розпису на Гуцульщині. Серед колекційної збірки цього музею Я. Ткачук вирізняє писанки різних народів, адже вживання розфарбованих яєць в обрядовості відоме здавна [19, с. 8-11].

У журналі «Наша Берегиня», за 2012 рік, вміщено додаток у якому відомі майстрині-писанкарки О. Білоус та З. Сташук розповідають про писанкарство, орнаментацію та символіку писанок та процес їх виготовлення. Так, О. Білоус звертає увагу на яйце як сакральний символ вірувань. Вона зазначає, що найдавнішим видом розфарбованого яйця, яке вживали при Великодній обрядовості, була крашанка (одноколірне фарбування). Авторка без аналізу та порівняння повторює матеріал відомий з багатьох видань, у якому йдеться як відображено яйце у міфах народів світу. Звернула увагу майстриня і на такий аспект, як побутування писанки в Україні та за її межами, а також про комплектування колекцій музеями та збирачами. Приділено увагу найбільш відомому досліднику писанкарства кін. ХІХ ст. С. Кульжинському, його життєвому та творчому шляху. Серед ентузіастів цієї справи вона називає прізвище В. Онищенка, який зробив замальовки писанок Східного Поділля для І. Гончара, перебуваючи у Полтаві наприкінці 60-х років ХХ ст. Малюнки як вона пише, він здійснив із кольорового альбому, власницею якого була жінка, що навчалася у Кам'янці-Подільському і робила свої замальовки на сільських базарах, у людей. Якщо це так, то очевидно мова має йти про Західне Поділля, до якого належить етнографічно місто Кам'янець-Подільський, а не про Східне Поділля. Очевидно, що О. Білоус у даному випадку помилилася [4].

У статті керівника-методиста Народного художнього колективу студії писанкарства Київського палацу дітей та юнацтва Зої Сташук йдеться про зображення стилізованих жіночих фігурок на писанках, зокрема, і про відомий орнаментальний мотив Богиня-Берегиня. Майстриня робить аналіз походження цього символу, наводить приклади існування в різних культурах, проводить паралелі із фольклором, християнством. Вона вказує на те, що в часи Київської Русі образ Берегині перейняла Богоматір Марія – Оранта (та що молиться за спасіння людей). В Україні, неперевершеним таким зображенням є мозаїка Оранти в Софіївському соборі, зведеному на початку ХІ ст., у Києві. На завершення, мисткиня подає поетапну технологію створення писанки, вказуючи які для цього необхідно мати інструменти та матеріали [15].

У журналі «Українська культура» за 2015 рік в одній із статей, у якій розповідалося про майстра кримсько-татарського розпису по кераміці Рустема Скібіна вміщено ілюстрації його робіт, три керамічні писанки виконані у цій техніці. Розпис писанок оздоблено рослинним орнаментом характерним для кримсько-татарського народу. Такі роботи засвідчують, що писанка – мистецький предмет, інтерес до якого проявляють люди різних вірувань і сповідань [20].

У виданні Міністерства культури України «Культура і життя» за 2016 рік було надруковано повідомлення про VI Всеукраїнський фестиваль писанок, що був організований Національним заповідником «Софія Київська». На відкритті цього дійства виступив міністр культури України Є. Нищук, який зазначив, що: «…Писанка – це великий символ України, в ньому закладений наш код нації, код народу, який…. передавався з покоління в покоління крізь віки». Також подано прізвища переможців цього арт-конкурсу, серед яких була і відома писанкарка Т. Коновал у номінації «Авторська писанка» та у розписі традиційних писанок кращими було визначено роботи Юрія та Лесі Цікалів [9].

У замітці Л. Конаревої яка була розміщена в газеті «Урядовий кур'єр», розповідається про цей же арт-проект. Проводили фестиваль-конкурс писанок на Софіївській площі, в Києві. На ньому було представлено 374 авторські писанки, на яких окрім орнаментів та візерунків було зображено реалістичні портрети, персонажі народних казок, релігійні й космогонічні сюжети, фольклорні, трипільські, східні, єгипетські мотиви.

Для виготовлення та оздоблення писанок, автори використовували незвичайні техніки й різноманітні предмети. Окрім художніх виробів, якими були авторські писанки, на фестивалі можна було побачити і традиційні писанки з усіх регіонів України [8].

У замітці В. Бедзіра, розміщеній в цьому ж виданні мова йде про конкурс великодніх виробів у Закарпатті. Зокрема і про писанки, що були розміщені «по всьому периметру Народної площі в Ужгороді». Завдяки чому відбувається популяризація та відродження писанкарства на Закарпатті. Адже, як писали у 90 рр. ХХ ст., цей вид народного мистецтва практично там вже не існував [2].

У статті Н. Біловицької розповідається про Всеукраїнську виставку «Мистецькі атрибути Великодніх свят», що відбулася в м. Дніпрі у 2016 р. На заході було представлено близько 800 робіт із багатьох міст України і Канади. Серед них були писанки, мальованки, різбленки, крапанки, дряпанки і шкрябанки, які виготовлені на курячих, гусячих, перепелиних, страусиних і глиняних яйцях, а також ляльки-мотанки та інші атрибути, що виготовляють до Великодня. Характерно, що на виставці було представлено 10 різновидів технік оздоблення великодніх яєць. Серед них і оздоблення петриківським розписом дерев'яних заготовок-яєць. Необхідно відзначити, що такі вироби виготовлялися ще у 1970-80-х роках майстрами петриківською розпису. На Дніпропетровщині це було досить поширеним явищем. І сьогодні, це говорить про те, що традиції народних майстрів зберігаються і розвиваються. Важливою є інформація про майстрів народного мистецтва, чиї вироби були представлені на виставці. Зокрема, авторкою називаються прізвища писанкарів І. Пащинцевої, О. Кулика, О. Іващенко, А. Олійник [3].

У 80 номері газети «Голос України», за 2016 рік, було відведено цілу сторінку регіональному писанкарству. Так, опубліковані повідомлення про писанкарство на Полтавщині, Луганщині, Черкащині, Івано-Франківщині. З Вінниччини, автор В. Скрипник повідомив про те, що у Польщі було надруковано унікальний фотоальбом «Подільські писанки». У ньому подано ілюстрації 183 писанок, замальовки яких було зроблено Геленою Беліна-Бжозовською ще на початку ХХ ст. на Поділлі.

Про те, варто зазначити, що першу публікацію цієї колекції зробив у 90-х роках XX ст. відомий дослідник Поділля В. Косаківський. Правда, це були чорно-білі ілюстрації. Безумовно, що видання такого альбому має важливе значення для популяризації писанки так і відродження традиційної орнаментики для цього регіону. Адже майстри писанкарства мають можливість бачити їх в кольорі, що має дуже важливе значення для означення семантики самого орнаменту та його змістовного наповнення [7].

В інтерв'ю, Ю. Атаманюка записаному з генеральним директором Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття Ярославою Ткачук йдеться про створення в Коломиї музею писанки. Респондентка розповіла як створювався музей, про його колекції писанок, їх консервацію та облік, пошукову роботу працівників зі збору експонатів, будівництво нового приміщення для експозиції. Не оминула керівник і висвітлення таких напрямків роботи музею як культурно-освітнього та виставкової роботи закладу. Займається заклад і міжнародною виставковою діяльністю, популяризуючи писанку за кордоном. Генеральний директор розповіла також про майстер-класи, що проводяться на базі музею із навчання розпису писанки. Також, в інтерв'ю сказано, що в експозиції музею є писанки різних народів і ця колекція поповнюється. Тут же зазначено, що в Музей, на зберігання, було передано найстарішу писанку України (XV-XVI ст.), знайдену у 2013 році археологічною експедицією у Львові. «Розписана на гусячому яйці природнім барвником і воском» [1, с. 46]. Як відомо, до цієї знахідки, найдавнішими в музейних колекціях були датовані писанки кінця XIX ст., що зберігаються у Львівському Музей етнографії та художнього промислу. Варто відзначити, що дане інтерв'ю проілюстроване світлинами різного часу, які відносяться до історії музею та вміщено фото знайденої найдавнішої писанки.

Автор статті «Трипільський пульсар – наш вимір» Н. Смага, вона ж і майстриня, розповідає як намагається розкрити на заняттях з писанкарства творчий потенціал дитини. Не просто самій це зробити, а залучити до цього і батьків. Все це, вона практикує на заняттях із виготовлення дряпанки-шкрябанки, пояснення символів тощо. Для оздоблення писанок майстриня використовує трипільський орнамент, елементи якого досить часто зустрічаються на них. Варто зазначити, що для трипільців не було характерним виготовлення орнаментованих писанок чи яйцеподібних глиняних виробів. Орнаментальні символи, що використовували при розписі мають схожі мотиви в ткацтві, а також у вишивці. Маємо цікаву інформацію про те, що писанкаркою розроблено свою особливу техніку «шрифтовий портрет», завдяки чому «народився…власний стиль пластичного малювання – трипільський пульсар» [14].

У газеті «Голос України» за 2017 р. було подано замітку про те, що діти учасників АТО з прикарпатського міста Долина у краєзнавчому музеї «Бойківщина» навчалися виготовляти писанки. Майстер-клас для них проводила О. Сподар, на якому навчалися традиційному восковому розпису та мали можливість створити власну писанку [5].

У статті Н. Пастернак, що розміщена у газеті «Культура і життя» розповідається про І Всеукраїнський фестиваль-конкурс «Лемківська писанка», який проходив у Львові. Як зазначає авторка публікації «до Львова приїхали майстри і майстрині писанкарства з різних куточків України, і саме ті, які мають стосунок до такого цікавого етносу, як лемки» [10]. На жаль необхідно сказати і про трагічну сторінку в історії цього етносу, це виселення 1943-1946 роках із його автохтонних земель: Частину жителів Лемківщини радянська влада та польський уряд вивезли на територію України, а частину на північно-західні землі Польщі. Досить обмежено в статті розповідається про саму лемківську писанку та її орнаментальні мотиви. Зазначається, що виконується вона технікою «від краплі» за допомогою якої формується орнамент, його елементами є сонце, колоски, ластівки, рибки та інші різні символи. За інформацією, на фестивалі виступив хор школи «Дударик» та відбувся круглий стіл «Лемки в етнокультурному просторі України» [10].

У журналі «Українська культура» за 2017 р. вміщено статтю про становище на Донбасі. Адже починаючи з 2014 року там іде війна між Росією та Україною, після того як було захоплено частину української території. У матеріалах подано ілюстрації писанок, на яких відображено певні події пов'язані з цією війною. Автором цих писанок, є відома писанкарка з Луганщини Тетяна Коновал [21]. Тобто і сьогодні ми маємо писанки, на яких відображають події. Такі вироби є творами декоративно-ужиткового мистецтва. Свого часу, М. Міщенко відтворив на писанках події, що відображають ще одну трагічну сторінку нашої історії, це голодомор 1932-1933 рр. Також, деякими майстрами на писанках відображено і події 2004-2005 рр. в Україні. Таким чином, шкаралупа яйця служить матеріалом на якому фіксуються ті чи інші події та факти пов'язані з історією нашої країни.

У статті відомого дослідника писанкарства, одного із організаторів Міжнародного з'їзду писанкарів у Києві, у 1992 році, Д. Пожоджука подано його спогади про відомого писанкаря, майстра декоративного розпису Тараса Городецького із Червонограда, на Львівщині. Він досить рано пішов із життя, про те його роботи розкидані по всьому світу, та чарують око не одного шанувальника писанки. Вже 10 років як його немає, людини, яка була закохана в українську писанку. Зазначається також, що у рідному місті Т. Городецького створено його музей, куди приходить багато відвідувачів подивитися на його майстерно виконані, каліграфічно досконалі писанки [12, с. 16-23].

В інформаційному повідомленні, у цьому ж номері журналу викладено події які відбулися у м. Червонограді упродовж 2016 року з вшанування пам'яті Почесного громадянина міста, яким був Тарас Городецький. Так, було проведено в Музеї-світлиці виставки писанкарів О. Опарія та В. Манько, Ю. Бурко; проведено фестивалі «Великодні візерунки» та «Імені Тараса Городецького». У рамках останнього проходили майстер-класи, читались лекції про писанки, відбулася виставка його особистих робіт. Також пройшли різні зустрічі та екскурсії у Музеї-світлиці Тараса Городецького [13, с. 24-25].

У статті О. Янощак-Пшибили розглядається стан писанкарства на Прикарпатті. Авторка вказує, що основними центрами писанкарства у цьому етнографічному районі слід вважати – Коломийський та Косівський. Окрім того, в Коломиї працює єдиний в Україні та світі Музей «Писанка», про який вже згадувалося у нашій статті. Далі дослідниця подає прізвища тих, хто вивчав писанкарство на Прикарпатті та зазначає, що і сьогодні цей вид народного мистецтва залишається малодослідженим [24, с. 43].

В історіографічному плані вона згадує прізвища відомих науковців, таких як В. Шухевича, І. Гургули, М. Селівачова, В. Манько та інших, але не аналізує, що саме вони говорять про писанки цього району, які подать матеріали у своїх роботах і т. д. Коротко подається історія походження писанки від найдавнішого часу до сьогоднішнього дня, зокрема, згадується і трипільська культура.

В основному стаття грунтується на роботі «Декаративно-прикладне мистецтво» (Львів, 1992) на яку авторка багато посилається. Звертає вона увагу і на те, що у середині ХХ ст. це ремесло знаходилося на межі зникнення. Не оминула О. Янощак-Пшибила, і роботу працівників Коломийського музею Гуцульщини та Покуття ім. Й. Кобринського зі збирання, реставрації та консерваторії писанок. У кінцевому результаті це дало можливість сформувати певну колекцію і на її основі відкрити окремий Музей «Писанка». Він на сьогодні виконує значну науково-освітню роботу з популяризації писанки, співробітники якого проводять майстер-класи, виставки та інші заходи. Відзначає авторка й «активну наукову працю Івано-Франківського Музею мистецтв Прикарпаття з пропагування писанкового розпису» [24, с. 45].

У збірнику «Старожитності Посулля» (2017), який присвячений пам'яті С. К. Кульжинського (1867-1943) вміщено статті музейників, науковців, археологів, дослідників народної культури. Особлива увага приділена науковій, музейній спадщині відомого лубенського етнографа, краєзнавця і педагога С. К. Кульжинського та колекціям, у тому числі й писанок.

У статті відомого археолога, дослідника Полтавщини О. Супруненка йдеться про життєвий шлях, дослідницьку і педагогічну діяльність визначного лубенця, вченого, музейника, збирача і популяризатора етнографічних колекцій зачинателя вивчення писанкарства в Україні С. К. Кульжинського. Досліджуючи всі ці складові автор дослідив значну історіографічну базу, що дало можливість відтворити його життєвий шлях. Особливо цінними для нас є матеріали пов'язані з писанкарством. Так, О. Супруненко, зазначає, що С. Кульжинський, ще молодим прийшов працювати у Лубенський музей, активно займався збиранням колекцій, зокрема, нумізматичної збірки. Він «значно збагатив колекцію писанкарства і 1898 р. підготував до друку її багатоілюстрований каталог» [16, с. 9].

Далі науковець аналізує сам каталог писанок. Наводить цікаві факти як формувалася сама збірка, яка проводилася широкомаштабна кампанія в «пресі, фахових наукових журналах» із закликом відгукнутися і надсилати до Лубен, для музею їх зразки. Значну допомогу, як зазначає автор статті, надали такі відомі дослідники як К. Болсуновський, В. Горленко, І. Зарецький. Все це дало можливість С. Кульжинському сформувати багатющу колекцію писанок, і надрукувати альбом. Як зазначає вчений, він, «уклав програму збирання народних писанок» [16, с. 10] та інших етнографічних матеріалів. Завершуючи розгляд цього тематичного блоку статті О. Супруненко зазначає, що «величезна підготовча робота С. К. Кульжинського дозволила зберегти для вітчизняної етнології й мистецтвознавства, ввести на високому рівню до наукового обігу значний фонд першорядних джерел, який і досі є визначальним у вивченні багатьох наукових проблем, пов'язаних з етнологічними, мистецтвознавчими, історичними й археологічними науками» [16, с. 10]. З цим важко не погодитися, дійсно праця С. Кульжинського є на сьогоднішній день не перевершеною роботою в області писанкарства.

У статті дослідниці полтавських писанок Г. Галян, подається історія збірки писанок Полтавського краєзнавчого музею. Одночасно авторка, розглядає і розвиток самого писанкарства на Полтавщині до сьогоднішнього дня. Нею приділена увага К. Мощуку, який у 1906 р. «згрупував колекцію писанок з Лубенського музею К. Скаржинської, Полтавського земського» [6, с. 47]. Також науковець зазначила, що «під час Другої Світової війни музеї Полтави зазнали великих збитків», у тому числі й «оригінали чотирьох тисяч замальовок до фундаментального альбому писанок» були «передані колишнім директором Полтавського краєзнавчого музею Костем Мощенком» [6, с. 48], до США, де зберігаються і до сьогоднішнього дня та не відомі широкому загалу поціновувачів цього народного мистецтва [6].

У статті відомого археолога, Ю. Шилова, розглядається походження та сутність писанкарства. Відповідно до чого автор стверджує, що «українська традиція писанкової Берегині простежується від 6680 р. до н.е., коли жерці затвердили канон, що став символом утворення т.з. індоєвропейської спільноти» [22, с. 52]. Не дивлячись на цікаві погляди та факти, викладені у статті, з цим важко погодитися. Не зважаючи на те, що в орнаментиці писанок, маємо багато спільного з орнаментальним оздобленням керамічних виробів різних часів, а також схожість з орнаментальними мотивами на виробах інших народів, виводити існування писанки з того періоду не варто. На сьогодні не існує предметів матеріальної культури, які були ідентичні за формою і оздобленням писанок на пташиних яйцях чи навіть схожі із керамічними писанками часів Київської Русі. Не дивлячись на те, що дійсно вірування в яйце і легенди про його використання в обрядах існують у багатьох народів з найдавніших часів і до сьогодення.

Досить активно автор, використовує як джерело, «Велесову книгу», грунтуючись на її матеріалі. Підсумовуючи, Ю. Шилов зазначає, що «апофеоз традиційного писанкарства завершився разом із Аратою» [22, с. 59]. Знову ж таки, ми не погоджуємося, адже немає безпосередніх доказів існування розписаних виробів чи то моделей, чи самих яєць. У той же час, є слушною думка про те, що «писанки з петриківською чи то християнсько-церковною тематикою, то вже «но-

водєли», які потребують суттєво іншого підходу до їхніх оцінок і вивчення» [22, с. 59].

У публікації А. Щербань, авторкою проаналізовано матеріали І. Зарецького, присвячені гончарству та С. Кульжинського – писанкарству. Дослідниця розглянула на цих виробах трансформації орнаментальних мотивів. Підсумовуючи вона говорить про те, що у кінці XIX ст. на Полтавщині як гончарі так і писанкарі в основному при декоруванні виробів використовували традиційні орнаментальні мотиви та вводили «іноваційні елементи». У той й же час абсолютно не «усвідомлюючи семантики орнаментики», а писали тому, «що так годиться». На завершения, пошуковець зазначає, що значний весок у «вивчення трансформаційних процесів в орнаментації кераміки і писанок» [23, с. 64] Полтавщини зробили І. Зарецький та С. Кульжинський.

Авторка, статті «Полтавська писанка: пізнання через інтерактиви» М. Пісцова, як багато інших розробників таких уроків, заходів висвітлює можливості ознайомлення, в основному дітей, із писанкарством за допомогою інтерактивних сучасних музейно-педагогічних методів і прийомів. Сьогодні, це досить поширений напрямок у навчанні та вихованні підростаючого покоління, завдяки чому прищеплюється любов до народної творчості, вивчаються історичні корені писанкарства тощо. Його розробляють та використовують вчителі філологи, образотворчого мистецтва у школах, гімназіях та інших навчальних закладах. Це підтверджує думку про те, що писанка є невичерпним джерелом пізнання матеріальної та духовної культури українців. Загалом авторка пропонує розділити таке заняття на три частини: 1) організуюча; 2) виконання завдань; 3) виконання творчої практичної діяльності. Дослідниця стверджує, що «отримані знання у стислому, ущільненому вигляді......відкладаються у довготривалій пам'яті людини, а потім відтворюються впродовж її життя" [11, с. 130-131].

Висновки з даного дослідження. Отже, проаналізовано групу джерел у яких висвітлено питання побутування писанкарства, створення музейних колекцій писанок та існування самого Музею Писанки тощо. Опрацювання різносторонніх матеріалів дає можливість констатувати, що писанкарство в Україні розвивається, все більше людей ним цікавляться, з'являтися нові публікації і їх необхідно вводити до наукового обігу.

Список літератури:

1. Атаманюк Ю. Маленький Скарб великої країни / Ю. Атаманюк // Пам'ятки України. – 2016. – № 4. – С. 38-46.
2. Бедзір В. Пасхальный вернісаж у рукотворно саду / В. Бедзір // Урядовий кур'єр. – 5 травня 2016 р. – № 84. – С. 16.
3. Біловицька Н. Крашанки і дряпанки від народних майстрів / Н. Біловицька // Урядовий кур'єр. – 30 квітня 2016 р. – № 83. – С. 8.
4. Білоус О. Писанка у моїх долонях / О. Білоус // Наша Берегиня.- 2012. – № 1. Вкладка. – С. 2-7.
5. Брухаль Г. Час творити писанки / Г. Брухаль // Голос України. – 29 березня 2017 р. – № 57. – С. 8.
6. Галян Г. Писанка в патріаршому музеї Полтавщини / Г. Галян // Старожитності Посулля = Autiguitis of the Sula Regions. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867-1943): збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК; Центр охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського; управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міськради; Лубенський краєзнавчий музей [відп. ред. Супруненко О.Б., редкол.: Біляєва С.О. Ковальова І.Ф., Кулатова І.М., та ін.]. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. – і., IV кол. вкл. – С. 46-51.
7. Голос України. – 30 квітня 2016 р. – № 80. – С. 5.
8. Конарева Л. Символ життя надихає на творчість / Л. Конарева // Урядовий кур'єр. – 5 травня 2016 р. – № 84. – С. 16.
9. Писанка – прадавній символ України // Культура і життя. – 29 квітня – 5 травня 2016 р. – № 17.
10. Пастернак Н. А писанка – лемківська / Н. Пастернак // Культура і життя. – 31 березня 2017 р. – № 13. – С. 16.
11. Пісцова М. «Полтавська писанка»: пізнання через інтерактиви / М. Пісцова // Старожитності Посулля = Autiguitis of the Sula Regions. Пам'яті С.К. Кульжинського (1867-1943): збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК; Центр охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського; управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міськради; Лубенський краєзнавчий музей [відп. ред. Супруненко О.Б., редкол.: Біляєва С.О. Ковальова І.Ф., Кулатова І.М., та ін.]. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. – і., IV кол. вкл. – С. 127-131.
12. Пожоджук Д. Той, що дивував писанкарів / Д. Пожоджук // Пам'ятки України. – 2017. – № 2. – С. 16-23.
13. Рік Тараса Городецького // Пам'ятки України. – 2017. – № 2. – С. 24-25.
14. Смага Н. Трипільський пульсар – наш вимір / Н. Смага // Культура і життя. – 24 лютого 2017 р. – № 8.
15. Сташук З. Богиня-Берегиня і магічний світ української писанки / З. Сташук // Наша Берегиня. – 2012. – № 1. Вкладка. – С. 8-14.
16. Супруненко О. Сергій Климентійович Кульжинський: музейник, етнограф, і педагог / О. Супруненко // Старожитності Посулля = Autiguitis of the Sula Regions. Пам'яті С.К. Кульжинського (1867-1943): збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК; Центр охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського; управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міськради; Лубенський краєзнавчий музей [відп. ред. Супруненко О.Б., редкол.: Біляєва С.О. Ковальова І.Ф., Кулатова І.М., та ін.]. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. – С. 5-21.
17. Ткаченко В. Джерела вивчення українського писанкарства 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. / В. Ткаченко // Переяславський літопис: зб. наук. ст. Вип. 2 / [ред. колегія: Коцур В.П. (голов. ред.) та ін.]. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 119-130.
18. Ткаченко В. Історіографія українського писанкарства кінця XX – початку XXI ст. / В. Ткаченко // Наукові записки Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – № 21. – 2013. – С. 122-126.

19. Ткачук Я. Значущість мініатюрного мистецтва писанки / Я. Ткачук // Наша Берегиня. – 2012. – № 1. – С. 8-11.
20. Українська культура. – 2015. – № 7-9. – С. 27.
21. Українська культура. – 2017. – № 1. – С. 17-18.
22. Шилов Ю. Походження та сутність писанкарства / Ю. Шилов // Старожитності Посулля = Autiguitis of the Sula Regions. Пам'яті С.К. Кульжинського (1867-1943): збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК; Центр охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського; управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міськради; Лубенський краєзнавчий музей [відп. ред. Супруненко О.Б., редкол.: Біляєва С.О. Ковальова І.Ф., Кулатова І.М., та ін.]. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. – і., IV кол. вкл. – С. 52-60.
23. Щербань А. Трансформації орнаментації писанок і кераміки у Полтавській губернії: думки кінця XIX століття / А. Щербань // Старожитності Посулля = Autiguitis of the Sula Regions. Пам'яті С.К. Кульжинського (1867-1943): збірник наукових праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПіК; Центр охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації; Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського; управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міськради; Лубенський краєзнавчий музей [відп. ред. Супруненко О.Б., редкол.: Біляєва С.О. Ковальова І.Ф., Кулатова І.М., та ін.]. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, 2017. – IV кол. вкл. – С. 61-65.
24. Янощак-Пшибила О. Прикарпатська писанка / О. Янощак-Пшибила // Проектна діяльність – проблеми та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 5-6 травня 2017 року). – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2017. – С. 43-47.

Ткаченко В.Н.
Национальный историко-этнографический заповедник «Переяслав»

СОВРЕМЕННОЕ ПИСАНКАРСТВО: К ИСТОРИОГРАФИИ ВОПРОСА

Аннотация
В статье рассматривается современное писанкарство через призму историографии. Автором исследуются отдельные публикацыи за 2012-2017 гг., которые посвящены этой тематике. Анализируются статьи, заметки, извещения которые были напечатаны в периодической прессе, журнальных изданиях. Рассмотрены статьи в сборниках и материалах конференций в том числе и посвященной научной и музейной наследственности известного лубенского этнографа, краеведа и педагога С. К. Кульжинского, которая проводилась в Лубнах, в 2017 году.

Ключевые слова: писанка, писанкарство, статья, газета, журнал, сборник.

Tkachenko V.N.
National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»

MODERN EASTER EGGS ARTS: TO THE HISTORIOGRAPHY OF THE QUESTION

Summary
The article discusses the current Easter eggs arts through the lens of historiography. The author explores the individual publications for the 2012-2017 devoted to this subject. The scientist mainly analyzes articles, notes, reports published in periodicals, magazine editions. Also reviewed articles in collections and conferences materials. In particular, in 2017, dedicated to the scientific and museum heritage of the famous Lubny ethnographer, ethnographer and teacher S. K. Kulzhinsky, which was held in Lubny, in 2017.

Keywords: Easter egg, Easter egg art, article, newspaper, magazine, collection.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32.1

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Лещенко О.Я.
Державна служба України з надзвичайних ситуацій,
Національний інститут стратегічних досліджень

Здійснено аналіз впливу сучасних воєнно-політичних конфліктів «гібридного типу» на безпеку населення. Проаналізовано трансформаційні процеси систем цивільної оборони (цивільного захисту) країн світу в сучасних умовах. Досліджено особливості та закономірності їх розвитку. Вивчено нові форми співпраці країн блоку НАТО щодо захисту цивільних осіб під час проведення спільних операцій. Узагальнено основні концептуальні напрямки модернізації систем цивільної оборони (цивільного захисту) країн світу в сучасних безпекових умовах.
Ключові слова: воєнно-політичний конфлікт, «гібридна війна», збройний конфлікт, цивільний захист, цивільна оборона, надзвичайні ситуації, НАТО.

Постановка проблеми. Початок XXI століття характеризується активізацією воєнно-політичних конфліктів, особливістю яких є пріоритет використання супротивниками широкого спектру невоєнних методів впливу (економічних, інформаційних, екологічних, соціальних, політичних тощо). Більшість науковців при аналізі сучасних воєнно-політичних конфліктів відмічають їх гібридний характер та використовують термін – «гібридна війна».

Статистика жертв сучасних воєнно-політичних конфліктів свідчить, що від їх наслідків насамперед страждає мирне населення. Так, з 1990 р. у регіональних війнах та різноманітних воєнних конфліктах загинуло майже 4 млн. людей, з них близько 80% – не комбатанти та цивільне населення [27]. Як відмічають науковці [див. докладніше: 11; 14; 16; 23; 24, 25; 26] пріоритетом дій у «гібридній війні» стає не фізичне знищення збройних сил супротивника, а нав'язування агресором своєї волі всьому населенню держави. Тобто у війнах «гібридного типу» цивільне населення не тільки несе основний фізичний тягар наслідків збройного протистояння (загроза життю та здоров'ю, порушення нормальних умов життєдіяльності інше), але і знаходиться під шаленим тиском інформаційної та психологічної складової воєнно-політичного конфлікту.

Зазначене свідчить, що питання захисту цивільного населення від наслідків збройних конфліктів залишається актуальним. Більш того форми та методи діяльності систем цивільної оборони (цивільного захисту) потребують удосконалення відповідно до сучасних безпекових викликів. Зазначене спонукає керівництво ряду країн до перегляду концептуальних документів, що регламентують діяльність цих систем, та реалізації заходів щодо удосконалення їх діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Широке застосування способів та методів сучасних воєнно-політичних конфліктів «гібридного» типу для вирішення міждержавних проблем спонукали вітчизняних науковців до поглибленого їх аналізу. Так, останнім часом дослідженню питань «гібридної війни» присвяченні роботи В. Горбуліна [6, 7], Є. Магди [16], Ю. Климчука [11], Г. Ситника [23], А. Слюсаренка [24], Л. Смоли [25], Г. Луцишиної [14],

М. Требіна [26]. Окремо необхідно відмітити комплексні дослідження проблематики «гібридної війни» на Донбасі та при анексії Криму, які здійснено авторським колективом Національного інституту стратегічних досліджень, – монографії «Донбас і Крим: ціна повернення» [9] та «Світова гібридна війна: український фронт» [22].

В умовах протистояння в «гібридній війні» зростає значення такої безпекової функції сучасної держави як цивільний захист. Останнім часом деякі аспекти цього питання розглядали у своїх роботах А. Шевцов та О. Їжак [31], С. Андреєв [1, 2, 3], В. Гречанінов та В. Бегун [8], А. Любінський [15]. Що стосується проблематики трансформації систем цивільної оборони (цивільного захисту) в умовах «гібридного війни», як форми сучасного воєнно-політичного конфлікту, то вона практично не висвітлена науковцями.

Метою даної статті є дослідження особливостей та закономірностей трансформації систем цивільної оборони (цивільного захисту) країн світу в умовах сучасних воєнно-політичних конфліктів «гібридного типу», а також вивчення нових форм співпраці країн блоку НАТО щодо захисту цивільних осіб під час планування та проведення спільних операцій і місій.

Виклад основного матеріалу. По закінченню часів «холодної війни», коли втратила актуальність загроза глобального військового зіткнення, відбулась поступова переорієнтація систем цивільної оборони більшості держав світу на протидію «м'якким» загрозам, що можуть виникати в умовах мирного часу (надзвичайні ситуації природного та техногенного характеру, епідемії та епізоотії, протидія кліматичним змінам, боротьба з тероризмом інше) [4]. Ця загальносвітова тенденція була закріплена у підсумковій декларації 10-ї Всесвітньої конференції з цивіль-

ної оборони [33], яка відбулась у квітні 1994 р. у м. Амман (Йорданія). У деяких країнах, у тому числі в Україні, систему цивільної оборони поступово було трансформовано в державну систему цивільного захисту.

Активізація на початку XXI століття воєнно-політичних конфліктів «гібридного характеру» актуалізувало питання ефективного забезпечення захисту населення, культурних та матеріальних цінностей, а також критично важливої інфраструктури держави в умовах виникнення різних надзвичайних ситуацій, у тому пов'язаних із наслідками воєнних дій. Суттєвий вплив на зазначенні процеси мають наступні фактори, притаманні сучасним воєнно-політичним конфліктам: зростання вірогідності застосування високоточної зброї, новітніх засобів повітряно-космічного нападу, а також зброї на нових фізичних та біологічних принципах; не можливість повного виключення вірогідності застосування ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення або їх компонентів; пріоритетність ураження не військових об'єктів, а об'єктів критичної інфраструктури, що призводить до суттєвого погіршення умов життєдіяльності населення та створює умови для виникнення гуманітарних катастроф; все більш терористичний характер сучасних воєнно-політичних конфліктів.

Зазначене свідчить, що питання захисту цивільного населення від наслідків збройних конфліктів залишається актуальним. Більш того форми та методи діяльності систем цивільної оборони (цивільного захисту) потребують удосконалення відповідно до сучасних безпекових викликів. Керівництвом розвинених країна світу, а також блоку НАТО усвідомлюється необхідність модерізації підходів до забезпечення захисту цивільного населення в умовах сучасних воєнно-політичних конфліктів. Це, в першу чергу, знаходить відображення в удосконаленні концептуальних документів, що регламентують діяльність систем цивільної оборони (цивільного захисту).

Так, Урядом Федеративної Республіки Германії у серпні 2016 р. вперше з часів закінчення «холодної війни» було представлено нову Концепцію цивільної оборони країни [12]. Згідно положень зазначеної Концепції, основою розвитку системи цивільної оборони ФРГ повинна стати комплексна інтегрована система запобігання різним небезпекам та реагування на надзвичайні ситуації можливого характеру з використанням потенціалу цивільної оборони. Зазначена система повина забезпечити створення умов для виживання населення та збереження функціонування об'єктів (споруд), що є важливими для діяльності держави та її обороноздатності. Більш детальний аналіз Концепції за посиланням [13], а її повний текст на німецькій мові за посиланням [34].

Значна увага модернізації системи цивільної оборони приділяється у Російській Федерації. Так, прийнято Федеральний закон від 29.06.2015 № 171 «О внесении изменений в Федеральный закон «О гражданской обороне» [28]. Також, указом Президента России від 20.12.2016 р. № 696 затверджено «Основы государственной политики Российской Федерации в области гражданской обороны на период до 2030 года» [18]. Аналіз вищезазначених документів свідчить що основними тенденціями розвитку цивільної оборони Росії є: підвищення оперативності реагування сил цивільної оборони на великомасштабні надзвичайні ситуації та військові конфлікти; диференційований підхід до захисту населення, матеріальних і культурних цінностей на певних територіях; формування нових підходів до організації та ведення цивільної оборони; підвищення ролі цивільної оборони в системі забезпечення національної безпеки. Більш детально про заходи щодо розвитку системи цивільної оборони Російської Федерації за посиланням [17].

Значна увага модернізації національних систем цивільного захисту приділяється в балтійських країнах, які перебувають у зоні підвищеного ризику виникнення воєнно-політичних конфліктів гібридного характеру у зв'язку з активізацією імперської політики Російської Федерації.

У червні 2016 року Сейм Республіки Латвія затвердив нову концепцію оборони країни [31]. У цій концепції приділенно значну увагу завданням національної системи цивільної оборони у забезпеченні обороноздатності країни. Також, з 1 жовтня 2016 року набув чинності новий Закон «Про цивільну оборону та управління кризовими ситуаціями» Республіки Латвія [5]. Як зазначається у анонсі до нового закону [21] його прийняття викликано необхідністю усунення проблем у системі цивільної оборони, а також врегулювання нових завдань цивільної оборони, пов'язаних із сучасними безпековими викликами. Метою цього закону є визначення правової основи та організаційної структури системи цивільної оборони країни, принципів управління ризиками стихійних лих для забезпечення захисту людей, майна, безпеки інфраструктури в умовах різних надзвичайних ситуацій та під час воєнний дій. Також у законі доповнено завдання цивільної оборони, зокрема – своєчасне прогнозування загроз стихійних лих та катастроф, планування та організація заходів щодо відновлення зруйнованної (пошкодженної) інфраструктури, забезпечення мінімальних потреб населення і суспільства під час надзвичайних ситуацій та воєнний дій. Також, згідно нового закону, планується реформа структур цивільної оборони. За основу прийнято принцип територіального співробітництва, тобто держава розподіляється на 16-ть зон, у межах яких об'єднають структури цивільної оборони міст, країв та територіальних інституцій державних організацій та установ. Законом передбачено протягом 2017 року утворення цих нових структур, затвердження їх положень, а до кінця поточного року – розроблення нових планів цивільної оборони на територіях співробітництва, а також на потенційно-небезпечних об'єктах та об'єктах критичної інфраструктури.

На прикінці 2016 року Уряд Республіки Естонія прийняв рішення розробити концепцію захисту населення в разі воєнного нападу або загрози масштабної природної катастрофи [32]. Як зазначається в урядовому повідомленні, однією з вимог цього документу є складання планів дій при виникненні природних або техногенних надзвичайних ситуацій, та криз, пов'язаних із державною обороною. Відповідно до анонсованої інформації цей документ повинен передбачати вимоги щодо інформування людей про загрози,

розроблення програм підготовки місцевого самоврядування, держави та населення у разі кризових ситуацій. Також готуються рекомендації, які запаси (продукти харчування, питна вода, ліки, засоби гігієни) і на який термін повинні бути в кожній родині на випадок криз різного характеру. Ця концепція повинна була представлена уряду Естонії на початку 2017 року, але до сих пір вона не оприлюдненна.

Світові тенденції до активізації воєнно-політичних конфліктів «гібридного типу» спонукали Уряд Республіки Польща до перегляду підходів до системи забезпечення національної безпеки, зокрема питань цивільної оборони. Як зазначає В. Паливода [20] у 2016 р. було оприлюднено доповідь Верховної контрольної палати Республіки Польща «Підготовка структур цивільної оборони до реалізації завдань у воєнний період і мирний час». У представлених результатах контролю константується, що цивільна оборона Польщі не готова на належному рівні до виконання жодного зі своїх завдань ні у разі виникнення стихійного лиха, ні під час війни. Першочерговим кроком Уряду Польщі стала розробка проекту нового закону «Про цивільний захист та цивільну оборону» [10], який повинен чітко визначити повноваження державних установ, органів самоврядування, громадських організації що виконують завдання у сфері цивільного захисту, як у мирний час так і під час війни. Також, Міністерство оборони Польщі до 2021 року планує створити війська територіальної оборони [20]. У мирний час ці підрозділи будуть виконувати завдання, щодо захисту цивільного населення від наслідків стихійних лих.

Захист цивільного населення від наслідків збройних конфліктів є стратегічним пріоритетом у діяльності держав – членів НАТО та країн партнерів. Основою реалізації цих завдань є механізм цивільно-військового співробітництва. Після узагальнення досвіду участі у військових операціях в різних куточках світу керівництвом НАТО було визнано необхідність організації взаємодії цивільних і військових гравців у зоні конфлікту. Це поклало початок розробки доктринальної бази НАТО щодо «цивільно-військового співробітництва» (далі – CIMIC, *англ. CIMIC – Civil-Military Cooperation*) при застосуванні військ під час проведення міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки. Першим офіційним документом НАТО з цього питання стала директива Військового комітету НАТО, прийнята у серпні 1997 року. У директиві МС-411 були окреслені принципи та підходи до концепції CIMIC у НАТО. Ці принципи були відображені та детально пояснені у 2003 році у доктрині CIMIC (AJP-09) та переглянуті у 2013 році (AJP-3.4.9) з метою пристосування до сучасних викликів та вимог [29].

В умовах ескалації сучасних воєнно-політичних конфліктів блок НАТО та країни альянсу визначають нові форми та методи співпраці з метою запобігання, мінімізації та пом'якшення шкоди цивільним особам, забезпечення дотримання прав людини і норм міжнародного гуманітарного права. В рамках Варшавського саміту НАТО, який відбувся 8-9 липня 2016 року у столиці Польщі, схвалено документ про всеосяжну політику НАТО щодо захисту цивільного населення (далі – PoC, *англ. Policy for the Protection of Civilians*) [35]. Метою цього документу є встановлення послідовного і комплексного підходу до PoC у діяльності НАТО та операціях під проводом НАТО, місіях та інших заходах, санкціонованих Північноатлантичною радою.

У документі зазначається, що політика PoC є всеохоплюючою та має відношення до усіх основних завдань НАТО. Виконання НАТО своїх обов'язків у рамках цієї політики здійснюється згідно правових норм для конкретної операції чи місії НАТО із врахуванням дій військ і колективних зобов'язань оборони. При цьому НАТО визнає, що повинні бути прийняті всі можливі заходи для запобігання, мінімізації та пом'якшення шкоди цивільним особам, аж до застосування сили, у разі необхідності, для стримування, попередження, і реагувати на ситуації, в яких цивільні особи піддаються фізичному насильству або перебувають під загрозою фізичного насильства. Особлива увага приділяється захисту найбільш уразливим до насильства груп місцевого населення, якими загалом є діти та жінки, які часто найбільш страждають від насильства. Політика PoC включає планування і проведення операцій і місій, навчальні та освітні заходи, а також заходи у сфері оборони і безпеки, пов'язані із зміцненням потенціалу.

Одночасно із схваленням НАТО політики щодо PoC Президент Сполучених Штатів Америки Б. Обама підписав 1 липня 2016 р. розпорядження «Про політику США щодо усунення втрат серед цивільного населення в операціях США, які передбачають застосування сили» [19]. Цей документ встановлює на рівні закону заходи цивільного захисту під час проведення військових операцій, визнає важливість захисту цивільних осіб під час конфліктів та робить цивільний захист ключовим елементом військових операцій. Він включає норми щодо підготовки військових кадрів з питань захисту цивільного населення, використовуючи технології для точнішого розрізнення цивільних осіб і комбатантів, та вжиття всіх можливих запобіжних заходів при завданні ударів з метою зменшити ймовірність шкоди цивільному населенню. Окрім того, розпорядження вимагає проведення розслідування заяв стосовно завданої шкоди, встановлення більш тісних відносин з громадянським суспільством, а також надання допомоги після шкоди.

Висновок і перспективи подальших досліджень. Досліджуючи особливості та закономірності трансформації систем цивільної оборони (цивільного захисту) розвинених країн світу в умовах сучасних воєнно-політичних конфліктів, на нашу думку, можливо зробити наступні висновки.

Активізація на початку XXI століття воєнно-політичних конфліктів «гібридного характеру» дала поштовх до трансформаційних процесів у системах цивільної оборони (цивільного захисту). З метою модернізації цих систем керівництво ряду країн удосконалюють законодавство у цій сфері, а також вживати заходів щодо покращення їх діяльності відповідно до сучасних безпекових викликів. Аналіз цих документів свідчить що кожній країні притаманні свої особливості цих модернізаційних процесів. Разом з тим, доціль-

но відмітити наступні загальні закономірності трансформації систем цивільної оборони (цивільного захисту).

Більшість країн визначають, що основним пріоритетом розвитку у цій сфері є створення комплексних інтегрованих систем запобігання різним небезпекам та реагування на прогнозованні надзвичайні ситуації можливого характеру, у тому числі із використанням потенціалу цивільної оборони для мінімізації наслідків сучасних воєнно-політичних конфліктів для цивільного населення.

Зазначенні зміни відбуваються у тісній взаємодії з процесами розвитку та удосконалення оборонної політики держав. Наслідком цього є посилення взаємодії сил цивільної оборони (цивільного захисту) з усіма видами збройних сил щодо зміцнення спільних зусиль у рішенні завдань воєнного і мирного часу, та розширення функцій військових формувань щодо захисту цивільного населення як в умовах ліквідації наслідків великомасштабних надзвичайних ситуації так і під час військових конфліктів.

Загальною рисою є пріоритет на підвищення спроможностей та посилення оперативності реагування сил цивільного оборони на великомасштабні надзвичайні ситуації та військові конфлікти. В основному це реалізується шляхом удосконалення систем управління, зміцнення матеріальної бази та оснащенням цих формувань сучасними технічними засобами, удосконалення механізмів логистики, створення необхідних резервів тощо. Також відмічається тенденція щодо універсалізації формувань цивільного оборони у напрямку створення мобільних багатопрофільних підрозділів здатних швидко вирішувати завдання як у мирний час так і під час військових конфліктів.

Загальною тенденцією є надання місцевим органам влади (органам місцевого самоврядування) більшої самостійності у вирішенні завдань цивільної оборони (управління в кризових ситуаціях, реалізації заходів щодо захисту населення, забезпечення першочергових потреб постраждалих тощо). Разом з тим, в залежності від виду та масштабів надзвичайної ситуації, обсягів необхідної допомоги, обов'язково передбачається посилення можливостей місцевої влади потенціалом урядових структур країн.

Особлива увага приділяється забезпеченню стійкого функціонування об'єктів критичної інфраструктури. У багатьох країнах це завдання є складовою функціоналу систем цивільної оборони (цивільного захисту) або реалізується у тісній взаємодії із виконанням їхніх завдань. Взагалі відмічається тенденція щодо переорієнтації до забезпечення стійкості до надзвичайних та різних кризових (нештатних) ситуацій. При цьому першочергова увага приділяється безперервному управлінню та здатності державних інституцій до виконання своїх функцій; забезпеченню стійкого постачання енергоресурсів, продовольства та води; забезпеченню стійкості систем зв'язку та транспортних комунікацій; здатності до вирішення проблем массової міграції населення.

Значна увага приділяється питанням підготовки до дій в умовах кризових ситуацій органів управління, сил цивільної оборони, населення в цілому. При цьому особлива увага приділяється навчанню населення діям в критичних умовах, самозабезпеченню (тобто здатності забезпечити себе продуктами, водою, енергією та коштами до тих пір, поки держава зможе взяти на себе вирішення цих питань), наданню першої допомоги, тощо.

Вищенаведенні загальні закономірності трансформації цих систем свідчать про підвищення ролі цивільної оборони (цивільного захисту) у забезпечені національної безпеки.

Список літератури:

1. Андреєв С.О. Основні чинники, які деструктивно впливають на стратегічну стабільність єдиної державної системи цивільного захисту України / С.О. Андреєв // Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. – 2014. – № 1. – С. 81-93.
2. Андреєв С.О. Цивільний захист як напрям державної політики з питань національної безпеки: аналіз законодавчих новацій / С.О. Андреєв // Стратегічні пріоритети: науч.-практ. журн. – Київ, 2015 р. № 4(37), с. 24-27.
3. Андреєв С.О. Інституційні засади розвитку державних систем цивільного захисту / С.О. Андреєв // Дисертація на здобуття звання доктора наук з державного управління [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://academy.gov.ua/pages/dop/136/files/855163d5-a7b4-4b69-bb41-6a1ece4be4f4.pdf
4. Бірюков Д.С. Особливості дослідження «м'яких» загроз національній безпеці сучасної України // «Гілея: науковий вісник»: Зб. наук. праць. – К., 2013. – Вип. 79 (№ 12). – С. 263-266.
5. В Латвии вступил в силу новый закон о гражданской обороне. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://baltnews.lv/news/20161001/1017699071.html
6. Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В. Горбулін // Дзеркало тижня. – 2015. – № 2. – С. 3.
7. Горбулін В.П. Точка біфуркації / В. Горбулін // Дзеркало тижня / Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/tochka-bifurkaciyi-html
8. Гречанінов В.Ф. Аналіз функціонування цивільного захисту у сучасних умовах та деякі пропозиції щодо його удосконалення / В.Ф. Гречанінов, В.В. Бегун // Зб. наук. праць Харківського ун-ту Повітряних Сил. – 2015. – Вип. 1(42). – С. 125.
9. Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна, О.С. Власюка, Е.М. Лібанової, О.М. Ляшенко. – К.: НІСД, 2015. – 474 с.
10. Інформаційні матеріали щодо функціонування Національної цивільної оборони Республіки Польща. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ock.gov.pl/english/civil_defence_tasks
11. Климчук Ю.В. Гибридная война как вид вооруженного конфликта / Ю.В. Климчук // Право 13. Международное право. – Режим доступу: www.rusnauka. com/34_NNM_2014/Pravo/13_179711.doc. htm
12. Концепция гражданской обороны ФРГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inosmi.ru/military/20160825/237635017.html
13. Лещенко О.Я. Вплив сучасних воєнно-політичних конфліктів на проблематику цивільного захисту: досвід Сирії та України / О.Я. Лещенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. – 2016. – № 5. – С. 67-80. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2016_5_11

14. Луцишина Г. Особливості сучасних збройних конфліктів в умовах глобалізації / Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 26, 2014, с. 128-132.
15. Любінський А.І. Сучасний стан та перспективи модернізації системи цивільного захисту України / А.І. Любінський // Зб. наук. праць «Ефективність державного управління» – 2015. – Вип. 43. – С. 129.
16. Магда Є.М. Гібридна війна: сутність та структура / Є.М. Магда – Режим доступу: http://journals.iir.kiev.ua/ – Назва з екрана.
17. Матеріали XI Науково-практичної конференції «Совершенствование гражданской обороны в Российской Федерации». – Режим доступу: http://www.mchs.gov.ru/upload/site1/document_file/7sfY3f1PHm.pdf
18. Основы государственной политики Российской Федерации в области гражданской обороны на период до 2030 года; Указ Президента России от 20.12.2016 р. № 696 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kremlin.ru/acts/bank/415446.
19. Офіс прес-секретаря Президента Сполучених Штатів, «Виконавче розпорядження про політику США у сфері заходів на етапі до і після завдання удару щодо усунення втрат серед цивільного населення в операціях США, які передбачають застосування сили», 1 липня 2016 року, [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2016/07/01/fact-sheet-executive-order-us-policy-pre-post-strike-measures-address
20. Паливода В.О. Створення військ територіальної оборони – досвід Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://defence-ua.com/index.php/statti/1566-stvorennya-viysk-terytorialnoyi-oborony-dosvid-polshchi
21. Сайт Державної пожежно-рятувальної служби Республіки Латвія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vugd.gov.lv/lat/drosibas_padomi/civila_aizsardziba/14596
22. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.
23. Ситник Г.П. Вплив глобалізації на воєнну сферу та принципові особливості сучасних воєнних конфліктів / Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. – 2016. – № 1-2. – С. 99-115. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nivanb_2016_1-2_10
24. Слюсаренко А.В. Новітні форми міждержавного протистояння як предмет дослідження сучасної воєнно-наукової думки / А.В. Слюсаренко // Військово-науковий вісник. – 2015. – Вип. 24. – С. 173-186.
25. Смола Л.Є. Аспекти нелінійної війни в контексті українсько-російського конфлікту на Донбасі / Л.Є. Смола // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2015. – Вип. 16. – С. 74-78.
26. Требін М.П. «Гібридна» війна як нова українська реальність / М.П. Требін // Український соціум. – 2014. – № 3. – С. 113-127. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Usoc_2014_3_13
27. Требин М.П. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: [Л.М. Герасіна, В.Л. Погрібна, І.О. Поліщук та ін.]; за ред. М.П. Требіна – Х.: Право, 2015. – 816 с.
28. Федеральний закон России від 29.06.2015 № 171-ФЗ «О внесении изменений в Федеральный закон «О гражданской обороне» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kremlin.ru/acts/bank/39827
29. Цивільно-військове співробітництво за стандартами НАТО (Civil-Military Cooperation): навчальний посібник. – К.: НУОУ ім. Івана Черняховського, 2015. – 87 стр., [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://cimic. com.ua/img/cimic_nduu.pdf
30. Шевцов А. Реформування системи цивільного захисту населення відповідно до завдань європейської та євроатлантичної інтеграції: аналітична записка / А. Шевцов, О. Іжак // НІСД, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/Monitor/ mart2009/3.htm
31. 16 июня 2016 года Сейм утвердил новую концепцию государственной обороны. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.mixnews.lv/ru/exclusive/news/222862_16-iyunya-v-istorii-latvii-koncepciya-izmenilas
32. Естонія розробляє план дій на випадок воєнного нападу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://svoeradio.com/news/c-1/v_estoniyi_rozroblyayut_plan_diy_na_vipadok_voennogo_napadu
33. Amman Declaration on Civil Defence, adopted by the Xth World Conference on Civil Defence 3-5 April 1994, Amman, Jordan. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.icdo.org/files/2813/9308/5521/1994-world-conf-civil-defence-en.pdf
34. Konzeption Zivile Verteidigung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bmi.bund.de/SharedDocs/Downloads/DE/Broschueren/2016/konzeption-zivile-verteidigung.html
35. NATO Policy for the Protection of Civilians [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_133945

Лещенко А.Я.
Государственная служба Украины по чрезвычайным ситуациям,
Национальный институт стратегических исследований

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ТРАНСФОРМАЦИИ СИСТЕМ ГРАЖДАНСКОЙ ЗАЩИТЫ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННЫХ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ

Аннотация
Осуществлен анализ влияния современных военно-политических конфликтов «гибридного типа» на безопасность населения. Проанализированы трансформационные процессы систем гражданской обороны (гражданской защиты) стран мира в современных условиях. Исследованы особенности и закономерности их развития. Изучены новые формы сотрудничества стран блока НАТО по защите гражданских лиц во время проведения совместных операций. Обобщены основные концептуальные направления модернизации систем гражданской обороны (гражданской защиты) стран мира в современных безопасности условиях.
Ключевые слова: военно-политический конфликт, «гибридная война», вооруженный конфликт, гражданская защита, гражданская оборона, чрезвычайные ситуации, НАТО.

Leshchenko A.Y.
State Emergency Service of Ukraine,
National Institute for Strategic Studies

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF TRANSFORMATION OF CIVIL DEFENSE SYSTEMS IN CONDITIONS OF MODERN MILITARY-POLITICAL CONFLICTS

Summary
The analysis of the influence of modern «military-political conflicts» of the «hybrid type» on the security of the population is carried out. The transformational processes of civil defense systems (civil protection) of the countries of the world in the present conditions are analyzed. Features and regularities of their development are investigated. New forms of cooperation between the NATO bloc countries for the protection of civilians during joint operations have been explored. The main conceptual directions of modernization of civil defense systems (civil protection) of the countries of the world in modern security conditions are generalized.
Keywords: military-political conflict, armed conflict, «hybrid warfare», safety, civil defense, emergencies, NATO.

УДК 324:327.032.003

ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТРУМЕНТІВ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У ПЕРЕДВИБОРЧИХ КАМПАНІЯХ (НА ПРИКЛАДІ ВИБОРІВ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТУ)

Матчук Я.Ю.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню соціальних мереж як інструменту передвиборчої комунікації партій та політичних груп. Проведено аналіз особливостей передвиборчих кампаній у соціальних медіа-платформах, а також основних тенденцій у політичній комунікації європейських партій. Метою статті є аналіз засобів використання соціальних медіа у передвиборчій боротьбі. Під час опрацювання проблеми було використано здобутки і методи таких наук, як політологія, теорія масової комунікації та зв'язки з громадськістю.
Ключові слова: соціальні медіа, політичні комунікації, Європейський парламент, Європейська народна партія, Альянс лібералів та демократів за Європу, Європейська партія зелених, Прогресивний альянс соціалістів та демократів.

Постановка проблеми. Мобільні телефони, смартфони та інші комунікаційні пристрої і соціальні медіа-платформи, такі як Facebook і Twitter відіграють все більш помітну роль в тому, як виборці отримують політичну інформацію. Наприклад, за даними дослідження виборів у США у 2016 році, частка американців, які використовують свої стільникові телефони для відстеження політичних новин або процесу протікання кампаній, зросла в два рази в порівнянні з останніми даними на проміжних виборах: так, 62% зареєстрованих виборців використовували свій мобільний телефон протягом передвиборчої кампанії в США у 2016 році для отримання новин в порівнянні з 23% в 2012 році [1].

Фахівці розрізняють 4 окремі моделі політичного піару, що співвідносяться із його відповідними етапами розвитку. Першою є модель одностороннього інформування без використання зворотних зв'язків, яка означає односторонню комунікацію, спрямовану від джерела до адресата, та проявляється у вигляді розсилки буклетів, листівок або інших пропагандистських матеріалів. Наступною виділяють модель одностороннього інформування за допомогою засобів масової інформації, яка полягає у поширенні інформації на великі аудиторії для того, аби вкоренити у масовій свідомості певний образ комунікації. Третя модель називається двосторонньою асиметричною та проявляється через діалогове спілкування, враховуючи зворотний зв'язок та психологічні особливості адресатів задля їх переконання, що основується на розумінні. Остання – двостороння симетрична модель полягає у діалоговому спілкуванні, яке максимально враховує інтереси та характеристики цільової аудиторії, прагнучи до взаєморозуміння та співпраці [2]. Саме остання – двостороння симетрична – модель стала можливою та ефективною завдяки активному використанню соціальних медіа, адже важливо пам'ятати, що завдяки широкому використанню новітніх інформаційних технологій під час виборів, громадяни отримали інструмент контролю заяв та обіцянок політиків. Сьогодні виборець не просто приходить голосувати, він стає учасником процесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. З активним розвитком інформаційних технологій значного поширення набув Інтернет – маркетинг, який також називають діджитал-маркетинг, ідея якого полягає у використанні соціальних мереж, різноманітних блогів та передвиборчих сайтів [3]. Важливою особливістю цього каналу є те, що політична реклама в Інтернеті доступна молоді та зацікавленим політичним життям прошаркам населення, таким як журналісти, чиновники, підприємці, які в свою чергу виступають лідерами думки серед більш широкої громадськості.

У статті розглянемо причини популярності використання інструментів соціальних медіа для політичної комунікації загалом та у рамках передвиборчих кампаній зокрема.

Згідно з концепцією К. Мангема, за умов швидких політичних та соціальних змін суспільство, а зокрема молодь, шукає засобів для адекватної реакції на ситуацію, що складається. Звідси випливає твердження, що система цінностей, притаманна для певного покоління, залежить від обставин його формування [4]. Відтак розвиток світового інформаційного простору має вплив на закріплення ролі Інтернет-технологій у процесі політичної соціалізації молоді та прийняття аудиторією політичних рішень, адже мережа Інтернет слугує актуальним джерелом інформації про соціальні та політичні зміни, які відбуваються у всьому світі.

Таким чином, у сучасному суспільстві можемо прослідкувати наступні тенденції: зростання впливу людського фактора в соціокультурних та політико-комунікативних процесах та взаємозв'язок політичної культури та політичної комунікації, вимога комплексності політичної комунікації задля її ефективності та інтегрована форма політичної комунікації за допомогою одночасного залучення різних засобів взаємодії [5], тяжіння до персоналізації політичних повідомлень та звернень, зростання негативного

ставлення до анонімності масової політичної комунікації, широке застосування універсальних культурних засобів в політичній комунікації, таких як традиції, ритуали, міфи тощо [6].

Передвиборчі кампанії безпосередньо залежать від ефективності комунікації. Протягом останнього десятиліття зміни у інформаційно-комунікаційному середовищі, спричинені інноваціями у діджитал-технологіях, створили своєрідну вимогу до політичних еліт застосовувати та інтегрувати різноманітні діджитал-практики у свої передвиборчі кампанії. Зіткнувшись із проблемою значного зниження кількості членів партій та бажаючих долучитися до політичного процесу, а також в умовах підвищення вимог громадськості до політиків, зростання її недовіри та появи можливості безпосередньо втручатися, брати участь і впливати на політичний процес [7] здебільшого за допомогою соціальних медіа та діджитал-інструментів, політичні партії, організації, об єднання та інститути почали розглядати онлайн-технології як невід'ємну частину своїх передвиборчих та інформаційних кампаній. Соціальні мережі не тільки пропонують політичним акторам потужні інструменти для комунікації з усе більш вимогливими аудиторіями, але також дозволяють їм вибудовувати більш персоналізований імідж, при цьому в значній мірі скорочуючи видатки на політичну рекламу та передвиборчі кампанії завдяки можливостям онлайн медіа-платформ.

Постановка завдання. Пропонуємо розглянути основні характеристики застосування соціальних мереж у передвиборчій кампанії до Європейського парламенту та визначити фактори ефективності політичної комунікації партій за допомогою цих платформ.

Європейський парламент у засобах масової комунікації часто називають одним із найвпливовіших законодавчих органів світу, що разом з Радою Європейського союзу утворює двопалатну законодавчу гілку влади всього Європейського союзу. 22-25 травня 2014 року у країнах Європейського союзу відбулися останні наразі – восьмі за рахунком – вибори депутатів до Європейського парламенту [8]. Служба новин BBC назвала вибори до Європейського парламенту у 2014 році «social media election», тобто виборами соціальних медіа. Так, незадовго до виборів у Лондоні була проведена панельна дискусія на тему ролі соціальних мереж у передвиборчих кампаніях, в ході якої було зазначено, що останньою тенденцією у політичній комунікації в соціальних медіа стало більш персоніфіковані повідомлення та залучення окремих виборців замість цілих груп [9].

Відтак аудиторію почали розділяти на сегменти та адаптувати повідомлення під конкретну групу. Більше того, певні повідомлення створювалися та поширювалися навіть для конкретних осіб. Це стало можливим завдяки впровадженню та популяризації цифрових платформ, які можуть збирати інформацію про користувачів. Наприклад, Spotify, Pandora, Google, Bing та інші сервіси можуть надати інформацію про смаки та уподобання людей, які використовують ці сервіси. Таким чином, чітко сформульовані повідомлення передвиборчої кампанії можуть бути створені і доставлені деяким людям персонально, а отже, в результаті, ефективно вплинути або навіть докорінно змінити їхню думку.

В ході передвиборчого періоду та виборів найпопулярнішими засобами комунікації онлайн були сервіс Twitter, в якому об'єднуючим хештегом слугував #EP2014, блоги конкретних політиків, а також публікації політків та партій у мережі Facebook. Згідно з даними онлайн-аналітика Марко Рекордера, менше з тиждень у період з 22 по 26 травня тільки у мережі Twitter у публікаціях з'явилося більш як 583 000 згадувань виборів до Європейського парламенту із використанням хештегу #EP2014. Зазначимо також, що навіть після закінчення виборів користувачі Twitter продовжували публікувати пости, пов'язані з виборами, виражаючи свою думку щодо результатів, при цьому й далі використовуючи хештег #EP2014, що загалом призвело до подолання цим хештегом бар'єру в 1 мільйон згадувань [10].

Згадаємо також інші спеціальні хештеги, за допомогою яких уніфіковано можна було знайти публікації та новини про передвиборчі кампанії на будь-якій платформі соціальних медіа або через будь-яку пошукову систему. Цей хід є данністю популярному хештег-тренду, коли унікальні хештеги створюються для будь-яких подій, кампаній, закладів, осіб тощо. Так, значної популярності дістали в цей період хештеги, що позначають національні антиєвропейські партії. Серед таких хештегів зазначимо #UKIP (Великобританія), #fn (Front National, Франція), #kokoomus (True Finns, Фінляндія), #lega (Lega Nord, Італія) тощо. Проте об'єднуючими хештегами виборів стали наступні: #EU, #telleurope, #europe, #EP, #EP2014, #EU14 та інші [11].

Виклад основного матеріалу дослідження. Далі перейдемо до розгляду передвиборчої комунікації ключових партій у соціальних медіа. Візьмемо до уваги публікації з боку партій в період передвиборчих перегонів, тобто з 10 вересня 2014 року, коли було оголошено про офіційний початок інформаційної та передвиборчих кампаній, до виборів до 25 травня 2014 року, коли відбулися вибори до Європейського парламенту в останніх країнах-членах ЄС.

Європейська народна партія – це об'єднана загальноєвропейська політична партія, котра поєднує окремі національні ліберально-демократичні та консервативні партії. Європейська народна партія має свої аккаунти у наступних соціальних медіа: Facebook, Twitter, Youtube, Flickr, LinkedIn, Instagram, Snapchat. Зосередимося на найбільш популярних сторінках – у мережі Twitter.

Так, у мережі Twitter Європейська народна партія публікувала свої повідомлення на сторінці @EPP. Крім того, активною є Twitter-сторінка @EPPGroup, яка є платформою для постів саме політичної групи в Європейському парламенті. Так, наразі на аккаунт @EPP підписано 118 тисяч осіб, а на @EPPGroup – 86 тисяч [12]. На сторінці @EPP найчастіше публікувалися повідомлення про діяльність, ідеї та висловлювання Жан-Клода Юнкера, кандидата від партії, що підтверджує тенденцію персоналізації політичних повідомлень партій у соціальних медіа,

з хештегами #withJuncker та #mitJuncker. Також партія долучалася до загального потоку обговорення виборів із хештегами #EP2014. #EPP, #EP2014policy, #Europeawahl та #EUdebate. На сторінці можна знайти анонси дебатів, прес-концеренцій та інтерв'ю, а також активні посилання на їх онлайн-трансляції. Своєрідною регулярною рубрикою на сторінці також стало публікування цитат Жан-Клода Юнкера, оформлених у вигляді зображення із фото кандидата.

В той же час на сторінці @EPPGroup часто з'являлися анонси чи нагадування про проведення онлайн-трансляцій різноманітних подій та зустрічей за допомогою Snapchat-аккаунту політичної групи, наприклад конференції на тему загального доступу громадськості до мережі Інтернет під хештегом #Net4All або обговорення банківської системи в європейських країнах під хештегом #bankingunion [13]. Окрім поширення новин про діяльність самої партії та парламенту загалом, група кожного тижня публікувала пріоритетні теми для роботи та обговорення партії у Європейському парламенті, в загальних рисах окреслюючи свій порядок денний. Важливо відзначити, що акцент у публікаціях в цей період стояв на досягненнях політичної групи протягом її попередніх строків діяльності в Європейському парламенті, а не на обіцянках в рамках програми до виборів.

Альянс лібералів і демократів за Європу – європейська партія, що включає в себе ліберальні та ліберально-демократичні партії. Альянс веде свої аккаунти у наступних соціальних медіа: Facebook, Twitter, Youtube, Flickr та LinkedIn. Як і Європейська народна партія, Альянс лібералів і демократів за Європу має 2 аккаунти у мережі Twitter: @ALDEParty як політична партія та @ALDEgroup як політична група у Європейському парламенті. Спільним для обох сторінок було використання у своїх публікаціях загальних хенштегів #EP2014, #RockEurope, #EUDebate2014 та #weloveeurope. Контент публікацій на обох сторінках також був схожим та складався здебільшого з новин, анонсів різноманітних заходів та представлення членів партії або партій з різних європейських країн, що входять до групи. Крім того, для партії було створено власний хештег #IVoteLiberal, який застосовувався в постах обох аккаунтів.

На сторінці @ALDEgroup популярною темою були дебати кандидатів: їх анонсували, цитували, транслювали та аналізували із посиланням на відеохостинги, онлайн-трансляції та новинні ресурси [14]. У постах з'являлися посилання на сторінку кандидата від партії Гі Верхофстадта @ GuyVerhofstadt, проте варто відмітити, що він не був основною темою, як спостерігалося у аккаунтах Європейської народної партії. Він згадувався у прив'язці до суттєвих новин: дебатів, виступів, його опублікування свого плану для майбутнього Європи тощо, із хештегом #GuyForEurope.

Сторінка @ALDEParty відрізняється тим, що на ній велика частка публікацій розповідала про інші партії європейських держав, що увійшли до Альянсу лібералів і демократів за Європу [15]. Так, у стрічці новин можна знайти посилання на наступні партії: @LiberalsAndorra (Ліберальна партія Андорри), @MR_official (Реформаторський рух, Бельгія), @reformikad (Партія реформ Естонії), @neos_eu (Нова Австрія і Ліберальний форум), @D66 (Демократи 66, Нідерланди) та інші. Пости про ці партії, їхні ключові ідеї, членів і їхню діяльність також свідчать підтвердженням вищезазначеної тенденції до персоніфікації політичних інституцій, проте у випадку Альянсу лібералів і демократів за Європу, цей тренд знайшов відображення не у формі популяризації лише конкретного лідера, а в більшій мірі – у розповсюдженні інформації про різних членів партії, з різних європейських країн їхні рішення та досягнення.

Європейська партія зелених – це європейська зелена політична партія, що водночас є федерацією європейських зелених партій. Партія має свої сторінки у Facebook, Twitter та Instagram. Аккаунт Європейської партії зелених у мережі Twitter – @europeangreens – налічує зараз більше 25 тисяч підписників. На своїй сторінці партія застосовує загальні хештеги передвиборчих перегонів: #EE2014, #EP2014, #EUDebate2014, #RockEurope та #SoU2014 [16]. Спеціальним хештегом партії є #VoteGreen і, що варто відмітити, у це період він вживається у всіх публікаціях на сторінці, навіть у тих, що не стосуються виборів до Європейського парламенту безпосередньо, а лише описують діяльність партії або її ідеологічний фундамент.

У стрічці новин Європейської партії зелених у мережі Twitter можна також знайти посилання на сторінки двох кандидатів від партії: Жозе Бове – @JoseBove та Ска Келлер – @SkaKeller. Проте здебільшого ці посилання з'являються у період дебатів, тоді як загалом не можемо відмітити тенденцію наголошення на популяризації особистості кандидатів на сторінці партії. Щодо контенту Twitter-аккаунту партії, повідомлення загалом носили спонукальний характер, аніж інформативний або новинний. Більшість постів містять текстові та візуальні гасла та загальні ідеї Партії зелених. Цікавою акцією, анонсованою за допомогою Twitter, було запрошення користувачів надіслати короткі відео про себе для створення агітаційного ролика партії. Пости щодо цієї акції містили хештег партії #VoteGreen та video-#selfie. Ця акція є вдалим прикладом своєрідного краудфандингу в рамках передвиборчої кампанії партії.

Прогресивний альянс соціалістів і демократів – це політична фракція в Європарламенті партії європейських соціалістів та їхніх союзників соціал-демократичної партії. Прогресивний альянс соціалістів і демократів має свої аккаунти у наступних соціальних медіа: Facebook, Twitter, Youtube, Instagram, Snapchat та Flickr. У мережі Twitter аккаунт політичної групи @TheProgressives наразі налічує більше 80 тисяч підписників [17]. Як і всі вищезгадані партії, Альянс використовував у своїх Twitter-публікаціях загальні хештеги про вибори, такі як #EU, #KnockTheVote, #Europe, #EP2014 тощо.

Особливістю Прогресивного альянсу соціалістів і демократів у порівняння з вищезгаданими політичними об'єднаннями є те, що Альянс – це політична група, до якої входять кілька партій, а тому Альянс не мав свого кандидата на посаду Президента Єропейської комісії та не проводив таку ж розгорнуту передвиборчу кампанію до виборів у Європейський парламент. Цей факт

має прямий вплив на контент Twitter-сторінки Альянсу у зазначений період.

Так, на сторінці часто публікувалися інфографіки, які роз'яснюють основні ідеї та цінності політичної групи, дають детальний опис результатів, яких Альянс хоче досягнути або пояснюють, до яких наслідки призведуть ті чи інші рішення, за які вболіває політична група. Часто до інфографік додавалося посилання на веб-сайт Альянсу, де можна знайти більше інформації з того чи іншого питання, наприклад. Таким чином, ці публікації зосереджували увагу читачів на вже існуючих досягненнях політичної групи та реальному впливі її ідей на добробут європейської спільноти.

Крім того, на сторінці S&D у Twitter часто з'являлися анонси та нагадування про онлайн-трансляції різноманітних заходів, проте на відміну від попередніх партій, які також використовували цей інструмент, Альянс активно закликав своїх читачів ставити свої запитання у режимі онлайн за допомогою публікації у Twitter зі спеціальними хештегами, аби учасники заходів відразу могли дати на них відповіді. Крім того, у стрічці новин S&D можна побачити велику кількістю постів із цитатами різних членів політичної групи під час їхніх виступів на парламентських заходах.

Більш активну участь у передвиборчій інформаційній кампанії у Twitter Альянс взяв вже протягом останнього місяця перед виборами, транслюючи повідомлення про процедуру голосування та нововведення 2014 року. Також на сторінці з'являлися публікації із закликом голосувати, як і у Європейської народної партії. Безпосередньо під час кількох днів виборів на сторінці можна було прослідкувати весь процес по країнах завдяки актуальним новинним публікаціям у режимі реального часу.

Висновки. Отже, вибори до Європейського парламенту у 2014 році стали одним із першим прикладів, коли передвиборчі перегони у всіх 28 країнах-членах розгорталися в умовах, в яких новітні медіа технології та соціальні мережі зокрема стали невід'ємним елементом передвиборчих кампаній, пропонуючи простір для зручного, доступного та якісного спілкування між кандидатами та виборцями. Крім того, вперше в історії виборів до Європейського парламенту партії мали змогу висувати своїх «Spitzenkandidaten» – кандидатів на посаду Президента Європейської комісії, що дозволило їм проводити більш персоналізовані передвиборчі кампанії та зробити акцент на особистість лідера.

Хоча по суті ці вибори були внутрішнім процесом, адже голосували лише члени парламенту, але відмітимо все ж інформаційну кампанію, розгорнуту у соціальних медіа у зв'язку з ними. Так, активно застосовувався канал Європарламенту в мобільному додатку Snapchat – europarl. Також інституції ЄС почали використовувати системи миттєвого обміну повідомленнями для смартфонів та планшетів, щоб за допомогою відео-кліпів та фотографій розповідати про європейську політику. Цільовою аудиторією стали передусім підлітки та молоді виборці.

Відзначимо також супровід процесу виборів: Європейський парламент пропонував актуальні новини про виборчий процес у коротких відеороликах на своєму сайті, онлайн-трансляції промов кандидатів та самих виборів на сторінці у Facebook, включно із промовою новообраного голови, фоторепортаж у Snapchat та потік новин у режимі реального часу на сторінці Twitter @Europarl_EN. Більше того, Європейський парламент має окремий Twitter-аккаунт @EuroParlPress саме для журналістів, де оперативно з'являється інформація про діяльність інституції.

Проаналізувавши основні риси вищезгаданих профайлів європейських політичних груп та партій, можемо сформулювати наступні рекомендації щодо ефективної передвиборчої комунікації у соціальних медіа:

- Важливим фактором здійснення ефективної політичної комунікації у соціальних медіа є присутність партії у найпопулярніших мережах Twitter та Facebook. Особливою увагою користується платформа Snapchat, яка дозволяє партіям розширювати комунікацію з молоддю.
- Впливовим та ефективним є застосування зображень (схем, інфографік, цитат тощо) та фото-матеріалів у публікаціях політичних партій у соціальних медіа-платформах. Крім того, графічні матеріали мають супроводжувати переважну більшість публікацій в якості основного контенту повідомлення або ж супровідного чи наочно-демонстративного.
- Важливими засобами також є використання відео-матеріалів та хештегів у публікаціях. Відео-матеріали сприяють привабленню уваги до повідомлення, адже сучасні алгоритми подачі інформації у соціальних медіа надають пріоритет публікаціям із відео. Також особлива увага приділяється як створенню спеціального хештегу для партії з метою консолідації всіх публікацій про неї, так і доручення до загального обговорення тематики завдяки використанню вже існуючих популярних хештегів.
- Менш вагомим, проте доцільним є включення посилань до публікацій партій у інших соціальних медіа або їхніх офіційних сторінках для подачі більш об'ємних матеріалів, статей, звітів тощо.

Список літератури:

1. Alcott H. Social Media and Fake News in the 2016 Election – Stanford Journal of Economic Perspectives – Volume 31, Number 2 – 2017, p. 211-236.
2. Маклюэн М. Понимание медиа: внешнее расширение человека / Маклюэн М. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 2003. – 464 с.
3. Ryan D. Understanding digital marketing: marketing strategies for engaging the digital generation / D. Ryan, C. Jones. – London: Kogan Page, 2009. – 272 с.
4. Быков И. Сетевая политическая коммуникация: Теория, практика и методы исследования [Електронний ресурс] / И. Быков // Научная электронная библиотека – Режим доступу до ресурсу: http://elibrary.ru/item.asp?id=20235938
5. Денисюк С. Г. Технологічні виміри політичної комунікації: монографія / С. Г. Денисюк. – Вінниця: ВНТУ, 2012. – 392 с.

6. Клячин А. К. Політична комунікація як чинник трансформації політичних цінностей / А. К. Клячин – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2007. – С. 19.
7. Dalton R. The Civic Culture Transformed: From Alegiant to Assertive Citizens / R. Dalton, C. Welzel. – New York: Cambridge University Press, New York, 2014. – 325 c.
8. Jacobs F. Forum: European Parliament Elections in Times of Crisis / Jacobs // Intereconomics. ZBW – Leibniz Information Centre for Economics. – 2014. – № 1. – С. 4-29.
9. Rendall A. The European Parliament elections – a 'social media election'? [Електронний ресурс] / Rendall // BBC. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: http://www.bbc. co.uk/democracylive/europe-25094624
10. Brussels and the Eurobubble [Електронний ресурс] // Marco Recorder. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: https://marcorecorder.com/brussels/.
11. Social Media and Political Communication in the 2014 Elections to the European Parliament / [P. Nulty, Y. Theocharis, O. Parnet та ін.]. – London: London School of Economics, 2015.
12. Офіційна сторінка Європейської народної партії у мережі Twitter [Електронний ресурс] // Twitter. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://twitter.com/EPP
13. Офіційна сторінка політичної групи Європейської народної партії у Європейському парламенті у мережі Twitter [Електронний ресурс] // Twitter. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://twitter.com/EPPGroup
14. Офіційна сторінка фракції Європейського парламенту Альянсу лібералів та демократів за Європу у мережі Twitter [Електронний ресурс] // Twitter. – 2017. – Режим доступу до ресурсу:https://twitter.com/ALDEgroup
15. Офіційна сторінка партії Альянсу лібералів та демократів за Європу у мережі Twitter [Електронний ресурс] // Twitter. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://twitter.com/ALDEParty
16. Офіційна сторінка Європейської партії зелених у мережі Twitter [Електронний ресурс] // Twitter. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://twitter.com/europeangreens
17. Офіційна сторінка Прогресивного альянсу соціалістів та демократів у мережі Twitter [Електронний ресурс] // Twitter. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: https://twitter.com/TheProgressives

Матчук Я.Ю.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНСТРУМЕНТОВ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ В ПРЕДВЫБОРНЫХ КАМПАНИЯХ (НА ПРИМЕРЕ ВЫБОРОВ В ЕВРОПЕЙСКИЙ ПАРЛАМЕНТ)

Аннотация
Статья посвящена исследованию социальных сетей как инструмента предвыборной коммуникации партий и политических. Был проведен анализ особенностей предвыборных кампаний в социальных медиа-платформах, а также основных тенденций политической коммуникации европейских партий. Цель статьи – анализ методов использования социальных медиа в предвыборной борьбе. В ходе исследования проблемы были применены методы и подходы таких наук, как политология, теория массовой коммуникации и связи с общественностью.
Ключевые слова: социальные медиа, политические коммуникации, Европейский парламент, Европейская народная партия, Альянс либералов и демократов за Европу. Европейская партия зеленых, Прогрессивный альянс социалистов и демократов.

Matchuk Ya.Yu.
Kyiv National University of Taras Shevchenko

SOCIAL MEDIA ISNTRUMENTS IN ELECTION CAMPAGNING (BASED ON EUROPEAN PARLIAMENT ELECTIONS)

Summary
This article is dedicated to analysis of social media as an instrument of election campaigning for parties and political groups. The article provides the analysis of key characteristics of election campaigns by means of social media platforms as well as the key trends in European parties` political communication. The purpose of the article is to analyze the social media application in the election campaigns. Principles and methods of Politology, Mass Media and Communication Theory and Public Relations were used for the purposes of this research.
Keywords: social media, political communication, European Parliament, European People`s Party, Alliance of Liberals and Democrats for Europe, European Greens, S&D Group.

УДК 007:304:070

ДОВГІ ТА КОРОТКІ ФОРМИ МЕДІАТЕКСТІВ У ОНЛАЙНОВИХ ЗМІ: ВИБІР УКРАЇНСЬКОГО ЧИТАЧА

Мисловський І.В., Мишкіна О.Ю.
Інститут журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті розглядається питання форм медіатекстів у інтернет-виданнях та їхні споживацькі потенціали серед мережевої аудиторії. Метою дослідження було з'ясувати, якому з медіатекстів – короткому чи довгому – український читач онлайнових ЗМІ віддає перевагу. Досягнення мети стало можливим завдяки проведеному анкетуванню з елементами експерименту та методам компаративного аналізу, узагальнення та формалізації, що дозволили опрацювати емпіричний матеріал. У статті проаналізовані переваги і недоліки різних форм медіатекстів та зміна тенденцій популярності різних за обсягом матеріалів серед аудиторії. Завдяки опитуванню вдалося встановити, що лише незначна більшість українців обрала б для читання короткий текст, а от діляться різними за обсягом текстами майже однаково. Також у статті з'ясовані причини, чому інтернет-користувачі обирають відмінні за формою матеріали.
Ключові слова: короткі й довгі форми, медіатекст, аудиторія, інтернет-видання, лонгрід, новітні медіа.

Постановка проблеми. Сучасний мережевий медіапростір швидко та невпинно змінюється, а тому потребує постійного вивчення. Ледь не щомісяця з'являються прогресивні нові технології, пристрої, а з ними і споживацькі тенденції, які відчутно впливають на поведінку користувачів Інтернету. Це стосується і онлайнової журналістики. Нові медіа, так само як і традиційні ЗМІ, орієнтуються на свою аудиторію, оскільки до основоположних функцій журналістики належить задоволення інформаційних потреб суспільства, а сама діяльність часто академіками визначається як сервісна. Але якщо споживачі традиційних медіа відносно консервативні у своїй поведінці, то інтернет-аудиторія більш чутлива до змін і швидше реагує на нові тенденції, які все частіше створюють та нав'язують комунікатори, аби заволодіти увагою людей. Тому дослідження, пов'язані з вивченням смаків інтернет-аудиторії та створення уніфікованого портрета читача інтернет-ЗМІ, є нині актуальними, а отримані результатами є цінними з огляду на їхнє практичне застосування.

Актуальність цього питання обумовлюється й динамічним ростом кількості користувачів Інтернету. Хоча Україна і не належить до авангардних країн у сфері інтернетизації, однак спостерігаємо помітний прогрес станом на 2017 рік. Лише за два роки кількість користувачів Інтернету в Україні збільшилася майже утричі і нині сягає 17,7 мільйона людей [3]. За результатами дослідження Інтернет Асоціації України, 64,7% українців мають доступ до всесвітньої мережі [5].

Відбувається й постійна диверсифікація засобів доступу до Інтернету, що значно вплинуло на мережевий медіапростір. Поява таких гаджетів, як інтернет-планшети та смартфони, лише розширює можливості потенційних клієнтів мережі Інтернет. До того ж, їхня частка із загальної кількості користувачів з кожним роком збільшується. Цього року рівно половина українців використовували смартфони для перегляду інтернет-сторінок, і вже до кінця 2017 року мобільні пристрої можуть обігнати за цим показником комп'ютери, якими нині користуються 51% наших громадян. Крім того, кожний п'ятий українець виходить у всесвітню мережу завдяки інтернет-планшетам [5].

Використання різної техніки та технологій аудиторією (ПК, ноутбуки, інтернет-планшети, смартфони тощо) змушує медіаплатформи постійно пристосовуватися до нових вимог мережевого споживача. Частка аудиторії, яка використовує новітні гаджети, досягла вже такої кількості, яка не дозволяє себе ігнорувати, оскільки обіцяє втрату великої аудиторії, що, в свою чергу, економічно збитково. Тому інтернет-ЗМІ в пошуках універсальної форми контенту, яка б максимально задовольняла потреби читачів.

Тому **метою статті** є визначити схильність українського мережевого медіаспоживача обирати довгі чи короткі форми текстів для читання та подальшого розповсюдження у мережі. Відповідно *об'єктом* дослідження стала поведінка мережевого споживача інтернет-ЗМІ, а безпосередньо *предметом* – його преференції у виборі медіатекстів за обсягом. *Методологію* під час проведення дослідження склали: на теоретичному рівні – аналіз літератури, на емпіричному – соціологічне опитування (анкетування) з елементами експерименту. Для формування висновків та наочної демонстрації результатів дослідження застосовувалися методи компаративного аналізу, формалізації та узагальнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перехід традиційних паперових ЗМІ в Інтернет розпочався на початку 90-х років XX століття. Першими відомими онлайновими виданнями стали американські «Nando.net» та «The Electronic Trib». В Україні ж поява інтернет-ЗМІ припадає на 1997 рік. Тоді з'являються перші інтернет-версії газет «Дзеркало тижня», «День» і «Сьогодні» [4]. Протягом наступних двох років на український мережевий ринок виходять інформаційні агентства та журнали.

Такі зміни обумовили появу нової так званої «веб-журналістики», яка повністю відповідала стандартам професійної діяльності журналіста, що робило її принципово відмінною від звичайного «блогерства». Однією із найяскравіших характерних рис такої журналістики стала не лише дешевизна інформації для споживача, але

й оперативність її публікації. Швидкість та легкість оприлюднення інформації в Інтернеті призвела до того, що більшість онлайн-видань почали жертвувати глибиною та повнотою матеріалу на користь своєї першості. Така гонка на випередження сприяла активному розвитку коротких форм текстів в інтернет-виданнях, які витіснили довгі за обсягом матеріали, що друкуються у паперових газетах і журналах.

Однак скорочення обсягу тексту стало не єдиною зміною в медіапросторі. Стрімке накопичення та поширення інформації в мережі, яке раніше називали перевагою, тепер є однією з найперших проблем. Кількість матеріалів настільки велика, що людина не в змозі осягнути увесь масив інформації. Сучасний користувач Інтернету за місяць отримує та оброблює стільки інформації, скільки людина, яка проживала у XVII столітті, – за все життя [6]. Це сприяло появі так званої «кліпової культури», яку в своїх працях досліджував американський футуролог Е. Тоффлер. У книзі «Третя хвиля» він стверджує, що «на особистісному рівні нас осаджують і засліплюють суперечливими фрагментами образного ряду, які обстрілюють розірваними, позбавленими сенсу «кліпами», миттєвими кадрами» [7]. За його словами, людство загине не від стихійних лих чи антропогенних катастроф, а від того, що не витримає психологічного перенавантаження інформацією. Це явище Тоффлер називає «шоком майбутнього» [8].

Проте інтенсивний розвиток кліп-культури в останні роки культивує дещо протилежні до своєї сутності тенденції у медіапросторі. Користувачі Інтернету почали втомлюватися від незліченної кількості коротких текстів, які багато в чому повторюються та не дозволяють всеохопно зрозуміти тему чи проблему. Як зазначає Г. П. Бахтіна, кліпова свідомість відкидає раціональні основи та чітку логіку, тому сприйняття інформації відбувається фрагментарно і без відповідного осмислення [1]. Внаслідок цього інтернет-читач поступово почав віддавати перевагу коментованій інформації та аналітичним матеріалам, стомившись від коротких текстів із сухим й обтяжливим фактажем, бажаючи не лише отримати найперші дані з місця подій, а й розібратися у самій проблемі. Для цього йому потрібно відновити хроніку подій, дізнатися більше про передумови і причини, зацікавленість інших сторін конфлікту тощо. Однак у форматі коротких текстів така задача нездійсненна, навіть за умови використання гіперпосилань.

Тож сучасна онлайнова журналістика переживає етап змін: нові медіа і раніше ними продуковані короткі форми та кліпове мислення плавно повертаються до тенденції «in-depth reporting», тобто ґрунтовного, змістовного розкриття теми у журналістських матеріалах. Деякі журналістикознавці пропонують ще один термін – «slow journalism», тобто журналістика, яка керується принципом «якість важливіша за швидкість» і є протилежною до новинної журналістики [11, с. 281]. Із розвитком інформаційних агентств та мережі Інтернет суспільство дістало змогу якнайшвидше та якнайоперативніше отримувати будь-які новини. «Швидка журналістика» стала зручним інструментом отримання інформації у коротких формах, що повністю відповідає потребам нового покоління та викликам інформаційної ери. Про нове покоління з новими потребами та очікуваннями писав Р. Мердок. Через появу принципово нових шляхів отримання інформації та потужного комунікаційного каналу – Інтернету – змінився і сам процес споживання інформації, пошуку новин і передачі даних [10, 2].

За словами дослідників С. Квіна та В. Філака, сьогодні інтернет-медіа переживають етап, на якому вони можуть розвиватися у двох існуючих формах – короткій та довгій [17]. Коротка передбачає створення та поширення новинних повідомлень. Для довгих форм, натомість, характерний журнальний стиль написання та глибоке розкриття теми. Утім, як зазначають дослідники, довгі форми можуть стати у нагоді, коли аудиторія має достатньо часу, аби присвятити його читанню розлогого матеріалу, наповненого численними даними, коментарями тощо. Квін та Філак зазначають, що саме якісні довгі форми дозволяють журналістиці вижити та дійсно інформують читача [17, с. 211].

Незважаючи на кліповість Інтернету та можливість відслідковувати новини он-лайн, попри численні веб-платформи та трансляції в режимі реального часу, у всесвітній мережі представлені матеріали й аналітичного жанру. Через специфічну рубрикацію та можливості гіпертекстуальності науковці називають цей феномен по-різному. М. Менчер, наприклад, виділяє таке поняття як «довга історія», або ж «глибока історія», тобто матеріал аналітичного жанру, в якому журналіст повно і в міру деталізовано розкриває тему, відкриває суть та докладає неабияких зусиль, щоб аудиторія отримала якнайширше уявлення стосовно тієї чи іншої проблеми [16].

Сучасний етап повернення до «довгих форм», передовсім, пов'язаний із феноменом лонгрідів, матеріалів, що містять повне розкриття проблеми та часто задля комфортного отримання інформації читачами складаються не лише з тексту, а й містять відео-, аудіоматеріали та гіперпосилання, інтегровані з іншими веб-сторінками і продуктами. На відміну від поверхневого, спрощеного, фрагментарного ознайомлення із темою, яке несе у собі кліповість новинних повідомлень в Інтернеті, довгі форми передбачають глибину та експертне розкриття актуальної теми. Початком поверненням до довгих форм вважається проект «Snowfall», реалізований New York Times у 2012 році. Саме його успіх і популярність спричинили стрімкий розвиток інших лонгрідів. Це заклало ґрунт для повернення великих матеріалів на новинних Інтернет-платформах і для створення спеціальних проектів з метою об'єднання тематично схожих матеріалів. Досить швидко лонгріди завоювали чисельну аудиторію серед інтернет-користувачів, і їхня популярність із часом лише зростає [13].

Однією з основних характеристик лонгрідів є повне та глибоке розкриття теми, що передбачає аналіз та використання різних джерел інформації, що не є пріоритетним при написанні новинного повідомлення чи замітки. На думку дослідника О. Колесниченка, мультимедійна складова не є визначальною характеристикою лонгрідів. Безумовно, більшість із них справді

залучають аудіо- та відеоматеріали, однак добре ілюстрованими можуть бути і звичайні статті. За словами О. Колесниченка, характерною рисою лонгрідів є особливість теми [3]. Довгі форми в Інтернеті так само, як і статті у друкованих ЗМІ, перш за все, присвячуються нагальним і суспільно-важливим темам. Проте варто також зазначити, що, як правило, довгі форми повідомляють не про один конкретний випадок чи одну сторону конфлікту, а широко та збалансовано розглядають проблему з різних боків, аналізуючи при цьому ряд причин, випадків або наслідків. Тобто журналісти для таких матеріалів обирають важливі, гострі теми, висвітлення яких є корисним для суспільства.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Брати за предмет дослідження загальну поведінку комуніката, який у нашому випадку є споживачем онлайнових ЗМІ, просто неможливо з огляду на реалізацію такої мети, оскільки предмет занадто широкий. Тому, здебільшого, поведінка читача стає лише загальним об'єктом, а досліджується його певна сфера, частина чи якісна або кількісна характеристика. Якщо західні академіки вже бралися досліджувати схильність комуніката обирати медіатексти за обсягом, то серед українських вчених ця ніша лишилася невивченою. Окрім вітчизняного вкладу в науку, отримані результати матимуть і неабияке практичне значення: їх можна використовувати для підвищення ефективності комунікативного акту інтернет-виданнями.

Виклад основного матеріалу. Саме поява довгих форм в українському веб-медійному середовищі на платформах korrespondent.net, tsn.ua, pravda.com.ua та інших підштовхнула до вивчення поведінки української мережевої аудиторії, а саме визначення пріоритетності форм текстів для споживачів. Під час анкетування респондентам було запропоновано обрати один із двох текстів, взятих на медіаплатформі «Українська правда». Тексти стосувалися однієї теми – спрощення візового режиму ЄС для українців. Тематична подібність текстів була використана з тією метою, аби зміст матеріалів не вплинув на вибір читачів. Один із текстів був довгим (9590 знаків, або 1663 слова), інший – коротким (1240 знаків, або 204 слова). До уваги не бралися середні тексти (500-800 слів), які наразі стрімко втрачають свою популярність: їх читають та ними діляться найменше. Середні тексти не можуть глибоко розкрити тему, як довгі форми, і, з іншого боку, не є лаконічними та короткими, як новинні повідомлення, аби задовольнити потреби широкої аудиторії, яка шукає «швидку» інформацію [15].

Загальна кількість респондентів – 214 людей. Середній вік склав 21 рік. Серед опитаних виявилося 65,6% жінок та 34,4% чоловіків. Більшість – 65,5% – здобувають вищу освіту, ще 26,6% – мають повну вищу освіту.

Результати анкетування показали, що наразі короткі форми зберігають свою першість серед українців, однак маємо тенденцію до різкого зростання кількості тих, хто віддає перевагу довгим текстам. Затребуваними є короткі тексти: їх обрали 56,8% читачів (рис. 1). Оскільки матеріали до 500 слів читаються швидше і легше, вони досих пір є вибором більшості інтернет-користувачів. Перший текст респонденти обирали тому, що він був «інформативний», тобто містив достатньо корисної інформації, яка була викладена лаконічно та коротко. На таку причину свого вибору вказали 65,6% респондентів. Через те, що текст є «коротким», його обрали 53,1% анкетованих. 37,5% читачів визнали, що «економлять свій час» за рахунок коротших текстів. Відповідно до низки причин, які пов'язані насамперед із такою характеристикою як обсяг тексту, більшість обрала менший за розміром матеріал, посилаючись на те, що він є інформативним, корисним, цікавим, легким для читання та економить час читачів. Короткий текст погодилися б читати на комп'ютері (31,5%), планшеті (31,5%) та найбільше на смартфоні (37%). Такий результат свідчить про те, що короткі тексти є зручними для читання, використовуючи усі сучасні пристрої – новинні повідомлення не потребують багато часу, тому їх читати легко та швидко.

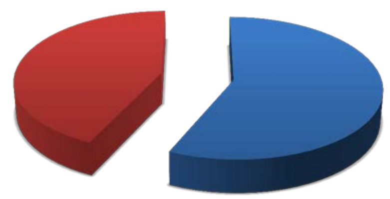

Рис. 1.

Окрім читання дуже важливим є явище поширення тих чи інших матеріалів через соціальні мережі. Медіакорпорації зацікавлені у дублюванні інформаційних повідомлень та зростанні рейтингів. Половина респондентів із незначним відривом поділилася б коротким текстом (50,8%). Респонденти готові поділитися короткими текстами, які скоріше прочитають їхні друзі та підписники у Facebook, Twitter тощо. Серед найбільших маркетингових трендів найближчих років П. Кім назвав те, що аудиторія більше ділитиметься короткими повідомленнями, які передають основну суть [13].

Утім, слід зазначити, ця тенденція не є основною характерною рисою української мережевої аудиторії. Адже, за даними анкетування, для поширення у соціальних мережах обирають і довгі тексти. Поділитися великим матеріалом, який ґрунтовно розкриває актуальну тему та присвячений суспільно-важливій проблематиці, готові 49,2% опитаних. Різниця у відсотках між обома групами є незначною, тож можна резюмувати, що обсяг тексту безпосередньо не впливає на те, чи поширюватимуть текст у соціальних мережах і чи радитимуть його прочитати друзям. У цьому випадку важливим є те, чи текст якісний і чи корисний він; якщо матеріал відповідає цим характеристикам і потенційно може бути цікавий для певної аудиторії, його будуть поширювати у мережі.

Наразі у сучасних онлайнових медіа прослідковується і тенденція до збільшення кількості довгих матеріалів, які містять аналітику та розглядають актуальне питання з усіх боків. У популярному веб-виданні «Huffington Post» також

відзначили цю тенденцію. Довгий час на Інтернет-платформі публікували матеріали у двох формах – короткій та довгій. За словами редактора видання С. Халла, дослідження, яке проводилося аналітиками медіаплатформи, показало, що читачі не обов'язково читають коротку версію, натомість, частіше вони віддають перевагу довгим, повним історіям [9]. Тобто певна кількість читачів свідомо оминає коротку версію, адже зацікавлена в отриманні усієї інформації та хоче побачити повну історію. За даними анкетування, довгий текст обрали 43,2% респондентів. Дані свідчать про те, що популярність коротких інформаційних повідомлень зменшується у той час, як формується новий сегмент аудиторії, яка віддає перевагу довгим текстам.

Свій вибір на користь довгого тексту респонденти пояснюють тим, що текст є «аналітичним» (72,4% респондентів). Це означає, що він глибоко розкриває проблему, а не просто інформує читачів про її наявність. Через «інформативність» тексту, тобто кількість нового фактажного матеріалу, його обирають прочитати 65,5% респондентів. «Корисними» довгі форми вважають 31% читачів. «Цікавим» довгий текст вважають 27,6% респондентів. Це свідчить про те, що люди готові витрачати час на довгі тексти та концентруватися на одному матеріалі протягом тривалого часу, якщо він є цікавим, а також незвичним та виділяється з-поміж інших інформаційних продуктів медіаплатформ [3].

Не є дивним, що більшість читачів віддають перевагу комп'ютеру для читання довгих текстів. Через те, що довге читання за допомогою смартфона чи планшета може бути незручним, ПК обирає найбільший відсоток опитаних читачів – 55,2%. Однаково популярними лишаються смартфони (34,5%) та планшети (34,5%). Одним із важливих переваг лонгрідів та довгих форм є їхня інформативність і зручність. Те, що багато людей обирають смартфони та планшети для читання довгих текстів, не є випадковим. М. Армстронг, засновник Longreads.com, пояснює це тим, що читачам легше завантажувати увесь текст відразу та читати його, аніж щоразу шукати та завантажувати інші новинні повідомлення, менші за обсягом [14].

Висновки і пропозиції. Поява інтернет-видань спричинили значні зміни у журналістиці: якість матеріалів почала поступатися швидкості її оприлюднення. Найоптимальнішою формою для оперативної подачі матеріалу стали короткі тексти, які поступово культивували користувачам кліпове мислення. Веб-журналістика повністю сконцентрувалася на подачі невеликих за обсягом матеріалів, які мають здебільшого новинний, фактологічний характер.

Однак протягом останніх років спостерігається протилежна тенденція – повернення до довгих форм текстів, які характерні традиційним друкованим ЗМІ. Перенавантаження інформацією призвело до того, що інтернет-користувачі починають віддавати перевагу не фрагментарному ознайомленню з усіма новинами світу, а глибокому аналізу однієї чи декількох проблем. Доказом цього є лонгріди, які набираються все більшої популярності не лише у зарубіжних, але й в українських інтернет-виданнях.

Анкетування українських читачів онлайнових ЗМІ також підтвердило той факт, що коротка форма текстів вже не є догмою успіху. Хоча невеликі за обсягом тексти досі обирають більшість українців (56,8%), довгі форми знайшли свою аудиторію в українському мережевому медіапросторі. Оскільки частка останніх дуже значна і досі простежується тенденція до повернення великих матеріалів на інтернет-сторінках, існує вірогідність випередження довгих форм у близькому майбутньому. Тим паче, що уже зараз українці діляться довгими текстами у соціальних мережах майже так само, як і короткими: великий за обсягом матеріал «зашерили» б 49,2% респондентів.

Список літератури:

1. Бахтіна Г. П. Інформатизація суспільства та проблема «кліпового мислення» [Електронний ресурс] / Г. Бахтіна// Київський політехнік. – 2011. – № 2.
2. Колесниченко А. В. Длинные тексты (лонгриды) в современной российской прессе // Медіаскоп. – 2015. – № 1.
3. Майструк Я. За два роки кількість інтернет-користувачів в Україні зросла майже утричі [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство «УНН». – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.unn.com.ua/uk/news/1683000-za-dva-roky-kilkist-internet-korystuvachiv-v-ukraini-zrosla-maizhe-utrychi
4. Миколаєнко І. Л. Перші web-видання в Україні: становлення, тенденції розвитку [Електронний ресурс] / І. Миколаєнко // Електронні дані. – Режим доступу: http://bo0k.net/?p=achapter&bid=18338&chapter=1
5. Мінченко О. Більше половини жителів сіл в Україні вже користуються інтернетом [Електронний ресурс] // Інтернет-видання «Watcher». – Електронні дані. – Режим доступу: http://watcher.com.ua/2017/04/13/bilshe-polovyny-zhyteliv-sil-v-ukrayini-vzhe-korystuyutsya-internetom
6. Постолатий В. BigData крокує планетою [Електронний ресурс] / В. Постолатий // Інтернет-видання «Российская газета» – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.rg.ru/2013/05/14/infa-site.html
7. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер. – М.: АСТ, 1999. – 664 с.
8. Тоффлер Е. Шок майбутнього / Е. Тоффлер. – М.: АСТ, 2002. – 557 с.
9. Albeanu C. Why the Huffington Post has set its sights on long reads [Електронний ресурс] / Catalina Albeanu // Journalism.co.uk: незалежне видавництво. – Електронні дані. – Режим доступу: https://www.journalism.co.uk/news/from-viral-to-longform-why-the-huffington-post-has-set-its-sights-on-long-reads/s2/a563551
10. Allan S. Online News: Journalism and the Internet / S. Allan. – Велика Британія: McGraw-Hill Education, 2006. – 208 с.
11. Harcu T. A Dictionary of Journalism / T. Harcu. – Оксфорд: OUP Oxford, 2014. – 384 с.
12. Kelsen K. Unleashing the Power of Digital Signage: Content Strategies for the 5th Screen / K. Kelsen. – Ебінгдон: Taylor & Francis, 2012. – 240 с.
13. Kim P. Ten social media trends that will shape marketing over the next decade reads [Електронний ресурс] / Peter Kim // The Guardian. – Електронні дані. – Режим доступу: http://www.theguardian.com/media-network/2015/jun/25/ten-social-media-trends-marketing

14. Marsh A. The Trend for Longform Content and Our New Longform Feature [Електронний ресурс] / Andrea Marsh // Factory Media. – Електронні дані. – Режим доступу: https://factorymedia.com/insight/the-trend-for-longform-content-and-our-new-longform-feature
15. Marshal S. Why Quartz does not publish 500 to 800 word articles [Електронний ресурс] / Sarah Marshal // Journalism.co.uk: незалежне видавництво. – Електронні дані. – Режим доступу: https://www.journalism.co.uk/news/-smartden-why-quartz-does-not-publish-500-to-800-word-articles/s2/a554444/
16. Mencher M. News Reporting and Writing / M. Mencher. – Велика Британія: McGraw-Hill Education, 2007. – 640 с.
17. Quinn S. Convergent Journalism an Introduction: Writing and Producing Across Media / S. Quinn, V. Filak. – Берлінгтон: CRC Press, 2005. – 240 с.

Мисловский И.В., Мышкина О.Ю.
Институт журналистики
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

ДЛИННЫЕ И КОРОТКИЕ ФОРМЫ МЕДИАТЕКСТОВ В ОНЛАЙНОВЫХ СМИ: ВЫБОР УКРАИНСКОГО ЧИТАТЕЛЯ

Аннотация
В статье рассматривается вопрос форм медиатекстов в интернет-изданиях и их потребительские потенциалы среди сетевой аудитории. Целью исследования было выяснить, какой из медиатекстов – короткий или длинный – украинский читатель онлайновых СМИ предпочитает. Достижение цели стало возможным благодаря проведенному анкетированию с элементами эксперимента и методам компаративного анализа, обобщения и формализации, позволившие обработать эмпирический материал. В статье проанализированы преимущества и недостатки различных форм медиатекстов и изменение тенденций популярности различных по размеру материалов среди аудитории. Благодаря опросу удалось установить, что лишь незначительное большинство украинцев выбрало бы для чтения короткий текст, а вот делятся разными по размеру текстами почти одинаково. Также в статье определены причины, почему интернет-пользователи выбирают различные по форме материалы.
Ключевые слова: короткие и длинные формы, медиатекст, аудитория, интернет-издания, лонгрид, новые медиа.

Myslovskyi I.V., Myshkina O.Yu.
Institute of Journalism
Taras Shevchenko National University of Kyiv

LONG AND SHORT FORMS OF MEDIA TEXTS IN THE ONLINE MASS MEDIA: THE CHOICE OF A UKRAINIAN READER

Summary
The article deals with the issues of the forms of media texts in the online mass media, in particular, their consumer potentials among the audience have been analyzed. The main objective of the study was to find out which of the media texts – short or long – a Ukrainian reader of online mass media prefers. It became possible to achieve by conducting a survey with the elements of the experiment while methods of comparative analysis, generalization and formalization enabled to process the empirical material. The aurhor also analyzes the advantages and disadvantages of various forms of media texts and how tendencies of popularity of different materials with online audience have been changed. According to the survey, only a small majority of Ukrainians would choose to read a short text, moreover, here is almost no difference which texts – short or long – a reader would share on social media. The article also explains the reasons why Ukrainian Internet users choose materials that are different in form.
Keywords: short and long forms, media text, audience, online mass media, long read, new media.

ЮРИДИЧНІ НАУКИ

УДК 343.235.1

ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ПОГАШЕННЯ І ЗНЯТТЯ СУДИМОСТІ

Градецький А.В., Титаренко Є.О.
Запорізький національний технічний університет

Розглянуто проблему неправильного та недбалого застосування законодавства про погашення та зняття судимості, котре являється надзвичайно актуальною та потребує якнайшвидшого вирішення. Проаналізовано різноманітні наукові напрацювання сучасних українських науковців щодо сутності судимості та процедури її погашення і зняття. З'ясовано загальновстановлене поняття судимості та її характерні риси. Встановлено, що суди, під час застосування законодавства про погашення чи зняття судимості, припускаються ряду суттєвих помилок, які мають вагомий вплив на долю громадян. Запропоновано прийняти та впровадити пам'ятку для професійних суддів, в якій чітко і ясно прописати те, що мають робити судді в тих ситуаціях, коли їм треба визначити являється особа судимою чи ні.
Ключові слова: погашення судимості, зняття судимості, виправлення, рецидив злочину, повторність злочину.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день, питання «повернення» осіб, які відбули кримінальне покарання, до нормального життя досить таки гостро обговорюється у політичних та громадських колах. «Повернення до нормального життя» являє собою процедуру, згідно якої, особа, з юридичної точки зору, перестає вважатися такою, що раніше вчиняла кримінальне правопорушення. Дана процедура, згідно чинного законодавства України, має декілька різновидів, які за своїм змістом та особливостями мають ряд відмінностей. Основними ж поняттями, які уособлюють в собі дану процедуру є погашення та зняття судимості.

Безумовно, що мова йде лише про юридичну, правову сторону питання. Адже, нажаль, як суспільству тяжко прийняти раніше засуджену особу, так і самій особі надзвичайно багато сил необхідно прикласти, щоб психологічно повернутися до нормального, в межах закону, життя. Але даний бік проблеми досить таки складно вирішити швидко, прийнявши будь-які нові норми законодавства тощо. Проте, це не означає, що потрібно залишатися осторонь даної проблеми, тим паче, що наявні сторонні фактори, які не дають змоги подолати дану проблему. Основним негативним фактором, який гальмує вирішення проблеми являється неправильне, часом непрофесійне застосування законодавства про погашення та зняття судимості. Дана причина існує через те, що саме ж законодавство у даній сфері має свої спірні моменти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало наукових праць українських учених-правознавців, так чи інакше, розкривають проблему застосування законодавства щодо погашення та зняття судимості. Зокрема, І.І. Митрофанов провів ґрунтовне дослідження судимості, як засобу кримінально-правового впливу на осіб, які вчинили злочини. Згідно результатів його праці, судимість – це статус особи, який є результатом засудження її судом за вчинене нею кримінальне правопорушення. В.В. Голіна у своїй роботі провела дослідження кримінально-правового аспекту інституту судимості, з'ясувавши при цьому сутність судимості та її строки. Детальний аналіз положень чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства про зняття судимості провів А.О. Расюк. Він розглянув проблемні питання критеріїв виправлення особи, як умов зняття судимості у судовому порядку. Дослідження інституту судимості та його значення для подальшої демократизації кримінально-правової політики української держави якісно висвітлено в роботі, автором якої є О.Я. Соловій. Наукові підходи до визначення судимості, її функцій у реалізації кримінальної відповідальності розглядаються у статті С.О. Муратової. Також заслуговують уваги наукові праці таких авторів як: В.К. Грищук, І.М. Ткаченко, Ю.І. Чумак, О.І. Соболь, А.М. Григоренко тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не дивлячись на те, що проблема правильного застосування законодавства про погашення і зняття судимості на практиці є досить таки гострою, все ж на сьогоднішній день не можна ствердно заявити, що законодавство у даній сфері є якісним та таким, що повністю захищає права, свободи та інтереси громадян. Адже окрім того, що в Кримінальному кодексі України (далі – КК України) наявно лише декілька статей, які до того ж, ще й мають деякі застарілі формулювання, іншого спеціалізованого законодавства не існує. Як наслідок, залишається не до кінця визначеними основні кримінально-правові наслідки судимості, а головне – у суддів наявні можливості нехтувати питанням якісного дослідження того, чи являється особа раніше судимою чи ні, і які це породжує наслідки для неї у тому чи іншому випадку. Відповідні можливості у професійних суддів наявні через те, що чинне законодавство лише в загальних рисах описує сутність інституту судимості, не визначаючи і не закріплюючи обов'язку за суддями прискіпливо ставитися до даного питання. Це і являється не

вирішеною проблемою, котра потребує якнайшвидшого розв’язання.

Мета статті. Метою статті є виявлення проблем у сфері застосування законодавства про погашення і зняття судимості на підставі якісного аналізу наукових напрацювань та практики з одночасним виробленням пропозицій щодо покращення ситуації у даній сфері кримінального права, які будуть першочергово направлені на те, щоб права та законні інтереси осіб не порушувалися під час застосування відповідних правових норм.

Виклад основного матеріалу. І.І. Митрофанов у своїй статті пов’язує судимість з особистістю людини, і визначає її як особливий правовий стан. Такої ж думки і В.К. Грищук, який також зазначає, що даний правовий стан характеризує соціальну позицію і роль у суспільстві тієї чи іншої людини. Виходячи з цього, важливо відзначити, що дослідження правової сутності і соціальної природи судимості має надзвичайно важливе значення, адже всі негативні наслідки, які породжує судимість, потім відграють важливу роль в житті конкретно взятої особи, переважно не надто позитивну. Тому, що судимість, як явище, впливає на людину не тільки з моральної чи психологічної точки зору, але й з практичної [2, с. 543]. Судимій особі тяжче знайти хорошу роботу, до неї немає сто відсоткової довіри з боку інших членів суспільства тощо [5, с. 213].

Судимість, перш за все, направлена на вирішення однієї, але безумовно важливої проблеми, – протидія рецидивній злочинності. Дійсно, на сьогоднішній день, тема судимості є досить таки актуальною, і вона по праву займає важливе місце серед тих інститутів, котрі направлені на захист конституційного ладу і цілісності держави, а також прав і законних інтересів громадян (статті 2, 8 Конституції України). Зрозуміло, що судимість, як інститут засудження особи, є доволі таки необхідною річчю, адже він дає змогу здійснювати певний вплив на особу, яка вже відбула покарання, але ще не повернулася до звичайного життя [3].

Судимість – це ознака державного примусу, і суд, коли постановляє обвинувальний вирок, то паралельно він встановлює, що після відбування покарання особа буде вважатися судимої певний строк, чітко визначений у статті 90 КК України [4]. Проте обов’язково слід зазначити, що бувають випадки, коли суд виносить обвинувальний вирок, але без призначення будь-якого покарання. Подібні випадки якісно відображені і різноманітних науково-практичних коментарях КК України [6; 7].

Також, з’ясовуючи сутність судимості, можна погодитися з тим, що судимість є просто необхідним правовим інструментом, який окрім того, що направлений на встановлення додаткових елементів кари для особи, ще й додає гарантій суспільству в тому, що людина, яка тільки-но звільнилась з установ виконання покарань, буде поводитися належним чином, і не буде вчиняти нових злочинів. Норми статті 89 КК України на те й направлені, щоб особа могла за відведений законом строк як найшвидше пройти соціальну адаптацію і почати жити нормальним життям, не порушуючи законодавство [4].

В цілому, аналізуючи норми КК України, судимість, як явище, слід розглядати як такий правовий стан особи, котрий виникає з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком і триває до спливу строку, який чітко і однозначно визначений у кримінальному законі, при цьому для досягнення мети покарання, особа зазнає певних наслідків кримінально-правового та загально-соціального характеру [1].

Беручи до уваги все вище сказане, можна стверджувати, що інститут судимості є важливою і просто невід’ємною складовою частиною сучасного кримінального права, який виконує надзвичайно важливу роль – допомагає особам виправитися та почати жити звичайним життям, у рамках закону. Проте, нажаль, на сьогоднішній день існують проблемні моменти саме у сфері застосування законодавства щодо погашення чи зняття судимості, і саме вони не дають змоги функціонувати даному інституту належним чином.

Напевно, найбільш вдалими наочними прикладами, на основі яких можна з упевненістю судити, в тому числі і про неправильність застосування законодавства, є реальні рішення (вироки) судів у кримінальних справах, де виникали різноманітні спірні ситуації, які вдавалося вирішити лише за допомогою касаційної інстанції.

Так, Верховний Суд України розглядав касаційне подання прокурора щодо особи, до якої нібито мало бути застосовано положення про рецидив злочинів. Відповідно до обставин справи, особа була раніше засуджена за вчинення двох умисних злочинів за що й відбула покарання у вигляді позбавлення волі. Не припинивши статусу раніше судимої особи, даний громадянин вчинив новий злочин, але з необережності, і суд першої інстанції врахував факт непогашеної судимості як обтяжуючу обставину і застосував положення про рецидив злочинів. Верховний Суд України скасував дане рішення, спираючись на статтю 34 КК України, де чітко прописано, що рецидив злочину наступає тільки тоді, коли особа яка має судимість за вчинення умисного злочину, знову вчиняє умисний злочин, а не злочин з необережності [4]. Тому, як видно з даного випадку, трапляються просто абсурдні ситуації, коли професійні судді припускають вище зазначених помилок [9].

Часто трапляються випадки, коли рецидив злочину може прямо впливати на кваліфікацію злочину. Наприклад, вчинення злочину, передбаченого статтею 296 КК України (хуліганство) особою, яка вже має судимість за вчинення аналогічного кримінального правопорушення, буде кваліфікуватися за частиною 3 статті 296 КК України [4].

Проте, суди, особливо першої інстанції, припускаються ряду помилок під час вирішення справ. Професійні судді, нехтуючи інститутом судимості, можуть просто не правильно обчислити строки погашення судимості або взагалі не правильно розтлумачити суть поняття «судимість» тощо. Наслідками таких дій чи то бездіяльності судів є визначення наявності факту рецидиву злочину в тих ситуаціях, в яких насправді його немає.

Для прикладу можна навести кримінальну справу, яка пройшла всі інстанції і в підсумку, остаточно була вирішена тільки за допомогою

Ухвали Верховного Суду України. Згідно обставин справи, місцевим судом (за допомогою обвинувального вироку) було засуджено особу за вчинення умисного злочину (хуліганство) до п'яти років позбавлення волі. Після відбуття покарання особа протягом встановленого строку для погашення судимості не вчиняла нових злочинів, проте потім нею було скоєно кримінальне правопорушення у вигляді хуліганства. Місцевий суд кваліфікував ситуацію як рецидив злочину, не звернувши особливої уваги на те, що строки погашення судимості вже сплинули і особу не можна вважати раніше судимою за вчинення хуліганства. В апеляційній інстанції було дещо змінено кваліфікацію, але навіть і там вона не втратила своєї суті щодо рецидиву. Тобто і суд апеляційної інстанції, «вирахував», що строки погашення судимості ще не пройшли, а тому необхідно застосовувати положення і норми про рецидив злочину (хуліганство). І на решті касаційна інстанція, Верховний Суд України, розбираючись в деталях справи, вчинив одну дію, якої не вчиняли суди попередніх інстанцій – просто правильно вирахував строки погашення судимості, тим самим постановивши, що факту рецидиву злочину в даному випадку не існує, і потрібно кваліфікувати дії, як вчинення злочину в перший раз, тобто вважати особу раніше не судимою за вчинення аналогічного злочину [8].

Як показує вище наведений приклад, тільки з допомогою касаційної інстанції вдається вирішити справи по справедливості, тим самим забезпечивши захист прав та інтересів особи.

Головне, що тут треба відмітити, так це те, що часу потрібно витратити на подібні судові спори і доводи – дуже багато, при тому, що людина знаходиться в місцях відбування покарання, і вона обмежена у тому, щоб якісно захистити свої права. Тому, ця ситуація є наглядним прикладом того, що професійні судді через свою халатність та безвідповідальність, можуть припускатися подібних помилок.

Як наслідок, логічно буде запропонувати здійснити певні кроки, які б допомогли урегулювати дану ситуацію, пов'язану з помилками та недбалим застосуванням законодавства у сфері погашення чи зняття судимості. Першочергово можна запровадити пам'ятку для професійних суддів, де чітко, коротко і ясно прописати всі основні кроки, які має зробити суддя, щоб об'єктивно, ґрунтовно та в повній мірі дослідити питання наявності чи відсутності у конкретної особи судимості.

Висновки та пропозиції. Дослідження практики застосування законодавства про погашення та зняття судимості, дозволило сформулювати наступні висновки.

1. Вбачається за доцільне розробити та прийняти пам'ятку щодо обов'язкових кроків професійного судді щодо визначення наявності чи відсутності судимості у обвинуваченої особи.

2. Запровадження відповідної пам'ятки для професійних суддів можна за допомогою суддівського самоврядування разом із суспільним тиском. Це допоможе якнайшвидше вплинути на ситуацію, і позбутися негативної тенденції, котра наявна у сфері погашення чи зняття судимості.

Список літератури:

1. Голіна В.В. Судимість у змісті кримінальної відповідальності // В.В. Голіна / Вісник Асоціації кримінального права України. – 2013. – № 1. – С. 252-257.
2. Грищук В.К. Кримінальне право України. Загальна частина: Навч. посіб. – К., 2007.
3. Конституція України прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 року: станом на 01.01.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80
4. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III: за станом на 04.08.2017 // Відомості Верховної Ради України від 29.06.2001 – 2001 р., № 25, стаття 131.
5. Митрофанов І.І. Судимість як засіб кримінально-правового впливу на наркозалежних осіб, які вчинили злочини // І.І. Митрофанов / Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 9. – С. 213-222.
6. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За заг. ред. В.Г. Гончаренка, П.П. Андрушка (у трьох книгах). – К: «ФОРУМ», 2009. – 595 с.
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка – 7-ме вид., переробл. та допов. – К.: Юридична думка, 2010. – 1288 с.
8. Ухвала Верховного Суду України № 5-2456k08 від 10.07.2008 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nau.kiev.ua
9. Ухвала Верховного Суду України № 5-439км08 від 09.11.2006 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nau.kiev.ua

Градецкий А.В., Титаренко Е.А.
Запорожский национальный технический университет

ПРАКТИКА ПРИМЕНЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О ПОГАШЕНИЯ И СНЯТИИ СУДИМОСТИ

Аннотация
Рассмотрена проблема неправильного и небрежного применения законодательства о погашении и снятии судимости, котороя является чрезвычайно актуальной и требует скорейшего решения. Проанализированы различные научные наработки современных украинских ученых о сущности судимости и процедуре её погашения и снятия. Выяснено общеустановленное понятие судимости и её характерные черты. Установлено, что суды, при применении законодательства о погашении или снятии судимости, допускают ряд существенных ошибок, которые оказывают значительное влияние на судьбу граждан. Предложено принять и внедрить памятку для профессиональных судей, в которой четко и ясно прописать то, что должны делать судьи в тех ситуациях, когда им нужно определить является лицо судимым или нет.
Ключевые слова: погашение судимости, снятие судимости, исправления, рецидив преступления, повторность преступления.

Hradetsky A.V., Titarenko E.A.
Zaporizhzhia National Technical University

PRACTICE OF APPLICATION OF THE LEGISLATION ON REDEMPTION AND REMOVAL OF CONVICTION

Summary
The problem of improper and negligent application of legislation on repayment and removal of criminal record is considered, which is extremely urgent and requires an early decision. Various scientific studies of modern Ukrainian scientists on the essence of the criminal record and the procedure for its redemption and withdrawal are analyzed. The generally established concept of conviction and its characteristic features have been clarified. It is established that courts, when applying legislation on the repayment or removal of a criminal record, allow a number of significant errors that have a significant impact on the fate of citizens. It is proposed to adopt and implement a memo for professional judges, which clearly prescribe what judges should do in those situations where they need to determine whether a person is convicted or not.
Keywords: repayment of a previous conviction, removal of a previous conviction, correction, recurrence of a crime, repetition of a crime.

УДК 343.85:343.615

ЗНАЧЕННЯ КРИМІНОГЕННОЇ СИТУАЦІЇ ПРИ СИТУАТИВНІЙ ПРОФІЛАКТИЦІ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Дика Є.О.
Національний університет «Одеська юридична академія»

Досліджено теоретичні питання ситуативної профілактики насильницьких злочинів. Виділено методи попередження злочинності в області ситуативної профілактики. Проаналізовано діюче кримінальне законодавство та нормативно-правові акти, які регулюють питання попередження злочинності. Здійснено дослідження сучасних програм профілактики злочинності в окремих регіонах країни. Запропоновано розробку спеціально-кримінологічних програм попередження насильницьких злочинів, з урахуванням особливостей особи злочинця.

Ключові слова: насильницька злочинність, профілактика, ситуативна профілактика, корекційна програма, криміногенна ситуація.

Постановка проблеми. Проблемним аспектом сучасного криміногенного стану у суспільстві, а саме у великих містах є придбання насильницькою злочинністю все більших особливостей та ознак, які модернізуються у відповідності до змін сучасних криміногенних факторів. Здебільшого, відомо, що насильницька злочинність в Україні характеризується своїми відносно сталими показниками протягом усієї незалежності, не враховуючі ситуацію, яка склалася після 2014 року у зв'язку з воєнізованими подіями на Сході України. Але не зважаючи на це, слід вказати, що насильницькі злочини в останній час вчиняються з великим проявом агресії та ненависті, дуже часто, вони є імпульсивними, такими, що вчиняються з особливою жорстокістю та збоченістю, відносно неповнолітніх та осіб похилого віку, а також носять ситуативний характер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами попередження насильницької злочинності та питаннями ситуативної профілактики займалось чимало вчених, а саме: О.М. Бандурка, Р.С. Веприцький, Л.А. Волкова, В.В. Голіна, Б.М. Головкін І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.І. Долгова, В.М. Дрьомін, С.О. Єфремов, М.Г. Колодяжний, Л.І. Мороз, В.О. Туляков, О.Ю. Шостко.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На ситуаційному рівні виділяються два основних види заходів з попередження злочинності, це заходи безпеки, що утрудняють вчинення злочину, і заходи, що знижують зацікавленість у скоєнні злочину. Але не завжди подібні заходи є діючими для особливо небезпечних насильницьких злочинців. Основним раніше не визначеним питанням залишається такій підхід до профілактики, який буде враховувати як стан об'єктивної дійсності так і суто суб'єктивно складову окремо взятої особи.

Метою даного дослідження є аналіз ситуативних профілактичних заходів щодо попередження насильницької злочинності.

Виклад основного матеріалу. Фізична середа, в якій існує людина, поставляє як жертви, так і цілі, які ставлять перед собою злочинці. В результаті образ життя, навколишнє середовище, соціально-економічна структура суспільства, включаючи демографію, географію, урбанізацію та індустріалізацію, охорона здоров'я і освіта, а також правові та політичні інститути, створюють ситуаційну середу злочинів. Число потенційних злочинців і їхні мотиви, також частково визначаються соціально-економічною структурою суспільства через багато механізмів (відчуження, субкультурного впливу, відсутності турботи і браку любові, безробіття, труднощів в отриманні вищої освіти і т. д.). Виділяються такі методи попередження злочинності в області ситуаційної профілактики:

1. Контроль доступу до простору, який захищається. До таких заходів можна віднести відеоспостереження, огорожа автомобільних стоянок, введення ПІН кодів, складна система ідентифікації, наприклад, в Лондоні в деяких районах допускається запис телефонних розмов.

2. Фізичні бар'єри. Найчастіше досить ефективним способом зниження злочинів стають додаткові замки, сейфи, екрани спостережень, замки на кермі автомобіля та ін.

3. Управління можливими знаряддями злочинів. Вилучення ножів, різних видів зброї, скляних пляшок на транспорті, в магазинах і стадіонах, використання пластмасового посуду в місцях скупчення народу, обмеження в часі та географії продажу спиртних напоїв.

4. Ізоляція потенційних правопорушників. Організована доставка уболівальників на стадіони та рознесення прибуття уболівальників-супротивників, скорочення кількості припаркованих автомобілів в безпосередній близькості від кіосків і дрібних магазинів, вдосконалення управління дорожнім рухом по запобіганню заторів, обмеження швидкісного руху, часта установка (дублювання) знаків дорожнього руху.

5. Скринінг документів, квитків, штрих-кодування, ведення електронних баз даних.

6. Спостереження. Формальні спостереження здійснюються з боку міліції, охоронців, основною функцією яких є стримування загрози потенційних правопорушників. Також до такої форми спостереження вдаються і менеджери (в магазинах, на виставках).

7. Скорочення спокус, що провокують злочини: рекомендації з використання особистих прикрас в темний час доби, недопущення входу сторонніх осіб в приватне житло, зберігання навігаторів та інших предметів поза автомобілем, використання пін-кодів на всій електронній техніці, щоб при крадіжці їй не можливо було користуватися.

Але існує такий варіант поведінки, коли особа користується так званим «методом від супротивного (протилежного)». Це відбувається тоді, коли особа опиняється в так званій проблемній ситуації. Проблемні ситуації, як різновид конкретної життєвої ситуації, виникають тоді, коли суб'єкт зіштовхується з труднощами, перепонами в реалізації прийнятого їм рішення вчинити злочин. З метою досягнення наміченого суб'єкт повинен знайти спосіб виходу з обставин, які склалися і знайти адекватні засоби для цього. Так, вививши, що складське приміщення знаходиться під охороною, особа, яка має намір здійснити розкрадання, може відмовитись від реалізації наміру та використати більш витончений спосіб здійснити злочин, наважитись на здійснення більш тяжкого посягання (розбій замість розкрадання) [1, с. 82].

Конфлікт між жертвою та злочинцем стає самим розповсюдженим випадком криміногенної ситуації при насильницькому злочині. Особливу увагу займає сімейно-побутовий конфлікт. Для запобігання продовжуваним і триваючим, що супроводжуються криміногенною ескалацією або короткочасним конфліктам, в літературі пропонується здійснювати фізичну ізоляцію учасників такого протистояння, надавати психотерапевтичну або медичну допомогу потерпілій стороні, вирішувати питання щодо форм реагування на факти сімейного насильства відповідно до ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 липня 2001 року [2].

Припинення сімейно-побутових насильницьких злочинів пов'язано з припиненням перебігу сімейно-побутового конфлікту на завершальній стадії шляхом усунення можливої взаємодії учасників конфлікту, наприклад встановлення окремого режиму проживання подружжя, розірвання шлюбу і т.д. А також, примусове вилучення із конфлікту найбільш агресивного учасника (притягнення до кримінальної відповідальності, примусовий обмін житла, виселення тощо).Чинний Закон має декілька інструментів ситуативної або спеціальної профілактики насильницького прояву в сім'ї, але вони не є достатньо діючими та впливовими, не зважаючи на те, яку складову несе в собі ця профілактика – випередження, обмеження, усунення або захисту [3, с. 23]. В Законі дається поняття корекційної програми, яка спрямована на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї [2]. Але, поряд з цим відсутня комплексна спеціально-кримінологічна програма регіональної та національної протидії насильству як на макрорівні так і у мікросередовищі. Корекційна програма повинна враховувати особливості особи насильницького злочинця, його жертви та ситуацію, в якій було вчинено насильство, в протилежному випадку, вона буде малоефективною та незначною в розрізі профілактики насильницькій злочинності.

Окрім корекційної програми для злочинця доречно було б ввести програму відвернення насильства відносно жертви, яка б масово регламентувала типові криміногенні ситуації, які призводять до майбутнього насильства, а також доводила б до наших співгромадян правила поводження, які направлені на відвернення потенційного насильницького посягання. Діє Українська Гельсінська спілка з прав людини, яка пояснює такі правила при домашньому насильстві та надає допомогу у відверненні ризику стати жертвою партнера-агресора [4]. Подібні спілки будуть малоефективними без засобів та прийомів професійного кримінологічного програмування.

Також, Закон вказує на таке поняття як захисний припис – спеціальна форма реагування уповноважених підрозділів органів Національної поліції щодо захисту жертви насильства в сім'ї, яким особі, яка вчинила насильство в сім'ї, забороняється вчиняти певні дії стосовно жертви насильства в сім'ї [2]. Але вжиття такого заходу є також малоефективним з деяких причин. Згідно даного визначення захисний припис виноситься уповноваженою особою підрозділу Національної поліції, але в Україні до сих пір діє положення «Про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України» від 11 листопада 2010 року, згідно з яким даний припис може бути винесений дільничним інспектором за погодження з начальником відповідного органу внутрішніх справ та прокурором [5]. Дільничний інспектор поліції розглядає повідомлення про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення відповідно до Порядку розгляду таких заяв та повідомлень, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів від 26 квітня 2003 року № 616 [6], та актів МВС. Дільничні інспектори повинні виїхати (вийти) на місце конфлікту в кількості не менше двох працівників. Вони зобов'язані прийняти заяву, роз'яснити права, задокументувати факт правопорушення, зібрати характеризуючий матеріал на кривдника (спосіб життя, характер, поведінка в побуті, вживання спиртних напоїв), поставити його на профілактичний облік, винести кривднику офіційне письмове попередження про неприпустимість учинення насильства в сім'ї, скласти адміністративний протокол за статтею 173-2 КпАП [7], заповнити спеціальну картку обліку факту скоєння насильства в сім'ї та у триденний термін направити її до управління (відділу) у справах сім'ї та молоді місцевої держадміністрації, а у випадках скоєння насильства в сім'ї відносно неповнолітнього чи за його присутності – ще й до служби у справах неповнолітніх місцевої держадміністрації. Якщо кривдник уже перебуває на обліку за вчинення насильства в сім'ї, йому виноситься захисний припис, який погоджується з начальником відповідного органу Національної поліції і прокурором району. Поліція зобов'язана здійснювати контроль за місцем проживання кривдника [4]. В свою чергу, виникає два цілком логічних питання, до якого ж з інспекторів в решті решт звертатися жертві домашнього насильства та якщо жертва звернулася до Нацполіції через письмове повідомлення, де гарантії особи на своєчасне вжиття мір щодо недопущення насильницьких дій відносно неї? Адже вивчаючи кримінологічні особливості насильницьких злочинів, неодноразово робиться наголос на їх ситуативний характер з типовою конфліктною ситуацією. Звичайно, можна порадити потенційній жертві уникати провокуючих дій по відношенню до кривдника, поки звернення буде розглядатися на предмет захисного припису, але чи дійсно за-

хисна поведінка єдине, що може зберегти людину від злочинного посягання?

Ще один інструмент, який більш наближений до спеціальних профілактичних заходів, – це профілактичний облік. Відповідно до пункту 1.6. Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 11 листопада 2010 № 550 профілактичний облік це – комплекс заходів щодо запобігання, попередження, фіксації та припинення протиправних дій, а також взяття на облік та накопичення відомостей щодо категорії осіб, які проживають на адміністративній дільниці та підлягають контролю з боку дільничного інспектора міліції [5].

Зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, проводиться органами, які брали особу на такий облік, якщо протягом року після останнього факту вчинення насильства в сім'ї особа жодного разу не вчинила насильства в сім'ї. Знову ж таки, яка правоохоронна структура буде брати особу на профілактичний облік, не зрозуміло. Також, подібний захід має на меті лише залякування особи на невчинення злочинних дій, але ніяк не перевиховання.

Подібна неузгодженість дій та обов'язків між правоохоронними органами призводить до малоефективності в виконанні таких заходів, а ще гірше, – взагалі ігноруванню такого інструментарію спеціального кримінологічного попередження насильницьких злочинів.

Ситуація грає дуже важливу роль в механізмі вчинення злочину і вимагає, на наш погляд, до себе більш пильної уваги з боку вчених і практичних працівників з метою попередження та ситуативної профілактики злочинів. Це пов'язано із тим, що подібні ситуації набагато простіше виявити, тому що найчастіше вони «лежать на поверхні», на відміну від злочинних намірів тих, чи інших осіб. На такі ситуації легше впливати і усувати, ніж впливати на конкретних індивідів, схильних до скоєння злочинів. Необхідним являється забезпечення умов належного морального формування особи у всіх сферах життя суспільства; усунення всього, що цьому протистоїть, а головне, – ліквідація різних конфліктних ситуацій та інших криміногенних обставин, що безпосередньо впливають на вчинення злочинів; створення обстановки, що протистоїть виникненню таких обставин.

За словами віце-прем'єр-міністра України з питань соціальної політики П.В. Розенка: «У 2015 році було зафіксовано 103 тисячі звернень з приводу насильства у сім'ї, з них біля 90 тисяч – від жінок». Він вважає, що це лише невелика частина того, що насправді існує в суспільстві [8].

У свою чергу, депутат від БПП Ірина Луценко заявила, що щороку три мільйони дітей стають жертвами чи свідками домашнього насильства. За її словами, 90% розлучень відбуваються через насильство у сім'ї. Вона додала, що зі 100 тисяч жінок, які звертаються з травматизмом в лікарню, 50% є вагітними і потім народжують хворих дітей.

За словами Луценко, 75% молодих людей – як дівчат, так і хлопців, які займаються проституцією, зазнавали насильства і розбещення в сім'ї. Луценко пропонує, впровадження гарячої лінії для жертв домашнього насильства, створення притулків, де ці жертви можуть переховуватися. «Це і корекція кривдників, це, в кінці кінців, і надання їм якоїсь роботи, щоб не було концентрації домашнього насильства», – сказала вона [8].

Слідом за сімейно-побутовим насильством, вагомі показники мають насильницькі злочини, які вчиняються без заздалегідь спланованого умислу у місцях дозвілля та розваг: бари, нічні клуби, кафе і т.д. Тут простежуються і конфліктні і віктимологічні криміногенні ситуації, а також доведення себе до стану алкогольного сп'яніння, які підштовхують прийняття рішення на злочин. Мотиви особистої неприязні, помсти або корисливі мотиви мають місце в даних складах злочинів, а саме це умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121 КК України), умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122 КК України), умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК України), погроза вбивством (ст. 129 КК України) [9]. Імпульсивність та ситуативний характер цих злочинів, а отже й типові криміногенні ситуації пов'язані з тим, що більшість таких кримінальних правопорушень вчинюється в стані алкогольного сп'яніння. Алкоголь більше ніж будь-які інші засоби (наркотичні речовини, їх аналоги та прекурсори) здатен збуджувати в особі стан агресії, агресивної поведінки, яким характеризується більшість насильницьких злочинів. Наприклад, в Києві та Київській області обмежений час продажу алкогольної продукції – до 23.00 годин. Подібну практику доречно було б застосувати й до всіх без обмеження регіонів країни.

В державі так і не вирішено питання з відпуском алкоголю неповнолітнім особам. Заборона на законодавчому рівні звичайно існує, але мотив збагачення будь-якого дрібного бізнесмена призводить до омолодження соціально-демографічного показника алкоголізації в Україні. За кількістю літрів випитого алкоголю українці посіли шосте місце в світі. Такі дані озвучила Всесвітня організація охорони здоров'я в своїй «Глобальній доповіді про становище в галузі алкоголю і здоров'я 2014 р.» [10].

Враховуючи, що ситуативність в більшій мірі притаманна молодій частині населення, потрібно приділяти увагу для вжиття заходів щодо вдосконалення правового механізму профілактики споживання алкоголю неповнолітніми особами й не тільки. Наприклад, вдосконалення норм законодавства щодо притягнення неповнолітніх до відповідальності не лише за злочини, але й за адміністративні, дисциплінарні проступки та порушення у сфері цивільного законодавства (застосування різних видів суспільних робіт спрямованих на усунення шкоди завданої неправомірними діями молодих людей).

Частим випадком, з яким практика зустрічається на сьогоднішній день є зміна ролей «злочинець-потерпілий», в процесі розвитку короткочасної криміногенної ситуації, коли потерпілим є особа, яка вчиняє злочин, тобто мова йде про злочинне реагування на злочин, що значно ускладнює пошук подібних саме до цього випадку типових криміногенних ситуацій. Варто відзначити, що злочинне реагування на злочин відбувається нерідко через незнання або недостатній рівень знань щодо реагування жертви правовими інструментами самозахисту. У цьому випадку правова інформація, передана в ЗМІ

здатна заповнити цю прогалину. Тут необхідно ще раз звернути увагу на якість продукції, що поставляється при надання правової інформації. Якщо якість сумнівна, особа захищається відповідно до отриманих квазіправових рекомендацій, ризикує лише погіршити своє становище.

Спеціально-профілактичне значення мають і деякі види додаткових покарань, які дозволяють усувати криміногенні ситуації (позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю) [9]. Ситуативна профілактика реалізується за допомогою багатьох методів, зокрема: ускладнення доступу до мети; усунення потенційного об'єкта протиправного посягання; створення території безпеки. Перший – ускладнення доступу до мети – передбачає, що правопорушник відмовиться вчините конкретне правопорушення з причини надто складного доступу до об'єкта злочинного посягання. Сюди можна віднести встановлення за віктимогенним об'єктом відео-спостереження, сигналізації тощо. Сюди входять заходи, що підвищують складність здійснення злочинів, а саме: використання в під'їздах приладів стеження, омофонів, дверей з кодовими замками; здійснення пропаганди способів індивідуального захисту в засобах масової інформації; заміна готівки на чеки і кредитні картки; огородження територій дворів; заміна в барах скляного посуду на пластмасовий (як не дивно). До другого – усунення потенційного об'єкта протиправного посягання, належать – заходи щодо профілактики здебільшого кишенькових крадіжок – виплата заробітної плати не готівкою, а перерахування на банківський рахунок особи. При третьому – створення території безпеки – вивчаються «гарячі точки» правопорушень. Вирішальне значення належить географії правопорушень, беручи до уваги місце, час найбільшої концентрації правопорушень, а також найбільш типових ситуацій їх вчинення. На основі отриманих даних, виробляються рекомендації, які стосуються планування місць і проектів будинків з метою профілактики правопорушень. Цей метод передбачає прості та ефективні засоби мінімізації можливостей вчинення правопорушень [11, с. 105-130]. Таким чином, здійснюючи ситуативну профілактику, забезпечується блокування прояву антисоціально спрямованих осіб, що схильні до вчинення насильницьких злочинів.

Окремим актуальним питанням, пов'язаним із профілактикою злочинності в Україні, є те, що останніми роками суттєво змінилася кримінологічна характеристика злочинності, особливо її детермінанти, а також умови, які формують особистість правопорушників [12, с. 67]. Усе це зумовлює об'єктивну потребу в розробці нових підходів і методів профілактичної діяльності, а також додаткового вивчення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів. Для останнього найбільш ефективним може виявитись такий сучасний метод наукового дослідження, як моніторинг, у цьому разі – насамперед психолого-кримінологічний моніторинг і моніторинг ступеня криміналізації суспільства в цілому [13, с. 122].

Висновки. Таким чином для недопущення поширення девіантної форми соціальної поведінки у вигляді насильницької злочинності необхідно:

– розширення доступу до законних можливостей населення щодо реалізації права на запобігання злочинності, закріпивши механізм не тільки в теоретичному плані, але й надавши практичну підтримку та різного роду заохочення до виявлення суспільно корисної діяльності в даній сфері, в межах передбачених законодавством;

– розробка професійної кримінологічної програми з попередження насильницьких злочинів, враховуючи особливості характеристики особи злочинця та особливості побудови механізму індивідуальної злочинної поведінки при скоєнні насильницьких злочинів;

– проведення масштабного інформування населення щодо правової можливості громадської запобіжної діяльності з роз'ясненням її правової регламентації;

– затвердження комплексних програм профілактики злочинності абсолютно у всіх регіонах держави та строго виконання даних заходів відповідними правоохоронними органами, спец. службами, громадськими організаціями, представниками приватного сектору та підрозділами органів місцевого самоврядування;

– дотримання соціальної рівності перед законом;

– закріплення за допомогою ЗМІ у свідомості людей злочинного характеру їх дій і впевненості у дієвості владних інституцій і невідворотності покарання;

– забезпечення практичної реалізації адекватності злочину і покарання, як одного з основним принципів кримінального правосуддя;

– вдосконалення законодавства щодо протидії насиллю у сім'ї, та інших нормативно-правових актів, приведення їх у відповідність з новими соціальними реаліями.

Попередження ситуативного характеру окрім вищезазначеного, повинно ґрунтуватися на таких основних засадах, як ускладнення доступу до мети, усунення потенційного об'єкта протиправного посягання, створення території безпеки. Важливе значення в даному контексті матимуть архітектурні кримінологічні заходи, застосування яких на сьогоднішній день більш поширене в зарубіжних країнах. Окремі ланки злочинного ланцюга спрацьовують дуже швидко. Необхідною умовою обґрунтованості заходів попередження насильницьких злочинів, є максимально правильна об'єктивна оцінка (юридична, кримінологічна) обставин, які можуть обумовити вчинення кримінально-караних діянь.

Список літератури:

1. Криминология: Учебное пособие. Стандарт третьего поколения / Под ред. В.Н. Бурлакова, Н.М. Корпачева. – СПб.: Питер, 2013. – 304 с.
2. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.07.2001 № 2789-III (зі змінами від 28.12.2015) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2789-14
3. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / В.В. Голіна. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с.

4. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Насильство у сім'ї. Потрібна допомога? [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://helsinki.org.ua/advices/7565/ – Назва з екрана.
5. «Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України» наказ від 11.11.2010 № 550 (зі змінами від 08.06.2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1219-10
6. «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» постанова КМУ від 26.04.2003 № 616 (зі змінами від 26.07.2016) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616-2003-п
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X (зі змінами від 07.05.2017) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/pag
8. Уряд ухвалив проект закону про протидію домашньому насильству [Електронний ресурс]:Українська правда – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2016/10/19/7124128/ – Назва з екрана.
9. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами від 13.12.2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2341-14
10. Украинцы стали шестыми в мире по употреблению алкоголя [Електронний ресурс]: ZN,UA – Режим доступу: https://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-stali-shestymi-v-mire-po-upotrebleniyu-alkogolya-144989_.html – Назва з екрана.
11. Сучасні стратегії міліції щодо профілактики правопорушень серед неповнолітніх: навч. Посіб. / Л.І. Мороз, Р.Г. Коваль, Н.М. Прокопенко [та ін.]; за наук. Ред. Л.І. Мороз. – К.: Вид. Паливода А.В., 2008. – 220 с.
12. Литвак О. Злочинність, її причини та профілактика / О. Литвак. – К.: Україна, 1997. – 167 с.
13. Бандурка О.М. Профілактика злочинності / О.М. Бандурка // Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. – 2014. – № 1. – С. 115-124.

Дикая Е.А.
Национальный университет «Одесская юридическая академия»

ЗНАЧЕНИЕ КРИМИНОГЕННОЙ СИТУАЦИИ ПРИ СИТУАТИВНОЙ ПРОФИЛАКТИКЕ НАСИЛЬСТВЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Аннотация
Исследованы теоретические вопросы ситуативной профилактики насильственных преступлений. Выделены методы предупреждения преступности в области ситуативноq профилактики. Проанализированы действующее уголовное законодательство и нормативно-правовые акты, регулирующие вопросы предупреждения преступности. Проведено исследование современных программ профилактики преступности в отдельных регионах страны. Предложено разработать специально-криминологические программы предупреждения насильственных преступлений, с учетом особенностей личности преступника.
Ключевые слова: насильственная преступность, профилактика, ситуативная профилактика, коррекционная программа, криминогенная ситуация.

Dyka E.A.
National University «Odessa Law Academy»

THE IMPORTANCE OF CRIMINOGENIC SITUATION IN THE SITUATIONAL PROFILAKTICS OF VIOLENCE CRIMES

Summary
Theoretical questions of situational prevention of violent crimes are researched. The methods of crime prevention in the field of situational prevention are highlighted. The current criminal law and normative legal acts regulating crime prevention issues are analyzed. The research of modern crime prevention programs in some regions of the country is carried out. It was developmented of special-criminological programs for the prevention of violent crimes is proposed, taking into account the characteristics of the offender.
Keywords: violent crimes, prevention, situational prevention, correction program, crime situation.

УДК 346

ВИНИКНЕННЯ ІНСТИТУТУ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО БАНКРУТСТВО ПІД ЧАС КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Лазарєва Н.М.
Миколаївський інститут права
Національного університету «Одеська юридична академія»

У даній статті висвітлені етапи розвитку законодавства про неплатоспроможність суб'єктів господарювання. Розглянуто процедуру банкрутства. Акцентовано увагу на національні аспекти банкрутства. Визначені проблеми застосування законодавства про банкрутство під час кримінального провадження. Виявлення прогалин у національному законодавстві.

Ключові слова: неплатоспроможність, банкрутство, банкрут, кредитор, доведення до банкрутства.

Постановка проблеми. Діюча нормативно-правова база, яка регламентує процедури відновлення платоспроможності та банкрутства є недосконалою в сучасних економічних умовах та призводить до того, що суди не мають єдиної позиції по її застосуванні на практиці. Очевидно, що така ситуація є неприпустимою та потребує невідкладних змін та доповнень законодавства, що регулює процедуру відновлення платоспроможності та банкрутства, враховуючи важливе значення інституту банкрутства в Україні, який займає одне з провідних місць в розвитку економічних відносин серед учасників господарського обороту. Усе це актуалізує необхідність глибокого та всебічного дослідження правового регулювання процедури банкрутства в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові проблеми регулювання процедури банкрутства висвітлювались у наукових працях багатьох авторів. Загалом їхні дослідження торкалися питань історії, осмислення понятійного апарату та удосконалення законодавства про банкрутство. Отже, проблематика даного питання мала місце в роботах таких вчених як: М.М. Берест, О.М. Бірюков, О.М. Борейко, П.В. Брінь, І.А. Бутирська, Є.В. Волконський, В.В. Джунь, С.В. Жуков, Н.М. Заярна, В.В. Капустін, О.М. Кравцова, О.А. Латинін, О.А. Ліснічук, О.О. Мельник, О.Ю. Мірошниченко, Б.М. Поляков та інші.

Мета статті полягає у дослідженні становлення інституту банкрутства, визначення правової природи поняття банкрутства, аналізі правової регламентації процедури банкрутства, встановленні проблем та внесенні пропозицій щодо правового регулювання процедури банкрутства, а також дослідженні проблемних аспектів практики застосування законодавства про банкрутство.

Для досягнення поставленої мети основна увага у статті приділена вирішенню таких завдань: узагальнення та систематизування історичного досвіду походження інституту банкрутства; дослідження правової природи поняття банкрутства; аналіз проблематики правового регулювання процедури банкрутства; встановлення прогалин діючого законодавства у сфері банкрутства.

Виклад основного матеріалу. Інститут банкрутства має давню історію. Взаємини кредитора та боржника регулювалися ще в римському праві. Кредиторам надавалася можливість розпоряджатися усім майном боржника після того, як представник кредиторів складав його опис. Майно могло продаватися на аукціоні, а гроші розподілятися між кредиторами на основі встановлених квот. У середні віки, за магдебурзьким правом, а також за законами окремих міст Німеччини, питання неспроможності фізичних і юридичних осіб регулювалися досить жорстко. Майно боржника, переважно, повністю конфіскувалося для якомога більш справедливого та рівного задоволення вимог кредиторів. Так само вчиняли у давні часи і з неплатоспроможними лихварями: їх навіть саджали у боргову яму. В умовах феодалізму вільний землероб за несплату боргів міг стати кріпаком. На Сході несправний боржник піддавався принизливим фізичним покаранням, навіть, підлягав страті [13, с. 155].

Отже, за старих часів банкрут, переважно, ніс відповідальність не майновими інтересами, а своїми особистими правами.

Ставлення до неспроможних боржників, як до злочинців, поступово змінювалося. Практика здійснення підприємницької діяльності свідчила, що неспроможність могла статися не тільки внаслідок умисних незаконних дій боржника. З часом окремі правові способи, що використовувалися учасниками майнових відносин з метою розв'язання проблем неспроможності, почали оформлюватися у самостійний інститут права. Розвиток відповідної сфери законодавства у багатьох країнах Європи того часу відбувався приблизно однаково, зі схожими етапами.

Становлення інституту банкрутства в Україні відбувалося в надзвичайно складних умовах. Витоки конкурсного права можна знайти ще у давньокиївській пам'ятці – Руській Правді. Це свідчить про те, що формування інституту банкрутства в нашій країні починається з становленням державності та розвитком торгових відносин. Цей інститут пройшов декілька етапів у своєму генезисі.

Перший етап: свій розвиток давньоруський конкурсний процес розпочинає з Руської Правди (XIII ст. до XVIII ст). У цей час судових органів не існувало, судові функції виконували «владці», а суддями були князі, посадники та інші. При конкуренції вимог кредиторів унаслідок неоплатності боржника предметом стягнення ставало не тільки майно неплатника, а і він сам. Тобто, стягнення кредиторів було звернене на особистість боржника. Боржник підлягав продажу, а отри-

мані кошти розподілялися між кредиторами за встановленою черговістю: іноземці, іногородні та інші кредитори.

Другий етап – конкурсний процес царської Росії (1740-1917 р.р.). Його початок знаменується прийняттям Статуту неспроможності 1740 року. В статуті містилося визначення поняття неплатоспроможності, було передбачено мирову угоду, яка повинна була застосовуватися для попередження розподілу майна боржника. Цим актом було вперше законодавчо закріплено статус кураторів як посадових осіб, які обираються кредиторами або призначаються Комерц-колегією, діють за дорученням суду та представляють інтереси боржника. До кураторів висувалися вимоги щодо сумлінності, виборності лише з кредиторів п'ятої черги, наявності російського підданства, за виключенням ситуацій, коли боржник або будь-хто з кредиторів були іноземцями [14, с. 130]. Однак, незважаючи на безліч позитивних аспектів, даний статут так і залишився на папері, не отримавши подальшого застосування.

Третій етап – становлення і розвиток Радянської системи управління (1917-1991 роки). Конкурсний процес цього часу складався із судової практики, побудованої на дореволюційних правилах про неспроможність. Незважаючи на те, що Цивільний кодекс РСФСР 1922 року містив положення щодо неспроможності торгових товариств та фізичних осіб, будь-яких норм, що регулювали саму процедуру банкрутства, не існувало. В Українській РСР дані положення з'явились дещо пізніше, у Цивільному процесуальному кодексі 1929 року. З уведенням монополії державної власності, посилення планових основ в економіці цей інститут втратив своє призначення. Офіційна доктрина того часу не визнавала інститут банкрутства, оскільки при плановій соціалістичній економіці, як проголошувалося, не було місця неспроможності. На початку 60-х років загальні норми про банкрутство були виключені із законодавства [13, ст. 147].

Банкрутство є унікальним правовим механізмом вирішення проблем заборгованості приватної особи шляхом визнання цієї особи неспроможною. Багаторічний досвід застосування Закону свідчить, що правовий механізм банкрутства використовується суб'єктами господарювання як для реального відновлення платоспроможності боржників, так і для ухилення від майнової відповідальності перед іншими контрагентами та сплати необхідних внесків до державного бюджету. Адже господарюючі суб'єкти не тільки перестали боятися процедури банкрутства, а й навчилися користуватися і навіть зловживати лояльністю законодавця до неплатоспроможних підприємств та прогалинами чинного законодавства [12, с. 3]. Частими є випадки, коли деякі кредитори намагаються використати процедуру банкрутства не для задоволення своїх грошових вимог до боржника чи участі у санації з метою відновлення платоспроможності останнього, а для заволодіння майном підприємства, що опинилося у кризовому стані, шляхом контролю над процедурою банкрутства через комітет кредиторів та арбітражного керуючого. По своїй суті це є рейдерське захоплення. Класична схема рейдерського захоплення шляхом банкрутства передбачає створення на підприємстві штучної кредиторської заборгованості. Після цього кредитори ініціюють процедуру банкрутства такого підприємства, наслідками чого зазвичай стають відсторонення керівника від управління, перерозподіл активів підприємства та його ліквідація, або існування без активів. До реалізації подібних схем залучають кваліфікованих юристів, арбітражних керуючих, суддів, державних реєстраторів. Слід зазначити, що рейдери, створивши на підприємстві борги, користуючись прогалинами в законодавстві, не дають йому погасити заборгованість у встановлений законодавством або угодою термін. Зазвичай у цьому їм допомагають судові рішення, прийняті на підставі підроблених документів. Поширеним явищем є скуповування боргів з метою їх подальшого використання для незаконного захоплення [10, с. 99]. Варто зазначити, що практика свідчить про те, що зловживають інститутом банкрутства як боржники, так і кредитори. Зловживання з боку боржників полягають у тому, що вони намагаються ухилитися від сплати своїх грошових зобов'язань, при цьому вдаються до умисних банкрутств, зменшують конкурсну масу. Найбільш типовими способами зловживань з боку боржників є такі: – ухилення від сплати податків через банкрутство. Широкі можливості для цього надає мораторій на задоволення вимог кредиторів, на час дії якого зупиняється виплата боржником податкових зобов'язань, і до нього не застосовуються податкові санкції; – виведення активів підприємства боржника або незаконне їхнє заміщення. Цьому сприяє непрозорість процедури оцінювання та реалізації активів боржника, які в ході банкрутства дають можливість для виведення в іншу структуру, підконтрольну керівництву чи власникам боржника (наприклад, ціна ліквідного майна боржника може бути дуже занижена). Таке майно, як правило, реалізується «своїй» структурі боржника практично за безцінь. Вигоду від цього можуть отримати керівники боржника, які не є його власниками, але своїми діями фактично призвели підприємство до умисного банкрутства [11, с. 624].

В Україні через недосконалість законодавства про банкрутство у судовій практиці виникають проблеми з його застосуванням. Зокрема, на ефективність боротьби із злочинами, пов'язаними з банкрутством, негативно впливають розбіжності в окремих положеннях, що регулюються нормами кримінального і господарського права. Так, згідно зі статтями 219 та 222 Кримінального кодексу України великою матеріальною шкодою вважається сума, яка в п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян [2]. У той же час, справа про банкрутство порушується господарським судом, якщо безспірні вимоги кредитора до боржника сукупно становлять не менше трьохсот мінімальних розмірів заробітної плати [4]. Порушенню справи про банкрутство чи визнанню підприємства банкрутом у переважній більшості передують певні некоректні чи навмисні дії керівників боржника. Проте, довести вину зловмисників не завжди вдається. Як показує практика, застосування норм, що встановлюють кримінальну відповідальність, зокрема, за злочин доведення до банкрутства, викликає певні труднощі. Нерідко для припинення зловживань у процедурах бан-

крутства правоохоронними органами практикується порушення кримінальних справ по суміжних статтях Кримінального кодексу України, за якими вже існує досвід доказів та застосування норм про зловживання владою або службовим становищем, службову недбалість, службове підроблення, незаконне збагачення і т. ін. Справи по даній категорії злочинів до суду майже не доходять, «розпадаючись» уже на стадії досудового слідства, тому зафіксовані лише одиничні випадки притягнення осіб до кримінальної відповідальності за доведення до банкрутства. У більшості випадків ініціатори кримінальних банкрутств прагнуть у такий спосіб: приховати інший злочин, зокрема, розкрадання бюджетних коштів та фінансові шахрайства; уникнути оподаткування; реструктуризувати борги шляхом списання коштів на фіктивну санацію; позбавитися заборгованості перед кредиторами; усунути конкурента або захопити контроль над підприємством чи його активами [9, с. 144].

Доведення до банкрутства, яке передбачене статтею 219 Кримінального кодексу України, репрезентує раніше цілий комплекс посягань у сфері банкрутства та продовжує становити собою суспільну небезпечність для відносин у сфері господарювання, оскільки здатне завдати велику матеріальну шкоду державі чи кредиторам. Цей злочин загрожує встановленому законодавством порядку здійснення господарської діяльності у частині забезпечення інтересів громадян, юридичних осіб та держави від ризиків, пов'язаних з неплатоспроможністю суб'єктів господарської діяльності, яка юридично фіксується під час розгляду справ про банкрутство такого суб'єкта. Наслідками недосконалості законодавства, ослабленої уваги до процесів відновлення платоспроможності боржника з боку держави, а також застосування різних злочинних схем є щорічна ліквідація в Україні великої кількості підприємств, чимала частка яких є підприємствами державної власності, стратегічно важливими, соціально значимими через велику кількість робочих місць [7, с. 314].

Висновки. Банкрутство як правове та економічне явище відомо людству вже досить давно. Своїм походженням та подальшим розвитком інститут банкрутства зобов'язаний еволюції підприємництва та вільної конкуренції, при яких суб'єкт господарської (підприємницької) діяльності несе всі ризики, що пов'язані з цією діяльністю. Вже ранні джерела права різних держав передбачали особисту відповідальність боржника за своїми зобов'язаннями аж до самої смерті. Згодом інститут банкрутства зазнав суттєвої трансформації, однак, незважаючи на це, можна з упевненістю стверджувати, що він продовжує залишатись невід'ємним атрибутом ринкової економіки. Становлення інституту банкрутства в Україні відбувалося в надзвичайно складних умовах. Формування цього інституту в нашій країні пов'язане з становленням державності та розвитком торгових відносин. Він пройшов три етапи у своєму генезисі. Однак, лише після отримання статусу суверенної незалежної держави Україною, таке явище як банкрутство було оформлено на нормативному рівні. Законодавство в цьому плані має суттєві недоліки, що свідчить про необхідність теоретичного переосмислення даного поняття. Шлях формування та становлення нормативно-правового регулювання процедури банкрутства в Україні був достатньо складним. Новелою у вітчизняному правовому полі став Закон України «Про банкрутство», введений в дію Постановою Верховної Ради України від 14.05.1992 № 2344-XII, який закріпив та врегулював процедуру банкрутства, він був чинний сім років, проте він окреслював лише контур системи державного регулювання сфери неплатоспроможності і мав значні недоліки. Принципово іншим був Закон України від 30 червня 1999 р. «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Переваги даного нормативно-правового акту були беззаперечними. Однак, як показала практика він мав також суттєві недоліки. Третя редакція Закону України «Про відновлення платоспроможності божника або визнання його банкрутом», що набрала чинності з 19 січня 2013 року запровадила докорінні зміни норм, що регулювали устатковані відносини більше десяти років. Процедура банкрутства передбачає собою участь у ній відповідних суб'єктів. Основними дійовими особами процедури банкрутства є сторони (кредитори і боржник) та арбітражний керуючий. Особливе місце в ній займає держава. Відносно інших учасників справи про банкрутство, то вони з'являються в процедурах банкрутства епізодично в залежності від виду боржника, процедури і порядку погашення заборгованості. В цілому задача таких учасників складається в створенні сприятливих організаційних, економічних, екологічно безпечних, соціальних умов реалізації процедур ліквідації, санації та мирової угоди. В процесі становлення законодавства про банкрутство правовий статус вищезазначених учасників зазнав певної трансформації. Окремі категорії суб'єктів підприємницької діяльності виведені законодавцем за межі загального правового регулювання процедури банкрутства, що зумовлено в першу чергу специфікою їх правового становища та особливістю застосування до них процедур банкрутства. До таких суб'єктів банкрутства віднесено: містоутворюючі підприємства; особливо небезпечні підприємства; сільськогосподарські підприємства; підприємства-страховики; професійних учасників ринку цінних та інститутів спільного інвестування; емітентів чи управителів іпотечних сертифікатів, управителів фонду фінансування будівництва чи управителів фонду операцій з нерухомістю; фізичних осіб-підприємців; фермерські господарства; підприємства-боржники, що ліквідується власником-юридичні особи, щодо яких прийнято рішення про ліквідацію, однак вартості їх майна недостатньо для задоволення вимог кредиторів; державних підприємств та підприємств, у статутному капіталі яких частка державної власності перевищує 50%. Однак, не зважаючи на це, розділ VII Закону, що регулює дане питання, все ж потребує суттєвого доопрацювання, у зв'язку з наявність значної кількості прогалин та суперечностей, які були виявлені в ході практичної реалізації положень діючого законодавства у сфері банкрутства. Багаторічний досвід застосування Закону свідчить, що правовий механізм банкрутства використовується суб'єктами господарювання як для реаль-

ного відновлення платоспроможності боржників, так і для ухилення від майнової відповідальності перед іншими контрагентами та сплати необхідних внесків до державного бюджету. Адже господарюючі суб'єкти не тільки перестали боятися процедури банкрутства, а й навчилися користуватися і навіть зловживати лояльністю законодавця до неплатоспроможних підприємств та прогалинами чинного законодавства. Отже, застосування наявної законодавчої бази не сприяє підвищенню ефективної протидії зловживанню інститутом банкрутства. За час дії нової редакції Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» стала очевидною проблема застосування положень даного нормативно-правового акту. Склалася не тільки неоднозначна судова практика щодо тих чи інших правовідносин у процедурах банкрутства, а навіть виникли різні погляди на тлумачення та порядок застосування Закону про банкрутство. Не дивлячись на те, що законодавство в сфері банкрутства в Україні має особливий статус спеціального закону, ефективність цього інституту є достатньо низькою. Наявність значних недоліків свідчить про те, що нормативна база у сфері банкрутства потребує суттєвого доопрацювання. Тому виникає нагальна необхідність у внесенні змін у вітчизняне законодавство, вдосконаленні нормативно-правових актів, що розроблені на виконання Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», та усуненні неузгодженості норм законодавства з питань банкрутства з іншими нормами законодавства.

Список літератури:

1. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436-IV // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 18, № 19-20, № 21-22. – Ст. 144.
2. Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14.05.1992 № 2343-XII IV // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 31. – Ст. 440.
3. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про банкрутство» від 30.06.1999 № 784-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/784-14
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
5. Брінь П. В. Аналіз сучасного стану інституту банкрутства України / П. В. Брінь, А. Ю. Бондаренко // Вісник Нац. техн. університету «ХПІ». – 2013. – № 69(1042). – С. 155-161.
6. Бутирська І. А. Історія становлення регламентації правового становища учасників справи про банкрутство / І. А. Бутирська // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2014. – № 65. – С. 127-133.
7. Заярна Н. М. Підходи регулювання банкрутства господарюючих суб'єктів з урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду / Н. М. Заярна, Р. І. Мігальчич // Інноваційна економіка. – 2013. – № 1. – С. 312-315.
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
9. Кришевич О. В. Доведення до банкрутства: кримінально-правовий аспект та розмежування з шахрайством / О. В. Кришевич, І. О. Рощина // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2015. – № 1. – С. 143-147.
10. Мельник О. О. Банкрутство як один із способів протиправного перерозподілу та відчуження власності в Україні (рейдерство) / О. О. Мельник // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2013. – № 3. – С. 97-102.
11. Раковець К. Ю. Судово-економічні дослідження стосовно виявлення ознак фіктивного банкрутства підприємств / К. Ю. Раковець // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2011. – № 11. – С. 622-626.
12. Серан А. В. Основания недействительности сделок должника-банкрота / А. В. Серан // Арбитражная практика. – 2005. – № 4. – С. 3-13.
13. Яковлєв О. О. Становлення та історичні етапи розвитку інституту банкрутства в Україні / О. О. Яковлєв // Університетські наукові записки. – 2010. – № 2. – С. 140-148.

Лазарева Н.М.
Николаевский институт права
Национального университета «Одесская юридическая академия»

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ИНСТИТУТА НЕПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТИ СУБЪЕКТОВ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА О БАНКРОТСТВЕ В ПРОЦЕССЕ УГОЛОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Аннотация
В данной статье рассмотрены этапы развития законодательства о неплатежеспособности субъектов хозяйствования. Рассмотрена процедура банкротства. Акцентировано внимание на национальные аспекты банкротства. Определены проблемы применения законодательства о банкротстве в ходе уголовного производства. Выявление пробелов в национальном законодательстве.

Ключевые слова: неплатежеспособность, банкротство, банкрот, кредитор, доведение до банкротства.

Lazareva N.M.
Mykolaiv Institute of Law
National University «Odessa Law Academy»

THE EMERGENCE OF THE INSOLVENCY INSTITUTE OF ECONOMIC ENTITIES AND THE PROBLEMS OF THE APPLICATION OF BANKRUPTCY LEGISLATION IN THE COURSE OF CRIMINAL PROCEEDINGS

Summary
In this article the stages of development of legislation on insolvency of economic entities are covered. The bankruptcy procedure is considered. The focus is on the national aspects of bankruptcy. The problems of application of bankruptcy law during the criminal proceedings are identified. Identification of gaps in national legislation.
Keywords: insolvency, bankruptcy, bankrupt, creditor, bankruptcy.

УДК 342.9

ДЕКЛАРАТИВНИЙ ПРИНЦИП НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Литвин М.О.
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

У статті досліджується проблема впровадження та застосування декларативного принципу в процесі надання адміністративних послуг в Україні. Розкривається ряд питань, які не розглядаються у працях науковців і практиків. Досліджується проблема визначення видів адміністративних послуг, у процесі надання яких можливе застосування декларативного принципу. Автор доводить необхідність визначення та законодавчого закріплення критеріїв встановлення можливості застосування декларативного принципу для конкретної адміністративної послуги. Проводиться порівняльний аналіз декларативного принципу із принципом мовчазної згоди в дозвільній системі у сфері господарської діяльності.
Ключові слова: адміністративна послуга, декларативний принцип, принцип мовчазної згоди, дозвільна система.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку людиноцентристської демократії в Україні характерний нагальною необхідністю одночасного здійснення ефективних реформ у багатьох сферах, серед яких однією з ключових є сфера адміністративних послуг, що станом на сьогодні перебуває в стадії активного розвитку, характерній своїм головним спрямуванням – удосконаленням порядку надання адміністративних послуг і наближення відповідних процедур до рівня громад, що тісно пов'язує зазначену сферу з децентралізацією влади. У пошуку шляхів подібного вдосконалення беруть активну участь компетентні суб'єкти владних повноважень, бізнес і громадянське суспільство. Результати такого пошуку періодично знаходять своє відображення в різноманітних законопроектах. Так, 14 квітня 2017 року у Верховній Раді України було зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про адміністративні послуги» щодо удосконалення порядку надання адміністративних послуг» № 6388 (далі – Проект) [1], ініційований Міністерством економічного розвитку і торгівлі України з метою вдосконалення процесу надання адміністративних послуг та уточнення окремих аспектів створення й організації роботи Центрів надання адміністративних послуг. Проект, зокрема, передбачає введення декларативного принципу надання адміністративних послуг.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративних послуг були предметом науково-теоретичних досліджень таких вчених, як В. Авер'янов, О. Андрійко, Ю. Битяк, І. Бородін, І. Голосніченко, Є. Додін, О. Іващенко, Р. Калюжний, В. Колпаков, Т. Коломоєць, А. Комзюк, І. Коліушко, О. Кузьменко, І. Лазарев, Д. Лук'янець, О. Миколенко, Н. Мироненко, В. Перепелюк, В. Поліщук, Б. Савченко, М. Тищенко та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Питання ефективної організації надання адміністративних послуг із застосуванням декларативного принципу є новим, що зумовлює його актуальність та потребу дослідження.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження проблем впровадження та застосування декларативного принципу у провадженнях щодо надання адміністративних послуг в Україні.

Виклад основного матеріалу. Так, Проектом передбачене внесення змін до Закону України «Про адміністративні послуги» (далі – Закон) [2]. У пояснювальній записці до Проекту визначено,

що його метою є уточнення основних положень щодо надання адміністративних послуг. На досягнення цієї мети запропоновано зокрема: поширити дію Закону на відносини щодо набуття суб'єктами звернення прав на конкурсних засадах та стосовно об'єктів, обмежених у цивільному обігу, здійснення регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг; визначити поняття і можливість надання адміністративних послуг, у випадках передбачених законом, за декларативним принципом, а також положення щодо погоджувальних процедур під час надання адміністративних послуг; визначити типовий перелік підстав для відмови у наданні адміністративної послуги, а також для анулювання результату наданої адміністративної послуги, якщо інше не передбачено законами. Головними нововведеннями Проекту стали, зокрема, впровадження декларативного принципу в процесі надання адміністративних послуг, який у тексті Проекту визначається як «спосіб, згідно з яким суб'єкт звернення отримує адміністративну послугу шляхом подання повідомлення (декларації) суб'єкту надання адміністративної послуги, у тому числі через адміністратора», та закріплення можливості селищних і міських рад створювати власні центри надання адміністративних послуг, що спрямовано на забезпечення процесу децентралізації влади шляхом збільшення повноважень місцевих громад у адмініструванні бізнесу та населення [1].

Не дивлячись на очевидну можливість спрощення, а відтак і вдосконалення процедури надання певних адміністративних послуг внаслідок упровадження декларативного принципу такого надання, Проект на даному етапі не вводить дієвих інструментів досягнення його мети. Перш за все, незрозумілим є передбачене Проектом доповнення частини другої статті 3 Закону абзацом другим, відповідно до якого надання адміністративних послуг за декларативним принципом здійснюється у випадках, передбачених законом, оскільки крім зазначеної норми Проект не передбачає внесення жодних змін до чинного законодавства, які б були спрямовані на визначення таких випадків.

Визначаючи в статті 1 Закону адміністративну послугу як результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону, законодавець очевидно прагнув, зокрема, до унеможливлення ігнорування дій суб'єктів звернення, спрямованих на отримання адміністративних послуг. У цьому контексті слід звернути увагу на те, що в залежності від конкретного провадження з надання адміністративної послуги, рішення суб'єктів надання можуть різнитися. Можливі випадки бездіяльності, яка шляхом застосування декларативного принципу у визначених законом випадках фактично буде прирівняна до акта, яким задовольняється запит суб'єкта звернення. Передумовою ініціативи щодо впровадження цього принципу можна вважати вже підтверджену ефективність принципу мовчазної згоди, визначеного в статті 1 Закону України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності», відповідно до якої: «... суб'єкт господарювання набуває право на провадження певних дій щодо здійснення господарської діяльності або видів господарської діяльності без отримання відповідного документа дозвільного характеру, за умови якщо суб'єктом господарювання або уповноваженою ним особою подано в установленому порядку заяву та документи в повному обсязі, але у встановлений законом строк документ дозвільного характеру або рішення про відмову у його видачі не видано або не направлено» [3].

Саме такий підхід закладається в основу декларативного принципу, що може бути впроваджений Проектом. При цьому визначення погоджувальної процедури (сукупність дій, що вчиняються суб'єктом надання адміністративної послуги під час проведення погодження документів (рішень), оформлення, надання інформації, висновків тощо, необхідних для надання адміністративної послуги), яким пропонується доповнити статтю 1 Закону є адаптованим визначенням дозвільної (погоджувальної) процедури (сукупність дій, що здійснюються адміністраторами та дозвільними органами під час проведення погодження (розгляду), оформлення, надання висновків тощо, які передують отриманню документа дозвільного характеру) [1], визначення якої також міститься в статті 1 Закону України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» [3]. Головною відмінністю є використання у визначенні поняття погоджувальної процедури, запропонованого Проектом формулювання, що не зводить використання декларативного принципу виключно до дозвільних проваджень, а відтак побічно передбачає можливість розвитку декларативного принципу в частині його подальшого поширення на більшу кількість адміністративних послуг.

Не дивлячись на передбачену Проектом позитивну новелу щодо встановлення чітких підстав для відмови в наданні адміністративної послуги або скасуванні результату її надання, доцільним видається визначити на законодавчому рівні випадки, в яких адміністративні послуги надаються за декларативним принципом. Оскільки кількість адміністративних послуг відповідає кількості потреб громадян, на задоволення яких вони мають право, створення будь-якого переліку навряд чи може в повній мірі забезпечити досягнення практичного розширення кількості послуг, які надаються за декларативним принципом. У зв'язку з цим, слід звернутися до класифікації адміністративних послуг. Так, станом на сьогодні законодавство не містить жодних класифікацій, а найкоректнішою та найповнішою виглядає класифікація адміністративних послуг, за якою публічні послуги діляться на:

1. За критерієм рівня встановлення повноважень щодо надання адміністративних послуг та виду правового регулювання процедури їх надання: з централізованим регулюванням (закони України, акти Кабінету Міністрів); з локальним регулюванням (акти органів місцевого самоврядування); зі «змішаним» регулюванням (коли має місце одночасно і централізоване, і локальне регулювання).

2. За критерієм платності: платні, безоплатні.

3. За критерієм змісту публічно-службової діяльності щодо надання адміністративних послуг:

реєстрація; надання дозволу (ліцензії); сертифікація; атестація; верифікація; нострифікація; легалізація; встановлення статусу тощо.

4. За предметом (характером) питань, щодо вирішення яких звертаються приватні особи: підприємницькі (господарські); соціальні; земельні; будівельно-комунальні; житлові тощо [4].

Однак, повертаючись до аналізу законодавчого визначення поняття адміністративної послуги, для цілей даного дослідження доцільним виглядає доповнення наведеного переліку класифікацією адміністративних послуг за критерієм форми вираження результату. В даному випадку послуги умовно поділятимуться на адміністративні акти-документи та адміністративні акти-дії.

В обох випадках мова йде про індивідуальні акти органів публічної адміністрації, що носять яскраво виражений правозастосовний характер. За своїм юридичним змістом це – акти, в яких завжди отримують своє пряме вираження конкретні юридично владні волевиявлення відповідних суб'єктів. Крім цього адміністративні акти публічного адміністрування спрямовані на розв'язання конкретних адміністративних справ, у тому числі шляхом персонального визначення поведінки адресатів. Уповноважені суб'єкти публічної адміністрації застосовують ці акти відповідно до встановленого порядку. Так, однією з обов'язкових вимог до адміністративних актів є відповідність останніх нормативним адміністративно-правовим актам, оскільки в перших насамперед формуються правові приписи, заборони, дозволи й умови їх використання. Дія адміністративних актів поширюється на конкретних осіб або їх визначені групи.

Однак, у першому випадку формою вираження результату надання адміністративної послуги буде документ, що відповідно до статті 1 Закону України «Про інформацію» є матеріальним носієм, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі [5].

У другому випадку ж ідеться про адміністративні послуги, які не потребують видачі документів. Таким чином, їх формою вираження можуть бути акти-дії (окрім власне прийняття зазначених актів) або бездіяльність.

Враховуючи сутність декларативного принципу, викладену в тексті Проекту, очевидною є можливість його першочергового застосування саме до послуг, результати надання яких мають форму вираження адміністративних актів-дій, оскільки в провадженнях щодо надання таких послуг так званий «зворотній зв'язок» є мінімальним і відтак відсутня необхідність у здійсненні будь-якої процедурної оптимізації. Натомість надання за декларативним принципом адміністративної послуги – видачі свідоцтва України на знак для товарів і послуг, наприклад, наразі видається неможливим, оскільки процедура є комплексною й умовно поділяється на етапи, пов'язані з відкриттям провадження з надання адміністративної послуги, проведенням формальної й кваліфікаційної експертиз, повідомленням суб'єкта звернення про можливість отримання такої послуги, підтвердженням останнім свого волевиявлення шляхом сплати відповідного мита й зборів, і отримання відповідного свідоцтва [6].

З огляду на зазначене, доцільним для впровадження декларативного принципу надання адміністративних послуг в Україні видається доповнення Проекту положеннями, спрямованими на внесення до чинного законодавства змін у частині визначення кола послуг, для надання яких даний принцип може бути застосований. У протилежному випадку досліджуваний інструмент удосконалення інституту адміністративних послуг може запрацювати із суттєвою затримкою. Однак, функціонування декларативного принципу в провадженнях щодо надання згаданих адміністративних послуг має стати лише першим етапом його впровадження. Наступним кроком повинна бути оптимізація порядків надання адміністративних послуг у напрямку до забезпечення електронного надання відповідних послуг за декларативним принципом. Слід зазначити, що така оптимізація цілком відповідає Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні, схваленій Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 № 918-р [7]. У цьому контексті слід також звернути увагу на План заходів щодо реалізації Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні на 2017-2018 роки, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.06.2017 № 394-р, пункт 1 якого передбачає забезпечення впровадження надання пріоритетних послуг, запровадження надання яких в електронній формі передбачається першочергово шляхом: проведення реінжинірингу порядків надання пріоритетних послуг в електронній формі з метою їх спрощення та оптимізації; визначення стадії розвитку пріоритетних послуг та необхідного рівня довіри до схеми і засобу електронної ідентифікації відповідно до законодавства; внесення відповідних змін до нормативно-правових актів, які регулюють питання надання пріоритетних послуг, з урахуванням вимог Закону України «Про адміністративні послуги»; впровадження надання пріоритетних послуг в електронній формі та їх інтеграція до Єдиного державного порталу адміністративних послуг. Пункт 5 цього Плану заходів передбачає визначення подальшого переліку пріоритетних послуг, запровадження надання яких в електронній формі передбачається першочергово, відповідно до суспільних потреб [8]. Отже, мова йде про поступове переведення в електронну площину тих проваджень з надання адміністративних послуг, щодо яких планується спрощення відповідних паперових форм. Доцільним є інтеграція декларативного принципу в зазначену Концепцію шляхом поєднання дій, спрямованих на реалізацію першої й упровадження останнього.

Висновки і пропозиції. Таким чином, впровадження декларативного принципу надання адміністративних послуг в Україні виключно шляхом визначення понять цього принципу та погоджувальної процедури одночасно із зазначенням можливості їх застосування у випадках, встановлених законом, видається неякісною спробою копіювання згаданого принципу мовчазної згоди. Натомість, ефективне впровадження зазначених інструментів потребує доопрацювання Проекту в частині:

розробки й закріплення критеріїв визначення пріоритетних послуг, надання яких за декларативним принципом передбачається першочергово

(наприклад, шляхом класифікації адміністративних послуг за запропонованим критерієм форми вираження результатів їх надання);

доповнення положеннями, спрямованими на розробку плану дій щодо практичного впровадження декларативного принципу;

доповнення Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні положеннями щодо оптимізації порядків надання адміністративних послуг у напрямку до забезпечення електронного надання відповідних послуг за декларативним принципом;

доповнення положеннями, спрямованими на внесення до Плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні на 2017-2018 роки змін, спрямованих на практичну інтеграцію декларативного принципу в дану Концепцію.

Список літератури:

1. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про адміністративні послуги» щодо удосконалення порядку надання адміністративних послуг» № 6388 від 14.04.2017. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61645
2. Про адміністративні послуги. Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI / Офіційний вісник України – 2012 р., № 76, стор. 44, стаття 3067, код акту 63650/2012.
3. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності. Закон України від 06.03.2005 № 2806-IV / Офіційний вісник України від 14.10.2005, № 39, стор. 31, стаття 2429, код акту 33925/2005.
4. Адміністративна реформа для людини: науково-практичний нарис / Центр політико-правових реформ; за заг. ред. І. Б. Коліушка. – К., 2001. – 72 с. – С. 28.
5. Про інформацію. Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII / Відомості Верховної Ради України від 01.12.1992, № 48, стаття 650.
6. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг. Закон України від 15.12.1993 № 3689-XII / Відомості Верховної Ради України від 15.02.1994, № 7, стаття 36.
7. Про схвалення Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 № 918-р / Офіційний вісник України від 23.12.2016, № 99, стор. 259, стаття 3234, код акту 84163/2016.
8. Про затвердження Плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку системи електронних послуг в Україні на 2017-2018 роки. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.06.2017 № 394-р. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=250069939

Литвин М.А.
Институт государства и права имени В.М. Корецкого
Национальной академии наук Украины

ДЕКЛАРАТИВНЫЙ ПРИНЦИП ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ АДМИНИСТРАТИВНЫХ УСЛУГ В УКРАИНЕ

Аннотация
В статье исследуется проблема внедрения и применения декларативного принципа в процессе предоставления административных услуг в Украине. Раскрывается ряд вопросов, которые не рассматриваются в работах учёных и практиков. Исследуется проблема определения видов административных услуг, в процессе предоставления которых возможно применение декларативного принципа. Автор доказывает необходимость определения и законодательного закрепления критериев определения возможности применения декларативного принципа для конкретной административной услуги. Проводится сравнительный анализ декларативного принципа с принципом молчаливого согласия в разрешительной системе в сфере хозяйственной деятельности.
Ключевые слова: административная услуга, декларативный принцип, принцип молчаливого согласия, разрешительная система.

Lytvyn M.O.
V.M. Koretsky Institute of State and Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine

DECLARATIVE PRINCIPLE OF ADMINISTRATIVE SERVICE DELIVERY IN UKRAINE

Summary
The article deals with the problem of implementation and application of declarative principle during administrative service delivery in Ukraine. It reveals a number of issues that were not researched in works of scholars and practitioners. The article examines the problem of identification of types of administrative services during delivery of which the application of declarative principle is possible. The author proves the necessity of defining and legislative consolidation of the identification criteria for declarative principle applicability to certain administrative service. The article contains comparative analysis of declarative principle with silence procedure within the authorization system in the field of economic activity.
Keywords: administrative service, declarative principle, silence procedure, authorization system.

УДК 347.122:347.23(477)

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Матійко М.В.
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена дослідженню цивільних правовідносин щодо захисту права власності. З огляду на функцій цивільного права розглянуто питання співвідношення охоронних та регулятивних цивільних правовідносин. Розглянуті види правовідносин щодо захисту права власності та їхні особливості серед інших цивільних правовідносин.

Ключові слова: цивільне право, цивільні правовідносини, право власності, захист права власності, охорона права власності, цивільно-правовий захист права власності.

Постановка проблеми. Нормальне існування відносин власності неможливе без підтримки дотримання норм, які їх регулюють.

Розвиненість і стабільність охоронної функції права «вказує на соціалізацію, соціальне оновлення державних органів, які відбуваються в певних координатах інформаційно-правового простору» [1, с. 76].

Оскільки, як зазначає М.М. Марченко «норми законодавства «оживають» у переважній більшості саме в правових відносинах» [2, с. 413], а охоронна функція права являє собою охоронний напрямок впливу права на суспільні відносини та його охоронне соціальне призначення, то особливої уваги вимагає дослідження особливостей охоронних правовідносин.

О.В. Петришин зазначає: «Імовірність того, що в разі потреби право буде реалізовано за допомогою юридично впорядкованої процедури примусу, означає набуття правом нових змістовних якостей» [3, с. 102].

Під «охоронними правовідносинами» розуміється «та група відносин відповідної галузі права, яка забезпечує нормальне функціонування регулятивних правовідносин у цій галузі» [4, с. 367].

Однією зі специфічних функцій цивільного права є уповноважуюча функція, яка полягає в тому, що «цивільне право створює нормативну базу, передумови для саморегулювання у сфері приватного права, визначає принципи внутрішнього регулювання за допомогою угоди сторін цивільних відносин» [5, с. 44], що характеризує цивільне право, як галузь, яка перш за все орієнтована на виникнення регулятивних правовідносин.

Але «коли у позитивному регулюванні відбувається «збій», результатом такої аномалії стає трансформація регулятивних правовідносин у їхнє продовження (різновид) – цивільні охоронні правовідносини» [3, с. 367].

Неоспорювана важливість для людини економічних відносин присвоювання актуалізує розвиток їх правового регулювання. Як наслідок такого регулювання виникають різні види цивільних правовідносин, серед яких – правовідносини власності.

Достатньо цікавим вдається, у зв'язку із зазначеним, дослідження особливостей тієї групи охоронних відносин, що виникають у зв'язку з порушенням регулятивних правовідносин власності.

При цьому відбувається така деформація цивільних правовідносин власності, яка «не може бути виправлена без застосування примусу» [3, с. 370].

Критерієм поділу цивільних правовідносин на регулятивні та охоронні є «наявність у суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, які складають ці відносини, здатності до примусової реалізації (здійснення або виконання)» [6, с. 258].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Є.О. Харитонов засоби примусу в загальному вигляді визначає як «вплив на особу або на майно суб'єкта правових відносин з метою досягти бажаної поведінки або певного результату» [4, с. 373].

Як зазначає В.Ф. Яковлев: «Забезпеченість норм права державним примусом – властивість самого права. Використання примусу для реалізації правових приписів не є особливістю якоїнебудь з галузей права. Воно властиве їм всім ... Диференціація примусу по галузях права проявляє себе перш за все в ролі охоронних правовідносин, від чого значною мірою залежить різна міра примусу в різних галузях» [7, с. 112].

У цивільному праві переважають регулятивні норми, а охоронні цивільні правовідносини виконують забезпечувальну для них роль і тому за кількістю значно поступаються останнім. У цивільному праві примус лише забезпечує виконання обов'язку, яке може статися добровільно, без вживання примусу.

Диференціація примусу по галузям права та по підгалузям та інститутам цивільного права проявляється і в пов'язаних з ним заходами. У цивільному праві – це перш за все заходи майнового характеру (на відміну, наприклад, від кримінального). В цивільному ж праві в відносинах щодо охорони права власності використовуються виключно заходи майнового характеру, а охорона інших видів регулятивних цивільних відносин не виключає можливості застосування заходів немайнового впливу.

Метою застосування примусу у цивільному праві перш за все є захист суб'єктивних цивільних прав (тоді як, наприклад, для кримінального права більш важливішим є покарання правопорушника). Примус зупиняє порушення суб'єктивного цивільного права власності і забезпечую необхідні умови для його здійснення, або відновлює порушене право.

Підставою для виникнення охоронних цивільних правовідносин є порушення припису правової норми, що регулює цивільні відносини

або порушення суб'єктивного цивільного права. Оскільки «перелік (види) та зміст речових прав імперативно, вичерпним чином (numerous clausus) визначаються законом» [8, с. 7], то можна стверджувати, що у випадку цивільних відносин щодо охорони права власності ці дві підстави будуть збігатися, адже порушення суб'єктивного цивільного права власності завжди буде супроводжуватися порушенням норми цивільного права.

При цьому примус при охороні права власності в деяких випадках може бути застосований лише за умови, що порушення права власності спричинило несприятливі майнові наслідки для потерпілого.

Охоронні правовідносини можуть бути спрямовані на відновлення порушеного суб'єктивного права або на компенсацію завданої шкоди. В залежності від характеру порушень права власності цивільне право використовує різні засоби охорони. Якщо відносини спрямовані на відновлення порушеного суб'єктивного права власності, то можуть використовуватися речево-правові (для застосування яких обов'язково має бути збережений об'єкт права власності) та зобов'язальні способи захисту права власності (застосуванню яких надається пріоритет за наявності зобов'язальних відносин, учасники яких непрямим шляхом порушують право власності). У випадку втрати або неможливості повернення речі власнику та необхідності компенсації завданої шкоди використовуються лише зобов'язальні способи захисту.

Цивільне охоронне правовідношення «покликане забезпечити захист порушених (порушуваних) суб'єктивних цивільних прав в аномальній (екстремальній) ситуації, присікти дії правопорушника, усунути негативні наслідки правопорушення, відновити первинний стан» [9, с. 81].

При цьому наслідком не всіх порушень права власності є виникнення відносин щодо захисту права власності. Стаття 346 Цивільного кодексу України серед підстав припинення права власності однією з підстав визначає знищення майна. Отже при знищенні майна зникає і суб'єктивне право власності на це майно. Разом з цим виникають охоронні правовідносини щодо компенсації завданої шкоди, які в свою чергу вже не є відносинами щодо захисту права власності.

З моменту порушення права власності виникає правовідношення щодо його захисту і існує до досягнення мети (очікуваного ефекту) правовідношення, тобто до підтвердження у встановленому законом порядку обґрунтованості вимог власника і отримання відповідного результату за допомогою самозахисту або інших форм захисту права власності. З досягненням позитивного результату захисту відношення щодо захисту права власності припиняє своє існування, а суб'єктивне право власності відновлюється і продовжує здійснюватися в нормальному правовому режимі.

Особливою з цієї точки зору є ситуація, коли власник, який має підстави передбачати можливість порушення свого права власності іншою особою, може звернутися до суду з вимогою про заборону вчинення нею дій, які можуть порушити його право, або з вимогою про вчинення певних дій для запобігання такому порушенню. В цьому випадку як порушення права власності, так і виникнення правовідносин щодо захисту права власності умовно переноситься в часі.

Правовідносини щодо захисту права власності є формою, що дозволяє забезпечувати реалізацію заходів правового впливу. В їх рамках реалізується охоронна функція цивільного права, вони є засобом реалізації охоронних норм.

Метою дослідження є дослідження особливостей цивільних правовідносин щодо захисту права власності.

Виклад основного матеріалу. Відносини власності є абсолютними відносинами, натомість відносини щодо охорони права власності є відносними відносинами, адже мають конкретне коло учасників. У нормальному стані суб'єктивному праву власності протистоїть обов'язок невизначеного кола осіб. Правопорушення конкретизує особу яка разом із власником стає суб'єктом охоронних відносин. В новому охоронному правовідношенні право вимоги щодо вживання примусових заходів має сам носій суб'єктивного права власності, що захищається, а зобов'язаною зазнавати вживання цих заходів виступає особа, яка порушила в тій або іншій формі чуже суб'єктивне право власності.

Більшість примусових заходів, встановлених цивільним правом, можуть бути застосоване незалежно від наявності вини особи, яка здійснила порушення права власності. Вживання примусу за відсутності вини пов'язане з тим, що власник однаковою мірою потребує захисту як при винному, так і при невинному порушенні його права власності.

Цивільним охоронним правовідносинам властиві юридична рівність суб'єктів, диспозитивність та ініціатива сторін.

У відносинах щодо охорони права власності ознака диспозитивності проявляє себе меншою мірою ніж, наприклад, у цивільних охоронних правовідносинах, що виникають при порушенні умов договорів, оскільки диспозитивність тут знаходить своє вираження в наданні суб'єктам певної свободи розсуду як по використанню відповідних заходів для конкретного правовідношення, так і по їх встановленню.

Загальною особливістю примусу в цивільному праві є використання засобів примусу в залежності від волі особи, право якої порушено. Ініціатива сторін як властивість відносин щодо охорони суб'єктивного права власності перш за все пов'язана з позовним порядком вживання заходів примусу.

Юридична рівність у відносинах щодо захисту права власності проявляється у взаємності і однотипності заходів примусу для сторін цивільних правовідносин. Примус однаково доступний для будь-якого власника, права якого порушені. З іншого боку, примус може бути обернений проти будь-якого суб'єкта, який порушує право власності. При цьому за своїм змістом, підставами, порядком вживання примус однаковий для всіх учасників правовідносин власності.

Юридична рівність проявляє себе і в тому, що при виникненні правовідносин щодо захисту права власності не відбувається змін в загальному характері відносин між власником і особою, яка порушила його право. Власник не має можливості однобічного, владного встановлення або примусового покладання заходів на іншу сторону. При-

мус забезпечується спеціальними органами, які не є учасниками цивільних відносин, і здійснюється в рамках процесуальних відносин, які носять владний публічний характер. Власнику доступні лише самозахист та можливість вимагати від правопорушника добровільного прийняття на себе відповідних заходів. Опір власника, примус правопорушника до припинення протиправних дій ґрунтується на правових нормах цивільного права (статті 15, 19, 20 Цивільного кодексу України), що дозволяють особі, що захищається, виконувати перелічені зазначені дії.

З виникненням відносин щодо захисту права власності у власника виникає суб'єктивне право на захист, якому відповідає обов'язок порушника зазнавати заходи примусу, виконувати законні вимоги власника.

Суб'єкт порушеного права власності може вимагати від порушника припинення правопорушення, недопущення спланованого порушення, усунення негативних наслідків порушення (аномальної поведінки), відновлення первинного становища. Відповідно на правопорушника покладається обов'язок припинити аномальні (протиправні) дії (бездіяльність), усунути негативні наслідки правопорушення, що настали, відновити первинне становище.

Окрім можливості звернутися за захистом до органів державної влади власник наділений повноваженнями і на здійснення дій у рамках самозахисту. У зв'язку із зазначеним правовідносини щодо захисту права власності можуть бути поділені на такі, змістом яких є суб'єктивні права на здійснення дій щодо самозахисту, та такі, змістом яких є суб'єктивні права, пов'язані з юрисдикційними формами захисту права власності.

При цьому самозахист як форма захисту права власності менш ніж юрисдикційна форма захисту піддається дії процедурних норм, йому не властиво перебувати під впливом процессуальних норм. Закон в загальному вигляді вимагає, щоб засоби протидії, які застосовуються власником, були не заборонені законом та не суперечили моральним засадам суспільства, а способи самозахисту відповідали змісту права власності, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням.

Правовідношення щодо самозахисту права власності може припинитися завдяки досягненню цілей самозахисту і задоволенню вимог власника. У разі недосягнення позитивного результату самозахисту власник може продовжити захист своїх прав у рамках інших форм захисту.

Цивільні правовідносини щодо захисту права власності, у рамках яких відбувається юрисдикційний захист, існують разом з процесуальними правовідносинами. Процесуальні правовідносини не зливаються з цивільними правовідносинами щодо захисту права власності, не є ідентичними поняттями, а сприяють досягненню цілей захисту суб'єктами захисту. Передумовою виникнення цивільних правовідносин щодо захисту права власності є норми матеріального права. Для них характерний вплив цивільно-правового методу регулювання, специфічні підстави виникнення і припинення та зміст. Суб'єктами цивільних правовідносин щодо захисту права власності є власник і особа, яка порушує право власності або створює загрозу такого порушення. Цивільні правовідносини щодо захисту права власності виникають з моменту порушення права власності, а процесуальні відносини – з моменту звернення до органу державної влади за захистом. Для припинення цивільних правовідносини щодо захисту права власності необхідне реальне задоволення вимог власника, процесуальні відносини припиняються з моментом винесення відповідного рішення органом державної влади.

Висновки і пропозиції. Цивільні правовідносини щодо захисту права власності утворюють окрему групу охоронних цивільних правовідносин, які виникають у зв'язку із порушенням права власності, є відносними відносинами адже мають конкретне коло учасників, пов'язані із застосуванням примусу до правопорушника, базуються на юридична рівності суб'єктів, диспозитивності та ініціативі сторін, відрізняються від процесуальних правовідносин.

Список літератури:

1. Ковальский В.С. Охоронна функція права: монографія / В.С. Ковальский. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 336 с.
2. Общая теория государства и права. Академический курс в 3-х томах. Изд. 2-е, перераб. и доп. Отв. ред. проф. М.Н. Марченко. Том 2. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2001. – 528 с.
3. Правова система України. Історія, стан та перспективи: у 5 т. / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – Т. 1. – 728 с.
4. Харитонов Є.О. Цивільні правовідносини: моногр. / Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова. – 2-е вид., перероб. і доп. – Одеса: Фенікс, 2011. – 456 с.
5. Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / Є.О. Харитонов, Р.О. Стефанчук, А.І. Дришлюк та ін.; за ред. Є.О. Харитонова, А.І. Дришлюка. – Одеса: Юридична література, 2005. – 528 с.
6. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В.А. Белова. – М.: Юрайт-Издат, 2008. – 993 с.
7. Явковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений: Учеб. пос. – Свердловск. – 1972. – 212 с.
8. Гражданское право: в 4 т. Т. 2: Вещное право. Наследственное право. Исключительные права. Личные неимущественные права / отв. ред. – Е.А. Суханов. – 3-е изд., – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 496 с.
9. Андреев Ю.Н. Механизм гражданско-правовой защиты / Ю.Н. Андреев – М.: Норма-Инфра, 2010. – 464 с.

Матийко Н.В.
Национальный университет «Одесская юридическая академия»

ОСОБЕННОСТИ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВООТНОШЕНИЙ ПО ЗАЩИТЫ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ

Аннотация
Статья посвящена исследованию гражданских правоотношений по защите права собственности. С учетом особенностей функций гражданского права рассмотрен вопрос соотношения охранительных и регулятивных гражданских правоотношений. Рассмотрены виды правоотношений по защите права собственности и их особенности среди других гражданских правоотношений.
Ключевые слова: гражданское право, гражданские правоотношения, право собственности, защита права собственности, охрана права собственности, гражданско-правовая защита права собственности.

Matiiko M.V.
National University «Odessa Law Academy»

FEATURES OF THE CIVIL RIGHTS RIGHTS OF PROTECTION OF THE RIGHTS OF OWNERSHIP

Summary
The article investigates civil relations regarding property rights. The relationships between security and civil legal regulations are discussed in relations to the civil law functions. The types of relationships concerning property rights and their features are reviewed among other civil relations.
Keywords: civil law, civil legal relations, property rights, protection of property rights, protection of property rights, civil law protection of property rights.

УДК 347.921.4(477)

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВА НА ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

Полюк Ю.І.
Національний університет «Одеська юридична академія»

В статті досліджуються основні історичні етапи розвитку судової форми захисту за часів становлення та розвитку римської держави, що дає змогу сформувати окремі знання про право на звернення до суду, як основної складової інституту захисту. Аналізуються окремі нормативні положення правових пам'яток римської держави, в який вбачаються витоки формування права на звернення до суду. Досліджуються особливості прояву права на звернення до суду та його динамічний розвиток під час трансформації судової форми захисту. Вивчаються його складові частини, які у сукупності складають єдину систему права на звернення до суду. Визначається момент виникнення права на звернення до суду та момент його фактичної реалізації на кожному з етапів розвитку.
Ключові слова: інститут захисту, судова форма захисту, звернення до суду, право на звернення до суду, реалізація права на звернення до суду.

Постановка проблеми. Серед основоположних напрямків держаної діяльності в умовах розвитку демократичного суспільства вагоме місце посідає створення належної та ефективної національної системи судового захисту, оскільки судовий захист є найвищою гарантією забезпечення прав і свобод усякої заінтересованої особи. Саме в судових органах процес захисту цивільних прав та інтересів становить собою чітко регламентовану процесуальну форму, реалізація якої неможлива без реалізації в повному обсязі суб'єктивного права особи на звернення до суду. Дотримання процесуальної процедури права на звернення до суду є гарантією доступу до правосуддя і надання можливості суб'єкту звернення отримати належний захист прав, свобод та інтересів, що порушуються, оспорюються чи невизнаються іншими особами. Однак, як і будь яка інша форма захисту, судова форма має свій самостійний історичний шлях самовизначення та еволюції, коріння якого сягає в далеке минуле та має багатовікову історію формування та розвитку в межах історичних умов становлення конкретних держав. Тому дослідження цивільного судочинства вслід за створенням судів дає змогу сформувати окремі знання про право на звернен-

ня до цих судів на цьому шляху. Тож, вбачається доцільним розглянути прояв права на звернення до суду в умовах історичного становлення судової форми захисту за часів стародавнього Риму, так як саме його правова культура відіграє неабияке науково-теоретичне і практичне значення для юриспруденції майже всього світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з вдосконаленням судової форми захисту, завжди привертали до себе увагу. Однак досягти позитивного результату на цьому шляху можливо лише за умови врахування напрацьованого досвіду, що склався завдяки дослідженню основних історичних етапів розвитку судової форми захисту. Так, вплив римського приватного права на розвиток правового регулювання цивільних відносин в Україні визначений науковцями як вагомий та значимий і тому історичний аспект становлення та розвитку цивільного процесу був певною мірою висвітлений у працях вчених-юристів О. А. Підопригори, Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Є. М. Орача, Д. В. Дождьова, І. Б. Новицького, І. С. Перетерського, В. В. Струве, В. П. Глиняного, С. А. Агафонова, Ю. А. Задорожнього та ін., що дає змогу досліджувати початковий прояв права на звернення до суду та його подальший динамічний розвиток.

Метою статті є поступове та ґрунтовне дослідження основних історичних етапів розвитку судової форми захисту за часів становлення та розвитку римської держави. Дослідження особливостей прояву права на звернення до су суду та його динамічний розвиток під час трансформації судової форми захисту.

Для досягнення встановленої мети були поставлені такі завдання:

– дослідити історичний розвиток судової форми захисту;

– проаналізувати окремі нормативні положення правових пам'яток римської держави, в який вбачаються витоки формування права на звернення до суду;

– створити уявлення про право на звернення до суду;

– визначити момент його зародження та розвитку;

– визначити його складові частини та поєднати їх у єдину систему;

– визначити момент звернення до суду за захистом;

– проаналізувати та встановити аспекти реалізації права на судовий захист;

– визначити на якому етапі цивільного процесу право на звернення до суду можливо вважати реалізованим.

Виклад основного матеріалу. Ідеї римського права покладені в основу сучасних теорії багатьох галузей права. Особливої уваги привертає цивільний процес, про окреме існування якого не говориться, однак зі створенням судової форми захисту невід'ємно поєднується з цивільним правом, встановлюючи інститут судового захисту населення.

Так, з прийняттям першого писаного закону, що тривалий час слугував підґрунтям правової системи стародавньої римської держави, зумовлюється зародження первинної судової форми захисту, в межах якої з'являються перші риси права на звернення до суду. Оперування таким терміном як «судомовлення», котре закріплюється у нормах таблиці I Законів XII таблиць [1, с. 242], свідчить про існування суду і судового процесу, що дає змогу визначити цей факт як підґрунтя для існування права на звернення до судового органу з метою отримання судового захисту.

Найдавнішою формою судочинства в римському праві э легісакційний процес – процес, який розпочинався та здійснювався відповідно до форми звернення, що встановлена законним позовом (legis actiones). Як зазначав Є. О. Харитонов: «...позов (actio) – це право домагатися через суд через суд того, що тобі належить» [1, с. 202]. І це дійсно так, оскільки вчинення позову передбачала собою цілу систему процесуальних дій і вимагали від позивача активної процесуальної поведінки. Так, у п. 12 IV книги Інституцій Гая зазначено, що за законні позови пред'являються у п'яти формах [2, с. 104]. Досліджуючи законні позови, Чезаре Санфіліппо стверджував, що тільки три з них відповідають функціям сучасного «судового процесу», адже мають на меті вставлення оспорюємого права та подальше засудження сторони що програла.

За часів існування легісакційного процесу передумовами виникнення права на звернення до суду є:

· існування норми матеріального права що підлягає судовому захисту, з якою закон пов'язує належність певного права;

· бажання особи захистити своє суб'єктивне право у судовому порядку;

· визначення способів юридичних дій за допомогою вчинення одного з трьох типів законних позовів (legis actiones), що передбачали порушення судового процесу.

За наявності усіх вищезазначених передумов у особи виникає і теоретично існує право на звернення до суду, але для фактичного його прояву наявність одних передумов недостатньо. Таке право потребує реалізації і вимагає від особи активних дій та виконання певних умов, які є необхідними для порушення першої стадії легісакційного процесу in iure (в магістраті), серед яких:

· повна юридична правоздатність та дієздатність особи;

Право на звернення до суду у ці часи було суттєво обмеженим за колом осіб, оскільки римський закон визнавав суб'єктами права лише вільних осіб, які мали повну юридичну правоздатність та при цьому вважалися самостійними в своїх діях. Що ж стосується правоздатності, то вона містила в собі три status personae (стан особи) в сукупності, що вимагали від особи: бути вільною (ius libertatis); перебувати у певному відношенні із станом громадянства (ius civitatis) – правом квіритським були спроможні користуватися римські громадяни (cives Romani) та наближеним до нього латинські громадяни (latini), оскільки Рим визнавав їх юридичне становище наближеним до того, яким володіли cives Romani; перебування особи у сімейному статусі (ius familiare).

Однак, якщо ж говорити про порушення цивільної справи в межах судової форми захисту слід відзначити, що однієї правоздатності замало. Необхідною складовою цивільної процесуальної спроможності особи є повна дієздатність (sui iuris). За римським правом її набувають лише чо-

ловіки, які по досягненню законодавчо встановленого віку, вийшли з-під опіки голови родини.

Таким чином, закладаються перші уявлення про правоздатність та дієздатність фізичної особи як однієї з умов реалізації права на звернення до суду. З наведеного можливо дійти висновку, що реалізувати право на звернення до суду міг тільки чоловік, якому належав статус голови родини або який за законом визнавався повністю дієздатним та мав римське громадянство або прирівняне до нього латинське.

· звернення позивача до претора зі своїм позовом у спеціально відведений судовий день;

Ще одного обмеження зазнає право на звернення до суду, але вже за часом та за місцем дії, оскільки судовий розгляд проводився в чітко встановленні за календарем «судові дні».

· особиста присутність позивача;

В часи старого судочинства пред'являти позови від імені третьої особи не дозволялося, відповідно до п. 82 Книги IV Інституцій Гая [3, с. 117]. Таким чином, у цей період фактично виключена можливість процесуального представництва та встановлюється обов'язок сторін виступати у процесі особисто.

· забезпечення позивачем особистої присутності відповідача;

За римським законодавством судовий процес розпочинався тільки за умови присутності двох сторін як позивача, так і відповідача (Закон XII таблиць I. 1, 3) [2, с. 4]. Оскільки ухилення відповідача від участі у судовому процесі паралізували саму можливість процесу, то законодавець покладає на позивача обов'язок забезпечити особисту присутність відповідача в суді. Зазначене дає можливість визначити присутність відповідача як умову реалізації права на звернення до суду, при виконанні якої позивач стає на крок ближчий до отримання судового захисту. Можливо припустити, що коли відповідач займав високе становище у суспільстві, шлях виконання позивачем цієї умови значно ускладнювався.

· присутність свідків;

Іще однією умовою, за відсутності якої стадія in iure не починалась, було запрошення свідків. Претор вислуховував сторони тільки у присутності спеціально запрошених свідків, які засвідчували всі дії що відбувалися в межах цієї стадії та засвідчували спір – litis contestation – чим і завершується перша стадія.

· суворе дотримання форми звернення, яка передбачена в межах обраного legis action;

Процесуальним засобом звернення позивача до суду є вчинення законного позову з суворим дотриманням його форми звернення. Виникають значні труднощі при реалізації права на звернення до суду, оскільки саму форму звертання слід було знати, а враховуючи те що тривалий час вона зберігалася понтифікати у суворій таємниці та отримувалась за кошти, мало хто був з нею знайомий через неспроможність сплатити гроші понтифіку. Про те, ухилення від форми були недопустимими і призводили до втрати права на позов, саме через формалізм запам'ятати її було досить складно.

· представлення позивачем спірної речі повністю або її частини до претора;

· внесення позивачем визначеної суми застави.

Внесення суми застави була обов'язковою до початку судочинства. Враховуючи те, що ця сума могла бути досить великою (Inst. IV, 14), реалізація права на звернення до суду та сам судовий захист для незаможних верств населення стає недосяжним.

Характерними рисами цього процесу були: суворість, формалізм, складність як процедури звернення так і захисту. В межах першої стадії in iure, при наявності передумов, запускається процесуальний механізм реалізації суб'єктивного права на звернення до суду та при виконанні всіх без виключень умов його реалізації можливо перейти до розгляду справи судом по суті в межах другої стадії in iudicio (в суді). Початок другої стадії процесу свідчить про те, що право на звернення до суду є реалізованим та дає позивачеві змогу продовжувати процес та отримати судовий захист. Однак попри все таке право залишається суттєво обмеженим, обтяженим складними та формалізованими процедурами та взагалі є недоступним для переважної більшості населення. Від так право на звернення до суду стає не правом особи, а особистим привілеєм платоспроможного римського громадянина.

З плином часу стрімко розвивається економіка та змінюються соціальні умови, у зв'язку з чим виникає необхідність відповідного правового регулювання та потреба у більш ефективному вирішенні майнових спорів. Відбувається розвиток судової форми захисту – легісакційний процес поступово змінюється формулярним. В межах цього процесу відбувається стрімкий розвиток права на звернення до суду одночасно зі спрощенням процедури його реалізації:

· до числа суб'єктів права на звернення до суду входять перегрини;

Право на позов претор виводить не з наявності правової норми, як це було раніше, а виходячи зі власного розуміння принципу справедливості, надаючи судовий захист новим відносинам, які раніше судовому захисту не підлягали.

· звільнення від форми звернення, встановленої легісаксійним процесом, шляхом вільного викладу позивних вимог претору;

Вислухавши вимоги та пояснення сторін, які викладались ними у довільній формі, претор конкретизував їх у формулі та сам формулював юридичний зміст позову. Преторська формула являла собою письмовий документ, в якому закріплювався позов. Такий документ Глиняний В. П. визначає як формула-вказівка, оскільки могла містити прямий наказ вчинити так, а не інакше, і суддя неухильно дотримувався отриманої інструкції [5, с. 209]. Видання претором формули засвідчувала реалізацію права на звернення до суду в повному обсязі.

· впровадження інституту процесуального представництва, який виключає фактичну присутність позивача;

Досліджуючи інститут представництва у Стародавньому Римі Сєвєрова Є. С. виділяє його фактичну та юридичну потребу Фактична потреба у представництві зумовлюється потребою правоздатних осіб, які не могли самостійно здійснювати права та обов'язки, наприклад черзі їх відсутність, забезпечити захист власних інтересів. Юридична потреба у представництві виникає

у зв'язку з необхідністю заповнити недостатню правосуб'єктність тих чи інших осіб [4, с. 284]. Введення інституту процесуального представництва стає революційним етап у розвитку як права на судовий захист так і права на звернення до суду, стаючи інструментом реалізації останнього.

· забезпечення явки відповідача позивачем значно полегшується, встановленням державних санкцій.

Якщо відповідач не з'являвся до суду він визнавався таким, що не поважає суд чи таким, що відмовляється сприяти процесу. Тому едиктом претора встановлювалися певні покарання [2, с. 101].

Від тепер таким правом володіють усі, без виключень, вільні люди (римляни, литини та перегрини) не залежно від обсягу їх дієздатності.

Наступним етапом розвитку судової форми захисту можна визначити перехід до екстраординарного процесу, в якому запроваджуються нові складові елементи та інститути сучасного цивільного судочинства:

· відсутність поділ розгляду справи на стадії;

Запровадження єдиної стадії розгляду справи, зумовлює швидке вирішення спірних правовідносин та формує в свідомості суспільства уявлення про легке та доступне звернення до суду.

· запроваджується письмова фіксація судового процесу в протоколі судової установи;

· введення процедури офіційного виклику відповідача до суду;

Із введенням процедури офіційного виклику відповідача до суду тягар забезпечення явки відповідача переходить до повноважень адміністративних органів. Таким чином така умова реалізації права на звернення до суду як забезпечення позивачем особистої присутності відповідача перестає існувати.

· поява інституту заочного розгляду справи.

З призначенням справи до заочного розгляду право особи на звернення до суду можна вважати реалізованим в повному обсязі.

· запровадження інституту апеляційного оскарження судового рішення;

Введення принципу інстанційного поділу судової влади дає змогу говорити про формування структури права на звернення до суду, про зародження нових умов реалізації права на звернення до суду в межах апеляційної інстанції.

Аналізуючи розвиток римського права, а особливо його процесуальну сторону, можна відзначити, що складалася вона переважно в обстановці гострої соціальної боротьби, у якій приходилося від багато чого відмовлятися, зберігаючи найкраще. В результаті чого з'являється неперевершений за своєю правовою природою цивільний процес, головною метою якого є ефективний та якісний судовий захист прав та інтересів усякої вільної заінтересованої особи, спрощення процедури звернення до суду має на меті забезпечення реального судового захисту. Разом з тим право на звернення до суду зароджується з моменту створення судової установи і характеризується певними передумовами та умовами, наявність і виконання яких вимагають від суб'єкта звернення активних процесуальних дій, які в сукупності становлять процедуру його реалізації.

Висновки і пропозиції. Римське право в силу своєї історичної долі стає синтезом усієї юридичної творчості античного світу, створюючи фундамент для правового розвитку нових народів. Зазначене дає змогу ще раз переконатися, що саме за часів існування стародавнього Риму процесуальне законодавство дістає неперевершених висот розвитку і згодом через рецепцію римського права сприятливо впливає на процес історичного розвитку українського інституту захисту суб'єктивних права зі збереженням його національних особливостей. Знання, набуті в межах цього дослідження, формують основу для подальшого вивчення права на звернення до суду як окремої правової категорії, але вже на територіях сучасної України.

Список літератури:

1. Харитонов Є. О. Основи римського приватного права: посіб. для підгот., до іспит / Є. О Харитонов. – Харків: Одісей, 2013. – 352 с.
2. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: учебник / Ч. Санфилиппо – Москва: БЕК, 2002. – 400 с.
3. Гай. Институции / под. ред. В. А. Савельева, Л. Л. Кофанова. – Москва: Юристъ, 1997. – 368 с.
4. Сєвєрова Є. С. Інститут представництва у Стародавньому Римі / Є. С. Сєвєрова // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – Вип. 25. – С. 283-285.
5. Глиняний В. П. Історія держави та права зарубіжних країн: навч. посіб. / В. П. Глиняний. – Київ: Істина, 2009. – 768 с.

Полюк Ю.И.
Национальный университет «Одесская юридическая академия»

ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРАВА НА ОБРАЩЕНИЕ В СУД ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РИМСКОГО ЧАСТНОГО ПРАВА

Аннотация
В статье исследуются основные исторические этапы развития судебной формы защиты во времена становления и развития римского государства, что позволяет сформировать отдельные знания о праве на обращение в суд, как основной составляющей института защиты. Анализируются отдельные нормативные положения правовых достояний римского государства, в которых прослеживаются истоки формирования права на обращение в суд. Исследуются особенности проявления права на обращение в суд и его динамичное развитие во время трансформации судебной формы защиты. Изучаются его составные части, которые в совокупности составляют единую систему права на обращение в суд. Определяется момент возникновения права на обращение в суд и момент его фактической реализации на каждом из этапов его развития.
Ключевые слова: институт защиты, судебная форма защиты, обращение в суд, право на обращение в суд, реализация права на обращение в суд.

Poliuk Y.I.
National University «Odessa Academy of Law»

HISTORICAL-LEGAL ASPECT OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE ‘RIGHT TO APPLY TO COURT’ THROUGH THE SCOPE OF THE ROMAN PRIVATE LAW

Summary
In the article there have been considered the main historical stages of the development of the judicial form of protection in the time of the establishment and development of the Roman state, which has enabled the separate knowledge of the right to apply to the court as the main component of the institution of protection. In the article there have been analyzed separate normative provisions of the legal monuments of the Roman state, which reflect the origins of the formation of the right to apply to the court. There have been observed different peculiarities of the reflection of the right to apply to the court and its dynamic development during the transformation of the judicial protection. There have been examined its constituent parts, which collectively constitute a unified system of the right to apply to the court. There has also been determined the time of the emergence of the right to apply to a court and the moment of its actual application at each stage of its development.
Keywords: Institute of protection, judicial defense form, claiming to court, the right to appeal to the court, the execution of the right to appeal to court.

УДК 332.33:349.4

КОНСОЛІДАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ – НОВІ ПРОПОЗИЦІЇ ЗАКОНОДАВЦЯ

Рудень О.В.
Національний університет біоресурсів і природокористування України

У статті увага зосереджена на консолідації земель сільськогосподарського призначення, що має вирішити проблему роздроблення земель сільськогосподарського призначення внаслідок їх паювання. Проаналізовано законопроекти, які спрямовані на забезпечення механізму консолідації земель сільськогосподарського призначення. Встановлено, що незважаючи на досить детальну процедуру, запропоновану в одному із законопроектів, він не позбавлений недоліків, які нівелюють його позитивні положення та суперечать Конституції України. У іншому ж законопроекті відсутній механізм здійснення обміну земельними ділянками для оптимізації масивів земель сільськогосподарського призначення. Як висновок зазначено, що законодавчі ініціативи мають бути спрямовані не лише на вироблення механізму консолідації, а й на інші заходи, які допоможуть уникати розроблення земель сільськогосподарського призначення.

Ключові слова: земельна реформа, перерозподіл земель, консолідація земель, обмін земель, інвентаризація масиву земель сільськогосподарського призначення.

Постановка проблеми. Минуло вже 16 років з моменту проголошення Постановою Верховною Ради Української РСР від 18 грудня 1990 року № 563-XII «Про земельну реформу» [1] земельної реформи основним завданнями якої є перерозподіл земель з метою створення умов для рівноправного розвитку різних форм господарювання на землі, приватизація земельних ділянок, формування раціонального використання та охорони земель. Проте більшість заходів в межах такої реформи не завершені, а деякі взагалі не розпочаті.

Так, одним із наймасштабніших етапів земельної реформи було паювання сільськогосподарських угідь колективних сільськогосподарських підприємств з наданням їх членам земельної частки (паю), наслідком кого стало надмірне роздроблення сільськогосподарських земель в Україні.

Ось чому зараз є досить актуальним питанням консолідації земель сільськогосподарського призначення не лише з точки зору економіки, а й – правового механізму її забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З цього приводу слід погодитися з П.Ф. Кулиничем, який відзначив, що незважаючи на те, що зазначені заходи не були свого часу вжиті та певну «запущеність» проблеми забезпечення консолідації сільськогосподарських земель в Україні, дана проблема може бути успішно вирішена. На його погляд, для її вирішення необхідно, щоб насамперед ця проблема була належним чином усвідомлена суспільством як важлива проблема земельно-правової політики України. Тому з соціально-економічної та політико-правової точок зору уявляється доцільним започаткувати здійснення в країні програми широкомасштабної консолідації сільськогосподарських земель як наступного етапу земельної реформи та забезпечити цей етап відповідним організаційно-правовим механізмом реалізації [2, с. 188].

У зв’язку з цим було б логічним побачити в постанові Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 413 «Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними» (далі – постанова № 413) [3] визнання проблеми роздроблення земель сільськогосподарського призначення та основні заходи щодо консолідації земель. Дійсно в Стратегії удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними, затвердженій постановою № 413, визнається проблема неефективного використання значної кількості розпайованих земельних ділянок, а також не проведення заходів з консолідації земель сільськогосподарського призначення. Водночас жодних завдання для вирішення цих проблем не передбачається.

Правові та економічні питання консолідації земель сільськогосподарського призначення вже неодноразово підіймалися в науковій літературі, а саме в роботах: О.А. Домбровської, В.М. Кілочка, П.Ф. Кулинича, О.П. Куцевич, А.Г. Мартина, Р.С. Марусенка, А.М. Мірошниченко, В.В. Носіка, А.М. Третяка, А.М. Шворака, М.В Шульги та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Чинне земельне законодавство України не містить достатньо ефективного механізму забезпечення консолідації земель і потребує вдосконалення. З метою забезпечення консолідації земель на думку П.Ф. Кулинича доцільно розробити і прийняти Закон України «Про консолідацію сільськогосподарських земель», який би комплексно регулював вищезазначені суспільні відносини [2, с. 190].

В цілому підтримуючи необхідність консолідації земель сільськогосподарського призначення зазначимо, що врегулювання певних суспільних відносин не завжди потребує розробки окремого нормативно-правового акту та його прийняття, а можливе шляхом внесення змін до вже існуючих нормативно-правових актів.

Формулювання цілей статті. В цьому аспекті доцільно проаналізувати законопроекти, а саме проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації використання масивів земель сільськогосподарського призначення», реєстр. № 6049 від 07.02.2017 (далі – законопроект № 6049) та проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удоско-

нalення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні», реєстр. № 6049-1 від 23.02.2017 (далі – законопроект № 6049-1).

Виклад основного матеріалу дослідження. Мета законопроекту № 6049 згідно з Пояснювальною запискою полягає у створенні механізму оптимізації використання масивів земель сільськогосподарського призначення, зокрема боротьби з негативними явищами, пов'язаними з подрібненням масивів земель. Він має на меті допомогти вирішити питання збереження земельного масиву у разі наявності всередині масиву нерозподілених земельних ділянок та невитребуваних земельних часток (паїв) (які обробляються разом із масивом, але в оренду не оформлені) або/та земельних ділянок, власники яких вирішили самостійно обробляти їх або передати в оренду іншій особі (сформувати окремий масив для використання, наприклад, сімейним фермерським господарством або кооперативом, члени якого мають ділянки в різних частинах масиву і навіть в різних масивах).

Проектом акта пропонується внести зміни до низки законодавчих актів України щодо обміну рівноцінними земельними ділянками для оптимізації використання масивів земель сільськогосподарського призначення за відповідними проектами землеустрою. Запропонований механізм передбачає: а) обмін земельних ділянок державної або комунальної власності на рівноцінні земельні ділянки приватної власності; б) обмін нерозподілених земельних ділянок та невитребуваних земельних ділянок і земельних часток (паїв) на рівноцінні земельні ділянки приватної власності.

Якщо в цілому аналізувати законопроект № 6049, то зазначимо, що у ньому відсутній механізм здійснення обміну земельними ділянками для оптимізації масивів земель сільськогосподарського призначення. Це в свою чергу призведе до труднощів у проведенні процедури обміну земельними ділянками сільськогосподарського призначення, а також до зловживань зі сторони органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Крім того, законопроект № 6049 не дає відповіді на головне питання, що робити якщо власник земельної ділянки не висловлює ініціативу щодо обміну, чи може в такій ситуації ініціатором обміну виступати орган державної влади чи орган місцевого самоврядування.

Натомість метою та основними завданнями законопроекту № 6049-1 згідно Пояснювальної записки є створення ефективного механізму використання масивів земель сільськогосподарського призначення з метою запобігання рейдерству та стимулювання зрошення, а також вирішення проблеми використання земель колективної власності на землю. Таким чином законопроект № 6049-1 пропонує вирішити деякі питання не лише консолідації земель сільськогосподарського призначення, а й земель колективної власності.

В частині консолідації законопроектом № 6049-1 пропонується:

1) визначення порядку проведення інвентаризації масиву земель Державного земельного кадастру, в процесі якої буде здійснюватися: виправлення помилок Державного земельного кадастру щодо земельних ділянок, які розташовані в межах масиву; формування земельних ділянок «невитребуваних паїв», земельних ділянок під польовими дорогами; внесення до Державного земельного кадастру відомостей про межі масиву земель сільськогосподарського призначення.

2) визначення масиву земель сільськогосподарського призначення як об'єкту Державного земельного кадастру.

3) встановлення, що земельні ділянки під проектними польовими дорогами передаються в оренду землекористувачу, який використовує земельні ділянки загальною площею 75% від загальної площі масиву. Якщо такий землекористувач відсутній, то такі земельні ділянки передаються в оренду особам, які використовують не менше 25 відсотків масиву.

4) встановлення обов'язковості відшкодування витрат на зрошення масиву земель сільськогосподарського призначення землекористувачу, якому належать на праві власності або передані йому в користування (оренда, суборенда, емфітевзис) не менше 75 відсотків площі земельних ділянок, розташованих у масиві.

5) надання можливості фізичним та юридичним особам використовувати земельні ділянками під лісосмугами та іншими захисними насадженнями на праві оренди, право на яке буде набуватись без проведення земельних торгів.

6) надання права землекористувачу, який використовує земельні ділянки загальною площею 75% від загальної площі масиву, одержувати в оренду інші земельні ділянки масиву за умови надання взамін у суборенду іншої земельної ділянки, розташованої у цьому ж масиві. У разі відмови договір оренди укладається за рішенням суду.

7) встановлення порядку встановлення земельних сервітутів для розташування меліоративних систем.

Дійсно аналіз положень законопроекту № 6049-1 свідчать про більш ґрунтовний підхід до врегулювання проблем консолідації земель сільськогосподарського призначення. Законопроект пропонує багато новацій у питаннях обміну згаданих земель, визначає нескладну процедуру такого обміну, проте він не позбавлений недоліків, які на нашу думку нівелюють його позитивні положення та суперечать Конституції України.

Так, досить сумнівною є норма законопроекту № 6049-1 за якою рішення про проведення інвентаризації масиву земель сільськогосподарського призначення не вимагається у разі, якщо ініціатором інвентаризації виступають особи, яким в сукупності належить право власності або користування (оренда, суборенда, емфітевзис) не менш, як 75 відсотків площі земель масиву.

При цьому передбачається, що за загальним правилом рішення про проведення інвентаризації масиву земель сільськогосподарського призначення приймається сільською, селищною, міською радою, на території якої знаходиться масив. Такий підхід є правильним і повністю відповідає частині третій статті 140 Конституції України [4] місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Саме від такого рішення при здійсненні інвентаризації масиву земель сільськогосподарського призначення заложитиме здійснення заходів щодо внесення до Державного земельного кадастру відомостей про сформовані земельні ділянки, відомості про які не внесені до Державного земельного кадастру, формування невитребуваних (нерозподілених) земельних ділянок, формування земельних ділянок сільськогосподарського призначення під польовими дорогами, а також виправлення помилок Державного земельного кадастру щодо об'єктів Державного земельного кадастру, розташованих в межах масиву.

Згідно ж частини четвертої статті 13 Конституції України саме держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом. Таким чином законодавець встановивши можливість ініціювання інвентаризації особами, яким в сукупності належить право власності або користування (оренда, суборенда, емфітевзис) не менш, як 75 відсотків площі земель масиву, не забезпечить рівність прав власності усіх власників масиву земель сільськогосподарського призначення.

Не менш важливим є механізм реалізації положень законопроекту № 6049-1, що у випадку застосування згаданої норми згідно якої ініціатором інвентаризації будуть виступати особи, яким в сукупності належить право власності або користування (оренда, суборенда, емфітевзис) не менш, як 75 відсотків площі земель масиву на нашу думку є складним. Так відповідно до частини першої статті 27 Закону України «Про землеустрій» [5] замовниками документації із землеустрою можуть бути органи державної влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, землевласники і землекористувачі. У нашому випадку замовниками документації із землеустрою будуть виступати землевласники, при цьому не всі, що унеможливлює подальше замовлення розробки відповідного проекту, укладення договору з розробником тощо.

Консолідація земель не повинна мати жодних ознак примусовості – зважаючи на непорушність права приватної власності, що гарантується статтею 141 Конституції України, а також те, що консолідація земель є способом підвищення конкурентоспроможності агробізнесу, вона не може вважатися способом захисту суспільних інтересів. Кожен проект консолідації земель здійснюється, перш за все, в інтересах власників сільськогосподарської нерухомості, які за допомогою консолідації отримують можливість збільшити вартість належного їм майна [6].

Аналогічні зауваження викликають запропоновані законопроектом № 6049-1 положення викладені у новій статті 37-2 Земельного кодексу України, згідно яких земельні ділянки державної та комунальної власності під польовими дорогами, запроектованими для доступу власників земельних ділянок до земельних ділянок, розташованих у масиві земель сільськогосподарського призначення, передаються в оренду особам, яким належить право користування (оренда, емфітевзис) земельними ділянками, які в сукупності складають не менше, ніж 75 відсотків площі такого масиву.

Також на нашу думку не є об'єктивним підхід авторів законопроекту до вирішення конфліктних ситуацій у запропонованих процедурах. Так, передбачається, що у разі незгоди орендаря на надання земельної ділянки в суборенду, договір суборенди може бути визнаний укладеним у судовому порядку або ж у разі відмови орендаря в укладенні договору земельного сервітуту, такий сервітут встановлюється за рішенням суду.

Натомість у разі відмови одного чи декількох власників земельних ділянок від погодження технічної документації, спір вирішується органом місцевого самоврядування в порядку, визначному главою 25 Земельного кодексу України. Чомусь у такому випадку подальша доля земельної ділянки буде визначатися органом місцевого самоврядування, а не власником і навіть не судом. Крім того, рішення органу місцевого самоврядування про вирішення земельного спору в такому випадку є підставою для затвердження технічної документації та внесення відповідних відомостей до Державного земельного кадастру.

Зауваження викликає пропозиція, згідно якої у разі, якщо протягом місяця з дня одержання власник земельної ділянки не погодив кадастровий план або не надіслав розробнику технічної документації мотивовану відмову у погодженні, кадастровий план вважається погодженим. Застосування принципу мовчазної згоди зі сторони суб'єкта приватного права – власника земельної ділянки у такому випадку, на нашу думку є неправильним, адже такий принцип діє у дозвільній системі у сфері господарської діяльності і застосовується до суб'єктів публічного права – органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Хочеться також звернути увагу на зміни до Закону України «Про оренду землі» згідно яких:

1) орендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення, розташованих в масиві земель сільськогосподарського призначення, на період дії договору оренди можуть обмінюватися належними їм правами користування земельними ділянками шляхом укладання між ними договорів суборенди відповідних ділянок без згоди орендодавців, залишаючись відповідальними перед останніми за виконання договорів оренди;

2) припинення договору оренди земельної ділянки припиняє такі договори суборенди;

3) у разі незгоди орендаря на надання земельної ділянки в суборенду, договір суборенди може бути визнаний укладеним у судовому порядку.

Тут слід зупинитися на підставах припинення договору оренди земельної ділянки, встановлених статтею 31 Закону України «Про оренду землі» [7], аналіз яких свідчить, що підстава для припинення договору оренди земельної ділянки має бути визначена в законі, в інших випадках договір може бути розірваним лише за згодою сторін або в судовому порядку.

Тобто законопроект № 6049-1 встановлює додатковий тягар на власника земельної ділянки – змушує його у разі незгоди на надання земельної ділянки в суборенду йти в суд за захистом своїм прав.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Підсумовуючи зазначимо, що, на жаль, в Україні продовжують застосовуватися заходи, які не тільки сприяють запобіганню та усуненню негативних наслідків паювання сільськогос-

подарських земель, навпаки – «консервують» їх. До числа таких заходів належить, на думку П.Ф. Кулинича, яку ми повністю підтримуємо, мораторій як законодавчо встановлена заборона на відчуження сільськогосподарських угідь, яка не тільки позбавляє власників земельних ділянок гарантованих Конституцією України прав на землю, а й блокує проведення консолідації сільськогосподарських угідь [2, с. 188].

Існують також і інші причини роздроблення земель сільськогосподарського призначення. Так, на думку О.П. Куцевич дана проблема загострюється ще й тим, що передбачена статтею 121 Земельного кодексу України безоплатна приватизація земель в межах встановлених норм також призводить до утворенням дрібних земельних ділянок сільськогосподарського призначення, непридатних або малопридатних для ведення товарного сільськогосподарського виробництва [8, с. 1].

У зв'язку з цим зазначимо, що проведення консолідації земель сільськогосподарського призначення захід необхідний, проте як вже було відмічено такий захід має здійснюватися добровільно. Також вважаємо, що законодавчі ініціативи мають бути спрямовані не лише на вироблення механізму консолідації, а й на інші заходи, які допоможуть уникати розроблення земель сільськогосподарського призначення.

Список літератури:

1. Про земельну реформу: Постанова Верховною Ради Української РСР від 18 грудня 1990 року № 563-XII // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. – № 10. – Ст. 100.
2. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія / П.Ф. Кулинич. – К.: Логос, 2011. – 688 с.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 7 червня 2017 р. № 413 «Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними» // Офіційний вісник України. – 2017. – № 51. – Ст. 1569.
4. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Про землеустрій: Закон України від 22 травня 2003 року № 858-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 36. – Ст. 282.
6. Мартин А., Краснолуцький О. Консолідація земель сільськогосподарського призначення в Україні: механізм здійснення / А. Мартин, О. Краснолуцький // Режим доступу: www.zsu.org.ua
7. Про оренду земель: Закон України від 6 жовтня 1998 року № 161-XIV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1988. – № 46-47. – Ст. 280.
8. Куцевич О.П. Правові питання консолідації земель в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» / О.П. Куцевич. – К., 2014. – 17 с.

Рудень Е.В.
Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

КОНСОЛИДАЦИЯ ЗЕМЕЛЬ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО НАЗНАЧЕНИЯ – НОВЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЯ

Аннотация
В статье внимание сосредоточено на консолидации земель сельскохозяйственного назначения, которая должна решить проблему раздробление земель сельскохозяйственного назначения в результате их деления. Проанализированы законопроекты, направленные на обеспечение механизма консолидации земель сельскохозяйственного назначения. Установлено, что несмотря на достаточно подробную процедуру, предложенную в одном из законопроектов, он не лишен недостатков, которые нивелируют его положительные положения и противоречат Конституции Украины. В другом же законопроекте отсутствует механизм осуществления обмена земельными участками для оптимизации массивов земель сельскохозяйственного назначения. Как вывод указано, что законодательные инициативы должны быть направлены не только на выработку механизма консолидации, но и на другие мероприятия, которые помогут избежать раздробления земель сельскохозяйственного назначения.
Ключевые слова: земельная реформа, перераспределение земель, консолидация земель, обмен земель, инвентаризация массива земель сельскохозяйственного назначения.

Ruden O.V.
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

AGRICULTURAL LAND CONSOLIDATION – NEW SUGGESTIONS FROM THE LEGISLATIVE BRANCH OF GOVERNMENT

Summary
The article focuses on agricultural land consolidation. Land consolidation is regarded as an instrument which can solve the problem of fracturing agricultural land which has previously been shared. We have analyzed bill drafts which can provide the mechanism of agricultural land consolidation. Despite the detailed procedure presented in one of the bill drafts it includes drawbacks which mitigate its advantages and contradicts Constitution of Ukraine. Another bill draft lacks a mechanism of providing land exchange in order to optimize agricultural land. We conclude that legislative initiatives should focus not only on creating a consolidation mechanism but at other measures which can prevent from fracturing agricultural land.
Keywords: land reform, redistribution of land, land consolidation, land exchange, agricultural land inventory.

УДК 681.3

СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ ДО ЗАХИСТУ БАНКІВСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Савченко Д.С.
Інститут інформаційної безпеки

Розглянуто законодавчий аспект забезпечення захисту інформації в Україні. Вивчено стан та світові тенденції до захисту банківської таємниці. Проаналізовано законодавство розвинутих країн, з наведенням прикладів країн, які застосовують жорстке законодавство в частині зберігання банківської таємниці та країни яким притаманне поблажливе законодавство. Детально вивчений законодавчий аспект до регулювання банківської таємниці розвинутих країн. Обґрунтовані позитивні та негативні сторони, які передбачають захист банківської таємниці із наведенням прикладів країн. Вивчений досвід Швейцарії у захисті банківської таємниці в контексті формування інформаційного суспільства. Запропонована модель впровадження в Україні більш надійного захисту банківської таємниці в контексті розвитку інформаційного суспільства.
Ключові слова: захист банківської таємниці, зобов'язання, конфіденційність, інформація, регулювання, інформаційне суспільство.

Постановка проблеми. Формування інформаційного суспільства в в будь-якій країні будується на основі права, в Україні – на основі Конституції і законів України. У центрі особливої уваги державних органів як України, так інших країн, завжди знаходиться банківський сектор, який на сьогодні щоденно потребує значної фінансової інформації. Зацікавленість в доступі до банківської інформації як державних органів влади так і інших осіб ставить під загрозу належного захисту банківської таємниці. Основними причинами, які на неї впливають, є проголошення провідними країнами світу боротьби з міжнародним тероризмом, та легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом. Це послаблює з одного боку захист банківської таємниці, а з іншого – вимагає вивчення світового досвіду у справі захисту банківської таємниці з урахуванням сучасного стану розвитку інформаційних правовідносин.

Слід зазначити, що в епоху розвитку інформаційного суспільства одним із основних понять світового законодавства у банківській сфері є поняття «банківська таємниця». Цей термін вперше використовувався для гарантування конфіденційності вкладів у банках Швейцарії понад 300 років тому, а з 1713 р. банківська таємниця вперше почала тлумачитись у зв'язку із гарантуванням недоторканності банківських вкладів. Тому, вивчення світових підходів до захисту банківської таємниці сприятиме впровадженню більш досконалої моделі захисту банківської таємниці в Україні, а також узгодженню інформаційного обміну, необхідного для виконання Україною зобов'язань за укладеними міжнародними договорами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Світові підходи щодо розкриття інформації, що становить банківську таємницю, а також різні аспекти її захисту були об'єктом досліджень таких провідних вітчизняних та зарубіжних вчених, як: В. Л. Андрущенка, Л. І. Вдовіченої, Д. О. Гетманцев, М. М. Демчука, П. М. Бірюкова, В. А. Кашина, Л. В. Полежарової, І. Ю. Петраша, R. Management та інші. В умовах розвитку інформаційного суспільства вивчення досвіду світових країн у забезпеченні належного захисту банківської таємниці вимагає поглибленого вивчення з метою впровадження найкращої моделі для нашої країни.

Метою статті є дослідження світових тенденцій до захисту банківської таємниці з виділенням основних позитивних і негативних аспектів, які впливатимуть на їх впровадження в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. В контексті розвитку інформаційного суспільства викликає інтерес інформація з обмеженим доступом, яка важлива для її власника, а неправомірне її використання іншою особою призводить до спричинення шкоди володільцю інформації за допомогою різних інформаційних пристроїв. Як визначає Закон України «Про захист персональних даних», безумовно, таємниця вкладів, рахунків та операцій по них, а також персональні дані клієнтів, є елементами таємниці особистого (сімейного) життя та належать до персональної інформації про особу, розповсюдження якої без згоди її власника заборонено законодавством [5]. Тому питання правомірності доступу до цієї інформації викликає інтерес не тільки з боку органів державної влади, а й інших зацікавлених осіб.

У сфері економічної діяльності такою інформацією є банківська таємниця, яка розкриває інформацію про власника рахунка, та конфеденційна інформація про власника (особисті відомості про клієнта). Ця інформація на сьогодні потребує належного законодавчого захисту, оскільки питання, пов'язані із забезпечення конфіденційної інформації в Україні, є не достатньо врегульовані законодавством. Так, стаття 21 Закону України «Про інформацію» визначає інформацію з обмеженим доступом, до якої належить конфіденційна, таємна та службова інформація. У свою чергу, різні галузі права відносять до інформації з обмеженим доступом інші види інформації, серед яких є і банківська інформація, рис. 1.

Основними документами, які гарантують таємницю банківського рахунка, операцій за рахунком та відомостей про клієнта в Україні є Цивільний кодекс України (ЦКУ) [7], Закон «Про банки і банківську діяльність» [6] та нові Правила зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці [4]. Згідно ст. 1076 ЦКУ передбачено, що банк гарантує таємницю банківського рахунка, операцій за рахунком та відомостей про клієнта. Відомості про операції та рахунки можуть бути надані тільки самим клієнтам або їхнім законним представникам. Іншим особам, у тому числі органам державної влади, їхнім посадовим і службовим особам, такі відомості можуть бути надані виключно у випадках та в порядку, встановлених Законом «Про банки і банківську діяльність» [6].

Проте, як свідчать останні події, законодавство недостатньо захищає банківську таємницю, і необхідно термінове внесення правок до банківського законодавства в частині конкретизації положень Цивільного кодексу і закону «Про банки і банківську діяльність». В іншому випадку вітчизняна банківська система, якій досить мало довіряють, як населення, так і бізнес, ще більше втратить цю довіру [1]. Для цього розглянемо світові підходи до захисту банківської таємниці, які можуть бути прикладом їх впровадження в Україні з урахуванням розвитку інформаційного суспільства, яке впливає на більш надійний захист банківської таємниці. Існуючі світові тенденції щодо захисту банківської таємниці наведені нами на рис. 2.

Вивчивши законодавство розвинутих країн в частині захисту та збереження банківської таємниці (рис. 2), нами виділені основні 2 світові тенденції, які розрізняються більш жорстким

*ЗУ – Закон України

Рис. 1. Законодавчий аспект забезпечення захисту інформації в Україні *

** Згруповано автором за допомогою даних [3, 4, 5, 6, 7]*

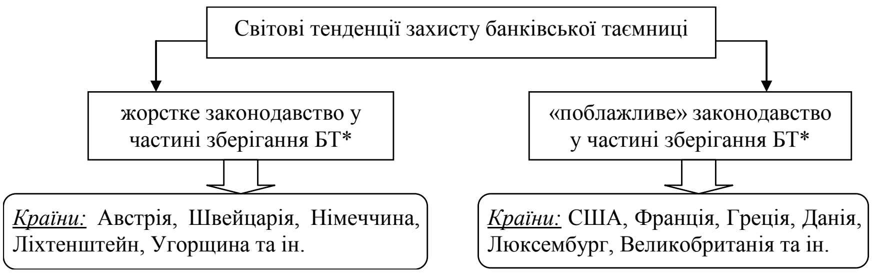

Рис. 2. Світові тенденції до захисту банківської таємниці *

** згруповано автором за даними [3, 10]*

Таблиця 1

Позитивні та негативні сторони банківської таємниці розвинутих країн*

Позитивні сторони захисту БТ**	Негативні сторони захисту БТ**
Швейцарія (Федеративний закон «Про банківську діяльність» (1934 р.) чітко сформулював, що банківська таємниця – це кримінально-правове поняття (ст. 47) – термін «банківська таємниця» асоціюється з поняттям «професійна таємниця банкіра», де робиться акцент на довірі клієнта і репутації банку)	
1) банк зацікавлений у відомостях про можливості клієнта, який, в свою чергу, потребує відомості про банк; 2) репутація клієнта і банку захищаються законом на рівних умовах; 3) охорона банківської інформації є пріоритетною задачею правового регулювання і отримати будь-які відомості практично неможливо; 4) Швейцарське фінансове середовище має декілька механізмів, здатних зберегти в таємниці інформацію про внески: номерний рахунок, сейф для відповідального зберігання внесків та доручення, яке дозволяє керувати банківськими операціями в умовах суворої конфіденційності; 5) анонімних рахунків у Швейцарії немає.	-
Німеччина (на всі банки і фінансові установи поширюється Закон про кредитні установи, який діє понад 60 років)	
1) правовідносини з банком і клієнтом засновані на відносинах двосторонньої довіри; 2) працівники банківської установи повинні охороняти і не розголошувати факти, які є банківською таємницею, навіть якщо вони завершили свою службову діяльність; 3) доступ до рахунку будь-якого клієнта банку можуть отримати правоохоронні органи та податкова служба лише за розпорядженням суду.	в законі відсутні положення, що регулюють банківську таємницю.
Франція (на всі банки і фінансові установи поширюється Закон про банки від 25.01.1985 р.)	
передбачається кримінальна відповідальність, на підставі ст. 378 Кримінального кодексу, за розголошення конфіденційних відомостей лікарями, в т.ч. і представниками влади, поштових службовців та ін., що карається позбавленням волі на строк до 6 міс. і штрафом	банки зобов'язані надавати відповідні відомості відповідно до рішення суду
Великобританія (захист банківської таємниці встановлюється судовим прецедентом, викладеним у справі Tournier v. National Provincial and Union Bank of England в 1924 р.)	
Даний судовий прецедент вказує, що обов'язок банку – зберігати таємницю про фінансові справи свого клієнта	1) суд має право зобов'язати банк надати відомості у разі невиконання певних вимог представниками держави; 2) низка законів надає право публічним органам на отримання інформації від банку про клієнта (Закони: «Про управління податками» (1970); «Про фінансові послуги» (1986); «Про неспроможність» (1986) та ін.)
Данія (захист банківської таємниці визначає Закон «Про фінансову діяльність»)	
1) члени ради директорів, засновники, працівники банків, ліквідатори, аудитори, інспектори банківського нагляду й інші посадові особи фінансово-кредитних установ не можуть розкривати або використовувати конфіденційну інформацію без належної підстави; 2) Порушення захисту БТ** карається кримінальними і цивільно-правовими санкціями	правоохоронні органи мають юридичні підстави отримати відповідну інформацію у порядку, визначеному законодавством
Греція (законодавчий декрет 1059/1971 встановлює, що «будь-які види депозитів в кредитних інститутах містяться в таємниці»)	
1) банки не повинні розкривати третім особам деталі і характер своїх відносин з клієнтами, включаючи угоди; 2) за порушення положень про банківську таємницю передбачене кримінальне покарання	істотні винятки дозволяють отримати доступ до банківської інформації певному колу третіх осіб: податковим органам, судам, банку Греції, в деяких випадках кредиторам
Люксембург (захист банківської таємниці визначає Закон «Про фінансовий сектор»)	
накладає на співробітника фінансової установи обов'язок тримати в таємниці інформацію, отриману ним при виконанні професійних обов'язків відповідно до положень про професійну таємницю, встановлених кримінальним законом	Нормативний акт встановлює випадки, коли інформація може бути розкрита третім особам
Угорщина (чинний закон від 1988 р. про державні гарантії інвестицій і внесків свідчить про конфіденційність банківської інформації)	
1) ефективність організації банківської системи порівнюють з банківською системою Швейцарії; 2) банки не надають інформації про рахунки та їхніх власників ні поліції, ні податковій інспекції; 3) запити іноземних податкових служб не є достатньою причиною для розкриття БТ**	-

** згруповано автором за даними [3, 9, 10]*

*** БТ – банківська таємниця*

регулюванням банківської таємниці та більш «поблажливим». До жорсткого законодавчого регулювання банківської таємниці ми віднесли такі країни як: Австрія, Швейцарія, Німеччина, Ліхтенштейн, Угорщина, а до поблажливого регулювання: США, Франція, Греція, Данія, Люксембург, Великобританія. Детально законодавчий аспект до регулювання банківської таємниці та позитивні (негативні) його сторони висвітлені в табл. 1.

Як свідчать дані, наведені у табл. 1, інформацію про стан рахунків клієнтів та виконаних за ними операцій у більшості зарубіжних країн не підлягають розголошенню і є банківською таємницею, а відомості про рахунки можна отримати у порядку кримінального провадження стосовно конкретної особи. Це свідчить про високий ступінь захисту банківської таємниці. Проте, необхідно виділити таку країну як Швейцарія, законодавство якої є найсуворішим і відзначається найнадійнішим захистом банківської таємниці у світі. Так, відомі випадки, коли чиновники Європейського Союзу критикували швейцарську систему дотримання БТ, звинувачуючи її у тому, що вона дає притулок усім, хто відмиває «брудні» гроші або ухиляється від сплати податків. Тим не менш, у законодавстві Швейцарці максимально жорстка валютна сфера, в результаті чого Швейцарія стала єдиною країною у світі, яка спроможна виявити нелегальні активи і репатріювати їх. Сьогодні про застосування таких методів впливу, як арешт рахунка або інформування правоохоронних органів з ініціативи швейцарських банків поки що не відомо. Банк, який береже свою репутацію, просто припинить співпрацю з ненадійним клієнтом і запропонує йому забрати свої гроші. Тоді як банкір, який розкриє відомості про клієнта без його згоди, потрапить до в'язниці. Швейцарський закон чітко розмежовує поняття «ухилення від сплати податків» (неповідомлення відомостей про доходи або майно у податковій декларації) та «податкове шахрайство» (фальсифікація документів). [8]. Отже, швейцарським законодавством регламентується надійна і єдина у світі найсуворіша система охорони таємниці банківських вкладів та захисту банківської таємниці. Вважаємо, що досвід захисту банківської таємниці у Швейцарії є гідним прикладом для впровадження його в Україні.

Ефективність організації банківської системи Угорщини порівнюють з банківською системою Швейцарії, і тому її в ділових колах нерідко називають «Швейцарією Східної Європи». Чинний закон від 1988 р. про державні гарантії інвестицій і внесків свідчить про конфіденційність банківської інформації. Угорські банки не надають інформації про рахунки та їхніх власників ні поліції, ні податковій інспекції, а запити іноземних податкових служб не є достатньою підставою для розкриття банківської таємниці [8].

У Сполучених Штатах Америки, навпаки, закон про таємницю вкладів полегшує контролюючим органам доступ до банківської інформації. Так, за цим законом фінансові установи мають право надавати дані на запити правоохоронних та податкових органів. А інформація про транзакції, які здалися спеціалістам банку підозрілими, має передаватися у центральний електронний архів Financial Crimes Enforcement Network, до якого мають доступ ФБР, ЦРУ, Агентство по боротьбі з наркотиками, митне та податкове відомства [2].

У сучасному світі інформація є тим стратегічним ресурсом, на який зазіхається величезна кількість невідомих осіб, різними способами намагаючись заволодіти особистими даними про стан рахунків клієнтів. Одним із способів запобігання несанкціонованому використанню цінних відомостей про стан рахунків клієнтів та уникнення порушень прав та їхніх інтересів є використання світового досвіду до захисту банківської таємниці. Також дуже яскравим прикладом для України є досвід Швейцарії щодо покращення ситуації із зберіганням персональних даних вітчизняних громадян в контексті формування інформаційного суспільства, рис. 3.

Наразі в Україні для того, щоб відкрити рахунок у банку необхідно виконати безліч операцій, обов'язковими з яких є надання ксерокопій паспортів, ідентифікаційних кодів та інших документів, необхідних банку. Постійне дублювання банками документів сприяє не надійному захисту банківської таємниці, а навпаки – призводить до накопичення великої кількості паперових документів у банках. Про це свідчить також приклад впровадження в Україні на певному етапі практики щодо купівлі іноземної валюти в обмінних пунктах з обов'язковим наданням ксерокопії паспорта (крім його пред'явлення). При цьому, обмінні пункти, які є малогабаритними, не мали технічних засобів для зберігання документів, а отже, не

Рис. 3. Досвід Швейцарії у захисті банківської таємниці в контексті формування інформаційного суспільства*

** згруповано автором за даними [8]*

мали засобів для надійного захисту цієї паперової інформації. За умови впровадження в Україні швейцарського досвіду у сфері захисту банківської таємниці можна отримати низку переваг як для клієнта, так і для фінансової установи.

Висновки. Розглядаючи сучасні світові підходи до захисту банківської таємниці, можна зробити висновок, що різні країни використовують різні механізми збереження банківської таємниці, які мають як позитивні так і негативні сторони в зарубіжному законодавстві. Нами виділено країни з жорстким регулюванням законодавства в частині збереження банківської таємниці, такі як Австрія, Швейцарія, Німеччина, Ліхтенштейн, Угорщина тощо, та країни з більш м'яким законодавством, такі як: США, Франція, Великобританія, Данія та ін. Вважаємо, що Україна на сьогодні також відноситься до «поблажливого» законодавства в частині збереження банківської таємниці. На наш погляд, для неї насамперед заслуговує уваги досвід Швейцарії, який є яскравим орієнтиром для впровадження в Україні, що матиме наслідком відмову від паперових носіїв при проведенні банківських операцій. Саме ця країна має давні фінансові традиції зі створення надійної банківської репутації і відмічається серед інших країн високим ступінь захисту банківської таємниці.

Список літератури:

1. Банки відбивають атаки на таємницю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ua/news/-/399435/banky-vidbyvayut-ataky-na-tayemnytsyu
2. Банківська таємниця вже зовсім не таємниця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.racurs.ua/1087-bankivska-taiemnycya-vje-zovsim-ne-taiemnycya
3. Гетманцев Д. О. Банківська таємниця: особливості її нормативно-правового регулювання в Україні та в законодавстві зарубіжних країн: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Д. О. Гетманцев. – К., 2003. – 23 с.
4. Правилами зберігання, захисту, використання та розкриття банківської таємниці [Електронний ресурс]: Постанова від 14.07.2006 № 267 / Правління національного банку України. – Режим доступу: http://www.zakon.rada.gov.ua
5. Про захист персональних даних: закон України від 1 черв. 2010 р. № 2297-VI // Відомості Верховної Ради. – 2010. – № 34. – Ст. 481.
6. Про банки і банківську діяльність [Електронний ресурс]: Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III (із змінами та доповненням від 15.11.2016 № 1736-VIII). – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2121-14
7. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] від 16 січ. 2003 р. № 435-IV / Верховна рада України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua
8. Цивілізована таємниця у Швейцарії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legalexpert.in.ua/articel/48.html
9. Що таке банківська таємниця [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legalexpert.in.ua/articel/48.html
10. Risk Management. Законодательные регулирования института банковской тайны в ЕС и ряде других европейских стран / R. Management. [Електронний ресурс]: Taurus group. Taurus Ltd. 2015. – Режим доступу: http://taurus-group.eu/ru/about-us/

Савченко Д.С.
Институт информационной безопасности

МИРОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ К ЗАЩИТЕ БАНКОВСКОЙ ТАЙНЫ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация
Рассмотрены законодательный аспект обеспечения защиты информации в Украине. Изучено состояние и мировые тенденции к защите банковской тайны. Проанализировано законодательство развитых стран, с приведением примеров стран, которые применяют жесткое законодательство в части хранения банковской тайны и страны которым присуще снисходительное законодательство. Подробно изучен законодательный аспект к регулированию банковской тайны развитых стран. Обоснованные положительные и отрицательные стороны, которые предусматривают защиту банковской тайны с приведением примеров стран. Изучен опыт Швейцарии в защите банковской тайны в контексте формирования информационного общества. Предложенная модель внедрения в Украине более надежной защиты банковской тайны в контексте развития информационного общества.
Ключевые слова: защита банковской тайны, обязательства, конфиденциальность, информация, регулирование, информационное общество.

Savchenko D.S.
Institute of Information Security

WORLD TRENDS FOR THE PROTECTION OF BANK SECRECY IN THE CONTEXT OF THE FORMATION OF AN INFORMATION SOCIETY

Summary
The legislative aspect of ensuring information security in Ukraine is considered. The state and world tendencies for bank secrecy protection are studied. The legislation of the developed countries is analyzed, with examples of countries that apply tough legislation in terms of keeping bank secrecy and countries with inherently discriminatory legislation. A detailed study of the legislative aspect to regulating the banking secrecy of developed countries. Reasonable positive and negative sides, which provide protection of bank secrecy with giving examples of countries. Studied the experience of Switzerland in protecting banking secrecy in the context of the formation of an information society. The proposed model of implementation in Ukraine of more reliable protection of bank secrecy in the context of the development of the information society is proposed.
Keywords: protection of bank secrecy, obligations, confidentiality, information, regulation, information society.

УДК 342.7

ДИСКРИМІНАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Янковець І.В.
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена обговоренню теоретико-методологічних аспектів дослідження дискримінації у контексті конституційно-правового регулювання. Зокрема, розглянуто явище дискримінації у його зв'язку з публічно-правовими відносинами та актуальними напрямками досліджень теорії конституційного права. Охарактеризовано основні елементи конституційно-правового регулювання в сфері забезпечення рівності всіх людей у реалізації їх прав та свобод, зокрема, сторони правовідносин у сфері дискримінації. Розглянуто методологічний інструментарій конституційно-правового дослідження дискримінації.
Ключові слова: дискримінація, рівність, конституційне право, права та свободи людини і громадянина, методологія наукового дослідження.

Постановка проблеми. Явище дискримінації має складний зміст. З одного боку, світова історія та реалії сьогодення мають багато прикладів її негативних проявів в обмеженні законних прав та свобод людини за ознаками статі, расової, етнічної чи релігійної належності. З іншого боку, позитивна роль дискримінації полягає в розподілі прав і обов'язків між різними групами населення, який би забезпечував їх захист чи гармонійний розвиток відповідно до фізичних можливостей, правового статусу, соціальної ролі тощо. В сучасних умовах виразно переважає негативний вплив цього явища, тому у порядку денному розвитку національних правових систем європейських країн є заборона дискримінації. Вона полягає у правовій оцінці дій, які несуть в собі загрозу правам і законним інтересам осіб та в удосконаленні правового регулювання з метою забезпечення юридичної рівності. Разом з тим, залишається потреба у вжитті заходів «позитивної дії», що спрямовані на забезпечення рівних можливостей для реалізації прав та свобод людини в економічному, політичному, культурному житті, соціальній сфері, а також можливостей особистісного та професійного розвитку.

Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права, зазначає, що термін дискримінація включає: «будь-яку відмінність, виключення, обмеження або перевагу, за ознакою раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних або інших поглядів, національного або соціального походження, майнового положення, народження або іншої обставини, і яка має на меті або як наслідок, знищення або применшення визнання, використання або здійснення всіма особами, на рівних можливостях, всіх прав і свобод».

Проте не всяка відмінність у ставленні є дискримінацією: вона не буде такою, якщо «критерії такої відмінності є розумними і об'єктивними, а завдання полягає в тому, щоб досягти мети, яка допускається за пактом» [11].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика визначення сутності дискримінації як явища правової дійсності порушувалася у працях таких дослідників як О. Гузь, С. Заєць, Є. Захаров, О. Копиленко, Р. Мартиновський, О. Петришин, Ю. Тодика, О. Уварова, В. Шкарбан, М. Ясеновська та багато інших. Важливе значення для розуміння дискримінації як правового явища мають норми вітчизняного та міжнародного законодавства [4; 7; 10; 20], матеріали справ міжнародних судів [19].

Віддаючи належне внеску попередників відзначимо, що їх роботи є основою для подальшого накопичення знань про методологію конституційно-правових досліджень широкого кола спеціальних явищ правової дійсності, однією з яких є дискримінація. Проте фрагментарність теоретичних досліджень дискримінації у вітчизняній юридичній літературі, орієнтованість на вирішення окремих практичних завдань дозволяють констатувати, що цей напрямок потребує подальшого розвитку.

Мета статті полягає у характеристиці дискримінації як об'єкта конституційно-правового дослідження шляхом: а) уточнення її сутнісних ознак як явища правової дійсності; б) вивчення норм Основного Закону, які гарантують права та свободи людини і громадянина, забезпечують рівність кожного у користуванні ними; в) уточнення конституційно-правового інструментарію з врахуванням особливостей дискримінації як об'єкта дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, конституційне право як галузь юридичної науки охоплює широке коло питань правової дійсності, котрі перебувають у безпосередньому зв'язку з дією Основного Закону. Аналізуючи прояви дискримінації в правовій дійсності, можна констатувати, що вони пов'язані з багатьма сферами конституційно-правових досліджень.

Беззаперечним є зв'язок дискримінації з проблематикою захисту прав та законних інтересів людини у широкому розумінні – громадянина чи особи без громадянства, іноземця. У цьому контексті слід окремо згадати норми ст.ст. 21, 22, 27, 34-40, 43, 47-50 Конституції України, якими на найвищому рівні [8]:

встановлюються засади свобод та рівності кожного (у правах на захист життя, здоров'я, гідності та ін.);

закладаються основи діяльності держави зі створення та підтримання соціальної інфраструктури, доступної кожному (у правах на освіту, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я, медичну допомогу, безпечне для життя і здоров'я довкілля та ін.);

визначаються засади правового регулювання, якими має керуватися держава у забезпеченні рівності кожного (гарантування конституційних прав і свобод; заборона їх скасування; заборона звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод; недопустимість встановлення будь-яких привілеїв чи обмежень за певними ознаками);

визначаються громадянські права, які створюють основи для безпосереднього здійснення демократії (у правах на свободу думки та слова, світогляду і віросповідання, об'єднання у політичні партії, волевиявлення на виборах та референдумах, участі в управлінні державними справами, доступі до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування).

Норми розділу II Конституції України вводять у правове поле ряд важливих понять та застережень, які не лише визначають засади загальнолюдської рівності, конкретизують свободи та права людини, ознаки, за якими особа може зазнати незаконних обмежень, але й встановлюють прямі посилання на сфери суспільного життя, в яких держава зобов'язана забезпечити рівність та захист кожного як у процесі законотворчої діяльності, так і в правовій реалізації. Релевантність невід'ємних прав людини до основних функцій держави (соціальної, екологічної, культурної та ін.), а також конституційних громадянських прав до важливих державотворчих процесів, приватно-правових та публічно-правових відносин доводить тісний зв'язок між явищем дискримінації та сучасними проблемами теорії конституційного права.

Характеризуючи дослідження явища дискримінації у його зв'язку з публічно-правовими відносинами, слід дати характеристику основних елементів конституційно-правового регулювання у сфері забезпечення рівності всіх людей у реалізації їх прав та свобод: мети та завдань регулювання, методів правового регулювання та правових засобів, сторін правовідносин у сфері дискримінації.

Головною метою запобігання явищам дискримінації є втілення в правовій дійсності конституційного положення про Україну як демократичну, правову, соціальну державу (ст. 1 Конституції України). Систематичні прояви певних форм дискримінації суперечать цій нормі, і тому держава зобов'язана вживати заходи для недопущення дискримінації. Положення про Україну як соціальну державу розвиваються у ч. 1 ст. 3 Конституції України, де життя, здоров'я, гідність та безпека людини визнані найвищою соціальною цінністю; у ч. 2 цієї статті права і свободи людини визначено як зміст та спрямованість діяльності держави, а їх забезпечення – обов'язком держави.

Тому завданням держави є удосконалення системи захисту прав і основних свобод людини через їх закріплення в Основному Законі та інших законодавчих актах, охорону та виконання державними органами, посадовими особами. Тож змістом конституційно-правового регулювання у сфері дискримінації є запобігання поширенню негативних проявів цього явища, виявлення та відновлення порушених прав та свобод, адекватна протидія дискримінації в конкретних випадках, забезпечення рівних можливостей реалізації прав та свобод людини у різних сферах суспільного життя.

Сутність дискримінації повинна включати також її позитивну складову – сукупність властивостей і якостей, що дозволяють конкретній субстанції не тільки існувати, а й розвиватися. При дослідженні багатьох явищ, пов'язаних саме з дискримінацією, необхідно досліджувати дві сторони предмета – позитивну та негативну [3, с. 167-168].

Конституційно-правове регулювання дискримінації здійснюється за допомогою методів та засобів правового регулювання [2, с. 27-29; 14, с. 112-113].

Імперативний метод реалізовується через визначення зобов'язань та заборон: а) загальнообов'язкових для усіх суб'єктів; б) специфічних, які встановлюються з огляду на особливості їх правового статусу, функцій, компетенції.

Диспозитивний метод встановлюється шляхом надання суб'єктам можливості самостійного вибору варіанта своєї поведінки, але за умови дотримання принципів правового регулювання, визначених законодавством меж компетен-

ції та процедур діяльності. Складність явища дискримінації може зумовлювати необхідність у професійній оцінці відповідності нормативного документу, юридичного факту тощо конституційним нормам чи бажаному результату правового регулювання. Як приклад можна розглянути окремі етапи прийняття законопроекту: проведення наукової експертизи законопроекту, його обговорення на пленарних засіданнях Верховної Ради України, процедуру підписання прийнятого Верховною Радою України закону Президентом України. На цих етапах відповідні суб'єкти можуть повернути законопроект на доопрацювання, відхилити в цілому, ввести в дію частково (у частині, що не суперечить конституційним нормам щодо гарантування прав і свобод).

Сучасна своєрідність правових засобів виявляє їх соціальну цінність, здатність відображати інформаційні якості права і створювати умови для його дії, а також зумовлювати юридичні наслідки. Джерелом їх забезпечення є примусова сила держави.

За допомогою правового регулювання, відносин між суб'єктами набувають певної правової форми, оскільки через норми права держава встановлює міру можливої та дозволеної поведінки. Так, через такі правові засоби як правоздатність та правовий статус, які пов'язані між собою, відбувається встановлення балансу справедливого й несправедливого усвідомлення заперечення або визнання.

Встановлення правоздатності – це правовий засіб, за яким конституційні права та свободи надаються особі безпосередньо та визначають її становище в суспільстві. Прикладом такої норми є ч. 1-2 ст. 24 Конституції України, за якими громадяни наділені рівним обсягом правоздатності, який на підставі жодної з ознак – раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками – не може змінюватися в бік отримання привілеїв, чи застосування до такої особи обмежень.

Такий правовий засіб як визначення правового статусу полягає у наділенні фізичної «особи системою свобод, прав і обов'язків, які визначають мінімум соціально-економічних та політичних можливостей», які за будь-яких умов мають забезпечуватися державою. В основі правового статусу громадян закладено їх конституційні права, свободи й обов'язки. Завдяки їх незмінності, «правовий статус може перешкодити розвиткові негативних тенденцій у соціальному становищі людей, оскільки встановлений ним мінімум соціально-економічних і політичних можливостей повинні бути забезпечені державою незалежно від особливостей, які вона має на тому чи іншому етапі своєї діяльності» [2, с. 28-29].

Реалізація прав і свобод за допомогою правовідносин відбувається через виконання, дотримання та використання норм конституційного права, а також видання державними органами актів індивідуального значення відповідно до їх компетенції.

Використання вищезазначених методів та засобів правового регулювання є одним із основних елементів дослідження дискримінації, але для повного визначення сутнісних ознак необхідний весь спектр методологічного інструментарію.

Основою методологічного інструментарію наукового дослідження є визначення сутності досліджуваного явища, об'єкта та предмета, принципів дослідження та методів наукового пізнання.

Відповідно до сутнісних ознак дискримінацію як явище правової дійсності визначають як:

форму порушення прав людини;

спосіб деформації рівноправності сторін правовідносин або рівності їх юридичного статусу шляхом зміни взаємозв'язків прав і обов'язків, їх забезпеченості, обсягу й сфер реалізації з метою встановлення (корекції) об'єктивно обґрунтованих або суб'єктивно мотивованих параметрів справедливості й волі в соціумі [3, с. 169];

виняток, обмеження, або перевага, яка веде до знищення чи применшення визнання, використання або здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод [7; 10; 20];

надання певних привілеїв групі, необґрунтовано вибраної із загальної маси людей, що володіють таким же правом на ці привілеї [17];

нерівне поводження із суб'єктами права, які перебувають в рівному правовому становищі [21];

умисне обмеження або позбавлення прав певних юридичних та фізичних осіб, що відбувається фактично чи приховано шляхом прийняття відповідного законодавства [18, с. 18];

неправове обмеженням прав людини за дискримінаційними ознаками, мотивами [13, с. 52].

Наведене характеризує багатоаспектність проявів дискримінації у правовій дійсності. Зміст дискримінації як правового феномену визначає її вплив: а) на перебіг процесу державотворення; б) на організацію соціальних інститутів, складовими частинами яких є правові та політико-правові інститути конституційного права; в) на здатність держави виконати свої конституційні зобов'язання щодо забезпечення рівноправності громадян у законотворчій та правозастосовній діяльності.

З огляду на наведене, вважаємо, що в контексті конституційно-правового дослідження сутність дискримінації слід розглядати через публічно-правові та приватно-правові відносини. Вони виникають у зв'язку з правовою реалізацією конституційних норм про права та свободи людини і громадянина, полягають у забезпеченні рівних можливостей для життєдіяльності та розвитку людини в різних сферах суспільного життя.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією конституційних прав і свобод людини та громадянина, а саме:

які складають правовий статус особи: громадянства (ст.ст. 4, 25, 33 Конституції України); невід'ємних та особистісних прав і свобод (ст.ст. 23, 27, 28-31 Конституції України); прав і свобод у зв'язку з участю в державному управлінні й місцевому самоврядуванні (ст. 38 Конституції України) та в суспільно-політичному, культурному, духовному житті (ст.ст. 23, 34-36, 39 Конституції України);

які встановлюють засади економічного життя: приватної власності (ст. 41 Конституції України), свободи здійснення підприємницької діяльності (ст. 42 Конституції України) тощо;

які встановлюють обов'язки людини і громадянина перед іншими людьми, суспільством, державою (ст.ст. 57, 60, 66, 67, 68 Конституції України).

З огляду на різноманітність напрямків регулювання, об'єктом конституційно-правового дослідження дискримінації можуть виступати як публічно-правові так і приватно-правові відносини.

Відповідно до наведеного, предметом дослідження є конституційно-правове регулювання забезпечення рівності кожного у користуванні конституційними правами і свободами, а також застосування спеціальних заходів для забезпечення рівності прав між окремими групами населення.

Серед основних принципів конституційно-правового дослідження особливе значення для вивчення дискримінації мають:

принцип об'єктивності, зміст якого розкривається у виключенні будь-якого впливу суб'єктивного на хід дослідження, наприклад, вибірковості у доборі юридичних фактів, які аналізуються на предмет порушення рівності у правах та свободах, а також упереджень у їх тлумаченні;

принцип аксіології, зміст якого у контексті конституційно-правового дослідження вдало розкрив С. Бостан, у необхідності оцінки відповідних явищ з позицій загальнолюдських цінностей – світоглядних ідеалів і моральних норм, котрі акумулюють досвід людства, зокрема, мир і злагода, соціальна справедливість, загальнолюдська і національна гідність [1, с. 23-24].

Також доречно згадати й інші принципи наукового пізнання, які забезпечують повне вивчення правового явища дискримінації: всебічності, історизму, комплексності, конкретності.

Методологічний інструментарій дослідження складають філософські, загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні методи.

Характеризуючи першу групу методів, а саме філософську, слід приділити увагу діалектичному методу, інструментарій якого дозволяє охопити різноманітність проявів дискримінації у правовій дійсності, особливо у зв'язку з соціальною динамікою, визначити їх причинно-наслідкові зв'язки із суспільно-політичними процесами, правовою культурою суспільства тощо. Основою діалектики є закони пізнання, які у контексті предмета дослідження характеризуємо наступним чином: 1) осягнення суспільно-правового явища через зв'язок окремих явищ правової дійсності (кількісних змін) до зумовлених процесом суспільного розвитку перетворень у правовій системі (якісних змін); 2) осягнення суперечливості соціальної динаміки як результату реагування на конституційно-правове регулювання, іншими словами, випадків суспільного та/або індивідуального прийняття чи заперечення.

До групи загальнонаукових методів конституційно-правового дослідження відноситься логічний метод. Його інструментарій спрямовано на теоретичне осмислення окремих явищ у процесі здійснення правовідносин (наприклад, елементів правового статусу суб'єкта права). Всебічність охоплення забезпечується через аналіз складових об'єкта та знаходження смислових та функціональних зв'язків між окремими складовими явища, які характеризують прояви дискримінації у правовідносинах та засоби конституційно-правового регулювання суспільних відносин.

Для узагальнення результатів дослідження та формування висновків про сутність дискримінації важливим є пізнання цього явища «від окремого до загального» (індуктивний метод) та «від загальних властивостей множини до властивостей окремого елемента» (дедуктивний метод).

Застосування системного методу дозволяє представити дискримінацію як систему (множину) впливів неправомірної поведінки стосовно суб'єкта права та характеризувати її динаміку у зв'язку з конституційно-правовим регулюванням або суспільно-політичною динамікою.

Застосування інституційного методу дозволяє дослідити діяльність правових та політико-правових інститутів конституційного права (органів державної влади) у контексті явища дискримінації та процесу правової реалізації конституційно-правових норм.

До групи спеціальних методів входять: юридичний (формально-догматичний) метод, лінгвістичний, системний, історичний та логічний, а також порівняльно-правовий метод та пов'язані з ним методи [1, с. 22-23]. У сукупності вони дозволяють пізнавати конституційно-правове регулювання у сфері рівності та запобігання дискримінації у різнобічному вивченні правових норм «з середини» правової системи державного утворення, а також у порівнянні з відповідними конституційно-правовими інститутами інших країн, що дозволяє оцінити явища правової дійсності «ззовні» – перейняти кращі практики врегулювання відносин у цій сфері, визначити межі доцільного у застосуванні запозиченого досвіту тощо.

Цінність міждисциплінарних методів зумовлена тим, що у сукупності вони дозволять надати загальну характеристику явища дискримінації; дати характеристику її історичної, політичної та соціальної зумовленості; проаналізувати кількісний вимір проявів дискримінації у суспільстві; дати статистичну оцінку впливу конституційно-правового регулювання на динаміку явища у суспільстві. Міждисциплінарні методи дозволяють також визначити рушійні сили соціального явища, які перебувають поза сферою конституційного права, але можуть підлягати врегулюванню на рівні Основного Закону.

Висновки. Сучасний стан дослідження дискримінації у контексті конституційно-правового регулювання вказує на недостатню увагу вчених-конституціоналістів до цієї проблематики, хоча як вказують численні публікації в галузях соціології, політології, державного управління.

Існує відчутний суспільний запит на подолання проявів дискримінації у різних сферах суспільних відносин.

З наведеного вбачається, що проблема визначення дискримінації ускладнюється тим, що у конкретному випадку необхідно відрізнити прояв дискримінації від звичайного правопорушення (допущеного внаслідок некомпетентності, злочинного наміру, недбальства, конфлікту інтересів тощо).

Визначальною рисою дискримінації є існування усвідомленого мотиву обмежувати права та свободи осіб, які є носіями певних ознак, цей

мотив безумовно поділяють усі члени певної соціальної групи.

Методологічний інструментарій конституційно-правового дослідження дозволяє всебічно і комплексно охопити різноманітність проявів цього явища у правовій дійсності та у суспільно-політичній динаміці сформувати основу вдосконалення конституційно-правового регулювання відносин у сфері рівності та дискримінації.

У контексті конституційно-правового дослідження сутність дискримінації слід розглядати через публічно-правові відносини. Вони виникають у зв'язку з правовою реалізацією конституційних норм про права та свободи людини і громадянина, полягають у забезпеченні рівних можливостей для життєдіяльності та розвитку людини в різних сферах суспільного життя.

Список літератури:

1. Бостан С.К. Методологічний інструментарій конституційно-правового дослідження // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 3. – С. 19-25.
2. Георгіца А.З. Конституційне право зарубіжних країн: навчальний посібник / А.З. Георгіца. – Чернівці: «Рута», 2000. – 424 с.
3. Гузь О.Ю. Дискримінація як форма порушення прав людини // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 166-169.
4. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт] / Законодавство України. – 2014. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5207-17 (29.04.2017 р.). – Назва з екрану.
5. Калініченко О.Ф. методологія наукового пізнання в конституційному прав // Митна справа. – 2015. – № 2. Ч. 2. – С. 234-239.
6. Кафарський В. І. Методологічні підходи та методи дослідження конституційно-правового регулювання діяльності політичних партій // Держава і право. – 2009. – № 45. – С. 182-188.
7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р.: станом на 6 жовтня 1999 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт] / Законодавство України. – 2014. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_207 (29.04.2017 р.). – Назва з екрану.
8. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 30 верес. 2016 р.: (ОФІЦ.ТЕКСТ). – К.: Паливода А.В., 2016. – 76 с.
9. Кравчук В.М. Теоретико-методологічні проблеми наукових досліджень у сфері конституційного права на сучасному етапі // Конституційно-правові академічні студії. – 2016. – № 1. – С. 73-80.
10. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р.: станом на 4 лютого 1994 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України: [сайт] / Законодавство України. – 2014. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (29.04.2017 р.). – Назва з екрану.
11. Міжнародний Пакт про громадянські та політичні права. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року.
12. Порівняльне правознавство у системі юридичних наук: проблеми методології [Текст] / О.В. Кресін [та ін.]; ред. Ю.С. Шемшученко; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: [б.в.], 2006. – 256 с.
13. Проблеми теорії конституційного права України / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К.: Парламентське вид-во, 2013. – 616 с.
14. Равлінко З.П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / З.П. Равлінко. – Львів, 2016. – 201 с.
15. Скрипнюк О. Конституційне право і теорія конституційного права України: теоретико-методологічні проблеми // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 2. – С. 108-114.
16. Федоренко В.Л. Методологія та методи дослідження проблем системи конституційного права України // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – № 2. – С. 13-24.
17. Шкарбан В.Ю. Конституційно-правовий механізм захисту прав людини від дискримінації в Україні.
18. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 2: Д-Й. – 744 с.
19. Black H.C. Black's law dictionary. Special Deluxe / H.C. Black. – Fifth Edition. – M.A. St. Paul Minn, 1979. – 623 p.
20. Eur. Commission H.R. Geillustreerde Pers N.V. v. the Netherlands / Report of 6 July 1976. – DR. 1977. – № 8. – 14-15 p.
21. General Comment of Human Rights Committee no. 18, Non-discrimination (Thirty-seventh session, 1989), Compilation of General Comments and General Recommendations. – Adopted by Human Rights Treaty Bodies, U. N. – Doc. HRI/GEN/1/Rev.1 at 26 (1994) [Electronic resource]. – Access mode: http://www1.umn.edu/humanrts/gencomm/hrcom18.htm
22. Gifis S.H. Law dictionary / S.H. Gifis. – Fifth edition. – 2003. – 568 p.

Янковец И.В.
Национальный университет «Одесская юридическая академия»

ДИСКРИМИНАЦИЯ КАК ОБЬЕКТ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация
Статья посвящена обсуждению теоретико-методологических аспектов исследования дискриминации в контексте конституционно-правового регулирования. В частности, рассмотрено явление дискриминации в его связи с публично-правовыми отношениями и актуальными направлениями исследований теории конституционного права. Охарактеризованы основные элементы конституционно-правового регулирования в сфере обеспечения равенства всех людей в реализации их прав и свобод, стороны правоотношений в сфере дискриминации. Рассмотрено методологический инструментарий конституционно-правового исследования дискриминации.
Ключевые слова: дискриминация, равенство, конституционное право, права и свободы человека и гражданина, методология научного исследования.

Yankovets I.V.
National University «Odesa Law Academy»

DISCRIMINATION AS OBJECT OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL STUDIES

Summary
The article is devoted to the discussion of the theoretical and methodological aspects of the study of discrimination in the context of constitutional and legal regulation. In particular, the phenomenon of discrimination in its connection with public-law relations and actual directions of studies of the theory of constitutional law is considered. The main elements of the constitutional and legal regulation in the field of ensuring the equality of all people in the realization of their rights and freedoms, the sides of legal relations in the field of discrimination are characterized. The methodological tools of constitutional and legal research of discrimination are considered.
Keywords: discrimination, equality, constitutional law, human and civil rights and freedoms, methodology of scientific research.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

УДК 519.688

ЦИФРОВА ГРАМОТНІСТЬ ЯК ФАКТОР РЕФОРМУВАННЯ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Бородкіна І.Л.
Київський національний університет культури і мистецтв
Бородкін Г.О.
Національний університет біоресурсів та природокористування

Аналізуються такі поняття як «цифрова грамотність», «цифрові компетентності», «цифрове споживання». Аналізуються передумови, які стали вирішальними факторами для всебічного впровадження цифрової грамотності у навчальний процес університетів. Розглядаються питання, пов'язані з цифровими компетенціями студентів та організацією вищої освіти в постіндустріальному суспільстві. Розглядається роль цифрової освіти в процесах трансформації економіки країни та формування єдиного цифрового простору. Визначаються цілі та задачі університетів при реформуванні вищої освіти.
Ключові слова: цифрові компетенції, постіндустріальна освіта, цифрова грамотність, інформаційне суспільство; медіа-грамотність; інформаційна грамотність; ІКТ-грамотність; цифрові стипендії.

Постановка проблеми. Наприкінці XX початку XXI сторіччя людство перейшло в принципово нову епоху свого існування – епоху постіндустріального суспільства, в якому визначальними є теоретичні знання, а головною структурою – університет як місце їх виробництва і накопичення. Цю нову епоху в розвитку людства інколи ще називають «інформаційним суспільством», «суспільством знань» з огляду на ту роль, яку в ньому відіграє знання та інформація.

Розвиток інформаційних технологій, який відбувся за останні 50 років, сформував принципово новий в інформаційному сенсі світ, в якому використання зовнішніх інформаційних ресурсів є природним наслідком глобалізації. Це проявляється перш за все в тому, що пристрої, які приєднані до мережі Інтернет, використовуються у всіх областях люжського життя. Комп'ютери і Інтернет проникають у всі галузі економіки, створюючи передумови формування і розвитку цифрової економіки. Впровадження цифрових технологій в різні сфери економіки істотно змінюють стиль нашого життя; умови роботи і ведення бізнесу, що потребує суттєвих змін цілей, змісту, форм, методів, засобів і всієї організації навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цифрові технології, послуги і системи сьогодні надзвичайно важливі для соціального розвитку. Вони забезпечують зростання і створення нових робочих місць у всіх галузях економіки, починаючи з традиційних підприємств і закінчуючи новітніми високотехнологічними виробництвами. Цифрова економіка сьогодні – це сфера з нерозкритим потенціалом як в Україні, так і в Євросоюзі. Виходячи з цього, одним з першочергових пріоритетів в Європі є створення протягом найближчих років єдиного цифрового ринку (Digital Single Market). За розрахунками реалізація цієї ініціативи може приносити економіці ЄС, об'єм якої – 14 трлн. євро, 415 млрд. євро щорічно, а також сприяти створенню сотень тисяч нових робочих місць [1].

На Всесвітньому освітньому форумі, який відбувся в Інчхоні, (Республіка Корея, травень 2015 р.) була підготовлена і прийнята Інчхонська декларація [2], в якій засвідчена тверда прихильність світової освітньої спільноти єдиному оновленому порядку денному в області освіти. У декларації відображено глобальне бачення того, як повинна розвиватися сфера освіти в найближчі 15 років. Концепція «Освіта 2030», запропонована учасниками форуму, проголосила необхідність «Забезпечити інклюзивну і справедливу якісну освіту і створити можливості для навчання впродовж всього життя для всіх» [2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Українська цифрова стратегія «Digital Agenda 2020» [3] передбачає трансформацію економіки України від аналогової до цифрової, придбання громадянами цифрових навичок, доступність цифрових технологій по всій країні. Вона є продовженням і проекцією європейської ініціативи «Цифровий порядок денний для Європи» (англ. *Digital agenda for Europe*). Приєднання до єдиного цифрового ринку дозволить Україні співробітничати з провідними країнами в області електронної комерції, електронної охорони здоров'я, електронної митниці тощо. Країна дістане можливість співробітничати в питаннях інформаційної і мережевої безпеки, кибербезпеки, електронної ідентифікації і довірчих послуг. Адже єдиний цифровий ринок, це, перш за все, вільний рух людей, послуг і фінансів. Учасники цього ринку дістають можливість без перешкод вести економічну діяльність онлайн в умовах чесної і добросовісної конкуренції, самого високого рівня захисту особистих і споживчих даних. І це не залежить від громадянства, національності або місця проживання такої особи. В той же час єдиний цифровий ринок вимагає спрощеного доступу до послуг і товарів в режимі онлайн як для окремих фізичних осіб, так і для підприємців.

Формулювання цілей статті. Цифровізація всіх галузей економіки країни, впровадження цифрових технологій у всі сфери життя відкриває для країни неперевершені можливості стосовно економічного розвитку країни і, як наслідок,

підвищення якості життя її громадян. В основі цифровізації України знаходиться впровадження цифрових технологій в сферу освіти і вищої школи. При цьому основоположними слід вважати такі аспекти: навіщо впроваджувати цифрові технології? які цілі переслідуються при введенні цифрових технологій в систему освіти? у які сегменти системи освіти доцільно впроваджувати цифрові технології? чи приведе впровадження цифрових технологій до підвищення рентабельності системи освіти? чи існує стратегія спадкоємності цифрових технологій? [4].

Виклад основного матеріалу дослідження. Динамічні зміни у всіх сферах економіки вимагають від України використання інноваційних стратегій, які забезпечать країні інтеграцію у світовий економічний простір. У 2016 році провідні науковці сфери інфомаційних технологій розробили «Цифровий порядок денний України 2020» [3]. Документ визначає принципи розвитку України в цифровому просторі і основи розбудови цифрової економіки. На даному етапі він включає 10 напрямів: громадська безпека, охорона здоров'я, електронне урядування, електронна демократія, екологія, смарт-сіті, електронні платежі і розрахунки, соціальна сфера, електронна митниця, електронна комерція. В проекті цього документу [3, с. 5-6] сформульовано основні принципи «цифровізації» України, дотримання яких є визначальним для створення, реалізації та користування перевагами, що надають «цифрові технології». Стисло ці принципи повинні забезпечити кожному громадянину рівні можливості доступу до послуг, інформації та знань, що надаються на основі інформаційно-комунікаційних технологій (у 2011 році вільний доступ до мережі Інтернет визнано ООН як фундаментальне право людини); спрямувати «цифровізацію» на створення переваг у різноманітних аспектах повсякденного життя, цифрові технології повинні бути інструментами для досягнення цілей в різних сферах життєдіяльності людини; «цифровізацію» слід розглядати як платформу економічного зростання завдяки приросту ефективності та збільшенню продуктивності від використання цифрових технологій; сприяти розвитку інформаційного суспільства, засобів масової інформації, «креативного» середовища та «креативного» ринку тощо; забезпечити орієнтацію на міжнародне, європейське та регіональне співробітництво з метою інтеграції України до ЄС, входження України в європейський і світовий ринок електронної комерції та послуг, банківської і біржової діяльності тощо, співробітництво та взаємодію на регіональних ринках; стандартизацію як базовий елемент розвитку та поширення цифрових технологій; підвищити довіру і безпеку при використанні ІКТ; «цифровізація» має стати об'єктом комплексного державного управління.

Політика в сфері цифровізації суттєво підвищує роль якісної освіти і ставить в центр освітнього процесу людину, її інтелект, природне прагнення створювати та породжувати нові знання та навички. Наука сьогодні втратила роль системоутворюючого фактора організації суспільства. Значна частина наукових досліджень проводиться в прикладних галузях і присвячується розробці оптимальних в даний час і в даних конкретних умовах ситуативних моделей організації виробничих, фінансових структур, освітніх установ, фірм тощо. Результати таких досліджень є актуальними нетривалий час – зміняться умови і такі моделі нікому вже не будуть потрібні [4].

Незаперечними перевагами української вищої освіти завжди були науковість, фундаментальність та енциклопедичність. Однак сьогодні цього вже недостатньо. За оцінкою Світового банку, проведеною в січні 2016р. 65% сьогоднішніх учнів початкової школи працюватимуть над завданнями, яких ще взагалі не існує [5]. Це вимагає корінних перетворень в системі освіти, радикальної перебудови її цілей, змісту, форм, методів, засобів і всієї організації відповідно до вимог часу.

У Декларації Першої Всесвітньої конференції ЮНЕСКО «Вища освіта у XXI столітті: підходи і практичні заходи» [6], яка констатує необхідність переходу від традиційної лекційної моделі навчання до педагогіки взаємодії і співпраці, зазначено необхідність підготовки професійно мобільних фахівців, здатних працювати в умовах швидких технологічних змін. В першу чергу це потребує відмови від розуміння освіти як отримання готового знання і уявлення про педагога як носія готового знання. Освіту слід розуміти як засіб надбання людиною особистості, засіб її самореалізації в житті, засіб побудови особистої кар'єри. Це змінює цілі навчання, його мотиви, форми, методи тощо [7].

Цифрова грамотність – це широка та цілісна концепція, яка охоплює набагато більше, ніж функціональні цифрові навички, які студенти повинні використовувати в цифровому суспільстві. Незважаючи на те, що багато студентів досить кваліфіковано використовують сучасні цифрові технології, вони при вступі до вищого освітнього закладу, як правило, не володіють усіма цифровими компетенціями, які необхідні їм для успішного навчання та працевлаштування. Це підкреслює ключову роль університетів у наданні студентам різноманітних загальних та спеціалізованих навичок цифрової грамотності. Навчання в університетах повинно розвивати навички цифрової грамотності як в часі, так і в аспектах, пов'язаних з підвищенням професійної кваліфікації та набуттям практичного професійного досвіду. Пірамідна модель цифрової грамотності, запропонована Beetham and Sharpe (2010) [8] демонструє, як такий процес розвитку вдосконадює цифрову грамотність студентів. Ця модель пов'язує цифрову грамотність з процесами розвитку від загальних понять та методів використання цифрових навичок (General entitlement) до професійного вдосконалення (Specialised enhancement). Розвиток відбувається від забезпечення можливості функціонального доступу (Functional access, «I have...»), через розвиток професійних навичок (Skills development, «I can...») та набуття практичного досвіду (Situated practices, «I do...») до можливостей вищого рівня, розвитку особистості (Identity development, I am...»). Дуже важливим є те, що ця модель наголошує необхідність зміни цифрової грамотності залежно від контексту професійної діяльності. Це означає, що протягом всього життя люди можуть бути мотивовані для набуття нових цифрових навичок та практик залежно від різних ситуацій.

За таких умов вирішальне значення для розвитку країни в цілому та та вищої освіти має цифрова грамотність, тобто ті здібності, які підходять людині для життя, навчання і роботи в цифровому суспільстві. Цифрова грамотність є набором академічних і професійних практик, підтримуваних різноманітними технологіями, які постійно змінюються. Це визначення можна вважати відправною точкою для з'ясування, які ключові цифрові компетентності використовуються в певних наочних областях або професійному середовищі. Інакше кажучи, цифрова грамотність – це набір знань і умінь, які необхідні для безпечного і ефективного використання цифрових технологій і ресурсів мережі Інтернет. Вона включає цифрове споживання, цифрові компетентності і цифрову безпеку.

Цифрові технології надають нові можливості для підвищення якості викладання, навчання, наукових досліджень і управління організаціями. Інвестування в цифрові навички студентів і співробітників приносить індивідуальні та організаційні переваги, такі як забезпечення якісної освіти в гнучких і новаторських формах, що відповідає очікуванням і потребам студентів, поліпшення можливостей працевлаштування за рахунок обізнаності в аспектах цифрової економіки, створення організаційного потенціалу максимізації віддачі від інвестицій в технології навчання.

Відповідно до [9, с. 29] компетентність (competence, competency) – це динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти. Тоді цифрові компетентності – це здатність користувача упевнено, ефективно і безпечно вибирати і застосовувати інформаційно-комунікаційні технології в різних сферах життя, заснована на безперервному оволодінні знаннями, уміннями, мотивацією, відповідальністю.

Під цифровим споживанням розуміється застосування цифрових компетентностей в рамках певних життєвих ситуацій, що приводить до використання (споживання) різних цифрових ресурсів і інтернет-послуг для роботи і життя.

Цифрова безпека є поєднанням інструментів, заходів безпеки і навичок, які необхідні користувачам для гарантування їх безпеки в цифровому світі.

Цифрова грамотність включає цілий ряд навичок і умінь, які можна згрупувати у вигляді семи елементів:

– медіа-грамотність – уміння критично сприймати і творчо переосмислювати академічні і професійні комунікації в різних засобах масової інформації;

– інформаційна грамотність – уміння знаходити, інтерпретувати, оцінювати, управляти інформацією і обмінюватися нею;

– ІКТ-грамотність – уміння приймати, адаптувати і використовувати цифрові пристрої, додатки і послуги;

– комунікації і співпраця – уміння використовувати цифрові мережі для навчання і проведення досліджень;

– цифрові стипендії – участь в нових академічних, професійних і дослідницьких практиках, які базуються на цифрових системах;

– навички навчання – уміння учити і ефективно вчитися у формальних і неформальних багатих технологіями середовищах;

– кар'єра і стиль управління – уміння управляти цифровою репутацією і ідентифікацією в мережі Інтернет.

Цифрова грамотність має вирішальне значення для розвитку країни в цілому та та вищої освіти, оскільки цифрові технології надають нові можливості для підвищення якості викладання, навчання, наукових досліджень і управління організаціями. Інвестування в цифрові навички студентів і співробітників приносить індивідуальні та організаційні переваги, такі як забезпечення якісної освіти в гнучких і новаторських формах, що відповідає очікуванням і потребам студентів, поліпшення можливостей працевлаштування за рахунок обізнаності в аспектах цифрової економіки, створення організаційного потенціалу максимізації віддачі від інвестицій в технології навчання.

Впровадження процесів навчання цифровим компетенціям студентів базується на таких засадах: пристрої та умови, цілі і можлиивості їх використання в навчальному процесі, наявність учбових материалів, наявність викладачів, спроможних радикально змінювати методи та технології навчання з метою надання студентам відповідних цифрових компетентностей. Тільки доступність цифрових технологій; створить нові можливості для реализації людського капиталу, для розвитку інноваційних «цифрових» індустрій у всіх сферах економіки та бизнесу. Це означає, що отримавши вищу освіту, фахівці будь-якої галузі економіки повинні вміти використовувати набуті ними цифрові компетентності для пошуку інформації, отримання доступу до неї, вміти аналізувати і використовувати її, а також обмінюватися даними для виконання своїх професійних обов'язків. Якщо раніше цифрові навички розглядались як додаткові, то тепер це необхідний фактор конкурентоспроможності в бізнесі.

Цифрові технології, послуги та системи надзвичайно важливі сьогодні для соціального розвитку. Вони можуть забезпечити зростання та створення нових робочих місць у всіх галузях економіки, починаючи з найбільш традиційних підприємств і закінчуючи найновішими високотехнологічними виробництвами, які з'являються сьогодні.

Традиційні сектори економіки і сфера державного управління вже сьогодні отримують переваги від впровадження таких новітніх технологій як єдине вікно подання електронної звітності, єдиний електронний документообіг органів державного управління та влади, та інших аналітичних сервісів, що базуються на цифрових технологіях обробки масивів даних.

Одним з пріоритетних напрямків реформування вищої освіти сьогодні повинно бути формування спільного для всіх бачення цифрової економики та створення єдиного цифрового суспільства. Це дозволить українським фахівцям співпрацювати в сферах електронної комерції, електронної митниці, електронної охорони здоров'я, безпаперової торгівлі. Відкриються нові можливості для

співпраці в питаннях мережевої та інформаційної безпеки, кібербезпеки, електронної ідентифікації та довірчих послуг, просування інновацій, електронного урядування, впровадження цифрових технологій в промисловість тощо.

Висновки з даного дослідження і перспективи. Для досягнення цілей, які постають перед освітою внаслідок глобалізації, інтернаціоналізації та цифровізації суспільства, в основу навчання студентів у вищій школі повинні бути покладені такі принципи: свідоме відношення до навчання, активність студентів, наочність, систематичність і послідовність, науковість, доступність, зв'язок теорії з практикою, пріоритетність самостійного навчання, спільної діяльності студентів з одногрупниками і викладачем, використання наявного досвіду і знань, корегування застарілого особистого досвіду, який перешкоджає освоєнню нових знань, індивідуальний підхід до навчання на основі особових потреб з урахуванням соціально-психологічних характеристик студента і тих обмежень, які накладаються його діяльністю, затребуваність результатів навчання (придбаних знань, умінь, навичок) практичною діяльністю, актуалізація результатів навчання, їх швидке використання на практиці.

Список літератури:

1. Гройсман В. Цифровое Сообщество: Украина и ЕС готовят совместный проект в сфере цифрового рынка [Електронний ресурс] / Гройсман В., Оттингер Г. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2016/06/29/7051397/.
2. Инчхонская декларация Образование-2030: обеспечение всеобщего инклюзивного и справедливого качественного образования и обучения на протяжении всей жизни [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://unesdoc. unesco.org/images/0023/002331/233137r.pdf
3. Цифрова адженда України – 2020 (Цифровий порядок денний – 2020). Концептуальні засади. Першочергові сфери, ініціативи, проекти «цифровізації» України до 2020 року. [Електронний ресурс] – 2016. – Режим доступу до ресурсу: https://ucci.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf
4. Информационные и коммуникационные технологии в образовании: [Текст] / Под. ред.: Б. Дендева – М.: ИИТО ЮНЕСКО, 2013. – 320 стр.
5. Executive Summary: The Future of Jobs and Skills [Електронний ресурс] – January 2016. – Режим доступу до ресурсу: https://www3.weforum.org/docs/WEF_FOJ_Executive_Summary_Jobs.pdf
6. Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры [5-8 октяб. 1998 г., Париж] // Alma mater (Вестн. высш. шк.). – 1999. – № 3. – С. 29-35.
7. Новиков А.М. Постиндустриальное образование. [Текст] / А.М. Новиков – М.: Издательство «Эгвес», 2008. – 136 с.
8. Quick guide – Developing students' digital literacy [Електронний ресурс] – 2014. – Режим доступу до ресурсу: https://digitalcapability.jiscinvolve.org/wp/files/2014/09/JISC_REPORT_Digital_Literacies_280714_PRINT.pdf
9. Національний освітній глосарій: вища освіта // К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди». – 2014. – 100 с.

Бородкина И.Л.
Киевский национальный университет культуры и искусств
Бородкин Г.А.
Национальный университет биоресурсов и природопользования

ЦИФРОВАЯ ГРАМОТНОСТЬ КАК ФАКТОР РЕФОРМИРОВАНИЯ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация
Анализируются такие понятия как «цифровая грамотность», «цифровые компетентности», «цифровое потребление». Анализируются предпосылки, которые стали решающими факторами для всестороннего внедрения цифровой грамотности в учебный процесс университетов. Рассматриваются вопросы, связанные с цифровыми компетенциями студентов и организацией высшего образования в постиндустриальном обществе. Рассматривается роль цифрового образования в процессах трансформации экономики страны и формирования единого цифрового пространства. Определяются цели и задачи, стоящие перед университетами при реформировании высшего образования.
Ключевые слова: цифровые компетенции, постиндустриальное образование, цифровая грамотность, информационное общество; медиа-грамотность; информационная грамотность; ИКТ-грамотность; цифровые стипендии.

Borodkina I.L.
Kyiv National University of Culture and Arts
Borodkin G.O.
National University of Life and Environmental

DIGITAL LITERACY AS A FACTOR HIGHER EDUCATION REFORM

Summary
The concepts of «digital literacy», «digital competency», «digital consumption» are analyzed. The preconditions that have become decisive factors for the comprehensive introduction of digital literacy in the university educational process are analyzed. Issues related to digital competency of students and organization of higher education in post-industrial society are considered. The role of digital education in the processes of transformation of the country's economy and the formation of a single digital space is considered. The goals and objectives of universities in reforming of higher education are defined.
Keywords: digital competence, post-industrial education, digital literacy, information society; media literacy; information literacy; ICT literacy; digital scholarships.

УДК 622.24+621.694.2

СИСТЕМАТИЗАЦІЯ КОНСТРУКЦІЙ СВЕРДЛОВИННИХ СТРУМИННИХ НАСОСІВ

Паневник Д.О.
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

На основі узагальнення та систематизації конструкцій свердловинних ежекційних систем з врахуванням особливостей робочого процесу та досвіду їх практичного використання розроблена класифікаційна схема струминних насосів, які застосовують при розробці нафтогазових родовищ. Елементи запропонованої класифікаційної схеми розглянуті на прикладі реальних конструкцій ежекційного обладнання. Встановлено, що наявні конструкції свердловинних струминних насосів можна поділити на три групи, які реалізують всмоктувальне, напірне та напірно-всмоктувальне промивання вибою. Проаналізована ефективність основних схем застосування струминних насосів при бурінні свердловин. Показано, що максимальна ефективність процесу буріння має місце при використанні ежекційних систем нагнітально-всмоктувального типу. Систематизація конструкцій свердловинних струминних насосів дозволяє суттєво розширити галузь їх використання та визначити шляхи вдосконалення ежекційних технологій.
Ключові слова: свердловинні ежекційні системи, струминний насос, ежекційне обладнання, ежекційні технології, буріння свердловин.

Постановка проблеми. Потреба в забезпеченні України енергетичними ресурсами вимагає підвищення ефективності розробки покладів корисних копалин. Інтенсифікація експлуатації нафтогазових родовищ може бути досягнута використанням свердловинних струминних насосів під час реалізації процесів буріння [1], ліквідації аварій [2], освоєння [3], експлуатації [4] та ремонту [5] свердловин. Поширеність ежекційних технологій свідчить про їх універсальність та світове значення. Значна кількість технологічних операцій, які можуть бути реалізовані з використанням ежекційних технологій, зумовила розробку численних конструкцій свердловинних струминних насосів. Реалізація кожного виробничого процесу потребує використання окремих конструкцій свердловинних струминних насосів. Намагання підвищити ефективність експлуатації нафтогазових родовищ викликало появу численних модифікацій свердловинних ежекційних систем. Наявність великої кількості не пов'язаних між собою установ-проектантів і підприємств-виробників, відсутність єдиних стандартів, які регламентують типи і параметри окремих конструкцій свердловинних струминних насосів, та існування широкого парку різноманітного ежекційного обладнання ускладнює процес його експлуатації та ремонту. Підвищення ефективності проектування та експлуатації свердловинних ежекційних систем може бути досягнуте шляхом систематизації структурних елементів, їх узагальнення та розробки універсального ряду стандартних уніфікованих блоків струминного насоса, поєднання яких в конструкції глибинної компоновки дало б змогу отримати необхідні для виконання заданого виробничого процесу характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Систематизація конструкцій передбачає встановлення класифікаційних ознак свердловинних ежекційних систем. На сьогоднішній день відомі схеми класифікації свердловинних ежекційних систем, відповідно до яких глибинні струминні насоси систематизовані за характером підведення робочої рідини [6], співвідношенням фаз змішуваних потоків [7], видом буріння, характером включення в систему циркуляції промивної рідини, способом буріння [8], регулювання режиму роботи струминного насоса. Відомий також комплексний метод побудови класифікаційних систем, який враховує декілька визначальних ознак, прийня-

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

тих для систематизації конструкцій струминних насосів [9]. Зокрема, найбільш повна схема класифікації струминних насосів, які використовуються для буріння свердловин [9] визначає конструктивне виконання (наддолотне та долотне) струминного насоса, схему включення в насосноциркуляційну систему свердловини, особливості підведення робочого потоку та степінь гідравлічного зв'язку напірної і всмоктувальної лінії.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значний об'єм проведених досліджень, існуючі системи класифікації свердловинних струминних насосів не враховують такі важливі фактори, як їх призначення, спосіб переключення потоку в привибійній зоні, спосіб буріння та промивання вибою, конструктивне виконання окремих елементів ежекційних систем. Відсутність у відомих класифікаційних схемах вищезгаданих ознак обмежує шляхи подальшого удосконалення ежекційних систем.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є узагальнення та систематизація конструкцій свердловинних ежекційних систем з наступною розробкою їх розширеної класифікаційної схеми з врахуванням особливостей робочого процесу та практичного досвіду експлуатації струминних насосів.

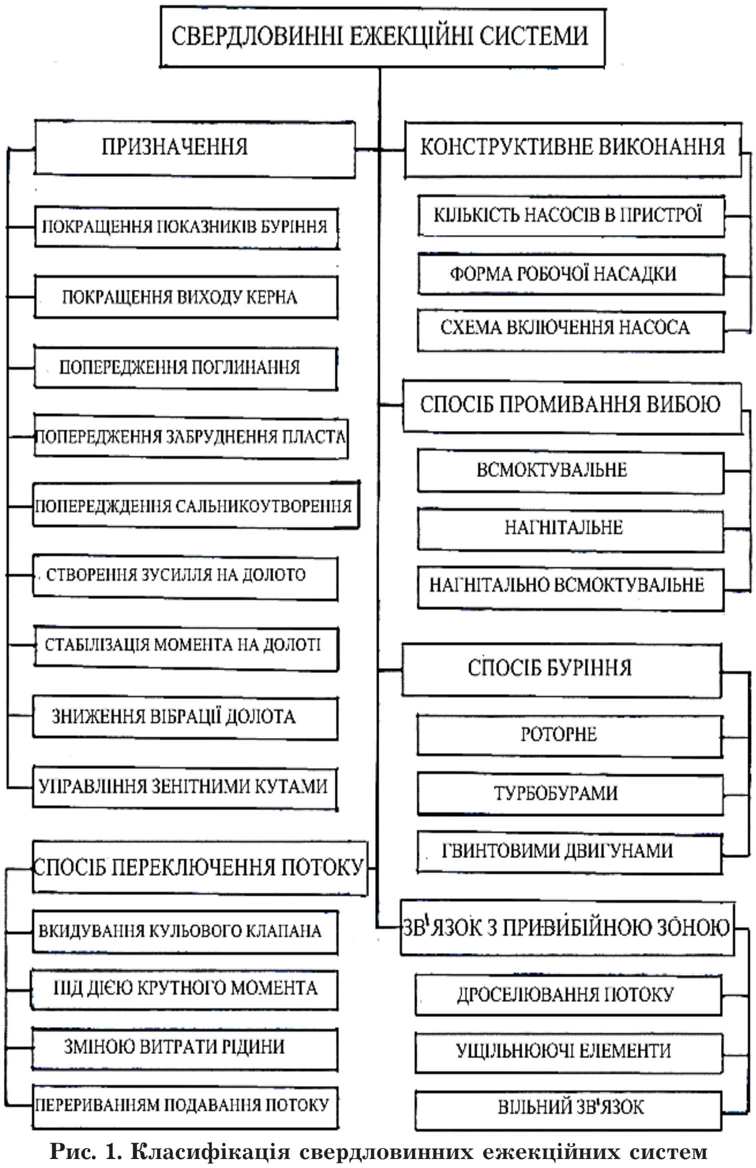

Рис. 1. Класифікація свердловинних ежекційних систем

Виклад основного матеріалу. Дослідження конструкції, особливостей робочого процесу та областей застосування дозволило розробити систему класифікації свердловинних ежекційних систем.

Свердловинні ежекційні системи можуть бути класифіковані за призначенням, способом переключення потоку, конструктивним виконанням, способом промивання вибою, способом буріння та степенем зв'язку затрубного простору з привибійною зоною. Розглянемо окремі класифікаційні ознаки приведені на рис. 1. Відомо, що крім технологічних заходів зниження диференціального тиску на вибої, які полягають у зміні густини, в'язкості та вмісту твердої фази промивального розчину існують і технічні засоби, до складу яких входять свердловинні струминні насоси. Струминні насоси можуть використовуватись також для реалізації технологічних заходів зменшення гідростатичного тиску на вибій свердловини: зокрема їх застосовують для аерації промивального розчину.

Локального зниження тиску на вибої можна досягти шляхом застосування доліт з кавітаційними насадками та вакуумних капсул, але основним технічним засобом зниження диференціального тиску є струминний насос. Зниження диференціального тиску сприяє зростанню механічної швидкості поглиблення свердловини та проходженню долота. Зростання показників буріння пов'язане і з здатністю деяких конструкцій ежекційних систем інтенсифікувати промивання вибою. Зниження диференціального тиску дозволяє також зменшити небезпеку поглинання промивальної рідини при бурінні в пластах з аномально низькими тисками, а також попередити забруднення продуктивного горизонту та зберегти його проникність. В окремих конструкціях ежекційних систем створюється зворотнє промивання привибійної зони, яке сприяє покращенню виходу керна. Ежекційна дія висхідних струменів запобігає накопиченню шламу та сальникоутворенню в місцях різкої зміни діаметрів глибинного обладнання. Додаткова різниця тиску, що виникає при витіканні промивальної рідини через робочу насадку струминного насоса зумовлює підвищення гідравлічного навантаження на осьову опору турбобура та стабілізацію моменту на долоті. Коливання крутного моменту на валі турбобуру пов'язане з коливанням осьового навантаження на його опорі, що у свою чергу, викликає зміну питомого тиску на поверхні гумово-механічних деталей та коефіцієнта тертя. Створення додаткового зусилля на долото особливо актуальне в похило-скерованих свердловинах, де внаслідок підвищеного тертя бурильної колони зменшується осьове навантаження на породоруйнівний інструмент. Розміщення вище струминного насоса роз'єднувача бурильної колони у ви-

гляді її телескопічного з’єднання усуває вібрацію долота і забезпечує його постійний контакт з вибоєм. Поєднання в єдиній антивібраційній компоновці струминного насоса та телескопічного з’єднання сприяє стабілізації зенітного кута свердловини (рис. 1).

За способом буріння ежекційні системи є достатньо універсальним глибинним обладнанням і можуть застосовуватись при роторному бурінні та при застосуванні турбобурів і вибійних двигунів. Досить широким є спектр застосування в комплекті з глибинними струминними насосами різнотипного породоруйнівного інструменту: в компоновках з ежекційними системами застосовують шорошкові, лопатеві та алмазні долота і бурові коронки.

Конструкція породоруйнівного інструмента визначається способом промивання вибою свердловини. Сучасні ежекційні системи дозволяють реалізувати всмоктувальне, нагнітальне та нагнітально-всмоктувальне промивання вибою свердловини. Сучасні ежекційні системи забезпечують місцеве промивання привибійної зони. Напрямки потоків у привибійній зоні та по стовбуру свердловини в загальному випадку можуть не співпадати. Спосіб промивання вибою визначається також способом буріння свердловини.

Значна кількість ежекційних пристроїв дозволяє змінювати режим промивання вибою з прямого на зворотний за допомогою механізму переключення потоку. Найбільш поширеною є конструкція, що містить кульовий клапан. Кулька клапану вкидується в бурильну колону за необхідності зміни режиму промивання вибою. Відомі також конструкції циркуляційних клапанів багаторазової дії, привід яких здійснюється зміною крутного моменту на долоті під час буріння, зміною продуктивності бурового насоса або короткочасним припиненням його роботи.

Конструктивне виконання пристрою визначається кількістю струминних насосів у вибійній компоновці, формою робочої насадки та схемою включення гідромашини. Сучасні ежекційні системи включають від одного до чотирьох струминних насосів. В свердловинних ежекційних системах можуть використовуватись робочі насадки кільцевого типу (наприклад, у струминному насосі конструкції УкрНДГРІ), але найбільш поширеними є сопла з центральним отвором. Схема включення струминного насоса – послідовна та паралельна – має найбільш суттєвий вплив на конструкцію свердловинного пристрою і визначає його призначення та спосіб промивання вибою.

Наступна класифікаційна ознака визначає характер зв’язку затрубного простору свердловини з привибійною зоною. Степінь гідравлічного зв’язку з вибоєм безпосередньо визначає величину диференціального тиску в зоні руйнування гірської породи. В окремих конструкціях ежекційних пристроїв завдяки ущільнюючим елементам здійснюється герметизація привибійної зони. Подібні ежекційні системи забезпечують максимальне зниження тиску на вибої. Досить поширеними є, також, конструкції, які передбачають дроселювання низхідного потоку з наддолотної області у привибійну зону через вузьку кільцеву щілину, яка утворюється стінками свердловини та твердосплавними елементами, розміщеними на корпусі пристрою. Вільний зв’язок наддолотної та привибійної зони відзначається мінімальним зниженням диференціального тиску, яке має місце за рахунок ежекційної дії висхідних струменів промивальної рідини при реалізації нагнітально-всмоктувального способу промивання свердловини.

Класифікацію свердловинних ежекційних систем розглянемо на прикладі окремих конструкцій струминних насосів (рис. 2).

На рис. 2 Іа показана класична схема пристрою, який використовується при пошуковому бурінні свердловин з відбором керна. Дифузор пристрою пов’язаний з затрубним простором свердловини, а приймальна камера – з промивальною системою долота. За рахунок використання струминного насоса в привибійній зоні свердловини створюється місцеве зворотнє промивання вибою. Подавання промивальної рідини на робочу насадку струминного насоса може здійснюватись як по колоні бурильних труб, так і за допомогою подвійної колони. Приведена конструкція використовується, переважно, в комплекті з буровими коронками. Крім підвищення ефективності відбору керна пристрій дозволяє за рахунок зменшення диференціального тиску досягти збільшення механічної швидкості буріння. В процесі осушення шахтного поля в об’єднанні «Тулавугілля» використання зворотного привибійного промивання дозволило підвищити механічну швидкість буріння на 9,1-39,4%. Використання ежекторного снаряда Іркутського політехнічного інституту з трьома струминними насосами показало зростання механічної швидкості на 8-12%. В Горловській експедиції при бурінні ежекторними снарядами ДЭС отримано підвищення механічної швидкості буріння на 10-41% [10].

Наявність в кільцевому зазорі між корпусом пристрою і стінками свердловини дроселюючих пристроїв дозволяє суттєво зменшити величину диференціального тиску на вибої (рис. 2 Іб). Дроселюючий пристрій може бути виготовлений у вигляді породоруйнівного інструмента, елементи якого створюють з стінками свердловини мінімальний зазор і при низхідному русі промивальної рідини зменшують величину диференціального тиску на вибої.

Типовим прикладом реалізації даної схеми є долото з декомпресією фірми «Крістенсен» та Французького інституту нафти [11]. Використання долота з декомпресією на родовищі Монлонг 1 дозволило підвищити механічну швидкість буріння на 15-50%. Відома також конструкція пристрою, в якій дроселюючий елемент виготовлений у вигляді перехідника з каліброваними осьовими каналами, діаметр якого дорівнює діаметру долота. Пристрій може використовуватись в комплекті з трьохшорошковим долотом, яке має центральний промивальний отвір. Пристрій УБС-215,9, розроблений ЦНДЛ об’єднання «Оренбургнафта», дозволяє збільшити механічну швидкість буріння на 15-40% та проходження на долото на 30-45% [12].

Відомий ряд пристроїв, до складу яких входить (рис. 2 Ів) механізм переключення прямого промивання свердловини на зворотнє. Найбільш поширеним механізмом переключення режиму промивання привибійної зони є кульовий клапан. Наприклад, в Полтавському відділенні УкрНДІГРІ розроблений свердловинний струминний

насос з кільцевим соплом, який дозволяє перемикати пряме промивання на зворотнє шляхом скидування в бурильну колону спеціальної кульки. В СКБ «Геотехніка» розроблений ежекційний снаряд ГРЭС-59, в якому зміна режиму промивання здійснюється під дією крутного моменту, який сприймає пристрій під час буріння. В ежекторному снаряді ДЕКС-1 конструкції ВГО «ПівнічУкргеологія» зміна режиму промивання досягається шляхом збільшення на 50% продуктивності поверхневого бурового насоса. В ДАНГ ім. І. М. Губкіна (м. Москва) запропонований механізм переключення потоків, який спрацьовує після відключення та чергового включення поверхневого бурового насоса.

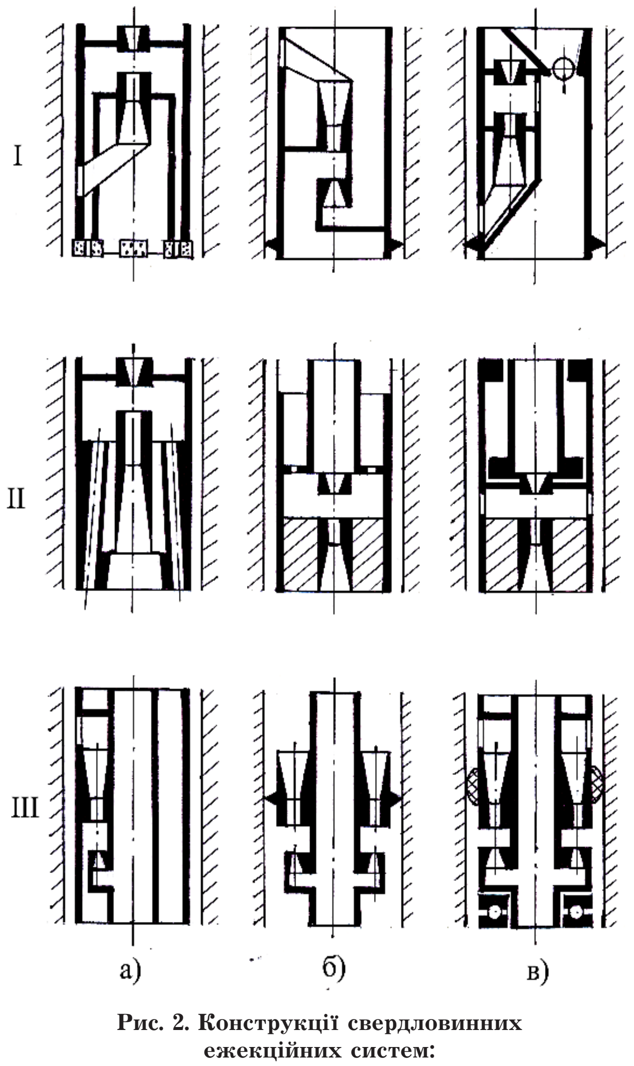

Рис. 2. Конструкції свердловинних ежекційних систем:

I – всмоктувальне промивання вибою: а) послідовне включення струминного насоса; б) дроселювання інжектованого потоку; в) механізм переключення потоку.

II – нагнітальне промивання вибою: пристрої з внутрішнім (а) та зовнішнім (б) шламонакопичувачем і з телескопічним з'єднанням (в).

III – нагнітально-всмоктувальне промивання: а) паралельне включення струминного насоса; б) дроселювання інжектованого потоку; в) ущільнення кільцевого простору.

В Житомирській ГРЕ розроблений ежекторний снаряд КГК-100, який дозволяє зберегти проникність продуктивного горизонту та попередити поглинання промивальної рідини при бурінні в умовах аномально низьких пластових тисків. Використання пристрою дозволяє збільшити механічну швидкість буріння на 5% та проходження долота – на 31% [13].

Розглянемо пристрої, що реалізують нагнітальне промивання вибою (рис. 2 II).

Наддолотний струминний насос НСН конструкції Уфимського нафтового університету (рис. 2 IIа) призначений для стабілізації моменту і переведення режиму роботи турбобура в зону підвищених осьових навантажень на долото, а також покращення очищення вибою свердловини від шламу. В корпусі пристрою розміщений струминний насос та внутрішній шламонакопичувач, в якому скупчується механічний скрап. НСН розміщують на валу турбобура над долотом. Промивальна рідина з високою швидкістю витікає з робочої насадки в дифузор, створюючи розрідження у приймальній камері і включається в загальну систему циркуляції. Таким чином, об'єм рідини, що попадає на вибій більше ніж той, що подається поверхневим насосом. Додаткова різниця тиску, що виникає внаслідок витікання рідини через насадку струминного насоса зумовлює підвищене гідравлічне навантаження на осьову опору турбобура. Використання пристрою НСН при бурінні експлуатаційних свердловин в об'єднанні «Татнафта» показало збільшення проходження на долото на 20-30% та зростання механічної швидкості буріння до 10% [14]. Для подрібнення великих уламків шламу до складу пристрою можуть входити рухомі елементи – щелепи, а на вході в приймальну камеру струминного насоса встановлюють турбулізатори.

Наддолотний струминний насос може мати (рис. 2 IIб) зовнішній шламонакопичувач наповнений спеціальними кульками, вібрація яких сприяє подрібненню шламу.

Наддолотний струминний насос може використовуватись в комплексі з роз'єднувачем бурильної колони (рис. 2 IIв), виконаним у вигляді телескопічного з'єднання, яке дозволяє здійснювати автономне навантаження на долото. Демпфер ДГ-195 (Уфимський нафтовий університет) дозволяє поряд з інтенсифікацією промивання вибою зменшувати високочастотні коливання бурильного інструмента, що сприяє покращенню показників буріння. В процесі дослідного буріння на родовищах об'єднання «Башнафта» з використанням турбобурів було встановлено, що антивібраційна компоновка додатково дозволяє управляти зенітним кутом свердловини. Порівняно з сусідніми свердловинами отримане зростання проходження на долото на 50,5% та збільшення механічної швидкості буріння до 4,7%. Поєднання струминного насоса та телескопічного з'єднання бурильної колони реалізовано також в конструкції гідравлічного демпфера ДГМ-172. Використання демпфера в об'єднанні «Татнафта» при бурінні гвинтовими двигунами та турбобурами показало зростання механічної швидкості буріння на 16,4-18,7% та проходження на долото – на 37,1-50,8% [14].

Приклади виконання конструкцій, що реалізують нагнітально-всмоктувальне промивання вибою приведені на рис. 2 III.

Пристрій компанії «Іннойл» [15] складається з декількох (від одного до трьох) розміщених

в одному корпусі струминних насосів (рис. 2 IIIа), які створюють в наддолотній області та кільцевому просторі між насосом та свердловиною висхідний асиметричний потік промивальної рідини та забезпечують повне видалення шламу з вибою. Ежекційна дія висхідних струменів сприяє зменшенню диференціального тиску в свердловині, виключає утворення «сальників» на долоті, дозволяє уникати додаткових проробок ствола. За рахунок застосування наддолотного струминного насоса діаметр ствола свердловини наближається до номінального. Стійкий режим роботи пристрою (тобто збільшення показників буріння на 25-30%) має місце вже при різниці тиску на ньому починаючи з величини 3 МПа. Подальше зростання різниці тиску викликає практично лінійний приріст механічної швидкості буріння. Виключення явища рециркуляції шламу в зоні роботи долота зменшує темпи зношування його озброєння та призводить до зростання проходження.

При роторному бурінні (за даними ВАТ «Іннойл») можливе зростання механічної швидкості буріння і проходження на долото до 300%. При бурінні гвинтовими вибійними двигунами можливе зростання механічної швидкості буріння до 120%. При бурінні турбобурами можливе зростання механічної швидкості буріння в верхніх інтервалах (долото діаметром 295,3 мм) – до 70%, а в нижніх – 30-50%. Аналогічна конструкція пристрою ВЕСР-195 (розроблена в МІНГ ім. І. М. Губкіна, м. Москва) досліджувалась в Приволзькому УБР АТ «Бургазгеотерм». За результатами роторного буріння отримане зростання механічної швидкості буріння становило 35-61%, а проходження на долото зросло на 33% [10].

На рис. 2 IIIб приведена конструкція ежекційної системи, в якій за рахунок дроселювання потоку в кільцевому просторі між пристроєм та свердловиною досягається зниження диференціального тиску в привибійній зоні. Наддолотний гідроелеватор НГ-3 Уфімського нафтового технічного університету використовувався на родовищах Татарії, Башкортостану та Західного Сибіру і складається з чотирьох струминних насосів [16].

Робочі насадки закріплені на корпусі за допомогою зварювання, а дифузори – в круглій плиті,

Таблиця 1

Ефективність використання струминних насосів при бурінні

Тип промивання вибою	Назва пристрою	Розробник пристрою	Призначення пристрою	Зростання показників, %	
				Механічна швидкість	Проходження на долото
Всмоктувальне	Пристрій для буріння	ВО «Тулавугілля»	Попередження поглинання промивальної рідини	9,1-39,4	
	Ежекційний снаряд	Іркутський політехнічний інститут	Підвищення ефективності виходу керна	8-12	
	Ежекційний снаряд ДЕС	ЦНД ГРІ		10-41	
	Долото з декомпресією	Французький інститут нафти	Зниження диференціального тиску на вибої та створення додаткового зусилля на долото	15-50	
	Пристрій УБС-215,9	ЦНДЛ ВО «Оренбургнафта»		15-40	30-45
	Ежекторний снаряд КГК-100	Житомирська ГРЕ	Попередження кольматації та забруднення продуктивного горизонту та поглинання промивальної рідини	5	31
Нагнітальне	Наддолотний струминний насос	Уфимський нафтовий інститут	Стабілізація моменту на долоті	10	20-30
	Гідравлічний демпфер ДГ-195		Управління зенітними кутами свердловини	4,7	50,5
	Гідравлічний демпфер ДГМ-172		Зниження вібрації долота	16,4-18,7	37,1-50,8
Нагнітально-всмоктувальне	Пристрій для буріння	ВАТ «Іннойл»	Попередження сальникоутворення	Роторне буріння	
				До 300	До 300
				Гвинтові двигуни	
				До 120	
				Буріння турбобуром	
				30-70	
	Віброежекційний снаряд ВЕСР-195	ДАНГ ім. І. М. Губкіна	Попередження сальникоутворення	35-61	33
	Наддолотний гідроелеватор НГ-3	Уфимський нафтовий інститут	Покращення колекторських властивостей пластів	15,4-44	6-90
	Пристрій для буріння	Заволзька ГРЕ	Попередження поглинання промивальної рідини	23	
	Долото з ежекційною насадкою	Французький інститут нафти	Зниження диференціального тиску на вибої	20	30
	Комбіновано-струминне долото	Petroleum Drilling Techniques		40	

Джерело: розроблено автором за даними [10-19]

діаметр якої наближається до діаметра свердловини. Плита з дифузорами армована по периметру твердосплавними елементами. В процесі буріння третина рідини надходить до долота, а дві третини – на робочі насадки струминних насосів. Робота струминного насоса створює зону низького тиску в наддолотній області, що дозволяє зберегти колекторські властивості пластів під час розкриття продуктивного горизонту. Підвищення якості очищення вибою покращує показники відробки доліт. За результатами досліджень проведених в Бавлінському та Нефтекамському УБР механічна швидкість буріння зростає на 15,4-44%, а проходження на долото – на 6-90%. Наддолотний гідроелеватор може містити також розміщені в наддолотній області лопатеві турбулізатори.

Ежекційні системи з паралельним під'єднанням струминного насоса можуть мати ущільнюючі елементи в кільцевому просторі між пристроєм та стінками свердловини (рис. 2 IIIв).

Пристрій для зменшення гідродинамічного тиску в свердловині УУГД розроблений Ухтинським технічним університетом на замовлення компанії «Північгазпром». Пристрій призначений для повного відновлення циркуляції при розкритті зон катастрофічного поглинання та дозволяє зменшити диференціальний тиск на вибої не менше, ніж на 3-4 МПа без зниження густини бурового розчину. В похило-орієнтованих та горизонтальних свердловинах гідравлічна сила, що виникає на пристрої і зосереджена в місці його встановлення може використовуватись для подолання сил опору руху колони з боку стінок свердловини. При встановленні пристрою безпосередньо біля долота, наприклад, в горизонтальній свердловині, гідравлічна сила буде «тягнути» бурильну колону по стволу та забезпечить навантаження на породоруйнівний інструмент. Це дозволить скоротити довжину ОБТ. Від попередніх конструкцій пристрій УУГД відрізняється наявністю самоущільнювального пакера, який відокремлює наддолотну область від затрубного простору. Відома також конструкція пристрою Московського інституту нафти і газу ім. І. М. Губкіна, яка для створення пульсуючого зменшеного диференціального тиску містить розміщений в центральному каналі переривач потоку. Схема з самоущільнювальним пакером використана також в пристрої конструкції Заволзького геологорозвідувального треста [17], до складу якої входять 3-4 струминних насоса. На робочі насадки пристрою подається 10-15% від загальної кількості промивальної рідини, яка надходить від бурових насосів. Загальна продуктивність бурових насосів становить 55-60 л/с. Використання пристрою дозволило збільшити механічну швидкість буріння на 23%.

Недоліком пристрою для буріння з паралельною схемою підключення струминного насоса є зменшення кількості промивальної рідини, що подається на вибій, що безумовно впливає на якість його очищення. В різних конструкціях пристрою величина витрати на вибої становить від 30 до 90% продуктивності бурового насоса. Це призводить до необхідності збільшувати продуктивність бурового насоса, або проводити процес буріння з двома одночасно працюючими насосами.

При використанні долота з ежекційною насадкою (конструкції Французького інституту нафти) на родовищі ABU Dhabi-zakum field (Zakum Development Company, United Arab Emirates) встановлено, що порівняно з стандартним інструментом механічна швидкість буріння та проходження долота зростають відповідно на 20% та 30% [18].

Компанія Petroleum Drilling Techniques розробила комбіновано-струминне долото з двома ежекційними насадками, яке дозволяє збільшити механічну швидкість буріння на 40% [19].

Ефективність застосування окремих ежекційних систем, що реалізують різні типи промивання вибою приведена в табл. 1.

Висновки і пропозиції. В процесі узагальнення та класифікації основних схем використання свердловинних ежекційних систем систематизовані структурні елементи конструкцій струминних насосів призначених для реалізації низки технологічних процесів спрямованих на розробку нафтогазових родовищ. В процесі співставлення прийнятих класифікаційних ознак елементів конструкцій струминних насосів встановлено взаємозв'язок між характером взаємодії структурних складових свердловинних ежекційних систем та їх здатністю здійснювати заданий виробничий процес. Характер гідравлічних зв'язків елементів ежекційної системи визначає схему використання струминного насоса в свердловині. Встановлено, що визначальною класифікаційною ознакою свердловинної ежекційної системи, яка характеризує її призначення, конструкцію, спосіб буріння та степінь гідравлічного зв'язку з привибійною зоною є спосіб промивання вибою свердловини. Зважаючи на визначальний вплив даної класифікаційної ознаки на призначення та конструктивне виконання струминних насосів сукупність схем свердловинних ежекційних систем може бути представлена у вигляді трьох груп обладнання. Відповідно до розробленої класифікаційної схеми існуючі конструкції свердловинних ежекційних систем дозволяють здійснювати всмоктувальне, напірне та напірно-всмоктувальне промивання привибійної зони в процесі буріння. Порівняльним аналізом техніко-економічних показників буріння встановлено, що найбільшу ефективність процесу забезпечує використання свердловинних ежекційних систем, які реалізують напірно-всмоктувальне промивання привибійної зони свердловини. Конструкціям свердловинних ежекційних систем, які забезпечують напірно-всмоктувальне промивання привибійної зони необхідно віддавати перевагу при плануванні бурових робіт із використанням вибійних струминних насосів.

Завдання подальших досліджень полягає у використанні отриманих результатів для розробки конструкцій уніфікованих стандартних елементів, які сполучають проточну частину струминного насоса з системою циркуляції свердловини. Розробка варіантів комбінацій-сполучень струминного насоса з уніфікованими стандартними елементами дозволяє комп'ютеризувати проектування свердловинних ежекційних систем незалежно від призначення та умов використання.

Список літератури:

1. Huang Y. Study on Structure parameters of reverse circulation drill bit secondary injector device based on injector coefficient / Y. Huang, L. Zhu, D. Zou, H. Liao, I. Wang, I. Yan, Y. Zhou: IADC/SPE Asia Pacific Drilling Technology Conference, Singapore, 22-24 august 2016. – Singapore, 2016. – IADC/SPE-180539-MS. – 9 p.
2. Haughton D.B. Reliable and effective Downhole Cleaning system for debris and junk removal / D.B. Haughton, P. Connel: SPE Asia Pacific Oil and Gas Conference and Exhibition, Adelaide, Australia, 11-13 september 2006. – Adelaide, 2006. – SPE101727. – 9 p.
3. Елфимов В.С. Освоение нефтяных скважин после гидравлического разрыва пласта с применением струйного насоса / В.С. Елфимов, А.В. Кустышев // Нефтепромысловое дело. – 2007. – № 3. – С. 52-55.
4. Khelifa B. Subsea hydraulic jet pump optimizes well development offshore Tunisia / B. Khelifa, K. Fraser, T. Pugh // World Oil. – 2015. – no 11. – P. 77-82.
5. Shaiek S. Sand management in subsea produced water separation unit-review of technologies and tests / S. Shaiek, S. Anres, T. Valdenaire: 12th Offshore Mediterranean Conference and Exhibition, Ravenna, Italy, March 25-27, 2015. – Ravenna, 2015. – 13 p.
6. Дурасов А.А. Повышение эффективности жидкостных струйных насосов при реализации возможностей нестационарной эжекции: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. техн. наук: спец. 05.04.13 «Гидравлические машины и гидропневмоагрегаты» / Дурасов Алексей Анатольевич; Южно-Уральский государственный университет. – Омск, 2009. – 19 с.
7. Сазонов Ю.А. Разработка методологических основ конструирования насосно-эжекторных установок для условий нефтегазовой промышленности: автореф. дис. на соискание ученой степени докт техн. наук: спец. 05.02.13 «Машины, агрегаты и процессы (нефтегазовая промышленность)» / Сазонов Юрий Апполоньевич; Российский государственный университет нефти и газа им. И.М. Губкина. – М., 2010. – 43 с.
8. Онацко Р.Г. Обґрунтування раціональних режимів роботи свердловинних струминних насосів: дис. ... канд. техн. наук: 05.05.12 / Онацко Роман Георгійович. – Івано-Франківськ, 2006. – 172 с.
9. Паневник О.В. Теоретичні основи побудови узагальнених гідравлічних моделей свердловинних струминних насосів: дис. ... докт. техн. наук: 05.05.12 / Паневник Олександр Васильович. – Івано-Франківськ, 2000. – 359 с.
10. Дерусов В.П. Обратная промывка при бурении геологоразведочных скважин / В.П. Дерусов. – М.: Недра, 1984. – 184 с.
11. Декомпрессионный бурильный инструмент // Бурение. – М.: ВНИИОЭНГ, 1982. – № 1. – С. 7-11.
12. Коснырев Б.А. Повышение показателей работы долота за счет снижения гидравлического давления на забой скважин: дис. ... канд. техн. наук: 05.15.10 / Коснырев Борис Анатольевич. – Уфа, 1983. – 190 с.
13. Вдовиченко А.И. Эжекторный снаряд для бурения комплексом КГК-100 / А.И. Вдовиченко // Разведка и охрана недр. – 1992. – № 3. – С. 20-21.
14. Султанов Б.З. Управление устойчивостью и динамикой бурильной колонны / Б.З. Султанов. – М.: Недра, 1991. – 208 с.
15. Евстифеев С.В. Применение наддолотного эжекторного гидронасоса / С.В. Евстифеев // Бурение и нефть. – 2003. – № 1. – С. 23.
16. Мавлютов М.Р. Эффективность регулирования дифференциального давления эжектированием / М.Р. Мавлютов, Ю.П. Скворцов, В.П. Логунов, Ю.С. Кузнецов, С.В. Родионова, С.А. Сергеев // Нефтяное хозяйство. – 1998. – № 5. – С. 39-40.
17. Глебов В.А. Использование струйных насосов при вскрытии зон поглощения / В.А. Глебов, В.Ф. Антонов // Бурение. – М.: ВНИИОЭНГ, 1968. – № 3. – С. 25-27.
18. Cholet H. Improved Hydraulics for rock bits / Henri Cholet // 53 rd Annual Fall Technical Conference and Exhibition of the Society of Petroleum Engineers of AIME, Houston (USA, Texas), oct. 1-3, 1978. – SPE7576. – 8 p.
19. Zhu H.V. Reducing the bottom-hole differential pressure by vortex and hydraulic jet methods / H.Y. Zhu, O.Y. Liu, T. Wang // Iournal of Vibroengineering. – 2014. – no 8. – 2224-2249 p.

Паневник Д.А.
Ивано-Франковский национальный технический университет нефти и газа

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ КОНСТРУКЦИЙ СКВАЖИННЫХ СТРУЙНЫХ НАСОСОВ

Аннотация
На основе обобщения и систематизации конструкций скважинных эжекционных систем с учётом особенностей рабочего процесса и опыта их практического применения разработана схема классификации струйных насосов, используемых при разработке нефтегазовых месторождений. Элементы предложенной классификационной схемы рассмотрены на примере реальных конструкций эжекционного оборудования. Установлено, что существующие конструкции скважинных струйных насосов можно разделить на три группы, реализующие всасывающую, нагнетательную и нагнетательно-всасывающую промывку забоя. Проанализирована эффективность основных схем использования струйных насосов при бурении скважин. Показано, что максимальная эффективность процесса бурения соответствует использованию эжекционных систем нагнетательно-всасывающего типа. Систематизация конструкций скважинных струйных насосов позволяет существенно расширить область их применения и определить пути совершенствования эжекционных технологий.

Ключевые слова: скважинные эжекционные системы, струйный насос, эжекционное оборудование, эжекционные технологии, бурение скважин.

Panevnyk D.A.
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

SYSTEMATIZATION OF WELL EJECTOR PUMPS CONSTRUCTIONS

Summary
On the basis of generalization and systematization of well ejection systems constructions, taking into consideration peculiarities of operation and experience of their practical application, has been worked out classification scheme of ejector pumps, which are used during oil-and-gas field development. Elements of suggested classification scheme have been considered by example of real constructions of ejection equipment. It has been established, that existing well ejector pumps constructions can be divided into three groups, which fulfill sucking, forcing, forcing and sucking washing of the well bottom. Efficiency of the main schemes of ejector pumps application while well drilling has been analyzed. It has been showed that maximum efficiency of the process occurs while using ejection systems of forcing and sucking type. Systematization of well ejector pumps constructions allows to widen considerably sphere of their application and to determine the ways of ejection technologies improvement.
Keywords: bore hole ejection system; jet pump, ejection technology, drilling.

УДК 621.7.044:[004.942+519.6]

ЗАСТОСУВАННЯ АПАРАТУ МЕТОДА СКІНЧЕННИХ ЕЛЕМЕНТІВ ДЛЯ ФІНІШНОЇ ОБРОБКИ ПОВЕРХОНЬ ПЕРА ЛОПАТОК АВІАЦІЙНИХ ДВИГУНІВ

Суворов М.О.
Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

У статті представлений стислий огляд методів, процесів і устаткування для фінішної обробки поверхонь пера лопаток авіаційних двигунів. Розглядаються сучасні програмні комплекси і системи автоматизованого проектування і розрахунку в якості інструментів аналізу і візуалізації фізико-механічних складових вищеназваного технологічного процесу. Перспективне використання апарату конструктивної теорії серендипових апроксимацій та інформаційної технології на її основі для виконання майбутніх поставлених задач.
Ключові слова: фінішна обробка, лопатка компресора, шліфування і полірування, технологічний процес, МСЕ, САПР, серендипів скінченний елемент, інформаційна технологія.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Постановка проблеми. Якість поверхні з точки зору мікрогеометрії в багатьох випадках є визначальним фактором, що впливає на довговічність і надійність деталей машин під час експлуатації. Шорсткість поверхонь лопаток авіаційних двигунів є якісним критерієм довговічності лопаток, витрат палива, а також індикатором потужності роботи безпосередньо двигуна [1]. Інформація про коливання алмазної голки під час переміщення на досліджуваній поверхні є основою для визначення таких параметрів шорсткості, як середньоарифметичного відхилення профілю поверхні (Ra), висоти шорсткості профілю (Rz) і т. п. [2]. Лопатки компресора газотурбінного двигуна (ГТД) відчувають, у загальному випадку, складний комплекс статичних і динамічних навантажень [3]. Точність виготовлення пера лопаток турбін, як і лопаток компресора, регламентується галузевим стандартом ОСТ 1.02571-86 [4]. Якість обробки поверхні пера лопатки істотно впливає на її міцність [5]. Підвищення частоти обробки (при інших рівних умовах) дещо підвищує статичну міцність, особливо крихку, а також границю витривалості. Відомо, що нерівності, одержані під час обробки поверхонь, є ефективними концентраторами напружень і можуть в кілька разів знижувати втомну міцність деталі [5].

На вітчизняному АТ «Мотор Січ» широкого розповсюдження набули наступні фінішні технології обробки деталей ГТД [6]: електроалмазне шліфування робочих лопаток, стрічкове шліфування, глибинне шліфування хвостовиків і бандажних полиць турбіни. Були розроблені дві технологічні схеми електроалмазного шліфування пера великогабаритної лопатки з титанового сплаву ВТ3-1, які мають місце після технологічної операції фрезерування. Шліфування виконувалось профільними алмазними кругами 1А 1300 × 127 × 20 × 5 АС 15... АС20400 / 315 М1-01 з односторонньою (поздовжня) і двосторонньої обробкою (поперечна). Двостороннє електроалмазне шліфування пера вентиляторних лопаток у порівнянні з односторонньою обробкою підвищує продуктивність в 2 рази і точність завдяки компенсації зусиль різання від двох алмазних кругів. Створено спеціальне обладнання: моделі ЗАШП-500 і ЗАШП-1000. Розроблено дві технологічні схеми формоутворення вхідних і вихідних кромок пера абразивною стріч-

кою: вільною гілкою і на контактному ролику. Функціонують спеціальні верстати моделей ЗЛШК-1000 і ЗЛШК-1000А. Технологія глибинного шліфування дозволяє:

· підвищити концентрацію технологічних операцій і за рахунок цього виключити негативний вплив технологічної спадковості;

· підвищити точність взаємного розташування різних ділянок складно профільних поверхонь, їх форми і геометричних параметрів;

· підвищити стабільність параметрів якості поверхневого шару;

· зменшити трудомісткість виготовлення лопаток в 2...2,5 рази;

· забезпечити автоматизацію циклу обробки.

Режими обробки спинки і корита пера лопатки відповідали встановленим для зазначених технологічних операцій критеріям (електроалмазне шліфування + стрічкове шліфування + ґлянсування сизалевими щітками з абразивними пастами) в серійному виробництві АТ «Мотор Січ». Після операції електроалмазного шліфування виконувалось стрічкове шліфування, величина припуску на якому становила $\delta = 0,1$ мм. Після цієї технологічної операції має місце технологічна спадковість попереднього електроалмазного шліфування. На поверхні корита утворюються залишкові напруження розтягнення, а на спинці – стиснення, що визначається технологічною спадковістю. Під час ґлянсування сизалевими щітками поверхонь спинки і корита знімався припуск δ у діапазоні від 10 до 30 мкм. Після ґлянсування в поверхневому шарі спостерігаються залишкові напруження стиску з максимальним значенням 300...320 МПа на поверхні і глибиною поширення до 80...100 мкм. Негативний вплив технологічної спадковості можливо виключити шляхом збільшення величини припуску, що нівелюються на наступній операції, на величину, необхідну для виходу з області цього впливу. При цьому на наступній технологічній операції слід застосовувати фінішну обробку, яка в поверхневому шарі утворює стискаючі залишкові напруження. Слід також зазначити, що на стадії останньої технологічної операції фінішної обробки, коли величина припуску, що видаляється знаходиться у діапазоні 10...30 мкм, найбільш суттєво виявляється технологічна спадковість попередніх операцій. Нерівномірність зняття припуску в зазначеному діапазоні призводить до значної нестабільності величини залишкових напружень в поверхневих шарах, що призводить до високого рівня варіації витривалості при випробуванні лопаток на втому. Після електроалмазного шліфування в поверхневому шарі спинки і корита спостерігалась текстура, що свідчить про високий рівень залишкової деформації, що поширюється на глибину до 10...20 мкм. Встановлено, що під час електроалмазного шліфування пера лопатки на більш продуктивних режимах можуть виникати шліфувальні прижоги. Стрічкове шліфування пера лопатки, що виконується після електроалмазного шліфування, створює мікроструктуру в поверхневому шарі без слідів пластичної деформації і шліфувальних прижогів. Ґлянсування поверхонь пера лопатки сизалевими щітками з абразивними пастами покращує їх мікрогеометрію і мікроструктуру верхніх граничних шарів поверхневого шару.

На ВАТ «Пермському моторному заводі» остаточну обробку профілю пера лопаток виконують на полірувальній бабці полірувальними кругами на повстяній основі, торованими абразивним мікрошліфпорошком із застосуванням полірувальних паст [5]. Вказаний метод обробки має ряд недоліків, а саме:

· нестабільна якість інструменту;

· низька продуктивність обробки;

· остаточна обробка полірувальними кругами призводить до більшої ймовірності появи глибоких одиничних рисок (концентраторів напружень), прижогів і тріщин.

Після аналізу існуючих методів остаточної (фінішної) обробки високоточних деталей, автори [5] прийшли до висновку, що найефективніше полірування – нескінченною стрічкою з абразивної шкурки. Вибір абразивної стрічки пов'язаний з її явними перевагами у порівнянні з полірувальним кругом. Під час полірування абразивною стрічкою у зніманні металу беруть участь велика кількість абразивних зерен, еластично і рівномірно закріплених на полотні у вертикальному положенні (за рахунок нанесення зерна на інструмент в електростатичному полі), поліпшується якість і чистота поверхні, а також виключається можливість появи одиничних рисок. Крім того, температура у зоні різання значно нижче, ніж під час обробки кругом, так як додаються значно менші зусилля для зняття металу. Тепло, яке утворюється в процесі роботи, інтенсивно розсіюється, так як поверхня охолодження більша, що знижує ризик виникнення прижогів і тріщин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В роботі [7] ретельно розглянуті теоретичні і експериментальні аспекти технологічного процесу тонкого шліфування складнопрофільних поверхонь (створена дослідно-промислова установка СР-300 М). Безумовно, новітній верстатний парк разом із сучасним програмним забезпеченням (в тому числі з контрольно-вимірювальною апаратурою (КВА)) відіграють ключову роль якісних інструментів для фінішної обробки поверхонь пера лопаток ГТД. Заслуговують уваги наступні напрями і дослідження: 1. оптимізація процесу стрічкового шліфування на багатокоординатних верстатах (шліфувальний верстат Metabo 6NC-1000) з числовим програмним керуванням (ЧПК) [8]; 2. перспективний технологічний процес виготовлення прецизійних компресорних лопаток [9], який містить у собі метод електрохімічного оброблення (ЕХО), варто зазначити результати роботи [10]; а також електролітно-плазмове полірування (комплекс ЭПП-250) і іонно-плазмове зміцнення [11]. Застосування електролітно-плазмового полірування пов'язано з необхідністю видалення поверхневих плівок і мікрорастравів, що виникають під час ЕХО, глибина яких може досягати 1 мкм. Електролітно-плазмове полірування дозволяє виключити появу прижогів у поверхневому шарі, характерних для ручного полірування; 3. схеми опорного одночасного полірування двох матеріалів лопатки, а саме нітрид титанового покриття і основного матеріалу пера лопатки – титанового сплаву [12]; 4. автоматизація технологічних процесів виготовлення лопаток ГТД із застосуванням вимірювальної системи BLAZER [13]. Застосування системи BLAZER в якості ви-

мірювального вузла забезпечить не тільки високу продуктивність, але і можливість перевірки цілісного контуру перерізу у процесі обробки, що запобіжить ненавмисного зменшення хорди і відповідного дефекту. Комплекс перевіряє лопатку і видає інформацію про фізичні поля на поверхні пера, які потребують доопрацювання. Компанією Metroptic розроблено технічне рішення для збереження єдності системи координат, засноване на конструкції спеціальної платформи. Платформу за допомогою плунжерного механізму можна закріпити у будь-якій площині, тобто шліфувати перо лопатки під різними кутами нахилу; 5. питання технологічного забезпечення стабільності заданих параметрів якості поверхневого шару і точності механічної обробки складнопрофільних заготовок методом стрічкового глибинного шліфування (СГШ), а також різноманітного прогнозування результатів обробки на стадіях проектування технологічного процесу [14]; 6. застосування методів дифракції рентгенівського випромінювання для дослідження напружено-деформованого стану (НДС) поверхневих шарів лопаток ГТД [15]; 7. перспективна схема пристрою для фінішної обробки поверхонь пера лопаток авіаційних двигунів [16, 17]. Варто зазначити, що в роботі [17] були розглянуті існуючі схеми пристроїв для обробки пера лопатки авіаційного двигуна, а також запропонована нова схема пристрою шляхом заміни пневматичної системи керування на електромагнітний привід з підвищеними демпфірувальними можливостями, підвищеною швидкодією і застосуванням магнітострикційних датчиків з більш високою чутливістю, натомість датчика типу «сопло-заслінка».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Після появи методу скінченних елементів (МСЕ) [18], математики і інженери почали активно (з урахуванням потужностей обчислювальної техніки) застосовувати його у будівельній механіці, машинобудуванні, суднобудуванні, авіабудуванні і т. д. Апарат МСЕ [19, 20] використовується для аналізу і дослідження НДС (в тому числі температурних деформацій, термопружних напружень), польових функцій; і фактично є основоположним інструментом теорії пружності. Математичне забезпечення МСЕ слугує алгоритмічною основою наступних програмних комплексів (ПК) і систем автоматизованого проектування і розрахунку (САПР): Nastran, Штуцер, Ansys, Solid Works, Cosmos, Mars, Maple і т. п. [21]; які, в свою чергу, виступають невід'ємною складовою автоматизованої системи фінішної обробки деталей ГТД (зокрема для фінішної обробки поверхонь пера лопаток). Варто відзначити, у вказаному аспекті, наступні роботи: засоби статичного і динамічного моделювання ПК Ansys [22]; новий метод оцінки шорсткості поверхні за допомогою дослідного комплексу, який включає оптико-електронні засоби і програмне забезпечення, що дозволяє обробляти відеозображення досліджуваних поверхонь [1]; НДС конструктивно неоднорідних лопаток турбомашин при їх вібраціях із застосуванням ПК Ansys [23]; методика визначення деформації заготовок лопаток, які виникають під час операції ЕХО під дією термопружних напружень, які моделюються з використанням ПК ANSYS [10].

Розробка і створення нового покоління ПК (САПР), на основі серендипових скінченних елементів (ССЕ) [19 – 20] високих порядків (2-го, 3-го і 4-го порядків), в якості ефективного і невід'ємного інструменту автоматизованого комплексу фінішної обробки поверхонь пера лопаток авіаційних двигунів є актуальною задачею сьогодення.

Формулювання цілей статті. Основна ціль роботи – перспективне використання апарату конструктивної теорії серендипових апроксимацій та інформаційної технології на її основі для виконання майбутніх поставлених задач.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «скінченні елементи» (СЕ) увів Клаф [24]. Лагранжеві скінченні елементи (ЛСЕ) мають вузли в середині СЕ. Внутрішні вузли збільшують об'єм обчислень та не використовуються під час ансамблювання скінченних елементів. Вказані недоліки відсутні в ССЕ. Первісна мета створення ССЕ – можливість перетворення довільного чотирикутника у квадрат і зменшення обсягу обчислень за рахунок вилучення «зайвих» внутрішніх вузлів. Такий криволінійний елемент з'явився під час розрахунку споруд у роботі [25] і отримав назву «серендипів скінченний елемент» [21]. Чим вище порядок ССЕ – тим більша точність розрахунку. Квадратний СЕ добре комбінується з трикутним симплексом, утворюючи ефективну сітку МСЕ. При дискретизації плоскої області довільної конфігурації квадратні комірки зручні всередині області, а трикутні – у приграничній смузі [26]. Ключову роль у МСЕ відіграє базисна функція, тому її фізично адекватний вигляд має принципове значення. ССЕ інтерполюють функцію на границі елемента та апроксимують усередині його. Головний недолік стандартних базисів ССЕ [19-20, 25, 27] – протиприродний повузловий розподіл навантаження від одиничної масової сили: у кутових вузлах навантаження від'ємні (парадокс Зенкевича) [19]. Роль стандартних функцій форми (базисів Зенкевича) – подвійна: їх використовують в ізопараметричній техніці. У стандартної моделі додаткових ступенів волі немає, тому що вона сконструйована за «жорсткими» [28] рецептами матричної алгебри в межах інтерполяційної гіпотези Лагранжа [21]. Перші альтернативні (фізично адекватні) моделі ССЕ з'явились у 1982 році [29-30] через неможливість знайти раціональне пояснення протиприродного повузлового розподілу рівномірної масової сили [21]. Сьогодні існують декілька методів побудови альтернативних моделей [21, 31]. ССЕ із від'ємними навантаженнями у вузлах непридатні для комп'ютерного тестування. Поява альтернативних серендипових моделей, які реалізують адекватний розподіл рівномірної масової сили, пов'язана з розробкою А. Н. Хомченка ймовірнісно-геометричного методу конструювання базисних функцій [26]. Фактично А. Н. Хомченко започаткував і його послідовники розвинули конструктивну теорію серендипових апроксимацій (КТСА), результати якої конструктивно доводять, що роль базисних функцій ССЕ – потрійна і четверна [21].

Жоден із сучасних САПР не містить у своїй складовій основі альтернативних базисів ССЕ [21]. Результати КТСА закладені (в якості алгоритмічних основ) у двох інформаційних техно-

логіях [32-33] розроблених на Turbo Pascal і C# відповідно, а також у автоматизованій підсистемі [34], розробленій на Delphi.

Сформулюємо два перспективних класи задач досліджень із застосуванням КТСА в аспекті фінішної обробки поверхонь пера лопаток авіаційних двигунів:

1. Тестування (візуалізація) поверхонь (не)-стаціонарних фізичних полів, тобто польових функцій виду $U(x,y,t)=\sum_{i=1}^{m} N_i \times f_i(t)$, N_i − стандартний або альтернативний базис ССЕ, t − час, i − номер вузла, m − кількість вузлів ССЕ, $f_i(t)$ − закон зміни за часом фізичної величини у граничних вузлах ССЕ (залишкові напруження, температура і т. п.). Залежно від технологічного методу (стадії) фінішної обробки пера лопаток (електроалмазне шліфування, стрічкове шліфування, СГШ і т. д.), із використанням сучасної КВА (наприклад рентгенівських дифрактометрів (Xstress 3000 G3R [15]), лазерних інтерферометрів, роботів-маніпуляторів з ганіометрамі Xstress Robot, системи BLAZER [13] і т. п.), новітня інформаційна технологія «Тестирование нестационарных температурных полей с динамическими термоэлементами» [33], яка створена на основі КТСА (з використанням фізично адекватних базисів ССЕ), здатна здійснити необхідну візуалізацію (рендеринг у режимі реального часу) польових функцій. Тобто, маючи у розпорядженні множину (спектр) шуканих фізичних величин (залишкові напруження (σзал), залишкові напруження стиску, залишкові напруження розтягнення, термопружні напруження, температура (в тому числі сплеск температури у точках зміни траєкторії руху інструменту [35]) і т. д.) або відповідний закон зміни за часом ($\sigma_{зал} = f(t)$, $T = f(t)$ і т. п., аналітичний вид закону f(t) для яких був знайдений завдяки інтерполяції, екстраполяції, прогнозуванню, індукції тощо) у контрольних точках (КТ) поверхні − можна дослідити градієнт, рельєф, проблемні ділянки, зони концентрації і т. п. відповідного стаціонарного (нестаціонарного) фізичного поля для шуканої ділянки поверхні пера лопатки, які моделюють польові функції $U(x,y)$ або $U(x,y,t)$. Розглянемо окремо кожну із задач 1-ого класу. В силу ізопараметричного перетворення [21] − область поверхні пера з криволінійною границею не має значення.

1а. Трикутник: 3 вузла (ССЕ · 3) − рис. 1.

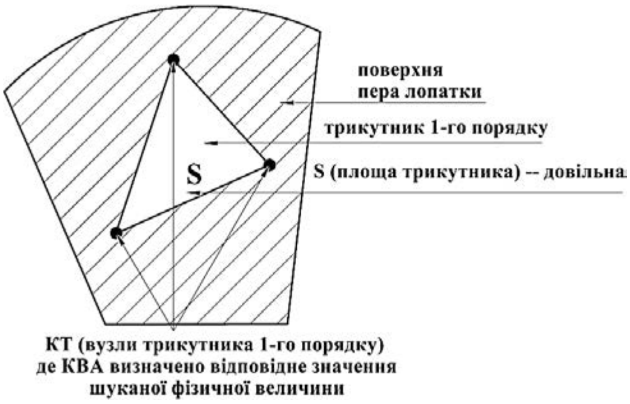

Рис. 1. Трикутна область поверхні пера з трьома КТ (ССЕ · 3)

Відповідний базис [19]:

$$N_1(x,y) = L_1;\ N_2(x,y) = L_2;\ N_3(x,y) = L_3,$$

де L_1, L_2, L_3 − барицентричні координати двовимірного симплексу.

1б. Трикутник: 6 вузлів (ССЕ · 6) − рис. 2.

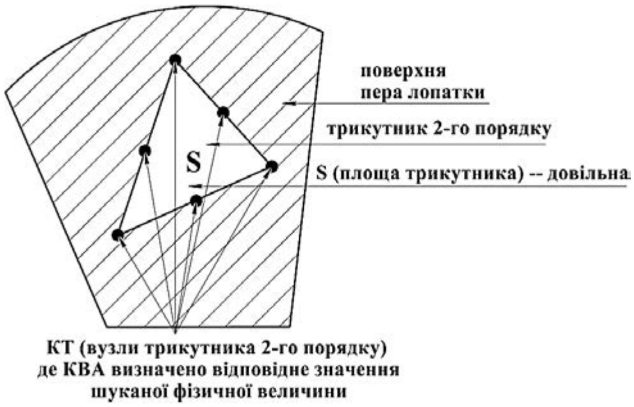

Рис. 2. Трикутна область поверхні пера з шістьма КТ (ССЕ · 6)

Відповідний базис [19]:

$$N_1(x,y) = L_1(2L_1 - 1);\ N_2(x,y) = L_2(2L_2 - 1);$$
$$N_3(x,y) = L_3(2L_3 - 1);\ N_4(x,y) = 4L_1L_2;$$
$$N_5(x,y) = 4L_2L_3;\ N_6(x,y) = 4L_1L_3.$$

1в. Квадрат: 4 вузла (ССЕ · 4) − рис. 3.

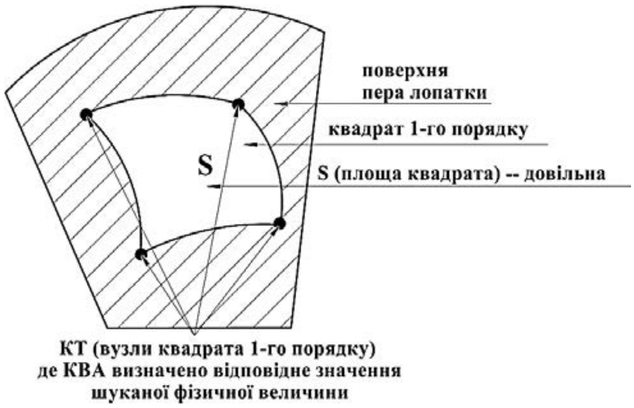

Рис. 3. Квадратна область поверхні пера з чотирма КТ (ССЕ · 4)

Відповідний базис [19]:

$$N_i = \frac{1}{4}(1 + x_i x)(1 + y_i y), \quad x_i, y_i = \pm 1, \quad i = \overline{1,4}.$$

1г. Квадрат: 8 вузлів (ССЕ · 8) − рис. 4.

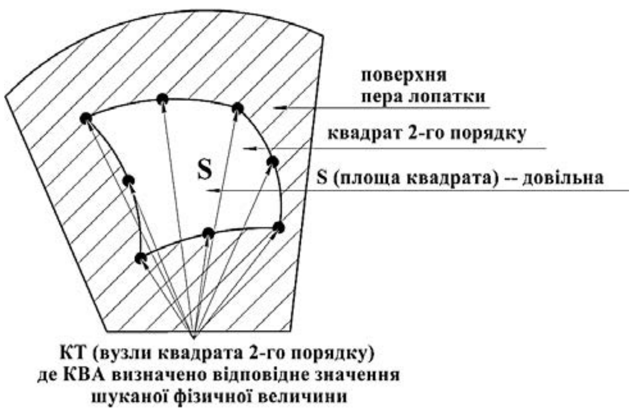

Рис. 4. Квадратна область поверхні пера з вісьмома КТ (ССЕ · 8)

Стандартний базис [36]:

$$N_i = \frac{1}{4}(1 + x_i x)(1 + y_i y)(x_i x + y_i y - 1),\ x_i, y_i = \pm 1,\ i = \overline{1,4},$$

$$N_i = \frac{1}{2}(1 - x^2)(1 + y_i y), \quad y_i = \pm 1, \quad i = 5, 7,$$

$$N_i = \frac{1}{2}(1 - y^2)(1 + x_i x), \quad x_i = \pm 1, \quad i = 6, 8.$$

Альтернативний базис [37]:

$$N_i = \frac{1}{4}(1 + x_i x)(1 + y_i y) x_i y_i xy, \quad x_i, y_i = \pm 1, \quad i = \overline{1,4},$$

$$N_i = \frac{1}{4}(1 - x^2)(1 + y_i y)^2, \quad y_i = \pm 1, \quad i = 5, 7,$$

$$N_i = \frac{1}{4}(1 - y^2)(1 + x_i x)^2, \quad x_i = \pm 1, \quad i = 6, 8.$$

1ґ. Квадрат: 12 вузлів (ССЕ · 12) – рис. 5.

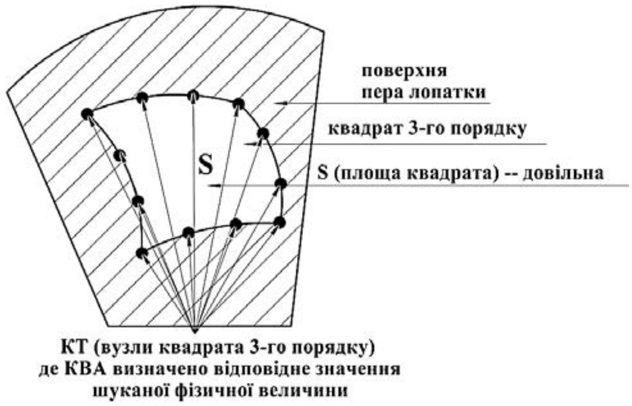

Рис. 5. Квадратна область поверхні пера з дванадцятьма КТ (ССЕ · 12)

Стандартний базис [38]:

$$N_i = \frac{1}{32}(1 + x_i x)(1 + y_i y)(9x^2 + 9y^2 - 10),$$

$$x_i, y_i = \pm 1,\ i = \overline{1,4},$$

$$N_i = \frac{9}{32}(1 - x^2)(1 + y_i y)(1 + 9x_i x), \quad x_i = \pm\frac{1}{3},$$

$$y_i = \pm 1, \quad i = 5, 6, 9, 10,$$

$$N_i = \frac{9}{32}(1 - y^2)(1 + x_i x)(1 + 9y_i y),$$

$$x_i = \pm 1, \quad y_i = \pm\frac{1}{3}, \quad i = 7, 8, 11, 12.$$

Альтернативний базис [29-30]:

$$N_i = \frac{1}{32}(1 + x_i x)(1 + y_i y)(9(1 - x_i x - y_i y)^2 - 1),$$

$$x_i, y_i = \pm 1, \quad i = \overline{1,4},$$

$$N_i = \frac{9}{32}(1 - x^2)(1 + y_i y)(9x_i x + y_i y),$$

$$x_i = \pm\frac{1}{3}, \quad y_i = \pm 1, \quad i = 5, 6, 9, 10,$$

$$N_i = \frac{}{32}(1 - y\ \ )(1 + x_i x)(x_i x + 9y_i y),$$

$$x_i = \pm 1, \quad y_i = \pm -, \quad i = 7, 8, 11, 12.$$

Виконаємо демонстрацію (змоделюємо уявний процес) інформаційної технології [33] (рис. 6) для стрічкового шліфування під час сплеску температури у точках зміни траєкторії руху інструменту. Використаємо чотири контрольних точки (ССЕ · 4). Нехай в 1-ій контрольній точці $T_1 = 250^0$С, в другій $T_2 = 350^0$С, в третій $T_3 = 400^0$С, в четвертій $T_4 = 420^0$С і площа квадрата $S = 4$. Польова функція $U(x, y) = \sum_{i=1}^{4} N_i \times T_i$ моделює стаціонарне температурне поле. З рисунка 6 можна зробити наступні висновки (з урахуванням повороту отриманої поверхні на дісплеї на 90^0 відносно барицентра мультиплексу): температурне поле має чіткий градієнт, рівномірний рельєф і зони розподілення температур (червоний колір у кутовому вузлі відповідає температурі 420^0С, синій колір у кутовому вузлі – температурі 250^0С, зелений колір у кутовому вузлі – 350^0С).

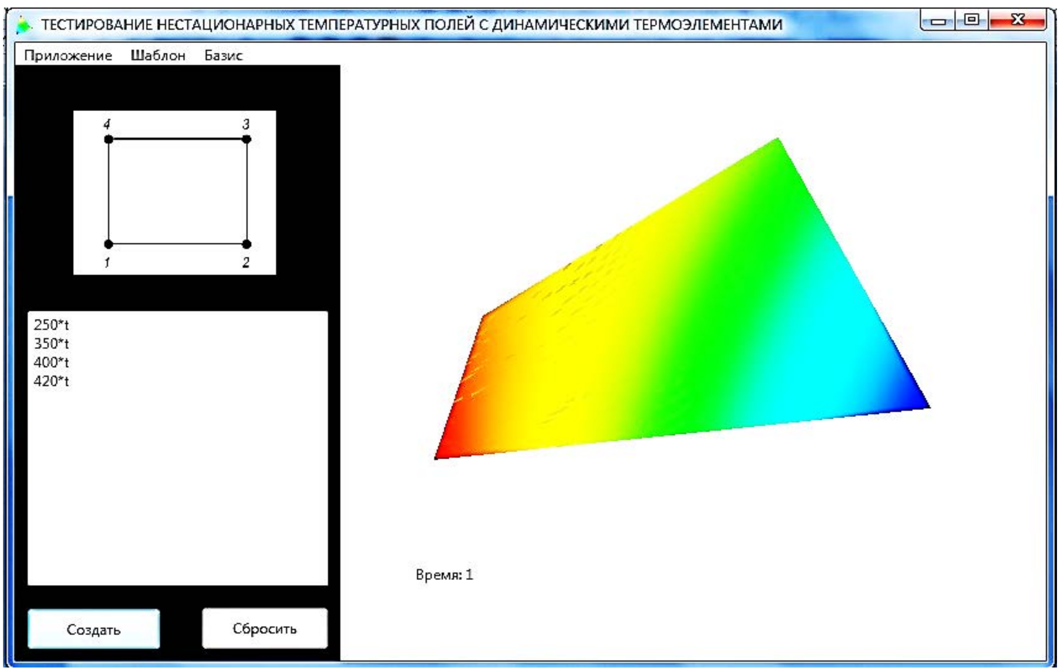

Рис. 6. Скриншот стаціонарного температурного поля

2. Майбутня розробка концепції, архітектури і створення нового ПК (САПР) у МСЕ для розрахунків НДС із залученням альтернативних базисів ССЕ. Названий перспективний ПК повинен стати невід'ємною і якісною структурною ланкою автоматизованого комплексу фінішної обробки поверхонь пера лопаток авіаційних двигунів; в тому числі можливість імплементації для досліджень [8, 13, 16, 17].

Висновки з даного дослідження і перспективи. У статті був зроблений огляд проблем та напрямів розвитку в області фінішної обробки авіаційної лопатки та запропонований новий напрям в області створення новітнього ПК, який позбавлений недоліків, які присутні в основі вищесказаних системах автоматизованого проектування і розрахунку. Були окреслені два перспективних класи задач із залученням апарату конструктивної теорії серендипових апроксимацій і інформаційної технології на її основі для подальшого виконання їх у відповідності майбутніх вибраних методів (стрічкове шліфування, глибинне шліфування і т. п.) вищеназваного технологічного процесу. Також був змодельований уявний процес інформаційної технології для стрічкового шліфування під час сплеску температури у точках зміни траєкторії руху інструменту.

Список літератури:

1. Абрамов А. Д. Оценка микрогеометрии поверхности лопаток ГТД на основе анализа их автокорреляционных функций / А. Д. Абрамов // Вестник Самарского государственного университета. Серия: технические науки, 2007. – № 2(20). – С. 117-123.
2. Дунин-Барковский И. В. Измерение и анализ шероховатости, волнистости и некруглости поверхности / И. В. Дунин-Барковский, А. Н. Карташова. – М.: Машиностроение, 1987. – 232 с.
3. Нихамкин М. А. Комплексный расчетный анализ прочности лопаток компрессора при их повреждении посторонними предметами / М. А. Нихамкин, М. В. Семенова, О. Л. Любчик // Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Механика, 2010. – № 3. – С. 19-30.
4. ОСТ 1.02571-86. Лопатки компрессоров и турбин. Предельные отклонения размеров, формы и расположения пера. – М.: Изд-во стандартов, 1986. – 36 с.
5. Макаров В. Ф. Математическое моделирование процесса полирования лопаток газотурбинных двигателей / В. Ф. Макаров, Е. Н. Бычина, А. О. Чуян // Авиационно-космическая техника и технология, 2011. – № 8. – С. 11-14.
6. Богуслаев В. А. Финишные технологии обработки деталей ГТД / В. А. Богуслаев, А. Я. Качан, В. Ф. Мозговой // Информационно-аналитический международный технический журнал «Промышленность в фокусе», 2013. – № 12. – С. 36-41.
7. Сергеев В. М. Разработка и внедрение технологического процесса тонкого шлифования сложнопрофильных поверхностей со стабилизацией режимов обработки: дис. канд. техн. наук: 05.07.04 / Валерий Михайлович Сергеев. – Харьков, 1990. – 192 с.
8. Коряжкин А. А. Оптимизация процесса ленточного шлифования на многокоординатных станках с ЧПУ / А. А. Коряжкин // Вестник Уфимского государственного авиационного технического университета, 2011. – Т. 15. – № 3(43). – С. 84-89.
9. Галиев В. Э. Перспективный технологический процесс изготовления прецизионных компрессорных лопаток / В. Э. Галиев, Д. З. Фаткуллина // Вестник Уфимского государственного авиационного технического университета, 2014. – Т. 18. – № 3(64). – С. 97-105.
10. Смелов В. Г. Повышение эффективности ЭХО лопаток компрессора ГТД на основе компьютерного моделирования подготовки производства: дис. канд. техн. наук: 05.07.05 / Виталий Геннадиевич Смелов. – Самара, 2007. – 253 с.
11. Смыслов А. М. Влияние ионной имплантации и плазменной поверхностной обработки на эксплуатационные характеристики жаропрочного никелевого сплава / А. М. Смыслов, А. А. Быбин, Р. Р. Невьянцева // Физика и химия обработки материалов, 2007. – № 3. – С. 29-34.
12. Михайлов А. Н. Особенности полировки лопаток ГТД с эрозионно-коррозионными разрушениями вакуумных ионно-плазменных покрытий под напыление нового покрытия / А. Н. Михайлов, Д. А. Михайлов, А. П. Недашковский // Прогресивні технології і системи машинобудування, 2014. – № 1(47). – С. 207-212.
13. Гальперин В. Быстродействующая система для измерения геометрии лопаток ГТД BLAZERTM / В. Гальперин, В. Карповский // Станочный парк, 2013. – № 4(103). – С. 28-29.
14. Пирозерская О. Л. Разработка научно-методического аппарата прогнозирования точности и качества обработки сложнопрофильных заготовок методом ленточного глубинного шлифования и технологических рекомендаций по его применению: дис. канд. техн. наук: 05.03.01, 05.02.08 / Ольга Леонидовна Пирозерская. – Санкт-Петербург, 1999. – 168 с.
15. Яблокова Н. А. Анализ напряженно-деформированного состояния лопаток компрессора из сплава ВТ3-1 по рентгенодифракционным данным / Н. А. Яблокова // В мире неразрушающего контроля, 2012. – № 4(58). – С. 42-44.
16. Суворов М. А. Совершенствование финишной обработки поверхностей пера лопаток авиационных двигателей / М. А. Суворов // «Інтегровані комп'ютерні технології в машинобудуванні»: Всеукраїнська науково-технічна конференція: тези доповідей. – Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського «ХАИ», 2015. – Т. 1. – С. 122.
17. Суворов М. А. Перспективная схема устройства для финишной обработки поверхностей пера лопаток авиационных двигателей / М. А. Суворов, В. Ф. Сорокин // Научно-технический журнал «Вестник двигателестроения», 2016. – №. 2. – С. 172-176.
18. Courant R. Variational methods for the solution of problems of equilibrium and vibrations / R. Courant // Bull. Amer. Math. Soc. – 1943. – V. 49. – № 1. – P. 1-23.
19. Зенкевич О. Метод конечных элементов в технике / О. Зенкевич. – М.: Мир, 1975. – 541 с.
20. Зенкевич О. Конечные элементы и аппроксимация / О. Зенкевич, К. Морган. – М.: Мир, 1986. – 318 с.
21. Топчий Д. О. The theory of plafales: четверна роль базисних функцій серендипових скінченних елементів. Огляд результатів / Д. О. Топчий // Наукові праці Вінницького національного технічного університету, 2016. – № 2. – С. 1-7.

22. Букатый А. С. Повышение точности изготовления ответственных деталей двигателей средствами статического и динамического моделирования / А. С. Букатый // Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 2014. – Т. 16. – № 6(2). – С. 374-377.
23. Моргун С. А. Напряженно-деформированное состояние конструктивно неоднородных лопаток турбомашин при их вибрациях: дис. канд. техн. наук: 01.02.04 / Сергей Александрович Моргун. – Запорожье, 2015. – 157 с.
24. Clough R. W. The finite element method in plane stress analysis / R. W. Clough // J. Struct. Div., ASCE. – Proc. 2-d Conf. Electronic Computation. – P. 345-378.
25. Ergatoudis I. Curved isoperimetric «quadrilateral» elements for finite element analysis / I. Ergatoudis, B. M. Irons, O. C. Zienkiewicz // Internat. J. Solids Struct. – № 4. – 1968. – P. 31-42.
26. Астіоненко І. О. Моделі наближення функцій багатопараметричними поліномами серендипової сім'ї: дис. канд. фіз.-мат. наук: 01.05.02 / Ігор Олександрович Астіоненко. – Запоріжжя, 2012. – 200 с.
27. Оден Дж. Конечные элементы в нелинейной механике сплошных сред / Дж. Оден. – М.: Мир, 1976. – 464 с.
28. Арнольд В. И. «Жёсткие» и «мягкие» математические модели / В. И. Арнольд. – М.: МЦНМО, 2008. – 32 с.
29. Хомченко А. Н. Некоторые вероятностные аспекты МКЭ / А. Н. Хомченко. – Ив.-Франк. ин-т нефти и газа: Ивано-Франковск, 1982. – 9 с. Деп. в ВИНИТИ, № 1213.
30. Хомченко А. Н. Метод конечных элементов: стохастический подход / А. Н. Хомченко. – Ив.-Франк. ин-т нефти и газа: Ивано-Франковск, 1982. – 7 с. Деп. в ВИНИТИ, № 5167.
31. Астионенко И. А. Конструирование многопараметрических полиномов на бикубическом элементе серендипова семейства / И. А. Астионенко, Е. И. Литвиненко, А. Н. Хомченко // Научные ведомости. Серия: математика, физика. – Белгород: БелГУ, 2009. – Вып. 16. – № 5(60). – С. 15-31.
32. Литвиненко Е. И. Математические модели и алгоритмы компьютерной диагностики физических полей: дис. канд. техн. наук: 05.13.06 / Елена Ивановна Литвиненко. – Херсон, 1999. – 172 с.
33. Топчий Д. О. Программно-технический комплекс «Тестирование нестационарных температурных полей с динамическими термоэлементами» / Д. О. Топчий // Электронный научный журнал «Отраслевые аспекты технических наук». – Издательство ИНГН, 2015. – Выпуск 4(46). – С. 27-37.
34. Астионенко И. А. Автоматизированная подсистема исследования моделей конечных элементов / И. А. Астионенко, П. Й. Гучек, Е. И. Литвиненко // Проблеми інформаційних технологій, 2014. – № 1. – С. 222-228.
35. Коряжкин А. А. Методология адаптивного управления процессами контактного взаимодействия при ленточном шлифовании лопаток ГТД: дис. докт. техн. наук: 05.02.07 / Андрей Александрович Коряжкин. – Рыбинск, 2014. – 391 с.
36. Сегерлинд Л. Применение метода конечных элементов / Л. Сегерлинд. – М.: Мир, 1979. – 392 с.
37. Астіоненко І. О. Ймовірнісно-геометричний метод побудови біквадратичного серендипового базису: нові варіанти / І. О. Астіоненко, О. І. Литвиненко, А. Н. Хомченко // Интеллектуальные системы принятия решений и проблемы вычислительного интеллекта: Материалы международной научной конференции. – Херсон: ХНТУ, 2014. – С. 24-26.
38. Коннор Дж. Метод конечных элементов в механике жидкости / Дж. Коннор, К. Бреббиа. – Л.: Судостроение, 1979. – 264 с.

Суворов М.А.
Национальный аэрокосмический университет имени Н.Е. Жуковского
«Харьковский авиационный институт»

ПРИМЕНЕНИЕ АППАРАТА МЕТОДА КОНЕЧНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ ДЛЯ ОБРАБОТКИ ПОВЕРХНОСТЕЙ ПЕРА ЛОПАТОК АВИАЦИОННЫХ ДВИГАТЕЛЕЙ

Аннотация
В статье представлен краткий обзор методов, процессов и оборудования для обработки поверхностей пера лопаток авиационных двигателей. рассматриваются современные программные комплексы и системы автоматизированного проектирования и расчета в качестве инструментов анализа и визуализации физико-механических составляющих вышеназванного технологического процесса. перспективно использование аппарата конструктивной теории серендипових аппроксимаций и информационной технологии на ее основе для выполнения будущих поставленных задач.
Ключевые слова: финишная обработка, лопатка компрессора, шлифования и полирования, технологический процесс, мсэ, сапр, серендипив конечный элемент, информационная технология.

Suvorov M.O.
National aerospace university named after N.E. Zhukovsky
«Kharkiv Aviation Institute»

APPLICATION OF THE METHOD OF FINAL ELEMENTS FOR THE FINISHED PROCESSING OF THE SURFACE OF THE LINE OF AVIATION ENGINES

Summary
The article presents a brief overview of methods, processes and equipment for finishing the surfaces of a pen of blades of aviation engines. Modern software complexes and systems of automated design and calculation as tools of analysis and visualization of physical and mechanical components of the aforementioned technological process are considered. Perspective use of the apparatus of the constructive theory of serendipitous approximations and information technology on its basis for the fulfillment of future tasks.
Keywords: finishing, compressor blade, grinding and polishing, technological process, itu, cad, serendipity finite element, information technology.

УДК 628.1.033

ЯКІСНА ПИТНА ВОДА – БАЗОВА СКЛАДОВА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Туровська Г.І., Туровська А.О.
Національний університет водного господарства та природокористування

Досліджено питання забезпечення населення якісною та безпечною для здоров'я питною водою. Визначено сучасний стан джерел питного водопостачання та ступінь їх забруднення. Проведено гігієнічну оцінку питного водопостачання як України, так і окремих регіонів. Визначено якість водопровідної води, що надходить до населення. Розроблено заходи щодо підвищення якості питної води, що подається населенню.
Ключові слова: питна вода, якість води, безпека, здоров'я людини, водозабезпечення.

Постановка проблеми. Питання забезпечення населення якісною та безпечною для здоров'я питною водою є вкрай актуальним і надзвичайно гострим для будь-якої держави, у тому числі і України. Актуальність цього положення констатована і на міжнародному рівні, тому що задача «забезпечення безпечності питної води» віднесена Всесвітньою організацією охорони здоров'я до важливих шести проблем, котрі потребують негайного рішення в найближчі роки, що і обумовлює важливість дослідження в даному напрямку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням якості питної води в Україні та за кордоном приділяється значна увага. Велика кількість експериментальних та епідеміологічних досліджень свідчить про безсумнівно негативний вплив забруднюючих воду речовин на здоров'я населення.

Вагомий вклад у розв'язання проблеми питного водопостачання на державному рівні зробили такі вчені як А.В. Яцик, А.М. Тугай, В.Й. Мельник, А.К. Запольський та інші. Питання забезпечення питною водою окремих регіонів досліджували М.А. Сафонов, В.О. Орлов, А.Ф. Кисельов, В.Д. Рудь, Н.В. Янко та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте багато аспектів даної проблеми все ж таки іще потребують подальшого дослідження та практичного застосування. Останнім часом все частіше піднімаються питання, пов'язані із забезпеченням населення якісною та безпечною для здоров'я питною водою, що і визначило актуальність даного дослідження.

Мета статті. Головна мета цієї роботи полягає в узагальненні наукових підходів до аналізу та гігієнічної оцінки якості питної води та впливу її на здоров'я людини як основи для подальшого розроблення нових та удосконалення існуючих заходів для покращання водозабезпечення населення.

Виклад основного матеріалу. Всесвітня організація охорони здоров'я при визначенні якості життя поставила «чинник води» на перше місце, підкресливши, що 80% всіх захворювань у світі пов'язують з незадовільною якістю питної води і порушенням нормативних вимог щодо забезпечення населення водою.

Багаточисельні літературні дані свідчать про негативний вплив забруднюючих воду речовин на здоров'я населення [6, 9, 11]. Якість питної води визначається за наступними чинниками: особливостями ґрунтових порід та мінералів, природою джерела, ступенем антропогенного навантаження, ефективністю методів знезараження тощо [5, 12-14].

Проблема забезпечення населення питною водою, що відповідає санітарно-гігієнічним та екологічним нормативам, визначається якістю води у джерелах водопостачання.

Особливість питного водопостачання України полягає в тому, що воно на 80% забезпечується з поверхневих джерел і напряму залежить від

їх екологічного стану. Численні дані про якість поверхневих вод показують, що, незважаючи на спад промислового виробництва останніми роками та зменшення антропогенного навантаження на природні об'єкти, в нашій країні існує тенденція до погіршення якості природних вод за санітарно-хімічними показниками, що створює серйозну проблему отримання якісної питної води та забезпечення водою населення України в повному обсязі. Якість води більшості водних об'єктів за станом хімічного і бактеріального забруднення класифікується як забруднена і брудна (IV-V клас якості). Зокрема, вода річки Дніпро, яка є основним джерелом питного водопостачання майже для 30 млн. осіб нашої країни, за гідрохімічними показниками розподіляється за шістьма класами якості: від чистої на окремих малочисельних ділянках (I клас) до надзвичайно брудної (IV клас). На жаль, басейни майже всіх річок України забруднені переважно сполуками азоту, важкими металами, нафтопродуктами, фенолами тощо.

Підземні води більш захищені від зовнішніх чинників, а тому, зазвичай, характеризуються стабільним хімічним складом. Натомість в окремих регіонах за рахунок природних чинників або антропогенного впливу ці води здебільшого не відповідають нормативам на питну воду за такими показниками як залізо (1-5 мг/дм^3), марганець (0,2-1,5 мг/дм^3), жорсткість (характерна для південного та центрального регіонів України; від 8-12 до 20-22 мг-екв/дм^3), хлориди, сульфати, загальна мінералізація – супутні компоненти жорсткості, фтор – характерний для підземних вод Полтавської, Львівської, частково Чернігівської і Черкаської областей (2-6 мг/дм^3) [8].

Спостереження за якістю артезіанської води на сучасних водозаборах дають усі підстави констатувати її постійне погіршення. Вміст у таких водах заліза, марганцю, азотовмісних сполук, показники жорсткості та загальної мінералізації у деяких випадках перевищують допустимі рівні більше, ніж у 10 разів.

Низька якість вихідної води, насамперед поверхневих водойм, потребує від підприємств питного водопостачання застосування таких технологічних схем і споруд, які б забезпечували відповідний рівень очищення природної води для подальшого споживання. Тому розробка нових або удосконалення існуючих заходів після аналізу та оцінки сучасного стану джерел питного водопостачання, якості питної води, яка надходить до споживачів, продовжує залишатися актуальною проблемою. На її розв'язання спрямована і загальнодержавна програма «Питна вода України на 2006-2020 роки» [2].

Нині централізованим водопостачанням в Україні забезпечено 457 міст (99,3%), 761 селище міського типу (86%), а також 6225 сільських населених пунктів (21,9%) [4].

Як свідчать дані державного моніторингу, якість поверхневих вод постійно погіршується внаслідок безпосереднього скидання у водойми господарсько-побутових або промислових стічних вод, близько 40% яких не очищується або не відповідає санітарним вимогам. Надходячи у водойми, недостатньо очищені або неочищені стічні води забруднюють їх завислими частками, органічними речовинами, патогенними й умовно патогенними бактеріями, вірусами, цистами найпростіших, яйцями гельмінтів. З промисловими стічними водами у водойми потрапляє значна кількість токсичних і канцерогенних хімічних речовин.

Крім поверхневих водойм, до централізованого питного водопостачання залучено підземні джерела. Вони є важливим, а подекуди єдиним джерелом водопостачання населення, особливо сільського. При цьому близько половини обсягів підземної води, що подається тільки комунальними водопроводами, не відповідає чинному стандарту на питну воду [1]. У більшості випадків це зумовлено надлишковим вмістом мінеральних речовин у водовмісних ґрунтах, де формуються підземні води. Частка водопроводів, які не відповідають санітарно-гігієнічним вимогам, на жаль, постійно зростає.

Дослідженнями встановлено, що найбільша кількість проб питної води з мереж України відхиляється від нормативів чинного стандарту за органолептичними показниками (63-72%). Проби питної води з наднормативною загальною мінералізацією становлять 23-28%, із перевищенням ГДК хімічних речовин – 10-16%, а з надлишковим вмістом нітратів – 4-7%. Наведені показники, окрім органолептичних властивостей, мали тенденцію до зменшення. Протягом останніх десяти років також спостерігається зниження частки проб питної води з перевищенням мікробіологічних показників (в основному за колі-індексом).

Слід зазначити, що низька якість питної води є потенційною загрозою ускладнення санітарно-епідеміологічної ситуації в окремих регіонах країни. Ця ситуація, без сумніву, є загрозою для національної безпеки України і значно ускладнює покращання демографічних показників держави. Доведено, що крім типових кишкових інфекцій (дизентерії, холери, черевного тифу, паратифів), через воду передаються: туляремія, лептоспірози, сальмонельози і бруцельоз, а також віруси, зокрема вірусний гепатит А, гастроентерити, ротавірусний ентерит, поліомієліт тощо.

Політика водозабезпечення повинна передбачати, щоб вода, яка надходить до централізованих систем водопостачання, проходила відповідну обробку. Вона повинна бути гарантовано безпечною за епідеміологічними і радіологічними показниками, хімічно нешкідливою і благополучною за органолептичними властивостями. Важливим залишається питання надійного знезараження води.

Реалії розвитку сучасного водозабезпечення в Україні роблять необхідним вдосконалення існуючих наукових підходів з даного питання. З огляду на це, доцільною є розробка та використанню нових фільтруючих матеріалів, а також нових «альтернативних» методів та способів підготовки питної води як найбільш економічно вигідних та екологічно доцільних [10]. Деякі з них хоча і повільно, але починають впроваджуватися на водоканалах України.

Водопостачання населених пунктів, зокрема Рівненської області, забезпечується виключно із підземних джерел, які продовжують залишатися надійним джерелом водопостачання, особливо в сільській місцевості. Вода поверхневих водоймищ для господарсько-питного водопостачання

на території області не використовується. Забезпечення населення, зокрема м. Рівного, питною водою здійснюється від комунального водопроводу РОВКП ВКГ «Рівнеоблводоканал».

За даними лабораторного контролю санепідслужби, хімічний сольовий склад води з артезіанських свердловин залишається незмінним за роками та відповідає санітарно-гігієнічним вимогам 2 класу підземних джерел, окрім показників: каламутність, кольоровість, жорсткість загальна та марганець [3, 4].

Після водопідготовки (на виході з водонасосних станцій, перед надходженням у мережу), якість води відповідає вимогам ДСаНПіН 2.2.4-171-10 [1]. Але вона зазнає змін у процесі транспортування і розподілу між окремими водокористувачами, що в першу чергу зумовлено технічним станом мережі.

З водопровідної мережі в області постійно проводиться відбір проб води на відповідність якості. За результатами досліджень, протягом багатьох останніх років, невідповідності якості питної води в Рівненській області за радіологічними та паразитологічними показниками не встановлено.

За матеріалами моніторингу з мереж централізованого водопостачання Рівненської області, кожного року спеціалістами служби на санітарно-хімічні показники досліджено було зразки та визначено відсоток їх невідповідності. Середньообласний показник невідповідності якості питної води із джерел децентралізованного водопостачання за санітарно-хімічними показниками у період з 2004-2015 роки зріс з 17,5 до 26,2%. Основна частина невідповідності питної води спостерігалася за рахунок вмісту іонів заліза, що є природним фоном на території області, зокрема за рахунок мереж Сарненського, Рокитнівського, Корецького, Володимирецького районів. Відхилення від нормативів було виявлено також за каламутністю та кольоровістю. Невідповідність за бактеріологічними показниками спостерігалась за рахунок відомчих водопроводів Костопільського та Рівненського районів. На мікробіологічні показники досліджено також зразки питної води, відсоток невідповідності від держстандарту становить 4,5% (що на рівні середнього показника по Україні). Така невідповідність відмічається переважно за рахунок мереж централізованих сільських водопроводів. Найвища питома вага проб, що не відповідала гігієнічним нормативам, спостерігалась у Гощанському, Дубенському, Костопільському, Сарненському, Рокитнівському районах. Така невідповідність показників якості питної води супроводжувалася рядом невирішених питань на централізованих господарсько-питних водопроводах області. За даними Рівненського міського управління ГУ Держсанепідслужби у Рівненській області на санітарно-хімічні та бактеріологічні показники з мереж централізованого водопостачання м. Рівного протягом 2016 р. досліджено питну воду за зразками відповідно. Відхилень від нормативних значень у доставлених зразках не виявлено. Усі доставлені зразки відповідали вимогам ДСаНПіН 2.2.4-171-10 [1]. Спалахів інфекційних захворювань серед населення області, пов'язаних з водним фактором передачі за останні 25 років не зафіксовано.

Покращанню ситуації водопостачання населення області сприяло введення в експлуатацію комунальних водопроводів у Костопільському та Сарненському районах. 76,5 тисяч гривень вже отримали будівельники для переоснащують системи водопостачання в селах Городище Рівненського та Терентіїв Гощанського району. Завдяки впровадженню цих двох проектів доочищення, результат відчують майже 650 абонентів – краяни споживатимуть якіснішу воду. На її фільтрування витратять понад 260 тисяч гривень з держбюджету. Крім того, в рамках державної програми «Питна вода України» в області реалізовуватимуть ще два масштабніші проекти. Зокрема, фінансову підтримку матиме селище міського типу Володимирець, де вже визначилися з виконавцем, який реконструюватиме станцію знезалізнення. На це передбачено понад 900 тисяч бюджетних гривень, з яких 10% в фінансує місцевий бюджет. Як результат – майже три тисячі абонентів споживатимуть якісну воду. Ще понад 550 тисяч гривень зарезервовано в держказні на модернізацію систем для очистки води на станції знезалізнення Горбаківського водозабору. Ефект від реалізації проекту – якісне водопостачання майже 10 тисяч абонентів. У м. Рівному діє центр продажу питної води «Аква Сана Дар», який використовує технологію очищення води, що відповідає світовим стандартам і гарантує високу якість питної води. Після багаторівневого очищення воду можна вживати без кип'ятіння.

Висновки і пропозиції. Забезпечення населення питною водою є для багатьох регіонів нашої країни однією з пріоритетних проблем, розв'язання якої необхідне для збереження здоров'я, поліпшення умов життєдіяльності населення.

Для вирішення такої актуальної проблеми єдиним шляхом залишається проведення заходів, які насамперед полягатимуть у підвищенні вимог до якості питної води шляхом доведення вмісту забруднюючих речовин до величин значно нижчих за встановлені норми, здійсненні організаційно-технічних заходів щодо інтенсифікації існуючих методів очищення, впровадженні нових високоефективних технологій та використанні додатково очищеної води. Адже застосування недосконалих технологій, реагентів і матеріалів не здатне перешкоджати потраплянню у питну воду речовин, дія яких на організм людини може негативно вплинути на її здоров'я, обумовлюючись комбінованою дією її складових та різнонаправленим характером.

Таким чином, проблема забезпечення населення якісною питною водою в достатній кількості є комплексною, такою, що включає цілий ряд проблем соціо-еколого-економічного, народногосподарського, територіального і нормативно-правового характеру. Отже, забезпечення її вирішення повинно охоплювати ряд заходів відповідного характеру: реально та на законній основі розвивати вітчизняні підходи; вдосконалювати сучасне обладнання, яке відповідає за контроль якості питної води; застосовувати досвід інших держав по створенню й використанню нових матеріалів, а також нових «альтернативних» методів та способів підготовки питної води. Запропоновані підходи будуть забезпечувати відновлення та розвиток водопостачальних підприємств, що позитивно вплине на якість питної води, яка подається населенню.

Список літератури:

1. ДСанПіН 2.2.4-171-10 «Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною». Затв. МООЗ України від 12.05.2010 р. № 400. – К. – 49 с.
2. Загальнодержавна програма «Питна вода України на 2006-2020 роки», затверджена Законом України від 03.03.2015 р. № 2455-IV.
3. Інформаційно-аналітичний огляд стану довкілля Рівненської області за жовтень 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ecorivne.gov.ua/tmp/10_2016.pdf
4. Комплексна модернізація систем централізованого водопостачання та водовідведення Рівненської області в межах балансової належності РОВКП ВКГ «Рівнеоблводоканал» Рівне, 2015. – 225 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oblrada.rv.ua/documents/rishennya/Нові_Proekt_RivneWater_TEO.pdf
5. Лопатин С.А. Современные проблемы водоснабжения мегаполисов / С.А. Лопатин, В.И. Нарыков, К.К. Раевский // Гигиена и санитария. – 2005. – № 4. – С. 20-25.
6. Руководство по гигиеническим аспектам обессоливания воды. ETS/80.4. Женева, ВОЗ, 1980. – С. 120.
7. Руководство по качеству питьевой воды. 2-е издание, 2-й том, Критерии. Безопасности для здоровья и другая сопутствующая информация. Женева: ВОЗ, 1996. – С. 237-240.
8. Стан питної води в Україні / Український Урядовий портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://labprice.ua/statti/stan-pitnoyi-vodi-v-ukrayini/
9. Тулакина Н.В. Алюминий в питьевой воде и здоровье населения / Н.В. Тулакина, Ю.В. Новиков, С.И. Плитман, В.В. Ярошев // Гигиена и санитария. – 1991. – № 11. – С. 12-14.
10. Туровська Г.І., Богданенко О.В., Туровська А.О. Безпека питного водопостачання – одна з головних складових загальної екологічної безпеки населення України // Екологічна та техногенна безпека населених пунктів. Проблеми утилізації та видалення побутових та промислових відходів (еколого-соціальні, технічні та правові проблеми (4-6 жовтня 2016 р.). – Харків. – С. 74-76.
11. Шестопалов В.М. Безпечність питної води в Європейському і Українському водному законодавстві / В.М. Шестопалов, М.В. Набока, С.А. Омельчук, Л.П. Почекайлова // Довкілля та здоров'я. – 2008. – № 4(47). – С. 18-25.
12. Gil F. Biomonitorization of cadmium, chromium, magnese, nickel and lead in whole blood, urine, axillary hair and saliva in an occupationally exposed popylation / F. Gil, A.F. Hernandes, C. Marquez, P. Femia, P. Olmedo, O. Lopez-Guarnido, A. Pla // Science of the Total Enviroment. – 2011. – V. 409. – P. 1172-1180.
13. Mickeley N. Elemental anomalies in hair as indicators of endocrinologic pathologies and deficiencies in calcium and bone metabolism / N. Mickeley, L.M. De Carvalho Fortes, C.I. Porto da Silveira, M.B. Lima // J. of Trace Elements in Med. and Biol. – 2001. – V. 15. – Iss. 1. – P. 46-55.
14. WHO. Nutrients in drinking water, sanitation and health protection and the human environment, Geneva, 2005. – 115 p.

Туровская Г.И., Туровская А.О.
Национальный университет водного хозяйства и природопользования

КАЧЕСТВЕННАЯ ПИТЬЕВАЯ ВОДА – БАЗОВАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация
Исследован вопрос обеспечения населения качественной и безопасной для здоровья питьевой водой. Определено современное состояние источников питьевого водоснабжения и степень их загрязнения. Проведено гигиеническую оценку питьевого водоснабжения как Украины, так и отдельных регионов. Определено качество водопроводной воды, поступающей к населению. Разработаны мероприятия по повышению качества питьевой воды, подаваемой населению.
Ключевые слова: питьевая вода, качество воды, безопасность, здоровье человека, водоснабжение.

Turovska H.I., Turovska A.O.
National University of Water and Environmetal Engineering

HIGH-QUALITY DRINKING WATER IS THE BASIC COMPONENT OF HUMAN LIFE

Summary
The issue of providing the population with high quality and safe for health drinking water was researched. Current state of sources of drinking water supply and degree of their pollution was determined. Hygienic assessment of drinking water supply both in Ukraine and in individual regions was carried out. The quality of tap water coming to the population was determined. Measures to improve the quality of drinking water that supplied to the population was developed.
Keywords: drinking water, water quality, safety, human health, water supply.

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

UDC 339

THE ROLE OF MULTINATIONAL CORPORATIONS IN HUMAN SECURITY AND ENVIRONMENTAL PROTECTION

Seyedeh Zahra Hendi, Dr. Hassan Soleymani
International Trade Law, Islamic Azad University, Tehran, Iran

Emergence of Multinational Corporation is one of the most evident signs of globalization in economy. By emergence of this corporation world of international trade also changed. And it brought forth new issues. Transnational corporations have expanded their operations around the world After World War II. High economic power, high competitive power among corporations and flexibility with domestic regulations and also the effective of them on the government and domestic regulations is the outstanding feature of these corporation. The role of multinational corporations in human security and environmental protection is the main objective of this study. In this regard, the real question was that, what is the link between Multinational Corporation and the concept of human security and environmental protection? There are different legal, Political, social, and .... Relationship Between transnational corporations, human security and environment, and the activities of these corporation have a significant impact on the environment which leads to threat to human security. The right to use healthy environment, Is one of the fundamental rights of the individuals and the maintenance of it is the public duty. However, the civil law is not alien to perform such a duty. So for the most of intellectuals and activists and philosophers of humanistic development and the environment, establishing human security and environmental protection in all its aspects and the ultimate goal is for all human beings. The right of enjoying healthy environment is considered one of the fundamental rights of persons and the preservation of it is a public duty.
Keywords: human security, transnational corporations, environment, ecological damage, environmental rules.

Introduction and Statement of problem. International traders face new and diverse issues and unknown environment by entering the world outside their native territory. Some of these problems, various government systems, different cultures and different languages are occurring now, with greater complexity and diversity also in all international transactions.

The increasing complexity of organizations, diversity of goods and services, increasing expectations of consumers, diversity of competitors, lack of equipments and new economic, political, Social, cultural and environmental issues have resulted in the emergence of new organizations that further interprets are need in global management (In, dare, 1993: 25). Multinational corporation is a concept that appeared in the culture of international trade since the early 1930s, and after a few decades, turned to be a known word. Prior to the development of this type of international institutions, a number of global corporation involved in the global economy and extended their productive activities beyond the borders of their countries excessive exploitation of resources of the country and gaining abundant incomes, consequently transferring into the original countries, and gradually led to the dissatisfaction of the nations and national governments in the hosting countries (hagigi, 2008, 106).

The main Features of the multinational corporation, maintaining unity in the form of a flexible plurality, are only possible action by private law and public law, National law and international law. It should be noted that Economic and political systems of law enforcement in different countries, (especially in developed countries, private and mixed economy) has made possible growth possibility of the Corporation grow beyond national borders and at the same time to preserve their unity of action (Alavi, 1998: 36).

From the dawn of creation, human security has been the most important obsession of the communities and individuals that was in the form of individuals and then after the establishment of the societies and governments it was government oriented. Over the decades security in international law has been the focus of studies. Security is a concept that is widely used in both scientific and analytic domains of international relations. The idea that people need security in their everyday life is neither new nor surprising. This old humanistic philosophical and political tradition only recently has obtained the concept known as human security.

After the fall of communism and the Cold War a new concept of security entered into as the political and legal terminology of international communities that is known as human security. This term was introduced for the first reported in the 1990s and in the report of United Nations Development Program in 1994 which Has two dimensions: freedom from fear and freedom from needs and requirements (Ghasemi, 2013: 10). Certainly, the environment, is the context of individual and social of life of human. if we count right to live as the fundamental human and citizens right, The right to have a healthy environment in which the possibility of creation of the man and sustainable life is provided, In some ways precedes over the right to life and on the other hand, the necessity for obtaining this right and even the context of its continuance and sustenance. Security of the countries,

at least greatly, depends on social welfare and social justice and ecological stability of the country.

Environmental issues, including climate change, the destruction of the ozone layer, transmission of air pollution through the borders from one country to another, Land degradation, deforestation and soil erosion, are the issues that threatens to destroy human habitation everywhere and undermines economies.

If security policies meet the need of future security of the communities, they should be regulated again so they can meet severe environmental risks that arise today.

Importance and significant of the research. Importance and significant of this study is that the phenomena of destruction of environment whether in national or in regional and global levels leads to endangering of the center of human life and human security such that phenomena such as increased greenhouse gases, Increasing global temperatures, melting polar ice and shortage of fresh water, which are the crises of present and future of human society. In the absence of domestic and international law enforcement to the above, in the near future, we will be witnessing the crisis of war over natural resources. Protection of it has been studied as a permanent phenomenon in international law. Because large Multinational Corporation is active in several countries as well as in large areas, they are closely related to the environment and human security.

Human security which has recently entered into international law, and since it is a new subject, and the environment is related to human security, it this study it is tried to specify the most important role of the multinational corporation in the preservation of the environment, and also study the international effects of the environment on human security that is every important on its own.

Multinational company. This is a type of company which is established by the involvement of real a legal individuals from different countries and gradually loses its dependence on a certain country. This type of company has history more than a century, but mainly spread in recent decades. The company is meta- national in terms of ownership. Multinational company that spreads its activities throughout the world and developing countries to invest in industrial centers and use of facilities of such countries, in multiple countries, establish a subsidiary company (ie, the company that the greater part of its stocks is owned by the main corporation).

In Multinational Corporation, the parent company or the main company, has the Citizenship of the place of registration, each its subsidiaries, has citizenship of the location they are registered, Like Coca-Cola.

Human security. Human security is a controversial concept and there is no consensus on the definition. Human security is: first safety from chronic and old threats, such as hunger, disease and repression, safety from disruption of sudden and harmful of everyday life patterns -at home, Workplaces or communities. The idea of human security encompasses security extends to all areas of concern for human being and Human security is required to adopt a seven dimensional approach that concerns with the next economic security, food, health, environmental, Personal, social and political concerns as well (Michael Sheehan, 2010: 42).

Human security refers to security that puts human beings at the center of discussions or security issues. in the report of 1993 by the United Nations Development Program's efforts has been made to provide clear criteria, transparent and objective concept of the term, Hence, together with repetitive criticism of background of the exclusive use of the term in military affairs, seven components which are perceived from that the term was referred that include: economic security (escape form poverty); Food security (access to food); health security (access to health care and Patient support), environmental protection (protection against contamination); personal security (physical protection against torture, War, criminal attacks), social security (preservation of traditional cultures), political security (political freedom), the UN Commission on Human Security Report in 2003 also the definition of human security as a real and pivotal support of all human beings in a way that contributes to achieving the full enjoyment of human rights has been acknowledged. On this basis we can say that human security is actually the same as the confidence and sense of safety that human beings have to protect the lives of, Dignity, rights and interests of worldly enjoyment of their fundamental rights and freedoms.

Dimensions and components of human security. The definition of Human Development Report 1994 of UN of human security program states that the range of threats to global security should be expanded in seven areas (Time, 2008: 63).

A) Social Security: when communities act as a support system, where the general set of values and identity, promotes the welfare of members the society, this type of security can be achieved.

(B) Personal security (individual): the vulnerability is related to physical violence caused by war, crime, domestic violence or mental illness.

(C) Political security: this type of security, respect for basic human rights. In other words, this security is the protection against violation of human rights.

(D) Economic security: the provision of this type requires a basic and secure income for the individuals that are generally achieved through executing productive and profitable activities or as the last way through secure social networks.

(E) Food Security: The type of security is indicative of the fact that all people at all times should have access to physical and economic access to food (nutrition sufficient food and healthy).

(f) Health security: This kind of security deals with those of insecurity that spreads As a result of the spread of contagious and parasitic diseases in the vulnerable area or Negative consequences of industrialized countries.

(G) Environmental security: in order to be able to achieve their optimum growth human beings requires a healthy environment (Ibid).

Backgrounds of emergence of multinationals corporation. According to some scholars, the origin of these corporation is the rest of the same process that drives Capitalists towards free competition through the use of cheap raw materials

and cheap labor force in underdeveloped countries, and on the other hand, they provide the raw material required for its industries and derived the company's development process towards the consumption market. Development of these corporation is the sequence of process that through concentration and accumulation of wealth and by the need for continuous growth which is the intrinsic characteristics of capital, ends to monopoly capitalism characterized by the «export of capital». This process of growth and development, at first, resulted in concentration of capital in national level and the small institutions in competition with big corporation lost their life

And as a result, competitive capitalism gave way to monopoly capitalism so that, all branches of industry, dominated by a handful of Trust And monopolies. The result is that the saturation of the domestic market tendency towards competition in the domestic market was limited and this resulted in a growing of extra capital and surplus issuing of wealth (Paul Sweezy, 2007: 18). In this process, A large transnational corporation emerged and by providing the necessary economic conditions, the consumer market, Innovation and invention, existence of surplus wealth, the use of cheap labor force, establishment of the common European market, and Providing new theories of knowledge management, have expanded The scope of its operations to markets globally outside of their the sources country. Human security and international right.

In fact, Human security is the essence and process of studies carried out in the domain of human security and humane development. It has serious effects on the international rights. It can change the perspectives towards legal international issues and at the same time raises new issues that international law had to respond to them. The role of international law in relation to human security there are contradictory statements in official documents and in academic literature. International law has been introduced as a tool for promoting human security and also an obstacle to the advance of it. On the side of the government the rule of law, international law enforcement and legal accountability have been honored as the basic elements of human security. In addition to these, legal developments have considered the most elements of human security agenda. So, the role of international law has important and positive role in promoting human security. On the other hand, the subjects of human security, sometimes generates these threats that, in some areas, international law is an obstacle to associated with activities human security. But in some areas, the international law is an obstacle in achieving human security by the development of the international law. But, in some cases it is considered as a challenge in front international law, a challenge that requires a change in paradigm or in other words, changes in the existing structure of international law (Barbarafn Tigshrom, 2011: 183). International law and human security agenda one way to examine the relationship between human security and international law is the use of law as a tool to study the advancement of this agenda. In fact all the components of human security agenda have been proposed by the rules and legal institutions and some of them are the subject of the recent legal developments, such as international agreements on arms, transnational organized crime, drugs and terrorism have all been looking for to respond to those threats to human security. A wide variety of binding and non-binding documents have been created In responding to the threats that are beyond the physical violence, Including infectious diseases, poverty, natural disasters and environmental degradation. The protection of civilians during armed conflict is one of the main objectives of humanitarian law and the particular vulnerability of children during the conflict is solved one of the recent protocols. The protection of civilians, at the same time includes tools for providing human security, like the activities that must be done and also the players who have essential role. Regarding the recent issues, the role of actors, the role of non-official actors has great importance. Because, other than the governments, other players like corporation and armed groups have very important effects on human security.

Recent developments in the structure of state-centric international law, includes efforts to develop rules and guidelines for multinational corporation also develops the interpretation of international criminal law to the extent of the including non-state actors. One of the examples that show how law can be applied as a means to ensure human security is in particular the establishment of the International Criminal Court, establishment of Criminal Court of the United Nations Charter and the legal framework for the measures to guarantee human security is provided. This structure includes the following: responses given to threats to peace and International security by gaining authorization of the Security Council, campaign of maintaining peace for un organization and the efforts for preventing conflicts and controversies.

Fighting terrorism is a legitimate purpose that could increase human security. The overall context of the principles and rules of international law which is located in international law, among which legal action and foreign policy agenda of human security must be followed, as you can see, in existing international law necessary background and relationship with the basic elements of human security can be seen (Ibid: 82).

Human-centered approach in international law traditionally, international law tries to regulate and control the relationship between the governments. However, many believe that the human person is the main beneficiary of the international legal system. On this ground, what would the individual-oriented or person- centeredness of international law be? Focus on the human person which is the essential components of human security, Calls for special attention to the needs and interests of individuals and from the ethical and analytical interests, considered the needs and the interests of individuals prior to the needs of governments. We can also have a person-centered world order that emphasize the participation of individuals and nongovernmental groups in the international arena (See. EgKhong. 1993, p. 34). The relationship between this issue and human security is where the involvement of the individuals expresses their obsessions and be involved in stating the threats. However, in this context, partic-

ipation of the individuals has instrumental value because it is a potential contribution to human security and is not an end by itself. Core and brain of a human-centered approach to human security is a precedence given over the value of the security of the individual, particularly in comparison to state security. In addition, human security is the prioritizing individuals and at the same time it does not prevent the communities to be considered as a tool. So we must seek to identify aspects of international law that explicitly considers the needs and interests of the individual and give priority to them, particularly considers them beyond government's needs and interests. Human security is being considered as a challenge to the existing international system, and existing international law. Also it has been proposed as part structure and by a force to rethink about the aspects of international law, especially sovereignty of states. It has been said that the fundamental laws of the international community have been built to support the government security and this right is true on the regulations that threaten the security of individuals. State sovereignty is one of the oldest concepts of modern international law and the principle of government's equality is also one of the most proposed principles of the UN Charter. The legal concept of sovereignty is closely linked with the traditional concept of security and to human security; the security of the state is necessary but not sufficient. As a result, the degree of non-compatibility of the human security and state security is determined by the fact that to what extent the law allows the government security is established at the expense of the security of people. Yet in other aspects of international law is also associated with human-centered approach.

Threats of Human security. The fact is that, without every day human security, the final security will not be achieved. This important Human security requires development. In case of fulfillment of this two factors the possibility of choices increase for humans. Human security has two main aspects. Fee from threats such as hunger, disease and repression as well as supporting various development issues at any time and place, is Human security threats that may even appear gradually in a process. Now the most important human threats are as follows: Economic insecurity, food insecurity and health, personal security and cultural, social and political insecurity. sources of global security threat, at First is local and then global, in this regard can be noted in seven categories in the following section;

– the threat of economic security, lack of productive employment, job instability and lack of safety networks with public sector financing;

– the threat of food insecurity, lack of food, inadequate access to resources, secure employment and incomes;

– threats to health security, infectious diseases and parasites, life-threatening diseases, lack of safe drinking water, air pollution, Lack of access to health care facilities;

– the threat of environmental security, reduced access to water, water pollution, loss of fertile land, desertification, deforestation, pollution, natural disasters;

– individual security threats, violent crimes, drug trafficking, violence and abuse of women and children;

– collective security threat; family breakdown, destruction of traditional languages and cultures, discrimination and ethnic conflict, genocide and ethnic cleansing;

– security threats, political pressure from the government, like military violence against human rights and militarism.

The threats to human security in the event of occurrence when other threats occur, such as human trafficking, drug production, Internal and international migration, Human rights violations by governments, illegal immigration and population growth (Baluchi, 2001: 3).

Limited law and human security. The limited law, is the law which enjoys legal, well-known and organized sanction in certain community and time. In simple terms, the current law is the set of provisions and regulations in any given society that is the law in it specific concept. This meaning, of course, requires presence of a state, since the establishment of enforcement without the use of forming government and sources of power is not possible. Thus, this law is a formalized law which provides the holders of right with the means of protecting the rights and remedies against violation of the copyright. We said that this law is accompanied by government but which of the two is superior to another can be a separate issue. Is the government superior to the law and the law is something which is established after the establishment of the State? If so, it should be stated that the source of all rights and rules is the law which is found in the state. Kelsey believes that the government and the law can not be separated. They are both one thing (movahed, 2008: 86). Human security and national security. Security has a concept beyond survival and preservation of the country. Territorial integrity of a country and its sovereignty and government is established, but presence of serious threats to these values and the benefits of political social life of the country fall into chaos and fear and confusion (gaze, 1370: 36). The security of a country means that the country is not at risk and it is free of any threat or fear of danger. Finally, the security of a country is the constant value the country enjoys. So the paper value of any security should be multi-dimensional and built based on social, Economic, political, cultural, ethnic, ideological and military considerations (Sierra, 1989, 67). in a similar definition of national security it is defined as follows: Conditions based on maintaining measures that protect the country from the enemy's influence (Brzezinski, 1991: 69). Ethnic strife and asking for quotas in the political structure, Crisis of legitimacy, crisis of institutional effectiveness, crisis of identity, class divisions and the economic hypocrisy, cultural crises, mass assassinations, riots, mass strikes and so (Rabii, 2005: 83). The purpose of national security is to resist against threats that is concerned with the security of the country and the government, while the main focus of human security is on the protection of individuals. National security does not mean the presence of security for the people, by itself.

Protection of citizens against external attacks is a necessary but not a sufficient condition for the

security of the people. Statistics in the last century showed that more people have been killed in the conflict between the government and the regime. Now, the concept of human security is widely used to describe all threats that are generated by interstate wars, civil war, Genocide and losing of home for people on the one hand and social and political systems and social inefficiency in providing the basic needs of people on the other hand (Yazdanfam, 2007: 2). Position of Human security in foreign policy Canada, Norway and Japan with respect to indicators of human security in their foreign policy official; have stepped ahead of others in this way. Politicians and policy makers of other countries have made similar moves. This effort, although somewhat related, has brought forth contradictory definitions and non-transparent perspectives. For example Canada has define human security as the security of people against severe and non- severe threats, a definition which is more precise and preventive compared to the development program of UN. According to the Ministry of Foreign Affairs and International Trade of Canada, National security has not been replaced with human security, but also national security and human security overlap each other. Based on this definition, human security is synonymous with the concept of freedom from fear and human development is synonymous with needlessness. Despite the differences between the two concepts, they reinforce each other. Scientifically and politically, Canadian foreign policy has provided legal efforts, such as the Ottawa Convention, banning the use of anti-personnel mines; and the Treaty of Rome, creating the International Criminal Court, these principles was implemented in Australia, Chile, Ireland, Jordan, the Netherlands, Slovenia, Switzerland, and Thailand and also Norway has considered limited agenda of human security. Japan's political elites also have defined their foreign policy based on the fundamental role of human security. According to the Japanese Foreign Ministry's definition: human security is being away from all threats that endanger human survival, daily life and his personality.

Leaders of the Group of Eight countries also placed the human security at the top of their career. Foreign ministers of the Group issued a statement in 1999, in which human security was on the agenda of all countries. UN Security Council in an action to fight against AIDS in Africa has announced its political support of the foreign policy regarding human security. The fact is true about all approaches to security policies. Providing absolute security by an individual is not possible, there are threats that may not always be practical, perhaps. It is the most basic and important question is, on which of these threats should the most care and importance be invested and to what extent? Countries and other actors in providing the desired type of security, have willingness and resources to provide them with choices and options (Michael Sheehan, a former 19).

In developing countries, the main cause of human insecurity, still resist against changes that improve and promote human security. Because short-term interests in maintaining political and economic power is very seductive and deceptive. Appeals from recalcitrant and violators must be done by this argument that short-term benefits are deadly and fatal for the survival of the country's ruling elite.

Diplomacy, that make use of the structure of human security and vast valid data information shows that human security and moral conscientious that is for the benefit of all of them, should be the main policy and goal for them. Otherwise, following the meeting of world leaders at the UN Commission, it may be necessary, although the performance of international community in the area of appropriate and effective intervention of Darfur is not encouraging. So it is on the UN to continue its leading role in the field of human security or not?

Dichotomy in the international system between developed and non-developed world and the characteristics of each has additionally complicated the definition. Although it can be said that the traditional approach in the advanced industrial countries is equally insufficient, but it should specially be noticed that about the developing countries, due to history and special mundane conditions, they must provide more extended definition of human security (Robert Jackson,2005; 323).

Environment and International Security Among the new elements in the field of safety and international security is environmental issues that can not be addressed in the traditional forms of international security, issues such as the environment, resources and population and the developments took place in this area, have sailed the national borders and it has encountered with serious challenges the basic national principle that was eroded as a result of information and communication revolution and perpetual replacement of capital in permeable the world. Environmental threats such as perforation of the ozone layer, global warming, Progressive destruction of forests, drying of the rivers, streams and water by chemicals pollution, drought, acid rain and so which put human security and prosperity in jeopardy in a widespread and universal scale, In no way can not be restrained by individually or by divided politics. All these threats interact together and influence each other. They are often preferred against each other, so in the management of these threats also, taking case wise steps is not possible. Declining the quality of environmental issues not only affects the quality of life but also it threatens her. Therefore, the global environment is considered as a sign of national security (Baeedi nejad, 2009: 63). Environmental issues over the past three decades have appeared several times on the international agenda. If international security and the global economy are the major traditional issues in world politics, now according to some researchers the environment has been raised as the third issue. United Nations Conference on Human Environment in Stockholm in 1972 was held for the first time. Rio meeting in 1992 is for the sake of holding the UN conference on the environment. During the quarter of the century nearly 300 organizations, conventions, protocols, and mechanisms of international or other Secretariat has emerged only in the field of environment (Solomon Pur, 2005: 113).

The impact of multinational corporations in the host country and threat to human security On the

discussion over these issues, has a negative influence over the idea whether generally the activities of Multinational Corporation have positive effects or not, the Experts have been divided into two groups. The first group which deals with the problem from theoretical position of the capitalist economy is neoclassical economists. They believe that the main obstacles to development lies in Third World countries and, As a result, the solution to underdevelopment of them must be external, meaning that capital, Technology and experts can cause the development of Third World economies. And this provided by the presence of multinational corporation that have capital, technology and experts at their disposal. Second group or radical or Marxist economists believe that the present capitalist economic system is unfair and functions at the exploitation of underdeveloped societies. Thus, in the context of relationships, not developed countries or multinational corporations do no contributions to the development of the Third World. But regardless of these discussions, the increasingly significant investing of the multinational corporation in different regions of the world has left great impact in economic, social and cultural life of the countries. The performance of the corporation and various aspects of life in developing countries are so Combined with that understanding and analysis of economic and social conditions of these countries, regardless of the role of Multinational Corporation seems impossible. «generally, the relationship between host developing countries and transnational corporations has two features:

1. Mutual interest and need.
2. Different purposes, of each of the two sides.

Form the host countries point of view the 'value' the want to maximize is defined in the context of developmental of social, economic and political goals, But for transnational corporation, the definition of «value» is obtained by maximizing of profits that is justifiable due to the possible risk. Usually the second feature is the relationship between the host country and International Corporation that is the source of differences and conflicts between two groups (bahman Tajani, 2005: 13).

Environmental Management System. The outcome of environment management system was the impact the assessment of environmental effects, and through that, it is possible to control the direct and indirect effects of the activities of the corporation in long run. The Guidelines of the Economic Cooperation and Development considers this system as an essential tool to control environmental impacts of business activities and the integration of environmental considerations in the financial programs. These Principles, regards the system environmental management compelled to apply two methods: «Pollution Control» and «resource management» that by implementing this, environmental impact of corporate activities can be controlled in the long run. By implementing this system and by the use of data collection and analysis and adjusting them with the environmental goals, the corporation can promote their environmental performance. By implementing this system, it is possible to assess the environmental performances of the corporation, meaning that, it Can be determined whether the Company apply «best practice» and also «best available technology» or not. In The environmental standards of international financial corporation, environmental management system has expressed the basis of environmental liability of the corporation. in a study conducted by The Department of Environment Ministry of America in 2007, in addition to reducing the negative environmental consequences, Reduction of operating costs, the integration of environmental considerations in the project, increasing employee involvement and maintain compliance with corporate benefits of environmental management system were announced.

Conclusion. The world we live in has become much more dangerous than the past. While in the past population growth was kind of balanced in relation to the environment and in fact there was balance between human resources available; pollution did not made in the nature or if it was made, was Because of its capacity to self-reform after a short time it was resolved, but nowadays with the development of human and technological progress and Population growth environmental crisis increases. Every day, the number of population increases and the amount of resources reduce. However, some of these resources are non-renewable. Today, due to technological advances, pollution of the nature and so on, people have faced with new risks, such as perforation of ozone layer, Due to greenhouse gases, rising oceans, melting glaciers and polar ices and an increase in ambient temperature, which in turn leads to humanitarian crises such as shortage of land, agricultural problems and shortage of food supplies like rice crisis in Thailand Internal riots and political chaos in some other countries of the world. Also Modern humans create a lot of waste that produces a lot of gas in nature that is very dangerous for itself.

Nuclear waste, and waste spread radioactive material as the Chernobyl accident in Japan in garbage of the cities and creating a very dangerous drainage by it, that during the recent years has put in jeopardy residential atmosphere of this planet that humanity is alone and the term so-called «earth is our house «has faced a major challenge. In the past, if an outbreak of disease occurred, it occurred just in that region and it did not have much progress; but today it is quickly spreading.

It seems that scientific and technological progress means destruction and endanger to human health. On the other hand, the world is compressed and Time-space compression created a global village that places human in close distance and the change in one place, means a change in other location, Of course, with higher speed and acceleration. Growth and generation of new disease which are unprecedented in the history, are among new threats that the cost economic, social and political consequences. Due to increase in the communication facilitates dangerous diseases such as mad cow disease, SARS, swine flu, Cucumber bacteria and like, easily spread around the world in a short time. AIDS is the major world crisis, the diseases like mad cow disease, SARS, avian and swine flu are new types that emerged as a result of changing ways of life, disregarding control and faith in the moral and social relations. Changes in lifestyle, advances in food production, due to non-natural

methods- are the result of entering new science and technology, and this put human in new crises compared to the past and it has provided the ground for creation of dangers. Many of the legal systems recognize the concept of objective responsibility, In addition to mental responsibility, on environmental damages lawful.

As we know, the objective responsibility discusses many types of dangerous activities despite applying all the proper precautions. There fore, objective responsibility does not include a behavior which «morally» deserves rebuke, but it includes licensed activities that cause illogical deleterious changes to the people. On this condition, the generating factor must compensate the losses caused by these legal activities to every person. The means of civil remedy usually means «monetary compensation, ban or moratorium on the activity.So individuals might be stopped by legal pursuit and asking for dandifying the loss and as a result resolving the pollution. But, the noticeable point, in this regard, for the environmental issues is irreversibility some damages. Such that, return to previous state is impossible, for example, regarding extinction of a plant or animal species in the human community is dangerous products like organic pollutants that stay ages in the cycle of life and easily transferred to different levels of food chain and have irreparable consequences, the most important of it is causing cancer.

The process of international responsibility arising from environmental damages over time and with a lot of ups and downs, have been inflicted by the relatively positive developments. But this change have been is very slow and time consuming, such that, it may not be much unexpected if it is said that. The process of changes in this domain has been slower than other domains in the international law. The reasons for this must be found in a variety of topics, including the issue of sovereignty of nations and lack of willingness to lose it, not exchangeability of environmental commitments, voluntary regime of liability arising from environmental damage, lack of effective sanctions both at the international and national legal systems. But the most important developments in the international regime of liability arising from environmental damage can be mentioned as follows: acceptance of responsibility based on risk, expansion of reinforcement license.

In general, regarding the environment, prevention is always better than treatment, but if the international responsibility of the state be used properly as a legal tool it is possible to reduce some of the damage inflicted on the environment. Especially if benefiting from a regional Lugano Convention emphasize the on International Convention and exclusively international responsibility on the environment it is clear that to achieve success in this regard requires comprehensive international cooperation, the issue, that, unfortunately, in some cases is ignored by some countries due to endangering their interests. Transnational corporation, or despite lots of environmental language (which consequently is deemed harmful to human beings) Remain to be legally binded to international mechanisms. In fact, now transnational corporation away from cumbersome domestic and international regulations, do not feel significant restrictions for violations of human rights and the environment. Free from the restrictions of international responsibility, they continue their risky behavior. Globalization has also fueled this process, since these non-state actors are so empowered that can violate human rights, such that, in time, it was not thought to explain modern law of human rights».

If we call it international environmental law that is relatively a young law course, is considering the codes of conduct for transnational corporation, we not wrong. Currently, international law and international environmental law, in particular have imposed its binding obligations on states. But the international community is moving very slowly in order to protect the environment by transnational corporation due to environmental obligations. This is due to the reluctance of governments and Multinational Corporation to accept binding commitments.

Although security of people in the era of globalization, more and more depends on each other, in some cases, the potential impact of the threats on human security, is based on speculation and is uncertain and although vulnerabilities are more mutual, but equal. The use of human security in contemporary discourse, Shows that while the traditional view of public safety concerns with territorial units and individuals living there, implicitly is the equal to wanting, this means that gives equal weight and value to the security of all people in society, not just considers security of certain groups. This egalitarian approach, logically in global level leads to a type of common concern based on equal the value and obsession that is the personal self-interest. In this view, all human beings enjoy intrinsic value and the moral equality and therefore their security is inherently and equally important and if needed, their safety should be achieved through international cooperation. Cosmopolitan ethical criteria introduced three basic elements: individualism, equality and universality.

References:

1. Abrahim Bikzadeh. (1992). public international law pamphlets (2), shahid Beheshti University. Gazi A. constitutional law and political institutions, Tehran: Tehran University, first volume, Second Edition.
2. Ascites Dana. (1990). International trade and world hunger, translation: H. Elahi, Tehran, andisheh, 65.
3. Barbarafn Tigshtrom. (2011). Human Security and International Law, translation, arjomand Qanrab, Artaxerxes, Tehran, Majd.
4. Ebrahimi. (2011), Human Security and Human Rights, Baqir al-Ulum Institute.
5. Brzezinski (1991), in search of national security, translation: Abraham, Tehran: safir Bahman Tajani S. (2005) «Role of transnational corporations in international economic and Future Prospects», Journal of Research Center of Imam Sadiq.
6. Paul Sweezi & Ronald Mьller & Nikos Poulantzas. (2007). Transnational corporations of underdeveloped states, the translation of Saeed rahnema, Tehran, baharan.

7. Hagigi M. (2008). international trade theory and applications, Tehran, Tehran University School of Management, Fourth Edition.
8. Heidar Ali Balochi. (2001). Human Security in International Relations, Political and International Studies, monthly Office Magazine, Issue 145.
9. Robert Jackson & Sorenton George. (2005) Introduction to International Relations, translation: M. Zakerian et al., Tehran.
10. Rabii A. (2005), National Security Studies, Tehran: ministry of foreign afiars.
11. See. egKhong. (1993). Are We Being Propelled Towards a Peoplecentered Transnational Legal Order.
12. Gibney Tomasacevski. (1999). Transnational Stata Responsibility for Violations of Human Rightsm, Harvard Human Rights Journal 267, at 267.
13. detinU, snoitaroproClanoitansnarT, gnilK. M nhoJ 23 p, 5002 rebmeceD, 3. N,41. V,snoitaN.
14. Emma Aisbett, Larry Karp, And Carol Mcausland, Regulatory Takings and Environmental Regulation InNafta's Chapter 11.
15. James D. Fry, International Human Rights Law in Investment Arbitration: Evidence of International Law's Unity, Duke Journal of Comparative & International Law, Vole 18, 2007.
16. Kevin R. Gray. (2002). Foreign Direct Investment And Environmental Impacts: Is The Debate Over? Rciel 11(3).
17. Kate Miles. (2007). Transforming Foreign Investment: Globalization, the Environment, and a Climate of Controversy, Macquarie Law Journal (vol. 7).
18. Barbara A. Frey (1997). 'the Legal and Ethical Responsibilities of Transnational Corporations in the Protection of International Human Rights', 6 Minn J Global Trade 153 at 177.
19. Valerie Ann Zondorak (1991). 'A New Face In Corporate Environmental Responsibility: The Valdez Principles', Boston College Environmental Affairs L Rev 457.
20. Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment (16 June 1972) UN Doc A/CONF.48/14/Rev.1 (Stockholm Declaration), Principles 6, 7, 15, 18, and 24.
21. UNCTC, Ongoing and Future Research: Transnational Corporations and Issues Relating to the Environment – Report of the Secretary General (1989) UN Doc E/C.10/1989/12, 12-13.
22. The United Nations Convention on the Law of the Sea (UNCLOS) (Montego Bay, 10 December 1992) Arts. 145-194.
23. Georges A. (2002) Lebell, Regarding a Voluntary code of conduct for tranationals, PrudenceDwyer.

Сейэдэ Захра Хэнди, Д.Н. Хассан Солеймани
Исламский университет Азад

РОЛЬ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ В БЕЗОПАСНОСТИ ЧЕЛОВЕКА И ЗАЩИТЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ

Аннотация
Появление многонациональной корпорации является одним из наиболее очевидных признаков глобализации экономики. С появлением этих корпорации изменился мир международной торговли и это породило новые проблемы. После Второй мировой войны транснациональные корпорации расширили свою деятельность по всему миру. Высокая экономическая мощь, Высокая конкурентоспособность среди корпораций и гибкость с внутренними нормативными актами и также их эффективность на правительственном и внутреннем законодательстве являются выдающейся особенностью этой корпорации. Главной целью этого исследования является роль транснациональных корпораций в области безопасности человека и охраны окружающей среды. В этой связи реальный вопрос состоит в том, что, какова связь между многонациональной корпорацией и концепцией безопасности человека и охраны окружающей среды? Существуют разные правовые, политические, социальные и др. Связь между транснациональными корпорациями, безопасностью человека и окружающей средой и деятельностью этой корпорации оказывают значительное влияние на окружающую среду, что приводит к угрозе безопасности людей. Право на использование здоровой окружающей среды Является одним из основополагающих прав отдельных лиц и поддержания его общественного долга. Однако гражданское право не чуждо исполнять такую обязанность. Поэтому для большинства интеллектуалов и активистов и философов гуманистического развития и окружающей среды, обеспечения безопасности человека и защиты окружающей среды во всех его аспектах, а конечная цель – для всех людей. Право пользоваться здоровой окружающей средой считается одним из основных прав человека, и сохранение его является публичным делом.
Ключевые слова: безопасность человека, транснациональные корпорации, окружающая среда, экологический ущерб, экологические нормы.

УДК 659.4

ІННОВАЦІЙНІ КОМУНІКАТИВНІ НАПРЯМКИ ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ ЩОДО СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ РЕКРЕАЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЙ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ УКРАЇНИ

Бєляєва С.С.
Черкаський державний технологічний університет

У статті здійснено аналіз чинних законодавчих актів у сфері містобудування, дотримання екологічних та інших вимог до збалансованого використання та забудови територій, зокрема рекреаційного призначення. Проведено дослідження управлінських функцій та поноважень виконавчих органів влади щодо питань містобудування та участі громадськості в цих питаннях. Висвітлено питання необхідності розробки та реалізації інноваційних методів і комунікативних засобів щодо стратегії розвитку рекреаційних територій населених пунктів України, зокрема запровадження механізму відкритості, завчасного оприлюднення відповідних проектів документів для обговорення та залучення громадськості; покращення та удосконалення порядку організації та проведення громадських слухань.

Ключові слова: інновації, комунікативні методи, громадські слухання, територіальна громада, рекреаційні території, містобудівна документація, виконавчі органи влади, природоохоронне законодавство.

Постановка проблеми. Аналізуючи питання впровадження інноваційних методів управління, комунікації та менеджменту в системі містобудування в Україні за останні 10 років, варто зазначити про наявні суттєві розбіжності між забудовниками, органами влади та громадою населених пунктів різних регіонів України відносно вирішення окремих планувальних заходів, фактів порушення законодавства щодо недостатньо цілісного врахування думки громадськості, відсутність стабільних комунікативних методів і засобів зв'язку між забудовниками, виконавчими органами влади та громадою. Наразі, здебільшого, саме питання збереження рекреаційних територій населених пунктів, відновлення та сприяння їх використанню в якості зон для відпочинку, оздоровлення населення, розвитку рекреаційної інфраструктури стає наріжним каменем спотикання між певними групами зацікавлених фізичних та юридичних осіб різних форм власності. У той же час законодавством України передбачено збереження, створення та відновлення рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих територій та об'єктів, ландшафтів, лісів, парків, скверів, окремих зелених насаджень.

Аналіз останніх публікацій по проблемі. До нормативно-правової бази щодо відносин у сфері містобудівної діяльності належать Конституція України [1], Закони України «Про регулювання містобудівної діяльності» [2], «Про архітектурну діяльність», «Про місцеве самоврядування в Україні»; Земельний, Цивільний, Господарський кодекси України; закони України «Про Генеральну схему планування територій України», «Про основи містобудування», «Про архітектурну діяльність», «Про землеустрій» тощо [1]. Так, наприклад, Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності» [2] встановлює правові та організаційні основи містобудівної діяльності й спрямований на забезпечення сталого розвитку територій з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів.

Грунтовні дослідження щодо зазначених питань відсутні, що зумовило необхідність здійснювати аналіз чинної нормативно-правової бази та розпочати з концептуальних засад управління в сфері містобудування, ролі та механізму впливу громади на результати вирішення актуальних питань щодо збалансованого розвитку рекреаційних територій.

Формулювання цілей дослідження. У сучасних умовах господарювання, грунтуючись на демократичних засадах в суспільстві, вагомою рушійною силою є активність з боку громадянського суспільства; тих верств населення, які належать до наукового, освітнього, культурного прошарку професіоналів, фахівців різних галузей виробництва та сфери послуг.

Важливе значення для гармонійної розбудови економіки в Україні має питання співпраці органів влади та громади, зокрема в питаннях вирішення конфліктних ситуацій відносно планування, забудови, використання та утримання територій населених пунктів, що належать територіальній громаді та мають цільове рекреаційне призначення, статус пам'ятки природи, архітектури, археології, культури тощо. Визначення концептуального механізму застосування на практиці взаємоузгоджених із громадою інноваційних управлінських рішень щодо використання рекреаційних територій міст, інших населених пунктів адміністративно-територіальних одиниць є ціллю нашого дослідження.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Законодавством України визначено необхідність проведення моніторингу забудови, ведення містобудівного кадастру, здійснення відповідного контролю у сфері містобудування. Для забезпечення вище перелічених вимог на законодавчому рівні має бути розроблений та запроваджений інструмент державного регулювання планування територій в якості містобудівної документації, що поділяється на документацію державного, регіонального та місцевого рівнів [2].

Згідно Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» (стаття 2) планування і забудова територій, як сфера діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб, має передбачати ряд спрямувань прогнозного та адаптивного сталого розвитку територій, обгрунтування розподілу земель за цільовим призначенням. Цей

перелік вміщує, зокрема, врахування громадських інтересів:

– взаємоузгодження державних, громадських і приватних інтересів під час планування забудови територій;

– визначення і раціональне взаємне розташування зон житлової та громадської забудови, виробничих, рекреаційних, природоохоронних, оздоровчих, історико-культурних та інших зон і об'єктів.

З метою уникнути розбіжностей щодо трактування відповідної сутності понять (визначень, дефініцій, категорій), які стосуються питань планування та забудови територій населених пунктів, взаємодії між владою та громадою стосовно ряду спірних питань та сталого використання рекреаційних територій обов'язковою умовою для порозуміння є чітко визначені поняття об'єкту та суб'єкту містобудування.

Згідно статті 4 Закону України «Про містобудівну діяльність» суб'єктами містобудування є органи виконавчої влади, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи. Об'єктами будівництва є будинки, будівлі, споруди будь-якого призначення, їхні комплекси та частини, лінійні об'єкти інженерно-транспортної інфраструктури.

Дотримання вимог містобудівної документації є обов'язковим в Україні для всіх суб'єктів містобудування. Так, законодавством України передбачено, що «програми розвитку регіонів та населених пунктів, програми господарського, соціального та культурного розвитку повинні узгоджуватися з містобудівною документацією відповідного рівня» [2]. Усім, хто має відношення до вирішення, погодження та використання містобудівної документації, розв'язання спірних питань відповідних територій, зокрема й рекреаційного призначення, варто чітко розуміти сутність повноважень, рівень відповідальності певних осіб. Законодавством України визначено органи, що здійснюють управління у сфері містобудівної діяльності, архітектурно-будівельного контролю та нагляду [2]. Зокрема відповідні повноваження покладаються й на місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування. Примірне положення про органи державного архітектурно-будівельного контролю затверджуються Кабінетом міністрів України [2]. Для того, щоб уникнути певних непорозумінь, визначити чіткі дії стосовно вирішення питань, пов'язаних із цільовим призначенням рекреаційних територій, зокрема на територіях міст, інших населених пунктів адміністративно-територіальних одиниць, необхідно бути обізнаними щодо повноважних функцій всіх органів управління. Так, наприклад, певні питання мають вирішувати конкретно визначені органи влади, місцевого самоврядування, уповноважені ними установи/організації та їх структурні підрозділи. Так, наприклад, щодо питань збалансованого використання рекреаційних територій міст, інших адміністративно-територіторіальних одиниць в Україні має бути задіяно ряд центральних органів влади, органів місцевого самоврядування, зокрема це – Центральний орган виконавчої влади у сфері транспорту, дорожнього господарства, надання послуг поштового зв'язку, туризму та інфраструктури, Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України, Міністерство екології та природних ресурсів України.

Узагальнюючи основні аспекти законодавчої бази стосовно врахування думки громадськості з вище зазначених питань, варто виділити основні статті законів України, де зафіксовані певні вимоги, повноваження, обов'язки, права представників органів влади та громади. Так, наприклад, у Законі України «Про регулювання містобудівної діяльності» [2] встановлені правові та організаційні основи містобудівної діяльності. Закон спрямований на забезпечення сталого розвитку територій з урахуванням державних, громадських і приватних інтересів. Статею 21, зокрема, визначено, що громадським слуханням підлягають розроблені в установленому порядку проекти містобудівної документації на місцевому рівні: генеральні плани населених пунктів, плани зонування територій, детальні плани територій. Затвердження на місцевому рівні містобудівної документації, зазначеної у цій статті, без проведення громадських слухань щодо проектів такої документації забороняється. У табл. 1 відображено перелік зобов'язань сільських, селищних, міських рад та їх виконавчих органів [2] щодо містобудівної діяльності.

Таблиця 1

Перелік зобов'язань сільських, селищних, міських рад та їх виконавчих органів щодо містобудівної діяльності

Пор. №	Вид зобов'язання	Характеристика зобов'язання
1	оприлюднення прийнятих рішень	щодо розроблення містобудівної документації на місцевому рівні з прогнозованими правовими, економічними та екологічними наслідками
2	оприлюднення	проектів містобудівної документації на місцевому рівні та доступ до цієї інформації громадськості
3	реєстрацію, розгляд та узагальнення пропозицій громадськості	до проектів містобудівної документації на місцевому рівні (у разі її утворення)
4	узгодження спірних питань	між громадськістю і замовниками містобудівної документації на місцевому рівні через погоджувальну комісію
5	оприлюднення	результатів розгляду пропозицій громадськості до проектів містобудівної документації на місцевому рівні

Підставою для подання пропозицій громадськості до відповідного органу місцевого самоврядування є оприлюднення проектів містобудівної документації на місцевому рівні. Для проведення процедури громадських слухань пропозиції громадськості мають бути обґрунтовані в межах відповідних законодавчих і нормативно-правових актів, будівельних норм, державних стандартів і правил та надаватися у визначені строки.

У табл. 2 відображено перелік тих осіб, хто має право надавати пропозиції до проектів містобудівної діяльності [2].

Таблиця 2

Перелік правомочних осіб, які мають право надавати пропозиції до проектів містобудівної діяльності

Пор. №	Перелік праводатних осіб	Загальна характеристика ознак правоздатних осіб
1	повнолітні дієздатні фізичні особи	проживають на території, щодо якої розроблено відповідний проект містобудівної документації на місцевому рівні
2	юридичні особи	їх об'єкти нерухомого майна розташовані на території, для якої розроблено відповідний проект містобудівної документації на місцевому рівні
3	власники та користувачі земельних ділянок	земельні ділянки розташовані на території, щодо якої розробляється документація, та на суміжній з нею
4	представники органів самоорганізації населення	їх діяльність поширюється на відповідну територію
5	Депутати	народні депутати України, депутати відповідних місцевих рад

Для розгляду спірних питань, що виникають у процесі громадських слухань, може утворюватися погоджувальна комісія. У складі погоджувальної комісії має відповідати вимогам до кількості представників громадськості не менш як 50% і не більш як 70% від її загальної чисельності [2]. Порядок проведення громадських слухань визначає Кабінет Міністрів України.

Наразі доцільно більш широко застосовувати потенціал громадських рад при обласних державних адміністраціях, центральних органах влади, окремих спеціальних органів за профілем питань, які необхідно розглядати та вишукувати прямі інноваційні методи та засоби взаємозв'язку між владними структурними підрозділами, виконавцями відповідних робіт і громадою територій населених пунктів України. Застосування інтернет-ресурсів, створення спеціалізованих програм із дистанційним регулюванням взаємообміну думками та пропозиціями щодо відповідних нагальних питань потребує розгляду на відповідних сесіях рад народних депутатів, депутатського корпусу міст, інших адміністративно-територіальних одиниць. Одночасно необхідно більш активно залучати до обговорення певних питань розбудови адміністртивно-територіальних одиниць представників офіційно зареєстрованих і реально діючих громадських об'єднань, зокрема з питань енергозбереження, екології, туризму, соціальних питань, стратегії розвитку населених пунктів. Одним із реальних позитивних кроків у напрямку активізації громади щодо обговорення актуальних питань життя певного населеного пункту, наприклад, міста Черкаси, є регулярна співпраця Черкаської державної телерадіокомпанії «РОСЬ» із представниками громади та влади щодо обговорення актуальних питань життя міста, області та визначення акцентів щодо їх вирішення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, аналізуючи чинне в Україні законодавство в контексті участі громадськості щодо сприяння вирішенню питань врахування обгрунтованої думки та пропозицій з питань соціальних, економічних, екологічних, рекреаційних та інших напрямів взаємозацікавленої діяльності з боку органів влади, місцевого самоврядування, приватного сектору економіки, територіальної громади та окремих юридичних і фізичних осіб, можливо зробити висновок про необхідність жорстко дотримуватися законодавчих норм і правил щодо їх актуалізації та впровадження в реаліях сьогодення з урахуванням стратегії розвитку адміністративно-територіальних одиниць, окремих кластерів і галузей економіки, збалансованого розвитку рекреаційних територій.

Щодо узгодження питань містобудування, зокрема й тих, які стосуються збереження рекреаційних територій, необхідно з відповідними запитами звертатися до органів влади, у т.ч. місцевого самоврядування, які відповідно до чинного законодавства зобов'язані в чітко визначений термін надати обгрунтовану відповідь та сприяти вирішенню проблемного питання. Для запобігання фактам ухилення від необхідності вчасно надати консультативну, роз'яснювальну допомогу; сприяти активізації дій відповідальних посадових осіб, структурних підрозділів (в межах повноважень) щодо перевірки фактів порушення, звернення до суду тощо, доцільно розробити відповідний міжсекторальний механізм управління. У зв'язку з цим потребує покращення та удосконалення порядок організації та проведення громадських слухань; можливість проведення позапланових перевірок за фактом звернення представників територіальної громади, громадських організацій; фізичних і юридичних осіб. Доцільно розробити чіткі критерії до представників громадянського суспільства, які можуть представляти територіальну громаду під час роботи погоджувальних комісій щодо вирішення спірних питань. Для запобігання фактам застосування корупційних схем з боку владних органів, інших зацікавлених осіб необхідно розробити та запровадити механізм відкритості, завчасного оприлюднення відповідних проектів документів для обговорення тощо. Доцільно розробити «індикатори корисності» з метою запровадження превентивних заходів щодо можливих порушень в містобудуванні, розміщенні на території громади відповідних об'єктів торговельного, транспортного, рекреаційного та іншого призначення з боку фізичних та юридичних суб'єктів господарювання; для запобігання прийняттю рішень місцевих органів влади з недотриманням вимог щодо оприлюднення всіх ризиків нової забудови або реконструкції певного об'єкту та погодження з тими представниками громади, які мають відповідний фах, досвід і беруть відповідальність за надання відповідних консультативних (експертних) пропозицій.

Список літератури:

1. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/
2. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України / Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 34, ст. 343.

Беляева С.С.
Черкасский государственный технологический университет

ИННОВАЦИОННЫЕ КОМУНИКАТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РЕШЕНИЯ ВОПРОСОВ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ РЕКРЕАЦИОННЫХ ТЕРРИТОРИЙ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ УКРАИНЫ

Аннотация
В статье проанализированы законодательные акты в сфере градостроительства, соблюдение экологических и других требований к сбалансированному использованию и застройке территорий, в том числе рекреационного назначения. Проведено исследование управленческих функций и полномочий исполнительных органов власти по вопросам градостроительства и участия общественности в этих вопросах. Освещены вопросы необходимости разработки и реализации инновационных методов и коммуникативных средств относительно стратегии развития рекреационных территорий населенных пунктов Украины, в том числе внедрения механизма открытости, своевременного освещения соответствующих проектов документов для обсуждения и привлечения общественности; улучшения и усовершенствования порядка организации и проведения общественных слушаний.
Ключевые слова: инновации, коммуникативные методы, общественные слушания, территориальная общественность, рекреационные территории, градостроительная документация. Исполнительные органы власти, природоохранное законодательство.

Belyaeva S.S.
Cherkasy State Technological University

INNOVATIVE COMMUNICATIVE DIRECTIONS OF THE DECISION OF THE QUESTIONS OF THE STRATEGY FOR THE DEVELOPMENT OF RECREATIONAL TERRITORIES OF THE BUILDINGS OF UKRAINE

Summary
The article analyzes the legislative acts in the field of urban planning, compliance with environmental and other requirements for sustainable use and development of territories, including recreational facilities. A study of managerial functions and powers of the executive branch on issues of urban planning and public participation in these issues. The questions of the necessity to develop and implement innovative methods and communicative means regarding the development strategy of recreational areas of Ukrainian settlements, including the introduction of an openness mechanism, timely coverage of relevant draft documents for discussion and public involvement, are highlighted; Improve and improve the order of organization and conduct of public hearings.
Keywords: innovations, communicative methods, public hearings, territorial public recreational areas, urban planning documentation. Executive authorities, environmental legislation.

УДК 332.13

ОЦІНКА ФІНАНСОВОЇ САМОДОСТАТНОСТІ РЕГІОНУ

Брежнєва-Єрмоленко О.В.
Дніпровський державний технічний університет, м. Кам'янське

У статті розглянуто питання достатності фінансового потенціалу регіону в умовах нарощування власних фінансових ресурсів. Визначено причини недостатності обсягу фінансових ресурсів регіону, що, з одного боку, обумовлено об'єктивними закономірностями розвитку територій, з іншого – нераціональним розподілом та неефективним використанням ресурсів. Запропоновано оцінку фінансової самодостатності регіону за окремими складовими фінансового потенціалу: бюджетним потенціалом, інвестиційним потенціалом учасників суспільного виробництва та нагромаджувальним потенціалом домогосподарств. Здійснено групування регіонів України за розміром фінансової самодостатності на душу населення, яке свідчить про наявність значної диференціації у розмірі фінансової самодостатності різних регіонів. Проведено аналіз рівня фінансової самодостатності Дніпропетровської області за останні роки.

Ключові слова: регіон, фінансовий потенціал, бюджетний потенціал, фінансова самодостатність, фінансові активи, заощадження.

Постановка проблеми. Недостатність фінансових ресурсів унеможливлює задоволення усіх потреб регіону, обмежує можливості регіонального розвитку та ставить у залежність від зовнішніх джерел фінансових ресурсів. Саме від достатності фінансового забезпечення територіальних потреб залежить конкурентоспроможність регіону, адже недостатність його фінансових ресурсів є причиною незадоволення в першу чергу найбільш важливих економічних, соціальних та екологічних потреб, в результаті чого гальмується розвиток та послаблюються конкурентні позиції регіону. Таким чином, достатність фінансового потенціалу є важливою характеристикою фінансової самодостатності регіону та передумовою розвитку територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Забезпечення фінансової спроможності регіону як регіональної характеристики його фінансової самодостатності та передумови конкурентоспроможності розглядається у працях В. Андрущенка, О. Василика, З. Варналія, В. Геєця, А. Даниленка, О. Кириленка, М. Крупки, І. Луніної, С. Онишка, Ю. Пасічника, О. Чернявського, С. Юрія. Методологічні засади діагностики фінансової спроможності регіону вивчають З. Герасимчук, Л. Петкова, С. Шумська, В. Ходаківська.

Аспекти визначення достатності фінансового потенціалу регіону представлено у працях таких науковців як: В. Акименка [1], Н. Бескоровайної [2], Б. Заблоцького [3], Б. Карпінського, О. Герасименко [4], Л. Мельника [5], М. Мінченка, Л. Чижова, А. Фролкова [6], Г. Олексюка [7] та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Існує низка нерозв'язаних питань в даній сфері. У роботах вчених досить обмежено окреслені теоретичні та методологічні проблеми фінансової достатності регіону, не знайшли достатнього висвітлення питання кількісної та якісної оцінки фінансової самодостатності, дієздатності та стійкості регіону, що й обумовлює актуальність і необхідність подальших наукових пошуків.

Мета статті. Головною метою цієї статті є проведення аналітичного дослідження, що передбачає оцінку рівня фінансової самодостатності регіону, визначення резервів та шляхів нарощування самодостатності та результативності функціонування регіону.

Виклад основного матеріалу. Необхідною передумовою регіонального розвитку є фінансова самодостатність, тому особливу уваги привертає дослідження джерел формування фінансового потенціалу регіонів, що зумовлене значними відмінностями між необхідними обсягами ресурсів, їх наявністю та ефективністю використання.

Оцінка фінансової достатності розвитку регіону не лише дозволяє визначити максимальний розмір фінансових ресурсів, що здатна одержати територія, але і визначити ступінь використання фінансового потенціалу, рівень залучення фінансових ресурсів, якими потенційно володіє територія, у фактичний обіг, оцінити ефективність державної фінансової політики шляхом порівняння значень фінансових потенціалів за декілька періодів, а також визначити величину резервів, якими володіє економіка регіонів [8, с. 94].

Оцінку фінансової самодостатності регіону будемо здійснювати на основі індикаторів, що найбільшою мірою характеризують збалансованість фінансових можливостей та потреб регіону за окремими складовими фінансового потенціалу, тобто оцінювання відбувається за системою індикаторів, що відображають достатність бюджетного потенціалу, достатність інвестиційного потенціалу учасників суспільного виробництва та нагромаджувального потенціалу домогосподарств.

Основу фінансового потенціалу регіонів складає бюджетний потенціал. Ще з часів командно-адміністративної системи основним джерелом фінансових ресурсів регіону є ресурси державного сектору і, зокрема, місцеві бюджетні ресурсами, а також частина коштів державного бюджету на території області. Вони становлять найвагомішу частку в фінансових ресурсах регіону і через них перерозподіляється значна частина ВРП.

Бюджетні потенціали регіонів України мають значну диференціацію за розмірами, що показано у таблиці 1.

Серед регіонів України окремо виділяється бюджетний потенціал м. Києва, який значно переважає за розміром будь-який інший регіональний бюджетний потенціал. Доходи місцевого бюджету столиці України у 2015 році склали 22 169,14 млн. грн. або 18,40% від усіх доходів місцевих бюджетів. Протягом 2013-2015 рр. частка бюджетного потенціалу м. Києва у загальних

бюджетних надходженнях місцевих бюджетів України суттєво збільшилася.

Загалом можна стверджувати, що між обсягами бюджетних потенціалів регіонів України існують значні диспропорції, адже ті регіони, що мають частку бюджетного потенціалу більшу за 6%, розташовані на сході країни – це, насамперед, промислові області – Дніпропетровська, Харківська.

З іншого боку, всі регіони України мають свої соціально-економічні особливості, власні пріоритети розвитку, різний рівень фінансової активності, що не може не впливати на внутрішньорегіональні та міжрегіональні процеси формування фінансової бази як самих регіонів, так і країни в цілому. Відмітимо, що головною метою оцінки фінансової достатності розвитку економіки регіонів є визначення в кількісному вимірі потенційних можливостей генерації певного обсягу фінансових ресурсів.

Дослідження диспропорцій у фінансовому розвитку регіонів України було б не повним без розрахунку фінансової самодостатності на душу населення. Такий розрахунок зроблено і він підтверджує зроблені раніше висновки про значну різницю між фінансовим забезпеченням столиці України та всіх інших її регіонів.

На основі проведених розрахунків рівня фінансової самодостатності є можливість поділити регіони України на групи за розміром фінансової самодостатності на душу населення. Проведене групування наочно доводить наявність значної диференціації у розмірі фінансової самодостатності різних регіонів України.

У першу групу регіонів із рівнем фінансової самодостатності значно вищим за середнє (більше 50 тис. грн.) входять лише м. Київ, Київський та Дніпропетровський регіон.

В групу регіонів за рівнем фінансової самодостатності на 1 особу значно нижчим за середнє (менше 20 тис. грн.) входять лише два регіони – Донецька та Луганська області, що пояснюється перманентним воєнно-політичним конфліктом у цих областях.

Група регіонів із рівнем фінансової самодостатності вищим за середнє (50-40 тис. грн.) є меншою за групу із розміром фінансового потенціалу нижчим за середнє (40-20 тис. грн.), вони складаються із 4 та 16 регіонів відповідно.

Таким чином, в 18 регіонах України рівень фінансової самодостатності є меншим за його середній показник, і лише 7 регіонів (м. Київ, Дніпропетровська область, Київська, Запорізька, Одеська, Харківська та Сумська області) країни забезпечуються фінансовими ресурсами на рівні вищому від середнього.

У 2015 році рівень фінансової самодостатності на 1 особу у м. Києві був більшим за фінансовий потенціал Луганської області у 96 разів. Таким чином, протягом 2013-2015 років фінансові диспропорції між регіонами України збільшилися. Можна стверджувати, що спостерігається по-

Таблиця 1

Структура доходів місцевих бюджетів України у 2013-2015 рр.

Регіони України	На 01.01.14		На 01.01.15		На 01.01.16	
	млн. грн.	%	млн. грн.	%	млн. грн.	%
АР Крим	5 893,62	5,60	959,04	0,95	-	-
Вінницька область	2 824,98	2,69	3 111,26	3,08	3 790,52	3,15
Волинська область	1 452,19	1,38	1 590,28	1,57	2 208,94	1,83
Дніпропетровська область	10 137,41	9,64	11 030,34	10,91	13 203,38	10,96
Донецька область	12 455,12	11,84	9 651,86	9,55	7 092,88	5,89
Житомирська область	2 171,62	2,06	2 358,50	2,33	2 765,17	2,30
Закарпатська область	1 460,98	1,39	1 580,12	1,56	2 071,09	1,72
Запорізька область	4 452,06	4,23	4 650,13	4,60	5 602,21	4,65
Івано-Франківська область	1 929,47	1,83	2 027,07	2,01	2 571,23	2,13
Київська область	4 715,96	4,48	4 833,57	4,78	6 141,99	5,10
Кіровоградська область	1 886,04	1,79	2 042,17	2,02	2 419,05	2,01
Луганська область	4 456,96	4,24	3 306,17	3,27	2 163,56	1,80
Львівська область	4 455,38	4,24	4 833,26	4,78	6 411,99	5,32
Миколаївська область	2 289,01	2,18	2 415,36	2,39	2 942,97	2,44
Одеська область	5 209,56	4,95	5 607,43	5,55	6 939,80	5,76
Полтавська область	3 867,87	3,68	3 911,44	3,87	4 817,73	4,00
Рівненська область	1 789,24	1,70	1 876,45	1,86	2 208,44	1,83
Сумська область	2 223,29	2,11	2 289,66	2,27	2 718,44	2,26
Тернопільська область	1 360,47	1,29	1 403,35	1,39	1 860,91	1,54
Харківська область	6 439,76	6,12	6 567,94	6,50	7 872,43	6,54
Херсонська область	1 700,55	1,62	1 827,43	1,81	2 273,07	1,89
Хмельницька область	2 232,05	2,12	2 334,85	2,31	2 933,67	2,44
Черкаська область	2 497,99	2,38	2 582,21	2,55	3 193,41	2,65
Чернівецька область	1 284,90	1,22	1 244,84	1,23	1 656,02	1,37
Чернігівська область	1 823,56	1,73	1 992,50	1,97	2 433,62	2,02
м. Київ	12 891,37	12,26	14 818,55	14,66	22 169,14	18,40
м. Севастополь	1 270,53	1,21	241,82	0,24	-	-
Разом	105 171,96	100,0	101087,60	100,0	120 461,65	100,0

Джерело: розроблено автором за даними [9]

стійна тенденція до збільшення розриву у фінансовому забезпеченні економічно розвинутих та відсталих регіонів України. При цьому відносно багаті регіони стають ще багатшими, а відносно бідні – ще біднішими.

Представником групи регіонів із рівнем фінансової самодостатності значно вищим за середнє його значення по Україні є Дніпропетровська область. Протягом 2013-2015 років приріст показника рівня фінансової самодостатності був більшим за середньо український. Рівень фінансової самодостатності області збільшився у 1,12 разів, від 70,19 тис. грн. на 1 ос. до 78,37 тис. грн. на 1 ос.

У таблиці 2 наведені динаміка та структура рівня фінансової самодостатності Дніпропетровської області протягом 2013-2015 рр.

Протягом 2013-2015 рр. рівень фінансової самодостатності Дніпропетровської області збільшився у 1,1 разів і в останньому із зазначених років досяг свого найбільшого значення – 256794,97 млн. грн. Темп зростання рівня фінансової самодостатності регіону становив в середньому 7,25% за рік. Темп зростання ощадного потенціалу населення у 2015 році становив 19,5%, тоді як у 2014 р становив 9,8%. У 2013-2014 рр. вплив діяльності банківських установ на формування фінансової самодостатності області визначався тим, що протягом зазначеного періоду в інші регіони України було вилучено 98625,9 млн. грн. та 111052,7 млн. грн. відповідно. Проте у 2015 році через банки в реальний сектор економіки регіону додатково було вкладено 129539,7 млн. грн., що свідчить про підвищення ролі банків в активізації регіональних інвестиційних процесів.

В абсолютному розмірі протягом 2013-2015 років збільшувалися всі складові фінансової самодостатності Дніпропетровської області, але їх питома вага мала не таку рівномірну динаміку (рис. 1).

Найбільшу питому вагу у фінансовій самодостатності Дніпропетровської області у 2015 році складають заощадження населення (нагромаджувальний потенціал) – 63,69%, а найменшою є прибуток підприємств, – -19,28%. Але протягом 2013-2015 років динаміка структури фінансової самодостатності дещо змінювалася: частка заощаджень населення у фінансовій самодостатності Дніпропетровської області збільшувалася у 2013 та 2014 роках, але у 2015 році зменшилася на 5,78%.

Другою за величиною у 2013-2015 рр. була питома вага фінансових активів фінансово-кредитних установ – в середньому 50,44%, третя – частка бюджетного потенціалу області – в середньому 5,14%.

Свою позитивну роль у формуванні фінансової самодостатності так і не почала відігравати частка прибутку підприємств та організацій – абсолютне значення прибутку підприємств протягом останніх років є від'ємним.

Таким чином, можна стверджувати, що нині не існує реальна можливість самофінансування регіону, повного забезпечення своїх фінансових потреб за рахунок коштів від результатів діяльності суб'єктів господарювання у всіх галузях економіки та населення.

Висновки і пропозиції. У статті розглянуто рівень фінансової самодостатності регіонів України, який відображає стан економіки, виробничої та ресурсної баз. Дотримання умови фінансової достатності створює нормативну основу для забезпечення фінансової спроможності регіону. На

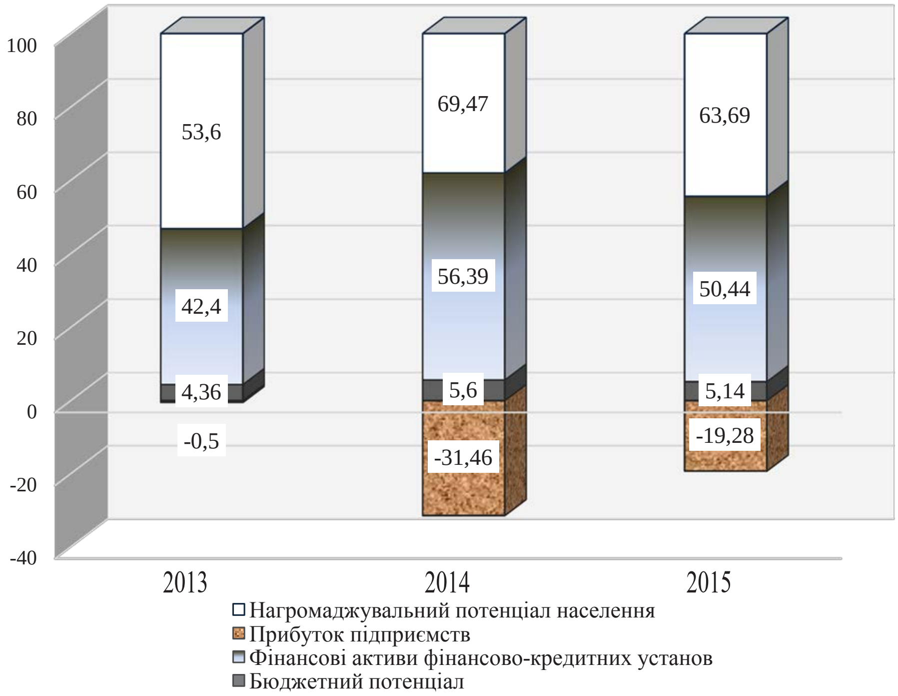

Рис. 1. Динаміка структури фінансової самодостатності Дніпропетровської області за 2013-2015 рр., %

Джерело: розроблено автором

Таблиця 2

Динаміка рівня фінансової самодостатності Дніпропетровської області у 2013-2015 рр.

Показники	2013	2014		2015	
	млн. грн.	млн. грн.	%	млн. грн.	%
Доходи бюджету області	10137,4	11030,33	8,8	13203,37	19,7
Чистий прибуток підприємств	-1166,9	-61953,9	-5209,2	-49506,1	-20,1
Обсяги залучених коштів через банківську систему	98625,9	111052,7	12,6	129539,7	16,6
Заощадження населення	124594	136810	9,8	163558	19,5
Фінансова самодостатність, всього	232190,4	196939,13	-15,9	256794,97	30,4

Джерело: розроблено автором за даними [10, 11, 12]

основі проведених розрахунків регіони України поєднали в групи за розміром фінансової самодостатності на душу населення. Проведене групування наочно доводить наявність значної диференціації у розмірі фінансової самодостатності різних регіонів України.

Аналіз та оцінка рівня фінансової самодостатності регіонів України та, зокрема Дніпропетровської області, дають змогу стверджувати, що бюджетні доходи є вагомим, але недостатнім джерелом нарощення фінансового потенціалу в регіонах, а інструменти бюджетного механізму є перспективними напрямами його ефективного формування.

В умовах наближення до європейських стандартів, Україні необхідно комплексно вирішувати проблеми нарощування фінансової самодостатності регіонів з метою стимулювання їх збалансованого розвитку. Вирішення цього завдання можливе за умови об'єктивної оцінки можливостей окремих регіонів до мобілізації фінансових ресурсів з різноманітних джерел і результативності їх використання, а також визначенні обґрунтованих заходів і напрямів нарощування таких можливостей через механізми їх стимулювання до нарощування та ефективного використання фінансового потенціалу задля забезпечення фінансової самодостатності територій.

Список літератури:

1. Акименко В.В. Мотиваційні засади підвищення рівня фінансової самодостатності регіонів / М.П. Бутко, В.В. Акименко // Ефективна економіка. – 2013. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.economy.nauka.com
2. Бескоровайная Н.С. Финансовые потоки в системе управления региональной экономикой / Н.С. Бескоровайная // Финансы и кредит. – 2006. – № 10(214). – С. 3-29.
3. Заблоцький Б.Ф. Економічна самодостатність регіону / Б.Ф. Заблоцький // Регіональна економіка. – 2001. – № 1. – С. 40-50.
4. Карпінський Б.А. Збалансованість фінансової системи території як один із чинників сталого розвитку / Б.А. Карпінський, О.В. Герасименко // Фінанси України. – 2005. – № 12. – С. 80-88.
5. Мельник Л.М. Фінансові ресурси регіону та їх роль у реструктуризації економіки / Л.М. Мельник // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія: Економічні науки. – 2001. – № 3. – С. 291-294.
6. Мінченко М.В. Планування та прогнозування соціально-економічного розвитку регіонів: підручник / Мінченко М.В., Чижов Л.П., Фролков А.В. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2004. – 442 с.
7. Олексюк Г. Особливості формування балансу виробничих, майнових та фінансових ресурсів території / Г. Олексюк // Економіка України. – 2001. – № 11. – С. 14-20.
8. Стегней М.І. Фінансове забезпечення місцевих бюджетів в умовах адміністративно-територіальної реформи / М.І. Стегней, І.В. Лінтур, Я.В. Голубка // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки. – 2016. – Вип. 17(1). – С. 93-95. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_en_2016_17 (1)__26
9. Державна казначейська служба України. Офіційний веб-сайт. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://treasury.gov.ua/main/uk/index
10. Грошово-кредитна та фінансова статистика. Національний Банк України. Офіційне інтернет-представництво. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=27843415&cat_id= 44578#1
11. Державний комітет статистики України. Офіційний сайт. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua
12. Дніпропетровська обласна рада. Офіційний веб-сайт. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://oblrada.dp.gov.ua

Брежнева-Ермоленко О.В.
Днепровский государственный технический университет, г. Каменское

ОЦЕНКА ФИНАНСОВОЙ САМОДОСТАТОЧНОСТИ РЕГИОНА

Аннотация
В статье рассмотрен вопрос достаточности финансового потенциала региона в условиях наращивания собственных финансовых ресурсов. Определены причины недостаточности объема финансовых ресурсов региона, что, с одной стороны, обусловлено объективными закономерностями развития территорий, с другой – нерациональным распределением и неэффективным использованием ресурсов. Предложена оценка финансовой самодостаточности региона по отдельным составляющим финансового потенциала: бюджетному потенциалу, инвестиционному потенциалу участников общественного производства и накопительному потенциалу домохозяйств. Осуществлена группировка регионов Украины по размеру финансовой самодостаточности на душу населения, которая свидетельствует о наличии значительной дифференциации в размере финансовой самодостаточности разных регионов. Проведен анализ уровня финансовой самодостаточности Днепропетровской области за последние годы.
Ключевые слова: регион, финансовый потенциал, бюджетный потенциал, финансовая самодостаточность, финансовые активы, сбережения.

Brezhnyeva-Yermolenko O.V.
Dnipro State Technical University, Kamenskoe

ASSESSMENT OF THE FINANCIAL SELF-SUFFICIENCY OF THE REGION

Summary
A question of the sufficiency of the financial potential of the region in terms of increasing its own financial resources was considered in the article. The causes of the insufficiency of financial resources of the region were determined, which on the one hand, is caused by objective laws of development of territories, on the other hand, by irrational distribution and ineffective use of resources. An estimation of the financial self-sufficiency of the region is offered for separate components of the financial potential: budget potential, investment potential of participants of social production and accumulation potential of households. Grouping regions of Ukraine in terms of the financial self-sufficiency per capita was accomplished which testifies the presence of the significant differentiation in the amount of the financial self-sufficiency of different regions. An analysis of the level of the financial self-sufficiency of Dnipropetrovsk region in the recent years was performed.
Keywords: region, financial potential, budgetary potential, financial self-sufficiency, financial assets, savings.

УДК 336.6/51-7

ІНСТРУМЕНТИ ПРОВЕДЕННЯ МОНІТОРИНГУ ФІНАНСІВ ПІДПРИЄМСТВ РИНКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ

Васильєв О.В., Ярош Ю.О.
Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця

У статті розглянуті інструменти, що забезпечують здійснення процесу моніторингу фінансів підприємств ринкової інфраструктури. Застосовано метод аналізу ієрархій, що дозволив виділити ключові цілі, які забезпечують проведення моніторингу фінансів на підприємстві. Оцінено вплив складових цілей за методом експертних оцінок. Сформовано експертну групу, яка у процесі попарних порівнянь виділила ключові критерії. Досягнуто узгодженності між учасниками експертної групи.
Ключові слова: мониторинг фінансів, метод аналізу ієрархій, метод експертних оцінок, експертна група, анкетування, узгодженість експертних оцінок.

Постановка проблеми. У сучасній економічній системі уміння швидко адаптуватися до нових змін є ключовою умовою ведення господарської діяльності. Саме процес моніторингу фінансів сприяє оперативному втручанню в управління та дозволяє скорегувати діяльність підприємства. Моніторинг фінансів підприємств здійснюється за ключовими напрямам, такими як: моніторинг грошових коштів; моніторинг фінансово-економічної безпеки підприємства; моніторинг фінансового стану підприємства [1]. Суттєвою відзнакою евристичних методів і моделей є відсутність чітких математичних рішень. Загальною направленістю цих процедур є використання людини у якості «вимірювального пристрою» для отримання кількісних оцінок якісних характеристик і явищ, що не завжди можливо піддавати вимірюванням чи обчисленням статистичними методами. Отже, для більш детального оцінювання процесу моніторингу фінансів підприємств розглянуто цілі та завдання моніторингу грошових коштів та фінансово-економічної безпеки підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність і зміст використаних методів аналізу ієрархій та експертних оцінок повною мірою відображені у чисельній літературі по проблемі, а механізм реалізації пропонують спеціальні статистичні методи і методи системного аналізу [2, 3, 4, 5, 6].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Певна частина науковців у своїх працях акцентує увагу на здійсненні оцінки моніторингу фінансів підприємств за допомогою показників фінансового стану. Однак, це є не повним проведенням моніторингу фінансів на підприємстві. Питання дослідження окремих джерел процесу моніторингу фінансів, вивчення його особливостей з метою розробки загальних та специфічних методів, інструментів, що сприятиме удосконаленню здійснення процесу є недостатньо вивченими потребують подальшого дослідження.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є визначення ключових критеріїв, що дозволяє найповніше здійснити процес моніторингу фінансів підприємств ринкової інфраструктури.

Виклад основного матеріалу. У сучасній економічній практиці недостатньо лише чисельних показників фінансового стану, отже, виділено певні критерії, що забезпечать якісний вибір об'єкту інвестування. Обрання кінцевого єдиного компромісного рішення з урахуванням різноманітних критеріїв є достатньо складним завданням при плануванні та прийнятті рішень.

Моніторинг фінансів підприємства передбачає 6 ключових цілей та завдань, що забезпечують здійснення процесу:

1) Зміцнення комерційного розрахунку, що є основою стабільності роботи підприємства: перевірка збереження грошових коштів у касі; перевірка збереження грошових коштів на поточних банківських рахунках; перевірка документів на придбання товарно – матеріальних цінностей.

2) Здійснення антикризової політики: перевірка цільового використання грошових коштів; перевірка своєчасності перерахування коштів з метою погашення заборгованості за податками та іншими розрахунками.

3) Запобігання довгострокової дебіторської та кредиторської заборгованості: перевірка своєчасності заліку грошових коштів на поточні банківські рахунки; перевірка своєчасності оприбуткування грошових коштів до каси; перевірка своєчасності повернення грошових коштів підзвітними особами; перевірка повноти надходжень грошових коштів від реалізації продукції/послуг та інших дебіторів; перевірка сплати грошових коштів за отримані товари/послуги від кредиторів.

4) Досягнення максимальної стабільності функціонування, незалежно від факторів: відповідність правовим нормам/стандартам; захист інформації; перевірка екологічної безпеки; перевірка займаного сегменту ринку; налагодження зв'язків з судовими органами; ЗМІ.

5) Забезпечення технологічної незалежності підприємства та ефективності організаційної структури: перевірка фінансової безпеки; перевірка кадрів при прийнятті на роботу; перевірка технологічної безпеки; забезпечення силової безпеки; перевірка та захист інтерфейсу; відповідність статутних документів діючому законодавству; наявність завірених копій статутних документів, що зберігаються за межами підприємства; підготовка управлінського складу до захисту від рейдерства; проведення діагностики підприємства з виявлення можливого рейдерства; надійне збереження печатки підприємства; обмеження права підпису; ведення ефективного корпоративного управління.

6) Інші, у тому числі перевірка правильності нарахування та сплати дивідендів.

Для виділення ключових цілей моніторингу фінансів підприємств застосовано метод аналізу ієрархій. Метод використано з метою спрощення процесу обрання об'єкту інвестування відповідно до цілей моніторингу фінансів.

Перелік ключових критеріїв моніторингу фінансів підприємств має істотну залежність між собою (рис. 1).

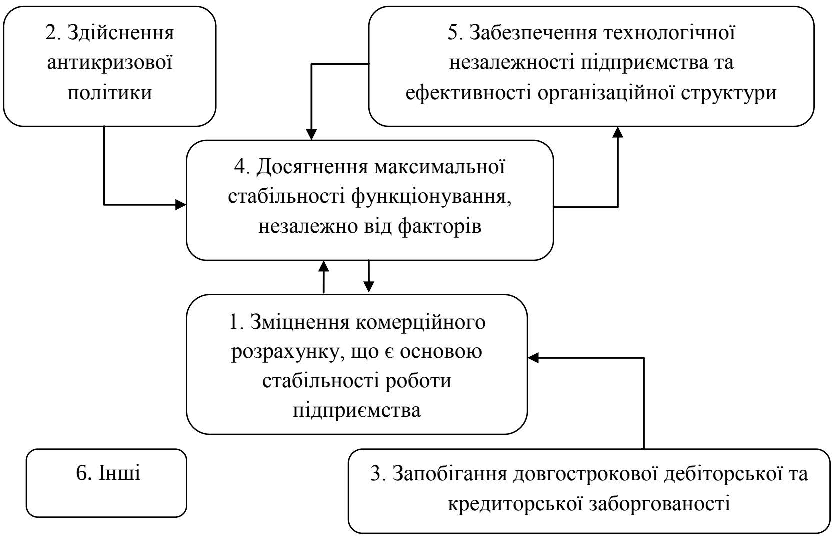

Рис. 1. Взаємозв'язок цілей моніторингу фінансів

Джерело: розроблено авторами

Результатом застосування методу аналізу ієрархії є ієрархічні рівні цілей моніторингу фінансів підприємств, що зображено на рис. 2.

Рис. 2. Ієрархічні рівні цілей моніторингу фінансів підприємств

Джерело: розроблено авторами

Згідно до рис. 2 видно, що на ІІ рівні – найкритичніші показники для інвестора. Для детальнішого дослідження показників, що мають вплив на здійснення моніторингу фінансів підприємств, необхідно оцінити вплив складових цілей за допомогою методу експертних оцінок.

Метод експертних оцінок засновано на припущенні думок спеціалістів у певній галузі знань можна побудувати адекватну картину майбутнього розвитку з урахуванням всіх можливих стрибків [2]. Саме експерт є фахівцем, що глибоко розуміє зміст і особливості «вузьких місць» і стан досліджуваної проблеми. В результаті лише висококваліфікований спеціаліст може дати найбільш точний прогноз розвитку досліджуваного процесу [3].

Було сформовано експертну групу до якої увійшло 27 учасників. Для того, щоб надати рекомендації, щодо використання отриманих результатів ієрархічної моделі на практиці, слід об-

ґрунтувати їх статистичну значущість. Доведено репрезентативність вибірки, тобто достатність кількості опитуваних фахівців ринкової інфраструктури, що брали участь у дослідженні.

Для опитування фахівців у сфері інвестування було обрано – анкетування.

Анкетування – це заочне опитування, при якому всім респондентам в єдиній друкованій формі пропонується система запитань з можливими варіантами відповідей (або без них). Запитання за своєю сутністю є матеріальним втіленням теми, а за формою – основним інструментом проведення опитування [4, с. 76].

Сформовано завдання для експертів наступним чином: визначено яка з представлених проблем є найбільш впливовішою на процес моніторингу фінансів та оцінено позитивний чи негативний вплив проблеми на цей процес у разі її вирішення, то проблеми будуть критеріями (1К, 2К, 3К, ... nК) експертного аналізу, а ступінь впливу – оптимістичним (А1) чи песимістичним сценарієм (А1). Всі оцінки виставлено за шкалою відносної важливості Сааті Т. [5], до того ж оцінки над головною діагоналлю повинні бути пропорційними оцінкам під діагоналлю.

Для реалізації методу введено закон ієрархічної безперервності, відповідно до якого необхідно, щоб елементи кожного рівня ієрархії були порівнянні по відношенню до елементів вищих рівнів.

Подібні матриці є проміжним етапом оцінювання даного дослідження, наступним етапом є перевірка на узгодженість оцінок експертів [6].

Матриця оцінок є ідеальною матрицею порівнянь у разі її погодженості. Критерієм погодженості є рівність порядку матриці та її найбільшого власного значення. Власний вектор матриці суджень забезпечує впорядкування пріоритетів. Таким чином, наступним етапом експертного аналізу на основі порівняння є визначення вектору пріоритетів. Відносна сила, величина або вірогідність кожної окремої проблеми в ієрархії визначається оцінкою відповідного йому елемента власного вектора матриці, нормалізованого до одиниці.

Практичні результати за алгоритмом при оцінці критеріїв моніторингу фінансів підприємств виконано в Excel 2010, його розширені функції дозволяють отримати точні відповіді, виконуючи завдання знаходження геометричного середнього. Розрахунки за алгоритмом проведення експертного оцінювання пріоритетності критеріїв моніторингу фінансів представлені в табл. 1, 2, 3.

Отримана вага кожної мети моніторингу фінансів підприємства свідчить про те, що у критерії «Зміцнення комерційного розрахунку, що є основою стабільності роботи підприємства» головним параметром оцінки є «Перевірка збереження грошових коштів на поточних банківських рахунках (3К)» (табл. 1), у критерії «Досягнення максимальної стабільності функціонування, незалежно від факторів» є «Перевірка займаного сегменту (6К)» (табл. 2), у критерії «Забезпечення технологічної незалежності підприємства та ефективності організаційної структури» – «Ведення ефективного корпоративного управління (12К)» (табл. 3).

За результатами методу експертного аналізу виділено ключові показники у критеріях оцінки моніторингу фінансів на підприємстві ринкової інфраструктури. Після проміжних розрахунків для перевірки погодженості матриці розраховано індекс [6]:

$$I_n = \frac{(\lambda_{\max} - n)}{(n-1)} \quad (1)$$

де I_n – індекс погодженості;

n – кількість досліджуваних критеріїв матриці (проблем).

Таблиця 1

Визначення переліку критеріїв (Зміцнення комерційного розрахунку, що є основою стабільності роботи підприємства)

Критерій	Порівняльне геометричне	Вага кожного критерію	Вектор (AW)	Результат перемноження матриць (λ)
1К	0,306	0,075	0,241	3,233
2К	1,326	0,324	1,046	3,233
3К	2,466	0,602	1,946	3,233
	4,098	1,000	-	-

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

Визначення переліку критеріїв (Досягнення максимальної стабільності функціонування, незалежно від факторів)

Критерій	Порівняльне геометричне	Вага кожного критерію	Вектор (AW)	Результат перемноження матриць (λ)
1К	0,338	0,044	0,305	6,909
2К	0,577	0,075	0,501	6,641
3К	0,702	0,092	0,641	6,984
4К	1,424	0,186	1,293	6,947
5К	1,886	0,247	1,647	6,676
6К	2,720	0,356	2,472	6,951
	7,647	1,000	-	-

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3

Визначення переліку критеріїв (Забезпечення технологічної незалежності підприємства та ефективності організаційної структури)

Критерій	Порівняльне геометричне	Вага кожного критерію	Вектор (AW)	Результат перемноження матриць (λ)
1К	5,393	0,339	4,782	14,104
2К	0,340	0,021	0,282	13,201
3К	0,450	0,028	0,398	14,059
4К	0,408	0,026	0,342	13,331
5К	0,589	0,037	0,493	13,331
6К	1,064	0,067	0,942	14,078
7К	0,849	0,053	0,716	14,104
8К	0,677	0,043	0,636	14,104
9К	0,780	0,049	0,794	14,104
10К	1,470	0,092	1,194	14,104
11К	1,766	0,111	1,453	14,104
12К	2,121	0,133	1,764	14,104
	15,906	1,000	-	-

Джерело: розроблено авторами

Значення індексу погодженості не повинно перевищувати 0,2. За представленими критеріями склало: «Зміцнення комерційного розрахунку, що є основою стабільності роботи під-

приємства» – 0,117; «Досягнення максимальної стабільності функціонування, незалежно від факторів» – 0,197; «Забезпечення технологічної незалежності підприємства та ефективності організаційної структури» – 0,191. Ключовим показником у проведенні анкетування було те, що експерти не обговорювали оцінювання між собою. Значення індексів свідчить про погодженість оцінок експертів та дозволяє продовжити дослідження цього питання, бо оцінки є об'єктивними та не залежать одна від іншої.

Висновки і пропозиції. Застосовані методи аналізу ієрархій та експертних оцінок дозволили значно спростити процес обрання об'єкту інвестування за 3 якісними показниками, такими як: зміцнення комерційного розрахунку, що є основою стабільності роботи підприємства; досягнення максимальної стабільності функціонування, незалежно від факторів; Забезпечення технологічної незалежності підприємства та ефективності організаційної структури. Спрощення відбулося за рахунок визначення ключових цілей та головного фактору, що характеризує кожну мету. Виділені ключові крітерії у комплексі з показниками фінансового стану найповніше характеризують процес моніторингу фінансів підприємств. Для подальшого розкриття та пропонування методичного підходу, щодо удосконалення механізму моніторингу фінансів підприємств, планується розгляд показників фінансового стану підприємств.

Список літератури:

1. Ярош Ю. О. Концептуальна модель моніторингу фінансів підприємств [Електронний ресурс] / Ю. О. Ярош // Глобальні та національні проблеми економіки. Електронне наукове фахове видання. – 2017. – № 16. – Режим доступу: http://global-national.in.ua/issue-16-2017/24-vipusk-16-kviten-2017-r/3029-yarosh-yu-o-kontseptualna-model-monitoringu-finansiv-pidpriemstv
2. Грабовецький Б. Є. Методи експертних оцінок: теорія, методологія, напрямки використання: монографія / Б. Є. Грабовецький. – Вінниця: ВНТУ, 2010. – 171 с.
3. Моделі і методи соціально-економічного прогнозування: підручник / [В. М. Геєць, Т. С. Клебанова, О. І. Черняк та ін]. – Х.: ВД «ІНЖЕК», 2005. – 396 с.
4. Крейденко В. С. Библиотечные исследования: научные основы: учеб. пособ. для библ. фак. ин-тов культуры и пед. вузов / В. Крейденко. – Москва: Книга, 1983. – 142 с.
5. Лямец В. И., Успаленко В. И. Основы общей теории систем и системный анализ. Учебное пособие – Харьков: «БУРУНТ и К», Киев; ООО «КНТ» 2015. – 304 с.
6. Курач Т. М. Підготовчий етап експертних оцінок пріоритету властивостей географічних карт / Т. М. Курач // Часопис картографії. – 2013. – № 7. – С. 37-44.

Васильев А.В., Ярош Ю.О.
Харьковский национальный экономический университет
имени Семена Кузнеца

ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТРУМЕНТОВ ПРОВЕДЕНИЯ МОНИТОРИНГА ФИНАНСОВ ПРЕДПРИЯТИЙ РЫНОЧНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

Аннотация
В статье рассмотренны инструменты, которые обеспечивают осуществление процесса мониторинга финансов предприятий рыночной инфраструктуры. Применен метод анализа иерархий, который позволил выделить ключевые цели, которые обеспечивают проведение мониторинга финансов на предприятии. Оценено влияние составляющих целей с помощью метода экспертных оценок. Сформировано экспертную группу, которая в процессе парных сравнений выделила ключевые критерии. Достигнута согласованность между участниками экспертной группы.
Ключевые слова: мониторинг финансов, метод анализа иерархий, метод экспертный оценок, экспертная группа, анкетирование, согласованность экспертных оценок.

Vasylyev O.V., Yarosh Y.O.
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economic

FORMATION OF INSTRUMENTS FOR MONITORING OF FINANCES OF MARKET INFRASTRUCTURE ENTERPRISES

Summary
The article are considered tools that ensure the implementation of the process of monitoring the finances of enterprises in the market infrastructure. A method of analyzing hierarchies has been applied, which has made it possible to identify key objectives that ensure the monitoring of finances in the enterprise. The influence of the constituent parts of the targets was estimated using the method of expert assessments. An expert group was formed, which singled out key criteria in the process of paired comparisons. Consistency between the participants of the expert group was achieved.
Keywords: monitoring of finances, method of analyzing hierarchies, expert assessment method, expert group, questio nnaire, consistency of expert assessments.

УДК 657.4

ШЛЯХИ СКОРОЧЕННЯ ВИТРАТ НА ПРИКЛАДІ ПІДПРИЄМСТВ ГОТЕЛЬНО-РЕСТОРАННОГО КОМПЛЕКСУ

Волковська Я.В.
*Харківський національний економічний університет
імені Семена Кузнеця*

Досліджено сутність скорочення витрат. Виділено основні витрати підприємств готельно-ресторанного комплексу. Запропоновано напрямки скорочення витрат підприємств готельно-ресторанного комплексу. Зазначено ризики реалізації заходів щодо скорочення витрат на підприємствах. Зроблено висновок щодо необхідності мінімізації витрат з врахуванням оптимального використання обмежених ресурсів.

Ключові слова: витрати, скорочення витрат, підприємства готельно-ресторанного комплексу, ризик, заходи.

Постановка проблеми. На сьогодні в умовах постійної конкуренції стає необхідним постійна оптимізація процесів та збільшення рентабельності. Це можна досягти за рахунок зменшення витрат, проте мінімізація витрат не повинна впливати на якість продукції робіт послуг. При цьому при формулюванні заходів щодо зниження витрат необхідно враховувати специфіку діяльності. Підприємства готельно-ресторанного комплексу є частиною індустрії гостинності і мають свої особливості діяльності. Тому необхідно детально вивчити напрямки скорочення витрат на таких підприємствах, що підтверджує актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням скорочення витрат та їх управлінням займались такі видатні вчені та економісти-практики, як С. Ф. Голов, Є. В. Мних, С. О. Ткаченко, Л. Г. Цимбалюк, та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Не дивлячись на заслуги цих науковців, слід відзначити, що недостатньо вивченим є проблема зниження витрат підприємств готельно-ресторанного комплексу, що збільшує актуальність цього дослідження.

Мета статті. Головною метою роботи є формулювання заходів щодо скорочення різних витрат на підприємствах готельно-ресторанного комплексу.

Виклад основного матеріалу. Одним із способів збільшення прибутковості підприємств є скорочення витрат, проте не можна просто зменшити витрати чи перестати використовувати той чи інший ресурс, адже це може погано відбитися на кінцевих результатах. Отже, в першу чергу треба визначитись, що саме будемо оптимізувати. Є можливість скоротити певні витрати чи зміни умови якогось процесу, операції, чи і те, і інше. Для скорочення витрат повинен бути перелік всіх витрат, зокрема, калькуляції основних послуг. У кожного підприємства виникають різні витрати, проте для всіх готельно-ресторанних комплексів можна виділити схожі, крім того, можна сказати, що більшість таких витрат формуються майже на всіх підприємствах. Таким чином, автором узагальнено основні витрати, що виникають на підприємствах готельно-ресторанного комплексу, шляхи їх зниження та ризики здійснення такого заходу (табл. 1). Слід зазначити, що це не остаточний перелік рекомендацій щодо оптимізації витрат, можливі модифікації та доповнення, також є витрати, які не уникнути, та вони мають фіксований розмір (наприклад, витрати на ліцензії), тому до таблиці їх не включено. Крім того, у готельно-ресторан-них комплексах є багато додаткових витрат, що виникають внаслідок запитів клієнтів, зазвичай такі витрати пов'язані із використанням послуг сторонніх організацій, тому рекомендацією щодо їх зменшення стає пошук альтернаттивних контрагентів, внаслідок чого такі витрати до таблиці також не додано.

Як можна побачити з табл. 1, окремі витрати (матеріальні, на оплату праці тощо) стосуються всіх підприємств, тому такі заходи можуть розглядати не тільки готельно-ресторанні комплекси, але і суб'єкти господарювання інших галузей. Тобто ці заходи є універсальними, що збільшує їх цінність.

Оптимізація витрат, їх мінімізація є важливими складовими процесу управління витратами. Керівництву та бухгалтерії при плануванні дій слід точно прораховувати, які заходи доречно застосовувати для того чи іншого підприємства, при цьому треба враховувати, що хоча суб'єкти господарювання (центри відповідальності) різні, проте заклад один, тому оцінювати доцільно саме з того, що інші центри відповідальності можуть компенсувати ті чи інші витрати, проте з поправкою на налагодженість координації між підрозділами, адже може виникнути ситуація, коли центри є настільки окремими об'єктами, що не можуть залежати один від одного внаслідок паралельних процесів, коли потрібні одні й ті ж самі ресурси одночасно, тому у такому випадку необхідно чи налагоджувати краще зв'язки між центрами відповідальності, чи перерозподіляти наявні ресурси, чи залучати нові ресурси. Це означає, що управління витратами є складним, але дуже важливим процесом, що впливає не тільки на певні показники підприємства, але і в цілому на його якість діяльності та кінцевих результатів.

Висновки і пропозиції. Таким чином, можна зробити висновок, що існує багато напрямків скорочення витрат, що представляє собою не тільки їх мінімізацію, але і оптимальне використання обмежених ресурсів. Тому стає необхідним запропонування конкретних заходів щодо зниження витрат з врахуванням ризиків щодо їх реалізації. Це дозволить не тільки збільшити прибуток підприємства, але і оптимізувати його діяльність, тобто збільшити конкурентні переваги та стабільність на ринку. Сформовані шляхи скорочення витрат можуть використовуватися

не тільки на підприємствах готельно-ресторанного комплексу, але і в інших галузях, що показує їх універсальність та цінність. Також при управлінні витратами важливим є врахування ризиків реалізації заходів щодо скорочення витрат для попередження погіршення умов діяльності та кінцевих результатів, адже метою є економія ресурсів без негативних наслідків, а не збільшення прибутків будь-якою ціною, тому ця тематика потребує подальших досліджень.

Напрямками подальших досліджень є побудова моделі оптимізації витрат в системі управління витратами на підприємствах готельно-ресторанного комплексу.

Таблиця 1

Напрямки скорочення витрат на підприємствах готельно-ресторанного комплексу

№ з/п	Види витрат	Заходи для скорочення витрат	Ризики реалізації заходів
1.	Матеріальні витрати	*Пошук нових постачальників, зокрема, намагатись придбавати не у посередників, а у виробника*	*Погіршення якості та умов поставок, низька відповідальність постачальників*
		Аналіз логістичних каналів для встановлення поточного стану запасів та можливостей щодо їх скорочення, наприклад, за рахунок скорочення складів чи часткового їх об'єднання	Погіршення чи порушення умов зберігання запасів
		Скорочення ланковості товаропросування і відстані перевезень, застосування системи «just in time», що дозволить зменшити кількість запасів, звільнити складські приміщення, які можна буде використовувати в інших напрямках чи здавати в оренду	Ризик залежності від поставок «точно у строк», якщо приміщення здавати в оренду, то нові орендатори можуть заважати постояльцям та працівникам
		Автоматизація та модернізація обладнання	Ризик не окупності проекту капіталовкладень, небажання працівників освоювати техніку та працювати на новому обладнанні
		Застосування нових видів сировини та матеріалів	*Погіршення якості послуг*
		Перегляд доцільності використання окремих матеріалів	*Погіршення якості послуг, зменшення привабливості для клієнтів*
		Зменшення та запобігання браку, використання відходів	*Погіршення якості послуг через використання відходів там, де необхідно використовувати нові матеріали (сировину)*
2.	Витрати на оплату праці	Підвищення продуктивності праці за рахунок автоматизації процесів, застосування ефективної техніки та/чи нових розробок, зміни або модернізації обладнання	Скорочення штату, що завжди негативно відображається на мікрокліматі закладу
		Посилення контролю співвідношення темпів зростання продуктивності праці та заробітної плати	*Ризик незадоволення працівників оплатою праці*
		Скорочення управлінського штату (уникнення ситуації «на одного робітника два керівника»)	*Зниження контролю та регулювання процесів*
		При наявності вакантних посад запропонування штатним працівникам на умовах суміщення професій за окрему доплату виконувати додаткову роботу	*Ризик того, що працівники почнуть гірше виконувати свою основну роботу*
		Нарахування заробітної плати частково відповідно до окладу, частково у вигляді відсотка від реалізації чи премії за досягнення певних результатів	*Ризик того, що працівники почнуть діяти не в інтересах підприємства, а на отримання бонусів*
3.	Транспортні витрати	*Розрахунок оптимальних розмірів замовлень*	*Ризик неврахування псування продуктів*
		Вибір місцевих постачальників	*Погіршення якості та умов поставок, низька відповідальність постачальників*
		Використання послуг спеціальних служб з проектування ланцюгів і каналів доставки, зокрема з перевірки транспорту, моделювання дистрибутивної мережі, зменшення порожніх міст, покращення маршрутизації та часу доставки	Ризик того, що доцільного та економічно вигідного служби не запропонують, що призведе до виникнення неефективних неповоротних витрат

Продовження таблиці 1

4.	Витрати, пов'язані з експлуатацією та утриманням матеріально-технічної бази	Скорочення кількості невстановленого обладнання, недопущення його простоїв	Ризик того, що зайве використання обладнання для уникнення простоїв призведе до виникнення додаткових витрат; ризик того, що при списанні (продажу) обладнання рідко буде виникати необхідність його використання
		Запобігання проведення ремонтних робіт, зменшення їх кількості	Погіршення матеріально-технічної бази
		Вибір більш дешевого дизайну, підтримка інтер'єру у випадку псування наявних цінностей	*Зменшення привабливості закладу*
		Здавання в оренду законсервованих приміщень	*Ризик того, що нові орендатори можуть заважати постояльцям та працівникам*
5.	Адміністративні витрати	*Контроль доцільності відряджень*	*Ризик того, що внаслідок не затвердження відряджень призведе до втрати майбутніх вигод*
		Контроль за виникненням трансакційних витрат, їх окремий облік	*Окремий облік потребує додаткових витрат в організації бухгалтерського обслуговування*
		Перегляд доцільності бізнес-операцій, пов'язаних з управлінням	*Зменшення контролю бізнес-процесів*
		Вибір іншого банку з більш дешевшим обслуговуванням	*Погіршення умов розрахунково-касового обслуговування, зменшення послуг, що надає цей банк*
		Вибір альтернативних програм з ведення бухгалтерського обліку, формування та відправки звітності	*Погіршення умов та якості ведення бухгалтерського обліку*
		Переведення окремих процесів на аутсорсинг	*Погіршення контролю, ведення обліку тощо, незацікавленість у розвитку діяльності*
6.	Витрати на збут	*Перегляд доцільності всіх видів реклам*	*Зменшення реклами може призвести до зниження популярності закладу*
		Перегляд доцільності проведення всіх маркетингових досліджень	*Ризик відсутності необхідної інформації для управління*
		Вибір більш дешевших варіантів упаковки продукції, товарів	*Зменшення привабливості закладу*
		Зменшення витрат на рекламу за рахунок реєстрації в Інтернет Системах Бронювання, наприклад, booking.com, letsbar.com.ua тощо	Зменшення ефективності маркетингових дій
		Переведення окремих процесів на аутсорсинг	*Незацікавленість у розвитку діяльності, неврахування особливостей діяльності закладу*
7.	Витрати на ресурсозабезпечення	Встановлення лічильників	Додаткові витрати на придбання та встановлення лічильників
		Зменшення обсягів використання води, електроенергії, опалення тощо	Погіршення умов праці, зменшення привабливості закладу
8.	Витрати на підготовку до осінньо-зимового періоду	Встановлення нових вікон, що зменшують тепловтрати	Додаткові витрати на придбання нових вікон
		Проведення утеплення стін	Додаткові витрати на утеплення стін
9.	Витрати на проведення протипожежних закладів	*Пошук нових контрагентів*	*Погіршення якості та умов наданих послуг*
10.	Витрати на оплату послуг сторонніх організацій (телекомунікаційні, поштові, кур'єрські послуги тощо)	*Пошук нових контрагентів*	*Погіршення якості та умов наданих послуг*
11.	Витрати на класифікацію готелю	*Наймання спеціальних організацій, що надають такі послуги*	*Витрати на наймання можуть перевищувати отримані вигоди*
12.	Витрати на поліграфічні послуги	*Пошук нових контрагентів*	*Погіршення якості та умов наданих послуг*
		Зменшення поліграфічної продукції, її об'єднання	*Зниження привабливості закладу*

Закінчення таблиці 1

13.	Витрати на проведення конференцій	*Перегляд доцільності проведення, поділ процесів на частково самостійне виконання, частково – через аутсорсинг*	*Ризик втрати додаткових вигод, зв'язків у бізнес-середовищі*
14.	Витрати на організацію та підтримку дитячих кімнат	*Перегляд доцільності наявності дитячих кімнат, їх ефективності, як варіант, створення замість дитячої кімнати дитячого куточку*	*Зниження привабливості закладу*
15.	Витрати на музичний фон	*Вибір більш дешевої альтернативи (музика з інтернету, апаратура, що в наявності, якщо «жива музика», то чи відмовитись від неї, чи вибрати більш дешевого вокаліста*	*Зниження привабливості закладу*
16.	Витрати, що пов'язані з видаленням плям, фарбуванням	*Встановлення, що при бажанні клієнта лише попрати річ, то це послуги власної пральні, для виділення плям, фарб, що потребують спеціальної обробки чи засобів чистки, тощо надаються контакти відповідних закладів*	*Незадоволеність клієнтів щодо виконання прохання*
17.	Витрати на організацію та проведення лікувальних процедур	*Внесення більш дешевих та простих лікувальних процедур*	*Зниження привабливості закладу*
18.	Витрати на проведення змагань (у басейні, тренажерному залі)	*Проведення такої маркетингової політики, щоб учасники не тільки відвідували тренажерний зал/басейн тощо, але і проживали у готелі, харчувались у ресторані і таке інше*	*Витрати на проведення маркетингової політики можуть зменшити ефективність заходу чи призвести до збитків*

Джерело: розроблено автором на підставі [1-5], курсивом виділено власні пропозиції

Список літератури:

1. Ткаченко С. О. Вдосконалення системи оптимізації витрат обігу / С. О. Ткаченко // Проблеми економіки. – 2012. – № 1. – С. 91-95.
2. Омельченко О. С. Напрями оптимізації витрат в системі управління / О. С. Омельченко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4901
3. Корінько М. Д. Концептуальні основи управління витратами суб'єктів господарювання в умовах удосконалення ринкових відносин / М. Д. Корінько, Г. Б. Тітаренко // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 9. – С. 126-131.
4. Стешенко О. Д. Оптимізація витрат готельного підприємства / О. Д. Стешенко, В. В. Юр'єв // Науково-технічний збірник «Комунальне господарство міст». – 2013. – № 108. – С. 563-570.
5. Цимбалюк Л. Г. Чинники, резерви та шляхи зниження витрат виробництва як основа зменшення ціни товару / Л. Г. Цимбалюк, Н. П. Скригун // Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2011. – № 3. – С. 88-95.

Волковская Я.В.
Харьковский национальный экономический университет
имени Семёна Кузнеца

ПУТИ СОКРАЩЕНИЯ РАСХОДОВ НА ПРИМЕРЕ ПРЕДПРИЯТИЙ ГОСТИНИЧНО-РЕСТОРАННОГО КОМПЛЕКСА

Аннотация
Исследована сущность сокращения расходов. Выделены основные расходы предприятий гостинично-ресторанного комплекса. Предложены направления сокращения расходов предприятий гостинично-ресторанного комплекса. Указано риски реализации мероприятий по сокращению расходов на предприятиях. Сделан вывод о необходимости минимизации расходов с учетом оптимального использования ограниченных ресурсов.
Ключевые слова: расходы, сокращение расходов, предприятия гостинично-ресторанного комплекса, риск, мероприятия.

Volkovska I.V.
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics

WAYS OF CURTAILMENT OF EXPENSES ON THE EXAMPLE OF ENTERPRISES OF THE HOTEL AND RESTAURANT COMPLEX

Summary
The essence of cost reduction is investigated. The main costs at the enterprises of the hotel-restaurant complex are allocated. The measures of cost reduction at enterprises of the hotel-restaurant complex are offered. The risks of measures about cost reduction in enterprises are noted. The conclusion is made on the need to minimize costs considering the optimal use of scarce resources.
Keywords: costs, cost reduction, enterprises of the hotel-restaurant complex, risk, measures.

УДК 658.14

ДИСПРОПОРЦІЇ В СТРУКТУРІ КАПІТАЛУ ПІДПРИЄМСТВА ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФІНАНСОВІ ПОКАЗНИКИ РОБОТИ ПІДПРИЄМСТВА

Дрига С.Г., Міщенко І.Д.
Київський національний торговельно-економічний університет

Проведено дослідження структури капіталу підприємства, визначено ознаки неефективної структури капіталу викликаної диспропорцією в ній. Наведено методи оптимізації структури капіталу та визначено переваги і недоліки формування структури капіталу за рахунок власних та залучених джерел фінансування та розкрито наслідки їхнього впливу на фінансові показники підприємства. Узагальнено основні чинники впливу диспропорційної та оптимальної структури капіталу підприємства на фінансові показники та фінансові результати діяльності підприємства.
Ключові слова: капітал, структура капіталу, диспропорція структури капіталу, оптимізація структури капіталу.

Постановка проблеми. В сучасних умовах господарювання важливим фактором його функціонування та успішної економіко-організаційної роботи є наявність капіталу. Диспропорція в структурі капіталу підприємства є однією з найголовніших проблем його діяльності в сучасних умовах підприємницької діяльності і призводить до зниження ефективності діяльності суб'єкта господарювання, що відображається на зниженні рівня фінансових показників. Тому для підприємства важливим є розрахунок найкращого співвідношення між власним капіталом та залученим, формування інструментів визначення такої збалансованості, вчасне та результативне реагування на вплив зовнішніх факторів, що є важливою умовою забезпечення стабільних фінансових показників діяльності підприємства.

Аналіз останніх досягнень і публікацій. Теоретичним дослідженням сутності та формування капіталу присвячено багато праць вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких варто відзначити таких вчених І.В. Бланк, І.Г. Лук'яненко, В.М. Подєрьогін, О.О. Савлук, І.О. Школьник, К. Маркс, Д. Ріккардо, П. Самуельсон, А. Сміт, І. Фішер та ін. У більшості досліджень даних науковців основний акцент робиться на джерела утворення капіталу та його управління. Однак поза увагою залишається така важлива проблематика, як диспропорція або незбалансованість структури капіталу та визначення впливу, який вони чинять на фінансові показники роботи підприємств всіх форм власності.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Незважаючи на досить значну кількість наукових праць, присвячених цьому питанню, окремі її аспекти недостатньо дослідженні та висвітлені в економічній літературі. Це зумовлено недостатнім комплексним аналізом всіх аспектів збалансованості капіталу, а саме визначення співвідношення власних та залучених фінансових ресурсів на різних стадіях діяльності підприємства. Дане питання потребує подальшого розгляду, оскільки підприємству постійно потрібно зважати на збалансованість структури капіталу при швидкій зміні умов функціонування суб'єкта господарювання в ринковій економіці.

Метою статті є дослідження проблематики диспропорції структури капіталу підприємства та визначення її впливу на фінансово-економічні показники роботи підприємства а також пошук шляхів збалансованості та оптимізації цієї структури.

Виклад основного матеріалу. У процесі господарської діяльності підприємства структура капіталу показує співвідношення власного і позикового капіталу. Структура капіталу підприємства є важливою економічною категорією, оскільки характеризує багато аспектів операційної, фінансової та інвестиційної діяльності суб'єкта господарювання і активно впливає на кінцеві результати його діяльності. І.А. Бланк розглядає структуру

капіталу як «відношення всіх форм власних та залучених фінансових коштів, що використовуються підприємством в процесі господарської діяльності для фінансування активів» [1].

В сучасних умовах нестабільного ринкового середовища підприємницькі структури часто зустрічаються з проблемою диспропорційного утворення структури капіталу. Через зазначену проблему українські підприємства можуть недотримувати близько 10% доходу, основним фактором чого є неналежне управління структурою капіталу та комбінування джерел його формування.

В цілому в економічній теорії диспропорцію визначають, як несумісність, невідповідність частин, відсутність пропорційності в цілому об'єкті, окремих підрозділах економіки [2].

Основними ознаками неефективної структури капіталу підприємства, яка викликана його диспропорцією є:

– повільний темп розвитку підприємства;
– виробничий процес має часові розриви;
– незначний темп обороту капіталу;
– незбалансованість між дохідністю капіталу та ризиками;
– показник рентабельності інвестованого капіталу нижчий або дорівнює середньозваженій вартості капіталу підприємства;
– рівень вартості підприємства впродовж наступних періодів не зазнає істотних змін.

За твердженням Є.Р. Жорової «диспропорція у структурі капіталу підприємства у підсумку може спричинити нестачу фінансових ресурсів, втрату фінансової стійкості та руйнування ефекту синергії діяльності, що тягне за собою появу інших факторів кризового стану підприємства» [3, с. 331].

Тому вагомим аспектом при структуризації капіталу є впровадження та проведення ефективного фінансового менеджменту на підприємстві. Важливою умовою формування структури капіталу підприємства повинні бути рішення, які сприятимуть формуванні достатньої кількості фінансових ресурсів для підприємства, пошук на грошовому і фінансовому ринку нових джерел фінансування, запровадження використання нових методів залучення коштів та нових фінансових ресурсів, що сприятимуть вирішенню основних проблем: забезпечення платоспроможності, дотримання ліквідності, збільшення прибутковості та формування оптимального збалансування власних та залучених джерел фінансування.

Рішення керівництва компанії стосовно вибору джерел фінансування формується під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних факторів, які лягають в основу методів оптимізації структури капіталу:

1) оптимізація структури капіталу за критерієм максимізації рівня фінансової рентабельності, яка передбачає використання механізму фінансового левериджу;

2) оптимізація структури капіталу за критерієм мінімізації його вартості, заснована на попередньому оцінюванні вартості власного і залученого капіталу і багатоваріантних розрахунках середньозваженої вартості капіталу;

3) оптимізація структури капіталу за критерієм мінімізації рівня фінансових ризиків, пов'язана з процесом диференційованого вибору джерел фінансування різних складових активів підприємства [4, с. 228].

При виборі джерел фінансування та їх обсягів, менеджеру необхідно зважати на їх переваги та недоліки. Отже, в першу чергу розглянемо особливості власного та залученого капіталу та їх вплив на фінансові результати роботи підприємства.

Як зазначає І.Й. Плікус, власний капітал підприємства характеризується такими позитивними і негативними рисами [5]:

– простота залучення використання (при вирішенні питання щодо збільшення обсягу власного капіталу або щодо напрямків його використання рішення приймає підприємство без участі будь-яких інших суб'єктів господарювання);
– більш висока дохідність та здатність генерувати прибуток (при використанні власного капіталу немає потреби сплачувати відсотки за кредитом);
– підвищення конкурентоспроможності підприємства (наявність значної частки власного капіталу збільшує його платоспроможність та фінансову стійкість, що надає певних конкурентних переваг та статусу перед клієнтами та партнерами).
– обсяг власного капіталу обмежений тому підприємство може втратити можливість розширення діяльності та збільшення рентабельності за рахунок залучення позикових коштів за допомогою ефекту фінансового левериджу;
– часто власний капітал, що залучений із зовнішніх джерел, має більш високу вартість порівняно із позиковим капіталом.

Поряд з цим, залучений капітал при нестачі власного капіталу є важливим фактором розвитку підприємства, основними позитивними рисами якого є:

– значні можливості залучення;
– можливість диверсифікувати власний капітал;
– впливає на збільшення фінансового потенціалу та темпів масштабів господарської діяльності підприємства;
– податковий щит;
– невисока ціна залучення;
– можливість утворювати приріст фінансової рентабельності.

Негативними рисами залученого капіталу для підприємства є:

– ризик зниження фінансової стійкості та втрати платоспроможності;
– значна залежність вартості залученого капіталу від зміни кон'юнктури фінансового ринку;
– активи, які створені за рахунок залучення позикових ресурсів, створюють меншу норму прибутку підприємства, що пов'язано зі збільшенням витрат, які зросли за рахунок збільшення вартості позикових ресурсів;
– зростання частки залученого капіталу спричиняє зменшення цінності ліквідних активів підприємства.

Таким чином, підприємство, яке у своїй господарській діяльності використовує виключно власний капітал є фінансово стійким, однак воно зменшує темпи свого розвитку, оскільки в його наявності не має додаткових активів, які воно може використати для розширення і модерніза-

ції виробництва. Також при недостатності власного капіталу для ефективного функціонування підприємства необхідним є залучення додаткових фінансових ресурсів.

Підприємство користується позиками, оскільки використання збільшення частки позикового капіталу призводить до збільшення рентабельності власного капіталу через ефект фінансового важеля. На рівні відносно малої позики можливість банкрутства і фінансового виснаження невелика, і вигода від позикових коштів більше їхньої вартості. Однак, на рівні дуже великої частки позик в структурі капіталу можливість банкрутства і фінансового виснаження зростає і ефект фінансового важеля може виявитись недостатнім для того, щоб компенсувати фінансові витрати, пов'язані із залученням позик [6, с. 8].

При виборі структури капіталу підприємства менеджеру необхідно враховувати такі фактори.

1. Чим більший рівень ризику одержаних результатів при прийнятті фінансових рішень (високі значення дисперсії прибутку і прибутковості), тим менше має бути значення фінансового важеля. Для підприємств з невизначеним ступенем попиту і, отже, зі значною варіацією прибутку, ймовірність ситуації недостатності фінансових ресурсів набагато більша при будь-якому рівні фінансового важеля в порівнянні з підприємством, у якого рівень ризику дефіциту фінансових коштів менший. Підприємства з незначним операційним ризиком мають змогу залучати позикові фінансові ресурси в більшому розмірі до тих пір, поки очікувані видатки банкрутства не переважать податкові переваги здійснення залучення позикових коштів.

2. Підприємства, в структурі капіталу якого більше значення мають матеріальні активи, можуть мати більший фінансовий важіль в порівнянні з підприємством, де велика частина активів складається з патентів, торгової марки, різних прав користування. Це спричинено тим, що небезпека банкрутства підприємства неоднаково позначається на ринковій оцінці активів.

3. Для підприємств, яким належить пільга по сплаті податку на прибуток, структура капіталу не виконує важливої ролі. Однак, підприємства, що сплачують цей податок, мають обов'язково надавати цільовий характер політиці формування структури капіталу і підвищувати частку капіталу відповідно до неї. При незначному рівні ставки податку на прибуток або в умовах використання податкових пільг суб'єктом господарювання різниця вартості власного і позикового капіталу є незначною. Але при умові більш високої ставки податку на прибуток зростає ефект від залучення позикового капіталу. Фінансовий важіль необхідно збільшувати до того часу, поки видатки на залучення у структуру капіталу додаткового позикового капіталу не перевищать податкові вигоди.

Врахування даних факторів дозволить здійснити ефективну оптимізацію структури капіталу підприємства та знизити негативні наслідки викликані диспропорцією даної структури, що в кінцевому результаті повинно відобразитись на фінансових показниках його роботи. Процес оптимізації структури капіталу полягає у виборі такої пропорції власного і залученого капіталу, при якій досягається найбільш значна фінансова рентабельність та прибутковість і забезпечується фінансова стійкість підприємства. В цілому оптимізація структури капіталу – це важливий етап стратегічного аналізу капіталу, який полягає у визначенні такого співвідношення між вартістю, втіленою у кошти підприємства, які йому належать і приносять прибуток, та вартістю, інвестованою в грошові кошти, що залучаються на основі їх повернення, за умови якого досягається максимальна ефективність діяльності підприємства [7, с. 211].

Оптимальна структура капіталу підприємства повинна відповідати головним цілям і завданням щодо фінансування підприємства та забезпечити його сталий розвиток, а також формувати умови, за яких підприємство отримуватиме максимальну суму прибутку при найменших видатках на її формування.

Визначення оптимальної структури капіталу для підприємств не є однозначним та постійним критерієм, адже це залежить від форми власності підприємства, етапів його розвитку, галузі, в якій воно функціонує, масштабів господарської діяльності а також фіскальної та грошово-кредитної політики в державі та інших чинників.

Процес формування структури капіталу підприємства повинен бути підкріплений відповідним аналізом та оцінкою структури капіталу підприємства та його діяльності, прогнозними розрахунками за декількома сценаріями розвитку подій, залежно від ситуації, що може скластися на ринку. На підприємстві повинна бути певна методика оцінки результатів управління капіталом, що ґрунтуватиметься на основі передових практик і власного досвіду, з комбінації показників структури, стану та ефективності використання капіталу, а також їх нормативних значень, що дозволить відстежувати динаміку процесу управління капіталом і робити прогнози у довгостроковому періоді [3, с. 333].

Оптимізація структури капіталу в підприємств потрібно проводити з врахуванням виконання певних етапів [8]:

1. Аналіз капіталу підприємства.
2. Оцінювання основних факторів, які визначають структуру капіталу.
3. Оптимізація структури капіталу за критерієм максимізації рівня фінансової рентабельності.
4. Оптимізація структури капіталу за критерієм мінімізації його вартості.
5. Оптимізація структури капіталу за критерієм мінімізації рівня фінансових ризиків.
6. Формування відповідного показника цільової структури капіталу.

Проведення аналізу за даними етапами дозволяє комплексно оцінити наявну структуру капіталу підприємства та визначити основні чинники її впливу на фінансові показники діяльності підприємства.

В кінцевому результаті можна виділити основні чинники впливу структури капіталу підприємства на фінансові показники та фінансові результати діяльності підприємства:

– при оптимальному співвідношенні власних і залучених фінансових ресурсів підприємство має змогу збільшити рівень дохідності за рахунок зростання масштабів своєї діяльності;

– збалансування структури капіталу дозволяє зменшити вартість залучення капіталу, що вказує на зменшення витрат пов'язаних з процесом залучення коштів і їх використанням;

– оптимальне співвідношення різних джерел формування капіталу надає можливість забезпечити створення додаткового обсягу активів за умови ефективної господарської діяльності підприємства, що в результаті дозволить забезпечити приріст прибутку на вкладений капітал;

Рис. 1. Вплив структури капіталу підприємства на ефективність діяльності і його фінансові показники*

* *розробка автора*

– оптимальна структура капіталу одночасно надає можливість забезпечення стабільного значення фінансової стійкості, тобто мінімізації ризику втрати ліквідності та платоспроможності, з одночасним збереженням на достатньому рівні показника дохідності або його збільшенням;

– зміна частки позикових коштів у структурі капіталу підприємства впливає на зміну рівня рентабельності власного капіталу;

– збалансування структури капіталу підприємства впливає на зміну вартості підприємства, що в подальшому позитивно відображається на рівні кредитоспроможності та інвестиційної привабливості суб'єкта господарювання.

Вплив структури капіталу підприємства на ефективність діяльності і його фінансові показники відображено на рис. 1.

Отже, вплив структури капіталу підприємства є значним і тому керівнику необхідно постійно оцінювати наслідки впливу кожного з джерел фінансування та уникати диспропорційної структури капіталу через її оптимізацію.

Висновки і пропозиції. Головна мета менеджменту підприємства полягає у забезпечені створення ефективної структури капіталу підприємства, яка б сприяла забезпеченню результативності фінансових показників його діяльності. Для цього керівникам підприємства необхідно враховувати всі переваги і недоліки використання як власних так і залучених фінансових ресурсів та визначення наслідків, які вони матимуть на фінансові показники діяльності. Тому при виборі джерел створення структури капіталу необхідно враховувати наслідки диспропорційності у структурі капіталу та намагатись оптимізувати дану структуру таким чином, щоб вона забезпечила ефективну діяльність та розвиток підприємства.

Список літератури:

1. Бланк І.А. Основи фінансового менеджменту / І.А. Бланк. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2006. – 620 с.
2. Економічна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://slovopedia.org.ua/38/53396/378901.html
3. Жорова Є.Р. Оптимізація фінансової структури капіталу підприємства / Є.Р. Жорова // БізнесІнформ. 2014. – № 4. – С. 330-333.
4. Висоцька І.Б. Оптимізація структури капіталу підприємства з метою підвищення його фінансової безпеки / І.Б. Висоцька, В.В. Комаричина // Науковий вісник НЛТУ України. – 2013. – 224-230 с.
5. Плікус І.Й. Система моніторингу для фінансового прогнозу діяльності підприємства / І.Й. Плікус // Фінанси України. – 2004. – № 6. – С. 35-44.
6. Бойко І.А. Проблеми управління структурою капіталу вітчизняних підприємств / І.А. Бойко // Наукові праці НУХТ – К.: НУХТ, 2006. – № 19. – С. 8-11
7. Федоренко Н.О. Разработка комплексной системы формирования и использования собственного и заемного капитала фирмы / О.М. Теліженко, Ю.О. Мирошниченко, Н.О. Федоренко // Актуальні проблеми економіки. – Київ: ВНЗ «Національна академія управління», 2008. – № 2. – С. 209-220.
8. Семенова Т. В. Оптимізація структури капіталу підприємства / Т.В. Семенова, А.С Шамрицька [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/optimizatsiya-strukturi-kapitalu-pidpriemstva

Дрыга С.Г., Мищенко И.Д.
Киевский национальный торгово-экономический университет

ДИСПРОПОРЦИИ В СТРУКТУРЕ КАПИТАЛА ПРЕДПРИЯТИЯ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ФИНАНСОВЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ РАБОТЫ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация
Проведено исследование структуры капитала предприятия, определены признаки неэффективной структуры капитала вызванной диспропорцией в ней. Приведены методы оптимизации структуры капитала и определены преимущества и недостатки формирования структуры капитала за счет собственных и привлеченных источников финансирования и раскрыто последствия их влияния на финансовые показатели предприятия. Обобщены основные факторы влияния диспропорциональной и оптимальной структуры капитала предприятия на финансовые показатели и финансовые результаты деятельности предприятия.
Ключевые слова: капитал, структура капитала, диспропорция структуры капитала, оптимизация структуры капитала.

Dryha S.H., Mishchenko I.D.
Kyiv National University of Trade and Economics

THE IMBALANCES IN THE CAPITAL STRUCTURE OF THE COMPANY AND THEIR EFFECT ON THE FINANCIAL PERFOMANCE OF THE COMPANY

Summary
Conducted a study of the capital structure of the company, defined attributes inefficient capital structure caused by imbalance in it. Showed the method of optimizing capital structure and advantages and disadvantages of the capital structure through its own and attracted funding. Revealed the consequences of their impact on financial performance. Overviewed main influence factors of proportionless and optimal capital structure on financial performance and financial results of the company.
Keywords: capital, capital structure, capital structure imbalance, optimization of capital structure.

УДК 336:351.72

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПЕНСІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Заславська О.І.
Ужгородський національний університет

У статті досліджено стан та тенденції розвитку пенсійної системи України. Здійснено аналіз показників пенсійного забезпечення та оцінку діяльності Пенсійного фонду України. Визначено основні проблеми реформування вітчизняної пенсійної системи. Акцентовано увагу на питаннях удосконалення системи пенсійного забезпечення з метою підвищення рівня соціального захисту населення в умовах економічної нестабільності. Розглянуто шляхи оптимізації системи пенсійного страхування у контексті побудови трирівневої структури пенсійної системи.
Ключові слова: пенсія, пенсійне забезпечення, пенсійна система, Пенсійний фонд, солідарна система пенсійного страхування, накопичувальна система пенсійного страхування, система недержавного пенсійного забезпечення, пенсійна реформа.

Постановка проблеми. На шляху інтеграції України до Європейського Союзу виявилося багато проблем та викликів, особливо небезпечних в умовах зовнішньої агресії та ведення військових дій на сході країни. Українська економіка, як і держава загалом, переживає надзвичайно складний період та потребує термінових ефективних перетворень. Політична та фінансово-економічна криза 2014 року разом із накопиченими у попередні роки економічними дисбалансами зруйнувала макрофінансову стабільність держави. Основні проблеми у системі державних фінансів проявилися в ускладненні умов формування доходів державного бюджету, низькій ефективності державних видатків, зростанні бюджетного дефіциту. Розрив між доходами та видатками бюджету, неефективне та нецільове використання бюджетних ресурсів посилили тиск на стабільність національної валюти, обумовили недофінансування видатків бюджету, погіршення ситуації у сфері соціального захисту і, насамперед, пенсійного забезпечення громадян України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку та функціонування пенсій-

ної системи України досліджені у роботах таких провідних вітчизняних науковців, як В. Базилевич, О. Василик, С. Ковальчук, В. Кудряшов, К. Павлюк, Ю. Пасічник, І. Розпутенко, С. Юрій та інших. Наразі вітчизняна економіка потребує проведення структурної перебудови, активізації інвестиційних процесів із метою досягнення економічного зростання. У цьому аспекті реформування пенсійної системи України є актуальною проблемою, оскільки ефективна соціально-економічна політика є одним із важливих напрямів стабілізації та розвитку національної економіки.

Метою статті є дослідження практичних аспектів функціонування системи пенсійного забезпечення в Україні та визначення напрямів її удосконалення з метою підвищення рівня соціального захисту населення в умовах політичної та економічної нестабільності.

Виклад основного матеріалу. Пенсійний фонд України створено у 1992 році з метою пенсійного забезпечення громадян. Кошти фонду не входять до державного бюджету і не можуть бути використані на інші цілі, крім виплати пенсій та соціальної допомоги. Джерелами формування Пенсійного фонду є обов'язкові внески суб'єктів господарювання і громадян, кошти із державного бюджету, призначені для виплати пенсій військовослужбовцям, добровільні внески і пожертвування та інші надходження. В останні роки через поглиблення дисбалансу між надходженнями та видатками Пенсійного фонду джерела його наповнення були розширені за рахунок впровадження додаткових зборів на виплату пенсій з окремих господарських операцій (надання послуг стільникового зв'язку, купівлі валюти, нерухомості та транспортних засобів тощо), що фактично мають режим податку. Крім того, дедалі більшу роль у структурі доходів відіграють бюджетні трансферти на покриття дефіциту бюджету Пенсійного фонду.

Сучасна пенсійна система України базується на солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Із прийняттям у 2003 році Законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» і «Про недержавне пенсійне забезпечення» розпочато впровадження пенсійної реформи в Україні, сутність якої полягає у переході до трирівневої пенсійної системи.

Перший рівень – солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування – базується на засадах солідарності, субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду.

Другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування – базується на засадах акумулювання коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат. Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Третій рівень – система недержавного пенсійного забезпечення – базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень із метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та у порядку, передбачених законодавством. Другий та третій рівні системи пенсійного забезпечення становлять систему накопичувального пенсійного забезпечення. Таке поєднання забезпечує соціальні гарантії та фінансову стабільність пенсійної системи. Реформована солідарна система враховуватиме інтереси малозабезпечених верств населення, а накопичувальна – стимулюватиме до пенсійних заощаджень усіх громадян, особливо з вищими доходами [3; 4].

Наразі в Україні діють два рівні пенсійної системи – солідарна система та недержавне добровільне пенсійне забезпечення. Солідарну систему ми успадкували з часів Радянського Союзу, коли співвідношення вікових категорій було принципово іншим і не виникало проблем із тим, щоби п'ятеро працюючих утримували одного пенсіонера. Для України, як і для більшості країн світу, головною демографічною тенденцією сьогодення є процес старіння населення. У 2014 році в Україні кількість пенсіонерів вперше перевищила кількість працюючих, а у 2016 році вона становила майже 30% чисельності усього населення. Сьогодні у нашій країні на 10 платників страхових внесків припадає 13 пенсіонерів. За останні 20 років Україна втратила майже 10 мільйонів населення, і не лише через високу смертність, але й через значну трудову еміграцію. Окрім цього, через економічні проблеми, відсутність інфляційної індексації пенсій та заробітних плат у громадян немає коштів для участі у другому та третьому рівнях пенсійної системи. Отже, переважна частина пенсій нараховується за солідарною системою і виплачується з Пенсійного фонду.

У табл. 1 представлено основні показники фінансового забезпечення населення України.

Таблиця 1

Основні показники пенсійного забезпечення населення України за період 2011-2017 рр. (у грн., на кінець періоду)*

Рік	Мінімальна пенсія	Максимальна пенсія	Прожитковий мінімум	Мінімальна заробітна плата	Максимальна заробітна плата
2011	750	7500	894	941	14115
2012	822	8220	1017	1073	18241
2013	894	8940	1108	1147	19499
2014	949	9490	1176	1218	20706
2015	1074	9490	1330	1378	23426
2016	1247	10740	1600	1600	38750
01.05. 2017	1312	10740	1684	3200	40000

**Джерело: [1]*

Дані таблиці свідчать, що пенсія, як і заробітна плата, протягом аналізованого періоду поступово зростали. Попри це, мінімальна пенсія значно нижча загального показника прожиткового мінімуму. Крім того, у 2012 році мінімальна пенсія складала всього 76,6% мінімальної заробітної плати, а у 2016 році цей показник знизився до 75,5%. Також існує значна розбіжність у розмірі мінімальної та максимальної пенсії, а саме –

у 10 разів. Мінімальна пенсія за віком наразі складає 1312 грн., максимальна – 10740 грн. Найбільша пенсія, яка виплачується сьогодні, складає 58764 грн. Середній розмір пенсії в Україні станом на 01.04.2017 р. – 1832 грн., що становить лише 29% від середньої зарплати. Водночас, майже 9 тисяч пенсій, призначених до 1 жовтня 2011 року, виплачуються у раніше встановлених розмірах без будь-яких обмежень [2].

Варто зазначити, що позитивна динаміка росту максимальної заробітної плати, яку демонструє табл. 1, сприятлива для наповнюваності Пенсійного фонду, втім із кожним роком дефіцит бюджету Фонду зростає. До прикладу, у 2016 році він складав 145 млрд. грн. і був повністю покритий за рахунок Державного бюджету. У 2017 році дотація з Державного бюджету Пенсійному фонду становить 141,3 млрд. грн. Це майже половина від суми, необхідної для виплати усіх пенсій у державі. При цьому видатки Пенсійного фонду власне на сплату страхових пенсій становлять лише 75% від загальних виплат. Решта – інші види пенсій і соціальних доплат [1].

Отже, чинна система призначення пенсій в Україні потребує удосконалення, оскільки існуючі у ній недоліки вже призвели до серйозних проблем. Передусім, це критичне для пенсійної системи співвідношення пенсіонерів і тих, хто має їх утримувати. На сьогодні у країні нараховується близько 26,3 млн. осіб працездатного віку, із них зайняті лише 16,2 млн., а внески до Пенсійного фонду сплачує ще менша кількість. Внаслідок цього лише 12,8 млн. застрахованих осіб утримують 12 млн. нинішніх пенсіонерів. По-друге, Пенсійний фонд не має належних ресурсів для того, аби забезпечити гідний рівень пенсій. У 8 млн. пенсіонерів (67%) розмір страхової пенсії – на рівні прожиткового мінімуму. По-третє, на сьогодні нівельовано залежність розміру пенсії від сплачених внесків.

Саме тому головна мета реформи вітчизняної солідарної системи пенсійного забезпечення – стимулювати працююче населення до сплати єдиного внеску із легальної заробітної плати та визначити внутрішні джерела для того, аби солідарна система була самодостатньою. За даними Пенсійного фонду України, до його бюджету за січень-липень 2017 року з усіх джерел фінансування надійшло 149,1 млрд. грн., із яких власні надходження склали 86,3 млрд. грн., що на 23,3 млрд. грн. більше у порівнянні з відповідним показником 2016 року. При цьому, надходження частини єдиного соціального внеску до Пенсійного фонду у січні-липні на 11 млрд. грн. перевищили плановий показник. Із Державного бюджету на фінансування пенсійних виплат спрямовано 62,8 млрд. грн., що на 15,6 млрд. грн. менше запланованого та на 11,1 млрд. грн. менше відповідного показника 2016 року. Середній розмір пенсії у липні 2017 року склав 1886,8 грн. [1].

У липні 2017 року Верховна Рада України внесла у порядок денний урядовий варіант пенсійної реформи. Законопроектом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» пропонуються зміни до 32 законодавчих актів. Цей Закон частково має набути чинності з 1 жовтня 2017 року, а з 1 січня 2018 року – у повному обсязі. Складовою частиною пенсійної реформи є обов'язкове осучаснення пенсій, тобто їх перерахунок відповідно до зростання середньої заробітної плати з якої сплачуються внески. Вартість одного року стажу, який застосовують для обчислення пенсії, знижено з 1,35% до 1%. Зменшення цього показника у більшості випадків покращує умови перегляду пенсій для тих, хто вже зараз отримує пенсію. Кінцева сума перерахованої пенсії залежить від двох показників – вартості страхового стажу та показника середньої заробітної плати. Зменшуючи коефіцієнт, уряд одночасно пропонує підвищити розмір середньої заробітної плати, який використовується при обчисленні пенсій. Він буде однаковим для пенсіонерів, яким нараховується пенсія у цьому році, і тим, кому вона перераховуватиметься. У результаті пенсії будуть перераховані, тобто підвищені для майже 5,6 млн. українців (усього в Україні 11,9 млн. пенсіонерів). Частина пенсіонерів після «осучаснення» пенсійних виплат отримуватимуть вдвічі більшу пенсію [1].

Нині у системі пенсійного забезпечення України, крім страхових пенсій, існує ще один вид пенсійних виплат, так звані спеціальні пенсії. Право на них, а також порядок їх призначення і виплати визначаються окремими законами. Зокрема, право на спеціальні пенсії мають депутати, державні службовці, судді, прокурори, службовці органів місцевого самоврядування, науковці. Спеціальні пенсії, як правило, виплачуються у підвищеному розмірі порівняно зі страховими пенсіями. Свого часу така система запроваджувалася як своєрідна компенсація за низький рівень заробітної плати у відповідних категорій працівників. Однак із моменту запровадження спеціальних пенсій умови оплати праці таких працівників значно покращилися. Тож, логічним кроком буде скасування чинних привілеїв у призначенні пенсій. Зокрема, після підвищення заробітної плати суддям, державним службовцям цілком закономірним є питання ліквідації інших пільг і перехід до загальних страхових принципів.

У законопроекті пропонується запровадити єдині підходи до призначення пенсій, коли враховується не професія, а лише рівень заробітної плати і страховий стаж. Уряд пропонує звільнити солідарну пенсійну систему від страхових виплат, які не забезпечені надходженнями страхових внесків. Це допоможе виконати поставлене завдання – до 2024 року зробити Пенсійний фонд бездефіцитним, що означатиме нові можливості підвищувати пенсійні виплати, а відтак і якість життя людей похилого віку.

Позитивні результати дали заходи, проведені Пенсійним фондом щодо організації обслуговування пенсіонерів. Так, у 2016 році розпочато створення єдиної консолідованої бази даних про одержувачів пенсійних виплат та впровадження електронних пенсійних справ, чисельність яких сьогодні складає понад 200 тис. Для внутрішньо переміщених осіб впроваджено електронні пенсійні посвідчення, які одночасно є банківською платіжною карткою. Запроваджено обслуговування громадян із питань призначення пенсій незалежно від місця їх проживання (реєстрації). Із метою наближення місць обслуговування до одержувачів послуг органами Пенсійного

фонду ініційовано облаштування робочих місць із визначеним переліком послуг, які можуть надаватися в об'єднаних територіальних громадах. Модернізовано реєстр застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, в якому на всіх застрахованих осіб та одержувачів пенсійних виплат сформовано індивідуальні електронні картки, де містяться дані про трудові відносини, стаж, заробітну плату, сплату страхових внесків, пенсійні виплати та виплати за іншими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування. Розпочато впровадження електронного обігу пенсійної документації, зокрема, відомостей на виплату пенсій через банки. Розширено можливості дистанційного обслуговування громадян через веб-портал електронних послуг Пенсійного фонду України. В органах Пенсійного фонду створено атестовану комплексну систему захисту інформації, здійснено оновлення парку комп'ютерної техніки. У зв'язку з проведенням оптимізації структури органів Пенсійного фонду кількість його територіальних управлінь (із збереженням мережі пунктів обслуговування) скорочено вдвічі, а штатна чисельність працівників зменшилася на 17,8%.

Висновки і пропозиції. Результати проведеного дослідження засвідчили, що існуюча національна пенсійна система є одним із основних чинників, що призводять до фіскальної вразливості економіки. Це свідчить про нагальну потребу комплексної реформи пенсійної системи із впровадженням накопичувального механізму та створенням приватних пенсійних фондів. Головними напрямами реформування пенсійної системи України має бути суттєве удосконалення солідарної системи; створення економічних умов для реального введення другого рівня пенсійного забезпечення; стимулювання підприємств для створення приватних пенсійних депозитних фондів у державних банках як прототипу третього рівня пенсійного забезпечення.

Список літератури:

1. Офіційний сайт Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua
2. Офіційний сайт Пенсійного фонду України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pfu.gov.ua
3. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування / Закон України № 1058-IV від 09.07.2003 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua
4. Про недержавне пенсійне забезпечення / Закон України № 1057-IV від 09.07.2003 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua

Заславская О.И.
Ужгородский национальный университет

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПЕНСИОННОЙ РЕФОРМЫ В УКРАИНЕ

Аннотация
В статье исследовано состояние и тенденции развития пенсионной системы Украины. Осуществлен анализ показателей пенсионного обеспечения и оценка деятельности Пенсионного фонда Украины. Определены основные проблемы реформирования отечественной пенсионной системы. Акцентировано внимание на вопросах совершенствования системы пенсионного обеспечения с целью повышения уровня социальной защиты населения в условиях экономической нестабильности. Рассмотрены пути оптимизации системы пенсионного страхования в контексте построения трехуровневой структуры пенсионной системы.
Ключевые слова: пенсия, пенсионное обеспечение, пенсионная система, Пенсионный фонд, солидарная система пенсионного страхования, накопительная система пенсионного страхования, система негосударственного пенсионного обеспечения, пенсионная реформа.

Zaslavska O.I.
Uzhhorod National University

THE ACTUAL ISSUES OF PENSION REFORM IN UKRAINE

Summary
The article analyzes the state and trends of the Ukraine's pension system development. The analysis of pension provision indicators and evaluation of the Pension Fund of Ukraine activity were carried out. There were determined the main problems of the domestic pension system reforming. The attention is focused on the issues of improving the system of pension provision in order to increase the level of social protection of the population in conditions of economic instability. There were considered ways of the pension insurance system optimization in context of building a three-tier pension system structure.
Keywords: pension, pension provision, pension system, pension fund, solidarity system of pension insurance, accumulative system of pension insurance, system of non-state pension provision, pension reform.

УДК 334.716:336.74

СУЧАСНА КОНЦЕПЦІЯ ВИЗНАЧЕННЯ СУТІ ГРОШОВИХ ПОТОКІВ ТА ЇХ ВИДІВ

Костюк-Пукаляк О.М.
ПП «Інтелект-Нова», м. Коломия

Критично розглянуто підходи до визначення суті грошових потоків зарубіжними та вітчизняними дослідниками. Запропоновано концепцію розмежування понять сутності грошових потоків, які мають розбіжності в трактуванні. Створено систему класифікації у відповідності до цілей управління грошовими потоками на підприємствах. Запропоновані нові види грошових потоків, які формуються в сучасних умовах господарювання.
Ключові слова: cash flow, грошовий потік, грошові потоки, види грошових потоків, електронний грошовий потік, вільний грошовий потік.

Постановка проблеми. Управління грошовими потоками підприємств є основою фінансового управління в зарубіжному менеджменті. Найчастіше економічна категорія «cash flow» або «грошовий потік» згадується під час інвестування, оскільки визначення показників ефективності інвестицій базується на розрахунках планових грошових потоків підприємства. Грошові потоки використовуються в фінансовому аналізі при оцінці бізнесу, нерухомості та окремих інвестиційних проектів. Окрім цього, грошові потоки все частіше використовуються при оцінці ефективності вже існуючого бізнесу. Це пов'язано з тим, що сучасна система обліку та аналізу поступово переходить до міжнародних стандартів обліку та оцінки результатів діяльності.

Грошові потоки є багатозначною економічною категорією, яка повною мірою може виражатися у різних видах потоків коштів. Концепція класифікації грошових потоків будується на основі її застосування з різною метою та цілями. Враховуючи постійний розвиток бізнесу та появу нових форм господарювання та методів розрахунків, не дивно що з'являються нові види грошових потоків, дослідження яких є особливо актуальним для підприємств, що переходять до європейських ринкових стандартів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вітчизняні економісти давно досліджують поняття та види грошових потоків. Однак стрімкий розвиток методології оцінки ефективності роботи, що відбувається в останні роки, відновив значення грошових потоків в управлінні підприємствами та забезпечив необхідність виокремлення нових видів грошових потоків. Необхідно зазначити, що піднесення грошових потоків відбувається завдяки дослідженням більшою мірою не науковців, а бізнесменів-інвесторів, що вивчають можливості для вигідних вкладень; до них слід віднести таких відомих фінансистів як Роберт Кіосакі [2], Уоррен Баффетт, Пітер Дракер [1], Алан Армстронг, Джеймс Коллінс та ін. Вагоме значення в економічну науку внесли такі зарубіжні науковці як Дж. К. Ван Хорн [6], Б. Коллас и Ж. Ришар [7]. Серед вітчизняних дослідників грошових потоків варто виділити Бланка І.О. [8], Терещенка О.О. [13], Коваленко Л.О., Ремньова Л.М. [18] та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Недивлячись на те, що написано чимало наукових праць, що широко описують суть та види грошових потоків, існують практично недосліджені види грошових потоків, яким в зарубіжних країнах почали приділяти все більше уваги. У даній статті будуть описані нові підходи до визначення суті та видів грошових потоків, а також буде складена видова класифікація грошових потоків, що матиме практичне значення для сучасного управління фінансами підприємств.

Метою дослідження є вдосконалення підходів до визначення суті та класифікації грошових потоків з метою підвищення ефективності управління фінансами підприємств України.

Виклад основного матеріалу. «Підприємці вважають, що найбільше значення для нового підприємства має прибуток. Але насправді він є вторинним. Грошовий потік має більше значення.» – Пітер Друкер (Peter Drucker) [1]. Відомий інвестор Роберт Кіосакі вважає, що найважливішим словом у світі грошей є грошовий потік. Другим за важливістю словом є ліверидж [2]. Девід Танг (David Tang) говорить, що найгіршими трьома словами в англійській мові є негативний грошовий потік (negative cash flow) [3]. Необхідно зазначити, що багато авторів літератури для бізнесу та довідкової літератури [4] під поняттям «грошовий потік» (cash flow) розуміє «чистий грошовий потік» (net cash flow), при цьому слово (cash flows) в множині в діловій літературі не використовується, оскільки фактично в даній дефініції потреба відсутня через неможливість її грошового виміру.

Однак і в науковій літературі багато науковців погоджуються із твердженням, що cash flow, відображає суть чистого грошового потоку у вузькому сенсі, а в загальному показує рух коштів.

Зокрема вчений Л. Бернстайн вважає, що визначення «грошовий потік» (cash flow) в буквальному сенсі не має змісту, оскільки сам потік визначити неможливо, так як це – постійний рух коштів. До того ж, цей рух коштів може здійснюватися в результаті різних видів діяльності [5]. Дж. К. Ван Хорн вважає грошовий потік (cash flow), потоком не просто грошей, а активів, які придбаваються за рахунок власних та позичених коштів. Він також акцентує на тому, що грошові потоки є безперервним процесом, тому чіткого визначення поняття грошовий потік не надає [6]. Б. Коллас и Ж. Ришар визначають грошовий потік (cash flow) як різницю між притоком та відтоком коштів. Фактично, грошовим потоком вони називають чистий грошовий потік [7, с. 135]. Розглянемо, як описують суть грошових потоків зарубіжні дослідники (табл. 1).

Таким чином, основна проблематика визначення грошового потоку базується на тому, що фінансисти-бізнесмени намагаються популяризувати фінансовий аналіз і використовують у своїх книжках спрощене поняття (cash flow) для визначення чистого грошового потоку (net cash flow).

Сайт «Wikipedia» [12] подає грошовий потік як опис платежу, що відбувається в даний момент часу – тобто рух грошових коштів, а також зазначає, що поняття використовується в менш конкретному сенсі для визначання коштів, які вкладатимуться в інвестиційний проект. Сайт «Investopedia» [4] визначає грошовий потік як чистий грошовий потік.

З метою уникнення непорозумінь в трактуванні термінології в українській економічній науці, необхідно розділити поняття грошового потоку та грошових потоків. Для цього звернемося до нормативно-правової бази, що регулює питання обліку грошових коштів.

У міжнародному стандарті бухгалтерського обліку № 7 [11] надається визначення cash flows

Таблиця 1

Визначення суті грошових потоків в зарубіжній науковій та нормативно-правовій літературі

№ 1	Автор (група авторів)	Визначення грошових потоків, запропоноване різними авторами
1.	Бернстайн Л.А. [5]	Твердження «потоки грошових коштів» (cash flow) саме по собі не має відповідного пояснення, тому воно є незмістовним.
2.	Ван Хорн Дж.К. [6]	Рух грошових потоків (cash flow) фірми представляє собою постійний, безперервний процес.
3.	Коллас Б., Рішар Ж. [7, с. 135]	Грошові потоки (cash flow) – різниця між отриманими та виплаченими грошовими коштами за певний період часу.
4.	Маршал Дж. Ф. [8]	Грошовий потік (cash flow) – сума прибутку після податку і негрошових витрат, які включають такі статті, як списання фіксованих активів, зменшення ресурсів, амортизацію та нематеріальні активи.
5.	Джонс Эрнест [9, с. 120]	В бізнесі рух коштів (cash flow) є ключовим фактором його прогресу та успіху. Ми називаємо це потоком грошових коштів.
6.	Оксфордський тлумачний словник [10]	Грошові потоки (cash flow) – це сума наявних коштів, отриманих чи виплачених підприємством, які часто аналізуються за різними статтями. План руху коштів встановлює всі очікувані в даному періоді платежі та поступлення.
7.	МСБУ № 7 [11]	Грошові потоки (cash flows) – це надходження та вибуття грошових коштів та їх еквівалентів.
8.	Wikipedia [12]	Грошовий потік (cash flow) описує рух готівкових чи безготівкових коштів
9.	Investopedia [4]	Грошовий потік (cash flow) є чистою сумою грошових коштів чи їх еквівалентів, що надходять в бізнес і вибувають з нього.

Таблиця 2

Визначення суті грошових потоків у вітчизняній науковій та нормативно-правовій літературі

№	Автор (група авторів)	Визначення грошових потоків, запропоноване різними авторами
1	Терещенко О.О. [13, с. 181-186]	Cash Flow – рух коштів, критерій оцінки внутрішнього потенціалу фінансування підприємства.
2	Кошельок Г.В. [17]	Грошовий потік можна розглядати на різних рівнях: так, на статичному рівні -це кількісне вираження грошей, наявних у розпорядженні суб'єкта (підприємства чи иособи) в даний конкретний момент часу – «вільний резерв».
3	Верба В.А. [16]	Грошовий потік – різниця між кількістю отриманих і витрачених грошей
4	Бланк І.О. [8, с. 17]	Економічна суть грошових потоків підприємства визначається тим, що при здійсненні своєї діяльності будь-яке підприємство створює певний рух грошових коштів у формі їх поступлень та витрат. Цей рух коштів якраз і створює фінансово-господарську діяльність підприємства і визначає суть грошових потоків.
5	Коваленко Л.О., Ремньова Л.М. [18, с. 79]	Грошові потоки – це надходження та вибуття грошових коштів та їх еквівалентів у результаті виробничо-господарської діяльності підприємств.
6	Бочаров В.В. [19, с. 96-99]	Грошовий потік включає в себе різні види потоків, обслуговуючих господарську діяльність, він показує рух всіх грошових коштів, які не враховуються при розрахунку прибутку: капітальні вкладення, штрафи, податок на прибуток, боргові виплати кредиторами, позичкові та авансові кошти.
7	Поддєрьогін А.М. [20, с. 57]	Грошовий потік – сукупність послідовно розподілених у часі подій, які пов'язані із відособленим та логічно завершеним фактом зміни власника грошових коштів у зв'язку з виконанням договірних зобов'язань між економічними агентами. Грошові потоки пов'язані з рухом коштів на підприємстві, який відображає надходження в розпорядження суб'єкта господарювання коштів та еквівалентів та їх використання.
8	Лігоненко Л.О. [21, с. 6]	Грошові потоки – це система розподілених в часі надходжень та видатків грошових коштів, що генеруються його господарською діяльністю і супроводжують рух вартості, виступаючи зовнішньою ознакою функціонування підприємства.
9	Ясишена В. [22]	Грошовий потік – це сукупність розподілених у часі надходжень і видатків грошових коштів та їх еквівалентів, генерованих його господарською діяльністю, рух яких пов'язаний із фактором часу, простору, структури, ризику і ліквідності.
10	Стащук О.В., Хандучка А.М. [23]	Грошовий потік підприємства є сукупністю розподілених у часі надходжень і витрат грошових коштів, рух яких є одним з головних об'єктів управління, пов'язаний з чинниками ліквідності та ризику, впливає на рух активів та капіталу підприємства, характеризується відносними розміром, напрямком і часом.

(грошові потоки) – це надходження та вибуття грошових коштів та їх еквівалентів.

Таким чином, можна стверджувати що грошові потоки – це рух коштів, що відбувається на підприємстві внаслідок його діяльності.

Грошовий потік (англ. cash flow, net cash flow, спрощене від чистий грошовий потік) – це залишок грошових коштів на певну дату в результаті грошових потоків; сума грошей, якою можна оперувати в майбутньому для здійснення термінових платежів. Такої ж думки притримується О. Терещенко [13], О. Мартякова [14, с. 160], І. Єпіфанова [15, с. 248], В. Верба [16].

Розглянемо, як визначають суть грошових потоків вітчизняні дослідники.

Найбільш глибоко дослідив сутність грошових потоків Бланк І.О. Він зазначає, що економічна суть грошових потоків підприємства визначається тим, що при здійсненні своєї діяльності будь-яке підприємство створює певний рух грошових коштів у формі їх поступлень та витрат. Цей безперервний потік грошей якраз і формує фінансово-господарську діяльність організації і визначає суть грошових потоків. З метою подальшого використання показника в системі управління, він пропонує відійти від абстрактного, філософського розуміння категорії «грошовий потік» і сприймати грошові потоки як сукупність надходжень та витрат коштів, генерація яких проходить в результаті діяльності підприємства за певний проміжок часу [8, с. 17].

Бланк І.А. вважає, що сутність грошових потоків підприємств визначається десятьма критеріями, що їм характерні, зокрема грошові потоки є:

- суб'єктами фінансового управління;
- частиною грошової системи;
- умовою формування, розподілу та використання капіталу;

Таблиця 3

Види грошових потоків за методом обчислення

Назва виду грошового потоку	Альтернативні назви у вітчизняній літературі	Зарубіжна назва показника	Абревіатура	Визначення та порядок обчислення
Грошовий потік операційної діяльності	Чистий рух коштів від операційної діяльності	Cash Flow From Operations	CFO	Залишок грошових коштів на певну дату від здійснення операційної діяльності. Показник відображається у звіті про рух грошових коштів в рядку № 3195
Грошовий потік інвестиційної діяльності	Чистий рух коштів від інвестиційної діяльності	Cash Flow From Investing Activities	CFI	Залишок грошових коштів на певну дату від здійснення інвестиційної діяльності. Показник відображається у звіті про рух грошових коштів в рядку № 3295
Грошовий потік фінансової діяльності	Чистий рух коштів від фінансової діяльності	Cash Flow From Financing Activities	CFF	Залишок грошових коштів на певну дату від здійснення фінансової діяльності. Показник відображається у звіті про рух грошових коштів в рядку № 3395
Валовий грошовий потік				Сума додатного та від'ємного грошового потоку. Порядок обчислення: рядки № 3000 + 3005 + + 3006 + 3010 + 3095 + 3200 + 3205 + 3215 + + 3220 + 3225 + 3250 + 3300 + 3305 + 3340 + + 3100 + 3105 + 3110 + 3115 + 3190 + 3255 + + 3260 + 3270 + 3290 + 3295 + 3345 + 3350 + + 3355 + 3390
Додатній грошовий потік	Позитивний грошовий потік	Cash Inflows	N/a	Обсяг надходжень грошових потоків від усіх видів діяльності. Порядок обчислення: рядки № 3000 + 3005 + + 3006 + 3010 + 3095 + 3200 + 3205 + 3215 + + 3220 + 3225 + 3250 + 3300 + 3305 + 3340 (по звіту про рух грошових коштів)
Від'ємний грошовий потік	Вихідних (негативний) грошовий потік	Cash Outflows	N/a	Обсяг витрачання грошових коштів від усіх видів діяльності. Порядок обчислення: рядки № 3100 + 3105 + + 3110 + 3115 + 3190 + 3255 + 3260 + 3270 + + 3290 + 3295 + 3345 + 3350 + 3355 + 3390 (по звіту про рух грошових коштів)
Чистий грошовий потік	Загальний грошовий потік, Валовий грошовий потік, Чистий рух коштів Грошовий потік	Net Cash Flow Total Cash Flow Gross Cash Flow Cash Flow	NCF TCF GCF CF	Зміна наявних грошових коштів за період, чистий рух коштів за період. Показник відображається у звіті про рух грошових коштів в рядку № 3400
Традиційний грошовий потік	Грошові надходження	Cash Earnings of Net Cash Flow Net Income Plus Depreciation	N/a NIPD	Порядок обчислення: р. 3500 + 3505 (по звіту про рух грошових коштів)
Вільний грошовий потік		Free Cash Flow	FCF	Це кошти, які залишаються на підприємстві в результаті операційної діяльності та інвестицій в основний капітал. Фактично, це та частина грошового потоку, яка залишається інвесторам. Порядок обчислення: р. 3195 – р. 3260 (по звіту про рух грошових коштів)

- процесом, що відображає користування кредитами;
- процесом оборотності на підприємстві;
- генератором економічної ефективності;
- вимірником товарного чи фондового ринку;
- процесом, що відбувається в часі і просторі;
- ризиком;
- забезпеченням ліквідності [8, с. 11-29].

Завдяки здійсненню у часі та просторі господарської діяльності відбувається генерація грошових потоків у різних формах, ефективність яких формується правильною політикою фінансового менеджменту.

Саме в таких умовах є сенс класифікувати види грошових потоків за наступними ознаками:
- за методом обчислення;

Таблиця 4

Види грошових потоків за методом оцінки

№	Вид грошового потоку	Авторське визначення
1	Номінальний грошовий потік	Плановий залишок грошових коштів, який підприємство планує отримати без врахуванням впливу інфляції.
2	Реальний грошовий потік	Залишок коштів, отриманий в майбутньому, в якому враховані знецінення від інфляційних процесів.
3	Дисконтован`ий грошовий потік	Потік коштів, який передбачає його майбутню вартість із врахуванням майбутньої вартості майна, доходів та витрат, залишку коштів та норми доходності інвестиційного капіталу.
4	Обліковий грошовий потік	Рух грошових коштів, зафіксований в облікових документах, що відбувається протягом календарного року.
5	Кумулятивний грошовий потік	Чистий грошовий потік, що накопичується протягом певного часу. Він визначається як сума грошових потоків за весь життєвий цикл або за весь період планування.

Таблиця 5

Види грошових потоків за формою отримання

№	Вид грошового потоку	Авторське визначення
1	Грошові потоки в національній валюті	Рух грошових коштів, що здійснюється в валюті країни, в якій зареєстроване і здійснює свою діяльність підприємство.
2	Грошові потоки в іноземній валюті	Рух грошових коштів, що здійснюється і валюті країни, в якій підприємство не зареєстроване і на території країни якої не здійснюється діяльність.
3	Готівкові грошові потоки	Рух грошових коштів, який здійснюється безпосередньо готівковими коштами.
4	Безготівкові грошові потоки	Рух грошових коштів, якій здійснюється безготівковим методом.
5	Грошові потоки в електронній валюті	Рух грошових знаків, які можуть здійснюватися в будь-якій валюті через системи електронних платежів.

Таблиця 6

Види грошових потоків за методом визначення їх ефективності

№	Вид грошового потоку	Авторське визначення
1	Надлишковий грошовий потік	Такий баланс коштів, при якому запасів коштів є значно більше, чим їх потреби в короткостроковому періоді для погашення обов'язкових зобов'язань і потреб у ресурсах.
2	Дефіцитний грошовий потік	Перевага поточних потреб в грошових коштах над їх залишком в певний момент часу.
3	Оптимальний грошовий потік	Такий залишок грошових коштів в касі та на рахунках в банку, при якому їх обсягу вистачає для погашення обов'язкових платежів та забезпечень, а також для подальшого короткострокового розвитку підприємства.
4	Збалансований грошовий потік	Залишок коштів на певний момент часу, який дозволяє підприємству бути платоспроможним за обов'язковими платежами та зобов'язаннями, а також формувати певний запас для генерації додаткового грошового потоку.
5	Незбалансований грошовий потік	Залишок грошових коштів (в касі чи на розрахунковому рахунку) на певний момент часу, при якому відбувається суттєве перевищення потреб в коштах над їх залишком, або навпаки.
6	Ліквідний грошовий потік	Надлишок грошових коштів, що утворився в результаті звичайної діяльності, який може бути спрямованим на погашення термінових короткострокових зобов'язань протягом всіх інтервалів періодів, в яких повинні здійснюватися ці платежі.
7	Неліквідний грошовий потік	Неможливість здійснювати необхідні платежі в потрібний момент часу (за період, або в окремі моменти періоду).
8	Регулярні (рівномірні) грошові потоки	Потік поступлень та витрат грошових коштів за певними операціями, який в розглянутому періоді часу та межах окремих періодів здійснюється постійно.
9	Дискретні грошові потоки	Потоки коштів в рамках певного часового інтервалу, що носять непостійний і незакономірний характер.
10	Синхронізовані грошові потоки	Додатні та від'ємні потоки грошових коштів, що характеризуються їх рівномірним співвідношенням одне відносно іншого.
11	Несинхронізовані грошові потоки	Додатні та від'ємні потоки грошових коштів, що характеризуються нерівномірним співвідношенням одне відносно іншого

- за методом оцінки;
- за формою;
- за методом визначення ефективності;
- за політикою управління;
- за просторовим виміром;
- за часовим виміром.

Необхідно зазначити, що класифікація грошових потоків є досить широкою, вона охоплює різні сфери використання інформації. Особливої уваги заслуговує класифікація грошових потоків, запропонована І.О. Бланком [8], який виділяє 19 ознак грошових потоків. В.В. Ясишена [22] доповнила дану класифікацію і запропонувала розділяти грошові потоки за 21 ознакою. Вагомий внесок в дослідження видів грошових потоків зробив Г.В. Кошельок [17], який дослідив, об'єднав та додав свої додаткові класифікаційні ознаки грошових потоків. Даний автор виділяє 36 різних ознак, які охоплюють класифікацію за видами активів, за місцем генерації, для потреб аналізу кредитоспроможності, за оцінкою інвестиційних проектів, за сегментами ринку, і в залежності від впливу ризику та ін.

Однак, оскільки ми виділити два окремих терміни: грошові потоки та грошовий потік, то варто в першу чергу зосередитись більш детально на методиці обчислення грошового потоку.

Зарубіжні та вітчизняні дослідники виділяють три основні види грошових потоків: операційної, інвестиційної та фінансової діяльності. І.О. Бланк виділяє окремий вид грошового потоку – валовий грошовий потік. Це сума додатного та від'ємного грошового потоку за всіма видами діяльності. Зазначимо, що в зарубіжній літературі валовий грошовий потік (дослівний переклад Total Cash Flow або Gross Cash Flow) є ще однією назвою чистого грошового потоку. Практичного використання валовий грошовий потік як сума додатного

Таблиця 7

Види грошових потоків за політикою управління

№	Вид грошового потоку	Авторське визначення
1	Пріоритетний грошовий потік	Від'ємний грошовий потік, який направлений на вирішення першочергових завдань підприємства, невирішення яких може привести до негативних фінансових наслідків.
2	Другорядний грошовий потік	Додатковий грошовий потік, який підприємство може отримати від фінансової та інвестиційної діяльності, не пов'язаної із теперішнім родом занять підприємства.
3	Регульований грошовий потік	Такий потік коштів, який може бути повністю або частково змінений за ініціативою апарату управління.
4	Нерегульований грошовий потік	Потік коштів, який апарат управління без негативних наслідків регулювати не може ні в часі, ні за обсягом.
5	Легітимний грошовий потік	Рух коштів, який відповідає чинному законодавству, стандартам, нормативно-правовим документам на даний момент часу.
6	Тіньовий грошовий потік	Рух грошових коштів, який зменшує зобов'язання за податками і неподатковими платежами, або виникає в результаті незаконної діяльності підприємства – такої, що не відповідає чинному законодавству України.
7	Високоризиковий грошовий потік	Рух коштів від'ємного характеру, що має високу ймовірність неповернення коштів, однак характеризується високим рівнем доходності.
8	Низькоризиковий грошовий потік	Рух коштів від'ємного характеру, що має низьку ймовірність неповернення, і характеризується низьким чи середнім рівнем доходності
9	Релевантний грошовий потік	Позитивний залишок грошових коштів, який закономірно виникає в результаті витрат коштів, що пов'язані із розвитком підприємства.
10	Нерелевантний грошовий потік	Такі залишки коштів, які характеризуються невідповідністю очікувань від інвестиційних грошових потоків, і які мають нестійний характер.

Таблиця 8

Види грошових потоків за просторовим виміром

№	Вид грошового потоку	Авторське визначення
1	Грошові потоки по підприємству в цілому	Сукупний потік усіх видів коштів (їх надходження чи витрачання у русі) що генерується на всіх рівнях підприємства в результаті усіх видів діяльності.
2	Грошові потоки по підрозділу (цеху)	Рух грошових коштів, що відбувається в процесі діяльності окремої організаційної структури: підрозділу, цеху, відділу та ін.
3	Грошові потоки по певному обсягу робіт	Рух грошових коштів, який відбувається на підприємстві у результаті виконання певних робіт чи послуг, чи на окремому етапі їх виконання.
4	Грошові потоки звичайної діяльності	Рух коштів, який відбувається у результаті основної діяльності.
5	Грошові потоки надзвичайної діяльності	Рух коштів, що виникає в результаті подій, які не можна віднести до звичайної діяльності підприємства.
6	Грошові потоки від електронної комерції	Рух коштів, що відбувається в результаті здійснення електронної комерції.
7	Грошові потоки від необоротних активів	Рух коштів, що відбувається в результаті зміни вартості (збільшення чи зменшення) необоротних активів підприємства.
8	Грошові потоки від поточних активів	Рух коштів, який відбувається у результаті зміни вартості обігових коштів підприємства.
9	Внутрішні грошові потоки	Рух грошовий коштів, що відбувається в межах підприємства.
10	Зовнішні грошові потоки	Рух коштів, що надходить із зовнішнього середовища підприємства, проходить процес обміну та розподілу, і виходить знову у зовнішнє середовище.

та від'ємного грошового потоку у зарубіжному фінансовому та вартісному аналізі не має.

Чистий грошовий потік (Net Cash Flow, NCF; Total Cash Flow, TCF; Gross Cash Flow, GCF; Cash Flow, CF) – різниця між додатнім та від'ємним грошовим потоком, зміна наявних готівкових та безготівкових грошових коштів за період.

Зарубіжні фінансисти розраховують ще декілька видів грошових потоків з метою оцінки ефективності інвестицій чи проведення вартісного аналізу (value-based management). Дані види грошових потоків не виділяються окремо у фінансовій звітності, їх визначення потребує додаткового обчислення: це грошові надходження та вільний грошовий потік.

В таблиці 3 зазначені грошові потоки, які можна обчислити – визначити їхню вартість. Однак в фінансовій науці розглядаються різні методи оцінки вартості грошових потоків. Розглянемо види грошових потоків, які формуються в залежності від методу оцінки їх вартості.

Грошові потоки можуть бути отриманими в різних формах, тому їх також слід класифікувати за видами.

Правильне вимірювання ефективності діяльності є однією із основних проблем теорії економічного аналізу. Це пов'язано із протиріччями в питаннях розробки принципових положень теорії і в методиці визначення ефективності діяльності, включаючи як проблеми розуміння самого поняття ефективності, так і перелік показників, що її визначають. Дослідження ефективності грошових потоків проходить за рядом показників, які характеризують загальну платоспроможність підприємства, оптимізованість та синхронізованість потоків коштів.

Управління грошовими потоками є однією із найважливіших функцій фінансового менеджменту. В залежності від вибору політики управління формування, розподілу та використання грошових потоків, може здійснюватися ефективно або ні. Розглянемо основні види грошових потоків, що формуються в результаті політики управління.

Грошові потоки формуються в певному просторі. Доцільність їх виділення в окремі види визначається необхідністю синтезу грошових потоків з метою визначення складових, які є більш або менш ефективними. Такі визначення дозволяють більш раціонально будувати політику управління грошовими потоками з метою покращення ефективності діяльності підприємства.

Рух коштів на підприємстві відбувається під впливом часу. Таким чином, слід виділяти окремі види грошових потоків не тільки для того, щоб виміряти потоки кількісно, але і визначити їх часову приналежність.

Таким чином, синтезуючи грошові потоки на складові, фінансовий менеджмент може здійснюватися більш ефективно, оскільки дослідження грошових потоків у відповідності до потреб управління дозволяє віднайти сильні та слабкі сторони складових формування грошових потоків, які виражаються у видовій класифікації.

Висновки і пропозиції. З метою уникнення непорозумінь щодо трактування суті грошових потоків, необхідно розділити поняття грошового потоку та грошових потоків за аналогією із зарубіжними сучасними науковцями, які під грошовим потоком (cash flow) розуміють чистий грошовий потік, тобто залишок грошових коштів на певну дату в результаті діяльності підприємства; і грошові потоки (cash flows) – це рух коштів, який відбувається на підприємстві внаслідок його діяльності.

Щоб краще зрозуміти суть грошових потоків, необхідно провести синтез даного поняття та розділити його на складові, що формуватимуть види грошових потоків. Видова класифікація відбувається із врахуванням цілей дослідження, зокрема вона включає формування видів грошових потоків в залежності від методів обчислення, ме-

Таблиця 9

Види грошових потоків за часовим виміром

№	Вид грошового потоку	Авторське визначення
1	Короткострокові грошові потоки	Рух коштів для здійснення поточної операційної, фінансової чи інвестиційної діяльності, який проходить з моменту поступлення коштів і до моменту їх виведення протягом одного року.
2	Довгострокові грошові потоки	Рух коштів з здійснення інвестиційної, фінансової та операційної діяльності, які тривають з моменту їх введення до моменту їх виведення більше року.
3	Минулі грошові потоки	Потоки коштів, визначені на певний момент часу, що відбувалися до теперішнього часу.
4	Теперішній грошовий потік	Залишок грошових коштів, що сформувався від здійснення діяльності в даний момент часу.
5	Майбутні грошові потоки	Плановані чи прогнозовані потоки коштів, які відбуватимуться в майбутніх періодах.
6	Повністю передбачувані грошові потоки	Такий рух коштів, суму та динаміку якого можна спрогнозувати в майбутньому з високою ймовірністю.
7	Недостатньо передбачувані грошові потоки	Такий рух коштів, при якому неможливо повною мірою спрогнозувати вартість, динаміку та структуру грошового потоку через врахування факторів, які можуть вплинути на діяльність підприємства.
8	Непередбачувані грошові потоки	Такий рух коштів, який в умовах недостатності інформації менеджмент організації передбачити не може.
9	Прогнозовані грошові потоки	Такі потоки грошових коштів, які більшою мірою сформовані передбаченнями, що відбулися на основі минулої діяльності підприємства та прогнозування впливу факторів на грошові потоки.
10	Непрогнозовані грошові потоки	Рух коштів, що сформувався на підприємстві внаслідок непередбачуваних явищ та факторів впливу.

тодів оцінки, форми грошового потоку, методів визначення ефективності грошових потоків, політики управління, формування потоку коштів у просторі та часі. Особливої уваги заслуговує виділення окремого виду грошових потоків – вільного грошового потоку, який є одним із найважливіших показників, що показує доцільність та ефективність інвестицій, а також грошового потоку від електронної діяльності, що є особливо актуальним в наш час – розвитку електронної торгівлі, що почала активно супроводжувати стаціонарний бізнес.

Список літератури:

1. Drucker Peter F. (1985). Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. New York: Harper & Row.
2. Robert Toru Kiyosaki. (2000). Cashflow Quadrant: Rich Dad's Guide to Financial Freedom.
3. Don't Get Caught in a Cash Flow Crunch // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://medium.com/@pocketmarty/don-t-get-caught-in-a-cash-flow-crunch-286b6703e69a
4. What is Cash Flow // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.investopedia.com/terms/c/cashflow.asp
5. Бернстайн Л.А. Анализ финансовой отчетности: теория, практика и интерпретация / Пер. с англ. / Л.А. Бернстайн. – М.: Финансы и статистика, 2007. – 547 с.
6. Ван Хорн Жд.К. Основы управления финансами / Жд.К. Ван Хорн. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 800 с.
7. Коллас Б. Управление финансовой деятельностью предприятия. Проблемы, концепции и методы: Учебное пособие / Пер. с франц. под ред. проф. Соколова Я.В. – М.: Финансы, ЮНИТИ, 1997. – 576 с.
8. Бланк И.А. Управление денежными потоками: Учеб пособие / И.А. Бланк. – К.: Ника-Центр, Эльга, 2009. – 736 с.
9. Джонс Э. Деловые финансы: Пер. с англ. – М.: «Олимп-Бизнес», 1998.
10. Финансы: Оксфордский толковый словарь: Англо-русский. – М.: Издательство «Весь Мир», 1997.
11. IAS 7 – Statement of Cash Flows // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.iasplus.com/en/standards/ias/ias7
12. Cash flow. Вікіпедія – вільна енциклопедія // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://en.wikipedia.org/wiki/Cash_flow
13. Терещенко О.О. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: навч. посібник / О.О. Терещенко. – К.: КНЕУ, 2003. – 554 с.
14. Мартякова О.В. Грошові потоки в системі управління фінансово-господарською діяльністю підприємства / О.В. Мартякова // Наукові праці. – Донецьк, 2007. – Вип. 32(126): Серія: Економічна. – С. 158-162.
15. Єпіфанова І.Ю. Вхідні та вихідні грошові потоки підприємства як економічна категорія / І.Ю. Єпіфанова // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні тенденції розвитку фінансових та інноваційно-інвестиційних процесів в Україні». – Вінниця, 2013. – С. 247-249.
16. Верба В.А. Проектний аналіз: підручник / В.А. Верба, О.А. Загородніх. – К.: КНЕУ, 2000. – 322 с.
17. Кошельок Г.В. Класифікація грошових потоків підприємства у сучасних умовах // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zt.knteu.kiev.ua/files/2013/1 (66)/uazt_2013_1_6.pdf
18. Коваленко Л.О., Ремньова Л.М. Фінансовий менеджмент: Навч. посіб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.:Знання, 2005. – 485 с. – (Вища освіта XXI століття).
19. Бочаров В.В.Коммерческое бюджетирование / Бочаров В.В. – СПб.: Питер, 2003. – 368 с.
20. Поддєрьогін А.М. Фінансовий менеджмент: Підручник / Кер. кол. авт. і наук. ред. проф. А.М. Поддєрьогін. – К.: КНЕУ, 2005. – 535 с.
21. Лігоненко Л.О., Ковальчук Г.В. Управління грошовими коштами торговельного підприємства. – К.: КДТЕУ, 1998.
22. Ясишена В. Сутність грошових потоків підприємств та їх класифікація // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/сутність грошових потоків підприємств.pdf
23. Стащук О.В., Хандучка А.М. Грошові потоки підприємства: суть та необхідність управління. «Young Scientist» · No 6(09) · june, 2014 // http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/6/64.pdf
24. Вплив факторів на грошові потоки підприємств в умовах євроінтеграційних процесів України [Електронний ресурс] / О.М. Костюк-Пукаляк // Економіка: реалії часу. Науковий журнал. – 2017. – No 1(29). – С. 171-177. – Режим доступу до журн.: http://economics.opu.ua/files/archive/2017/No1/171.pdf

Костюк-Пукаляк О.М.
ПП «Интеллект-Нова»

СОВРЕМЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СУТИ ДЕНЕЖНЫХ ПОТОКОВ И ИХ ВИДОВ

Аннотация
Критически рассмотрены подходы к определению сущности денежных потоков зарубежными и отечественными исследователями. Предложена концепция разграничения понятий сущности денежных потоков, которые имеют разногласия в трактовке. Создана система классификации в соответствии с целями управления денежными потоками на предприятиях. Предложены новые виды денежных потоков, которые формируются в современных условиях хозяйствования.

Ключевые слова: cash flow, денежный поток, денежные потоки, виды денежных потоков, электронный денежный поток, свободный денежный поток.

Kostiuk-Pukaliak O.M.
PE «Intellect-Nova»

MODERN CONCEPT OF DETERMINING OF THE ESSENSE OF CASH FLOWS AND THEIR TYPES

Summary
In this article we critically examined the approaches to determining the essence of cash flows by foreign and domestic researchers. We also proposed the concept of the delimitation of the essences of cash flows that have different meaning. The system of classification according to the objectives of cash flow management is created in article. We also proposed the new types of cash flows which are formed in modern economic condition.
Keywords: cash flow, cash flows, types of cash flows, digital cash flow, free cash flow.

УДК 338.48:330.341.1(045)

ІННОВАЦІЙНІ НАПРЯМКИ У СФЕРІ ТУРИЗМУ

Онищук Н.В.
Винницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

У статті розглянуто особливості впровадження інновацій у туристичну галузь, надано характеристику новим напрямкам впровадження інноваційних технологій у сфері туризму, визначено основні види інновацій, наведено приклади їх застосування.
Ключові слова: продуктові, ресурсні, техніко-технологічні, організаційні, маркетингові інновації в туризмі, QR-код, інноваційний маршрут, віртуальна екскурсія.

Постановка проблеми. Туризм є стабілізатором соціально-економічного розвитку країн і регіонів, навіть окремих містечок. На туристичну галузь в світі впливають науково-технічний прогрес, якість життя населення, збільшення тривалості життя населення і тривалості вільного часу, економічні і політичні чинники. Останні фактори (на відміну від загальносвітових очікувань домінантного впливу соціальних кризових явищ) є найвагомішою загрозою гармонійному розвиткові туризму в Україні сьогодні. Недаремно частка виїжджаючих за її межі в останні роки вдвічі перевищує частку внутрішніх туристів. І зовсім незначною є частка в'їзного туризму (0,7% у 2016 р.) [3].

Фінансово-економічна криза, що загострилася останніми роками, події, пов'язані з анексією Автономної Республіки Крим та проведенням антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей, призвели до зменшення в'їзного туристичного потоку, негативно вплинули на структуру туризму та реалізацію туристичних можливостей країни на внутрішньому і зовнішньому туристичному ринку. Фактично вдвічі зменшилася кількість іноземних туристів. Україна втрачає популярність як туристичний напрям, оскільки у потенційних туристів складається враження повномасштабної війни і країна сприймається як «гаряча точка».

Той факт що українці отримали безвізовий режим відвідування країн ЄС, також не сприятиме розвитку внутрішнього туризму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та методологічні аспекти туристичної діяльності в Україні та світі викладенні в працях багатьох вітчизняних вчених, зокрема Г.В. Балабанова, І.І. Винниченка, Л.В. Воротіної, Н.А. Гук, О.П. Корольчук, Т.І. Ткаченко, Л.М. Шульгіної та інших.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість праць, присвячених проблемам і тенденціям розвитку туристичної галузі в Україні, успіхам в дослідженнях туризму як рушія соціально-економічного розвитку країни, актуальним залишається питання впровадження інновацій у створенні нового привабливого турпродукту, формуванні сприятливих умов для активізації діяльності інвесторів та залученню туристів у туристичну галузь країни в сучасних умовах.

Формулювання цілей статті. Охарактеризувати нові напрями використання інноваційних технологій для сфери туризму, визначити основні види інновацій, навести приклади їх застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Модель економічного зростання ґрунтується на інноваційному типі розвитку, передбачає зміну самих понять науково-технічного прогресу і економічного розвитку. З'явились нові пріоритети: інтелектуалізація виробничої діяльності, екологічність (зелена економіка), використання високих та природоохоронних технологій тощо. Ця модель потребує нової державної інноваційної політики ефективного стимулювання інновацій, розвитку наукомістких та скорочення природно-експлуатуючих галузей.

Туризм є багатовекторною та мультигалузевою сферою і тому складною для запровадження

радикальних інновацій. У структурі сфери послуг є галузі, інноваційність яких не викликає сумнівів, тому що вони мають власну базу досліджень і розробок і пропонують ринку нові високі технології. Наприклад, сфера інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ), має на меті віртуалізацію частини виробничих та торговельних операцій, управління економічними процесами від мега до мікрорівня, широке застосування різновиду прикладних програм для ефективного управління й адміністрування підприємством. Іншого сектору в українській економіці, що зростав би так само швидко, як ІТ, просто немає. Це підтверджують і розрахунки: якщо наразі ємність української ІТ-галузі складає 2-3 млрд. дол. на рік, а темпи річного зростання дорівнюють 30%, то до 2017 року сектор ІТ формуватиме 8% ВВП. ІТ-індустрія дійсно перспективна, інвестиційно та інтелектуальноємна сфера економічної діяльності, яка прискорює інвестиції в людину, як основне джерело інноваційних зрушень і, дозволить вирішити проблему економічної та грошової стабільності в державі в майбутньому [2].

Сьогодні туристичний бізнес переживає бум інформатизації, враховуючи широкий інформаційний сектор, потужність та масовість інформаційних повідомлень та віртуальний сектор подорожей в глобальних мережах, фахівці-туризмознавці зауважують, що туризм є більше «споживачем інформаційних інновацій», аніж продуцентом. За попередніми підрахунками витрати ініціативних туроператорів – консолідаторів в Україні на утримання системи on-line – бронювання складають близько 2% від вартості послуг, що реалізовуються, що за умови продажу турів на рекреацію, розваги і оздоровлення, це приблизно 3,3 млн. дол. США щорічно, які витрачено на розроблення, підтримку, наповнення і обслуговування системи інформаційної підтримки [4].

Новими напрямами використання ІТ для туризму є: запровадження мобільного Інтернету, електронних каталогів пропозицій, поширення on-line-бронювання не лише в роботі з рітейловими агентствами, а й безпосередньо з клієнтами. Неординарні ідеї, що просувають бізнес у сфері туризму, автоматизація і доступність довідкової інформації, розробка нових туристичних маршрутів, програмне забезпечення і програмні рішення – це тільки деякі приклади, що ілюструють інноваційну діяльність і напрям її подальшого розвитку.

Соціальна функція туризму також широко віртуалізується. Так, соціальні інформаційні мережі є потужним інструментом, який впливає на споживання туристичних послуг. Групи туристів створюють сайти, контактні групи з обміну досвідом подорожей, думкою про готелі, курорти, роботу персоналу та рівень сервісу. З'являються нові способи туристичної активності, наприклад, туристи з різних країн обмінюються житлом на час відпустки і для цих цілей реєструються на відповідних порталах і об'єднуються в специфічні соціальні групи.

Туристи витрачають в подорожах близько 5-10% річних споживчих витрат. Фінансова свобода туристів також стимулює розвиток інновацій і пропозицію туристичних послуг: зручні платіжні системи, не прив'язані до конкретних місць які не потребують перевозити запаси готівкових коштів, дають відчуття свободи і стимулюють споживання культурно-освітніх і розважальних туристичних послуг в країні перебування.

В світовій практиці в туризмі широко розповсюджуються іннновації, спрямовані на підвищення якості отриманого сервісу, створенні нової потреби у комфортному відпочинку, здатному дивувати передбачливістю та комплексністю. Популяризуються інновації на транспорті (літак з прозорим корпусом), в готельному бізнесі (готель і інфраструктура на намивних островах), застосування енерго- та ресурсозберігаючих технологій, що здатні подовжити життєвий цикл туристичного продукту або знизити вартість послуг.

На сьогодні привабливими для інвестування є проекти щодо будівництва туристичної і спортивної інфраструктури курортів та дестинацій (гірськолижних трас, канатних доріг, спортивно-оздоровчих комплексів). За обсягами інвестицій в розвиток туристичної інфраструктури Карпатський регіон, який має всі можливості для розвитку гірськолижного спорту, входить в п'ятірку найбільших регіонів країни (ці надходження склали близько 290 млн. євро). Одним з таких проектів є будівництво гірськолижного центру «Долина Руна», який передбачає залучення прямих інвестицій загальною сумою 90 млн. євро [7].

Зважаючи на рівень розвитку підприємств, серед яких тотальна більшість мікро- або малі туристичні підприємства, та окреслені в ЗУ «Про інноваційну діяльність» об'єкти інноваційної діяльності – в українській практиці слід виділити наступні види інновацій [1]:

– інноваційні програми і проекти;

– нові знання та інтелектуальні продукти;

– виробниче обладнання та процеси;

– інфраструктура виробництва і підприємництва;

– механізми формування споживчого ринку і збуту турпродукту;

– організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру і якість виробництва, обслуговування і(або) соціальної сфери;

– сировинні ресурси, засоби їх видобування і переробки (для виробничих підприємств туристичної сфери: заклади розміщення, ресторанного і курортного бізнесу та ін.;

– туристичний продукт на національному, регіональному рівні, на рівні дестинації, на рівні туристичного підприємства.

Однак, зазначені напрями змін та трансформації бізнес-середовища знаходяться під дією зовнішніх факторів, які суттєво впливають на інтенсивність розвитку.

Успішні інноватори туризму своїм досвідом доводять, що створення і впровадження нового – не просто бажано, але і необхідно в конкурентній боротьбі, а в період економічної нестабільності, – це повинно сприйматися як умова виживання.

Впровадження та раціональне використання практичних та доступних технологій, таких, як: GPS-технології, GIS-технології, геопросторові сервіси, доповнена реальність, технології QR-кодів, віртуальні тури, технологія Wi-Fi спрямовані на вирішення основного кола питань, які

виникають у подорожуючих в сучасних умовах з урахуванням тенденцій щодо збільшення кількості туристів, які бажають подорожувати.

Незважаючи на те, що QR-коди відносно недавно з'явилися в нашій країні, варто зазначити, що QR-код можна використовувати для кодування великих обсягів різних видів інформації та надавати оперативний доступ до цієї інформації, в тому числі і в туристичній діяльності. QR-код (quick response, у перекладі з англійської «швидкий відгук») – являє собою матричний код, і є подальшим розвитком штрих-коду (штрих-код був розроблений для автоматизації маркування товару і наступного зчитування інформації технічними засобами, а джерелом натхнення щодо його розробки була азбука Морзе). QR-код був розроблений в 1994 році компанією «Denso-Wave», що входить до складу корпорації Toyota. Спочатку QR-коди використовували виключно в промислових цілях, але з плином часу область їх застосування була значно розширена [8].

З метою створення умов для туристичної привабливості та розвитку інфраструктури українських міст шляхом використання зростаючих можливостей сучасних інформаційних технологій, з 2015 року в українських містах успішно запроваджуються проекти зі створення інноваційних інформаційно-туристичних маршрутів за допомогою QR-кодів.

Зокрема, перший інноваційний туристичний міський маршрут «Стежка легенд» було створено у Полтаві. Даний маршрут об'єднав 20 культурних та історичних пам'яток міста.

Місто Чернівці стало наступним, в якому було створено та запроваджено інноваційний інформаційно-туристичний маршрут «Відкрий для себе Чернівці», який об'єднав 21 найцікавішу пам'ятку багатокультурних Чернівців у межах пішохідної доступності.

У 2016 році використання сучасних інформаційних технологій для розвитку туристичної інфраструктури українських міст дозволило розширити та доповнити карту інноваційних міських маршрутів у місті Херсон. Інноваційний туристичний маршрут у Херсоні об'єднав 21 найцікавішу пам'ятку міста, що дозволяє туристам та гостям міста за 2-3 години пройти усі найцікавіші туристичні локації.

Відкритий восени 2016 року інтерактивний туристичний маршрут «Стежка історії» в Ужгороді об'єднав 12 найцікавіших локацій міста. Даний маршрут дозволяє зручно та швидко отримувати інформацію про туристичні об'єкти міста українською, англійською та угорською мовами [4].

Інтерактивний маршрут спрямований на створення зручностей для туристів з метою швидкого отримання найрізноманітнішої інформації про туристичні об'єкти населеного пункту (місцевості) на різних мовах.

Крім текстової інформації зі свого смартфона або планшета користувач отримує можливість переглянути фотоматеріали про кожну історичну пам'ятку, яка увійшла до маршруту. Це дає змогу індивідуальному туристу без додаткових зусиль зорієнтуватись у місті, отримати базову інформацію про найрізноманітніші туристичні об'єкти, послуги та додає українським містам привабливого іміджу.

На сьогоднішній день існують різноманітні сучасні мультимедійні проекти і туристичні твори, які покликані привертати увагу потенційних туристів до багатого культурного та історичного надбання.

Один з програмних засобів, який використовується при створенні путівників – Flash-продукт компанії «Macromedia» (з 2005 р. – один з підрозділів «Adobe»), що дозволяє розробляти інтерактивні мультимедійні програми. Сфера використання Flash різна, це можуть бути ігри, веб-сайти, презентації, банери і просто мультфільми. Flash надає можливість використовувати медіа, звукові та графічні файли, створювати інтерактивні інтерфейси та повноцінні веб-програми із використанням PHP та XML.

Однією з цікавих тем для створення мультимедійної туристичної схеми-путівника є історико-військова тема другої світової війни – «Лінія Арпада». Лінія Арпада-військово-оборонна система німецької армії та її союзників (Угорщини), що створювалася угорськими військами в Східних Карпатах у 1943-1944 роках проти наступаючої Червоної Армії. Укріплена потужними інженерними спорудами, створена вздовж старого державного кордону, який простягався через весь Карпатський хребет довжиною понад 600 км з 30 вузлами ешелонованої оборони вглиб на 100-120 км. Лінія Арпада не була суцільною і складалася з окремих вузлів оборони у чотирьох напрямах: Керешмезький (Ясінянський) напрямок, Ужоцький перевал, Мукачівський напрямок, Хустський напрямок [5].

Таким чином, враховуючи географічні рамки, історико-пізнавальний туристичний маршрут «Лінія Арпада» здатен презентувати туристам багатий історико-культурний матеріал Закарпаття, як і в мультимедійному просторі, так і наживо під час проходження по нитці маршруту.

Дана мультимедійна туристична схема-путівник в мережі Internet повинна мати зв'язок із сучасними соціальними мережами, а також рекомендовано створити його спрощену мобільну версію для її використання на мобільних пристроях у поєднанні з можливостями GPS. Це, в свою чергу, збільшить реалізацію даного туристичного продукту як індивідуальними так і груповими турами, використовуючи різні види туризму – велотуризм, мототуризм, автотуризм, пішохідний туризм [6].

Ще одним інноваційним туристичним продуктом є віртуальна екскурсія в 3D – це фотореалістичний спосіб демонстрації об'ємного простору, з допомогою 3D зображення, що оточує глядача сферою в 360° і дає змогу отримати більший об'єм необхідної візуальної інформації. Впровадження віртуальних 3D-екскурсій у сфері туризму нині є найбільш перспективним інноваційним напрямком Інтернет-технологій для популяризації туристичних об'єктів; популярним маркетинговим інструментом для багатьох закладів готельно-ресторанного господарства, музеїв та інших об'єктів комерційної нерухомості в індустрії туризму; ефективним інструментом візуалізації туристичних ресурсів для потенційних споживачів туристичних послуг; альтернативою традиційному туризму для людей, які не мають можливості подорожувати [9].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Упровадження продуктових, ресурсних, техніко-технологічних, організаційних та маркетингових інновацій у практику вітчизняних підприємств індустрії туризму не тільки дозволить залучити додатковий туристичний потік, поліпшити економічні показники діяльності туристичних підприємств і підвищити їх конкурентоспроможність як на внутрішньому, так і зовнішньому туристичному ринках, але і забезпечить підвищення якості обслуговування гостей, більш повне задоволення їх потреб з урахуванням специфічних запитів окремих груп споживачів.

Специфіка інноваційної діяльності в туризмі полягає в тому, що розробка окремих видів інновацій потребує спільних зусиль туристичних підприємств регіону, міжгалузевої співпраці та певної підтримки з боку місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування, злагодженої роботи всіх зацікавлених учасників.

Список літератури:

1. ЗУ «Про інноваційну діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/40-15
2. Travel & Tourism Economic Impact 2016 Ukraine / World Travel & Tourism Council. – London, 2016. – 24 с.
3. Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua
4. Туризм [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/
5. Игнатов О., Кузнецов А. Инженерное оборудование местности на линии «Арпада». Военно-инженерный журнал, № 5-6, 1945 г.
6. Туристичний довідник Карпат. Лінія Арпада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://turizm-karpaty.com.ua/index.php?view_content=1131&lang=ukr
7. Кравців В.С. Рекреаційна політика в Карпатському регіоні: принципи формування, шляхи реалізації / В.С. Кравців, В.К. Євдокименко, М.М. Габрель, М.В. Копач. – Чернівці: Прут, 2005. – 72 с.
8. Нагорняк Г., Головко С. Інновації як пріоритетні напрямки розвитку туристичної сфери в Україні // Соціально-економічні проблеми і держава – Вип. 1(1) – Тернопіль, 2008 – С. 121-128.
9. Віртуальна екскурсія як інноваційний метод лінгвокраїнознавчої підготовки майбутніх фахівців туристичної сфери [Електронний ресурс] / О.О. Самохвал, Н.В. Войнаровська // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Філологічна. – 2013. – Вип. 33. – С. 312-315. – Режим доступу: http://nbuv. gov. ua/jpdf/ Nznuoaf_2013_33_98. Pdf

Онищук Н.В.
Винницкий торгово-экономический институт
Киевского национального торгово-экономического университета

ИННОВАЦИОННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ В СФЕРЕ ТУРИЗМА

Аннотация
В статье рассмотрены особенности внедрения инноваций в туристическую отрасль, предоставлена характеристика новым направлениям внедрения инновационных технологий в сфере туризма, определены основные виды инноваций, приведены примеры их внедрения.
Ключевые слова: продуктовые, ресурсные, технико-технологические, организационные, маркетинговые инновации в туризме, QR-код, инновационный маршрут, виртуальная экскурсия.

Onyshchuk N.V.
Vinnytsia Institute of Trade and Economics
of Kyiv National University of Trade and Economics

INNOVATIVE DIRECTIONS IN THE FIELD OF TOURISM

Summary
In the article the features of introduction of innovations are considered in tourist industry, description is given to new directions of introduction of innovative technologies in the field of tourism, the basic types of innovations are certain, examples of their application are made.
Keywords: to the product, resource, organizational, marketing innovations in tourism, QR-code, innovative route, virtual excursion.

УДК 657.471:658.264

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ОБЛІКУ ЕНЕРГЕТИЧНИХ ВИТРАТ ТА ЕКОНОМІЇ РЕСУРСІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ТЕПЛОПОСТАЧАННЯ

Перчук О.В.
Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди

Висвітлюється питання необхідності впровадження ефективної політики в сфері енергозбереження підприємствами теплопостачання. Основна увага приділяється потребі розвитку та удосконалення системи обліку втрат енергії та обліку економії енергетичних ресурсів за рахунок впровадження основних елементів системи управлінського обліку. Доведено, що управління енергетичними витратами є необхідною організаційною та економічною передумовою для розбудови конкурентного середовища на ринку теплової енергії та підвищення енергоефективності галузі.
Ключові слова: витрати, енергозбереження, економія паливно-енергетичних ресурсів, ефективність, підприємства теплопостачання, тарифна політика, управлінський облік.

Постановка проблеми. Ефективність використання енергетичних ресурсів у вітчизняній економіці дуже низька. Так, показники енергоефективності валового внутрішнього продукту (ВВП) України залишаються одними із найнижчих у світі. За обсягом виробленого ВВП у розрахунку на одиницю енергоспоживання Україна перебуває на одному рівні з такими державами, як Танзанія й Ефіопія. ВВП нашої держави у розрахунку на 1 кг нафтового еквівалента складає усього 3 дол. США, тоді як аналогічний показник у провідних державах світу – у 4-5 разів більший. Наприклад, у Швейцарії – це 16 дол. США/1 кг нафтового еквівалента, в Італії та Туреччині – 12, у Польщі і Грузії – 8, у Білорусії та Китаї – 5 дол. США / 1 кг нафтового еквівалента [1].

Житлово-комунальне господарство є одним з найбільших і, у той же час, найменш ощадливим споживачем енергетичних ресурсів серед інших галузей народного господарства. Галузь споживає близько 40% енергетичних ресурсів, при цьому одну з найбільших енергоємностей мають послуги теплопостачання. Фізичне та моральне старіння конструкцій та внутрішніх систем житлових будівель, незадовільний фізичний стан внутрішньобудинкових систем, низькі теплозахисні властивості огороджувальних конструкцій, відсутність засобів обліку теплової енергії та відсутність у споживачів технічної можливості керування споживанням теплової енергії призводять до невиправдано високого обсягу споживання енергоресурсів. За таких умов питання розробки економічних механізмів забезпечення та стимулювання енергозбереження на підприємствах теплопостачання набуло великої державної ваги.

За умов обмежених обігових ресурсів підприємств комунальної теплоенергетики і високих банківських ставок за кредитами в Україні в декілька разів більших, ніж в розвинених країнах, основним джерелом фінансування енергозберігаючих заходів має стати економія коштів, досягнута внаслідок зниження технологічних (технічних та комерційних) втрат паливно-енергетичних та природних ресурсів, складова яких у структурі загальних матеріальних витрат підприємств (установ) в Україні швидко зросла (практично втричі) протягом 90-х років і за темпами свого повернення до економічно обґрунтованого їх рівня за останні десятиріччя суттєво відстає не тільки від розвинених країн, а й від більшості країн, що розвиваються.

Нерішучі спроби уряду країни виправити цю вкрай негативну тенденцію постановами непрямої дії та державними програмами, незабезпеченими належним фінансуванням, призвели до того, що величезний потенціал енергозбереження в галузі комунальної теплоенергетики в Україні залишається практично невикористаним, а сама проблема вже вийшла на рівень загрози енергетичній безпеці держави.

Розв'язання цієї проблеми потребує проведення комплексу досліджень, цілеспрямованих на розробку методичних засад та ринкових механізмів стимулювання підприємств та установ до підвищення енергоефективності та енергозбереження, створення відповідної нормативної бази та впровадження на підприємствах спеціального нормативно-правового порядку реалізації енергозберігаючих проектів, який забезпечує сприятливі умови для використання досягнутої економії паливно-енергетичних ресурсів у якості обмінного товару для залучення інвестицій. Не менш актуальним постає питання розробки обліково-аналітичного забезпечення реалізації енергозберігаючих заходів, відображення економії паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) в бухгалтерському обліку з урахуванням альтернативних варіантів фінансування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку житлово-комунального господарства й пошуку шляхів підвищення ефективності його функціонування, поліпшення якості житлово-комунальних послуг досліджувалися багатьма вітчизняними й російськими науковцями, зокрема, Л. Бражниковою, Н. Гурою, В. Дорошенком, Г. Онищуком, І. Осипенком, В. Полуяновим, Г. Ряховською, Г. Филюком та ін.

В умовах величезних обсягів енергоспоживання та за наявності високих непродуктивних втрат енергоресурсів проблемам підвищення енергозбереження в ЖКГ присвячується все більше число наукових досліджень. Серед цих досліджень слід відмітити наукові праці таких учених: Ю.І. Бакаліна, П.Т. Бубенко, Н.С. Гетало, В.А. Маляренко, С.В. Сніжко, В.І. Тітяєва, В.І. Торкатюка, Л.М. Шутенко.

Метою статті є обґрунтування необхідності обліку енергетичних витрат та їх економії, що виникає внаслідок впровадження енергозберігаючих заходів, а також пошук можливостей відображення в системі управлінського обліку.

Виклад основного матеріалу. Вивчення причин, з яких у практиці підприємств теплових мереж існують численні проблеми й украй неефективні результати роботи галузі, показує, що серед різних функцій управління найбільш важливою та найменш розробленою є функція контролю та обліку, що являє собою систему спостереження і перевірки відповідності функціонування підприємства встановленим стандартам та іншим нормативам, виявлення допущених відхилень від прийнятих рішень і визначення причин їх невиконання.

Однією з основних перешкод на шляху забезпечення та стимулювання енергозбереження є практична відсутність на підприємствах комунальної теплоенергетики належного управлінського обліку. Необхідно вказати, що управлінський облік є, з одного боку, частиною бухгалтерського обліку, а, з іншого, він є самостійним напрямком інформаційного забезпечення управління, що використовує в рівній мірі методи та принципи стратегічного та оперативного менеджменту, реінжинірингу бізнес-процесів та фінансового обліку.

Сучасний управлінський облік можна визначити як вид діяльності в рамках однієї організації, який забезпечує управлінський апарат організації інформацією, використовуваною для планування, власне управління та контролю за діяльністю організації. Мета управлінського обліку – орієнтація управлінського процесу на досягнення основних цілей, що стоять перед підприємством. Для цього управлінський облік забезпечує виконання наступних функцій:

- координація управлінської діяльності по досягненню цілей підприємства;
- інформаційна та консультаційна підтримка ухвалення управлінських рішень;
- створення та забезпечення функціонування загальної інформаційної системи управління підприємством.

Виконуючи комплекс функцій управлінського обліку, який основним об'єктом визначає витрати, варто зосередити увагу на належному управлінні ними за місцями виникнення, центрами витрат та центрами відповідальності.

Суттєві вади в організації управлінського обліку на комунальних підприємствах теплопостачання обумовлюють відсутність комплексності та причинно-наслідкового зв'язку між функціонально залежними процесами енергозбереження на макроекономічному та мезо-, мікроекономічному рівнях.

Постачання теплової енергії споживачам здійснюється складними енергетичними системами, які є складовими ПЕК країни та забезпечують: постачання первинних ПЕР (газотранспортні та електричні мережі, постачання вугілля, вторинних енергоресурсів); виробництво теплоти (ТЕЦ, ТЕС, АЕС, комунальні опалювальні котельні, виробничо-опалювальні котельні, когенераційні установки, індивідуальні котельні установки); транспортування і розподіл теплоти (магістральні теплові мережі, місцеві розподільчі мережі та розподільчі мережі житлових і промислових будинків та організацій соціальної культурно-побутової сфери, теплові пункти, бойлерні); управління виробництвом, транспортуванням і використанням теплоти.

Комунальна теплоенергетика є підгалуззю системи теплопостачання країни, яка забезпечує споживачів комунальними послугами з опалення та гарячого водопостачання. В Україні функціонує 21 обласне і 17 міських об'єднань та підприємств комунальної теплоенергетики, які за розмірами та складністю є регіональними системами КТЕ, що у сукупності забезпечують послугами з централізованого опалення близько 60%, а гарячим водопостачанням – понад 40% загальної площі житлового фонду країни. До складу КТЕ (з повною чи відокремленою частиною комунальної власності) входять: 8 ТЕЦ, понад 11 тис. опалювальних котелень, де встановлено близько 30 тис. котлів різної потужності; близько 20 тис. км теплових мереж у двотрубному обчисленні; 3,5 тис. центральних теплових пунктів [2].

За інформацією Державної служби статистики України, із загального обсягу виробництва теплоти в Україні у 2016 році (98,96 млн. Гкал), обсяги централізованого теплопостачання склали 31,58 млн. Гкал. У структурі джерел постачання теплоенергії найбільша частка припадала на теплоцентралі (котельні) – 83% й ТЕЦ – 11%. При цьому частка генеруючих підприємств (установок) з виробництва теплоенергії, що працювали на біопаливі, становила лише близько 24%, ними було відпущено теплоенергії 5303 тис. Гкал (5%). Підприємствами й організаціями протягом 2016 року на виробничо-експлуатаційні та комунально-господарські потреби було використано 59,9 млн. Гкал теплоенергії [3].

Порівняно з 2015 роком обсяги використання теплоенергії, без урахування власного споживання енергогенеруючими установками, зменшились в цілому на 4%. Зменшення обсягів використання відбулося в 13 регіонах, серед яких найбільше в Донецькій, Рівненській, Запорізькій, Кіровоградській, Чернівецькій областях.

У структурі використання теплоенергії основну частку (60%) становили витрати на виробництво всіх видів продукції та виконання робіт, на власні технологічні потреби енергогенеруючих підприємств припадало 16%, на комунально-господарські потреби підприємств – 24%. Крім того, витрати в тепломережах енергосистем становили у 2016 році 10,2 млн. Гкал, що становить близько 17% від загальної кількості виробленої теплоти (фактичні втрати теплоти в мережах є ще більшими і досягають 20-30%) [3]. Загальна зношеність теплових мереж на сьогодні доходить до 70%. Для порівняння, втрати теплоти в теплових мережах розвинених країн Європи коливаються в межах 4-6% і не перевищують 8%.

Неодноразові підвищення тарифів на опалення та гарячу воду за останні роки для населення та інших груп споживачів не залишають іншого виходу, як шукати альтернативні шляхи забезпечення себе теплом, поступово відмовлятися від централізованої системи постачання комунальних послуг, де низький рівень енергоефективності та високий рівень втрат енергії в процесі виробництва та постачання до кінцевого споживача ра-

зом із підвищенням цін на енергоносії призводить до стрімкого зростання цін на кінцеві послуги.

За даними Національної комісії регулювання ринку комунальних послуг України упродовж всього періоду проведення житлово-комунальної реформи в діяльності підприємств галузі домінувала стала тенденція – систематичне і суттєве підвищення собівартості комунальних послуг. В результаті фактична собівартість за статистичними даними щорічно в середньому на 20-30% перевищувала відповідні розміри існуючих тарифів на житлово-комунальні послуги. У 2015 р. на підприємствах теплопостачання покриття собівартості доходами становило близько 70% [4].

Існуючі механізми формування фінансового забезпечення господарської діяльності комунальних підприємств теплових мереж є вкрай недосконалими. Загальновизнаним недоліком їх є систематичне невиправдане завищення витрат, а також можливість перекладати усі витрати, включаючи наднормативні ресурсні втрати, на споживачів, зокрема в значній мірі на населення. Багаторічна практика підтвердила, що діючі методичні підходи до «ринкового» реформування комунальної теплоенергетики не продукують належну матеріальну зацікавленість в проведенні ресурсозберігаючих заходів, не створюють необхідних економічних стимулів до залучення інвестицій, а лише викликають макроекономічний «розгін» інфляції, так як послуги теплопостачання споживає усе населення і усі галузі економіки країни.

Ще у 2008 р. науковці підрахували, як зростатиме ціна на теплову енергію, та дійшли висновку, що з 2013 р. подальше підвищення тарифів на цю послугу не матиме позитивного економічному ефекту, адже кількість неплатоспроможних споживачів стане критичною. З іншого боку, можна вважати, що підвищення тарифів на опалення і газ створює цінові сигнали для суб'єктів господарювання та населення для модернізації обладнання, зміни практики енергоспоживання та сприяє зростанню інвестицій у нові енергетичні об'єкти (які, зокрема, використовують відновлювані джерела енергії та альтернативних видів палива).

Крім того, як зазначив О. Сігал, покривати нестачу коштів, що сплачуються за надання комунальних послуг, з державного бюджету (субсидії, субвенції тощо) та за рахунок підвищення тарифів, можна лише тоді, коли питома частка неплатоспроможних споживачів не перевищує 20% [5].

Існуюча схема обліку енергоспоживання комунальними підприємствами теплопостачання у загальному вигляді може бути представлена на рис. 1, де стрілками позначено первинну облікову інформацію.

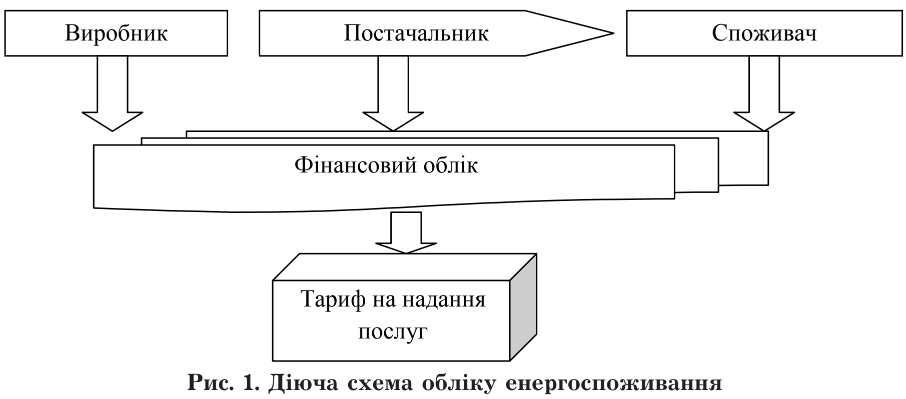

Рис. 1. Діюча схема обліку енергоспоживання підприємств теплової енергетики

З точки зору недосконалості приведеної на рис. 1 схеми є те, що сукупні результати реалізації локальних заходів з енергозбереження не знаходять відображення у фінансовому обліку підприємства. Ці результати, зазвичай, поглинаються збитками, отриманими в результаті інфляції, недоліків у системах фінансування і не в останню чергу незадовільного менеджменту.

В Наказі міністерства з питань житлово-комунального господарства України про затвердження методичних рекомендацій оцінки економічної ефективності інвестицій в енергозберігаючі проекти на підприємствах житлово-комунального господарства надане визначення поняття «економія паливно-енергетичних ресурсів».

Економія паливно-енергетичних ресурсів (енергоресурсозбереження) – це відносне скорочення витрат паливно-енергетичних ресурсів, що виявляється у зниженні їх питомих витрат на виробництво продукції, виконання робіт і надання послуг встановленої якості. У цих Методичних рекомендаціях під терміном економія паливно-енергетичних ресурсів розуміють відносне зменшення витрат паливно-енергетичних ресурсів, одержане за рахунок впровадження енергозберігаючих заходів [6].

З метою визначення місця в бухгалтерському обліку такої категорії як економія паливно-енергетичних ресурсів внаслідок впровадження енергозберігаючих заходів необхідно дослідити сутність і зміст поняття ефекту від заходів енергозбереження.

Ефект від заходів енергозбереження розраховують, як правило:

– як вартість зекономлених енергоресурсів або частка вартості від споживаних енергоресурсів, в т.ч. на одиницю продукції;

– як кількість тонн умовного палива (т.у.п.) зекономлених енергоресурсів або частка від величини споживаних енергоресурсів в т.у.п.;

– в натуральному вираженні (кВт.год, Гкал і т.д.);

– як зниження частки енергоресурсів у ВВП у вартісному вираженні, або в натуральних одиницях (т.у.п., кВт.год) на 1 грн. ВВП.

Неналежне відображенням у фінансовому обліку суб'єктів господарювання операцій по економії паливно-енергетичних ресурсів, яку отримують підприємства, зумовлює методичну недосконалість визначення фінансових результатів операційної діяльності вітчизняних комунальних підприємств теплових мереж. Проведений аналіз нормативних та практичних документів щодо існуючої системи фінансового обліку свідчить, що вони не регламентують окремого відображення у фінансових результатах діяльності підприємств будь-якої економії ресурсів. Таку задачу повинен виконувати управлінський облік. Проте, державних стандартів проведення управлінського об-

ліку на підприємствах України, які виправдали себе в закордонній практиці, не існує.

Для подолання цього недоліку, на нашу думку, доцільно організувати облік енергоспоживання підприємств теплопостачання за схемою, наведеною на рис. 2.

Схема рис. 2, на відміну від схеми рис. 1, додатково містить блоки «Механізми енергозбереження» та «Управлінський облік». Наявність уведення пропонованих блоків розкриє великі можливості у корінному підвищенні зацікавленості підприємств в ощадливому ставленні до витрат енергетичних ресурсів.

Стимулювання до енергозбереження учасників теплопостачання передбачає наявність обліку теплової енергії по всьому ланцюжку «виробництво – транспортування – споживання теплової енергії» – на теплоджерелі, в теплових пунктах, безпосередньо у абонентів.

З метою підвищення ефективності управління процесами енергозбереження доцільним є створення на підприємствах теплопостачання центрів відповідальності енергозбереження на принципах управлінського обліку, що сприяло б значному покращенню організації робіт по зменшенню непродуктивних втрат тепла. Можемо виділити три типи центрів енергозбереження на підприємстві теплопостачання:

1. Центр енергозбереження джерела тепла.

2. Центр енергозбереження постачання (доставки) тепла.

3. Центр енергозбереження споживача.

Загалом, облік це перший крок на шляху до енергоефективного суспільства, вибір найбільш точного та повного методу обліку запорука досягнення максимального результату на цьому шляху. Тому основою функціонування центрів енергозбереження має стати ефективний облік теплової енергії.

Зараз, як ніколи, актуальним стало прийняття закону «Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання». Проекти цього закону (декілька версій) щонайменше останні 5 років знаходилися на розгляді в органах центральної влади і нарешті 22 червня 2017 р. Закон було прийнято. Цей законодавчий акт визначає правові, економічні та організаційні засади забезпечення комерційного обліку постачання теплової енергії, послуг з централізованого опалення з метою раціонального використання водних ресурсів, паливно-енергетичних ресурсів та захисту прав споживачів у сфері комунальних послуг [7].

Для обліку відпущеної та спожитої теплової енергії застосовуються прилади комерційного обліку, які занесені до Державного реєстру засобів вимірювальної техніки, або ті, що пройшли державну метрологічну атестацію.

Наявність приладів обліку по шляху виробництва і розподілу теплоносія дає можливість чітко бачити, скільки теплової енергії вироблено теплоджерелом, скільки теплоносія втрачається на стадії транспортування, скільки потребує сам абонент. На сьогодні значна частка котельних, теплових пунктів не оснащена достатньою мірою теплолічильниками, засобами автоматичного управління технологічними процесами і режимами відпустки теплової енергії. Це приводить до невисокої економічності навіть незношеного устаткування, що знаходиться в гарному технічному стані. Головна причина, крім недостатності фінансових коштів, – відсутність дієвих стимулів у власника або у експлуатуючої організації для поліпшення ефективності роботи устаткування.

На даний час завдяки вольовим рішенням керівництва держави прискореними темпами здійснюється оснащення котелень засобами обліку відпущеної теплової енергії, але нажаль реалізація цього рішення на місцях у більшості випадків виконується «для галочки», а не з метою забезпечення повного та достовірного обліку. За даними Держкомстату України, в теплоенергетиці на підприємствах усіх форм власності і відомчої підпорядкованості експлуатуються понад 26 тис. котелень. Для вимірювання кількості теплоти, яка відпускається котельнею, на деяких з них застосовуються лічильники, а на більшості взагалі не проводиться облік відпущеної теплоти за допомогою засобів вимірювальної техніки (ЗВТ). Похибка вимірювання кількості теплоти при цьому сягає 10%, а втрати теплоти – понад 35%. В цілому по Україні, за експертними оцінками, збитки через похибку вимірювань теплоти лише на 1% становлять приблизно 100 млн грн на рік [8].

Якщо терміново не розпочати виправляти ситуацію, достовірний облік так і залишиться примарою. Виробникам тепла вигідніше розраховувати, а не вимірювати відпущене тепло та втрати, тут більше простору для маневрування. Щодо перевірки, мало хто взагалі в змозі це зробити, не кажучи про масштабність та вартість такої перевірки. Нажаль, застарілі нормативні документи допомагають виробникам тепла реалізовувати потрібний їм облік, залишаючись неконтрольованими, а значить безкарними, та вішати на споживачів послуг всі свої втрати та прорахунки.

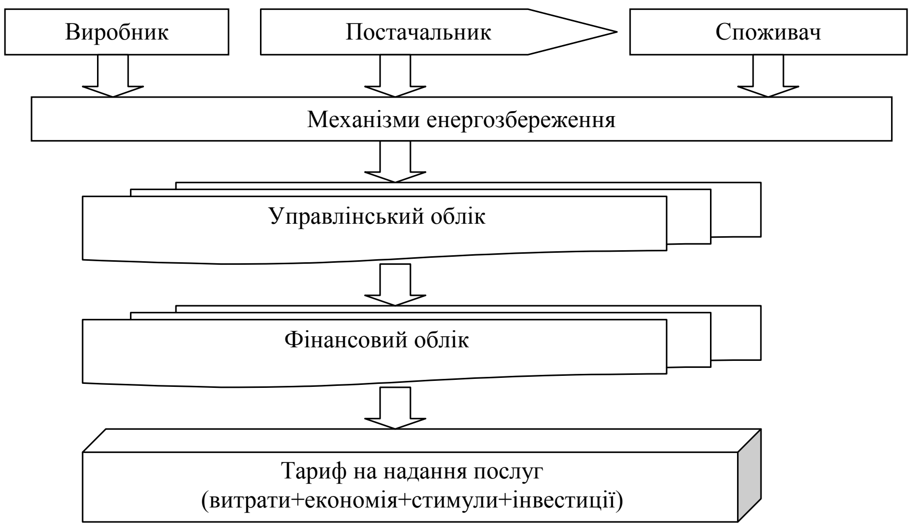

Рис. 2. Рекомендована схема обліку енергоспоживання підприємств теплової енергетики

Зараз втрати у мережах та власні потреби котельні розраховують згідно КТМ-204У, що призводить до отримання даних, які фактично не відповідають дійсності. Впливають на це наступні чинники:

· у формулу підставляють табличні данні, а потрібно виміряні приладами (об'єм, температура, теплота);

· якщо температурний графік 120-700, а котельня фактично видає 95-700, тоді і втрати будуть меншими по факту, але втрати включені у сталу частину «двохставкового тарифу» і споживач вже розрахувався за них по максимуму і звичайно різницю йому ні хто не поверне;

· застосування засобів обліку теплової енергії лише на «вході» і «виході» мережі дає можливість для маневрування та приховування дійсних втрат і корегування їх кількості у потрібну для виробника сторону.

На даний час потрібно внести зміни у «Правила технічної експлуатації теплових установок і мереж» (ПТЕ Ту і М) затверджені Наказом Міністерства палива та енергетики України 14.02.2007 № 71. для забезпечення найбільш повного та точного обліку відпущеної теплової енергії та втрат теплоносія на підживлення (об'єм та енергія), що в свою чергу відобразиться на тарифі з теплопостачання в сторону зменшення.

У житловому секторі середнє споживання енергії в 2-3 рази вище ніж у країнах Європейського Союзу. Середнє споживання теплової енергії в багатоквартирних житлових будинках складає 264 кВт*год на квадратний метр, в той же час у європейських країнах питоме споживання тепла в аналогічних будинках не вище 90 кВт*год на квадратний метр. Згідно з експертними оцінками в Україні бюджетні будівлі споживають теплову енергії від 130 до 250 кВт*год/м^2, – в ЄС цей показник складає від 50 до 80 кВт*год/м^2 [9].

Теплопостачальні підприємства, отримуючи оплату безпосередньо від населення чи з місцевих бюджетів, фактично відповідальності перед ними не несуть, в енергозбереженні не зацікавлені (як і в зниженні витрат), оскільки тарифи встановлюються за системою «витрати плюс прибуток», і прибуток визначається у відсотках до витрат. Відсутність у теплоспоживачів засобів індивідуального обліку споживання теплової енергії дозволяє перекладати на них невиробничі витрати. На сьогодні впровадження енергозберігаючих технологій для теплопостачальних підприємств-монополістів визначає втрату частини операційних доходів (прибутку), тоді як саме вони і мають стати головними ініціаторами впровадження заходів з енергозбереження.

На початок 2016 року середній показник оснащення житлових будинків приладами комерційного обліку в країні складав близько 54%. Зазначений, надзвичайно низький рівень, встановлення вузлів обліку теплової енергії в комплексі з іншими недоліками організації системи централізованого теплопостачання призводить до недоцільності впровадження заходів з енергозбереження, спрямованих на економію паливно-енергетичних ресурсів.

Відповідно до проведеного Держенергоефективності України аналізу встановлення в будинках вузлів обліку теплової енергії дозволяє зафіксувати скорочення її споживання протягом 1-3 років в середньому на 15-20%, що, безумовно, позитивно вплине на фінансовий стан споживачів. Також забезпечення обов'язкового приладного комерційного обліку не дозволить суб'єктам господарювання у сферах природних монополій перекладати понаднормативні втрати в мережах на споживачів [10].

Існує нагальна потреба в активізації енерго- та ресурсозбереження шляхом розвитку енергосервісної діяльності та створенні мережі спеціалізованих ЕСКО в Україні. Такі компанії мали б надавали повний комплекс послуг з підвищення ресурсо- та енергоефективності процесів виробництва і споживання, включаючи енергоаудит та енергоменеджмент, консультаційні й інжинірингові послуги, розробку і реалізацію енергозберігаючих проектів, забезпечення їх фінансування, доставку, монтаж та моніторинг експлуатації енергоефективних обладнання і технологій, контроль за реалізацією ресурсозберігаючих заходів.

Нормативна база для функціонування ЕСКО-компаній була закладена у 2015 році після прийняття Закону України «Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації» (№ 327-VIII від 09.04.2015) та внесення змін до Бюджетного Кодексу України, згідно з якими бюджетні установи мають право заключати договори, спрямовані на скорочення споживання та витрат на оплату паливно-енергетичних ресурсів, житлово-комунальних послуг порівняно до споживання за відсутності таких заходів. Оплата за такі послуги буде здійснюватися за рахунок економії коштів. Залишок коштів від такої економії може бути зарахований до бюджету розвитку на місцевому рівні (стаття 71 Бюджетного Кодексу у відповідності до змін, внесених Законом України № 328-VIII від 09.04.2015). Очевидно, що функціонування ЕКСО-компаній у приватному секторі буде відбуватися в межах існуючих норм, які регулюють цивільно-правові відносини.

Висновки і пропозиції. Житлово-комунальне господарство є одним із найбільших і найменш ощадливим споживачем енергетичних ресурсів серед інших галузей народного господарства. З поміж цих послуг найбільшу енергомісткість мають послуги теплопостачання. Запровадження та стимулювання ефективних механізмів енергозбереження, основним джерелом фінансування яких має стати економія коштів, досягнута внаслідок зниження технологічних втрат ПЕР, має здійснюватися на основі оперативних, аналітичних, економічно обґрунтованих та достовірних даних. Формування такого масиву інформації має забезпечуватися системою управлінського обліку.

Відсутність регламентованих дій щодо обліку економії ПЕР від впровадження енергозберігаючих заходів у фінансовому обліку, зумовлює здійснювати відображення витрат у вигляді економії в системі рахунків управлінського обліку. Сума коштів, яка буде отримана підприємством як економія від впровадження енергозберігаючих заходів, може бути відображена на окремому рахунку в системі управлінського обліку. В той же час величина такої суми є розрахунковою і схильна до коливань через зміни умов функціонування підприємства.

Список літератури:

1. Key World Energy Statistics 2014. – International Energy Agency, 2014. – 82 p.
2. Стан та перспективи реформування системи теплозабезпечення в Україні. Аналітична доповідь / [Шевцов А. І., Бараннік В. О., Земляний М. Г., Ряузова Т. В.]. – Дніпропетровськ: Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень, 2010. – 66 с.
3. Офіційний сайт Державної служби статистики [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua
4. Звіт про результати діяльності НКРЕКП у 2015 році [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.nerc. gov.ua/
5. Комунальна теплоенергетика в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення [Електронний ресурс] // Національна академія наук України. – 29.04.2015. – Режим доступу: http://www.nas.gov.ua/UA/Pages/default.aspx?ffn1=ID_Prog& fft1=Eq&ffv1=24_21062012_413rp
6. Наказ Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 14.12.2007 № 218 «Про затвердження методичних рекомендації оцінки економічної ефективності інвестицій в енергозберігаючі проекти на підприємствах житлово-комунального господарства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// www.uazakon.com/documents/date_bu/pg_gwcqsa/ index.htm
7. Закон України «Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання» від 22.06.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2119-19/page
8. Популярно про прилади обліку теплової енергії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.patriot-nrg.ua/ukr/savings/view/160
9. Для України питання енергоефективності та енергозбереження – це питання енергетичної незалежності та безпеки держави. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=248875071
10. Комерційний облік теплової енергії в сфері ЖКГ. Сучасний стан та вимоги нормативних актів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://den.energy.gov.ua/consumers/aktualni-pitannya/479
11. Закон України «Про житлово-комунальні послуги» від 24.06.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1875-15
12. Закон України «Про теплопостачання» від 02.06.2005 р. № 2633-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2633-15

Перчук О.В.
Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ УЧЕТА ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ ЗАТРАТ И ЭКОНОМИИ РЕСУРСОВ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ТЕПЛОСНАБЖЕНИЯ

Аннотация
Рассматривается вопрос о необходимости внедрения эффективной политики в сфере энергосбережения предприятиями теплоснабжения. Основное внимание уделяется необходимости развития и совершенствования системы учета потерь энергии и учета экономии энергетических ресурсов за счет внедрения основных элементов системы управленческого учета. Доказано, что управление энергетическими затратами является необходимой организационной и экономической предпосылкой для развития конкурентной среды на рынке тепловой энергии и повышения энергоэффективности отрасли.
Ключевые слова: расходы, энергосбережения, экономия топливно-энергетических ресурсов, эффективность, предприятия теплоснабжения, тарифная политика, управленческий учет.

Perchuk O.V.
Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF ACCOUNTING OF ENERGY EXPENDITURE AND SAVING RESOURCES IN HEAT SUPPLY ENTERPRISES

Summary
The issue of the need for effective energy efficiency policy implementation by heat supply companies is highlighted. The main attention is paid to the need to develop and improve the system of accounting for energy losses and accounting for energy savings through the implementation of key elements of the management accounting system. Energy expenditure management is proved to be a necessary organizational and economic prerequisite for building a competitive environment in the heat energy market and improving energy efficiency in the industry.
Keywords: costs, energy saving, economy of fuel and energy resources, efficiency, heat supply companies, tariff policy, management accounting.

УДК 336.1

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕСУ УПРАВЛІННЯ МІСЦЕВИМИ БЮДЖЕТАМИ НА ПРИКЛАДІ МІСТА НІКОПОЛЬ

Разумова Г.В., Мальована Ю.С.
Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

У статті проаналізовано сучасні тенденції у формуванні ресурсів місцевих бюджетів. Розглянуто склад та структуру доходів. Обґрунтовано напрямки оптимізації формування фондів грошових коштів на прикладі міста Нікополя. Розроблено рекомендації щодо резервів їх зростання в сучасних умовах.
Ключові слова: місцеві бюджети, доходи місцевих бюджетів, міжбюджетні трансферти, гнучкі доходи, місцеві податки.

Постановка проблеми. Особливої актуальності в умовах ринкової трансформації української економіки набувають питання оптимального формування доходів місцевих бюджетів та виявлення резервів їх зростання. Діюча система акумулювання доходів бюджетів України характеризується низьким рівнем частки власних доходів місцевих бюджетів, що породжує збільшення обсягів міжбюджетних трансфертів. Реальні фінансові можливості місцевих органів влади значно обмежені, що, у свою чергу, є гальмівним фактором демократичних перетворень у державі. У зв'язку з цим постає нагальна потреба у поглибленому дослідженні концептуальних засад доходів місцевих бюджетів та обґрунтуванні системи практичних рекомендацій щодо забезпечення їх стабільності та зміцнення. Бюджетна децентралізація кардинально змінила якість фінансового забезпечення місцевих бюджетів, і власні ресурси громад дійсно збільшилися за рахунок введення нових податків, збільшення їхніх ставок, перерозподілу доходів державного бюджету тощо.

Хронічна нестача грошей, фінансових ресурсів у м. Нікополь та нестабільність доходних джерел стали проблемою місцевого бюджету. Як наслідок, на місцях не вирішуються нагальні проблеми населення, недостатньо фінансуються міське господарство, соціально-культурна сфера, освіта, охорона здоров'я, погіршується стан доріг та інших засобів комунікації.

До найбільш гострих проблем у сфері формування місцевих бюджетів, а також їхніх відносин із державним бюджетом України, у першу чергу, варто віднести використання вільних бюджетних коштів, нестабільність доходної бази, неефективну систему вилучення надлишків загальнодержавних податків, недостатнє фінансування з державного бюджету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування доходів місцевих бюджетів є предметом дослідження провідних вітчизняних та зарубіжних учених. Зазначені проблеми знайшли відображення у працях вітчизняних науковців, зокрема Й. Бескида, О. Василика, В. Дем'янишина, О. Кириленко, В. Кравченка, І. Луніної, В. Опаріна, К. Павлюк, Ю. Пасічника, В. Федосова, С. Юрія.

Поняття «децентралізація» в працях вчених має різні визначення. Але головним, на нашу думку, є визначення у взаємозв'язку між центральними і субнаціональними (місцевими) урядами різних повноважень (фіскальних, політичних, адміністративних), про що пише американський вчений М. Белл. М. Белл крім цього зазначає, що децентралізація – це спосіб вимірювання величини переходу національної економіки від адміністративно-командної до ринкової. Початком децентралізації є те, що ці повноваження мають власний вимір і власні цілі [5].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблемі децентралізації фінансових ресурсів місцевих бюджетів присвячено багато праць українських і зарубіжних вчених, але механізм децентралізації фінансових ресурсів місцевих громад, який би сприяв формуванню прогресивної доходної частини місцевих бюджетів потребує подальшого розвитку.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження теоретичних та практичних аспектів процесу формування доходів місцевого бюджету міста Нікополя та обґрунтування шляхів оптимізації процесу формування фондів грошових коштів органів місцевого самоврядування, розробка практичних рекомендацій щодо резервів їх зростання в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Місто Нікополь – найстаріше місто у Дніпропетровській області, яке відзначило свій ювілей в 2014 році – 375-річницю заснування, і має статус історичного. Територіальна громада міста є суверенним суб'єктом міського самоврядування і єдиним джерелом міської влади.

Чисельність населення м. Нікополь скоротилася з моменту перепису населення у грудні 2001 року (138,2 тис. осіб). Станом на 1 січня 2016 року – 115,4 тис. осіб, тобто за чотирнадцять років місто втратило 22,7 тис. осіб, або 16,5% населення (рис. 1) [8].

Рис. 1. Динаміка чисельності населення м. Нікополь 2006-2016 року

Джерело: [8]

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Демографічне навантаження у 2015 році становило 662 особи непрацездатного віку на 1000 осіб працездатного віку, при цьому навантаження особами у віці, молодшому за працездатний, становило 250 осіб, а особами у віці, старшому за працездатний – 412 осіб (рис. 2) [2].

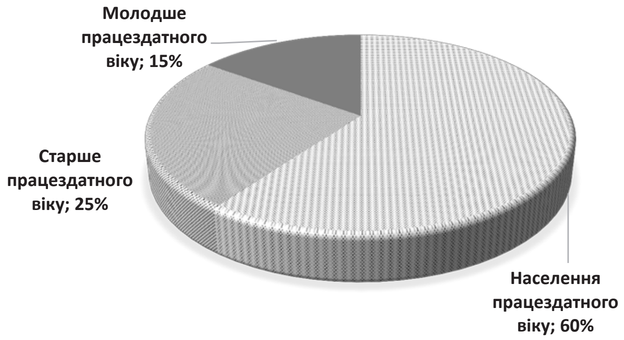

Рис. 2. Структура населення працездатного і непрацездатного віку м. Нікополь у 2015 році
Джерело: [2]

На кінець 2015 року загальна кількість суб'єктів господарювання в м. Нікополь склала 8329 осіб, у тому числі: юридичних – 2216, фізичних осіб-підприємців – 6113; припинили свою діяльність – 758 суб'єктів господарювання, у тому числі: юридичних – 37, фізичних -721. За звітний період новостворених суб'єктів господарювання – 585, у тому числі: юридичних – 193, фізичних – 392 [8].

Для підвищення рівня зайнятості населення міста та зниження рівня безробіття протягом 2015 року було працевлаштовано 2972 особи, що на 0,5% менше з 2014 роком 2988 осіб.

Малий та середній бізнес є важливим елементом економічного та соціального розвитку міста, оскільки впливає на темпи економічного зростання та вирішує проблеми зайнятості шляхом створення робочих місць.

Промислові підприємства є основним наповнювачем міського бюджету (рис. 3), на частку яких припадає більше 50% від загальної кількості надходжень. Основною складовою частиною промисловості є металургія і обробка металів. На їх частку припадає 95,6% від загального обсягу виробництва промислової продукції міста. На промислових підприємствах міста зайнято понад 19 тис. осіб, або 45% від загального числа працюючих (42 тис. осіб) [9].

Рис. 3. Структура доходів міського бюджету
Джерело: [9]

Біля міста розташований Нікопольський завод феросплавів – великий завод з виробництва марганцевих сплавів. Крім того, поряд розташовано ряд підприємств по виробництву труб.

Економічну основу міста становлять наступні підприємства:

– ПАТ «Нікопольській завод феросплавів»;
– ПрАТ «СЕНТРАВІС ПРОДАКШН ЮКРЕЙН»;
– ТОВ «ІНТЕРПАЙП НІКО ТЬЮБ»;
– ТОВ «Виробничо-науковий центр «ТРУБОСТАЛЬ»;
– ПрАТ «Нікопольський ремонтний завод»;
– ТОВ «ВСМПО-ТИТАН УКРАЇНА»;
– ПрАТ «Енергоресурси»;
– ПАТ «Нікопольський хлібокомбінат».

Промисловість міста має певний вплив на загальнообласні показники динаміки промислового виробництва. Вага вкладу в загальнообласний обсяг обороту від промислової діяльності складає 7%. Підприємства м. Нікополя входять у число основних експортерів області. У 2014 році обсяг експорту товарів у розрахунку на одну особу населення становив 6601,2 дол. США – 2 місце по Дніпропетровській області.

Сфера послуг у м. Нікополь розвинена дещо менше, ніж в інших містах Дніпропетровської області. На неї припадає 6% від загального обсягу реалізації нефінансових підприємств міста. Експорт та імпорт товарів протягом 2013-2014 рр. поступово збільшувався на 14,2% та 23,1% відповідно [8].

Обсяг офіційних трансфертів виріс з 55,3% від обсягу доходів у 2013 році до 59,7% у 2015 році. У 2013-2014 роках місто отримувало з державного бюджету дотацію вирівнювання у сумі 42,4 млн. грн. та 66,1 млн. грн. відповідно, з 2015 року кошти у сумі 13,8 млн. грн. з бюджету міста було передано до державного бюджету. За 2014 рік до бюджету міста надійшло доходів з урахуванням трансфертів у сумі 424,67 млн. грн., в тому числі до загального фонду – 359,08 млн. грн., до спеціального фонду – 65,58 млн. грн. У порівнянні з минулим роком доходи зросли на 51,14 млн. грн. або на 13,7% за рахунок збільшення: обсягу власних доходів – на 12,88 млн. грн. або на 7,7%, дотації вирівнювання – на 22,36 млн. грн. або у 1,5 рази та субвенцій – на 15,9 млн. грн. або на 9,8%. Обсяг офіційних трансфертів виріс за рахунок коштів державного, обласного та районного бюджету.

Доходи бюджету міста у 2015 році складали 665,6 млн. грн. У 2015 році з чисельністю населення 116,8 тис. осіб доходи міського бюджету на одну особу становили 5697,0 грн. [9].

У 2015 році бюджет розвитку складав 0,3% від загального обсягу доходів (1,5 грн. у перерахунку на одну особу). Таким чином, відбулося зменшення показника порівняно з 2014 роком, коли цей показник був найвищим і складав 3,8%. Зміни в податковому законодавстві дали змогу вивільнити додатковий фінансовий ресурс, який не забезпечує фінансування видатків у зв'язку з розширенням повноважень місцевих рад. Зокрема, виникла проблема при уточнені видатків міста по галузі «Освіта». До 2015 року ця галузь фінансувалась державними коштами, тому виникла потреба у додатковому фінансуванні міста близько на 18 млн. грн. Ці видатки не було враховано при формуванні бюджета міста. У період з 2013-2015 рр. у м. Нікополь, крім 2014 року,

спостерігався дефіцит бюджету. У 2015 році дефіцит дорівнював 8,3 млн. грн. (1,2% від обсягу доходів). Це менше, ніж у 2013 році (15,1 млн. грн. (4% від обсягу доходів)). Цей дефіцит покривався з внутрішніх джерел міста [10].

За період 2013-2015 рр. були значні витрати на покриття боргів населення за опалення, електроенергію, водопостачання та водовідведення. Платежі надавалися населенню, щоб допомогти оплатити борги, які виникли через різницю між тарифами, затвердженими державою, та реальною вартістю.

Протягом 2013-2015 рр. доходи бюджету в середньому зростали на 21,2%. При цьому частка офіційних трансфертів від загального обсягу доходів зросла несуттєво – з 55,3 до 59,7% за рахунок державного, обласного та районного бюджету. Номінальні доходи бюджету на одну особу збільшилися у 1,8 рази – з 3146,0 грн. у 2013 році до 5697 грн. у 2015 році. Тобто, середньорічний темп зростання дорівнював 22,0% [10].

Як і в інших українських містах, найбільшу частку бюджетних доходів у м. Нікополь складали надходження від податків та офіційні трансферти. У 2015 році податкові надходження становили 37,8%, а офіційні трансферти – 55,3% від загального обсягу доходів. Неподаткові надходження (такі як, адміністративні збори, надходження від штрафів та фінансових санкцій) складали лише 0,7% від загального обсягу доходів, а доходи від операцій з капіталом (надходження від продажу землі та активів) – 0,02%.

У період з 2013 до 2015 рр. доходи спеціального фонду скоротилися з 12,0% у 2013 році до 2,2% у 2015 році у зв'язку зі змінами у бюджетному законодавстві (єдиний податок та податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки зараховуються до загального фонду бюджету) [12].

З 2013 по 2015 рік гнучкі доходи у середньому складали 8,7% від загального обсягу доходів.

Гнучкі доходи м. Нікополь (рис. 4) в основному складалися з надходжень від плати за землю (відбулося скорочення з 71% від загального обсягу в 2013 році до 65,1% в 2015 році), єдиного податку (відбулося зростання з 26,4% у 2013 році до 31,3% у 2015 році) та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки (відбулося зростання з 0,1% у 2013 році до 2% у 2015 році).

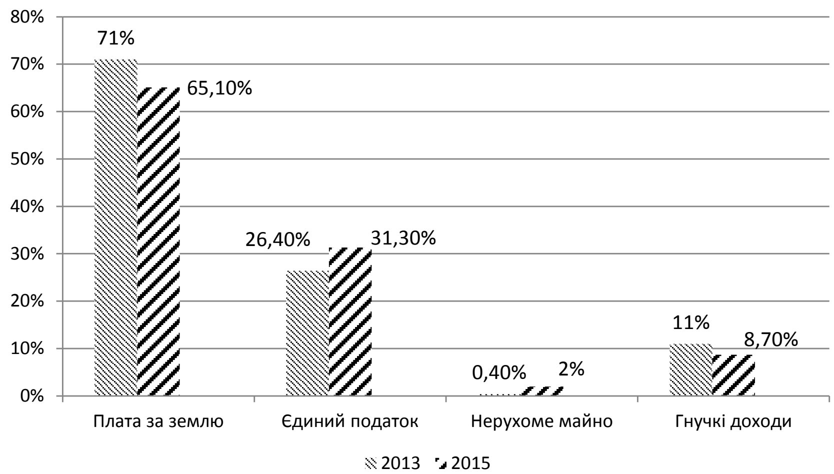

Рис. 4. Структура гнучких доходів м. Нікополь

Джерело: [11]

У період з 2013 по 2015 рік гнучкі доходи у середньому складали 11% від загального обсягу доходів. У 2015 році ця частка становила 8,7%, що дорівнювало 501,0 грн. у перерахунку на одну особу [11].

У 2015 році видатки в основному складались з чотирьох головних категорій: освіта (29,5%), соціальний захист та соціальне забезпечення (29,5%), охорона здоров'я (17,0%) та житлово-комунальне господарство (ЖКГ) (13,8%). За період з 2013 по 2015 рік видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення продемонстрували досить високий показник середньорічного темпу зростання – 16,2%). Це збільшення пояснюється переглядом базових соціальних стандартів у державі [11]. Ця зміна пов`язана зі збільшенням видатків у галузі «охорона здоров`я» (середньорічний темп зростання 66,1%), а їх частка від загального обсягу видатків збільшилася відповідно з 6,4% до 17%. Збільшилася за цей період і частка видатків на ЖКГ з 10 до 13,8% від загального обсягу (середньорічний темп зростання 33,8%).

У 2015 році м. Нікополь одержало 5 місце серед міст Дніпропетровської області за обсягом капітальних інвестицій (крім інвестицій з державного бюджету) у розрахунку на одну особу населення, обсяг яких становив наростаючим підсумком з початку року 4091,9 грн.

З метою розширення зв'язків та співпраці на міжнародному рівні у 2016 році було підписано Меморандум про взаєморозуміння, яким розпочато співробітництво з Міжнародним республіканським інститутом (IRI) в рамках фінансування, передбаченого проектом Агентства з міжнародного розвитку США (USAID) під назвою «Децентралізація приносить кращі результати та ефективність (Decentralization Offering Better Results and Efficiency – DOBRE)». У 2017 році продовжиться реалізація інвестиційних проектів, які були започатковані у 2016 році. Обсяг фінансування від Проекту ЄС/ПРООН: 528,4 тис. грн. Обсяг фінансування за рахунок місцевого бюджету: 136,9 тис. грн. Імплементація проекту здійснюється в рамках Угоди про партнерство між Програмою Розвитку Організації Об'єднаних Націй та Нікопольською міською радою, за підтримки спільного Проекту Європейського Союзу та Програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду-ІІІ». Проект реалізується як складова частина компоненту з інноваційного врядування «Розумні міста» [12].

Процес управління коштами місцевих бюджетів як головної складової фінансового забезпечення місцевого самоврядування характеризується недостатністю дохідної бази, залежністю від міжбюджетних трансфертів та неможливістю місцевих бюджетів повністю фінансувати виконання своїх обов'язків. Тому першочерговим завданням є збільшення дохідної частини місцевих бюджетів, що, своєю чергою, сприятиме покращенню роботи місцевих органів влади та зміцнить їхню самостійність.

Висновки з даного дослідження і перспективи. На сьогодні місцеві органи влади не можуть мати повної фінансової незалежності, саме тому виникає потреба у їх додатковому фінансуванні, яке здійснюється за рахунок системи трансфертів. Трансфертна політика по-різному впливає на окремі показники соціально-економічного розвитку. При цьому між обсягами міжбюджетних трансфертів і динамікою ВВП, доходами на душу населення і обсягами промислового виробництва існує обернений зв'язок.

Результати проведеного дослідження показали недостатню ефективність використання отриманих дотацій на місцях. Така ситуація пов'язана з тим, що, по-перше, місцеві органи влади не несуть суворої відповідальності за неефективне використання отриманих фінансових ресурсів; по-друге, відсутні стимули до економічного розвитку підвідомчих територій, оскільки розрив між доходами і видатками, який утворився внаслідок недостатнього обсягу власних надходжень, буде покрито за рахунок трансфертів з вищого бюджету. Таким чином, центральною проблемою міжбюджетного фінансування на сьогодні є відсутність дієвих важелів, які б стимулювали місцеві органи влади до розвитку власних джерел формування фінансових ресурсів. Проблема оптимізації формування доходів місцевих бюджетів та виявлення резервів їх зростання може певним чином вирішуватись шляхом реструктуризації загальнодержавних та місцевих податків із врахуванням регіональної специфіки. Це відобразиться на якості виконання повноважень органів місцевого самоврядування, сприятиме вирішенню питань фінансування місцевих проектів та програм соціально-економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць держави.

Сьогодні місцеві органи влади попри низку позитивних змін ще не отримали достатньої інституційної автономії в ухваленні рішень. В сучасних умовах удосконалення системи управління фінансами місцевих бюджетів, має проводитись за такими напрямами:

– надання більшої управлінської свободи місцевій владі, а саме органам місцевого самоврядування (громадам);

– створення дієвих механізмів перевірки якості надання місцевих послуг;

– визначення схеми витратних повноважень місцевих бюджетів у конкретних галузях бюджетної сфери (окремі витрати на забезпечення функціонування закладів освіти, охорони здоров'я, культури і мистецтва, соціального захисту і здійснення заходів у відповідних сферах).

Для вирішення проблем, що виникають при формуванні місцевого бюджету доцільно запропонувати такі заходи:

1) залучення інвестицій, в тому числі іноземних інвесторів;

2) підтримка розвитку малого та середнього бізнесу;

3) сприяння розширенню внутрішніх і зовнішніх ринків збуту продукції місцевих виробників;

4) ініціювання реформування податкового законодавства у напрямку зниження податкового тиску на місцеві підприємства;

5) проведення частини видатків за рахунок власних надходжень бюджетних установ, що дасть змогу направляти кошти загального фонду на розвиток бюджетних галузей.

Формування місцевого бюджету має ґрунтуватись на пріоритетах регіональної бюджетної політики. Прогнозні та програмні документи соціально-економічного розвитку території, прогноз фінансового балансу на наступні роки мають бути підставою для визначення пріоритетних напрямів видатків. У бюджетному процесі необхідно враховувати середньострокову та довгострокову перспективу, встановлений зв'язок із загальними цілями соціально-економічного розвитку країни та адміністративно-територіальних одиниць.

Список літератури:

1. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17
2. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17
3. Ползікова Г.В. Механізми регіонального податкового менеджменту в умовах децентралізації влади в Україні // Інвестиції: практика та досвід. – 2016. – № 22. – С. 49-53.
4. Разумова Г.В. Аналіз сфери міжбюджетних відносин в Україні (на прикладі м. Дніпро) // Економічний простір. – № 112. – Дніпропетровськ: ПДАБА, 2016. – С. 112-121.
5. Субботович Ю.Л. Бюджетна децентралізація та зміцнення фінансів органів місцевого самоврядування // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2013. – № 13. – С. 44-46.
6. Соколовська А.М. Податкова система: теорія і практика становлення. – К.: Знання-Прес, 2004. – 454 с.
7. Старостенко Н.В. Розподіл бюджетних ресурсів між рівнями влади // Фінанси України. – 2004. – №. – С. 38-45.
8. Інформація про підсумки виконання Програми соціально-економічного та культурного розвитку міста Нікополя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nikopol-mrada.dp.gov.ua
9. Стратегічний план сталого розвитку м. Нікополя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nikopol-mrada.dp.gov.ua
10. Програми сприяння громадянській активності у розвитку території міста Нікополя на 2013-2021 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nikopol-mrada.dp.gov.ua
11. Про виконання бюджету міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nikopol-mrada.dp.gov.ua
12. Стратегія збереження та розвитку культури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nikopol-mrada.dp.gov.ua

Разумова А.В., Малёвана Ю.С.
Приднепровская государственная академия строительства и архитектуры

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОЦЕССА УПРАВЛЕНИЯ МЕСТНЫМИ БЮДЖЕТАМИ НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА НИКОПОЛЯ

Аннотация
В статье проанализированы современные тенденции в формировании ресурсов местных бюджетов. Рассмотрены состав и структуру доходов. Обоснованы направления оптимизации формирования фондов денежных средств на примере города Никополя. Разработаны рекомендации по резервам их роста в современных условиях.
Ключевые слова: местные бюджеты, доходы местных бюджетов, межбюджетные трансферты, гибкие доходы, местные налоги.

Razumova H.V., Malovana Y.S.
Prydniprovs'ka State Academy of Civil Engineering and Architecture

PERFECTION OF THE PROCESS OF LOCAL BUDGETS MANAGEMENT BY THE EXAMPLE OF NIKOPOL

Summary
In the article modern tendencies in forming of resources of local budgets are analysed. The composition and structure of earnings are considered. The directions of optimizing the formation of cash funds on the example of the city of Nikopol are justified. Recommendations on reserves of their growth in modern conditions are developed.
Keywords: local budgets, local budget revenues, intergovernmental transfers, flexible incomes, local taxes.

УДК 338.1.330.3

РОЛЬ НЕМАТЕРІАЛЬНИХ АКТИВІВ У ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СТАТИСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сарапіна О.А., Шрам Т.В., Алієва М.О.
Херсонський національний технічний університет

У статті розкрита роль нематеріальних активів як перспективних продуктивних факторів діяльності підприємств. Досліджено питання капітального інвестування в нематеріальні активи з метою підвищення інноваційної активності підприємств. Опрацьовано офіційні дані статистичного дослідження структури капітальних інвестицій за видами активів Херсонської області у 2010-2015 рр. Проаналізовано рівень використання нематеріальних активів підприємствами Херсонської області за декілька років. Висвітлено переваги та недоліки від використання нематеріальних активів у діяльності підприємств.
Ключові слова: активи, нематеріальні активи, капітальні інвестиції, інноваційна активність.

Постановка проблеми. З кожним роком інвестиції у нематеріальні активи набувають усе більшого поширення на українських підприємствах, адже вони відіграють дуже важливу роль у забезпеченні їх конкурентоспроможності на вітчизняному ринку.

В структурі активів підприємств зростає значення нематеріальних активів, що обумовлює необхідність більш детального аналізу їх структури та капіталовкладення у даний об'єкт. Проте недосконалість законодавчої бази, не сформованість ринку нематеріальних активів, а також відсутність більш детальної статистичної інформації стосовно їх стану і тенденції зумовлюють низку перешкод, пов'язаних з цим об'єктом у вітчизняній практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усвідомлення значення і ролі нематеріальних активів в діяльності підприємств знайшло своє відображення у зарубіжних працях Г. Беккера, Д. Белла, Т. Шульца, а також у вітчизняних працях А.П. Аксенова, Т.А. Банасько, О.В. Бондаренко, Ф.Ф. Бутинця, Т.А. Гараніної, М.П. Мар'янової, А.В. Стрельченко.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Недослідженими і, відповідно, актуальними є питання, які пов'язані з дослідженням структури та динаміки інвестицій у нематеріальні активи з метою підвищення інноваційної активності підприємств Херсонської області.

Мета статті. Метою написання даної статті є статистичне дослідження сутності, ролі нема-

теріальних активів та їх частки у розвитку підприємств Херсонської області.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Методичних рекомендацій з бухгалтерського обліку нематеріальних активів, нематеріальними активами (далі НМА) вважаються немонетарні активи, які не мають матеріальної форми та можуть бути ідентифіковані (незалежно від строку їх корисного використання (експлуатації)) [2]. Цінність нематеріальних активів для розвитку українських підприємств постійно зростає. При практично необмеженому доступі до світових матеріальних і нематеріальних ресурсів, конкурентні переваги окремих компаній визначаються головним чином наявністю специфічних нематеріальних активів, які на відміну від матеріальних є унікальними [3]. В свою чергу, набуває розповсюдження інвестування в даний об'єкт.

Незавершені капітальні інвестиції в нематеріальні активи – капітальні інвестиції у придбання, створення і модернізацію нематеріальних активів, використання яких за призначенням на дату балансу не відбулося [1].

Проте вітчизняна практика виявляє істотну проблему недооцінки підприємствами ролі нематеріальних активів, що зумовлює необхідність проведення статистичного дослідження нематеріальних активів на макрорівні, дослідивши рівень їх використання підприємствами Херсонської області за декілька років (табл. 1) [4].

Отже, як видно з таблиці 1, обсяги капітальних інвестицій у нематеріальні активи Херсонської області протягом 2010-2015 рр. мають тенденцію до зростання. У 2010 році відбувся різкий їх зріст у порівнянні з 2011 р. на 12357 тис. грн. (у 5 разів), проте у 2015 році відбулось їх зменшення у порівнянні з 2014 р. на 8156 тис. грн. (майже у 1,5 рази).

Як видно з другої частини таблиці, у структурі інвестицій переважають інвестиції у матеріальні активи, а саме машини, обладнання та інвентар; нежитлові та житлові будівлі, а інвестиції у нематеріальні активи займають дуже малу частку.

Для більш наочного відображення структури капітальних інвестицій за видами активів у Херсонській області побудована діаграма (рис. 1).

Таблиця 1

Капітальні інвестиції Херсонської області за видами активів (2010-2015 роки)

	Освоєно (використано) капітальних інвестицій					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
тис. грн.						
Усього	1890631	2688054	2435735	2124829	2208056	3107395
інвестиції у матеріальні активи	1884218	2667160	2419666	2109031	2182340	3089835
житлові будівлі	429062	317829	386008	361613	281814	345079
нежитлові будівлі	538112	803249	713660	428647	414047	448810
інженерні споруди	130380	415047	372400	480660	415892	447234
машини, обладнання та інвентар	539500	889442	641021	603300	809439	1418514
транспортні засоби	118974	131599	133116	110573	145887	249596
земля	9142	19051	29052	7887	3402	19144
довгострокові біологічні активи рослинництва та тваринництва	91777	60733	84849	74140	74164	114505
інші матеріальні активи	27271	30210	59560	42211	37695	46953
інвестиції у нематеріальні активи	6413	20894	16069	15798	25716	17560
з них						
програмне забезпечення та бази даних	2925	15282	10365	8056	17983	10484
права на комерційні позначення, об'єкти						
промислової власності, авторські та суміжні права, патенти, ліцензії, концесії	3219	3482	4029	5711	4948	6542
У% до загального обсягу						
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
інвестиції у матеріальні активи	99,7	99,2	99,3	99,3	98,8	99,4
житлові будівлі	22,7	11,8	15,8	17,0	12,8	11,1
нежитлові будівлі	28,5	29,9	29,3	20,2	18,7	14,4
інженерні споруди	6,9	15,4	15,3	22,6	18,8	14,4
машини, обладнання та інвентар	28,5	33,1	26,3	28,4	36,7	45,7
транспортні засоби	6,3	4,9	5,5	5,2	6,6	8,0
земля	0,5	0,7	1,2	0,4	0,1	0,6
довгострокові біологічні активи рослинництва та тваринництва	4,9	2,3	3,5	3,5	3,4	3,7
інші матеріальні активи	1,4	1,1	2,4	2,0	1,7	1,5
інвестиції у нематеріальні активи	0,3	0,8	0,7	0,7	1,2	0,6
з них						
програмне забезпечення та бази даних	0,1	0,6	0,4	0,4	0,8	0,3
права на комерційні позначення, об'єкти						
промислової власності, авторські та суміжні права, патенти, ліцензії, концесії	0,2	0,1	0,2	0,3	0,2	0,2

Джерело: розроблено авторами за даними [4]

З рисунку 1 видно, що у структурі інвестицій майже всю питому вагу займають саме матеріальні активи. Отже, можна зробити висновок, що нематеріальні активи у Херсонській області є нерозвиненим об'єктом, причиною цього може бути пов'язано з історичною спрямованістю менеджменту не враховувати, не розглядати жодних складових бізнесу крім матеріальних активів, які чітко ідентифіковані.

Для більш детального статистичного дослідження щодо обсягів капітальних інвестиції у нематеріальні активи розроблений рис. 2.

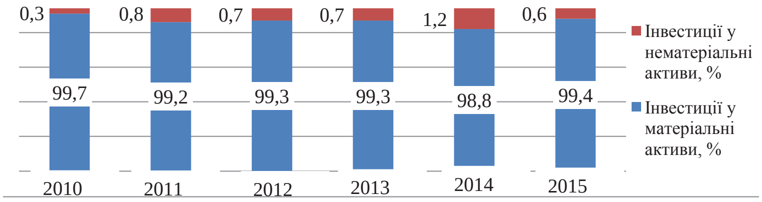

Рис. 1. Структура капітальних інвестицій за видами активів Херсонської області у 2010-15 рр.

Джерело: розроблено авторами за даними [4]

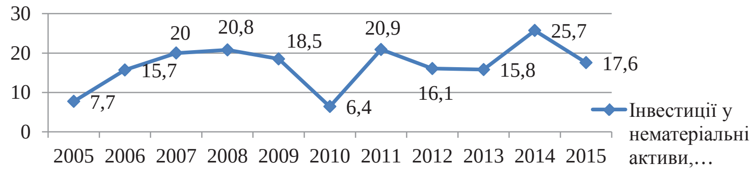

Рис. 2. Обсяги капітальних інвестиції у НМА за 2005-2015 рр.

Джерело: [4]

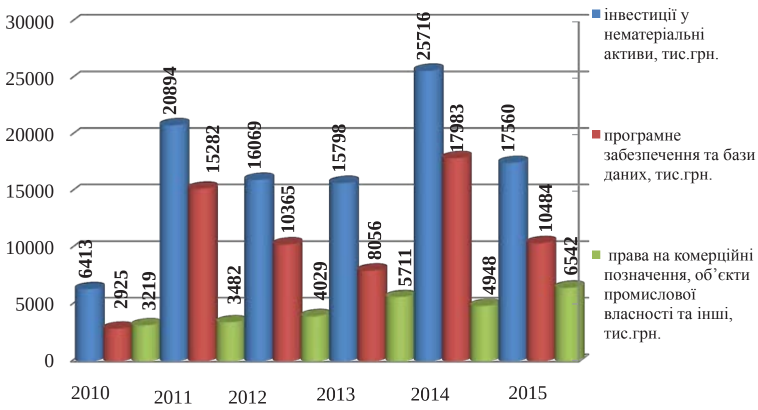

Рис. 3. Обсяги капітальних інвестиції за видами НМА за 2010-2015 рр.

Джерело: розроблено авторами за даними [4]

Обсяги капітальних інвестицій у нематеріальні активи протягом 2006-2009 рр. мають тенденцію до збільшення, проте у 2010 році відбувся їх спад на 12,1 млн. грн. у порівнянні з попереднім роком.

Доцільно також проаналізувати нематеріальні активи за видами (рис. 3).

У свою чергу, за видами нематеріальних активів найбільший обсяг капітальних інвестицій займають програмні забезпечення та бази даних. Найбільший їх зріст відбувся у 2014 році й становив 17983 тис. грн., що займає 70% нематеріальних активів загалом у 2014 році.

Отже, частка інвестицій у нематеріальні активи у Херсонській області протягом шести років була дуже низькою та не перевищувала навіть 5% загального обсягу капітальних інвестицій. Це свідчить про не розповсюдженість практики використання нематеріальних активів українськими підприємствами у власній господарській діяльності.

Варто відмітити, що особливу актуальність для України набуває інноваційний напрям. Інновації – процес у ході якого наукова ідея або технічний винахід доводяться до стадії практичного використання і починають давати економічний ефект. Інноваційна активність підприємства – це динаміка дій підприємств щодо створення інновацій та їх практичної реалізації (табл. 2).

Найбільша частка підприємств, що займалися інноваціями помітна у 2011-2013 рр., витрати їх також мають тенденцію до збільшення. Проте, у 2015 році зменшилось на 3,5% у порівнянні з 2014 роком. Сума витрат на інновації протягом цього періоду також зменшилась на 20331,2 тис. грн.

Таким чином, підприємство не може розвиватися інноваційно без сприятливого зовнішнього середовища та стійких відносин з партнерами.

В результаті проведеного статистичного дослідження ролі нематеріальних активів у діяльності підприємств Херсонської області доцільно виділити переваги та недоліки від використання даного об'єкту (рис. 4) [5].

Таблиця 2

Інноваційна активність промислових підприємств Херсонської області

Роки	Питома вага підств, що займалися інноваціями	Загальна сума витрат	У тому числі за напрямами						
			дослідження і розробки	з них: внутрішні НДР	з них: зовнішні НДР	придбання нових технологій	підготовка вир-ва для впровадження інновацій	придбання машин обладнання та програмного забезпеченення, пов'язані з упровадженням інновацій	інші витрати
	%	тис. грн.							
2010	17,7	49469,9	10156,9	6280,4	3876,5	8,0	Х	25007,9	14297,1
2011	26,5	80122,9	9825,3	7541,1	2284,2	3,9	Х	28654,1	41639,6
2012	26,1	154584,6	12432,5	10065,4	2367,1	1,0	Х	49435,1	92716,0
2013	23,6	161367,6	7180,6	6474,0	706,6	25,5	Х	136597,3	17564,2
2014	24,2	90461,7	11315,3	6076,8	5238,5	77231,9	Х	674,0	1240,5
2015	20,7	70130,5	4104,6	3953,8	150,8	65957,8	Х	-	68,1

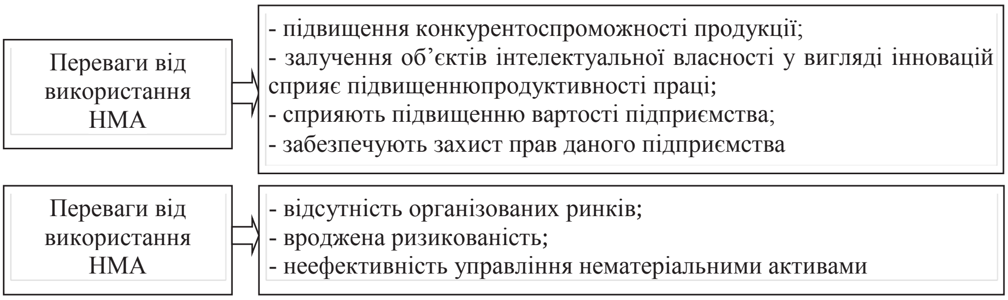

Рис. 4. Переваги та недоліки від використання НМА у діяльності підприємств

Висновки і пропозиції. Отже, нематеріальні активи відіграють дуже важливу роль у діяльності українських підприємств, бо вони є основою, індикатором технологічного розвитку та відображають інноваційну активність [5]. За результати статистичного дослідження можна стверджувати, що на даний час нематеріальні активи мають дуже низьку частку в діяльності підприємств Херсонської області і значно поступаються матеріальним активам протягом усіх досліджуваних років. Тому українським підприємствам необхідно переорієнтовуватись на європейські ринки, а також якомога більше впроваджувати інновації. В свою чергу, для цього необхідне чітке розуміння сутності нематеріальних активів, правильне віднесення об'єктів до цієї категорії та правильне й ефективне управління даним об'єктом.

Список літератури:

1. П(С)БО 8 «Нематеріальні активи»: затв. наказом Міністерства фінансів України зі змінами № 627 (z1242-13) від 27.06.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0750-99
2. Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку нематеріальних активів, затверджені: наказ від 16.11.2009 р № 1327 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.buhgalteria.com.ua/News/1327.html
3. Ревва А.М. Роль нематеріальних активів у стратегії розвитку промислових підприємств // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iep.donetsk.ua/publish/sbor/all_text/b2012/16.pdf
4. Капітальні інвестиції за видами активів [Електронний ресурс] / Головне управління статистики у Херсонській області – Режим доступу: http://www.ks.ukrstat.gov.ua
5. Тарасюк Д.С. Проблеми та перспективи стратегічного управління нематеріальними активами // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://libfor.com/index.php?newsid=13

Сарапина О.А., Шрам Т.В., Алиева М.А.
Херсонский национальный технический университет

РОЛЬ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ: СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Аннотация
В статье раскрыта роль нематериальных активов как перспективных продуктивных факторов деятельности предприятий. Исследован вопрос капитального инвестирования в нематериальные активы с целью повышения инновационной активности предприятий. Обработаны официальные данные статистического исследования структуры капитальных инвестиций по видам активов Херсонской области в 2010-2015 гг. Проанализирован уровень использования нематериальных активов предприятиями Херсонской области за несколько лет. Освещены преимущества и недостатки использования нематериальных активов в деятельности предприятий.
Ключевые слова: активы, нематериальные активы, капитальные инвестиции, инновационная активность.

Sarapina O.A., Shram T.V., Alieva M.A.
Kherson National Technical University

THE ROLE OF INTANGIBLE ASSETS IN THE ACTIVITIES OF ENTERPRISES OF THE KHERSON REGION: STATISTICAL RESEARCH

Summary
The article reveals the role of intangible assets as promising productive factors of enterprise activity. The issue of capital investment in intangible assets is investigated in order to increase the innovation activity of enterprises. The official data of the statistical survey of the structure of capital investments by types of assets of Kherson region in 2010-15 have been processed. The level of use of intangible assets by enterprises of the Kherson region in a few years has been analyzed. The advantages and disadvantages of using intangible assets in the activities of enterprises are highlighted.
Keywords: assets, intangible assets, capital investments, innovative activity.

УДК 657

ОСОБЛИВОСТІ ОБЛІКУ БІОЛОГІЧНИХ АКТИВІВ ТА ПРОДУКЦІЇ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Суліменко Л.А., Киян А.В., Вітер С.А.
Житомирський національний агроекологічний університет

Розкрито особливості діяльності лісогосподарських підприємств, які впливають на організацію та методику обліку лісових біологічних активів та лісопродукції, розглянуто їх класифікацію, обґрунтовано поняття лісопродукції та розглянуто види виробництв лісогосподарських підприємств. Досліджені проблемні питання, пов'язані з уточненням понятійного апарату, удосконаленням методики бухгалтерського обліку лісопродукції та внутрішнього контролю її використання з метою організації галузевої системи бухгалтерського обліку лісових біологічних активів та лісопродукції.
Ключові слова: лісові біологічні активи, первинний облік, лісопродукція, електронний облік, контроль, виробництво лісопродукції, оцінка, калькуляція, незавершене виробництво.

Постановка проблеми. Необхідною умовою ефективної діяльності підприємств лісового господарства є належна організація обліку лісових біологічних активів, так як вона дозволить забезпечити достовірний облік витрат на виробництво та виходу продукції лісового господарства з урахуванням галузевих особливостей лісового комплексу, вікового складу і міжвидового розподілу лісових біологічних активів, системи державного регулювання лісокористування.

Діюче П(С)БО 30 «Біологічні активи» [1] визначає методологічні засади формування у бухгалтерському обліку інформації про біологічні активи та про додаткові біологічні активи й сільськогосподарську продукцію. Цей стандарт затверджено з метою організації нової концепції обліку ресурсів природного походження, що визначає винятковий вплив на перетворення біологічних законів. Лісові насадження, земля, зайнята лісами, мисливські ресурси – біологічні активи, які зовсім не згадуються у стандарті № 30. При цьому вони підпадають під визначення біологічних активів, оскільки задовольняють всі критерії належності до біологічних активів:

– здатні до біологічних перетворень, внаслідок яких вони продукують додаткові біологічні активи та/або лісогосподарську продукцію;

– існує можливість отримання підприємством майбутніх економічних вигод, пов'язаних з використанням біологічних активів;

– підприємство контролює актив внаслідок минулих подій (оскільки природних корінних лісостанів в Україні практично не залишилося, тому можна вважати, що вони створені людиною);

– вартість (справедливу, первісну або собівартість) активу достовірно можна визначити [2].

Виходячи з цього, дія П(С)БО 30 має поширюватися також і на лісові біологічні активи, а їх облік проводитися з дотриманням усіх вимог, викладених у зазначеному стандарті.

В той же час, потребують подальших досліджень проблемні питання, пов'язані з уточненням понятійного апарату, удосконаленням методики бухгалтерського обліку лісопродукції, методики внутрішнього контролю облікового відображення використання лісопродукції та порядку розкриття інформації про неї на різних стадіях господарських процесів, враховуючи особливості діяльності лісогосподарських підприємств.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню питань обліку та контролю лісових біологічних активів та лісопродукції присвятили наукові праці такі вчені-економісти, як: Я.М. Бойко, П.В. Васильєв, Т.І. Вовчук, І.В. Воронін, О.В. Врублевська, Ф. Гунтер, В.Н. Герасимович, А.А. Голуб, Н.С. Дворяшина, С.І. Дорогунцов, П.Ф. Жолкевський, Ф.Т. Костюкевич, Л.І. Максимів, Л.Г. Мельник, І.М. Синякевич, Ю.Ю. Туниця, І.В. Туркевич, М.В. Чернявський, А.Й. Швиденько та інші. Проте проблемними залишаються питання організації галузевої системи бухгалтерського обліку лісових біологічних активів та лісопродукції, які потребують ґрунтовних досліджень щодо розроблення методики обліку об'єктів, характерних для лісового господарства.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Економічні проблеми досліджуваної галузі до певної міри розкрито, однак мало уваги приділено структурі та обсягу інформації щодо формування собівартості продукції в сучасних умовах господарювання, а це потребує розробки методики обліку і контролю лісових біологічних ресурсів. Водночас, введення в дію нових законодавчих і нормативних документів, що регулюють відносини лісогосподарських підприємств, вимагають доповнення діючого П(С)БО 30 «Біологічні активи» щодо розкриття в ньому економічної сутності лісових біологічних активів та лісопродукції, розробки нових підходів до організації і методики обліку лісових біологічних активів та лісопродукції. З огляду на це, доцільно також розглянути питання щодо внесення змін у галузеві рекомендації Державного комітету лісового господарства України з бухгалтерського обліку лісопродукції на різних етапах її виробництва, вартісного оцінювання і обліку власне лісових насаджень.

Формування цілей статті. Вивчення особливостей обліку лісових біологічних активів та лісопродукції, а також розробка практичних рекомендації з метою їх врахування в галузевому методичному забезпеченні.

Виклад основного матеріалу. Підприємства лісового господарства – це специфічні суб'єкти господарювання, які займаються посадкою, вирощуванням, доглядом за лісом, а також заготівлею та реалізацією лісової продукції. Процес ведення діяльності лісогосподарських підприємств має ряд особливостей, які впливають на організацію

та методику обліку лісових біологічних активів та лісопродукції, а саме:

– створення біологічних активів здійснюється під впливом не тільки знарядь та предметів праці, робочої сили, але й природних умов;

– виробництво у лісовому господарстві переплітається з природним процесом відтворення, так як підприємства займаються вирощуванням лісових біологічних активів;

– сезонність лісового господарства зумовлена впливом природно-кліматичних умов, що вимагає нерівномірного використання техніки, робочої сили протягом поточного року;

– в лісовому господарстві значна тривалість виробничого циклу, яка може досягати від кількох місяців до багатьох років (наприклад, багаторічні насадження);

– тривалість виробничого циклу у лісовому господарстві вимагає організації та методики обліку не лише за окремими біологічними активами та їх групами, але й окремими процесами і видами робіт.

Враховуючи вищезазначені особливості, можна стверджувати, що лісові насадження, а саме дерева, є власне, довгостроковими біологічними активами, безпосередньо зрізані біологічні дерева – це сільськогосподарська продукція, а лісоматеріали – це продукція, яка є результатом переробки деревини [3]. Також, у відповідності до Методичних рекомендацій [4], плоди, ягоди, гриби під час їх збирання (заготівлі) перестають бути елементами біологічних активів і визначаються як окремі активи.

Отже, у лісовому господарстві біологічний актив визначається основним засобом, якщо: він використовується в іншій діяльності, ніж лісова, або очікуваний термін його використання більше одного року (чи операційного циклу, якщо він більше одного року). У той же час, біологічний актив визначається запасом, якщо він не використовується в діяльності підприємств лісового господарства, утримується для продажу або напрямок його використання не визначений.

Біологічні активи в лісовому господарстві – питання недостатньо досліджене у науковій сфері, зокрема, щодо визначення їх суті та класифікації. Так, найбільш детальну класифікацію лісових біологічних активів надає Т. А. Ковбаса [5] (табл. 1).

Лісові біологічні ресурси є джерелом утворення готової продукції лісового господарства. За дослідженнями Н. С. Котляревської [6], сьогодні у практичній діяльності підприємств лісового господарства дотримуються припущення, що в процесі діяльності лісогосподарське виробництво на етапі вирощування лісу взагалі не створює продукції. Продукцією є деревина, отримана в результаті рубок та розкряжування дерев на сортименти. Крім того, в чинних нормативних документах Державного агентства лісових ресурсів України відсутні чіткі визначення готової продукції та незавершеного виробництва. Так, в Інструкції по плануванню, обліку і калькулюванню собівартості продукції (робіт, послуг) на підприємствах лісового господарства України [7] під лісогосподарською продукцією розуміють продукцію лісового господарства, об’єкти та послуги. В Інструкції з обліку продукції лісозаготівель, лісопиляння і деревообробки на підприємствах Державного комітету лісового господарства України [8] також відсутнє обґрунтоване визначення готової продукції лісового господарства. Так, при перерахуванні видів деревної сировини їх ототожнено з лісопродукцією, хоча у визначенні деревної сировини про лісопродукцію не згадується. Відповідно до П(С)БО 9 «Запаси» [9], яке поширюється і на підприємства лісового господарства, готовою продукцією вважається продукція, що виготовлена на підприємстві та призначена для продажу і відповідає технічним, якісним характеристикам, передбаченим договором або іншим нормативно-правовим актом.

Виходячи з вищевикладеного, узагальнюючим поняттям продукції лісового господарства доцільно вважати вилучені з лісу придатні для використання лісові ресурси, які призначені для продажу, переробки або внутрішньогосподарського споживання.

У відповідності до Інструкції з обліку продукції лісозаготівель, лісопиляння і деревообробки на підприємствах Державного комітету лісового господарства України [8] основними завданнями обліку лісопродукції є:

Таблиця 1

Класифікація біологічних активів у лісовому господарстві [5]

Біологічні активи	Додаткові біологічні активи	Продукція, готова до споживання або подальшої переробки	Продукти переробки
Земля, зайнята лісом	Рослини, тварини	Деревина, деревні соки, мисливська продукція, ягоди, гриби, недеревна продукція	Продукція переробки лісодеревини, консервна продукція, м’ясопродукти тощо
Лісовий масив	Дерева, що формують основу природного поновлення лісонасаджень	Продукція, визначена державним класифікатором продукції та послуг	Пиломатеріали, ефірні масла, дьоготь, каніфоль, скипидар, крихта коркова
Лісорозсадники, маточні плантації, лісонасіннєві плантації	Сіянці, саджанці	Дерева для реалізації, насіння, плоди	Продукти консервування, ефірні масла
Чагарники	Підріст	Кущі для реалізації, плоди	Продукти консервування
Ягідники	Розсада, живці	Ягоди	Продукти консервування
Дикі тварини	Приплід	Туші тварин, шкурки	М’ясопродукти, декоративні опудала
Дикі птахи	Приплід, яйця	Тушки пернатих, яйця (для реалізації), пух, перо	М’ясопродукти, декоративні опудала

– своєчасне, якісне та достовірне відображення руху лісопродукції;

– контроль за роботою матеріально-відповідальних осіб;

– одержання даних про залишки лісопродукції;

– контроль за зберіганням і використанням лісопродукції;

– облік та контроль за оплатою відвантаженої лісопродукції;

– вжиття заходів щодо попередження нестач, крадіжок і незаконного витрачання лісопродукції;

– проведення планових і раптових інвентаризацій лісопродукції на місцях зберігання для звірки фактичної наявності з даними обліку і своєчасного відображення в бухгалтерському обліку наслідків цих інвентаризацій.

Основними джерелами надходження деревної сировини в лісогосподарських підприємствах є такі: рубки головного користування, рубки, пов'язані з веденням лісового господарства, інші рубки.

Лісоматеріали – деревні матеріали, одержані поділом на частини повалених дерев та деревних колод (уздовж чи впоперек) для подальшого використання чи переробки.

Характеристика основних видів лісопродукції наведена в табл. 2.

Пилопродукція – продукція з деревини, одержана шляхом поздовжнього поділу колоди, а також поздовжнього і поперечного поділу утворених частин.

Характеристика основних видів пилопродукції наведена в табл. 3.

У книгах обліку лісопродукції ділову деревину обліковують за сортиментами, головними породами і групами порід; дрова за групами порід (табл. 4).

В свою чергу, виходячи з поняття, що продукція лісового господарства виникає в результаті використання лісових ресурсів і є похідним від них активом, Т. М. Сторожук і Н. С. Дружинська розглядають класифікацію готової лісопродукції за походженням: продукція деревного походження та продукція недеревного походження, а саме: їстівні гриби, насіння та квіти лікарських трав, плоди та інша зібрана продукція лісу недеревного походження [11].

На сьогоднішній день проблемою обліку недеревних лісових ресурсів є те, що офіційні дані про їх запаси не лише загалом по Україні, але за окремими регіонами та підприємствами від-

Таблиця 2

Характеристика основних видів лісопродукції [8]

Види продукції	Характеристика продукції
Деревна сировина	повалені дерева, деревні хлисти, круглі і колоті лісоматеріали, пенькова і подрібнена деревина, а також відходи лісозаготівель, лісопиляння і деревообробки, призначені для перероблення чи використовувані як паливо
Ділова деревина (сортименти)	усі круглі і колоті лісоматеріали, крім дров для опалення (лісоматеріал цільового призначення)
Деревний хлист	стовбур поваленого дерева, очищений від гілок, верховіття і пенькової частини
Жердини	тонкомірний сортимент товщиною у верхньому відрізі від 3 до 5 см для хвойних і від 3 до 7 см для листяних порід деревини
Деревина дров'яна для технологічних потреб	дров'яна деревина, призначена для використання у вигляді технологічної сировини при виробництві деревних плит, пакувальної стружки, товарів культурно-побутового та господарського вжитку, продукції виробничо-технічного призначення, а також у гідролізному виробництві
Дрова	круглі або колоті сортименти, які за своїм розміром і якістю можуть бути використані лише як паливо
Хворост	молоді деревця і лісоматеріали діаметром менше 4 см довжиною до 6 м, що складаються з тонких стовбурів, зрізаного верховіття, гілок та сучків дерев, зрубаних на корені

Таблиця 3

Характеристика основних видів пилопродукції [8]

Види продукції	Характеристика продукції
Пиломатеріал	пилопродукція певних розмірів та якості, яка має щонайменше дві плоскопаралельні пласті
Обрізний пиломатеріал (заготовка)	пиломатеріал (заготовка) з крайками, обпиляними перпендикулярно до пластей та з обзелом, не більшим за допустимий відповідно до нормативно-технічної документації
Необрізний пиломатеріал (заготовка)	пиломатеріал (заготовка) з необпиляними або частково обпиляними крайками, з обзелом понад допустимий в обрізному пиломатеріалі
Брус	пиломатеріал товщиною та шириною 100 мм і більше
Дошка	пиломатеріал товщиною до 100 мм та шириною понад подвійну товщину
Обапіл	пилопродукція, яка має внутрішню пропиляну, а зовнішню не пропиляну або частково пропиляну пласть

Таблиця 4

Класифікація лісопродукції [10]

Класифікація продукції за ознаками		
за породами дерев	за сортиментом	за видами дров
хвойні породи	пиловочник хвойних твердолистяних і м'яколистяних порід	твердолистяні
твердолистяні породи	кряжі залежно від порід і заказів	соснові та вільхові
м'яколистяні породи	технологічна сировина	м'яколистяні

сутні. Це є однією з перешкод у справі раціонального їх використання та складання реальних планів заготівель. Для визначення грибних, ягідних та інших площ недеревних лісових ресурсів необхідно здійснювати їх натуральний облік в кварталах всіх лісових обходів, приймаючи до уваги площі поширення лише промислово значущих продуктів. Виявлення таких площ доцільно проводити за допомогою інвентаризації. Крім фактичного огляду території можна використовувати спосіб анкетної інвентаризації шляхом опитування державної лісової охорони і місцевого населення з нанесенням отриманої інформації на карту за переважаючими видами [12, с. 14]. Є.І. Сенько, О.І. Фурдичко [13, с. 66] доводять, що у лісовому фонді України це можливо здійснити, оскільки всі ліси добре впорядковані, вся лісова площа розбита на відносно невеликі квартали і всі посадові особи державної лісової охорони добре знають свої обходи. Кількісні та якісні показники щодо лісових ресурсів недеревного походження можна визначити досить умовно через складність і трудомісткість процесу [12, с. 8] та, у багатьох випадках, відсутність можливості своєчасного здійснення. Проте інформація про наявні лісові ресурси недеревного походження може бути корисною для організації їх раціонального освоєння, що є додатковим джерелом підвищення доходності та прибутковості підприємств лісового господарства [11]. Таким чином, частина лісових ресурсів, до якої належать недеревні ресурси, не підлягає достовірному обліку і не може бути достовірно оцінена, тому не відповідає умовам визнання активів.

Облік деревинної лісопродукції розглядається як окремий об'єкт бухгалтерського обліку і в місцях її зберігання залежить від технологічного процесу заготівлі лісу, його переробки і одержання товарної продукції матеріально-відповідальною особою складу (завідуючим, майстром, приймачем).

Лісопродукція, яка пройшла всі стадії переробки у складі таких асортиментів, як ділова деревина, деревина для технологічних потреб, товарні стовбури, вважається товарною. Випуск товарної продукції за об'ємом та асортиментом – важливий показник роботи держлісгоспів. Готовність продукції основного виробництва залежить від місця її знаходження та завершення процесу обробки (розкряжування хлистів на кінцевих складах та поділу сортиментів).

Заготовлена деревина знаходиться на різних складах (франко). В обліку лісопродукції розрізняють склади у лісі (франко-ліс), верхні склади (франко-верхній склад) – проміжні і кінцеві склади (франко-нижній склад). Верхні склади розташовані біля магістральних шляхів лісовозних доріг для забезпечення безперебійної роботи лісовозного транспорту.

До кінцевих складів належать: склади біля залізничних доріг широкої колії Міністерства транспорту; склади у пунктах переробки деревини; склади споживачів, куди деревина вивозиться транспортом постачальника; склади біля річок для сплаву деревини.

Так, готовою продукцією лісоексплуатації вважають:

– лісоматеріали, тобто ділова деревина та дрова, відповідно до ДОСТів, які вивезені на кінцеві склади, у тому числі сортименти, отримані від розкряжування хлистів на цих складах, з яких лісоматеріали можуть бути реалізовані, використані у переробку на тому ж підприємстві на інші види продукції, використані на власні господарські потреби;

– деревина власної заготівлі, яку реалізовано з лісу;

– інші види продукції лісоексплуатації.

На сьогодні прийнята Концепція єдиної державної системи електронного обліку деревини, яка передбачає поштучне маркування деревини на лісосіках і складах пластиковими бирками, які містять штрих-код, на якому реєструється походження, якісні та кількісні показники деревини з використанням електронних засобів подальшого обліку та системного контролю легальності заготівлі [14].

Відповідно до Концепції [14] було затверджено Тимчасову інструкцію електронного обліку продукції лісозаготівель, лісопиляння і деревообробки на підприємствах Державного агентства лісових ресурсів України, яка визначає порядок обліку продукції лісозаготівель, лісопиляння і деревообробки із застосуванням електронних засобів маркування та обліку деревини на підприємствах Держлісагентства України, де запроваджується Єдина державна система електронного обліку деревини. Дана Інструкція розроблена відповідно до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», Положень (стандартів) бухгалтерського обліку, Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, Державних стандартів України, інших нормативно-правових актів по регулюванню ведення лісового господарства та має за мету забезпечення єдиних методологічних засад ведення обліку лісопродукції [15].

Введення електронного обліку – це своєчасне та достовірне відображення руху лісопродукції, доступність даних про її залишки; контроль за зберіганням і використанням, облік оплати, прозорість роботи матеріально відповідальних осіб, мобільність виявлення незаконного вивозу лісодеревини. Впровадження електронного обліку деревини дає змогу оптимізувати виробничу діяльність лісогосподарських підприємств, підвищити якість обліку лісопродукції, скоротити час оформлення документації, сприяє ефективній боротьбі з незаконними рубками та приведенню вітчизняного ринку лісопродукції у відповідність до вимог Євросоюзу. Застосування системи електронного обліку деревини дозволить у максимально короткі терміни встановлювати всю інформацію про деревину, допоможе керівникам підприємств оперативно в реальному часі бачити залишки лісопродукції на кожній лісосіці в розрізі порід та сортиментів, приймати управлінські рішення щодо напрямків реалізації, вивезення продукції та ін.

Основними завданнями електронного обліку лісопродукції як на державному рівні, так і у малому підприємстві є:

– своєчасне, якісне та достовірне відображення руху лісопродукції;

– одержання даних про залишки лісопродукції;

– контроль за зберіганням і використанням лісопродукції;

– облік та контроль за оплатою відвантаженої лісопродукції;

– контроль за роботою матеріально-відповідальних осіб;

– вжиття заходів щодо запобігання нестачам, крадіжкам і незаконному витрачанню лісопродукції [15].

Однією з важливих умов організації електронного обліку лісопродукції є своєчасне, якісне і достовірне складання первинної документації по заготівлі, зберіганню, реалізації і використанню на власні потреби лісопродукції на всіх стадіях виробництва і місцях зберігання. Особливістю такого обліку є те, що первинні документи складаються за допомогою кишенькового персонального комп'ютера (КПК) та роздруковуються на мобільному принтері, а інформація з них передається засобами телекомунікацій до бухгалтерії підприємства, виробничого відділу, інших структурних підрозділів.

Керівником підприємства затверджується графік електронного документообігу (терміни складання та надання облікових та звітних документів) та перелік осіб, які мають право давати дозвіл на здійснення господарських операцій, складати та підписувати первинні облікові документи по них. Перелік цих осіб ведеться в електронній базі даних підприємства та завантажується у вигляді користувачів із своїми паролями до кишенькових персональних комп'ютерів відповідної дільниці. Контроль за дотриманням виконавцями графіка документообороту на підприємстві здійснюється головним бухгалтером.

З огляду на те, що продукція в лісовому господарстві є результатом природних процесів, які покладені в основу технологічних, то доцільно з метою обліку виробничого процесу розділяти його на етапи створення лісових культур, а саме: вирощування лісового садивного матеріалу, створення молодняків, переведення їх у середньовікові деревостани, пристигаючі, стиглі та перестійні. Поділ процесу виробництва на такі переділи надасть можливість визначитись з термінологією щодо готової продукції за кожним переділом, проводити аналіз ефективності проведених лісокультурних заходів та співставляти понесені витрати з результатами діяльності [6].

Залежно від характеру та призначення виконуваних процесів виробництво лісопродукції підприємства поділяється на: основне, допоміжне і невиробниче господарство. До основного виробництва належить: штучне лісовідновлення; лісорозведення на землях, не придатних для використання у сільському господарстві (яри, балки, піски тощо); полезахисне лісорозведення (за договорами); створення лісонасінєвої бази (лісонасінних плантацій, ділянок); лісогосподарські заходи з формування високопродуктивних насаджень; будівництво доріг лісогосподарського призначення; гідролісомеліорація і лісоосушувальні роботи; збір лісових продуктів (жолудів, каштанів, моху тощо), соків (березового, кленового тощо), живиці, природних смол, матеріалів для плетіння та декоративного використання (верби, очерету, бамбуку тощо), насіння дерев, чагарників для лісонадсаджень; лісогосподарські заходи, включаючи послуги з охорони і відтворенню диких тварин; природне лісовідновлення; охорона лісів від пошкоджень, самовільних порубок тощо; заходи для боротьби зі шкідниками і хворобами лісу; заходи з охорони лісу від пожеж; лісозаготівлі на лісосіках головного користування та під час рубок, пов'язаних з веденням лісового господарства; інші виробництва (деревообробна, лісохімія, виробництво консервів, сільське господарство). Проте, основними джерелами надходження лісопродукції є: рубки головного користування, рубки, пов'язані з веденням лісового господарства, інші рубки.

Виробничий процес повинен включати увесь період тривалого вирощування лісу, а не лише короткочасний період заготівлі лісопродукції. При цьому, саме лісові ділянки, вкриті лісовою рослинністю, відповідають стадії незавершеного виробництва, і повинні підлягати інвентаризації з метою відображення в обліку. В свою чергу, продукція лісозаготівель, яка знаходиться на первинних складах (на лісосіках та верхніх складах) та у вигляді не розкряжованих хлистів (на всіх франко), також належить до незавершеного виробництва і не вважається готовою продукцією.

Відповідно до Інструкції по плануванню, обліку і калькулюванню собівартості продукції (робіт, послуг) на підприємствах лісового господарства України [7] до незавершеного виробництва лісового господарства належить продукція, що не пройшла всіх стадій, передбачених технологічним процесом. Визначення залишків незавершеного виробництва здійснюється шляхом проведення інвентаризації зрубаних, але не оприбуткованих на нижній склад сортиментів. Оцінка незавершеного виробництва проводиться на основі нормативних калькуляцій або технологічних карт за встановленими статтями витрат. Тому елементи облікової політики повинні бути визначені об'єкти та одиниці калькульвання, статті калькуляції, метод обліку витрат стосовно окремих об'єктів, періодичність оцінки незавершеного виробництва тощо.

В свою чергу, важливим питанням на підприємствах лісового господарства постає оцінка лісопродукції та порядок формування її фактичної собівартості. Оцінка продукції лісового господарства залежить від джерел їх надходження, стадії використання, ринкових умов господарювання підприємства та може проводитись (згідно П(С)БО 30 «Біологічні активи» [1]):

– за справедливою вартістю, зменшеною на місці продажу (згідно з цінами активного ринку);

– договірними цінами (лише за обтяжливими контрактами);

– останньою ринковою ціною операції з такими активами;

– ринковими цінами на подібні активи, скоригованими з урахуванням індивідуальних характеристик.

Щодо лісопродукції, яка не використовується в діяльності підприємств лісового господарства, доцільно застосовувати оцінку за первісною вартістю згідно з П(С)БО 9 «Запаси» [9].

Висновки з даного дослідження та перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. В результаті дослідження обґрунтовано доцільність внесення змін до діючого нормативно-правового законодавства щодо визначення термінології лісових біологічних активів та продукції лісового господарства, їх класифікації, а також

порядку визнання та їх оцінки. Це вимагає розробки нових підходів до організації і методології обліку лісових біологічних активів та лісопродукції. Зокрема, згідно проведеного дослідження сформовано поняття продукції лісового господарства як вилучених з лісу та придатних для використання лісових ресурсів, які призначені для продажу, переробки або внутрішньогосподарського використання.

Облік деревинної лісопродукції розглядається як окремий об'єкт бухгалтерського обліку і залежить від технологічного процесу заготівлі лісу та його переробки. Тому, доцільно поділ процесу виробництва здійснювати за такими переділами: вирощування лісового садивного матеріалу, створення молодняків, переведення їх у середньовікові деревостани, пристигаючі, стиглі та перестійні, що дозволить визначитись з термінологією щодо готової продукції за кожним переділом, проводити аналіз ефективності проведених лісокультурних заходів та співставляти понесені витрати з результатами діяльності.

Важливим питанням в галузі постає також оцінка лісопродукції та процес ціноутворення на підприємствах лісового господарства. Тому, в подальших дослідженнях доцільно розглянути порядок формування цінової політики лісогосподарських підприємств з врахуванням попиту на лісогосподарську продукцію на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Список літератури:

1. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 30 «Біологічні активи»: Наказ Міністерства фінансів України від 18.11.2005 р. № 790. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1456-05
2. Вовчук Т. І. Основні проблеми бухгалтерського обліку лісових біологічних активів та шляхи їх вирішення / Т. І. Вовчук // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2007. – Вип. 17. – С. 145-149.
3. Озеран В. Облік біологічних активів у лісовому господарстві / В. Озеран, М. Чік // Економічний аналіз. – 2010. – Вип. 6. – С. 281-284.
4. Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку біологічних активів [Електронний ресурс]: Наказ Міністерства фінансів України від 29.12.2006 р. № 1315. – Режим доступу: // https://dtkt.com.ua/show/2cid04673.html
5. Ковбаса Т. А. Особливості визнання біологічних активів лісового господарства / Т. А. Ковбаса // Східна Європа: Економіка, бізнес та управління. – 2016. – Вип. 5(05). – С. 322-325.
6. Котляревська Н. С. Особливості ведення обліку та формування облікової політики на підприємствах лісового господарства / Н. С. Котляревська // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ena.lp.edu.ua
7. Інструкція по плануванню, обліку і калькулюванню собівартості продукції (робіт, послуг) на підприємствах лісового господарства України: Затверджено наказом Міністерства лісового господарства України від 17 липня 1996 року № 72 (у редакції від 17.07.1996) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу:http://zakon1.rada.gov.ua/ cgibin/laws/main.cgi?page=1&nreg=z0459-96
8. Інструкція з обліку продукції лісозаготівель, лісопиляння і деревообробки на підприємствах Державного комітету лісового господарства України: Наказ Держкомлісгоспу України від 19.12.2003 р. № 205 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://galsillis.org.ua/material/2015/ forkodeks_nakazvid1912003.pdf
9. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 9 «Запаси»: Наказ Міністерства фінансів України від 20.10.1999 р. № 790 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0751-99
10. Гордополов В. Ю. Особливості обліку лісових біологічних активів та лісопродукції / В. Ю. Гордополов, В. Д. Гоцуляк, І. С. Несходовський // Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики, 2015. – № 4. – С. 76-87.
11. Сторожук Т. М. Не деревні лісові ресурси / Т. М. Сторожук, Н. С. Дружинська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент. – 2015. – Вип. 10. – С. 260-263 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2015_10_59
12. Телишевский Д. А. Заготовка недревесной продукции леса / Телишевский Д. А. – М.: Лесная промышленность, 1973. – 63 с.
13. Сенько Є. І. Економіка комплексного використання і відтворення харчових ресурсів лісу / Є. І. Сенько, О. І. Фурдичко. – Львів: Місіонер, 1996. – 296 с.
14. Про схвалення Концепції створення єдиної державної системи електронного обліку деревини: Розпорядження Кабінету Міністрів України, Концепція від 16.09.2009 № 1090-р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1090-2009-%D1%80
15. Тимчасова інструкція з електронного обліку продукції лісозаготівель, лісопиляння і деревообробки на підприємствах Державного агентства лісових ресурсів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lespravo. org.ua/art/333-Timchasova_instrukciya_z_elektronnogo_ obliku_ erevini_2012_rik/.

Сулименко Л.А., Киян А.В., Витер С.А.
Житомирский национальный агроэкологический университет

ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА БИОЛОГИЧЕСКИХ АКТИВОВ И ПРОДУКЦИИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ ЛЕСНОГО ХОЗЯЙСТВА

Аннотация
Раскрыты особенности деятельности лесохозяйственных предприятий, влияющих на организацию и методику учета лесных биологических активов и лесопродукции, рассмотрены их классификацию, обосновано понятие лесопродукции и рассмотрены виды производств лесохозяйственных предприятий. Исследованы проблемные вопросы, связанные с уточнением понятийного аппарата, совершенствованием методики бухгалтерского учета лесопродукции и внутреннего контроля ее использования в целях организации отраслевой системы бухгалтерского учета лесных биологических активов и лесопродукции.
Ключевые слова: лесные биологические активы, первичный учет, лесопродукция, электронный учет, контроль, производство лесопродукции, оценка, калькуляция, незавершенное производство.

Sulimenko L.A., Kiyan A.V., Viter S.A.
Zhytomyr National Agroecological University

FEATURES OF ACCOUNTING OF BIOLOGICAL ASSETS AND PRODUCTS IN FOREST ENTERPRISES

Summary
The peculiarities of activity of forest enterprises that influence the organization and methodology of forest biological assets and forest products are disclosed, their classification is considered, the concept of forest products has been substantiated and types of forest enterprises' enterprises are considered. The problem issues related to the clarification of the conceptual apparatus, the improvement of the methodology of accounting for forest products and the internal control of its use for the purpose of organizing a sectoral accounting system for forest biological assets and forest products have been investigated.
Keywords: forest biological assets, primary accounting, forest products, electronic accounting, control, production of forest products, estimation, calculation, incomplete production.

УДК 336.1:657.41

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПІДҐРУНТЯ БЮДЖЕТНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ: ЗВІТ ПРО ФІНАНСОВІ РЕЗУЛЬТАТИ

Сушко Н.І.
Науково-дослідний фінансовий інститут
Державної навчально-наукової установи «Академія фінансового управління»

Робота присвячена питанням формування вітчизняного інформаційного забезпечення бюджетної політики в умовах реформування державних фінансів. Досліджено теоретичні аспекти формування Казначейством звіту про фінансові результати державного і місцевих бюджетів відповідно до Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку в державному секторі (НП(С)БОДС) 101 «Подання фінансової звітності». Вперше визначено порядок формування інформації про виконання державного і місцевих бюджетів у звіті про фінансові результати. Доведено необхідність додаткового розкриття інформації за показниками звіту про фінансові результати, яка необхідна для забезпечення прозорості та підзвітності Уряду за ухвалені в бюджетній політиці рішення. Запропоновано розкривати у фінансовій звітності бюджетів інформацію про доходи і витрати із урахуванням середньострокового бюджетування (на три роки).
Ключові слова: бюджет, державні фінанси, Казначейство, доходи, витрати, національні стандарти, фінансова звітність.

Постановка проблеми. Ключову роль в інформаційному забезпеченні бюджетного планування і прогнозування на державному рівні відіграє фінансова звітність про виконання державного і місцевих бюджетів.

Оскільки Державний бюджет України демонструє бюджетний потенціал, який фактично спроможна сформувати країна, і виступає вихідною базою для розробки поточної бюджетної політики, то, відповідно, призначення звітності про його виконання полягає в наданні повної, достовірної, достатньої, неупередженої та своєчасної інформації користувачам для прийняття управлінських рішень, а також підзвітності щодо її (бюджетної політики) реалізації.

Достовірність інформації про виконання Державного бюджету України зобов'язане забезпечувати Казначейство як уповноважений державою орган складання цієї звітності.

З 1 січня 2017 року суб'єктами державного сектору за виключенням Казначейства (в частині операцій бюджетів) запроваджені національні стандарти, які визначають форми і порядок складання фінансової звітності (101 «Подання фінансової звітності»; 102 «Консолідована фінансова звітність»; 103 «Фінансова звітність за сегментами»; 105 «Фінансова звітність в умовах гіперінфляції» [1-3]).

Проте, Казначейством протягом 2017 року не застосовуються як названі стандарти звітності так і План рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі (затверджений наказом Міністерства фінансів України від 31.12.2013 № 1203) для узагальнення операцій з виконання державного і місцевих бюджетів.

Відповідно до вітчизняного законодавства у сфері бухгалтерського обліку державного сектору, гармонізованого із міжнародними стандартами (НП(С)БОДС 101 «Подання фінансової звітності»), фінансова звітність про виконання державного і місцевих бюджетів має подаватися користувачам у складі: Балансу (форма № 1-дс); Звіту про фінансові результати (форма № 2-дс); Звіту про рух грошових коштів (форма № 3-дс); Звіту про власний капітал (форма № 4-дс).

Проведений аналіз текстових положень стандартів дозволяє зробити висновок, що на сьогодні в Україні затверджено форми фінансової звітності та загальні підходи до їх формування, однак цього недостатньо для їх імплементації за операціями з виконання державного і місцевих бюджетів за новим планом рахунків, оскільки узагальнення у обліку операцій здійснюється Казначейством у режимі реального часу із використанням інформаційних автоматизованих систем, інтегрованих із національною платіжною системою.

Тож однією із причин відтермінування запровадження нової методології бухгалтерського обліку і звітності про виконання державного і місцевих бюджетів стала відсутність в органах Казначейства відповідних інформаційних систем, які функціонують за новими загальноприйнятими правилами бухгалтерського обліку в державному секторі. Необхідність створення інтегрованої інформаційної автоматизованої системи (ІІАС) відповідає плану заходів з реалізації Стратегії реформування системи управління державними фінансами на 2017-2020 роки (розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.05.2017 № 415-р). Для створення ІІАС необхідно визначити методологічні засади та методичне забезпечення запровадження Казначейством НП(С)БОДС 101 «Подання фінансової звітності» у фінансовій звітності виконання бюджетів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням реформування бухгалтерського обліку в державному секторі України відповідно до міжнародних стандартів присвячені роботи вітчизняних науковців і практиків: Л. В. Гапоненко, Л. В. Гізатуліної, О. О. Дорошенко, В. М. Жука, С. Я. Зубілевич, Т. І. Єфименко, Є. В. Калюги, О. О. Канцурова, С. О. Левицької, Л. Г. Ловінської, В. В. Свірко, С. В. Титикало та інших [4-9]. Аналіз їх наукових публікацій свідчить про відсутність методики складання Казначейством фінансової звітності про виконання державного і місцевих бюджетів відповідно до НП(С)БОДС 101 «Подання фінансової звітності» за даними узагальненими на рахунках нового плану рахунків, що актуалізує тему дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. З метою виявлення проблемних питань щодо методичного та організаційного

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

забезпечення складання Казначейством фінансової звітності відповідно до НП(С)БОДС проведено порівняльний аналіз складу діючої фінансової звітності про виконання бюджетів та визначених національним стандартом 101 «Подання фінансової звітності» (табл. 1).

Незважаючи на однойменні назви фінансових звітів їх структура та інформаційне наповнення має значні відмінності.

Таблиця 1

Порівняння складу фінансової звітності (на прикладі державного бюджету)

Діючі форми фінансової звітності виконання бюджетів (за наказом Міністерства фінансів України від 28.12.2011 № 1774)	За НП(С)БОДС 101 «Подання фінансової звітності»
«Звіт про фінансовий стан (баланс) Державного бюджету України» (форма № 1 дб)	«Баланс» (форма № 1-дс)
«Звіт про фінансові результати виконання Державного бюджету України» (форма № 2 дб)	«Звіт про фінансові результати» (форма № 2-дс)
«Звіт про рух грошових коштів» (форма № 3 дб)	«Звіт про рух грошових коштів» (форма № 3-дс)
-	«Звіт про власний капітал». (форма № 4-дс)
Пояснювальна записка	Примітки до фінансової звітності

Джерело: складено автором

З метою запровадження нових форм фінансової звітності в державному секторі Міністерством фінансів України було визначено порядок розкриття у них інформації (наказ Міністерства фінансів України від 28.02.2017 № 307), проте цим документом не визначено правил для Казначейства щодо формування інформації про виконання державного і місцевих бюджетів.

Автором проводилися наукові дослідження щодо методичного забезпечення запровадження у звітності про виконання державного і місцевих бюджетів НП(С)БОДС 101 «Подання фінансової звітності» в цілому та балансу зокрема, результати яких було опубліковано у 2017 році.

Головною метою цієї роботи є визначення порядку розкриття Казначейством інформації про виконання державного і місцевих бюджетів у звіті про фінансовий результат за новою методологією бухгалтерського обліку в державному секторі.

Виклад основного матеріалу. Інформаційним підґрунтям управлінських рішень щодо доходів і витрат державного і місцевих бюджетів слугує інформація звіту про результати діяльності. Метою розкриття інформації у названому звіті є порівняння доходів і видатків бюджету та визначення фінансового результату виконання бюджету (дефіциту/профіциту).

Порівняльна структура діючої форми звіту про фінансові результати (на прикладі державного бюджету) і форми за НП(С)БОДС 101 «Подання фінансової звітності» наведена у табл. 2.

Оскільки у національному бюджетному законодавстві застосовується категорія «кредитування за вирахуванням погашення», та існує поділ бюджетів за складовими частинами (загальний і спеціальний фонди бюджету та за складовими: плата за послуги; інші джерела власних надходжень; інші надходження спецфонду; виконання програм соціально-економічного розвитку регіонів), цілком очевидною є потреба узагальнення та накопичення відповідної інформації для забезпечення підзвітності та управлінських потреб.

Таблиця 2

Порівняльна структура Звіту про фінансові результати (на прикладі державного бюджету)

Звіт про фінансові результати виконання Державного бюджету України (форма № 2-дб)	Звіт про фінансові результати (форма № 2-дс)
Операційний дохід	Розділ І. Фінансовий результат діяльності
Операційні видатки та кредитування	Розділ ІІ. Видатки бюджету (кошторису) за функціональною класифікацією видатків та кредитування бюджету
Дефіцит (-)/профіцит (+) (Операційних доход – Операційні видатки та кредитування)	Відсутній окремий розділ. Результат діяльності визначається у розділах І та ІІІ звіту
Фінансування	Відсутній окремий розділ
	Розділ ІІІ. Виконання бюджету (кошторису)
	Розділ IV. Елементи витрат за обмінними операціями

Джерело: складено автором

Розкриття інформації за бюджетним узагальненням відповідно до складових бюджету (загальний і спеціальний фонд) та бюджетної класифікації доходів і видатків буде здійснюватися у розділ ІІІ «Виконання бюджету (кошторису)».

Враховуючи те, що фінансова звітність має складатися за даними бухгалтерського обліку виконання державного і місцевих бюджетів, а також те, що дані у бухгалтерському обліку узагальнюються та накопичуються на відповідних рахунках плану рахунків у режимі реального часу із використанням АІС Казначейства, вперше запропоновано співставлення показників звіту про результати діяльності про виконання бюджетів субрахункам Плану рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі (табл. 3).

Як видно із даних таблиці 3 інформація за відповідними показниками звіту формується за даними, що узагальнені на рахунках бухгалтерського обліку. Застосування таких підходів дозволить забезпечити достовірність звітних даних.

Перехід до середньострокового бюджетування, про що свідчить проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Основних напрямів бюджетної політики на 2018-2020 роки» [10], передбачає ухвалення законом про Державний бюджет України на 2018 рік бюджету на три роки. Це свідчить про те, що до фінансової звітності про виконання бюджетів ставляться нові вимоги у контексті задекларованих реформ в системі державних фінансів.

Сучасні реформи в сфері державних фінансів націлені на забезпечення збалансованості дер-

жавного бюджету у середньостроковій перспективі обумовлюють подальші дослідження щодо удосконалення розкриття інформації щодо доходів і витрат у фінансовій звітності бюджетів.

Висновки і пропозиції. За результатами проведеного дослідження та з метою забезпечення формування Казначейством у автоматизованому вигляді фінансової звітності відповідно до НП(С) БОДС 101 «Подання фінансової звітності» за новою методологією бухгалтерського обліку вперше визначено порядок розкриття інформації про виконання державного і місцевих бюджетів у звіті про результати діяльності. Запропонована відповідність показників звіту про результати діяльності субрахункам нового плану рахунків дозволить забезпечити її формування за даними бухгалтерського обліку виконання державного і місцевих бюджетів.

Прийняття методичного забезпечення щодо формування фінансової звітності за новою методологією дозволить пришвидшити процес адаптації або створення інформаційних інтегрованих автоматизованих систем Казначейства.

Доведено, що у звіті про фінансовий стан не достатньо інформації для підзвітності Уряду і прийняття рішень щодо управління державними фінансами. Це обумовлює необхідність:

– визначення показників звіту про результати діяльності, які потребують додаткового розкриття інформації щодо виконання бюджетів за доходами і видатками необхідної для забезпечення підзвітності Уряду за прийняті у бюджетній політиці рішення та прозорості;

– розкриття інформації про доходи і витрати у складі звіту про результати діяльності із урахуванням середньострокового бюджетування, орієнтованого на результат, відповідно до кращої світової практики та міжнародних вимог.

Запропоновані підходи щодо розкриття інформації у фінансовій звітності про виконання

Таблиця 3

Співставлення показників Звіту про результати діяльності (форма № 2-дс) субрахункам плану рахунків (розділ III. Виконання бюджету (кошторису))

Назва показника	Код рядка	Субрахунки Плану рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі			
		Державний бюджет		Місцеві бюджети	
		Затверджено	Виконано	Затверджено	Виконано
Доходи					
Податкові надходження	2540	9201, 9202	7532	9261, 9262	7542
Неподаткові надходження	2550	Сума рядків (2551; 2552; 2553; 2554)			
Доходи від власності та підприємницької діяльності	2551	9201, 9202	7532	9261, 9262	7542
Адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності	2552	9201, 9202	7532	9261, 9262	7542
Інші неподаткові надходження	2553	9201, 9202	7532; 7632	9261, 9262	7542; 7642
Власні надходження бюджетних установ	2554	9201, 9202	7532	9261, 9262	7542
Доходи від операцій з капіталом	2560	9201, 9202	7231	9261, 9262	7341
Офіційні трансферти	2570	9201, 9202	7533	9261, 9262	7543
Надходження державних цільових фондів	2580	Не заповнюється		Не заповнюється	
Усього доходів	2600	Сума рядків (2540; 2550; 2560; 2570)			
Витрати					
Оплата праці і нарахування на заробітну плату	2610	9231-9233; 9241-9242	8031, 8032	9291-9294;	8041, 8042
Використання товарів і послуг	2620	9231-9233; 9241-9242	8033	9291-9294	8043
Обслуговування боргових зобов'язань	2630	9231-9233; 9241-9242	8331	9291-9294	8341
Поточні трансферти	2640	9231-9233; 9241-9242	8531	9291-9294	8541
Соціальне забезпечення	2650	Не заповнюється		Не заповнюється	
Інші поточні видатки	2660	9231-9233; 9241-9242	8532	9291-9294	8542
Нерозподілені видатки	2670	9231-9233; 9241-9242	-	9291-9294	-
Придбання основного капіталу	2680	9231-9233; 9241-9242	8431	9291-9294	8441
Капітальні трансферти	2690	9231-9233; 9241-9242	8531	9291-9294	8541
Внутрішнє кредитування	2700	9221-9222	7631 мінус 8631;	9271-9272	7641 мінус 8641;
Зовнішнє кредитування	2710	9211-9212	8632	9281-9282	8642
Усього витрат	2780	Сума рядків (2610; 2620; 2630; 2640; 2660; 2680; 2690; 2700; 2710)			
Профіцит/дефіцит за звітний період	2790	Різниця рядків (2600; 2780)			

Джерело: складено автором

державного і місцевих бюджетів дозволять забезпечити потреби користувачів у достовірній та своєчасній інформації, яка ґрунтується на даних бухгалтерського обліку.

Список літератури:

1. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку в державному секторі 101 «Подання фінансової звітності»: наказ Міністерства фінансів від 28.12.09 р. № 1541 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0103-10
2. Про затвердження національних положень (стандартів) бухгалтерського обліку в державному секторі: наказ Міністерства фінансів від 24.12.10 р. № 1629 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0087-11
3. Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку в державному секторі 105 «Фінансова звітність в умовах гіперінфляції»: наказ Міністерства фінансів від 25.01.12 р. № 52 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0200-12
4. Дорошенко О. О. Трансформація структури балансу бюджетних установ у контексті модернізації системи бухгалтерського обліку в державному секторі / О. О. Дорошенко // Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва. – 2016. – № 88. – С. 272-279.
5. Зубілевич С. Я. Нові стандарти бухгалтерського обліку у державному секторі України: проблеми запровадження / С. Я. Зубілевич, Н. М. Понятовська // Вісник Національного університета водного господарства та природокористування. Серія «Економічні науки». – 2016. – № 2. – С. 61-72.
6. Єфименко Т. І. Інформація в антикризовому управлінні: глобальний аспект стандартизації обліку та фінансової звітності / Т. І. Єфименко, В. М. Жук, Л. Г. Ловінська; ДННУ «Акад. фін. управління». – К., 2015. – 400 с.
7. Левицька С. О., Кошка К. А. Результативність перших етапів розвитку реалізації стратегії модернізації бухгалтерського обліку в державному секторі / С. О. Левицька, К. А. Кошка // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування 2009. № 3. С. 379-387.
8. Титикало В. С. Трансформація фінансової звітності бюджетних установ відповідно до МСБОДС: автореф. диб. на здобуття наук. ступеня канн. екю. наук: спец. 08.00.09 «Бухгалтерський облік, аналіз та аудит (за видами економічної діяльності)» / Витикало В. С. – Житомир, 2017. – 21 с.
9. Сварко С. В. Современные тенденції розвитися бюджетного учта в Курарине / С. В. Сварко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-tendentsii-razvitiya-byudzhetnogo-ucheta-v-ukraine
10. Проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Основних напрямів бюджетної політики на 2018-2020 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62047

Сушко Н.И.
Научно-исследовательский финансовый институт
Государственное учебно-научное учреждение «Академия финансового управления»

ИНФОРМАЦИОННАЯ ОСНОВА БЮДЖЕТНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА: ОТЧЕТ О ФИНАНСОВЫХ РЕЗУЛЬТАТАХ

Аннотация
Работа посвящена вопросам формирования отечественного информационного обеспечения бюджетной политики в условиях реформирования государственных финансов. Исследованы теоретические аспекты формирования Казначейством отчета о финансовых результатах государственного и местных бюджетов в соответствии с национальными положениями (стандартами) бухгалтерского учета в государственном секторе (НП(С)БУГС) 101 «Представление финансовой отчетности». Впервые определен порядок формирования информации о выполнении государственного и местных бюджетов в отчете о финансовых результатах. Доказана необходимость дополнительного раскрытия информации по показателям отчета о финансовых результатах, которая необходима для обеспечения прозрачности и подотчетности Правительства за принятые в бюджетной политике решения. Предложено раскрывать в финансовой отчетности бюджетов информацию о доходах и расходах с учетом среднесрочного бюджетирования (на три года).
Ключевые слова: бюджет, государственные финансы, Казначейство, доходы, расходы, национальные стандарты, финансовая отчетность.

Sushko N.I.
Scientific and Research Financial Institute
State Educational Scientific Institution «Academy of financial management»

INFORMATIONAL BACKGROUND OF THE STATE BUDGET POLICY: THE REPORT ON FINANCIAL RESULTS

Summary
The paper is devoted to issues of the formation of national informational support for budget policy in terms of reform of public finance. The theoretical aspects of preparation of the report on financial results of the state and local budgets by the Treasury in accordance with the National Public Sector Accounting Standard 101 «Presentation of financial statements» (NPSAS 101) were investigated. For the first time the procedure of formation of data on state and local budgets execution in report on financial results was determined. The necessity of additional disclosure on indicators of the report on financial results was proved. This information is of great importance for ensuring the transparency and accountability of the Government for decisions made regarding the budget policy. It was proposed to disclose the information about revenues and expenses in financial reporting taking into consideration the medium-term budgeting (for three years).
Keywords: the budget, the state finance, the Treasury, revenues, expenditures, the national standards, financial reporting.

УДК 657.1

РОЗРОБКА ОБЛІКОВИХ НОМЕНКЛАТУР В КОНТЕКСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБЛІКУ ОПЛАТИ ПРАЦІ

Фещенко Є.А., Новокрещенова Д.О.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті висвітлено сутність організації обліку і облікових номенклатур. Розглянуто особливості розробки облікових номенклатур в контексті організації обліку оплати праці на підприємствах в сучасних умовах. Досліджено теоретичні та методологічні питання з організації обліку оплати праці. Визначено ключові позиції етапів облікового процесу. Розроблено перелік номенклатур з підсумкового обліку виплат працівникам.
Ключові слова: заробітна плата, оплата праці, організація обліку, обліковий процес, облікова номенклатура.

Постановка проблеми. В даний час заробітна плата є найважливішим важелем управління економікою, тому і держава, і підприємство приділяють особливу увагу правовим засадам організації та обліку оплати праці. Багато функцій з питань праці та її оплати держава передала безпосередньо підприємствам, зокрема вони тепер самостійно встановлюють форми, системи і розміри оплати праці. Питання організації розрахунків з оплати праці на підприємстві є основою соціально-трудових відносин найманих працівників, роботодавців і держави, що впливають на ефективність управління трудовими ресурсами в цілому. Організація обліку праці і заробітної плати повинна забезпечити оперативний контроль за кількістю і якістю праці, за використанням засобів, що включаються до фонду заробітної плати і виплат соціального характеру.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Теоретичні та практичні проблемні питання організації обліку операцій з виплат працівникам на підприємстві розглядали у своїх працях видатні науковці: Л.В. Мельянкова, Л.С. Герасимчук [6], В.Ф. Андрієнко, Н.І. Дорош [8], В.П. Завгородній [9], М.Ю. Карпушенко [10], В.В. Сопко, Т.Г. Мельник [12], О.В. Кантаєва, Г.О. Кошулинська, Р.Е. Островерха [13], Н.В. Потриваєва [14], Г.В. Сирової, О.В. Покатаєва, Д.М. Хома та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Існуючі наукові публікації містять вагомі наукові результати, однак потребують подальшого вирішення ряду питань. Зокрема, це стосується раціональної організації бухгалтерського обліку, виокремлення етапів облікового процесу і розробки номенклатур як першооснови організації обліку виплат працівникам.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є розкриття особливостей організації обліку оплати праці і визначення переліку номенклатур з обліку виплат працівникам.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах спостерігається наближення фінансового та податкового обліку і підвищення значущості управлінського обліку. Організація обліку повинна забезпечувати зміни, які відбуваються в методології ведення обліку та стратегічні напрями розвитку. Такі зміни потребують адаптації облікових номенклатур до потреб користувачів та інших об'єктів організації обліку, контролю та аналізу. Для забезпечення оптимального функціонування системи бухгалтерського обліку на підприємстві необхідно враховувати вид економічної діяльності

суб'єкта господарювання, особливості його діяльності та організаційну структуру.

Під організацією бухгалтерського обліку розуміють систему умов та елементів побудови облікового процесу з метою отримання достовірної та своєчасної інформації про господарську діяльність підприємства і здійснення контролю за раціональним використанням виробничих ресурсів.

Карпушенко М.Ю. визначає, що організація бухгалтерського обліку є системою впорядкованих дій зі створення системи бухгалтерського обліку, що включає складання облікових регістрів і первинних носіїв облікової інформації, облікову політику підприємства, організацію облікового процесу [10, с. 6].

На нашу думку, організація бухгалтерського обліку – це діяльність керівництва підприємства зі створення, розвитку й вдосконалення системи бухгалтерського обліку з метою забезпечення інформацією внутрішніх та зовнішніх користувачів.

Завдання організації бухгалтерського обліку встановлюються, виходячи із завдань ведення бухгалтерського обліку і передбачають:

1) вибір форми ведення бухгалтерського обліку;

2) вибір методики, технології та техніки ведення бухгалтерського обліку;

3) підбір облікового персоналу, створення облікового підрозділу та забезпечення його роботи;

4) вдосконалення організаційного забезпечення системи бухгалтерського обліку з урахуванням потреб підприємства й теорії та практики обліку [8, с. 94].

Для організації обліку праці та заробітної плати необхідно розробити облікові номенклатури. При їх формуванні необхідно виходити із потреб управління фондом заробітної плати за її видами, формами і категоріями працюючих, а також переліку показників як фінансової, так і статистичної звітності.

Облік праці та заробітної плати має бути організований таким чином, щоб сприяти підвищенню продуктивності праці, повному використанню робочого часу, а також правильному обчисленню чисельності працівників. Для цього на підприємстві мають бути чітко розподілені функції між відділами.

Облікові номенклатури слід трактувати як перелік господарських фактів про засоби господарства, джерела утворення зазначених засобів, господарські операції, а також результати господарської діяльності, які мають знайти відображення у бухгалтерському обліку.

Організація облікових номенклатур включає два види робіт: вибір (або формування) та складання переліку. На підприємствах облікова номенклатура формується залежно від фактичних умов організації, технології та інших факторів. Облікові номенклатури розробляє бухгалтерія під керівництвом головного бухгалтера. До цієї роботи залучають також працівників планового, фінансового та інших відділів. При розробці облікових номенклатур особливу увагу приділяють даним первинного, вторинного та кінцевого оформлення.

Організація обліку праці та її оплати включає: організацію документування відпрацьованого часу; організацію документування виробітку; організацію аналітичного і синтетичного обліку заробітної плати як у розрізі працівників, так і у цілому по підприємству, організацію виплати заробітної плати, узагальнення інформації у формах фінансової та статистичної звітності, а також організацію роботи апарату бухгалтерії з обліку праці та її оплати [13, с. 183].

Організація первинного обліку починається з вивчення складу облікових номенклатур. Насамперед визначають господарські факти, які слід відобразити в системі бухгалтерського обліку та зафіксувати у первинних документах – носіях обліково-економічної інформації. Для того, щоб визначити перелік облікових номенклатур з кожного топологічного підрозділу бухгалтерського обліку складають перелік усіх об'єктів, які мають бути зафіксовані в первинних документах.

Ведення первинної документації є однією з найважливіших ділянок організації бухгалтерського обліку, оскільки жодна господарська операція не може бути відображена в обліку без належного її оформлення відповідним первинним документом (табл. 1).

Документування господарських операцій має забезпечити одержання своєчасної та об'єктивної інформації про чисельність працівників, використання робочого часу, виробіток продукції, розрахунки щодо оплати праці. Від своєчасності та якості складання первинної документації залежить достовірність показників бухгалтерського обліку.

Таблиця 1

Первинні документи з обліку оплати праці

Складові обліку	Типові форми документів
Облік особового складу	№ П-1 «Наказ (розпорядження) про прийняття на роботу» № П-2 «Особова картка працівника» № П-3 «Наказ (розпорядження) про надання відпустки» № П-4 «Наказ (розпорядження) про припинення трудового договору (контракту)» № П-9 «Книга обліку бланків трудових книжок і вкладишів до них» № П-10 «Книга обліку руху трудових книжок і вкладишів до них» № П-11 «Акт на списання бланків трудових книжок і вкладишів до них»
Облік робочого часу	№ П-5 «Табель обліку використання робочого часу»
Облік нарахування заробітної плати	№ П-6 «Розрахунково-платіжна відомість» № П-7 «Розрахунково-платіжна відомість (зведена)»

Джерело: розроблено авторами за даними [5]

Згідно з наказом Державного комітету статистики від 05.12.2008 р. № 489 деякі типові форми втратили чинність. Проте, підприємство має право виходячи з практичної доцільності самостійно розробити необхідні документи, взявши за основу скасовані.

До даних первинного оформлення відносять первинні відомості, наприклад кількість працівників, посада, розряд, кваліфікація, кількість відпрацьованих днів, вид оплати тощо. Для організації руху носіїв первинного обліку для кожного документа складають документограму (графік), в якому визначають відповідні роботи, їхніх виконавців і терміни виконання.

Під поточним обліком розуміють обробку, реєстрацію і запис даних первинного обліку, тобто носіїв інформації, в облікові реєстри, групування та перегрупування їх з метою одержання потрібної результатної інформації. Розробляючи облікові номенклатури поточного обліку, передусім визначають склад господарських фактів – явищ та процесів (господарські операції).

Даними вторинного оформлення є відомості, які отримують після первинної реєстрації в облікових реєстрах даних первинного оформлення, наприклад категорії працівників, кількість відпрацьованих надурочних, вихідних святкових днів, кількість неявок (простої, прогули, тимчасова непрацездатність) тощо. Основним носієм поточного обліку з виплат працівникам є рахунок аналітичного обліку – розрахункова відомість, яка містить дані про особу, з якою проводяться розрахунки.

Організація підсумкового обліку починається з виявлення складу облікових номенклатур, які мають бути відображені у відповідних підсумкових носіях облікової інформації. До даних кінцевого оформлення належать показники бухгалтерського балансу та звітності (табл. 2). Ці номенклатури являють собою систему показників, що характеризують стан та зміну стану господарських фактів – явищ та процесів, а також активів, пасивів, витрат, доходів та результати діяльності. Для узагальнення різних даних розробляються накопичувальні таблиці та відомості.

При розробці облікової номенклатури підсумкового обліку слід враховувати ще одну особливість: номенклатура тісно пов'язана з нормуванням та плануванням, бюджетуванням, контролем та аналізом. Саме тому до складу облікової номенклатури підсумкового обліку, крім фактичних даних, мають входити також планові, нормативні, кошторисні та інші аналогічні показники, а також показники відхилення від них як в абсолютному, так і у відносному вираженні. Організація підсумкового обліку залежить від якості організації первинного та поточного обліку підприємства.

При формуванні облікових номенклатур підсумкового обліку слід пам'ятати, що в окремих випадках звітні дані господарства заносять у зведену звітність асоціації (фірми). Тому номенклатуру підсумкового обліку формують з урахуванням цієї вимоги. При цьому виділяють номенклатуру, яка використовуватиметься тільки для складання зведеного звіту і внутрішніх потреб господарства.

Отже, незалежно від технічних засобів технологія облікового процесу передбачає такі об'єкти організації: номенклатуру, носії даних, рух носіїв, забезпечення процесу. Характерним при цьому є те, що зазначені об'єкти організації використовуються на всіх трьох етапах облікового процесу: первинний, поточний і підсумковий облік.

Висновки та пропозиції. Формування облікових номенклатур є ключовим моментом в організації бухгалтерського обліку, їх наявність сприяє ліквідації дублювання в обліку, обґрунтованому вибору первинних документів, облікових реєстрів, формуванню документообігу, документопотоків, розв'язанню інших питань бухгалтерського обліку.

Враховуючи різноманітність та велику кількість об'єктів формування облікових номенклатур, їх слід вибирати за топологічною ознакою бухгалтерського обліку (основні засоби, матеріали, оплата праці, виробництво, продукція, грошові кошти тощо) окремо для кожного технологічного етапу. Склад облікових номенклатур на різних підприємствах характеризується специфікою їх діяльності, оскільки та чи інша галузь, структура підприємства, стратегія функціонування та розвитку – це ті чинники, які мають безпосередній вплив на визначення переліку та обсягів облікової інформації, яку слід задіяти в обліковому процесі.

Таблиця 2

Перелік номенклатур підсумкового обліку виплат працівникам

Показник	Рахунок поточного обліку	Форма звітності	Код рядка	Назва рядка	Сутність
Витрати на оплату праці	Дані за Кт 66	Форма 2 Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід)	2505	Витрати на оплату праці	Відображає суму заробітної плати за окладами, тарифами, суму премій, заохочень,оплати відпусток та інших витрат на оплату праці
Нарахована заробітна плата працівникам виробництва	Оборот за Дт 661 та Кт 23	Форма 2 Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід)	2050	Собівартість реалізованої продукції (товари, роботи, послуги)	Відображається сума заробітної плати працівникам, які задіяні у виробництві
Відрахування на соціальні заходи	Дані за Кт 65	Форма 2 Звіт про фінансові результати (Звіт про сукупний дохід)	2510	Відрахування на соціальні заходи	Відображається сума відрахування на обов'язкове соціальне страхування, обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття тощо
Заборгованість по заробітній платі	Сальдо кінцеве рахунку 661	Форма 1 Баланс (Звіт про фінансовий стан)	1630	Поточна кредиторська заборгованість за розрахунками з оплати праці	Показує суму заборгованості по заробітній платі на певну дату
Заборгованість з ЄСВ	Сальдо кінцеве рахунку 651	Форма 1 Баланс (Звіт про фінансовий стан)	1625	Поточна кредиторська заборгованість за розрахунками зі страхування	Показує суму ЄСВ (сплачується з фонду оплати праці), яку заборгувало підприємство

Джерело: розроблено авторами за даними [3]

Для раціоналізації організації облікових номенклатур для початку треба визначити обсяги інформації, показники, одиниці виміру та інші параметри, що дозволять якомога повніше відтворити події, факти, що підлягають обліку. Від організації обліку оплати праці залежить рівень витрат підприємства, повнота і своєчасність розрахунків з виплат працівникам.

Особливістю організації обліку праці та її оплати є необхідність дотримання термінів виплати заробітної плати, передбачених Колективним договором. Усі документи з обліку відпрацьованого робочого часу та виробітку складаються у виробничих підрозділах, тобто поза межами бухгалтерії, тому необхідно забезпечити їх своєчасне надходження до бухгалтерії. Для цього розробляють графіки документообігу та впроваджують певні організаційні заходи, що забезпечують дотримання усіма виконавцями зазначених у них термінів, у тому числі і матеріальна відповідальність.

Ефективність організації бухгалтерського обліку виплат працівникам і утримань із заробітної плати, а також вчасний аналіз виконання досліджуваних операцій забезпечують виявлення нових резервів підвищення заробітної плати працівників підприємства. Важливою умовою є відображення економічно достовірної та обґрунтованої інформації про виконання нормативу та динаміки показників про оплату праці, забезпечення стимулювання праці на підприємстві.

Список літератури:

1. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII, зі змінами і доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08
2. Закон України «Про оплату праці» від 24.03.1995 № 108/95-ВР, зі змінами і доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80
3. Методичні рекомендації щодо заповнення форм фінансової звітності, затверджені наказом Міністерства фінансів України від 28.03.2013 № 433, зі змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/publish/article
4. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 26 «Виплати працівникам», затверджене наказом Міністерства фінансів України від 28.10.2003 № 601, зі змінами і доповненнями // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1025-03
5. Наказ Державного комітету статистики України «Про затвердження типових форм первинної облікової документації зі статистики праці» від 05.12.2008 № 489, зі змінами [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uazakon.com/documents/date_32/pg_gnnvxf
6. Герасимчук Л.С. Шляхи вдосконалення обліку оплати праці / Л.С. Герасимчук, О.В. Кантаєва // Молодіжний науковий вісник УАБС НБУ, Серія: Економічні науки. – 2012. – № 12. – С. 186-194.
7. Демченко М.М. Облік та оподаткування виплат працівникам підприємства у контексті законодавчих змін / М.М. Демченко // Молодий вчений. – 2016. – № 2. – С. 31-37.
8. Дорош Н.І. Теоретичні аспекти організації бухгалтерського обліку // Економіка. Менеджмент. Бізнес. – 2014. – № 2(10). – С. 93-97.
9. Завгородній В.П. Бухгалтерский облік в Україні / В.П. Завгородній. – К.: А.С.К., 2011. – 848 с.
10. Карпушенко М.Ю. Організація обліку: навчальний посібник / М.Ю. Карпушенко. – Х.: ХНАМГ, 2011. – 241 с.
11. Кужельний М.В. Організація обліку: підручник / М.В. Кужельний, С.О. Левицька. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.
12. Мельник Т.Г. Облік та звітність поточних виплат працівникам у сучасних умовах // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Серія: Економіка. – 2011. – № 130. – С. 30-34.
13. Островерха Р.Е. Організація обліку: навчальний посібник / Р.Е. Островерха. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 568 с.
14. Потриваєва Н.В. Стан та перспектива обліку розрахунків з оплати праці: теоретичний аспект / Н.В. Потриваєва, І.В. Савченко // Економічний форум. – 2014. – № 1. – С. 93-98.
15. Ткаченко Н.М. Узагальнення методичних підходів до організації обліку оплати праці // Україна: аспекти праці. – 2010. – № 12. – С. 31-36.

Фещенко Е.А., Новокрещенова Д.А.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

РАЗРАБОТКА УЧЕТНЫХ НОМЕНКЛАТУР В КОНТЕКСТЕ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА ОПЛАТЫ ТРУДА

Аннотация
В статье освещена сущность организации учета и учетных номенклатур. Рассмотрены особенности разработки учетных номенклатур в контексте организации учета оплаты труда на предприятиях в современных условиях. Исследованы теоретические и методологические вопросы по организации учета оплаты труда. Определены ключевые позиции етапов учетного процесса. Разработан перечень номенклатур по итоговому учету выплат работникам.
Ключевые слова: заработная плата, оплата труда, организация учета, учетный процесс, учетная номенклатура.

Feshchenko E.A., Novokreshchenova D.A.
Taras Shevchenko National University of Kyiv

ELABORATION OF ACCOUNTING NOMENCLATURES IN THE CONTEXT OF THE ORGANIZATION OF ACCOUNTING OF EMPLOYEE REMUNERATION

Summary
This article reflects the essence of the organization of accounting and accounting nomenclature. The peculiarities of elaboration of the accounting nomenclatures in the context of the organization of employee remuneration at the enterprises in modern conditions have been considered. The theoretical and methodological issues regarding the organization of payroll accounting have been investigated. The key positions of the stages concerning the accounting process have been determined. The list of nomenclatures of the final accounting of employee remuneration has been elaborated.
Keywords: payroll, employee remuneration, organization of accounting, accounting process, accounting nomenclature.

НАШІ АВТОРИ

1. **Hassan Soleymani** – International Trade Law, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. **Rzegocki M.M.** – Ph.D. Student Warsaw School of Economics, Warsaw, Poland
3. **Seyedeh Zahra Hendi** – International Trade Law, Islamic Azad University, Tehran, Iran
4. **Алієва Марина Олександрівна** – студентка Херсонського національного технічного університету
5. **Ананьян Еліна Львівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри германської та слов'янської філології Донбаського державного педагогічного університету
6. **Антонівська Марина Олександрівна** – асистент кафедри іноземної філології та перекладу Київського національного університету культури і мистецтв
7. **Бабак Василь Іванович** – начальник кафедри повітрянодесантної підготовки факультету підготовки спеціалістів високомобільних десантних військ Військової академії (м. Одеса)
8. **Банах Василь Михайлович** – кандидат історичних наук, Національний університет «Львівська політехніка»
9. **Берегова Ольга Андріївна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії та суспільно-гуманітарних наук КЗ «Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти» ЗОР
10. **Бєляєва Світлана Станіславівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Черкаського державного технологічного університету
11. **Бокоч Василь Андрійович** – народний артист України, старший викладач Київського університету культури
12. **Бородкін Георгій Олексійович** – старший викладач кафедри комп'ютерних наук Національного університету біоресурсів та природокористування
13. **Бородкіна Ірина Лаврентіївна** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри комп'ютерних наук Київського національного університету культури і мистецтв
14. **Брежнєва-Єрмоленко Ольга Василівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та обліку Дніпровського державного технічного університету, м. Кам'янське
15. **Бугаєвський Костянтин Анатолійович** – кандидат медичних наук, доцент кафедри фізичної реабілітації та здоров'я Інституту здоров'я, спорту та туризму Класичного приватного університету
16. **Бурий Андрій Романович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
17. **Васильєв Олексій Вікторович** – доктор економічних наук, професор, завідуючий кафедрою економічного консалтингу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
18. **Васильєва Лариса Леонідівна** – кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри музичного мистецтва Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського
19. **Вдовиченко Олена Мирославівна** – аспірант Міжрегіональної академії управління персоналом
20. **Вінтюк Юрій Володимирович** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка»
21. **Вітер Світлана Анатоліївна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування та аудиту Житомирського національного агроекологічного університету
22. **Вознюк Наталія Миколаївна** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри екології, технології захисту навколишнього середовища та лісового господарства Національного університету водного господарства та природокористування
23. **Войченко Ольга Миколаївна** – заслужена артистка України, доцент, Київський університет культури
24. **Волковська Яна Віталіївна** – аспірант кафедри бухгалтерського обліку Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
25. **Гомола Марія Миколаївна** – старший викладач кафедри міжнародного туризму та мовної підготовки Університету імені Альфреда Нобеля
26. **Градецький Андрій Вікторович** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права Запорізького національного технічного університету
27. **Григоренко Тетяна Олександрівна** – старший викладач кафедри іноземних мов Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»
28. **Грузинська Ірина Миколаївна** – аспірант кафедри психології факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
29. **Дика Євгенія Олександрівна** – аспірант кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національного університету «Одеська юридична академія»
30. **Дідок Сергій Володимирович** – старший викладач кафедри інструментальної музики Київського національного університету культури і мистецтв
31. **Донченко Ольга Сергіївна** – аспірант кафедри психології Бердянського державного педагогічного університету

32. **Дрига Сергій Георгійович** – доктор економічних наук, професор, викладач кафедри економіки та фінансів підприємства Київського національного торговельно-економічного університету
33. **Заславська Ольга Ігорівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів і банківської справи Ужгородського національного університету
34. **Іванова Оксана Вікторівна** – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри англійської мови для технічних та агробіологічних спеціальностей Національного університету біоресурсів і природокористування України
35. **Іконнікова Марина Валеріївна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземної філології Хмельницького національного університету
36. **Іщук Наталія Василівна** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця
37. **Казачінер Олена Семенівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри методики навчання мов і літератури КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»
38. **Кдирова Інеш Осербаївна** – заслужена артистка України, доцент, доцент кафедри музичного мистецтва Київського національного університету культури і мистецтв
39. **Кириліна Ірина Яківна** – заслужений діяч мистецтв України, старший викладач Київського університету культури
40. **Киян Алла Валеріанівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування та аудиту Житомирського національного агроекологічного університету
41. **Ковмір Наталія Вікторівна** – асистент кафедри музичного мистецтва Київського національного університету культури і мистецтв
42. **Кодлюк Ігор Васильович** – аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, викладач англійської мови Технічного коледжу Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя
43. **Козолуп Марія Степанівна** – кандидат педагогічних наук, асистент кафедри іноземних мов для природничих факультетів Львівського національного університету імені Івана Франка
44. **Колоскова Олена Костянтинівна** – доктор медичних наук, професор, професор кафедри педіатрії та дитячих інфекційних хвороб Вищого державного навчального закладу України «Буковинський державний медичний університет»
45. **Корінний Володимир Іванович** – кандидат геологічних наук, доцент кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
46. **Корнієнко Маргарита Володимирівна** – аспірант кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка
47. **Король Анастасія Миколаївна** – викладач кафедри народної хореографії Київського національного університету культури і мистецтв
48. **Короткова Олена Василівна** – завідувач відділу спеціального фортепіано та концертмейстерства, викладач першої категорії, старший викладач Миколаївської дитячої музичної школи № 5
49. **Костюк-Пукаляк Оксана Михайлівна** – бухгалтер ПП «Інтелект-Нова», м. Коломия
50. **Котух Наталія Віталіївна** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української мови Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка
51. **Котченко Тарас Едуардович** – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри іноземної філології Київського національного університету культури і мистецтв
52. **Крецу Наталія Минодорівна** – асистент кафедри педіатрії та дитячих інфекційних хвороб Вищого державного навчального закладу України «Буковинський державний медичний університет»
53. **Кузьменко-Присяжна Любов Іванівна** – заслужена артистка України, доцент, Київський університет культури
54. **Кур'янова Світлана Олександрівна** – асистент кафедри екологічного права і контролю Одеського державного екологічного університету
55. **Кухарєва Наталія Михайлівна** – завідувач науково-дослідного відділу «Музей Заповіту Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
56. **Лазарєва Наталя Михайлівна** – викладач кафедри загальнотеоретичної, конституційної та цивілістичної юриспруденції Миколаївського інституту права Національного університету «Одеська юридична академія»
57. **Легка Світлана Андріївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри акторів кіно Київського національного університету культури і мистецтв
58. **Лещенко Олександр Якович** – заступник директора Департаменту організації заходів цивільного захисту Державної служби України з надзвичайних ситуацій, аспірант Національного інституту стратегічних досліджень
59. **Литвин Михайло Олександрович** – магістр права, аспірант відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України
60. **Литвиненко Ірина Юріївна** – кандидат педагогічних наук, асистент кафедри англійської мови в судноводінні Херсонської державної морської академії

61. **Лукашенко Марина Володимирівна** – аспірант Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету, практичний психолог Вінницького медичного коледжу імені академіка Д.К. Заболотного
62. **Мальована Юлія Сергіївна** – студентка Придніпровської державної академії будівництва та архітектури
63. **Марквас Катерина Федорівна** – аспірант кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету
64. **Марусевич Яна Олександрівна** – магістр Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
65. **Мась Наталія Миколаївна** – кандидат психологічних наук, начальник відділу (гуманітарних та геоінформаційних досліджень) науково-дослідного центру Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
66. **Матійко Микола Володимирович** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»
67. **Матчук Яна Юріївна** – магістр міжнародної інформації Київського національного університету імені Тараса Шевченка
68. **Мисловський Ігор Володимирович** – магістр, молодший науковий співробітник Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
69. **Михайловська Анастасія Ігорівна** – магістр Київського університету імені Бориса Грінченка
70. **Мицик Ганна Михайлівна** – аспірант Запорізького національного університету
71. **Мишкіна Олександра Юріївна** – магістр, молодший науковий співробітник Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
72. **Міщенко Ігор Данилович** – аспірант кафедри економіки та фінансів підприємства Київського національного торговельно-економічного університету
73. **Морозов Артем Ігорович** – викладач кафедри народної хореографії Київського національного університету культури і мистецтв
74. **Муромець Вікторія Григорівна** – кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник відділу інтеграції вищої освіти і науки Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України
75. **Нестайко Ірина Миколаївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
76. **Ніколаєва Софія Юріївна** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання іноземних мов Київського національного лінгвістичного університету
77. **Новокрещенова Дар'я Олександрівна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка
78. **Олійник Олена Вікторівна** – кандидат фізико-математичних наук, старший викладач кафедри математики, інформатики і методики навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
79. **Онищук Наталя Вікторівна** – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри туризму та ГРС Винницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
80. **Опалюк Тетяна Леонідівна** – кандидат педагогічних наук, асистент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
81. **Остапенко Лілія Володимирівна** – старший викладач кафедри інструментального виконавства Національного університету культури і мистецтв
82. **Павлова Вікторія Віталіївна** – старший викладач кафедри інструментальної музики Київського національного університету культури і мистецтв
83. **Паламарчук Ольга Миколаївна** – доктор психологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
84. **Паневник Денис Олександрович** – студент магістратури Інституту інженерної механіки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
85. **Пантелєєв Кирило В'ячеславович** – викладач кафедри особистої безпеки факультету охорони та захисту державного кордону Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького
86. **Парфьонова Ірина Володимирівна** – лікар гастроентеролог дитячий, завідувач гастроентерологічного відділення Обласної дитячої клінічної лікарні м. Чернівці
87. **Перчук Оксана Володимирівна** – старший викладач кафедри обліку і оподаткування Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди
88. **Полюк Юлія Іванівна** – асистент кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія»
89. **Пономаренко Тетяна Юріївна** – аспірант Університету Вітаутаса Великого, м. Каунас, Литва

90. **Попов Роман Анатолійович** – кандидат наук з державного управління, доцент кафедри романо-германських мов і перекладу Національного університету біоресурсів і природокористування України
91. **Попова Алла Борисівна** – народна артистка України, доцент, завідувач кафедри музичного мистецтва Київського університету культури
92. **Разумова Ганна Вікторівна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів і маркетингу Придніпровської державної академії будівництва та архітектури
93. **Регеша Наталія Леонідівна** – Заслужений діяч мистецтв України, доцент, Київський національний університет культури і мистецтв
94. **Рудакова Тетяна Миколаївна** – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри славістичної філології, педагогіки та методики викладання Білоцерківського національного аграрного університету
95. **Рудень Олена Вікторівна** – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри аграрного, земельного та екологічного права імені академіка В.З. Янчука Національного університету біоресурсів і природокористування України
96. **Савицька Оксана Андріївна** – лікар-педіатр Міської дитячої поліклініки м. Чернівці
97. **Савченко Денис Сергійович** – старший викладач кафедри організації захисту інформації Інституту інформаційної безпеки
98. **Сарапіна Ольга Андріївна** – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри обліку і аудиту Херсонського національного технічного університету
99. **Семенчук Юліан Олексійович** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов та професійної комунікації Тернопільського національного економічного університету
100. **Смеречинська Оксана Всеволодівна** – викладач кафедри іноземних мов Національного університету «Львівська політехніка»
101. **Смольницька Ольга Олександрівна** – кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник Київського літературно-меморіального музею Максима Рильського
102. **Собко Зоряна Зореславівна** – аспірант кафедри екології, технології захисту навколишнього середовища та лісового господарства Національного університету водного господарства та природокористування
103. **Соболь Тетяна Володимирівна** – кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка
104. **Старовойт Тетяна Павлівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»
105. **Страшевська Лариса Володимирівна** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
106. **Строганова Галина Олександрівна** – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри сучасних європейських мов Київського національного торговельно-економічного університету
107. **Суворов Михайло Олександрович** – здобувач кафедри технології виробництва авіаційних двигунів Національного аерокосмічного університету імені М.Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут»
108. **Суліменко Лариса Антонівна** – кандидат економічних наук, професор кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування та аудиту Житомирського національного агроекологічного університету
109. **Суханов Володимир Юрійович** – керівник гуртка Енергодарського Центру дитячої та юнацької творчості
110. **Сушко Наталія Іванівна** – кандидат економічних наук, доцент, докторант Науково-дослідного фінансового інституту Державної навчально-наукової установи «Академія фінансового управління»
111. **Таможська Ірина Володимирівна** – кандидат педагогічних наук, викладач української мови та літератури Харківського державного автотранспортного коледжу
112. **Титаренко Євгенія Олександрівна** – студентка юридичного факультету Запорізького національного технічного університету
113. **Ткаченко Віктор Миколайович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-дослідного сектора Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
114. **Тринько Ольга Іванівна** – народна артистка України, доцент, старший викладач Київського національного університету культури і мистецтв
115. **Туренко Віталій Едуардович** – кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка
116. **Туровська Анастасія Олегівна** – студентка навчально-наукового інституту економіки та менеджменту Національного університету водного господарства та природокористування
117. **Туровська Галина Іванівна** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри охорони праці та безпеки життєдіяльності Національного університету водного господарства та природокористування

118. **Федоришин Галина Миколаївна** – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
119. **Фещенко Євгенія Аркадіївна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри обліку та аудиту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
120. **Хільчевська Вікторія Станіславівна** – кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри педіатрії та дитячих інфекційних хвороб Буковинського державного медичного університету
121. **Ходаківська Вероніка Станіславівна** – магістр, аспірант Люблінського католицького університету Йоана Павла II
122. **Цихуляк Іван Михайлович** – аспірант Чернівецького національного університету
123. **Чеснокова Ганна Вадимівна** – кандидат філологічних наук, професор кафедри англійської філології та перекладу Київського університету імені Бориса Грінченка
124. **Чорнобрива Наталя Василівна** – викладач педіатрії Рокитнівського медичного училища
125. **Чухрій Катерина Леонідівна** – студентка Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
126. **Шевченко Валентина Миколаївна** – кандидат наук з державного управління, доцент, докторант кафедри педагогіки та психології Університету імені Альфреда Нобеля
127. **Шевчук Наталія Миронівна** – кандидат медичних наук, доцент, доцент кафедри педіатрії та дитячих інфекційних хвороб Буковинського державного медичного університету
128. **Шендерук Олена Борисівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов Чернігівської Академії Державної пенітенціарної служби
129. **Шерман Михайло Ісаакович** – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри інформатики, програмної інженерії та економічної кібернетики Херсонського державного університету
130. **Шпортько Олексій Вікторович** – заслужений артист України, Київський університет культури
131. **Шрам Тетяна Валеріївна** – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри обліку і аудиту Херсонського національного технічного університету
132. **Юзик Марія Антонівна** – магістр педагогіки вищої школи Національного університету біоресурсів і природокористування України
133. **Юрасов Сергій Миколайович** – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри прикладної екології Одеського державного екологічного університету
134. **Янковець Інна Володимирівна** – юрист, Національний університет «Одеська юридична академія»
135. **Ярмоліцька Наталія Вікторівна** – кандидат філософських наук, науковий співробітник Київського національного університету імені Тараса Шевченка
136. **Ярош Юлія Олегівна** – аспіран кафедри економічного консалтингу Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця
137. **Ящик Наталія Романівна** – кандидат філологічних наук, викладач кафедри німецької філології та методики викладання німецької мови Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЇ СТАТЕЙ

Редакція наукового журналу
пропонує всім бажаючим студентам, аспірантам, докторантам, здобувачам, молодим фахівцям, викладачам, науковцям та іншим зацікавленим особам опублікувати свої статті за різними науковими напрямами

ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ СТАТТІ НЕОБХІДНО:

1. Заповнити **електронну форму реєстрації**, обов'язкову для публікації.

2. Надсилати на електронну пошту редакції info@molodyvcheny.in.ua **статтю** та **квитанцію про сплату вартості публікації наукової статті** (сплачується лише після повідомлення про прийняття матеріалів). Обов'язково в темі листа вкажіть **науковий розділ журналу**, в якому ви бажаєте опублікувати статтю.

3. Редакція рецензує вашу статтю протягом 2-3 днів. *Статті студентів публікуються за наявності рецензії або співавтора з науковим ступенем.*

4. Якщо стаття успішно пройшла рецензування,ми відправляємо вам лист з інформацією: **«Стаття пройшла рецензування, прийнята до публікації»**.

5. Як тільки електронна версія журналу розміщується на сайті, ми повідомляємо вам про це. Потім, після виходу журналу з друку, ми відправляємо вам друкований примірник в потрібній кількості.

ВИМОГИ ДО ЗМІСТУ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи (з виділенням по тексту статті):

– **постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які посилається автор;

– **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, яким присвячується стаття;

– **формулювання цілей статті** (постановка завдання);

– **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки з даного дослідження і перспективи** подальшого розвитку в цьому напрямку.

Автори, які подали матеріали для публікації, погоджуються з наступними положеннями:

– відповідальність за достовірність поданої інформації в своїй роботі несе автор.

– автори зберігають за собою всі авторські права і одночасно надають журналу право першої публікації, що дозволяє поширювати даний матеріал із зазначенням авторства та первинної публікації в даному журналі.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ НАУКОВОЇ СТАТТІ:

Індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки);

Прізвище та ініціали автора(-ів), місце роботи (навчання), вчений ступінь, вчене звання, посада – трьома мовами (українською, російською, англійською);

Назва статті – трьома мовами (українською, російською, англійською);

Анотації (мінімум 5 речень) та ключові слова (мінімум 5 слів) – трьома мовами (українською, російською, англійською);

Текст статті може бути українською, російською, англійською, німецькою, польською або французькою мовами;

Список літератури.

Формат статті	А4, орієнтація - книжкова, матеріали збережені та підготовлені у форматі Microsoft Word (*.doc або *.docx)
Поля	всі сторони – 2 см
Основний шрифт	Times New Roman (*Arial* і *Courier New* для текстових фрагментів)
Розмір шрифту основного тексту	14 пунктів
Міжрядковий інтервал	полуторний
Вирівнювання тексту	по ширині
Автоматична розстановка переносів	включена
Абзацний відступ (новий рядок)	1,25 см
Нумерація сторінок	не ведеться
Малюнки та таблиці	необхідно подавати в статті безпосередньо після тексту, де вони згадуються вперше, або на наступній сторінці. Розмір шрифта табличного тексту зазвичай на 2 пункти менше основного шрифту. Кількість таблиць, формул та ілюстрацій має бути мінімальною та доречною. Рисунки і таблиці на альбомних сторінках не приймаються.
Формули	повинні бути набрані за допомогою редактора формул (внутрішній редактор формул в Microsoft Word for Windows).
Посилання на літературу	у квадратних дужках по тексту [1, с. 2], бібліографічний список в кінці тексту. Посторінкові виноски та посилання не допускаються
Обсяг	від 10 до 20 сторінок включно

Науковий журнал

«Молодий вчений»

№ 8 (48) серпень, 2017 р.

Щомісячне видання

Коректор: В. Бабич
Дизайн: А. Юдашкіна
Комп'ютерна верстка: О. Данильченко

Контактна інформація редакції журналу.
Поштова адреса: 73005 Україна, м. Херсон,
а/с 20, Редакція журналу «Молодий вчений»
тел.: +38 (0552) 399 530
info@molodyvcheny.in.ua
www.molodyvcheny.in.ua

Підписано до друку 26.09.2017 р.
Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Ум.-друк. арк. 21,16. Тираж 100 прим.
Зам. 0917-57.

ТОВ «Видавничий дім «Гельветика»
73034, Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.